

શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવાય નમઃ

ભગવાનશ્રીઉમાસ્વામીઆચાર્યવિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્ર અર્થાત્તત્વાર્થ સૂત્ર
(ગુજરાતી ટીકા)

— ટીકા સંગ્રહક —
રામજી માણેકચંદ દેસી
(એ.વાટે)

— પ્રકાશક —
શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ—(મડીયાવાડ)

પહેલી આદિતિ
પ્રત ૧૦૦૦

વીગ સ ૨૪૭૩
દાગણુ મુદ્ર ૧

કિંમત
રૂ ૪-૮-૦

7

348

આ અથની પડતર કિમત લગભગ રૂ. ૫-૮-૦ થાય છે, પરંતુ જેમ અને તેમ વધારે મુમુક્ષુઓ આ સત્યાસના સ્વાધ્યાયનો લાભ મેળવી શકે તે હેતુએ આ શાસ્ત્રની કિમત રૂ. ૧-૦-૦ ચોટી દરાવવા માટે રોજકોટનિવાસી સત્ધર્મપ્રેમી શેઠ નાનાલાલ કાળીદામ, બેચરદાસ કાળીદાસ, તથા મોહનલાલ કાળીદામ તરફથી રૂ. ૧૦૦૦ ની ઉદાર સહાયતા આપવામાં આવેલ છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત, આ અથનું કદ વધી જવાને લીધે આ અથની કિમત મુમુક્ષુઓને વધુ પડતી ન લાગે અને સર્વે મુમુક્ષુઓ સહેલાઈથી આ અથનો લાભ લઈ શકે તે હેતુ લક્ષ્યમાં લઈને આ અથની કિમત-વિશેષ ઘટાડવા માટે શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર દ્રસ્ટનાં જ્ઞાન ખાતામાંથી રૂ. ૧૦૦૦ આપવામાં આવ્યા છે.

એ રીતે આ અથની પડતર કિમતમાંથી રૂ. ૨૦ ઘટાડીને તેની કિમત માત્ર રૂ. ૩-૮-૦ રાખવામાં આવી છે.

જેનરાઓની કથનપદ્ધતિ સમજીને સાચી શદ્ધા કરવાની રીત

નિશ્ચયનયવડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું અદ્વાન અગીકાર કરવું, તથા વ્યવહારનયવડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની તેનું અદ્વાન છોડવું. યીસમયસાર કથા ૧૭૩ માં પણ એ જ કહ્યું છે કે— 'જેથી બધાય દિ સાદિ વા અદિ સાદિમાં અધ્યવચાર છે તે બધા જ છોડવા એવું શીશિનદેવે કહ્યું છે, તેથી હું (—આચાર્યદેવ) એમ માનું છું કે— જે પરાશિત વ્યવહાર છે તે સમજો જ છોડાવો છે, તો સત્યુત્પન્ન એક નિશ્ચયને જ બહા પ્રકારે નિશ્ચયપદ્ધતિ અગીકાર કરી શુદ્ધતાનયનરૂપ પોતાના મહિમામાં સિદ્ધિ કેમ કરતા નથી? (ભાવાર્થ—) અહીં વ્યવહારનો તો ત્યાગ કરાવ્યો છે, માટે નિશ્ચયને અગીકાર કરી નિશ્ચયમહિમારૂપ પ્રવર્તવું શુભ છે વળી અપ્રમા-ભૂતમા મોક્ષમાભૂતગી ૩૧ શ્રી ગાથામાં કહ્યું છે કે 'જે વ્યવહારમા સુતા છે તે ચોખી પોતાના કાર્યમા જાગે છે તથા જે વ્યવહારમા જાગે છે તે પોતાના કાર્યમા સુતા છે,' માટે વ્યવહારનયન શુદ્ધતા છોડી નિશ્ચયનયન શુદ્ધતા કરવું યોગ્ય છે. વ્યવહારનયન સદ્વ્યવહાર—પર દ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યોદિને કોઈના કોઈમા મેળવી નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ અદ્વાનથી મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો વળી નિશ્ચયનયન તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી તેથી એવા જ અદ્વાનથી સમ્મત્ત્વ થાય છે માટે તેનું અદ્વાન કરવું

પ્રશ્ન—જિનમાર્ગમા જાનને નયોનું શરૂ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તર—જિનમાર્ગમા કોઈ કેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સદિગ વ્યાખ્યાન છે, તેને તો “સત્યાર્થ” એમ જ છે” એમ બહુવુ, તમા કોઈ કેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સદિગ વ્યાખ્યાન છે તેને “એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કહે છે” એમ બહુવુ, અને એ પ્રમાણે બહુવાનું નામ જ જાનને નયોનું શરૂ છે પણ જાનને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી “આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે” એવા સમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો જાનને નયો શરૂ કરવા કદા નથી.

પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવશ્રી કાનજી સ્વામી

અર્પણ

કલ્યાણમૂર્તિશ્રીસદ્ગુરુદેવને

જેમણે આ પામર પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે, જેઓ સ્વયં મોક્ષમાર્ગ વિચરી રહ્યા છે અને પોતાની દિવ્ય-શ્રુતધારાવડે ભરતભૂમિના જીવોને સતતપણે મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી રહ્યા છે, જેમની પવિત્ર વાણીમાં મોક્ષમાર્ગના મૂળરૂપ કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય નિરંતર વરમી રહ્યું છે, અને જેમની પરમ કૃપાવડે આ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે એવા, કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ મમજાવનાર, કલ્યાણમૂર્તિ શ્રી સદ્ગુરુદેવને આ ગ્રંથ અત્યંત ભક્તિભાવે અર્પણ કરું છું

દાસાનુદાસ
રામજી

મંગલં ભગવાન્ વીરો મગલ ગૌતમો ગંધી ।
મગલં કુદકુંદાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મગલમ્ ॥

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્રાના જ્ઞાનાન્જનશલાક્યા ।
ચક્ષુરુન્મીલિત યેન તસ્મે શ્રીગુરુવે નમઃ ॥

ૐ દંસણ મૂલો ધમ્મો ૐ

ધર્મંતું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે.

—ભગવાનશ્રીકુદકુંદાર્યદેવ—

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ

—શ્રીહિમાન્વામીઆચાર્યદેવ—

મેદવિજ્ઞાનત સિદ્ધાઃ સિદ્ધા યે કિલ કેચન ।

અસ્યૈવાભાવંતા વદ્ધા વદ્ધા યે કિલ કેચન ॥

—શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ—

આભાર અને અભિનંદન

આ અંશને તૈયાર કરનાર માનનીય ગુરુજી શ્રી રામજીભાઈ માણેકજી દોશી (એડિટોર) આ સંસ્થાના પ્રમુખ છે સત્કર્મની પ્રભાવના માટે તેમને ઘણી બિચ્ચ ભાવના છે, અને તે માટે તેઓશ્રી સતતપણે પરિશ્રમ લઈ રહ્યા છે

સ. ૧૯૬૬ માં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું ચોમાસુ રાજકોટ હતું તે વખતે 'સનાતન જૈન પ્રજ્ઞાચર્ચાશ્રમ' ના વિદ્યાર્થીઓને 'ભોક્ષશાસ્ત્ર' શીખવવામાં આવતું હતું, તે વખતે તેઓશ્રીને જીવી સદ્ભાવના જાગી કે આ શાસ્ત્રના ખરા અંતરરહસ્યને જો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરવામાં આવે તો સર્વે જિજ્ઞાસુઓ સહેલાઈથી તેનો લાભ લઈ શકે અને તેમની જો સદ્ભાવનાના ફળરૂપે જ આજે આ વિસ્તૃત અંશ પ્રસિદ્ધ થયો છે

આ વિસ્તૃત અંશ તૈયાર કરવા માટે તેઓએ ઘણું લાભ વખત મુખી એકધારે અત્યંત પરિશ્રમ લીધો છે, અને પોતાના બહોળા શાસ્ત્રાભ્યાસનું તેમાં ફોહન કર્યું છે ત્યારે આ ટીકાનું કાર્ય આલેખ હતું ત્યારે તો લગભગ હમેશા પરાઈએ ચાર વાગ્યા પહેલાં પણ બિટીને તેઓ લખવા બેસી જતા, અને અત્યારે પણ ઘણી વખત તેમ જોવામાં આવે છે આવા સત્કાર્યોમાં તેમને કદી યાક લાગતો નથી, તેમની ઉંમર ૬૫ વર્ષ લગભગ હોવા છતાં પણ તેમની કાર્ય-શક્તિ ઘણી અજળ છે ! સ. ૨૦૦૨ ના માગશર સુદ ૧૦ થી તેઓશ્રીએ નવી વકીલાત બંધ કરીને નિવૃત્તિ લીધી છે, અને ત્યારથી તેઓ લગભગ બધા જ વખત મોનસાદમાં જ રહે છે તેમનામાં તુલ્ય ન્યાયોત્તે ઝીલવાની શક્તિ, વિશાળ બુદ્ધિ, ઉદારતા અને આ મંસ્થા પ્રત્યેની તેમની તીવ્ર લાગણી એ વજોરેની પ્રશંસા પૂર્વક ગુરુદેવશ્રીના મુખેથી પણ મુમુક્ષુઓએ અનેકવાર સાંભળી છે

તેઓશ્રીએ આ પહેલાં 'ભોક્ષની ક્રિયા' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે મુમુક્ષુઓમાં ઘણું પ્રિય થયું છે, તેની બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે 'ધર્મની ક્રિયા' એ નામથી પ્રગટ થઈ છે આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતું ફોહ પણ લખાણ તેઓશ્રી વાચી ગયા પછી જ છપાવવામાં આવે

એ ઉપરાત, જેવા ચાર વર્ષથી પ્રગટ થતા 'આત્મધર્મ' મા
ના તેઓ મ પાઠક છે 'આત્મધર્મ'ને સ બ અને મુદર બન
સત્ધર્મ પ્રચાર કરવા માટે તેઓશ્રીએ જે પરિશ્રમ લીધો છે
પરિવારે આજે આત્મધર્મનો ઘણો વિસ્તૃત પ્રચાર થયો છે, જે
તેના દ્વારા હજારો મુમુક્ષુઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો લાભ મેળવે છે
પત્રોમા 'આત્મધર્મ'નું સ્થાન સૌથી અગ્રધાને છે

તેઓશ્રીએ અનેક પ્રકારે આ સંસ્થાની ધણી ધણી રેવા
છે, તેઓ આ સંસ્થાના એક આધાર છે, તેમનાવી આ મ
ગૌરવવત છે આવા પ્રમુખ મજ્યા તે મુમુક્ષુઓના પત્ર મ
લાગ્ય છે આ મધ્યદ્વારા તે તેઓએ મુજરાતી જૈનમાહિત્યમા
અત્યંત ઉપયોગી થયેનો ઉમેરો કરીને મોટી ખેડ પૂરી છે, જે
એ રીતે તેઓએ સમગ્ર જૈનસમાજની રેવા કરી છે

તેઓ શાસનની જે રેવા કરી રહ્યા છે તે બન્ન આ સંસ્થા
દ્રુશીઓ અને સમસ્ત મુમુક્ષુઓ તેમનો અત્યંત આભાર માને
અને તેમને બહુમાન પૂરક અભિનંદન આપે છે

વીર સ ૧૯૭૩
કામળ મુદ-૧
સોનગઢ

શ્રી દ્રુશીએ વતી
(દ્રુશી)

પ્રમુખ મગનનાથ
૧૯૭૩

આંકે અમીની કિમત મળધી વિગતમા જે રૂ
૧૦૦૦૭ શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મહિર દ્રુશના જ્ઞાનપ્રાતામાથી
આપવાનું જણાવ્યું છે તે રકમ રાજકોટના રહીશ
નત્તમપ્રેમી લાડ શ્રી ખીમ ૧૬ જેઠાસાગ ચૈક નેર
પોને આજે પ્રદાનર્થ લીધું તે મુજબ
આપવામા આવી છે આ ઉદાર
આભાર માનવામા આવે છે

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા-

—મુક્તિવૃત્ત—

(૧) શાસ્ત્રના કર્તા તથા તેની ટીકાઓ

આ મોક્ષશાસ્ત્રના કર્તા ભગવાનશ્રીઉમાસ્વામીઆચાર્ય છે. ભગવાનશ્રીકુદકુદાચાર્યદેવના તેઓ મુખ્ય શિષ્ય હતા અને તેઓ 'શ્રી ઉમાસ્વાતિ', નામથી પણ જાણખાય છે. ભગવાનશ્રી કુદકુદાચાર્ય પછી તેઓશ્રી આચાર્યપદે બિરાજમાન થયા હતા તેઓશ્રી વિક્રમ સંવતના ૭૧૧ સેતમા થઈ ગયા છે.

જૈન સમાજમા આ શાસ્ત્ર અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. આની એક એ વિશેષતા છે કે જૈન આજમોમા સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વ પ્રથમ આ શાસ્ત્ર રચાયું છે, આ શાસ્ત્ર ઉપર શ્રીપૂજ્યપાદસ્વામી, શ્રીઅક્ષ-લોકસ્વામી અને શ્રીવિદ્યાનદીસ્વામી જેવા સમંથ આચાર્યદેવોએ વિસ્તૃત ટીકાની રચના કરી છે. શ્રીસર્વોદયસિદ્ધિ, ગજવાતિક, મહોદયવાતિક, અર્થપ્રદાગીતા આદિ ગ્રંથો આ શાસ્ત્ર ઉપરની જ ટીકાઓ છે. જાણઠયી માડીને મહા પડિત એ મહેને આ શાસ્ત્ર ઉપયોગી છે. આ શાસ્ત્રની રચના ઘણી જ આકર્ષક છે, ઘણા કુટાવાક્યોમા હરેક સૂત્રની રચના છે અને તે મૂત્રો મહેલાકથી, યાદ રાખી શકાય તેવા છે, ઘણા જૈનો તેના સૂત્રો મોઢે રહે છે. જૈન પાઠશાળાઓના પાઠ્ય પુસ્તકોમા આ એક મુખ્ય ડિગ્રીમા આ શાસ્ત્રની ઘણી આવૃત્તિઓ છપાઈ ગઈ છે.

(૨) શાસ્ત્રના નામની આર્થકતા

આ શાસ્ત્રમા પ્રયોજનમૂલક તત્ત્વોનું, વર્ણન ઘણી જ ખૂબીથી આચાર્યભગવાને બરી દીધું છે. પદ્યબ્રાન્ત, સસારી છવોને આચાર્યદેવે મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે, શરુઆતમા જ સમ્યક્-શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે, એમ જણાવીને

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું વર્ણન હતું છે, જે રીને મોક્ષમાર્ગનું પ્રરૂપણ હોવાથી આ શાસ્ત્ર 'મોક્ષશાસ્ત્ર' નામથી ઓળખાય છે તેમજ આમાં જીવ-અજીવવર્તિ સાત તત્ત્વોનું વર્ણન હોવાથી 'તત્ત્વવર્ત્યમુક્ત' નામથી પણ આ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે

(૪) શાસ્ત્રના વિષયો

આ શાસ્ત્ર કુલ ૧૦ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે અને તેમાં કુલ ૬૫૭ સૂત્રો છે. પહેલા અધ્યાયમાં ૩૩ સૂત્રો છે, તેમાં પહેલા જ સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેની જોડતાને મોક્ષમાર્ગ તરીકે જણાવીને પછી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું વિવેચન કર્યું છે, બીજા અધ્યાયમાં ૫૩ સૂત્રો છે, તેમાં જીવતત્ત્વનું વર્ણન છે. જીવના પાંચ અસાધારણ કાવો, જીવનું લક્ષણ તથા ઇન્દ્રિય, યોનિ, જન્મ, શરીરાદિ સાથેના સંબંધનું વિવેચન કર્યું છે ત્રીજા અધ્યાયમાં ૬૬ સૂત્રો છે તથા ચોથા અધ્યાયમાં ૪૨ સૂત્રો છે આ બંને અધ્યાયોમાં સંસારી જીવને રહેવાના સ્થાનરૂપ અધો-અધ્ય અને ઉર્ધ્વ એ ત્રણલોકોનું વર્ણન છે અને નવક, તિર્થંગ, મનુષ્ય તથા દેવ એ ચાર ગતિઓનું વિવેચન છે પાંચમા અધ્યાયમાં ૪૨ સૂત્રો છે અને તેમાં અજીવતત્ત્વનું વર્ણન છે, તેથી પુદ્ગલવર્તિ અજીવવર્ત્યોનું વર્ણન હતું છે, જે ઉપરાંત દ્રવ્ય, શુદ્ધ, પદ્મધના લક્ષણનું વર્ણન પણ દુક્રેમાં વિશિષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે- જે આ અધ્યાયની ખાસ વિશેષતા છે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૨૭ તથા સાતમા અધ્યાયમાં ૩૬ સૂત્રો છે, આ બંને અધ્યાયોમાં આત્મવતત્ત્વનું વર્ણન છે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રથમ આત્મનું સ્વરૂપ વર્ણવીને પછી આઠે ક્રમોના આત્મતા કારણો જણાવ્યા છે - સાતમા અધ્યાયમાં સુખાસવનું વર્ણન છે, તેમાં ખાર મતોનું વર્ણન કરીને તેનો આત્મ વના કારણમાં સમાવેશ કર્યો છે આ અધ્યાયમાં આવકાચારના વર્ણનનો સમાવેશ થઈ ગય છે આઠમા અધ્યાયમાં ૨૬ સૂત્રો છે અને તેમાં જમતત્ત્વનું વર્ણન છે જમના કારણોનું તથા તેના લેહનું અને સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે નવમા અધ્યાયમાં ૪૭ સૂત્રો

■ અને તેમા સવર તથા નિર્જરા જો બે તરવોનુ ઘણુ મુદર વિવેચન છે, તથા નિર્જય મુનિજોનુ સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે એટલે આ અધ્યાયમા સમ્યક્ચારિત્રના વર્ણનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પહેલા અધ્યાયમા સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનનુ વર્ણન કયું હતુ અને આ નવમા અધ્યાયમા સમ્યક્ચારિત્રનુ (-સવર, નિર્જરાનુ) વર્ણન કયું—જો રીતે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનુ વર્ણન પૂરું થતા છેતલે દશમા અધ્યાયમા નવ સૂત્રોદ્ધારા મોક્ષ-તત્ત્વનુ વર્ણન કરીને શ્રીઆચાર્યદેવે આ શાસ્ત્ર પૂર્ણ થયું છે

સંક્ષેપથી જોતા આ શાસ્ત્રમા સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ, પ્રમાણ-નય-નિષ્કેપ, જીવ-અજીવાદિ સાત તત્ત્વો, ઉદ્ધ્વ-મધ્ય-અધો-જો ત્રણ લોક, ચાર ગતિઓ, છ દ્રવ્યો અને દ્રવ્ય-શુદ્ધિ-પર્યાય—જો બધાનુ સ્વરૂપ આપી જાય છે જો રીતે આચાર્યભગવાને આ શાસ્ત્રમા તત્ત્વજ્ઞાનનો બહાર ઘણી ખૂબીથી ભરી દીધો છે

(૪) શાસ્ત્રના કથનનો પ્રકાર

આ શાસ્ત્રમા પર્યાયાર્થિઝનયની મુખ્યતાથી વસ્તુસ્વરૂપનુ કથન કરવામા આવ્યું છે, તેથી તેમા એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે-મળધ પણ જણાવ્યો છે પરંતુ વર્તમાન જૈન સમાજમા 'નય'—સળધીના ચધાર્થજ્ઞાનની પ્રાય શૂન્યતા દેખાય છે, તેથી સમાજનો મોટો ભાગ આ શાસ્ત્રના સાચા મર્મથી અજાત છે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનુ કાઈ કરી શકે નહિ—એવુ વસ્તુસ્વરૂપ છે, તેથી જ્યાં જ્યાં એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યની સાથે સળ ૧ જણાવવામા આવે ત્યાં ત્યાં જોમ સર્મજવુ કે તે સળધ માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકપણાનો છે, પણ જુદા દ્રવ્યોને કર્તાકર્મસળધ જરા પણ હોઈ શકતો નથી જ્યાં પર્યાયનુ અને તેના નિમિત્તનુ જ્ઞાન કરાવવુ હોય ત્યાં ઘણી વાર નિમિત્તની મુખ્યતાથી કથન કરવામા આવે છે આ શાસ્ત્રમા પણ ઘણી જગાએ નિમિત્તની મુખ્યતાથી કથન કરવામા

આવ્યું છે, અને તેવા સૂત્રોની દીક્ષા તે કથનના કાવેત્રે રૂપ
કરવામાં આવ્યા છે તેના અભ્યાસથી જિજ્ઞાસુઓને સત્ય વસ્તુસ્વરૂપ
સમજવું સુગમ થયે

(૫) આ શાસ્ત્રની ગુજરાતી દીકાના આધારભૂત ગાત્રો

આ દીકાનો મુખ્યપણે શ્રીસર્વોર્થસિદ્ધિ, શ્રીતત્વાર્થગજ-
વાર્તિક, શ્રીશ્લોકવાર્તિક, શ્રીઅર્થપ્રકાશિકા, શ્રીસમયસાર,
શ્રીપ્રવચનસાર, શ્રીપર્યાસ્તિકા, શ્રીનિયમસાર શ્રીધવલાશાસ્ત્ર,
તથા શ્રીમોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરે સત્યાજ્ઞોના આધારે કરવામાં
આવેલ છે જે સિવાય બીજા જે જે સત્યાજ્ઞોના આધાર લેવામાં
આવ્યો છે તે સર્વના નામનું લીસ્ટ આ ગ્રંથમાં જુદું છાપવામાં
આવ્યું

(૬) પરમપૂજ્ય મહાગુરુદેવશ્રીની કૃપાનું ફળ

પરમપૂજ્ય મહાગુરુદેવ અધ્યાત્મયોગી પરમસત્ય જીનધર્મના
મર્મના પારખામી અને અદિતીય ઉપદેશક શ્રી જ્ઞાનજીવિશ્રીને, આ
ગ્રંથનું લખાણ તેવારે કર્યા પછી વાંચી જવા માટે મેં વિનંતિ કરતા
તેઓશ્રીએ તે સ્વીકારવા કૃપા કરી, તેના ફળરૂપે તેઓશ્રીએ જે જે
સુધારાઓ સૂચવ્યા તે કાળજી કરી આ ગ્રંથનું લખાણ પ્રેસમાં
મોકલવામાં આવ્યું હતું જે ગીતે આ ગ્રંથ તેઓશ્રીની કૃપાનું
ફળ છે— જેમ જણાવવા રજા લઉં છું તેઓશ્રીની આ કૃપા માટે
તેઓશ્રીને જેટલો ઉપકાર મળીએ તેટલો જોઈ છે જેમ કહેવાની
જાગ્યે જ જરૂર છે

(૭) સુમુક્તુ વાચકોને વાલામાં

સુમુક્તુઓએ આ ગ્રંથનો સફળદષ્ટિથી અને મધ્યસ્થપણે
અભ્યાસ કરવો સત્યાજ્ઞોના ધર્મબુદ્ધિવટે અભ્યાસ કરવો તે સમ-
ર્થનનું કારણ છે આ ઉપરાંત શાસ્ત્રાભ્યાસમાં નીચેની ખાતરી
ખાસ લક્ષમાં રાખવી—

૧. સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મની શરૂઆત થાય છે

૨. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યા સિવાય કોઈ પણ જીવને સાચા મત, સામાયિક, પ્રતિકંભણ, તપ, પ્રત્યાખ્યાન વગેરે ક્રિયાઓ હોય નહિ, કેમ કે તે ક્રિયાઓ પ્રથમ પાત્રમા શુભસ્થાને શુભભાવરૂપે હોય છે

૩. શુભભાવ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બંનેને થાય છે, પણ અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે—તેનાથી ધર્મ યશો પણ જ્ઞાનીઓને તે હેયપ્રુદ્ધિએ હોવાથી, તેનાથી ધર્મ યશો એમ તેઓ કદી માનતા નથી.

૪. આ ઉપરથી શુભભાવ કરવાની ના પાડવામા આવે છે એમ સમજવું નહિ, પણ તે શુભભાવને ધર્મ માનવો નહિ, તેમ જ તેનાથી કમેકમે ધર્મ યશો એમ માનવું નહિ, કેમ કે તે વિકાર હોવાથી અનત વીતરાગદેવોએ તેને બધું કારણ કહ્યું છે

૫. દરેક વસ્તુ દ્રવ્ય-શુભ-પર્યાયથી સ્વતંત્ર છે, એક વસ્તુ ખીજી વસ્તુનું કાર્ય કરી શકે નહિ, પરિણામી શકે નહિ, પ્રેરણા કરી શકે નહિ, અસર—મદદ કે ઉપકાર કરી શકે નહિ, લાભ-નુકસાન કરી શકે નહિ, મારી-જીતી શકે નહિ, સુખ-દુઃખ આપી શકે નહિ—એવી દરેક દ્રવ્ય-શુભ-પર્યાયની સ્વતંત્રતા અનત જ્ઞાનીઓએ પોકારી પોકારીને કહી છે

૬. જિતમતમા તો એવી પરિપાટી છે કે પહેલા સમ્યક્ત્વ હોય પછી મત હોય, હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન થતા થાય છે, માટે યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરી સમ્યગ્દર્શિ થવું

૭. પહેલા શુભસ્થાને જિજ્ઞાસુ જીવોને જ્ઞાની પુરુષના ધર્મોપદેશનું શ્રવણ, નિરંતર તેમનો સમાગમ, સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વાચન-મનન, દેવદર્શન, પૂજા, ભક્તિ, દાન, વગેરે શુભભાવો હોય છે પરંતુ પહેલા શુભસ્થાને સાચા મત-તપ વગેરે હોતા નથી

(૮) ઉપદેશ

આ શાસ્ત્ર તૈયાર કરવામા ભાઈ હરિલાલ અમૃતલાલ મહેતા, ભાઈ ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોળાલિયા, ભાઈ અમૃતલાલ નથુભાઈ મહેતા,

સાઈ શુભાવચ્છ આણુદળ શાક, સાઈ ખીમચ્છ બેઠાણાલ શેઠ,
સાઈ વનમાળીદાસ પોષ્ટલાલ કોઠારી વગેરે જે જે સાઈઓએ
અનેક પ્રકારની મદદ આપી છે તે જલ્લ તે સર્વેનો આભાર માન
વાની રત્ન લઈ છું

આ પ્રથમા પ્રકાશનમા રૂ ૧૦૦૦ જેટ આવેલ છે, તે માટે
તેના હાતારોનો આભાર આ પ્રથમી શરૂઆતમા માનવામા આવ્યો છે

રામજી માણેકચ્છ દેશી

વીરનિર્બોધ સ ૨૪૭૩

—પ્રમુખ—

દાગણ મુદ્ર-૧

શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ

ગોનમદ

શ્રી મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા વિષયાનુક્રમણિકા

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
	મગધાચરણ	૩
	શાસ્ત્રના વિષયોનું મક્ષિપ્ત અવલોકન	૩
	ક પ્રથમ અધ્યાય . પાનું ૭ થી ૧૨૨ ક	
૧	મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય	૬
	પદ્ધતિ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૧૧
૨	સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ	૧૨
	'તત્ત્વ' શબ્દનો અર્થ	૧૩
	સમ્યક્દર્શનનું માદાત્મ્ય	૧૩
	સમ્યક્દર્શનનું જગ	૧૭
	સમ્યક્દર્શનના ત્રણ બેદો	૧૭
	સમ્યક્દર્શનના બીજી રીતે બે બેદો	૧૮
	સગમ સમ્યક્દર્શિને પ્રત્યક્ષ આપે	૧૯
	સમ્યક્દર્શનનો વિષય-ચક્ષુ	૧૯
	બીજા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૦
૩	સમ્યક્દર્શનના ઉત્પત્તિ અપેક્ષાએ બેદો	૨૦
	ત્રી ન સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૧
૪	તત્ત્વોના નામ	૨૨
	સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ	૨૨
	ચોથા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૫
૫	સાત તત્ત્વોના સમ્યક્દર્શનાદિ તથા બીજા	
	ગણદેના અર્થ સમજવાની રીત	૨૬
	નિષ્કેપના ભેદની વ્યાખ્યા	૨૬
	ગ્રંથપનાનિષ્કેપ અને દ્રવ્યનિષ્કેપ વચ્ચેનો ભે	૨૮
	પાંચમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૮

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
૬	સમ્યક્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વોત્તે બ્રહ્મનાનો ઉપાધ	૨૯
	પ્રમાણની વ્યાખ્યા	૨૯
	નયની વ્યાખ્યા	૩૯
	યુક્તિ	૩૦
	અનેર્થત તથા એકાત	૩૦
	સમ્યક્ અને મિથ્યા અનેર્થતનુ સ્વરૂપ	૩૧
	સમ્યક્ અને મિથ્યા અનેર્થતના દષ્ટાંતો	૩૧
	સમ્યક્ અને મિથ્યા એકાતનુ સ્વરૂપ	૩૨
	સમ્યક્ અને મિથ્યા એકાતના દષ્ટાંતો	૩૩
	પ્રમાણના પ્રકારો	૩૩
	નયના પ્રકારો	૩૪
	દ્રવ્ય ચિંતન અને પર્માણુચિંતન એકતે શુદ્ધિ	૩૪
	પુણ્યચિંતન તા માટે નિદિ	૩૪
	દ્રવ્યચિંતન અને પર્માણુચિંતનના બીજા નામો	૩૫
	સમ્યક્દષ્ટિના બીજા નામો	૩૫
	મિથ્યાદષ્ટિના બીજા નામો	૩૫
	જ્ઞાન અને નયોનુ ક પુ પણ પરમાર્થે આ રચુવિ	
	નિશ્ચયનર છે—એવી શ્રદ્ધા કવ્વી	૩૫
	વ્યવહાર અને નિશ્ચયનુ ફળ	૩૬
	શાસ્ત્રોમા અને નયોનુ મદલ કરવુ દષ્ટુ છે તે કઈ રીતે	૩૬
	જ્ઞાન શાસ્ત્રોના અર્થે કવ્વાની પદ્ધતિ	૩૬
	નિશ્ચયમાભાસીનુ સ્વરૂપ	૩૭
	વ્યવહારમાભાસીનુ સ્વરૂપ	૩૭
	નયના બે પ્રકારો (સમરહિત અને સમસહિત)	૩૭
	પ્રમાણ સપ્તભગી અને નય સપ્તભગી	૩૮
	આ સપ્તમા મુખ્યપણે વ્યવહારનયનુ કથન	૩૮
	પીતરાગી વિજ્ઞાનનુ પ્રતિષાદન	૩૮
	મિથ્યા દષ્ટિના નયો	૩૯
	સમ્યક્દષ્ટિના નયો	૪૦
	સનયનનો વિષય	૪૦

સુત્ર નં.	વિષય	પાનુ
	નીતિનુ સ્વરૂપ	૪૦
	પરિગ્રહનુ સ્વરૂપ	૪૧
	નિશ્ચય અને વ્યવહારનો બીજો અર્થ	૪૧
	આત્માનુ સ્વરૂપ સમજવા માટે નવ વિભાગ	૪૧
	નિશ્ચયનય અને દ્રવ્યાર્થિકનય, તથા વ્યવહારનય અને પર્યાયાર્થિકનય જુદા જુદા અર્થમાં પણ વપરાય છે	૪૨
	છઠ્ઠા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૪૨
૭	સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વોને જાણનાના અમુખ્ય (ગોણ) ઉપાય	૪૩
	સમ્યગ્દર્શનનું નિર્દેશ તથા આશીર્વાદ	૪૩
	સમ્યગ્દર્શનનું સાધન	૪૩
	સમ્યગ્દર્શનનું અધિકગ્રંથ, તથા ગિયતિ અને વિધાન	૪૫
૮	સમ્યગ્દર્શનાદિને જાણનાના બીજા પાંચ અમુખ્ય ઉપાય	૪૬
	સત્, સખ્યા વગેરે આઠ બોલની વ્યાખ્યા	૪૬
	સત્ અને નિર્દેશમાં તદ્દાવત	૪૭
	આ સૂત્રમાં 'સત્' શબ્દ વાપરવાનું કારણ	૪૭
	સખ્યા અને વિધાનમાં તદ્દાવત	૪૭
	ક્ષેત્ર અને અધિકગ્રંથમાં તદ્દાવત	૪૮
	ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનમાં તદ્દાવત	૪૮
	કાળ અને સ્થિતિમાં તદ્દાવત	૪૯
	સૂત્રમાં વિસ્તાર બતાવવાનું કારણ	૫૯
	જિનમિત્તદર્શન કલ્યાણ સમ્યગ્દર્શનના કારણે સંબધી પ્રત્યોત્તર	૫૦
	સૂત્ર ૪ થી ૮ નો એકદર સિદ્ધાંત	૫૨
૯	સમ્યગ્જ્ઞાનના બેઢા	૫૩
	મતિગાન વગેરે પાંચ પ્રકારનું સ્વરૂપ	૫૩
	નવમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૪
૧૦	કયા જ્ઞાન પ્રમાણુ છે ?	૫૫
	સૂત્ર ૯-૧૦ નો સિદ્ધાંત	૫૬

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
૧૧	પરોક્ષ પ્રમાણના બેઠા	૫૭
	સમ્યક્મતિગાની શ્રવ સમ્યક્સર્વજ્ઞ-ગાન હોવાનું બાણી	
	હો છે	૫૭
	મતિ અને અનિજ્ઞાનને અહીં પરોક્ષ કહ્યા છે તે સમયે	
	વિશેષ ખુલાસો	૫૮
૧૨	પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બેઠા	૬૧
૧૩	મતિજ્ઞાનના બીજા નામો	૬૧
૧૪	મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે નિમિત્ત	૬૩
	મતિજ્ઞાનમાં નેષપદાર્થ અને પ્રકાશ નિમિત્ત કેમ નથી ?	૬૪
	હિપાદાન—નિમિત્ત સજ્ઞી ખુલાસો	૬૫
	હિપાદાન—નિમિત્ત કારણો	૬૬
૧૫	મતિજ્ઞાનના ભેદો અને તેના કેમ	૬૮
	અવગ્રહ, હદા, અવાપ અને ધારણાનું સ્વરૂપ	૬૮
	આત્માનું ગાન ચરમા અવગ્રહાદિ કષ્ટ રીતે છે ?	૬૯
૧૬	અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો	૭૦
	બદ્ધ બદ્ધવિષ હતાદિ ચાર પ્રકારની વ્યાખ્યા	૭૦
	રેક હિન્દવદ્વારા થતા આગ પ્રકારના મતિજ્ઞાન અને	
	તે સજ્ઞી કેટલાક સહા-સમામાન	૭૨
૧૭	ઉપર મહેવા બદ્ધ, બદ્ધનિમાદિ બેઠા હોના છે ?	૮૦
૧૮	અવગ્રહજ્ઞાનમાં વિશેષતા	૮૧
	અસાવગ્રહ અને વ્યવનાવગ્રહના દષ્ટાંતો	૮૧
	અન્યકન અને વ્યક્તનો અર્થ	૮૧
	અન્ય ન અને વ્યક્તગાન અર્થાત્ વ્યવનાવગ્રહ અને	
	અસાવગ્રહ	૮૨
	હદા અવાપ અને ધારણાનું વિશેષ અર્થ	૮૨
	અવગ્રહાદિ ગાનોમાં એ પછી બીજી ગાન થાય જ કે કેમ ?	૮૩
	હા નાન સત્ય કે મિથ્યા ?	૮૩
	ધારણા અને સરકાગ સજ્ઞી ખુલાસો	૮૬
	અવગ્રહાદિ ચાર બેઠાની વિશેષતા	૮૫

(૧૭)

સૂત્ર નં	વિષય	પાત્ર
૧૯	વ્યવનાયઅહજ્ઞાન નેત્ર અને મનધી થતુ નથી	૮૫
૨૦	શ્રુતજ્ઞાન, તેની ઉત્પત્તિના ક્રમ અને તેના ભેદ	૮૬
	શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના દૃષ્ટાંતો	૮૬
	અક્ષરાત્મક અને અતક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન	૮૭
	શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા મતિજ્ઞાન નિમિત્તમાત્ર છે	૮૭
	મતિજ્ઞાન સમાન શ્રુતજ્ઞાન શા માટે નહિ ?	૮૭
	એક શ્રુતજ્ઞાન લખાઈને બીજુ શ્રુતજ્ઞાન થાય તેને મતિપૂર્વક કહી રીતે કહેવાય ?	૮૮
	સ્વાવશ્યુત અને દ્રવ્યશ્રુત	૮૮
	અનક્ષરાત્મક અને અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન	૮૮
	પ્રમાણના બે પ્રકાર	૮૯
	‘શ્રુત’ નો અર્થ	૮૯
	અગપ્રવિષ્ટ અને અગબાલ અર્થાત્ બાર અ અ અને ચોદપૂર્વ	૯૦
	મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચે ભેદ	૯૦
	મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સબધી વિશેષ ખુલાસો	૯૧
	સૂત્ર ૧૧ થી ૨૦ સુધીનો સિદ્ધાંત	૯૨
૨૧	અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન	૯૩
	ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન	૯૩
૨૨	ક્ષયોપશમનૈમિત્તિક અવધિજ્ઞાનના ભેદ તથા તેના સ્વામી	૯૪
	અવધિજ્ઞાનના અનુભામી આદિ ૭ ભેદોની વ્યાખ્યા	૯૬
	અવધિજ્ઞાનના અન્ય પ્રકારો	૯૫
	દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો વિષય	૯૫
	ક્ષયોપશમનો અર્થ	૯૬
	ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન સબધી	૯૬
	સૂત્ર ૨૧—૨૨ નો સિદ્ધાંત	૯૭
૨૩	મન પર્યાયજ્ઞાનના ભેદ	૯૮
	દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ મન પર્યાય-જ્ઞાનનો વિષય	૯૮
	‘મન પર્યાય’ તથા ઋણુમતિ અને વિપ્રતમતિની વ્યાખ્યા	૯૯

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
	વિષુવમનિમન પર્યવગાનનો વિષય	૯૬
	દ્રવ્ય, દેવ, કાળ અને જાપ અપેક્ષાએ ઋણુમતિમન - પર્યવગાનનો વિષય	૯૬
૨૪	ઋણુમતિ અને વિષુવમતિ મન પર્યવગાનમાં અતર	૧૦૧
૨૫	અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યવગાનમાં વિરોધના (-તકાવળ)	૧૦૧
૨૬	મતિ અને સુતજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૨
૨૭	અવધિજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૩
૨૮	મન પર્યવગાનનો વિષય	૧૦૪
	સુત્ર ૨૭-૨૮ નો સિદ્ધાંત	૧૦૪
૨૯	કેવળજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૬
	કેવળજ્ઞાનવાનને એ- જ્ઞાન હોય કે પાપ ?	૧૦૬
	સુત્ર ૨૯ નો સિદ્ધાંત	૧૦૭
૩૦	એક જીવને એક સાથે કેટલા જ્ઞાન હોઈ શકે છે ?	૧૦૮
	સુત્ર ૬ થી ૩૦ સુધીનો સિદ્ધાંત	૧૦૯
૩૧	મતિ, સુત અને અવધિજ્ઞાનમાં મિથ્યાપણુ પણ હોય કે	૧૧૦
૩૨	જેમ સમ્યક્ષિ પાત્રીને જાણે છે તેમ મિથ્યા શિ પણ જાણે છે છતાં તેના જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન સા મટિ કહે છે ? એ સમ્યક્ષિ પ્રત્ય અને તેના ઉત્તર	૧૧૧
	અત્યાર સુધીના કથનો કુલ સા	૧૧૧
	મત્ અસત્તા ભેદાનવડે મિથ્યાત્વ ટાળવું જોઈએ	૧૧૨
	જ્ઞાનમાં ત્રણ પ્રકારની વિપરીતતા અને તે ટાળવાનો ઉપાય	૧૧૩
	સમ્યક્જ્ઞાન મતા ત્રણ પ્રકારની વિપરીતતા દર્શાવે છે તેનું વર્ણન	૧૧૪
	સત્ અને અસત્તા બાબત	૧૧૫
	ગાનનું કાર્ણ	૧૧૬
	વિપરીત જ્ઞાનના દ્વયતા	૧૧૬
૩૩	પ્રમાણુનું અર્થ પુરું થતા, હવે સુતજ્ઞાનના અર્થ રૂપ તથા સ્વરૂપ કહે છે	૧૧૮

સુત્ર નં.	નિવૃત્ત	પાન
અનેકાત, આદવાદ અને અન્ય અનુષ્ઠાન		૨
નૈમમ આદિ સાન નયોનુ નિવૃત્ત		૨૧
નયના તથા પ્રકાર—જાન, જાન અને અન્ય		૨૨
શ્રીમદ્ ગોવિંદજીએ આપેલ સુત્રોના કુલ સંખ્યા		૨૩
નયોના અર્થ		
ખરા ભાષે લૌકિક ભાગ્યથી વિરુદ્ધ ૮૪ ક		

પ્રથમ અધ્યાયનું પરિવર્તન

સમ્યગ્દર્શન સંબંધી કેટલીક અનુષ્ઠાન

પા ૧૨૩ થી ૧૨૮

- (૧) સમ્યગ્દર્શનની જરૂરીયાત.
- (૨) સમ્યગ્દર્શન શું છે ?
- (૩) શ્રદ્ધાગુણની મુખ્યતાએ નિશ્ચયનું નિર્ણય
- (૪) જ્ઞાનગુણની મુખ્યતાએ નિશ્ચયનું નિર્ણય
- (૫) ચાગિત્રગુણની મુખ્યતા, નિશ્ચયનું નિર્ણય
- (૬) દર્શન-જ્ઞાન-ચાગિત્ર મ મધ્ય નિશ્ચયનું નિર્ણય
- (૭) દર્શન (શ્રદ્ધા), જ્ઞાન નિશ્ચયનું નિર્ણય
અભેદદષ્ટિએ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું નિર્ણય ૭
- (૮) નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું ચાગિત્ર નિશ્ચયનું નિર્ણય ૧૬૮
- (૯) નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન સમયે નિશ્ચયનું નિર્ણય ૧૬૮
- (૧૦) વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનની જરૂરીયાત ૧૬૯
- (૧૧) વ્યવહારગભાસ સમ્યગ્દર્શનનું નિર્ણય
સમ્યગ્દર્શન પણ કદં ૧
- (૧૨) સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરેલ નિશ્ચય ૨૬૫
- (૧૩) નિર્વિકલ્પ અનુભવની રીત નિશ્ચય ૨૬૫
- (૧૪) સમ્યક્ત્વ પયોય દોરા નિશ્ચય
- (૧૫) બધા સમ્યગ્દર્શિઓનું નિશ્ચય ૨૦૩
- (૧૬) સ નિશ્ચય ૨૦૭

સુત્ર ન

નિષય

પાઠ

(૧૭) સમ્યક્ત્વની નિર્માણનાનું મ્યક્ષ	૧૩૮
(૧૮) સમ્યક્ત્વની નિર્માણનામો પાત્ર બે	૧૩૯
(૧૯) સમ્યક્દષ્ટિ છૂપ પોનાને સમ્યક્ત્વ પ્રગટવાનું	
શુભાસનવડે બરાબર જાણે છે	૧૪૦
(૨૦) સમ્યક્દર્શન સમર્થી કેટલાક પ્રસોચ	૧૪૬
(૨૧) જ્ઞાનચેતનાના વિવાનમાં ફેર કેમ છે ?	૧૪૨
(૨૨) સમ્યક્દર્શન સબધમાં વિચારવા લાયક નવ નિષેઠો	૧૪૩
(૨૩) સમ્યક્દર્શન અને જ્ઞાનચેતનામાં ફેર	૧૪૫
(૨૪) ચાત્રિ ન પળાય તોપણ સમ્યક્દર્શન કરી ન જોઈએ	૧૪૫
(૨૫) નિષયસમ્યક્દર્શનનો બીજો અર્થ	૧૪૬
જે વાત ધર્મની મર્યાદા બહાર છે	૧૪૮

પ્રથમ અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ—૨

કે સમ્યક્દર્શન પા ૧૬૬ થી ૧૭૭ કે

સમ્યક્દર્શન શું અને તેને કેવું અવસર મળ	૧૭૧
બેના વિકલ્પ આવે બરાબર તેનાથી સમ્યક્દર્શન નથી	૧૭૨
વિકલ્પ મળીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ	૧૭૩
સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનનો સબધ કેવો સાચો છે ?	૧૭૪
મદ્દા અને જ્ઞાન કયારે સમ્યક્ થવા ?	૧૭૫
સમ્યક્દર્શનનો વિષય શું ?—એકાગ્ર પરમાર્થકારણ કેવો ?	૧૭૬
સમ્યક્દર્શન એ જ સાતિનો વિષય છે	૧૭૭
સસાગનો અભાવ સમ્યક્દર્શનથી જ થાય છે	૧૭૭

પહેલા અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ—૩

જિજ્ઞાસુએ ધર્મ શી રીતે કરવો ? પા ૧૭૮ થી ૨૦૦

પાત્ર છૂપ સમ્યક્	૧૮૦
સમ્યક્દર્શનના ઉત્પત્તિ માટે જ્ઞાનીઓએ જતાવેલો કિલ્લો	૧૮૧
શુભાસન કેવો કરવો ?	૧૮૧

સુત્ર નં	વિષય	પાત્ર
	શ્રુતજ્ઞાનનું વાસ્તવિક લક્ષણ અનેકાન	૧૮૨
	ભગવાન પશુ 'ખીજનું' કરી ચક્રમાં નાંદિ	૧૮૨
	પ્રભાવનાનું સાચું સ્વરૂપ	૧૮૨
	ખરી દયાનું (—અદિસાનું) ભગવાને કહેતું સ્વરૂપ	૧૮૩
	આનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો શુ કરે ?	૧૮૩
	શ્રુતજ્ઞાનનું અવલગન એ જ પહેલી ક્રિયા —	૧૮૪
	ધર્મ કયા છે અને કેમ સાધ્ય ?	૧૮૫
	સુખનો ઉપાય જ્ઞાન અને સત્સમાગમ	૧૮૬
	જે તરફની રુચિ તે તરફનું ધ્યાન	૧૮૮
	શ્રુતજ્ઞાનના અવલગનનું ફળ આત્માનુભવ	૧૯૦
	સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં	૧૯૦
	ધર્મ માટે પહેલાં શુ કરવું ?	૧૯૨
	સુખનો રસ્તો સાચો મમગ્રણ ચિકારનું ફળ ત/ક	૧૯૩
	અસાધ્ય કોણ અને શુદ્ધાત્મા કોણ ?	૧૯૩
	ધર્મની રચિવાળા છવ ક્રેવા દોષ ?	૧૯૪
	ઉપાદાન—નિમિત્ત અને કારણ—કાર્ય	૧૯૫
	અંતર અનુભવનો ઉપાય અર્થોત્ જ્ઞાનની ક્રિયા	૧૯૫
	જ્ઞાનમાં બન નથી	૧૯૬
	આ રીતે અનુભવમાં આવતો શુદ્ધાત્મા કેવો છે ?	૧૯૭
	નિશ્ચય અને વ્યવહાર	૧૯૭
	સમ્યગ્દર્શન થયા શુ થાય ?	૧૯૮
	વાગ્દાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવો	૧૯૮
	છે તો બનામણો	૧૯૯

પહેલા અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ-૪

ખીજ સુત્રમાં 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન'ને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહ્યું, તેમાં અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસૂક્ષ્મ દોષનો પરિહાર : પા ૨૦૧ થી ૨૧૮

અવ્યાપ્તિદૂષણનો પરિહાર

૨૦૩

અતિવ્યાપ્તિદૂષણનો પરિહાર

૨૦૭

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	અસ ભવદુઃખણો પરિહાર	૨૦૮
	સમ્યક્સંનનું લક્ષણ 'તત્ત્વમસદ્ગદાન' કથ્યુ તે	
	સ બધી વિગેષ ખુલાસો	૨૦૮
	સુત્ર ૮ મા કહેત્ર ઠાનસ નધી વિગેષ ખુલાસો	૨૧૭

જી બીજો અધ્યાય : પા ૨૧૬ થી ૩૦૭ ક

૧	જીવના અસાધારણ ભાવો	૨૨૧
	જોપશ્ચમિકાદિ પાંચ ભાવોની વ્યાખ્યા	૨૨૧
	આ પાંચ ભાવો શુ બતાવે છે ?	૨૨૩
	પાંચ ભાવો સ બધી ડેહલાક પ્રત્યોષર	૨૨૪
	ઉપશમભાવ ક્યારે ચાલે ?	૨૨૫
	ઉપશમભાવનું માહાત્મ્ય	૨૨૭
	પાંચ ભાવો સ બધી ૪૦૬૩ ૨૫૪૦૩૨૩	૨૨૭
	જીવનું કર્તવ્ય	૨૩૦
	પાંચ ભાવો સ બધી વધારે ખુલાસો	૨૩૧
	આ સુત્રમાં રહેલી નવ-પ્રમાણ વિવરણ	૨૩૨
૨	પાંચ ભાવોના બેદો	૨૩૩
૩	જોપશ્ચમિકાભાવના બે બે	૨૩૩
	જોપશ્ચમિક સમ દૃષ્ટ અને જોપશ્ચમિક ચારિત્રની વ્યાખ્યા	૨૩૩
૪	દાષ્ટિકાભાવના નવ બેદો	૨૩૪
	દેવગણનાદિ નવ દાષ્ટિકાભાવોની વ્યાખ્યા	૨૩૪
૫	દાષ્ટિકાપશ્ચમિકાભાવના અ ૧૨ બેદો	૨૩૫
	દાષ્ટિકાપશ્ચમિક સમ્યક્ત્વ—ચારિત્ર અને	
	સયમાસમગ્ની વ્યાખ્યા	૨૩૬
૬	ઓર્ગનિકાભાવના એકવીસ બેદો	૨૩૬
	'ઋતિ' ને ઓર્ગનિકાભાવમાં કેમ ગણી ?	૨૩૭
	લક્ષણ ૨૩૫ અને તેના બેદો	૨૩૭
૭	પારિણામિકાભાવના ત્રણ બેદો	૨૩૮

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
	બબ્બત્વ, અભ-પત્ત, જીવત્વ તથા પારિણામિજ્ઞાનો અર્થ	૨૩૮
	તે સબધી વિશેષ ખુલાસો	૨૩૯
	અનાદિ અજ્ઞાની જીવને કયા ભાવો કદી થયા નથી	૨૪૦
	ઔપચારિકાદિ ત્રણ ભાવો કયા પ્રિધિથી પ્રગટે ?	૨૪૦
	પાત્ર ભાવોમાથી કયા ભાવ બધરૂપ છે અને	
	કયા ભાવો બધરૂપ નથી ?	૨૪૧
૮	જીવનું સક્ષણ	૨૪૧
	ઉપયોગનું સ્વરૂપ	૨૪૧
	આકાંક્ષા સુરતો સિદ્ધાંત	૨૪૨
૯	ઉપયોગના બેદો	૨૪૩
	‘દર્શન’ શબ્દના જુદા જુદા અર્થો અને અર્હા	
	સાચું પડતો અર્થ	૨૪૪
	દર્શનઉપયોગનું સ્વરૂપ	૨૪૪
	સાકાર અને નિરાકાર સબધી ખુલાસો	૨૪૫
	આકાર સબધી વિશેષ ખુલાસો	૨૪૬
	દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ	૨૪૬
	દર્શનની વ્યાખ્યા સબધી શકા—સમાધાન	૨૪૭
	દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ કદા અપેક્ષાએ છે ?	૨૪૮
	અભેદ અપેક્ષાએ દર્શન અને જ્ઞાનનો અર્થ	૨૪૮
	દર્શન અને જ્ઞાન ઉપયોગ કેવળપ્રભુને મુગપત્ત અને	
	હકારથને કમે જોય છે	૨૪૮
૧૦	જીવના બેદ	૨૪૯
	‘સસાર’નો અર્થ	૨૪૯
	મિથ્યાત્વને કારણે થના પચપગવર્તનનું અર્થ	૨૫૦
	અસખ્યાત અને અનતની સમજણ	૨૫૬
	મનુષ્યમત સફળ કરવા માટે ખાસ નક્કી ગણવા	
	સામક વિષયો	૨૫૭
૧૧	સસારી જીવના બે. (સચી, અસચી)	૨૫૮
	દ્રવ્યમન અને જ્ઞાનમન સબધી	૨૫૯
૧૨	સસારી જીવના બીજા પ્રકારે બે. (તસ, સ્યાવર)	૨૬૦

સુત્ર નં	વિષય	પાઠ
	દમનમયન અપેક્ષાએ તસ કે સ્થાવરપદ્ય નથી	૨૬૦
૧૭	સ્થાવર જીવોના બેદ	૨૬૧
૧૪	તસ જીવોના બેદ	૨૬૨
૧૫	ઈન્દ્રિયોની સખ્યા	૨૬૩
૧૬	ઈન્દ્રિયોના મૂળ બે. (દ્રવ્ય અને જ્ઞાન)	૨૬૪
૧૭	દ્યેયેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ	૨૬૫
૧૮	આવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ	૨૬૫
	સંમિત અને ઉપયોગ સબધી ખુલાસો	૨૬૬
	આ મુત્તનો સિદ્ધાંત	૨૬૭
૧૯	પાંચ ઈન્દ્રિયોના નામ અને તેનો અનુક્રમ	૨૬૭
૨૦	ઈન્દ્રિયોના વિષય	૨૬૮
	આ જીવ અધિકાર હોવા છતાં પુરુષત્વની વાત કેમ લીધી ?	૨૬૯
	સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દના બેદો	૨૬૯
૨૧	મનનો વિષય	૨૭૦
૨૨-૨૩	કયા જીવોને કેવી ઈન્દ્રિયો હોય છે ?	૨૭૧
૨૪	સહી કેને કહે છે	૨૭૧
૨૫	વિમદમતિમા મન વગર કમીસવ મવાનું કારણ	૨૭૨
૨૬	વિમદમતિમા જીવ અને પુરુષજનું મમન કેવી રીતે થાય છે ?	૨૭૩
૨૭	મુક્તજીવોની મતિ કેવી રીતે થાય છે ?	૨૭૪
૨૮	સસારી જીવોની મતિ અને તેનો સમય	૨૭૪
૨૯	અવિમદમતિનો સમય	૨૭૫
૩૦	વિમદમતિમા આદ્યારક-જ્ઞાનાદ્યારાકની વ્યવસ્થા	૨૭૬
૩૧	જન્મના બેદ	૨૭૭
૩૨	યોનિઓના બેદ	૨૭૮
૩૩	મર્મજન્મ કેને હોય છે ?	૨૭૯
૩૪	ઉપમા જન્મ કેને હોય છે ?	૨૮૦
૩૫	સમૂહન જન્મ કેને હોય છે ?	૨૮૦
૩૬	સરીરના ઔદાગિકાદિ પાંચ બેદો	૨૮૧
૩૭	સરીરની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન	૨૮૨

સુત્ર નં.	વિષય	પાનુ
૩૮-૩૯	શરીરના પ્રદેશો (-પરમાણુઓ)-ની સંખ્યા	૨૮૨
૪૦ ૪૧-૪૨	તજસ અને કાર્મણ્યશરીરની વિશેષતાઓ	૨૮૩
૪૩	એક જીવને એક આથે કેટલા શરીરનો સંબંધ હોય છે?	૨૮૫
૪૪	કાર્મણ્યશરીરની વિશેષતા	૨૮૬
૪૫	આદારિકશરીરનું લક્ષણ	૨૮૭
૪૬	વૈકલ્પિકશરીરનું લક્ષણ	૨૮૭
૪૭	કેન અને નાગડી સિવાય બીજાને વૈકલ્પિક શરીર હોય?	૨૮૮
૪૮	વૈકલ્પિક સિવાય બીજા કોઈ શરીરને લક્ષિણનું નિમિત્ત છે?	૨૮૮
૪૯	આદારિક શરીરના રૂપો તથા તેનું લક્ષણ	૨૮૯
૫૦ ૫૧-૫૨	કયા જીવોને કયું તિંગ (વે.) હોય છે તેનું કથન	૨૯૧
૫૩	કોનું આકૃષ્ટ અપવર્તન, (-અકાળમૃત્યુ) રહિત છે?	૨૯૨

ઉપસહાર * પા ૨૯૫ થી ૩૦૭

(૧)	બીજા અધ્યાયના વિષયોનું કુલ અવલોકન	૨૯૫
(૨)	પારિણામિભાવ સંબંધી	૨૯૬
(૩)	ઉત્પાદ અને વ્યયપર્યાય	૨૯૬
(૪)	પાત્રભાવોનું જ્ઞાન ધર્મ કરવામાં શી રીતે ઉપયોગી છે?	૨૯૭
(૫)	ઉપાનિષદો અને નિમિત્તભરણ સંબંધી	૨૯૭
(૬)	પાત્રભાવો સમયે આ અધ્યાયના સુત્રોનો સંબંધ	૩૦૦
(૭)	નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ	૩૦૩
(૮)	તાત્પર્ય	૩૦૭

✽ ત્રીજો અધ્યાય . પા ૩૦૯ થી ૩૫૨ ✽

ભૂમિકા (પહેલા ચાર અધ્યાયના વિષયોનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન) ૩૧૦

અધોલોકન વર્ણન ૩૧૨ થી ૩૨૦

૧	સાત નરક પૃથ્વીઓ	૩૧૨
૨	તે સાત પૃથ્વીઓના જિતોની સંખ્યા	૩૧૩
	નરકમતિની સામિતિ	૩૧૩
૩-૪-૫	નારકીઓના કુખનું વર્ણન	૩૧૪

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૧	નરકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પ્રમાણ	૩૧૬
	નરકમાં પણ સમ્યક્ થઈને થાય છે	૩૧૭
	નરકમાં એવા ગુણુરવાન કૃપરની ભૂમિકા કેમ નહિ ?	૩૧૮
	સમ્યક્ષિને નરકમાં કેવું દુઃખ હશે ?	૩૧૮
	નરકમાંથી નીકળેલા જીવોની પાતતા કેટલી ?	૩૧૯
	કોઈક સમ્યક્ષિએ પણ નરકમાં જા માટે જાત છે ?	૩૧૯
	‘સાગર’ કાગળ માપ	૩૨૦
	માયસોફ્ટનું વર્ણન પા. ૩૨૨ થી ૩૫૧	
૭-૮	કેવાક દીપ-સમુદોના નામો, વિસ્તાર અને આકાર	૩૨૧
	■ જ્વલોપનો વિસ્તાર તથા આકાર	૩૨૧
૧૦	જ્વલોપના સાત ક્ષેત્રોના નામ	૩૨૨
૧૧	તે સાત વિભાગ કળાસ ૭ પર્વતોના નામ	૩૨૨
૧૨-૧૩	■ કૃષ્ણાય (પર્વત)ના ૨૪ પર્વતોનું વર્ણન	૩૨૩
૧૪-૧૮	પર્વતો કૃપરના ચિથર સરોવરોના નામ તથા તેનું માપ	
	અને તે સરોવરની વચ્ચેના કમળનું પ્રમાણ	૩૨૩
૧૯	સરોવરના ૭ કમળોમાં રહેનારી ૭ દેવીઓ	૩૨૪
૨૦-૨૨	સાત ક્ષેત્રોની યો. મહાનદીઓનું વર્ણન	૩૨૫
૨૩	તે યોદ મહા નદીઓની સદાવક નીચો	૩૨૫
૨૪-૨૬	ભરતમેત્રો તથા આમળના ક્ષેત્ર અને પર્વતોના વિસ્તાર	૩૨૬
	જ્વલોપના ક્ષેત્રો અને પર્વતોના માપનું કોટક	૩૨૭
૨૭	ભરત અને ઐશ્વત ક્ષેત્રોમાં કાગ્યકનું પરિવર્તન	૩૨૮
	ભરત-ઐશ્વત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનું આયુષ્ય, જિયાણ અને આદ્યસંબંધી કોટક	૩૨૯
૨૮-૩૧	અન્ય ભૂમિઓની કાળ વ્યવસ્થા તથા આયુષ્યનું માપ	૩૩૦
૩૨	ભરતક્ષેત્રના વિસ્તારનું બીજી રીતે માપ	૩૩૧
૩૩	ધાતકીષ્કનું વર્ણન	૩૩૧
૩૪	પુષ્કગાદીપનું વર્ણન	૩૩૨
૩૫	મનુષ્યક્ષેત્રની હદ	૩૩૨

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
૩૬	મનુષ્યોના ભેદ (આર્થ અને મેચ્છ)	૩૩૩
	ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્થની આઠ પ્રકારની ઋદ્ધિઓનું વર્ણન	૩૩૩
૩૭	ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્થના પાંચ પ્રકારનું વર્ણન	૩૪૧
	મેચ્છ મનુષ્યોનું વર્ણન	૩૪૩
૩૭	કર્મભૂમિનું વર્ણન	૩૪૪
૩૮	મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ તથા નીચ-ન્ય આયુષ્ય	૩૪૫
૩૯	તિર્થંચોની આયુરિચિતિ અને તેનું કોષ્ટક	૩૪૫
	દેવના માપનું કોષ્ટક	૩૪૬
	મધ્યલોકના વર્ણનનું દુક અવતોકન	૩૪૮
	ઉપસહાર	૩૫૦

❀ ચોથો અધ્યાય પા ૩૫૩ થી ૪૦૦ ❀

જુમિકા (પહેલા ચાર અધ્યાયનું દુક અવતોકન) ૩૫૪

ઉપસહારનું વર્ણન ૩૫૫ થી ૩૮૩

૧	દેવોના ભેદ	૩૫૫
૨	પહેલા ત્રણ પ્રકારના દેવોની લેસ્થા	૩૫૫
૩	ચાર પ્રકારના દેવોના પેટા ભેદો	૪૫૫
૪-૫	આઠ પ્રકારના દેવોના સામાન્યપણે ઇન્દ્ર વગેરે ભેદો	૩૫૬
૬	દેવોમા ઇન્દ્રની વ્યવસ્થા	૩૫૭
૭-૮-૯	દેવોમા કામસેવન સખધી વર્ણન	૩૫૮
	સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત	૩૬૧
૧૦	ભવનવાસી દેવોનું વર્ણન	૩૬૨
૧૧	વ્યતરદેવોનું વર્ણન	૩૬૪
૧૨-૧૫	ન્યોતિધી દેવોના પાંચ ભેદો તથા તેનું વર્ણન	૩૬૫
૧૬-૨૧	વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન	૩૬૬
	શુભપરિણામને લીધે થતા પુણ્યધર્મી કોણ કયા ઉપજે ?	૩૭૧
	દેવમાયી વ્યતીને કોણ કેવી પધાંય ધારણ કરે ?	૩૭૨
	એકવીસમા સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત	૩૭૩
	શુ દેવગતિમા સુખ છે ?-તેનો ખુલાસો	૩૭૪

ક્રમ નં	વિષય	પાનું
૩૨	વૈમાનિક દેવોના લેસ્યાનુ વર્ણન	૩૭૫
૨૩	કૃપસદા કથા સુધી છે ?	૩૭૬
૨૪-૨૫	સૌકાતિક દેવોનું વર્ણન	૩૭૬
૨૬	અનુદિશ અને અનુતરવાસી દેવોના અવતારનો નિષ્પત્તિ	૩૭૭
૨૭	તિરંગ કાણુ ■ ?	૩૭૮
૨૮-૩૪	ભરતવાસી અને વૈમાનિક દેવોના આયુષ્યનું વર્ણન	૩૭૮
૩૫-૩૬	નારકીઓના અધન્ય આયુષ્યનું વર્ણન	૩૮૨
૩૭	ભરતવાસી દેવોનું અધન્ય આયુષ્ય	૩૮૨
૩૮-૪૨	વરત, જ્યોતિષિ અને સૌકાતિક દેવોના આયુષ્યનું વર્ણન	૩૮૨

ઉપસહાર પા. ૩૮૩ થી ૪૦૨

શ્રવના સ્વરૂપસખથી સપ્તમગી (સ્વાત્ અસ્તિ-આત્નાસ્તિ)	૩૮૪
સાવક શ્રવને અસ્તિ-નાસ્તિના યાનથી શત્રુ રૂપ	૩૮૬
મીનથી યોધા અધનાય સુધીમા બતાવેનું અસ્તિ નાસ્તિનું અવરૂપ	૩૮૭
સપ્તમગીના બાકીના પાંચ મગીની સમગ્રણ	૩૮૮
શ્રવમા ઉતરતી સપ્તમગી	૩૮૯
સપ્તમગીમા તથા અસ્તિ મા લાગુ પડતા નયો	૩૮૯
પ્રમાણ, નિરૂપ અને અવરૂપ	

અનેકાત . પા. ૩૯૧ થી ૩૯૭

સપ્તમગી અને અનેકાન્ત	૩૯૧
નય	૩૯૩
અધ્યાત્મના નય	૩૯૩
ઉપચાર નય	૩૯૪
સમ્યક્દષ્ટિનું અને મિથ્યાદષ્ટિનું યાન	૩૯૫
અનેકાન્ત શુ બતાવે છે ?	૩૯૬
મુદ્ગુઓનું કર્તવ્ય	૩૯૭
દેવમનિની વ્યવસ્થા સખથી વલ્લુવાયોમ વિમલોનું કાષ્ટક	૩૯૮

સુત્ર નં.	વિષય	પાછું
	છે અધ્યાય પાંચમો . પા ૪૦૩ થી ૫૦૦ છે	
	ભૂમિતિ	૪૦૫
૧	ચાર અશ્વકામ તરવોનું વર્ણન	૪૦૬
૨	તે અશ્વકામ શુ છે ? તેનું વર્ણન	૪૦૮
૩	દ્રવ્યમા છત્રની ગણના	૮૦૯
૪	પુદ્ગલ સિવાયના દ્રવ્યોની વિશેષતા	૪૧૦
૫	પુદ્ગલ દ્રવ્યનું રૂપીપદ	૪૧૧
૬	ધર્મ, અધર્મ અને આકાર—એ ત્રણે દ્રવ્યોની સખ્યા	૪૧૩
■	તે ત્રણ દ્રવ્યોનું મનનગૃહિતપદ	૪૧૪
૮-૯-૧૦	ધર્માદિ પાંચ દ્રવ્યોના પ્રકારોની સખ્યા	૪૧૫
૧૧	અથુ અપ્રદેસી છે	૪૧૭
	દ્રવ્યોનું અનેમતસ્વરૂપ	૪૧૭
	અનેકાતમા સરખ નથી પણ મને પણ નિમિત્ત છે	૪૧૯
	દ્રવ્યપરમાણુ તથા આવરમાણુનો બીજો અર્થ	૪૨૦
૧૨	સમસ્ત દ્રવ્યોને ગ્રહેવાનું ગ્ધાન	૪૨૧
૧૩-૧૬	ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ અને છત્રના અવગાદનનું વર્ણન	૪૨૨
૧૭	ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનો છત્ર-પુદ્ગલ સાથેનો વિશેષ સબધ	૪૨૫
૧૮	આકારનો બીજા દ્રવ્યો સાથેનો નિમિત્તનૈમિત્તિક સબધ	૪૨૭
૧૯	પુદ્ગલ દ્રવ્યનો છત્ર સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સબધ	૪૨૮
૨૦	છત્રદ્રવ્યનો પુદ્ગલની સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સબધ	૪૨૯
૨૧-૨૨	છત્રોનો ઉપકાર તથા કાળદ્રવ્યનો ઉપકાર	૪૩૦
	સુત્ર-૧૭ થી ૨૨ સુધીનો સિદ્ધાંત	૪૩૨
૨૩ ૨૪ ૨૫	પુદ્ગલના લક્ષણો, ધર્મો અને બેદા	૮૩૩
૨૬ ૨૭-૨૮ ૨૯	ધોની તથા અણુની ઉત્પત્તિનું કારણ	૪૪૦
૩૦	દ્રવ્યોનું સામાન્ય લક્ષણ	૪૪૨
૩૦	સત્યનું લક્ષણ	૪૪૫
	ઉત્પાદન-અથ-નુવન ૨૩૩૫	૪૪૫
	અજ્ઞાનીના વિચાર અને તેને સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ	૪૪૭
૩૧	નિત્યનું લક્ષણ	૪૪૯

સુત્ર નં	વિષય	પાટ
૩૨	એક વસ્તુમાં બે વિરુદ્ધર્થો કેવી રીતે રહે છે તેના ખુલાસો	૪૫૦
	અર્પિત-અનર્પિત કથનદ્વારા અને મનત્વસ્વરૂપ અને	
	તેના કષ્ટાતો	૪૫૧
	અતેશાન્તનુ પ્રયોજન	૪૫૫
	એકદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાષ્ઠ પશુ કરી શકે-એ માન્યતામાં	
	આવના દોષોનું વર્ણન	૪૫૫
	અર્પિત અને અનર્પિતનો (મુખ્ય અને મોહની)	
	વિશેષ સમગ્રણ	૪૫૬
૩૩	પરમાણુઓમાં બધાં થવાનું કારણ	૪૫૬
૩૪-૩૫	પરમાણુઓમાં બધાં કયારે થતો નથી ?	૪૬૦
૩૬	બધાં કયારે થાય છે ?	૪૬૩
૩૭	બધાં થતા નથી આરથા કેવી થાય છે ?	૪૬૪
૩૮	દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ	૪૬૪
	શુદ્ધ અને પૃથ્વીની વ્યાખ્યા	૪૬૪
૩૯-૪૦	કાળદ્રવ્યનું વર્ણન	૪૬૬
૪૧	'શુદ્ધ'નું લક્ષણ	૪૬૭
૪૨	'પૃથ્વી'નું લક્ષણ	૪૬૮
	ઉપરસહાર થા ૪૬૬ થી ૫૦૦	
	પ્રાયશઃ અધ્યાત્મના સેવામાં આવેના વિષયો	૪૭૦
	હવે દ્રવ્યોને લાગુ પાડું સ્વરૂપ	૪૭૦
	દ્રવ્યનું અસ્થિ	૪૭૦
	અસ્થિ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ	૪૭૧
	સ્વાદુવા સિદ્ધાન્ત	૪૭૪
	અગ્નિજ્ઞાન	૪૭૫
	જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ	૪૭૫
	ઉપાદાન-નિર્મિત્તલક્ષણી સિદ્ધાન્ત	૪૮૦
	તે સિદ્ધાન્તના આધારે જીવ-પુદ્ગલ-સિદ્ધિવાચના ચાર દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૮૨
	હવે દ્રવ્યોના દોષાપણની અથવા પ્રકાર સિદ્ધિ	૪૮૬
	હવે દ્રવ્યો વિષે કે-નીક માહિતી	૪૮૬
	રોગી ઉપરથી હવે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૮૯

સુત્ર નં	વિષય	પાનુ
	મનુષ્યસરીર ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૯૨
	કર્મો ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૯૪
	દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા	૪૯૫
	ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રિય	૪૯૫
	દ્રવ્યની શક્તિ (-શુષ્ક)	૪૯૬
	છ દ્રવ્યમાથી પ્રયોજનશૂન્ય	૪૯૮

✽ અધ્યાય છઠ્ઠો : પા ૫૦૧ થી ૫૬૬ ✽

	ભૂમિકા	૫૦૩
	સાત તત્ત્વોની સિદ્ધિ	૫૦૩
	સાત તત્ત્વોનું પ્રયોજન	૫૦૪
	તત્ત્વની શ્રદ્ધા ક્યારે ઘટી કહેવાય ?	૫૦૬
૧	યોગના ભેદોનું સ્વરૂપ	૫૦૮
૨	આસનનું સ્વરૂપ	૫૦૯
૩	યોગના નિમિત્તથી આસનના [પુણ્ય-પાપ એવા ભેદો] ભેદો પુણ્ય આસન અને પાપ આસન સમઘટના થતી વિપરીતતા	૫૧૨
	શુભયોગ તથા અશુભયોગના અર્થો	૫૧૩
	આસનમાં શુભ અને અશુભ એવા ભેદ શા સારે ?	૫૧૩
	શુભ કે અશુભ નતે બાવેથી સાત કે આઠ કર્મો બધાય છે છતાં અહીં તેમ કેમ કહ્યું નથી ?	૫૧૩
	શુભ-અશુભ કર્મો બધાવાના કારણે શુભ-અશુભયોગ એવા ભેદ નથી	૫૧૪
	શુભભાવથી પાપની નિર્જરા થતી નથી	૫૧૪
	ત્રીજા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૧૫
૪	આસન સર્વ સંસારીને સમાન ફળનો હેતુ માય છે કે વિશેષતા છે ?	૫૧૫
	કર્મબધના ચાર પ્રકાર	૫૧૬
૫	સાપગાયિક આસનના ૩૯ ભેદ	૫૧૬

સુત્ર નં	વિષય	પાટ
	સમ્યક્તાદિ પચીસ પ્રકારની ક્રિયાનુ વર્ણન	૫૧૮
૬	આસનમાં વિરેપતા (-હોનાધિકતા) નું કારણ	૫૨૧
૭	આસનના અધિકરણના ભેદ	૫૨૨
૮	૭૪-અધિકરણના ભેદ	૫૨૨
	અનતોનુમધી આદિ ચાર પ્રકારના કૃપાયની વ્યાખ્યા	૫૨૩
૯	અ-૧-અધિક છુ આસનના ભેદ	૫૨૪
૧૦	તાંત્રીયરણ અને દર્શનાવલુના આસનનું કારણ	૫૨૬
૧૧	અમાનાવેદનીયના આસનનું કારણ	૫૨૮
૧૨	સાતાવેદનીયના આસનનું કારણ	૫૩૧
૧૩	અનત સ આસન કારણ ને દર્શનમોહ તેના આસનનું કારણ	૫૩૩
	દેવળી ભગવાનના અવર્ણવાનું સ્વરૂપ	૫૩૪
	હ્રદના અવર્ણવાનું સ્વરૂપ	૫૩૯
	સધના અવર્ણવાનું સ્વરૂપ	૫૪૦
	ધમના અવર્ણવાનું સ્વરૂપ	૫૪૧
	દેવના અવર્ણવાનું સ્વરૂપ	૫૪૧
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૪૧
૧૪	ચારિત્રમોહનીરના આસનનું કારણ	૫૪૨
૧૫	નરકાનુના આસનનું કારણ	૫૪૪
	આરબ-પરિવ્રજની વ્યાખ્યા	૫૪૪
૧૬	નિમ્ન ચાપુના આસનનું કારણ	૫૪૬
૧૭-૧૮	ધનુચાપુના આસનનું કારણ	૫૪૭
૧૯	બલા આયુઓના આસનનું કારણ	૫૪૯
૨૦-૨૧	દેવાયુના આસનનું કારણ	૫૫૦
૨૨	અશ્વમનામકર્મના આસનનું કારણ	૫૫૨
૨૩	શુભનામકર્મના આસનનું કારણ	૫૫૩
૨૪	તીર્થ કરનામકર્મના આસનનું કારણ	૫૫૪
	દર્શનવિમુક્તિ આદિ સોળ ભાવનનું સ્વરૂપ	૫૫૫
	તીર્થ કરના ત્રણ પ્રકાર	૫૬૦
	અરિદ વોના ચાલ પ્રકાર	૫૬૦
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૬૧

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૨૫-૨૬	ગોત્ર કર્મના આશ્રયનું કારણ	૫૬૭
૨૭	અતરાયકર્મના આશ્રયનું કારણ	૫૬૩
	ઉપસહાર	૫૬૩

અધ્યાય સાતમો : પા ૫૬૬ થી ૬૩૦

	ભૂમિકા	૫૬૬
૧	મતનું લક્ષણ	૫૭૧
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૭૪
૨	મતના ભેદ	૫૭૪
	આ સૂત્રમાં કહેલા ત્યાગનું સ્વરૂપ અને તે સળધી દર્શાવેલો	૫૭૭
૩	મતોમાં ગ્થિગતાના કારણો	૫૭૮
૪	અહિંસામતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૭૮
૫	સત્યમતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૭૯
૬	અયૌર્ધમતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૮૧
૭	અધ્યયર્ધમતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૮૨
૮	પરિગ્રહત્યાગમતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૮૩
૯-૧૦	હિંસા વગેરેથી વિરક્ત થવા માટેની ભાવના	૫૮૩
૧૧	મતધારી સમ્યક્દષ્ટિની ભાવના	૫૮૪
૧૨	મતોની ગણા અર્થે સમ્યક્દષ્ટિની વિશેષ ભાવના	૫૮૮
	જન્મતનો સ્વભાવ	૫૮૮
	શરીરનો સ્વભાવ	૫૯૧
	સ વેગ તથા વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ	૫૯૨
	હવ ન હોય ત્યારે શરીર કેમ ચાલતું નથી તેનો ખુલાસો	૫૯૩
૧૩	હિંસા-પાપનું લક્ષણ	૫૯૪
	તેરમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૯૬
૧૪	અસત્યનું સ્વરૂપ	૫૯૭
	સત્યનું પગમાર્થસ્વરૂપ	૫૯૭
૧૫	સ્તેય (-ચોરી) નું સ્વરૂપ	૬૦૦
૧૬	કુશીન (-અધ્યયર્ધ)નું સ્વરૂપ	૬૦૧

ક્રમ નં	વિષય	પાન
	સમગ્રવાદિ પચીસ પ્રકારની ક્રિયાનુ વર્ણન	૫૧૮
૬	આસનમાં વિશેષના (-નોનાધિક્તા) નુ કારણ	૫૨૧
૭	આસનના અધિકરણના બે	૫૨૨
૮	જીવ-અધિકરણના બે	૫૨૨
	અનતાનુગૂંધી આદિ ચાર પ્રકારના કપાયની વ્યાખ્યા	૫૨૩
૯	અ-૧-અધિકરણ આસનના કૃતિ	૫૨૪
૧૦	નાનાવરણ અને દર્શનાવણના આસનનું કારણ	૫૨૬
૧૧	અસાનાવેનીયના આસનનું કારણ	૫૨૯
૧૨	સાતાવેનીયના આસનનું કારણ	૫૩૧
૧૩	અનત સસાનું કારણ જે દર્શનમોહ તેના આસનનું કારણ	૫૩૩
	કેવળી જનવાનના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૩૪
	શ્રુતના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫-૬
	સધના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૪૦
	ધમના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૪૧
	દેવના અવર્ણવા નું સ્વરૂપ	૫૪૧
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૪૧
૧૪	ચારિત્રમોહનીરના આસનનું કારણ	૫૪૨
૧૫	નરકાયુના આસનનું કારણ	૫૪૪
	આરભ-પરિગ્રહની વ્યાખ્યા	૫૪૫
૧૬	નિર્જ આયુના આસનનું કારણ	૫૪૬
૧૭-૧૮	મનુષ્યાયુની આસનનું કારણ	૫૪૭
	૧૬ બવા આયુષોના આસનનું કારણ	૫૪૯
૨૦-૨૧	દેવાયુના આસનનું કારણ	૫૫૦
	૨૨ અશુભનામકર્મના આસનનું કારણ	૫૫૨
	૨૩ શુભનામકર્મના આસનનું કારણ	૫૫૩
	૨૪ તીર્થ કરનામકર્મના આસનનું કારણ	૫૫૪
	દર્શનવિશુદ્ધિ આદિ સોળે ધ્યાનનું સ્વરૂપ	૫૫૫
	તીર્થ કરનાં ત્રણ પ્રકાર	૫૬૦
	નરિદ તેના સાત પ્રકાર	૫૬૦
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૬૧

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૨૫-૨૬	ગોત્ર ક્રમના આસનનું કારણ	૫૬૨
૨૭	અતરાયક્રમના આસનનું કારણ	૫૬૩
	ઉપસદા	૫૬૩

અધ્યાય સાતમો : પા ૫૬૬ થી ૬૩૦

	ભૂમિકા	૫૬૬
૧	મતનું લક્ષણ	૫૭૧
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૭૪
૨	મનના ભેદ	૫૭૪
	આ સૂત્રમાં કહેલા ત્યાગનું સ્વરૂપ અને તે સળધી દર્શાવેલો	૫૭૭
૩	મતોમાં સ્થિરતાના કારણો	૫૭૮
૪	અહિંસાનતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૭૮
૫	સત્યનતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૭૯
૬	અચ્યુત્યનતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૮૧
૭	અભયનતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૮૨
૮	પરિમલત્યાગનતની પાંચ ભાવનાઓ	૫૮૩
૯-૧૦	હિંસા વગેરેથી વિરક્ત થવા માટેની ભાવના	૫૮૩
૧૧	મતધારી સમ્યગ્દષ્ટિની ભાવના	૫૮૬
૧૨	નતોની ગણા અર્થે સમ્યગ્દષ્ટિની વિશેષ ભાવના	૫૮૮
	જગતનો સ્વભાવ	૫૮૮
	શરીરનો સ્વભાવ	૫૯૧
	સ વેગ તથા વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ	૫૯૨
	હવ ન હોય ત્યારે શરીર કેમ ચાલતું નથી તેનો ખુલાસો	૫૯૩
૧૩	હિંસા-પાપનું લક્ષણ	૫૯૪
	તેરમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૯૬
૧૪	અસત્યનું સ્વરૂપ	૫૯૭
	સત્યનું પદ્યાર્થસ્વરૂપ	૫૯૭
૧૫	સ્તેય (-ચોરી) નું સ્વરૂપ	૬૦૦
૧૬	ક્રુદ્ધિ (-અપ્રહયશીલ) નું સ્વરૂપ	૬૦૧

ક્રમ નં	વિષય	પાટ
૧૭	પરિચરણ સ્વરૂપ	૬૦૨
૧૮	મતીની વિશેષતા	૬૦૩
	દ્રવ્યવિગીનું અન્યથાપણું	૬૦૪
	અગત્યના સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૬૦૫
૧૯	મતીના ભેદ	૬૦૬
૨૦	સાગરનું સંકલ્પ	૬૦૭
૨૧	અણુવેતનના સંકલ્પક સાત સીનવેતો	૬૦૮
	મણુ સુખનન અને આર શિક્ષાવતન સ્વરૂપ	૬૦૯
	લક્ષ્મી ગાખવા લાખક સિદ્ધાંત	૬૧૦
૨૨	મતીને સમ્પ્રેષના ધરણ કરવાનો ઉપદેશ	૬૧૧
૨૩	સમ્પ્રેષનના પાંચ અનિચાર	૬૧૨
	૧૬૬ મહા આદિ પાંચ અનિચારોનું સ્વરૂપ	૬૧૩
૨૪-૩૬	પાંચ મત તમા સાન શીન એ દરેકના પાંચ પાંચ અનિચારોનું વર્ણન	૬૧૪
૩૭	સ નેષનાના પાંચ અનિચાર	૬૧૫
૩૮	દાનનું સ્વરૂપ	૬૧૬
૩૯	દાનના વિશેષતા	૬૧૭
	નવધા ભક્તિનું સ્વરૂપ	૬૧૮
	દ્રવ્યવિગ્રેષ વ્યવિગ્રેષ અને પાનવિગ્રેષનું સ્વરૂપ	૬૧૯
	દાન સમધી ભક્તિવાયોગ વિશેષ બામતો	૬૨૦
	ઉપસંહાર	૬૨૧
	અદિષ્ટા મનો આસર છે, જગત-નિર્જરા નથી	૬૨૨

❀ અ.યાય આઠમો પા ૬૩૧ થી ૬૭૦ ❀

મૂલિકા	૬૩૩
૧ ન પના કારણો	૬૩૪
ન પના કારણો ટગવાનો કમ	૬૩૫
ન પના પાંચ કારણોના અતરંગ બાવ બોધખવા બેઠબે	૬૩૬
મિથ્યાસંનનું સ્વરૂપ	૬૩૭

સુત્ર નં.	વિષય	પાત્ર
૧	મિથ્યાદર્શનની દુ કી વ્યાખ્યાઓ	૬૩૮
	મિથ્યાદર્શનના બે પ્રકાર અને તેની વ્યાખ્યા	૬૩૯
	મૂઢીનમિથ્યાત્વના (એકાતમિથ્યાત્વાદિ) પાત્ર બેદોનું સ્વરૂપ	૬૪૦
	આવિરતિ પ્રમાણ અને કષાયનું સ્વરૂપ	૬૪૫
	યોગનું સ્વરૂપ	૬૪૬
	કયા શુદ્ધિયાને કેટલા પ્રકારના બધ હોય ?	૬૪૬
	મદાપાપ—મિથ્યાત્વ	૬૪૬
	આ સૂત્રના સિદ્ધાંત	૬૪૭
■	બધનું લક્ષણ	૬૪૭
	શ્રી અને પ્રહમતના નિમિત્તનૈમિત્તિકસબધનું સ્પષ્ટીકરણ	૬૪૭
૩	બધના આગ્ર બેદ અને તેની વ્યાખ્યા	૬૫૧
૪	પ્રકૃતિબધના આગ્ર મૂળ બેદો (—જ્ઞાનાવરણાદિ) નું વર્ણન	૬૫૨
૫-૧૦	જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોના પેટા બેદોનું વર્ણન	૬૫૩
૧૪ થી ૨૦	જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોની સ્થિતિનું વર્ણન	૬૫૬
૨૧-૨૨	અનુભાગ બધનું વર્ણન	૬૬૧
૨૩	૬૭ આખ્યા પત્રી કર્મોનું શુ થાય છે ?	૬૬૨
-	નિર્જરાના પ્રકારોનું વર્ણન	૬૬૨
૨૮	પ્રવેશ્ય બધનું સ્વરૂપ	૬૬૩
૨૫-૨૬	પૂણ્યપ્રકૃતિઓના તથા પાપપ્રકૃતિઓના નામ	૬૬૪
	ઉપમહાર	૬૬૭

❖ અન્યાય નવમો • પા. ૬૭૧ થી ૭૮૮ ❖

ભુમિકા • પા ૬૭૩ થી ૬૮૨

	સવરનું સ્વરૂપ	૬૭૩
	સવર-નિર્જરા સબધી લક્ષમા રાખવા યોગ્ય	
	કેટલીક જાણતો	૬૭૭
	નિર્જરાનું સ્વરૂપ	૬૭૯
૧	સવરનું લક્ષણ	૬૮૨
૨	સવરના કાણો	૬૮૫

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
	ગુપ્તિનુ રચય	૬૮૫
૩	નિર્જંશ અને સવસ્તુ કારણ	૬૮૭
	તપનુ રચય અને તે સંગધી થતી જૂતો	૬૮૭
	તપના કળ સંગધી ખુલાસો	૬૯૦
૪	ગુપ્તિનુ લક્ષણ અને બેદ	૬૯૦
૫	સમિતિનુ રચય અને તેના પાચ ભેદ	૬૯૨
૬	ઉત્તમક્ષમાદિ ચ ધર્મ અને તેનુ રચય	૬૯૬
૭	અનિત્યાદિ બાર અનુપ્રેક્ષા અને તેનુ રચય	૭૦૧
૮	પરિપદ સહન કરવાનો ઉપદેશ	૭૦૮
	દસ-અંગીઆર અને બાગમા ગુણરથાને પચ્ચિહ સંગધી	
	કેતોક ખુલાસો	૭૦૯
	પચ્ચિહનુ રચય અને તે સંગધી થતી જૂન	૭૧૧
૯	પરિપદના બાવીસ પ્રકાર અને તેનુ રચય	૭૧૨
	નવમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૭૧૮
૧૦	દસમાથી નારમા ગુણુચાન સુત્રીના પરિપદોનુ વર્ણન	૭૨૦
૧૧	તેરમા ગુણુચાનના પરિપદો	૭૨૨
	કેવળાભગવાનને આદ્ય દ્વોષ નહિ તે સંગધી કેટલાક ખુલાસા	૭૨૪
	કર્મસિદ્ધાંત પ્રમાણે કેવળાને અનાદ્ય દ્વોષ નહિ	૭૨૮
	સૂ ૬ થી ૧૦ નો સિદ્ધાંત અને સૂ ૮ સાથે સંગધ	૭૨૯
૧૨	બારમા નવમા ગુણુચાન સુત્રીના પચ્ચિહો	૭૩૦
૧૩-૧૬	કમા કર્મના ઉચ્ચી કમા કમા પરિપદો થાય છે તેનુ વર્ણન	૭૩૦
૧૭	એક ૯ અને એક સાથે થતા પરિપદોની જાણ	૭૩૨
૧૮	ચારિત્રના સામાવિષાદિ પાચ પ્રકારો અને તેની જાણ	૭૩૫
	૭૬૧ ગુણુચાનની દસા	૭૩૬
	ચારિત્રનુ રચય	૭૩૭
	ચારિત્રમા બેદો તા માટે બતાવ્યા ?	૭૩૭
	સામાવિષ્નુ રચય	૭૩૮
	મન અને ચારિત્ર વચ્ચે તફાવત	૭૪૦
	નિર્જંશાતરવનુ વર્ણન	
	જૂમિકા	૭૪૨

સુત્ર નં	વિષય	પાન
	નિર્જરાના કારણો સબધી થતી જૂસો અને તેનું નિ કારણ	૭૪૧
૧૯	બાકી તપના ૭ પ્રકારો	૭૪૨
	સમ્યક્અનશન આદિ ૭ પ્રકારનું સ્વરૂપ	૭૪૨
	સમ્યક્તપની વ્યાખ્યા	૭૪૪
	તપના બેટો શા માટે ?	૭૪૪
૨૦	આભ્યતરતપના ૮ પ્રકારો	૭૪૫
	સમ્યક્પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ૭ પ્રકારોની વ્યાખ્યા	૭૪૬
૨૧	આભ્યતરતપના પેટા બેટો	૭૪૬
૨૨	સમ્યક્પ્રાયશ્ચિત્તતપના નવ બેટો	૭૪૭
	નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ	૭૪૮
	નિગ્રહપ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ	૭૪૮
	નિશ્ચયઆતોચનાનું સ્વરૂપ	૭૪૯
૨૩	સમ્યક્વિનયતપના ચાર બે-	૭૪૯
	શાનવિનયોદિતું સ્વરૂપ	૭૪૯
	નિશ્ચયવિનયનું સ્વરૂપ	૭૪૯
૨૪	સમ્યક્વૈયાટ્યતપના દસ બે-	૭૫૦
	દસ પ્રકારના મુનિઓની વ્યાખ્યા	૭૫૦
	સધના ચાર બેદ તથા તેના અર્થ	૭૫૧
૨૫	સમ્યક્સ્વાધ્યાયતપના પાચ બેદ	૭૫૧
૨૬	સમ્યક્વ્યુત્સર્ગતપના બે બે-	૭૫૨
૨૭	સમ્યક્ધ્યાનતપનું સંક્ષેપ	૭૫૩
૨૮	ધ્યાનના ચાર બેદ	૭૫૫
૨૯	મોક્ષના કારણરૂપ ધ્યાન	૭૫૫
૩૦-૩૩	આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકારોનું વર્ણન	૭૫૬
	૩૪ શુશુદ્ધધ્યાન અરેક્ષાએ આર્તધ્યાનના સ્વામી	૭૫૭
	૩૫ રોદ્ધધ્યાનના ચાર બેદ તથા તેના સ્વામી	૭૫૮
	૩૬ ધર્મધ્યાનના ચાર બે	૭૫૮
૩૭-૩૮	શુદ્ધધ્યાનના સ્વામી	૭૬૦
	૩૯ શુદ્ધધ્યાનના ચાર બેદ	૭૬૨

સુત્ર નં	વિષય	પાનું
૪૦	યોગઅપેક્ષાએ શુભધ્યાનના રત્નાળી	૭૬૦
	દેવગણના મનોયોગસબધી રચણીકરણ	૭૬૩
	દેવગણને એ પ્રકારના વચનમાત્ર	૭૬૪
	દ્વય તથા હિતમત્ક જીવોને ચારે મનોયોગ કષ્ટ દીરેછે	૭૬૪
	દ્વય તથા હિતમત્ક જીવોના વચનયોગ સબધી	૭૬૪
૪૧-૪૨	શુક્લધ્યાનના પદોના એ ભેદોની વિશેષતા	૭૬૪
૪૩	વિનયોનું લક્ષણ	૭૬૬
૪૪	વિચારનું લક્ષણ	૭૬૬
	યોગસકાન્તિ વગેરેનું સ્વરૂપ	૭૬૭
	અનુપેક્ષા તથા ધ્યાન	૭૬૮
	મત ગુણિ, સમિતિ ધર્મ અનુપેક્ષા પરિવર્તન, બારે પ્રકારના તપ વગેરે સબધી આસ લઘુમા લખવાનાં	
	રચણીકરણ	૭૬૮
૪૫	પાત્ર અપેક્ષાએ નિર્ભંગમા થતી ન્યુનાધિકતા	૭૭૨
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત	૭૭૫
૪૬	નિર્મલ (-મધુભા)ના ભેદ	૭૭૬
	પુલાક, બકુળ વગેરે મુનીઓની બ્યાખ્યા	૭૭૬
	પરમાય નિર્મલ અને બ્યવદાનિર્મલ	૭૭૭
	પુનાકમુનિ સબધી કેટલાક પ્રુલાસા	૭૭૭
૪૭	પુલાકાદિ મુનિઓમા આઠ પ્રકારે વિભક્તતા	૭૭૮
	—ઉપસહાર : પા ૭૮૨ થી ૭૮૮—	
	નિન ના અરૂપ સબધી રચણીકરણ	૭૮૨
	નિનધમ	૭૮૩
	વિચિત્રા સન્દ ઉપરથી પરિવર્તનસબધી રચણીકરણ	૭૮૫
	બકુલમુનિને ખૂબ વચ્ચે હોતા નથી-તે માત્ર રચણીકરણ	૭૮૬

૬ અધ્યાય દસમો પા ૭૮૮ થી ૮૧૮ ૬
શ્રીમદ્

૧ દેવગણની ઉત્પત્તિનું કારણ

૭૮૧

૭૮૨

ક્રમ નં.	વિષય	પાનું
	‘ જીવણી ’ કષ્ટ રીતે કહેરાય છે તેનો ખુલાસો	૭૬૨
	ભાવમોક્ષ અને દ્રવ્ય મોક્ષ	૭૬૩
	કેવળજ્ઞાન ચતા બ મોક્ષ કેમ ચતો નથી ?	૭૬૪
૨	મોક્ષનું કાગ્ય અને લક્ષણ	૭૬૭
	મોક્ષ થતીથી સાધા છે	૭૬૭
૩-૪	મોક્ષસ્થામા કયા કયા ભાવોનો અભાવ થાય છે	૮૦૦
૫	મુક્તજીવોનું સ્થાન	૮૦૧
૬	મુક્ત જીવના જીર્વગમનનું કાગ્ય	૮૦૧
૭	પૂર્વપયોગાદિ ચાર પ્રકારના દુષ્કર્મો	૮૦૨
૮	મુક્તજીવો લોકાગ્રથી આગળ નહિ જવાનું કા લુ	૮૦૩
૯	મુક્ત જીવોમાં વ્યવહારનંદે ભેદ	૮૦૪
	સિદ્ધોમાં ક્ષેત્ર વર્ગોરે બાર પ્રકારે ભેદનું વર્ણન	૮૦૪

ઉપસહાર : પા. ૮૦૬ થી ૮૧૮

મોક્ષતત્ત્વની માનના સમઘી થતી જૂન અને તેનું

નિરાકરણ	૮૦૯
અનાદિ કર્મબંધ નષ્ટ થવાની સિદ્ધિ	૮૧૦
આત્માને બંધન છે તેની સિદ્ધિ	૮૧૪
મુક્ત થયા પછી ફરી બંધ કે જન્મ ન થાય	૮૧૪
બંધ તે જીવનો આત્માનિક કર્મ નથી	૮૧૫
સિદ્ધોનું લોકાગ્રથી સ્થાનાત્મક થતું નથી	૮૧૬
અધિક જીવો થોડા ક્ષેત્રમાં રહે છે	૮૧૭
સિદ્ધ જીવોને આકાર હોય છે	૮૧૭

❀ પરિશિષ્ટ ૧ :- પા ૮૧૯ થી ૮૩૦ ❀

[મોક્ષશાસ્ત્રના આધારે શ્રીઅમૃતતથાદ્રસુરિએ જે તત્ત્વાર્થસાર શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તેના ઉપસહારમાં રડગાથા દ્વારા આપેલા મંત્રનો સારાશ]

ગાથા (૧) સાત તત્ત્વોને જાણવાનું પ્રયોજન	૮૧૯
(૨) મોક્ષમાર્ગનું મે પ્રકારે કથન	૮૨૦

શ્રુત ન	વિષય	પાત્ર
	મોક્ષમાર્ગ બે નથી	૮૨૧
(૩-૪)	નિશ્ચય તથા વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ	૮૨૧
(૫-૬)	વ્યવહારી તથા નિશ્ચયી મુનિનું સ્વરૂપ	૮૨૧
(૭)	નિશ્ચયીનું અભેદસમર્થન	૮૨૨
(૮ થી ૨૦)	નિશ્ચયગત્યનયનું કર્તા, કર્મ વગેરે સાથે અભેદપર્યુ	૮૨૪
(૨૧)	નિશ્ચય નિષ્કાર માનવાનું તાત્પર્ય	૮૨૮
(૨૨)	તત્ત્વાધેતાનું અચનુ પ્રોજન	૮૨૯
(૨૩)	અચના કર્તા પુદ્ગલો કે આત્મા નથી	૮૨૯

卐 પરિશિષ્ટ—૨ પા ૮૩૧-૮૩૨ 卐

[સ્વતત્ત્વતાનો હટકો]

દમની નામગત સજાધી અપહીરણ	૮૩૧
-------------------------	-----

★ પરિશિષ્ટ—૩ પા ૮૩૩ થી ૮૩૬ ★

[સાવકે છનની કાંઈનું સજાગ પારણ]

અખ્યાતનું ગદસ્ય	૮૩૫
વસ્તુસ્વભાવ અને તેમાં કેટલું તરફ દર્શવું	૮૩૬

卐 પરિશિષ્ટ—૪ પા ૮૩૭-૮૩૮ 卐

શાસ્ત્રનો કુલ સાર

૮૩૭

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત
મોક્ષ સાસ્ત્ર (સટીક)
ગુજરાતી ટીકા

દીક્ષાકર :
રામજી માલેકચંદ દોશી

॥ ॐ ॥

શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગાય નમઃ

શ્રી સદ્ગુરુદેવાય નમઃ

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

મંગળાચરણ

મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં મેતાર કર્મભૂમૃતામ્ ।

જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાના વન્દે તદ્ગુણલ્ભયે ॥

અર્થ-મોક્ષમાર્ગના પ્રવર્તાવનાર અર્થાત્ ચલાવનાર, કર્મભૂમી પવતોના લેદનાર અર્થાત્ નાશ કરનાર, વિશ્વના અર્થાત્ બધા તત્ત્વોના જાણનાર-તેને તે ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે હું પ્રણામ કરું છું-વદન કરું છું

સંક્ષિપ્ત અવલોકન

(૧) આ શાસ્ત્ર શરુ કરતા પહેલા આ શાસ્ત્રનો વિષય શું છે તે ટૂંકમાં જણાવવાની જરૂર છે

(૨) આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્રનું નામ 'મોક્ષશાસ્ત્ર' અથવા 'તત્ત્વાર્થ સુત્ર' રાખ્યું છે જગતનાં જીવો અને પ્રકારનાં હું જો લોગવી રહ્યા છે, તે હું જોથી હમેશને માટે મુક્ત થવા એટલે કે અવિનાશી સુખ મેળવવા તેઓ અહર્નિશ કિંધાયે દરી રહ્યા છે, પણ તેઓના તે ઉપાયો જોટા હોવાથી જીવોને દુઃખ મટતું નથી, એક કે બીજા પ્રકારે દુઃખ ચાલ્યા જાય છે હું જોની પરપરાથી જીવો શી રીતે મુક્ત થાય તેનો ઉપાય અને તેડ વીતરાગી વિદ્વાન આ જણાવવામાં આવ્યા છે તેથી તેડ નામ 'મોક્ષશાસ્ત્ર' રાખ્યું છે મૂળમૂલ મૂલ વિના ૩

હોય નહિ અને તે બૂલ દળતા ઝૂંપ થયા વાર રહે જ નહિ એવો અપ્રાધિત મિહાન છે વસ્તુનું મોડું સ્વરૂપ સમજવા વિના એ બૂલ દળે નહિ, તેથી વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ ના સાત્રમા સમજવવામા આવ્યું હોવાથી તેનું નામ 'તરવાઈમૂત્ર' થયું આપવામા આવ્યું છે.

(૩) વસ્તુના માયા સ્વરૂપ સળધી જીવને જો યોગી માન્યતા (Wrong Belief) ન હોય તો જ્ઞાનમાનસ થાય નહિ. ન્યા માન્યતા સાચી હોય ત્યા જ્ઞાન સાચું જ હોય સાચી માન્યતા અને સાચા જ્ઞાનપૂર્વક જે કાંઈ વર્તન થાય તે યથાર્થ જ હોય, તેથી સાચી માન્યતા અને સાચા જ્ઞાનપૂર્વક થતા સાચા વર્તનદ્વારા જ જીવો કુંબધી મુક્ત થઈ પડે છે એ સિદ્ધાંત આચાર્ય ભગવાને આ સાત્રની શરૂઆત કરતા પહેલાં અધ્યાયના પહેલા જ સૂત્રમા જણાવ્યો છે.

(૪) 'ચોતે કોણુ છે' તે સળધી જગનના જીવોની મહાન બૂલ નાણી આવે છે. મહા જીવો શરીરને ગ્રાવાણ સ્વરૂપ માને છે, તેથી શરીરની સજાજ રાખવા તેઓ સતત પ્રમદા અનેક પ્રકારે ક્રિયા કરે છે. શરીરને જીવ ગ્રાવાણ માને છે તેથી શરીરની સજાજક જે ચેતન કે જડ પદાર્થી તરફથી મળે છે એમ તે માને તે તરફ તેને રાગ ધાય જ, અને જે ચેતન કે જડ પદાર્થી તરફથી અજાગ મળે છે એમ તે માને તે સંરક્ષે તેને દ્રેષ ધાય જ. જીવની આ માન્યતાથી જીવને આકૂળતા રહ્યા જ કરે છે.

(૫) જીવની આ મહાન બૂલને સાત્રમા 'મિથ્યાદર્શન' કહેવામાં આવે છે, ન્યા મિથ્યા માન્યતા હોય ત્યા જ્ઞાન અને આસ્થિતિ પણ મિથ્યા હોય જ, તેથી મિથ્યાદર્શનરૂપ મહાન બૂલને મહાપાપ થયું કહેવામા આવે છે. મિથ્યાદર્શન એ મહાન બૂલ છે અને તે સર્વ કુંબનું મહા બળવાન બળિયું છે, એવું જીવોને લક્ષ નહિ હોવાથી તે લક્ષ કરાવવા અને તે બૂલ દાગી જીવો અધિનાશી સજા તરફ પ્રવેશ આપે તે હેતુથી આચાર્ય ભગવાને આ સાત્રમાં પહેલો જ શબ્દ 'સમ્યગ્દર્શન' વાક્યથી છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતા જ તે જ જાગરે જ્ઞાન સાચું થાય છે તેથી બીજો શબ્દ

‘સમ્યગ્જ્ઞાનો’ વાપર્યો છે; અને સમ્યગ્જ્ઞાન-જ્ઞાનપૂર્વક જ સમ્યક્-ચારિત્ર હોઈ શકે તેથી ‘સમ્યક્ચારિત્ર’ એ શબ્દ ત્રીજો મૂક્યો છે એ પ્રમાણે ત્રણ શબ્દો વાપરતા ‘સાચુ સુખ મેળવવાતા રસ્તા ત્રણ છે’ એમ જાણે ત્રીજી બાજી બોલે એ ત્રણની એકતા એ જ મોક્ષમાર્ગ છે એમ મહેલો જ સૂત્રમાં જણાવી દીધું છે.

(૬) જીવને સાચુ સુખ જોઈતું હોય તો પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરવું જ જોઈએ; જગતમાં કયા કયા પદાર્થો છે, તેનું સ્વરૂપ શું છે, તેનાં કાર્ય-ફલ શું છે, એવું શું છે, જીવ કેમ હુ ખી થાય છે-તેની યથાર્થ સમજણ હોય તો જ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય, તેથી જ્ઞાત તત્ત્વોદ્ધારા આચાર્ય ભગવાને વસ્તુસ્વરૂપ દસ અધ્યાયોમાં જણાવ્યું છે.

(૭) આ શાસ્ત્રના દસ અધ્યાયોમાં ‘નીચેના વિષયો લેવામાં આવ્યા છે,—

૧-આ અધ્યાયમાં મોક્ષનો ઉપાય અને જીવના જ્ઞાનની અવસ્થાઓનું વર્ણન છે.

૨-આ અધ્યાયમાં જીવના જાવો, લક્ષણ અને જીવનો શરીર સાથેનો સંબંધ તેનું વર્ણન છે.

૩-૪-વિકારી જીવને રહેવાના ફેરો, એ પ્રમાણે પ્રહેલા આર અધ્યાયોમાં પ્રથમ જીવ તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૫-આ અધ્યાયમાં ખીજા અજીવ તત્ત્વનું વર્ણન છે.

૬-૭-આ અધ્યાયોમાં જીવના નવા વિકાર જાવો (આસ્રવો) તથા તેનું નિમિત્ત પામીને જીવને સૂક્ષ્મ જડ કર્મ સાથે થતો સંબંધ જણાવ્યો છે, એ રીતે ત્રીજા આશ્રવ તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છે.

૮-આ અધ્યાયમાં જીવને જડ કર્મ સાથે કેવા પ્રકારે સંબંધ થાય છે અને તે જડ કર્મ કેટલો વખત જીવ સાથે રહે

૬-૩૫ અધ્યાયમા-જીને અનાદિથી નહિ મયેલ ધર્મની શરૂઆત મવરથી થાય છે, જીવની આ અવસ્થા થતા તેને સાચા મુળની શરૂઆત થાય છે અને ક્રમેક્રમે શુદ્ધિ વધતા વિકાર દળે છે તેથી નિર્જરા જોટલે કે જડ કર્મ માથેના બધેનાં બરો બરો અસાવ થાય છે-એ જણાવ્યું છે, જે રીતે પાપમુ અને છડું જોટલે સવર અને નિર્જરાત્વ નવમા અધ્યાયમા જણાવ્યા છે

૧૦-જીવની શુદ્ધિની પૂર્ણતા, સર્વે કુ યોગી અવિનાશી મુક્તિ અને અપૂર્ણ અવિવ્રતા તે યોગી તત્વ હોવાથી આચાર્ય જગજ્ઞાને સાતમું યોગી તત્વ આ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે

(૯) મગવાચરણુમા ભગવાનને 'કર્મ'રૂપી પર્વતોના સેકનાર' કહ્યા છે. કર્મ બે પ્રકારના છે-૧-ભાવકર્મ, ૨-દ્રવ્યકર્મ. જીવ જ્યારે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-આરિયથી ભાવકર્મરૂપી પર્વતોને ટાળે છે ત્યારે દ્રવ્યકર્મ સ્વયં પોતાથી ટળી જાય છે-નાશ પામે છે જોડે. જીવની શુદ્ધતાને અને કર્મના ક્ષયને નિમિત્ત-નિમિત્તિક સંબંધ છે-જોમ અહીં બતાવ્યું છે. જીવ જડ કર્મનો પરમાર્થ નાશ કરી શકે છે-જોમ કહેવાનો હેતુ નથી.

(૬) મજવાચરણમા નમસ્કાર કરતા વીથં કર મજવાત પાસે
 દેવા ભન, સમોસરણ, આમર, દિવ્ય શરીરાદિ જે પુણ્યની વિભૂતિ છે
 તે લીધી નથી કેમકે પુણ્ય તે શુદ્ધ નથી

(૧૦) મગલાચરણમા શુભથી જોગખાણ કરીને ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો છે એટલે કે-ભગવાન વિશ્વના નર્થીત બધા તરવેના જાણનાર છે, એકમાર્ગના નેતા છે અને તેમણે સર્વ વિકારને (દાવનો) નાશ કર્યો છે એમ ભગવાનના શુભોત્તર સ્વરૂપ બતાવી શુભોની જોગખાણ કરીને તેમની સ્તુતિ કરી છે

પ્રથમ અધ્યાય

મોક્ષ પ્રાપ્તિનો ઉપાય

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ॥૧॥

અર્થ:-[સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને [મોક્ષમાર્ગ] મોક્ષનો માર્ગ છે અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે

ટીકા

(૧) સમ્યક્-આ શબ્દ પ્રથમ સાવાચક છે, તે યથાર્થપણુ સૂચવે છે વિપરીત આદિ દોષનો અભાવ તે 'સમ્યક્' છે

દર્શન-શ્રદ્ધા, 'આમ જ છે અન્યથા નથી' એવો પ્રતીતિ ભાવ. સમ્યગ્જ્ઞાન-સ શય, વિષયય અને અનન્યવસાય રહિત પોતાના આત્મા તથા પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન

સ શય=વિરુદ્ધાનેકકોટિસ્પર્શિ જ્ઞાન સ શય=આ પ્રમાણે છે કે આ પ્રમાણે છે, એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધતા પૂર્વક બે પ્રકારરૂપ જ્ઞાન તેને, સ શય કહે છે, જેમકે આત્મા પોતાના કાર્યને કરી શકતો હશે કે જડના કાર્યને કરી શકતો હશે । એવું બંણુવું તે સ શય છે

વિષયય=વિપરીતેકકોટી નિશ્ચયો વિષયય=વસ્તુસ્વરૂપથી વિરુદ્ધતા પૂર્વક 'આમ જ છે' એવું એકરૂપ જ્ઞાન તેનું નામ વિષયય છે, જેમકે શરીરને આત્મા બાણુવો તે વિષયય છે.

અનન્યવસાય=કિમિત્યાલેખનમાત્રમનધ્યવસાય=કથંક છે' એવો નિર્ધારરહિત વિચાર તેનું નામ અનન્યવસાય છે જેમકે 'હું કાંઈક છું' એમ બાણુવું તે અનન્યવસાય છે

નિર્ધાર-જન અને 'આત્મા' એ બંને શબ્દો એક જ અર્થ

સમ્યક્ચારિત્ર—(અહીં 'સમ્યક્' પદ અજ્ઞાનપૂર્વકના આચરણની નિવૃત્તિ માટે વાપર્યો છે) સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક આત્મામાં સ્થિરતા તે સમ્યક્ચારિત્ર છે

આ ત્રણે અનુક્રમે આત્માના મદા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ શુદ્ધિની શુદ્ધ પદોયો (હાલવ) છે

મોક્ષમાર્ગ—આ શબ્દ લોકવચનમા છે, તે લોભ સૂચવે છે કે મોક્ષના ત્રણ માર્ગ નથી પણ આ ત્રણનું કોક્ત્વ તે મોક્ષમાર્ગ છે મોક્ષમાર્ગ એટલે પોતાના આત્માની શુદ્ધિનો પથ-રસ્તા-માર્ગ-ઉપાય, તેને અમૃતમાર્ગ, સ્વરૂપમાર્ગ અથવા જ્ઞાણમાર્ગ, પણ કહેવાય છે

(૨) આ કથન 'હકાર'થી છે, તે લોભ સૂચવે છે કે આનાથી વિરુદ્ધભાવો જેવા કે રાગ, પુણ્ય વગેરેથી ધર્મ સાચ કે તે ધર્મમા સહાયરૂપ થાય એવી માન્યતા, જ્ઞાન અને આચરણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી

(૩) આ બાળવના શ્રી દ્રવ્યસંગ્રહમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે -

સમ્મદસજ ગાળ ચરણ મોક્ષસ્થ કારણ જાણે ।

વવહારા ગિચ્ચયદો સચિયમદઓ ગિઓ અપ્પા ॥૩૯॥

અર્થ—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણના સમૂહાધને વ્યવહારથી મોક્ષનું કારણ જાણે નિશ્ચયથી (અરી રીતે) પોતાનો આત્મા જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ છે તેને મોક્ષનું કારણ જાણે

ખુલાસો—નિજ આત્માના ત્રિકાળી અખંડ સાચકભાવના આશયે સમ્યગ્દર્શનાદિ શુદ્ધ પદોવ પ્રગટે છે તેથી નિશ્ચય (ખરૂં) કારણ આત્મા પોતે છે, સમ્યગ્દર્શનાદિ પદોવ દોષાયી તે વ્યવહાર (સિદ્ધિ) કારણ છે

(૪) ભેદ જાણ્યા સિવાય જોયો પોતાનું જોડે સ્વરૂપ સમજી શકે નહિ તેથી આ શાસ્ત્રમા મુખ્યપણે ભેદથી (વ્યવહારથી) કથન, જનુ જોડે સ્વરૂપ સમજાવવા માટે, કહ્યું છે

પહેલા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

(૫) અજ્ઞાન દશામા જીવો કુળ લોગવી રહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે-તેઓને પોતાના સ્વરૂપની જાણ છે આ જાણને 'મિથ્યાદર્શન' કહેવામા આવે છે 'દર્શન' નો એક અર્થ માન્યતા થાય છે, તેથી મિથ્યા-દર્શનનો અર્થ ખોટી માન્યતા છે પોતાના સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા હોય ત્યાં પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જીવને ખોટું જ હોય, તે ખોટા જ્ઞાનને 'મિથ્યાજ્ઞાન' કહેવામા આવે છે જ્યાં સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા અને ખોટું જ્ઞાન હોય ત્યાં ચારિત્ર પણ ખોટું જ હોય, આ ખોટા ચારિત્રને 'મિથ્યાચારિત્ર' કહેવામા આવે છે અનાદિથી જીવોને 'મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર' ચાલ્યા આવે છે તેથી જીવો અનાદિથી કુળ લોગવી રહ્યા છે

પોતાની આ દશા જીવ પોતે કરતો હોવાથી પોતે તેને ટાળી શકે એ ટાળવાનો ઉપાય 'અમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર' જ છે, ખીજો નથી એમ અહીં કહ્યું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ખીજો જે ઉપાયો જીવ સતત ક્યાં કરે છે તે બધા ખોટા છે જીવ ધર્મ કરવા માગે છે પણ તેને સાચા ઉપાયની જાણ નહિ હોવાથી તે ખોટા ઉપાયો ક્યાં વિના રહે નહિ, માટે જીવોએ આ મહાન ભૂલ ટાળવા માટે પ્રથમ અમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જોઈએ તે વિના ધર્મની શરૂઆત કહી કોઈને થાય જ નહિ ॥૧॥

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ

તત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ॥૨॥

અર્થ - [તત્વાર્થવદ્ધાર] તત્ત્વ (મત્તુ) ના સ્વરૂપ સહિત અર્થ -જીવાદિ પદાર્થોની મદદ કરવી તે [સમ્યગ્દર્શનમ્] સમ્યગ્દર્શન છે

ટીકા

(૧) તત્ત્વોની સાચી મદદાનુ નામ સમ્યગ્દર્શન છે 'અર્થ' એટલે દ્રવ્ય-ગુણ-વર્ણ, 'તત્ત્વ' એટલે તેનો સાવ-સ્વરૂપ, સ્વરૂપ (સાવ) સહિત પ્રયોજનમૂલક પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે.

(૨) આ ગાથામા સમ્યગ્દર્શનને જોળખવાનું લક્ષણ આપ્યું છે સમ્યગ્દર્શન લક્ષ્ય અને તત્વાર્થશ્રદ્ધા તેનું તરણ છે

(૩) કોઈ જીવને 'આ જાણપણું છે, આ ચેત વર્ણ છે' ઇત્યાદિ પ્રતીતિ તો હોય, પરંતુ દર્શન-જ્ઞાન આત્માનો અવસ્થા છે અને હું આત્મા છું તથા પુનઃજન્મ મારાથી ભિન્ન (જુદો) પદાર્થ છે એવું શ્રદ્ધાન ન હોય તો હવે કહેલા માત્ર 'આવ'નું શ્રદ્ધાન જરાપણ કાર્યકારી નથી 'હું આત્મા છું' એવું શ્રદ્ધાન કયું પણ આત્માનું એવું સ્વરૂપ છે તેનું શ્રદ્ધાન કયું નહિ તો 'સાવ'ના શ્રદ્ધાન વિના આત્માનું શ્રદ્ધાન ખરું નથી, માટે 'તત્ત્વ' અને તેના 'અર્થ'નું શ્રદ્ધાન હોય તે જ કાર્યકારી છે

(૪) ખીજો અર્થ -જીવાદિને જેમ 'તત્ત્વ' કહેવામા આવે તેમ 'અર્થ' પણ કહેવામા આવે છે, જે તત્ત્વ છે તેજ અર્થ છે, અને તેનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે જે પદાર્થ જેમ અવસ્થિત છે તેમ તેનું હોવું તે તત્ત્વ અને 'અર્થ' કહેતા નિશ્ચય કરીએ તે અર્થ છે તેથી તત્ત્વરૂપ જે નિશ્ચય તે તત્વાર્થ છે તત્વાર્થની મદદ તે સમ્યગ્દર્શન છે

(૫) વિપરીત અભિનિવેશ (ગ્રંથા અભિપ્રાય) સહિત જીવાદિનું તત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શનનું વક્ષણ છે સમ્ય દશ્ય નમા વિપરીત

માન્યતા હોતી નથી એમ બતાવવા માટે 'દર્શન' પહેલાં 'સમ્યક્' પદ વાપર્યું છે. જીવ, અજીવ, આત્મવ, બધ, સર્વર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે—એમ ચોથા સૂત્રમાં કહેશે.

(૬) નિશ્ચયથી શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે અલેદ દષ્ટિમાં આત્મા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

(૭) 'તત્ત્વ' શબ્દનો અર્થ

'તત્ત્વ' શબ્દનો અર્થ 'તત્પણુ—તેપણુ' થાય છે. દરેક વસ્તુને તત્ત્વને સ્વરૂપથી તત્પણુ છે અને પરરૂપથી અતત્પણુ છે. જીવ વસ્તુ હોવાથી તેને પોતાના સ્વરૂપથી તત્પણુ છે અને પરના સ્વરૂપથી અતત્પણુ છે. જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી તે જ્ઞાતા છે અને અન્ય સર્વ વસ્તુઓ જ્ઞેય છે તેથી જીવ બીજા સર્વ પદાર્થોથી તદ્દન ભિન્ન છે. જીવ પોતાથી તત્ હોવાથી તેનું જ્ઞાન તેને પોતાથી થાય છે, જીવ પરથી અતત્ હોવાથી જીવને પરથી જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. 'ઘડાનું જ્ઞાન ઘડોના આધારે થાય છે' એમ કેટલાક જીવો માને છે—પણ તે ભૂલ છે. જ્ઞાન જીવનું સ્વરૂપ હોવાથી તે જ્ઞાન પોતાથી તત્ છે અને પરથી અતત્ છે. જીવને દરેક સમયે પોતાની લાયકાત અનુસાર જ્ઞાનની અવસ્થા થાય છે, પર જ્ઞેયસગ્રામી પોતાનું જ્ઞાન થતી વખતે પર જ્ઞેય હાજર હોય છે, પણ તે પગ્વસ્તુથી જીવને જ્ઞાન થાય છે એમ માનનારે જીવને 'તત્ત્વ' માન્યુ નથી. જો ઘડાવી ઘડાસગ્રામી જ્ઞાન થતું હોય તો અણસમજી જીવ હોય તેની પામે ઘડો હોય ત્યારે તેને તે ઘડાનું જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી; માટે જ્ઞાન પોતાથી ગાય છે એમ સમજવું જીવને જો પગથી જ્ઞાન થાય તો જીવ અને પર એક તત્ત્વ થઈ જાય, પણ તેમ જીવને નહિ.

(૮) સમ્યગ્દર્શનનું આહાર્ત્મ્ય

અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, અર્થદાયક અને પરિશ્રદ્ધત્યાગ એ જો મિથ્યાદર્શન સહિત હોય તો ગુણ ધરાવે જાહે સમારમો દીર્ઘકાળ સુધી પરિશ્રમજી કરાવવાવાળા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે જેમ એસહિતનાં

ઔપધથી લાભ થેના નથી તેમ મિથ્યાત્વ સહિત અહિંસાદિથી
હૃદનો સમાર મેગ મરતો નથી મિથ્યાત્વ હોય ત્યા નિશ્ચયથી
(ખરેખર) તેા મહિ સાનિ હોતા જ નથી “આત્મજ્ઞાતિ સમ
રોગ નહિ” એ પ જગસ લક્ષમા રાખવાલાયક છે અનાદિકાળથી
જીવને મિથ્યાત્વ દશા ચાની ચાની હોવાથી જીવનુ સમ્યક્દર્શનમા
ગમણ નથી, માટે પહેલા સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન
કરવા આચાર્ય જગવાન વાર વાર ઉપદેશ કરે છે

સમ્યક્દર્શન વિના જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપમા સમ્યક્પણુ આવડ
નથી, સમ્યક્દર્શન જ જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય અને તપનો આધાર છે
આગેથી જેમ મોઢાને ચોભા-સુદગતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સમ્ય
ક્દર્શનથી જ્ઞાનાદિમા સમ્યક્પણુ-ચોભા-સુદગતા પ્રાપ્ત થાય છે

આ સંબંધી રત્નકરક શાવકચારમા કુડુ છે કે-

ન સમ્યસ્ત્વસમ કિંચિત્તૈકાલ્યે ત્રિજગત્યપિ ।

મેયોઽધેયથ મિથ્યાત્વસમ નાન્યત્તનુશ્રુતામ્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ - સમ્યક્દર્શન સમાન આ જીવને ત્રણકાળ ત્રણલોકમા
બીજુ કોઈ કસ્યાણુ નથી અને મિથ્યાત્વ સમાન ત્રણકાળ ત્રણલોકમા
બીજુ કોઈ અકસ્યાણુ નથી

સાવાર્થ - અનલકાળ વીતી ગયો, એક સમય વર્તમાન
આલે છે અને કવિધ્યમા અનલકાળ આવશે-એ ત્રણે કાળમા અને
અધોલોક, માધ્યલોક તથા ઉર્ધ્વલોક-એ ત્રણે લોકમા જીવને સર્વો-
ત્કૃષ્ટ ઉપકાર કરનાર સમ્યક્ત્વ સમાન બીજુ કોઈ છે નહિ, મધુ
નથી, યરો નહિ ત્રણલોકમા રહેલા જોવા ઇન્દ્ર, અહમિન્દ્ર જીવનેન્દ્ર,
અકવતી, નારાયણ, જલસદ્ર કે તીર્થ કર વગેરે જેવાન અને મણિ,
મત્ર, ઔપધ વગેરે જડ દ્રવ્ય-એ કોઈ સમ્યક્ત્વ સમાન ઉપકાર
કરનાર નથી, અને આ જીવનુ સૌથી મહાન અહિત-ગુરુ જેવુ
મિથ્યાત્વ કરે છે જેવુ અહિત-ગુરુ કરનાર કોઈ ચેતન કે અચેતન
દ્રવ્ય ત્રણકાળ ત્રણલોકમા છે નહિ, યધુ નથી, યરો નહિ; તેથી
મિથ્યાત્વને છોડવા માટે ધરમ પુરુષાર્થ કરેા સમસ્ત સચારના

ફળનો નાશ કરનાર, આત્મકલ્યાણ પ્રગટ કરનાર એક સમ્યક્ત્વ છે, માટે તે પ્રગટ કરવાનો જ પુરુષાર્થ કરો

વળી સમ્યક્ત્વ એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે એ સમધર્મી શ્રી અષ્ટપાદુડમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે —

આવકે પ્રથમ શુ કરવું તે કહે છે—

ગદિજ્ઞ ય સમ્મત્ત સુગિમ્મલ સુરગિરીવ ણિક્કપ ।

ત જાણે જ્ઞાદ્વજ્ઞ સાવય ! દુક્કલ્લક્કવઙ્ગાણ ॥

(મોક્ષપાદુડ ગાથા ૮૬)

અર્થ—પ્રથમ તો આવકે સુનિર્મળ એટલે કે સારી રીતે નિર્મળ અને મેદુવત્ નિષ્કપ, અચળ અને ચળ-મલિન તથા અગાધ દુષણ રહિત અત્યંત નિશ્ચળ એવા સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરી તેને (સમ્યક્ત્વના વિષયભૂત એકરૂપ આત્માને) ધ્યાનમાં ધ્યાવવું, શા માટે ધ્યાવવું ? ફળના કાય અર્થે ધ્યાવવું

ભાવાર્થ—આવકે પહેલાં તો નિરતિયાર નિશ્ચળ સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરી તેનું ધ્યાન કરવું કે જે સમ્યક્ત્વની ભાવનાથી ગૃહસ્થને ગૃહકામ સંબંધી આકૂળતા, શોક, દુઃખ હોય તે મટી જાય, કાર્યના ભગડવા-સુધરવામાં વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર આવે ત્યારે દુઃખ મટી જાય સમ્યગ્દષ્ટિને એવો વિચાર હોય છે કે સર્વજ્ઞ જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેમ નિરતર પરિણમે છે, અને તેમ થાય છે તેમાં છાંટ-અનિષ્ટ માની સુંખી-દુઃખી થવું તે નિષ્ફળ છે. આવા વિચારથી દુઃખ મટે, તે પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર છે, તેથી સમ્યક્ત્વનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે

હવે સમ્યક્ત્વના ધ્યાનનો મહિમા કહે છે—

સમ્મત્ત જો જ્ઞાયદ્ સમ્માદ્ધુદ્ધો હવેદ્ સો જીવો ।

સમ્મત્તપરિણદો ણ સ્સવેદ્ દુક્કલ્લક્કમ્મોણિ, ॥

(મોક્ષપાદુડ ગાથા ૮૭)

અર્થ - જે છવ્ર સમ્યક્ત્વને ધ્યાને છે તે છવ્ર સમ્યક્દષ્ટિ છે, વળી તે સમ્યક્ વરૂપ પરિણમતા કુષ્ટ જે આઠ કર્મો તેનો ક્ષય કરે છે

ભાવાર્થ - સમ્યક્ત્વનું ધ્યાન એવું છે કે, જે પહેલા સમ્યક્ત્વ ન થયું હોય તોપણ, તેના સ્વરૂપને જાણી તેને ધ્યાને તો તે સમ્યક્દષ્ટિ થઈ જાય છે વળી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે છવ્રના પરિણામ એવા હોય છે કે મસારના કારણરૂપ જે કુષ્ટ આઠ કર્મો તેનો ક્ષય થાય છે, સમ્યક્ત્વ થતા જ કર્મોની શુદ્ધિ થઈ નિર્જરા થતી જાય. અનુક્રમે મુનિ થાય ત્યારે, ચાગ્રિ અને શુભધ્યાન તેના સહભરી હોય ત્યારે સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે હવે તે વાતને સંક્ષેપમાં કહે છે -

किं बहुणा भणिष्ण जे मिद्रा णरवरा गा काले ।
मिच्छिहहि जे वि मविया त चाण्ड सम्ममाहण ॥

(ભો ૧૧૧ - ગાથા ૮૮)

અર્થ - શ્રી કૃષ્ણે દ્વાચાર્યદેવ કહે છે કે - “બહુ કહેવાથી શું સાધ્ય છે ? જે નરમધાન ભૂતકાગમાં સિદ્ધ થયા તથા ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે તે સમ્યક્ત્વનું જ માહાત્મ્ય જાણો !”

ભાવાર્થ - આ સમ્યક્ત્વનું એવું માહાત્મ્ય છે કે આઠ કર્મોનો નાશ કરી જે ભૂતકાગમાં મુક્તિ-પ્રાપ્ત થયા છે તથા ભવિષ્યમાં થશે તે આ સમ્યક્ત્વથી જ થયા છે અને થશે, તેથી આચાર્યદેવ કહે છે કે વિશેષ શું, કહેવું ? સંક્ષેપમાં સમજો કે મુક્તિનું પ્રધાન કારણ આ સમ્યક્ત્વ જ છે એમ ન જાણો કે ગૃહસ્થીઓને શું ધર્મ હોય ! આ સમ્યક્ત્વ-ધર્મ એવો છે કે જે સર્વધર્મના અગ્રણી સંકળ કરે છે

જે નિરંતર સમ્યક્ત્વ પાળે છે તે ધન્ય છે - એમ જવે કહે છે -

ते घण्टा सुख्यत्या ते सता ते वि पठिया मणुया ।
सम्मच सिद्धियर सिद्धिणे वि ण मदलिय जेहि ॥

(એવુપાદ્ય ગાથા ૮૯)

અર્થ-જે પુરુષને મુક્તિનું કરવાવાળું સમ્યક્ત્વ છે, અને તે સમ્યક્ત્વને સ્વખ્યાવસ્થા વિષે પણ મલિન કર્યું નથી-અતિચાર લગાવ્યો નથી, તે પુરુષ ધન્ય છે, તે જ મનુષ્ય છે, તે જ કૃતાર્થ છે, તે જ શૂરવીર છે અને તે જ પડિત છે

ભાવાર્થ-લોકમા ઠઈ ઢાનાદિક કરે તેને ધન્ય ઠહીએ તથા વિવાહ, યજ્ઞાદિક કરે છે તેને કૃતાર્થ ઠહીએ, યુધ્ધમા પાછો ન ફરે તેને શૂરવીર ઠહીએ, ઘણા શાસ્ત્રો લખે તેને પડિત ઠહીએ-આ બધું ધ્યનમાત્ર છે મોક્ષનું કારણ જે સમ્યક્ત્વ તેને જે મલિન ન કરે, નિરતિચાર પાળે તે જ ધન્ય છે, તે જ કૃતાર્થ છે, તે જ શૂરવીર છે, તે જ પડિત છે, તે જ મનુષ્ય છે, જે (સમ્યક્ત્વ) વિના મનુષ્ય પશુસમાન છે એવું સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય ઢહ્યું છે

(૯) સમ્યગ્દર્શનનું બળ

કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાન રાગાદિરૂપ પરિણમતા નથી અને સ સાર અવસ્થાને ઇચ્છતા નથી, તે આ સમ્યગ્દર્શનનું જ બળ લાગુવું.

(૧૦) સમ્યગ્દર્શનના લેહો.

જ્ઞાનાદિકની હિનતા-અધિકતા હોવા છતાં પણ, તિર્ય્યાદિકના (દાર વગેરેના) અને કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવાનના સમ્યગ્દર્શનને સમાન ઠહ્યું છે તેઓને આત્માની પ્રતીતિ એક જ પ્રકારની હોય છે, પણ સ્વપર્યાયની લાયકાતની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનના ત્રણ લેહ પડે છે, તેના નામ-(૧) ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન (૨) ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શન (૩) ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન

ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન-તે દશર્મા મિત્યાત્વકર્મના તથા અનતા-ગુણથી કપાયના જડ રજકણો સ્વય ઉપશમરૂપ હોય છે, જેમ મેલા પાણીમાથી મેલ નીચે ઊતરી જાય છે તેમ, અથવા જેમ અગ્નિને રાખથી ઢાક્યો હોય તેમ. આત્માના પરપાશો વડે જીવ પ્રથમ સમ્ય-

અર્થન પ્રગટ કરે છે ત્યાં ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન જ હોય છે ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શન-તે દશામા મિથ્યાત્વ અને મિથ્ય-મિથ્યાત્વકર્મના રજકણો આત્મપ્રદેશથી છૂટા પડતા તેનું કળ આવતું નથી, અને સમ્યકમોહનિય કર્મના રજકણો ઉદયરૂપે હોય છે, તથા અનતાનુબંધી કથાયકર્મના રજકણો વિસયોજનરૂપે હોય છે.

ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન-તે દશામા મિથ્યાત્વપ્રકૃતિના (ત્રણે પેટા વિભાગોના) રજકણો આત્મપ્રદેશથી તદ્દન ખસી જાય છે, તેથી મિથ્યાત્વ તથા અનતાનુબંધી સાતે પ્રકૃતિનો ક્ષય થયો કહેવાય છે.

(૧૧) સમ્યગ્દર્શનના બીજા પ્રકારે લેહો.

સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને આત્માની-તત્ત્વની પ્રતીત એક સરખી હોય છે તોપણ ચારિત્રદશાની અપેક્ષાએ તેઓમા બે લેહો પડે છે.

(૧) વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન (૨) સરાગ સમ્યગ્દર્શન

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ્યારે પોતાના આત્મામા સ્થિર હોય છે ત્યારે તેને નિર્વિષ્ણુ દશા હોય છે, ત્યારે રાગ સાથે બુદ્ધિપૂર્વક જોડાણ હોતું નથી, જીવની આ દશાને 'વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન' કહેવામા આવે છે, અને જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતામા સ્થિર ન રહી ચક્રે ત્યારે રાગમા તેનું અનિત્ય-જોડાણ થતું હોવાના કારણે તે દશાને 'સરાગ સમ્યગ્દર્શન' કહેવામા આવે છે. શુભરાગથી ધર્મ થાય છે ધર્મમાં સહાય થાય એમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કહી માનતા નથી-એ ખાસ લક્ષમા રાખવું.

ક્ર નોટ—અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિને ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થતા મિથ્યાત્વ અને અનતાનુબંધીના ચાર એમ પાંચ પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપ હોય છે અને સાદિમિથ્યાદષ્ટિને ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થતા જેને મિથ્યાત્વની નવું પ્રકૃતિ મતારૂપે હોય છે તે, મિથ્યાત્વની નવું અને અનતાનુબંધીના ચાર એમ સાત પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપે હોય છે અને જે સાદિમિથ્યાદષ્ટિને એક મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિન સત્તામા હોય છે તેને મિથ્યાત્વની એક અને અનતાનુબંધીના ચાર એમ પાંચ પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપે હોય છે.

(૧૨) સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને પ્રશમાદિ ભાવો

સમ્યગ્દષ્ટિને રાગ સાથે જોડાણ હોય ત્યારે ચાર પ્રકારના શુભ-
ભાવ હોય છે, તેનાં નામ-(૧) પ્રશમ (૨) સ વેગ (૩) અનુકંપા અને
(૪) આસ્તિક્ય

પ્રશમ=ક્રોધ-માન-માયા-લોભમઝધી રાગ-દ્વેષાદિકંતુ
મદપણ.

સ વેગ=સ સાર એટલે કે વિઝગી ભાવનો ભય

અનુકંપા=પોતે અને પર એમ સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાનો
પ્રાદુર્ભાવ.

આસ્તિક્ય=જીવાદિ તત્ત્વોનું જેવું અસ્તિત્વ છે તેવું આગમ
અને શુકિત વડે માનવું તે આસ્તિક્ય

સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને આ ચાર પ્રકારના રાગમા જોડાણ હોય છે,
તેથી જો ચાર ભાવોને ઉપચારથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ કહેવામા
આવે છે જીવને સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો તે શુભભાવો પ્રશમા-
ભાસ, સ વેગાભાસ, અનુકંપાભાસ અને આસ્તિક્યાભાસ છે-એમ
સમજવું પ્રશમાદિ સમ્યગ્દર્શનના ખરા (નિશ્ચય) લક્ષણ નથી, તેનું
ખરૂં લક્ષણ પોતાના શુદ્ધાત્માની પ્રતીતિ છે.

(૧૩) સમ્યગ્દર્શનનો વિષય-લક્ષ

પ્રશ્ન-સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના આત્માને કેવો માને છે ?

ઉત્તર-સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના આત્માને પરમાર્થ ત્રિકાળી શુદ્ધ,
કુલ, અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ માને છે

પ્રશ્ન-તે વખતે જીવની વિકારી અવસ્થા તો હોય છે તેનું શું ?

ઉત્તર-વિકારી અવસ્થા સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે તેથી તેને સમ્ય-
ગ્દષ્ટિ જાણે છે ખરા પણ સમ્યગ્દષ્ટિનું લક્ષ અવસ્થા (પયોય, લેદ) ઉપર
હોતું નથી, કારણકે અવસ્થાના લક્ષે જીવને ગગ યાય છે અને
સ્વસ્વરૂપના લક્ષે શુદ્ધ પયોય પ્રગટે છે

(૧૪) બીજા સૂત્રનો મિદધાત

સસાર-સમુદ્રથી ર નત્રયરૂપી (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી)
લહારને પાગ ઢરવા માટે સમ્યગ્દર્શન ચતુર ખેવટીયો (નાવિક),
હે જે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તે અનત મુખને પામે છે,
જે જીવે સમ્યગ્દર્શન નથી તે પુણ્ય કરે તોપણ તે અનતકુખ
ત્રોગવે છે, માટે ખડ મુખ પ્રાપ્ત કરવા જીવોએ તત્વતુ
સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું તત્વતુ
અરૂપ સમજ્યા વિના કાં જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, જે જીવો
તત્વતુ સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય જ-એમ
આ સૂત્ર પ્રતિપાદન કરે છે ॥૨૧॥

સમ્યગ્દર્શનના ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ભેદો

તત્રિસર્ગાદધિગમાદ્યા ॥૩॥

અર્થ - [તત્ર] તે સમ્યગ્દર્શન [ત્રિસર્ગાત્] સ્વ ભાવથી [યા]
અથવા [અધિગમાત્] પરના ઉપદેશ વગેરેથી ઉત્પત્તિ થાય છે

ટીકા

(૧) ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનના બે ભેદ છે-(૧) નિમ્ન-
કર્મ (૨) અધિગમજ

નિસર્ગજ-જે પરના ઉપદેશ વિના આપોઆપ (પૂર્વના
ચંદ્રારથી) ઉત્પત્તિ થાય તેને નિસર્ગજ સમ્ય-
ગ્દર્શન કહે છે

અધિગમજ-પરના ઉપદેશાદિથી જે સમ્યગ્દર્શન થાય તેને
અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન કહે છે

(૨) જે જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે તે જીવે તે વખતે અથવા પૂર્વે જીવે મમ્યગ્દર્શની આત્મા પામેથી ઉપદેશ સાભળેલ હોય છે [તેને દેગનાલગ્નિ કહેવામા આવે છે] તે વિના દોષને મમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, આ ઉપરથી જોમ ન સમજવું કે તે ઉપદેશ સમ્યગ્દર્શનને ઉત્પન્ન કરે છે મમ્યગ્દર્શન તો જીવ પોતાથી જ પોતામા પ્રગટ કરે છે, જ્ઞાનીનો ઉપદેશ નો નિમિત્તમાત્ર છે અજ્ઞાનીનો ઉપદેશ સાભળી દોષ મમ્યગ્દર્શન પ્રગટ વગી ગકે નહિ વળી, જો સદ્ગુરુનો ઉપદેશ સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન કરતો હોય તો જે જે જીવો તે ઉપદેશ સાભળે તેને તેને તે વધુ જોગ્યે, પણ તેમ થતું નથી, મદ્ગુરુના ઉપદેશથી સ-મ્યગ્દર્શન થયું જોમ કહેવું તે અવહાર છે—નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટેનું કયન છે

(૩) અધિગમનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયના ૬ઠ્ઠા સૂત્રમા આપવામા આપ્યું છે, ત્યાં જણાવ્યું છે કે 'પ્રમાણ અને નયવડે અધિગમ થાય છે' (પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ તે સૂત્રની ટીકામા આપ્યું છે, માટે ત્યાંથી જાણી લેવું.)

(૪) ત્રીજા મૂલનો સિદ્ધાંત

જીવને પોતાની ભૂતના કાળે અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે, તેથી જ્યારે તે ભ્રમણા પોતે ટાળે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે જીવ જ્યારે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાની જિજ્ઞાસા કરે છે ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાની પુરુષના ઉપદેશનો યોગ મળે છે, તે ઉપદેશ સાભળી જીવ પોતાના સ્વરૂપનો ચતુર્થ નિર્ણય કરે તો તેને મમ્યગ્દર્શન થાય છે, દોષ જીવને આત્મજ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ સાભળે ત્યારે તરત સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને દોષને તે ભવમા લાભે વખતે કે પડીના ભવમા ઉત્પન્ન થાય છે, જેને તુરત સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'અધિગમજ' સમ્યગ્દર્શન થયું જોમ કહેવામા આવે છે, અને જેને પૂર્વના સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન થયું જોમ કહેવામા આવે છે

જેમ વૈદક સજીવોનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તે વૈદકના જ્ઞાની ગુરુની શિક્ષાદ્વારા તે પ્રાપ્ત કરી શકાય પણ વૈદકના અજ્ઞાની દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશદ્વારા સમ્યગ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પણ આત્માના અજ્ઞાની જોવા ગુરુના ઉપદેશદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી, માટે સાચા મુખના ઉમેદવાર જીવોએ ઉપદેશની પસંદગી કરવામાં કાળજી રાખવાની જરૂર છે જો ઉપદેશકની પસંદગી કરવામાં ભૂલ કરે તો જીવ સમ્યગ્ઞાન પામી શકે નહિ—એમ સમજવું ॥૩॥

તત્ત્વોનાં નામ

जीवाजीवासववन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

અર્થ- [જીવાજીવાસવવન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષા] ૧-જીવ, ૨-અજીવ, ૩-આત્મવ, ૪-અધ, ૫-સંવર, ૬-નિર્જરા અને ૭-મોક્ષ એ સાત [તત્ત્વમ્] તત્ત્વ છે

ટીકા

૧ જીવ-જીવ એટલે આત્મા, તે સદાય જાણનારો, પરથી જીવે ને ત્રિકાળ ટકનારો છે ત્યારે તે પરનિમિત્તાના શુભ અવલગનમાં જોગ્ય છે ત્યારે તેને શુભભાવ (પુણ્ય) થાય છે, અશુભ અવલગનમાં જોગ્ય છે ત્યારે અશુભભાવ (પાપ) થાય છે, અને ત્યારે સ્વાવલગની થાય ત્યારે શુદ્ધભાવ (ધર્મ) થાય છે

૨ અજીવ-જેમાં ચેતના-જાણપણ નથી, તેવા દ્રવ્યો પાયા છે તેમાં ધર્મ-અધર્મ-આક્રમ અને કાળ તે ચાર અરૂપી છે અને પ્રદગલ રૂપી-સ્પર્શ રસ, ગંધ, વર્ણસંહિત છે

અણવ વસ્તુઓ આત્માથી જુદી છે તેમ જ અનંત આત્માઓ પણ એકબીજાથી સ્વતંત્ર-જુદા છે પર લક્ષ વગર હવમા વિકાર થાય નહિ, પર તરફ વલણ કરતા હવને પુણ્ય પાપની શુભાશુભ વિકારી લાગણી થાય છે

૩ આસ્રવ-વિકારી શુભાશુભ લાવપણે અરૂપી અવસ્થા હવમાં થાય તે ભાવ-આસ્રવ અને નવા કર્મ-રજકલ્પોનુ આવવુ (આત્મા સાથે એક ક્ષેત્રે રહેવુ) તે દ્રવ્ય-આસ્રવ છે

પુણ્ય-પાપ એ બંને આસ્રવના ચેટા ભાગ છે

પુણ્ય-દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, મત વગેરેના શુભ ભાવ હવને થાય તે અરૂપી વિકારી ભાવ છે-તે ભાવ-પુણ્ય છે, અને તેના નિમિત્તે જડ પરમાણુઓનો જથ્થો સ્વયં (પોતાના કારણે પોતાથી) એકક્ષેત્રાવગાહ સબધે હવની સાથે બધાય છે તે, દ્રવ્ય-પુણ્ય છે

પાપ-હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અમત વગેરેના અશુભભાવ તે ભાવ-પાપ છે અને તેના નિમિત્તે જડની શક્તિથી પરમાણુઓનો જથ્થો સ્વયં બધાય તે દ્રવ્ય-પાપ છે પરમાર્થે-ખરેખર આ પુણ્ય-પાપ આત્માનુ સ્વરૂપ નથી, તે આત્માની ક્ષણિક અવસ્થામા પર સબધે થતા વિકાર છે

૪. બધ-આત્માનુ અજ્ઞાન રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપના ભાવમાં અટકી જવુ તે ભાવ-બધ છે અને તેના નિમિત્તે પુદ્ગલનુ સ્વયં કર્મરૂપ બધાનુ તે દ્રવ્ય-બધ છે

૫. સંવર-પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવને (આસ્રવને) આત્માના શુદ્ધભાવદ્વારા રોકવા તે ભાવ-સંવર છે અને તે અનુસાર નવાં કર્મ બધાતા અટકે તે દ્રવ્ય-સંવર છે

૬. નિર્જરા-અજ્ઞાનદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના લક્ષના જોરે સ્વરૂપસ્થિરતાની વૃદ્ધિ વડે અશુદ્ધ (શુભાશુભ) અવસ્થાનો અશે નાશ કરવો તે ભાવ નિર્જરા અને તેનુ નિમિત્ત પામીને જડ કર્મનુ અશે ખરી જવુ તે દ્રવ્ય-નિર્જરા છે

૭ મોક્ષ-અશુદ્ધ અવસ્થાનો સર્વથા-મપૂર્ણ નાશ થઈ આત્માની પૂર્ણ નિર્મળ ચવિત્ર દશાનુ પ્રગટ થવું તે સાવ-મોક્ષ અને નિમિત્તકારણ દ્રવ્ય ઝમ્મોનો સર્વથા નાશ [અભાવ] તે દ્રવ્ય-મોક્ષ છે

(૨) આ પ્રમાણે જેવું સાત તરવોનું (પુણ્ય-પાપને આત્મવર્મા પેટામાં ગળ્યા છે તેથી અહીં સાત તરવો કદા છે) સ્વરૂપ છે તેણે જે જીવ શુભભાવથી વિચારે છે તેને શુદ્ધનું લક્ષ દોષ તો વ્યવહાર સમક્રિત છે મત્તાદિના શુભભાવ સંવર નિર્જરામાં ગળે તો આત્મવત્ત્વની શ્રદ્ધામાં ભૂલ આવે વ્યવહાર શ્રદ્ધામાં ઠોઈ પડખે ભૂલ ન આવે તેમ સાત તરવમાંથી શુદ્ધનંદ વટે એટલું અખંડ જ્ઞાનકસ્વભાવી આત્માને તારવી દેવો (તેનું લક્ષ કરવું) તે પરમાર્થ શ્રદ્ધા એટલે કે સમ્યગ્દર્શન છે [સમયસાર પ્રવચનો ભાગ ૧ પાનું ૩૬૩ થી ૩૬૫]

(૩) સાત તરવોમાં પહેલા બે તરવો 'જીવ' અને 'અજીવ' એ દ્રવ્યો છે, અને બીજા પાંચ તરવો તેમની (જીવ અને અજીવની) સંયોગી અને વિયોગી પદ્ધતિ (વિશેષ અવસ્થાઓ) છે આસ્રવ અને બંધ તે સંયોગી છે તથા મવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તે જીવ અજીવની વિયોગી પદ્ધતિ છે જીવ અને અજીવ તરવો સામાન્ય છે અને બીજા પાંચ તરવો, પદ્ધતિ દોષવાથી વિશેષ પશુ કહેવાય છે

(૪) જેની દશાને અનુદ્વિત્તમાંથી શુદ્ધ કરવી છે તેનું નામ તો જરૂર પ્રથમ કેળાડવું જ જોઈએ, તેથી 'જીવ' તરવ પ્રથમ કરવું, પછી જે તરફના લયે અશુદ્ધતા અર્થાત્ વિદ્યારસાય છે તેનું નામ આપવું જરૂરી છે તેથી 'અજીવ' તરવ કહ્યું અશુદ્ધતાના ઠારણ-કાર્યનું જ્ઞાન કરવા માટે 'આસ્રવ' અને 'બંધ' તરવ કહ્યા એ કદા પછી, સુક્રિતનું કારણ કહેવું જોઈએ, અને સુક્રિતનું કારણ તે જ ધર્મ શકે કે જે બંધ અને બંધના ગરજથી જિવતા પ્રકારે દોષ, તેથી આસ્રવનો નિરોધયો તે 'મવર' તરવ કહ્યું અશુદ્ધતા-વિદ્યારના નીકળી જવાના કાર્યમે 'નિર્જરા' તરવ કહ્યું જીવઅત્યંત શુદ્ધ વધ જાય તે દશા 'મોક્ષ' તરવ કે-એ કહ્યું આ તરવો સમજવાની અર્થ તજર છે

માટે તે કહ્યા છે, તેને સમજવાથી જીવ મોક્ષ-ઉપાયમા લાગી શકે છે માત્ર જીવ-અજીવને જાણનારૂં જ્ઞાન ઉપયોગી થતું નથી, માટે જેઓ ખરા સુખનો માર્ગમા પ્રવેશ કરવા માગે છે તેમણે આ તરવો મધ્યમથી જાણવા જોઈએ

(૫) સાત તરવો હોવા છતાં આ સૂત્રમા છેડે 'તત્ત્વમ્' એવો એકવચન બતાવનાર શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ બતાવે છે કે આ 'સાત તરવોનું' જ્ઞાન કરી, લેઈ ઉપનું લક્ષ ટાળી, જીવના ત્રિકાળી-જાયકભાવનો આશ્રય કરવાથી જીવ શુદ્ધતા પ્રગટ કરી શકે છે

(૬) ચોથા સૂત્રનો ત્રિધાત

આ સૂત્રમા સાત તરવો કહ્યા છે, તેમા પુણ્ય અને પાપનો સમાવેશ આસ્રવ અને બધ તરવોમા થઈ જાય છે જે વડે સુખ જીવજે અને દુઃખનો નાશ થાય એ કાર્યનું નામ પ્રયોજન છે જીવ અને અજીવના વિશેષો (લિંગો) ધણા છે, તેમા જે વિશેષોસહિત જીવ-અજીવનું મધ્યમ શ્રદ્ધાન કરતાં સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન થાય, રાગાદિક દૂર કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય અને તેથી સુખ જીવજે, તથા જેનું અમધ્યમ શ્રદ્ધાન કરતાં સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન ન થાય, રાગાદિક દૂર કરવાનું શ્રદ્ધાન ન થાય અને તેથી દુઃખ જીવજે, એ વિશેષોસહિત જીવ-અજીવ પદાર્થ પ્રયોજનજૂત સમજવા આસ્રવ અને બધ દુઃખના કારણો છે, તથા સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સુખના કારણો છે, માટે જીવાદિ સાત તરવોનું 'શ્રદ્ધાન કરવાની જરૂરિયાત છે આ સાત તરવોની શ્રદ્ધા વગર શુદ્ધભાવ પ્રગટ થઈ શકે નહિ 'સમ્યગ્દર્શન' તે જીવના શ્રદ્ધા ગુણની શુદ્ધ અવસ્થા છે, માટે તે શુદ્ધ-ભાવ પ્રગટ કરવા માટે સાત તરવોના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અનિવાર્ય છે જે જીવ આ સાત તરવોની શ્રદ્ધા કરે તે જ પોતાના જીવ એટલે 'શુદ્ધાત્માને' જાણી તે તરફ પોતાનો 'પુરુષાર્થ' વાળી (સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવી) શકે છે આ માત્ર (અથવા પુણ્ય-પાપ સહિત નવ) 'તત્ત્વ' સિવાય બીજા કંઈ 'તત્ત્વ' નથી-એમ સમજવું ॥૪॥

સાત તરવો, સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા ખીજ
શબ્દોના અર્થ સમજવાની રીત
નામસ્થાપનાદ્રવ્યમાવતસ્તન્ન્યાસઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ—[નામસ્થાપનાદ્રવ્યમાવત] નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને
ભાવથી [તત્ત્વ-ન્યાસ] તે સાત તરવો તથા સમ્યગ્દર્શનાદિનો લોક-
વ્યવહાર થાય છે

ટીકા

(૧) બોલનારના મુખથી નીકળેલા શબ્દના, અપેક્ષાના વશે જુદા
જુદા અર્થો થાય છે, તે અર્થોમા વ્યવિચાર (દોષ) ન આવે અને
સાચો અર્થ કેમ થાય તે જતાવવા આ સૂત્ર કહ્યું છે

(૨) જો અર્થોના સામાન્ય પ્રકાર ચાર કરવામા આવ્યા છે
પદાર્થના લેહને ન્યાસ અથવા નિષેપ કહેવામા આવે છે [પ્રમાણ
અને નયના અનુસારે પ્રચલિત થયેલા લોકવ્યવહારને નિષેપ કહે
છે] જ્ઞેયપદાર્થ અખંડ છે છતાં તેને જાણતા જ્ઞેયપદાર્થના જે
લેહ (—અથ, પકળા) કરવામા આવે છે તેને નિષેપ કહે છે તે
અશને જાણનાર જ્ઞાનને નય કહે છે નિષેપ નયનો વિષય છે નય
નિષેપનો વિષય કરનાર (વિશયી) છે

(૩) નિષેપના લેહોની વ્યાખ્યા

નામનિષેપ—શુણ, જાતિ કે ક્રિયાની અપેક્ષારહિત માત્ર
ઉપાદાનુસાર કોઈનું નામ રાખવું તે નામનિષેપ છે જેમ કોઈનું
નામ 'જિનન્ત' રાખ્યું, ત્યાં જો કે તે જિનદેવનો દીધેલો નથી તો-
પણ લોકવ્યવહાર (ઝાળખવા) માટે તેનું 'જિનદન્ત' નામ રાખવામાં
આવ્યું છે એક વસ્તુની ઝાળખાણ થઈ જાય તેટલા જ માટે
માત્ર જે સજ્ઞા આપવામા આવી હોય તેને નામનિષેપ કહેવામા
આવે છે

સ્થાપનાનિષેપ-અનુપસ્થિત (હાજર ન હોય એવી) કોઈ વસ્તુનો ખીજી ઉપસ્થિત વસ્તુમાં મળેલા અથવા મનોભાવના જોડીને આરોપ કરી દેવો કે 'આ તે જ છે' એવી ભાવનાને સ્થાપના કહેવામાં આવે છે આ આરોપ ન્યાય થાય છે ત્યાં જીવોને એવી મનોભાવના થવા લાગે છે કે 'આ તે જ છે'

સ્થાપના બે પ્રકારની થાય છે-તદાકાર અને અતદાકાર જે પદાર્થનો જેવો આકાર હોય તેવો આકાર તેની સ્થાપનામાં કરવો તે 'તદાકાર સ્થાપના' છે અને ગમે તે આકાર કરવામાં આવ્યો હોય તે 'અતદાકાર સ્થાપના' છે સદૃશતાને સ્થાપનાનિષેપનું કારણ સમજવું નહિ, પણ કેવળ મનોભાવના જ તેનું કારણ છે જન સમુદાયની એ માનસિક ભાવના ન્યાય થાય છે ત્યાં સ્થાપનાનિષેપ માનવો જોઈએ વીતરાગ-પ્રતિભાજેતા ધણી જીવોને ભગવાન અને તેમની વીતરાગતાની મનોભાવના થાય છે, માટે તે સ્થાપનાનિષેપ છે

દ્રવ્યનિષેપ-ભૂત, ભવિષ્ય પર્વોયની મુખ્યતા લઈ તેને વર્તમાનમાં કહેવી-જાણવી તે દ્રવ્યનિષેપ છે જેમ ઐશ્વિક રાજા ભવિષ્યમાં તિર્થ કરે થવાના છે તેને વર્તમાનમાં તિર્થ કરે કહેવા-જાણવા, અને મહાવીરભગવાનાદિ ભૂતકાળમાં મયેલ તિર્થ કરે તેને વર્તમાન તિર્થ કરે ગણી સ્તુતિ કરવી તે દ્રવ્યનિષેપ છે

ભાવનિષેપ-કેવળ વર્તમાન પર્વોયની મુખ્યતાથી જે પદાર્થ વર્તમાન જે દશામાં છે તે-રૂપ કહેવો-જાણવો તે ભાવનિષેપ છે જેમ સ્ત્રીમંદિરભગવાન વર્તમાન તિર્થ કરે તે મહાવિદેહમાં ખિરાજે છે તેમને તિર્થ કરે કહેવા-જાણવા, અને મહાવીરભગવાન હાલ સિદ્ધ છે તેમને સિદ્ધ કહેવા-જાણવા તે ભાવનિષેપ છે

(૪) 'સમ્યગ્દર્શનાદિ' કે 'જીવાજીવાદિ' એવા શબ્દો ન્યાય વાપર્યાં હોય ત્યાં કયો નિષેપ લાગુ પડે છે તે નક્કી કરી જીવે સાચો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ

* નોટ-નામનિષેપ અને સ્થાપનાનિષેપમાં એ અંતર છે કે નામનિષેપમાં પૂર્વ-અપૂર્વનો વ્યવહાર મતો નથી, પણ સ્થાપનાનિષેપમાં પૂર્વનો વ્યવહાર થાય છે

(૫) સ્થાપનાનિશેષ અને દ્રવ્યનિશેષ વચ્ચેનો ભેદ

"In Sthapna the connotation is merely attributed. It is never there. It cannot be there. In Dravya it will be there or has been there. The common factor between the two is that it is not there now, and to that extent connotation is fictitious in both" (English Tatvarth Sutra page—11)

અર્થ—સ્થાપનાનિશેષમા જનાવલી માત્ર આરોપિત છે, તેમાં તે [મૂળ વસ્તુ] કદી નથી, તે કદી ત્યાં થઈ શકતી નથી દ્રવ્યનિશેષમા તે [મૂળ વસ્તુ] ભવિષ્યમા પ્રગટશે અથવા જૂતમા હતી જે વચ્ચેનું સામાન્યપણું એટલું છે કે—વર્તમાનકાળમા તે બનેમા વિદ્યમાન નથી, અને તેટલે દરજ્જે બનેમા આરોપ છે

[ધૃત્વીય તત્ત્વાર્થસૂત્ર પાનુ-૧૧]

(૬) પાપમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

ભગવાનના નામનિશેષ અને સ્થાપનાનિશેષ તે શુભભાવના નિમિત્ત છે, તેથી વ્યવહાર છે, દ્રવ્યનિશેષ તે નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર હોવાથી પોતાની શુદ્ધ પર્યાય થોડા વખતમા પ્રગટશે એમ સૂચવે છે ભાવનિશેષ તે નિશ્ચયપૂર્વક પોતાની શુદ્ધ પર્યાય હોવાથી ક્ષમ છે, એમ સમજવું નિશ્ચય અને વ્યવહારનયનો ખુલાસો હવે પછીના સૂત્રની ટીકામા કરવામા આવ્યો છે ॥૫॥

સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વોને જાણવાનો ઉપાય

પ્રમાણતૈરધિગમઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય અને છવાદિ તત્ત્વોનું [અધિ-
ગમ] જ્ઞાન [પ્રમાણતૈર] પ્રમાણ અને નયોથી થાય છે

ટીકા

(૧) પ્રમાણ—સાચા જ્ઞાનને—નિર્દોષ જ્ઞાનને અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે અનંતગુણ યા ધર્મના સમુદાયરૂપ પોતાનું તથા પરવસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રમાણક્રાંત જાણવામા આવે છે. પ્રમાણ વસ્તુના સર્વ દેશને (ગદા પૂડખાને) ગ્રહણ કરે છે-અણે છે

નય—પ્રમાણદ્વારા નક્કી થએલી વસ્તુના એક દેશને જે જ્ઞાન ગ્રહણ કરે તેને નય કહે છે પ્રમાણદ્વારા નક્કી થએલ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક એક અંગનું જ્ઞાન મુખ્યપણે કરાવે તે નય છે. વસ્તુઓમા ધર્મ અનંત છે તેથી તેના અવયવો અનંત મુખી થઈ શકે છે, અને તેથી અવયવના જ્ઞાનરૂપ નય પણ અનંત મુખી થઈ શકે છે શ્રુતપ્રમાણના વિકલ્પ, ભેદ કે અશને નય કહેવામા આવે છે શ્રુતજ્ઞાનમા જ નયરૂપ અશ પડે છે જે નય છે તે પ્રમાણ-સાપેક્ષરૂપ હોય છે (મતિ, અવધિ કે મનપર્યાયજ્ઞાનમા નયના ભેદ પડતા નથી)

(૨) "Right belief is not identical with blind faith. It's authority is neither external nor autocratic. It is reasoned knowledge. It is a sort of insight of a thing. You cannot doubt its testimony. So long as there is doubt, there is no right belief. But doubt must not be suppressed, it must be destroyed. Things have not to be taken on trust. They must be tested and tried by every one him-self. This Sutra lays down the mode in which it can be done. It refers the inquirer to

the first laws of thought and to the universal principles of all reasoning, that is to logic under the names of PRAMAN and NAYA. (English Tatvarth Sutram page 15)

અર્થ - સમ્યક્દર્શન તે આધળી શ્રદ્ધા સાથે એકરૂપ નથી, તેના અધિકાર આત્માની બહાર કે સ્વ-છઠી નથી, તે યુક્તિપૂર્વકના જ્ઞાન સહિત હોય છે, તેનો પ્રકાર વસ્તુના દર્શન [દિખવા] સમાન છે જ્યામુખી [સ્વસ્વરૂપની] શકા છે ત્યામુખી સાચી માન્યતા નથી તે શકાને દબાવવી ન જોઈએ પરંતુ તેનો નાશ કરવો જોઈએ [દિાધને] ભરોસે વસ્તુ શ્રદ્ધા કરવાની નથી દરેકે પોતે પોતાથી તેની પરીક્ષા કરી તેને માટે યત્ન કરવો જોઈએ તે કયા પ્રકારે થઈ શકે છે તે આ સૂત્ર બતાવે છે વિચારવાના પ્રાથમિક નિયમો તથા તમામ યુક્તિને લગતા વિધાના મિલ્લતોને પ્રમાણ અને નયનું નામ આપી તેનો આશય હોવા સત્યના શોધકને આ સૂત્ર સૂચવે છે

[ઈર્જીય તત્ત્વાય સૂત્ર પાનુ-૧૫]

(૩) યુક્તિ

પ્રમાણ અને નય તે યુક્તિનો વિષય છે સંશ્ચાત્મનું જ્ઞાન તે આગમજ્ઞાન છે આગમમા જણાવેલા વસ્તુઓનું યથાર્થપણ યુક્તિદ્વારા નક્કી કરી સિવાય વસ્તુના બાવોનું યથાર્થ ભાસન થાય નહિ, માટે અહીં યુક્તિદ્વારા નિર્ણય કરવા જણાયુ છે

(૪) અનેકાન્ત—એકાન્ત

જેતથાઓમા અનેકાન્ત અને એકાન્ત એ શબ્દો ખૂબ વાપરવામા આવે છે, તેથી તેનું ટૂંક સ્વરૂપ અહીં જણાવવામા આવે છે

અનેકાન્ત=[અનેક+અન્ત] અનેક ધર્મો,

એકાન્ત=[એક+અન્ત] એક ધર્મ,

અનેકાન્ત અને એકાન્ત એ બન્નેના બંને ભેદો છે, અનેકાન્તના બે ભેદો (૧) સમ્યક્ અનેકાન્ત અને (૨) મિથ્યા અનેકાન્ત, તથા એકાન્તના બે ભેદો (૧) સમ્યક્ એકાન્ત અને (૨) મિથ્યા એકાન્ત,

સમ્યક્ અનેકાન્ત તે પ્રમાણ છે અને મિથ્યા અનેકાન્ત તે પ્રમાણ-
ભાગ છે સમ્યક્ એકાત તે નય છે અને મિથ્યા એકાત તે નયા-
ભાસ છે

(૫) સમ્યક અને મિથ્યા અનેકાન્તનું સ્વરૂપ

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમપ્રમાણથી અવિરુદ્ધ એક વસ્તુમાં
જે અનેક ધર્મો છે તેને નિરૂપણ કરવામા તત્પર છે તે સમ્યક્ અને-
કાન્ત છે દરેક ચીજ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી આત્મા સ્વ-
સ્વરૂપે છે-પરસ્વરૂપે નથી, પર તેના સ્વરૂપે છે અને આત્માના
સ્વરૂપે નથી-આ પ્રમાણે જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત છે
અને તત્-અતત્ સ્વભાવની જે ખોટી ઠંડપના કરવામા આવે તે
મિથ્યા અનેકાન્ત છે જીવ પોતાનું કરી શકે અને બીજા જીવનું પણ
કરી શકે-એમા જીવનું પોતાથી અને પરથી એમ બન્નેથી તત્પણે
થયું તેથી તે મિથ્યા- અનેકાન્ત છે

(૬) સમ્યક્ અને મિથ્યા અનેકાન્તના દષ્ટાંતો

૧-આત્મા પોતાપણે છે અને પરપણે નથી એમ જાણવું તે સમ્યક્
(સાચું) અનેકાન્ત, આત્મા પોતાપણે છે અને પરપણે પણ
છે એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત

૨-આત્મા પોતાનું કરી શકે છે અને શરીરાદિ પર વસ્તુઓનું
કાર્ધ કરી શકતો નથી-એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત,
આત્મા પોતાનું કરી શકે છે અને શરીરાદિ પરનું પણ
કરી શકે છે એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત

૩-આત્માને શુદ્ધભાવથી ધર્મ થાય અને શુભભાવથી ધર્મ ન
થાય એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત,
આત્માને શુદ્ધભાવથી ધર્મ થાય અને શુભભાવથી પણ ધર્મ
થાય એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત

૪-નિશ્ચયસ્વરૂપને આશ્રયે ધર્મ થાય અને વ્યવહારના આશ્રયે
ધર્મ ન થાય એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત,

નિશ્ચયસ્વરૂપને આશયે ધર્મ યાય અને વ્યવહારના આશયે
પશુ ધર્મ યાય એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત

૫-વ્યવહારનો અભાવ થતા નિશ્ચય પ્રગટે એમ જાણવું તે
સમ્યક્ અનેકાન્ત,

વ્યવહાર કરના કષ્ટતા નિશ્ચય પ્રગટે એમ જાણવું તે મિથ્યા
અનેકાન્ત

૬-આત્માને પોતાની શુદ્ધ ક્રિયાથી લાભ યાય અને શરીરની
ક્રિયાથી લાભ કે નુકસાન ન યાય એમ જાણવું તે
સમ્યક્ અનેકાન્ત,

આત્માને પોતાની શુદ્ધ ક્રિયાથી લાભ યાય અને શરીરની
ક્રિયાથી પણ લાભ યાય એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત

૭-એક વસ્તુમાં પરસ્પર જે વિરોધી શક્તિઓ [સત્ અસત,
તત્ અતત્, નિય અનિય, એક-અનેક વગેરે] પ્રકાશીને વસ્તુને
સિદ્ધ કરે તે સમ્યક્ અનેકાન્ત,

એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની શક્તિ પ્રકાશીને, એક વસ્તુ જે
વસ્તુનું કાર્ય કરે એમ માનવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત, અથવા
તો સમ્યક્ અનેકાન્તથી વસ્તુનું જે સ્વરૂપ નિશ્ચિત છે તેનાથી
વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપની કલ્પના કરી, તેમાં ન હોય
તેના સ્વભાવોની કલ્પના કરવી તે મિથ્યા અનેકાન્ત છે

૮-જીવ પોતાના ભાવ કરી શકે અને પરવસ્તુને કાંઈ ન કરી
શકે એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત,

જીવ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનું કાંઈ ન કરી શકે પણ મૂળ પુદ્ગલોનું
કરી શકે એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત

(૯) સમ્યક્ અને મિથ્યા એકાત્મનું સ્વરૂપ

પોતાના સ્વરૂપે હોવાપણું અને પર રૂપે નહિ હોવાપણું આદિ
વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તેની અપેક્ષા ગળીને પ્રમાણદ્વારા જાણેલ
પદાર્થના એક દેશનો (એક પડખાનો) વિષય કરનાર નય તે સમ્યક્

એકાત છે, અને કોઈ વસ્તુના એક ધર્મનો નિશ્ચય કરી તે વસ્તુમા રહેલા અન્ય ધર્મોનો નિષેધ કરવો તે મિથ્યા એકાત છે

(૮) સમ્યક્ અને મિથ્યા એકાંતના દૃષ્ટાંતો

૧-‘સિદ્ધ ભગવાનો એકાત સુખી છે’ એમ જાણવું તે સમ્યક્ એકાંત છે, કેમકે ‘સિદ્ધ હોવાને બિલકુલ દુખ નથી’ એમ ગર્ભિતપણે તેમા આવી જાય છે સર્વ હોવો એકાત સુખી છે એમ જાણવું તે મિથ્યા એકાત છે, કેમકે તેમા અજ્ઞાની હોવો વર્તમાન દુખી છે તેનો નકાર થાય છે

૨-‘એકાત બોધબીજરૂપ હોવનો સ્વભાવ છે’ એમ જાણવું તે સમ્યક્ એકાત છે, કેમકે ‘ઇન્દ્રિયોદયની વર્તમાન જ્ઞાનઅવસ્થા બોધા ઉદ્ઘાડવાળી છે’-એમ તેમા ગર્ભિતપણે આવી જાય છે

૩-‘સમ્યક્જ્ઞાન તે ધર્મ છે’-એમ જાણવું તે સમ્યક્ એકાત છે, કેમકે ‘સમ્યક્જ્ઞાનપૂર્વક વેરાગ્ય હોય છે’-એમ ગર્ભિતપણે તેમા આવી જાય છે, ‘ત્યાગ તે જ ધર્મ છે’-એમ જાણવું તે મિથ્યા એકાત છે, કેમકે ‘ત્યાગ સાથે સમ્યક્જ્ઞાન હોવું જ બોધબોધ’ એમ તેમા આવતું નથી

(૯) પ્રમાણના પ્રકારો

પ્રમાણના બે પ્રકાર છે—પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ.

પરોક્ષ—જે ઇન્દ્રિયોદયી સ્પર્શોદય પ્રવર્તે તથા જે ચતુ અને મનથી વગર સ્પર્શ્યે પ્રવર્તે—એમ બે પર-દારોથી પ્રવર્તે તે પરોક્ષ છે

પ્રત્યક્ષ—કેવળ આત્માથી જ પ્રતિનિશ્ચિતપણે પ્રવર્તે તે પ્રત્યક્ષ છે પ્રમાણ તે સાચું જ્ઞાન છે, તેના પાંચ ભેદો છે—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનપર્યય અને કેવળ તેમા મતિ અને શ્રુત મુખ્યપણે પરોક્ષ છે, અવધિ અને મનપર્યય એ વિકર્વ[અશ]પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન તે સકલપ્રત્યક્ષ છે

(૧૦) નયના પ્રકારો

નય જે પ્રકારના છે-દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક તેમાં જે દ્રવ્ય-પર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુમાં દ્રવ્યનો સુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે અને જે પર્યાયનો સુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે પર્યાયાર્થિકનય છે

દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એટલે શું ?

શુણ્યાર્થિકનય શા માટે નહિ ?

શાસ્ત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એમ બે નયો વાપર્યા છે, પણ 'શુણ્યાર્થિકનય' એમ કયાય વાપરવામાં આવ્યું નથી તેનું કારણ શું ? તે કહેવાય છે —

તર્ક-૧ દ્રવ્યાર્થિકનય કહેતા તેનો વિષય શુન્ય અને પર્યાયાર્થિકનય કહેતા તેનો વિષય પર્યાય, તથા એ બન્ને બેશુ યદ્યપિ પ્રમાણુ તે દ્રવ્ય, આ ગીતે ગણીને શુણ્યાર્થિકનય વાપર્યો નથી, આ પ્રમાણે કોઈ કહે તો એ બરાબર નથી કેમકે એકવા શુણ્ય તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય નથી

તર્ક-૨ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય દ્રવ્ય અને પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય પર્યાય, તથા તે પર્યાય શીલનો અર્થ હોવાથી પર્યાયમાં શુણ્ય આવી ગયા, એ રીતે ગણીને શુણ્યાર્થિકનય વાપર્યો નથી, આ પ્રમાણે કોઈ કહે-તો તેમ પણ નથી કેમકે પર્યાયમાં આખો શુણ્ય આવી જતો નથી

શુણ્યાર્થિકનય ન વાપરવાનું વાસ્તવિક કારણ

શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનય એ બે જ નયો વાપરવામાં આવ્યા છે, તે બે નયોનું ખરૂં સ્વરૂપ એ છે —

પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય જીવની અપેક્ષિત-બધ-મોક્ષની પર્યાય છે, અને તે સહિત (બધ મોક્ષની અપેક્ષા સહિત), ત્રિકાળી શુણ્ય અને ત્રિકાળી નિરપેક્ષ પર્યાય સહિત ત્રિકાળી જીવદ્રવ્યસામાન્ય તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે-આ અર્થમાં શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનય વાપરવામાં આવ્યા છે, એટલે શુણ્યાર્થિકનયની જરૂર રહેતી નથી

જીવ સિવાયના પાત્ર દ્રવ્યોના ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વરૂપમા તેના ગુણ સમાઈ
નય છે માટે જીવ ગુણાર્થિકનયની જરૂર નથી

શાસ્ત્રોમા દ્રવ્યાર્થિકનય વાપરે છે તેમા જીવ રહસ્ય છે

દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય ત્રિકાળી દ્રવ્ય ॥ અને પર્થોવાયાર્થિકનયનો
વિષય ક્ષણિક છે દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયમા જીવો ગુણ નથી કેમકે
જીવને જીવો પાડી લક્ષમા લેતા વિકલ્પ જોઈ ॥ અને વિકલ્પ તે
પર્થોવાયાર્થિકનયનો વિષય છે ॥

(૧૧) દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્થોવાયાર્થિકનયના બીજા નામો

દ્રવ્યાર્થિકનયને નિશ્ચય, શુદ્ધ, સત્યાર્થ, પરમાય, ભૂતાર્થ,
સ્વાલંબી, સ્વાશ્રિત, સ્વતંત્ર, સ્વાભાવિક, ત્રિકાળી, ધ્રુવ, અલેહ અને
સ્વલક્ષી નય કહેવામા આવે છે .

પર્થોવાયાર્થિકનયને બ્યવહાર, અશુદ્ધ, અસત્યાર્થ, અપરમાર્થ,
અભૂતાર્થ, પરાલંબી, પરાશ્રિત, પરતંત્ર, નિમિત્તાધિન, ક્ષણિક,
ઉત્પત્તિધ્વસિ, લેહ અને પરલક્ષી નય કહેવામા આવે છે

(૧૨) સમ્યગ્દષ્ટિના બીજા નામો

સમ્યગ્દષ્ટિને દ્રવ્યદષ્ટિ, શુદ્ધદષ્ટિ, ધર્મદષ્ટિ, નિશ્ચયદષ્ટિ, પરમા-
ર્થદષ્ટિ, અતરાતમા વગેરે નામો આપવામા આવે છે

(૧૩) મિથ્યાદ્રષ્ટિના બીજા નામો

મિથ્યાદષ્ટિને પર્થોયણુધિ, સંયોગીણુધિ, પર્થોયમૂઢ, બ્યવહાર-
દષ્ટિ, બ્યવહારમૂઢ, સંસારદષ્ટિ, પરાલંબીણુધિ, પરાશ્રિતદષ્ટિ,
બહિરાતમા વગેરે નામો આપવામા આવે છે

(૧૪) જ્ઞાન બન્ને નયોનુ કરવું પણ તેમા પરમાર્થ
આદરણિય નિશ્ચયનય છે-એમ શ્રદ્ધા કરવી

• નવનુ વિશેષ સ્વરૂપ બાણુવ હોય તેણે પ્રવચનસારમા છેલ્લે ૪૭ નયો
આપ્યા ॥ તેનો અભ્યાસ કરવો

વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને અથવા તેના ભાવોને અથવા દારણુ-માર્ગદિને કોઈના કોઈમા મેળવી નિરૂપણ કરે છે તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો

નિશ્ચયનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને અથવા તેના ભાવોને અથવા કારણુ-કાર્યોદિને યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે, તથા કોઈને કોઈમા મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે, માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું એ બન્ને નયોને સમકક્ષી [સરખી હદના] માનવા તે મિથ્યાત્વ છે

(૧૫) વ્યવહાર અને નિશ્ચયનુ કૃણ

પીતરાગે કહેવો વ્યવહાર અશુભમાયી બચાવી છવને શુભભાવમા લઈ જાય છે, તેનું દ્રષ્ટાન દ્રવ્યવિગ્રી મુનિ છે, તે ભગવાને કહેવા મત વગેરે નિરતિચાર પામે છે અને તેથી શુભભાવવડે નવમી પ્રવેશકે ભાય છે, પણ તેનો ચ સાર ઉભો રહે છે, અને ભગવાને કહેવો નિશ્ચય શુભ અને અશુભ બ નેથી બચાવી છવને શુદ્ધભાવમા-મોક્ષમા લઈ જાય છે, તેનું દ્રષ્ટાત સમ્ય દષ્ટિ છે કે જે નિયમા (ચોક્કસ) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે

(૧૬) શાસ્ત્રોમા બન્ને નયોનુ ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે તે કય રીતે ?

જૈનશાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ - જૈનશાસ્ત્રોમા વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવાના બે પ્રકાર છે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય.

(૧) નિશ્ચયનય એટલે કે વસ્તુ સત્યાર્થપણે જેમ હોય તેમ કહેવું તે, માટે નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી જ્યા કથન હોય ત્યા તેનો 'અત્યાર્થ એમ જ છે' એમ જણવું અને—

(૨) વ્યવહારનય એટલે કે વસ્તુ સત્યાર્થપણે તેમ ન હોય પણ પર વસ્તુ સાચેનો સબધ બતાવવા માટે કથન હોય-જેમ 'ધીનો ઘડો' ઘડો તે ધીનો નથી પણ માટીનો છે, છતા ધી અને ઘ બન્ને એક જ થાએ રહેવા છે તેટલું બતાવવા તેને 'ધીનો ઘડો' કહે

વાર્તા આવે છે. એ ગીતે ત્યાં વ્યવહારથી કથન હોય ત્યાં 'ખરે-ખર તેમ નથી પણ નિમિત્તાદિ બતાવવા માટે ઉપચારથી તે કથન છે' એમ સમજવું

બન્ને નયોના કથનને સત્યાર્થ જાણવું અર્થાત્ 'આ પ્રમાણે પણ તથા આ પ્રમાણે પણ છે' એમ માનવું તે ભ્રમ છે માટે નિશ્ચય કથનને સત્યાર્થ જાણવું અને વ્યવહાર કથનને સત્યાર્થ ન જાણવું, પણ નિમિત્તાદિ બતાવનાર તે કથન છે-એમ સમજવું

આ પ્રમાણે બન્ને નયોના કથનનો અર્થ ઠરવો તે બન્ને નયોનું અર્થ છે બન્નેને આદરવાં લાયક ગણવા તે ભ્રમ છે. સત્યાર્થને જ આદરવાં લાયક ગણવું જોઈએ

[નય=શ્રુતજ્ઞાનનું પદ્ય; નિમિત્ત=હાજરરૂપ અનુદ્વિગ પરવસ્તુ]

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-પાનુ ૨૫૬ ના આધારે)

(૧૭) નિશ્ચયાભાગીનું સ્વરૂપ

જે છવ આત્માના ત્રિકાળી સ્વરૂપને સ્વીકારે પણ વર્તમાન-પર્યાયમા પોતાને વિહાર છે તે ન સ્વીકારે-ને નિશ્ચયાભાગી છે, તેને શાસ્ત્રજ્ઞાની પણ કહેવામા આવે છે

(૧૮) વ્યવહારાભાસીનું સ્વરૂપ

છવને શુભભાવથી ધર્મ થાય એમ સ્વીકારે, પણ છવના ત્રિકાળી દુઃસ્વભાવને ન સ્વીકારે અને તેથી તે તરફ પોતાનું વળન ન ફેરવે તે વ્યવહારાભાગી છે, તેને ક્રિયાજ્ઞ પણ કહેવામા આવે છે. શરીરની ક્રિયાથી ધર્મ થાય એમ માને તે તો વ્યવહારભાસી પણ ઘણે દૂર છે

(૧૯) નયના બે પ્રકારો

નય 'રાગવાળા' તથા 'રાગવગરના' એમ બે પ્રકારના છે, તેમાં આગમનો પ્રથમ અભ્યાસ કરતા નયોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે રાગ-સંહિતનય છે, ત્યાં તે રાગ હોવા છતાં ગામથી ધર્મ નથી એમ છવ માને તો તે નયનું જ્ઞાન સાચું છે, પણ જે રાગથી

ધર્મ ધાય એમ માને તો તે જ્ઞાન ન્યાસામ છે જાણે નયોત્ત
સાચુ જ્ઞાન કયાં પડી પોતાની પર્યાય ઉપરતુ લગ્ન છોડી પોતાના
ત્રિજાળી શુદ્ધ ધ્યેનન્યસ્વભાવ તરફ જીવ તણ કરે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ
શુદ્ધભાવ પ્રગટે છે તેથી તે નય સમરહિતનય છે, તેને 'શુદ્ધ
નયનો આશ્રય અથવા શુદ્ધનયનું અવલબન' પણ કહેવામા આવે
છે, તે જ્ઞાને 'ન્યાતિકાત' પણ કહેવામા આવે છે તેને જ
સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવામા આવે છે અને 'આત્માનો
અતુલ્ય' પણ તેને જ કહેવામા આવે છે

(૨૦) પ્રમાણુ સપ્તભગી-નય સપ્તભગી

સપ્તભગી જે પ્રકારની છે આ સાત ભગનું સ્વરૂપ યોધા
અધ્યાયના ઉપચારમા આપેલ છે ત્યાંથી જાણી લેવું જે પ્રકારની
સપ્તભગી છે, તેમા જે સપ્તભગીથી એક શુદ્ધ કે પર્યાયદ્વારા
આણુ દ્રવ્ય જાણવામા આવે તે પ્રમાણુ-સપ્તભગી છે, અને જે
સપ્તભગીથી કહેવામા આવેલ શુદ્ધ અથવા પર્યાયદ્વારા તે શુદ્ધ કે
પર્યાયનું જ્ઞાન યાદ તે નય-સપ્તભગી છે આ સપ્તભગીનું જ્ઞાન
કરતા, દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે અને એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ
કરી શકે નહિ-એવી ખાતરી થવાથી, અનાદિની જીવની જાંધી
માન્યતા ટળી જાય છે

(૨૧) આ શાસ્ત્રમા મુખ્યપણે વ્યવહારનયનું કથન છે.

મોક્ષમાર્ગ નિશ્ચયરૂપ અને વ્યવહારરૂપ એમ જે પ્રકારનો નથી,
છતાં જે પ્રકારે માનવો તે જાણે છે મોક્ષમાર્ગ જે નથી પરંતુ
મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ જે પ્રકારથી છે બ્યાસાચ્ય મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ
કયું છે તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે, તથા જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી
પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે-તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામા
આવે છે આ શાસ્ત્રમા મુખ્યપણે વ્યવહારનયથી કથન છે, કેમકે
તેમા જિજ્ઞાસુઓને સમજાવવા માટે, લેહો અને નિમિત્તોના વર્ણનદ્વારા
કથન કરવામા આવ્યું છે એ લક્ષમા રાખવું કે વ્યવહારનયના
શાસ્ત્રો લેહમાં રોકવા માટે નથી પણ લેહદ્વારા અલેહ આત્માને

સમજાવે છે, તેથી તેને વ્યવહાર-શાસ્ત્રી કહેવામાં આવે છે' જો આત્માનું અલેદપણ જીવ ન સમજે અને 'માત્ર લેહને જ જાણે તો તેને રાગ ટળે નહિ અને ધર્મ' થાય નહિ, માટે આત્માનું અલેદપણ મમજવાની જરૂર છે જો લેહ પાડીને કહેવામાં ન આવે તો જીવો વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકે નહિ, માટે લેહોદારા વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે

(૨૨) વીતરાગી-વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન

જૈનશાસ્ત્રમાં અનેકાન્તરૂપ આચાર્ય, જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે, તથા સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ' જણાવ્યો છે, માટે જો જીવ તેની ઓળખાણ કરે તો મિથ્યાદષ્ટિ રહે, નહિ તેમાં વીતરાગભાવ પોષવાનું જ પ્રયોજન છે, પણ રાગભાવ (પુણ્ય-પાપભાવ) પોષવાનું પ્રયોજન નથી, માટે જેઓ ગમચી-પુણ્યથી ધર્મ' થાય એમ માને છે તેઓ જૈનશાસ્ત્રના મર્મને જાણતા નથી

(૨૩) મિથ્યાદ્રષ્ટિના નયો

જે મનુષ્યશરીરને ધોતાનું માને, હું' મનુષ્ય છું એમ માને, શરીર તે હું છું અથવા શરીર મારું છે એમ માને છે એટલે કે શરીરનું કાંઈ કાંઈ જીવ કરી શકે એમ માને છે તે આત્મા અને અનંત રજકણોને એકરૂપ માનતો હોવાથી (અર્થાત્ 'અનંત'ના મેળાપને 'એક' માનતો હોવાથી) મિથ્યાદષ્ટિ છે, અને તેનું જ્ઞાન તે નિશ્ચય-કુનય છે હું મનુષ્ય છું એવી માન્યતા પૂર્વક વર્તન કરવું તે તેનો (મિથ્યાદષ્ટિનો) વ્યવહાર છે તેથી તે વ્યવહાર-કુનય છે ખરીરીતે તો તે વ્યવહારને નિશ્ચય જાણે છે જેમકે- 'શરીર તે હું' - આ દષ્ટાંતમાં શરીર પર છે, તે જીવ સાચે માત્ર એક ક્ષેત્રાવગાહે છે છતાં તેને ધોતારૂપ માન્યું તેથી તેણે વ્યવહારને નિશ્ચય ગણ્યો, 'હું તે શરીર' એમ પણ તે માને છે, તેથી તેણે નિશ્ચયને વ્યવહાર ગણ્યો છે પરંતુ ધ્રુવોનું ધોતે કરી શકે અને પર ધોતાને લાજ સુકશાન કરી શકે એમ માનતા હોવાથી તેઓ મિથ્યા એકાંતી છે

(૨૪) સમ્યગ્દષ્ટિના નયો

સમસ્ત સાચી વિજ્ઞાના મૂલરૂપ ચોતાના ભગવાન આત્માના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થવું, આત્માના સ્વભાવની લાવનામા ભેદાતુ અને આત્મસ્વભાવમા સ્થિરતા વધારવી તે સમ્યક્ અનેકાન્તદષ્ટિ છે સમ્યગ્દષ્ટિ છવ ચોતાના એકરૂપ-ધ્રુવસ્વભાવરૂપ આત્માનો આશ્રય કરે છે તે તેનો નિશ્ચય-મુનય છે, અને અચલિત ચૈતન્યવિલાસરૂપ આત્મવ્યવહાર (શુદ્ધપર્યાય) જે પ્રગટ થાય તે તેનો વ્યવહાર-મુનય છે

(૨૫) રત્નનયનો વિષય

સમ્યગ્દર્શન તે ચક્રાશુભની શુદ્ધપર્યાય છે, તેનો વિષય આત્માનો ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ છે સમ્યગ્જ્ઞાન તે જ્ઞાન શુભની શુદ્ધ પર્યાય છે, તેનો વિષય આત્માનો ત્રિકાળી ચૈતન્યભાવ તથા વર્તમાન પર્યાય એ બન્ને છે સમ્યક્ચારિત્ર તે ચારિત્રશુભની શુદ્ધ પર્યાય છે, તેનું કાર્ય સમ્યગ્જ્ઞાન-જ્ઞાનપૂર્વક ચોતાના સ્વરૂપમા સ્થિરતા કરવી અને સિદ્ધિદશારૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવું તે છે

(૨૬) નીતિનું સ્વરૂપ

કરેક વસ્તુ સ્વદ્રવ્ય, સ્વમેત્ર, સ્વકાઠ અને સ્વભાવે ચોતાથી છે અને પર વસ્તુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે તે વસ્તુ નથી, તેથી કરેક વસ્તુ ચોતાનું જ કાર્ય કરી શકે-એમ લાણુતુ તે ખરી નીતિ છે જિનેન્દ્રદેવે કહેતું અનેકાન્તમ્બરૂપ, પ્રમાણુ અને નિશ્ચય-વ્યવહાર રૂપ નય એ જ ખરી નીતિ છે. જે અત્યુત્તરો અનેકાન્ત સાથે સુસંગત દૃષ્ટિવટે અનેકાન્તમય વસ્તુસ્થિતિને દેખે છે તેઓ ક્રમાદી દની ગુમિને પામીને-ભાગીને જિનેનીતિને એટલે કે જિનેન્દ્રદેવના માર્ગને-ચાલને નહિ બિદલ્યતા થકા જ્ઞાનસ્વરૂપ થાય છે

નોંધ-(૧) અનેકાન્તને સમગ્રવચની રીતને 'સ્વાભાવ' - કહેવામા આવે છે (૨) સમ્યક્-અનેકાન્તને પ્રમાણુ કહેવામા આવે છે તે દ્રક કથન ખરી રીતે સમ્યક્-અનેકાન્ત જ્ઞાન તે પ્રમાણુ છે તેમ જ સમ્યક્ એ તને ના કહેવામા આવે છે તે દ્રક કથન છે, ખરી રીતે સમ્યક્ એકાન્ત તે નય છે

(૨૭) પરિગ્રહનુ સ્વરૂપ

‘મિથ્યા એકાત્મદષ્ટિને વીતરાગ ભગવાન પરિગ્રહ કહે છે, અને તે સમગ્ર અનેકાન્તદષ્ટિ વડે દૂર થઈ શકે છે’

(૨૮) નિશ્ચય અને વ્યવહારનો ખીલો અર્થ

નિશ્ચય એ પોતાનું દ્રવ્ય અને પોતાની શુદ્ધર કે અશુદ્ધપર્યાય જાતાવવા માટે પણ વપરાય છે, જેમકે સર્વ જીવો દ્રવ્યઅપેક્ષાએ ‘સિદ્ધસમાન’ છે, આત્માની સિદ્ધપર્યાયને ‘નિશ્ચયપર્યાય’ કહેવામાં આવે છે, અને આત્મામાં થતા વિકારી કાવને ‘નિશ્ચયબંધ’ કહેવામાં આવે છે

પોતાના દ્રવ્ય કે પર્યાયને જ્યારે નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે ત્યારે, આત્માની સાથે પરદ્રવ્યનો જે સંબંધ હોય તેને આત્માના કહેવામાં આવે તે વ્યવહાર છે—તે ઉપચારકથન છે, જેમકે—જક કમને આત્માના કહેવા તે વ્યવહાર છે, ‘જક કમ’ તે પરદ્રવ્યની અવસ્થા છે, આત્માની અવસ્થા નથી—છતાં તેને આત્માના કહેવામાં આવે છે, તે કથન નિમિત્તનેમિત્તિક સંબંધ જાતાવવા માટે હોવાથી તે વ્યવહારનય છે—ઉપચાર કથન છે

આ અધ્યાયના ૩૩ માં સૂત્રમાં આપેલા સાતે નય તે આત્માને તથા દરેક દ્રવ્યને લાગુ પડતા હોવાથી તેને વ્યવહારશાસ્ત્રમાં નિશ્ચયનયના વિભાગ ગણવામાં આવે છે એ સાત નયોમાંથી પહેલા ત્રણ દ્રવ્યાધિકનયના વિભાગ છે અને પછીના ચાર પર્યાયાધિકનયના વિભાગ છે, પણ તે સાતે નયો ભેદ હોવાથી, અને તેના દરેક રાગ થતો હોવાથી—અને તે રાગ ટાળવા યોગ્ય હોવાથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં તે જાણને વ્યવહારનયના પેટા વિભાગો ગણવામાં આવે છે

‘આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા માટે નય-વિભાગો’

શુદ્ધ દ્રવ્યાધિકનયની દષ્ટિએ આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપ છે—અહીં (ત્રિકાળ શુદ્ધ કહેવામાં) વર્તમાન વિકારી પર્યાય જીણ કરવામાં આવે છે તે વિકારી પર્યાય—અવસ્થા હોવાથી તે પર્યાયા-

ચિંતનયનો વિષય છે, અને જ્યારે તે વિકારીદશા આત્મામાં થાય છે એમ બતાવવું હોય ત્યારે, તે વિકારી પર્યાય અશુદ્ધ ધર્મચિંતનયનો વિષય થાય છે તે પર્યાય પરદ્રવના મયોગે થાય છે એમ બતાવવું હોય ત્યારે તે વિકારી પર્યાય વ્યવહારનયનો વિષય થાય છે

આત્માની અધૂરી પર્યાય પણ વ્યવહારનો વિષય છે, ત્યાં વ્યવહારનો અર્થ ભેદ થાય છે-એમ મમજવું

નિશ્ચયનય અને દ્રવ્યાર્થિકનય તથા વ્યવહારનય અને પર્યાયાર્થિકનય જુદા જુદા અર્થમાં પણ વપરાય છે

રત્નત્રય જીવથી અભિજ્ઞ છે એમ જ્ઞાન કરવું તે દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ છે તથા રત્નત્રય જીવથી સિજ છે એમ જ્ઞાન કરવું તે પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ છે, અને રત્નત્રયમાં અલોકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે નિશ્ચયનયથી શોભમાર્ગ છે, તથા લોકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે વ્યવહારનયથી શોભમાર્ગ છે

નિશ્ચયરત્નત્રયનું જે સમર્થન કરવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે-લોક પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારરત્નત્રય છે અને અલોકપ્રવૃત્તિ તે નિશ્ચયરત્નત્રય છે-

(૨૬) છઠ્ઠા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

હે જીવ! પ્રથમ તારે ધર્મ કરવો છે કે નહિ તે નક્કી કર જે ધર્મ કરવો હોય તે 'પરને આશ્રયે મારો ધર્મ નથી' એવી શબ્દો દ્વારા પરાશ્રય ઉપર અભિપ્રાયમાં પ્રથમ કાપ મૂક, પરથી જે જે પોતામાં થતું માન્યું છે તે તે માન્યતાને સાચા જ્ઞાનવડે બાળી નાખ જેમ સાત (પુણ્ય-પાપ સહિત નવ) તત્ત્વોને બાળી તેમાંથી જીવનો જ આશ્રય કરવો જીવ્યાર્થ છે, તેમ અધિગમના ઉપાયો જે પ્રમાણ, નય, નિશ્ચય છે તેને બાળી તેમાંથી એક જીવનો જ આશ્રય કરવો જીવ્યાર્થ છે અને તે જ સમ્યગ્ધર્મ છે-એમ સમજવું ॥૬॥

સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વ જાણવાના

અમુખ્ય ઉપાય

નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ ॥૭॥

અર્થ—[નિર્દેશ સ્વામિત્વ સાધન અધિકરણ સ્થિતિ વિધાનતઃ] નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન—તેનાથી પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા જીવાદિક તત્ત્વોનો વ્યવહાર થાય છે

ટીકા

- ૧-નિર્દેશ-વસ્તુસ્પર્શના ધ્યનને નિર્દેશ કહે છે
 - ૨-સ્વામિત્વ-વસ્તુના અધિકારીપણને સ્વામિત્વ કહે છે
 - ૩-સાધન-વસ્તુની ઉત્પત્તિના કારણને સાધન કહે છે.
 - ૪-અધિકરણ-વસ્તુના આધારને અધિકરણ કહે છે
 - ૫-સ્થિતિ-વસ્તુના કાળની અવધિને સ્થિતિ કહે છે
 - ૬-વિધાન-વસ્તુના લેહોને વિધાન કહે છે
- ઉપર કહ્યા તે છ પ્રકારે સમ્યગ્દર્શનનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે
- ૧-નિર્દેશ-જીવાદિ સાત તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિજ શુદ્ધાત્માનો પ્રતિભાસ-વિશ્વાસ-પ્રતીતિ
 - ૨-સ્વામિત્વ-આરેય ગતિના સ્ત્રી-પૃથ્વીન્દ્રિય સબ્ધ જીવો
 - ૩-સાધન-સાધનના બે ભેદ છે-અતરંગ અને આદ્ય અતરંગ સાધન (અતરંગ કારણ) તે પોતાના શુદ્ધાત્માના ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવ (પારિણામિકભાવ) નો આશ્રય છે, અને આદ્ય કારણ જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે-ત્રિયંબક અને મનુષ્યગતિમા ૧-બલિસ્મરણ, ૨-ધર્મશ્રવણ અગર ૩-જિનજિનકર્શન-એ નિમિત્તો હોય છે, દેવગતિમાં આરમા સ્વર્ગ પહેલા ૧-બલિસ્મરણ, ૨-ધર્મશ્રવણ, ૩-જિન-કર્શણકર્શન અગર ૪-દેવશ્રદ્ધાકર્શન હોય છે અને

તેનાથી આગળ સોળમા સ્વર્ગ સુધી ૧-ભતિસ્મરણ,
 ૨-ધર્મશ્રવણ અગર ૩-જિનકલ્યાણક દર્શન હોય છે
 નવ પ્રવેયકોમા ૧-ભતિસ્મરણ અગર ૨-ધર્મશ્રવણ હોય
 છે નરકગતિમા ત્રીજી નરક સુધી ભતિસ્મરણ, ધર્મ-
 શ્રવણ અગર ૬ ખાતુભવ નિમિત્ત હોય છે અને ચોથીથી
 સાતમી નરક સુધી ભતિસ્મરણ અગર ૬ ખાતુભવ
 નિમિત્ત હોય છે

નોંધ-ઉપર જે ધર્મશ્રવણ જણાવ્યું છે તે ધર્મશ્રવણ સમ્યગ્ગાનીઓ
 પામેથી કહ્યું હોયુ નોંધજો

શ્રીકા-સર્વે નારકી જીવો વિભગજ્ઞાન દ્વારા જોઈ, જે યા ત્રણાઈ
 ભવ બાંધે છે તેથી બધાને ભતિસ્મરણ થાય છે માટે બધા નારકી
 જીવો સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જવા નોંધજોને ?

સમાધાન-સામાન્યરૂપે ભવસ્મરણદ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી
 નથી, પણ પૂર્વભવમા ધર્મબુદ્ધિથી કરેલા અનુધાનો બધા (વિક્ષણ)
 હતા જોવી પ્રતીતિ પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે, જે
 લક્ષમા રાખી ભવસ્મરણને સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ કહ્યું છે
 નારકી જીવોને પૂર્વભવનું સ્મરણ હોવા છતાં ઉપર કહેલા ઉપયોગનો
 ધણુને અભાવ હોય છે ઉપર કહેલા પ્રકારવાળું ભતિસ્મરણ પ્રથમ
 સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે

શ્રીકા-નારકી જીવોને ધર્મશ્રવણ કેવી રીતે શકાય છે, ત્યાં તે
 અધિઓના (સાધુઓના) ગમનનો અભાવ છે ?

સમાધાન-પોતાના પૂર્વભવના સબધીઓને ધર્મ ઉત્પન્ન
 કરાવવામા પ્રવૃત્ત અને તમામ બાધાઓ રહિત સમ્યગ્દષ્ટિ કેવોનું
 ત્યાં (ત્રીજી નરક સુધી) ગમન હોય છે

શ્રીકા-જે વેદનાનો અનુભવ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય
 તે બધા નારકીઓને વેદનાનો અનુભવ છે માટે બધાને સમ્યક્ત્વ
 થવું નોંધજોને ?

સમાધાન-વેદના-સામાન્ય સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ નથી,
 પણ જે જીવોને જોવો ઉપયોગ હોય છે કે-આ વેદનાની મિથ્યાત્વને

અનુયોગ—લગવાને કહેલો ઉપદેશ, વિષય અનુમાન ગુણ અધિકારમાં આવેલો છે, તે દરેક અધિકારને અનુયોગ કહે છે સમ્યક્જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા અર્થે પ્રવૃત્ત થયેલો અધિકાર તે અનુયોગ છે

સત્ અને નિર્દેશમાં તફાવત

જો 'સત્' શબ્દ સામાન્યથી સમ્યક્દર્શનાદિનું હોવાપણું કહેનારો હોય તો નિર્દેશમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય, પણ ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ વગેરે ચૌદ માર્ગશ્રાવ્યો છે તેમાં કઈ જગ્યાએ કયા પ્રકારનું સમ્યક્દર્શન છે અને કયા પ્રકારનું નથી તે પ્રકારના વિશેષનું જ્ઞાન 'સત્' થી થાય છે, 'નિર્દેશ'થી જો જ્ઞાન થતું નથી, જો પ્રમાણે સત્ અને નિર્દેશમાં તફાવત છે

આ સૂત્રમાં 'સત્' શબ્દ વાપરવાનું કારણ

'સત્' શબ્દનું જોવા સામર્થ્ય છે કે, તે અનધિકૃત પદાર્થોનું (જેનો અધિકાર ન હોય તેવા પદાર્થોનું) પણ જ્ઞાન કરાવી શકે છે. જો 'સત્' શબ્દ ન વાપર્યો હોત તો આગલા સૂત્રમાં સમ્યક્દર્શન વગેરે તથા જીવ આદિ સાત તત્ત્વોનું જ અસ્તિત્વ ('નિર્દેશ' શબ્દને કારણે) છે જોવા જ્ઞાન થાત, અને જીવની ક્રોધ, માન આદિ પર્થોય તથા પુદ્ગલના વર્ણ, ગંધ આદિ તથા ઘટ, પટ આદિ પર્થોય-જેનો આ અધિકાર નથી-તેનું અસ્તિત્વ નથી-એવો અર્થ થાત, માટે જીવમાં ક્રોધાદિ છે તથા પુદ્ગલમાં વર્ણોદિ છે એવા અનધિકૃત પદાર્થો છે જોવા જ્ઞાન કરાવવા માટે 'સત્' શબ્દ આ સૂત્રમાં વાપર્યો છે

સખ્યા અને વિધાનમાં તફાવત

પ્રકારની ગણના તે વિધાન છે અને તે લેઈની ગણનાને લેઈને સખ્યા કહે છે, જેમકે સમ્યક્દર્શિના ત્રણ પ્રકાર છે- (૧) ઉપશમ સમ્યક્દર્શિ (૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્દર્શિ અને (૩) ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શિ જો ત્રણ તો પ્રકાર છે, તેની ગણતરી કરવી કે ઉપશમ

ખીજા પણ અમુખ્ય ઉપાય ખતાવે છે

સત્સંરયાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તરમાવાલ્પવહુત્વેશ્ચ ॥૮॥

અર્થ - [ચ] અને [સત્ સસ્યા ક્ષેત્ર સ્પર્શન કાલ અન્તર માવ અલ્પવહુત્વે] સત્, સખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાળ, અતર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વ એ આઠ અનુયોગ દ્વારા પણ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે

ટીકા

સત્ અને સખ્યા-તે દ્રવ્ય, ગુણ, પદાર્થના સત્ત્વની અપેક્ષાએ પેટા લેઈ છે સત્ સામાન્ય છે સખ્યા વિશેષ છે

ક્ષેત્ર અને સ્પર્શન-તે ક્ષેત્રના પેટા લેઈ છે ક્ષેત્ર સામાન્ય છે, સ્પર્શન વિશેષ છે

કાળ અને અતર-તે કાળના પેટા લેઈ છે કાળ સામાન્ય છે અતર વિશેષ છે

ભાવ અને અલ્પબહુત્વ-તે ભાવના પેટા લેઈ છે ભાવ સામાન્ય છે, અલ્પબહુત્વ વિશેષ છે

મેત્-વસ્તુના અસ્તિત્વને સત્ કહે છે

સખ્યા-વસ્તુના પરિમાણોની મજબૂતરીને સખ્યા કહે છે,

ક્ષેત્ર-વસ્તુના વતમાન કાળના નિવાસને ક્ષેત્ર કહે છે

સ્પર્શન-વસ્તુના ત્વેકાગ સભધી નિવાસને સ્પર્શન કહે છે

કાળ-વસ્તુના સ્થિર રહેવાની મર્યાદાને કાળ કહે છે

અતર-વસ્તુના વિરહકાળને અતર કહે છે

ભાવ-ગુણને અથવા ઔપચારિક, શાબિક આદિ પાચ ભાવો ભાવ કહે છે

અલ્પબહુત્વ-અન્ય પદાર્થની અપેક્ષાથી વસ્તુની હીન-અધિકતાના વર્ણનને અલ્પબહુત્વ કહે છે - -

ક્ષેત્ર વર્તમાન કાળનો વિષય છે, સ્પર્શન ત્રિકાળગોચર વિષય છે વર્તમાન અપેક્ષાએ જળ ઘડામાં છે, પણ તે ત્રિકાળ નથી ત્ર્યેકાળ જે જગ્યાએ પદાર્થની, સત્તા રહે તેનું નામ સ્પર્શન છે, એવી રીતે ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનનો ખીજો તફાવત છે

કાળ અને સ્થિતિમાં તફાવત

‘સ્થિતિ’ શબ્દ વ્યાખ્ય છે, તે કેટલોક પદાર્થોના કાળની મર્યાદા બતાવે છે ‘કાળ’ શબ્દ વ્યાપક છે, તે જ્યાં પદાર્થોની મર્યાદા બતાવે છે ‘સ્થિતિ’ થોડા જ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. ‘કાળ’ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે ‘કાળ’ના બે પ્રકાર છે. (૧) નિશ્ચય-કાળ (૨) વ્યવહારકાળ નિશ્ચયકાળ તે મુખ્યકાળ છે, અને પર્ણીય-વિશિષ્ટ પદાર્થોની હદ બતાવનારો અર્થાત્ કલાક, ઘડી, પળ, આદિ વ્યવહારકાળ છે-એમ ‘કાળ’ શબ્દ બતાવે છે ‘સ્થિતિ’નો અર્થ કાળની મર્યાદા છે અર્થાત્ ‘અમુક પદાર્થ’ અમુક જગ્યાએ આટલો કાળ રહે’ તે વાતને ‘સ્થિતિ’ શબ્દ બતાવે છે, એટલે કાળ અને સ્થિતિ એ બેમાં તફાવત છે.

‘ભાવ’ શબ્દ નિશ્લેષના મૂત્રમાં છે છતાં આડી શા માટે ?

નિશ્લેષનાં સૂત્ર (સૂત્ર-૫) માં ‘ભાવ’નો અર્થ એવો છે કે-વર્તમાનમાં જે અવસ્થા મોજૂદ હોય તેને ભાવનિશ્લેષ બોલવો અને ભવિષ્યમાં જે અવસ્થા થવાની હોય તેને વર્તમાનમાં છે-એમ કહેવું તે દ્રવ્યનિશ્લેષ છે, અને આહી (સૂત્ર-૮ માં) ‘ભાવ’ શબ્દના ઉદ્દેશથી ઔપશ્યિક, ક્ષાયિક, આદિ ભાવોનું અર્થ છે. જેમકે ઔપશ્યિક પણ સમ્યગ્દર્શન અને ક્ષાયિક આદિ પણ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે, એમ બંને ઠેકાણે (સૂત્ર ૫ માં તથા સૂત્ર ૮ માં) ‘ભાવ’ શબ્દનું જુદું જુદું પ્રયોજન છે.

વિસ્તાર, બતાવવાનું કારણ

કેટલાક શિષ્યો તો થોડું કહેવાથી વિશેષ તાત્પર્યથી સમજી લે છે, અને કેટલાક શિષ્યો એવા હોય છે કે જ્યારે વિસ્તારથી કહેવામાં આવે ત્યારે, તે સમજી શકે, પરમ, કલ્યાણમય આચાર્યનો ઉદ્દેશ

સમ્યગ્દષ્ટિ કેટલા, ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ કેટલા અથવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ કેટલા—એ લેહગણના છે આ વિશેષતાનું જ્ઞાન 'સખ્યા' શબ્દથી થાય છે, લેહોની ગણતરીની વિશેષતા જણાવવાનું જે કારણ થાય છે, તે 'સખ્યા' છે

'વિધાન' શબ્દમા મૂળ પદાર્થના લેહો ગ્રહણ કરવા ન માયા છે, તેથી લેહોના અનેક પ્રકારના લેહોનું ગ્રહણ કરવા માટે સખ્યા 'શબ્દ' વપરાય છે

'વિધાન' કહેવાથી લેહ—પ્રલેહ આવી જાય એમ જણવામા આવે તો, વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે 'સખ્યા' શબ્દ વાપરવામા આવ્યો છે એમ સમજવું

ક્ષેત્ર અને અધિકરણમા તફાવત

'અધિકરણ' શબ્દ થોડીક જગ્યા સૂચવે છે તેથી તે વ્યાખ્ય છે 'ક્ષેત્ર' શબ્દ વ્યાપક છે, તે અધિક જગ્યા સૂચવે છે 'અધિકરણ' કહેવાથી સપૂર્ણ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી, ક્ષેત્ર કહેવાથી સપૂર્ણ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, માટે સમસ્ત પદાર્થોના જ્ઞાન માટે 'ક્ષેત્ર' શબ્દ આ સૂત્રમા વાપર્યો છે

ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનમા તફાવત

'ક્ષેત્ર' શબ્દ અધિકરણથી વિશેષતા સૂચવે છે, તો-પણ તે એક દેશનો વિષય કરે છે અને 'સ્પર્શન' શબ્દ સર્વદેશનો વિષય કરે છે જેમ-કોઈએ પૂછ્યું કે 'રાજા કયા રહે છે ?' ઉત્તર, આપ્યો કે 'અમુક નગરમા રહે છે' અહીં સપૂર્ણ નગરમા રાજા રહેતો નથી પરંતુ નગરના એક દેશમા રહે છે તેથી રાજાનો નિવાસ નગરના એકદેશમા હોવાથી 'નગર' ક્ષેત્ર છે 'કોઈએ પૂછ્યું કે 'તેલ કયા છે ?' ઉત્તર આપ્યો કે 'તેલ તલમા રહે છે' અહીં અર્થ તેલ રહેવાના કારણે 'તલ' તે તેલનું સ્પર્શન છે, એવી રીતે ક્ષેત્ર અને સ્પર્શન વચ્ચે એક તફાવત છે

પ્રશ્ન:-મિધ્યાદષ્ટિદેવ, ચાર, કારણોથી, પ્રથમ, ઉપરાંત, સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે છે, એમ કહ્યું-તેમા એક કારણ-‘જિનમહિમા’ કહ્યું છે, પણ જિનગિજદર્શન ન કહ્યું તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર-જિનગિજદર્શનનો જિનમહિમાદર્શનમા સમાવેશ થઈ જાય છે કેમકે જિનગિજ વિના જિનમહિમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

પ્રશ્ન-સ્વર્ગોવતરણ, જન્માભિષેક અને પરિનિષ્ક્રમણરૂપ જિન-મહિમા જિનગિજ વિના કરવામા આવે છે તેથી જિનમહિમાદર્શનમા જિનગિજપણાનું અવિનાશાવીપણું ન આવ્યું ?

ઉત્તર-સ્વર્ગોવતરણ, જન્માભિષેક અને પરિનિષ્ક્રમણરૂપ જિન-મહિમામા બાવી જિનગિજનું દર્શન થાય છે, બીજી રીતે જોતાં એ મહિમામા ઉત્પન્ન થતું પ્રથમ સમ્યક્ત્વ જિનગિજદર્શન નેમિત્તિક નથી પણ જિનશુશ્રુસવણ નેમિત્તિક છે.

પ્રશ્ન-દેવદ્વિદર્શનમા જાતિસ્મરણનો સમાવેશ કેમ ન થાય ?

ઉત્તર-પોતાની અણિમાદિક ઋદ્ધિઓને દેખીને ત્યાગે એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે-આ ઋદ્ધિઓ જિનભગવાને ઉપદેશેલા ધર્મોપદાનથી ઉત્પન્ન થઈ છે, ત્યારે પ્રથમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જાતિ-સ્મરણનેમિત્તિક થાય છે, પણ, ત્યારે સૌધર્મોદિક દેવોની મહાઋદ્ધિઓ દેખીને એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે-સમ્યક્દર્શનસહિતના સધમના ફળથી-શુભભાવથી-તે ઉત્પન્ન થઈ છે અને હું સમ્યક્ત્વ-સહિતના દ્રવ્યસધમના ફળથી વાહનાદિક નીચ દેવોમા ઉત્પન્ન થયો છું ત્યારે પ્રથમ સમ્યક્ત્વનું ગ્રહણ દેવદ્વિદર્શન નેમિત્તિક થાય છે એ રીતે જાતિસ્મરણ અને દેવદ્વિદર્શન એ બે કારણોમા ફેર છે.

નોંધ-નારગીઓમા જાતિસ્મરણ અને વેના રૂપ કારણોમા પણ આ વિવેક સાચુ પાડી લેવો.

પ્રશ્ન-આણુત, પ્રાણુત, આરણ અને અચ્યુત આ ચાર કદ્યોના મિધ્યાદષ્ટિ દેવોને પ્રથમ સમ્યક્ત્વમા દેવદ્વિદર્શન કારણ કેમ કહ્યું નથી ?

હરેકને તરવોનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રમાણ-નયથી જ સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે છતાં વિસ્તારકથનથી 'સમજી' શકે તેવા જીવોને નિર્દેશ આદિ તથા સત્ સમ્યાદિનું જ્ઞાન કરાવવા માટે જીવ જુના સૂત્રો કહ્યા છે, માટે જોકે સૂત્રમાળીજનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને વિસ્તાર વ્યર્થ છે એવી શકા વ્યાજબી નથી.

પ્રશ્ન-જિનજિજ્ઞ (જિનપ્રતિમાના દર્શન) થી સમ્યગ્દર્શન કેળવવું શાસ્ત્રમા કહ્યું છે તો દર્શન કરનાર બધાને તે કેળવવું જોઈએ, છતાં બધાને તે કેળવેમ થતું નથી ?

ઉત્તર-સર્વજની સત્તા (હોવાપણ) નો જેણે નિશ્ચય કયો હોય છે તેને જિનપ્રતિમાના દર્શનથી સમ્યગ્દર્શન કેળવવાય છે, બીજાને થતું નથી બીજાઓએ સર્વજનો નિશ્ચય તો કયો નથી, પણ માત્ર કેળવ પદ્ધતિથી, સપ્રદાયના આશયથી અગર મિથ્યાધર્મબુદ્ધિથી દર્શન-પૂજનાદિક્ષેપ તેઓ પ્રવર્તે છે, કેટલાક મતપક્ષના હંકારાદીપણાથી અન્યદેવને માનતા નથી, માત્ર જિનદેવાદિના સેવક બની રહ્યા છે એ બધાને નિયમથી પોતાના આત્મક-માણુરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

પ્રશ્ન-સર્વજની સત્તાનો નિશ્ચય અમારાથી ન થયો તેથી શું થયું ? જો દેવ તો સાચા છે માટે પૂજનાદિ કરવા અફળ થોડા જ જાય છે ?

ઉત્તર-કિંચિત્ મહકવાયરૂપ પરિવૃત્તિ થયે તો પુણ્યબધ થયે, પરંતુ જિનમતમાં તો દેવના દર્શનથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ કેળવવું કહ્યું છે તે તો નિયમથી સર્વજની સત્તા જાણવાથી જ થયે, અન્ય પ્રકારે નહિ થાય. તેથી જેને સાચા જોતી થતું છે તેણે તો સત્દેવ, સંત્યુર અને સત્યાશ્રમે આશ્રયે સર્વજની સત્તાનો તત્ત્વનિર્ણય કરવો યોગ્ય છે, પણ જે તત્ત્વનિર્ણય તો નથી કરતા અને પૂજા, સ્તોત્ર, દર્શન, ત્યાગ, તપ, વૈરાગ્ય, સયમ, સતોષ આદિ બધાય કાર્યો કરે છે તેના જે બધાય કાર્યો અસત્ય છે માટે સત્ આગમનું સેવન, ચુકિતનું અવલંબન, 'પરપરા' સંદર્શનનો ઉપદેશ અને સ્વાતુશય દ્વારા તત્ત્વનિર્ણય કરવો યોગ્ય છે.

હવે સમ્યક્જ્ઞાનની ભેદ કહે છે

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલો જ્ઞાનમ્ ॥૧॥

અર્થ - [મતિ શ્રુત અવધિ મન પર્યય કેવલો] મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનાપર્યય અને કેવળ એ પાંચ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન છે

ટીકા

(૧) મતિજ્ઞાન-પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન દ્વારા (ચોટાની શક્તિ અનુસાર) જે જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન છે

શ્રુતજ્ઞાન-મતિજ્ઞાનદ્વારા જાણવામાં આવેલા પદાર્થને વિશેષરૂપથી જાણવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે

અવધિજ્ઞાન-જે ઇન્દ્રિય કે, મનના નિમિત્ત વિના રૂપી પદાર્થોને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને લાવણી મર્યાદાસહિત પ્રત્યક્ષ જાણે તે અવધિજ્ઞાન છે

મનાપર્યયજ્ઞાન-જે ઇન્દ્રિય કે મનના નિમિત્ત વિના જ અન્ય પુરુષના મનમાં સ્થિત રૂપી પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જાણે તે મનાપર્યયજ્ઞાન છે

કેવળજ્ઞાન-જે સર્વ દ્રવ્યો અને તેની સર્વ પર્યાયોને યુગપત્ત (એક સાથે) પ્રત્યક્ષ જાણે તે કેવળજ્ઞાન છે

(૨) આ સૂત્રમાં 'જ્ઞાનમ્' એવો એકવચનનો શબ્દ છે, તે એમ સૂચવે છે કે જ્ઞાનશુદ્ધ એક છે તેની આ પાંચ પર્યાય છે, એક પર્યાય જ્ઞાને ઉપયોગરૂપ હોય ત્યાં જીજ્ઞાસા પર્યાય ઉપયોગરૂપ હોય નહિ, તેથી એ પાંચમાંથી એક સમયે એક જ જ્ઞાન-પર્યાય ઉપયોગરૂપ હોય છે

ઉત્તર -જો ચાર કપોમા મહદ્દિવાળા ઉપેગના દેવોનું આગમન
હોતું નથી, તેથી ત્યાં મહદ્દિદર્શનરૂપ પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું
કારણ કહેવામા આવ્યું નથી, તે જ કપોમા સ્થિત દેવોની મહદ્દિ
દર્શન પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત એવું નથી, કેમકે
તે કદિઓને વારવાર જોવાથી વિરમય થતું નથી વળી તે કપોમા
શુકલસેન્યાના સદ્ભાવને કારણે મહદ્દિના દર્શનથી કાંઈ વિરમયભાવ
ઉત્પન્ન થતો નથી

નવ ઐવેધકોમા મહદ્દિદર્શન નથી, કેમકે ત્યાં ઉપરના દેવોના
આગમનો અભાવ છે, જિનમહિમાદર્શન પણ ત્યાં નથી કેમકે તે
વિમાનવાસી દેવો નદોચ્છાદિકે મહોત્સવ જોવા જતા નથી, અવધિ
જાનથી જિનમહિમાઓ તેઓ કેજે છે, તોય તે દેવોને રાગ-ઓછો
હોવાથી જિનમહિમાદર્શનથી તેમને વિરમય ઉત્પન્ન થતો નથી

[થી ધવલા પુસ્તક ૬ પાન ૪૩૩ થી ૪૩૬]

સુચ ૪ થી ૮ નો એક દર સિદ્ધાત

નિસામુ છવોએ છવાદિ દ્રવ્યો તથા તરવોને પિછાણવા,
સ્વાગવાયોગ્ય એવા મિથ્યાત્વ-રાગાદિ તથા અહંકાર કરવા યોગ્ય એવા
સમ્યક્દર્શનાદિકનું સ્વરૂપ જાણજણુ, પ્રમાણ-નયોવડે તરવજાન
પ્રાપ્ત કરવું, તથા નિર્દેશ, સ્વામિત્વાદિવડે અંતે સત્-સમ્યક્દિવડે
તેમના વિશેષો જાણવા ॥ - ॥

કેયાં જ્ઞાન પ્રમાણુ છે?

તત્પ્રમાણે ॥૧૦॥

અર્થ, - [તત્] તે-ઉપર કહ્યા તે પાત્ર, પ્રકારના જ્ઞાન જ [પ્રમાણે] પ્રમાણુ (સાચા જ્ઞાન) છે.

ટીકા

નવમા સૂત્રમાં કહ્યાં તે પાત્ર જ્ઞાન જ પ્રમાણુ છે, બીજા કોઈ પણ પ્રમાણુ-જ્ઞાન નથી તેના (પ્રમાણુના) બે લેહ છે-(૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષ ઇન્દ્રિયો કે ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોના સબધ (સન્નિધર્ષ) એ કોઈ પ્રમાણુ નથી-એમ સમજવું, એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી અગર તો ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોના સબધથી જ્ઞાન થતું નથી પણ ઉપર કહેલા મતિ આદિ જ્ઞાન પોતાથી થાય છે માટે જ્ઞાન પ્રમાણુ છે

પ્રશ્ન - ઇન્દ્રિયો પ્રમાણુ છે કેમકે તે વડે જ્ઞાન થાય છે

ઉત્તર - નહિ, ઇન્દ્રિયો જડ છે અને જ્ઞાન તો ચેતનની પધીય છે તે જડ નથી, માટે આત્મા વડે જ જ્ઞાન થાય છે

[જુઓ શ્રી જયધવલા પ્રગટ ૧ પાનું ૫૪-૫૫]

પ્રશ્ન - સાચો જ્ઞેય પદાર્થ હોય તેનાથી જ્ઞાન થાય તો એ ખરું ને ?

ઉત્તર - તે સાચું નથી, એ સાચો પદાર્થ (જ્ઞેય) અને આત્મા એ બે મળીને જ્ઞાન થાય તો જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ બન્નેનું કૃણ જ્ઞાન થયું-તો બન્નેને જ્ઞાન થયું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી.

[જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું ૪૩૨]

ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે થઈને એક કાર્ય કરે તો ઉપાદાન અને નિમિત્તનું સ્વતંત્રપણું રહ્યું નહિ, ઉપાદાન નિમિત્તને કાર્ય કરે નહિ અને નિમિત્ત ઉપાદાનને કાર્ય કરે નહિ તે વખતે એક બીજાને

સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક હોય છે, સમ્યગ્દર્શન કારણ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે સમ્યગ્જ્ઞાન એ આત્માના - જ્ઞાનગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે, આત્માથી કંઈ જુની તે ચીજ નથી સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે -

“સમ્યગ્જ્ઞાનં પુત્ર ત્વાયંઽવ્યવમાયાત્મકં વિદુઃ”

[તત્ત્વાર્થસાગ્ર માયા-૧૮ પૂર્વાર્ધ, પાનુ ૧૪]

અર્થ-સ્વ=પોતાનું સ્વરૂપ, અર્થ=વિષય અવ્યવસાય=પરમાર્થ નિશ્ચય જે જ્ઞાનમા એ ત્રણે શરતો પૂરી પડતી હોય તે સમ્ય જ્ઞાન છે, અર્થોત્ત એ જ્ઞાનમા વિષય પ્રતિબોધ સાથે, સાથે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રતિભાસીત થાય અને તે પુણ્ય પરમાર્થ હોય તો તે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે

નવમા મૂત્રનો સિદ્ધાંત

શ્રીજિનેન્દ્રદેવે કહેલા જ્ઞાનના સમસ્ત લેહને બાણીને, પર-ભાવેને છોડીને, નિઃસ્વરૂપમા સ્થિર થઈ, છવ-જે ચિત્તન્ય થમ તકાર માન છે-તેમા જે પ્રવેશે છે તે દુરત જ મોક્ષને પામે છે ॥૬॥

[જુઓ શ્રી નિરખસાર માયા ૧૦ ની ટીકાનો મનોક]

૧૦૦

પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદ

અથે પરોક્ષમ્ ॥૧૧॥

અર્થ—[અથે] શરૂઆતના જે અર્થોત્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન [પરોક્ષમ્] પરોક્ષ પ્રમાણ છે

ટીકા

અહીં પ્રમાણ અર્થોત્ સાચા જ્ઞાનના લેહોમાથી શરૂઆતના જે જોટલે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે જે જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેથી સશયવાળા કે બૂલવાળા છે—જેમ માનવુ નહિ જે તો તદ્દન સાચા જ છે જે જ્ઞાનના ઉપયોગ વખતે ઇન્દ્રિય કે મન નિમિત્ત છે તેથી પર અપેક્ષાએ તેને પરોક્ષ કહ્યા છે, સ્વ અપેક્ષાએ પાચે પ્રકારના જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

પ્રશ્ન—ત્યારે સમ્યક્મતિજ્ઞાનવાળો છવ પોતાને સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શન છે જેમ જાણી શકે ?

ઉત્તર—જ્ઞાન સમ્યક્ છે માટે પોતાને સમ્યક્જ્ઞાન ધયાને નિર્ણય બરાબર કરી શકે અને સમ્યક્જ્ઞાન હોય ત્યાં સમ્યક્દર્શન અવિનાશાવી છે માટે તેનો નિર્ણય કરી શકે જ જે નિર્ણય ન કરી શકે નો પોતાનો અનિર્ણય એટલે અનધ્યવસાય થયો, અને જેમ થાય તો તેવું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે

પ્રશ્ન—સમ્યક્મતિજ્ઞાની દર્શનમોહનીય પ્રકૃતિના પુદ્ગલોને પ્રત્યક્ષ ભેદ શકતો નથી અને તેના પુદ્ગલો ઉદયરૂપ હોય અને છવ તેમા ભેડાતો હોય તો તેની ભૂલ ન થાય ?

ઉત્તર—જો ભૂલ થાય તો જ્ઞાન વિષયીત થયું અને તેથી તે જ્ઞાન 'સમ્યક્' ન કહેવાય જેમ સ્વીર બગડતા અસાતાવેદનીયનો ઉદય છે અને સાતાવેદનીયનો ઉદય નથી તેવું કર્મના રજકણો પ્રત્યક્ષ દેખ્યા વગર શ્રુતજ્ઞાનના બળવડે 'સાચું' જાણી શકે છે, તેમ

અનુકૂળ દરેક પોતપોતાથી પોતપોતાને કારણે પોતા માટે હાજર હોય છે ઉપાદાન નિમિત્ત થઈને એમાં થઈને કામ કરે તો બંને ઉપાદાન થઈ બન્ધ-પણ તેમ બને નહિ. —

આ જાણતમા એવો નિયમ છે કે—અપૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉપાડ જે વખતે પોતાનો વ્યાપાર કરે ત્યારે તેને લાયક બાદ પદાર્થો એટલે કે ઇન્દ્રિયો, અજ્ઞાત, સ્વેચ્છ પદાર્થો, શુરુ, શાસ્ત્ર મગેરે (પર દ્રવ્યો) પોતપોતાને કારણે હાજર હોય જ, જ્ઞાનને તેની વાટ ભરી પડે નહિ નિમિત્ત-નિમિત્તકનો અર્થોત્ ઉપાદાન-નિમિત્તનો એવો મેળ હોય છે.

અર્થ - સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્ષણ તમે અધિગમ કહો છો, પણ તે (અધિગમ) તો જ્ઞાન જ છે, તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનનું કાંઈ ક્ષણ ન હોય તેમ લાગે છે?

ઉત્તર—આનંદ (સતોય), ઉપેક્ષા (રાગ-દ્વેષ રહિતપણું) અને અજ્ઞાનનો નાશ એ સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્ષણ છે.

[સર્વોર્થસિદ્ધિ પાનુ-૩૩૪]

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન પોતાથી જ થાય છે, પર-પદાર્થથી થતું નથી.

સુર. ૬-૧૦ નો સિદ્ધાંત

નવમા સૂત્રમાં કહેલા જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે, તે સિવાય બીજાઓ જુદા જુદા પ્રમાણો કહે છે પણ તે પોતા ખરી જાણીને જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન થતું હોય તે પોતાના સમ્યક્મતિ અને સમ્યક્ જ્યોતજ્ઞાનવડે પોતાને સમ્યક્ત્વ, યમાનો નિર્ણય કરી શકે છે, અને તે જ્ઞાન પ્રમાણ અર્થોત્ સાચું જ્ઞાન છે ॥૧૦॥

હોય છે 'મતિ-શ્રુતાત્મક ભાવમન સ્વાનુભૂતિ' વળતે વિશેષ કથા-
વાળું છે, છતાં શ્રેષ્ઠિસમાન તો નહિ પણ પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય
નિર્વિકલ્પ હોય છે, તેથી મતિ-શ્રુતાત્મક ભાવમન સ્વાનુભૂતિ સમયે
પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવ્યું છે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન વિના કેવળજ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ થતી નથી તેનું આ કારણ છે (અવધિ-મનાપર્યાયજ્ઞાનવિના
કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે) [૫ આધ્યાયી ભાગ, પહેલો, ગાથા
૭૦૮ થી ૭૧૬ સુધી આ સૂત્રની ચર્ચા કરી છે કેવલકીર્તન શાસ્ત્રી-
કૃત ૫ આધ્યાયી પાત્ર-૩૬૩ થી ૩૬૮]

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને અહીં પરોક્ષ કહ્યા છે તે સખ ધે
વિશેષ ખુલાસો.

અવશ્યક, ઈંડા, અવાય અને ધારણારૂપ મતિજ્ઞાનને 'સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ' પણ કહેવામાં આવે છે "ઘડાના રૂપને મે પ્રત્યક્ષ
દીઠું" જોમ લોકો કહે છે તેથી તે જ્ઞાન સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે

શ્રુતજ્ઞાનમાં ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) સંપૂર્ણ પરોક્ષ, (૨) અશે
પરોક્ષ અને (૩) પરોક્ષ બિલકુલ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ

(૧) શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ છે, તેમ જ દૂર એવા
સ્વર્ગ-નરકાદિ બાહ્ય વિષયોનું જ્ઞાન કરાવવાવાળું વિકલ્પરૂપ જે
જ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ જ છે

(૨) આસ્થતરમા મુખ-હં ખના વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન થાય તે,
અથવા 'હું અને તાર જ્ઞાનાદિરૂપ છું' એવું જે જ્ઞાન-તે ઈવત્-
પરોક્ષ છે (ઈવત્=પરોક્ષ)

(૩) જે નિશ્ચય ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે તે શુદ્ધાત્માની સન્મુખ હોવાથી
મુખ સવિતિ (જ્ઞાન) સ્વરૂપ છે તે જ્ઞાન જો કે પોતાને જાણે
છે તો પણ ઈન્દ્રિયો તથા મનથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોના સમૂ-
હથી રહિત હોવાના કારણે નિર્વિકલ્પ છે, (અભેદનયે) તેને
'આત્મજ્ઞાન' શબ્દથી ઝાળખવામાં આવે છે, તે જો કે કેવળ
જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે તો પણ છગ્ગસ્થાને ક્ષાયિક જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ ન હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક હોવા છતાં તેને 'પ્રત્યક્ષ'
કહેવામાં આવે છે

પોતાના જ્ઞાન-અનુભવથી શ્રુતજ્ઞાનના બળ વડે, દર્શનમોહનીય ઠમ ઉપર નથી એમ સમ્યક્ (યથાર્થ) જાણી ચકે છે

પ્રશ્ન — સમ્યક્મતિજ્ઞાન બીજે જીવ, જીવ્ય છે કે અજીવ્ય ? તે જાણી શકે ?

ઉત્તર — આ બાબતમા શ્રી ધવલાશાસ્ત્રમા (પુસ્તકે છઠ્ઠું-પાત્ર) નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે —

“અવમહથી મહત્ત્વ કરવામા આવેવ અર્થને વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ‘ઈહા’ કે જેમ કેાઈ પુરુષને દેખી ‘શુ આ જીવ્ય છે કે અજીવ્ય છે?’ એ પ્રકારની વિશેષ પરીક્ષા કરવાને ‘ઈહાજ્ઞાન’ કહે. ઈહાજ્ઞાન સંદેહરૂપ નથી, કેમકે ઈહાત્મક વિચારબુદ્ધિથી સંદેહનો વિનાશ થઈ જાય છે. સંદેહથી ઉપર અને અવાયથી નીચે તથા અતર્કગમા પ્રવૃત્ત થતી વિચારબુદ્ધિનું નામ ઈહા છે.”

ઈહાજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થનિષયક સંદેહનું દૂર થઈ જવું તે ‘અવાય’ (નિર્ણય) છે. પહેલા ઈહાજ્ઞાનથી ‘શુ આ જીવ્ય છે કે અજીવ્ય છે’ એ પ્રશ્નને જે સંદેહરૂપી બુદ્ધિ દ્વારા વિષય કરવામા આવેલો જીવ તે ‘અજીવ્ય નથી, જીવ્ય જ છે, કેમકે તેમા અજીવ્ય-ત્વના અવિનાશાવી સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્ર શુભ પ્રગટયા છે’—એ પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલ ‘અય’ (નિર્ણય) જ્ઞાનનું નામ ‘અવાય’ છે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સમ્યક્મતિજ્ઞાન પોતાને તથા પરને સમ્યક્દર્શન છે—એમ યથાર્થપણે નક્કી કરી શકે છે. આ મોક્ષશાસ્ત્ર વ્યવહારશાસ્ત્ર હોવાથી સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવનો ઉપયોગ પર તરફ રોગાયો હોય ત્યારે જે મતિ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે તે સબધનું આ સૂત્ર છે.

સમ્યક્દૃષ્ટિનો તે વખતનો જ્ઞાન-ઉપયોગ પરોક્ષ છે. ગીણુપણે તે જાને જ્ઞાનો નિર્વિક પના વખતે પ્રત્યક્ષ છે એ નેમા આવી જાય છે સમ્યક્દૃષ્ટિ જે વખતે પોતાના ઉપયોગમા જોડાયો હોય ત્યારે તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આ દશા ચોથા શુભસ્થાનથી

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદ

પ્રત્યક્ષમન્યત્ ॥૧૨॥

અર્થ- [જન્યત્] બાકીના ત્રણ અર્થોત્ અવધિ, મન પર્યંચ અને કેવળજ્ઞાન [પ્રત્યક્ષમ્] પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે

ટીકા

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યંચજ્ઞાન વિકલ પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન સકલ પ્રત્યક્ષ છે [પ્રત્યક્ષ=પ્રતિ+અક્ષ] ‘અક્ષ’નો અર્થ આત્મા છે, આત્મા પ્રતિ જેનો નિયમ હોય એટલે પર નિમિત્ત ઇન્દ્રિયો, મન, આલોક, ઉપદેશ વગેરે રહિત આત્માને આશ્રયે જે ઉપજે, જેમા બીજુ કાઈ નિમિત્ત ન હોય એવુ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે ॥૧૨॥ ★

મતિજ્ઞાનનાં બીજાં નામો

મતિઃસ્મૃતિઃસંજ્ઞાચિંતાભિનિવોધહૃત્યનર્થાતરમ્ ॥૧૩॥

અર્થ- [મતિ] મતિ, [સ્મૃતિ] સ્મૃતિ, [સંજ્ઞા] સંજ્ઞા, [ચિંતા] ચિંતા, [અભિનિવોધ] અભિનિવોધ, [હૃતિ] હૃત્યાદિ [જનર્થાતરમ્] અન્ય પદાર્થો નથી અર્થોત્ તે મતિજ્ઞાનના નામાતર છે

ટીકા

મતિ- મન અગર ઇન્દ્રિયોથી, વર્તમાનકાળવર્તી પદાર્થને અવગ્રહાદિરૂપ સાક્ષાત્ જાણવો તે મતિ છે
સ્મૃતિ-પહેલા જાણેલા, સાજણેલા કે અનુભવ કરેલા પદાર્થનું વર્તમાનમા સ્મરણ આવે તે સ્મૃતિ છે

અર્થ-આ સૂત્રમાં મતિ અને જ્ઞાનને પરાક્ષ કહેત છે છતાં ઉપર તમે તેને 'પ્રત્યક્ષ' કેમ કહો છો ?

ઉત્તર-આ સૂત્રમાં જ્ઞાનને પરાક્ષ કહ્યું છે તે સામાન્ય કથન છે, ઉપર જે આવજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું તે વિશેષ કથન છે, પ્રત્યક્ષ કથન વિશેષની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું

આ સૂત્રમાં જે ઉત્સર્ગ કથન ન હોત તો મતિજ્ઞાનને પરાક્ષ ન કહેત, મતિજ્ઞાન જે પરાક્ષ જ હોત તો તર્કશાસ્ત્રમાં તેને સાબ્યજ્ઞારિક પ્રત્યક્ષ કેમ કહેત ? તેથી જેમ વિશેષ કથનમાં તે મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેમ જ નિજ આત્મ-સંયમ જે સાવજ્ઞાન છે (તે જે કે દેવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરાક્ષ છે તો પણ) તેને વિશેષ કથનમાં પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે

જે મતિ અને જ્ઞાન બંને માત્ર પરાક્ષ જ હોત તો સુખ-દુઃખાદિનું જે સંવેદન (જ્ઞાન) થાય છે તે પણ પરાક્ષ હોત, પણ તે સંવેદન પ્રત્યક્ષ છે, જેમ દરેક જાણે છે [ભુજો શ્રી ખુદત-દ્રવ્ય સંગ્રહ ગાથા ૫-નીચે દીકા-હિંદી પાત્ર ૧૩થી૧૫, ઇંગ્લિશ પાત્ર ૧૭-૧૮] ઉત્સર્ગ=સામાન્ય, General ordinance-સામાન્ય નિયમ, અપવાદ=ખાસ નિયમ-Exception-વિશેષ

નોંધ-આજુ ઉત્સર્ગ કથન 'ખાન સંબધમાં અખ્યાપક ગાથા ૨૭-૫૭ માં કન્યુ-છે-ત્યા અપવાદનું કથન નથી કર્યું [ભુજો ખુદત ૬ પસમક ગાથા ૫૭ નીચે હિંદી દીકા પાત્ર-૨૧૧] જે રીતે ત્યાં ઉત્સર્ગ કથન હોય ત્યાં અપવાદ કથન અર્થિત છે-એમ સમજવું ॥ ૧૧ ॥

અનુમાને જે પ્રકારના છે એક મતિજ્ઞાનનો હેઠ છે, બીજો શ્રુતજ્ઞાનનો હેઠ છે. સાધન દેખતા પોતાથી સાધ્યનું જ્ઞાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે બીજાના હેતુ અને તર્કના વાક્ય સાક્ષ્યોને જે અનુમાનજ્ઞાન થાય તે શ્રુતઅનુમાન છે. ચિદ્વાદિ ઉપરથી તે જ પદાર્થનું અનુમાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે, અને ચિદ્વાદિ ઉપરથી બીજા પદાર્થનું અનુમાન થવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે નિમિત્ત

તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ ॥૧૪॥

અર્થ - [ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિય] ઇન્દ્રિયો અને મન [તત્] તે મતિજ્ઞાનના [નિમિત્તમ્] નિમિત્ત છે

ટીકા

ઇન્દ્રિય-આત્મા (ઇન્દ્ર=આત્મા) પરમ ઐશ્વર્યરૂપ પ્રવર્તે છે એમ અનુમાન કરાવનારુ શરીરનું ચિદ્વાદ

નોઇન્દ્રિય-મન, જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ સ્વરૂપ મનોવર્ગણા નામથી જોળખાય છે તેનું બનેલું શરીરનું અંતરનું અંગ, તે આઠ પાખડીના ઠમળના આઠરે હૃદયસ્થાન પામે છે

મતિજ્ઞાન થવામા ઇન્દ્રિય-મન નિમિત્ત થાય છે એમ આ સૂત્રમા કહ્યું છે, તે પરદ્રવ્યોના થતા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે એમ મન-જવુ, અદર સ્વલક્ષમા મન-ઇન્દ્રિય નિમિત્ત નથી જીવ તેનાથી (મન ઇન્દ્રિયના અવલબનથી) અગે જોડો પડે ત્યારે સ્વતત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમા કરી શકે છે [સમયસાર-પ્રવચનો ભાગ ૧ પાનુ-૫૧૩]

મજ્ઞા-તેનું જીજ્ઞા નામ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે, વર્તમાનમાં કોઈ પદાર્થને જોના 'આ પદાર્થ' તે જ છે કે જેને પહેલાં જોયો હતો,' એ રીતે સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષના જોડણી જ્ઞાનને સજ્ઞા કહે છે

ચિંતા-ચિંતન જ્ઞાન અર્થાત્ કોઈ ચિદ્રૂપને ડેખીને 'અહીં તે ચિદ્રૂપાળો જરૂર હોવો જોઈએ' એવો વિચાર તે ચિંતા છે આ નાનને ઉદ્ધ, ઉદ્ધા, તર્ક અથવા વ્યાપ્તિજ્ઞાન પણ કહે છે

અભિનિબોધ-સ્વાર્થાનુમાન-અનુમાન એ તેના જીજ્ઞા નામ છે સન્મુખ ચિદ્રૂપિ ડેખી તે ચિદ્રૂપાળા પદાર્થનો નિર્ણય કરવો તે 'અભિનિબોધ' છે

જો કે આ જધાનો અધલેહ છે પણ પ્રસિદ્ધ શ્રદ્ધિના જળથી તે મતિના નામાતર કહેવાય છે તે જધાના પ્રગટ થવામાં મનિજ્ઞાના-વરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ નિમિત્તમાન છે, તે લક્ષમાં રાખી તેને મતિજ્ઞાનના નામાતર કહેવામાં આવે છે

આ સૂત્ર સિદ્ધ કરે છે કે જેણે આત્માના સ્વરૂપનું ચદાર્થ જ્ઞાન કર્યું ન હોય તે આત્માનું સ્મરણ કરી શકે નહિ, કેમકે સ્મૃતિ તો પૂર્વે અનુભવેના પદાર્થની જ હોય છે તેવી અજ્ઞાનીને પ્રમુખસ્મરણ (આત્મસ્મરણ) હોતું જ નથી, પરંતુ 'રાગ માદા' એવી પદ્ધતિનું સ્મરણ હોય છે કેમકે તેનો તેને અનુભવ છે એ રીતે અજ્ઞાની ધર્મના નામે ગમે તે કાર્યો કરે તો પણ તેનું જ્ઞાન મિથ્યા હોવાથી તેને ધર્મનું સ્મરણ થતું નથી પણ રાગની પદ્ધતિનું સ્મરણ થાય છે

સ્વપ્નવેદન, બુદ્ધિ, ચેષ્ઠા, પ્રતિભા, પ્રજ્ઞા એ વગેરે પણ મતિ-જ્ઞાનના લેહો છે

સ્વપ્નવેદન-શુષ્પાદિ અવરજ વિષયોનું જ્ઞાન તે સ્વપ્નવેદન છે બુદ્ધિ-જોધનમાત્રપણ તે બુદ્ધિ છે બુદ્ધિ, પ્રતિભા, પ્રજ્ઞા એ મતિજ્ઞાનની વારવચ્ચતા (હીન-અધિકપણ) સૂચક જાનના લેહો છે

આ ન્યાય સમજવવા માટે ત્યારપછી સાતસુ. સૂત્ર આપ્યું છે તેમા જણાવ્યું છે કે-અર્થ અને આલોક હોય ત્યારે જ્ઞાન જીપજે જ અને ન હોય ત્યારે ન જીપજે એવો નિયમ નથી, તેના દૃષ્ટાંતો-

દૃષ્ટાંત-૧-એક માણસના માથા ઉપર મચ્છરોનો સમૂહ જીડતો હતો. પણ જીભએ તેને વાળનો ઝુમખો દીઠો બંધયો, અહીં અર્થ (વસ્તુ) જ્ઞાનનું કારણ ન થયું.

દૃષ્ટાંત-૨-અધારામા ગિલાડી, ચોર, રાતના ચરનારા વગેરે કેમે છે, તેથી જ્ઞાન થવામા પ્રકાશ કારણ આવ્યું નહિ.

ઉપર દૃષ્ટાંત ૧ માં તો 'મચ્છરોનો સમૂહ' હતો છતાં જ્ઞાન તો કેશ (વાળ) ના ઝુમખાનું થયું, જો અર્થ જ્ઞાનનું કારણ હોય તો કેશના ઝુમખાનું જ્ઞાન કેમ થયું અને મચ્છરોના સમૂહનું જ્ઞાન કેમ ન થયું? અને દૃષ્ટાંત ૨ માં ગિલાડી આદિને અધારામા જ્ઞાન થયું, જો પ્રકાશ જ્ઞાનનું કારણ હોય તો તેને અધારામા જ્ઞાન કેમ થયું?

પ્રશ્ન ત્યારે આ મતિજ્ઞાન શું કારણે થાય છે?

ઉત્તર-જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ (ઉઘાડ) ની યોગ્યતાને અનુસરીને જ્ઞાન થાય છે, જ્ઞાન થવાનું એ કારણ છે જ્ઞાનના તે ઉઘાડને અનુસરીને આ જ્ઞાન થાય છે, વસ્તુને અનુસરીને થતું નથી, તેથી વસ્તુ જ્ઞાન થવામા નિમિત્ત કારણ નથી એમ સમજવું આગળ સૂત્ર ૬ માં આ ન્યાય સિદ્ધ થયો છે.

જેમ દીપક ઘટ વગેરે પદાર્થોથી જીપજતો નથી તો પણ તે 'અર્થ'નો પ્રકાશક છે [સૂત્ર-૮]

જે જ્ઞાનની ક્ષયોપશમલક્ષણયોગ્યતા છે તે જ વિષય પ્રત્યે નિયમરૂપ જ્ઞાન થવાનું કારણ છે-એમ સમજવું [સૂત્ર ૬]

ત્યારે આત્માને મતિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિય અને મન એ બંને નિમિત્તમાત્ર છે, તે માત્ર એટલું જતાં છે કે 'આત્મા' ઉપાદાન છે નિમિત્ત ચોતામા (નિમિત્તમા), સોએ સો ટકા કાર્ય કરે છે પણ ઉપાદાનમા તે અશમાત્ર કાર્ય કરતું નથી નિમિત્ત પર-દ્રવ્ય છે, આત્મા તેનાથી જુદું દ્રવ્ય છે, તેથી આત્મામા (ઉપાદાનમા)

ઉપાદાન-નિમિત્ત કારણો

દરેક કાર્યમાં બે કારણો હોય છે—(૧) ઉપાદાન (૨) નિમિત્ત તેમા ઉપાદાન તો નિશ્ચય (ખરું) કારણ છે, અને નિમિત્ત તે 'વ્યવહારકારણ' છે એટલે કે તે (ન્યારે ઉપાદાન કાર્ય કરતું હોય ત્યારે તેને) અનુકૂળ હાજરૂપ હોય છે 'કાર્ય' વખતે નિમિત્ત હાજરૂ હોય છે પણ ઉપાદાનમા તે કાર્ય કાર્ય કરી શકતું નથી તેથી તેને 'વ્યવહારકારણ' કહેવામાં આવે છે કાર્ય થાય ત્યારે નિમિત્તની હાજરીના બે પ્રકાર છે [૧] ખરેખર હાજરી [૨] કલ્પિત હાજરી. ત્યારે હકિકત એવું વિકાર કરે ત્યારે દ્રવ્યકર્મનો ઉદય હાજરૂપ હોય જ, ત્યાં દ્રવ્યકર્મનો ઉદય તે વિકારનું ખરેખર હાજરીરૂપ નિમિત્ત કારણ છે, [બે એવું વિકાર ન કરે તો તે જ દ્રવ્યકર્મની નિર્જન થઈ કહેવાય છે,] તથા એવું વિકાર કરે ત્યારે નોકર્મની હાજરી ખરેખર હોય અથવા કલ્પનારૂપ હોય

નિમિત્ત હોતું જ નથી એમ કહી કેમ નિમિત્તના અસ્તિત્વનો નકાર કરે ત્યારે, 'ઉપાદાન અપૂર્ણ' હોય, ત્યારે નિમિત્ત હાજરૂ હોય જ' એ જતાવાય, પણ એ તો નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે તેથી નિમિત્તનું જ અસ્તિત્વ જે કબૂલ ન કરે તેનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન નથી અહીં સમ્યક્જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી આચાર્ય-ભગવાને નિમિત્ત કેવું હોય તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઈ કરે એમ જે માને તે ॥ માન્યતા ખોટી છે, તેથી તેને સમ્યક્જ્ઞાન નથી—એમ સમજવું ॥ ૧૪ ॥

તેનો (નિમિત્તનો) અત્યંત અભાવ છે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના ક્ષેત્રમાં પેસી શકતું નથી, તેથી નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઈ કરી શકે નહિ, ઉપાદાન પોતામાં પોતાનું કાર્ય પોતાથી સોજો સો ટકા કરે છે. અતિજ્ઞાન તે પરોક્ષજ્ઞાન છે એમ ૧૧ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે-તે પરોક્ષજ્ઞાન હોવાથી તે જ્ઞાનવળતે નિમિત્તની પોતાથી પોતાને કારણે હાજરી હોય છે તે હાજર રહેલું નિમિત્ત કેવા પ્રકારનું હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ સૂત્ર કહ્યું છે, પણ 'નિમિત્ત આત્મામાં કાંઈ પણ કરી શકે છે' એમ જણાવવા આ સૂત્ર કહ્યું નથી. ને નિમિત્ત આત્મામાં કાંઈ કરતું હોય તો નિમિત્ત પોતે જ ઉપાદાન થઈ જાય.

વળી 'નિમિત્ત' એ પણ ઉપાદાનને કારણે માત્ર આરોપ છે, ને છતાં અધુદ્ધારા જ્ઞાન કરે તો અહીં ઉપર નિમિત્તનો આરોપ આવે, અને ને છતાં બીજી ઇન્દ્રિય કે મનદ્વારા જ્ઞાન કરે તો તેના ઉપર નિમિત્તનો આરોપ આવે.

એક દ્રવ્ય પરમા અક્રિયિકર છે અર્થાત્ કાંઈ કરી શકતું નથી. અન્ય દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવેશ છે જ નહિ. અન્ય દ્રવ્ય અથવા દ્રવ્યની પર્યાયનો ઉત્પાદક છે જ નહિ, કેમકે દરેક વસ્તુ પોતાના અંતરગત અત્યંત [સપૂર્ણ] પ્રકારે છે, પરમા દેશમાત્ર નહિ, તેથી નિમિત્તમૂલ વસ્તુ ઉપાદાનમૂલ વસ્તુને કાંઈ કરી શકે નહિ. ઉપાદાનમાં નિમિત્તની દ્ર-યે-ક્ષેત્રે-કાળે અને ભાવે નાસ્તિ છે, અને નિમિત્તમાં ઉપાદાનની દ્ર-યે-ક્ષેત્રે-કાળે અને ભાવે નાસ્તિ છે, એટલે એક બીજાનું કાર્ય કરી શકે? ને એક, વસ્તુ બીજી વસ્તુનું કાંઈ કરે તો વસ્તુ પોતાનું વસ્તુપણ, જ ખોઈ મેસે પણ તેમ જ નહિ.

૧. [નિમિત્ત=સંયોગરૂપ હોજીર પરવસ્તુ, ઉપાદાન=વસ્તુની પોતાની નિજ શક્તિ] સૂત્ર ૧૦ ની ૧૧ કામાં નિમિત્ત-ઉપાદાન સંબંધી પુર્વાસો કથી છે માટે ત્યાંથી વાચી સમજી લેવો.

પછી વિચારના નિર્ણય-તરફ વળ્યો તે ઈહા, નિર્ણય થયો તે અવાય અને દૃઢપણે આત્માનો બોધ ધારી રાખ્યો કે 'આમ જ છે, અન્યથા નથી' - તે ધોષ્યા ત્યો મુખી તો, પરોચ એવા મિતિજ્ઞાનમાં ધારણા મુખીનો છેલ્લો લેદ થયો, પછી આ આત્મા અનંત જ્ઞાનાનંદ શાંતિસ્વરૂપ છે તેમ અતિમાથી લેનાતુ, તાકિંક જ્ઞાન તે શ્રુત-જ્ઞાન છે અદર સ્વલક્ષ્મી મન-ઇન્દ્રિય નિમિત્ત નથી - જીવ તેનાથી અશે જુદો પડે ત્યારે સ્વતંત્ર તત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમાં કરી શકે છે.

અવગ્રહ કે ઈહા થાય પરંતુ જો તે લક્ષ્યાણુ, ન ગહે તો આત્માનો નિર્ણય ન થાય એટલે કે અવાયજ્ઞાન ન થાય માટે અવાયની ખાસ જરૂર છે આ જ્ઞાન થતી વખતે વિદ્વપ, રાગ, મન કે પરવસ્તુ તરફ લક્ષ હોતું જ નથી, પણ સ્વસન્મુખ લક્ષ હોય છે સમ્યગ્દષ્ટિને પાતાનું (આત્માનું) જ્ઞાન થતી વખતે આ ત્યારે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે ધારણા એ સ્મૃતિ છે, જે આત્માને સમ્યગ્જ્ઞાન અપ્રતિહત બાવે વધુ હોય તેને આત્માનું જ્ઞાન ધારણાસ્વરૂપ રથા જ કહે છે ॥ ૧૫ ॥

૧૧

૧૨

૧૩

૧૪

૧૫

૧૬

૧૭

૧૮

૧૯

૨૦

૨૧

૨૨

૨૩

૨૪

૨૫

૨૬

૨૭

૨૮

૨૯

૩૦

૩૧

૩૨

૩૩

૩૪

૩૫

૩૬

૩૭

૩૮

૩૯

૪૦

૪૧

૪૨

૪૩

૪૪

૪૫

૪૬

૪૭

૪૮

૪૯

૫૦

૫૧

૫૨

૫૩

૫૪

૫૫

૫૬

૫૭

૫૮

૫૯

૬૦

૬૧

૬૨

૬૩

૬૪

૬૫

૬૬

૬૭

૬૮

૬૯

૭૦

૭૧

૭૨

૭૩

૭૪

૭૫

૭૬

૭૭

૭૮

૭૯

૮૦

૮૧

૮૨

૮૩

૮૪

૮૫

૮૬

૮૭

૮૮

૮૯

૯૦

૯૧

૯૨

૯૩

૯૪

૯૫

૯૬

૯૭

૯૮

૯૯

૧૦૦

भतिज्ञानना कुम्भना मेढा

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ ३५ ॥

અર્થ—(અવગ્રહ ફક્ત અવાય ધારણા) અપશ્વર, ઇંદ્રા, અપાપ અને ધારણા એમ ચાર લોકો છે.

ਦੀਤਾ

અવગ્રહ—ચેતનામાં જે થોડો વિશેષાગ્રહ ભાસેવા લાગે છે તે પહેલાં ધનારે જ્ઞાન-તેને 'અવગ્રહ' કહે. વિષય અને વિષયી (વિષય કરનાર) નું ચેત્ય ચિંતાનમાં આવ્યા પછી આગ્રહણ્ય તે અવગ્રહ છે. સ્વ અને પર બન્નેનો [જે વખતે જે વિષય હોય તેનો] પહેલાં અવગ્રહ થાય છે [Perception]

૧. ઈડા—અવગ્રહ દ્વારા જાણવામાં આવેલા પદાર્થને વિશેષરૂપ જાણવાની ઇચ્છાને 'ઈડા' કહે છે. ઈડાનું વિશેષ વયુગ્મ ૧૧ માં સૂત્રની નીચે આપ્યું છે [Conception]

અવાય—વિશેષ ચિહ્ન દેખવાથી તેના નિશ્ચય થઈ જાય તે
અવાય છે (Judgment)

ધારણા—અવાયથી નિર્ણય કરેલા પદાર્થને ધ્યાનપૂર્વક રાખવાને
તે ધારણા [Retention]

આત્માના અવગ્રહ-ધિક્કા-અવાય અને ધારણા
 અને અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે, માટે પ્રથમ
 આત્મજ્ઞાની પુરુષ પાસેથી આત્માનું સ્વરૂપ સામળીને, ચુકિતદ્વારા
 આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે એવો નિર્ણય કરવો પછી—

પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણે જે ઇન્દ્રિયદ્વારા તથા મન દ્વારા પ્રવર્તતી શુદ્ધિ તેને મર્મોદામા લાવીને જોડેલે પર પદાર્થો તરફથી પોતાનું લક્ષ્ય જેવી આત્મા પોતે જ્યારે સ્વસન્નુબંધ હક કરે છે ત્યારે, પ્રથમ સામાન્ય દૃશ્યપદ્ધતિ આત્માસંબધી જ્ઞાન થયું,

૮. નિઃસ્રુત-ખદાર નીકળેલા 'અગદ' પદાર્થોનું જ્ઞાન થયું,
પૂર્વે વ્યક્ત હોય તેવા પદાર્થોનું જ્ઞાનગોચર થયું

૯ અનુકત-[નહિ કહેલ]-જે વસ્તુનું વર્ણન આપ્યું નથી તેને
જાણવી, જેનું વર્ણન ન સાબળવા છતાં પદાર્થ જ્ઞાનગોચર થવો

૧૦ ઉચ્ચ-કહેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન થયું, વર્ણન સામળ્યા પછી
પદાર્થ જ્ઞાનગોચર થવો

૧૧. કુવ-ઘણા કાળ સુધી જ્ઞાન એવું ને એવું રહેવું, દંડતા-
વાળું જ્ઞાન.

૧૨. અધુવ-જે ક્ષણે ક્ષણે હીન-અધિક થાય તેવું જ્ઞાન,
અસ્થિર જ્ઞાન.

આ બધા ભેદો સમ્યક્મતિજ્ઞાનના છે જેને સમ્યક્જ્ઞાન કહ્યું
હોય તે જાણે છે કે-આત્મા ખરેખર ચોતાના જ્ઞાનની પર્ચાયને
જાણે છે, પરંતુ તે જ્ઞાનનું નિમિત્તમાત્ર છે 'પરને જાણ્યું' એમ
કહેવું તે વ્યવહાર છે જો 'પરને જાણે છે' એમ પરમાર્થદૃષ્ટિએ
કહીએ તો તે ખોટું છે કેમકે તેમ થતા આત્મા અને પર (જ્ઞાન
અને જ્ઞેય) બન્ને એક થઈ જાય, કેમકે "જેનું જે હોય તે તે
જ હોય" તેથી ખરેખર 'પુદ્ગલનું જ્ઞાન' છે એમ કહીએ તો
જ્ઞાન પુદ્ગલરૂપ-જ્ઞેયરૂપ થઈ જાય, માટે નિમિત્ત સબધી ચોતાના
જ્ઞાનની પર્ચાયને આત્મા જાણે છે એમ સમજવું (જુઓ થી સમ-
યસાર ગાથા-૩૫૬ થી ૩૬૫ પાનું ૪૨૩ થી ૪૩૦)

પ્રશ્ન —અનુકત વિષય શ્રોતજ્ઞાનનો વિષય કેમ સંભવે ?

ઉત્તર —શ્રોતજ્ઞાનમાં 'અનુકત' નો અર્થ 'ઇપત્ (ઘોડું)
અનુકત' કરવો જોઈએ, અને 'ઉકત' નો અર્થ 'વિસ્તારથી લક્ષણાદિ
દ્વારા વર્ણન કર્યું છે' એવો કરવો, કે જેથી નામમાત્ર સાબળતા
જીવને વિશદ (વિસ્તારરૂપ) જ્ઞાન થઈ જાય તો તે જીવને અનુકત-
જ્ઞાન જ થયું એમ કહેવું જોઈએ, તેથી પ્રમાણે જીજી ઇન્દ્રિયો દ્વારા
અનુકતનું જ્ઞાન થાય છે એમ સમજવું

પ્રશ્ન —નેત્રજ્ઞાનમાં 'ઉકત' વિષય કેમ સંભવે ?

અવગ્રહાદિના વિષયભૂત પદાર્થ

વહુવહુવિધસિપ્રાનિઃસૂતાનુકમ્ભવાર્ણાં સેતરાણાં ॥૧૬॥

અર્થ:—[વહુ] બહુ, [વહુવિધ] બહુ પ્રકાર, [સિપ્રા] ક્ષિપ્ર જલદી, [અનિ સૂત] અનિ સૂત, [અનુક] અનુકૂલ, [મ્ભવાર્ણા] મુખ, [સેતરાણામ્] તેમના બેલટા લેદો સહિત અર્થોત્તર એક, એકવિધ, અક્ષિપ્ર, નિ સૂત, ઉકત અને અમુક એમ બાર પ્રકારના પદાર્થોનું અવગ્રહ, ઇલાદિકેષુ જ્ઞાન યામ છે

ટીકા

૧ બહુ-એકી સાથે ઘણા પદાર્થોનું અથવા ઘણા જગ્યાઃ અવગ્રહાદિ થવું [નિમ લોકોના ટોળાનું અથવા ખડની બહુ] ઘણા પદાર્થો જ્ઞાનગોચર થવા

૨ એક-અઘ અથવા એક પદાર્થનું જ્ઞાન થવું [નિમ-એક માણસનું અથવા પાણીના ખાલાનું], થોડા પદાર્થ જ્ઞાનગોચર થવા

૩ બહુવિધ-ઘણા પ્રકારના પદાર્થોનું અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થવું [નિમ કુતરા સાથેનો માણસ અથવા ઘઉં-ચણા-ચોખા વગેરે ઘણી જાતના પદાર્થો], મુગપત્ ઘણા પ્રકારના પદાર્થો જ્ઞાનગોચર થવા

૪ એકવિધ-એક પ્રકારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું [નિમ-એક જાતના ઘઉંનું જ્ઞાન], એક પ્રકારના પદાર્થો જ્ઞાનગોચર થવા

૫ ક્ષિપ્ર-શીઘ્રતાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થવું

૬ અક્ષિપ્ર-કેઈ પદાર્થને ધીરે ધીરે ઘણા વખતે નાણુવો-ચિરમહેણુ

૭ અનિ સૂત-એકજાતના જ્ઞાનથી સર્વજાગનું જ્ઞાન થવું [નિમ બહાર નીકળેલી સૂઢને કેળી પાણીમાં દૂબેલા પૂરા હાથીનું જ્ઞાન થવું], એક જાત અન્યકત રહ્યા છતાં જ્ઞાનગોચર થવું.

વગેરે શબ્દોનું એક સાથે 'અવગ્રહજ્ઞાન થાય' છે, તેમાં તત્ વગેરે જુદા જુદા શબ્દોનું ગ્રહણ અવગ્રહથી થતું નથી પણ તેના સમૂહાવરૂપ સામાન્યને તે ગ્રહણ કરે છે, એવો અર્થ અહીં સમજવો, અહીં બહુ પદાર્થનો અવગ્રહ થયો.

અથા —સંક્ષિપ્ત સંશોભનદિના ધારક જીવને તત્ વગેરે શબ્દે-શબ્દોનું સ્પષ્ટપણે સિન્નસિન્ન રૂપથી જ્ઞાન હોય છે તે તેને આ અવગ્રહજ્ઞાન હોવાનું બાધિત છે?

ઉત્તર —તે બરાબર નથી, સામાન્ય મનુષ્યની માફક તેને પણ કમથી જ જ્ઞાન થાય છે, માટે તેને પણ અવગ્રહજ્ઞાન થાય છે, જે જીવને વિશુદ્ધ જ્ઞાન મદ્દ હોય તેને તત્ આદિ શબ્દોમાથી કોઈ એક શબ્દનો અવગ્રહ થાય છે, આ એક પદાર્થનો અવગ્રહ થયો.

બહુવિધ-એકવિધ-ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં 'તત્' આદિ શબ્દોમા હરેક શબ્દના બે, ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભેદોને જીવ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેને 'બહુવિધ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

વિશુદ્ધતા મદ્દ રહેતા જીવ તત્ આદિ શબ્દોમાથી કોઈ એક પ્રકારના શબ્દને ગ્રહણ કરે છે તેને એકવિધ પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

સિદ્ધ-અસિદ્ધ-વિશુદ્ધિના બળથી કોઈ જીવ ધણે શીઘ્ર શબ્દને ગ્રહણ કરે છે તેને 'સિદ્ધ' અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

વિશુદ્ધિની મદ્દતા હોવાથી શબ્દને ગ્રહણ કરવામાં જીવને દીલ થાય છે તેને 'અસિદ્ધ' અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

અનિસૃત-નિસૃત-વિશુદ્ધિના બળથી જીવ ત્યારે કદાચ વિના અથવા બંતાવ્યા વિના શબ્દને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેને 'અનિસૃત' પદાર્થનો અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તર -કોઈ વસ્તુને વિસ્તારથી, સાક્ષી લીધી હોય અને પછી તે દેખવામા આવે તો તે અમલનું નેત્રજ્ઞાન 'ઉક્તજ્ઞાન' કહેવાય છે તેમ જ શ્રોત્રધ્વિય સિવાયની બીજી ધ્વિયોદ્ધારા પણ 'ઉક્તજ્ઞાન' માય છે

પ્રશ્ન -'અનુકલ'નું જ્ઞાન પાત્ર ધ્વિયોદ્ધારા શી રીતે માય ?

ઉત્તર -શ્રોત્રધ્વિય સિવાય ચાર ધ્વિયોદ્ધારા થઈ જ્ઞાન હમેશા અનુકલ હોય છે શ્રોત્ર ધ્વિયદ્ધારા અનુકલનું જ્ઞાન કેમ માય તેનો ખુલાસો પહેલા ઉત્તરમા કરવામા આવ્યો છે

પ્રશ્ન -અનિસૂત અને અનુસૂત પદાર્થોની સાથે શ્રોત્ર વગેરે ધ્વિયોનો અયોગ માય છે એમ અમે દેખી શકતા નથી, માટે અમે તે સંયોગનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી

ઉત્તર -તે પણ ઠીક નથી, જેમ જન્મથી જમીનની અદા પાળવામા આવેલો પુરુષ કોઈ કારણે બહાર નીકળે તો તેને ઘટ પટાદિ જમરત પદાર્થોનો આભાસ માય છે, પરંતુ 'આ ઘટ છે, આ પટ છે' ઇત્યાદિ જે વિશેષજ્ઞાન તેને માય છે તે તેને પરના ઉપદેશથી જ માય છે, તે સ્વયં તેણે જ્ઞાન કરી શકતો નથી, તેવી રીતે સદૃશ અવયવોની સાથે જે ધ્વિયોનો ભિદાવ માય છે અને તેનાથી અવસહાદિ જ્ઞાન માય છે તે વિશેષ જ્ઞાન પણ પીતરાગના ઉપદેશથી જ જાણવામા આવે છે, આપણી અંદર એણે નામધર્મ નથી કે આપણે સ્વયં જાણી શકીએ, માટે કેવળજ્ઞાનીના ઉપદેશથી જ્યારે અનિસૂત અને અનુકલ પદાર્થોના અવગ્રહ વગેરે સિદ્ધ છે ત્યારે તેનો અભાવ કરી કહી શકાય નહિ

દરેક ધ્વિયદ્ધારા થતા આ પ્યાર પ્રકારના

મતિજ્ઞાનનો ખુલાસો

૧-શ્રોત્રે દ્વિય દ્વારા

બહુ-એક-તત (તાતનો શબ્દ), વિતત (તાતનો શબ્દ), ધન (કાસાના વાધનો શબ્દ) અને સુધિર (વાસણી આદિનો શબ્દ)

ધ્રુવ-અધ્રુવ—વિશુદ્ધિના બળથી જીવે જે પ્રકારે પ્રથમ સમયમાં શબ્દને ગ્રહણ કર્યો તે પ્રકારે નિશ્ચયરૂપથી કેટલાક કાળ ગ્રહણ કરવાનું ચાલુ રહે—તેમાં કિંચિત્ માત્ર પણ ઓછુ—અધિક ન થાય તે ‘ધ્રુવ’ પદાર્થનો અવગ્રહ છે.

વારવાર ચતા સહસ્રેશ તથા વિશુદ્ધ પરિણામોરૂપ કારણોથી જીવને ઓત્રેન્દ્રિયાદિકનું કાંઈક આવણું અને કાંઈક ઉઘાડ (ક્ષયોપશમ) પણ રહે છે, એવી રીતે ઓત્રેન્દ્રિયાદિના આવરણની ક્ષયોપશમરૂપ વિશુદ્ધિની કાંઈક પ્રકર્ય અને કાંઈક અપ્રકર્ય દશા રહે છે, તે વખતે અધિકતા—હીનતાથી જાણવાને કારણે કાંઈક ચલ-વિચલપણુ રહે છે તેથી તે ‘અધ્રુવ’, પદાર્થનો અવગ્રહ કહેવાય છે, તથા ક્યારેક તત્ત્વ વગેરે ઘણા શબ્દોનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક ચોડાનું, ક્યારેક ધણાનું, ક્યારેક ઘણા પ્રકારના શબ્દોનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક એક પ્રકારનું, ક્યારેક જલદી, ક્યારેક ટીલથી, ક્યારેક અનિસ્રુત શબ્દનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક નિસ્રુતનું, ક્યારેક અનુક્રુત શબ્દનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક ઉકતનું—એમ જે ચલ વિચલપણે શબ્દનું ગ્રહણ કરવું તે સર્વે ‘અધ્રુવાવગ્રહ’નો વિષય છે

શ કા-સમાધાન

શ કા-‘બહુ’ શબ્દોના અવગ્રહમાં તત્ત્વ આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ માન્ય અને ‘બહુવિધ’ શબ્દોના અવગ્રહમાં પણ તત્ત્વ આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ માન્ય તો તેમાં શુ ફેર છે ?

ઉત્તર—જેમ વાચાળતારહિત કોઈ વિદ્વાન ઘણા શાસ્ત્રોના વિશેષ વિશેષ અર્થ કરતો નથી અને એક સામાન્ય (સક્ષેપ) અર્થ જ પ્રતિપાદન કરે છે, અન્ય વિદ્વાન ઘણા શાસ્ત્રોમાં રહેલા એક બીજાથી ફેર જતાવનારા ઘણા પ્રકારના અર્થોને પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ બહુ અને બહુવિધ બન્ને પ્રકારના અવગ્રહમાં સામાન્યરૂપે તત્ત્વ આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ છે તો પણ જે અવગ્રહમાં તત્ત્વ આદિ શબ્દોના એક, બે, ત્રણ, ચાર, સખ્યાત, અસખ્યાત કે અનત

મદતાને લીધે મોઢામાથી નીકળેલા શબ્દને છવ અહણ કરે છે ત્યારે 'નિસત' પદાર્થનો અવગ્રહ થયો કહેવામા આવે છે શકા-મોઢથી પૂરા શબ્દના નીકળવાને 'નિસત' કહ્યો, અને 'ઉક્ત' નો અર્થ પણ તે જ થાય છે તો પછી બેમાથી એક લેવા કહેવો જોઈએ, બન્ને કેમ કહો છો ?

સમવાધાન—જ્યા કોઈ અન્યના કહેવાથી શબ્દનું અહણ થાય છે એમકે-કોઈએ 'ગો' શબ્દનું એવું ઉચ્ચારણ કર્યું કે 'અહીં આ ગો શબ્દ છે,' તે ઉપરથી જે જ્ઞાન થાય છે તે 'ઉક્ત' જ્ઞાન છે, અને તે પ્રમાણે અન્યના જતાવ્યા વિના શબ્દ સાંભળે હોય તેનું આ અમુક શબ્દ છે એમ જ્ઞાન થવું તે નિસત જ્ઞાન છે

અનુકૃત-ઉક્ત—જે વળતે સમસ્ત શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામા ન આવ્યું હોય, પણ મોઢામાથી એક નણું નીકળતા જ વિશુદ્ધતાના બળવડે અભિપ્રાયમાત્રથી સમસ્ત શબ્દને કોઈ અન્યના દેહા વગર અહણ કરી લે કે 'તે આ કહેવા માગે છે'—તે સમયે તેને 'અનુકૃત' પદાર્થનો અવગ્રહ થયો કહેવાય છે

વિશુદ્ધિની મદતાથી જે સમયે સમસ્ત શબ્દ કહે ત્યારે કોઈ અન્યના કહેવા ઉપરથી છવ અહણ કરે છે તે સમયે 'ઉક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ થયો કહેવાય છે અથવા—

ત્રીજી જા મૃદગાદિકમા કયો સ્વર ગાવામાં આવશે તેનો સ્વર-સચાર કયો ન હોય તે પહેલા જ કેવળ તે વાજિત્રમા ગાવામા આવનારા સ્વરનો મિલાય થાય તે જ સમયે છવને વિશુદ્ધિના બળથી એવું જ્ઞાન થઈ જાય કે 'તે આ સ્વર વાજિત્રમા વગાડશે,' તે જ સમયે 'અનુકૃત' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે

વિશુદ્ધિની મદતાના કારણે વાજિત્રદ્વારા તે સ્વરને ગાવામા આવે તે સમયે જોઈએ તે 'ઉક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ છે

થી તથા તે સમયે તેની સામે આપુ વસ્ત્ર ખુલ્લુ કરી વગરનું જ રાખ્યું છે તોપણ તે વસ્ત્રના સમસ્ત ભાગોને પચરગીપણુ છે એમ તે ગ્રહણ કરે છે તે 'અનિ સ્ત' પદાર્થનો અવગણ છે.

જે સમયે વિશુદ્ધિની મદતને કારણે જીવની સામે બહાર કાઢીને રાખેલ પચરગી વસ્ત્રના પાંચે રંગોને જીવ ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'નિ સ્ત' પદાર્થનો અવગણ ન્યાય છે.

૩-૪-૫—પ્રાણેન્દ્રિય-રસેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય

પ્રાણ, રસન અને સ્પર્શ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉપર્યુક્ત બાર પ્રકારના અવગણના ભેદો શ્રોત્ર અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની માફક સમજી લેવા

ઇલા, અવાય અને ધારણા.

આહુ સૂત્રનું મથાળું 'અવગણાદિના વિષયભૂત પદાર્થ' એમ છે, તેમા અવગણ-આદિ કહેતા, જેવી રીતે બાર ભેદ અવગણના કયા તેવી જ રીતે ઇલા, અવાય અને ધારણા જાનોનો પણ વિષય માનવો.

શ કા-સમાધાન

શ કા-જે ઇન્દ્રિયો પદાર્થને સ્પર્શીને જ્ઞાન વરાવે છે તે પદાર્થોના જેટલા ભાગો (અવયવો) સાથે સળધ થાય તેટલા જ ભાગોનું જ્ઞાન કરાવી શકે, અધિક અવયવોનું નહિ શ્રોત્ર, પ્રાણ, સ્પર્શન અને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે માટે જેટલા અવયવોની સાથે તે સિડાય તેટલા જ અવયવોનું જ્ઞાન કરાવી શકે, અધિકનું નહિ છતાં અનિ સ્ત અને અનુકતમા તેમ થતું નથી કેમકે ત્યાં પદાર્થોનો એક ભાગ દેખી લેવાથી કે કહેવાથી મમમ્મ પદાર્થનું જ્ઞાન માનવામા આવે છે, તેથી શ્રોત્ર વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયોથી જે અનિ સ્ત તથા અનુકત પદાર્થોનો અવગણ, ઇલાદિક માને છે તે વ્યર્થ છે ?

સમાધાન-જો શકા ઠીક નથી જેમ, કીડી આદિ જીવોના નાક તથા જીભ સાથે, ગોળ આદિ દ્રવ્યોનો લીડાવ નથી થતો તે.

પ્રકારના લેહોનું શબ્દ છે અર્થાત્ અનેક પ્રકારના લેહ-પ્રભેદયુક્ત તત્ત્વ આદિ શબ્દોનું શબ્દ છે તે બહુવિધ-બહુ પ્રકારના શબ્દોને શબ્દ કરવાવાળો અવગ્રહ કહેવાય છે, અને જે અવગ્રહમાં લેહ-પ્રભેદ રહિત સામાન્યરૂપથી તત્ત્વ આદિ શબ્દોનું શબ્દ છે તે બહુ શબ્દોનો અવગ્રહ કહેવાય છે

૨ સમુ-ઈન્દ્રિયદ્વારા

બહુ-એક-જે સમયે વિશુદ્ધિના બગથી છુવ ઘોળા, કાળા, લીલા આદિ વર્ણોને (રંગોને) શબ્દ કરે છે તે સમયે તેને 'બહુ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે જે સમયે મહતાના કારણે છુવ એક વર્ણને શબ્દ કરે છે તે સમયે તેને 'એક' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે

બહુવિધ-એકવિધ-જે સમયે વિશુદ્ધિના બગથી છુવ શુકલ-કૃષ્ણાદિ હરેક વર્ણના જિ, ત્રણ, ચાર, સખ્યાત, અસખ્યાત અને અનત લેહ-પ્રભેદોને શબ્દ કરે છે તે સમયે તેને 'બહુવિધ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે

જે સમયે મહતાના કારણે છુવ શુકલ, કૃષ્ણાદિ વર્ણોમાંથી એક પ્રકારના વર્ણને શબ્દ કરે છે તે સમયે તેને 'એકવિધ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે

ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્ર-જે સમયે તીવ્ર ક્ષયોપશમ (વિશુદ્ધિ) ના બગથી છુવ શુકલાદિ વર્ણને જલદી શબ્દ કરે છે તે સમયે તેને 'ક્ષિપ્ર' પદાર્થનો અવગ્રહ છે

વિશુદ્ધિની મહતાના કારણે જે સમયે લીલથી પદાર્થને શબ્દ કરે છે તે સમયે તેને 'અક્ષિપ્ર' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે

અનિ.સત-નિ સત-જે સમયે વિશુદ્ધિના બગે છુવ કાંઈ પચરગી વસ્તુ, કામગી, ચિન્ત, વગેરેના એકવાર 'કાંઈ' શાગમાંથી પાચ રમને દેખે છે તે સમયે જે કે રીપ શાગનું પચરગીપેણુ તેણે દીકું

છે તે જ પ્રકારે નિશ્ચયરૂપથી કાઈક કાળ તેવા જ તેના રંગને મહત્ત્વ કરવાનું જાન્યુ રહે છે, કાંઈ પશુ જોણું-વધારે થતું નથી, તે વખતે તેને 'મુખ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

વારવાર થતા સંકલેષ પરિણામ અને વિશુદ્ધિ પરિણામને કારણે જીવને જે વખતે કાઈક આવરણ રહે છે અને કાઈક ઉઘાડ પશુ રહે છે તથા ક્ષયોપશમ કાંઈક ઉત્કૃષ્ટ, કાંઈક અનુત્કૃષ્ટ એવી બે દશા રહે છે ત્યારે, જે સમયે કાઈક હીનતા અને કાઈક અધિ-ક્રતાને કારણે ચલ-વિચલપશુ રહે છે તે સમયે તેને 'અમુખ' અવ-ગ્રહ થાય છે અથવા—

૧. કૃષ્ણ આદિ ધણા રંગોને જાણવા અથવા એક રંગને જાણવો, બહુવિધ રંગોને જાણવા કે એકવિધ રંગને જાણવા, જલદી રંગને જાણવા કે ઢીલથી જાણવા, અનિસૂત રંગને જાણવો કે નિસૂત રંગને જાણવો, અનુક્રમરૂપને જાણવો કે ઉક્રમરૂપને જાણવો-એવો જે ચલ-વિચલરૂપે જીવ જાણે છે, તે અમુખ અવગ્રહનો વિષય છે.

વિશેષ સમાધાન—આગમમા, કહ્યું છે કે—ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, રસના, સ્પર્શન, અને મન એ છ પ્રકારનું લક્ષ્યક્ષર શ્રુતજ્ઞાન છે 'લક્ષ્ય' એટલે ક્ષયોપશમરૂપ (ઉઘાડરૂપ) શક્તિ અને 'અક્ષર' નો અર્થ અવિનાશી છે, જે ક્ષયોપશમ શક્તિનો કદી નાશ ન થાય તેને લક્ષ્યક્ષર ગહેવામા આવે છે, આ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ જાય છે કે અનિસૂત અને અનુક્રમ પદાર્થોનું પશુ અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થાય છે લક્ષ્યક્ષર જ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનો ઘણો સૂક્ષ્મ ભેદ છે જ્યારે એ જ્ઞાનને માનવામા આવે છે ત્યારે અનિસૂત અને અનુક્રમ પદાર્થોના અવગ્રહાદિ માનવામા કાંઈ દોષ નથી.

આ સૂત્ર પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ભેદોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે
અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા એ ૪,

પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એ ૬ દ્વારા ઉત્પન્નના ચાર પ્રકારે જ્ઞાન,
=[૪×૬] ૨૪ તથા વિષયોની અવેક્ષાએ બહુ-બહુવિધ આદિ ૧૨=
[૨૪×૧૨]=૨૮૮ ભેદો છે ॥ ૧૬ ॥

પણ તેની ગંધ અને રસનું જ્ઞાન કીડી આદિને થાય છે, કેમકે ત્યાં અત્યંત સૂક્ષ્મ-જેને આપણે ઢેખી શકતા નથી-તેવા ગોળ વગેરેના અવયવોની સાથે કીડી આદિ જીવોના નાક તથા જીભ ઇન્દ્રિયોનો એક બીજા સાથે સ્વાભાવિક સંયોગસંબંધ રહે છે, તે સંબંધમાં કોઈ બીજા પદાર્થની અવેક્ષા રહેતી નથી, તેથી સૂક્ષ્મ અવયવોની સાથે સંબંધ રહેવાથી તે પ્રાપ્ત થઈને જ પદાર્થને ઇન્દ્રિય કરે છે તેથી રીતે અનિશ્ચિત અને અનુકૂળ પદાર્થોના અવયવો વગેરેમાં પણ અનિશ્ચિત અને અનુકૂળ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ અવયવોની સાથે શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનો પોતાની ઉત્પત્તિમાં પર પદાર્થોની અવેક્ષા નહિ રાખવાવાળો સ્વાભાવિક સંયોગસંબંધ છે, તેથી અનિશ્ચિત અને અનુકૂળ સ્થળો પર પણ પ્રાપ્ત થઈને ઇન્દ્રિયો પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, અપ્રાપ્ત થઈને નહિ.

અનુકૂળ-ઉકેલ-સંદેહ-ગળા અથવા સંદેહ-પીળા આદિ રંગોની મેળવણી કરતા કોઈ પુરુષને ઢેખીને 'તે આ પ્રકારના રંગોને મેળવીને અમુક પ્રકારનો રંગ તૈયાર કરવાનો છે' એમ, વિશુદ્ધિના બાળથી કદાચ વિના જ જાણી લે છે તે સમયે તેને 'અનુકૂળ' પદાર્થનો અવયવ થાય છે, અથવા-

બીજા દેશમાં બનેલા કોઈ ખચરગી પદાર્થને કહેતી વખતે, કહેનાર પુરુષ કહેવાનો પ્રયત્ન જ કરી રહ્યો છે, પણ તેના કદાચ પહેલા જ, વિશુદ્ધિના બાળથી જીવ જે સમયે તે વસ્તુના પાચ રંગોને જાણી લે છે તે સમયે તેને પણ 'અનુકૂળ' પદાર્થનો અવયવ થાય છે.

વિશુદ્ધિની મદતોને કારણે ખચરગી પદાર્થને કહેવાથી જે સમયે જીવ પાચ રંગોને જાણે છે ત્યારે તેને 'ઉકેલ' પદાર્થનો અવયવ થાય છે.

ધ્રુવ-અધ્રુવ-સંકલેશ પરિણામ રહિત અને યથાર્થોગ્ય વિશુદ્ધિ સહિત જીવ જેમ પહેલામાં પહેલો રંગને જે જે પ્રકારે ઇન્દ્રિય કરે છે.

અવગ્રહ જ્ઞાનમાં વિશેષતા
વ્યક્તનસ્યાવગ્રહઃ ॥૧૮॥

અર્થ—[વ્યક્તનસ્ય] અગ્રગટરૂપ શબ્દાદિ પદાર્થોનુ [અવગ્રહ] માત્ર
અવગ્રહજ્ઞાન થાય છે—ઇન્દ્રિયાદિક ત્રણ જ્ઞાન યતા નથી.

ટીકા

અવગ્રહના બે ભેદ છે—(૧) વ્યક્તન-અવગ્રહ, (૨) અર્થ-અવગ્રહ.
વ્યક્તનાવગ્રહ—અવ્યક્ત-અગ્રગટ પદાર્થના અવગ્રહને વ્યક્ત-
નાવગ્રહ કહે છે

અર્થાવગ્રહ—વ્યક્ત-અગ્રગટ પદાર્થના અવગ્રહને અર્થ-અગ્રહ
કહે છે

અર્થાવગ્રહ અને વ્યક્તનાવગ્રહનાં દૃષ્ટાંતો :-

૧-આમડીને ચોપડી રૂપથી ત્યારે થોડોક વળત (તે વસ્તુનું
જ્ઞાન થકુ થવા છતાં) તે જ્ઞાન પોતાને અગ્રગટરૂપ હોતું નથી, તેથી
તે ચોપડીનું જ્ઞાન જીવને અવ્યક્ત-અગ્રગટ હોવાથી તે જ્ઞાનને
વ્યક્તનાવગ્રહ કહેવામાં આવે છે

૨-ચોપડી ઉપર દષ્ટિ પડતા, પ્રથમ જે જ્ઞાન અગ્રગટરૂપ થાય
છે તે વ્યક્ત અથવા અગ્રગટ પદાર્થનો અવગ્રહ (અર્થાવગ્રહ)
કહેવાય છે

૩-વ્યક્તનાવગ્રહ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયોદ્ધારા હોય છે,
વ્યક્તનાવગ્રહ પછી જ્ઞાન પોતાને અગ્રગટરૂપ થાય છે તેને અર્થાવગ્રહ
કહે છે ચક્ષુ અને મનદ્વારા અર્થાવગ્રહ જ થાય છે.

‘અવ્યક્ત’નો અર્થ

જેમ જેક માર્ગના દેરા વાસુદેવને પાછીના છાટાનાથી ભીંભ-
વનું શકુ કરવામાં આવે ત્યારે થોડોક છાંટા પડતા છતાં પણ તે

અવગ્રહાદિ વિષયભૂત પદાર્થભેદો જે
ઉપર કહ્યા તે ભેદો કેના છે ?

અર્થસ્ય ॥૧૭॥

અર્થ - ઉપર કહેવા બાર અથવા ૨૮૮ ભેદો (અર્થના) પદાર્થના
(દ્રવ્યના-વસ્તુના) છે

ટીકા

આ ભેદો વ્યક્ત પદાર્થના કહ્યા છે, અવ્યક્ત પદાર્થને માટે
અદારમુ સૂત્ર કહેશે

કેાઈ કહે કે-‘રૂપાદિ શુદ્ધો જ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અકલ્પ કરી શકાય
છે, માટે રૂપાદિ શુદ્ધોનો જ અવગ્રહ થાય છે-નહિ કે દ્રવ્યોનો’
આ કહેવું બરાબર નથી-એમ અહીં જતાંયું છે ‘ઇન્દ્રિયોદ્ધારા
રૂપાદિ જગ્યાય છે’ એમ જાણવાનો માત્ર વ્યવહાર છે, રૂપાદિશુદ્ધ
દ્રવ્યથી અભિદ છે તેથી એવો વ્યવહાર થાય છે કે ‘મે રૂપ જોયું,
મે ગંધ સૂંધી,’ પણ શુદ્ધ-પ્રત્યક્ષ દ્રવ્યથી જુદા નહિ હોવાથી પદાર્થક
જ્ઞાન થાય છે ઇન્દ્રિયોનો મગધ પાંચો સાથે થાય છે, માત્ર
જ્ઞાન-પદાર્થો સાથે ઘટે નહીં

॥૧૭॥

જોવા સૂઝાઈ જાય છે કે, જોનાર તે કામને બીજાજોઈ કહી શકતા નથી, તો પણ બુદ્ધિનંદી તો 'તે જીવું છે' એ 'વાત માનવી જ પડે છે, તેથી રીતે, કાન, નાક, છત્ર અને, રવચા-એ ચાર ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયો સાથે જોડાવાથી જ્ઞાન પેદા થઈ શકે, છે તેથી પ્રથમ જ, જોઈએ સમય સુધી વિષયનો 'મદ' સંબંધ રહેતો હોવાથી જ્ઞાન (યથા પી શરૂઆત થયા છતાં) પ્રગટ જણાવું નથી, તો- પણ વિષયનો સંબંધ શરૂ થઈ જાય છે તેથી જ્ઞાનનું ઘણું પણ શરૂ થઈ ગયું છે-એ વાત યુક્તિથી અવરય માનવી પડે ॥ તેને (તે શરૂ થઈ ગયેલા જ્ઞાનને) અવ્યક્ત જ્ઞાન અથવા વ્યજ-નાવચ્છક કહે છે.

ત્યારે વ્યજનાવચ્છકમા વિચરતું સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ જણવામા નથી આવતું ત્યારે પછી વિચેષણા પી શકા તથા સંમાર્ધાનરૂપ ઇલા, દિજ્ઞાન તો કયાથી જ થઈ શકે ? તેથી અવ્યક્તનો અવચ્છકમાત્ર જ હોય છે-ઈલાદિક હોતા નથી.

‘અવ્યક્ત’નો અર્થ

મન તથા ચક્ષુદ્વારા થતું જ્ઞાન વિષય સાથે ભિન્ન થઈને, (સ્પર્શા ઇને) થતું નથી પણ દૂર રહેવાથી જ થાય છે, તેથી ‘મન’ અને ચક્ષુદ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન ‘અવ્યક્ત’ કહેવાય છે. ચક્ષુ તથા મનદ્વારા થતું જ્ઞાન અવ્યક્ત હોતું જ નથી, તેથી તે દ્વારા અર્થો-વચ્છક જ થાય છે.

અવ્યક્ત અને અવ્યક્તજ્ઞાન

ઉપર કહેલ અવ્યક્તજ્ઞાનનું નામ વ્યજનાવચ્છક છે. જ્યારથી વિચરતી અવ્યક્તતા ‘આસવા’ લાગે, છે ત્યારથી તે જ્ઞાનને અવ્યક્તજ્ઞાન કહે છે-તેનું નામ અર્થોવચ્છક છે. આ અર્થોવચ્છક (અર્થ સહિત અવચ્છક) બધી ઇન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા, થાય છે.

તે અર્થોવચ્છક, પછી ઇલા થાય છે. અર્થોવચ્છકજ્ઞાનમા કોઈ

તે ધારણા સ્મરણને ઉત્પન્ન કરે છે અને કાર્યતા, પૂર્વ, ક્ષણમા કારણ રહેવું જ જોઈએ માટે તેને સંસ્કારરૂપ પણ કહી શકાય છે તાત્પર્ય એ છે કે જે સ્મરણના સમય સુધી રહે છે, તેને કોઈ કોઈ જગ્યાએ ધારણાથી જુદું ગણાવ્યું છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ ધારણાના નામથી કહ્યું છે, ધારણા તથા તે સંસ્કારમા કારણ-કાર્ય સંબંધ છે તેથી જ્યાં લેહવિવક્ષા મુખ્ય હોય ત્યાં જુદા ગણવામાં આવે છે અને જ્યાં અલેહવિવક્ષા મુખ્ય હોય ત્યાં જુદું નહિ ગણતાં કેવળ ધારણાને જ સ્મરણનું કારણ કહ્યું છે.

આર લેહોની વિશેષતા

એ રીતે અવગ્રહ, ઈંકા, અર્પણ અને ધારણા એ આર મતિજ્ઞાનના લેહો છે, તેનું સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર તરતમ-વધારે વધારે શુદ્ધ હોય છે અને તેને પૂર્વ-પૂર્વ જ્ઞાનનું કાર્ય સમજવું જોઈએ, એક વિષયનો ઉત્તરોત્તર વિશેષતા તેના દ્વારા જાણવામાં આવે છે, તેથી તે આરે જ્ઞાનોને એક જ જ્ઞાનના વિશેષ પ્રકાર પણ કહી શકાય છે મતિ-સ્મૃતિ આદિની માફક તેમા કાળનો અસંબંધ નથી તથા શુદ્ધિ-મેધાદિની માફક વિષયનો અસંબંધ તેમા નથી ॥૧૮॥

ન ચક્ષુરનિદ્રિયામ્યામ્ ॥૧૯॥

અર્થ-વ્યજનાવગ્રહ [ચક્ષુઃ, અનિદ્રિયામ્યામ્] નેત્ર અને મનથી [ને] થતો નથી

ટીકા

મતિજ્ઞાનના ૨૮૮ લેહ ૧૬ માં પ્રથમા આખ્યા છે, અને વ્યજનાવગ્રહ આર ઈન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે તેથી તેના બહુ, બહુવિધ આદિ ૧૨ લેહ ગણતા ૪૮ લેહ થાય છે, એ રીતે મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ પ્રલેહ થાય છે ॥૧૯॥

અદ્ભુત જ્ઞાને યાવ અને ત્યાં જો દેખનારનું લક્ષ્ય હોય તે કીર્ત્તમાને સમજી લેવાની તરફ હોય તો તે જ્ઞાનને સત્ય માનવું જોઈએ, અને જો દેખનારનું લક્ષ્ય એક-જો જોની સખ્યા નક્કી કરવા તરફ હોય તો તે જ્ઞાનને અસત્ય (મિથ્યા) માનવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

આ નિયમને અનુસરીને હિંદુમાં જ્ઞાનનો અધિકાર વિવરણે સત્યાશ્રમીની જ હોય છે તેથી જ્ઞાને સત્યજ્ઞાનમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

‘ધારણા’ અને ‘સંસ્કાર’ સબધી પ્રશ્નાસે.

‘સંસ્કાર-ધારણા’ નામ કોઈ ઉપયોગ જ્ઞાનનું છે કે સંસ્કારનું ?
 સંસ્કારની દલીલ-જો ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનનું નામ ધારણા હોય તો, તે ધારણા સ્મરણને ઉત્પન્ન કરવાને સમય નહિ યાવ, કેમકે કાર્ય-ધારણરૂપ પદાર્થોમાં પરસ્પર કાળનું અવર રહી શકતું નથી ધારણા ક્યારે યાવ છે અને સ્મરણ ક્યારે, તેમાં કાળનું મોડું જ અતર પડે છે, જો તેને (ધારણાને) સંસ્કારરૂપ માની સ્મરણના સમય ક્ષુધી વિદ્યમાન માનવાની કલ્પના કરીએ તો તે પ્રત્યક્ષનો ભેદ થતો નથી, કેમકે સંસ્કારરૂપ જ્ઞાન પણ સ્મરણની અપેક્ષાએ મલિન છે સ્મરણ ઉપયોગરૂપ હોવાથી પોતાના સમયમાં તે બીજા ઉપયોગ થતા હોય નથી અને પોતે કાંઈક વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ ધારણા સંસ્કારરૂપ હોવાથી તેના રહેવા છતાં પણ અન્ય-અન્ય અનેક જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થતા રહે છે અને સ્વયં તે ધારણા તો અર્થહીન જ્ઞાન જ કરાવી શકતી નથી. [આ સંસ્કારની દલીલ છે, હવે તેનું સમાધાન કરે છે]

સમાધાન-‘ધારણા’ ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનનું નામ પણ છે અને સંસ્કારનું પણ નામ છે ધારણાને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ગણી છે અને તેની ઉત્પત્તિ પણ અવાયની પછી જ યાવ છે, તેનું સ્વરૂપ પણ અવાયની અપેક્ષાએ અધિક દૃઢરૂપ છે, તેથી તેને ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનમાં ગણિત કરવું જોઈએ.

૧. સમઘી ['વહાણ' શબ્દ સાબળી] ને વિચારે ઉત્પન્ન
૨. કરે છે તે વિચારે શ્રુતજ્ઞાન છે

(૩) મતિજ્ઞાનદ્વારા બળેલા વિષયનું અવલંબન લઈ ને ઉત્તર તરફથી
(બીજા વિષય 'મંગળી' વિચારે) હવે કરે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે
શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે— ૧-અક્ષરાત્મક, ૨-અનક્ષરાત્મક
'આત્મા' શબ્દ સાબળી આત્મા ॥ એવોનું હૃદયમાં પ્રગટ કરવું
તે અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે 'અક્ષર' અને 'પદાર્થ'ને વાચકવાચ્ય
સમઘ છે 'વાચક' તે 'ગ્રંથ' છે તેનું જ્ઞાન 'મતિજ્ઞાન' છે, અને
તેના નિમિત્તે 'વાચ્ય'નું 'જ્ઞાન' થવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે પરંતુ
જ્ઞાન કોઈ અર્થ નથી, અક્ષર તે જડ છે, તે પુણ્યલક્ષ્યની
પર્યાય છે, તે નિમિત્ત માત્ર છે. 'અક્ષરાત્મક' શ્રુતજ્ઞાન
કહેવામાં આવ્યું તે કાર્યમાં કારણનો (નિમિત્તનો) માત્ર ઉપચાર
હોય છે— એમ નમજવું

(૪) શ્રુતજ્ઞાન તે જ્ઞાનશુભ્રુની પર્યાય છે, તે થવામાં મતિજ્ઞાન નિમિત્ત-
માત્ર છે શ્રુતજ્ઞાન પહેલા જ્ઞાનશુભ્રુની મતિજ્ઞાનરૂપ પર્યાય હોય
છે, અને તે થવાનો વ્યય થતા શ્રુતજ્ઞાન પ્રગટે છે, તેથી
મતિજ્ઞાનનો વ્યય શ્રુતજ્ઞાનનું નિમિત્ત છે, તે 'અભાવરૂપ
નિમિત્ત' છે, જોટલે કે મતિજ્ઞાનનો જે વ્યય થાય છે તે શ્રુત
જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતું નથી, શ્રુતજ્ઞાન તે પોતાના ઉપાદાન
કારણે ઉત્પન્ન થાય છે [મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ
હોય છે]

(૫) પ્રશ્ન—જગતમાં કારણની સમાન, કાર્ય થાય છે, તેથી મતિજ્ઞાન
સમાન શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ ?

ઉત્તર—ઉપાદાન કારણની 'સમાન' કાર્ય થાય છે, 'પણ' નિમિત્ત
કારણે સમાન કાર્ય થતું 'મંથી' જેમ 'ઘડા' થવામાં હક, 'ચક',
'કુભાર', 'આકાશ' આદિ નિમિત્ત કારણો છે, પણ ઉત્પન્ન થયેલા
ઘડા તે હક, ચક, કુભાર, આકાશ 'આદિની' સમાન નથી,

श्रुतज्ञानानुं वरुणं, उत्पत्तिना कुम् तथा
तेना बोध

अतं मतिपूर्वं द्व्यनेकं दशभेदम् ॥२०॥

अथः-१. सुतम् । सुतज्ञानं [मतिपू] मतिज्ञानं पूर्वकं होयके-
अथोत्तरं मतिज्ञानं पछी याव छं, ते सुतज्ञानं. [द्वयनेकद्वादशभेदम्]
स, अनेक अने पार लेखपावु ७

ਦੀਤਾ

- (૧) સમ્યક્જ્ઞાનનો વિષય શાસ્ત્ર છે, [જુઓ સુ. ૬] 'માટે' આ સમ્યક્જ્ઞાનને લગતું સુ. ૭-એમ સમજવું, મિથ્યાજ્ઞાન જ્ઞાન સળધમાં ઠરે એ સુ. ૮ છે.
- (૨) જ્ઞાતજ્ઞાન-મતિજ્ઞાનથી બળવું કરવામાં આવેલા 'પ્રદાય'થી, તેનાથી જુદા પદાર્થને શરૂ કરવારું જ્ઞાન જ્ઞાતજ્ઞાન છે, તેના દ્વારા —
- ૧-સદ્ગુણનો ઉપદેશ સાબળી, આત્માનું મથાઈ જ્ઞાન થવું — તેમાં ઉપદેશ સાબળવો તે મતિજ્ઞાન છે, પછી વિચાર કરી આત્માનું જ્ઞાન 'મગટ' કરવું તે જ્ઞાતજ્ઞાન છે.
- ૨-શબ્દથી ઘડાઈ પદાર્થોનું બળવું — તેમાં 'ઘટ', શબ્દ, જ્ઞાન બળવો તે મતિજ્ઞાન છે અને તે ઉપરથી ઘડા પદાર્થનું જ્ઞાન થવું તે જ્ઞાતજ્ઞાન છે.
- ૩-ધૂમાડાથી અગ્નિનું મદલું કરવું — તેમાં ધૂમાડો આજે કેખી જ્ઞાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે અને ધૂમાડા ઉપરથી અગ્નિનું જ્ઞાન થવું તે જ્ઞાતજ્ઞાન છે.
- ૪-એક માણસ 'વહાણ' એવો શબ્દ સાંભળે છે, 'તે' મતિજ્ઞાન છે. 'પૂર્વે' વહાણના શબ્દ સાંભળ્યા અમુક વાચ્યા હતા તે

(૯) સમ્યક્ અને મિથ્યા જોવા બે 'લેદ' નહિ લેતા, સામાન્ય મતિ-
શ્રુતજ્ઞાનનો વિચાર કરીએ તો હરેક ઇન્દ્રિય જીવને મતિ અને
શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. સ્પર્શવડે ઠોઈ વસ્તુનું 'ભોળું' થયું તે મતિ
જ્ઞાન છે, અને તેના સંબંધથી 'આ ક્ષિતકારી મેથી' 'ઈત્યાદિ'
જ્ઞાન થયું તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તે, અનુક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે.
એકેન્દ્રિયાદિક અસક્તી જીવોને, અનુક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન જ હોય
છે મક્તી પચેન્દ્રિય, જીવોને જન્મે પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન હોય છે.

(૧૦) પ્રમાણના બે પ્રકાર

પ્રમાણ બે પ્રકારના છે—૧-સ્વાર્થ પ્રમાણ, ૨-પરાર્થ પ્રમાણ
સ્વાર્થ પ્રમાણ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને પરાર્થ પ્રમાણ વચન-
રૂપ છે. શ્રુત સિવાયના ચાર જ્ઞાન સ્વાર્થ પ્રમાણ છે શ્રુતપ્રમાણ
સ્વાર્થ-પરાર્થ બનેરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનરૂપ અને વચનરૂપ છે
શ્રુત ઉપાધાન છે, વચન તેનું નિમિત્ત છે [વિકલ્પનો સમાવેશ
વચનમાં થઈ જાય છે] પરાર્થપ્રમાણનો અર્થ તે 'નય' છે.
[જુઓ પચામ્માધી ભાગ-૧ પાનુ-૬૪૪ દેવકીનંદન કૃત નૈન સિદ્ધાન્ત
પંચ પાનુ-૨૨ રાજગીર્ણિ-પાનુ-૧૫૩, સ્વાર્થસિદ્ધિ પાનુ-૫૬]
અધ્યાય-૧ સુત્ર-૬]

(૧૧) 'શ્રુત'નો અર્થ

શ્રુતનો અર્થ 'સાબળેલો વિષય' અથવા 'શબ્દ' જોવા યાય
છે જો કે 'શ્રુતજ્ઞાન' 'મતિજ્ઞાન' પછી થઈ શકે છે તો 'પંજુ વજુ-
વવા' સાયક તથા શિક્ષાયોગ્ય સર્વ વિષયો તેમા (શ્રુતજ્ઞાનમા)
આવે છે, અને તે સાબળીને બાંધી શકાય છે, જો રીતે 'શ્રુત-
જ્ઞાન'મા શ્રુતનો (શબ્દનો) સંબંધ મુખ્યતાથી છે, તે કારણે
શ્રુતજ્ઞાનને જ્ઞાનજ્ઞાન (બાંધશાસ્ત્રજ્ઞાન) પંજુ કહેવામા આવે છે
(શબ્દ સાબળીને જે શ્રુતજ્ઞાન યાય છે) તે સિવાય બીજા પ્રકાર-
નું પંજુ શ્રુતજ્ઞાન યાય છે. સમ્યક્જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ
સાબળવા ઉપરથી પાત્ર જીવોને આત્માનું ચચાર્થ જ્ઞાન થઈ
શકે છે તે અપેક્ષાએ તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

જિન્ન સ્વરૂપે જ (માટી સ્વરૂપે જ) છે. તેમજુતજ્ઞાનના ઉત્પન્ન થવામાં મતિ નામ (કક્કત જામ) માત્ર જોઈ શકાય છે, બીજી તેણે સ્વરૂપ જુતજ્ઞાનથી જિન્ન છે

(૬) જુતજ્ઞાન એકવાર થયા પછી વિચાર લગાય ત્યારે બીજું જુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન વચ્ચે આવ્યા વિના, પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રશ્ન -તેણે જુતજ્ઞાનને 'મતિપૂર્વ' (મતિપૂર્વક) જો સૂત્રમાં આપેલી વ્યાખ્યા કેમ લાગુ પડે ?

ઉત્તર -તેમાં પહેલું જુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક થયું હતું તેથીબીજું જુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક છે એવો ઉપચાર કરી શકાય છે. સૂત્રમાં 'પૂર્વ' પહેલા 'સાક્ષાત્' શબ્દ વાપર્યો નથી, માટે જુતજ્ઞાન સાક્ષાત્ મતિપૂર્વક અને પરપરા મતિપૂર્વક-એમ બે પ્રકારે થાય છે-એમ સમજવું.

(૭) ભાવજુત અને દ્રવ્યજુત

જુતજ્ઞાનમાં તારતમ્યતાની અપેક્ષાએ લેઈ પડે છે, અને તેના નિમિત્તમાં પણ લેઈ પડે છે. ભાવજુત અને દ્રવ્યજુત એ બંનેમાં છે, અનેક અને જાર લેઈ પડે છે. ભાવજુતને ભાવાગમ પણ કહી શકાય છે, અને તેમાં દ્રવ્યઆગમ નિમિત્ત હોય છે. દ્રવ્ય આગમ (જુત) ના બે લેઈ-૧-અગમવિષ્ટ અને ૨-અગમલક્ષ છે, અગમવિષ્ટના બાર ભેદ છે.

(૮) અનક્ષરાત્મક અને અક્ષરાત્મક જુતજ્ઞાન

અનક્ષરાત્મક જુતજ્ઞાનના બે લેઈ-પર્યાયજ્ઞાન અને પર્યાય સમામ છે. સૂક્ષ્મ નિગોદિયા છવને ઉત્પન્ન થતી વખતે જ પહેલે સમયે સર્વ જથ્થા જુતજ્ઞાન હોય છે તે પર્યાયજ્ઞાન છે. બીજો લેઈ પર્યાયસમાસ છે. સર્વ જથ્થા જ્ઞાનથી અધિક જ્ઞાનને પર્યાયસમાસ કહે છે. તેના અસખ્યાત લોકપ્રમાણ લેઈ છે. નિગોદિયા છવને અમ્યક્ જુતજ્ઞાન હોય નથી પણ મિશ્રાજુત હોય છે, માટે જાણે લેઈ-સામાન્ય જુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ લેઈ છે એમ સમજવું.

નેની ઉત્પત્તિમા કારણ માનવા તે ખૂબ છે. જુએ 'તો' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામા કારણ છે, શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા કારણ નથી. કાન પણ જીવને યતા મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા કારણ છે, શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા કારણ નથી, તેથી શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા જે ઇન્દ્રિયોને કારણ બતાવી, મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન બનેને ઇન્દ્રિયો અને મનથી ઉત્પત્ત થાય છે એમ કહી, જાનનેની એકતા માનવી તે મિથ્યા છે તે જે ઇન્દ્રિયો શ્રુતજ્ઞાનમા નિમિત્ત નથી, એ રીતે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા કારણમા ભેદ છે, મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને મનના કારણે ઉત્પત્ત થાય છે, અને જે પદાર્થનો ઇન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા મતિજ્ઞાનથી નિર્ણય થઈ ગયો હોય તે પદાર્થનું મનદ્વારા જે વિશેષતાથી જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે, માટે જાનને જ્ઞાન એક નથી પ્રાપ્ત જુદા જુદા છે

(૧૭) વિશેષ બુદ્ધિઓ

૧-ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા 'આ ઘડો છે' એમ નિશ્ચય કર્યો તે મતિજ્ઞાન છે, ત્યારપછી જે ઘડાથી જુદા, અનેક સ્થળો અને અનેક કાળમા રહેવાવાળા અથવા વિજ્ઞ ૨ ગોના સમાન જાતિના બીજા ઘડાનું જ્ઞાન કરવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે એક પદાર્થને જાણ્યા બાદ સમાન જાતિના બીજા પ્રકારને જાણવા તે શ્રુતજ્ઞાનને વિષય છે—અથવા—

૨-ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા જે ઘડાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારપછી તેના ભેદોનું જ્ઞાન કરવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે, જેમકે-અમુક ઘડો અમુક રંગનો છે, અથવા અમુક ઘડો માટીનો છે-અમુક ઘડો તાબા-પિત્તળનો છે, એવી રીતે ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા નિશ્ચય કરી તેના ભેદ-પ્રભેદને જાણનારું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે તે જ (મતિજ્ઞાને જાણેલા) પદાર્થના ભેદ-પ્રભેદનું જ્ઞાન તે પણ શ્રુતજ્ઞાન છે—અથવા—

૩-'આ જીવ છે' કે 'આ અજીવ છે' એવો નિશ્ચય કર્યો પછી જે જ્ઞાનથી ચતુ-સ ખ્યાદિદ્વારા તેનું સ્વરૂપ જાણવામા

- (૧૨) રૂપીના બાળથી પણ મતિપૂર્વક થતા આ વિશેષ જ્ઞાનને 'શ્રુત જ્ઞાન' કહેવામા આવે છે
- (૧૩) શ્રુતજ્ઞાનને વિતરક પણ કહેવામા આવે છે [અધ્યાય ૬ સૂત્ર ૬૬]
- (૧૪) અગ્રપ્રવિષ્ટ અને અગ્રબાહ્ય

અગ્રપ્રવિષ્ટના બાર લોકના નામ—૧-આચારાગ, ૨-સૂત્ર કૃતાગ, ૩-સ્થાનાગ, ૪-સમવાયાગ, ૫-આખ્યાપ્રશસ્તિ અગ્ર, ૬-શાતૃધર્મકથા અગ્ર, ૭-કૃપાસક અધ્યયનાગ્ર, ૮-અન્તકૃતકશાન, ૯-અનુત્તરોપપાદિત અગ્ર, ૧૦-પ્રશ્નઆકરણ અગ્ર, ૧૧-વિપાક સૂત્રાગ્ર અને ૧૨-દષ્ટિપ્રવાહ અગ્ર

અગ્રબાહ્ય શ્રુતમા ચૌદ પ્રકીર્ણક હોય છે આ બાર અગ્ર અને ચૌદ પૂર્વની રચના, જે દિવસે ત્રીથ કર ભગવાનનો દિવ્ય ભવિષ્ય જોઈ તે દિવસની રાત્રે ગણપર ભગવાન આગલા-પાછલા જે પહોરના જોડેક અત્યુદ્ધતમા જ કરે છે

- (૧૫) આ બધા શાસ્ત્રો નિમિત્ત માત્ર છે, ભાવશ્રુતજ્ઞાનમા તેને અનુ-સરીને તારતમ્યતા હોય છે—એમ સમજવું
- (૧૬) મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચેનો લોક

પ્રશ્ન—એમ મતિજ્ઞાન ધન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ ધન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે—તો પછી તેમા લોક શું છે ?

શાકાકારના કારણો—ધન્દ્રિય અને મનથી મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન વક્તાના કહેવાથી અને શ્રોતાના સામગ્રવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી વક્તાની હલ અને શ્રોતાના કાન વધા મન જો શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા કારણો છે, જો રીતે મતિ-શ્રુત બન્નેના ઉત્પાદક કારણ ધન્દ્રિયો અને મન થયા, માટે તેને એક માનવા લોઈએ

ઉત્તર—મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને એક માનવા તે બરાબર નથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બંને ધન્દ્રિયો અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે એ હેતુ અસિદ્ધ છે, કેમકે હલ અને કાનને શ્રુતજ્ઞા-

અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન

ભવપ્રત્યયોઽવધિદેવનારકાણામ્ ॥૨૧॥

[અર્થ] - [ભવપ્રત્યય] ભવપ્રત્યય નામનું [અવધિ] અવધિજ્ઞાન દેવનારકાણામ્, દેવ, અને નારકીઓને, હોય છે.

દીકા-

- (૧) અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ છે - ૧- ભવપ્રત્યય, ૨- ગુણપ્રત્યય પ્રત્યય, કાળજી અને નિમિત્ત, એ ત્રણે એકાર્થવાચક હોય છે. અહીં 'ભવપ્રત્યય' શબ્દ બાદ નિમિત્તની અપેક્ષાએ કહેલ છે, અતરંગ નિમિત્ત તે હરેક પ્રકારના અવધિજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મને ક્ષયોપશમ હોય છે.
- (૨) દેવ અને નારક પંથોય પોરણ કરતા, જીવને જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે જેમ પક્ષીઓમા જન્મે થયે તે જ આકાશમાં ગુમનનું નિમિત્ત છે, નહિ કે શિક્ષા, જપ, તપ આદિક, તેમ જ નારકી અને દેવની પયોધમા ઉત્પત્તિમાત્રથી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે [અહીં સમ્યક્જ્ઞાનનો વિષય છે તોપણ અહીં સંયક્ કે મિથ્યાના ભેદ વગર આમાન્ય અવધિજ્ઞાનને માટે 'ભવપ્રત્યય' શબ્દ વાપર્યો છે].
- (૩) ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન દેવ, નારકી તથા તીર્થ કરોને (છદ્મસ્થ દયોમાં) હોય છે, તે નિયમથી દેશાવધિ હોય છે, તે સમસ્ત પ્રદેશથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૪) 'ગુણપ્રત્યય' - કોઈ ખાસ પયોધ (ભવ) ની અપેક્ષા ન રાખતા, જીવના પુરુષાર્થવટે જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ગુણપ્રત્યય અથવા ક્ષયોપશમનિમિત્ત કહેવાય છે ॥૨૧॥

અવધિજ્ઞાનમું વેણુમ્ ૧૨૧

ભવપ્રત્યયોઽવધિર્દેવનારકાણામ્ ॥૨૧॥

[અર્થ]—[ભવપ્રત્યય] ભવપ્રત્યયે ખામનું, [અવધિ] અવધિજ્ઞાન [દેવનારકાણામ્], દેવ અને નારકીઓને હોય છે.

દીકા

(૧) અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ છે—૧- ભવપ્રત્યય, ૨- શુભ્રપ્રત્યય પ્રત્યય, કારણ અને નિમિત્ત એ બંને એકાર્થવાચક શબ્દો છે. અહીં 'ભવપ્રત્યય' શબ્દ ખાસ નિમિત્તની અપેક્ષાએ કહેલ છે, એ તરફ નિમિત્ત તો દરેક પ્રકારના અવધિજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાન-વરણીય કમને સંયોગશ્ચ હોય છે.

(૨) દેવ અને નારક પર્થોય પારણ કરતા, જીવને જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે જેમ પક્ષીઓમાં જન્મ થવો તે જ આકાશમાં જન્મનું નિમિત્ત છે, નહિ કે શિક્ષા, જપ, તપ આદિક, તેમ જ નારકી અને દેવની પર્થોયમાં ઉત્પત્તિમાંથી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. [અહીં સંમ્યક્જ્ઞાનનો વિષય છે તોપણ અહીં સંમ્યક્ કે મિથ્યાના ભેદ વગર સામાન્ય અવધિજ્ઞાનને 'ખાટે' 'ભવપ્રત્યય' શબ્દ વાપર્યો છે.]

(૩) ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન દેવ, નારકી તથા તીર્થ કરોને (છદ્મસ્થ થયામાં) હોય છે, તે નિયમથી દેશાવધિ હોય છે, તે સમસ્ત પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) 'શુભ્રપ્રત્યય'—કોઈ ખાસ પર્થોય (ભવ) ની અપેક્ષા ન રાખતા, જીવના પુરુષાર્થમાંથી જે અવધિજ્ઞાન, ઉત્પન્ન થાય છે તે શુભ્ર-પ્રત્યય, અથવા સંયોગશ્ચનિમિત્ત કહેવાય છે ॥૨૧॥

- (૩) અવધિજ્ઞાનનો પ્રતિપાતિ, પ્રત્યપ્રતિપાતિ, દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ એવા બેદો થયું પડે છે.
- (૪) જઘન્ય+ દેશાવધિ સચત તથા અસચત મનુષ્યો અને તિય- અને ધાય છે, (દેવ-નારકીને યતુ નથી) ઉત્કૃષ્ટ દેશાવધિ સચતિ ભાવમુનિને જ ધાય છે, અન્ય તિય કરાદિક ગૃહસ્થ-મનુષ્ય, દેવ, નારકીને નહિ, તેમને દેશાવધિ ધાય છે.
- (૫) દેશાવધિ એ ઉપર [પાશ ૧ માં] કહેલા છ પ્રકાર તથા પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ એમ બાઠ પ્રકારનું હોય છે પરમાવધિ અનુગામી, અનનુગામી, વર્દમાન, અવસ્થિત, અન-વસ્થિત અને અપ્રતિપાતી હોય છે.
- (૬) અવધિજ્ઞાન રૂપી-પુદ્ગલ તથા તે પુદ્ગલના સબધવાળા સમારી છવ (ના વિકારી ભાવ)ને પ્રત્યક્ષ જાણે છે.
- (૭) દ્રવ્ય અપેક્ષાએ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનનો વિષય—એક છવના ઔદારિક શરીર સચયના લોકાકાશ-પ્રદેશ પ્રમાણ ખ ઠ કરતા તેના એક ખડ સુધીનું જ્ઞાન હોય છે.
- દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સર્વાવધિ-અવધિજ્ઞાનનો વિષય—એક પરમાણુ સુધી જાણે છે [જુઓ સૂત્ર ૨૮ ટીકા].
- દ્રવ્ય અપેક્ષાએ મધ્યમ અવધિજ્ઞાનનો વિષય—જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેના ક્રોચેના બેદોને જાણે છે.
- ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનનો વિષય—ઉત્તેષાણ-લના [આઠવચમધ્યના] અસખ્યાતમા ભાગ સુધીના ક્ષેત્રને જાણે છે,
- ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય—અસખ્યાત લોક પ્રમાણ સુધી ક્ષેત્રને જાણે છે.
- ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ મધ્યમ અવધિજ્ઞાનનો વિષય—જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેના ક્ષેત્રબેદોને જાણે છે.

*પ્રતિપાતિ=તી જાણ તેનું x અપ્રતિપાતિ=તેનું નેનું

+જઘન્ય= સૌથી થોડું

કાળ અપેક્ષાએ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનનો વિષય—(જઘન્યથી)
આવહિના અમખ્યાન કાગ પ્રમાણભૂત અને સમિધને જાણે છે
કાળ અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય—અસખ્યાત
લોક પ્રમાણ અતીત અને અનાગત કાળને જાણે છે

કાળ અપેક્ષાએ મધ્યમ અવધિજ્ઞાનનો વિષય—મધ્ય
અને ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેના કાળલોકને જાણે છે

ભાવની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો વિષય—પહેલા પ્રશ્ન
પ્રમાણ નિરૂપણ કરેલ દ્રવ્યોની સ્થિતિને જાણે ॥ — (શ્રી ધવલા
પુસ્તક ૧ પાત્ર-૬૩-૮૪]

(૮) કમનો ક્ષયોપશમ નિમિત્તમાત્ર છે એમ સમજવું, એટલે કે
જીવ પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાના જ્ઞાનની વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાન
પર્યાય પ્રગટ કરે છે તેમા પોતે જ કારણ છે અવધિજ્ઞાનવખતે
અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ સ્વય કોય એટલો સખ્ય
જતાવવા નિમિત્ત જ્યાંથી છે કમની તે વખતની સ્થિતિ
કમના પોતાના કારણે ક્ષયોપશમરૂપ કોય છે, એટલો નિમિત્ત
નિમિત્તિક સખ્ય છે તે અહીં જતાવ્યો છે

(૯) ક્ષયોપશમનો અર્થ—(૧) સર્વધાતિ સ્પર્શકોનો ઉદયાભાવી
ક્ષય, (૨) દેશધાતિ પ્રકૃતિના સ્પર્શકોમા 'સર્વધા' શબ્દને
ધાત કરવાની શક્તિની ક્ષીણતા—તે ક્ષીણ થયેલા સ્પર્શકોના
ઉપશમને ક્ષયોપશમ કહે છે તથા

ક્ષયોપશમિક સમ્યક્જ્ઞાનમા વેગ સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિના સ્પર્શકોનો
ક્ષય અને મિથ્યાત્વ તથા સમ્યક્મિથ્યા વ પ્રકૃતિઓના ઉદયાભાવને
કહે છે—ઉપશમ પ્રકૃતિઓના ક્ષય તથા ઉપશમને ક્ષયોપશમ કહે ॥

[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૫ પાત્ર-૨૦૦-૨૧૧-૨૨૧]

(૧૦) શુભ પ્રત્યક્ષ અવધિજ્ઞાને સમ્યક્જ્ઞાન, દેશવત્ત્વિયવા, મહા
મતના નિમિત્તથી થાય છે તોપણ તે જાણા સમ્યક્ષિદ્ધિ, દેશવત્ત્વ
કે મહામતી જીવોને હોણ નથી, કેમકે—અસખ્યાતલોક પ્રમાણ
સમ્યક્ત્વ, સયમાસયમ અને સયમરૂપ, પરિણામોમા, અવધિ

જ્ઞાનાવરણના કાર્યોપશમના 'કારણમૂલ પરિણામ' બહુ યોગ્ય હોય છે [શ્રી જમધવતા પાત્ર - ૧૭] ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાને જ ધર્મ શકે છે, પરંતુ જ્યાં સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાને તે હોતુ નથી-એમ સમજવું

સૂત્ર ૨૧-૨૨નો સિદ્ધાંત

"જે હોવાને અવધિજ્ઞાન થયું, હોય તે જ હોય, અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકી દર્શનમોહકર્મના રજકર્ણની અવસ્થા ભેદને તે ઉપરથી પોતાને સમ્યગ્દર્શન થયું છે-એમ યથાર્થપણે જાણી શકે"—એવી માન્યતા બરાબર નથી, કેમકે જ્યાં જ સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાને અવધિજ્ઞાન હોતુ નથી, પણ સમ્યગ્દષ્ટિ હોવામાંથી પ્રણા જ ઝોછા હોવાને અવધિજ્ઞાન થાય છે 'પોતાને સમ્યગ્દર્શન થયું છે' તેને અવધિજ્ઞાન વગર નકકી ન ધર્મ શકતું હોય તો, જે હોવાને અવધિજ્ઞાન ન થાય તેઓને હંમેશાં એ સંબંધની શકા-મશય રહ્યા જ કરે, પરંતુ નિશકપણે એ સમ્યગ્દર્શનનો પહેલો જ આચાર છે, તેથી જે હોવાને સમ્યગ્દર્શન સંબંધી શકા રહ્યા કરે તે હવે ખરી રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય જ નહિ, પણ મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે માટે અવધિ જ્ઞાનનું, મન પર્યાયજ્ઞાનનું 'તથા તેના લેહોતું સ્વરૂપ જાણી, લેહો તરફના રાગને ટાળી, અભેદ જ્ઞાનસ્વરૂપ પોતાના સ્વભાવ તરફ હોવે વળવું ॥૨૨॥

મનઃપર્યયજ્ઞાનના ભેદ

ઋજુવિપુલમતી મનઃપર્યય. ॥૨૩॥

અર્થ—[મન પચ ય] મન પર્યયજ્ઞાન [ઋજુમતિવિપુલમતિ] ઋજુ-મતિ અને વિપુલમતિ-એવા બે પ્રકારનું છે.

ટીકા

(૧) મન પર્યયજ્ઞાનની યાજ્ઞ્યા નવમા મૂત્રની ટીકામાં આપી છે બીજાના મનોગત (મનમાં રહેલા) મૂર્તિક દ્રવ્યોને, તે મનની સાથે જે પ્રત્યક્ષ જાણે તે મન પર્યયજ્ઞાન છે.

(૨) દ્રવ્ય અપેક્ષાએ મન પર્યયજ્ઞાનનો વિષય—જ્યન્મરૂપથી એક સમયમાં યતા ઔઞારિક શરીરના નિર્જરારૂપ દ્રવ્યમુખી જાણી શકે, ઉત્કૃષ્ટરૂપે આઠ કમોના એક સમયમાં બધાપેલા સમયપ્રમદરૂપ ક્ષેત્ર દ્રવ્યના અનન્ય ભાગોમાંથી એક ભાગ મુખી જાણી શકે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ આ જ્ઞાનનો વિષય—જ્યન્મરૂપે જ, તથા કાળ મુખીના ક્ષેત્રને જાણે, અને ઉત્કૃષ્ટરૂપે મનુષ્યક્ષેત્રની અકર જાણી શકે [વિષ્કભરૂપ મનુષ્યક્ષેત્ર સમજવું].

કાળ અપેક્ષાએ આ જ્ઞાનનો વિષય—જ્યન્મરૂપે જ, તથા ભવોનું પ્રહલ્ય કરે છે, ઉત્કૃષ્ટરૂપે નસખ્યાત ભવોનું પ્રહલ્ય કરે છે જાણે છે.

ભાવ અપેક્ષાએ આ જ્ઞાનનો વિષય—દ્રવ્યપ્રમાણમાં કહેલા દ્રવ્યોની શક્તિને (જાણને) જાણે છે.

[શ્રી ધર્મશાસ્ત્ર ૧ પાત્ર-૬૪]

* સમયપ્રમદ—એક સમયમાં જોડેલા કમ પગમાં અને નોકમ પગમાં બધાવ તે સર્વને સમયપ્રમદ કહે છે.

આ જ્ઞાન થવામા મન અપેક્ષામાત્ર (નિષ્ક્રિયામાત્ર) ટાળવું છે, ઉત્પત્તિનું તે કારણ નથી. આ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આત્માની મુદ્ધિથી થાય છે. આ જ્ઞાન ક્ષણે જ તથા પર જનના મનમા ઘટતુ રૂપી પદાર્થો જાણી શકાય છે [શ્રી સર્વોચ્ચસિદ્ધિ પાન-૪૪૮-૪૫૧-૮૫૨] બીજાના મનમા સ્થિત પદાર્થને પણ 'મન' કહેવામાં આવે છે, તેની પર્થોપો (વિશેષો) ને મન પર્થંય કહે છે, તેને જે જ્ઞાન જણે તે મન પર્થંયજ્ઞાન છે. મન પર્થંયજ્ઞાનના ઋણમતિ અને વિપુલમતિ જેવા બે ભેદ છે.

ઋણમતિ - મનમા ચિતવન કરેલા પદાર્થોને જણે છે, અચિત્ત પદાર્થોને નહિ, અને તે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ ચિત્તિત પદાર્થોને જણે છે.

[શુભો મુદ્ર ૨૮-નીચે ટીકા]

વિપુલમતિ - ચિત્તિત અને નહિ ચિત્તિત પદાર્થોને તથા જહ-ચિત્તિત અને અવકચિત્તિત પદાર્થોને પણ જાણે છે.

[શુભો મુદ્ર ૨૮ નીચે ટીકા]

મન પર્થંયજ્ઞાન વિગિષ્ટ સ્વયમધાત્રીને માથ છે [કી જ્ઞાન પુસ્તક ૬ પાન-૨૮-૨૯] 'વિપુલ' નો અર્થ વિશાળ, વિશાળ ગભીર થાય છે [ત્રિમા દુરિત, અધરણ, વિષમ સુગમ, સુખ, સુખ છે] વિપુલમતિજ્ઞાનમા ઋણ અને વક (જોટલે મન મન સર્વ પ્રકારના રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન વાય છે. પોતાના જ્ઞાન જીવિત, મરણ, સુખ, દુઃખ, લાભ, અલાભનું જ્ઞાન મન મન વ્યક્ત મન કે અવ્યક્ત મનથી ચિતવન કરેલા કે નહિ જ્ઞાન કે આગળ જહ જેનું ચિતવન કરશે જેવા જ્ઞાન વિપુલમતિ મન પર્થંયજ્ઞાની જાણે છે.

[સર્વોચ્ચસિદ્ધિ પાન-૪૪૧-૪૫૧-૮૫૨]

કાળ અપેક્ષાએ ઋણમતિનો વિષય-અવિધ્યના જે-ત્રણ ભવ પોતાના અને આત-આઠ ભવ તે સુજળ જાણે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ આ જ્ઞાન-જઘન્યપણે ત્રણથી ઉપર અને નવથી નીચે કોઈ અને ઉત્કૃષ્ટપણે ત્રણથી ઉપર અને નવથી નીચે યોજનની અંદર-બહાર છે, તેથી બહાર નહિ

[કોઈ=૪ માત્ર યોજન=૨૦૦૦ માત્ર]

કાળ અપેક્ષાએ વિપુલભતિનો વિષય- જઘન્યથી સાત આઠ ભવ, આગલા-પાછલા બંને અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત ભવ આગલા પાછલા બંને

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ આ જ્ઞાન-જઘન્યપણે ત્રણથી ઉપર અને નવથી નીચે યોજન પ્રમાણ બંને, ઉત્કૃષ્ટપણે માનુષોત્તર પર્વતની અંદર બંને-તેથી બહાર નહિ [સર્વોપસિદ્ધિ પાત્ર-૪૫૪]

વિપુલભતિનો અર્થ ઉગ્લિય તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે

Complex direct knowledge of complex mental things e.g. of what a man is thinking of now along with what he has thought of it in the past and will think of it in the future [૧૩-૪૦]

અર્થ—આટીધૂટી વાળી મનમાં સ્થિત વસ્તુઓનું આટીધૂટી સહિત પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જેમકે-એક માણસ વર્તમાનમાં શું વિચારે છે તેની સાથે ભૂતકાળમાં તેણે શું વિચાર્યું છે અને ભવિષ્યમાં તે શું વિચારશે તે જ્ઞાનનો મનોગત વિકલ્પ તે મન પર્વતજ્ઞાનનો વિષય છે આદ્ય વસ્તુની અપેક્ષા મનોગતભાવ એક અતિ સૂક્ષ્મ અને વિભાતીય સ્તીર છે ૥૨૩૥

ઋણુમતિ અને વિપુલમતિમાં અંતર

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષ ॥૨૪॥

અર્થ—[વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં] પરિણામોની શુદ્ધતા અને અપ્રતિપાત અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં ન છૂટવું [તદ્વિશેષ] જે જે વાતોથી ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ જ્ઞાનમાં વિશેષતા—તફાવત છે

ટીકા

ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ જે જે પ્રકારના મન પર્યાયના ભેદ સૂત્ર ૨૩ની ટીકામાં આપ્યા છે આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે વિપુલમતિ વિશુદ્ધ શુદ્ધ છે, વળી તે કદી પડી જતું નથી પણ કેવળજ્ઞાન થતા સુધી ચાલુ રહે છે ઋણુમતિ જ્ઞાન તો થઈને છૂટી પણ જાય ચારિત્રની તીવ્રતાના બેઠના કારણે આ ભેદ પડે છે સદમ પરિણામનું ઘટવું—તેની ક્ષાંતિ થવી તે પ્રતિપાત છે, તે (પ્રતિપાત) ઋણુમતિવાળા કાઢીને હોય છે ॥૨૪॥

અવધિજ્ઞાન અને મન.પર્યાયજ્ઞાનમાં વિશેષતા

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેષ્યોઽવધિમનઃપર્યાયયો ॥૨૫॥

અર્થ—[અવધિમન પર્યાયયો] અવધિ અને મનઃપર્યાયે જ્ઞાનમાં [વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેષ્ય] વિશુદ્ધતા, ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષયની અપેક્ષાથી—વિશેષતા હોય છે

ટીકા

અને પર્યાયજ્ઞાન ઉત્તમ ઋદ્ધિધારી ભાવ-મુનિઓને જ હોય છે, અને અવધિજ્ઞાન આરે ગતિના નથી હોવાને હોય છે, એ સ્વામી અપેક્ષાએ લેઈ છે

ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનું મેત્ર અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રપર્યંત છે, મન પર્યાયનું આ દ્વીપ મનુષ્યલોક છે આ વિષય-અપેક્ષાએ લેઈ છે

સ્વામી તથા વિષયના લેઈથી વિશુદ્ધિમા અતર જાગી શકાય છે, અવધિજ્ઞાનનો વિષય પન્માલ્ય પર્યાંત રૂપી પદાર્થ છે અને મનપર્યાંતનો વિષય મનોગત વિષય છે

વિષયનો લેઈ સૂત્ર ૨૭-૨૮ ની ટીકામાં આપ્યો છે, તમા સૂત્ર ૨૨ ની ટીકામાં અવધિજ્ઞાનનો, અને સૂત્ર ૩૩ ની ટીકામાં મનપર્યાંત જ્ઞાનનો વિષય આપ્યો છે, તે ઉપરથી આ લેઈ સમજી લેવો

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય

મતિશ્રુતયાનિનમ્ના દ્રવ્યષ્વસર્વપર્યાયેષુ ॥૨૬॥

અર્થ- [મતિશ્રુતયો] મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો [વિષય] વિષય સબધ [અસર્વપર્યાયેષુ] મર્વ પર્યાયોથી રહિત [દ્રવ્યેષુ] ભૂત-પ્રાણી-લોકી સર્વે દ્રવ્યો છે

ટીકા

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન, રૂપી-અરૂપી, સર્વે દ્રવ્યોને જાણે છે, તેની સર્વે પર્યાયોને જાણતા નથી, તેનો વિષય-સબધ સર્વે દ્રવ્યો અને તેની કેટલીક પર્યાયો સાથે હોય છે

અને જીવના આક્રોશ-શાંતિ તથા પારિભ્રામિક જો જો આવો ત
ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને કાળદ્રવ્ય અરૂપી પદ
છે તે અવધિજ્ઞાનના વિષયમૂલ થતા નથી

આ જ્ઞાન સર્વરૂપી પદાર્થોને અને તેની કેટલીક પદાર્થોને આ
છે જોમ સમજવું શરૂઆત

મન:પર્યયજ્ઞાનનો વિષય

તદનતમાગે મન.પર્યયસ્ય ॥૨૮॥

અર્થ - [તત્ અનતમાગ] સર્વોચ્ચજ્ઞાનના વિષયમૂલ રૂપી દ્રવ્યના
અનતના જ્ઞાને [મન પર્યય] મન પર્યયજ્ઞાનનો વિષય-સમજ છે

ટીકા

પરમઅવધિજ્ઞાનના વિષયમૂલ જે પુરુષલક્ષ્ય છે તેનો અન
તમો ભાગ કરતા જે જોક પરમાત્મા માન થાય છે તે સર્વોચ્ચજ્ઞાન
વિષય છે, તેનો અનતમો ભાગ અનુભવિતમન.પર્યયજ્ઞાનનો વિષય
છે અને તેનો અનતમો ભાગ વિપુલઅભિમન પર્યયનો વિષય છે

(સર્વોચ્ચસિદ્ધિ પાઠ-૪૭૩)

સૂત્ર ૨૭-૨૮ નો સિદ્ધાંત

અવધિજ્ઞાનનો અને મન પર્યયજ્ઞાનનો નિમ
અહીં કહ્યું છે અધ્યાય ૨ ના સૂત્ર ૧ માં
છે તેમાથી ઉ.પ, ઉપચમ તથા
નનો વિષય થાય છે જોમ ૨૪

તે વધુ લાવો રૂપી છે-એટલે કે, અરૂપી, આત્માનું સ્વરૂપ તે નથી. કેમકે આત્મામાંથી તે લાવો ટળી શકે છે અને જે ટળી શકે તે પરમાર્થે આત્માનું હોય નહિ 'રૂપી' ની વ્યાખ્યા અધ્યાય ૫ ના સૂત્ર ૫ માં આપી છે, ત્યાં પુરૂષશ્વ 'રૂપી' છે-એમ કહ્યું છે, અને પુરૂષશ્વ સ્વયં, રસ, ગંધ, વર્ણવાણા છે એમ અધ્યાય ૫ સૂત્ર ૩૩ માં કહ્યું છે. શ્રી સમયસારની ગાથા ૫૦ થી ૬૮ તથા ૨૦૩ માં વર્ણોદ્ધિથી શુદ્ધસ્થાન પચોતનાં લાવો પુરૂષશ્વદ્રવ્યના પરિણામ હોવાથી જીવની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે માટે તે જીવ નથી એમ કહ્યું છે, તે જ સિદ્ધાંત આ (વ્યવહાર) શૌચમાં ઉપર કહેલા દેહના સૂત્રો દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યો છે.

(શુદ્ધો સમયસાર પાનું ૮૨ થી ૧૦૨ તથા ૨૬૨)

અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧ માં તે લાવોને જીવના કહ્યા છે તે વ્યવહારે કહ્યા છે. જો ખરેખર તે જીવના હોય તો જીવમાંથી કદી ટળે નહિ, અને એક સરખા રહે, પણ એક સરખા રહેતા નથી અને ટાળી શકાય છે, માટે તે જીવસ્વરૂપ-જીવના નિજલાભ નથી. ૥૨૮૥

કેવળજ્ઞાનનો વિષય

સર્વદ્રવ્યપર્યાયિષુ કેવલસ્ય ॥૨૧॥

અર્થ—[કેવલસ્ય] કેવળજ્ઞાનનો વિષય સબધ [સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયિષુ] સર્વ દ્રવ્યો અને તેની સર્વે પર્યાયો છે—અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન એક સાથે સર્વ પદાર્થોને અને તેની સર્વે પર્યાયોને લાગે છે

ટીકા

કેવળજ્ઞાન=અસદ્વાચ જ્ઞાન, એટલે કે ઇન્દ્રિય, મન કે-આલો-કની અપેક્ષારહિત આ જ્ઞાન છે ત્રિકાળગોચર અને ત પર્યાયોને પ્રાપ્ત અને ત વસ્તુઓને તે લાગે છે, અસદ્બલિત (સ કોચ વગરનું), ન છે, અને પ્રતિપક્ષીરહિત છે, કેવળજ્ઞાન અમર્યાદિત છે

શ કા જે પદાર્થનો નાશ થઈ શક્યો છે અને જે પદાર્થ હજી ઉત્પન્ન નથી થયો તેને કેવળજ્ઞાન કેમ લાગી શકે ?

સમાધાન—કેવળજ્ઞાન નિરપેક્ષ હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા વિના તેને એટલે કે નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પદાર્થોને લાગે તેમા કાઈ વિરોધ નથી કેવળજ્ઞાનને વિષયજ્ઞાનપણાનો પણ પ્રસંગ નથી, કેમકે સમાર્થ સ્વરૂપથી તે પદાર્થોને લાગે છે નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુ ઓના ભે કે વર્તમાનમા સદ્ભાવ નથી તેા પણ તેનો નત્યત અભાવ નથી

સર્વદ્રવ્ય અને તે દ્રવ્યની ત્રિકાળવર્તી અને તાનત પર્યાયોને અક્રમથી એક કાળે કેવળજ્ઞાન લાગે છે, તે જ્ઞાન સદૃશ (ઇન્દ્રિયા વિના) લાગે છે કેવળજ્ઞાનમા એવી શક્તિ છે કે અને તાનત ક્ષેત્ર-અલોક હોય તેાપણ તેને લાગુ પાને કેવળજ્ઞાન સમર્થ છે

શ કા—કેવળી બ્રહ્મવાનને એક જ જ્ઞાન હોય છે કે પાંચે જ્ઞાન હોય છે ?

સમાધાન-પાચે જ્ઞાનોનું, એકી માથે, રહેવું. માની, શકાય નહિ, કેમકે મતિજ્ઞાનાદિ આવરણીય જ્ઞાન છે-કેવળજ્ઞાની ભગવાન ક્ષીણ આવરણીય છે તેથી ભગવાનને આવરણીય જ્ઞાન હોવું શક્ય નહિ, કેમકે આવરણના નિમિત્તથી યતા જ્ઞાનોનું (આવરણનો અભાવ થયા પછી) રહેવાનું, બની શકે એમ માનવું તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે.

[શ્રી ધરના પુસ્તક : પાનુ ૨૬-૩૦]

મતિ આદિ જ્ઞાનોનું આવરણ કેવળજ્ઞાનાવરણના નાશ થવાની સાથે જ પૂરેપૂરું નષ્ટ થાય છે, [ભુઓ સૂત્ર ૩૦ ની ટીકા]

એક સાથે સર્વથા બાજવાનું એક એક જીવમા સામર્થ્ય છે

૨૬ મા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

‘હું પરને બાજું તો મોટો’ એમ નહિ, પણ મારું બેહદ સામર્થ્ય અનંતજ્ઞાન-અર્થયંપણે હોવાથી હું પૂર્ણજ્ઞાનધન સ્વાધીન આત્મા છું-એમ પૂર્ણ સાધ્યને હરેક જીવે નક્કી કરવું બેધએ, એમ નક્કી કરી સ્વથી એકત્વ અને પરથી વિભક્ત (ભિન્ન) પોતાના એકાકાર સ્વરૂપ તરફ જીવે વળવું બેધએ, પોતાના એકાકાર સ્વરૂપ તરફ વળતા સમ્યગ્દર્શન પ્રગટી ક્રમેક્રમે જીવ આગળ વધે છે અને તેની પૂર્ણ જ્ઞાનદશા થોડા વખતમા પ્રગટે છે ॥૨૬॥

એક જીવને એક સાથે કેટલા જ્ઞાન હોઈ

શકે છે?

एकादोनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

અર્થ - [एकस्मिन्] એક જીવમાં [युगपत्] એક સાથે [एकादीनि] એકથી આદિ [आचतुर्भ्यः] ચાર જ્ઞાન મુધી [भाज्यानि] વિભક્ત કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ હોઈ શકે છે

ટીકા

(૧) એક જીવને એક સાથે એકથી શરૂ કરી ચાર જ્ઞાન મુધી હોઈ શકે છે, એક જ્ઞાન હોય તો કેવળજ્ઞાન હોય છે, બે હોય તો મતિ અને શ્રુત હોય છે, ત્રણ હોય તો મતિ, શ્રુત અને અવધિ અગર મતિ, શ્રુત અને મન પર્યાયજ્ઞાન હોય છે, ચાર હોય તો મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાન હોય છે એકી સાથે પાંચ જ્ઞાનો હોઈને હોતા નથી વળી એક જ જ્ઞાન એકવખરને ઉપયોગરૂપ હોય છે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યુ ત્યારથી તે કાયમ માટે ટકે છે, બીજા જ્ઞાનોનો ઉપયોગ વધારેમાં વધારે અતર્કુલ હોય છે, તેથી વધારે હોતો નથી, પછી જ્ઞાનના ઉપયોગનો વિષય બદલે જ છે કેવળી સિવાય બધા સસારી જીવોને જોછામાં જોછા બે એટલે કે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન હોય જ છે

(૨) ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન કમવર્તી છે, એક કાળમાં એક જ પ્રવર્તે છે, પણ અહીં જે ચાર જ્ઞાન એકી સાથે કદા છે તે ચારનો ક્ષયોપશમ એકી વખતે હોવાથી ચાર જ્ઞાનની નાણનરૂપ લબ્ધિ એક કાળમાં હોય એમ કહેવું છે, ઉપયોગ તો એક કાળે એક સ્વરૂપે જ હોય છે ॥૩૦॥

સૂત્ર ૬ થી ૩૦ મુધીનો સિદ્ધાંત

આત્મા ખરેખર પરમાર્થ છે, અને તે જ્ઞાન છે, આત્મા પોતે એક જ પદાર્થ છે, તેથી જ્ઞાન પણ એક જ પદ છે જે આ જ્ઞાન નામનું એક પદ છે તે આ પરમાર્થસ્વરૂપ માક્ષાત્ મોક્ષ ઉપાય છે આ સૂત્રોમા જ્ઞાનના જે લેહો કહ્યા છે તે આ એક પદને અભિનંદે છે

જ્ઞાનના હીનાધિકરૂપ લેહો, તેના સામાન્યજ્ઞાનસ્વભાવને લેહતા નથી, પણ અભિનંદે છે, માટે જેમા સમસ્ત લેહનો અભાવ છે એવા આત્મસ્વભાવભૂત જ્ઞાનનું જ એકનું આલંબન કરવું—એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જ અલંબન કરવું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના અલંબનથી જ નીચે મુજબ પ્રાપ્તિ થાય છે—

૧ નિજપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ૨ જ્ઞાતિનો નાશ થાય છે ૩—આત્માનો લાભ થાય છે ૪—અનાત્માનો પરિકાર સિદ્ધ થાય છે ૫—ભાવકર્મ જેરાવર થઈ શકતું નથી ૬—રાગ, દ્વેષ, મોહ ઉત્પન્ન થતા નથી ૭—ફરી કર્મ આસ્રવતું નથી ૮—ફરી કર્મ બધાતું નથી ૯—પૂર્વે બધાયેલું કર્મ લોગવાયું થકું નિર્જરી બધ છે ૧૦—સમસ્ત કર્મોનો અભાવ થવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષ થાય છે આવું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના આલંબનનું માહાત્મ્ય છે

દ્વયોપશમ અનુસાર જ્ઞાનમા જે લેહો થાય છે તે કાઈ જ્ઞાન—સામાન્યને અજ્ઞાનરૂપ નથી કરતા, ઊલટા જ્ઞાનને પ્રગટ કરે છે, માટે આ બધા લેહો ઉપરનું લક્ષ ગૌણ કરી જ્ઞાનસામાન્યનું અલંબન લેવું સૂત્ર ૬ માં છેડે એકવચન સૂચક 'જ્ઞાનમ્' શબ્દ વાપર્યો છે, તે લેહોનું સ્વરૂપ બણી, લેહો ઉપરનું લક્ષ છોડી, શુદ્ધનયત્ના વિવચન અલેહ અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા તરફ પોતાનું લક્ષ વાળવા—બધું જવા માટે વાપર્યો છે, એમ બાણુ

મતિ, શ્રુત અને અવધિ જ્ઞાનમાં મિથ્યાપણું

મતિશ્રુતાવધયો વિપર્યયાશ્ર ॥૩૧॥

અર્થ—[મતિશ્રુતઅવધય] મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન [વિપર્યયાશ્ર] વિપર્યય પણ હોય છે

ટીકા

(૧) ઉપર કહેલા પાંચે જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન છે, પરંતુ મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન પણ હોય છે, તે મિથ્યાજ્ઞાનને કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન તથા કુઅવધિ (વિભ ૧) જ્ઞાન કહે છે અત્યાર સુધી સમ્યક્જ્ઞાનનો અધિકાર ચાલતો આત્મા છે, હવે આ સૂત્રમાં 'ચ' શબ્દથી એમ સૂચન્યુ છે કે આ ત્રણ જ્ઞાન સમ્યક્ પણ હોય છે અને મિથ્યા પણ હોય છે સૂત્રમાં 'વિપર્યય' શબ્દ વાપર્યો છે તેમાં નશય અને અનધ્યવસાય ગર્ભિતપણે આવી ગય છે—એમ બદ્ધવુ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં નશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ ત્રણ હોયા છે, અવધિજ્ઞાનમાં નશય હોતો નથી, પણ અનધ્યવસાય અવધિ વિપર્યય એ હોયા હોય છે, તેથી તેને કુઅવધિ અવધિ વિભગ કહે છે વિપર્યય સંબંધી વિશેષ હકીકત ૩૨ માં સૂત્રની ટીકામાં આપી છે

(૨) આત્મા મિથ્યાદષ્ટિને કુમતિ અને કુશ્રુત હોય છે અને તેને કેવ અને નારકીના ભવમાં કુઅવધિ પણ હોય છે જ્યાં જ્યાં મિથ્યાદર્શન હોય છે ત્યાં મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર અવિનાશીપણે હોય છે ॥૩૧॥

પ્રશ્ન-સમ્યગ્દષ્ટિ જેમ નેત્રોદિક ઇન્દ્રિયોથી રૂપાદિને સુમતિથી જાણે છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિ પણ કુમતિજ્ઞાનથી તેને જાણે છે, તથા જેમ સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાનથી તેને જાણે છે, તથા કથન કરે છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિ પણ કુશ્રુતજ્ઞાનથી જાણે છે અને કથન કરે છે, તથા જેમ સમ્યગ્દષ્ટિ અવધિ જ્ઞાનથી રૂપી વસ્તુઓને જાણે છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિ કુઅવધિ જ્ઞાનથી જાણે છે—તો પછી મિથ્યાદષ્ટિના જ્ઞાનને મિથ્યા-જ્ઞાન શા માટે કહે છે ?

—ઉત્તર—

સદસંદારવિશેષાદ્યદૃષ્ટોપલબ્ધેરુન્મત્તવત્ ॥૩૨॥

અર્થ [યદૃષ્ટ ઉપલબ્ધે] પોતાની ઈચ્છાદ્વારા જેમ તેમ (Whims) અહણ કરવાને કારણે [સત્ત બસતો] વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન પદાર્થોનું [અવિશેષાત્] ભેદરૂપ જ્ઞાન (યથાર્થ વિવેક) ન હોવાને કારણે [રુન્મત્તવત્] પાગલ પુરુષોના જ્ઞાનની માફક મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન વિપરીત અર્થોત્ મિથ્યાજ્ઞાન જ હોય છે

ટીકા

- (૧) આ સૂત્ર ઘણું ઉપયોગી છે, આ ‘મોક્ષશાસ્ત્ર’ હોવાથી, અવિનાશી સુખ માટે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ એક જ રસ્તો છે જેમ પહેલા સૂત્રમા જણાવીને, બીજા સૂત્રમા સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ જણાવ્યું, જેની શ્રદ્ધાપડે સમ્યક્દર્શન થાય તે સાત તરવો ચોથા સૂત્રમા જણાવ્યા, તરવોને જાણવા માટે પ્રમાણ અને નયનો જ્ઞાનની જરૂરિયાત છે એમ છઠા સૂત્રમા કહ્યું, પાંચ જ્ઞાનો સમ્યક્ હોવાથી તે પ્રમાણ છે એમ સૂત્ર

૬-૧૦ મા જણાવ્યું અને તે પાસે સમ્યક્જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ સૂત્ર ૧૧ વી ૩૦ સુધીમા, જણાવ્યું

- (૨) એટલી ભૂમિકા બાધ્યા પછી મતિ, ક્રિય અને અવધિ એ ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન પણ હોય છે અને જીવ અનાદિનો મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી તે મમ્યક્ત્વ ન પામે ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન વિપક્ષય છે એમ સૂત્ર ૩૧ મા જણાવ્યું — સુખના સાચા અભિલાષીએ તે મિથ્યાદર્શન પહેલું જ ટાળવું જોઈએ એમ જણાવવા આ સૂત્રમા મિથ્યાજ્ઞાન—કે જે જ્ઞાન હોય ત્યાં મિથ્યાદર્શન પૂર્વક જ હોય છે—તેનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે
- (૩) સુખના સાચા અભિલાષીને મિથ્યાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે કહ્યું કે—

૧-મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સત્ અને અસત્ વચ્ચેનો ભેદ (વિવેક) નહોતો નથી, તેથી સિદ્ધ થયું કે કદેક લબ્ય જીવે પ્રથમ સત્ શું અને અસત્ શું તેનું વધાર્યું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મિથ્યાજ્ઞાન ટાળવું જોઈએ

૨- જ્યાં સત્ અને અસત્ના ભેદનું અજ્ઞાન હોય ત્યાં અણસમજણ પૂર્વક પોતાને ઠીક પડે તેમ ગાડા પુરુષની માફક (મદિરા પીધેલા માણસની માફક) ખોટી કલ્પનાઓ જીવ વધે જ કરે છે, તેવી એમ સમજાવ્યું કે સુખના સાચા અભિલાષી જીવોએ સાચી સમજણ કરી ખોટી કલ્પનાઓનો નાશ કરવો જ જોઈએ

- (૪) પહેલેથી ત્રીમ સુધીના સૂત્રોમા મોક્ષમાર્ગ અને સમ્યક્દર્શન તથા સમ્યક્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવી, તે અંતરૂપ કરવાનું કહ્યું, તે ઉપદેશ ‘અસ્તિ’ થી આપ્યો, અને ૩૧ મા સૂત્રમા મિથ્યાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવી તેનું કારણ ૩૨ મા સૂત્રમા કહી તે મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરવા ઉપદેશ આપ્યો, એટલે આ સૂત્રમા ‘નાસ્તિ’ થી સમજાવ્યું, આ રીતે ‘અસ્તિ—નાસ્તિ’, વડે એટલે

કે અનેકાન્ત વડે સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ કવી મિથ્યાજ્ઞાનની નાસ્તિ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો.

(૫) સત્=વિદ્યમાન (વસ્તુ)

અસત્=અવિદ્યમાન—અણુછતી (વસ્તુ)

અવિશેષાત્=એ જેનો યથાર્થ વિવેક ન હોવાથી (વિષયય) ઉપલબ્ધિ=[વિષયય શબ્દની ૩૧ મા સૂત્રથી અનુવૃત્તિ આવે છે] વિપરીત ચોતાની મનમાની ઇચ્છા મુજબ કલ્પનાઓ—હોવાથી તે મિથ્યાજ્ઞાન છે

‘ઉન્મત્તવત્’=મદિરા પીધેલા માણસની જેમ

વિષયય=વિપરીતતા, તે ત્રણ પ્રકારે છે ૧-કારણ-વિપરીતતા, ૨-સ્વરૂપવિપરીતતા, ૩-લેદાલેદવિપરીતતા કારણવિપરીતતા મૂળકારણને ન ઓળખે અને અન્યથા કારણ માને તે

સ્વરૂપવિપરીતતા — જેને જાણે છે તેના મૂળવસ્તુમૂલ સ્વરૂપને ન ઓળખે અને અન્યથા સ્વરૂપ માને તે

લેદાલેદવિપરીતતા જેને તે જાણે છે તેને ‘એ આનાથી ભિન્ન છે’ અને ‘એ આનાથી અભિન્ન છે’—એમ યથાર્થ ઓળખતા અન્યથા ભિન્ન અભિન્નપણુ માને તે લેદાલેદ-વિપરીતતા છે

(૬) એ ત્રણ વિપરીતતા ટાળવાનો ઉપાય

સાચા ધર્મની તો એવી પરિપાટી છે કે, પહેલા જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે, પછી મતરૂપ શુભભાવ હોય હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વ અને પરનું શ્રદ્ધાન મતા યાચે છે, તથા તે શ્રદ્ધાન દ્રવ્યાનુયોગ (અધ્યાત્મશાસ્ત્રો) નો અભ્યાસ કરવાથી યાય છે, માટે પહેલા જીવે દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર શ્રદ્ધા કરી સમ્યક્દષ્ટિ થયું, અને ત્યારપછી ચોતે ચરણાનુયોગ અનુસાર સાચા મતા-દિક્ષ ધારણ કરી મંત્રી થયું

એ પ્રમાણે મુખ્યપણે તો નીચલી દશામા જ દ્રવ્યાનુયોગ કાર્યકારી છે, યથાર્થ અભ્યાસને પરિણામે વિપરીતતા ટળતા નીચે મુજબ યથાર્થપણે માને છે—

૧ એક દ્રવ્ય, તેના ગુણ કે પયોય બીજા દ્રવ્ય, તેના ગુણ કે પયોયમા કાઈ પણ વરી શકતા નથી. દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના કારણે પોતાની પયોય ધારણ કરે છે. વિકારીઅવસ્થા વખતે પરદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ એટલે કે હાજર હોય ખડુ પણ તે કોઈ બીજા દ્રવ્યમા વિક્રિયા (બાઈપણ) કરી શકતું નથી. દરેક દ્રવ્યમા અશુદ્ધ સ્વભાવના ગુણ છે તેથી તે દ્રવ્ય બીજા રૂપ થતું નથી, એક ગુણ બીજા રૂપ થતો નથી અને એક પયોય બીજા રૂપ થતી નથી. એક દ્રવ્યના ગુણ કે પયોય તે તે દ્રવ્યથી છૂટા પડી શકતા નથી, હવે તે પ્રમાણે પોતાના ક્ષેત્રથી છૂટા પડે નહિ અને પરદ્રવ્યમા ભાવ નહિ તો પછી તેને શું કરી શકે? કાઈ જ ન કરી શકે. એક દ્રવ્ય-ગુણ કે પયોય બીજા દ્રવ્યની પયોયમા કારણ થાય નહિ, તેમ તે બીજાનું કાર્ય થાય નહિ, એવી અદ્વારણુકાર્યત્વશક્તિ દરેક દ્રવ્યમા રહેલી છે, આ રીતે સમજતા કારણવિપરીતતા ટળે છે.

૨-દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. જીવદ્રવ્ય ચેતનાગુણસ્વરૂપ છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્પર્શ રસ ગંધ અને વર્ણ સ્વરૂપ છે. જીવ પોતે 'હું' પરબુ કરી શકે, પરમાત્મા કરી શકે અને મુક્તિવિકલ્પથી લાભ થાય' એવી જાણી પકકડ કરે ત્યાંમુખી તેની અજ્ઞાનરૂપ પયોય થાય છે. જીવ યથાર્થ સમજે એટલે કે સત્ સમજે ત્યારે સાચી માન્યતા પૂર્વક તેને સાચું જ્ઞાન થાય છે, તેના પરિણામે ક્રમેક્રમે શુદ્ધતા વધી સ્વપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટે છે. બીજા ચાર દ્રવ્યો [ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ] અરૂપી છે, તેને કદી અશુદ્ધ અવસ્થા હોતી નથી, આ પ્રમાણે સમજતા સ્વરૂપવિપરીતતા ટળે છે.

૩-પરદ્રવ્યો, જડ કમ' અને શરીરથી જીવ ત્રણેકાળે ભિન્ન છે; તે એકેત્રાવગાહ તબક્કે રહે ત્યારે પણ જીવ સાથે એક થઈ શકતા નથી. એક દ્રવ્યના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ ભાવ બીજા દ્રવ્યમા

નાસ્તિરૂપે છે, કેમકે બીજા દ્રવ્યથી તે દ્રવ્ય આરે પ્રકારે ભિન્ન છે
હરેક દ્રવ્ય પોતે પોતાના ગુણથી અભિન્ન છે, કેમકે તેનાથી
કદી તે દ્રવ્ય બુદ્ધ થઈ શકતુ નથી, આ પ્રમાણે સમજતા ભેદાભેદ-
વિપરીતતા ટળે છે

સત્=ત્રિકાળ ટકનાર સત્યાર્થ, પરમાર્થ, ભૂતાર્થ, નિશ્ચય, શુદ્ધ,
એ બધા એકાર્થવાચક શબ્દો છે જીવનો જ્ઞાયકભાવ ત્રિકાળી
અખડ છે, તેથી તે સત્, સત્યાર્થ, પરમાર્થ, ભૂતાર્થ, નિશ્ચય
અને શુદ્ધ છે આ દષ્ટિને દ્રવ્યદષ્ટિ, વસ્તુદષ્ટિ, શિવદષ્ટિ, તત્ત્વ-
દષ્ટિ, કલ્યાણકારીદષ્ટિ પણ કહેવામા આવે છે

અસત્=ક્ષણિક, અભૂતાર્થ, અપરમાર્થ, બ્યવહાર, ભેદ, પર્યાય,
ભગ, અવિદ્યમાન, જીવમા થતો વિકારભાવ અસત્ છે કેમકે
તે ક્ષણિક છે અને ટાળ્યો ટાળી શકાય છે

જીવ અનાદિથી આ અસત્ વિકારી ભાવ ઉપર દષ્ટિ રાખી રહ્યો
કે તેથી તેને પર્યાયબુદ્ધિ, બ્યવહારવિમૂઢ, અજ્ઞાની, મિથ્યાદષ્ટિ,
મોહી અને મૂઢ પણ કહેવામા આવે છે અજ્ઞાની આ અસત્
ક્ષણિક ભાવને પોતાનો માની રહ્યો છે, એટલે કે તે અસત્ને સત્
માની રહ્યો છે, માટે આ ભેદ જાણી જે અસત્ને ગૌણ ઠરી સત્-
સ્વરૂપ ઉપર વજન રાખી પોતાના જ્ઞાયકભાવ તરફ વળે છે તે
મિથ્યાજ્ઞાન ટાળી સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે, તેનુ ઉન્નમત્તપણુ ટળે છે

વિપર્યય પણ બે પ્રકારે હોય છે, સહજ અને આહાર્ય

(૧) સહજ—જે પોતાથી પોતાની ભૂલથી એટલે કે પરોપદેશ
વિના વિપરીતતા ઉત્પન્ન થાય છે તે

(૨) આહાર્ય—પરના ઉપદેશથી ગ્રહેલ વિપરીતતા આ શ્રોત્રે-
દ્રિય દ્વારા થતા કુમતિજ્ઞાન પૂર્વક ગ્રહણ કરેલ કુલુતજ્ઞાન
છે

શી કા—હયાધર્મના બધાવાવાળા જીવોને કલે આત્માની ઝોળ-
ખાણુ ન હોય તો પણ હયાધર્મની શ્રદ્ધા હોય છે, તો પછી તેના
જ્ઞાનને અજ્ઞાન (મિથ્યાજ્ઞાન) કેમ મનાય ?

સમાધાન—દયાધર્મના જ્ઞાતાઓમા પણ આજ્ઞા, આગમ અને પદાર્થ (નવતત્ત્વ) ની યથાર્થ શ્રદ્ધાથી સંહિત જે જીવો છે તેનને દયાધર્મ આદિમા યથાર્થ શ્રદ્ધા હોવાનો વિચાર છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે જ્ઞાનનું કાર્ય જે હોય તે જોઈએ તે ન હોય ત્યાં જ્ઞાનને અજ્ઞાન ગણવાનો વ્યવહાર લોકમા પણ પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે પુત્રનું કાર્ય નહિ કરનાર એવા પુત્રને પણ લોકમા કુપુત્ર ગણવાનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે

શ કા—જ્ઞાનનું કાર્ય શું છે?

સમાધાન—જાણેવા પદાર્થની શ્રદ્ધા રહી તે જ્ઞાનનું કાર્ય છે એ પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાનનું કાર્ય ચિરમાદંષ્ટિ જીવમા વતુ નથી તેથી તેના જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહ્યું છે

[શ્રી ૧૫ના ૪ તત્ત્વ ૧ પાત્ર-૨૨/]

વિપર્યયમા સશય મને અનયવત્રાય સમાર્થ ભય છે એમ સૂત્ર ૩૧ ની રીકામા કહ્યું છે, તે મળાયે હવે શોડુ જણાવવામા આવે છે—

૧-કેટલાકને ધર્મ કે અધર્મ એ કાંઈ હશે કે નહિ તેવો સશય હોય છે

૨-કેટલાકને સર્વજ્ઞતા અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વનો સશય હોય છે

૩-કેટલાકને પરલોકના અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનો સશય હોય છે

૪-કેટલાકને અનધ્યવસાય (અનિર્ણય) હોય છે, તેઓ કહે છે

કે-હેતુવાદરૂપ તર્કશાસ્ત્ર છે તેથી તેનાથી કાંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, અને આગમો છે તે બિન્ન બિન્ન રીતે વસ્તુના સ્વરૂપને ગ્રહે છે, કોઈ ગ્રહ કહે છે અને કોઈ કાંઈ કહે છે, તેથી તેની પરસ્પર વાત મળતી નથી

૫-કેટલાકને એવો અનધ્યવસાય (અનિર્ણય) હોય છે કે કોઈ જ્ઞાતા સર્વજ્ઞ અથવા કોઈ મુનિ કે જ્ઞાની પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી કે જેમતા વચન અર્થ પ્રમાણુ કરી શકીએ, જાણી ધર્મનું સ્વરૂપ થકુ સૂક્ષ્મ છે તેથી કેમ નિર્ણય થાય? માટે જોત જો માર્ગે અથ તે માર્ગે આપણે જવું

૬-કોઈ ધીતરાગધર્મનો લૌકિક વાદો સાથે સમન્વય કરે છે, ગુણ ભાવોના વર્ણનનું નમાનપણ કેટલાક અરે દેખી જગતમા આલતી બધી ધાર્મિક માન્યતાઓ એક છે એમ માને છે (તે વિપર્યાય છે)

૭-કોઈ મદ કપાયવી ધર્મ (ગુહ્યતા) થાય એમ માને છે (તે પણ વિપર્યાય છે)

૮-આ જગત કોઈ એક ઇશ્વરે પેદા કર્યું છે, એ તેનો નિર્ણય મક છે એમ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિપર્યાય મમજે છે

એમ સરાય વિપર્યાય અને અનધ્યવનાય અનેક પ્રકારે મિથ્યા-જ્ઞાનમા હોય છે, માટે મત અને અસતનો યથાર્થ ભેદ મનાઈ સમજી સ્વચ્છંદે કબ્બામા આવતી વ્યવસ્થાઓ અને ઉન્મત્તપણુ દાખવાતુ આ સૂત્ર કહે છે [મિથ્યાત્વને ઉન્મત્તપાતુ કહ્યું છે કારણ કે મિથ્યાત્વથી અનંત પાપ બંધાય છે તેનો જગતને ખ્યાલ નથી] ॥૩૨ ॥

પ્રમાણનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે શ્રુતજ્ઞાનના અંશ-
રૂપ નયનું સ્વરૂપ કહે છે.

નૈગમસગ્રહવ્યવહાર્જુસૂત્રશબ્દસમભિરૂટેવમૂતાનયાઃ॥૩૩॥

અર્થ - [નૈગમ] નૈગમ, [સગ્રહ] સમગ્ર, [વ્યવહાર] વ્યવહાર,
[જુસૂત્ર] જુસૂત્ર, [શબ્દ] શબ્દ, [સમભિરૂટે] સમભિરૂટે અને
[વ્યવહાર] એવમૂત-એ સાત [નયા] નયો [Viewpoints] છે

ટીકા

વસ્તુના અનેક ધર્મોમાની કોઈ એકની મુખ્યતા કરી, અન્ય
ધર્મોનો વિશેષ કયો વગર તેમને ગૌણ કરી સામ્યને જાણવો તે
નય છે

દરેક વસ્તુમાં અનેક ધર્મો રહેલા છે તેથી તે અનેકાતસ્વરૂપ
છે [‘અત’ નો અર્થ ‘ધર્મ’ થાય છે] અનેકાતસ્વરૂપ સમજા-
વવાની પદ્ધતિને ‘સ્યાદ્વાદ’ કહેવામાં આવે છે સ્યાદ્વાદ ઘોતક છે,
અનેકાત ઘોત્ય છે ‘સ્યાત્’ નો અર્થ ‘કલ્પિત’ થાય છે, એટલે કે
કોઈ ધર્માર્થ પ્રકારની વિવક્ષાનુ કથન તે સ્યાદ્વાદ અનેકાતનો
પ્રગટ કરવા માટે ‘સ્યાત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે

હેતુ અને વિષયના સામ્યની અવેક્ષાએ પ્રમાણથી નિરૂપણ
કરવામાં આવેલા અર્થના એકદેશને કહેવો તે નય છે, તેને ‘સમ્યક્
એકાત’ પણ કહેવામાં આવે છે શ્રુતપ્રમાણ સ્વાર્થ અને પરાર્થ બે
પ્રકારે છે, તેમાં પરાર્થ શ્રુતપ્રમાણનો અર્થ તે નય છે, શાસ્ત્રના ભાવો
સમજવા માટે નયોનુ સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે સાત નયોનુ
સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે -

૧ નૈગમનય - જે જૂતકાળની પર્યાયમાં વર્તમાનવત્ સંકલ્પ કરે
અથવા ભવિષ્યની પર્યાયમાં વર્તમાનવત્ સંકલ્પ કરે તથા વર્ત-

માન પર્થાયમા કષ્ટં નિષ્પન્ન [પ્રગટરૂપ] છે અને કષ્ટં નિષ્પન્ન નથી તેનો નિષ્પન્નરૂપ સકલ્ય ડરે તે જ્ઞાનને તથા વચનને નેગમનયઃ કહે છે [Figurative]

૨ સ અહનય —જે સમસ્ત વસ્તુઓને તથા સમસ્ત પર્થાયને સ અહરૂપ કરી બાંધે તથા કહે તે સ અહનય છે જેમ—સત્, દ્રવ્ય ઇત્યાદિ [General, Common]

૩ વ્યવહારનય —અનેક પ્રકારના લેહ કરી વ્યવહાર ડરે-લેહે તે વ્યવહારનય છે સ અહનયદ્વારા અહણુ કરેલ પદાર્થોનો વિધિ-પૂર્વક લેહ કરે તેને વ્યવહાર ડહે છે જેમ સત્ બે પ્રકારે છે—દ્રવ્ય અને ગુણ દ્રવ્યના છ લેહ છે—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ, ગુણના બે લેહ છે—સામાન્ય અને વિશેષ આ રીતે જ્યાં સુધી લેહ થઈ શકે છે ત્યાં સુધી આ નય પ્રવર્તે છે [Distributive]

૪. ઋણુસૂત્રનય.—[ઋણુ એટલે વર્તમાન, હાજર, સરળ] જે જ્ઞાનનો અથ વર્તમાન પર્થાય માત્રને અહણુ કરે તે ઋણુસૂત્રનય છે [Present condition]

૫ શબ્દનય.—જે નય લિંગ, સખ્યા, કારક આદિના વ્યક્તિચારને દ્રર કરે છે તે શબ્દનય છે આ નય લિંગાદિકના લેહથી પદાર્થને લેહરૂપ અહણુ કરે છે, જેમ—દાર (પુ.), ભાથો (સ્ત્રી), કલત્ર (ન.) એ દાર, ભાથો અને કલત્ર ત્રણે શબ્દો ભિન્ન લિંગ વાળા હોવાથી, જો કે એક જ પદાર્થના વાચક છે તો પણ આ નય સ્ત્રી પદાર્થને લિંગતા લેહથી ત્રણ લેહરૂપ બાંધે છે [Descriptive]

૬. સમ્ભિરૂદ નય—(૧) જે જુદાજુદા અર્થોને ઉદ્ભવી એક અર્થને રૂઢિથી અહણુ કરે તે જેમકે ગાય [Usage] (૨) પર્થાયના લેહથી અર્થને લેહરૂપ અહણુ કરે તે જેમ ઇંદ્ર, પુરંદર આદિ શબ્દ ત્રણે શબ્દો ઇંદ્રના નામ છે પણ આ નય ત્રણેનો જુદો જુદો અર્થ કરે છે [Specific]

૭ એ-ન ભૂતનય -જે શબ્દનો જે ક્રિયારૂપ અર્થ છે તે ક્રિયારૂપ પશ્ચિમતા પદાર્થને જે નય ગ્રહણ કરે છે તેને એવભૂતનય કહે છે જેનકે પૂજારીને પૂજા કરતી વખતે જ પૂજારી કહેવો [Active]

પહેલા ત્રણ ભેદ દ્રવ્યાર્થિકનયના છે, તેને સામાન્ય, ઉત્સર્ગ અથવા અનુવૃત્તિ એવા નામથી પણ કહેવામા આવે છે

પાછળના ચાર ભેદ પર્યાયાર્થિકનયના છે, તેને વિશેષ, અપવાદ અથવા વ્યાવૃત્તિ એવા નામથી પણ કહેવામા આવે છે

પહેલા ચાર નય અર્થનય છે, પછીના ત્રણ શબ્દનય છે પર્યાય જે પ્રકારની છે-(૧) સંભાષી-જેને શુણ્ણ કહેવામા આવે છે, (૨) હંભાષી-જેને પર્યાય કહેવામા આવે છે

દ્રવ્ય એ નામ વસ્તુઓનું પદ્ય છે, અને વસ્તુઓના સામાન્ય સ્વભાવમય એક સ્વભાવનું પણ છે જ્યારે દ્રવ્ય પ્રમાણુનો વિષય હોય ત્યારે તેનો અર્થ વસ્તુ (દ્રવ્ય-શુણ્ણ અને નિવેશણની પર્યાયો સહિત) એવો કરવો, નયોના પ્રકરણમા જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક વપરાય ત્યારે 'સામાન્ય સ્વભાવમય એક સ્વભાવ' (સામાન્યાત્મક ધર્મ) એવો તેનો અર્થ કરવો

દ્રવ્યમા નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ થાય છે -

- ૧-સત્ અને અસત્ પર્યાયના સ્વરૂપમા પ્રયોજનવશ, પરસ્પર ભેદ ન માની જાનેને વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવું તે નેગમનય છે
 - ૨-સત્તા અતર્લોહોમા ભેદ ન ગણવો તે સ્વગ્રહનય છે
 - ૩-સત્તા અતર્લોહો માનવા તે વ્યવહારનય છે
- નયના જ્ઞાનનય, શબ્દનય અને અર્થનય એવા પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે

૧-વાસ્તવિક પ્રમાણુજ્ઞાન છે અને એક દેશગ્રાહી તે હોય ત્યારે તેને નય કહે છે તેથી જ્ઞાનનું નામ નય છે અને તેને જ્ઞાનનય કહેવામા આવે છે

૨-જ્ઞાનદ્વારા બાંધેલા શબ્દનુ પ્રતિપાદન શબ્દદ્વારા થાય છે તેથી તે શબ્દને શબ્દનય કહેવામા આવે છે

૩-જ્ઞાનનો વિષય પદાર્થ છે તેથી નયની પ્રતિપાદન કરવામા આવતા પદાર્થને પણ નય કહેવામા આવે છે તે અર્થનય છે.

આત્માના મળધમા આ સાત નયો નીચેના ચૌદ જોવામા શ્રીમદ્વાજ્ય દ્રણએ ઉતારેલા છે તે માધકને ઉપયોગી હોવાથી અહીં અર્થ સાથે આપવામા આવે છે

૧ એવભૂતદષ્ટિથી ઋણુસૂત્ર સ્થિતિ કર = પૂર્ણતાને લક્ષે શરૂઆત કર

૨ ઋણુસૂત્રદષ્ટિથી એવભૂત સ્થિતિ કર = સાધકદષ્ટિ દ્વારા સાધ્યમા સ્થિતિ કર

૩ નેગમદષ્ટિથી એવભૂત પ્રાપ્તિ કર = તુ પૂર્ણ છે એવી સંકલ્પ-દષ્ટિવડે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કર

૪ એવભૂતદષ્ટિથી નેગમ વિશુદ્ધ કર = પૂર્ણદષ્ટિથી અવ્યક્ત અશ વિશુદ્ધ કર

૫ સંકલ્પદષ્ટિથી એવભૂત થા = ત્રિકાળી સત્ દષ્ટિથી પૂર્ણ શુદ્ધ પયોન પ્રગટ કર

૬ એવભૂતદષ્ટિથી સંકલ્પ વિશુદ્ધ કર = નિશ્ચયદષ્ટિથી ચત્તાને વિશુદ્ધ કર

૭ વ્યવહારદષ્ટિથી એવભૂત, પ્રત્યે બા = ભેદદષ્ટિ છોડીને અભેદ પ્રત્યે બા

૮ એવભૂતદષ્ટિથી વ્યવહાર નિવૃત્તિ કર = અભેદદષ્ટિથી ભેદને નિવૃત્તિ કર

૯ શબ્દદષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે બા = શબ્દના રહસ્યભૂત પદાર્થની દષ્ટિથી પૂર્ણતા પ્રત્યે બા

૧૦ એવભૂતદષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર = નિશ્ચયદષ્ટિથી શબ્દના રહસ્યભૂત પદાર્થમા નિર્વિકલ્પ થા

- ૧૧ સમક્ષિતદષ્ટિથી એવભૂત અવલોક = આધકઅવશ્યાના
આરૂઢભાવથી નિશ્ચયને બે
- ૧૨ એવભૂતદષ્ટિથી સમક્ષિતૃ સ્થિતિ કર = નિશ્ચયદષ્ટિથી
સમસ્વભાવ પ્રત્યે આરૂઢ સ્થિતિ કર
- ૧૩ એવભૂતદષ્ટિથી એવભૂત વા = નિશ્ચયદષ્ટિથી નિશ્ચયરૂપ થા
- ૧૪ એવભૂત સ્થિતિથી એવભૂતદષ્ટિ સમાવ. = નિશ્ચયસ્થિતિથી
નિશ્ચયદષ્ટિના વિક-પને સમાવી દે

ખરા ભાવો લૌકિક ભાવોથી નિરુદ્ધ હોય છે

પ્રશ્ન - બે બ્યવહારનયથી એટલે કે બ્યાકરણને અનુસરીને
બે પ્રયોગ (અર્થ) વાચ છે તેને તમે સખ્તનયથી દૂષિત કહેશો
તો હોઠ અને શામને વિરોધ આવશે ?

ઉત્તર - હોઠ ન સમજે તેથી વિરોધ ભલે કરે, અહીં યથાર્થ
સ્વરૂપ (તત્ત્વ) વિચારવામા આવે છે - પરીક્ષા કરવામા આવે છે
ઔપધિ રોગીની ઇચ્છાનુસાર હોતી નથી [સર્વાર્થસિદ્ધિ પાતુ - ૫૩૪]
જગત રોગી છે, તેને અનુકૂળ આવે એમ જ્ઞાનીઓ તત્ત્વનુ સ્વરૂપ
(ઔપધિ) ન કહે, પણ જેમ યથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેમ તેઓ કહે

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
ભોક્ષશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઈ

શ્રી હિમાચલ પ્રદેશ
મોક્ષ શાસ્ત્ર સંદર્ભ
કુચરતી ૨

પ્રથમ અવસ્થા
પરિશિષ્ટ

[૧]

સમ્યગ્દર્શન સંબંધી કેટલીક

બાણુવા જેવી વિગતો

(૧)

સમ્યગ્દર્શન ની જરૂરિયાત

પ્રશ્ન - સમ્યગ્દર્શનથી ધર્મની શરૂઆત થાય છે એમ જાણીએ કહે છે, તો સમ્યગ્દર્શન વિનાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર કેવા હોય ?

ઉત્તર - સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો અગીઆર અંગનો જ્ઞાતા પણ મિથ્યાજ્ઞાની છે, અને તેનું ચારિત્ર પણ મિથ્યાચારિત્ર છે અહીં આશય એ છે કે સમ્યગ્દર્શન વિના યત, તપ, જપ, ભક્તિ, પ્રત્યાખ્યાન આદિ જે કાંઈ આચરણ છે તે સર્વે મિથ્યાચારિત્ર છે, માટે સમ્યગ્દર્શન શુ છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે બાણુવાની જરૂર છે

(૨)

સમ્યગ્દર્શન શુ છે ?

પ્રશ્ન - સમ્યગ્દર્શન શુ છે ? તે દ્રવ્ય છે, શુભ છે કે પયોય છે ?

ઉત્તર - સમ્યગ્દર્શન તે જીવદ્રવ્યના શ્રદ્ધાશુભની એક નિર્માળ પયોય છે આ જગતમા છ દ્રવ્યો છે તેમા એક ચેતનદ્રવ્ય [જીવ] છે, અને પાંચ અચેતન-જઠ દ્રવ્યો [પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને ત્રણ] છે જીવદ્રવ્ય અર્થાત્ આત્મવસ્તુમા અનંત શુભો છે, તેમા એક શુભ શ્રદ્ધા [માન્યતા-વિશ્વાસ-પ્રતીત] છે, તે શુભની અવસ્થા અનાદિતી ઝાંધી છે તેથી જીવને પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે, તે અવસ્થાને મિથ્યાદર્શન કહેવામા આવે છે, તે શ્રદ્ધાશુભની સવળી [શુદ્ધ] અવસ્થા તે સમ્યગ્દર્શન છે આ રીતે આત્માના શ્રદ્ધાશુભની શુદ્ધ પયોય તે સમ્યગ્દર્શન છે

શુદ્ધાત્માનુ શ્રદ્ધા છે અને તે શુદ્ધાત્મા જે-દ્વારા અનુભૂત થાય તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે ” [૫ આધ્યાયી ગાથા ૧૯૬-સાવાર્થ]

(૨) “ તેનો ખૂલાસો એ છે કે-આત્માનો જ્ઞાનગુણ સમ્યક્ત્વયુક્ત થતા આત્મસ્વરૂપની જે ઉપલબ્ધિ થાય છે તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે ”
[૫ આધ્યાયી ગા-૧૯૭]

(૩) “ નિશ્ચયથી આ જ્ઞાનચેતના સમ્યગ્દર્શિને જ હોય છે
[૫ આધ્યાયી ગા-૧૯૮]

નોંધ-અહીં આત્માના જે શુદ્ધોપયોગ છે-અનુભવ એ તે ચારિત્ર-ગુણની પર્ણીય છે

(૪) આત્માની શુદ્ધ ઉપલબ્ધિ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે [૫ આ-ધ્યાયી ગાથા-૨૧૫]

નોંધ-અહીં એટલું લક્ષમા રાખવું કે જ્ઞાનની મુખ્યતાએ તથા ચારિત્રની મુખ્યતાએ જે કથન છે તેને સમ્યગ્દર્શનનું બાલ્ય લક્ષણ ગણવું કેમકે સમ્ય-જ્ઞાન અને અનુભવની સાથે સમ્યગ્દર્શન અવિનાશની હોવાથી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે, એ અપેક્ષાએ તો વ્યવહાર કથન કહેવામા આવે છે, અને દર્શન [શ્રદ્ધા] ગુણ અપેક્ષાએ જે કથન છે તેને નિશ્ચય થત કહેવામા આવે છે

(૫) દર્શનનું નિશ્ચય સ્વરૂપ એવું છે કે-સગવાન પરમાત્મ સ્વસાવના અતિન્દ્રિય સુખની રચિ વરવાવાળા જીવમા શુદ્ધ અતરંગ આત્મિક તત્ત્વના આનંદને ઉપજવાનું ધામ એવા શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયનું (પ્રીતાના જીવસ્વરૂપનું) પરમ શ્રદ્ધાન, દંઢ પ્રતીતિ અને સાચો નિશ્ચય એ જ દર્શન છે (આ વ્યાખ્યા સુખ ગુણની મુખ્યતાથી છે)

(૬)

અનેકાન્ત સ્વરૂપ

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સખધી અનેકાન્ત સ્વરૂપ સમજવા લાયક હોવાથી અહીં કહેવામા આવે છે

(૧)-સમ્યગ્દર્શન-તમામ સમ્યગ્દર્શિઓને એટલે ચોથા ગુણ-સ્થાનકથી સિદ્ધ સુધી બધાને એક સરખું છે, એટલે કે શુદ્ધાત્માની માન્યતા તે બધાને એક સરખી છે-માન્યતામા ઢાઈ ફેરફાર નથી

(૨) વર્તે નિજ સ્વભાવનો અનુભવ લક્ષ પ્રતીત,
વૃત્તિ વહે નિજભાવમા પરમાર્થે સમકિત

[આત્મસિદ્ધિ ગાથા ૧૧૧]

અર્થ—પોતાના સ્વભાવની પ્રતીત, જ્ઞાન અને અનુભવ વર્તે અને
પોતાના ભાવમા પોતાની વૃત્તિ વહે તે પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે

(૮)

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું ચારિત્રના લેદ
અપેક્ષાએ કથન

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન ચોથા ગુણસ્થાનથી શરૂ થાય છે, ચોથા
અને પાંચમા ગુણસ્થાનકે ચારિત્રમા મુખ્યપણે રાગ હોય છે તેથી
તેને ‘સરાગ સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે ચારિત્રમા
રાગ ગૌણ છે અને પછીના ગુણસ્થાનોમા તે ટળતા ટળતા છેવટે
સૂપૂર્ણ વીતરાગ ચારિત્ર થાય છે તેથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનથી ‘વીતરાગ
સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે

(૯)

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સ બ ધે પ્રક્ષોતર

પ્રશ્ન—મિથ્યાત્વ અને અનવાનુબધીના નિમિત્તે થતા વિપરિત
અભિનિવેશ રહિત જે શ્રદ્ધા છે તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે કે વ્યવહાર
સમ્યક્ત્વ છે ?

ઉત્તર—તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે, વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ નથી

પ્રશ્ન—૫ સાસ્તિકાવળી ગાથા ૧૦૭ની મસ્કૃત ટીકામા તેને વ્યવ-
હાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે ?

ઉત્તર—ના, તેમા આ પ્રમાણે શબ્દો છે— ‘મિથ્યા-
ત્વોદયજનિત વિપરીતામિનિવેશ રહિત શ્રદ્ધાન’ અહીં ‘શ્રદ્ધાન’
કહીને શ્રદ્ધાનની ઝાળખાણ આપી છે, પણ તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ
કહ્યું નથી વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા તો ગાથા
૧૦૭ મા કહેલ ‘માવાળ’ શબ્દના અર્થમા કહી છે -

પ્રશ્ન-અધ્યાત્મ કમલસાગર કની ૭મી - ગાથામાં તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ ક્યુ છે એ ખરું ?

ઉત્તર-ના, ત્યાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા છે, દ્રવ્યકર્મના ઉપશમ, શુદ્ધ વર્ગેના નિમિત્તથી સમ્યક્ત્વ પેદા થાય છે-એમ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરવી તે વ્યવહારનયથી છે કેમકે તે વ્યાખ્યા પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કહી છે પોતાના પુરુષાર્થથી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે એ નિશ્ચયનયનું કથન છે હિંદીમાં જે 'વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ' એવો અર્થ લયો છે તેમજ ગાથા સાથે બધ બેસતો નથી

(૧૦)

વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા

(૧) પાત્રઅન્તિકાય, ડ્રવ્યો તથા જીવ-પુદ્ગલના સયોગી પરિવારોથી ઉત્પન્ન આસ્રવ, બધ, પુણ્ય, પાપ, સ્વર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ગીતે નવ પદાર્થોના વિષ્ટપદ્ધતિ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે

[૫ આસ્તિકાય ગાથા ૧૦૭ જયસેનાચાર્યકૃત ટીકા પા ૧૭૦]

(૨) જીવ, અજીવ, આત્મ, મધ, સ્વર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વોની જેમ છે તેમ યથાર્થ અટલ શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે

[ઉપદેશ-દાણ-૩ ગાથા-૩]

(૩) પ્રશ્ન-વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું નામ છે ?

ઉત્તર-પ્રથમ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય ત્યારે વિષ્ટપદ્ધતિ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ થાય છે તેથી તે [વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન] ખરેખર નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું સાધક નથી, તો પશુ તેને ભૂત ને ભવનથી સાધક કહેવામાં આરે છે, એટલે કે પૂર્વે જે 'વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન' હતું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતી વખતે અભાવ

ધાય છે, તેથી ત્યારે તેનો અભાવ થાય છે ત્યારે પૂર્વની વિકલ્પ સહિતની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે [પરમાત્મ પ્રકાશ-ગાથા-૧૪૦ પાનુ-૧૪૩ આવૃત્તિ પહેલી સંસ્કૃત ટીકા] આ ગીતે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી, પણ તેનો અભાવ તે કારણ છે

(૧૧)

વ્યવહારાભાસ સમ્યગ્દર્શનને કોઈવાર વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન પણ કહે છે

દ્રવ્યલ્લીંગી મુનિને આત્મજ્ઞાનશૂન્ય આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન અને મધ્યમભાવની એકતા પણ ધર્મધર્મી નથી [બુદ્ધો પ્રવચનસાર અધ્યાય ૩ ગાથા-૩૬ તથા મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ ૨૩૭-૨૩૮-૨૪૧] અહીં જે 'તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન' શબ્દ વાપર્યો છે તે ભાવ નિશ્ચયે નથી પણ નામ નિશ્ચયે છે

'જેને વ-પરનું મધ્યમ શ્રદ્ધાન નથી પણ વીતરાગે કહેલા દેવ-શુર અને વર્મ એ ત્રણેને માને છે તથા અન્યમતમા કહેલા દેવાદિ તથા તત્ત્વાદિને માને નહિ-તો એવા દેવળ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ-વડે તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વી નામ પામે નહિ' [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ, ૩૪૩.] તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળ્યું છે એ અપેક્ષાએ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ થયું છે એમ કહેવાય છે, પણ તેને અગૃહીત મિથ્યા-દર્શન છે માટે ખરી ગીતે તેને વ્યવહારાભાસ સમ્યગ્દર્શન છે

મિથ્યાદષ્ટિ જીવને દેવ-શુર-વર્માદિનું શ્રદ્ધાન આભાસ માત્ર હોય છે, તેના શ્રદ્ધાનમાથી વિપરીતાભિનિવેશનો અભાવ થયો નથી, વળી તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ આભાસમાત્ર છે તથા તેને જે દેવ-શુર-વર્મ નવ તત્ત્વાદિનું શ્રદ્ધાન છે તે વિપરીતાભિનિવેશના અભાવ માટે ઠીક ન થયું, અને કારણ થયા વિના તેમા [સમ્યગ્દર્શનનો] ઉપવાન મલવતો નથી, તેથી તેને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન પણ સંભવતું નથી, તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ માત્ર નામ નિશ્ચયથી કહેવામાં આવે છે [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-પાનુ ૩૨૮-૩૩૨]

(૧૨)

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો ઉપાય

પ્રશ્ન - સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો ઉપાય શું છે ?

—૧—

ઉત્તર - આત્મા અને પર દ્રવ્યો તદ્દન બુદ્ધ છે, એકનો બીજામાં અત્યંત અભાવ છે એક દ્રવ્ય, તેના કોઈ ગુણ કે તેની કોઈ પર્યાય બીજા દ્રવ્યમાં, તેના ગુણમાં કે તેની પર્યાયમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી, માટે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ એવી વસ્તુસ્થિતિની મર્યાદા છે વળી દરેક દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુત્વ ગુણ છે કેમકે તે સામાન્યગુણ છે તે ગુણને લીધે કોઈ કોઈનું કરી શકે નહિ તેથી આત્મા પરદ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ, શરીરને હલાવી-ચલાવી શકે નહિ, દ્રવ્ય કમો ઠ કોઈ પણ પરદ્રવ્ય જીવને કઠી નુકશાન કરી શકે નહિ આ પ્રથમ નક્કી કરવું આ પ્રમાણે નક્કી કરવાથી જગતના પર પડાયોના કર્તાપણાનું જે અભિમાન આત્માને અનાદિથી ચાલ્યું આવે છે તે, માન્યતામાંથી [અભિનાયમાંથી] અને જ્ઞાનમાંથી ખૂલી જાય છે

શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યકર્મો જીવના ગુણોનો ઘાત કરે છે એવું કથા આવે છે તેથી તે કર્મોનો ઉદય જીવના ગુણોનો ખરખર ઘાત કરે છે એમ ઘણા માને છે અને તેનો તેવો અર્થ કરે છે પણ તે અર્થ ખરો નથી કેમકે તે કથન વ્યવહારનયનું છે- માત્ર નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવનાર તે કથન છે તેનો ખરો અર્થ એવો થાય છે કે-ત્યારે જીવ પોતાના પુરુષાર્થના હોપવડે પોતાની પર્યાયમાં વિકાસ કરે છે-અર્થાત્ પોતાની પર્યાયનો ઘાત કરે છે ત્યારે તે ઘાતમાં અનુકૂળ નિમિત્તરૂપ જે દ્રવ્યકર્મ આત્મ પ્રદેશોથી ખરવા તૈયાર થયું છે તેને 'કલ્પ' કહેવાનો ઉપચાર છે એટલે કે તે કર્મ પર નિમિત્તનો આરોપ આવે છે અને જો જીવ પોતે પોતાના સત્ય પુરુષાર્થ વડે વિચાર કરતો નથી-પોતાની પર્યાયનો ઘાત કરતો, નથી તો દ્રવ્યકર્મોના તે જ સમૂહને 'નિજ'રા' નામ આપવામાં આવે છે આ રીતે નિમિત્ત-નિમિત્તિક સંબંધનું જ્ઞાન કરવા પૂરતો તે

વ્યવહાર ધ્યનનો અર્થ થાય છે જે બીજી રીતે (શબ્દો પ્રમાણે) અર્થ કરવામા આવે તો આ સંબંધને બદલે કર્તાકર્મનો સંબંધ માનવા બરાબર થાય છે, અર્થાત્ ઉપાદાન-નિમિત્ત, નિશ્ચય-વ્યવહાર એકરૂપ થઈ જાય છે, અથવા તો એક બાબતુ જીવ દ્રવ્ય અને બીજી બાબતુએ અનત પુદ્ગલ દ્રવ્યો (દ્રવ્યો)—તે અનત દ્રવ્યોએ મળી જીવમા વિકાર કયો એમ તેનો અર્થ થઈ જાય છે—હે જે બની શકે નહિ આ નિમિત્ત-નિમિત્તિત્ત સંબંધ બતાવવા કર્મના ઉદયે જીવને અનર-દુર્ગી-નુકશાન, ક્યુ—પરિપુમાન્યા વગેરે પ્રકારે ઉપચારથી કહેવાય છે, પણ તેનો જો તે શબ્દ પ્રમાણે જ અર્થ કરવામા આવે તો તે ઓટો છે

[જુઓ '૧ી સમસાર માયા-૧૦૦ થી ૧૦૫-૨૦૭ થી ૨૪-નીને અનતયદ્રાયાવ ની ઠીકા]

આ રીતે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે પહેલા તો સ્વ દ્રવ્ય-પરદ્રવ્ય થી ભિન્નતા નક્કી કરવી, પછી તુ કરવું તે હવે કહેવાય છે

— ૨ —

સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યની ભિન્નતા નક્કી કરી, પર દ્રવ્યો ઉપર તુ લક્ષ છોડી સ્વદ્રવ્યના વિચારમા આવવું, ત્યાં આત્મામા જે પડખા છે તે જાણવા એક પડખું-આત્માનું દરેક સમયે ત્રિઢાળી અખંડ પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વભાવરૂપપણું દ્રવ્યે-શુભે-પથોયે (વર્તમાન પથોયને ગૌણ કરતા) છે, આત્માનું આ પડખું નિશ્ચયનયનો વિષય છે આ પડખાને નક્કી કરનાર જ્ઞાનનું પડખું તે 'નિશ્ચયનય' છે

મીજી પડખું વર્તમાન પથોયમા દોષ છે વિકાર છે, તે નક્કી કરવું આ પડખું વ્યવહારનયનો વિચાર છે આમ જો નયદ્વારા આત્માના અને પડખાને નક્કી કર્યા પછી, વિકારી પથોય ઉપર તુ પલ્લ લક્ષ છોડીને પોતાના ત્રિઢાળી ચતન્ય સ્વરૂપ તરફ વળવું એ રીતે ત્રિઢાળી દ્રવ્ય તન્ન વગર્તા-તે ત્રિઢાળી નિત્ય પડખું હોવાથી-તેને આત્મયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે

જે કે નિશ્ચયનય અને સમ્યગ્દર્શન એ બને જુદા જુદા ગુણોની પર્યાય છે તો પણ તે બનેનો વિષય એક છે—અર્થાત્ તે બનેનો વિષય એક અખંડ શુદ્ધ પુદ્ગલ ચેતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે, તેને બીજા શબ્દોમાં ‘ત્રિકાળી સાયક સ્વરૂપ’ કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શન કોઈ પરદ્રવ્ય, દેવ-શુર-શાસ્ત્ર, નિમિત્ત, પર્યાય, ગુણ ભેદ કે ભગ વગેરેને સ્વીકારતું નથી, કેમકે તેનો વિષય ઉપર વધારા મુજબ ત્રિકાળી સાયકસ્વરૂપ આત્મા છે.

(૧૩)

નિર્વિકલ્પ અનુભવની શરૂઆત

નિર્વિકલ્પ અનુભવની શરૂઆત ચોથા ગુણસ્થાનથી જ થાય છે, પરંતુ ચોથા ગુણસ્થાને તે ઘણા કાળના અતરાળે થાય છે, અને ઉપરના ગુણસ્થાનોએ શીઘ્ર શીઘ્ર થાય છે. નીચેના અને ઉપરના ગુણસ્થાનોની નિર્વિકલ્પતામાં ભેદ એ છે કે પરિણામોની મગ્નતા ઉપરના ગુણસ્થાનોમાં વિશેષ છે [ગુણગતી મોક્ષમાગ પ્રકાશક સાથેની ચિટ્ઠી-પાત્ર-૩૪૮]

(૧૪)

સમ્યક્ત્વ પર્યાય હોવા છતાં ગુણ કેમ કહેવાય છે?

પ્રશ્ન - સમ્યગ્દર્શન તો પર્યાય છે છતાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે તેને સમ્યક્ત્વ ગુણ કેમ કહે છે?

ઉત્તર - ખરી રીતે સમ્યગ્દર્શન પર્યાય છે, પણ નેવો ગુણ છે તેની જ તેની પર્યાય પ્રગટી છે—એમ ગુણપર્યાયનું અલેખપણું બતાવવા તેને સમ્યક્ત્વ ગુણ પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે કહેવામાં આવે છે, પણ ખરીરીતે સમ્યક્ત્વ તે પર્યાય છે—ગુણ નથી ગુણ હોય તે ત્રિકાળ રહે છે સમ્યક્ત્વ ત્રિકાળ નથી પણ સમ્યક્ત્વ તો છૂપ પોતાના સત્ય પુરુષાર્થથી પ્રગટ કરે છે ત્યારે થાય છે, માટે તે પર્યાય છે.

(૧૫)

બધા સમ્યગ્દષ્ટિઓનું સમ્યગ્દર્શન સમાન છે

પ્રશ્ન - છત્રસ્થને સમ્યક્ દર્શન હોય છે અને દેવળી તથા સિદ્ધ-

ભગવાનને સમ્યગ્દર્શન હોય છે, તે બનેને સમાન હોય છે કે અસમાન હોય છે ?

ઉત્તર—જેમ હ્રસ્વ (અપૂર્ણ) જીવને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી ભગવાન અને સિદ્ધ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર જ પ્રતીતિ હોય છે જેવું તત્ત્વશ્રદ્ધાન હ્રસ્વને હોય છે તેવું જ કેવળી-સિદ્ધ ભગવાનને પણ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિકની હિનતા-અધિકતા હોવા છતાં પણ તીર્થ આદિકને તથા કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાનને સમ્યગ્દર્શન તો સમાન જ છે, કેમકે જેવી આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધા હ્રસ્વ સમ્યગ્દષ્ટિને છે તેવી જ કેવળી ભગવાનને છે એવા શુશ્રુષ્ઠાને શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા એક પ્રકારની હોય અને કેવળી થતા જુદા પ્રકારની થાય એમ બને નહિ, જો એમ બને તો એવા શુશ્રુષ્ઠાને જે શ્રદ્ધા છે તે ખરી ઠરે નહિ પણ મિથ્યા ઠરે

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક—પાનુ-૩૭૩]

(૧૭)

સમ્યગ્દર્શનના ભેદ શા માટે ?

પ્રશ્ન—જો બધા સમ્યગ્દષ્ટિઓનું સમ્યગ્દર્શન સમાન છે તો પછી આત્માનુશાસનની ૧૧ મી ગાથામા સમ્યગ્દર્શનના દસ પ્રકારના ભેદ કેમ કહેવામા આવ્યા છે ?

ઉત્તર—સમ્યગ્દર્શનના એ ભેદો નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ કહેવામા આવ્યા છે આત્માનુશાસનમા દસ પ્રકારે અમ્યક્ત્વના ભેદ હતા છે તેમા આઠ ભેદ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવા પહેલાં જે નિમિત્તો હોય છે તે નિમિત્તોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે હતા છે, અને બે ભેદ જ્ઞાનના સહકારીપણાની અપેક્ષાએ કહ્યા છે શ્રુતકેવળીને જે તત્ત્વ-શ્રદ્ધાન છે તેને અવગાઠ સમ્યગ્દર્શન કહેવામા આવે છે, અને કેવળી ભગવાનને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને પરમ અવગાઠ સમ્યગ્દર્શન કહેવામા આવે છે, એ ગીતે આઠ ભેદ નિમિત્તોની અપેક્ષાએ અને બે

લેઈ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે 'દર્શન' ની પોતાની અપેક્ષાએ તે લેઈ નથી તે દશે પ્રકારમા સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારે હોય છે—એમ બાણુ

[મોક્ષમા । પ્રકાશક પાનુ-૩૩૩]

પ્રશ્ન—જો ચોથા ગુણસ્થાનથી તે સિદ્ધ ભગવાન કુધી બધા સમ્યગ્દષ્ટિઓને સમ્યગ્દર્શન સરખું છે તો કેવળી ભગવાનને પરમ અવગાઠ સમ્યગ્દર્શન કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર—જેમ ઇન્દ્રિયને જ્ઞાનજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર જ પ્રતીતિ હોય છે સમ્યગ્દર્શન ચોથા ગુણસ્થાને પ્રગટતા જે આત્મસ્વરૂપ નિર્ણિત થયું હતું તે જ કેવળજ્ઞાન વડે બાણુ એટલે ત્યા પ્રતીતિમા પરમ અવગાઠપણું થયું, તેથી જ ત્યા પરમ અવગાઠ સમ્યક્ત્વ ઠહ્યું છે પણ પૂર્વે જે શ્રદ્ધાન ઠહ્યું હતું તેને જો કેવળજ્ઞાનમા જૂઠું બાણુ હોત તો તો ઇન્દ્રિયની શ્રદ્ધા અપ્રતીતરૂપ ગણાત, પરંતુ આત્મસ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન જેવું ઇન્દ્રિયને હોય છે તેવું જ કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાનને પણ હોય છે—એટલે કે મૂળભૂત જીવાદિના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન જેવું ઇન્દ્રિયને હોય છે તેવું જ કેવળીને પણ હોય છે

(૧૮)

સમ્યક્ત્વની નિર્મળતાનું સ્વરૂપ

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ વર્તમાનમા ક્ષાયિકત્વ નિર્મળ છે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વમા સમલ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન થાય છે અહીં જે મલપાડું છે તેનું તારતમ્યસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે આ અપેક્ષાએ તે સમ્યક્ત્વ નિર્મળ નથી અત્યંત નિર્મળ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન થાય તે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન છે

[મોક્ષમા । પ્રકાશક પાનુ-૫૫-૩૩૬-૩૪૬]

આ બધા સમ્યક્ત્વમા જ્ઞાનાદિની હીનતા અધિકતા હોવા છતાં પણ તુલ્ય વીર્ય આદિકને તથા કેવળી ભગવાનને અને સિદ્ધ ભગવા

નને સમ્યક્ત્વ ગુણ તો સમાન જ-કહ્યો છે, ડારણુકે બધાને પોતાના આત્માની અથવા તો માત તરવોની સમાન માન્યતા છે

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ-૩૨૩]

સમ્યગ્દષ્ટિને વ્યવહાર મમ્યક્ત્વમા નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ગર્ભિત છે નિરતર ગમન (પરિણમન) રૂપ છે

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ-૩૫૦]

(૧૯)

સમ્યક્ત્વની નિર્મળતામા નીચે પ્રમાણે પાચ ભેદ પશુ પાડવામા આવે છે

૧-સમલ અગાઢ, ૨-નિર્મળ, ૩-ગાઢ, ૪-અવગાઢ અને ૫-પરમ અવગાઢ

વેદક સમ્યક્ત્વ સમલ અગાઢ છે, ઉપશમ અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નિર્મળ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગાઢ છે અંગ અને અંગ બાહ્ય સંદિત જૈનશાસ્ત્રોના અવગાહનવડે નિષ્કેલી દૃષ્ટિ તે અવગાઢ સમ્યક્ત્વ છે, શ્રુતકેવળીને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને અવગાઢ સમ્યક્ત્વ કહે છે પરમાવધિ, જ્ઞાનીને અને કેવળજ્ઞાનીને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ કહે છે આ બે ભેદ જ્ઞાનના સહજારીપણાની અપેક્ષાએ છે

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ-૩૩૩-૩૩૪]

“ ઉપશમ સમક્ષિત કરતા ક્ષાયિક મમક્ષિત અધિક વિશુદ્ધ છે ”
[જુઓ તત્ત્વાર્થ ગજવાર્તિક અખા ૨ સુ ૧ નીચેની કારીખ ૧૦-૧૧, તથા તેની નીચે સરૂત ગીકા]

“ ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની વિશુદ્ધિ અનત-ગુણી અધિક છે ”

[જુઓ તત્ત્વાર્થ ગજવાર્તિક અખા ૨ સુ ૧ કારીખ ૧૨ નીચેની સરૂત ગીકા]

(૨૦)

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાને સમ્યક્ત્વ પ્રગટયાનું શ્રુત-
જ્ઞાનવડે બરાબર જાણે છે

પ્રશ્ન-પોતાને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યુ છે તેની કયા જ્ઞાન વડે
બરાબર પડે ?

ઉત્તર-ચોથા યુગ્મસ્થાને ભાવશ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે જ્ઞાનવડે
પોતાને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટયાની સમ્યગ્દષ્ટિને બરાબર પડે છે જો તે
જ્ઞાનવડે બરાબર ન પડે એમ માનીએ તો તે શ્રુતજ્ઞાનને સમ્યક્
[યથાર્થ] કેમ કરી શકાય ? જો પોતાને પોતાના સમ્યગ્દર્શનની
બરાબર ન પડતી હોય તો તેનામાં અને મિથ્યાદષ્ટિ બજાનીમા કાંઈ
ફેર પડ્યો નહિ !

પ્રશ્ન-અહીં તમે સમ્યગ્દર્શનને શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા જણાવ્યો એમ કહ્યું
છે, પણ ૫-આધ્યાયી અધ્યાય ૨ માં તેને અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાય-
જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન ગોચર કહ્યું છે-તે જાણ્યો નીચે પ્રમાણે છે -

સમ્યક્ત્વ ધર્મતુલ્ય મૂલ્ય કેવલજ્ઞાનગોચરમ્ ।

ગોચર સ્વાવિસ્ત્યાન્ત પર્યાયજ્ઞાનયોદ્વયો ॥૩૭૫॥

[અર્થ-સમ્યક્ત્વ વાસ્તવમાં સૂક્ષ્મ છે અને કેવળજ્ઞાનગોચર
છે તથા અવધિ અને મન પર્યાય એ બંને ગોચર છે,] અને
અધ્યાય ૨ ગાથા ૩૭૨ માં, તે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનગોચર નથી-એમ
કહ્યું છે, અને અહીં તમે સમ્યગ્દર્શન શ્રુતજ્ઞાનગોચર છે એમ કહ્યું
છો તેનો શું ખુલાસો છે ?

ઉત્તર-સમ્યગ્દર્શન તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનગોચર નથી એમ
જે ૩૭૬ ની ગાથામાં કહ્યું છે તેનો અર્થ એટલો છે કે-સમ્યગ્દર્શન
તે-તે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી એમ સમજવું, પણ તે તે જ્ઞાનથી
સમ્યગ્દર્શન કોઈ પ્રકારે બાહ્ય ન જ શકાય એમ કહેવાનો હેતુ
નથી. આ બાબતમાં ૫-આધ્યાયીની ૩૭૨ અને ૩૭૩ ગાથા નીચે
પ્રમાણ છે -

इत्येव ज्ञानतत्त्वोक्तौ सम्यग्दृष्टिर्निजात्मदृक् ।

वैषयिके सुखे ज्ञाने राग-द्वेषौ परित्यजेत् ॥૩૭१॥

અર્થ:-એવી રીતે તત્ત્વોના બાબવાવાળા 'સ્વાત્મદર્શી' સમ્યગ્દષ્ટિ
છવ ઇન્દ્રિયનું સુખ અને જ્ઞાનમાં રાગ દેવને છોડે છે

अपराण्यपि लक्ष्माणि सन्ति सम्यग्दृगात्मनः ।

सम्यक्ત્વેनाविनाમूर्तये (अ) सरक्ष्यते सुदृक् ॥૩૭૩॥

અર્થ:-સમ્યગ્દષ્ટિ છવતુ બીજી લક્ષણ પણ છે કે-સમ્યક્ત્વેના
અવિનાશાવી લક્ષણો દ્વારા સમ્યગ્દષ્ટિ છવ લક્ષિત થાય છે.

તે લક્ષણ ગાથા-૩૭૪ ના ૩૬ ૧ -

चक्रमाद्य मुख ज्ञानमनावेय दृगात्मनः ।

नावेयं फल सर्वत्र (स्व) तद्वद् दृष्टोपलपित ॥૩૭૪॥

અર્થ:-જેમ ઉપર ઢાંચું તે રીતે સમ્યગ્દષ્ટિને ઈન્દ્રિયનું સુખ
અને જ્ઞાનનો આદર નથી તેમ જ, આત્મપ્રત્યક્ષ હોવાને કારણે
કર્મોનો પણ આદર નથી

ગાથા-૩૭૫-૩૭૬ નો એટલો જ અર્થ કે-સમ્યક્ત્વેના
કેવળજ્ઞાનાદિનો પ્રત્યક્ષ વિષય છે અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ
વિષય નથી પરંતુ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં તે તેના લક્ષણોને કારણે
શકાય છે અને કેવળજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનમાં લક્ષણોને કારણે
સિવાય પ્રત્યક્ષ બાણી શકાય છે

પ્રશ્ન-આ વિષયને દષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવો

ઉત્તર-સ્વાનુભવદશામાં આત્માને જોઈને જોઈને
જ્ઞાનવડે બાણવામાં આવે છે શ્રુતજ્ઞાન નથી જોઈને જોઈને
તે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન પુરોક્ષ છે તેથી જોઈને જોઈને
હોતું નથી અહીં આત્માને જે સારી જોઈને જોઈને
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષપણું નથી તથા જોઈને જોઈને
બાણવામાં આવે છે તેમ એકદેશ (જોઈને જોઈને)

અમ જ્યાત પ્રદેશાદિ જાણવામા આવતા નથી, તેથી, સામ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ નથી

અનુભવમા આત્મા તો પરોક્ષ જ છે, કાઈ આત્માના પ્રદેશોનો આકાર ભાસતો નથી પરંતુ સ્વરૂપમા પરિણામ મગન થતા જે સ્વાનુભવ થયો તે સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ છે, એ સ્વાનુભવનો સ્વાદ કાઈ આગમ-અનુમાનાદિક પરોક્ષ પ્રમાણુવડે જાણતો નથી—પોતે જ એ અનુભવના રસાસ્વાદને પ્રત્યક્ષ વેદ છે, જેમ કોઈ અધ મનુષ્ય સાકરનો આસ્વાદ કરે છે, ત્યાં સાકરના આકારાદિ પરોક્ષ ઈ પણ જીભવડે જે સ્વાદ લીધો છે તે સ્વાદ પ્રત્યક્ષ છે—એમ અનુભવ સબધમા જાણવું [શુભગતી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમા પાનુ-૩૪૭-૩૪૮ ટોડરમ લજીની રહસ્યપૂર્ણ ચીકી] આ દશા ચોથા ગુણુસ્થાને હોય છે

આ પ્રમાણે આત્માનો અનુભવ જાણી શકાય છે અને જે જીવને તેવો અનુભવ હોય તે જીવને સમ્યગ્દર્શન અવિનાશાવી હોય છે, માટે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનથી સમ્યગ્દર્શન બરાબર જાણી શકાય છે

પ્રગ્ન-આ જાબતમા પચાધ્યાયકારે શું કહ્યું છે ?

ઉત્તર-પચાધ્યાયના પહેલા અધ્યાયમા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવતા ૭૦૬ મીં ગાથામા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે -

અપિ કિંચામિનિવાધિક્વોધદૈત તદાદિમં યાવત્ ।
સ્વાત્માનુભૂતિમમયે પ્રત્યક્ષ તત્સમક્ષમિવ નાન્યત્ ॥૭૦૬॥

અર્થ-અને વિશેષ એ છે કે-સ્વાનુભૂતિના સમયે જેટલું પણ પહેલું તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું દેવ રહે છે તેટલું તે બધું સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષની માફક પ્રત્યક્ષ છે બીજું નથી-પરોક્ષ નથી

ભાવાર્થ-તથા તે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમા પણ એટલી વિશેષતા છે કે જે વખતે તે, જે, જ્ઞાનોમાથી કોઈ એક જ્ઞાનદ્વારા સ્વાનુ-

ભૂતિ ધાય છે તે વખતે એ જાને જાનો પણ અતીન્દ્રિય સ્વાત્માને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેથી આ જાને જાનો પણ સ્વાનુભૂતિ વખતે પ્રત્યક્ષ છે-પરોક્ષ નથી

પ્રશ્ન.-આ બાબતમા બીજા કોઈ શાસ્ત્રો-આધારો છે ?

ઉત્તર.-હા, મોક્ષભાગ પ્રગણકમા ૩૪૮ મા પાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે -

“જે પ્રત્યક્ષ જેવું હોય તેને પણ પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ, જેમ લોકમા પણ કહીએ છીએ કે ‘અમે સ્વપ્નમા વા ધ્યાનમા ફલાણા પુરુષને પ્રત્યક્ષ દીઠો,’ હવે તેને પ્રત્યક્ષ દીઠો તો નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ માફક પ્રત્યક્ષવત [તે પુરુષને] યથાર્થદેખ્યો તેથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય, તેમ અનુભવમા આત્મા પ્રત્યક્ષ માફક યથાર્થ પ્રતિભાસે છે”

પ્રશ્નકાર-શ્રી કુદકુદાચાર્યકૃત શ્રી સમયસાર પરમાગમ છે તેમા આ બાબત શું કહ્યું છે તે જણાવો ?

ઉત્તર-(૧) શ્રી સમયસારની ગાથા ૪૬ ની ટીકામા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે-

“આ પ્રમાણે રમ, ઉપ, ગદ્ય સ્પર્શ, શબ્દ, મસ્થાન અને વ્યક્તપણાનો અભાવ હોવા છતા પણ સ્વસંવેદનના બળથી સદા પ્રત્યક્ષ હોવાથી અનુમાન ગોચરમાત્રપણાના અભાવને લીધે (જવને) અલિંગ્યકહ્યું કહેવામા આવે છે”

“પોતાના અનુભવમા આવતા ચેતનાગુણ વડે સદા અતરંગમા પ્રગણમાન છે તેથી (જવ) ચેતનાગુણવાળો છે”

(૨) શ્રી સમયસારની ગાથા ૧૪૩ મા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે-

ટીકા-જેવી રીતે દેવળી ભગવાન, વિદ્યના સાક્ષીપણાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત એવા જે વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષો તેમના સ્વરૂપને જ દેવળ બોલે છે પરંતુ, નિરંગ પ્રગણમાન મહજ, વિમળ, સદૃશ દેવળજ્ઞાન વડે સદા પોને જ વિજ્ઞાનધન થયા હોયને.

શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાના અતિકાન્તપણાવડે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાને જોળગી ગયા હોવાને લીધે) સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દુર થયા હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતા નથી, તેવી રીતે જે (શ્રુતજ્ઞાનની આત્મા), સૂર્યોપશમથી જેમનું રૂપજલુ ધામ છે એવા શ્રુતજ્ઞાનાત્મક વિક્ર પો ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં પરંતુ ગ્રહણ કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવમૂલ વ્યવહારનિરૂપનનયપથોના સ્વરૂપને જ દેવળ બાજુ છે પરંતુ, તીક્ષ્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ગ્રહવામા આવેલા નિર્મળ, નિત્ય ઉદ્ધિત, ચિન્મય સમયથી પ્રતિબદ્ધપણાવડે (અર્થાત્ ચૈતન્યમય આત્માના અનુભવ વડે) તે વખતે (અનુભવ વખતે) પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયો હોઈને, શ્રુતજ્ઞાનાત્મક સમસ્ત અતઃસ્વરૂપ તથા બહિર્સ્વરૂપ વિકલ્પોની ભૂમિકાના અતિકાન્તપણાવડે સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દુર થયો હોવાથી, કોઈપણ નયપક્ષને ગ્રહતો નથી, તે (આત્મા) બદેખર સમસ્ત વિકલ્પોથી પર પરમાત્મા, જ્ઞાનાત્મા, પ્રત્યગ્જયોતિ, આત્મ પ્રજ્ઞાતિરૂપ, અનુભૂતિમાન સમયસાર છે

સાવાર્થ - જેમ દેવગી ભગવાન સદા નયપક્ષના સ્વરૂપના સાક્ષી (જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા) છે તેમ શ્રુતજ્ઞાનની પણ જ્યારે સમસ્ત નયપથોથી રહિત થઈ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવતું અનુભવન કરે છે ત્યારે નય પક્ષના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા જ છે એક નયનો સર્વથા પક્ષ ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સાથે મળેલો રાગ થાય, પ્રયોજનતા વશે એક નયને પ્રધાન કરી તેનું ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સિરાય આગ્નિ મોહનો રાગ ગ્રહે, અને જ્યારે નયપક્ષને છોડી વસ્તુસ્વરૂપને દેવળ બાજુ જ ત્યારે તે વખતે શ્રુતજ્ઞાનની પણ દેવગીની માફક વીતરાં જેવો જ હોય છે એમ બાજુ

(૩) શ્રી સમયત્રારની ગાથા ૫ મા આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે, તે એક-ત્વવિભક્ત આત્માને હું આત્માના નિજવૈભવ વડે દેખાડું છું, જો હું દેખાડું તો પ્રમાણ કરવું ' તેની ટીકા કરતા આચાર્ય ભગવાનશ્રી

અમૃતચદ્રસૂરી કહે છે કે, 'એમ જે જે પ્રકારે મારો જ્ઞાનનો વિભવ છે તે સમસ્ત વિભવથી દર્શાવું છું ' જો દર્શાવું તો સ્વયમેવ (પોતે જ) પોતાના અનુભવ-પ્રત્યક્ષથી પરીક્ષા કરી પ્રમાણ કરવું ' આગળ જતા ભાવાર્થમાં જણાવે છે કે, 'આચાર્ય' આગમનુ સેવન, યુક્તિનુ અવલબન, પરાપર શુરનો ઉપદેશ અને સ્વસ વેદન-એ ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના જ્ઞાનના વિભવથી એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ આત્માનુ સ્વરૂપ દેખાડે છે તેને સામળનારા હે શ્રોતાઓ ! પોતાના સ્વસ વેદન-પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરો ' આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પોતાને અમ્યક્ત્વ થયું છે તેની સ્વસ વેદન પ્રત્યક્ષથી મુતપ્રમાણ (સાચા જ્ઞાન) બડે પોતાને ખબર પડે છે

[જુઓ મમયસા ગુજરાતી પાનુ-૧૧]

(૪) કલથ ૯ મા શ્રી અમૃતચદ્રાચાર્યદેવ જણાવે છે કે—

(માનિતી)

હૃદયતિ ન નયશ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણમ્

ક્વચિદપિ ચ ન ત્રિદો યાતિ નિક્ષેપચક્રમ્ ।

ક્વિમપરમભિવધ્મો વામ્નિ સર્વંકપેસ્થિ-

ન્નનુભવમુપયાતે ભાતિ ન દ્વેતમેવ ॥ ૯ ॥

અર્થ—આચાર્ય શુદ્ધનયનો અનુભવ કદી કહે છે કે—આ સર્વ જોડોને ગૌણ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્ય-અમરકારમાત્ર તેજ પુજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતા નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી, પ્રમાણ અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિક્ષેપોનો સમૂહ ડયા જતો રહે છે તે અમે જાણતા નથી આથી અધિક મુંઝડો ? દેવ જ પ્રતિભાસિત થતું નથી

ભાવાર્થ—x x x x x શુદ્ધ અનુભવ થતા દેવ જ ભાસતું નથી, એકકાર ચિન્માત્ર જ દેખાય છે

આ ઉપરથી—પુણ સિદ્ધ થાય છે કે ચોથા, શુભસ્માને પણ આત્માને પોતાને, પોતાના ભાવમુતક્રાંત શુદ્ધ, અનુભવ થાય છે

અમૃતચંદ્રસૂરી કહે છે કે, 'એમ જે જે પ્રકારે મારો જ્ઞાનો વિભવ છે તે સમસ્ત વિભવથી 'દર્શનું' છુ 'જે દર્શનું તે સ્વયમેવ (પોતે જ) પોતાના અનુભવ-પ્રત્યક્ષથી પરીક્ષા કરી પ્રમાણ કરવું' આગળ જતા ભાવાર્થમાં જણાવે છે કે, 'આચાર્ય' આગમનુ સ્તેષન, સુકિતનુ અવલબ્ધન, પરાપર શુરનો ઉપદેશ અને સ્વસ વેદન-એ ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના જ્ઞાનના વિભવથી એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ આત્માનુ સ્વરૂપ દેખાડે છે તેને સાક્ષીનારા હે શ્રીતાઓ ! પોતાના સ્વસ વેદન-પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરો ' આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પોતાને સમ્યક્ત્વ થયું છે તેની સ્વસ વેદન પ્રત્યક્ષથી મુતપ્રમાણ (સાચા જ્ઞાન) વડે પોતાને ખબર પડે છે

[શુઓ મનપ્રસાદ શુજાની પાનુ-૧૨]

(૪) કલથ લ મા શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ જણાવે છે કે-

(માનિની)

ઇવયતિ ન નયગ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણમ્

સ્વચ્છિદપિ ચ ન વિદ્યો યાતિ નિશ્લેષચક્રમ્ ।

કિમપરમમિદધ્મો વામ્નિ સર્વંડકપેસ્મિ-

ન્નનુભવમુપયાતે ભાર્તિ ન દ્વેતમેવ ॥ ૯ ॥

અર્થ-આચાર્ય શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી કહે છે કે-આ સર્વ સ્તોને ગૌણ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયમૂલ ચૈતન્ય-અમરકારસાત્ર તેજ પુજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતા નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી, પ્રમાણ અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિશ્લેષોનો સમૂહ કયા જતો રહે છે તે અમે જાણતા નથી આથી અધિક મુંઝડો દેત જ પ્રતિભાસિત થતું નથી

ભાવાર્થ-૪૪૪ ૪૪૪ શુદ્ધ અનુભવ થતા દેત જ સાચું નથી, એકાકાર ચિન્મૈત્ર જ દેખાય છે

આ ઉપરથી પૂણ નિધ થાય છે કે ચોથા શુભસ્માને પૂણ આત્માને પોતાને પોતાના ભાવમુતક્રાશ શુદ્ધ અનુભવ થાય છે.

સમયસારજીમાં લગભગ દરેક ગાથામાં આ અનુભવ થાય છે એમ જણાવી અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે

સમ્યક્ત્વ એ સૂક્ષ્મ પર્યાય છે એ ખરું, પણ સમ્યગ્જ્ઞાની પોતાને મુમતિ અને સુશ્રુતજ્ઞાન થયું છે એમ નડકી કરી શકે છે અને તેથી તેનું (સમ્યગ્જ્ઞાનનું) અવિનાશાવી સમ્યગ્દર્શન પોતાને થયું છે એમ શ્રુતજ્ઞાનમાં નડકી કરે છે કેવળજ્ઞાન, મન પર્યાયજ્ઞાન અને પરમ અવધિજ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનને પ્રત્યક્ષ બાણી શકે છે—એટલો જ માત્ર સફાવત છે

પર્યાયધર્મીની ગાથા-૧૯૬-૧૯૭-૧૯૮ માં કહ્યું છે કે—“જ્ઞાન શબ્દથી આત્મા સમજવો ભેદજો કેમકે આત્મા જ્ઞાનરૂપ સ્વયં છે, તે આત્મા જેનાદ્વારા શુદ્ધ બણવામાં આવે છે તેનું નામ જ્ઞાનચેતના છે અર્થાત્ જે સમયે જ્ઞાનગુણ સમ્યક્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે—કેવળ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે તે સમયે તેને જ્ઞાન ચેતના કહેવામાં આવે છે જ્ઞાનચેતના નિશ્ચયથી સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને કદી પણ હોઈ શકે નહીં ”

સમ્યક્મુક્તિ અને સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાન છે તે કથયિત અનુભવગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ પણ કહેવાય છે, અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન જે કેવળજ્ઞાન છે તે જો કે ‘ઉપરથને પ્રત્યક્ષ નથી તોપણ શુદ્ધનય આત્માના કેવળ-જ્ઞાનરૂપને પરોક્ષ જણાવે છે એ રીતે સમ્યગ્દર્શનનું પર્યાય જ્ઞાન સમ્યક્મુક્તિ અને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર થઈ શકે છે

[‘શ્રી સમયસાર’ ૫મ ભાગ પાનું-૩૫ ગાથા ૧૪ નીચેનો ભાવોર્થ]

(૨૧)

‘કેટલાક પ્રશ્નો અને ઉત્તર

(૧) પ્રશ્ન—જ્ઞાનગુણ જ્યારે આત્માભિમુખી થઈ આત્મલીન થઈ ‘ભવ’ છે ત્યારે તે જ્ઞાનની વિશેષ અવસ્થાને સમ્યગ્દર્શન કહે છે—એ ખરું છે ?

ઉત્તર—ના, જે ખરું નથી, સમ્યગ્દર્શન તે ‘દર્શન (મહા) શુણ્ણીપર્યાય’ છે, તે ‘જ્ઞાનની’ વિશેષ પર્યાય નથી ‘જ્ઞાનની આત્મભિ-

મુખ્ય અવસ્થા વખતે સમ્યગ્દર્શન હોય છે-એટલું ખરૂં, પણ સમ્યગ્દર્શન તે જ્ઞાનની પર્યાય નથી

(૨) પ્રશ્ન - સુદેવ, મુગુરુ અને મુથાસની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે ?
 ઉત્તર - તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન નથી, વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે, કેમકે ત્યાં રાગમિશ્રિત વિચાર (વિકલ્પ) સહિત શ્રદ્ધા છે, આવી શ્રદ્ધા (વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન) યથા પછી જીવ જ્યારે પોતાના ત્રિકાળી અખંડ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તરફ વળે છે ત્યારે રાગ-વિકલ્પનો સખધ અથે ટળતા નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે

(૩) પ્રશ્ન - વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે ?

ઉત્તર - ના, વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન તો નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન તો વિહાર છે, અને નિશ્ચય-સમ્યગ્દર્શન તો શુદ્ધ પર્યાય છે વિહાર તે અવિકારનું કારણ કેમ થઈ શકે ? એટલે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ થઈ શકે નહિ, પણ તેનો વ્યય (અભાવ) થઈ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનો ઉત્પાદક સુપાત્ર જીવોને પોતાના પુરુષાર્થથી વાચ્ય છે

શાસ્ત્રમા જ્યાં વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ કહ્યું છે, ત્યાં વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનને અભાવરૂપ કારણ કહ્યું છે-એમ સમજવું, કારણ બે પ્રકારના છે-(૧) નિશ્ચય (૨) વ્યવહાર નિશ્ચય કારણ તો અવસ્થારૂપે થનાર દ્રવ્ય પોતે છે અને વ્યવહાર કારણ પૂર્વની પર્યાયનો વ્યય થાય છે તે છે

(૪) પ્રશ્ન - શ્રદ્ધા, રુચિ, અને પ્રતીતિ આદિ જેટલા પ્રાણી છે તે બધા સમ્યક્ત્વ નથી અને જ્ઞાનની પર્યાય છે એમ પચાધ્યાયી ગાવા ૩૮૬-૩૮૭ માં કહ્યું છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર - આત્મા જ્યારે જીવાદિ સાત તત્ત્વોને વિચારે છે ત્યારે તેને જ્ઞાતમા રાશીથી ભેદ પડે છે તેથી એ જ્ઞાનની પર્યાય છે અને તે સમ્યક્ત્વ નથી એમ કહ્યું છે એ કોઈ જીવને સમ્યક્ત્વનું કારણ

યાય છે (અર્થાત્ તેનો અભાવ ઝરી ડોઈ જીવ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે) તેથી તેને બ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહેલ છે

[મજ્ઞિમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ ૩૩૦]

સાત તરવો અને નવ પદાથીનું નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સહિતનું જ્ઞાન છે

[જુઓ પચાધ્યાયી અધ્યાય ૨ ગાથા ૧૮૧-૧૮૬]

શ્રી મહામનદાલજી દૃઢ પચાધ્યાયી પાનુ-૧૧૦ ગાથા-૩૮૬ ના ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે-

“પરંતુ વાસ્તવમે જ્ઞાન લી યહી હે કે જેસે કે તેસા જાનના ઓર સમ્યક્ત્વ લી યહી હે કે જેસે કે તેસા શ્રદ્ધાન કરના”

આ ઉપરથી સમજવું કે રાગ મિશ્રિત શ્રદ્ધા તે જ્ઞાનની પયાંય છે રાગ રહિત જે તત્વાર્થ શ્રદ્ધા છે તે સમ્યગ્દર્શન છે, તેને સમ્યક્ માન્યતા અથવા સમ્યક્ પ્રતીતિ પણ કહેવામાં આવે છે ગાથા-૩૮૭ માં જ્ઞાનચેતના તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ એવો છે કે, અનુભૂતિ પોતે સમ્યગ્દર્શન નથી પણ તે હોય ત્યારે સમ્યગ્દર્શન અવિનાશાવીરૂપ હોય છે તેથી તેને બાહ્ય લક્ષણ કહ્યું છે [જુઓ પચાધ્યાયી અધ્યાય ૨ ગાથા-૪૦૧-૪૦૨-૪૦૬] સમ્યગ્દર્શન પ્રથમ પ્રગટ થતા જ જ્ઞાન સમ્યક્ થઈ જાય છે, અને આત્માની અનુભૂતિ થાય છે-એટલે કે જ્ઞાન સ્વજ્ઞેયમાં સ્થિર થાય છે, પણ તે સ્થિરતા થોડો વખત ટકે છે અને રાગ હોવાથી જ્ઞાન સ્વમાથી છૂટીને પર તરફ જાય છે, ત્યારે પણ સમ્યગ્દર્શન હોય છે અને એક જ્ઞાનનો ઉપયોગ પરને જાણવામાં રોકાયો છે તો પણ તે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે વખતે અનુભૂતિ નથી તોપણ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે એમ જાણવું

(૫) પ્રશ્ન-‘સમ્યગ્દર્શનનું એક લક્ષણ જ્ઞાન ચેતના છે’ એ બરાબર છે ?

ઉત્તર:-જ્ઞાનચેતના સાથે સમ્યગ્દર્શન અવિનાશાવી હોય જ છે તેથી તે બ્યવહાર અથવા બાહ્ય લક્ષણ છે

(૬) પ્રશ્ન—અનુભૂતિનું નામ ચેતના છે—એ બરાબર છે ?

ઉત્તર—જ્ઞાનની સ્થિરતા એટલે કે શુદ્ધોપયોગ (અનુભૂતિ) ને ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનચેતના કહેવામા આવે છે ‘ચેતના’ નો અર્થ જ્ઞાન અને દર્શન છે

(૭) પ્રશ્ન—સમ્યગ્દર્શનનો અર્થ શુદ્ધાત્મ અવલોકન વા શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિ વા શુદ્ધાત્માનુભૂતિ છે એ બરાબર છે ?

ઉત્તર—એ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ આત્માની આત્મામા સ્થિરતા એવો થાય છે, અને તે ચારિત્ર ગુણની પર્ચાય છે માટે પ્રશ્નમા કહેવામા આવેલો અર્થ ઘટતો નથી, પણ અવિનાશાવી સબધથી તેને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહી શકાય

(૮) પ્રશ્ન—પૂર્ણ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ ૧૩-૧૮ ગુણસ્થાને તથા સિદ્ધોને હોય છે તેથી પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન પણ ત્યાં થાય છે—એ બરાબર છે ? એટલે કે તે પૂર્ણના જેટલા સમ્યગ્દર્શન છે તે સમ્યગ્દર્શન પૂર્ણ નથી એ બરાબર છે ?

ઉત્તર—સિદ્ધ ભગવાનનું સમ્યગ્દર્શન અને તીર્થંચનું સમ્યગ્દર્શન વિષય અપેક્ષાએ એક સરખું હોય છે એટલેકે આત્માને જેવો સિદ્ધ ભગવાન માને છે તેવો જ સમ્યગ્દષ્ટિ તીર્થંચ માને છે, તેમા દેશમાત્ર ફેર નથી સમ્યગ્દષ્ટિ તીર્થંચ એક પ્રકારે પોતાના આત્માને માને અને સિદ્ધ ભગવાન કોઈ બીજા પ્રકારે માને એમ બની શકે નહિ. પરંતુ સ્વદ્રશ્યની અપેક્ષાએ પર્ચાયમા ફેર છે સમ્યગ્દર્શન પર્ચાયની પૂર્ણતા દેવજ્ઞાન થતા પ્રગટે છે તે અપૂર્ણતાનું ઉપાદાન કારણ સંસ્કારવશપણ છે અને નિમિત્ત લેવું હોય તો ચારિત્ર મોહનીય તથા ઘાતી કર્મના ઉદયને ઉપચારથી હેવાય છે આ સબ ધે તત્પર્ચસારમા પાને ૩૦૪ ના આ પ્રમાણે કહ્યું છે, “અથવા એ કહેવું ભોલું છે કે ચારિત્રમોહનીય, મિથ્યાત્વના અભાવમા રહે તો છે પરંતુ બ્યા મુધી ચારિત્રમોહનીય’ રહે છે ત્યામુધી સમ્યક્ત્વની પણ પૂર્તિ થતી નથી—શાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ‘દેવજ્ઞ સમ્યક્ત્વ’ નામ પામતું નથી, કે જે રત્નત્રયની પૂર્ણતાનું એક

ચિન્હ છે ભાવાર્થ કાંઈક સસ્કાર વશ હો યા ચારિત્ર મોહના સળધથી હો, ચારિત્રમોહનીય તથા ધાતી કમો રહે છે ત્યામુધી સમ્યક્ત્વપૂર્ણ થતુ નથી ” વળી જુઓ શ્લોક વાર્તિક પા ૬૮-૬

આ પ્રમારે પૂર્ણતામા અનેકાત છે નીચલા ગુણસ્થાનોમા વિષય અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શન પૂર્ણ છે, પણ સ્વદ્રવ્યની પર્યાય અપેક્ષાએ અપૂર્ણ છે કેવળજાની ભગવાનને વિષય અને પર્યાય બંને અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનની પૂર્ણતા છે

પ્રશ્ન - સમ્યક્ગુણ સર્વથા ક્ષાયકનમ્યગ્દર્શિને થયો કે નથી થયો? તેનુ નમાધન કહો [પ્રશ્નકારની ફલીલ] જો કહેશે કે મર્વથા વયો છે તો (તેને) સિધ્ધ કહો, શાથી? કે એક ગુણ સર્વથા વિનળ થતા નવું શુદ્ધ થાય સમ્યક્ગુણ સર્વ ગુણોમા ફેલાયેલો છે તેથી સમ્ય જ્ઞાન સમ્યક્દર્શન બધા ગુણ સમ્યક્ થયા પણ તર્વથા સમ્ય જ્ઞાન નથી-એ-દેશ સમ્ય જ્ઞાન છે સર્વથા જ્ઞાન સમ્યક્ હોય તો સર્વથા ગુણ શુદ્ધ હોય તેથી મર્વથા કહેતા નથી, વળી જો િચિત્ત સમ્યક્ગુણ શુદ્ધ કહીએ તો સમ્યક્ગુણનુ ધાતક મિથ્યાત્વ-અનતા-નુબધી કમં હવુ તે તો રહ્યું, જે ગુણનુ આવરણ બધું તે ગુણ શુદ્ધ હોય માટે િચિત્ત શુદ્ધ પણ બનતુ નથી તો કેવી રીતે છે?

જિત્ત - એ આવરણ તો ગયુ પણ બધા ગુણો સર્વથા સમ્યક્ થયા નથી આવરણ જવાલી મર્વ ગુણો સમ્યક્ મર્વથા ન થયા તેથી પરમસમ્યક્ નથી બધા ગુણો સાક્ષાત્ સર્વથા શુદ્ધ સમ્યક્રૂપ થાય ત્યારે ‘પરમસમ્યક્’ એવું નામ હોય, વિવશાપ્રમાણુધી કથન પ્રનાણ છે એ દર્શન ઉપરની પૌદ્ગલિક સ્થિતિ બ્યારે નાશ થઈ ત્યારે જ આ જીવનો જે સમ્યક્ત્વગુણ મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમ્યો હતો ત જ નમ્યગ્દર્શન સપૂર્ણ સ્વભાવરૂપ થઈ પરિણમ્યો-પ્રગટ થયો એતન-મયેતનની શુ? પ્રતીતિથી સમ્યક્ત્વગુણ નિજભૂતિસ્વરૂપ થઈ પરિણમ્યો, તેનુ લક્ષણ-જ્ઞાનગુણ અનંત શક્તિએ કરી વિકારરૂપ થઈ રહ્યો હતો તે ગુણની અનંત શક્તિમા કેટલીક શક્તિ પ્રાટ થઈ, સામાન્યથી નામ ધ્યુ તેને મતિ-શ્રુતિ કહીએ છીએ અથવા

નિશ્ચયજ્ઞાન શ્રુતપર્યાય કહીએ જઘન્યજ્ઞાન કહીએ ઠીએ, બાકીની સર્વજ્ઞાન શકિત રહી તે અજ્ઞાન-વિદારરૂપ વર્ણમાં છે એ વિકાર શકિતને કર્મધારારૂપ કહીએ છીએ એ જ પ્રમાણે જીવને દર્શનશકિત નદર્શનરૂપ રહી છે, એ જ પ્રમાણે જીવના ચારિત્રગ્રી કેટલીક ચારિત્રરૂપ તથા કેટલીક અન્ય વિદારરૂપ છે, એ પ્રમાણે ભોગગુણની સમજળી બધા ગુણ જેટલા નિરાવરણ તેટલા શુદ્ધ, બાકીના વિદાર રૂપ, એ બધા મિશ્રભાવ થયેા પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાનમાં સર્વશુદ્ધ શ્રદ્ધાભાવ પ્રયો છે પણ આવરણ જ્ઞાનનું તથા અન્યગુણોનું લાગ્યું છે માટે તે મિશ્રભાવ છે

[અનુસાર પ્રકાશ પાનુ-૭૮ ૭૬]

આ સબધમાં શ્રી પદ્મનદીપચરિત્કાવ્યમાં ‘સુપ્રભાત-અષ્ટક’ સ્તોત્ર છે તેની પહેલી ગાથામાં પણ આ જ ભાવથી કહ્યું છે કે -

(સાદ્ભવિનિર્મિતિ)

નિશ્શેષાવરણદ્વયસ્થિતિ નિશાપ્રાન્તેન્તરાયક્ષયો

દ્યોતે મોહરૂતે ગતે ચ સદૃશા નિદ્રામર દૂરત ।

સમ્યગ્જ્ઞાનદગ્ધિયુગ્મમમિતો વિસ્ફારિતયત્ર ત

સ્લન્ધ ચેરિહ મુપ્રભાતમચલ તેભ્યો_યતિભ્યો નમ , ॥૧॥

અર્થ-જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ એ બંનેની હેયાતિરૂપ જે રાત્રિ તેનો પ્રાથમિકાથી, તથા અતરાય કર્મના દાય થવાથી પ્રકાશ થતા, અને, મોહનીયકર્મના નિમિત્તથી કરવામાં આવેલ, જે નિદ્રાનો ભાર તે તુરત જ દૂર થતા જે સુપ્રભાતમાં સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યગ્દર્શનરૂપ બંને નેત્રો વિશેષ સ્ફુરવામાં આવેલા થયા-એવા અચળ સુપ્રભાતને જે યતિઓએ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તે યતિઓને નમસ્કાર છે

ભાવાર્થ-જેમ પ્રભાત થતા રાત્રિનો સર્વથા અંત આવે છે તથા પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે અર્થાત્ સૂતેલા પ્રણીઓ જાગૃત થાય છે અને તેમના બંને નેત્રો ખૂલી જાય

છે તેમ જ્ઞાનાવસ્થા અને દર્શનાવસ્થાને સર્વથા નાશ થવાથી તથા મોહનીય કર્મના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી નિદ્રાના સર્વથા દૂર થઈ જવાથી જે સુપ્રભાતમા સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શન વિશેષ સ્ફુરવાયમાન થાય છે એવા સુપ્રભાતને પ્રાપ્ત કરી લેનારા મુનિઓને મસ્તક મુકાવીને નમસ્કાર છે

[૫મનિ-પચરિતનિકા-પાનુ ૪૪]

કેવળજ્ઞાન થતા સમ્યગ્જ્ઞાન તેમજ સમ્યક્દર્શન પણ વિશેષ સ્ફુરવાયમાન થાય છે તેમ આ ગાથામા વ્યુત્પન્ન છે

(૯) પ્રશ્ન જે સ ચક્રવર્તી વિષય બધાને સરખો છે તે પછી સમ્યગ્દર્શનના ઔપશ્યિક, ક્ષયોપશ્યિક અને ક્ષાયિક એવા લેહો કેમ પાડયા ?

ઉત્તરે દર્શન મોહનીય કર્મના અનુભાગમધની અપેક્ષાએ તે લેહ નથી પણ સ્થિતિબધની અપેક્ષાએ તે લેહ છે, પણ તે કારણે તેઓમા આત્માની માન્યતામા કાંઈ ફેર પડતો નથી ફરેક પ્રકારના સન્ય દર્શનમા આત્માની માન્યતા એક જ પ્રકારની છે

આત્માના સ્વરૂપની જે માન્યતા ઔપશ્યિક સમ્યગ્દર્શનમા હોય છે તે જ માન્યતા ક્ષયોપશ્યિક અને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનમા હોય છે કેવળી ભગવાનને પરમ અવગાહ સમ્યગ્દર્શન હોય છે તેમને પણ આત્માના સ્વરૂપની તે જ પ્રકારની માન્યતા હોય છે. એ રીતે બધા સ ચક્રદિગ્દિ જોવાને આત્મસ્વરૂપની માન્યતા એક જ પ્રકારની હોય છે

[શ્રુતિ-૧આધ્યાય ગાથા-૯ ૪-૯૩૮]

(૨૨)

જ્ઞાન ચેતનાના વિધાનમા ફેર કેમ છે ?

પ્રશ્ન - પચાધ્યાયી અને પચાસ્તિકાધ્યાયમા જ્ઞાનચેતનાના વિધાનોમા ફેર છે ?

ઉત્તર-૫ ચાધ્યાયીમા ચોથા ગુણસ્થાનથી જ્ઞાનચેતનાનું વિધાન કરેલ છે [શ્રુત્યો અધ્યાય ૨ ગાથા ૮૫૪] ૫ ચાસ્તિત્રયમા તેગમા ગુણસ્થાનથી જ્ઞાનચેતનાનો સ્વીકાર કરેલ છે, પણ તેથી તેમા કાઈ વિરોધ નથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ગુણાશુભ લાવતું સ્વામીત્વ નથી એ અપેક્ષાએ ચોથા ગુણસ્થાનથી જ્ઞાનચેતના ૫ ચા યાચીમા ઝઢી છે ભગવાનશ્રી ત્રુલ્લેખાચાર્યદેવે ક્ષાયોપશમિક્રિયાવમા કર્મ નિમિત્ત હોય છે તે અપેક્ષાએ નીચેના ગુણાશ્રાનોના તેનો સ્વીકાર કરેલ નથી જાને કવનો વિવક્ષા આવીત હોવાથી મત્ય છે

(૨૩)

— આ મખ ધમા વિચારવા લાયકે નવ વિષયો —

(૧) પ્રશ્ન—ગુણના સમુદાયને દ્રવ્ય જ્યુ છે અને સપૂર્ણ ગુણો દ્રવ્યના પ્રત્યેક પ્રદેશમા રહે છે તેવીજે આત્માનો એકગુણ (સમ્યગ્દર્શન) ક્ષાયિક થઈ જાય તો સપૂર્ણ આત્મા જ ક્ષાયિક થઈ જવો જોઈએ અને તે જ ક્ષણે તેની મુક્તિ થઈ જવી જોઈએ, એમ કેમ નથી થતું ?

ઉત્તર—જીવ દ્રવ્યમા અનંતગુણ છે તે દરેક ગુણ અસહાય અને સ્વાધીન છે તેથી એક ગુણની શુદ્ધિ થતા બીજા ગુણની શુદ્ધિ થવી જ જોઈએ તેવો નિયમ નથી આત્મા અખડ હોવાથી એક ગુણ બીજા ગુણની સાથે અલેદ છે એ ખરૂ છે પણ તેથી પર્યાય અપેક્ષાએ દરેક ગુણની પર્યાય જુદેજુદે વખતે શુદ્ધ થવામા કાંઈ ઠોર નથી, દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સપૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રગટે ત્યાં જ દ્રવ્યની આખી શુદ્ધિ પ્રગટી ગણાય, પણ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થતા સપૂર્ણ આત્મા ક્ષાયિક થવો જોઈએ અને મુક્તિ તુરત થવી જોઈએ એમ માનવું યોગ્ય નથી

(૨) પ્રશ્ન—એક ગુણ સર્વ ગુણાત્મક છે અને સર્વ ગુણ એક ગુણાત્મક છે, માટે એક ગુણ સપૂર્ણ પ્રગટ થવાથી અન્ય સપૂર્ણ ગુણ પણ પૂર્ણ રીતે તે જ સમયે પ્રગટ થવા જોઈએ—એ ખરૂ છે ?

ઉત્તર—એ માન્યતા ખરી નથી ગુણ અને ગુણી અખડ છે એટલી અપેક્ષાએ એટલે કે અલેદ અપેક્ષાએ ગુણો અલેદ છે—પણ

તેથી એક ગુણ ધ્યાન બવા ગુણરૂપ છે એમ ઠીક ચક્રાય નહિ, એમ ઠહેતા. વેદ દ્રવ્ય એક જ ગુણાત્મક થાય-પણ તેમ જાને નહિ લેઈ અપેક્ષાએ દરેક ગુણ જિન્ન, સ્વતંત્ર, અસહાય છે, એક ગુણના મોલ ગુણની નાસ્તિ છે, વસ્તુનું સ્વરૂપ લેનાલેઈ છે-તેમ નાનવામા ન આવે તો દ્રવ્ય અને ગુણ સર્વવા અતિન્ન વર્ધ થાય એક ગુણને ખીજા ગુણનાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ન મધ છે-એ અપેક્ષાએ એકગુણ ખીજા ગુણને મહાયક કહેવામા આવે છે [એમકે-નમ્યગ્દર્શન કારણ અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય] .

(૩) પ્રશ્ન -આત્માના એક ગુણનો વાત વવામા તે ગુણના ઘાતમા નિમિત્તરૂપ જે કમ છે તે ઉપગત ખીજા કમો નિમિત્તરૂપ ઘાતક છે કે કેમ ?

ઉત્તર -ના, તેમ નથી

પ્રશ્ન - અનતાનુબધી ચારિત્રમોહનીયની પ્રકૃતિ છે તેથી તે ચારિત્રના ઘાતમા નિમિત્ત હોય પણ સમ્યગ્દર્શનના વાતમા તે કેમ નિમિત્ત ગણાય છે ?

ઉત્તર -અનતાનુબધીના ઉદયમા જોડાતા ક્રોધાદિરૂપ પરિણામ વાય છે પણ કાર્વ મતસ્ત્વજ્ઞદ્વાન થતું નથી માટે તે ચારિત્રના વાતનું જ નિમિત્ત વાય છે, પણ સમ્યક્ત્વના વાતમા તે નિમિત્ત નથી, પરમાર્થથી તો આમ જ છે પરંતુ અનતાનુબધીના ઉદયથી જેવા ક્રોધાદિરૂપ વાય છે તેવા ક્રોધાદિરૂપ સમ્યક્ત્વના મૂલાવમા થતા નથી એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સમબધ છે, તેથી ઉપચારથી અનતાનુબધીમા સમ્યક્ત્વનું વાતકપણું ઠહેવામા આવે છે [મોક્ષમા ૧ પ્રકાશક પાનું ૫૩૭]

(૪) પ્રશ્ન -ત્રિલોકસારની ૭૧ મી ગાથામા ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શિ તીર્થ ચને સમ્યગ્દર્શનના અવિભાગ પ્રતિરોધે કંટલા હોય એ બતાવ્યું છે, માટે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન અપૂર્ણ સા માટે ન ગણાય ?

ઉત્તર -‘ક્ષાયિક’ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયું એમ ઠહેતું તે આત્માના શ્રદ્ધાગુણનું પ્રગટનું અને સાત મટિઓનો ક્ષય થવો તે બતાવવા-એટલે કે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સબધ બતાવવા પૂરતું છે, તે

પરની અપેક્ષાએ છે, ત્યાં મિથ્યાદર્શન અને અનતાનુબધીની સાત પ્રકૃતિ આત્મપ્રદેશે સત્તામા પણ રહેતી નથી, જો સ્વદ્રવ્યના બીજા ગુણોની સાથે અલોદપણ લક્ષમા લઈએ તો તે અપેક્ષાએ તે ગુણની પૂર્ણ પયોય દેવળજ્ઞાન થતા પ્રગટ થાય છે એમ કહી શકાય વળી દ્રવ્ય અખડ છે તેથી દ્રવ્ય અપેક્ષાએ આખા દ્રવ્યની સપૂણ મિદ્ધિ મિદ્ધપણુમા થાય છે એમ કહી શકાય છે સમ્યગ્દર્શન એટલાર પ્રગટ થયા પછી તે મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવાનો રહેતો નથી, પણ તેની દહતા માટે તથા ચારિત્ર માટે પુરુષાર્થ કરવાનો રહે છે અને તેને અનુસરીને સપૂર્ણજ્ઞાન તેરમા ગુણસ્થાને પ્રગટે છે અને પરમયથાખ્યાતચાગ્રિત ચૌદમા ગુણસ્થાનના અતમા પ્રગટે છે-એ રીતે દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અખડ પૂર્ણ શુદ્ધિ સિદ્ધ દશામા થાય છે

ત્રિલોકસાર ગાથા-૭૧ મા અવિભાજ પ્રતિગ્રહેદનુ જે કથન છે તે તેની પયોયની અપેક્ષાએ છે પણ વિષયની અપેક્ષાએ તે ધ્યન નથી, કેમકે સ્વસ્વરૂપની માન્યતા તો તમામ પ્રકારના સમ્યગ્દર્શનમા એક જ પ્રકારની હોય છે એટલે તેમા કમ કે ભેદ પડી શકતા નથી ચારિત્રમા ભેદ પડે છે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતા અભિપ્રાય (શ્રદ્ધા-માન્યતા) અપેક્ષાએ જીવનો મોક્ષ થયો-એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે

(૫) પ્રશ્ન-સ સારમા એવો નિયમ છે કે દરેક ગુણનો કમિત્ત વિઠાસ થાય છે, માટે સમ્યગ્દર્શનનો પણ કમિત્ત વિઠાસ થવો જોઈએ ?

ઉત્તર-એવો એવાત સિદ્ધાત નથી વિઠાસમા પણ અનેકાત-સ્વરૂપ લાગુ પડે છે-એટલે કે આત્માનો શ્રદ્ધાગુણ તેના વિષયની અપેક્ષાએ એક સાથે ઉઘડે છે અને આત્માના જ્ઞાનાદિ કેટલાક ગુણોમા કમિત્ત વિઠાસ થાય છે

અક્રમિક ઉઘાડનુ દ્રષ્ટાત

મિથ્યાદર્શન ટળી એક સમયમા સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે ત્યાં કમ પડતો નથી, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે ત્યારથી જ તે ચોતાના વિષય પરત્વે પૂર્ણ અને કમ રહિત હોય છે

ક્રમિક વિજ્ઞાનનું દ્રષ્ટાન્ત

સમ્ય નાન-મમ્યદ્યારિત્રતા ક્રમેક્રમે વિજ્ઞાસ વાય છે આ રીતે વિજ્ઞાનના ક્રમિક અને નિકમિકાત માને છે, તેવી વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અનેગત છે-એમ નમજવું

(૧) પ્રશ્ન-સમ્ય-ના આ અજ કહ્યા છે, તેના એક અજ 'નિશ્ચયિત' છે અને તેનો અર્થ નિર્ણયતા ઢ્યો છે, નિર્ણયતા આંખા ગુણુસ્થાને વાય છે માટે જ્યાનુધી ભય છે ત્યાં ગુધી સમ્ય નથી. પૂર્ણ નથી-એમ નજવું તે જગજર છે? એ સમ્ય નથી પૂર્ણ હોત તે એપિક રાજા દાયક સમ્ય નહિ હતા તે નાપમાન ન કરત-એ ખરું નહિ?

ઉત્તર-એ ખરું નથી, સમ્યગદ્દિને સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષયની માન્યતા પૂર્ણ જ હોય છે કેમકે તેનો વિષય અખડ ગુદાતમા છે સમ્યગદ્દિને ગા-ગા-વિચિકિસાનો અભાવ દ્રવ્યાનુયોગમા ઢ્યો છે, અને કજ્યાનુયોગના ભવનો આંખા ગુણુસ્થાન સુધી હોમનો દનમા સુધી મને જુગુસ્થાનો આંખા ગુધી મદ્દભાવ ઢ્યો છે, ત્યાં વિરોધ નથી, કારણકે-ગદ્દાનપૂર્વકના ત્રીન શકાદિકનો સમ્યગદ્દિને અભાવ થયો છે અથવા સુખ્યપણે સમ્યગદ્દિ શકાદિક નરે નહિ-એ અપેક્ષાએ સમ્યગદ્દિને શકાદિકનો અભાવ કહ્યો, પણ સૂક્ષ્મ શક્તિની અપેક્ષા ભયાદિકનો ઉચ્ચ આઠમાદિ ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે તેવી કારણાનુયોગમા ત્યાં સુધી મદ્દભાવ ઢ્યો [મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યક્ષ માનુ ૨૬૧] સમ્યગદ્દિને 'નિર્ણયતા' કહી છે તેનો અર્થ એવો છે કે-અનતાનુગધી કયાય સાથે જે ભવનો ભય હોય તે ભવનો ભય સમ્ય દ્દિને નથી એટલે કે 'પરવસ્તુથી મને ભય થાય છે એમ અજ્ઞાનદયામા જીવ માનતો હતો તે માન્યતા સમ્યગદ્દિ થતા ટળી ગઈ, હરે જે ભય થાય છે તે પોતાના પુરુષાર્થની નજાયા ધને કારણે વાય છે એટલે જ ભયમા પોતાની વર્તમાન પર્યાયનો દોષ છે-પરવસ્તુનો દોષ નથી, એમ તે માને છે એટલે પર પ્રત્યેની તેને નિર્ણયતા પ્રગટી છે, આ અપેક્ષાએ ને કયન છે સર્વાયા ભય ટળ્યો નથી, તે આંખે ગુણુસ્થાને ટળે છે

ગેહિક રાજાને જે ભય ઉપજી વયો, તે પોતાની નમ્રગર્જને ઠારવે
હતો એવી તેની માન્યતા હોવાથી સમ્યક્દર્શન અપેક્ષાએ તે નિર્ભય
છે ચારિત્ર અપેક્ષાએ અલ્પ ભય વળા આત્મવાતનો વિકટપ આવ્યો.

પ્રશ્ન - સાધિક લઘિવની ન્યતિ નાખવા માટે વીચારણા ઠમના
દયની જરૂર પડશે કેમકે તાનિક શક્તિ વગર ઘોષ પાપુ સાધિક
લઘિવ ટકી શકે નહિ આ માન્યતા મરામર છે?

ઉત્તર - એ માન્યતા બૃહ ભગ્વી ઈ વીર્યાતગવના લયોપગ-
મના નિમિત્તે અનેક પ્રકારની સાધિક પચાય પ્રાટે છે, ૧-સાધિક
સમ્યક્દર્શન (ચોવેલી માત્રમે ગુણસ્થાને) ૨-સાધિક યજ્ઞાખ્યાત
ચારિત્ર (ખાગમા ગુણસ્થાને) ૩-સાધિક લમા (દમમા ગુણસ્થાને)
૪-સાધિક નિર્માનના (દનમા ગુણસ્થાને) ૫-સાધિક નિષ્કપટના
(દમમા ગુણસ્થાને) અને ૬-સાધિક નિલોચના (ખાગમા ગુણસ્થાને)
પ્રગટે છે ખાગમા ગુણસ્થાને વીર્ય લયોપગનતપ હોય છે, છતા
લયાયનો લય છે

ખીજી ગીતે જોઈએ તો તેમા ગુણસ્થાને સાધિક અનતવીર્ય
અને સપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટે છે, છતા યોગનુ ટપન અને ચાત્ર પ્રતિ-
જ્ઞી શુદ્ધોનુ અપ્રગટપાપુ [વિલાખલાનો] હોય છે ચોદમા ગુણસ્થાને
કપાય અને યોગ જને લગતપ છે છતા અનિદ્રત્વ છે, તે વખતે પુ
જીવની પોતાના ઉપાદાનની વ્યાગને લઈને ઠમો નાવેનો ન જાવ
અને સસારીપાપુ છે

ઉપરની હકીકતથી એન સિદ્ધ થાય છે કે, ભેદ અપેક્ષાએ દરેક
ગુણ અતઃત્ર છે, જો તેમ ન હોય તો એક ગુણ ખીજા ગુણરૂપ
યઈ લાય અને તે ગુણનુ પોતાનુ સ્વતંત્ર કાર્ય નહિ, દ્રવ્ય
અપેક્ષાએ બધા ગુણો અલેદ છે એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે

પ્રશ્ન - જ્ઞાન અને દર્શન એ ચેતનાગુણના વિભાગ છે, તે
જનેના ધાતમા નિમિત્તપણે જુદા જુદા ઠમ માન્યા છે, પરંતુ
સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર તે જને જુદાજુદા ગુણ છે છતા તે જનેના
ધાતમા નિમિત્તકર્મ એક મોહ જ માનવામા આવ્યું છે તેનુ કુ
કારણ?

- પ્રશ્નનો નિસ્તાર -

આ પ્રશ્ન ઉપરથી જિંતા સન નો નીચે મુજબ -

- ૧-મોહનીયકર્મ જ્યારે સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બંને ગુણોના ઘાતમા નિમિત્ત છે ત્યારે મૂળ પ્રકૃતિઓમા તેના જે લેદ મા િ કર્મ નવ કહેવા જોઈએ, પરંતુ આઠ જ કેમ કહ્યા ?
- ૨-જ્યારે મોહનીય જે ગુણોના ઘાતમા નિમિત્ત છે તો અંત રાતિ ઠેમી ચાર જ ગુણોના ઘાતમા નિમિત્ત કેમ બતાવ્યા ? પાચ ગુણોના ઘાત કહેવો જોઈએ ?
- ૩-શુદ્ધ જીવોને ઠેમ નષ્ટ થતા પ્રગટ થવાવાળા જે આં ગુણ કહ્યા છે તેમા ચારિત્રને ન કહેતા સમ્યક્ત્વને જ કહ્યું છે તેનું શુ કારણ ? ત્યાં ચારિત્રને કેમ બોલી દીધું ?
- ૪-ઢોધ ઢોધ જગ્યાએ ચારિત્ર અગર સમ્યક્ત્વમાથી એકેયને નહિ કહેતા મુખગુણો જ કહેવા કયો છે તે ત્યાં કારણ ?

—ઉત્તર—

જ્યારે જીન પોતાનું નિઃસ્વરૂપ પ્રગટ ન કરે—સાક્ષારિ જ્ઞાને વધારે ત્યારે મોહનીય કર્મ નિમિત્ત છે, પણ કર્મ જીવને ઘણું પાછું કરી શકે એમ માનવું તે તરૂન મિથ્યા છે સાક્ષરિકદગાને અર્થ એ કે જીવમા આકુળતા થાય-અશાંતિ થાય-જોબ થાય એ અશાંતિમા ત્રણ વિભાગો પડે છે ૧-અશાંતિરૂપ વેદનનું જ્ઞાન, ૨-તે વેદન તરફ જીવ ત્રુકે ત્યારે નિમિત્તકારણ અને ૩-અશાંતિરૂપ વેદન તે વેદનનું જ્ઞાન તો જ્ઞાનગુણમા ગણિત થઈ જાય છે તે જ્ઞાનના કારણમા જ્ઞાનાવરણનો દુષ્ટોપશમ નિમિત્ત છે તે વેદન તરફ જીવ લાગે ત્યારે વેદનીય કર્મ તે કાર્યમા નિમિત્ત છે, અને વેદનમા મોહનીય નિમિત્ત છે અશાંતિ, મોહ આત્મજ્ઞાન-પરાડમુખતા તથા વિષયાસક્તિ એ મર્વ કાર્ય મોહના જ છે કારણના નાશથી કાર્ય પણ નષ્ટ થઈ જાય છે તેથી વિષયામકિત ઘટાડવા પહેલા જ આત્મ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનો ભગવાન ઉપદેશ આપે છે

મોહના કાર્યને બે પ્રકારે વિભક્ત કરી રાખ્યું છે ૧-દષ્ટિની વિમુખતા અને ૨-ચાગ્રિત્રની વિમુખતા બંનેમાં વિમુખતા સામાન્ય છે તે બંને સામાન્યપણે 'મોહ' નામથી ઓળખાય છે, માટે તે બંનેને અલેક્ષપણે એક ક્રમ જણાવી, તેના બે પેટા વિભાગ 'દર્શન મોહ' અને 'ચારિત્રમોહ' દ્વારા છે દર્શનમોહ તે અપરિમીત મોહ છે અને ચાગ્રિત્રમોહ તે પરિમીત મોહ છે મિથ્યાદર્શન તે સમારંભી જડ છે નમ્યદર્શન પ્રગટતા ન મિથ્યાદર્શનનો અભાવ વાય છે મિથ્યાદર્શનમાં દર્શનમોહ નિમિત્ત છે, દર્શનમોહનો અભાવ થતા તે જ વખતે ચાગ્રિત્રમોહનો એક પેટા વિભાગ ને અનતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ છે તેનો એકમાથે અભાવ વાય છે, અને ત્યારપછી ક્રમેક્રમે વીતગતતા વધતા ચાગ્રિત્રમોહનો ક્રમેક્રમે અભાવ થતો જાય છે, તે કારણે દર્શન જગ્મુ અને ચાગ્રિત્ર કાર્ય એમ પણ કહેવામાં આવે છે, આ રીતે લેન અપેક્ષાએ તે જુદા છે, તેવી પ્રથમ અલેક્ષ અપેક્ષાએ 'મોહ' ક્રમ એક હોવાથી તેને એક ક્રમ ગણીને પડી તેના બે પેટા વિભાગ-દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ ગણવામાં આવ્યા છે

ચાગ્રિત્ર ધાતિયા ક્રમોને ચાર શુભાના વાતમા નિમિત્ત દ્વારા તેનું કાલુષ્ય એ છે કે-મોહક્રમને અલેક્ષ અપેક્ષાએ ત્યારે એક ગણ્યુ ત્યારે શ્રદ્ધા અને ચાગ્રિત્ર શુભને અલેક્ષ અપેક્ષાએ શાંતિ (શુભ) ગણી ચાગ્રિત્ર શુભાના ધાતમા ચાર વાતિયા ક્રમોને નિમિત્તપણે દ્વારા

ટીકા-જો મિથ્યાત્વ અને ક્રમ એક જ હોય તો મિથ્યાત્વનો નાશ થતા કપાયનો અભાવપણુ વધે જ નેચ્છિ, કે જે કપાયના અભાવને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કહે છે-પરંતુ તેમ તો થતું નથી અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ હોવા છતાં ચોથા શુભસ્થાને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી તેવી ચોથા શુભસ્થાનને અનતરૂપ કહેવાય છે આપુર્વન થતા પાત્રસુ શુભસ્થાન ધાય છે, પૂર્ણ મત થતા 'નવી' સજ્ઞા વધે છતાં યથા-ખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી એ પ્રકારે વિચારવાની માલુમ પડશે કે સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકરૂપ પૂર્ણ થવા છતાં પણ ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં

સુખ હોય જોઈએ જે ન થકાર મોહના નાશને સુખશુભની પ્રાપ્તિ માને છે તેનું માનવું મોહના સમુદ્ભૂત કાર્યની અપેક્ષાએ વ્યાજબી છે તે માનવું અલોક-વ્યાપક દૃષ્ટિથી છે, તેથી જે સુખને અનત ચતુષ્ઠયમા ગણિત કરે છે તે ચારિત્ર તથા સમ્યક્ત્વને જુદા ગણતા નથી, કેમકે સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્રના ત્રાસુદાયિક સ્વરૂપને સુખ કહી શકાય છે

ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વ બંનેનો સમાવેશ (છેડા ફળ) સુખશુભમાં અથવા સ્વરૂપલાભમાં જ થાય છે, તેથી ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વનો અર્થ સુખ પણ થઈ શકે છે તથા સુખ અને વીર્યશુભનો ઉલ્લેખ અનત ચતુષ્ઠયમા કરે છે ત્યાં તે શુભોની સુખ્યતા ગળી જાય છે અને બીજાને ગૌણ ગણી કહેતા નથી, તાપણ તેને તેમાં સંપ્રહિત થયેલ સમજી લેવા જોઈએ કેમકે સુખ શુભતા તે બંને વિશેષામર છે આ કથનથી મોહનીય કર્મ કયા શુભના ધાતમાં નિમિત્ત છે તેનો ખુલાસો થઈ જાય છે, તથા વેદનીયનું મઘાતકપણું પણ સિદ્ધ થાય છે કેમકે વેદનીય કોઈને ધાતવામાં નિમિત્ત નથી, માત્ર ધાત થયેલ સ્વરૂપનો જ ત્યારે અનુભવ કર ત્યારે નિમિત્તરૂપ છે [આ ખુલાસામાં ત્રીજી અને ચોથી શકાનું સમાધાન જાવી ગયું]

[આ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી કે જીવમાં થતા વિકારભાવ જીવ પોતે કરે છે, ત્યાર કર્મનો ઉદય કાળરૂપે નિમિત્ત છે, પણ તે કર્મના રજકણોએ જીવને કાંઈ પણ કર્યું કે કાંઈ અનર કરી એમ માનવું તે સર્વથા ભિન્ન છે, તેમ જ જીવ વિકાર કરે ત્યારે પુદ્ગલ-કર્માણુવર્ગોના સ્વયં કર્મરૂપે પરિણમે છે—એવો નિમિત્ત-નિમિત્તિક સંબંધ છે જીવને વિકારીપણે કર્મ પરિણમાવે અને કર્મને જીવ પરિણમાવે એ નિમિત્ત નિમિત્તિક સંબંધ મતાવતા રૂપવહાર કથન છે ખરી રીતે જડને કર્મ વરીકે જીવ પરિણમાવી શકે નહિ અને કર્મ જીવને વિકારી કરી શકે નહિ—એમ સમજવું. ગોમતસાર નાદિ કર્મશાસ્ત્રોના આ પ્રનાયો - અર્થ કરવા તે જ ન્યાયસર છે]

(૮) પ્રશ્ન -જાધના કારણેમા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ એ પાચ મોક્ષશાસ્ત્રમા કહ્યા છે, અને બીજા આચાર્યો ક્ષાય અને યોગ એ બે જ બતાવે છે, આ રીતે તેઓ મિથ્યાત્વ, અવિરત અને પ્રમાદને-ક્ષાયના ભેદ માને છે ક્ષાય ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ છે, તે પછી એમ પ્રતીત થાય છે કે ચારિત્રમોહનીય જ બધા કર્મોનું કારણ છે, માટે જ્યાસુધી ક્ષાય વિદ્યમાન છે ત્યાસુધી કોઈ પણ ગુણની પૂર્ણ શુદ્ધિ થઈ શકે નહિ, માટે સમ્યગ્દર્શનની પણ પૂર્ણ શુદ્ધિ ત્યાં ન થાય એમ જણાય છે તે બરાબર છે ?

ઉત્તર —ક્ષાયના મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ પેટા ભાગ છે, પણ તેથી ‘ક્ષાય’ ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ છે એમ માનવું બરાબર નથી મિથ્યાત્વ તે મહા ક્ષાય છે ‘ક્ષાય’ને જ્યારે સામાન્ય અર્થમા વાપરીએ ત્યારે દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ બને-ફળ છે-કેમકે ક્ષાયમા મિથ્યાદર્શનનો સમાવેશ થઈ જાય છે જ્યાં-થને જ્યારે વિશેષ અર્થમા વાપરીએ ત્યારે તે ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ છે ચારિત્રમોહનીયકર્મ તે બધા કર્મોનું કારણ નથી, પણ જીવનો મોહભાવ તે સાત અથવા આઠ કર્મોના બંધનું નિમિત્ત છે જીવને ક્ષાયિત્વ ચારિત્ર ન પ્રગટે ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ ગુણની પૂરી શુદ્ધિ કંઈ અપેક્ષાએ થઈ અને કંઈ અપેક્ષાએ થઈ નથી એ આગળ બતાવ-વાઈ ગયું છે (જુઓ પાના ૨૧ પ્રશ્ન ૮)

(૯) પ્રશ્ન -માત પ્રકૃતિનો ક્ષય અથવા ઉપશમાદિ થાય તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન છે કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે ?

ઉત્તર -તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે

પ્રશ્ન -સિદ્ધ ભગવતોને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન હોય છે કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન હોય છે ?

ઉત્તર -સિદ્ધોને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન હોય છે

પ્રશ્ન -વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન અને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનમા શુ ફેર છે ?

ઉત્તર-જીવાદિ નવ તત્ત્વોની તથા સુદેવ-સુગુરુ અને સુશામ્ની વિડ પસંહિતની શ્રદ્ધા તેને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહેવામા આવે છે, જે જીવ તે વિડ પનો અભાવ કરી પોતાના શુદ્ધાત્મા તરફ વલણ કરી નિશ્ચયસમ્યગ્-શંન પ્રગટ કરે, તેને પૂરે વ્યવહારસ યક્ત્વ હતુ એમ કહેવામા આવે છે જે જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્-શંન પ્રગટ ન કરે તેને તે વ્યવહારાભાસ સમ્યક્ત્વ છે વ્યવહારસમ્ય દર્શનનો અભાવ કરીને જે જીવ નિશ્ચયસમ્ય દર્શન પ્રગટ કરે તેને વ્યવહારસમ્ય ગ્-શંન ઉપચારથી (-એટલે કે વ્યય નરીક-અભાવ તરીકે) નિશ્ચય સમ્ય ગ્-શંનનુ કારણ કહેવામા આવે છે

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વિષયીત અભિનિરેસરહિત આત્માનુ શ્રદ્ધાન છે તે નિશ્ચયસમ્યગ્-શંન છે, તથા દેવ-ગુરુ-ધર્મોદિનુ શ્રદ્ધાન તે વ્યવહારસમ્યગ્-શંન છે, એ પ્રમાણે એક કાળમા સમ્યગ્દષ્ટિને બંને સમ્યગ્-શંન હોય છે કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિને-દ્રવ્યલિંગી મુનિને અને કેટલાક અભવ્ય જીવને દેવ-ગુરુ-ધર્મોદિનુ શ્રદ્ધાન હોય છે પણ તે આભાસમાત્ર હોય છે, કેમકે તમને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ નથી તેથી તેમનુ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ પણ આભાસરૂપ છે

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ-૩૦૭]

દેવ-ગુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનમા પ્રવૃત્તિની મુખ્યતા છે જે પ્રવૃત્તિમા અરિહંતાદિકને દેવાદિક માને, અન્યને ન માને તેને દેવાદિકનો શ્રદ્ધાની કહેવામા આવે છે તત્ત્વશ્રદ્ધામા વિચારની મુખ્યતા ॥ જે જ્ઞાનમા જીવાદિ તત્ત્વોને વિચારે છે તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાની કહેવામા આવે છે એ બંને સમન્વ્યા પછી કોઈ જીવ રાગનો અથે અભાવ કરી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે છે, તેથી એ બંને કોઈ જીવને સમ્યક્ત્વના (ઉપચારથી) કારણ કહેવામા આવે છે, પરંતુ તેનો સદ્ભાવ મિથ્યાદષ્ટિને પણ મળે ॥ તેથી તેનો વ્યવહાર વ્યવહારાભાસ છે

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ-૩૦૮]

(૨૪)

સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનચેતનામા ફેર

પ્રશ્ન - આત્માની શુદ્ધોપલબ્ધિ ત્યાગુધી છે, ત્યાગુધી જ્ઞાન જ્ઞાનચેતના છે અને તેટલું જ સમ્યગ્દર્શન છે એ ખરૂં છે ?

ઉત્તર - આત્માના અનુભવને શુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવામા આવે છે, તે ચારિત્ર શુભની પર્યાય છે ત્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના શુદ્ધોપયોગમા ભેડાયો હોય એટલે કે સ્વાનુભવરૂપ પ્રવર્તે ત્યારે તેને સમ્યક્ત્વ હોય છે, અને ત્યારે શુદ્ધોપયોગમા ભેડાગો ન હોય ત્યારે પણ તેને જ્ઞાનચેતના લબ્ધરૂપ હોય છે જ્ઞાનચેતના અનુભવરૂપ હોય ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શન હોય છે અને અનુભવરૂપ ન હોય ત્યારે હોતુ નથી-એમ માનવુ તે ભૂલ છે

દ્વાયિત સમ્યક્ત્વમા જીવ શુભાશુભરૂપે પ્રવર્તે કે સ્વાનુભવરૂપ પ્રવર્તે પણ સમ્યક્ત્વ શુભ તો સામાન્ય છે

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનુ-૩૮૧)

સમ્યગ્દર્શન તે શ્રદ્ધા શુભની પર્યાય છે, તે કમેકમે ખીલતી નથી પણ અક્રમપણે એક સમયમા પ્રગટે છે, અને સમ્ય જ્ઞાનમા તો હીનતા અધિકતા હોય છે, પણ તેમા વિભાવપણું હોતુ નથી ચારિત્રશુભ પણ કમેકમે ઉઠડે છે, તે અરો શુદ્ધ અને અરો અશુદ્ધ (રાગદ્વેષવાળો) નીચલી દગામા હોય છે, એટલે એ પ્રમાણે ત્રણે શુભની શુદ્ધપર્યાયના વિકાસમા તરાવત છે

(૨૫)

સમ્યક્શ્રદ્ધા કરવી જ ભોધએ

ચારિત્ર ન પળાય તો પણ તેની શ્રદ્ધા કરવી

દર્શન પાહુંડની ૨૨ મી ગાવામા ભગવાનશ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે-“ભે (અમે ળીએ છીએ તે) કરવાને મમર્થ હોય તો કરજે, પણ ભે કરવાને મમર્થ ન હો તો સાચી શ્રદ્ધા તો જરૂર કરવી, કેમકે કેવળી ભગવાને શ્રદ્ધા કરવાવાળાને નગ્યકત્વ કહ્યું છે”

આ ગાથા એમ બતાવે છે કે-જેણે નિઃસ્વરૂપને ઉપાદેય લાહી શ્રદ્ધાન કર્યું તેને મિથ્યાભાવ તો મટયો, પણ પુરુષાર્થની નળજાઈથી

ચારિત્ર અગિયાર કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો જેટલું સામર્થ્ય હોય તેટલું કરે અને તે સિવાયને ગાટે શ્રદ્ધા કરે, એવી શ્રદ્ધા કરવાવાળાને ભગવાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે

[અ.૫૫ દિગ્દીપાનુ-૩૦ નાનકડું ગાથા-૧]

આજ મતવળે નિયમસારણની ગાથા ૧૫૪ માં પણ કહેવામાં આવ્યું છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શન તે ધર્મનું મૂળ છે

(૨૬)

નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનો બીજો અર્થ

મિથ્યાત્વભાવ દૂર થતા સમ્યગ્દર્શન સાથે શુદ્ધસ્થાને પ્રગટે છે તે શ્રદ્ધા શુદ્ધની શુદ્ધ પયોય હોવાથી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે પરંતુ તે સમ્યગ્દર્શનની સાથેની ચારિત્રશુદ્ધની પયોયનો વિચાર કરવામાં આવે તો ચારિત્રશુદ્ધની રાગવાળી પયોય હોય અથવા તો સ્વાનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પ પયોય હોય ચારિત્ર શુદ્ધની નિર્વિકલ્પ પયોય સાથેના નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનને વીતરાગસમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે અને મનિકલ્પ (રાગમહિત) પયોય સાથેના નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને સરાગસમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે આ વિષય ઉપર (૮) માં વિભાગમાં કહેવાઈ ગયો છે

બ્યારે માત્રમાં શુદ્ધસ્થાને અને તેથી આગળ વધતી દશામાં નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગચારિત્રનું અવિનાશાવીપણું હોય ત્યારે તે અવિનાશાવીપણું ખતાવવા માટે બન્ને શુદ્ધોનું એકત્વપાત્રું લઈ તે વખતના સમ્યગ્દર્શનને તે એકત્વની અપેક્ષાએ ‘નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે અને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન સાથેની વિકલ્પ દશા ખતાવવા, તે વખતે જો કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે તો—પણ, તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને ‘વ્યવહારસમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે માટે ત્યાં ‘નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન’ શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં તે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ છે કે એવા શ્રદ્ધા શુદ્ધની અપેક્ષાએ છે તે નક્કી કરી તેનો અર્થ સમજવો, તેમ જ ‘વ્યવહારસમ્યક્

શંન' શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યા તે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ છે કે એકલી શ્રદ્ધા ની અપેક્ષાએ છે તે નહીં ડરી તેના અર્થ સમજવો.

પ્રશ્ન-કેટલાક જીવોને ગૃહસ્થદશામા મિત્ર્યાત્વ ટળી સમ્યગ્દ-શંન થયુ હોય છે તો તે સમ્યગ્દર્શન કેવુ સમ્યગ્દર્શન સમજવુ ?

ઉત્તર-એકવા શ્રદ્ધા ગુણની અપેક્ષાએ તેને નિશ્ચયસમ્યગ્દ-શંન અને શ્રદ્ધા તથા ચારિત્ર ગુણના એકત્વની અપેક્ષાએ તેને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન સમજવુ એ પ્રમાણે ગૃહસ્થદશામા જે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે તે યથચિત્ત નિશ્ચય અને કથનિત વ્યવહાર સમ્ય-ગ્દર્શન છે-એમ બાણુવુ

પ્રશ્ન-તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન શા માટે કહ્યુ ?

ઉત્તર-સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શુભરાગને તોડી પીતરાનચારિત્ર માથે અત્પકાળમા તન્મય મર્છ જશે એટલો સળધ બતાવવા માટે તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ વ્યવ-હારસમ્યગ્દર્શન કહેવામા આવે છે

સાતમે અને આગળના ગુણુસ્થાને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રની એકતા હોય છે તેથી તે વખતના સમ્યક્ત્વમા નિશ્ચય અને વ્યવહાર એવા બે લેફ પડતા નથી તેથી ત્યા જે સમ્યક્ત્વ વતે છે તેને 'નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન' જ કહેવામા આવે છે

(શુઓ પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૧ ગાથા ૮૫ પીનેની સમૃત્ત તથા દિલ્હી ટીકા, આત્મિતી ખીજ પા ૯૦ તથા પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા ૧૭-૧૮ પીનેની સમૃત્ત તથા દિલ્હી ટીકા, આત્મિતી ખીજ પા ૧૪૬-૧૪૭ અને દિલ્હી સમયસાગમા જ્ઞાનેનઆચાર્યની સમૃત્ત ટીકા, ગાથા ૧૨૧-૧૨૫ પીને પાનુ ૧૮૬ તથા દિલ્હી સમયસાગ ટીકાના જ્ઞાનેનઆચાર્યની ટીકાનો અનુવાદ પા ૧૧૬)

—છે વ ટ—

પુણ્યથી ધર્મ થાય અને આત્મા પર દ્રવ્યનું કાંઈ પણ
કરી શકે-એ વાત શ્રી વીતરાગદેવોએ પ્રકરેલા ધર્મની
મર્યાદા બાબત છે

શ્રી ઉ મા સ્વા મી વિ ર ચિ ત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

પ રિ શિ ષ્ટ : ૨

ટી કા કા ર

રા મ છ મા ભુ ક ચ દ દો ગી

[૨]

卐 સમ્યગ્દર્શન 卐

સમ્યગ્દર્શન શુ અને તેને કોનુ અવલબન

સમ્યગ્દર્શન ચોતે આત્માના શ્રદ્ધા ગુણની નિર્વિકારી પર્યાય છે, અખંડ આત્માના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે, સમ્યગ્દર્શનને કોઈ વિકલ્પનુ અવલબન નથી, પણ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના અવલબને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે આ સમ્યગ્દર્શન જ આત્માના સર્વ સુખનુ કારણ છે ‘હું જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા છું, બધું રહિત છું’ આવેા વિકલ્પ ઠરવેા તે પણ શુભરાગ છે, તે શુભરાગનુ અવલબન પણ સમ્યગ્દર્શનને નથી, તે શુભ વિલ્કલ્પને અતિશયતા સમ્યગ્દર્શન થાય છે સમ્યગ્દર્શન ચોતે રાગ અને વિકલ્પ રહિત નિર્મળ ગુણ છે તેને કોઈ વિકારનુ અવલબન નથી—પણ આખા આત્માનુ અવલબન છે—આખા આત્માને તે સ્વીકારે છે

એકવાર વિકલ્પ રહિત થઈને અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવને લક્ષમા લીધેા ત્યાં મન્યદ્ભાન થયું અખંડ સ્વભાવનુ લક્ષ એ જ સ્વરૂપની શુદ્ધિ માટે કાર્યદારી છે અખંડ સત્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના—શ્રદ્ધા કયાં વિના, ‘હું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું, અખંડસ્પૃષ્ટ છું’ એ વગેરે વિલ્કલ્પો પણ સ્વરૂપની શુદ્ધિ માટે કાર્યદારી નથી એકવાર અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવનુ લક્ષ યથું પછી જે વૃત્તિ જોઠે તે વૃત્તિઓ અસ્થિરતાનુ કાર્ય કરે પરંતુ તે સ્વરૂપને રોડવા સમર્થ નથી, કેમકે શ્રદ્ધામા તો વૃત્તિ-વિલ્કલ્પ રહિત સ્વરૂપ છે તેવી વૃત્તિ જોઠે તે બદલાને ફેરવી શકે નહિ એ વિલ્કલ્પમા જ બટકી જાય તો તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે વિકલ્પ રહિત થઈને અણેદનો અનુભવ કરવેા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, આ બાબતમા કહ્યું છે કે —

કર્મ પદ્મવદ્દ જીવે એવ તુ જાણ જયપવત્ત ।

પમ્સાનિકતો પુણ મળ્લદિ જો સો સમયસારો ॥૧૪૨॥

(સમયસાર)

છે કર્મ જીવમા બદ વા અણબદ એ નયપડ છે,

પણ પદ્મથી અતિક્રાંત ભાષ્યો તે 'સમયનો સાર' છે ૧૪૨

'આત્મા કર્મથી બધાયેલો છે કે આત્મા કર્મથી બધાયેલો નથી' એવા બે પ્રકારના ભેદના વિચારના રોશણુ તે તો નયનો પક્ષ છે, 'હું માત્રા છું, પરથી જુદો તું' એવો વિચાર તે પણ તા. છે, એ રાગની વૃત્તિને-નયના પક્ષને ઓળખે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે "હું બધાયેલો છું અથવા હું બધા રહિત મુક્ત છું" એવી વિચાર શ્રેણીને ઓળખી જઈને જે આત્માનો અનુભવ ઠરે છે તે જ સમ્યગ્દર્શિ છે અને તે જ શુદ્ધાત્મા છે

'હું અબધ છું, બધા માટે સ્વરૂપ નથી' એવા ભગની વિચાર શ્રેણીના ધર્મમાં અટકતું તો અજ્ઞાન છે, અને તે ભગના વિચારને ઓળખીને અભગ સ્વરૂપને સ્પર્શી લેવું [અનુભવી લેવું] તે જ પહેલો આત્મધર્મ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન છે 'હું પગથિય રહિત, અમધ, શુદ્ધ છું' એવા નિશ્ચયનયના પડખાનો વિકલ્પ તે રાગ છે, અને તે રાગમાં રોગાય [રાગને જ સમ્યગ્દર્શન માની લ્યે પણ રાગરહિત સ્વરૂપને ન અનુભવે] તો તે મિથ્યાદર્શિ છે

ભેદના વિવેક આવે ખરા છતાં તેનાવી સમ્યગ્દર્શન નથી

અનાદિથી આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ નથી, પરિવય નથી, તેથી આત્માનો અનુભવ કરવા જતા પહેલાં તે કાળથી વિકલ્પ આલ્યા વગર રહેતા નથી અનાદિથી આત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ નથી તેથી વૃત્તિઓનું ઉત્થાન થાય છે કે-હું આત્મા કર્મના સંબધવાળો છું કે કર્મના સંબધ વગરનો છું, આમ બે નયોના બે વિકલ્પ ઉડે છે, પરંતુ- 'કર્મના સંબધવાળો કે કર્મના સંબધ વગરનો એટલે કે બદ છું કે અબદ છું' એવા બે પ્રકારના ભેદનો પણ એક સ્વરૂપમાં ક્યા અવગણ છે? સ્વરૂપ તો નયપક્ષની અપેક્ષાઓથી ખાર છે એક પ્રકારના સ્વરૂપમાં બે પ્રકારની અપેક્ષાઓ નથી હું નુભસાવ રહિત છું એવા વિચારમાં અટકવું તે પણ પક્ષ છે, ૧ પણ પેલે પાર સ્વરૂપ છે, સ્વરૂપ તો પદ્માતિક્રાંત છે, એ જ

સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે એટલે કે તેના જ લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે, તે સિવાય બીજો કોઈ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય નથી

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ શું ? દેહની કેમ ક્રિયાથી તો સમ્યગ્દર્શન નથી, જડ કર્મોથી નથી, અનુભવ ગગ કે શુભરાગ વાચ તેના લક્ષે પણ સમ્યગ્દર્શન નથી અને ‘હું પુણ્ય-પાપના પરિણામોથી રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ છું’ એવો જે વિચાર તે પણ સ્વરૂપનો અનુભવ ડરાવવા સમર્થ નથી ‘હું જ્ઞાન છું’ એવા વિચારમાં અટક્યો તે ભેદના વિચારમાં અટક્યો છે, પરંતુ સ્વરૂપ તો જ્ઞાતાદૃષ્ટ છે તેનો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે ભેદના વિચારમાં અટક્યું તે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ નથી

જે વસ્તુ છે તે યોગ્યથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવે ભરેલ છે આત્માનો સ્વભાવ પરની અપેક્ષા વિનાનો એવરૂપ છે, ઈર્મના સ્વ મધવાળો છું કે કર્મના મધ વગરનો છું એવી અપેક્ષાઓથી તે સ્વભાવનું લક્ષ થતું નથી, જો કે આત્મસ્વભાવ તો અખંડ જ છે, પરંતુ ‘હું અખંડ છું’ એવા વિકલ્પને પણ દોષીને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાતાદૃષ્ટા નિરપેક્ષ સ્વભાવનું લક્ષ કરતા જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે

આત્માની પ્રભુતાનો મહિમા બદલ પરિપૂર્ણ છે, અનાદિથી તેની સમ્યક્ પ્રતીતિ વગર તેનો અનુભવ નથી અનાદિથી પરલક્ષ કંઈ છે પણ સ્વભાવનું લક્ષ કંઈ નથી ગરીરાદિમાં તો આત્માનું સુખ નથી, શુભરાગમાં પણ સુખ નથી, અને ‘શુભરાગ રહિત મારું સ્વરૂપ છે’ એવા ભેદના વિચારમાં પણ આત્માનું સુખ નથી માટે તે ભેદના વિચારમાં અટક્યું ને પણ અજ્ઞાતીનું કાર્ય છે અને તે નય-પક્ષના ભેદનું લક્ષ મૂત્રી હોને અભેદ જ્ઞાતાસ્વભાવનું લક્ષ કરતું તે જ સમ્યગ્દર્શન છે અને તેમાં જ સુખ છે અભેદ સ્વભાવનું લક્ષ કહો, જ્ઞાતા સ્વરૂપનો અનુભવ કહો, સુખ કહો, મમ કહો કે સમ્યગ્દર્શન કહો-તે આ જ છે

વિકલ્પ રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ

અખંડાનંદ અભેદ આત્માનું લક્ષ નયદ્વારા થતું નથી કોઈ

મહેનમાં જવા માટે મોટા ગમે તેવી દોડાવે પણ તે મહેનના
 બાધા સુધી આવી શકે, મોટા સહિત મહેનમાં પેલી ચકાવ
 નહિ, ગમે ત્યાં સુધી આગળ લઈ જાય પણ છેવટે તો મોટામાંથી
 હિતરીને જાતે અદર જુ પડે તેવી રીતે નય-પક્ષના વિકારો રૂપી
 મોટા ગમે તેટલી દોડાવે, હું જ્ઞાયક છું, અલોક છું, શુદ્ધ છું
 એવા વિકાર કહે તો પણ તે વિકાર સ્વરૂપના આગળા દુઃખી લઈ
 જવાય, પરંતુ સ્વરૂપના અનુભવ વખતે તો તે બધા વિકાર
 છોડી જ દેવા પડે વિકાર રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ
 નયપક્ષોનું જ્ઞાન તે સ્વરૂપના આગળ આવવા માટે જરૂર છે
 “હું સ્વાધીન જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા છું કમો જડ છે, જડ કમો
 મારા સ્વરૂપને રોઠી શકે નહિ, હું વિકાર કહું તો કમોને નિમિત્ત
 કહેવાય, પણ કમો મને વિકાર કરાવે નહિ કેમકે બંને દ્રવ્યો ભુલા
 છે, તે કોઈ એક બીજાનું ઢરી શકે નહિ હું જડનું કાંઈ ન કરું,
 જડ મારું કાંઈ ન કરું, રાગ-દ્વેષ થાય છે તે કમ કરાવતું નથી તેમ
 જ પર વસ્તુમાં વાતા નથી પણ મારી અવસ્થામાં થાય છે, તે
 રાદ્વેષ મારો સ્વભાવ નથી, નિશ્ચયથી મારો સ્વભાવ રા. સહિત
 જ્ઞાનસ્વરૂપ છે’ આ પ્રમાણે બધા પડખાનું (નયોનું) જ્ઞાન પહેલા
 જુએ, પરંતુ આટલું કંઈ ત્યાં સુધી પણ લોકનું લક્ષ છે,
 લેના લક્ષથી અલોક આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી, છતાં
 પહેલા તે બે જાણવા લેઈએ એટલું બાજે ત્યારે તે સ્વરૂપના
 આગળા સુધી આવ્યો છે પછી જ્યારે અલોકનું લક્ષ કહે ત્યારે
 બેનું લક્ષ છૂટી જાય અને સ્વરૂપનું અનુભવન થાય એટલે કે ‘મૂર્ખ’
 સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે આ રીતે બે કે સ્વરૂપમાં દગલા પહેલા નય-
 પક્ષના વિચારો હાથ છે ખરા, પરંતુ તે નય-પક્ષના કોઈપણ વિચારો
 સ્વરૂપના અનુભવમાં નહિ ગાર નથી

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો સબંધ કેવો સાચો છે ?

સમ્યગ્દર્શન નિર્વિગ્ધ સામાન્ય શુદ્ધ છે, તેને એકલા નિશ્ચય-
 અખંડ સ્વભાવ સાથે જ સબંધ છે, અખંડ દ્રવ્ય જે ભગ-લોક

રહિત છે તે જ સમ્યક્દર્શનને માલુમ છે, સમ્યક્દર્શનને માલુમ છે કે
કારણ નથી, પણ સમ્યક્દર્શન સાથે નથી / સમ્યક્દર્શન છે તે
સમય નિર્લેપ-અવહાર બને શી છે કેટલું કે સમ્યક્દર્શન
સ્વભાવને વધા અવહારના પરીણા / સમ્યક્દર્શન છે કે સમ્યક્દર્શન
સમ્યક્દર્શન સ્વરૂપ છે છે

સમ્યક્દર્શન એ નિર્નય પરીણ છે, પણ કેટલું કેટલું
પર્યાય છે? એ સમ્યક્દર્શન પોતાને અન્ય નથી
દર્શનને અન્ય નથી એ સમ્યક્દર્શન છે, પર્યાય નથી
વિષય નથી.

પ્રશ્ન—સમ્યક્દર્શનને કોઈ અર્થ છે નહીં ને સમ્યક્દર્શન
કારણ નથી તે સમ્યક્દર્શન રખતે પરીણ વાતની સમ્યક્દર્શન
દર્શન પોતાને અન્ય નથી કે સમ્યક્દર્શન પરીણ ૧ ૫ ૧ ૧

ઉત્તર—સમ્યક્દર્શનને કોઈ અર્થ છે પણ ૧ ૩ સમ્યક્દર્શન
દર્શનના કારણે સમ્યક્દર્શનને કોઈ અર્થ નથી, સમ્યક્દર્શન-પર્યાય
અલેક વસ્તુ તે જ સમ્યક્દર્શનને કોઈ અર્થ છે (અલેક વસ્તુ
કરતા એ નિર્નય સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
સાથ છે, સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
કારણ નથી, સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
માન્ય છે, સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
છે, સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
દર્શનને સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ

૧
૩
૫
૭
૯
૧૧
૧૩
૧૫

અનત-
ત કરીને
હણ કર્યો
પક્ષ ગ્રહણ
કરવાનો
કે માત્ર

પ્રશ્ન—સમ્યક્દર્શનને કોઈ અર્થ થયો ?
ઉત્તર—સમ્યક્દર્શનને કોઈ અર્થ થયો ?
વિષય નથી સમ્યક્દર્શનને કોઈ અર્થ થયો ?
સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ
સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્દર્શન પર્યાય અલેક વસ્તુ

ઉત્તરે—જ્ઞાનનો સ્વભાવ સામાન્ય—વિશેષ સર્વને બાણવાનો છે ત્યારે જ્ઞાને આખા દ્રવ્યને, ઉદટેલી પર્યાયને અને વિકારને જેમ છે તેમ બાણીને, ‘પરિપૂર્ણ’ સ્વભાવ તે હું, વિકાર રહ્યો તે હું નહિ’ જેમ વિશેષ ક્યો ત્યારે તે સમ્યક્ થયું છે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ ઉદટેલી પર્યાયને (૧) સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષય જૂત પરિપૂર્ણ વસ્તુને (૨) અને અવસ્થાની જિજ્ઞાસને (૩) એ ત્રણેને જેમ છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે અવસ્થાનો સ્વીકાર જ્ઞાનમાં છે આ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાન તો એક નિશ્ચયને જ [અલ્પે સ્વરૂપને જ] સ્વીકારે છે, અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું અવિનાશાવી [માથે જ રહેતું] સમ્યગ્જ્ઞાન નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેને ખરાબર જાણીને વિવેક કરે છે જો નિશ્ચય વ્યવહાર બંનેને ન જાણે તો જ્ઞાન પ્રમાણ (સમ્યક્) થતું નથી જો વ્યવહારનું લક્ષ કરે તો દષ્ટિ ખોટી કરે છે અને જો વ્યવહારને જાણે જ નહિ તો જ્ઞાન ખોટું કરે છે જ્ઞાન નિશ્ચય-વ્યવહારનો વિવેક કરે છે ત્યારે તે સમ્યક્ છે અને દષ્ટિ વ્યવહારનું લક્ષ છોડીને નિશ્ચયને અગ્રીકર કરે તો તે સમ્યક્ છે

સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય શું ? મોક્ષનું પરમાર્થ કારણ કોણ ?

સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષયમાં મોક્ષપર્યાય અને દ્રવ્ય કોવા ભેદ જ નથી, દ્રવ્ય જ પરિપૂર્ણ છે તે સમ્યગ્જ્ઞાનને માન્ય છે બધ-મોક્ષ પણ સમ્યક્ જ્ઞાનને માન્ય નથી બધ-મોક્ષની પર્યાય, સાધક દશાના ભાગ ભેદ જો મધાને સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે

સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય છે તે જ મોક્ષનું પરમાર્થ કારણ છે પરમહાવતાદિને કે વિકારને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે તો સ્થુળ વ્યવહાર છે, અને સમ્યગ્જ્ઞાન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ માધક અવસ્થાને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે કેમકે તે સાધક અવસ્થાનો પણ જ્યારે અભાવ થાય છે ત્યારે મોક્ષ દશા પ્રગટે છે, એટલે તે પણ અભાવરૂપ કારણ છે માટે વ્યવહાર છે

ત્રિકાળી અખંડ વસ્તુ છે તે જ મોક્ષનું નિશ્ચયકારણ છે પરંતુ પરમાર્થ તો વસ્તુમાં કારણ-ઘટના ભેદ પણ નથી, કાર્ય-

કારણના લેદ પણ વ્યવહાર છે એક અખડ વસ્તુમા કાર્મ-કારણના લેદના વિચારથી વિકલ્પ આવે છે તેથી તે પણ વ્યવહાર છે, છતાં વ્યવહારપણે પણ કાર્મ-કારણ લેદ સર્વથા ન જ હોય તો મોક્ષ દશા પ્રગટાવવાનું પણ કહી શકાય નહિ એટલે અવસ્થામા સાધક-સાધ્યના લેદ છે, પરંતુ અલેદના લક્ષ વળતે વ્યવહારનું લક્ષ હોય નહિ કેમકે વ્યવહારના લક્ષમા લેદ આવે છે અને લેદના લક્ષે પરમાર્થ-અલેદ સ્વરૂપ લક્ષમા આવતું નથી, તેથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષમા લેદ આવતા નથી, એકરૂપ અલેદ વસ્તુ જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે

સમ્યગ્દર્શન એજ શાંતિનો ઉપાય છે

અનાદિથી આત્માના અખડ રસને સમ્યગ્દર્શન વડે જાણ્યો નથી એટલે પરમા અને વિદ્વંસમા જીવ ગસ માની રહ્યો છે, પણ હું અખડ એકરૂપ સ્વભાવ છું તેમા જ મારો રસ છે, પરમા દયાય મારો રસ નથી-એમ સ્વભાવ દૃષ્ટિના જોરે એકવાર બધાને નિરસ બનાવી દે। શુભવિકલ્પ બેઠે તે પણ મારી શાંતિનું સાધન નથી, મારી શાંતિ માંગ સ્વરૂપમા છે, એમ સ્વરૂપના રસના અનુભવમા સમસ્ત સંસારને નિરસ બનાવી દે। તને સહજાનંદ સ્વરૂપના અમૃતરસની અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ પ્રગટ થશે તેનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન જ છે

સંસારનો અભાવ સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે.

અનતકાળથી અનંત જીવો સંસારમા રખડે છે અને અનંત-કાળમા અનંત જીવો સમ્યગ્દર્શનવડે પૂર્ણ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરીને સુઠિત પામ્યા છે જીવોએ સંસારપક્ષ તો અનાદિથી ગ્રહણ કર્યો છે પરંતુ સિદ્ધનો પક્ષ કદી ગ્રહણ કર્યો નથી હવે સિદ્ધનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને, પોતાના સિદ્ધસ્વરૂપને જાણીને સંસારનો અભાવ ઠરવાનો અવસર આવ્યો છે અને તેનો ઉપાય એક માત્ર સમ્યગ્દર્શન જ છે

શ્રી ઉમા સ્વામી વિરચિત
મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)
ગુજરાતી ટીકા

પરિશિષ્ટ : ૩

ટીકાકાર
રામજીભાણેકચૌદાશી

[૩]

: જિજ્ઞાસુ એ ધર્મ કેવી રીતે કરવો? :

જે જીવ જિજ્ઞાસુ થઈ સ્વભાવ નમજવા માગે છે તે સુખ દેવા અને દુઃખ નાજવા માગે છે સુખ પોતાનો સ્વભાવ છે અને વર્તમાનમા જે દુઃખ છે તે ક્ષણિક છે તેથી નીચી શકે છે વર્તમાન દુઃખ અવસ્થા ટાળીને સુખરૂપ અવસ્થા પોતે પ્રગટ કરી શકે છે, આપણુ તો, જે સત્ સમજવા માગે છે તેણે સ્વીકારી જ લીધું છે આત્માએ પોતાના ભાવમા પુરુષાર્થ ટીકી વિદ્યાર રહિત સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ વર્તમાન વિદ્યાર હોવા છતાં વિદ્યાર રહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી શકાય છે એટલે કે આ વિદ્યાર અને દુઃખ માફ સ્વરૂપ નથી એમ નક્કી થઈ શકે છે

પાત્ર જીવનું લક્ષણ

જિજ્ઞાસુ જીવોને સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે પહેલી જ જ્ઞાન-ક્રિયા શાસ્ત્રોએ બતાવી છે સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે બીજી કાંઈ જ્ઞાન, પૂજા, ભક્તિ કે નત-તપાદિ કરવાનું જરૂર નથી, પરંતુ શ્રુત-જ્ઞાનથી આત્માનો નિર્ણય કરવાનું જ કહ્યું છે કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્ર તરફનો આદર અને તે તરફનું વલણ તો ખની જ જવું જોઈએ તથા વિષયાદિ પર વસ્તુમા સુખબુદ્ધિ ટીકી જવી જોઈએ, અથવા તરફથી રત્નિ ટળીને પોતાની તરફ રત્નિ વળવી જોઈએ અને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રને યથાર્થપણે ઓળખી તે તરફ આદર કરે, અને આ બધું જો સ્વભાવના લક્ષણે વચેલ હોય તો તે જીવને પાત્રતા થઈ કહેવાય આટલી પાત્રતા તે હજી સમ્યગ્દર્શનનું મૂળ કારણ નથી, સમ્યગ્દર્શનનું મૂળ કારણ તો જૈતન્ય સ્વભાવનું લક્ષણ કરવું તે છે, પરંતુ પ્રથમ તો કુદેવાદિનો સર્વથા ત્યાગ તથા સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને સત્સમાજમનો પ્રેમ તો પાત્ર જીવોને હોય જ એવા પાત્ર

થયેલા જીવોએ આત્માનુ સ્વરૂપ સમજવા શુ કરવું તે બહોં
સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે

સમ્યગ્દર્શનના ઉપાય માટે જ્ઞાનીઓએ બતાવેલી ક્રિયા

“પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલબનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય
કરીને, પછી આત્માની પ્રગટ પ્રતિદિને માટે, પર પદાર્થની પ્રતિદિના
દારણી જે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અને મનદ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તેમને
મર્યાદામા લાવીને જેણે મતિજ્ઞાન-તત્ત્વને આત્મસન્નુષ્ઠ કર્યું છે
એવો, તથા નાના પ્રકારના પશોના બાલબનથી થતા અનેક વિવેકો
વડે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનારી શ્રુતજ્ઞાનની બુદ્ધિઓને પણ મર્યાદામા
લાવી શ્રુતજ્ઞાન-તત્ત્વને પણ આત્મસન્નુષ્ઠ કરતો, અત્યંત વિવેકપ
રહિત થઈને, તત્કાળ પરમાત્મારૂપ આત્માને જ્યારે આત્મા
અનુભવે છે તે વખતે જ આત્મા સમ્યક્ષરૂપે દેખાય છે [અર્થાત્
શ્રદ્ધાય છે] અને જણાય છે તેથી તે જ સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન છે”

[જુઓ સમસ્યા ગાથા-૧૮૪ નીકા]

આ પ્રેરણાક ઉપનૃત્તપદ્ધતિ નીચે પ્રમાણ ૬

શ્રુતજ્ઞાન કેને કહેવું ?

“પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનના અવલબનથી જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો
નિશ્ચય કરવો” આમ કહ્યું છે શ્રુતજ્ઞાન કેને કહેવું ? મર્વજ ભગ-
વાને કહેલું શ્રુતજ્ઞાન અસ્તિ-નાસ્તિ દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપને સિદ્ધ કરે
છે, અનેકાન્તસ્વરૂપ વસ્તુને ‘સ્વપણે છે અને પગપણે નથી’ એમ
જે વસ્તુને સ્વતંત્ર સિદ્ધ કરે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે

પર વસ્તુને છોડવાનું કહે બધવા પર ઉપરના રાગને ઘટાડ-
વાનું કહે-એ કાર્ધ ભગવાને કહેલા શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી એક
વસ્તુ પોતાપણે છે અને તે વસ્તુ અનંત પરદ્રવ્યથી છુટી છે આમ
અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રેરણાકિઓ પ્રકાશીને વસ્તુ-
સ્વરૂપને જે બતાવે તે અનેકાન્ત છે અને તે જ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ
છે વસ્તુ સ્વપણે છે અને-પગપણે નથી-એમા વસ્તુ કાયમ સિદ્ધ
કરી છે

શ્રુતજ્ઞાનનું વાસ્તવિક લક્ષણ-અનેકાન્ત

એક વસ્તુમાં 'હે' અને 'નથી' એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓ જુદી જુદી અગ્રેજાથી પ્રકાશીને વસ્તુનું પરબી ભિન્ન સ્વરૂપ બે બતાવે તે શ્રુતજ્ઞાન છે આત્મા મને પરદ્રવ્યોથી જુદી વસ્તુ છે એમ પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનથી નક્કી કરવું જોઈએ

અનંત પ વસ્તુથી આ આત્મા જુદો છે એમ મિદ્ધ થતા હવે પોતાના દ્રવ્ય-પર્યાયમાં જોવાનું આવ્યું મારૂં ત્રિદાળી દ્રવ્ય તે એક સમય પૂર્ણી અવસ્થારૂપે નથી, એટલે કે વિકાર ક્ષણિક પર્યાયપણે છે પરંતુ ત્રિકાળી સ્વરૂપપણે વિકાર નથી—આમ વિકાર સંહિત સ્વભાવની મિદ્ધિ પણ અનેકાતવડે જ થાય ॥ ભગવાનના કહેલા સત્શાસ્ત્રોની મહત્તા અનેકાતવી જ છે ભગવાને પરબોની દયા પાળવાનું કહ્યું કે અહિં આ બતાવી અથવા ઈર્મોનું વર્ણન કર્યું—એ કાંઈ ભગવાનને કે ભગવાનના કહેલા શાસ્ત્રને ઓળખવાનું ખરૂં લક્ષણ નથી

ભગવાન પણ બીજાનું કરી શક્યા નહિ

ભગવાને પોતાનું કાર્ય પૂરુંપૂરું કર્યું અને બીજાનું ભગવાને કાંઈ કર્યું નહિ, કેમકે એક તત્ત્વ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી તેથી તે કોઈ બીજાનું કાંઈ કરી શકે નહિ કદાચ દ્રવ્ય જુદા જુદા સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈનું કાંઈ કરી શકે નહિ—આમ જાણવું તે, જ ભગવાનના શાસ્ત્રની ઓળખાણ છે, તે જ શ્રુતજ્ઞાન છે

પ્રભાવનાનું સાચું સ્વરૂપ

કોઈ જીવ પરદ્રવ્યની પ્રભાવના કરી શકતો નથી, પરંતુ જૈનધર્મ એટલે કે આત્માનો પીતરાગ સ્વભાવ તેની પ્રભાવના ધર્મી જીવો કરે છે આત્માને જાણ્યા વગર આત્માના સ્વભાવની વૃદ્ધિરૂપ પ્રભાવના કેવી રીતે કરે? પ્રભાવના કરવાનો વિકલ્પ હોઈ તે પણ પરના કારણે નથી, બીજા માટે કાંઈ પણ પોતામાં થાય એમ કહેવું તે જૈન શાસ્ત્રની મર્યાદામાં નથી જૈનશાસ્ત્ર તો વસ્તુને સ્વતંત્ર સ્વાધીન પરિપૂર્ણ સ્થાપે છે

ખરી દયાનુ (અહિમાનુ) ભગવાને કહેલું સ્વરૂપ

ભગવાને બીજા જીવોની દયા સ્થાપી-એ વાત જોતી છે પર જીવની ક્રિયા આ જીવ જી જ પ્રતો નથી તો પછી તેને ખચાવવાનું ભગવાન કેમ કહે ? ભગવાને તો-આત્માના સ્વભાવને જોળખીને કપાય ભાવથી પોતાના આત્માને ખચાવે તો કરવાનું કંઈ છે, તે જ ખરી દયા છે પોતાના આત્માનો નિર્ધન ડ્યો વગર જીવ શુ કરશે ? ભગવાનના શ્રુતજ્ઞાનમા તો એમ કહ્યું છે કે-તુ તારાથી પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે. દરેક તરવો પોતાથી જ સ્વતંત્ર છે, દોષ તરવને બીજા તરવનો આશ્રય નથી-આ પ્રમાણે વસ્તુના સ્વરૂપને જુદું રાખવું તે અહિંસા છે અને એક બીજાનું ઝડે એમ વસ્તુને પગધીન માનવી તે હિંસા છે

આનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો શુ કરે ?

જગતના જીવોને સુખ ભોંધે છે, સુખ કહો કે ધર્મ કહો ધર્મ કરવો છે એટલે આત્મશાંતિ ભોંધે છે, સારૂ જરૂર છે સારૂ દયા કરવું છે ? આત્માની અવસ્થામા દુખનો નાશ કરીને વીતરાગી આનંદ પ્રગટ કરવો છે એ આનંદ એવો ભોંધે કે જે સ્વાધીન હોય-જેના માટે પરનું અવલગન ન હોય આવો આનંદ પ્રગટાવવાની જેને ધર્માર્થ ભાવના હોય તે જિજ્ઞાસુ કહેવાય પોતાનો પૂર્ણાનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો જિજ્ઞાસુ પહેલા એ જીવે કે એવો પૂર્ણાનંદ કેને પ્રગટયો છે ? પોતાને હજી તેવો આનંદ પ્રગટ નથી પણ પોતાને જેની ભાવના છે તેવો આનંદ બીજા કોઈકને પ્રગટયો કે અને, જેમને તે આનંદ પ્રગટયો છે એવાઓના નિમિત્તથી પોતે તે આનંદ પ્રગટાવવાનો સાચો માર્ગ જાણે-આમ જાણ્યું તેમા સાચા નિમિત્તોની જોળખાણ પણ આવી ગઈ આટલું કરે ત્યાં સુધી હજી જિજ્ઞાસુ છે

પોતાની અવસ્થામા અધર્મ-અશાંતિ છે તે ટાળીને ધર્મ-શાંતિ પ્રગટાવવી છે તે શાંતિ પોતાને આધારે અને પરિપૂર્ણ ભોંધે છે આવી જેને જિજ્ઞાસા ધાય તે પ્રથમ એમ નક્કી કરે

કે-હું એક આ મા માડું પરિપુર્ણ મુખ પ્રગટાવવા માગુ ૩, તે
તેણે પરિપુર્ણ મુખ કાઢીને પ્રગટ્યું હોય જોઈએ, જો પરિપુર્ણ મુખ
આન પ્રગટ ન હોય તો હું જી ડહેવાય જેને પરિપુર્ણ અને
સ્વાધીન આનંદ પ્રગટ્યો હોય તે જ સંપૂર્ણ મુખી છે, તેવા સર્વજ્ઞ
છે આ રીતે જિજ્ઞાસુ પોતાના જ્ઞાનમા સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરે છે
પરંતુ કરવા-મૂલ્યવાની વાત તો છે જ નહિ, -જ્યારે પરથી જરા હટી
પડ્યો ત્યાં તો આત્માની જિજ્ઞાસા થઈ છે આ તો પરથી ખસીને
હવે જેને પોતાનું હિત કંઈવાની ઝખના જાગી છે એવા જિજ્ઞાસુ
જીવની વાત છે પ-દ્રવ્ય પ્રત્યેની મુખબુદ્ધિ અને રુચિ ટાળી તે
પાનતા, અને સ્વભાવની રુચિ અને જોળખાણ થવી તે પાનતાનું
ફળ છે

હું ખનું મૂળ બૂલ છે જેણે પોતાની બૂલથી હું ખ ઉત્પન્ન કર્યું
છે તે પોતાની બૂલ ટાળે તો તેનું હું ખ ટાળે બીજા કાંઈએ બુદ્ધ
કરાવી નથી તેથી બીજો કાંઈ પોતાનું હું ખ ટાળવા સમર્થ નથી

શ્રુતજ્ઞાનનું અવલબન-એ જ પહેલી ક્રિયા

જે આત્મક યાત્રા ૬ વા તૈયાર થયો છે એવા જિજ્ઞાસુએ પ્રથમ
શુ કરવું-ને બતાવાય છે આત્મક યાત્રા એની મેળે થઈ જવું નથી
પણ પોતાના જ્ઞાનમા રુચિ અને પુરુષાર્થથી આત્મકયાત્રા થાય છે
પોતાનું ૬ યામ કરવા માટે, જેઓને પૂર્ણ કન્યાણ પ્રગટ્યું છે તે
કોણ છે, તેઓ શુ ડહે છે, તેઓએ પ્રથમ શુ કર્યું હતું-એનો
પોતાના જ્ઞાનમા નિષ્ક્રય કરવો પડશે, એટલે કે સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ
બહીને તેમના ડહેવા શ્રુતજ્ઞાનના અવલબનથી પોતાના આત્માનો
નિર્ણય કરવો જાઈએ, એ જ પ્રથમ ડર્શન્ય ૧ કાંઈ પરના અવ-
લબનથી ધર્મ પ્રાપ્તો નથી, છતાં જ્યારે પોતે પોતાના પુરુષાર્થથી
સમજે છે ત્યારે સામે નિમિત્ત તરીકે સત્દેવ-શુર જ હોય છે

આ રીતે પહેલો જ નિર્ણય એ આવ્યો કે કાંઈ પુર્ણ પુરુષ
સંપૂર્ણ મુખી છે અને સંપૂર્ણ જ્ઞાતા છે, તે જ પુરુષ પૂર્ણ મુખનો

પૂર્ણ સત્ય માગું કહી શકે છે, પોતે તે સમજીને પોતાનું પૂર્ણ મુખ પ્રગટ કરી શકે છે, અને પોતે સમજે ત્યારે સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રો જ નિમિત્તરૂપ હોય છે જેને સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા વગેરેની એટલે કે સંસારના નિમિત્તો તરફની તીવ્ર રુચિ હશે તેને ધર્મના નિમિત્તો-દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યેની રુચિ નહિ થાય એટલે તેને શુદ્ધ-જ્ઞાનનું અવલબન ટકશે નહિ અને શુદ્ધજ્ઞાનના અવલબન વગર આત્માનો નિર્ણય થાય નહિ કેમકે આત્માના નિર્ણયમા શ્રુત નિમિત્તો જ હોય પરંતુ કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર એ કોઈ આત્માના નિર્ણયમા નિમિત્તરૂપ થાય જ નહિ જે કુદેવાદિને માને તેને આત્મનિર્ણય હોય જ નહિ

ખીજાની સેવા કરીએ તો ધર્મ થાય-એ માન્યતા તો જિજ્ઞાસુને હોય જ નહિ પણ યથાર્થ ધર્મ કેમ થાય તે માટે પ્રથમ પૂર્ણ જ્ઞાની ભગવાન અને તેમના કહેલા શાસ્ત્રોના અવલબનથી જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમી થાય. ધર્મની કળા જ જગત સમજાય નથી એ ધર્મની એક કળા પણ શીખે તો તેનો મોક્ષ થયા વગર રહે નહિ

જિજ્ઞાસુ જીવ પહેલા કુદેવાદિનો અને કુદેવાદિનો નિર્ણય કરીને કુદેવાદિને છોડે છે, અને સદ્દેવ-ગુરુની એવી લગની લાગી છે કે-સત્યરૂપો શુ કહે છે તે સમજવાનું જ લક્ષ્ય છે, એટલે અશુભથી તો હંકી જ ગયો છે એ સામારિક રુચિથી પાછો નહિ ફરે તો શુદ્ધતા અવલબનમા ટકી શકશે નહિ

ધર્મ કયા છે અને કેમ થાય ?

ધણા જિજ્ઞાસુઓને આ જ પ્રશ્ન ભેઠો છે કે ધર્મ માટે પ્રથમ શું કરવું ? શુ કુગરા ઉપર ચડવું, કે સેવા-પૂજા કરવી કે ગુરુની ભક્તિ કરીને તેમની કૃપા મેળવવી કે દાન કરવું ? તો તેનો જવાબ એ છે કે એમા કયાય આત્માનો ધર્મ નથી ધર્મ તો પોતાનો સ્વભાવ છે, ધર્મ પરાધીન નથી, કોઈના અવલબને ધર્મ

યતો નથી, ધર્મ દોષનો આપ્યો અપાતો નથી, પણ પોતાની ઓળખાણથી જ ધર્મ થાય છે જેને પોતાનો પૂર્ણાનંદ જોઈએ છે તેણે પૂર્ણઆનંદનું સ્વરૂપ શું છે, તે કોને પ્રગટયો છે તે નક્કી કરવું જોઈએ. જે આનંદ હું ઈચ્છુ છું તે પૂર્ણ અમાધિત ઈચ્છુ છું એટલે કોઈ આત્માઓ તેની પૂર્ણાનંદ ંથા પામ્યા છે અને તેઓને પૂર્ણાનંદ શામા જ્ઞાન પણ પૂર્ણ જ છે, કેમકે જો જ્ઞાન પૂર્ણ ન હોય તો રાગ-દ્વેષ રહે અને રાગ-દ્વેષ રહે તો દુઃખ રહે, જ્યાં દુઃખ હોય ત્યાં પૂર્ણાનંદ ન હોઈ શકે માટે જેમને પૂર્ણાનંદ પ્રગટયો છે એવા સર્વજ્ઞ ભગવાન છે તેમનો અને તેઓ શું કહે છે તેનો જિજ્ઞાસુએ નિર્ણય કરવો જોઈએ તેથી જ કહ્યું છે કે 'પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે આત્માનો નિર્ણય કરવો.' આમા ઉપાદાન નિમિત્તની સધિ રહેલી છે જ્ઞાની કોણ છે, નતૂ જ્ઞાન વાળું કહે છે—એ બધું નક્કી કરવા માટે નિવૃત્તિ લેવી જોઈએ ને સી-દુઃકુળ-લક્ષ્મીનો પ્રભ અને સંસારી જનિના ઓછપ નહિ થાય તો તે સત્સમાગમ માટે નિવૃત્તિ લઈ ન શકે નહિ શુનનું ગવલંબન લેવાનું હું ત્યાં જ તીન અશુભ ભાવનો તો ત્યાગ આવી ગયો, અને સાચા નિમિત્તોની ઓળખાણ કરવાનું પણ આવી ગયું.

સુખનો ઉપાય—જ્ઞાન અને મત્તમમાગમ

તાર સુખ જોઈએ છે ને ? જો તારે સુખ જોઈતું હોય તો તું પહેલા સુખ કયા છે અને તે કેમ પ્રગટે તેનો નિર્ણય કર, જ્ઞાન કર સુખ કયા છે અને કેમ પ્રગટે છે તેના જ્ઞાન વગર સૂકાર્થ નાય તો પણ સુખ ન મળે—ધર્મ ન થાય સર્વજ્ઞ ભગવાનના કહેલા શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે જો નિર્ણય થાય છે અને તે નિર્ણય કરવો જો જ પ્રથમ ધર્મ છે જેને ધર્મ કરવો હોય તે ધર્મને ઓળખી તેઓ શું કહે છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે સત્સમાગમ કરે. સત્સમાગમે જેને શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન થયું કે અહો ! પરિ પૂર્ણ આત્મવસ્તુ, આ જ ઉત્કૃષ્ટ મહિમાવત છે, આવું પરમ સ્વરૂપ જો અનતકાગમા સામળ્યું પણ નથી—આમ થતા તેને સ્વકપની

રુચિ જાગે અને સત્સમાગમનો રંગ લાગે, એટલે તેને કુદેવાદિ કે સમાર પ્રત્યેની રુચિ તો હોય જ નહિ.

જો વસ્તુને ઓળખે તો પ્રેમ જાગે અને તે તરફનો પુરુષાર્થ વળે આત્મા અનાદિથી સ્વભાવને ચૂકીને પરભાવરૂપી પરદેશમા રખડે છે, સ્વરૂપની ખહાર-સ સારમા રખડતા રખડતા પરમ ગિતા મર્વણ પરમાત્મા અને પરમ હિતઠારી શ્રી પરમ શુભ લેટયા, અને તેઓ પૂર્ણ હિત કેમ થાય તે સંભળાવે છે અને આત્માના સ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવે છે પોતાનું સ્વરૂપ માલખતા કયા ધર્મીને ઉદ્ધાસ ન આવે ? આવે જ આત્મસ્વભાવની વાત માલખતા જિજ્ઞાસુ જીવોને મહિમા આવે જ અહો ! અનતકાળથી આ અપૂર્વ જ્ઞાન ન થયું, સ્વરૂપની ખહાર પરભાવમા ભ્રમીને આ અનતકાળ હું ખી થયો, આ અપૂર્વ જ્ઞાન પૂર્વે જો ક્યું હોત તો આ હું ખ ન હોત. આમ સ્વરૂપની ઝખના લાગે, રસ આવે, મહિમા જાગે અને જો મહિમાને યથાર્થપણે ધૂટતા સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે આ ગીતે જેને ધર્મ કમીને મુખી થવું હોય તેણે પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનનું અવલખન લઈને આત્માનો નિર્ણય કરવો.

ભગવાનની શ્રુતજ્ઞાનરૂપી દોરીને દંડપણે પકડીને તેના અવલખનથી સ્વરૂપમા પહોંચી જવાય છે શ્રુતજ્ઞાનનું અવલખન એટલે શું ? સાચા શ્રુતજ્ઞાનનો જ રસ છે, અન્ય કુલ્લતજ્ઞાનનો રસ નથી, મ સારની વાતોનો તીવ્ર રસ ટળી ગયો છે અને શ્રુતજ્ઞાનનો તીવ્ર રસ લાગ્યો છે-આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનના અવલખન વડે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવા જે તૈયાર થયો છે તેને અટપકાળમા આત્મભાન થશે સંસારનો તીવ્ર લોહવાટ જેના દુઃખમા ઘોળાતો હોય તેને તો આ પરમ શાત સ્વભાવની વાત સમજવાની પાત્રતા નહિ જાગે અહીં જે 'શ્રુતનું અવલખન' મૂક્યું છે તે અવલખન તો સ્વભાવના લક્ષે છે, પાછા ન કરવાના લક્ષે છે. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવા માટે જો શ્રુતનું અવલખન ઉપાડ્યું તે આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરે જ કરે પાછો ફરે એવી વાત સામ્રમા લીધી નથી.

સસારની રુચિ ઘટાડીને આત્માનો નિર્ણય કરવાના લક્ષે જે અહીં સુધી આ યો તેને શ્રુતજ્ઞાનના અવલબને નિર્ણય થવાનો જ, નિર્ણય ન થાય તેમ બને જ નહિ શાહુકારના ચોપડે દિવાળીની વાત જ ન હોય, તેમ અહીં લીધાંસસારીની વાત જ નથી અહીં તો સાચા જિજ્ઞાસુ જીવોની જ વાત છે બધી વાતની હા જ હા બધે અને એકેય વાતનો પોતાના જ્ઞાનમા નિર્ણય કરે નહિ એવા 'ધનની પૂછડી' જેવા જીવોની વાત નથી લીધી ટકચુખાર જેવી વાત છે જે અનતજ્ઞાનના જ સારનો અત લાવવા માટે પૂર્ણ સ્વભાવના લક્ષે શરૂઆત કરવા નીકળ્યો છે એવા જીવોની શરૂઆત પાછી નહિ ફરે-એવાની જ અહીં વાત છે આ તો અમ્મ તિહત માગે છે 'પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત તે જ વાસ્તવિક શરૂઆત છે' પૂર્ણતાના લક્ષે ઉપડેલી શરૂઆત પાછી ન ફરે, પૂર્ણતાના લક્ષે પૂર્ણતા થાય જ

જે તરફની રુચિ તે તરફનું ઘોલન

એક ને એક વાત ફેરવી ફેરવીને ઢહેવાય છે, તેથી રુચિવત જીવને કટાળો ન આવે નાટકની રુચિવાળો નાનકમા 'વન્નમોર' કરીને પણ પોતાની રુચિવાળી વસ્તુને વારવાર જીએ છે, તેમ જે ભવ્યજીવોને આત્માની રુચિ થઈ અને આત્માનું કરવા માટે નીકળ્યા તે વારવાર રુચિપૂર્વક દરેક વખતે—ખાતા, પીતા, ચાલતા, સૂતા, ખેડતા, ખેલતા વિચારતા-નિરતર શ્રુતનું જ અવલબન, સ્વભાવના લક્ષે કરે છે, તેમા કોઈ કાળ કે મેત્રની મર્યાદા કરતા નથી, શ્રુતજ્ઞાનની રુચિ અને જિજ્ઞાસા એવી જાતની છે કે ક્યારેય પણ તે ખસતી નથી અમુક કાળ અવલબન કરવું-પછી મૂકી દેવું એમ નથી કહ્યું પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનના અવલબન વડે આત્માનો નિર્ણય કરવાનું કહ્યું છે જેને સાચા તત્ત્વની રુચિ થઈ તે બીજા સર્વે ઠાવોની પ્રીતિને ગોણું જ કરે છે

પ્રશ્ન-ત્યારે શું સત્ની પ્રીતિ થાય એટલે ખાવા પીવાનું અને ધધા-વેપાર બધું છોડી દેવું ? શ્રુતજ્ઞાન સામળ્યા જ કરવું-પરંતુ સામગીને કરવું શું ?

ઉત્તર-સત્ની પ્રીતિ થાય એટલે તરત જ ખાવા પીવાનું બંધુ છૂટી જ જાય એવો નિયમ નથી પરંતુ તે તરફની રુચિ તો અવશ્ય ઘટે જ પરમાર્થી મુખબુદ્ધિ ઉડી જાય અને બધામાં એક આત્મા જ આગળ હોય એટલે નિરતર આત્માની જ ધગશ અને ઝંખના હોય માત્ર 'શ્રુતજ્ઞાન સામળ્યા જ કરવું એમ કહ્યું નથી પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્માનો નિર્ણય કરવો, શ્રુતના અવલંબનની ધૂન ચડતા ત્યાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, ધર્મ, નિશ્ચય, વ્યવહાર વગેરે અનેક પડખાથી વાતો આવે તે બધા પડખા જાણીને એક જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ આમાં ભગવાન કેવા, તેના શાસ્ત્રો કેવા અને તેઓ શું કહે છે એ બધાનું અવલંબન એમ નિર્ણય કરાવે છે કે તું જ્ઞાન છે, આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી જ છે, જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ તે જરી થકતો નથી

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર દેવા હોય અને તે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખીને તેમનું અવલંબન લેનાર પોતે શું સમજ્યો હોય તે આમાં બતાવ્યું છે 'તું જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે, તારો સ્વભાવ જાણવાનો જ છે કંઈ પરંતુ કરવું કે પુણ્ય પાપના ભાવ કરવા તે તારું સ્વરૂપ નથી' આમ જે બતાવતા હોય તે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર છે, અને આ પ્રમાણે જે સમજે તે જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબને શ્રુતજ્ઞાનને સમજ્યો છે પણ જે રાગથી ધર્મ મનાવતા હોય, શરીરાશ્રિત ક્રિયા આત્મા કરે એમ મનાવતા હોય, જડ હ્રમં આત્માને હેરાન કહે એમ કહેતા હોય તે કોઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સાચા નથી

જે શરીરાદિ મર્મ પરથી લિપ્ત જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનું અવલંબ બતાવતા હોય અને પુણ્ય-પાપનું તર્તવ્ય આત્માનું નથી એમ બતાવતા હોય તે જ સત્શ્રુત છે, તે જ સાચા દેવ છે અને તે જ સાચા ગુરુ છે જે પુણ્યથી ધર્મ બતાવે, શરીરની ક્રિયાનો કર્તા આત્મા છે એમ બતાવે અને રાગથી ધર્મ બતાવે તે બધા કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર છે, કેમકે તેઓ જેમ છે તેમ વસ્તુ સ્વરૂપના જાણકાર નથી અને તેથી ઉંદુ સ્વરૂપ બતાવે છે વસ્તુ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ

ન બતાવે અને જરાપણ વિરૂદ્ધ બતાવે તે કોઈ દેવ, કોઈ ગુરુ કે કોઈ શાસ્ત્ર સાચા નથી

શુદ્ધજ્ઞાનના અવલબનનું ફળ-આત્મઅનુભવ

‘હું આત્મા તો સાચક છું, પુણ્ય-પાપની વૃત્તિઓ નાફે દેવ છે, તે મારા જ્ઞાનથી જુદી છે’ આમ પહેલા વિરૂદ્ધ દ્વારા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલબને યથાર્થ નિર્ણય કરવો, હજી જ્ઞાન-સ્વભાવનો અનુભવ થયો નથી ત્યાર પહેલાની વાત છે જેણે સ્વભાવના લક્ષ્યે શુદ્ધ અવલબન લીધું છે તે અદ્વૈતાનુભા આત્મ-અનુભવ કરશે જ પ્રથમ વિરૂદ્ધ પના એમ નક્કી કરું કે ધરતી તો હું જુદો, પુણ્ય-પાપ પણ મારું અસ્વરૂપ નહિ, મારા શુદ્ધ સ્વભાવ સિવાય દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું પણ અવલબન પરમાર્થે નહિ, હું તો સ્વાવીન જ્ઞાન સ્વભાવી છું, આમ જેણે નિર્ણય કર્યો તેને અનુભવ થયા વગર રહેશે જ નહિ

પુણ્ય-પાપ મારું સ્વરૂપ નથી, હું સાચક છું-આવી જેણે નિર્ણય દ્વારા હા પાડી તેનું પરિણમન પુણ્ય-પાપ તરફથી પાછું ખેંચીને સાચક સ્વભાવ તરફ દબાવે એટલે તેને પુણ્ય-પાપનો આગર ન રહ્યો તેથી તે અ-પ્રકાશમાં પુણ્ય-પાપ રહિત સ્વભાવનો નિર્ણય કરીને અને તેની સ્થિરતા કરીને વીનરાગ ધર્મ પૂર્ણ થઈ જશે પૂર્ણની જ વાત છે-શરૂઆત અને પૂર્ણતા વચ્ચે આતંગ પાડ્યો જ નથી કેમકે શરૂઆત ધર્મ છે તે પૂર્ણતાને લક્ષ્યમાં લઈને જ ધર્મ છે ન ય સભાગવનાર અને સામગનાર બનેલી પૂર્ણતા જ છે, જેઓ પૂર્ણ સ્વભાવની વાત કરે છે તે દેવ-ગુરુ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણે તો પવિત્ર જ છે તેના અવલબને જેણે હા પાડી તે પાપ પૂર્ણ પવિત્ર થયા વગર રહે જ નહિ પૂર્ણની હા પાડીને આજ્ઞા છે તે પૂર્ણ થશે જ આ રીતે ઉપાદાન-નિમિત્તની સમિતિ સાથે જ છે

સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલા

આત્માનું પ્રગટ કરવા માટેની પાતવાનું સ્વરૂપ શું ? તો ધર્મ દરવો છે ને ! તો શું તને જોગબ પહેલામાં પહેલા સાચો નિર્ણય કરવાની વાત ? અરે, શું જો કોણ ? શું ક્ષણિક

પુણ્ય-પાપનો ઝરનાર તે જ તુ છે ? ના, ના - તુ-તો જ્ઞાન ઝરનાર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. પરને ઝરનાર કે છોડનાર તુ નથી, જાણનાર જ તુ છે. આવો નિર્ણય તે જ ધર્મની પહેલી શરૂઆતનો (સમ્યગ્દર્શનનો) ઉપાય છે. શરૂઆતમાં એટલે કે સમ્યગ્દર્શન પહેલાં આવો નિર્ણય ન કરે તો તે પાત્રતામાં પણ નથી મારો સફળ સ્વભાવ જાણવાનો છે-આવો શ્રુતના અવલંબને જે નિર્ણય કરે છે તે પાત્ર જ છે જેને પાત્રતા પ્રગટી તેને અતર અનુભવ થવાનો જ છે સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં જિજ્ઞાસુ જીવ-ધર્મ મનુષ્ય થયેલો જીવ-સત્સમાગમે આવેલો જીવ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરે છે.

હું જ્ઞાન સ્વભાવી જાણનાર છું, જેમમાં ક્યાય ગાગ-ઘેષ કરી અટકે તેવો મારો જ્ઞાનસ્વભાવ નથી, પર જમે તેમ હો, હું તો તેનો માત્ર જાણનાર છું, મારો જાણનાર સ્વભાવ પરનું ઝડકરનાર નથી, હું જેમ જ્ઞાનસ્વભાવી છું તેમ જગતના બધા આત્માઓ જ્ઞાનસ્વભાવી છે, તેઓ પોતે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય ચૂક્યા છે તેથી હું ખી છે, તેઓ જાતે નિર્ણય કરે તો તેઓનું હું ખ ટળે હું કોઈને ફેરવવા નમર્યા નથી પર જીવોનું હું ખ હું ટાળી શકું નહિ કેમકે હું ખ તેઓએ પોતાની ભૂલથી કયું છે અને તેઓ પોતાની ભૂલ ટાળે તો તેમનું હું ખ ટળે કોઈ પરના લક્ષે અટકવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી.

પ્રથમ શ્રુતનું અવલંબન બતાવ્યું તેમાં પાત્રતા વર્ણ છે એટલે કે શ્રુતના અવલંબનથી આત્માનો અન્યક્ત નિર્ણય થયો છે, ત્યાર પછી પ્રગટ અનુભવ જન થાય તે નીચે કહેવામાં આવે છે -

સમ્યગ્દર્શન પહેલાં શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનના જોડે આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને અન્યક્તપણે લક્ષમાં લીધો છે, હવે પ્રગટતર લક્ષમાં લે છે-અનુભવ કરે છે-આત્માનાક્ષત્રાર ગર્ભાત્ સમ્યગ્દર્શન કરે છે, તે કય રીતે ? તેની ગીત એ છે કે “ પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના તરણો જે ઈન્દ્રિય અને

મનદ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તેમને મર્યાદામાં લાવીને જેણે મતિશાન-
તત્વને આત્મસન્નિપ કહ્યું છે એવો ” અપ્રગટરૂપ નિર્ણય
થયો હતો તે હવે પ્રગટરૂપ કાર્ય લાવે છે ને નિર્ણય કયો
હતો તેનું ફળ પ્રગટે છે,

આ નિર્ણય જગતના બધા સરી આત્માઓ કરી શકે છે બધા
આત્માઓ પરિપૂર્ણ ભગવાન જ છે, તેથી બધા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો
નિર્ણય કરી શક્યા સમર્થ છે જે આત્માનું કરવા માગે તેને તે થઈ શકે
છે, પરંતુ અનાદિથી પોતાની ઠરકાર કરી નથી લાઇરે । તુ કેાકુ
વસ્તુ છે તે જાણ્યા વિના તુ કરીશ શુ ? પહેલા આ જ્ઞાન સ્વભાવી
આત્માનો નિર્ણય કરવો જોઈએ એ નિર્ણય થતા અવ્યક્તપણે
આત્માનું લક્ષ આપ્યું, પછી પરના લક્ષથી અને વિકલ્પથી ખગીને
સ્વતુ લક્ષ પ્રગટ અનુભવપણે કરવું

આત્માની પ્રગટ પ્રતિદિ માટે ઈન્દ્રિય અને મનથી જે પર લક્ષ
બાધ છે તેને ફેરવીને તે મતિશાનને સ્વમા ઝોક્ષાત્ર કરતા આત્માનું
લક્ષ થાય છે એટલે કે આત્માની પ્રગટપણે પ્રસિદ્ધિ થાય છે,
આત્માનો પ્રગટરૂપ અનુભવ થવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે અને સમ્યગ્દર્શન
એ જ ધર્મ છે

ધર્મ માટે પહેલા શુ કરવું ?

માણસો કહે છે કે આત્માનું કાર્ય ન સમજાય તો પુણ્યના
શુભભાવ તો કરવા કે નહિ ? તેનો ઉત્તર-પ્રથમ સ્વભાવ સમજવો
તે જ ધર્મ છે ધર્મ વડે જ સસારનો અંત છે, શુભભાવથી ધર્મ
થાય નહિ અને ધર્મ વગર સસારનો અંત આવે નહિ ધર્મ તો
પોતાનો સ્વભાવ છે, માટે પહેલા સ્વભાવ સમજવો જોઈએ

પ્રશ્ન-સ્વભાવ ન સમજાય તો શુ કરવું ? સમજતા વાર લાગે
તો શુ અશુભ ભાવ કરીને દુર્ગતિ જવું ? શુભથી તો ધર્મ થવાની
ના કહો છો ।

ઉત્તર-પ્રથમતો આ વાત ન સમજાય એમ જાને જ નહિ
સમજતા વાર લાગે ત્યા સમજણના લક્ષે અશુભભાવ ટાળી

શુભભાવ કરવા પી ના નથી, પરંતુ શુભભાવથી ધર્મ થતો નથી-એમ જાણુ જ્યાં સુધી કોઈ પણ જડ વસ્તુની ક્રિયા અને રાગની ક્રિયાને જીવ પોતાની માને ત્યાં સુધી સાચી સમજણના માર્ગ નથી

શુભનો રસ્તો સાચી સમજણ, વિજ્ઞાન કૃણ જડ

જો આ માની સાચી જગિ થાય તો સમજણને રસ્તો લીધા વગર રહે નહિ, સત્ય જોઈતું હોય, સુખ જોઈતું હોય તો આ જ રસ્તો છે સમજતા બલે વાર લાગે, પરંતુ માર્ગ તો સાચી સમજણનો લેવો જોઈએ ને! સાચી સમજણના માર્ગ ત્યે ને! સત્ય સમજ્યા વગર રહે જ નહિ જો આવા મનુષ્યદેહમાં અને સત્સમાગમના યોગે પણ સત્ય ન સમજે તો કમી આવા સત્ય ॥ ટાણા મળતા નથી હું કૌણુ છું તેની જેને ખબર નથી અને અહીં જ સ્વરૂપ ચૂકીને જાય છે તે જ્યાં જશે ત્યાં શુ કરશે? શતિ ધ્યાથી લાવશે? આત્માના જ્ઞાન વગર હદાય શુભભાવ કયાં હોય તોપણ તે શુભનું કૃણ જડમાં જાય છે, આત્મામાં પુણ્યનું ફળ આવતું નથી આત્માની દરકાર વરી નથી અને અહીંથી જ જે મૂઠ વડ ગયો છે તેણે હદાય શુભભાવ કયાં તો રજકણે બધાણા અને તે રજકણના કૃણમાં પણ રજકણનો સયોગ મળવાનો, રજકણનો સયોગ મળે તેમાં આત્માને શુ? આત્માની શાંતિ તો આત્મામાં છે, પરંતુ તેની તો દરકાર વરી નથી

અસાધ્ય કૌણુ? અને શુદ્ધાત્મા કૌણુ?

અજ્ઞાની જડનું લક્ષ કરીને જડ જેવો થઈ ગયો છે, મરતા જ પોતાને જીવીને સયોગદૃષ્ટિથી નરે છે, અસાધ્યપણે વર્તે છે એટલે ચૈતન્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તે જીવતા જ અસાધ્ય જ છે બલે, શરીર હાલે, આલે, ખાલે, પાણુ એ તો જડની ક્રિયા છે, તેનો ધણી થયો પણ અતરમાં સાધ્ય જે જ્ઞાનસ્વરૂપ તેની જેને ખબર નથી તે અસાધ્ય (જીવતું મડદું) છે વસ્તુનો સ્વભાવ યથાર્થપણે સમ્યક્દર્શન પૂર્વકના જ્ઞાનથી ન સમજે તો જીવને સ્વરૂપનો ક્રિયિત લાભ નથી, સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનવટે સ્વરૂપની ઝાળખાણુ અને નિર્ણય

કરીને જે કયો તેને જ 'શુદ્ધ આત્મા' એવું નામ મળે છે, અને શુદ્ધાત્મા એ જ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન છે ' હું શુદ્ધ છું ' એવો વિકલ્પ દ્વારે એકતો આત્મઅનુભવ રહી જાય તે જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે, એ કાંઈ આત્માથી શુદ્ધ નથી

સત્ય જેને જોઈતું હોય તેવા જિજ્ઞાસુ સમજી જીવને કાંઈ અસત્ય કહે તો તે અસત્યની જા પાડી દે નહિ— અસત્યનો સ્વીકાર ન કરે જેને મત્સ્વભાવ જોઈતો હોય તં સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ભાવની હા ન પાડે—તેને પોતાના ન માને વસ્તુનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે તેનો જરા ખર નિર્ણય કયો અને વૃત્તિ છૂટી જતા જે અલોક શુદ્ધ અનુભવ થયો તે જ ધર્મ છે આરો ધર્મ કેરી ગીતે યાય, ધર્મ કરવા માટે પ્રથમ શું કરવું ? તે સ્વભાવથી આ ક્યત આવે

ધર્મની ઝચિનાળા જીવ કેવા હોય ?

ધર્મને માટે પહેલામા પહેલા અતજ્ઞાનનું અવલગન લઈશ્રવણ—મનનથી જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવો કે હું એક જ્ઞાન સ્વભાવ છું, જ્ઞાન સ્વભાવના જ્ઞાન સિવાય કાંઈ ઠરવા—મૂકવાનો સ્વભાવ નથી ના પ્રમાણે સત્ સમજવામા જે કાળ જાય છે તે પશુ જનતકાળે નહિ ઠરેલો એવો અર્થ અભ્યાસ છે જીવને સત્ તરફની રચિ થાય એટલે વૈરાગ્ય જાગે અને આખા સંસાર તરફની રચિ જોડી જાય ચોરાશીના અવતારનો ત્રાસ થઈ જાય કે ' આ ત્રાસ શા ? સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ અને ક્ષણે ક્ષણે પરાગ્રય ભાવમા રાગવુ આ તે કાંઈ મનુષ્યના જીવન છે ? તિથંચ વગેરેના દુઃખની તો વાત જ ગી, પરંતુ આ મનુષ્યમા પશુ આવા જીવન ? અને મરણ ટાળે સ્વરૂપના જ્ઞાન વગર અસાધ્ય થઈને મરવું ?' આ પ્રમાણે સંસારનો ત્રાસ થતા સ્વરૂપ સમજવાની રચિ થાય વસ્તુ સમજવા માટે જે કાળ જાય તે પશુ જ્ઞાનની ક્રિયા છે, સત્નો માર્ગ છે

જિજ્ઞાસુઓએ પ્રથમ જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવો, હું એક જાણનાર છું, મારું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે, તે જાણવાવાળું છે,

પુણ્ય-પાપના લાવ કે સ્વર્ગ નરક આદિ કોઈ મારો સ્વભાવ નથી-
એમ શ્રુતજ્ઞાનવડે આત્માનો પ્રથમ નિર્ણય કરવો તે જ પ્રથમ ઉપાય
છે

ઉપાદાન-નિમિત્ત અને કારણ-કાર્ય

૧-માથા શ્રુતજ્ઞાનના અવલબન વિના અને ૨-શ્રુતજ્ઞાનથી જ્ઞાન-
સ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય ક્યો વિના આત્મા અનુભવમા આવે
નહિ આમા આત્માનો અનુભવ કરવો તે કાર્ય છે, આત્માનો
નિર્ણય તે ઉપાદાન કારણ છે અને શ્રુતનું અવલબન તે નિમિત્ત છે
શ્રુતના અવલબનથી જ્ઞાન સ્વભાવનો જે નિર્ણય ક્યો તેનું કળ તે
નિર્ણય અનુસાર આચરણ અર્થાત્ અનુભવ કરવો તે છે આત્માનો
નિર્ણય તે કારણ અને આત્માનો અનુભવ તે કાર્ય-એ રીતે અહીં
લીધું છે, એટલે જે નિર્ણય કરે તેને અનુભવ થાય જ એમ વાત
હી છે

અ તર અનુભવનો ઉપાય અર્થાત્ જ્ઞાનની ક્રિયા

હવે, આત્માનો નિર્ણય ક્યો પછી તેનો પ્રગટ અનુભવ કઈ
રીતે કરવો તે બતાવે છે-નિર્ણય અનુસાર શ્રદ્ધાનું આચરણ તે
અનુભવ છે પ્રગટ અનુભવમા શાંતિનું વેદન લાવવા માટે એટલે
આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિ માટે પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણોને
છોડી દેવા જોઈએ પ્રથમ ‘હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી આત્મા છું’ એમ
નિશ્ચય ક્યો પછી આત્માના આનંદનો પ્રગટ લોગવટો કરવા [-વેદન
કરવા-અનુભવ કરવા] માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણો-જે
ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા પરલક્ષે પ્રવર્તતું જ્ઞાન તેને સ્વ તરફ વાળવું,
દેવ-શુર-શાસ્ત્ર વગેરે પર પદાર્થ તરફનું લક્ષ તથા મનના અવલ-
બને પ્રવર્તતી બુદ્ધિ અર્થાત્ મતિજ્ઞાન તેને સ કોચીને-મર્યાદામા
લાવીને પોતા તરફ વાળવું તે અતર અનુભવનો પય છે, સદૃજ
ચીતજ સ્વરૂપ અનાકુળ સ્વભાવની છાયામા પેસવાનું પગથિયું છે

પ્રથમ, આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવ છે એવો બરાબર નિશ્ચય કરીને,
પછી પ્રગટ અનુભવ કરવા માટે પર તરફ વળતા ભાવ જે મતિ

અને શ્રુતજ્ઞાન નેમને સ્વ તરફ ઓળખ કરવા જે જ્ઞાન પરમા
વિકટપ કરીને અટકે છે તે જ જ્ઞાનને ત્યાગી ખમેડીને
સ્વભાવમા વાળવું મતિ અને મુતનાનના જે ભાવ છે તે તે
જ્ઞાનમા જ રહે છે, પરંતુ પહેલા તે ભાવોપર તરફ વળતા, હવે તેને
આત્મન-મુખ કરતા સ્વભાવનું જાણ થાય છે માત્રમાના સ્વભાવમા
ઓળખ થવાના આ ક્રમ પર પગથિયા છે

જ્ઞાનમા ભવ નથી

જેણે મનના અવલંબને પ્રવર્તતા પાનને મનથી છોડાવી સ્વ
તરફ વાળ્યું છે અથાત્ મતિજ્ઞાન પર તરફ વળતું તેને મયાદામા
લડીને આત્મન-મુખ થયું છે નના જ્ઞાનમા અનન સંસારનો
નાસ્તિભાવ અને જ્ઞાનસ્વભાવનો અસ્તિભાવ છે આવી સમજણ અને
આવું જ્ઞાન જરૂર તેમા અનન પુરુષાય જ સ્વભાવમા ભવ નથી
તેથી જને સ્વભાવ તરફનો પુરુષાય ઊગે તેને ભવની શરૂ રહેતી
નથી જ્યાં ભવની શરૂ છે ત્યાં સાચું જ્ઞાન નથી અને જ્યાં
માનું જ્ઞાન છે ત્યાં ભવની શરૂ નથી-આ રીતે 'જ્ઞાન' અને 'ભવ'
ની એ-મીલનમા નાસ્તિ છે

પુરુષાય વડે મત્તમામધી એકતા જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો
નિર્ણય કયો પછી હું અળખ છું કે અધવાળો છું, શુદ્ધ છું કે
અશુદ્ધ છું, ત્રિકાળ છું કે સ્થિતિ છું' એવી જે વૃત્તિઓ ઊડે તેમા
પશ્ચ હજી આત્મશાંતિ નથી, તે વૃત્તિઓ આટલતામય-આત્મશાંતિની
વિનાશીની છે નયપણેના અવલંબનથી થતા મનસળાધી અનેક
પ્રકારના વિકારો તેને પશ્ચ મર્યાદામા લાવીને અર્થાત્ તે વિનિષેધને
રોડવાના પુરુષાય વડે મુતનાનને સ્વ આત્મન-મુખ કરતા
હૃદયમાનો અનુભવ થાય જ આ રીતે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને
આત્મન-મુખ કરવા તે જ મનસ ધર્મ છે મનિષ્ટ અને
મનના અવલંબને મતિજ્ઞાન પર લથે પ્રવર્તતું તેને, અને મનના
અવલંબને શ્રુતજ્ઞાન અનેક પ્રકારના નયપણેના વિકારોમા અટ
કવું તેને-એટલે કે પરાવલંબને પ્રવર્તતા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને

મયોદામા લાવીને-અતસ્સ્વભાવનન્મુખ ઝીને, ને જ્ઞાનો દ્વારા એડ જ્ઞાનસ્વભાવને પડીને (લક્ષમાં લઈને) નિર્વિદ્ય થઈને તત્માળ નિજરમવી જ પ્રગટ વતા શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરવો, તે અનુભવ જ નમ્યગ્દર્શન અને નમ્યગ્જ્ઞાન છે

આ રીતે અનુભવમા આવતો શુદ્ધાત્મા કેવો છે ?

શુદ્ધાત્મા આદિ-મધ્ય-અત રહિત ત્રિદાગ એકરૂપ છે, તેમા બધ મોક્ષ નથી, તે અનાકુળતા સ્વરૂપ છે, ‘હુ શુદ્ધ હ કે અશુદ્ધ છુ’ એવા વિદ્યપથી થતી જે આકુળતા તેનાથી રહિત છે લક્ષમાંથી પુણ્ય-પાપનો આશ્રય પૃટીને એકલો આત્મા જ અનુભવરૂપ છે, કેવળ એક આત્મામા પુણ્ય-પાપના કોઈ ભાવો નથી જાણે કે આખાય નિશ્ચ ઉપર તરતો હોય એટલે કે નમન વિભાવોથી જુદો થઈ ગયો હોય તેવો ચૈતન્યસ્વભાવ જોઈ અખડ પ્રતિભાસમય અનુભવાય છે આત્માનો સ્વભાવ પુણ્ય-પાપની ઉપર તરતો છે, તરતો એટલે તેમા ભળી જતો નથી, તે-રૂપ થતો નથી પરંતુ તેનાથી છુટો ને જુટો રહે છે અનત છે એટલે કે જેના સ્વભાવને કંઈ અત નથી, પુણ્ય-પાપ તો અતવાળા છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ અનત છે, અને વિજ્ઞાનધન છે-એકલા જ્ઞાનનો જ પિંડ છે એકલા જ્ઞાન પિંડમા રાજ દ્રેષ જરાપણ નથી રાગનો અજ્ઞાનભાવે ડર્તા હતો પણ સ્વભાવ-ભાવે નાગનો ડર્તા નથી અખડ આત્મસ્વભાવનો અનુભવ મતા જે જે અદિગ્તના વિભાવો હતા તે બધાથી પૃટીને ન્યાયે આ આત્મા, વિજ્ઞાનધન એટલે જેમા કોઈ વિદ્યે પ્રવેશ કરી શકે નહિ એવા જ્ઞાનના નિવડ પિંડરૂપ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્માને અનુભવે છે ત્યારે તે પોતે જ સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપ છે ।

નિશ્ચય અને વ્યવહાર

આમા નિશ્ચય-વ્યવહાર બને આવી જાય છે અખડ વિજ્ઞાન ધન સ્વરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા તે નિશ્ચય છે અને પગિણતિને સ્વભાવનન્મુખ દર્શી તે વ્યવહાર છે મતિ-ત્રુતજ્ઞાનને સ્વ તર્ક પાગવાના પુરુષાર્થરૂપી જે પર્યાય તે વ્યવહાર છે, અને અખડ

આત્મસ્વભાવ તે નિશ્ચય છે જ્યાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્વ તરફ વાળ્યા અને આત્માનો અનુભવ કયો તે જ વખતે આત્મા સમ્યક્પણે દેખાય છે-શ્રદ્ધા છે આ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ વખતની વાત કરી છે
સમ્યગ્દર્શન થતા શુ થાય ?

સમ્યગ્દર્શન થતા સ્વરસનો અપૂર્વ આનંદ અનુભવાય છે આત્માનો સહજ આનંદ પ્રગટ થાય છે આત્મીક આનંદનો ઉછાળો આવે છે, અતરમા આત્મશાંતિનું વેદન થાય છે આત્માનું સુખ અતરમા છે તે અનુભવવામાં આવે છે, એ અપૂર્વ સુખનો રસ્તો સમ્યગ્દર્શન જ છે 'હું ભગવાન આત્મા જૈનન્યસ્વરૂપ છું' એમ જે નિર્વિઘ્ન શાંતરત્ન અનુભવાય છે ન જ શુદ્ધાત્મા અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યક્ જ્ઞાન છે અર્જુન તા સમ્યગ્દર્શન અને આત્મા બંને અભેદ લીધા છે આત્મા પોત સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ છે

વાર વાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવો.

સૌથી પહેલા આત્માનો નિર્ણય કરીને પછી અનુભવ કરવાનું કહ્યું છે પહેલામાં પહેલા, 'નિશ્ચયજ્ઞાનસ્વરૂપ છું, બીજું કાંઈ રાગાદિ મારું સ્વરૂપ નથી' એવો નિર્ણય જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી સાચા શ્રુતજ્ઞાનને ઓળખીને તેનો પરિચય કરવો, સત્યશ્રુતના પરિચયથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કયાં પછી મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને તે જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો, નિર્વિકલ્પ થવાનો પુરુષાર્થ કરવો આ જ પ્રથમનો એટલે કે સમ્યક્ત્વનો માર્ગ છે આમાં તો વારવાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ જ કરવાનો છે, બહારમાં કાંઈ કરવાનું ન આવ્યું પણ જ્ઞાનમાં જ સનજન્ય અને એકાગ્રતાનો પ્રયાસ કરવાનું આવ્યું જ્ઞાનમાં અભ્યાસ કરતા કરતા જ્યાં એકાગ્ર થયો ત્યાં તે જ વખતે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનરૂપે આ આત્મા પ્રગટ થાય છે આ જ જન્મ મરણ ટાળવાનો ઉપાય છે એકલે અણુસ્વભાવ છે તેમાં બીજું કાંઈ કરવાનો સ્વભાવ નથી નિર્વિકલ્પ અનુભવ થવા પહેલાં આવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ આ સિવાય બીજું માને તેને બ્યવહારે પણ આત્માનો નિશ્ચય નથી

અનત ઉપવાસ કરે તોય આત્માનું જ્ઞાન ન થાય, બહારમા ઢોડા-
 ઢોડી કરે તેનાથી પણ જ્ઞાન ન થાય, પણ જ્ઞાનસ્વભાવની પકડથી
 જ જ્ઞાન વાય આત્મા તરફ લક્ષ અને શ્રદ્ધા કરી વગર સમ્ય-
 શન-સમ્યગ્જ્ઞાન થાય ક્યાથી ? પહેલા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના નિમિત્તાથી
 અનેક પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન જાણે અને તે બધામાથી એક આ માને તારવે,
 પછી તેનું લક્ષ જી પ્રગટ અનુભવ કરવા માટે, મતિ - શ્રુતજ્ઞાનની
 બહાર વળતી પર્યાયોને સ્વસ-મુખ કરે તો તત્કાળ નિર્વિકલ્પ
 નિજસ્વભાવરસ આનંદનો અનુભવ થાય છે ૫-માત્રમ સ્વરૂપનું
 દર્શન જે વખતે કરે છે તે જ વખતે આત્મા પોત સમ્યગ્દર્શનરૂપ
 પ્રગટ થાય છે, આત્માની પ્રતીત જેને યદ્ ગર્જ છે તેને પાછાથી
 વિકલ્પ આવે ત્યારે પણ જે આત્મદર્શન વડે ગયું છે તેનું તો
 જ્ઞાન છે, એટલે કે આત્માનુભવ પછી વિકલ્પ કંઈ તેથી સમ્યગ્દ-
 ર્શન આપ્યું જતું નથી ઠાઈ વેણમા કે વાડામા સમ્યગ્દર્શન તથી
 પણ સ્વરૂપ એ જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે

સમ્યગ્દર્શનથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો નિશ્ચય કર્યો પછી પણ શુભ-
 ભાવ આવે ખરા, પરંતુ આત્મહિત તો જ્ઞાનસ્વભાવનો નિશ્ચય કર-
 વાથી જ વાય છે જેમ જેમ જ્ઞાનસ્વભાવની દૃઢતા વધતી જાય
 તેમ તેમ શુભભાવ પણ ટળતા જાય છે બહારના લક્ષે જે વેદન
 થાય તે બધું દુઃખરૂપ છે, અદરના શાતરસની જ મૂર્તિ આત્મા
 છે તેના લક્ષે જે વેદન વાય તે જ સુખ છે સમ્યગ્દર્શન તે આત્માનો
 શુભ છે, શુભ તે શુભી ધી જુદો ન હોય એક અખડ પ્રતિભાસ-
 મય આત્માનો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે

છેલ્લી બધામણો

આ માત્રકથ્યાણનો નાનાના નાનો (બધાથી ઘર્ષ શકે તેવો)
 ઉપાય છે બીજા બધા ઉપાય છોડીને આ જ કરવાનું છે હિતનું
 સાધન બહારમા લેણમાત્ર નહીં નતમમાગમે એક આત્માનો જ
 નિશ્ચય કરવો વાસ્તવિક તત્ત્વની શ્રદ્ધા વગર અદરના વે નની
 રમઝડ નહિ જામે પ્રથમ અતરની નતનો હકાર આપ્યા વગર

નત સ્વરૂપનું જ્ઞાન વાચ નહિ અને સત્ સ્વરૂપના જ્ઞાન વગર ભવળવનની જોડી તુરે નહિ ભવળવનના અત વગરના જીવન શા કાનના ? ભવના અતની શ્રદ્ધા વગર કદાચ પુણ્ય કે તે તો તેનું રૂપ રાજપદ કે ઇન્દ્રપ મળે પરતુ તેના આત્માને શું ? આત્માના જ્ઞાન વગરના તો એ પુણ્ય અને એ ઇન્દ્રપ જાધાય ધૂળાધાણી જ છે, તેમા આત્માની શાંતિનો અશ પણ નથી માટે પહેલા જ્ઞાનજ્ઞાન વડે જ્ઞાનસ્વભાવનો 'ક' નિશ્ચય કરતા પ્રનીતમા ભવની શકા જ ગહેતી નથી, અને જેટલી જાતની હલતા થાય તેટલી શાંતિ વધતી જાય છે

પ્રભુ ! તુ કેવો ઊ, તારી પ્રભુતાનો મહિમા કેવો ઊ એ તે જાણ્યો નથી તારી પ્રભુતાના જ્ઞાન વગર તુ જાણારમા જેના તેના ગાણા ગાયા કે તો તેમા કમ તને તારી પ્રભુતાનો લાભ નથી પરના ગાણા ગાયા પણ પોતાના ગાણા ગાયા નહિ, ભગવાનની પ્રતિમા સામે કહે કે ' હે નાથ, હે ભગવાન ! આપ અનંત જ્ઞાનના ધણી છો ' ત્યા નામો પણ એવો જ પડ્યો પડે કે ' હે નાથ, હે ભગવાન ! આપ અનંતજ્ઞાનના ધણી છો ' અતરમા જોળખાણુ હોય તો એ મમજેને ! જોળખાણુ વગર અતરમા સાચો પડ્યો (નિશકતા) જાગે નહિ

શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું ચેતન કહો, જ્ઞાન કહો, શ્રદ્ધા કહો, આરિત, કહો, અનુભવ કહો કે સાક્ષાત્કાર કહો-જે કહો તે આ એક આત્મા જ છે વધારે શું કહેવું ? જે કાં છે તે આ એક આત્મા જ છે, તેને જ જુદા જુદા નામથી કહેવાય છે કેવળીપદ, શિવપદ કે સાધુપદ એ મવા એક આત્મામા જ સમાય છે સમાધિમરણ, આરાધના એ વજેરે નામો પણ સ્વરૂપની ચિરતા જ છે આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની સમજણુ એ જ સમ્યગ્દર્શન છે અને એ સમ્યગ્દર્શન જ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે, સમ્યગ્દર્શન જ આત્માનો ધર્મ છે

શ્રી ઉ મા સ્વા મી વિ ર ચિ ત
મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

પ્રથમ અધ્યાય
પ રિ શિ ૪-૪

ટી કા કા ર
રા મ જ મા ભે ક ચ દ દો ગી

મોક્ષશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૨ માં 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન' ને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહ્યું છે તે લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ-અસંભવ દોષનો પરિહાર

અવ્યાપ્તિ દૂષણનો પરિહાર

(૧) પ્રશ્ન-તિયં ચાદિ તુચ્છજ્ઞાની કેટલાક જીવો સાત તત્ત્વોના નામ પણ બાળી શકતા નથી છતાં તેમને પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કહી છે માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનપણ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તમે કહ્યું તેમાં અવ્યાપ્તિદૂષણ લાગે છે,

ઉત્તર-જીવઅજીવનાદિના નામાદિ ન બાળે, ન બાળે વા અન્યથા બાળે પરંતુ તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ જોળખી શ્રદ્ધાન કરતા સમ્યક્ત્વ માય છે ત્યાં કોઈ તો સામાન્યપણે સ્વરૂપ જોળખી શ્રદ્ધાન કરે છે તવા કોઈ વિશેષપણે સ્વરૂપ જોળખી શ્રદ્ધાન કરે છે તિયં ચાદિ તુચ્છજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિઓ જીવાદિદેના નામ પણ બાળતા નથી તોપણ તેઓ સામાન્યપણે તેનું સ્વરૂપ જોળખી શ્રદ્ધાન કરે છે તેથી તેમને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ હોય છે જેમ કોઈ તિયં ચ પોતાનું વા ખીબજોનું નામાદિ તો ન બાળે પરંતુ પોતાનામાં જ પોતાપણ તવા અન્યને પર માને છે તેમ તુચ્છજ્ઞાની જીવ-અજીવના નામ ન બાળે તોપણ તે જ્ઞાનાદિસ્વરૂપ આત્મા છે તેમાં સ્વપણ માને છે તથા શરીરાદિને પર માને છે, એવું શ્રદ્ધાન તેને હોય છે અને એ જ જીવઅજીવનું શ્રદ્ધાન છે વળી જેમ તે જ તિયં ચ, સુખાદિના નામાદિ તો ન બાળે તોપણ સુખઅવસ્થાને જોળખી તેના અર્થે ભાવિહાનના કારણોને પિછાટી તેના ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે તથા વર્તમાનમાં જે દુખના કારણો બની રહ્યા છે તેના અભાવનો ઉપાય કરે છે, તેમ તુચ્છજ્ઞાની, મોક્ષાદિના નામ બાળતો નથી તોપણ સર્વથા સુખરૂપ મોક્ષઅવસ્થાને શ્રદ્ધાન કરી તેના અર્થે ભાવિહાનના કારણરૂપ રાગાદિઆશ્રવભાવ છે તેના ત્યાગરૂપ સ્વવરને કરવા ઇચ્છે છે. -સંસારદુખના કારણ છે તેની

નિર્ગંગ કરવા ઇ છે છે એ ત્રીતે આસવાદિંતુ તેને ધ્વજાન છે એ પ્રકારે તેને પણ સાત તરવોનુ ધ્વજાન હોય છે એ તેને એવુ ધ્વજાન ન હોય તો ગગાદિં એડી શુદ્ધભાવ કરવાની ઇ-છા ન થાય એ જ અહીં કહેવામા આવે છે

જે છવની બાતિ ન બાણે-સ્વપરને ન ઓળખે તો તે પરમા રાગાદિ કેમ ન કરે? જે રાગાદિકને ન ઓળખે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે કેમ ઇ-છે? અને રાગાદિં જ આસવ છે વળી રાગાદિંતુ રૂણ ખૂટે છે એમ ન બાણે તો તે રાગાદિક છોડવા શા માટે ઇ-છે? અને રાગાદિં-તુ રૂણ તે જ બધ છે રાગાદિરહિત પરિણામોને ઓળખે તો તે રૂપ થવા ઇ-છે, અને રાગાદિરહિત પરિણામનુ નામ જ સ્વર છે, વળી પૂર્વસારસ્વાનાનુ જે કારણ વિભાવભાવ છે તેની હાનિને તે ઓળખે છે ત્યા તેના અર્થે શુદ્ધભાવ કરવા ઇ-છે છે, હરે પૂર્વસારસ્વાનાનુ કારણ વિભાવભાવ છે, તેની હાનિ વધી તે જ નિર્ગંગ છે, જે સારસ્વાનાના અભાવને ન ઓળખે તો તે સ્વરનિર્ગંગરૂપ શા માટે પ્રવર્તે? અને સારસ્વાનાના અભાવ તે જ મોક્ષ છે એ પ્રમાણે સાત તરવોનુ ધ્વજાન વત્તા જ રાગાદિક છોડી શુદ્ધભાવરૂપ થવાની ઇ-છા ઉપજે છે, જે એમાના એવ પાપુ તરવોનુ ધ્વજાન ન હોય તો એવી ઇ-છા ન થાય એવી ઇ-છા એ તુલ્યજ્ઞાની તિર્થચાલિનન્યગદ્દિને હોય છે જ, તેથી તેને સાત તરવોનુ ધ્વજાન હોય છે એવો નિશ્ચય કરવો શાનાવરણનો ક્ષયોપશમ (Cયાડ) ચોટા હોવાથી તેને વિશેષપણે તરવોનુ જ્ઞાન હોતુ નથી તોપણ મિથ્યાદર્શનના ઉપશમાદિકથી મામાન્યપણે તરવધ્વજાનની સ્થિતિ પ્રગટ હોય છે એ પ્રમાણે એ લક્ષણમા અન્યાપ્તિરૂપણુ નથી

(૨) પ્રગ્ન —જે જ્ઞાનમા સન્યગ્દ્દિ વિષયકપાયોના કાર્યોમા પ્રવર્તે છે તે જ્ઞાનમા તેને સાતતરવોનો વિચાર જ નથી તો ત્યા ધ્વજાન કેવી રીતે સ્થાયે? અને સમ્યક્ત્વ તો તેને રહે જ છે, માટે એ લક્ષણમા અન્યાપ્તિરૂપણુ આવે છે

ઉત્તર—વિચાર છે, તે તો ઉપયોગને આધીન છે, ત્યાં ઉપયોગ નોડાય તેનો જ વિચાર વાય, પણ શ્રદ્ધાન છે તે તો પ્રતીતિરૂપ છે માટે અન્ય જ્ઞેયનો વિચાર વતા વા શયનાદિ ક્રિયા થતા તત્ત્વોનો વિચાર નથી તોપણ તેની પ્રતીતિ તો યથા જ રહે છે, નષ્ટ થતી નથી, તેથી તેને સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ છે જેમ કેાઈ રોગી પુરુષને જોવી પ્રતીતિ તો છે કે—‘હું મનુષ્ય છું, તિર્યંચ નથી, મને આ કારણથી રોગ થયો છે, અને હવે મારે એ કારણ મટાડી રોગને ઘટાડી નિરોગ થવું જોઈએ’ હવે તે જ મનુષ્ય જ્યારે અન્ય વિચારાદિરૂપ પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને એવો વિચાર હોતો નથી પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એમ જ રહ્યા કરે છે, તેમ આ આત્માને જોવી પ્રતીતિ તો છે કે—‘હું આત્મા છું—પુરૂષભાવિ નથી, મને આસ્રવથી બધ થયો છે પણ હવે મારે સવરવડે નિર્જરા કરી મોક્ષરૂપ થવું’ હવે તે જ આત્મા અન્ય વિચારાદિરૂપ પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને એવો વિચાર હોતો નથી પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એવું જ રહ્યા કરે છે

પ્રશ્ન—જો તેને એવું શ્રદ્ધાન રહે છે તો તે બધા વધાના કારણોમા કેમ પ્રવર્તે છે ?

ઉત્તર—જેમ કેાઈ મનુષ્ય કેાઈ કારણનશથી રોગ વધવાના કારણોમા પણ પ્રવર્તે છે, વ્યાપારાદિકાર્ય વા ક્રોધાદિકાર્ય કરે છે તોપણ તે શ્રદ્ધાનનો તેને નાશ થતો નથી, તેમ આ આત્મા પુરુષાર્થની નબળાઈને વશ થવાથી બધા થવાના કારણોમા પણ પ્રવર્તે છે, વિષય સેવનાદિકાર્ય વા ક્રોધાદિકાર્ય કરે છે, તોપણ તેને એ શ્રદ્ધાનનો નાશ થતો નથી એ પ્રમાણે આત્મ તત્ત્વોનો વિચાર ન હોવા છતાં પણ તેનામા શ્રદ્ધાનનો સદ્ભાવ છે તેથી ત્યાં અવ્યાપ્તિપણુ નથી

(૩) પ્રશ્ન—ઉચ્ચદશામા જ્યાં નિર્વિઠંપ આત્માનુભવ હોય છે ત્યાં તો સાત તત્ત્વાદિના વિઠંપનો પણ નિષેધ કર્યો છે, હવે સમ્યક્ત્વના લક્ષણનો નિષેધ કરવો કેમ સભવે અને ત્યાં નિષેધ સભવે છે તો ત્યાં અવ્યાપ્તિપણુ આનું ?

ઉત્તર-નીચેની દશામા સાત તરવોના વિકલ્પમા ઉપયોગ લગાવી પ્રતીતિને દઢ કરી તથા વિષયાદિથી ઉપયોગને છોડાવી રાગાદિક ઘટાડયા, હવે એ કાર્ય સિદ્ધ થતા એ જ કારણોનો પણ નિષેધ કરીએ છીએ કારણ કે જ્યાં પ્રતીતિ પણ દઢ થઈ તથા રાગાદિ પણ દૂર થયા ત્યાં હવે ઉપયોગને જમાવવાનો એક શા માટે કરીએ ? માટે ત્યાં એ વિદ્યોનો નિષેધ કર્યો જ વળી સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તો પ્રતીતિ જ છે એ પ્રતીતિનો તો ત્યાં નિષેધ કર્યો નથી એ પ્રતીતિ છોડાવી હોય તો એ લક્ષણનો નિષેધ કર્યો કહેવાય, પણ એમ તો નથી તરવોની પ્રતીતિ તો ત્યાં પણ યાચ્ય જ રહે છે માટે અહીં અવ્યાપ્તિપણુ નથી

(૬) પ્રશ્ન-છત્રસ્થને તો પ્રતીતિ-અપ્રતીતિ કહેવી સ્પષ્ટ છે, તેથી ત્યાં સાતતરવોની પ્રતીતિને સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું તે અમે માન્યું, પણ કેવળી અને સિદ્ધભગવાનને તો અર્વાંતુ જાણપણુ સમાન-રૂપ છે તેથી ત્યાં સાતતરવોની પ્રતીતિ કહેવી સ્પષ્ટ નથી, અને તેમને સમ્યક્ત્વશુદ્ધ તો હોય છે જ માટે ત્યાંએ લક્ષણમા અવ્યાપ્તિપણુ આવ્યું

ઉત્તર-એમ છત્રસ્થને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી અને સિદ્ધભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર જ પ્રતીતિ હોય છે જે સાતતરવોનું સ્વરૂપ પહેલાં નિર્ણીત કર્યું હતું તે જ હવે કેવળજ્ઞાનવડે જાણ્યું એટલે ત્યાં પ્રતીતિમા પરમ અવગાઢપણુ થયું, તેથી જ ત્યાં પરમાવગાઢસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે પણ પૂર્વે શ્રદ્ધાન કર્યું હતું તેને જો જૂનું જાણ્યું હોત તો ત્યાં અપ્રતીતિ માત્ર, પરંતુ જેવું સાતતરવોનું શ્રદ્ધાન છત્રસ્થને થયું હતું તેવું જ કેવળી સિદ્ધભગવાનને પણ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિકની હીનતાઅધિકતા હોવા છતાં પણ તિથિ વ્યાદિક અને કેવળી-સિદ્ધભગવાનને સમ્યક્ત્વશુદ્ધ તો સમાન જ કહ્યો વળી પૂર્વઅવસ્થામા તે એમ માનતો હતો કે—‘સવર-નિર્જરાવડે મોક્ષનો ઉપાય કરવો’ હવે સુક્તઅવસ્થા થતા એમ માનવા લાગ્યો કે—‘સવર નિર્જરાવડે મને સુક્તદશા પ્રાપ્ત

યર્થ' પહેલા જ્ઞાનની હીનતાથી જીવાદિકના થોડા ભેદો જાણીતો હતો અને હવે કેવળજ્ઞાન થતા તેના સર્વ ભેદો જાણે છે પરંતુ મૂળભૂત જીવાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન જેવું છદ્મસ્થને હોય છે તેવું જ કેવળીને પણ હોય છે જોકે કેવળી-સિદ્ધભગવાન અન્ય પદાર્થોને પણ પ્રતીતિ-સહિત જાણે છે તોપણ તે પદાર્થો પ્રયોજનભૂત નથી તેથી સમ્યક્-ત્વશુભા સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન જ વ્રહ્મ કહ્યું છે કેવળી-સિદ્ધભગ-વાન રાગાદિરૂપ પંચિભૂતા નથી અને સારાવસ્થાને ઇચ્છતા નથી તે આ શ્રદ્ધાનનું જ જળ જાણીતું

પ્રશ્ન-સમ્યગ્દર્શનને તો મોક્ષમાર્ગ કહ્યો હતો તો મોક્ષમા તેના સદ્ભાવ કેવી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર-કોઈ વારણે એવા પણ હોય છે કે-કાર્ય સિદ્ધ થવા છતાં પણ નષ્ટ થતા નથી જેમકે કોઈ વૃક્ષને ઢોઈ એક શાખાવડે અનેક શાખાયુક્ત અવસ્થા થઈ હોય, તેના હોવા છતાં પણ તે એક શાખા નહીં થતી નથી, તેમ કોઈ આત્માને સમ્યક્ત્વશુભવડે અનેક શુભયુક્ત મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટ થઈ, હવે તે હોવા છતાં પણ નમ્યક્ત્વશુભ નષ્ટ થતો નથી એ પ્રમાણે કેવળી-સિદ્ધભગવાનને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ હોય છે જ માટે ત્યાં અવ્યાપ્તિપણુ નથી

અતિવ્યાપ્તિ દૂષણનો પરિહાર

પ્રશ્ન-મિથ્યાદષ્ટિને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણ હોય છે એમ શાસ્ત્રમા નિરૂપણ છે અને શ્રીપ્રવચનસારમા આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન અધાર્મિકારી કહ્યું છે માટે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું તેમા અતિવ્યાપ્તિદૂષણ લાગે છે

ઉત્તર-મિથ્યાદષ્ટિને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન કહ્યું છે તે નામનિશ્લેષથી કહ્યું છે જેમા તત્ત્વશ્રદ્ધાનનો શુભ તો નથી પણ વ્યવહારમા જેનું નામ તત્ત્વશ્રદ્ધાન કહીએ છીએ તે મિથ્યાદષ્ટિને હોય છે અથવા આગમદ્રવ્યનિશ્લેષથી હોય છે, અર્થાત્ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ છે પણ તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવામા ઉપયોગ લગાવતો નથી, એમ જાણીતું, અને અહીં જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને કહ્યું, તે તો ભાવનિષ્કેપથી કહ્યું છે એટલે શુભ સહિત સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને મિથ્યાદષ્ટિને કદી પણ હોતું નથી વળી આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને કહ્યું છે ત્યાં પણ એ જ અર્થ બાબતો, કાંઈ કે-જેને જીવઅજીવદિનું સાચું શ્રદ્ધાને હોય તે આત્મજ્ઞાન કેમ ન હોય? અવશ્ય હોય જ એ પ્રમાણે કોઈપણ મિથ્યાદષ્ટિને સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને મર્વયા હોતું નથી, માટે કે લક્ષણમા અતિવ્યાપ્તિદૂષણ લાગતું નથી

અસંભવ દૂષણનો પગિહાર

વળી આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને લક્ષણ કહ્યું છે તે અસંભવદૂષણયુક્ત પણ નથી કારણ કે સમ્યક્ત્વનું પ્રતિપક્ષી મિથ્યાત્વ જ છે અને તેનું લક્ષણ આનાથી વિપરીતતા સહિત છે

એ પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવપ્રાપ્તિ સહિત તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને સર્વે સમ્યક્દષ્ટિઓને તો હોય છે તથા કોઈ પણ મિથ્યાદષ્ટિઓને હોતું નથી, તેવી સમ્યક્દર્શનનું સાચું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાને જ છે

વિશેષ ખુલાસો

(૧) પ્રશ્ન-અહીં માત્ર તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનેનો નિયમ કહ્યો પણ તે બનતો નથી, કારણ કે-કોઈ ઠેકાણે પગથી લિન્ન પોતાના શ્રદ્ધાનેને પણ સમ્યક્ત્વ કહે છે શ્રીસંનયમારમા ‘एकत्वे नियतस्य’ કહ્યાં છે કળ્યાણ લખ્યા છે તેમા એમ કહ્યું છે કે-‘આત્માનું પરદ્ર વધી લિન્ન અવલોકન તે જ નિયમથી સમ્યક્દર્શન છે, તેથી નવતરવની સતતિને ઓડી અમારે તો આ એક આત્મા જ પ્રાપ્ત થાએ.’ વળી કોઈ ઠેકાણે એક આત્માના નિશ્ચયને જ સમ્યક્ત્વ કહે છે, શ્રીપુરુષાર્થ સિદ્ધયુપાયમા ‘दर्शनमात्मविनिश्चिति’ એવું પદ છે તેનો પણ એ જ અર્થ છે, માટે જીવઅજીવનું જ વા કેવળ જીવનું જ શ્રદ્ધાને થતું પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે એ સાતતરવોના શ્રદ્ધાનેનો નિયમ હોતો તો આમ આ માટે લખત ?

હતુ—પરવી લિન્ન જે પોતાનું શ્રદ્ધાન હોય છે તે આત્મવા-
દિના શ્રદ્ધાનથી સહિત હોય છે કે સહિત હોય છે? જો સહિત
હોય છે તો મોક્ષના શ્રદ્ધાન વિના તે કયા પ્રયોજન અર્થે આવે
ઉપાય કરે છે? સવર-નિર્ગુણના શ્રદ્ધાન વિના રાગાદિરહિત થઈ
પોતાના સ્વરૂપમા ઉપયોગ લગાવવાનો ઉદ્ધમ તે શા માટે રાખે
છે? આત્મવ-બંધના શ્રદ્ધાન વિના તે પૂર્વઅવસ્થાને શા માટે છોડે છે
કારણ કે-આત્મવાદિના શ્રદ્ધાનરહિત સ્વ-પરતુ શ્રદ્ધાન ડરતુ
સંભવતુ નથી, અને જો આત્મવાદિકના શ્રદ્ધાનસહિત છે તો ત્યાં
સ્વયં સાતે તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનનો નિયમ થયો વળી કેવળ આત્માનો
નિશ્ચય છે ત્યાં પણ પરતુ પરરૂપ શ્રદ્ધાન વધા વિના આત્માનું
શ્રદ્ધાન વાચ નહિ માટે અણુવતુ શ્રદ્ધાન થતા જ છત્તુ શ્રદ્ધાન
થાય છે, અને પ્રવચન કહ્યા પ્રમાણે આત્મવાદિનું શ્રદ્ધાન પણ ત્યાં
અવશ્ય હોય છે તેથી અહીં પણ સાતે તત્ત્વોના જ શ્રદ્ધાનનો નિયમ
બાબતે જીતુ આત્મવાદિના શ્રદ્ધાન વિના સ્વ પરતુ શ્રદ્ધાન વા
કેવળ આત્માનું શ્રદ્ધાન સાચું હોતુ નથી કારણ કે- આત્મદ્રવ્ય
છે તે શુદ્ધઅશુદ્ધપર્યાય સહિત છે તેથી જેમ તત્ત્વોના અવલોકન
વિના પદતુ અવલોકન ન થાય તેમ શુદ્ધઅશુદ્ધપર્યાય પ્રવચન એ
જ્યાં વિના આત્મદ્રવ્યનું શ્રદ્ધાન પણ ન વાચ, હવે શુદ્ધઅશુદ્ધ
અવત્ત્વાની ઓળખાણ આત્મવાદિની ઓળખાણથી થાય છે આત્મ-
વાદિના શ્રદ્ધાન વિના સ્વ પરતુ શ્રદ્ધાન વા કેવળ આત્માનું શ્રદ્ધાન
કાર્યકારી પણ નથી કારણ કે-એવું શ્રદ્ધાન કો વા ન કો શ્રદ્ધાન
છે તે પોતે જ છે અને પર છે તે પર જ છે' વગેરે આત્મવાદિનું
શ્રદ્ધાન હોય તો આત્મવ-બંધનો અભાવ કરી સવર-નિર્ગુણના શ્રદ્ધા-
નથી તે મોક્ષપદને પામે, સ્વ-પરતુ શ્રદ્ધાન અશુદ્ધ અશુદ્ધને તે શ્રદ્ધા-
ન ૪ પ્રયોજન અર્થે કરાવીએ છીએ, માટે આત્મવાદિના શ્રદ્ધાન
સહિત સ્વ-પરતુ બાબતુ વા સ્વતુ બાબતુ અશુદ્ધ કે

(૨) પ્રશ્ન—જો એમ છે તો શાસ્ત્રોમાં સ્વ-પરતુ શ્રદ્ધાન કે શ્રદ્ધાન
આત્માના શ્રદ્ધાનને જ સમ્યક્ત્વ કે સમ્યક્ત્વ કે

નવતત્ત્વની સતતિ છોડી અમારે તો એક આત્મા જ પ્રાપ્ત થાએ
એમ કેમ કહ્યું છે ?

ઉત્તર—જેને સ્વ પરતુ વા આત્માનું સત્યશ્રદ્ધાન હોય તેને
સાતે તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ તથા જેને સાતે તત્ત્વોનું
સત્યશ્રદ્ધાન હોય તેને સ્વ પરતુ વા આત્માનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય
હોય જ, એવું પરસ્પર અવિનાશાવધાનું જ્ઞાપી સ્વ પરના શ્રદ્ધાનને
વા આત્મશ્રદ્ધાન હોવાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે પણ ઠોઠું સામાન્યપણે
સ્વ પરને જાણી વા આત્માને જાણી દૃતદૃત્યપણું માને એ તો તેને
બ્રમ છે, કારણ કે એમ કહ્યું છે કે ‘નિર્વિશેષો હિ સામાન્યે
ભવેતરવિપાળવત્’ એનો અર્થ—વિશેષરહિત સામાન્ય છે તે ગણે
દાના શી ગણ સમાન છે માટે પ્રયોજનમૂલ આત્મવાદિ વિશેષોરહિત
સ્વપરતુ વા આત્માનું શ્રદ્ધાન ઠરવા પોય છે, અથવા સાતે તત્ત્વો-
શીના શ્રદ્ધાનથી જે રાજાદિ મટાડવા અર્થે પરદ્રવ્યોને ભિન્ન
ચિત્તવે છે વા પોતાના આત્માને ચિત્તવે છે તેને પ્રયોજનની સિદ્ધિ
થાય છે તેથી સુખ્યપણે એ વિજ્ઞાનને વા આત્મજ્ઞાનને કાર્યકારી કહ્યું
છે વગી તત્ત્વશ્રદ્ધાન ક્યો વિના મર્વ જાણવું કાર્યકારી નથી,
કારણ કે-પ્રયોજન તો રાજાદિ મટાડવાનું છે, હવે આત્મવાદિના
શ્રદ્ધાન વિના એ પ્રયોજન ભાસતું નથી ત્યારે કેવળ જાણવાથી તો
માનને જ વધારે પણ રાજાદિ છોડે નહિ તો તેનું કાર્ય કેવી રીતે
સિદ્ધ થાય ? ખીજું જ્યાં નવતત્ત્વની સતતિ છોડવાનું કહ્યું છે ત્યાં
પૂર્વે નવતત્ત્વના વિચાર વડે સમ્યગ્દર્શન થયું અને પાછળથી નિર્વિ-
કેપ-શા નવા અર્થે નવતત્ત્વોનો વિક્રમ પણ છોડવાની ઈચ્છા કરી,
પણ જેને પહેલાથી જ નવતત્ત્વોનો વિચાર નથી તેને તે વિકલ્પો
છોડવાનું શું પ્રયોજન છે ? એ કરતા તો પોતાને અન્ય અનેક
વિકલ્પો થાય છે તેનો જ ત્યાગ કરો એ પ્રમાણે સ્વપરના શ્રદ્ધા-
નમા વા આત્મશ્રદ્ધાનમા વા નવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનમા સાતતત્ત્વોના
શ્રદ્ધાનની સાપેક્ષતા હોય છે, માટે તત્ત્વશ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું
લક્ષ્ય છે

(૩) પ્રશ્ન—ત્યારે કોઈ ઠેકાણે શાઓમા અહં તદેવ, નિર્ગંથશુર અને હિસાદિ રહિત ધર્મના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તે કેવી રીતે ?

ઉત્તર—અરહં તદેવાદિકં શ્રદ્ધાન થવાથી વા કુદેવાદિકં શ્રદ્ધાન દ્વારા થવાથી ગૃહીતમિથ્યાત્વને અભાવ થાય છે એ અપેક્ષાએ તેને સમ્યક્દષ્ટિ કહ્યો છે પણ સમ્યક્ત્વનું સર્વથા લક્ષણ એ નથી, કારણ કે—ન્યક્તિગીમુનિઆદિ વ્યવહારધર્મના ધારક મિથ્યાદષ્ટિઓને પણ એવું શ્રદ્ધાન હોય છે અરહં તદેવાદિકં શ્રદ્ધાન થતા તો સમ્યક્ત્વ હોય વા ન હોય પરંતુ અગ્રહતાદિકના શ્રદ્ધાન થયા વિના તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ઠી પણ હોય નહિ, માટે અરહં તાદિકના શ્રદ્ધાનને અન્વયરૂપ કારણ બાણી ગરબામાં લઈને ઉપચાર કરી એ શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે અને એટલા માટે જ તેનું નામ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે અથવા જેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય તેને સાચા અરહં તાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિના અરહં તાદિકનું શ્રદ્ધાન પક્ષથી ઠરે તોપણ યથાવત સ્વરૂપની ઓળખાણમહિત શ્રદ્ધાન થાય નહિ, તથા જેને સાચા અગ્રહતાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, કારણ કે અરહં તાદિકના સ્વરૂપને ઓળખતા જીવ-અજીવ-આત્મવાદિની ઓળખાણ થાય છે, એ પ્રમાણે તેને પરસ્પર અવિનાશાવી બાણી કોઈ ઠેકાણે અરહં તાદિકના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે

(૪) પ્રશ્ન—નર્હાદિકના જીવોને દેવકુદેવાદિનો વ્યવહાર નથી છતાં તેમને સમ્યક્ત્વ તો હોય છે, માટે સમ્યક્ત્વ થતા અરહં તાદિકનું શ્રદ્ધાન હોય જ, એવો નિયમ સંભવતો નથી

ઉત્તર—સાતતત્ત્વોના શ્રદ્ધાનમાં અગ્રહતાદિકનું શ્રદ્ધાન ગર્ભિત છે, કારણ કે—તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં મોક્ષતત્ત્વને તે સર્વોત્કૃષ્ટ માને છે, હવે મોક્ષતત્ત્વ તો અરહં ત-સિદ્ધનું જ લક્ષણ છે અને જે લક્ષણને ઉત્કૃષ્ટ માને છે તે તેના લક્ષ્યને પણ ઉત્કૃષ્ટ અવશ્ય માને જ, તેથી તેમને જ સર્વોત્કૃષ્ટ માન્યા-પણ અન્યને ન માન્યા એ જ તેને દેવનું શ્રદ્ધાન

થયુ વળી મોક્ષનું કારણ સવર-નિર્જરા છે તેવી તેને પણ તે ઉત્કૃષ્ટ માને છે અને સવર-નિર્જરાના ધારક મુખ્યપણે મુનિરાજ છે તેથી તે મુનિરાજને ઉત્તમ માને છે પણ અન્યને ઉત્તમ માનતો નથી એ જ તેને શુરુનું શ્રદ્ધાન થયુ વળી રાગાન્નિરહિતભાવનું નામ અકિંચા છે તેને તે ઉશ્કેવે માને છે પણ અન્યને માનતો નથી એ જ તેને ધર્મનું શ્રદ્ધાન થયુ એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના અરહ તદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન પણ ગણિત છે અથવા જે નિમિત્તથી તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થાય છે તે જ નિમિત્તથી અરહ તદેવાદિકનું પણ શ્રદ્ધાન થાય છે માટે સમ્યગ્જ્ઞાનમા દેવાદિકના શ્રદ્ધાનનો નિયમ છે

(૫) પ્રશ્ન—કોઈ જીવ અરહ તાદિનું શ્રદ્ધાન કરે છે, તેના શુભોને ઝોળખે છતાં તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ હોતું નથી, માટે જેને સાચું અરહ તાદિકનું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, એવો નિયમ ન લખતો નથી

ઉત્તર—તત્ત્વશ્રદ્ધાન વિના અરહ તાદિકના છેતાલિમ આદિ શુભો તે જાતે છે ત્યાં પર્યાયાત્રિત શુભોને પણ તે જાણતો નથી કારણ કે જીવજીવની જાતિ ઝોળખ્યા વિના અરહ તાદિકના આત્માદિત અને શરીરાદિત શુભોને તે જિત જાણતો નથી, જે જાણે તો તે પોતાના આત્માને પરદ્રવ્યથી ભિન્ન કેમ ન માને ? તેવી જ શ્રીપ્રવચનસારમા કહ્યું છે કે—

જો જાણદિ અરહત દગ્ધત્તગુણત્તપગ્નયત્તેદિં

સો જાણદિ અપ્પાણ મોહા સલ્લુ જાદિ તસ્સ હય ॥ ૮૦ ॥

જે જાણતો અહં તને શુભ, દ્રવ્ય ને પર્યાયપણે,

તે જીવ જાણે આત્માને તમુ મોહ પામે લય ખરે ૮૦

અર્થ—જે અરહ તને દ્રવ્ય-વ, શુભત્વ અને પર્યાયત્વવડે જાણે છે તે આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે માટે જેને જીવાન્નિતરવોનું શ્રદ્ધાન નથી તેને અરહ તાદિકનું પણ સાચું શ્રદ્ધાન નથી વળી તે મોક્ષાદિન્નિતરવોના શ્રદ્ધાન વિના અરહ-તાદિકનું માત્રાત્મ્ય પણ યથાર્થ જાણતો નથી, માત્ર લૌકિકઅતિશયા-

દિ વડે અરહંતનું, તપશ્ચરણાદિ વડે ગુરુ અને પગ્ગુણોની અહિ-
સાદિ વડે ધર્મનું માહાત્મ્ય જાણે છે પણ એ તો પરાશ્રિતભાવ છે
અને અરહંતાદિનું સ્વરૂપ તો આત્માશ્રિતભાવો વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાન
યતા જ જાણાય છે, માટે જેને અરહંતાદિનું માત્ર શ્રદ્ધાન હોય
તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન અવસ્થા હોય જ, એવો નિયમ જાણવો એ પ્રમાણે
સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ નિર્દેશ કર્યું

(૬) પ્રશ્ન—માત્ર તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન, આત્મશ્રદ્ધાન
તથા દેવગુરુધર્મનું શ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ હોય અને એ મર્મ
લક્ષણોની પરસ્પર એકતા પણ દર્શાવી તે તો જાણ્યું, પરંતુ આમ
અન્યઅન્ય પ્રકારથી લક્ષણ કરવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર—એ ચાર લક્ષણો જ્યાં તેમાં સાચી દૃષ્ટિપૂર્વક ડોઢ એક
લક્ષણ ગ્રહણ કરતા ચારે લક્ષણોનું ગ્રહણ થાય છે તોપણ મુખ્ય-
પ્રયોજન જીવંત જીવંત વિચારી અન્યઅન્ય પ્રકારથી એ લક્ષણો જ્યાં
છે ૧-જ્યાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ હોય છે ત્યાં તો આ પ્રયોજન છે કે
જો એ તત્ત્વોને જાણ્યો તો વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું વા હિત-અહિ-
તનું શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં મરને ૨-જ્યાં સ્વપરભિન્નતા શ્રદ્ધાનરૂપ
લક્ષણ હોય છે ત્યાં જે વડે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે
શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ હોય છે જાણ્યું કે જીવજાણના શ્રદ્ધાનનું
પ્રયોજન તો સ્વ-પરને ભિન્ન શ્રદ્ધાન કરવા એ છે, અને આત્મવા-
દિના શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન રાગાદિક છોડવા એ છે એટલે સ્વ-પરની
ભિન્નતાનું શ્રદ્ધાન થતા પરદ્રવ્યોમાં રાગાદિક ન કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય
છે એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન સ્વ-પરના ભિન્ન શ્રદ્ધાનથી
સિદ્ધ થવું જાણી એ લક્ષણને જ્યાં છે ૩-જ્યાં આત્મશ્રદ્ધાન લક્ષણ
હોય છે ત્યાં સ્વ-પરના ભિન્ન શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન તો એટલું જ છે
કે-પોતાને પોતારૂપ જાણવો પોતાને પોતારૂપ જાણતા પરનો પણ
વિકલ યથાર્થ જાણી એવા મૂળભૂત પ્રયોજનની પ્રાપ્તતા જાણી
આત્મશ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ હોય છે તથા ૪-જ્યાં દેવગુરુધર્મના શ્રદ્ધા-
નરૂપ લક્ષણ હોય છે ત્યાં જાણનાથની પ્રાપ્તતા કરી છે, જાણ્યું કે

અરહંતદેવાદિકંતુ શ્રદ્ધાન સાચા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું ડારણ છે તથા કુદેવાદિકંતુ શ્રદ્ધાન કલ્પિત અતત્ત્વશ્રદ્ધાનનું કારણ છે, એ વાહ્યકારણની પ્રધાનતાથી કુદેવાદિકંતુ શ્રદ્ધાન હોદાવી કુદેવાદિકંતુ શ્રદ્ધાન કરાવવા અર્થે દેવગુરુધર્મના શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે એ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રયોજનોની મુખ્યતાપૂર્વક જુદા જુદા લક્ષણ કહ્યા છે

(૭) પ્રશ્ન—એ જુદા જુદા ચાર લક્ષણો કહ્યા તેમાં આ છપ કયા લક્ષણને અગીયાર કરે ?

ઉત્તર—ત્યા પુરુષાર્થ વડે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતા વિપરીતાભિ નિરેશનો અભાવ થાય છે ત્યાં તે એ ચારે લક્ષણો એકસાથે હોય છે તથા વિચારઅપેક્ષાએ મુખ્યપક્ષે તત્ત્વાર્થોને વિચારે છે, ડા તે સ્વ-પરતુ ભેદવિજ્ઞાન કરે છે, ડા તે આત્મસ્વરૂપને જ સાબળે છે અગર ડા તે દેવાદિકના સ્વરૂપને વિચારે છે એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં તેનાના પ્રકારના વિચાર થાય પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં સર્વન પરસ્પર સાપેક્ષપણ હોય છે જેમ તત્ત્વવિચાર કરે છે તે ભેદવિજ્ઞાનાન્નિના અભિપ્રાય મહિત કરે છે, એજ પ્રમાણે આ ચારે કાણે પણ પરસ્પર સાપેક્ષપણ છે માટે સમ્યગ્દર્શિના શ્રદ્ધાનમાં તે ચારે લક્ષણોના અગીકાર છે, પણ જેને વિપરીતાભિનિરેશ હોય છે તેને એ લક્ષણો આભાસમાન હોય છે, સાચા હોના નથી તે જિનનતના છપાદિ તત્ત્વોને માને છે, અન્યના માનતા નથી તથા તેના નામ-લેદાદિને શીએ છે, એ પ્રમાણે તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય છે પરંતુ તેના ચારાંભાવનું શ્રદ્ધાન થતું નથી વગી એ સ્વ-પરના ભિન્નપણાની વાતો કરે છે તથા વસ્ત્રાદિમાં પ જુદી ચિત્તવન કરે છે, પરંતુ જેવી પયોયમાં અકુજુદિ છે તથા વસ્ત્રાદિમાં પરજુદિ છે, તેવી આત્મામાં અહં જુદિ અને શરીરમાં પરજુદિ તેને ચતી નથી તે આત્માને જિનવચનાનુસાર ચિત્તવે છે પરંતુ તતીતિપણે આપને આપરૂપ શ્રદ્ધાન કરતો નથી તથા અરહંતાદિ વિના અન્ય કુદેવાદિકને તે માનતો નથી પરંતુ તેના સ્વરૂપને ચચાર્થ જોળખી શ્રદ્ધાન કરતો નથી એ પ્રમાણે એ લક્ષણાભાસે મિથ્યાદર્શિને હોય છે, તેમાં

ઠોઈ હોય, ઠોઈ ન હોય, પરંતુ અહીં તેને ચિન્નપાપુ પણ મળવતું નથી જીવતું એ લક્ષણોમાંથી એટલું વિશેષ છે કે-પહેલાં તો દેવાદિગતુ શ્રદ્ધાન યાય, પછી તત્ત્વોનો વિચાર થાય, પછી સ્વ-પરંતુ ચિત્તવન કરે અને પછી કેવળ આત્માને ચિત્તવે, એ અનુક્રમથી જો સાધન કરે તો પરપરા સાચા મોક્ષમાર્ગને પામી જીવ સિદ્ધ પદને પણ પામે, તથા એ અનુક્રમનું ઉલ્લંઘન કરે તેને દેવાદિની માન્યતાનું પણ કંઈ ઠેઠાપુ નથી માટે જે જીવ પોતાનું કાલુ કરવા ઇચ્છે છે તેણે તો જ્યાંનુધી સાચા સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંનુધી એને પણ અનુક્રમથી અગીકાર કરવા પ્રથમ તો આજ્ઞાદિ વડે વા કોઈ પરીક્ષા વડે હૃદેવાદિની માન્યતા છોડી અરહંતદેવાદિનું શ્રદ્ધાન કરવું, કારણ કે-એનું શ્રદ્ધાન થતા ગૃહીતમિથ્યાત્વનો તો અભાવ નામ છે, હૃદેવાદિગતુ નિમિત્ત દ્રવ્ય થાય છે અને અરહંતદેવાદિગતુ નિમિત્ત મળે છે માટે પ્રથમ દેવાદિગતુ શ્રદ્ધાન કરવું પછી જિનમતમાં કહેલાં જીવાદિતત્ત્વોનો વિચાર કરવો, તેના નામ-લક્ષણાદિ સીખવા, કારણ કે-એના અભ્યાસથી તત્ત્વશ્રદ્ધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે પછી સ્વ-પરંતુ મિત્રપાપુ જેથી જાને તેવા વિચારો થઈ જરવા, કારણ કે-એ અભ્યાસથી લોકવિજ્ઞાન થાય છે ત્યાર પછી એક સ્વમાં સ્વપણું માનવા અર્થે સ્વરૂપનો વિચાર થઈ જરવો. કારણ કે-એ અભ્યાસથી આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે એ પ્રમાણે અનુક્રમથી તેને અગીકાર કરી પછી તેમાંથી જ કંઈ વેળા દેવાદિના વિચારમાં, કોઈ વેળા તત્ત્વવિચારમાં, કોઈ વેળા સ્વ-પરંતુ વિચારમાં તથા કોઈ વેળા આત્મવિચારમાં ઉપયોગને લગાવવો એ પ્રમાણે અભ્યાસથી સત્યસમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૮) પ્રશ્ન—સમ્યક્ત્વના લક્ષણ તો અનેક પ્રકારના ડહા છે, તેમાં અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણને જ સુખ્ય કહ્યું તેનું શું કારણ?

ઉત્તર—તુલ્યબુદ્ધિવાનને અન્ય લક્ષણોમાં તેનું પ્રયોજન પ્રગટ જાસતું નથી વા શ્રમ ઉપજે છે તથા આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં પ્રયોજન પ્રગટ જાસે છે તથા કંઈ પણ શ્રમ ઉપજતો નથી, તેથી એ લક્ષણને સુખ્ય કહ્યું છે એજ અહીં દર્શાવવામાં આવે છે—

દેવગુરુધર્મના શ્રદ્ધાનમા-તુલ્યબુદ્ધિવાનને એમ ભામે કે-
 અરહતદેવાદિકને જ માનવા તથા અન્યને ન માનવા એવું જ
 સમ્યક્ત્વ છે, પણ ત્યાં જીવ-અજીવના બધ-મોક્ષના ઝારણુ-કાર્યનું
 સ્વરૂપ ભાસે નહિ અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય
 નહિ, વા જીવાદિનું શ્રદ્ધાન થયા વિના માન એ જ શ્રદ્ધાનમા સતુષ્ટ
 થઈ પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માને, વા એક કુદેવાદિ પ્રત્યે દ્વેષ તો રાખે
 પણ અન્ય રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્ધમ ન કરે, એવો ભ્રમ ઉપજે વળી
 સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનમા તુલ્યબુદ્ધિવાનને એમ ભામે કે-એક સ્વ-પરનું
 જાણવું જ કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ થાય છે પણ
 ત્યાં આત્મવાદિનું સ્વરૂપ જામતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ
 પ્રયોજનની મિદ્ધિ પણ થતી નથી, વા આત્મવાદિનું શ્રદ્ધાન થયા
 વિના માન એટલું જ જાણવામા સતુષ્ટ થઈ પોતાને સમ્યગ્ દષ્ટિ
 માની સ્વલક્ષી થાય પણ રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્ધમ કરે નહિ, એવો
 ભ્રમ ઉપજે, તથા આત્મશ્રદ્ધાનવક્ષણમા તુલ્યબુદ્ધિવાનને એમ ભાસે
 કે-એક આત્માનો જ વિચાર કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ
 થાય છે, પણ ત્યાં જીવ-અજીવાદિના વિશેષો વા આત્મવાદિનું સ્વરૂપ
 ભાસતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ પણ થતી
 નથી, વા જીવાદિના વિશેષોનું અને આત્મવાદિના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન
 થયા વિના માન એટલા જ વિચારથી પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માની
 સ્વલક્ષી બની રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્ધમ કરે નહિ, એવો ભ્રમ ઉપજે
 એમ જાણી એ લક્ષણોનો મુખ્ય કાર્ય નહિ, અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-
 લક્ષણમા જીવ-અજીવાદિ વા આત્મવાદિનું શ્રદ્ધાન થઈ ત્યાં તે સર્વનું
 સ્વરૂપ જો બરાબર ભાસે તો મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય
 વળી એ શ્રદ્ધાન થતા સમ્યગ્દર્શન થવા છતાં પણ પોતે સતુષ્ટ
 થતો નથી પરંતુ આત્મવાદિનું શ્રદ્ધાન થવાથી રાગાદિક છોડી મોક્ષનો
 ઉદ્ધમ રાખે છે એ પ્રમાણે તેને ભ્રમ ઉગજતો નથી માટે તત્ત્વાર્થ
 શ્રદ્ધાનલક્ષણને મુખ્ય કાર્ય છે અથવા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણમા
 દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન, સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન વા આત્મશ્રદ્ધાન ગર્ભિત હોય
 છે તે તુલ્યબુદ્ધિવાનને પણ ભામે કે પણ અન્ય લક્ષણોમા તત્ત્વાર્થ-

અદ્વાનનુ ગણિતપણુ છે તે વિશેષ બુદ્ધિવાન હોય તેને જ ભાસે છે, પણ તુ-જબુદ્ધિવાનને ભાસતુ નથી માટે તત્વાર્થઅદ્વાનલક્ષણને સુખ્ય કયું છે અથવા મિથ્યાદષ્ટિને એ આભાસમાત્ર હોય છે, ત્યા તત્વાર્થોનો વિચાર તો વિપરીતાભિનિવેશ દ્વર કરવામા શીઘ્ર કારણ રૂપ યાય છે પણ અન્ય લક્ષણો શીઘ્ર કારણરૂપ યતા નથી વા વિપરીતાભિનિવેશના પણ કારણ ચર્ચા જાય છે તેથી અહીં સર્વપ્રકારથી પ્રસિદ્ધ બાળી વિપરીતાભિનિવેશરહિત શુદ્ધિતત્વાર્થોનુ મદ્વાન જ સમ્યક્ત્વનુ લક્ષણ છે એવો નિર્દેશ કર્યો એવુ લક્ષણ જે આત્માના સ્વભાવમા હોય તે જ સમ્યક્દષ્ટિ બાણવો "

" ૧

જ્ઞાન સંબંધી વિશેષ ખૂલાસો (સૂત્ર ૮)

પ્રશ્ન-આઠમા સૂત્રમા (પા ૪૬) જ્ઞાનના સત્-સખ્યાદિ આઠ ભેદો જ કેમ કહેવામા આવ્યા છે, એાછા કેવધારે કેમ વર્ણા નથી ?

ઉત્તર-નીચેના આઠ પ્રકારનો નિષેધ કરવા માટે તે આઠ ભેદો કહેવામા આવ્યા છે —

- ૧ નાસ્તિઠ કહે છે કે 'કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ' તેવી 'સત્' સાબિત કરવાથી તે નાસ્તિઠની દલીલ તોડી નાખી
- ૨ કોઈ કહે છે કે 'વસ્તુ એક જ છે, તેમા કોઈ પ્રકારના ભેદ નથી' 'અખ્યા' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાખી
- ૩ કોઈ કહે છે કે 'વસ્તુને પ્રદેશ (આગ્રા) નથી' 'ક્ષેત્ર' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાખી

- ૪ ડોઈ કહે છે કે 'વસ્તુ કિયારહિત છે' 'સ્પર્શન' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાખી [નોટ-એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ જવું તે ક્રિયા છે]
- ૫ 'વસ્તુનેા પ્રલય (સર્વથા નાશ) યાય છે' એમ ડોઈ માને છે. 'કાલ' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાખી
- ૬ 'વસ્તુ ક્ષણિક છે' એમ ડોઈ માને છે 'અતર' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાખી
- ૭ 'વસ્તુ કૂટસ્થ છે' એમ ડોઈ માને છે 'ભાવ' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાખી [જેની હાલત ન બદલાય તેને કૂટસ્થ કહે છે]
- ૮ 'વસ્તુ સર્વથા એક જ છે અથવા તો વસ્તુ સર્વથા અનેક જ છે' એમ ડોઈ માને છે 'અસ્પ-બહુત્વ' મિદ્ધ કરવાથી તે દલીલ તોડી નાખી

[જુઓ- 'પ્રશ્નોત્તર સર્વોથમિદ્ધિ' પા ૨૭૭-૨૭૮]

શ્રી ઉમા સ્વામી વિરચિત
મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)
ગુજરાતી ટીકા

બીજો અધ્યાય

ટીકાકાર
રામજી માણેકજી દે દોગી

— મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા —

— અધ્યાય બીજો —

પ્રથમ અધ્યાયમાં, સૂચ્યગદર્શનના વિષયનો ઉપદેશ આપતા શરૂઆતમાં, [અ ૧ સૂ ૪ મા] જીવાદિક તરવો કહ્યા, તેમાંથી જીવતત્ત્વના ભાવો, તેનું લક્ષણ અને શરીર સાથેના સબંધનું આ બીજા અધ્યાયમાં વર્ણન છે, પ્રથમ જીવના સ્વતત્ત્વ (નિજભાવ) બતાવવા સૂચ કહે છે

જીવના અસાધારણ ભાવો

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्व-
तत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥१॥

અર્થ—[જીવસ્ય] જીવના [औपशमिकक्षायिकौ] ઔપશમિક અને ક્ષાયિક [ભાવૌ] ભાવ [ચ મિશ્ર] અને મિશ્ર તથા [मौदयिकपारिणामिकौ च] ઔદયિક અને પારિણામિક એ પાંચે ભાવો [સ્વ-તત્ત્વમ્] નિજભાવ છે અર્થાત્ જીવ સિવાય બીજા કોઈમાં હોતા નથી

ટીકા

(૧) પાંચ ભાવોની વ્યાખ્યા

૧ ઔપશમિકભાવ— આત્માના પુરુષાર્થથી અશુદ્ધતાનું પ્રગટ ન થવું અર્થાત્ દુઃખાઈ જવું તે, આત્માના આ ભાવને ઉપશમભાવ અથવા ઔપશમિકભાવ કહે છે આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને જડ કર્મનું પ્રગટરૂપ કળ, જડકર્મમાં ન આવવું તે કર્મનો ઉપશમ છે આ, જીવની એક સમય પૂરતી પચાઈ છે, તે સમય-સમય કરીને અત્યુદ્ઘૂર્ત રહે છે પણ એક સમયે એક જ અવસ્થા હોય છે

૨ ક્ષાયિકભાવ— આત્માના પુરુષાર્થથી કોઈ શુભની શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટે તે ક્ષાયિકભાવ છે આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને 'કર્મ' આવરણનો નાશ થવો તે કર્મનો ક્ષય છે આ 'પણ

જીવની એક સમય પુરતી અવસ્થા છે. સમય સમય કરીને તે સાદિ અનત રહે છે તોપણ એક સમયે એક જ અવસ્થા હોય છે. સાદિ અનત અમૂર્ત અતિન્દ્રિયસ્વભાવવાળા કેવળજ્ઞાન કેવળદશન કેવળ-સુખ-કેવળવીર્યચુકત ક્ષણરૂપ અનતચતુષ્થયની સાથે રહેલી પરમ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાયિકભાવની શુદ્ધ પરિણતિ તે કાર્યશુદ્ધપર્યાય છે-તેને ક્ષાયિકભાવ પણ કહેવાય છે.

૩ ક્ષાયોપશમિકભાવ— આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત ધામીને કર્મનો સ્વયં અથો ક્ષય અને સ્વયં અથો ઉપશમ તે કર્મનો ક્ષયોપશમ છે, અને ક્ષયોપશમભાવ તે આત્માની પર્યાય છે. આ પણ આત્માની એક સમય પુરતી અવસ્થા છે, તેની લાયકાત પ્રમાણેના ઉત્કૃષ્ટકાળ સુધી પણ તે રહે છે પરંતુ સમયે સમયે બદલીને રહે છે.

૪ ઔદયિકભાવ— કર્મોદયના નિમિત્તે આત્માના જે વિકાર ભાવ આત્મા કરે છે તે ઉદયભાવ છે. આ પણ આત્માની એક સમય પુરતી અવસ્થા છે.

૫ પારિણામિકભાવ— ‘પારિણામિક’ એટલે સહજ સ્વભાવ, ઉત્પાદ બ્યય વગરનો મુવ એકરૂપ કાયમ રહેનાર ભાવ તે પારિણામિકભાવ છે. પારિણામિકભાવ બધા જીવોને સામાન્ય હોય છે. ઉદય, ઉપશમ, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ચાર ભાવો રહિતનો જે ભાવ તે પારિણામિકભાવ છે. ‘પારિણામિક’ કહેતા જ ‘પરિણમે છે’ એવો ધ્વનિ આવે છે, પરિણમે છે એટલે કે દ્રવ્ય-ગુણનું નિત્ય વર્તમાનરૂપ નિરપેક્ષપણ છે, આવી દ્રવ્યની પૂર્ણતા છે દ્રવ્ય-ગુણ અને નિરપેક્ષપર્યાયરૂપ વસ્તુની જે પૂર્ણતા છે તેને પારિણામિકભાવ કહે છે.

૬ જેનો નિરતર સદ્ભાવ રહે તેને પારિણામિકભાવ કહે છે, સર્વ ભેદ જેમા ગર્ભિત છે એવો ચૈતન્યભાવ તે જ જીવનો પારિણામિકભાવ છે. મતિજ્ઞાનાદિ તથા કેવળજ્ઞાનાદિ જે અવસ્થાઓ છે તે પારિણામિકભાવ નથી.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાયજ્ઞાન એ અવસ્થાઓ ક્ષાયોપશમિકભાવ છે, કેવળજ્ઞાન અવસ્થા ક્ષાયિકભાવ છે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયા પહેલા જ્ઞાનના ઉઘાડનો જેટલો અભાવ છે તે ઔદયિકભાવ છે જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્યગુણની અવસ્થામાં ઔપશમિકભાવ હોતો જ નથી મોહનો જ ઉપશમ થાય છે, તેમાં પ્રથમ મિથ્યાત્વનો (દર્શનમોહનો) ઉપશમ થતા જે સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે તે શ્રદ્ધાગુણનો ઔપશમિકભાવ છે

(૨) આ પાત્ર ભાવો શુ બતાવે છે ?

આ પાત્ર ભાવો નીચેની બાબતો ચિહ્ન કરે છે -

- ૧ જીવનો અનાદિ અનંત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ છે એમ પારિણામિકભાવ સાબિત કરે છે
- ૨ જીવનો અનાદિ અનંત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ હોવા છતાં તેની અવસ્થામાં વિગર છે એમ ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે
- ૩ જડ કર્મની સાથે જીવને અનાદિનો સંબંધ છે અને જીવ તેને વશ થાય છે તેથી વિકાર થાય છે પણ કર્મના દરજ્જે વિદાર ભાવ થતો નથી એમ પણ ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે
- ૪ જીવ અનાદિથી વિકાર કરતો હોવા છતાં તે જડ થઈ જતો નથી અને તેના જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્યનો અંશે ઉઘાડ તો સદા રહે છે એમ ક્ષાયોપશમિકભાવ સાબિત કરે છે
- ૫ આત્માનું સ્વરૂપ યદ્યર્થપણે સમજીને જ્યારે ચોતાના પારિણામિકભાવનો જીવ આશ્રય કરે છે ત્યારે ઔદયિકભાવ ટળવાની શરુઆત થાય છે, અને પ્રથમ શ્રદ્ધાગુણનો ઔદયિકભાવ ટળે છે એમ ઔપશમિકભાવ સાબિત કરે છે
- ૬ સાચી સમજણ પછી જીવ જેમ જેમ મત્ય પુરુષાર્થ વધાવે છે તેમ તેમ મોહ અંશે ટળે છે એમ ક્ષાયોપશમિકભાવ સાબિત કરે છે

૭ જીવ જો પ્રતિહતભાવે પુરુષાર્થમાં આગળ વધે તો ચારિત્રભોલ સ્વયં દર્બાર જાય છે [-ઉપશમ પામે છે] એમ ઔપશમિકભાવ સાબિત કરે છે

૮ અપ્રતિહત પુરુષાર્થ વડે પારિણામિકભાવનો આશ્રય વધતા વિદારનો નાશ થઈ શકે છે એમ ક્ષાયિકભાવ સાબિત કરે છે

૯ જો કે કમ માથેનો મળવ પ્રવાહથી અનાદિનો છે તોપણ સમયે મમયે જીના કમ જાય છે અને નવા કમનો સખધ થતો રહે છે તે અપેક્ષાએ તેમા ચરુઆતપણુ રહેતુ હોવાથી [-સાદિ હોવાથી] તે કમ સાથેનો સખધ સર્વથા ટળી જાય છે એમ ક્ષાયિકભાવ સાબિત કરે છે

૧૦ કોઈ નિમિત્ત બિહાર કરાવતુ નથી પણ જીવ પોતે નિમિત્તાધીન થઈને વિહાર કરે છે જીવ જ્યારે પારિણામિકભાવરૂપ પોતાના સ્વભાવ તરફતુ લક્ષ કરી સ્વાધીનપણુ પ્રગટ કરે છે ત્યારે નિમિત્તાધીનપણુ ટળી શુદ્ધતા પ્રગટે છે-એમ ઔપશમિકભાવ, માધકલ્યાણના ક્ષાયોપશમિકભાવ અને ક્ષાયિકભાવ એ ત્રણે સાબિત કરે છે

(૩) પાચ ભાવો સખધી કેટલાક પ્રત્યેનોતર

૧. પ્રક્ષ-ભાવના વખતે આ પાચમાથી કયો ભાવ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ ધ્યેય છે?

ઉત્તર-ભાવના વખતે પારિણામિકભાવ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ ધ્યેય છે ધ્યેયમૂલ દ્રવ્યરૂપ જે શુદ્ધપારિણામિકભાવ છે તે ત્રિમાજ રહે છે તેથી તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે

૨. પ્રક્ષ-પારિણામિકભાવના અગ્રયે જે ધ્યાન થાય છે તે ધ્યાન ભાવના સમયે ધ્યેય કેમ નથી?

ઉત્તર-તે ધ્યાન પોતે પર્યાય છે તેથી વિનશ્ચર છે, પર્યાયના વડે શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટે નહિ, માટે તે ધ્યેય નથી

[દિગ્ગમમવના ટી. ૧. ૧૧૫-૩૦૦ ૧]

૩. પ્રશ્ન -શુદ્ધ અને અશુદ્ધભેદે પારિણામિકભાવ બે પ્રકારના નથી પણ પારિણામિકભાવ શુદ્ધ જ છે એમ કહેવું તે બરાબર છે ?

ઉત્તર -ના, તે બરાબર નથી, 'બે કે સામાન્યરૂપે' (-દ્રવ્યાર્થિક- નયે અગર ઉત્સર્ગ કથનથી) પારિણામિકભાવ શુદ્ધ છે તોપણ વિરોધરૂપે (પર્યાયાર્થિકનયે અગર અપવાદ કથનથી) અશુદ્ધપારિણામિકભાવ પણ છે આ કારણે જીવમવ્યામનજ્ઞતાનિ ચ એવા આ અધ્યાયના સાતમા સૂત્રથી પારિણામિકભાવને જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એવા ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે, તેમાંથી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ, જે જીવત્વ છે તે અવિનાશી શુદ્ધ દ્રવ્યાશ્રિત છે, તેથી તેને શુદ્ધદ્રવ્યાશ્રિત નામનો શુદ્ધપારિણામિકભાવ બાજુવો, અને (દશ પ્રકારના દ્રવ્યપ્રાણીથી ઓળખાતું જે જીવત્વસ્વરૂપ છે તે) જીવત્વ, ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વ એ ત્રણ પ્રકારો પર્યાયાશ્રિત છે તે કારણે તેને -પર્યાય-ાર્થિક નામના અશુદ્ધપારિણામિકભાવો બાજુવા

૪ પ્રશ્ન -એ ત્રણ ભાવોની અશુદ્ધતા કઈ અપેક્ષાએ છે ?

ઉત્તર -એ અશુદ્ધપારિણામિકભાવ વ્યવહારનયથી સામારિક જીવોમાં છે તોપણ 'સર્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણ્યા' અર્થાત્ સર્વે જીવો શુદ્ધનયે શુદ્ધ છે, તેથી બે ત્રણ ભાવો શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કોઈ જીવને નથી (સુક્ત જીવોને તો તે સર્વથા જ નથી) સસારી જીવોમાં પર્યાય અપેક્ષાએ અશુદ્ધત્વ છે

૫ પ્રશ્ન -આ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પારિણામિકભાવોમાંથી કયો ભાવ ધ્યાન સમયે ધ્યેયરૂપ છે ?

ઉત્તર -જે દ્રવ્યરૂપ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ છે તે અવિનાશી છે તેથી તે ધ્યેયરૂપ છે, અર્થાત્ તે ત્રિજાણી શુદ્ધપારિણામિકભાવના સર્વે શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટે છે [નિહતદ્રવ્ય સમ્રાટ પા ૩૪-૩૫]

(૪) ઉપરામ ભાવ કયારે થાય ?

અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૩૨ માં જણાવ્યું છે કે જીવને, 'સત્ અને અસત્' ની સમજણ રહિતની જે દશા છે તે 'ઉન્મત્ત' જેવી છે.

પોતાની આવી દયા અનાદિની છે એમ પહેલા અધ્યાયના
 સૂત્ર ૪ મા કહેલા તરવોનો રાગમિશ્રિત વિચાર કરતા જીવને ખ્યાલ
 આવે છે, વળી તેને એવો પણ ખ્યાલ આવે છે કે જીવને પુરૂષ
 કર્મ તથા શરીર સાથે પ્રવાહરૂપે અનાદિથી સંબંધ છે, અર્થાત્
 જીવ પોતે તેને તે જ પુરૂષ કર્મ અને શરીર જુના જાય છે
 અને નવા આવે છે તથા આ સંયોગસંબંધ અનાદિથી
 આ રો આવે છે આ ૧ સૂત્ર ૩૨ મા જણાવેલી અજ્ઞાન
 દયા હોય ત્યારે આ સંયોગસંબંધને જીવ એકરૂપે (તાદાત્મ્ય
 સંબંધપણે) માને છે અને એ ગીતે અજ્ઞાનપણે જીવ શરીરને
 પોતાનું માનતો હોવાથી, શરીર સાથે માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક
 સંબંધ હોવા છતાં પણ, તેની સાથે કર્તા-કર્મસંબંધ માને છે;
 આ કારણે 'હું શરીરના કાર્ય' કરી શકું' એમ તે માનતો આવે
 છે તરવોનો વિચાર કરતા કરતા જીવને માલુમ પડે છે કે હું
 જીવતત્ત્વ છું અને શરીર તથા જડ કર્મો મારાથી તદ્દન જુદા
 અજીવતત્ત્વ છે, હું તે અજીવમા નથી અને તે અજીવ મારામા
 નથી તેથી હું તે અજીવન કાંઈ જરી શકું નહિ, મારા જ ભાવ હું
 કરી શકું, તથા અજીવ તેમના ભાવ કરી શકે પણ તે મારા કાંઈ
 ભાવ કરી શકે નહિ આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ આત્માએ પ્રથમ રાગ-
 મિશ્રિત વિચારદ્વારા જીવ-અજીવતરવોનું સ્વરૂપ જાણીને, પોતામાં
 જે કાંઈ વિકાર થાય છે તે પોતાના જ હોવાના કારણે થાય છે-એમ
 નક્કી કરે છે, આપડું જાણતા અવિકારી ભાવ શું છે તેનો પણ
 તેને ખ્યાલ આવે છે, આ રીતે વિકાર ભાવ (પુણ્ય, પાપ,
 આજ્ઞા, બંધ) નું તથા અવિકારભાવ (સવર, નિર્જરા, મોક્ષ)
 નું સ્વરૂપ તે જિજ્ઞાસુ આત્મા નક્કી કરે છે પ્રથમ રાગમિશ્રિત વિચાર
 દ્વારા આ તરવોનું જ્ઞાન કરીને પછી જ્યારે તે ભેદો તરફનું જ્ઞાન
 ટાળીને જીવ પોતાના નિકળી પારિણામિકભાવનો-જ્ઞાપકભાવનો
 સ્વરૂપ આશ્રય કરે છે ત્યારે તેને શ્રદ્ધા ગુણનો ઉપશમભાવ પ્રગટે
 છે શ્રદ્ધા ગુણનો ઉપશમભાવને ઉપશમ સમ્બંધન કહેવામા આવે
 છે આ સમ્બંધન પ્રગટતા જીવને કર્મની શુદ્ધિ થાય છે,

ત્યારે જીવની અનાદિથી ચાલી આવતી શ્રદ્ધાશુભની મિથ્યાદશા ટળીને સમ્યક્દશા પ્રગટ થાય છે

(૫) ઉપશમભાવનું માહાત્મ્ય

આ ઉપશમભાવ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનનું એવું માહાત્મ્ય છે કે જે જીવ પુરુષાર્થવડે તેને એક વખત પ્રગટ કરે તે જીવને પોતાની પૂર્ણ પવિત્ર દશા (સાચિભાવ) પ્રગટ થયા વગર રહે જ - નહિ. પ્રથમ ઉપશમભાવ પ્રગટતા અ ૧ સૂત્ર ૩૨ માં દહેલી 'ઉ-મત્તદશા' ટળે. ■ અર્થાત્ જીવની મિથ્યાજ્ઞાનદશા ટળીને તે સમ્યક્મતિ-શ્રુતજ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે, અને જો તે જીવને પૂર્વે મિથ્યા અવધિજ્ઞાન હોય તો તે પછી ટળી જઈને સમ્યક્અવધિજ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે, આ ઉપશમભાવ તે 'સવર' છે

સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય બતાવવા માટે આચાર્યભગવાને આ શાસ્ત્રની શરુઆત કરતા જ પહેલાં અધ્યાયના પહેલાં સૂત્રમાં પહેલાં જ શબ્દ 'સમ્યગ્દર્શન' વાપર્યો છે, અને પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન ઉપશમ ભાવે જ થતું હોવાથી ઉપશમભાવનું માહાત્મ્ય બતાવવા માટે અહીં પણ આ બીજો અધ્યાય શરુ કરતા તે ભાવ પહેલાં સૂત્રમાં પહેલાં જ શબ્દમાં બતાવ્યો છે

(૬) પાપ ભાવો મળ્યા પછી કેટલું કે સ્પષ્ટીકરણ

૧ પ્રશ્ન - દરેક જીવમાં પારિણામિકભાવ અનાદિનો છે, છતાં તેને ઉપશમભાવ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન કેમ પ્રગટ્યું નથી ?

ઉત્તર - જીવને અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી અને તેથી પોતે પારિણામિકભાવસ્વરૂપ છે એમ તે જાણતો નથી, અને 'શરીર માફ અને શરીરને અનુકૂળ જણાતી પરવસ્તુઓ મને લાભકારી છે તથા શરીરને પ્રતિકૂળ જણાતી પરવસ્તુઓ મને હુશ્માનકારી છે' એમ અજ્ઞાનદશામાં માન્યા કરે છે તેથી તેનું વલણ પરવસ્તુઓ, શરીર અને વિદ્યારીભાવો તરફ રહ્યા જ કરે છે, અહીં, જે કોઈથી ઉત્પન્ન જવામાં આવ્યો નથી અને જ્યારેય કોઈથી જોતા

વિનાશ નથી એવા પારિણામિકભાવનું જ્ઞાન કરાવીને, પોતાના શુભ-
પમોવરૂપ લેદોને અને 'પરવસ્તુ'ઓને ગોણું કરીને આચાર્ય'ભગવાન
તે ઉપરનું લક્ષ હેઠાવે છે, લેદદદિમા નિર્વિકલ્પદશા ચતી નથી માટે
અલેદદદિ કરાવી છે કે જેથી નિર્વિકલ્પદશા પ્રગટે ઉપશમભાવ પણ
એક પ્રકારની નિર્વિકલ્પદશા છે

૨ પ્રશ્ન - આ સૂત્રમા કહેલા પાત્ર ભાવોમાથી કયા ભાવ તરફના
વલણવડે ધર્મની શુઆત અને પૂર્ણતા થાય ?

ઉત્તર - પારિણામિકભાવ સિવાયના ચારે ભાવો ક્ષણિક છે, એક
સમય પૂરતા છે, વળી તેમા પણ ક્ષાયિકભાવ તો વર્તમાન છે નહિ,
ઉપશમભાવ પણ હોય તો ચોટા વખત દરે છે, અને ઉદય-ક્ષયોપ-
શમભાવો પણ સમયે સમયે પલટે છે માટે તે ભાવો ઉપર લક્ષ કરે
તો ત્યાં એકાગ્રતા થઈ શકે નહિ અને ધર્મ પ્રગટે નહિ' ત્રિકાળ
સ્વભાવી પારિણામિકભાવનું માહાત્મ્ય જાણીને તે તરફ જીવ પોતાનું
વલણ કરે તો ધર્મની શુઆત થાય છે અને તે ભાવની એકાગ્રતાના
જોરે જ ધર્મની પૂર્ણતા થાય છે

૩ પ્રશ્ન - મ-વાસ્તિકાવમા કહ્યું છે કે—

મોક્ષ કુર્ગતિ મિશ્રોપશમિક્ષાયિકામિથા ।

યધમૌદયિકા માયા નિ ક્રિયા પારિણામિકા ॥

[માયા-૫૧-ટીકા]

અર્થ—મિશ્ર, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ ભાવો મોક્ષ
કરે છે, ઔદયિકભાવ બંધ કરે છે અને પારિણામિકભાવ બંધ
મોક્ષની ક્રિયા રહિત છે

ઉપરના કથનનો શુ આશય છે ?

ઉત્તર - એ શ્લોકમા કયો ભાવ ઉપાદેય અર્થાત્ આશ્રય કરવા
ચોગ્ય ॥ એ કહ્યું નથી, પરંતુ એમા તો મોક્ષ કે જે ધર્મના અભા-
વરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે તે ભાવ જ્યારે પ્રગટે ત્યારે
જીવનો કેવો ભાવ હોય તે પ્રતાપ્યુ છે અર્થાત્ મોક્ષ કે જે સાપેક્ષ-

પર્યાય છે તેનું અને તે પ્રગટતી વખતે તથા તે પહેલાં સાપેક્ષપર્યાય કેવી હોય તેનું સ્વરૂપ જતાવ્યું છે. આ શ્લોક^૧ એમ જતાવે છે કે ક્ષાયિકભાવ મોક્ષને કરે છે એટલે કે તે ભાવનું નિમિત્ત પાત્રીને આત્મપ્રદેશેથી દ્રવ્યકર્મનો સ્વયં અભાવ થાય છે મોક્ષ તો ક્ષાયિક પર્યાય છે તે કાંઈ પારિણામિકભાવનું પરિણમન (પારિણામિક ભાવની પર્યાય) નથી, કેમકે દ્રવ્યરૂપ તથા પર્યાયરૂપ પારિણામિક-ભાવ એ બંને પરની અપેક્ષા રાખતા નથી, અને ક્ષાયિકભાવ તો જડ કર્મનો અભાવ સૂચવે છે ક્ષાયિકભાવ થયા પહેલાં મોક્ષના ઔપશમિક તથા ક્ષાયોપશમિક ભાવો હોવા જ જોઈએ અને ત્યાં, પછી જ ક્ષાયિકભાવ પ્રગટે છે તથા ક્ષાયિકભાવ પ્રગટે ત્યારે જ જડ કર્મનો સ્વયં અભાવ થાય છે — આવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ, જતાવવા માટે ‘ એ ત્રણે ભાવો મોક્ષ કરે છે ’ એમ, કહ્યું છે આ શ્લોકમા કયા ભાવને આશ્રયે કર્મ પ્રગટે છે એ કાંઈ પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

૪ પ્રશ્ન — ઉપરના શ્લોકમા કહ્યું છે કે—ઔદયિકભાવ બધું કારણ છે જો, એમ સ્વીકારીએ તો નતિ, નતિ આદિ નામકર્મ સંબંધી ઔદયિકભાવો પણ બધના કારણ થાય ?

ઉત્તર — શ્લોકમા કહેલ ‘ ઔદયિકભાવ’મા સર્વ ઔદયિકભાવો બધું કારણ છે એમ ન સમજવું, પણ માત્ર મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગ એ ચાર ભાવો બધું કારણ છે એમ સમજવું
[શ્રી ધરના પુસ્તક ૭ પા ૬-૧૦]

૫ પ્રશ્ન — ‘ ઔદયિકા માત્રા વધકારણમ્ ’ એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ શું છે ?

ઉત્તર — તેનો અર્થ એટલો જ કે જે જો જીવ મોક્ષના ઉદયમા જોડાય તો બધ થાય દ્રવ્યમોક્ષનો ઉદય હોવા છતાં જો જીવ શુદ્ધાત્મભાવનાના બળે વડે ભાવમોહરૂપે ન પરિણમે તો બધ થતો નથી. જો જીવને કર્મના ઉદયના દારણે બધ થતો હોય તો ન સાગીને

સર્વના કર્મનો ઉચ્ચ વિદ્યમાન છે તેથી સર્વના બધા થાય, કદી મોક્ષ થાય જ નહિ, માટે એમ સમજવું કે કર્મનો ઉચ્ચ બધનું કારણ નથી, પણ જીવનું ભાવમોહરૂપે પરિણમન તે બધનું કારણ છે
[દ્વિતી પ્રવચનમાળા પા ૫/-૫૮ જયમેનાચાર્યકૃત ગીતા]

૬ પ્રશ્ન - પારિણામિક ભાવને પર્થોયરૂપે કોઈ શુદ્ધસ્થાને વર્ણવેલ છે ?

ઉત્તર - હા, બીજું શુદ્ધસ્થાન દર્શનમોહ વીયકર્મની ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય એ ચાર અવસ્થાઓમાંથી કોઈ પણ અવસ્થાની અપેક્ષા રાખવું નથી એવું બતાવવા ત્યાં શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ પારિણામિકભાવ કહેવામાં આવે છે આ જીવ ચારિત્રમોહ સાચેલોકાય છે તે તો ઔદયિક ભાવ છે, તે જીવને જ્ઞાન-દર્શન અને વીર્યનો ક્ષયોપશમિક ભાવ છે અને નર્વ જીવોને (દ્રવ્યાર્થિકનયે) અનાદિ અનંત પારિણામિકભાવ હોય છે ને આ શુદ્ધસ્થાને વર્તતા, જીવને પણ હોય છે

૭ પ્રશ્ન - સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો વિકારી ભાવોને - અપૂર્ણદશાને આત્માનું સ્વરૂપ માનતા નથી અને આ સૂત્રમાં તેવા ભાવોને આત્માનું સ્વતત્ત્વ કશું તેવું શું કારણ ?

ઉત્તર - વિકારી ભાવ અને અપૂર્ણ અવસ્થા આત્માની વર્તમાન ભૂમિકામાં આત્માના પોતાના હોષના કારણે થાય છે, પણ કોઈ જક કર્મના કારણે કે પરદ્રવ્યના કારણે ચતી નથી એમ બતાવવા માટે આ સૂત્રમાં તે ભાવને 'સ્વતત્ત્વ' કહેલ છે

(૭) જીવનું કર્તવ્ય

જીવે તત્ત્વાદિકનો નિશ્ચય કરવાનો ઉદ્યમ કરવો, તેનાથી ઔપશમિ હિ સમ્યક્ત્વ સ્વયં થાય છે દ્રવ્યકર્મના ઉપશમાદિક તે તો પુરૂષગતની શક્તિ (પર્થોય) છે, જીવ તેનો કર્તા હતા નથી પુરુષાર્થ પૂર્વક ઉદ્યમ કરવાનું કામ જીવનું છે, જીવે પોતે તત્ત્વનિષ્ઠ્ય કરવામાં ઉપયોગ લગાવવો જોઈએ એ પુરુષાર્થથી મોક્ષના ઉપાયની સિદ્ધિ આપોઆપ થાય છે જીવ પુરુષાર્થવટે જ્યારે તત્ત્વનિષ્ઠ્ય કરવામાં

ઉપયોગ લગાવવાનો અભ્યાસ રાખે છે ત્યાં તેને વિશુદ્ધતા વધે છે, કર્મોનો સ્વ સ્વય હીન થાય છે અને કેટલાક કાળે જ્યારે પોતાના પુરુષાર્થવડે જીવમા પ્રથમ ઔપચારિકભાવે પ્રતીતિ પ્રગટે છે ત્યારે દર્શનમોહનો આપોઆપ ઉપશમ થાય છે જીવનુ વર્તન્ય તો તત્ત્વના નિર્ણયનો અભ્યાસ છે, જીવ જ્યારે તત્ત્વનિર્ણયમા ઉપયોગ લગાવે ત્યારે દર્શનમોહનો ઉપશમ સ્વય જ થાય છે, કર્મના ઉપશમમા જીવનુ કાઈ જ વર્તન્ય નથી .

(૮) પાચ ભાવો સબધી વધારે ખુલાસો

કેટલાક હોદો આત્માને સર્વથા (એકાત) ચૈતન્યમાત્ર માને છે અર્થાત્ સર્વથા શુદ્ધ માને છે, વર્તમાન અવસ્થામા અશુદ્ધતા હોવા છતાં તેને સ્વીકારતા નથી, વળી કોઈ સર્વથા આનંદમાત્ર આત્માનુ સ્વરૂપ માને છે, વર્તમાન અવસ્થામા દુઃખ હોવા છતાં તેને સ્વીકારતા નથી, તેમની તે માન્યતા અને તેના જેવી બીજી માન્યતાઓ અંશબર નથી એમ આ સૂત્ર સિદ્ધ કરે છે જો આત્મા સર્વથા શુદ્ધ જ હોય તો સંસાર, બધ, મોક્ષનો ઉપાય એ સર્વ મિથ્યા ઠરે આત્માનુ ત્રિકાળી સ્વરૂપ અને વર્તમાન અવસ્થાનુ સ્વરૂપ (અર્થાત્ દ્રવ્યે અને પદાર્થે આત્માનુ સ્વરૂપ) કેવું હોય તે યથાર્થપણે આ પાચ ભાવો બતાવે છે જો આ પાચ ભાવોમાથી એક પણ ભાવનુ અસ્તિત્વ ન સ્વીકારવામા આવે તો આત્માના શુદ્ધ-અશુદ્ધ સ્વરૂપનુ સત્ય કથન યત્ન નથી, અને તેથી જ્ઞાનમા દોષ આવે છે આ સૂત્ર જ્ઞાનનો દોષ ટાળીને, આત્માનુ ત્રિકાળી સ્વરૂપ અને નિગોદથી સિદ્ધ સુધીની તેની તમામ અવસ્થાઓ બહુજ અદ્ય શુદ્ધોમા ચન-તકારિક રીતે દર્શાવે છે, તે પાચ ભાવોમા ઐક ગુણુસ્થાનો તથા સિદ્ધદશા પણ આવી બધ છે

આ શાસ્ત્રમા અનાદિથી ચાલ્યો આવતો ઔદયિકભાવ પહેલો લીધો નથી પણ ઉપશમભાવ પહેલો લીધો છે તે એમ સૂચવે છે કે આ શાસ્ત્રમા સ્વરૂપ સમજાવવા માટે હોદો બતાવવામા આબ્યા છે તોપણ સોદના આશ્રયે એટલે કે ઔદયિક, ઔપચારિક, ક્ષાયોપચારિક કે ક્ષાયિક એ

ભાવેના લભે વિક પ ચાતુ રહે ॥ અર્થાત્ અનાદિથી ચાલ્યો આવતો ઔદયિકભાવ જ ચાતુ રહે છે, માટે તે ભાવો તરફનું લક્ષ છોડીને ધ્રુવરૂપ પારિણામિકભાવ તરફ લક્ષ કરી એકાગ્ર થવું, તેમ કરતા પ્રથમ ઉપશનભાવ પ્રગટે છે અને ક્રમેક્રમે શુદ્ધતા વધતા ક્ષાયિક-ભાવની પૂર્ણતા થાય છે

(૬) આ મૂળમા રહેલી નય-પ્રમાણુ વિવક્ષા

વર્તમાન પર્યાય ૧ અને તે જાણ કરતા જે દ્રવ્ય સામાન્ય તથા તેના ગુણોનું સાદૃશ્યપણે ત્રિકાળ ધ્રુવરૂપે ટકી રહેવું ૧-આવા જે પડખા દરેક દ્રવ્યોમા છે આત્મા પણ એક દ્રવ્ય છે તેથી તેમા પણ એવા જે પડખા છે, તે જે પડખામાથી વર્તમાન પર્યાયનો વિષય કરનાર પર્વાયાર્થિકનય છે આ મૂળમા કહેલા પાત્ર ૧ ભાવોમાથી ઔપચારિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપચારિક અને ઔદયિક એ ચાર ભાવો પર્યાય-રૂપ-વર્તમાન હાલત પૂરતા-છે તેથી તે પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે, તે વર્તમાન પર્યાયને બાદ કરતા ૬-ય-સામાન્ય તથા તેના અનત-ગુણોનું જે સાદૃશ્યપણે ત્રિકાળ ધ્રુવરૂપ ટકી રહેવું છે તેને પારિણામિક-ભાવ કહે છે, તે ભાવને કાચુપરમાત્મા, કારણમભયસાર ૨ શાયક-ભાવ પણ કહેવામા આવે છે, તે ત્રિકાળ સાદૃશ્યરૂપ હોવાથી દ્રવ્યા-ર્થિકનયનો વિષય છે આ બંને પડખા (પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય અને દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય તે બંને) થઈને આખું જીવદ્રવ્ય છે, તેથી તે બંને પડખા પ્રમાણનો વિષય છે

આ બંને પડખાનું નય અને પ્રમાણદ્વારા ચથાર્થ જ્ઞાન કરીને જે જીવ પોતાની વર્તમાન પર્યાયને ત્રિકાળી પારિણામિકભાવ તરફ વાળે છે તેને સમ્યગ્-ચિંતન થાય છે, બંને તે ક્રમેક્રમે આગળ વધીને મોક્ષદશારૂપ ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ કરે ॥

ભાવેના બેદો

દ્વિનવાષ્ટાદશેકવિંશતિત્રિભેદાઃ યથાક્રમમ્ ॥૨॥

અર્થ—ઉપર કહેલા પાચ ભાવો [ચવાત્રમમ્] અતુકમથી [દ્વિ નવ અષ્ટાદશ એકવિંશતિ ત્રિભેદા] બે, નવ, અદાર, એકવીશ અને ત્રણ બેદવાળા છે

તે બેદોનું વર્ણન આગળના સૂત્રો દ્વારા કરે છે ॥૨॥,

ઔપશમિકભાવના બે બેદો

સમ્યક્ત્વચારિત્રે ॥૩॥

અર્થ—[સમ્યક્ત્વ] ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને [ચારિત્રે] ઔપશમિક ચારિત્ર એમ ઔપશમિકભાવના બે બેદ છે

ટીકા

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ—જીવને પોતાના સત્ય પુરપાથથી ત્યાગે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે ત્યારે જડ કર્મો સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એવો હોય છે કે મિથ્યાત્વ કર્મોનો અને અનતા-નુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કર્મોનો સ્વયં ઉપશમ થાય છે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને તથા કોઈ સાદિમિથ્યાદષ્ટિને મિથ્યાત્વની એક અને અનતાનુબંધીની ચાર એમ કુલ પાચ પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપ થાય છે અને બાકીના સાદિમિથ્યાદષ્ટિને મિથ્યાત્વ, સમ્યક્મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ એ ત્રણ તથા અનતાનુબંધીની ચાર એમ કુલ સાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ થાય છે જીવના આ ભાવને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે

ઔપશમિક ચારિત્ર—જીવ જે ચારિત્રભાવ વડે ઉપશમ શ્રેણીને લાયક ભાવ પ્રગટ કરે તેને ઔપશમિક ચારિત્ર કહેવાય છે, તે વખતે મોહનીય કર્મોની અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ, ૨૧ પ્રકૃતિઓનો સ્વયં ઉપશમ થાય છે

પ્રશ્ન — જડ કમં પ્રકૃતિનું નામ 'સમ્યક્ત્વ' કેમ છે ?

ઉત્તર — સમ્ય દર્શન ણી સાથે-સહચરિત ઉદય હોવાના કારણે ઉપચારથી કમં પ્રકૃતિને 'સમ્યક્ત્વ' નામ આપવામાં આવે છે ॥૩॥
[૧ી ૧૧લા પુ તક પાનુ ૨૮]

ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ

જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ ચ ॥૪॥

અર્થ — [જ્ઞાન દર્શન જ્ઞાન લાભ ભોગ ઉપભોગ વીર્યાણિ] કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, ક્ષાયિકજ્ઞાન, ક્ષાયિકલાભ ક્ષાયિકભોગ, ક્ષાયિકઉપભોગ, ક્ષાયિકવીર્ય તથા [ચ] ચ' કહેતા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકચારિત્ર-એમ ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ છે

ટીકા

જીવ જ્યાં આ ભાવ પ્રગટ કરે છે ત્યારે દ્રવ્ય કર્મો સ્વયં-પોતા ણી મેળે આત્મપ્રદેશેથી અત્યંત વિયોગપણે છૂટા પડે છે અર્થાત્ કર્મો ક્ષય પામે છે તેથી આ ભાવને 'ક્ષાયિકભાવ' કહેવામાં આવે છે

કેવળજ્ઞાન—સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું પ્રગટવું તે કેવળજ્ઞાન છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની અવસ્થા ક્ષયપણે સ્વયં હોય છે

કેવળદર્શન—સંપૂર્ણ દર્શનનું પ્રગટવું તે કેવળદર્શન છે, ત્યારે દર્શનાવરણીયકર્મનો ઉપર પ્રમાણે ક્ષય હોય છે

ક્ષાયિકજ્ઞાનાદિ પાચ ભાવો—સંપૂર્ણપણે પોતાના ગુણનું પોતાને માટે જાનાદિ પાચ ભાવોરૂપે પ્રગટવું થાય છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણ વગેરે પાચ પ્રકારના અવરણ કર્મનો ઉપર પ્રમાણે ક્ષય હોય છે

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ—પોતાના અસલી સ્વરૂપની પાકી પ્રતીતિ રૂપ પમોય તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે, તે પ્રગટે ત્યારે મિથ્યાત્વ ણી ત્રણ અને અનતાનુભવીની ચાર એમ કુલ સાત કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉપર પ્રમાણે ક્ષય હોય છે

ક્ષાયિકચારિત્ર—પોતાના સ્વરૂપનું પૂર્ણ ચારિત્ર પ્રગટવું તે ક્ષાયિકચારિત્ર છે, ત્યારે મોહનીય કર્મની બાકીની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય હોય છે આ પ્રમાણે કર્મનો સ્વય ક્ષય થાય ત્યારે ‘જીવે કર્મનો ક્ષય કર્યો’ એમ માત્ર ઉપચારથી જાહેવામા આવે છે પરમાર્થથી તો જીવે પોતાની અવસ્થામા પુરુષાર્થ કર્યો છે, જહમમાં પુરુષાર્થ કર્યો નથી.

આ નવ ક્ષાયિકભાવને નવ લેખિં પદ્મ કહેવામા આવે છે

ક્ષાયિકદાન—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાને દાન તે ઉપાદાન છે અને અનત જીવોને નિમિત્તપણે થાય તે ક્ષાયિક અભયદાન છે

ક્ષાયિકલાભ—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો પોતાને લાભ તે ઉપાદાન છે અને નિમિત્તપણે શરીરના બળને ટકાવવાના કારણરૂપ, અન્ય મનુષ્યને ન હોય તેવા અત્યંત શુભ સૂક્ષ્મ નોકર્મરૂપે પરિણમતા અનત પુદ્ગલ પરમાણુઓનો સમયે સમયે સંગ્રહ હોવો તે

ક્ષાયિક ભોગ—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ભોગ તે ક્ષાયિક ભોગ છે અને નિમિત્તપણે પુષ્પવૃદ્ધિ આદિક વિશેષોનું પ્રગટ થવું તે

ક્ષાયિક ઉપભોગ—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો મમયે મમયે ભોગવટો થવો તે ક્ષાયિક ઉપભોગ છે, અને નિમિત્તપણે સિંહાસન, ચામર, ત્રણ છત્ર આદિ વિભૂતિનું હોવું તે

ક્ષાયિક વીર્ય—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્યપણે પ્રવૃત્તિ તે ક્ષાયિક વીર્ય છે ॥૪॥

ક્ષાયોપશમિકભાવના અઠાર ભેદો

જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનલઘ્વયશ્રતુશ્ચિત્રિપંચમેદાઃ

સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ર ॥૫॥

અર્થ—[જ્ઞાન અજ્ઞાન] મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન પર્થક એ ચાર જ્ઞાન, કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ એ ત્રણ અજ્ઞાન [દર્શન] ચક્ષુ,

—નવનુ, અવધિ એ ત્રણ દર્શન, [સ્વચ્ચ] ક્ષાયોપશમિકદાન-લાભ-
 દોગ-ઉપગોગ-વીર્ય એ પાંચ લખિધ [ચતુ ત્રિ ત્રિ પચમેદાઃ]
 એમ ચાર+૧૬+૧૬ અને પાંચ ભેદો (તેમ જ) [મમ્યસ્ત્વ] ક્ષાયો-
 પશમિક સમ્યક્ત્વ [ચારિત્ર] ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર [જ] અને [સયમા-
 સયમા] સયમાસયમ-એમ ક્ષાયોપશમિકભાવના અઠાર ભેદ છે

ટીકા

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—મિથ્યાત્વની તથા અનતાનુબ-
 ધીની કમ પ્રકૃતિઓના ઉદયાભાવી ક્ષય તથા ઉપશમની અપેક્ષાએ
 ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિનો ઉદય
 છે તે અપેક્ષાએ તેને જ વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવામા આવે છે

ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર—સમ્યગ્-ચર્યનપૂર્વકના ચારિત્ર વખતે
 જે રાગ છે તેની અપેક્ષાએ તે સરાગચારિત્ર કહેવાય છે પણ તેમા
 જે રાગ છે તે ચારિત્ર નથી, જેટલો વીતરાગભાવ છે તેટલું જ
 ચારિત્ર છે, આ ચારિત્રને ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર કહેવાય છે

સયમાસયમ—આ ભાવને દેશવિરત અથવા વિરતાવિરત
 ચારિત્ર પણ કહેવામા આવે છે

મતિજ્ઞાન વગેરેનું સ્વરૂપ પહેલા અધ્યાયમા કહેવાઈ ગયું છે
 ત્યાંથી જોઈ લેવું [જુઓ પાનુ-૧૩ તથા ૧૧૦]

દાન-લાભ વગેરે લખિધનું સ્વરૂપ ઉપરના સૂત્રમા કહ્યું છે, ત્યાં
 ક્ષાયિકભાવે તે લખિધ હતી, અહીં તે લખિધ ક્ષાયોપશમિકભાવે છે-
 એમ સમજવું ॥૫૧॥

ઓદયિકભાવના એકવીસ ભેદો

ગતિકપાયર્લિંગમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધલેશ્યા-
 શ્રતુશ્રતુસ્ત્યેકૈકૈકૈકપદ્મમેદાઃ ॥૬॥

અર્થ—[ગતિ] તીર્થ ચ, નરક, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિ,
 [કપાય] ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કપાય, [લિંગ] શ્રીવેદ,

પુરુષવેદ અને નપુ સકવેદ એ વશુ લિંગ, [મિથ્યાદર્શન] મિથ્યા-
દર્શન, [અજ્ઞાન] અજ્ઞાન, [અસયત] અમયમ, [અસિદ્ધ] અસિદ્ધત્વ
તથા [લેશ્યા] કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ અને શુક્રવ એ છ
લેશ્યા-એમ [ચતુ ચતુ ત્રી ણક ણક ણક ણક પદ્મમેદા] ચાર+
ચાર+ત્રણ+એક+એક+એક+એક અને છ એ બધા મળીને ઔદયિક-
ભાવના એકવીસ લેદો છે

ટીકા

પ્રશ્ન —ગતિ તો અધાતિ ક્રમના ઉદયથી થાય છે, જીવના
અનુજની શુષ્ણના ધાતનુ તે નિમિત્ત નથી છતા તેને ઔદયિકભાવમા
કેમ ગણી છે ?

ઉત્તર —જીવને જે પ્રકારની ગતિનો મયોગ થાય છે તેમા તે
મમત્વપદ્મ કરે છે, જેમકે-હું નનુષ્ય, હું દેવ, હું નારકી
એમ તે માને છે આ ગીતે જ્યા મોહભાવ હોય ત્યા વર્તમાન
ગતિમા જીવ પોતાપણાની કલ્પના કરે છે તેથી આ અપેક્ષાએ
ગતિને ઔદયિકભાવમા ગણેલ છે

લેશ્યા—જ્ઞાયવી અનુરજિત યોગને લેશ્યા કહેવામા આવે છે
લેશ્યા જે પ્રકારની છે-દ્રવ્યલેશ્યા તથા ભાવલેશ્યા અર્હી ભાવલેશ્યાનો
વિષય છે ભાવલેશ્યા છ પ્રકારની છે 'લેશ્યા વખતે આત્મામા તે
તે પ્રકારનો રગ થાય છે' એમ ન સનજવું, પણ જીવના વિકારી
કાર્યો ભાવ અપેક્ષાએ છ પ્રકારના થાય છે, તે ભાવમા વિકારી
તારતમ્યતા બતાવવા માટે એ છ પ્રકારો કહ્યા છે ક્રોધમા ક્રોધ
માણસ ખરાબ કાર્ય કરે તો 'કાળુ કાર્ય' કયું ' એમ કહેવાય છે,
તથા તેના કાર્યનો કાળોરંગ નથી પણ તે કાર્યમા તેનો તીવ્ર માઠો
ભાવ હોવાથી તેને 'કાળુ' કહેવામા આવે છે, અને એ ભાવ અપે-
ક્ષાએ તેને કૃષ્ણલેશ્યા કહેવામા આવે છે જેમ જેમ વિકારની
તીવ્રતામા ઓછાપણું હોય છે તેમ તેમ તે ભાવને 'નીલ લેશ્યા'
વગેરે નામ આપવામા આવે છે શુક્રલેશ્યા એ પણ શુભ ઔદયિક-
ભાવમા હોય છે, શુક્રલેશ્યા એ ક્રોધ ભય નથી તે લેશ્યા તો મિથ્યા-

દિગ્ધોને પણ વાત છે પુણ્યની તાત્પર્યતામાં જિજ્ઞાસુ પુણ્યભાવ હોય ત્યારે શુકલવેશ્યા હોય છે, તે ઓચિંદ્ધાવ છે અને તેથી તે જ સા-
રુત્વ ધારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી

પ્રશ્ન—ભગવાનને તેરમા શુકલસ્થાને ક્યાય નથી હતા તેમને શુકલવેશ્યા કેમ કહી છે ?

ઉત્તર—ભગવાનને શુકલવેશ્યા ઉપચારથી કહી છે પૂર્વે યોગ સાથે વેશ્યાનું સહકારીપણ હતું તે યોગ તેરમા શુકલસ્થાને વિદ્યમાન હોવાથી ઉપચારથી ત્યાં વેશ્યા પદ કહી છે વેશ્યાનું કાર્ય કર્મ બધું છે ભગવાનને ઠરાય નથી તોપણ યોગ હોવાથી એક સમયનો બધું છે તે અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી ઉપચારથી શુકલવેશ્યા કહી છે

અજ્ઞાન—જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન—એ અર્થમાં અહીં અજ્ઞાન લીધું છે, કુજ્ઞાનને અહીં લીધું નથી, કુજ્ઞાનને તો ક્ષાયોપશિક્ષકમલા-
વમાં લીધું છે

પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદો

जीवमव्याभव्यत्वानि च ॥७॥

અર્થ—[જીવ મવ્ય અમવ્યત્વાનિ ચ] જીવત્વ, જન્યત્વ, અજન્યત્વ એમ પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદો છે

ટીકા

(૧) ત્રીજા ભેદે ‘ચ’ શબ્દથી અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રત્યક્ષત્વ આદિ સામાન્યગુણોનું પણ પ્રકટન થાય છે

જન્યત્વ—મોક્ષ પામવાને લાયક જીવને ‘જન્યત્વ’ હોય છે

અજન્યત્વ—મોક્ષ પામવાને કદી લાયક થતા નથી એવા જીવને ‘અજન્યત્વ’ હોય છે

જન્યત્વ અને અજન્યત્વ ગુણો છે, તે બંને અનુભવી શુદ્ધો છે, કર્મના મદ્દભાવે જન્યત્વની અપેક્ષાએ તે નામો આપવામાં આવ્યા નથી

જીવન—ચૈતન્યપણ, જીવનપણ, જ્ઞાનાદિ ગુણયુક્ત રહેલું તે જીવન કહેવાય છે

પારિણામિક શબ્દનો અર્થ—કર્મના ઉદયાદિની અપેક્ષા વગર આત્માના જે શુદ્ધ મૂળથી રહેવાવાળા છે તેને ‘પારિણામિક’ કહે છે

(૨) વિશેષ ખુલાસો

૧. પાચ ભાવોમાં ઔપશ્યમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશ્યમિક અને ઔદયિક એ ચાર ભાવો પર્યાયરૂપ (વર્તમાન વર્તતી દશારૂપ) છે, અને પાચમે શુદ્ધ પારિણામિકભાવ છે તે ત્રિકાળી એકરૂપ ધ્રુવ છે તેથી તે દ્રવ્યરૂપ છે, આ રીતે આત્મપદાર્થ દ્રવ્ય અને પર્યાય સહિત (—જે વખતે જે પર્યાય હોય તે સહિત) છે

૨. જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અને અભવ્યત્વ એ ત્રણ પારિણામિકભાવોમાં જે શુદ્ધ જીવત્વભાવ છે તે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકન્યાયિત હોવાથી નિરાવરણ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ છે અને તે બધા—મોક્ષ પર્યાય (—પરિણુતિ) સહિત છે એમ સમજવું

૩. જે દશ પ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ છે તે વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાના આશ્રયે હોવાથી (—પર્યાયાર્થિકન્યાયિત હોવાથી) અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ મમજવા જેમ સર્વ મસારી જીવો શુદ્ધનયે શુદ્ધ છે તેમ જો અવસ્થાદષ્ટિએ પણ શુદ્ધ છે એમ માનવામાં આવે તો દશ પ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વનો અભાવ જ થાય

૪. ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વમાં ભવ્યત્વ નામનો જે અશુદ્ધપરિણામિકભાવ છે તે ભવ્ય જીવોને હોય છે, તે ભાવ ભેડે દ્રવ્ય-કર્મની અપેક્ષા રાખતો નથી તોપણ તે જીવના સમ્યક્ત્વાદિ શુદ્ધ ન્યારે ઠકાએક હોય છે ત્યારે તેમાં જે જડકર્મ નિમિત્ત છે તે કર્મને ભવ્યત્વની અશુદ્ધતામાં ઉપચારથી નિમિત્ત કહેવાય છે તે જીવ ન્યારે પોતાની પાત્રતા વડે જ્ઞાનીની દેશના સાક્ષી સમ્ય-નશન પ્રગટ કરે છે અને પોતાના ચારિત્રમાં સ્થિર થાય ■ ત્યારે તેને ભવ્યત્વ સહિત પ્રગટ (—વ્યક્ત) થાય છે,—તે જીવ સહજ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ જેનું લક્ષણ છે એવા પોતાના પરમાત્મ દ્રવ્ય-

મય સમ્યક્ગદા-જ્ઞાન અને અનુવરણરૂપ અવસ્થા (-પયાય પ્રગટ કરે છે

[શુભો-સમયાર-દિલી જનસન્નિધિમાં રૂપ ગીતા પા-૧૮૩]

૫ પર્યાયાર્થિનયે કહેવામાં આવતો જન્યત્વભાવનો અભાવ મોક્ષશાના વાચ છે, એટલે કે ત્યારે જીવમા સમ્યક્દર્શનાદિ ગુણ પૂર્ણતા થઈ જાય છે ત્યાર જન્યત્વનો વ્યવહાર મટી જાય છે

[શુભો ૨૫૫૫ ૧ સુ-૩]

(૩) અનાદિ અજ્ઞાની જીવને કયા ભાવો કદી થયા નથી

૧ એ વાત જાણવા રાખવી કે જીવને અનાદિથી જ્ઞાન દર્શન અને વીર્યનો ક્ષયોપશમ છે પણ તે બાંધધર્મનું કારણ નથી

૨ પોતાના સ્વરૂપને જાણી અજ્ઞાપધાની (મોહ) સમજાવે ઉપરામભાવ અનાદિ અજ્ઞાની જીવને કદી પ્રગટ્યો નથી જીવનારે સમ્યક્દર્શન પ્રગટ કરે ત્યારે દર્શનમોહનો (નિધ્યાત્મનો) ઉપશમ થાય છે, સમ્યક્દર્શન અપૂર્વ છે કેમકે તે જીવને પૂર્વે કદી પણ તે ભાવ થયેલો ન હતો આ ઔપચારિકભાવ વધા પડે મોહને જગતા ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવ તે જીવને પ્રગટ થયા વગર રહેતા નથી, તે જીવ મોક્ષ અવસ્થા અવતર પ્રગટ કરે છે

(૪) ઉપરના ઔપચારિકાદિ ત્રણ ભાવો કયા વિદ્યિથી પ્રગટે ?

૧ જ્યારે જીવ પોતાના મા ભાવોનું સ્વરૂપ સમજીને ત્રિવિધ દુઃખરૂપ (સકલ નિરાવરણ) અજાણ એક અવિનશ્વર શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ તરફ પોતાનું જગણ-ઉદ્ધાર સ્થિર કરે ત્યારે ઉપરના ત્રણ ભાવો પ્રગટે છે, 'હુ ખડ-જ્ઞાનરૂપ ૩ એવી ભાવના વડે ઉપરામા ભાવો પ્રગટતા નથી

[શ્રી સનપસાર-દિલી જનસન્નિધિમાં રૂપ ગીતા પા-૧૮૩]

૨ પોતાના અવિનશ્વર શુદ્ધ પારિણામિકભાવ તરફના વલણને અધ્યાત્મનામાં 'નિશ્ચયનયનો આશય' કહેવામાં આવે છે નિશ્ચયનયના આશયે શુદ્ધપયાય પ્રગટે છે નિશ્ચયનયનો વિષય અખ

અવિનશ્વર શુદ્ધપારિણીકભાવ અર્થેત્ સાચકભાવ છે વ્યવહાર-
નયના આશ્રયે શુદ્ધતા પ્રગટતી નથી પણ અશુદ્ધતા પ્રગટે છે

[ત્રી સમયસાગ્ર માયા-૧૧]

(૫) પાત્ર ભાવોમાથી કયા ભાવ બંધરૂપ છે અને કયા
ભાવ બંધરૂપ નથી ?

૧ આ પાત્ર ભાવોમાથી એક ઔદયિકભાવ (મોહ સાથેનો
જોડાણ ભાવ) બંધરૂપ છે, જ્યાં જે જીવ મોહભાવ કહે ત્યારે કર્મનો
ઉદય બંધતું કારણ ઉપચારથી કહેવાય અને જો જીવ મોહભાવરૂપે ન
પરિણમે તો બંધ થાય નહિ અને ત્યારે તે જ જડ-દમની નિર્જરા
થઈ એમ ઉપચારથી કહેવાય

૨ જેમા પુણ્ય, પાપ, જ્ઞાન, પૂન, નતાદિ ભાવોનો મમાવેશ
થાય છે એવા આસ્રવ અને બંધ એ બે ઉદયભાવ છે, સવર અને
નિર્જરા તે મોહના ઔપચારિક અને ક્ષાયોપશમિત્વભાવ છે, તે શુદ્ધ-
તાના અશો હોવાથી બંધરૂપ નથી, અને મોક્ષ તે ક્ષાયિત્વભાવ
છે, તે સર્વવા પવિત્ર પર્થાય છે એટલે તે પણ બંધરૂપ નથી

૩ શુદ્ધ ત્રિજાણી પારિણામિત્વભાવ તો બંધ અને મોક્ષથી
નિરપેક્ષ ॥૭॥

જીવનું લક્ષણ

उपयोगो लक्षणम् ॥८॥

અર્થ—[લક્ષણમ્] જીવનું લક્ષણ [ઉપયોગ] ઉપયોગ છે

ટીકા

લક્ષણ—વસ્તુ મળેલા પદાર્થોમાથી કોઈ એક પદાર્થને જુદો
કરવાવાળા હેતુને (સાધનને) લક્ષણ કહે છે (શ્રી નૈત સિદ્ધાન્ત
પ્રવેશિકા પ્રશ્ન-૨) .

ઉપયોગ—ચૈતન્ય શુદ્ધ સાથે સબંધ રાખવાવાળા જીવના પરિ-
ણામને ઉપયોગ કહે છે

ઉપયોગને 'જ્ઞાન-દર્શન' પણ કહેવાય છે, તે બધા જીવોમાં હોય છે અને જીવ નિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં હોતો નથી, તેથી તેને જીવનો અમાધારજી ગુણ અથવા લક્ષણ કહે છે, વળી તે સદ્-ભૂત (આત્મભૂત) લક્ષણ ॥ તેથી બધા જીવોમાં તદ્વાય હોય છે, આ સૂત્રમાં બધા જીવોને લાગુ પડે તેવું આમાન્ય લક્ષણ આપ્યું છે [તત્ત્વાર્થસાર પા ૫૪ અગ્રેજી તત્ત્વાર્થસૂત્ર પા ૫૮]

જેમ સોના અને ચાદીનો એક પિંડ હોવા છતાં તેમાં મોતુ તેના પીંગાશાદિ લક્ષણ વડે અને ચાદી તેના ગુન્ધાદિ લક્ષણ વડે બને જીવ છે એમ તેનો લેહ બાળી શકાય છે, તેમ જીવ અને કર્મ-નોકર્મ (શરીર) એક ભેત્રે હોવા છતાં જીવ તેના ઉપયોગ-લક્ષણવડે કર્મ-નોકર્મથી જુદો છે અને દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ તેમના સ્પર્શાદિ લક્ષણવડે જીવથી જુદા છે-એમ તેનો લેહ બાળી શકાય છે

જીવ અને પુદ્ગલને અનાદિથી એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપે સમજ છે, તેથી અનાનદશામાં તે બંને એકરૂપ ભાસે છે જીવ અને પુદ્ગલ એક આકાશક્ષેત્રે હોવા છતાં જો સાચા લક્ષણોવડે નિર્ણય કરવામાં આવે તો તે બંને ભિન્ન ॥ તેવું જ્ઞાન થાય છે ઘણા મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થને જુદો કરનાર હેતુને લક્ષણ કહે છે અનત પરમાત્મજીવ મનેહુ શરીર અને જીવ એમ ઘણા મળેલા પદાર્થો છે તેમાં અનત પુદ્ગલો છે અને એક જીવ છે, તેને જ્ઞાનમાં જીવ કરવા માટે અહીં જીવનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે, 'જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે' એમ અહીં કહ્યું છે

પ્રશ્ન-ઉપયોગ એટલે શું ?

ઉત્તર-ચૈતન્ય તે આત્માનો સ્વભાવ છે, તે ચૈતન્યસ્વભાવને અનુસરતો આત્માનો જે પરિણામ તેને ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે ઉપયોગ જીવનું નિર્બાધ લક્ષણ છે

આકર્ષક સૂત્રનો સિદ્ધાંત

શરીરાદિના ક્ષયો હું કરી શકું, હું તેને હલાવી ચલાવી શકું એમ જે જીવો માને છે તે ચૈતન્ય અને જડ દ્રવ્યને એકરૂપ માને

છે, તેઓની એ જોડી માન્યતા છોડાવવા અને જીવદ્રવ્ય જડથી સર્વથા જુદું છે એમ બતાવવા જીવનું અસાધારણ લક્ષણ ઉપયોગ છે એમ આ સૂત્રમા બતાવ્યું છે

નિત્ય ઉપયોગ લક્ષણવાળું જીવદ્રવ્ય જડી પુદ્ગલદ્રવ્યપણે (શરીર-રાદિપણે) યતુ જોવામા આવતું નથી અને નિત્ય જડ લક્ષણવાળું શરીરારદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય કની જીવદ્રવ્યપણે યતુ જોવામા આવતું નથી, કારણકે ઉપયોગ અને જડપણાને એકરૂપ થવામા, પ્રકાશ અને અધકારની ભાદ્ધક, વિરોધ છે જડ અને ચેતન જડી પણ એક વર્ધ શકે નહિ જડ અને ચેતન એ બને સર્વથા જુદા જુદા છે, કદાચિત્ કોઈપણ રીતે એકરૂપ થતા નથી, તેથી હે જીવ! તું સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન થા ! તારું ચિત્ત ઉજ્જવળ કરી સાવધાન થા અને સ્વદ્રવ્યને જ 'આ મારું છે' એમ અનુભવ આવે! શ્રીગુરુઓને ઉપદેશ છે

જીવ, શરીર અને દ્રવ્યકર્મ એક આકાશપ્રદેશે બધરૂપ રહ્યા છે તેથી તે વણા મળેલા પદાર્થોમાથી એક જીવપદાર્થને જુદો બણવા માટે આ સૂત્રમા જીવનું લક્ષણ જહેવામા આવ્યું છે

(સનાર્થસિદ્ધિ ભાગ બીજા પા ૨૭-૨૮)

ઉપયોગના ભેદો

સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ ॥૧॥

અર્થ—[સ] તે ઉપયોગના [દ્વિવિધ] જ્ઞાનઉપયોગ અને દર્શનઉપયોગ એવા બે ભેદ છે, વળી તેઓ ક્રમથી [અષ્ટ ચતુર્ભેદ] આઠ અને ચાર ભેદસહિત છે અર્થાત્ જ્ઞાનઉપયોગના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન, પરમંય, કેવળ (એ પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાન) અને કુમતિ, કુશ્રુત તથા કુઅવધિ (એ ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન) એમ આઠ ભેદ છે, તેમજ દર્શનઉપયોગના ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ તથા કેવળ એમ ચાર ભેદ છે આ રીતે જ્ઞાનના આઠ અને દર્શનના ચાર ભેદો મળી ઉપયોગના કુલ બાર ભેદ છે,

ટીકા

(૧) આ સૂત્રમાં 'ઉપયોગ'ના ભેદ બતાવ્યા છે, કેમકે ભેદ બતાવ્યા હોય તો જિજ્ઞાસુઓ જ દી નમણુ રહે છે, તેથી કહ્યું છે કે- 'સામાન્ય શાસ્ત્રતાત્ત્વ, વિગ્ધો વલ્લ્યાન્ ભવેત્' અર્થાત્ સામાન્ય શાસ્ત્રથી વિશેષ ભગવાન છે' સામાન્ય એટલે ટુંગમાં કંડુનારુ અને વિશેષ એટલે ભેદો પાડીને બતાવનારુ સાવારપુ માખુનો વિરોધી બરાબર નિર્ણય કરી શકે એ [ભોક્ષમાર્ગ પ્રગથક-પા ૨૦૮]

(૨) 'દર્શન' શબ્દના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થો અને તેમાંથી આહી લાગુ પડતો અર્થ

શાસ્ત્રમાં એક જ શબ્દનો કોઈ ઠેકાણે તો કોઈ બર્થ થાય છે તથા કોઈ ઠેકાણે કોઈ અર્થ થાય છે 'દર્શન' શબ્દના પણ અનેક અર્થ થાય છે (૧) અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧-૨માં ભોક્ષમાર્ગ સંબંધી કથન કરતા 'સમ્યક્દર્શન' શબ્દ કહ્યો છે ત્યાં દર્શન શબ્દનો અર્થ શ્રદ્ધા છે (૨) ઉપયોગના વર્ણનમાં 'દર્શ' શબ્દનો અર્થ વસ્તુનું સામાન્ય શ્રેણી માત્ર છે અને (૩) ઈન્દ્રિયના વર્ણનમાં 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ નેત્રરહે દેખરા માત્ર છે આ ત્રણ અર્થોમાંથી અહીં વાલતા સૂત્રમાં બીજો અર્થ લાગુ પડે એ [ભોક્ષમાર્ગ પ્ર પા ૨૬૮]

દર્શન ઉપયોગ-કોઈ પણ પદાર્થને જાણવાની યોગ્યતા (લગ્નિધ) થતા તે પદાર્થ તરફ ચન્નુબતા, પ્રવૃત્તિ અથવા બીજા પદાર્થો તરફથી હઠીને વિવક્ષિત પદાર્થ તરફ ઉત્સુકતા પ્રાપ્ત થાય છે તે દર્શન છે, તે ઉત્સુકતા ચેતનામાં જ થાય છે વિવક્ષિત પદાર્થને યોગે પણ જાણવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધીના ચેતનાના વ્યાપારને 'દર્શન-ઉપયોગ' કહેવામાં આવે છે દ્રષ્ટાત-એક માણુગનો ઉપયોગ લોજન કરવામાં લાગી રહ્યો છે અને તેને એકદમ ઈચ્છા થઈ કે ખડાર મને કોઈ જોલાવતુ તો નથી ને ? હું તે જાણી લઉં, અથવા કોઈનો અવાજ ધનમાં પડવાથી તેનો ઉપયોગ લોજન તરફથી હઠીને શબ્દ તરફ લાગી જાય ॥ આમાં ચેતનાના ઉપયોગનું જોજનથી ખસવું

અને યાજ્ઞ તરફનું લાગણુ બધુ પણ ત્યાંસુધી સખ્ત તરફનું કાઈ પણ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધીનો વ્યાપાર તે 'દર્શન ઉપયોગ' છે

પૂર્વ વિષયથી હઠવું અને પડીના વિષય તરફ ઉત્સુક થવું તે જ્ઞાનની પર્યાય નથી તેથી તે જોતનાપર્યાયને 'દર્શન ઉપયોગ' કહેવામા આવે છે

[તત્ત્વાર્થમા-પા ૩૧૦-૩૧૨]

આત્માના ઉપયોગનું પદાર્થ તરફ ગુહ્યુ તે દર્શન છે

[ગુજરાતી ૬ મસૂદ પા ૫૬]

દ્રવ્યસંગ્રહની જરૂરી ગાવામા 'સાનાન્ય' લાગે વાપર્યો છે તેનો અર્થ 'આત્મા' થાય છે સામાન્ય ગ્રંથણુ જોડે આત્મગ્રંથણુ, આત્મગ્રંથણુ તે દર્શન છે

[દિલી બલ્લ ૬ મસૂદ પા ૧૭૫]

(૩) સાકાર અને નિરાકાર

જ્ઞાનને સાકાર અને દર્શનને નિરાકાર કહેવામા આવે છે, ત્યાં 'આકાર'નો અર્થ 'વળાઈ-પહોળાઈ અને લાંબાઈ' એમ થતો નથી, પણ જે પ્રકારનો પદાર્થ હોય તે પ્રકાર જ્ઞાનમા જગાય તેને આકાર કહેવામા આવે. અનૂર્તિત આત્માનો શુદ્ધ હોવાથી જ્ઞાન પોતે ખરી રીતે અમૂર્ત છે જે પોતે તો અનૂર્તિ હોય અને વળી દ્રવ્ય ન હોય, માત્ર શુદ્ધ હોય તેને પોતાનો જુદો આકાર હોઈ શકે નહિ, પોતપોતાના આશયમૂલ દ્રવ્યનો જે આકાર હોય તે જ આકાર શુદ્ધોનો હોય છે જ્ઞાનશુદ્ધોનો આધાર આત્મદ્રવ્ય છે તેથી આત્માનો જે આકાર તે જ જ્ઞાનનો આકાર છે, આત્મા મને તેવા આકારના પદાર્થને જાણે તોપણ આત્માનો આકાર તો [અસુદ્ધાત સિવાયના પ્રસંગો] બહારના સંસ્પર્શકર રહે છે, તેથી વાસ્તવિક રીતે જે પદાર્થના આકારે જ્ઞાન થતું નથી પણ આત્માના-આકારે જ્ઞાન રહે છે, પણ જે પદાર્થ જેવો છે તેવો જ્ઞાન જાણી લે છે તેથી જ્ઞાનને સાકાર કહેવાય છે [તત્ત્વાર્થસાર-પા ૩૮-૩૦૬] દર્શન એ પદાર્થની જીભને જુદો પાડતું નથી નિરાકાર

૫ વ્યાખ્યાથી ભા.૨ ખીએ ગાયા-૩૬૧ મા આકારનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઠહો છે—

આકારોર્થવિકૃત્ત્વા સ્યાદર્ મપરગોચર ।

સોપયોગા વિકૃત્ત્વા વા જ્ઞાનમ્યેતદ્વિ લક્ષણમ્ ॥

અર્થ—અર્થ, વિકૃત્ત્વને આકાર કહે છે, સ્વ-પર પદાર્થને અર્થ કહેવામા આવે છે, ઉપયોગ અવગાને વિકૃત્ત્વ કહે છે અને તે જ્ઞાનનું લક્ષણ છે

સાવાર્થ—આત્મા અથવા ખી-૧ પદાર્થોનું ઉપયોગાત્મક ભેદ-વિજ્ઞાન થવું તેને જ આકાર કહે છે પદાર્થોના ભેદભેદને માટે અલેલા નિશ્ચયાત્મક જોધને જ આકાર કહે છે અર્થાત્ પદાર્થોનું જાણવું તે જ આકાર કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે

વિકૃત્ત્વ-અર્થ=સ્વ અને પર વિષય, વિકૃત્ત્વ= વ્યવસાય, અર્થ-વિદ પદ્ધતિ-પર વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન, એ જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવાય છે દિવનીનકનકૃત ૫ વ્યાખ્યાથી ભાગ પહેલો, ગાયા ૬૬ ની કૃત્તનો]

આકાર સખધી વિરોધ ખુલાસો

જ્ઞાન અમૂર્તિનું આત્માનો ગુણ છે, તેમા કોય પદાર્થનો આકાર ઉતરતો નથી માન વિશેષ પદાર્થ તેમા ભાસવા લાગે છે-તેને આકૃતિ માનવી એ મતલબ છે સારાશ- જ્ઞાનમા પર પદાર્થની આકૃતિ વાસ્તવિક રીતે માની શકાય નહીં, પરંતુ જ્ઞાન- કોયસખધના કારણે કોયનો આકૃતિધર્મ ઉપચાર નયથી જ્ઞાનમા કલ્પિત કન્વામા આવે છે, તે ઉપચારનું કારણ એટલું જ સમજવું કે પદાર્થોની વિશેષ આકૃતિ નક્કી કરનાર જે ચૈતન્ય પશ્ચિમામ છે તે જ્ઞાન કહેવાય છે પણ તે પદાર્થના વિરોધ આકાર તુલ્ય જ્ઞાન સ્વયં થઈ જાય છે એનો સાકારનો અર્થ નથી

[તત્ત્વસાર પા ૫૪-૩૦૮]

(૬) દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ

અતસુખ ચિત્તપ્રકાશને દર્શન અને જલ્મિમુખ ચિત્તપ્રકાશને જ્ઞાન કહેવામા આવે છે સામાન્ય- વિશેષાત્મક જાણ પદાર્થને અલગ

કરનારૂ જ્ઞાન છે અને સામાન્ય-વિશેષાત્મક આત્મસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારૂ દર્શન છે

શ કા-આ પ્રમાણે દર્શન અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ માનવાથી ‘વસ્તુ’ને જે સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે તેને દર્શન કહે છે ’ એવા શાસ્ત્રના વચન સાથે વિરોધ આવશે ?

સમાધાન-બધા બાહ્ય પદાર્થો સાથે સાધારણપણું હોવાથી, તે વચનમા જ્યાં ‘સામાન્ય’ સહા આપવામા આવી છે ત્યાં સામાન્ય પદથી આત્માને જ ગ્રહણ કરવો

શ કા-એમ શા ઉપરથી જાણવું કે અહીં સામાન્ય પદથી આત્મા જ મમજવો ?

સમાધાન-જો શકા કરી કીક નથી, કેમકે “ પદાર્થના આકાર અર્થાત્ લેહને કયો વિના ” એ શાસ્ત્રવચનથી તેની પુષ્ટિ થઈ જાય છે, તે સ્પષ્ટ કહેવામા આવે છે-બાહ્ય પદાર્થોને આકારરૂપ પ્રતિકર્મ વ્યવસ્થાને નહિ કરતા (અર્થાત્ લેહરૂપથી પ્રત્યેક પદાર્થને ગ્રહણ કયો વિના) જે સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે તેને ‘દર્શન’ કહે છે વળી તે અર્થને દ્રઢ કરવા માટે કહે છે કે-‘ આ અસુક પદાર્થ છે, આ અસુક પદાર્થ છે ’ ઇત્યાદિરૂપે પદાર્થોની વિશેષતા કયો વિના જે ગ્રહણ થાય છે તેને દર્શન કહે છે

શ કા-ઉપર કહ્યું તેવું દર્શનનું લક્ષણ માન્યો તો ‘અનધ્યવસાય’ને દર્શન માનવું પડશે ?

સમાધાન-નહિ, કેમકે દર્શન બાહ્ય પદાર્થોનો નિશ્ચય ન કરતા છતાં પણ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાવાળું તેથી અનધ્યવસાયરૂપ નથી વિષય અને વિષયોને યોગ્યદેશમા હોવા પહેલાની અવસ્થાને દર્શન કહે છે

[શ્રી ધનવા પુસ્તક પૃષ્ઠ-પા ૧૮૫ થી ૧૪૮, ૭૮૦ થી ૭૮૪, તથા અદ્યત્તમસ મદ દિંદી-ગીતા-પા ૧૭૦ થી ૧૭૫-આપા ૪૮ નીચેની ટીકા]

ઉપર જે દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ સમજાવ્યો છે
તે કઈ અપેક્ષાએ છે ?

આત્માના જ્ઞાન અને દર્શન એન જે જુદા શુદ્ધ લઈ, તે જ્ઞાન
અને દર્શન શુદ્ધિ જુદું જુદું કાર્ય હું છે તે ઉપર બતાવ્યું છે,
તેથી એક શુદ્ધિ બીજા શુદ્ધિના બે. II અપેક્ષાએ (લેકનયે) તે
કથન છે એમ જાણવું.

(૫) અલેદ અપેક્ષાએ દર્શન અને જ્ઞાનનો અર્થ

દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને શુદ્ધ આત્માના છે, તે આત્માથી
અલિપ્ત છે તેથી અલેદ અપેક્ષાએ આત્મા દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ છે
એટલે કે દર્શન તે આત્મા અને જ્ઞાન તે આત્મા છે એમ જાણવું
દ્રવ્ય અને શુદ્ધ એક નીજથી જુદા પડી શકે નહિ અને દ્રવ્યનો
એક શુદ્ધ તેના બીજા શુદ્ધિ જુદો પડી શકે નહિ, આ અપેક્ષા
લક્ષમાં રાખતા દર્શન સ્વ-પર દર્શક છે અને જ્ઞાન સ્વ-પર જ્ઞાયક
છે દર્શન શુદ્ધ આત્માને જોયો અને આત્મા જ્ઞાન શુદ્ધિથી અલિપ્ત
છે તેથી (દર્શન શુદ્ધ) જ્ઞાનને જોયું, તથા જ્ઞાન પર પદાર્થને જોયું
છે એટલે દર્શનને જોતાને અને પરપદાર્થને જોઈ જ્ઞાન પરને જોયું
છે, જ્ઞાનથી દર્શન પર છે એટલે જ્ઞાને દર્શનને જોયું, અને દર્શન
આત્માથી અલિપ્ત છે માટે જ્ઞાને આત્મા અને પર પદાર્થને જોયું,
અલેદદિની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે

[જુઓ શ્રી નિરમલગ્રંથ ગ્રંથ ૧૭૧૮મજ શ્રી સમયસારમાં વર્ણનતથા

જ્ઞાનના નિશ્ચય અને વ્યવહારને અર્થ ૫૫ ૬૨૦ થી ૪૭૭]

(૬) દર્શન અને જ્ઞાનઉપયોગ કેવળીપ્રભુને યુગપત્
અને છદ્મસ્થને ક્રમે હોય છે

કેવળીપ્રભુને દર્શન અને જ્ઞાનઉપયોગ એક સાથે (યુગપત્)
હોય છે, અને છદ્મસ્થને ક્રમે ક્રમે હોય છે કેવળીપ્રભુને ઉપયોગ
ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે ॥૬૧॥

જીવના ભેદ

સંસારિણા મુક્તાશ્ચ ॥૧૦॥

અર્થ—જીવ [સંસારિણ] સંસારી [જી] અને [મુક્તાઃ] મુક્ત જોવા એ ભેદવાળા ॥ કર્મબંધિત જીવોને સંસારી અને કર્મબંધિત જીવોને મુક્ત કહેવામાં આવે છે

ટીકા

(૧) આ ભેદો જીવોની વર્તમાન વર્તતી કથાથી છે માટે તે ભેદો અવસ્થા (પર્યાય) દ્રષ્ટિએ છે દ્રવ્ય(નિશ્ચય, સ્વરૂપ) દ્રષ્ટિએ બધા જીવો સરખા છે આ વ્યવહાર-શાસ્ત્ર છે તેની તેમાં મુખ્યપણે પર્યાયદ્રષ્ટિએ ધ્યાન છે વ્યવહાર પરમાર્થ સમજાવવા માટે કહેવામાં આવે છે પણ તેને પકડી રાખવા માટે કહેવામાં આવતો નથી, તેથી એમ સમજવું કે પર્યાયમાં ગમે તેવા ભેદ હોય તોપણ ત્રિગુણી દ્રુવસ્વરૂપમાં કદી ફેર પડતો નથી ‘સર્વ જીવ છે સિદ્ધમમ્, જે સમજે તે યાય’

[શ્રી આત્મચિદિ વાલ ગાથા ૧૦૫]

(૨) સંસારી જીવો અનતાનત છે ‘મુક્તા’ શબ્દ બહુ-વચનસૂચક છે નાટે મુક્ત જીવો અનત છે એમ સમજવું ‘મુક્તા’ શબ્દ એમ પણ સુચવે છે કે પૂરે તે જીવની સંસારી અવસ્થા હટી અને તેઓએ સાચી સમજણ કળીને તે અવસ્થાનો વ્યય કર્યો અને મુક્તઅવસ્થા પ્રગટ કરી

(૩) સંસારનો અર્થ—‘સ’=સારી રીતે, ‘સુ+ખજૂ’=સરી જવું પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાંથી સારી રીતે સરી જવું-ખસી જવું તે સમાર છે, જીવનો સંસાર સ્ત્રી, પુત્ર, લક્ષ્મી, મકાન વગેરે નથી, તેઓ તો જગનના સ્વતંત્ર પદાર્થો છે જીવ તે પદાર્થો ઉપર પોતાપણની કલ્પના કરીને તે પદાર્થોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે તે વિગતી ભાવને સમાર કહેવામાં આવે છે

(૪) સૂત્રમા 'ચ' શબ્દ છે 'ચ' શબ્દના સમુચ્ચય અન્વાય એમ બે અર્થ થાય છે, તેમા અર્થ અન્વાય અર્થ બતાવવા 'ચ' શબ્દ વાપર્યો છે (એકને પ્રધાનતા અને બીજાને ગૌણતા બતાવવા એ અન્વાયય' શબ્દનો અર્થ છે) સ સારી અસુકત જ્યોત્સના સ સારી જ્યોત્સના પ્રધાનતાએ ઉપયોગવાન છે અસુકત જ્યોત્સના ગૌણરૂપથી ઉપયોગવાન છે એમ સુચવવા આ સૂત્રમા 'ચ' શબ્દ વાપર્યો છે ('ઉપયોગ'નું અનુનધાન સૂત્ર ૮ તથા ૯ વીધુ) એમ સમજવું

(૫) જ્યોત્સના સ સારી દશા હોવાનું જરૂર પોતાના સ્વરૂપ જાણવા છે, તે જાણવાને મિથ્યાદર્શન કહેવામા આવે છે એ મિથ્યાદર્શનના સ સર્ગથી જ્યોત્સના પાંચ પ્રકારના પરિવર્તન થાય છે- સ સારી રહે આવે છે

(૬) જ્યોત્સના અનાદિથી મિથ્યાદર્શિ હોય છે, તે પોતાની પાતલ કેળવી સત્સમાગમે સમ્યક્દર્શિ થાય છે મિથ્યાદર્શિરૂપ અવસ્થાને જાણે પરિભ્રમણ અર્થે પરિવર્તન થાય છે, તે પરિભ્રમણને સ સારી કહેવામા આવે છે જ્યોત્સના પર પ્રત્યેની એકત્વબુદ્ધિના કારણે મિથ્યાદર્શિપણું હોય છે જ્યાં સુધી જ્યોત્સના લક્ષ પર ઉપર હોય છે એટલે કે પરથી મને લાભ-નુશ્ચાન થાય એમ તે માને છે ત્યાંસુધી તેને પરવસ્તુરૂપ કર્મ અને નોકર્મ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ થાય છે આ પરિવર્તનના પાંચ ભેદો પડે છે-૧ દ્રવ્યપરિવર્તન, ૨ સ્થાનપરિવર્તન, ૩ રાજ્યપરિવર્તન, ૪ ભવપરિવર્તન અને ૫ ભાવપરિવર્તન પરિવર્તનને મ સરજી અથવા પરાવર્તન પણ કહેવાય છે

(૭) દ્રવ્યપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

અહીં દ્રવ્યનો અર્થ પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે જ્યોત્સના વિકારી અવસ્થામા પુદ્ગલો સાથે જે સંબંધ થાય છે તેને દ્રવ્યપરિવર્તન કહે છે, તેના બે પેટા ભેદ છે-૧ નોકર્મદ્રવ્યપરિવર્તન અને ૨ કર્મદ્રવ્યપરિવર્તન

૧ નોકર્મ દ્રવ્યપરિવર્તનનું સ્વરૂપ—ઔદારિક, વૈદિક અને આહારક એ ત્રણ શરીર અને છ પર્યાપ્તિને લાયક જે પુદ્ગલસ્ત્રધો એક સમયમા એક જીવે ગ્રહણ કર્યા તે જીવ ફરી તે જ પ્રકારના સિન્ગ્ધ-રુક્ષ સ્પર્શ, વર્ણ, રસ, ગંધ આદિથી તથા ત્રીન મઠ કે મધ્યન ભાવવાળા સ્ત્રધો ગ્રહણ કરે ત્યારે એક નોકર્મ દ્રવ્યપરિવર્તન થાય (વચ્ચમા ખીજા જે નોકર્મનું ગ્રહણ કરવામા આવે તે હિસાબમા ગણવા નહીં) તેમા પુદ્ગલોની સખ્યા અને જાત (Quality) બરાબર તે જ પ્રકારના નોકર્મોની હોવી જોઈએ

૨ કર્મદ્રવ્યપરિવર્તનનું સ્વરૂપ —એક જીવે એક સમયમા આઠ પ્રકારના કર્મસ્વભાવવાળા જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા તેવા જ કર્મસ્વભાવવાળા પુદ્ગલો ફરી ગ્રહણ કરે ત્યારે એક કર્મદ્રવ્યપરિવર્તન થાય (વચ્ચમા તે ભાવોમા જરાપણ ફેરવાળા ખીજા જે જે રજડલો ગ્રહણ કરવામા આવે તે હિસાબમા ગણવા નહિ) તે આઠ પ્રકારના કર્મપુદ્ગલોની સખ્યા અને જાત બરાબર તે જ પ્રકારના કર્મપુદ્ગલોની હોવી જોઈએ

ખુલાસો—આજે એક સમયે શરીર ધારણ કરતા નોકર્મ અને દ્રવ્યકર્મના પુદ્ગલોનો સબધ એક અજ્ઞાની જીવને થયો, ત્યાગપડી નોકર્મ અને દ્રવ્યકર્મોનો મબધ તે જીવને બદલાયા કરે છે, એ પ્રમાણે ફેરફાર થતા બ્યારે તે જીવ કરીને તેવું જ શરીર ધારણ કરી તેવા જ નોકર્મ અને દ્રવ્યકર્મોને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે એક દ્રવ્યપરિવર્તન પુરું થયું કહેવાય છે (નોકર્મદ્રવ્યપરિવર્તન અને કર્મદ્રવ્યપરિવર્તનનો કાળ સમાન જ હોય છે)

(૮) ક્ષેત્રપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

જીવને વિકારી અવસ્થામા આકાશના ક્ષેત્ર સાથે થતા સબધને ક્ષેત્રપરિવર્તન કહેવાય છે લોકના આઠ મધ્યપ્રદેશોને પોતાના શરીરના આઠ મધ્યપ્રદેશ બનાવીને ઠાવ જીવ સૂક્ષ્મનિગોઢમા અપર્યાપ્ત સમગ્ર જઘન્ય શરીરવાળો થયો અને હુદ્રભવ (ગ્વાલના અદામા ભાગની સ્થિતિ) પામ્યો, યાદી ઉપર કહેલ આઠપ્રદેશોની

અડોઅડ એકેઠ અધિક પ્રદેશને સ્પર્શી સમસ્ત લોકોને પોતાના જન્મરોગરૂપે પ્રાપ્ત કરે ત્યારે એક મેનપરિવર્તન પુરુ થયું કહેવાય (વન્યે ક્ષેત્રનો ઠમ છોડીને બીજે જગા જ્યા જન્મ્યો તે ક્ષેત્રને ગણવા નહીં)

ખુલામો-મેરૂપર્વતના તળિયેની યરુ કડીને કમેકમે એકેક પ્રદેશ આગળ વખતા આખા લોકમા જન્મ ધારણ કરતા એક છવને જેટલો વખત લાગે તેટલા વખતમા એક મેનપરિવર્તન પુરુ થયું કહેવાય છે

(૬) કાળપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

એક છવ એક અવસર્પિણીના પહેલા સમયે જન્મ્યો, ત્યારપછી હરકોઈ અન્ય અવસર્પિણીના બીજા સમયે જન્મ્યો, પછી અન્ય અવસર્પિણીના ત્રીજા સમયે જન્મ્યો, એ રીતે એકેક સમય આગળ આવતા નવી અવસર્પિણીના છે વા સમયે જન્મ્યો, તવા તેવી જ રીતે ઉત્સર્પિણીગણમા તે સુચળ જ જન્મ્યો, અને ત્યારપછી ઉપર સુચળ જ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીગણના દરેક સમયે અનુક્રમે મરણ કરે; આ પ્રમાણે જમણ કરવા જે કાળ લાગે તેને કાળપરિવર્તન કહેવામા આવે છે (આ કાળક્રમરહિત વચમા જે જે નમ્યોમા જન્મમરણ કરવામા આવે તે નમ્યો હિસાબમા ગણવા નહીં) અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીગણનું સ્વરૂપ ત્રીજા અધ્યાયના ૨૭ મા સૂત્રમા લખે છે (ત્યાથી જાણી લેવું)

(૧૦) ભવપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

નરકમા સવજઘન્ય આયુ દસ હજાર વર્ષનું છે તેટલા આયુવાળો એક છવ પહેલી નરકના પહેલા પાકડે જન્મ્યો, પછી કોઈ કાળે તેટલું જ આયુ પામી તે જ પાકડે જન્મ્યો, (વચમા બીજી ગતિઓમા જમણ થયું તે ભવ હિસાબમા લેવા નહીં) એ પ્રમાણે દસ હજાર વર્ષના જેટલા સમય ધાય તેટલીવાર તે છવ તેટલા (દસ હજાર વર્ષના) જ આયુસહિત ત્યા જ જન્મ્યો (વચમા અન્ય સ્થાનોમા જન્મ્યો તે હિસાબમા લેવા નહીં), ત્યારપછી દસ હજાર

વર્ષ અને એક સમયના આયુસહિત જન્મ્યો, ત્યારપછી હસહંબર વર્ષ અને જે સમય એમ અનુક્રમે એકેક સમય આયુ વધતા વધતા છેવટ તેનીનું મ્રાજગ્ના આયુસહિત નરકમાં જન્મ્યો (અને મર્યો) (આ કેમરહિત જન્મ થાય તે ગણતરીમાં લેવા નહી), નરકનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૩૩ સાગરનું છે તેના આયુસહિત જન્મે-એ પ્રભાતે ગણતા જે કાળ થાય તેટલા પ્રાણમાં એક નારડીસવપરિવર્તન પુરુ થાય છે.

પછી ત્યાથી નીકળી તીર્થ યગતિના અતર્મુદ્ધૂર્તના આયુસહિત ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે જઘન્ય અતર્મુદ્ધૂર્ત આયુ પામી તે પુરુ કરી તે અતર્મુદ્ધૂર્તના જેટલા સમય ૭ તેટલી વાર જઘન્ય આયુ ધારે, પછી અનુક્રમે એક એક સમય અધિક આયુ પામી ત્રણ પચ મુધી તમામ સ્થિતિ (આયુ)માં જન્મ ધારી તે પુરુ કરે ત્યારે એક તીર્થ યગતિ ભવ પરિવર્તન પુરુ થાય (આ કેમરહિત જન્મ થાય તે ગણતરીમાં લેવા નહિ) તીર્થ યગતિમાં જઘન્ય આયુ અતર્મુદ્ધૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ પચનું હોય છે

મનુષ્યગતિ ભવ પરિવર્તન મ પ્રથમા પક્ષ તીર્થ યગતિની માફક જ સમજવું

દેવગતિમાં નરકગતિની માફક છે પણ તેમાં એટલો દેર છે કે- દેવગતિમાં ઉપર ડહેલા કેમ પ્રમાણે એકત્રીસ સાગર મુધી આયુ ધારણ કરી તે પુરુ કરે છે એ પ્રમાણે ચારે ગતિમાં પરિવર્તન પુરુ કરે ત્યારે એક ભવપરિવર્તન પુરુ થાય છે

નોંધ —એકત્રીસ સાગરથી અધિક આયુના ધારક નવ અનુ- દિશ અને પાંચ અનુત્તર એવા ચૌદ વિમાનમાં ઊપજતા દેવોને પરિવર્તન હોતું નથી કેમકે તે બધા સમ્યગ્દષ્ટિ છે

ભવપ્રમણનું કારણ મિથ્યાદષ્ટિપાત્ર છે
આ સમજમાં કહ્યું છે કે-

गिर्यादि जदण्णादिसु आनदु उपरिहिया दुगेवत्ता ।

मिच्छत स सिद्धेण नृ गृह्णाति भगदिद्विदो भभिदो ॥१॥

અર્થ—મિથ્યાત્વના મનર્ગમહિત નરકાદિના જ્ઞાન્ય આયુષ્યથી શરૂ કરીને ઉત્કૃષ્ટ ત્રયેષઃ (નવગ્રી ત્રયેષઃ) મુખીના તથા પી નિર્વાતિ (આયુ) આ જીવ અનેકવાર પામ્યો છે

(૧૧) ભાવપરિવર્તનનું ૨૫૩૫

૧. અસપ્રધાત યોગસ્થાને એક અનુભાગ બધ (અધ્યવસાય) સ્થાનને કહે છે. -વાયના જ નકાલ (degree) થી કમીના બધમાં દક્ષિણશક્તિની તીવ્રતા આવે છે તને અનુભાગમધ (અધ્યવસાય) જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

૨ અસહજ્યાત X અસહજ્યાત અનુભાવ બધા અધ્યવસાયસ્થાનો
એક સ્વાધિકાર (અધ્યવસાય) સ્થાનને કરે છે [કપાયનો એક પ્રકાર
(degree) જે કોનોની સ્થિતિ નક્કી કરે છે તેને કપાદ અધ્યવસાયસ્થાન
કહેવામાં આવે છે]

૩ અસ ખ્યાનXઅસ ખ્યાન કષાયઅવ્યવસ્થાયસ્થાનો ૪ પચે દ્રિય સગી પર્ણાસક નિશ્ચાદષ્ટિ છવના ડભોની જઘન્યસ્થિતિખ ડરે છે, આ સ્થિતિ અત કોડાકોડીનાગરથી હોય છે એટલે કે કોડાકોડી મા ૧૨થી નીચે અને કોડીની ૩૫૨ તેની સ્થિતિ હોય છે

૪ એક જઘન્યસ્થિતિબદ્ધ થવા માટે જરૂરનું છે કે-જીવે અસંખ્યાત યોગસ્થાનોનાથી (એકેએક યોગસ્થાનોનાથી) એક અનુ-ભાગબદ્ધસ્થાન થવા માટે પસાર નું ભેદજો, અને ત્યારપછી એકે

* જાધ્યાર્થિની રાધના માથુ જે કપાલબાવચ્ચાન એ તેની સખ્યા અસખ્યાત લોકના નદરા જેટલી ઠ એક એક સ્થાનમાં અનુતાનત અનિમામ તિ-૬૦ હ જે અનુતમામ રાનિ અસખ્યાતભામ દાનિ, સખ્યાતભામ દાનિ સખ્યાતયુષ્ઠ દાનિ અસ રાત્રુષ્ઠ રાનિ અનુતયુષ્ઠ દાનિ તયા અનુતભામ દિક્ષિ અસખ્યાતભામ ત્રિક્ષિ સખ્યાતભામ વૃદ્ધિ, સખ્યાતયુષ્ઠ ત્રિક્ષિ અસખ્યાત યુગત્રિક્ષિ બો અનુત યુગત્રિક્ષિ અ પ્રમાણી છે સ્થાનવાગી રાનિ-દિક્ષિ સદિત નાથ હ

એક અનુભાગજ ધર્યાનમાંથી એક ક્ષાયગ્ધ્યાન થવા માટે પમાર
ચલુ નેહિએ, અને એક જઘન્યસ્થિતિજ ધર્યા માટે એકેએક
ક્ષાય સ્થાનોમાંથી પમાર ચલુ નેહિએ

૫ ત્યારપછી તે જઘન્યસ્થિતિજ વમા એકેક સમય અધિક એમ
વધતા (નાનામાં નાના જઘન્યમધ્યથી આગળ દરેક પગલે) જલુ
નેહિએ એ પ્રમાણે આઠે ડમો અને (મિથ્યાદિષ્ટિને લાયક) બધી
ઉત્તર કર્મપ્રકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂરી થાય ત્યારે એક ભાવ-
પરિવર્તન પુરુ થાય છે

૬ ઉપર પારા ૩ માં કહેલ જઘન્યસ્થિતિજ ધર્યા તથા પારા ૨ માં
કહેલ સર્વજઘન્ય ક્ષાયભાવસ્થાનને તથા પારા ૧ માં કહેલ અનુભા-
ગજ ધર્યાનને પ્રાપ્ત કરવાવાળું તેને લાયક સર્વજઘન્ય યોગસ્થાન હોય
છે અનુભાગ, A ક્ષાય B અને સ્થિતિ C એ ત્રણેનો તો જઘન્ય જ
બધ હોય પણ યોગસ્થાન પસંદીને જઘન્યયોગસ્થાન પડી ત્રીજું
યોગસ્થાન થાય અને અનુભાગસ્થાન, A ક્ષાયસ્થાન, B સ્થિતિસ્થાન C
જઘન્ય જ બધાય, પછી ચોડુ, પાંચમુ, છઠ્ઠું, સાતમુ, આઠમુ
વગેરે યોગસ્થાન થતા વતા અનુક્રમે અસંખ્યાત પ્રમાણ સુધી
પસંદાય તોપણ તે કોઈ ગણતરીમાં લેવા નહિ, અથવા કોઈ બે
જઘન્યયોગસ્થાનની વચમાં અન્ય ક્ષાયસ્થાન, A અન્યઅનુભાગસ્થાન B
કે અન્ય યોગસ્થાન C આવી જાય તો તે ગણતરીમાં લેવા નહિ

ભાવપરિવર્તનનું કારણ મિથ્યાત્વ છે

આ સબધમાં કહ્યું છે કે-

મજ્ઞા પચઢિઢિદિઓ અણુભાગ પ્રદસ વવઢાનાદિ ।

મિચ્છત્ત સિદ્ધિય મમિદા પુણ માવ સસાર ॥૧॥

* યોગસ્થાનમાં પણ આનુભાગપ્રતિબંધ પડે જ તત્તા અસંખ્યાતભાગ
દીધ, સંખ્યાતભાગ દીધ સંખ્યાતપણ દીધ અને અસંખ્યાતપણ દીધ એમ
ચાર સ્થાનરૂપ જ હોય છે

પરિવર્તનની શક્તિ રહેલી છે તેથી તેમને પણ ઉપચારથી આ પાપ પરિવર્તન લાગુ પડે તે બ્યવહારશાસ્ત્રીના જે જીવો હજી સુધી બધી ગતિમા જયા નથી તેમને પણ ઉપર પ્રમાણે ઉપચારથી આ પરિવર્તનો લાગુ પડે છે નિત્યનિગોહને અબ્યવહારશાસ્ત્રીના (નિશ્ચય-શાસ્ત્રીના) જીવો પણ કહેવામા આવે છે

(૧૬) મનુષ્યભવ સંકળ કરવા માટે ખામ લક્ષમા
રાખવા લાયક વિષયો

૧ અનાદિકાળથી માયી પ્રથમ તો આ જીવને નિત્યનિગોહરૂપ શરીરનો સબધ હોય છે, તે શરીરનું આયુ પૂર્ણ થતા મરીને ફરી ફરી નિત્યનિગોહશરીરને જ જીવ ધારે છે એ પ્રમાણે અનંતાનંત જીવશક્તી અનાદિકાળથી નિગોહમા જ જન્મમરણ વરે છે

૨ વળી નિગોહમાથી છ મહિના અને આઠ સમયમા છત્રો આઠ (૬૦૮) જીવો નીકળે છે તે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, પવન અને પ્રત્યેક વનસ્પતિરૂપ એકેન્દ્રિય પર્યાયોમા અગર બેથી ચાર ઇન્દ્રિયો-રૂપ શરીરોમા કે આરગતિરૂપ પચેન્દ્રિયશરીરોમા જન્મણ કરે છે, અને ફરી પાછો નિગોહશરીરને પ્રાપ્ત કરે છે (આ ઇતરનિગોહ છે)

૩ જીવને ત્રસમા એકી સાથે રહેવાનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ માન બે હજાર સાગર છે જીવને ઘણું તો એકેન્દ્રિય પર્યાયો અને તેમા પણ ઘણો વખત નિગોહમાં જ રહેવાનું બને છે, ત્યાંથી નીકળી ત્રસ શરીર પામવું એ કાકતાલિયન્વા-યવત્ છે, ત્રસમા પાગ મનુષ્યપાણ પામવાનું તો ભાગ્યે જ બને છે.

૪ આ પ્રમાણે જીવની મુખ્ય બે સ્થિતિ છે-નિગોહપણ અને સિદ્ધપણ વચ્ચે ત્રસપર્યાયનો કાળ તો ઘણો જ થોડો અને તેમાં પણ મનુષ્યપણનો કાળ તો અતિઅતિ ઘણો જ થોડો છે

૫ ૧-૪ સારમા જીવને મનુષ્યભવોમા રહેવાનો કાળ સર્વથી થોડો છે - ૨-નારકીના જીવોમા રહેવાનો કાળ તેનાથી અસખ્યાત-

શુભો છે ૩-દેવતા ભવોમા રહેનાનો કાળ તેનાથી (નાર કીથી) આસ ખ્યાતશુભો છે અને ૪-તીય નબવોમા (મુખ્યપદે નિગોદમા) રહેવાનો કાળ તેનાથી (દેવથી) અનતશુભો છે

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શુભ અનાદિથી મિથ્યાત્વશામા શુભ તેમ જ અશુભભાવો ડરતો રહે છે, તેમા પણ શુભે નરકને લાવક ત્રીન અશુભભાવો કરતા દેવને વાયક શુભભાવો અમ ખ્યાતશુભો થયાં છે શુભભાવ કરીને અનતવાર નવમી પ્રેયકે આ શુભ જઈ આવ્યો છે-તે પૂર્વે પાન ૧૦મા વહેવાઈ યુ છે

૬ ૧૫મી પ્રેયકને વાયક શુભભાવો કરનાર શુભે ગૃહીત-મિથ્યાત્વ ડોડ્યુ હોય છે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્તરૂપે સ્વીકાર્યો હોય છે, સાચ મનાવતો, શુષ્પિત, સમિતિ આદિના ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવો અતિવા રાત્રિ પાળ્યા હોય છે, માનકુ વર ત્યાર જ શુભને નવમી પ્રેયકમા જવા લાયક શુભભાવ હોય છે આત્મભાન વિના મિથ્યાદષ્ટિને લાયક ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવો શુભે અનતવાર થયાં છતાં મિથ્યાત્વ નયુ નહિ, માટે શુભભાવ-પુણ્ય કરતાં કરતાં ધર્મ-સમ્યગ્દર્શન થાય કે મિથ્યાત્વ ટળે એ અશક્ય છે તેથી—

૭ આ મનુષ્યભવમા જ આત્માનુ માયુ સ્વરૂપમમશુભે શુભોએ મમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું 'Strike the iron while it is hot' વોડુ ગરમ છે ત્યાંથીમા તેને ટીપી લો-પકી લો એ કહેવત અનુસાર મનુષ્યભવ છે તેમા તુરત આત્માનુ સ્વરૂપ સમજી લો, નહિ તો ૪૬૭૮૯ થોડા વખતમા પૂરો થઈને એકેન્દ્રિય-નિગોદ-પર્થોય પ્રાપ્ત થશે, અને અનતકાળ તેમા રહેવાનુ થશે ॥૧૦॥

સસારી શુભોના બેદ

સમનસ્કાઽમનસ્કાઃ ॥૧૧॥

અર્થ-સસારી શુભો [સમનસ્કાઃ] મનસહિત-સસારી અને [અમનસ્કાઃ] મનસહિત-અસસારી એમ બે પ્રકારના હોય છે

ટીકા

(૧) એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના, જીવો નિયમથી અસરી જ હોય. પચેન્દ્રિયોમા તીર્થં ચો સસી અને અસસી બંને પ્રકારના હોય છે, જાકીના મનુષ્ય, દેવ અને નારકીના, જીવો નિયમથી સસી જ હોય.

(૨) મનવાળા—સસી જીવો સત્ય-અસત્યનો વિવેક કરી શકે છે.

(૩) મન બે પ્રકારના છે—દ્રવ્યમન અને ભાવમન પુદ્ગલ દ્રવ્યના-મનોવર્ગજ્ઞા-સ્વધોનુ આઠ પાખડીવાળા કમળના આઠારનુ મન હૃદયસ્થાનમાં હોય છે તે દ્રવ્યમન છે, તે સૂક્ષ્મપુદ્ગલ રકથ હોવાથી ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી આત્માની ખાસ પ્રકારની વિશુદ્ધિ તે ભાવમન છે, તે વડે જીવ શિક્ષા લેવા, ક્રિયા (કૃત્ય) સમજવા, ઉપદેશ તથા આહાપ (Recitation) માટે લાયક છે, તેના નામથી બોલાવતા તે પાસે આવે છે.

(૪) હિતમા પ્રવર્તવાની અથવા અહિતથી દૂર રહેવાની શિક્ષા જે અહલ્ય કરે છે તે સસી છે, અને હિત-અહિતની શિક્ષા, ક્રિયા, ઉપદેશ વગેરેનું જે અહલ્ય નથી કરતા તે અસસી છે.

(૫) અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા આત્મપ્રદેશે ભાવમન છે સસી જીવોને ભાવમનને લાયક નિમિત્તરૂપ વીધોતરાય તથા મન-નોઈદ્રિયાવરણ નામના જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ સ્વયં હોય છે.

(૬) દ્રવ્યમન જરૂર-પુદ્ગલ છે, તે પુદ્ગલ વિપાકીકર્મ-કેવલના-રૂપરૂપ છે જીવની વિચારાદિ ક્રિયામા ભાવમન ઉપાદાન છે અને દ્રવ્યમન નિમિત્તમાત્ર છે ભાવમનવાળા પ્રાણી મોક્ષના ઉપદેશ માટે લાયક છે તીર્થં કર ભગવાન કે સમ્યક્જ્ઞાનીઓ પાસેથી ઉપદેશ સાંભળી સસીમનુષ્યો સમ્યક્દર્શન પ્રગટ કરે છે, એ સીતીર્થં ચો પછી તીર્થં કર ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી સમ્યક્દર્શન પ્રગટ કરે છે, દેવો પછી તીર્થં કર ભગવાનનો તથા સમ્યક્જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ સાંભળી

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે નરના કોઈ જીવને પૂર્વના મિત્રાદિ સમ્યગ્દર્શની દેવ હોય તે ગ્રીજી નરક સુધી નાથ છે અને તેના ઉપદેશથી ગ્રીજી નરક સુધીના જીવો સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે

ચોથીથી સાતની નરક સુધીના જીવો પૂર્વના સત્સમાગમના સ્વસ્કારો યાદ હાવી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે, તે નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન છે, પૂર્વે સત્સમાગમના સ્વસ્કાર પામેલ મનુષ્યો, સરી તીર્થંચો અને દેવો પણ નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરી શકે છે ॥૧૧॥

સસારી જીવોના બીજા પ્રકારે બેઠ

સંસારિણસ્ત્રસસ્થાવરા ॥૧૨॥

અર્થ - [સંસારિણ] સસારી જીવ [ત્રસ] ત્રસ અને [સ્થાવરા] સ્થાવરના બેઠથી ૧. ૨. ૧૨ના છે

ટીકા

(૧) આ બેઠો પદ્ય અવસ્થાદિષ્ટિએ પાડવામા આવ્યા છે

(૨) જીવવિપાકી ત્રસનામકર્મના ઉદયથી જીવ ત્રસ કહેવાય છે, અને જીવવિપાકી સ્થાવરનામકર્મના ઉદયથી જીવ સ્થાવર કહેવાય છે, ત્રસ જીવોને બે ઇન્દ્રિયથી પાચ ઇન્દ્રિયો હોમ છે અને સ્થાવર જીવોને એક સ્પર્શનઇન્દ્રિય જ હોય છે (સ્થિર રહે તે સ્થાવર અને હાલે-નાલે તે ત્રસ એવી બ્યાખ્યા બરાબર નથી-એ ધ્યાન રાખવું)

(૩) બે ઇન્દ્રિયથી અયોગ કેવળી ગુણુસ્થાન સુધીના જીવો ત્રસ છે, મુક્ત (સિદ્ધ) જીવો ત્રસ કે સ્થાવર નથી કેમકે ત્રસ અને સ્થાવર બે બેઠો સસારી જીવોના છે

(૪) પ્રશ્ન - હરે-શયશીત યાય અથવા હલન-ચલન કરે તે ત્રસ અને સ્થિર રહે તે સ્થાવર-એવો અર્થ કેમ કરતા નથી ?

ઉત્તર - એ હલન-ચલન અપેક્ષાએ ત્રસપણુ અને સ્થિરતા અપેક્ષાએ સ્થાવરપણુ એમ હોય તો (૧) ગર્ભમા રહેલા, ઇલામ

રહેલા, મૂર્છિત, સૂતેલા વગેરે જીવો હલન-ચલન રહિત છે તેથી તેઓ ત્રસ નહિ કરે, અને (૨) પવન, અગ્નિ તથા જલ એઠ જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતા દેખાય છે તેમ જ ધરતીકપ વગેરે વખતે પૃથ્વી ધૂળે છે અને વૃક્ષો પણ ધૂળે છે, વૃક્ષો પાદડા પવન વખતે હલે છે તેથી તેમને સ્થાવરપણુ કરશે નહિ અને તેથી કોઈ પણ જીવ સ્થાવર રહેશે નહીં ॥૧૨॥

સ્થાવર જીવોના ભેદ

પૃથિવ્યપ્તેજાવાયુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ॥૧૩॥

અર્થ—[પૃથિવિ અપ્ તેન વાયુ વનસ્પતય] પૃથ્વીકાયિક, જળકાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક એ પાંચ પ્રકારના [સ્થાવરા] સ્થાવર જીવો છે [આ જીવને માત્ર સ્પર્શન ઇન્દ્રિય હોય છે]

ટીકા

(૧) આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે, પણ જ્યાં તેને પોતાની વત્તમાન લાયકાતના કારણે એક સ્પર્શન ઇન્દ્રિય દ્વારા જ્ઞાન કરી શકવા પુરતો ઉધાડ હોય છે ત્યારે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિરૂપે પરિણમેલા રજ્જીઓ (પુદ્ગલસ્થ ધો) ના બનેલા જડ શરીરનો સંયોગ થાય છે

(૨) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુકાયિક જીવોના શરીરનું માપ (અવગાહના) અશુભના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે તેથી તે દેખાતું નથી, આપણે તેના સમુદ્ધો (mass) ને જોઈ શકીએ છીએ. પાણીના દરેક ટીપામા જળકાયિક ધણી જીવોના સમૂહ હોય છે સૂક્ષ્મયત્ર વડે પાણીમા જે ઝીણા જીવો દેખાય છે તે જીવો જળકાયિક નથી પણ ત્રસ જીવો છે

(૩) ૧ પૃથ્વીનું શરીર ધારણ કર્યું તે જીવો પૃથિવિકાયિક છે
૨. જીવ ગયા પછી રહેલ તે શરીરને પૃથ્વીકાય કહે છે ૩ પૃથ્વીનું

શરીર ધારણ કરવા પહેલા વિગ્રહગતિમા જે જીવ હોય તેને પૃથિવિ જીવ કહેવાય છે, એ પ્રમાણે જલકાયિક વગેરે બીજા ચાર સ્થાવર જીવાનું પણ સમજી લેવું

(૪) આ સ્થાવર જીવો તે બધે સમ્યગ્દર્શન પામવા લાયક નથી, કેમકે સત્તીપર્યાપ્તક જીવો સમ્યગ્દર્શન પામવા લાયક છે

(૫) પૃથિવિદ્રાણિનું શરીર મચુનતા દાણાના આકારે જાળેળા (૦૪૧/૫૬૩ ૧૨), જલકાયિકનું શરીર પાણીના ટીપાના આકારે જોળ, અગ્નિકાયિકનું શરીર મોઘના સમૂહના આકારે અને પવનકાયિકનું શરીર ધબ્બના આકારે લાણુ નાનું હોય છે વનસ્પતિકાયિકના અને ત્રસજીવોના શરીર અનેક જુના જુના આકાર હોય છે ॥૧૩॥

(ભાગ ૫૦-૧૩૬ ૫૫ ૨ ૧)

ત્રસ જીવોના લોદ દ્વીન્દ્રિયાદયન્ત્રસા ॥૧૪॥

અર્થ:- [દ્વી દન્દ્રિય આદય] જે ઇન્દ્રિયથી યરુ કરીને અર્થાત્ જે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય અને પાંચઇન્દ્રિય જીવો [ત્રસા] ત્રસ કહેવાય છે

ટીકા

(૧) એકેન્દ્રિયજીવ સ્થાવર છે અને તેને એક સ્પર્શન-ઇન્દ્રિય જ હોય છે, તેને સ્પર્શનઇન્દ્રિય, ત્રાયમળ, આયુ અને સ્વાસોચ્છવાસ એ ચાર પ્રાણો હોય છે

(૨) જે ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન અને રસના એ જે ઇન્દ્રિયો જ હોય છે, તેને રસના અને વચનબળ એ જે પ્રાણો વધતા કુલ ૫ પ્રાણો હોય છે

(૩) ત્રણ-ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન, રસના અને ઘ્રાણુ (નાક) એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો જ હોય છે, તેને ઘ્રાણુઇન્દ્રિય વધતા કુલ સાત પ્રાણો હોય છે

(૪) ચાર-ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન, રસના, પ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે તેને ચતુ ઇન્દ્રિય વધતા કુલ આઠ પ્રાણો હોય છે

(૫) પાંચેન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન, રસના, પ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર (કાન) એ પાંચઇન્દ્રિયો હોય છે, તેને દેહ્ય ઇન્દ્રિય વધતા કુલ નવ પ્રાણો અસંજીન હોય છે આ પાંચઇન્દ્રિયોમા ઉપર જે કમ કહ્યો તેનાથી આડી અવળી ઇન્દ્રિયો ડોઈ જીવને હોતી નથી, જેમકે સ્પર્શન અને ચતુ એ જે ઇન્દ્રિયો ડોઈ જીવને હોઈ શકે નહિ, પણ જે જે હોય તો તે સ્પર્શ અને રસના જ હોય સરી જીવને મન-બળ હોય છે તેથી તેને કુલ દસ પ્રાણો હોય છે

(૬) ઇન્દ્રિયો જ્ઞાપ અને દ્રવ્ય જ્ઞેમ જે પ્રગરે હોય છે, તે સૂત્ર ૧૬ થી ૧૯ સુધીમા કહેવામા આવશે ઇન્દ્રિયોનો કમ સૂત્ર ૧૯ મા આપ્યો છે ॥૧૪॥

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા

પંચેન્દ્રિયાણિ ॥૧૫॥

અર્થ - [ઇન્દ્રિયાણિ] ઇન્દ્રિયો [પચ] પાંચ છે

ટીકા

(૧) ઇન્દ્રિયો પાંચ હોય છે, વધારે હોતી નથી ‘ઇન્દ્ર’ કહેતા આત્માને એટલે સસારી જીવને જ્યોત્સનાબનારુ જે ચિન્હ તેને ઇન્દ્રિય કહે છે દરેક દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય પોતાપોતાના વિષયનુ જ્ઞાન ઉપર તેમા નિમિત્ત કારણ છે, ડોઈ ઇન્દ્રિય બીજી ડોઈ ઇન્દ્રિયને આધીન નથી જુદી જુદી એકેક ઇન્દ્રિય પરની અપેક્ષારહિત છે- એટલે કે અહમેન્દ્રની જેમ દરેક પોતપોતાને આધિન છે એવી અસ્વયંતા (મોટાઈ) ધરે છે

પ્રશ્ન - વચન, હાથ, પગ, શુદ્ધ અને લિંગને પણ ઇન્દ્રિય ગણવી જોઈએ ?

ઉત્તર - નહીં, અહીં ઉપયોગનું પ્રકરણ છે ઉપયોગમા સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયો નિમિત્ત છે તેથી તેને ઇન્દ્રિય માનવી વ્યાજબી છે વચન વગેરે ઉપયોગમા નિમિત્ત નથી, તે નો (જડ) ક્રિયાના સાધન છે, અને ક્રિયાના કારણ હોવાથી જો તેને ઇન્દ્રિય કહીએ તો મસ્તક વગેરે બધા અગોપાગ (ક્રિયાના સાધન) છે તેમને ઇન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ માટે ઉપયોગમા જે નિમિત્ત ગણ્ય હોય તે ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ છે એમ માનવું વ્યાજબી છે

(૨) જડ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના ઉપયોગ વખતે નિમિત્ત હોય છે, પણ જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયોથી થતું નથી, જ્ઞાન આત્મા પોતે પોતાથી કરે છે સ્વયોપશમિકજ્ઞાનનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે જ્ઞાન જે વખતે જે પ્રકારનો ઉપયોગ કરવા લાયક હોય ત્યારે તેને લાયક ઇન્દ્રિયાદિ બાહ્યનિમિત્તો પોતે પોતાથી હાજર હોય છે, પણ નિમિત્તની રાહ જોવી પડતી નથી આવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે ઇન્દ્રિયો છે તેથી જ્ઞાન થયું એમ અજ્ઞાની માને છે, જ્ઞાની તો જ્ઞાન પોતાથી થયું એમ માને છે, અને જડ ઇન્દ્રિયો તે વખતે સંયોગરૂપ (હાજરરૂપ) સ્વયં હોય જ છે એમ જાણે છે

॥૧૫॥

[શુદ્ધો અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧૪ ની ગીતા પાનુ ૬૩ થી ૬૭]

ઇન્દ્રિયોના મૂળ ભેદ

દ્વિવિધાનિ ॥૧૬॥

અર્થ - બધી ઇન્દ્રિયો [દ્વિવિધાનિ] દ્રવ્યઇન્દ્રિય અને જાવ ઇન્દ્રિય એવા ભેદથી બળે પ્રકારની છે

નોટ - યેન્દ્રિયસંબંધી સૂત્ર ૧૭ મુ છે અને જાવેન્દ્રિયસંબંધી સૂત્ર ૧૮ મુ છે ॥૧૬॥

દ્રવ્યેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ

નિર્વૃત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ ॥૧૭॥

અર્થ - [નિર્વૃત્તિ ઉપકરણે] નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણને [દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્]
દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે ॥

ટીકા

નિર્વૃત્તિ—પુદ્ગલવિપાકી નામકર્મના ઉદયથી પ્રતિનિયતસ્થાનમા
યતી ઇન્દ્રિયરૂપ પુદ્ગલની રચનાવિશેષને બાહ્યનિર્વૃત્તિ કહે છે, અને
ઉત્સેધ અશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે થતા આત્માના જે
વિશુદ્ધપ્રદેય તેને આભ્યતરનિર્વૃત્તિ કહે છે, એમ નિર્વૃત્તિના બે ભેદ છે.

[ભુઓ અધ્યાય-૨ સૂત્ર ૪૪ ની ટીકા]

જે આત્મપ્રદેશે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયાકારે થાય છે તે આભ્યતર-
નિર્વૃત્તિ છે અને તે જ આત્મપ્રદેશે નેત્રાદિ આકારે જે પુદ્ગલસમૂહ
રહે છે તે બાહ્યનિર્વૃત્તિ છે ક્ષણેન્દ્રિયના તથા નેત્રેન્દ્રિયના આત્મ-
પ્રદેશે અનુક્રમે જવળી નળી તથા મસુરના આકારે હોય છે અને
પુદ્ગલઇન્દ્રિયો પણ તે તે આકારે હોય છે

ઉપકરણ-નિર્વૃત્તિનો ઉપકાર કરવાવાળો પુદ્ગલસમૂહ તે ઉપકરણ
છે તેના બાહ્ય અને આભ્યતર એવા બે ભેદ છે જેમ-નેત્રમા
ધાતુ અને કાણુ મડળ તે આભ્યતર ઉપકરણ છે અને પાપણુ,
કાળો વગેરે બાહ્ય ઉપકરણ છે તેમ 'ઉપકાર'નો અર્થ નિમિત્તમાત્ર
સમજવો, પણ તે લાભ કરે છે એમ ન સમજવું [ભુઓ, અર્થ-
પ્રત્યક્ષિકા પાનુ ૨૦૨-૨૦૩] આ બંને ઉપકરણો જડ છે ॥૧૭॥

ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ

લઙ્ઘ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ॥૧૮॥

અર્થ - [લઙ્ઘિ વપ્ત્યોગૌ] લઙ્ઘિ અને ઉપયોગને [ભાવેન્દ્રિયમ્]
ભાવેન્દ્રિય કહેવામા આવે છે

ટીકા

(૧) લખિધ-લખિવનો મર્મ પ્રાપ્તિ અથવા લાભ થાય છે આત્માના ચેતન્યગુણોના ક્ષયોપશમરૂપ ઉઘાડ તે લખિધ છે

[જુઓ સુ. ૧૮ ॥ ૧૩]

ઉપયોગ-ઉપયોગનો અર્થ અતન્યવ્યાપાર થાય છે આત્માના ચેતન્યગુણોના જે મયોપશમરૂપ ઉઘાડ છે તેના વ્યાપારને ઉપયોગ કહે છે

(૨) આત્મા જ્ઞેયપદાર્થની સન્મુખ થઈને પોતાના ચેતન્ય-વ્યાપારને તે તરફ જોડે તે ઉપયોગ છે ઉપયોગ ચેતન્યનું પરિણમન છે, તે કોઈ અન્ય જ્ઞેયપદાર્થ તરફ લાગી રહ્યો હોય તો, આત્માની સામગ્રીની શક્તિ હોય તોપણ, સામગ્રી નહિ લખિધ અને ઉપયોગ અને નહીંને જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે

(૩) પ્રશ્ન-ઉપયોગ તો લખિધરૂપ ભાવેન્દ્રિયનું કૃણ (અથવા કાર્ય) છે, તેને ભાવેન્દ્રિય શા માટે કહી ?

ઉત્તર-અયમા કરણનો ઉપયોગ કરીને ઉપયોગને (ઉપચારથી) ભાવેન્દ્રિય કહેવામા આવે છે ઘટ-આકાર પરિણમેલ જ્ઞાનને ઘટ કહેવામા આવે છે, એ ન્યાયે લોકમા કાર્યને પણ કરણ માનવામા આવે છે આત્માનું લીંગ ઇન્દ્રિય (ભાવેન્દ્રિય) છે, આત્મા તે સ્વ અર્થ છે, તેમા ઉપયોગ મુખ્ય છે અને તે છત્રનું લક્ષણ છે, તેથી ઉપયોગને ભાવ-ઇન્દ્રિયપણું કહી શકાય છે

(૪) ઉપયોગ અને લખિધ એ બંનેને ભાવેન્દ્રિય એ માટે કહે છે કે તેઓ દ્રવ્યપર્યાય નથી પણ ગુણપર્યાય છે ક્ષયોપશમ (લખિધ) પણ એક પર્યાય શા ધર્મ છે અને ઉપયોગ પણ એક ધર્મ છે, કેમકે તે આત્માના પરિણામ છે તે ઉપયોગ દર્શન અને જ્ઞાન એવા બે પ્રકારનો છે

(૫) ધર્મ, સ્વભાવ, ભાવ, ગુણપર્યાય, ગુણ એ શબ્દો એકાર્થ વાચક છે

(૬) પ્રયોજનમૂલક જીવાદિ તત્ત્વોનું વ્યક્તિય કરવા યોગ્ય જ્ઞાનની હયોપશમલગ્નિ થો સર્વ સચ્ચી પચેદ્રિય જીવોને હોય છે, પણ જે જીવ પરતુ લક્ષ ટાળી સ્વ (આત્મા) તરફ ઉપયોગને વાળે છે તેને આત્માનું જ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) થાય છે, અને જે જીવ પગ તરફ જ ઉપયોગને વાળ્યા કરે છે તેને મિથ્યાજ્ઞાન વાય છે અને તેથી તેનું અવિનાશી કલ્યાણ થતું નથી

(૭)

આ સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત

જીવને હયસ્યદશામા જ્ઞાનનો ઉઘાડ અર્થાત્ હયોપશમલગ્નિ થાડી હોય તોપણ તે જગ્યા ઉઘાડનો ઉપયોગ એક સાથે કરી શકતો નથી કેમકે તેનો ઉપયોગ રાગમિશ્રિત છે તેથી રાગમા રોગાઈ જાય છે, તે કાળે જ્ઞાનનો ઉઘાડ (લગ્નિ) થતો હોય તો-પણ વ્યાપાર (ઉપયોગ) તો અટક હોય છે જ્ઞાન શુદ્ધ તો કરેક જીવને પરિપૂર્ણ છે, વિતારી કથામા તે જ્ઞાનશુભની પૂર્ણ પર્યાય ઉઘ-ડતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પર્યાયમા જેટલો ઉઘાડ હોય તેટલો પણ વ્યાપાર એક સાથે કરી શકતો નથી આત્માનું લય પર તરફ હોય ત્યાં મુગી તેની આવી દશા હોય છે માટે જીવે સ્વ અને પરતુ યત્નથી બેદવિજ્ઞાન કરતું બેઠે, બેદવિજ્ઞાન થતા તે પોતાનો પુરુષાર્થ સ્વ તરફ વાળ્યા જ કરે છે, અને તેથી ક્રમે ક્રમે રાગ ટાળીને બાન્ધા શુદ્ધસ્થાને સર્વથા રાગ ટળી જતા વીતરાજતા થાય છે અને ત્યાર પછી થોડા જ વખતના પુરુષાર્થ વધતા જ્ઞાનશુદ્ધ જેટલો પરિપૂર્ણ છે તેની જ પરિપૂર્ણ તેની પર્યાય ઉઘડે છે, જ્ઞાન-પર્યાય પૂર્ણ ઉઘડી ગયા પછી જ્ઞાનના વ્યાપારને એક બાજુથી બીજી બાજુ તરફ વાળવાનું રહેતું નથી, માટે દરેક મુમુક્ષુ જીવોએ યત્નથી બેદવિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ-કે જેનું કળ કેવળજ્ઞાન છે ॥૧૮॥

પાંચ ઈન્દ્રિયોના નામ અને તેનો અનુક્રમ

સ્પર્શનરસનાઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ ॥૧૯॥

અર્થ-[સ્પર્શનો] સ્પર્શન, [રસના] રસના, [ઘ્રાણ] ઘ્રાણ-નાક, [ચક્ષુ] ચક્ષુ અને [શ્રોત્ર] શ્રોત્ર-કાન એ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે

ટીકા

(૧) આ ઇન્દ્રિયો ભાવેન્દ્રિય અને દ્રવ્યેન્દ્રિય એમ બે પ્રકારની સમજવી. એકે દ્રિયજીવને પહેલી (સ્પર્શ) ઇન્દ્રિય, બે ઇન્દ્રિય-જીવને પહેલી બે-એમ અનુક્રમે હોય છે. આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧૪ માં ટીકામાં આ મળેલી વિગતની જણાવ્યું છે, માટે ત્યાંથી જોઈ લેવું.

(૨) આ પાંચ ભાવેન્દ્રિયોમાં ભાવ ધોત્રેન્દ્રિયને ઘણી લાભ હાથક ગણવામાં આવી છે, કેમ કે તે ભાવ ઇન્દ્રિયના જગથી સમ્ય જ્ઞાનીપુરુષનો ઉપદેશ શ્રવણ કરીને ત્યારબાદ વિચાર કરીને યથાથ નિર્ણય કરી હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો ત્યાગ જીવ કરી શકે છે. જડ-ઇન્દ્રિય તો સાધનગણમાં નિમિત્તમાત્ર છે.

(૩) ૧-ધોત્રેન્દ્રિય (કાન) નો આકાર જવળી વચલી નળી જેવો, ૨-નેત્રનો આકાર મચ્છર જેવો, ૩-તાલનો આકાર તલના ફૂલ જેવો તથા ૪-રતનાનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિય યરીરાત્રે હોય છે-સ્પર્શનેન્દ્રિય આખા યગીરમાં હોય છે ॥૧૬॥

ઇન્દ્રિયોના વિષય

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તદર્શા. ॥૨૦॥

અર્થ - [સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દા] સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ (રૂપ, રંગ) અને શબ્દ એ પાંચ ક્રમથી [તત્ અર્થો] ઉપર કહેલી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય છે. અર્થાત્ ઉપર કહેલી પાંચ ઇન્દ્રિયો તે તે વિષયને જાણે ॥

ટીકા

(૧) ભાગવાત ૮મ ભાવેન્દ્રિયનું છે, પુદ્ગલધ્વજિય નિમિત્ત છે. દરેક ઇન્દ્રિયનો વિષય શું ॥ તે અહીં જણાવ્યું છે, આ વિષયો જડ-પુદ્ગલો છે.

(૨) પ્રશ્ન -આ અધિકાર જીવનો છે જો તેના પુદ્ગલ દ્રવ્યની વાત ચા માટે લીધી ?

ઉત્તર -જીવને ભાવેદ્રિયથી થતા ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનના સ્વેચ્છ છે તે જણાવવા માટે કહ્યું છે સ્વેચ્છ નિમિત્ત માત્ર છે, સ્વેચ્છથી જ્ઞાન થતું નથી પણ ઉપયોગરૂપ ભાવેદ્રિયથી જ્ઞાન થાય છે એટલે કે જ્ઞાન વિષયી (વિષય કરનાર) છે અને સ્વેચ્છ વિષય છે એ જાતાવવા આ સૂત્ર કહ્યું છે

(૩) રૂપરશ્ન-આઠ પ્રકારના છે—૧-શીત, ૨-ઉષ્ણ, ૩-લૂખો, ૪-ચીકણો, ૫-કોમળ, ૬-ઠોર, ૭-હળવો અને ૮-ભારે

રસ-પાચ પ્રકારના છે—૧-તીજો, ૨-મામ્લ (ખાટો), ૩-ઠકવો, ૪-મધુર અને ૫-કપાયેલો

ગંધ-જે પ્રકારની છે—૧-સુગંધ અને ૨-દુર્ગંધ

વર્ણ (રંગ)-પાચ પ્રકારના છે—૧-તુષ્ટ, ૨-નીલ (આમમાની), ૩-પીળો, ૪-રાતો અને ૫-શુભ (ધોળો)

શબ્દ (સ્વર)-સાત પ્રકારના છે—૧-શક્ટ, ૨-રૂપજ, ૩-ગધાર, ૪-મધ્યમ, ૫-પચમ, ૬-ઘૈરત, ૭-નિખાધ

એ પ્રમાણે કુલ ૨૭ ભેદો છે, તેમના સંયોગના અસંખ્યાત ભેદો પડે છે

(૪) સજ્ઞી પ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયદ્વારા થતા ચૈતન્યવેપારમા નત નિમિત્તરૂપ હોય છે

(૫) અપર્યા, રસ, ગંધ અને શબ્દ એ વિષયોનું જ્ઞાન તે તે વિષયને જાણનાર ઇન્દ્રિય સાથે તે વિષયનો સંયોગ થવાની જ વાત છે આત્મા ચતુરદ્વારા જે રૂપને દેખે છે તે રૂપથી ચોગ્ય ક્ષેત્રે દૂર રહીને દેખી શકે છે ॥૨૦॥

મનનો વિષય શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય ॥૨૧॥

અર્થ - [મનિન્દ્રિયસ્ય] મનનો વિષય [શ્રુતમ્] શ્રુતજ્ઞાનનોચર
પદાર્થ ■ અથવા મનનું પ્રયોજન શ્રુતજ્ઞાન છે

ટીકા

(૧) દ્રવ્યમન આઠ પાખડીવાળા કૂચેલા કમળના આકારે છે (શુઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૧ની ટીકા) જીવે અવલુ કરેલા પદાર્થને વિદ્યાર્થમાં મનદ્વારા પ્રવૃત્તિ વાપ છે દ્યોન્દ્રિયદ્વારા અવલુ કરેલા ચાંદુ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન ૪, તે મતિજ્ઞાનપૂર્વકનો વિચાર તે શ્રુતજ્ઞાન છે સમ્યગ્જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ અવલુ કરવામાં કલ્પેન્દ્રિય નિમિત્ત છે અને તેનો વિચાર કરીને થવાર્થ નિર્ણય કરવામાં મન નિમિત્ત છે હિનની નાસિ અને અકિતનો ત્યાગ મનદ્વારા થાય છે (શુઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૧ તથા ૧૬ની ટીકા) પ્રથમ રાગધક્ષિત મનદ્વારા આત્માનું જ્ઞાન થાય છે અને પછી (રાગને અથો તોડતા) મનના અવલમન વગર સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટે છે, તેથી સચી જીવે જ ધર્મ પામવાને લાયક છે (શુઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૨૪ની ટીકા)

(૨) મન વિનાના (અસચી) જીવોને પણ એક પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન હોય છે (શુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧૧ તથા ૩૦ની ટીકા) તેઓને આત્મજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે જ્ઞાનને 'કુશ્રુત' કહેવામાં આવે છે

(૩) શ્રુતજ્ઞાન જે વિષયને જાણે છે તેમાં મન સ્વતંત્ર નિમિત્ત છે, કોઈ ઇન્દ્રિયને આગિત મન નથી એટલે કે શ્રુતજ્ઞાનમાં કોઈ પણ ઇન્દ્રિયનું નિમિત્ત નથી

ઈન્દ્રિયોના સ્વામી

વનસ્પત્યન્તાનામેકમ્ ॥૨૨॥

અર્થ - [વનસ્પતિ અન્તાનામ્] વનસ્પતિજગત જેના અત્મા છે એવા જીવોને અધોત પૃથ્વીકાયિક, જગત્કાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક

અને વનસ્પતિગ્રાહિત છવોને [ગ્લુમ્] એક અર્થઽન્દ્રિય જ હોય છે

ટીકા

આ સૂત્રમાં કહેવા છવો એ- અર્થઽન્દ્રિયદ્વારા જ જ્ઞાન કરે છે
આ મૂત્રમાં 'ઽન્દ્રિયોના સ્વામી' એવું મથાગુ બાધ્યું છે, તેના
ઽન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે—જડઽન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય, જડઽન્દ્રિયની
સાથે છવને નિમિત્તનિત્તઽ સ્થળ વળતાવવા માટે વ્યવહારથી સ્વામી
કહેલ છે, ખરેખર તો કોઈ દ્રવ્ય નીવડે કોઈ દ્રવ્યનું સ્વામી છે જ
નહિ અને ભાવેન્દ્રિય તે આત્માની તે વખતની પર્ચાય છે એટલે
અશુદ્ધતથે તેનો સ્વામી આત્મા છે ॥૨૨॥

કૃમિપિપીલિકાધ્રમરમનુષ્યાદિનામેકેકવૃદ્ધાનિ ॥૨૩॥

અર્થ—[કૃમિ પિપીલિકા ધ્રમર મનુષ્યાદિનામ્] કરમીઆ વગેરે,
ફીડી વગેરે, ભનરો વગેરે તથા મનુષ્ય વગેરેને [એકેક વૃદ્ધાનિ]
ક્રમથી એટલે ઽન્દ્રિય વધતી વધતી છે અર્થાત્ કરમીઆ વગેરેને બે,
ફીડી વગેરેને ત્રણ, ભનરો વગેરેને ચાર અને મનુષ્ય વગેરેને પાંચ
ઽન્દ્રિયો હોય છે

ટીકા

પ્રશ્ન—કોઈ મનુષ્ય જન્મથી જ આધિજો, અને કાને બહેરો
હોય છે તો એવા છવને ત્રણ ઽન્દ્રિયછવ કહેવો કે પચેન્દ્રિયછવ
કહેવો?

ઉત્તર.—તે પચેન્દ્રિયછવ છે, તેને પાંચે ઽન્દ્રિયો છે, પચ્ચ
ઉપયોગરૂપ શક્તિ નથી તેથી તે દેખનો અને સાંભળતો નથી

નોંધ—આ પ્રમાણે ન સાચી જોવાના ઽન્દ્રિયદ્વારનું વર્ગન થઈ ૬૧
તેના મેનવાન્તુ વસ્તુન ૨૮ માં નૂતના કર ૬ ॥૨૩॥

સજ્ઞી કોને કહે છે?

સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ ॥૨૪॥

અર્થ—[સમનસ્કા] એન શક્તિ છવોને [સંજ્ઞિન] ન સી કહેવાય છે

ટીકા

સની જીવો પચેન્દ્રિય જ હોય છે (જુઓ અધ્યાય-૨ સૂત્ર ૧૧ તથા ૨૧ ની ટીકા) જીવના હિતાહિતની પ્રવૃત્તિ મનદ્વારા થાય છે પચેન્દ્રિયજીવના નસ્ટી અને અસસ્ટી એવા બે પ્રકાર છે સસ્ટી એટલે સજાવાળા પ્રાણી મમજવા 'મસા'ના ઘણા અર્થો થાય તેમાથી અહીં 'મન' એવો અર્થ લેવો ॥૨૪॥

મનદ્વારા હિતાહિતની પ્રવૃત્તિ થાય છે
પણુ શરીર છૂટતા વિગ્રહગતિમાં, મન
વિના નવા શરીરની પ્રાપ્તિ માટે જીવ
ગમન કરે છે ત્યારે કર્મનો આસ્રવ
થાય છે તેનું કારણ શું ?

વિગ્રહગતૌ કર્મયાગ. ॥૨૫॥

અર્થ—[વિગ્રહગતૌ] વિગ્રહગતિમા અર્થાત્ નવીન શરીર, માટે ગમન કરવામા [કર્મયાગ] કર્મના કાયયોગ હોય છે

ટીકા

(૧) વિગ્રહગતિ—એક શરીરને છોડીને બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ માટે ગમન કરવું તે વિગ્રહગતિ છે અહીં વિગ્રહનો અર્થ શરીર છે

કર્મયાગ—કર્મોના સમૂહને કાર્મણ્યશરીર કહે છે, આત્માના પ્રદેશોના હલનચલનને યોગ કહે છે આ હલનચલન વખતે કર્મણ્ય શરીર નિમિષકર છે તેથી તેને કર્મયાગ કહે છે અને તે કારણે નવા કર્મોનો તે વખતે આસ્રવ થાય છે (જુઓ સૂત્ર ૪૪ની ટીકા)

મુક્ત જીવોની ગતિ કેવી રીતે થાય છે?

અવિગ્રહા જીવસ્ય ॥૨૭॥

અર્થ - [જીવસ્ય] મુક્ત જીવની ગતિ [અવિગ્રહા] વક્રતારહિત (સીધી) થાય છે

ટીકા

સૂત્રમા 'જીવસ્ય' શબ્દ લખ્યો છે. પણ આગળના સૂત્રમા સસારી જીવનો વિષય હતો તેથી અહીં 'જીવસ્ય'નો અર્થ 'મુક્ત જીવ' થાય છે. આ અધ્યાયના ૨૫ માં મૂત્રમા વિગ્રહનો અર્થ 'શરીર' ક્યો હતો, અહીં તેનો અર્થ 'વક્રતા' કરવામા આવ્યો છે, વિગ્રહ શબ્દના એ જ ને અર્થો થાય છે. ૨૫ માં મૂત્રના શ્રેણિનો વિષય ન હતો તેથી ત્યાં 'વક્રતા' અર્થ લાગુ થતો નહિ, પણ આ સૂત્રમા શ્રેણિનો વિષય હોવાથી 'અવિગ્રહા'નો અર્થ વક્રતારહિત (મોડારહિત) થાય છે. એમ સમજવું મુક્ત જીવો શ્રેણિબદ્ધ ગતિથી એક સમયમા મીઠા સાત રાત્રી જિંદા ગમન કરી સિદ્ધ-ક્ષેત્રમા જઈ સ્થિર થાય છે ॥૨૭॥

સસારી જીવોની ગતિ અને તેનો સમય

વિગ્રહવતી ચ સંસારિણ પ્રાક્ચતુર્મ્યઃ ॥૨૮॥

અર્થ - [સંસારિણ] સસારી જીવની ગતિ [ચતુર્મ્ય પ્રાક્] ચાર સમયથી પહેલા પહેલા [વિગ્રહવતી ચ] વક્રતા-મોડારહિત તથા રહિત થાય છે

ટીકા

(૧) સસારી જીવની ગતિ મોડારહિત અને મોડારહિત હોય છે. જો મોડારહિત હોય તો તેને એક સમય લાગે છે, જો એક મોડો લેવો પડે તો બે સમય, જો મોડા લેવા પડે તો ત્રણ સમય

અને ત્રણ મોડા લેવા પડે તો ચાર સમય લાગે છે જીવ ચોથા સમયે તો ક્યાંક નવું શરીર નિયમથી ધારણ કરી લે છે, તેથી વિગ્રહગતિનો સમય વધારેમા વધારે ચાર સમય મુધી હોય છે તે ગતિઓના નામ-૧-અભ્યુગતિ (ઉપુગતિ), ૨-પાણીમુક્તાગતિ, ૩-લાગલિકાગતિ અને ૪-ગૌમુત્રિકાગતિ એ પ્રમાણે છે.

(૨) એક પરમાણુને મહગતિએ એક આકાશ પ્રદેશથી તેની નજીકના બીજા આકાશપ્રદેશ મુધી જતા જે વખત લાગે છે તે એક સમય છે, આ નાનામા નાનો કાળ છે

(૩) હોઠમા એવું કાષ્ઠસ્પર્શ નથી કે જ્યાં જતા જીવને ત્રણ કરતા વધારે મોડા લેવા પડે

(૪) વિગ્રહગતિમા એક સમયથી વધારે વખત રહે ત્યારે જીવને ચૈતન્યનો ઉપયોગ હોતો નથી જ્યાં જીવની તે પ્રકારની લાયકાત હોતી નથી ત્યારે દ્રવ્યધન્દ્રિયો પણ હોતી નથી, એવો નિમિત્ત-નેમિત્તિકસંબંધ છે જીવનો ઉપયોગ હોવા લાયક હોય છે ત્યારે દ્રવ્યધન્દ્રિયો ચોતાના કારણે અવ્ય હાજર હોય છે, તે એમ સાબિત કરે છે કે જીવની પાતતા હોય ત્યારે તેને અનુસાર નિમિત્ત અવ્ય હાજર હોય છે, નિમિત્ત માટે શક એવી પડતી નથી, અને જીવ લાયક ન હોય ત્યારે નિમિત્તનો તેના ચોતાના કારણે અવ્ય અભાવ હોય છે ॥૨૮॥

અવિગ્રહગતિનો સમય

एकसमयाऽविग्रहा ॥२९॥

અર્થ - [અવિગ્રહ] મોડારહિત ગતિ [एकसमया] એક સમયમાત્ર જ હોય છે અર્થાત્ તેમા એક સમય જ લાગે છે

ટીકા

(૧) જે સમયે જીવનો એક શરીર સાથેનો સંયોગ બંધ પડ્યો તે જ સમયે, જે જીવ અવિગ્રહગતિને લાયક હોય તો, બીજા ક્ષેત્રે

રહેલા બીજા ચરીરને લાખક પુરૂષો નાથે (શરીર તાલે) મળધ શુ થાય છે સુક્તજીવોને પણ નિદ્રગતિમા જતા એક જ સમય લાગે છે આ ગતિ સીધી લાઇનમા જ હોય છે

(૨) એક પુરૂષને ઉત્કૃષ્ટ ઝડપથી ગતિ કરતા ચૌદ રાજલોક અર્થાત લોકના એક ઉડેથી બીજા છેડા સુધી (સીધી લાઇનમા ઉપર કે નીચે) જતા એક સમય જ લાગે છે ૥૨૬૥

વિગ્રહગતિમા આહારક-અનાહારકની

વ્યવસ્થા

एकं द्वौ त्रीन्वानाहारक ॥३०॥

અર્થ:-વિગ્રહગતિમા [एकं દ્વૌ વા ત્રીન્] એક, બે અથવા ત્રણ સમય સુધી [अनाहारक] જીવ અનાહારક હોય છે

टीका

(૧) આહાર-ઔદારિક, વૈકિયિક અને આહારકશરીર તથા છ પયોમિને ચોગ્ય પુરૂષલપરમાત્મોના નહણને આહાર કહેવામા આવે છે

(૨) ઉપર કહેલા આહારને જીવ જ્યાં સુધી ઝડપ નથી કરતો ત્યાં સુધી તે અનાહારક કહેવાય છે સસારી જીવ અવિગ્રહગતિમા આહારક હોય છે પરંતુ એક, બે કે ત્રણ મોડાવાળી ગતિમા એક, બે કે ત્રણ સમય સુધી અનાહારક રહે છે, ચોથા સમયે નિયમથી આહારક થઈ આવે છે,

(૩) એ વાત લક્ષમા રાખવાની કે આ સૂત્રમા નોકર્મની અપેક્ષાએ અનાહારકપણું કહ્યું છે કર્મગ્રહણ તથા તેજસપરમાત્મનું ગ્રહણ તેરમા શુલ્કસ્થાન સુધી હોય છે જો આ કર્મ અને તેજસ પરમાત્મના નહણને આહારકપણું ગણવામા આવે તો તે અયોગી શુલ્કસ્થાને હોવું નથી ,

(૪) વિગ્રહગતિ સિવાયના વખતમા જીવ દરેક મમયે નોકમંડપ આહાર કરે છે

(૫) બહી બાહાર, અનાહાર અને અદ્યુષ્ટ શબ્દો વાપર્યા છે તે માત્ર નિમિત્તનેમિત્તિકલ્પ જ નહીં જતાવવા માટે છે ખરી રીતે (નિશ્ચયદષ્ટિએ) આત્માને કોઈ પણ મમયે કોઈ પણ પર દ્રવ્યનું અદ્યુષ્ટ કે ત્યાગ હોતું નથી, પણ તે નિગોહમા હો કે સિદ્ધ હો ॥૩૦॥

જન્મના ભેદ

સમ્મૂર્છનગર્ભપાદા જન્મ ॥૩૧॥

અર્થ - [સમ્મૂર્છનગર્ભપાદા] , સમ્મૂર્છન, ગર્ભ અને ઉપપાદ એવા ત્રણ પ્રકારના [જન્મ] જન્મ હોય છે

ટીકા

(૧) જન્મ-નવીન શરીર ધારણ કરવું તે જન્મ છે

સમ્મૂર્છન જન્મ—પોતાના શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોદ્ધારા, માતા-પિતાના રજ અને વીર્ય વિના જ શરીરની રચના થતી તેને સમ્મૂર્છન જન્મ કહે છે

ગર્ભજન્મ—ત્રીના ઉદ્ભવા રજ અને વીર્યના મળવાથી જે જન્મ (conception) વાચ તેને ગર્ભજન્મ કહે છે

ઉપપાદજન્મ—માતા-પિતાના રજ અને વીર્ય વિના દેવ અને નારકીઓના નિશ્ચિતસ્થાનવિશેષમા ઉત્પન્ન થવાને ઉપપાદ જન્મ કહે છે આ ઉપપાદ જન્મવાળું શરીર વૈકલ્પિક રજદ્વોનું બને છે

(૨) સમન્તત નમૂર્છન—એ વડે સમ્મૂર્છન નામ બન્યો છે, તેમા સમન્તત નો અર્થ ‘આગે બાળુ’-અથવા ‘ન્યા-ત્યા’ થાય છે અને મૂર્છન નો અર્થ ‘શરીરનું બની જવું’ એવો થાય છે

(૩) જીવ અનાદિ અનંત છે એટલે તેને જન્મ-મરણ હોતા નથી, પણ અનાદિથી જીવને પોતાના સ્વરૂપની અસંખ્યા (નિપપાદગર્ભ)

હોવાથી તેને શરીર સાથે એક મેત્રાવગાહસંબધ થાય છે અને અજ્ઞાનથી શરીરને પોતાનું માને છે વળી શરીરને હું હવારી-ચલાવી શકું, શરીરની ડિયા હું કરી શકું એ વગેરે બિંધી માન્યતા જીવને અનાદિથી આણી આવે છે, તે વિહારભાવ હોય ત્યાં સુધી જીવને નવા નવા શરીરો સાથે સંબધ થાય છે તે નવા શરીરના સંબધને (મર્યાદાને) જન્મ કહે છે અને જીવના શરીરના વિરોધને મરણ કહે છે અમ્યન્દ્રિષ્ટિ થયા પછી ચારિત્રની પૂર્ણતા ન થાય ત્યાં સુધી જીવને નવું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તેમા જીવને કપાયભાવ નિમિત્ત છે ॥૩૧॥

યોનિઓના ભેદ

સચિત્તશીતસમૃતા. મેતરા મિશ્રાશ્રેફશસ્તદ્યોનય. ॥૩૨॥

આર્થ—[સચિત્ત શીત મૃત્તા] સચિત્ત, શીત, સમૃત્ત [મેતરા] તેનાથી ઉત્પત્તિ ત્રણ—અચેત, ઉચ્ચ, વિવૃત્ત [ચ શ્રેફશ મિશ્રા] અને ક્રમથી એકબેકથી મળેલી ત્રણ અર્થોત્ત સચિત્તાચિત્ત, શીતોચ્ચ અને સમૃત્ત-વિવૃત્ત [તત્ત યોનય] એ નવ જન્મયોનિયો છે

ટીકા

(૧) જીવોના ઉત્પત્તિ સ્થાનને યોનિ કહે છે, યોનિ આધાર અને જન્મ આધાર છે

(૨) સચિત્તયોની—જીવસહિત યોનિને સચિત્તયોની કહે છે

મૃત્તયોની—જે કોઈના દેખવામા ન આવે એવા ઉત્પત્તિસ્થાનને સમૃત્ત (હકાયેલી) યોની કહે છે

વિવૃત્તયોનિ—જે સ્વપના દેખવામા આવે એવા ઉત્પત્તિ સ્થાનને વિવૃત્ત (ખુલી) યોનિ કહે છે

(૩) ૧ માણસ કે બીજા પ્રાણીના પેટમા જીવે (કરમીઆ) ઉત્પત્તિ થાય તેની સચિત્તયોની છે ૨-દિવાલ, ટેબલ વગેરેમા જીવે

ઉત્પન્ન વાય છે તેની અગ્નિત્તયોનિ છે ૩-માધુર્યે પહેરલ ટોપી વગેરેમા જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની નચિત્તાચિત્ત યોનિ છે ૪-ઠાડીના જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની ગીતયોની છે ૫-ગરમીમા જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની ઉષ્ણયોનિ છે ૬-પાણીના ખાડામા સૂર્યની ગરમીથી પાણી ઉત્તુ થતા જીવો ઉત્પન્ન વાય તેની શીનોષ્ણયોનિ છે ૭-ચેક્ર બધ ટોપણમા રહેલા દળમા જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની સવૃત્તયોનિ છે ૮-પાણીમા જીવો (લોલકૂંગ વગેરે) ઉત્પન્ન થાય તેની વિવૃત્તયોનિ છે અને ૯-થોડો ભાગ ઉઘાડો તથા થોડો ઢકાએકો એવા સ્થાનમા જીવો ઉત્પન્ન તેની સવૃત્તવિવૃત્તયોનિ છે

(૪) યોનિના આકારના ત્રણ ભેદ છે ૧-શ ખાવત, ૨-કુર્મોન્નત અને ૩-વશપત્ર શ ખાવત યોનિમા ગર્ભ રહેતો નથી, કુર્મોન્નતયોનિમા તીર્થ દર, નકવર્તા, બળભદ્ર અને તેના ભાઈઓ સિવાય કોઈ ઉત્પન્ન થતુ નથી વશપત્રયોનિના બાહીના ગર્ભજન્મવાળા સર્વ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે ॥૩૨॥

ગર્ભજન્મ કેને હોય છે ?

જરાયુજાણ્ડજપાતાના ગર્ભ, ॥૩૩॥

અર્થ.-[જરાયુજ અણ્ડજ પોતાના] જરાયુજ, અણ્ડ અને પોત એ ત્રણ પ્રકારના જીવોને [ગર્ભ] ગર્ભજન્મ જ હોય છે અર્થાત્ તે જીવોને જ ગર્ભજન્મ હોય છે

ટીકા

(૧) જરાયુજ-જાગની સમાન માસ અને ઝોલીવી વ્યાખ્યા એક પ્રકારની યેટીથી લપેટાયેલ જે જીવ જન્મે છે તેને જરાયુજ કહે છે જેમ કે-ગાય, ભેન, મનુષ્ય વગેરે

અણ્ડજ-જે જીવ ઇંડામાથી જન્મે છે તેને અણ્ડજ કહે છે જેમ કે-ચક્રી, કબુતર, મોર વગેરે પક્ષીઓ.

પોત—જન્મતી વખતે જે જીવો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું આવરણ ન હોય તેને પોત કહે છે જેમ કે સિંહ, વાઘ, હાથી, હરણ, વાદરો વગેરે

(૨) અસાધારણ ભાષા અને અધ્યયનાદિ જરાયુજ જીવોમા જ હોય છે અકધર, વાસુદેવાદિ મહા પ્રભાવશાળી જીવો જરાયુજ છે, મોક્ષ પણ જરાયુજને જ થાય છે ॥૩૩॥

ઉપપાદજન્મ કેને કહે છે ?

દેવનારકાણામુપપાદ ॥૩૪॥

અર્થ - [દેવનારકાણામ્] દેવ અને નારકીઓને [ઉપપાદ] ઉપપાદજન્મ જ હોય છે અર્થાત્ ઉપપાદજન્મ તે જીવોને જ હોય છે

ટીકા

(૧) દેવના પ્રસૂતિસ્થાનમા શુદ્ધ સુગંધી કૌમળ સપુટના આકારે શ્યામ હોય છે તેમા ઉત્પત્ત યર્ અતસુદૂત્તમા પરિપૂર્ણ યુવાન જેવો યર્, જેમ કોઈ શ્યામા સૂતેલો ભગૃત થાય તેમ, આનંદ સહિત જીવ બેઠો થાય છે—આ દેવનો ઉપપાદજન્મ છે

(૨) નારકીજીવો બીલમા ઉત્પન્ન થાય છે મધુગતાની જેમ જીધુ મોડું વગેરે આકારે નાના મોઢાવાળા ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તેમા નારકી જીવ ઉપજે છે અને જીધુ માથુ, ટાંચા પગ એ રીતે ઘણી આકરી વેનાથી નીકળી વિલાપ કરતો જમીન ઉપર પડે છે—આ નારકીનો ઉપપાદજન્મ છે ॥૩૪॥

સમ્મૂર્છનજન્મ કેને હોય છે ?

રોપાણા સમ્મૂર્છનમ્ ॥૪૫॥

અર્થ - [રોપાણા] ગર્ભ અને ઉપપાદજન્મવાળા 'સિવાયના બાકી રહેલા જીવોને [સમ્મૂર્છનમ્] સમ્મૂર્છનજન્મ જ હોય છે અર્થાત્ સમ્મૂર્છનજન્મ બાકીના જીવોને જ હોય છે

ટીકા

એકે દ્રિયથી અસત્તી પચેન્દ્રિય તિયં ચોને નિયમથી સમ્ભૂતજન-
જન્મ હોય છે મંત્રી પચેન્દ્રિય તિયં ચોને ગભં અને સમ્ભૂતજન
બને પ્રદારના જન્મ હોય છે એટલે કે કેટલાક ગભંજ હોય છે
અને કેટલાક સમ્ભૂતજન હોય છે લળિધ-અપયામક મનુષ્યોને પણ
સમ્ભૂતજનજન્મ હોય છે ॥૩૫॥

શરીરના નામો તથા ભેદ औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकामणानि शरीराणि ॥૩૬॥

અર્થ - [ઔદારિક વૈક્રિયિક આહારક તૈજસ કામણાનિ]
ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અને કામણ [શરીરાણિ] એ
પાંચ શરીરો છે

ઔદારિકશરીર—મનુષ્ય અને તિયં ચોના શરીર-કે જે સહે
છે, ગળે છે તથા બે છે તે-ઔદારિકશરીર છે, આ શરીર સ્થુળ
છે તેથી ‘ઉદાગ’ કહેવાય છે સૂક્ષ્મનિગોઢનુ શરીર ઇન્દ્રિયોવડે ન
દેખાય, બાહ્ય બળે નહિ, આંત્ર્ય કપાય નહિ તોપણ તે સ્થુળ છે,
કેમ કે બીજા શરીરો તેનાથી ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ છે

[ગુઆ, હવે પાંચનુ સુત્ર]

વૈક્રિયિક શરીર—જેમા હલકુ, ભારે તથા અનેક પ્રદારના
રૂપ બનાવવાની શક્તિ હોય તેને વૈક્રિયિક શરીર કહે છે, તે દેવ
અને નારકીઓને જ હોય છે

નોત્ર—એ વાત લક્ષમા તખ્તી કે ઔદાગિક શરીરવાળા જીવો નહિના
કાણે જે નિક્રિયા કરી શકે / તેને વૈક્રિયિકશરીર કહ છે પણ તે ઔદારિકશરીરનો
પ્રકાર છે

આહારકશરીર—સૂક્ષ્મપદાર્થના નિર્ણય માટે અથવા સયમની
રક્ષા વગેરે માટે છઠ્ઠા શુભુસ્થાનવર્તી જીવને મસ્તકમાથી એક હાથનુ
પૂતળુ નીકળે છે તેને આહારકશરીર કહે છે (તત્ત્વોના કાઈ શકા

યતા દેવગી અગર દ્યુતકેવળી પાડે જવા માટે આવા મુનિના મસ્ત
કાથી એક હાથનું પૂતળું નીકળે છે તેને આહારકશરીર કહે છે)

તૈજસશરીર—જેના કારણે શરીરમાં તેજ રહે તેને તૈજસ
શરીર કહે છે

કાર્મણશરીર—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોના સમૂહને કાર્મણ-
શરીર કહે છે

નોંધ—પહેલા ત્રણ શરીરો આહારવર્ગણામાંથી બને છે ॥૩૬॥

શરીરોની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન

પરં પર સૂક્ષ્મ ॥૩૭॥

અર્થ—પૂર્વે કહ્યા તેનાથી [પરં પર] આગળ આગળના શરીર
[સૂક્ષ્મ] સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ છે અર્થાત્ ઔદારિકથી વૈકિંચિક સૂક્ષ્મ,
વૈકિંચિકથી આહારક સૂક્ષ્મ, આહારકથી તૈજસ સૂક્ષ્મ અને તૈજસથી
કાર્મણશરીર સૂક્ષ્મ છે ॥૩૭॥

પહેલા પહેલા શરીર કરતા આગળ આગળના

શરીરના પ્રદેશો થોડા હશે એવી વિરુદ્ધ

માન્યતા દૂર કરવા માટે સૂત્ર કહે છે

પ્રદેરાતાઽસંખ્યેયગુણં પ્રાક્તૈજસાત્ ॥૩૮॥

અર્થ.—[પ્રદેરાતા] પ્રદેશોની અપેક્ષાએ [તૈજસાત્ પ્રાક્ત] તૈજસ
પહેલાના શરીરો [અસંખ્યેયગુણ] અસંખ્યાતગુણ છે

ટીકા

ઔદારિકશરીરના પ્રદેશો કરતા અનખ્યાતગુણ વૈકિંચિક શરીરના
પ્રદેશો છે અને વૈકિંચિકશરીરથી અસંખ્યાતગુણ આહારકશરીરના
પ્રદેશો છે ॥૩૮॥

અનન્તગુણે પરે ॥૩૯॥

અર્થ- [પરે] બાકીના બે શરીરો [અનન્તગુણે] અનન્તગુણ પરમાણુ (-પ્રદેશો) વાળા છે અર્થાત્ આહારશરીરથી અનન્તગુણ પ્રદેશો તૈજસ શરીરમાં છે અને તૈજસથી અનન્તગુણ કાર્મણશરીરના પ્રદેશો છે

ટીકા

આગળ આગળના શરીરમાં પ્રદેશોની સંખ્યાના અધિકતા હોવા છતાં તેનો મેળાપ લોહાના પિંડની માફક સંધન હોય છે તેથી તે અદ્યપત્ત હોય છે પ્રદેશો હોતા નહીં પરમાણુઓ સમજવા ॥૩૯॥

તૈજસ અને કાર્મણશરીરની વિશેષતા

અપ્રતિષાતે ॥૪૦॥

અર્થ-તૈજસ અને કાર્મણ બે બને શરીરો [અપ્રતિષાતે] અપ્રતિષાત અર્થાત્ બાધારહિત છે

ટીકા

આ બે શરીરો લોકના છેડા સુધી હરકોઈ જગ્યાએ જઈ શકે છે અને ગમે ત્યાંથી પસાર થઈ શકે છે વૈકલ્પિક અને આહારક શરીરો હરકોઈમાં પ્રવેશ કરી શકે છે પણ વૈકલ્પિક શરીર ત્રસનાલી સુધી જ ગમન કરી શકે છે આહારક શરીરનું ગમન અધિકમાં અધિક અદી દ્વીપપથ તત્ત્વા કેવળી અને શ્રુતકેવળી હોય ત્યાં સુધી માપ છે મનુષ્યનું વૈકલ્પિકશરીર મનુષ્યલોક (-અદીદ્વિપ) સુધી જાય છે, તેથી અધિક જતું નથી ॥૪૦॥

તૈજસ અને કાર્મણશરીરની વધારે વિશેષતા

અનાદિસમ્બન્ધે ચ ॥૪૧॥

અર્થ- [ચ] વળી બે બને શરીરો [અનાદિસમ્બન્ધે] આત્માની સાથે અનાદિકાળથી સંબંધવાળા છે

ટીકા

(૧) આ પ્રતન સાના ય તેજન અને ત્રામંભશરીરની અપેક્ષાએ છે વિશેષ અપેક્ષાએ આ પ્રતગ્નતા પહેલા પહેલાના શરીરોનો સંબંધ બધ પડીને નવા નવા શરીરોનો સંબંધ વતો રહે છે અયોગી શુભસ્વાન પહેલા દરેક સમયે જીવ આ તેજસ અને ત્રામંભ શરીરના નવા નવા રજકલ્પો અગ્રજ કહે છે અને જુના ઠોડે છે (જે સમયે તેનો તદ્દન અભાવ થાય છે તે જ સમયે જીવ સીધી શ્રેણીએ સિદ્ધસ્વાને પહોંચી બાધ છે) સૂત્રમા 'ચ' શબ્દ આપ્યો છે તેમાથી આ અર્થ નીકળે છે

(૨) 'જીવને આ શરીરોનો સંબંધ પ્રવાહરૂપે અનાદિથી નથી પણ નવો (-સાદિ) છે' એમ માનવું તે ભૂવલરેણુ છે, કેમ કે જો એમ હોય તો પૂર્વે જીવ અશરીરી હતો એટલે કે શુદ્ધ હતો અને પાછળથી તે અશુદ્ધ વયો એમ કહે, પરંતુ શુદ્ધ જીવને અનત પુરુષાર્થ હોવાથી તેને અશુદ્ધતા આવે નહિ અને અશુદ્ધતા જ્યાં ન હોય ત્યાં આ શરીરો હોય જ નહિ એ રીતે જીવને આ શરીરોનો સંબંધ સામાન્ય અપેક્ષાએ (-પ્રવાહરૂપે) અનાદિથી છે વળી જો તેને તે જ શરીરોનો સંબંધ અનાદિથી માર્ન તો તે સંબંધ અનતકાળ રહે અને તેથી જીવ વિકાર ન કરે તોપણ તેના મોક્ષ કદી થાય જ નહિ અવસ્થાદષ્ટિએ જીવ અનાદિથી અશુદ્ધ છે એમ આ સૂત્ર સિદ્ધ કરે છે [જીઓ, હવે પગીના સૂત્રની ટીકા] ॥૪૫॥

આ શરીરો અનાદિથી સર્વ જીવોને હોય છે
સર્વસ્ય ॥૪૨॥

અર્થ - આ તત્ત્વ અને ત્રામંભ જો બને શરીરો [સર્વદર] સર્વે સસારી જીવોને હોય છે

ટીકા

જેને આ શરીરોનો સંબંધ ન હોય તેને સસારીપણુ હોતું નથી-સિદ્ધપણુ હોય તે એવું વક્ષમા રાખવું કે કોઈ પણ જીવને

ખરેખર (પરમાર્થ) શરીર હોતુ નથી તે જીવને ખરેખર શરીર હોય તો જીવ જડ-શરીરરૂપ વર્ણાય, પણ તેમ મને તહિ જીવ અને શરીર બને એક આત્મસ્થિતે (એક તેજ વ્યાપ્તિમાં) હોય છે તેથી અજ્ઞાની શરીરને પોતાનું માને છે, અવસ્થાદિષ્ટિએ જીવ અનાદિની અજ્ઞાની છે તેથી 'અજ્ઞાનીના આ પ્રતિભાસને, વ્યવહાર જણાવી, તેને 'જીવનું શરીર' કહેવામાં આવે છે એ રીતે જીવનું વિદ્યારીભાવનો અને આ શરીરનો નિમિત્ત-નેમિત્તિક સંબંધ બતાવ્યો છે, પણ જીવ અને શરીર એક દ્રવ્યરૂપ, એક સ્વરૂપ એક પદાર્થ (-કાળ)રૂપ કે એક સાવરૂપ વર્ણાય છે એમ અજ્ઞાનને શાસ્ત્રોનો હેતુ નથી, તેથી આગલા સૂત્રમાં 'સખંધ' શબ્દ કહેવો છે તે એમ જીવ અને શરીર એકરૂપ થાય તો બને તેમ નહીં નાશ થાય. ॥૪૨॥

એક જીવને એક સાથે કેટલાં શરીરોના સંબંધ હોય છે?

તદાદીનિ માઙ્ગ્યાનિ યુગપદંકસ્યાચતુર્થ્ય. ॥૪૩॥

અર્થ - [તદ્ બાદીનિ] તે તેજસ અને કાર્મણ્યશરીરોના જીવને [યુગપદ્] એક સાથે [તદસ્ય] એક જીવને [ચતુર્થ્ય] ચાર શરીરો સુધી [માઙ્ગ્યાનિ] વિલક્ષ્ય કરવા બોધ્યે-અ. ૧. ૪૩.

ટીકા

જીવને જો બે શરીરો હોય તો તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીરો તો તેજસ, કાર્મણ્ય અને ઔદારિક, અથવા તો તેજસ, કાર્મણ્ય અને વૈકલ્પિક, ચાર હોય તો તેજસ, કાર્મણ્ય, ઔદારિક અને વૈકલ્પિક અથવા તો તેજસ, કાર્મણ્ય, ઔદારિક અને વૈકલ્પિક મને (કાર્મણ્ય જીવને) વૈકલ્પિક શરીરો હોય છે, આમાં (વૈકલ્પિકાના) એક એક શરીરને તે વૈકલ્પિક શરીર હોવાનું જણાવ્યું છે તે જાણી ઔદારિક શરીરો બતાવ્યું છે, તેથી વૈકલ્પિક શરીરોના અજ્ઞાની જીવનું ને (જીવો સુદ ૩૦ તથા ૪૭ પૃ. ૧.)

કાર્મણ્યશરીરની વિશેષતા

નિરુપભોગમન્ટ્યમ્ ॥૪૪॥

આર્થ - [અન્ટ્યમ્] અતનુ કાર્મણ્યશરીર [નિરુપભોગમ્] ઉપભોગ-રહિત હોય છે

ટીકા

(૧) ઉપભોગ - ઇન્દ્રિયોદ્ધારા શબ્દાદિએ જ્ઞાનમા ગ્રહણ કરવા તે ઉપભોગ કહેવાય છે

(૨) વિગ્રહગતિમા જીવને બાવેદ્રિયો હોય છે [બુઝો સૂત્ર ૧૮], જડઈદ્રિયોની રચનાને ત્યા અભાવ છે [બુઝો સુત્ર ૧૭], તે સ્થિતિમાં શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ કે સ્પર્શનો અનુભવ (-જ્ઞાન) થતો નથી, તેથી કાર્મણ્યશરીરને નિરુપભોગ જ કહ્યું છે

(૩) પ્રશ્ન - તેજમશરીર પણ નિરુપભોગ જ છે છતાં તેને અહીં કેમ ન ગણ્યું ?

ઉત્તર - તેજમશરીર તો કદાચ યોગનું પણ કારણ નથી તેથી નિરુપભોગના પ્રકરણમાં તેને સ્થાન જ નથી વિગ્રહગતિમા કાર્મણ્ય શરીર તો કાર્મણ્યયોગનું કારણ છે [બુઝો સૂત્ર ૨૫], તેથી તે ઉપભોગને લાયક છે કે નહિ - એ પ્રશ્ન બિઠે, તેનું નિરાકરણ કરવા માટે આ સૂત્ર કહ્યું છે તેજમશરીર ઉપભોગને લાયક ॥ કે કેમ એ સવાલ જ બિડી શકતો નથી કેમકે તે તો નિરુપભોગ જ છે, તેથી અહીં તેને લીધું નથી

(૪) જીવની ચોતાની પાતતા (-ઉપાદાન) મુજબ બાહ્ય નિમિત્ત સંયોગરૂપ (હાજરરૂપ) હોય છે અને ચોતાની પાતતા ન હોય ત્યારે હાજર હોતા નથી એમ આ સૂત્ર બતાવે છે, જ્યારે જીવ શબ્દા-વિનુ જ્ઞાન કરવાને લાયક હોતો નથી ત્યારે જડ શરીરરૂપ ઈદ્રિયો હાજર હોતી નથી, અને જ્યારે જીવ તે જ્ઞાન કરવાને લાયક હોય છે ત્યારે જ શરીરરૂપ ઈદ્રિયો સ્વયં હાજર હોય છે એમ મમજનુ

દેવ અને નારકી સિવાય બીજાને વૈકલ્પિક
શરીર હોય કે નહિ ?

लब्धिप्रत्यय च ॥४७॥

અર્થ - વૈકલ્પિકશરીઃ સ્મિપ્રત્યય ચ) લગ્નિધનેભિત્તિક પદ્ય
હોય છે

பிது

વૈકલ્પિક શરીર ઉપજવાના સદ્વિગ્ન નિમિત્ત છે સાધુને તપના વિશેષપણાની પ્રાપ્ત થવી સદ્વિગ્નને 'લગ્નિ' હોવામા આવે છે 'પ્રત્યય'નો અર્થ નિમિત્ત થાય છે કોઈ તિયં અને પણ વિજિયા હોય છે, વિજિયા તે શુદ્ધભાવનું રૂપ વિજિયા છે, પણ ધમનું રૂપ નથી ધમનું રૂપ શુદ્ધભાવ છે, શુદ્ધભાવનું રૂપ જ્ઞાત્યન યોગ છે મનુષ્ય તથા તિયં અને વૈકલ્પિકશરીર દેવ તથા નારત્રીના શરીરથી જુદી વ્યતનુ છે, જૌનારિકશરીરનો એક જ પ્રાર્થ છે

(જુઓ. પૃ. ૩૨ તથા ૪૩ની ટીકા)

11491

વૈક્રિયિક સિવાય બીજા કોઈ શરીરને લબ્ધિનું
નિમિત્ત છે ?

तैजसमपि ॥४८॥

આથ' - [તેજસમ્] તેજસગીર [અપિ] ધણુ લખિબનૈમિત્તિક છે

ਦੀਤਾ

(૧) તેજસચરીરના બે બેદ છે—અનિ સરણ અને નિ સરણ
અનિ સરણ નવું સંસારી જીવોને દેહની દીપ્તિનું કારણ છે, તે
લખિધપ્રત્યય નથી, તેનું અવગત સૂત્ર ૩૮ની ટીકામાં આપી ગયું છે

(૫) જેમ અજ્ઞને પ્રાણ કહેવા તે ઉપચાર છે તેમ આ સૂત્રમા આહારકશરીરને 'શુભ' કહેલું છે તે પણ ઉપચાર છે અને સ્થાનોમા કારણમા કાર્યનો ઉપચાર (અર્થાત્ વ્યવહાર) કરવામા આવ્યો છે જેમ અજ્ઞનુ કળ પ્રાણ છે તેમ શુભનુ કળ આહારક-શરીર છે તેથી આ ઉપચાર છે ॥૪૯॥

લિંગ અર્થાત્ વેદના સ્વામી

નાસ્કસમ્મૂર્ચ્છિનો નપુંસકાનિ ॥૫૦॥

અર્થ- [નાસ્ક સમ્મૂર્ચ્છિનો] નારકી અને સમ્મૂર્ચ્છન જન્મ-વાળા [નપુંસકાનિ] નપુંસક હોય છે

ટીકા

(૧) લિંગ-વેદ બે પ્રકારના છે—૧-દ્રવ્યલિંગ=પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસકત્વ બતાવનારુ શરીરનુ ચિહ્ન, અને ૨-ભાવલિંગ=સ્ત્રી, પુરુષ કે સ્ત્રી-પુરુષ બને ભોગવવાની અભિલાષારૂપ આત્માના વિકારી પરિણામ નારકી અને સમ્મૂર્ચ્છન જીવોને દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ બને નપુંસક હોય છે

(૨) નારકી તથા સમ્મૂર્ચ્છન જીવો નપુંસક હોય છે કેમ કે તે જીવોને સ્ત્રી-પુરુષસંબંધી મનોરથ શબ્દનુ સાધનવુ, મનોરથ ગધનુ સૂધવુ, મનોરથ રૂપનુ દેખવુ, મનોરથ રસનુ ચાખવુ કે મનોરથ સ્પર્શનુ સ્પર્શવુ એ કાર્ય હોતુ નથી, તેથી થોડુ મલિત સુખ પણ તે જીવોને હોતુ નથી, માટે નિશ્ચય કરવામા આવે છે કે તે જીવો નપુંસક છે ॥૫૦॥

દેવોના લિંગ

ન દેવાઃ ॥૫૧॥

અર્થ- [દેવા] દેવો [ન] નપુંસક હોતા નથી અર્થાત્ દેવોને પુરુષલિંગ અને દેવીજીને સ્ત્રીલિંગ હોય છે

૩-કલાચિત્ તીર્થંગમન કે સયમની રક્ષા અર્થે કેવળીભગવાન જા ર
 યુગકેવળીભગવાન પાસે જતા ત્વય નિપુંય કરી અતમુદ્ધર્તમા
 પાશ્વ આવી મયમી મુનિના યગીરના પ્રવેશ કરે છે

(૩) જે વખતે ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમા તીર્થંકરભગવાનની,
 કેવળીની કે યુગકેવળીની વિદ્યમાનતા ન હોય અને તેના વિના
 મુનિનુ સમાધાન થઈ શકે નહિ ત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમા જ્યા
 તીર્થંકરભગવાન વગેરે બિરાજમાન હોય ત્યા તે (ભરત કે ઐરાવ
 તક્ષેત્રના) મુનિનુ આહારક શરીર બાય, ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમા
 તીર્થંકરભગવાનાદિ હોય ત્યારે તે નજીકના ક્ષેત્રે જાય છે મહાવિદેહમા
 તીર્થંકરો નજીકજા હોય છે તેથી ત્યાના મુનિને તેવો પ્રસંગ આવે
 તો તેમનુ આહારક શરીર તે ક્ષેત્રના તીર્થંકરાદિ પાસે જાય છે

(૪) ૧-દેવો અનેક વૈકિયિકશરીર કરી શકે છે, મૂળ શરીરસહિત
 દેવ સ્વર્ગલોકમા વિદ્યમાન રહે અને વિક્રિયા વડે અનેક શરીર કરી
 બીજા ક્ષેત્રમા જાય છે કોઈ સામર્થ્યધારક દેવ પોતાના એક હજાર
 રૂપો કરી શકે છે, તે હજારે શરીરોમા તે દેવના આત્માના પ્રદેશો
 છે મૂળ વૈકિયિકશરીર જ્યન્ય દસહજાર વર્ષ સુધી રહે છે, અગર
 વધારે જેટલુ આયુષ્ય હોય તેટલો કાળ રહે છે ઉત્તર વૈકિયિક
 શરીરનો કાળ જ્યન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ અતમુદ્ધર્ત જ છે તીર્થંકર-
 જા.વાનના જન્મ વખતે તથા નદિશ્વરાદિકના જિનમદિરોની પૂજા
 માટે દેવો જાય છે ત્યારે વારવાર વિક્રિયા કરે છે

૨-પ્રમત્તસય તમુનિનુ આહારકશરીરદ્વર ક્ષેત્રવિદેહાદિમા જાય છે

૩-તૈજસશરીર બાર જોજન (૪૮ ગાડ) જાય છે

૪-આત્મા અખડ છે, તેના ખડ થતા નથી આત્માના અલ-
 ખ્યાત પ્રદેશો છે તે કાર્મણ્યશરીર સાથે નીકળે છે મૂળ શરીર તો
 જેવુ છે તેવું જ જન્યુ રહે છે, અને તેમા પશ્ચદ્વેદ સ્થળે આત્માના
 પ્રદેશો રહે જ છે

ટીકા

(૧) આઠ ડ્રોમીમા આયુષ્ય નામનુ એક ડ્રમ છે બોગ્યમાન (સો વાતા) આયુષ્યક્રમના ૨૪૦૦ જે પ્રકારના હોય છે-મોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ તેમા આયુષ્યના પ્રમાણમા દરેક સમયે ત્વરણા નિયેકો નિર્જરે તે પ્રકારનુ આયુષ્ય નિરૂપક્રમ એટલે કે અપવર્તનરહિત છે, અને જે આયુષ્યક્રમ બોગવવાના પહેલા તો સમયે સમયે ચરણા નિયેકો નિર્જરતા હોય પણ તેના છેલ્લા ભાગમા વણા નિયેકો એક સાથે નિર્જરી જાય તે પ્રકારના આયુષ્યને મોપક્રમ આયુષ્ય કહેવાય છે આયુષ્ય ક્રમના બધની એવી વિચિત્રતા છે કે જેને નિરૂપક્રમ આયુષ્યનો ઉદય હોય તેને સમયે સમયે ચરણુ નિર્જરે, તેથી તે ઉદય કહેવાય છે અને મોપક્રમ આયુષ્યવાળાને પહેલા અમુક વખત તો ઉપર પ્રમાણે ૪ નિર્જરે, ત્યાર ઉદય કહેવાય, પણ છેલ્લા અત્યુ-ક્ષ્તમા બવા નિયેકો ભેગા નિર્જરી જાય, તેથી તેને 'ઉદીરણા' કહે છે ખરેખર કોઈનું આયુષ્ય વધતુ કે ઘટતુ નથી પણ નિરૂપક્રમ આયુષ્યથી મોપક્રમ આયુષ્યનો ભેદ બતાવવા માટે મોપક્રમવાળા છોડીને 'અઠાલ મૃત્યુ પામ્યા' એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે

(૨) ઉત્તમ એટલે ઉત્કૃષ્ટ, ચરમદેહ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, કેમકે જે જે છોડે કેવળજ્ઞાન પામે તેમનુ શરીર કેવળજ્ઞાન પ્રગટતા પરમૌદારિક થાય છે જે દેહે છોડે કેવળજ્ઞાન પામતા નથી તે દેહ ચરમ હોતો નથી તેમ જ પરમૌદારિક હોતો નથી મોક્ષ જનાર છોડે શરીર સાથેનો નિમિત્તનૈમિત્તિકબધ કેવળજ્ઞાન પામતા હોયે હોય છે તે બતાવવા મા સૂત્રમા ચરમ અને ઉત્તમ, એવા બે વિશેષણો વાપર્યા છે, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ ત્યાં તે દેહ 'ચરમ' સજ્ઞા પામે છે, તેમ જ પરમૌદારિકરૂપે વર્તી જાય છે તેથી 'ઉત્તમ' સજ્ઞા પામે છે, પણ વજ્રપ્રભાગચર્ચકનન તવા સમન્વિતુચ્ચત્ત્વનને ટારણે શરીરને 'ઉત્તમ' સજ્ઞા આપવામા આવતી નથી

ટીકા

- (૧) દેવજાતિમા દ્રવ્યલીંગ તથા સાવલિંગ સરખા હોય છે.
 (૨) મલેન્દ્ર ખડના મનુષ્યો સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ એ ને વેદને જ ધારણ કરે છે, ત્યાં નપુસક ઉપજતા નથી. ॥૫૧॥

ખીલઓના લિંગ

રોપાન્નિવેદા. ॥૫૨॥

અર્થ—[રોપા] ખાત્રી રહેલા જર્જર મનુષ્ય અને તીર્થયા
 [ત્રિ વેદા] ત્રણ વેદવાળા છે

ટીકા

સાવવેદના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—૧ પુરુષવેદનો કામાગ્નિ તૃણના અગ્નિ સમાન જલદી શાત થઈ જાય છે, ૨ સ્ત્રીવેદનો કામાગ્નિ અજારના અગ્નિ સમાન ખુસ અને કાર્મિક કાળ પછી શાત થાય છે અને ૩ નપુસકવેદનો કામાગ્નિ ઇંટના અગ્નિ સમાન લાખા કાળ સુધી રહે છે ॥૫૨॥

કેનુ આયુષ્ય અપવર્તન (—અકાળ મૃત્યુ)

રહિત છે ?

ઔપપાદિક ચરમોત્તમઽ દેહાઽસ સ્થેય વર્ષાયુષોઽનપવ-
 ત્યાયુષ ॥૫૩॥

અર્થ—[ઔપપાદિક] ઉપપાદ : જન્મવાળા—દેવ અને નારદી [ચરમ ઉત્તમ દેહા] ચરમ ઉત્તમ દેહવાળા એટલે તે બધે મોક્ષ માગીઓ તથા [અસસ્થેય વર્ષ આયુષ] અસખ્યાત વર્ષોના આયુષ્ય વાળા—લોગમૂર્ખિના જીવોના [આયુષ અનપવર્તન] આયુષ્ય અપવર્તન રહિત હોય છે

ઉપસહાર

(૧) આ અધ્યાયમા જીવતત્ત્વનું નિરૂપણ છે, તેમા પ્રથમ જે જીવના ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવો વર્ણવ્યા [સૂત્ર ૧૧], પાંચ ભાવોના ત્રેપન લેહો માત્ર સૂત્રમા કહ્યા [સૂત્ર ૭] પછી જીવનું પ્રતિદ્ધ લક્ષણ 'ઉપયોગ' જણાવીને તેના લેહ કહ્યા [સૂત્ર ૬] જીવના જે લેહ સસારી અને સુકત કહ્યા [સૂત્ર ૧૦], તેમા સસારી જીવોના લેહ સજી-અસજી, તથા ત્રસ-સ્થાવર કહ્યા, અને નમના લેહ બેઘદ્રિયથી પચે દ્રિયસુધીના જણાવ્યા, પાંચ ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યે દ્રિય અને ભાવે દ્રિયએવા બે પ્રકાર કહ્યા અને તેના વિષય જણાવ્યા [સૂત્ર ૨૧] એકે દ્રિયાદિ જીવોને કેટલી ઈન્દ્રિયો હોય તેનું નિરૂપણ કર્યું [સૂત્ર ૨૩], વળી સજી જીવોનું તથા જીવ પરભવગમન કરે છે તે ગમનનું સ્વરૂપ કહ્યું [સૂત્ર ૩૦]

પછી જન્મના લેહ, યોનિના લેહ, તથા ગર્ભજ, દેવ, નારદી અને સમ્ભૂતજન જીવો કેમ ઉપજે તેનો નિર્ણય કર્યો [સૂત્ર ૩૫], પાંચ શરીરના નામ કહી તેની સ્થિતિ અને સૂક્ષ્મતાનું સ્વરૂપ કહ્યું અને તે કેમ ઉપજે તેનું નિરૂપણ કર્યું [સૂત્ર ૪૬], પછી કયા જીવને કયા લેહ હોય છે તે કહ્યું [સૂત્ર ૫૨], પછી ઉદય-મરણ અને ઉત્તરણા-મરણનો નિયમ બતાવ્યો [સૂત્ર ૫૩].

: જ્યાં સુધી જીવની અવસ્થા વિકારી હોય તે ત્યાં સુધી આવા પરવસ્તુના સંયોગો હોય છે, અહીં તેનું જ્ઞાન દરાવ્યું છે, અને સમ્ભૂતજન પામી, વીતરાગના રાખી કરી સસારી જીવ મટીને સુકત જીવ બવા માટે જણાવ્યું છે

(૨) પારિણામિકભાવ સંબંધી

જીવ અને તેના મનત ગુણો ત્રણેજાળ અખડ અલેહ છે તેવી તે પારિણામિકભાવે છે દ્રવ્ય દ્રવ્યના દરેક ગુણોનું લક્ષણે લક્ષણે પરિણમન થાય છે, જીવ પણ દ્રવ્ય હોવાથી અને તેમા દ્રવ્યત્વ નામનો ગુણ હોવાથી સમયે સમયે તેના અનતગુણોનું પરિણમન

(૩) સોપક્રમ— અપવર્તન આયુષ્યવાળાને બાહ્યમા વિષ, વેદના રક્તક્ષય, ભય, શ્વાઘાત, શ્વાસવરોધ, ઠંડક, અગ્નિ, જળ, સર્પ, અગ્નિજ્વલોજન, વજ્રપાત, શૂળી, હિ મક જીવ, ત્રીન બ્રૂખ કે પિપાસા આદિ કોઈ નિમિત્ત હોય છે

(૪) કેટલાક અતકૃત-કેવળી એવા હોય કે જેના શરીર ઉપસર્ગથી વિદિષ્ટ થાય છે પણ તેમને સકલેશકર્મનો ઉદય હોતો નથી, તેમનું આયુષ્ય અપવર્તનરહિત છે ચરમદેહવાળા શુરેન્દ્ર, પાંડવો વગેરેને ઉપસર્ગ થયા હતા પણ તેમનું આયુષ્ય અપવર્તનરહિત હતું

(૫) ‘ઉત્તમ’ શબ્દનો અર્થ ત્રેસક શલાકાપુરુષ અથવા કામદેવાદિ સદ્ધિયુક્ત પુરુષો એવો કરવો તે ઠીક થી, કેમકે સુનોમચકવર્તી, કે તા પ્રજ્ઞાન્તચકવર્તી તથા ઉત્તમ અર્ધચકવર્તી વાસુદેવઆયુષ્ય અપવર્તન થતા મરણ પામ્યા છે

(૬) ભરત અને મહુમત્રી તે ભવે મોક્ષગામી જીવે હતા, તેથી અદરેઅદર લડતા તેમનું આયુષ્ય બગડી શકે નહિ— એમ કહ્યું છે તે બતાવે છે કે ‘ઉત્તમ’ શબ્દ તે ભવે મોક્ષગામી જીવે માટે જ વપરાયો ॥

(૭) બધા સકલચક્રી અને અર્ધચક્રીને અનપવર્તનાયુ હોય એવો નિયમ નથી

(૮) સર્વાર્થસિદ્ધિમા શ્રી પૂજ્યપાદઆચાર્યદેવે ‘ઉત્તમ’ શબ્દનો અર્થ કર્યો છે, તેથી મૂળ સૂત્રમા તે શબ્દ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અમનચક્રાચાર્યદેવે તત્ત્વાર્થસાર બનાવતા ગીતા અધ્યાય ૧૩૫ મી શાયામા ‘ઉત્તમ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તે ગાથા નીચે પ્રમાણે છે—

અમરયય સમાયુક્તાશ્વરમોત્તમ મૂર્તય
દરાન્ન નાગ્કાર્શ્વયમ અમૃત્યુર્નનિચત ॥૫૩॥

ઉપસહાર

(૧) આ અધ્યાયમા જીવતત્ત્વનું નિરૂપણ છે, તેમા પ્રથમ જ જીવના ઔપચારિક પાંચ ભાવો વર્ણવ્યા [સૂત્ર ૧૧], પાંચ ભાવોના ત્રેપત ભેદો સાત સૂત્રમા ઢ્યા [સૂત્ર ૭] પછી જીવનું પ્રસિદ્ધ લક્ષણ 'ઉપયોગ' જણાવીને તેના ભેદ ઢ્યા [સૂત્ર ૮] જીવના બે ભો સમાગી અને મુક્ત કહ્યા [સૂત્ર ૧૦], તેમા સમાગી જીવોના ભેદ સરી-અસરી, તથા તસ-સ્વાવર કહ્યા, અને તમના ભેદ બેદ્રિયધી પદ્રિયસુવીના જણાવ્યા, પાંચ ઇદ્રિયોના દ્રવ્યે દ્રિય અને ભાવે દ્રિયજેવા બે પ્રકાર ઢ્યા અને તેના વિષય જણાવ્યા [સૂત્ર ૨૧] જોડેદ્રિયાદિ જીવોને કેટલી ઇદ્રિયો હોય તેનું નિરૂપણ કયું [સૂત્ર ૨૩], વળી સરી જીવોનું તથા જીવ પરભવગમન કરે છે તે ગમનનું સ્વરૂપ કહ્યું [સૂત્ર ૩૦].

પછી જન્મના ભેદ, યોનિના ભેદ, તથા ગર્ભજ, દેવ, નારકી અને સમૂહજન જીવો કેમ ઉપજે તેના નિર્ણય કહ્યો [સૂત્ર ૩૫], પાંચ શરીરના નામ કહી તેની સ્થુળતા અને સૂક્ષ્મતાનું સ્વરૂપ જણાવ્યું અને તે કેમ ઉપજે તેનું નિરૂપણ કયું [સૂત્ર ૪૬], પછી કયા જીવને કયા ભેદ હોય તે કહ્યું [સૂત્ર ૫૨], પછી ઉદય-મરણ અને ઉદીરણ-મરણનો નિયમ જણાવ્યો [સૂત્ર ૫૩].

જ્યા મુધી જીવની અવસ્થા વિચારી હોય તે ત્યા મુધી જાવા પરવસ્ટુના સંયોગો હોય છે, અહીં તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, અને સમ્યક્જ્ઞાન પામી, વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરી સમાગી જીવ મટીને મુક્ત જીવ થવા માટે જણાવ્યું છે.

(૨) પારિણામિકભાવ સબધી

જીવ અને તેના અનર્ત ગુણો ત્રોગળ અખડ અખેદ તેથી તે પારિણામિકભાવે છે દરેક દ્રવ્યના દરેક ગુણોનું યથે ક્ષણે પરિવર્તન વાય છે, જીવ પણ દ્રવ્ય હોવાથી અને તેમા દ્રવ્યત્વ નામનો ગુણ હોવાથી સમયે સમયે તેના અનર્તગુણોનું પરિવર્તન

(૩) સોપક્રમ— અપવર્તન આયુષ્યવાળાને બાહ્યમા વિષ, વેદના રક્તક્ષય, ભય, યજ્ઞાઘાત, શ્વાસાવરોધ, કટક, અગ્નિ, જળ, સર્પ, અગ્નિજ્વલોજન, વજ્રપાત, શૂળી, હિ સક જીવ, તીવ્ર બૂખ કે પિપાસા આદિ કોઈ નિમિત્ત હોય છે

(૪) કેટલાક અતદૃત-કેવળી એવા હોય છે કે જેના શરીર ઉપસર્ગથી વિદિષ્ટ થાય છે પણ તેમને સકલેશક્રમનો ઉદય હોતો નથી, તેમનું આયુષ્ય અપવર્તનરહિત છે ચરમદેહવાળા ગુરુજન, પાંડવો વગેરેને ઉપસર્ગ થયા હતા પણ તેમનું આયુષ્ય અપવર્તનરહિત હતું

(૫) ‘ઉત્તમ’ શબ્દનો અર્થ ત્રેસઠ શ્વાસપરુષ અથવા કામદેવતિ સદિયુક્ત પુરુષો એવો કરવો ને ડીઝ થી, કેમકે સુભૌમચક્રવર્તી, છે શ્રા ઘણાત્તચક્રવર્તી તથા છેલ્લા અર્ધચક્રવર્તી વાસુદેવઆયુષ્ય અપવર્તન થતા મરણ પામ્યા છે

(૬) ભરત અને બાહુમતી તે બંને મોક્ષગામી જીવો હતા, તેથી અદરોઅદર થઈતા તેમનું આયુષ્ય બગડી શકે નહિ— એમ કહ્યું છે તે બતાવે છે કે ‘ઉત્તમ’ શબ્દ તે બંને મોક્ષગામી જીવો માટે જ વપરાયો ॥

(૭) બધા મન્વંચકી અને અર્ધવંચકીને અનપવર્તનાયુ હોય એવો નિયમ નથી

(૮) સર્વોર્ધસિદ્ધિમા શ્રી પૂત્યપાદઆચાર્યદેવે ‘ઉત્તમ’ શબ્દનો અર્થ કયો છે, તેથી મૂળ સૂત્રમા તે શબ્દ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અમતલયદ્રાચાર્યદેવે તત્ત્વાર્થત્રાર બનાવતા મીબ્ધ અધ્યાય ૧૩૫ માં ગાથામા ‘ઉત્તમ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તે ગાથા નીચે પ્રમાણે છે—

અમત્યય મમાયુક્તાશ્રમેત્તમ મૂર્તય
દગાશ્વ નારનાર્થપામ અપમૃત્યુર્નનિદ્યતે ॥૫૨॥

ઉપાદેયર્થોય સમયે સમયે અનત ગુણોની છે તેમા જે ગુણોની પર્યાય અનાદિથી અવિતરી છે તે પારિણામિકભાવે છે અને તે પર્યાય હોવાથી પર્યાયાર્થિક-વ્યવહાર)નયે પારિણામિકભાવ છે.

જે ગુણોની પર્યાય વિદ્યારી છે અને જેનું વિદ્યારીપણુ જીવ મટાડી શકે તે તેના ચાર વિભાગો પડે છે-૧ ઉપશમભાવ, ૨ ક્ષયોપ-શમભાવ ૩ ક્ષાયકભાવ અને ૪ ઉદયભાવ એ ચાર ભાવોનું સ્વરૂપ પૂર્વે આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧ ની ટીકામા જણુ છે

(૪) આ પાત્ર ભાવોનું જ્ઞાન ધર્મ કરવામા શી રીતે ઉપયોગી છે ?

જે જીવ આ પાત્ર ભાવોનું સ્વરૂપ જાણે તો કયા ભાવને આધારે ધર્મ થાય તે પોતે સમજી શકે પાત્ર ભાવોમાથી પારિણામિકભાવ સિવાયના ચાર ભાવોમાથી કોઈના લક્ષે ધર્મ થતો નથી, અને પર્યાયાર્થિકનયે જે પારિણામિકભાવ છે તેના આશ્રયે પણ ધર્મ થતો નથી-એમ તે સમજે હવે જ્યારે પોતાના પર્યાયાર્થિકનયે વર્તતા પારિણામિકભાવના આશ્રયે પણ ધર્મ ન થાય તો પછી નિમિત્ત -કે જે પર દ્રવ્ય છે-તેના આશ્રયે કે લક્ષે તો ધર્મ ન જ થઈ શકે એનું પણ તે સમજે છે

(૫) ઉપાદાનકારણુ અને નિમિત્તકારણુ મળી ધી

પ્રશ્ન.-જૈનધર્મ તો વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાત ઠહે છે, નાદે દાર્દ વખતે ઉપાદાન(-પરમપારિણામિકભાવ)ની સુખ્યતાએ ધર્મ થાય અને કોઈ વખતે નિમિત્ત(-પરદ્રવ્ય)ની સુખ્યતાએ ધર્મ થાય એમ હોવું જોઈએ, ઉપર જણુ તેમ એટલા ઉપાદાન(-પરમપારિણામિક-ભાવ)થી ધર્મ થાય એમ કહેતા એકાત થઈ જશે ?

ઉત્તર -આ પ્રશ્ન સમ્યક્અનેકાત અને મિથ્યાઅનેકાત તથા એકાતના સ્વરૂપની અજ્ઞાનતા બતાવે છે પારિણામિકભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય અને ખીજા કોઈ ભાવના આશ્રયે ધર્મ ન થાય એનું અસ્તિ-નાસ્તિસ્વરૂપ તે સમ્યક્અનેકાત છે પ્રશ્નમા જણાવેલ અનેકાત

થાય છે, તે પશ્ચિમનને પર્ણાય કહેવાના આવે છે તેમા જે પર્ણાયે અનાદિથી જ શુદ્ધ છે તે પણ પારિજ્ઞામિકભાવે છે

જીવ પી અનાદિથી સત્તારી અવસ્થા છે એમ આ અધ્યાયના ૧૦મા ગુનમા કહ્યું છે, જેમકે પોતાની અવસ્થામા અનાદિથી ક્ષણે ક્ષણે નવો વિચાર જીવ કરતા આવે છે, પરંતુ એ જ્યાંમા રાખવું કે તેના બધા ગુણોની પર્ણાયોમા વિાર નથી પણ અનતગુણોમાથી બધા અવ્ય ગુણો પી અવસ્થા જ વિાર થાય છે જેટલા ગુણોની અવસ્થામા વિાર વતા નથી તેટલી પર્ણાયો શુદ્ધ છે

કેવે જે વિારી પર્ણાયો થાય કે તેજુ સ્વરૂપ વિચારીએ ફગે કય સત્ હોવાથી તેની પર્ણાયમા સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય અને પ્રૌઘ્યને પર્ણાય આવજે છે તે જુ અશોનાથી જે પ્રૌઘ્ય અશ છે તે અશ સદા રહેતો જોવાથી તે અન પણ પારિજ્ઞામિકભાવે છે તે અશ અનાદિઅનત એક પ્રવાહપણે છે તે એક પ્રવાહપણે રહેતો પ્રૌઘ્યપર્ણાય પણ પારિજ્ઞામિકભાવે છે

આ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે પારિજ્ઞામિકભાવપણું સિદ્ધ થયું-

૧ દ્રવ્યજુ ત્રિકાગીપણું તથા અનતગુણો અને તેની પર્ણાયનો એકપ્રવાહરૂપે રહેતો ફગે દ્રવ્યનો અનાદિઅનત પ્રૌઘ્ય અશ-એ જણે અલેકપણે પારિજ્ઞામિકભાવે છે અને તેને પરમ પારિજ્ઞામિક ભાવ અથવા દ્રવ્યદષ્ટિએ તેને પારિજ્ઞામિકભાવ કહેવામા આવે છે

૨ જે અનાદિઅનત પ્રૌઘ્યઅશ છે તેને એક પ્રવાહપણે ઉપર લીધો છે, પણ તે ફરેક સમયે છે તેથી ફગે સમયનો જે પ્રૌઘ્ય અશ છે તે પર્ણાયાર્થિકનયે પારિજ્ઞામિકભાવ છે

(૩) ઉત્પાદ અને વ્યયપર્ણાય

કેવે ઉત્પાદ અને વ્યયપર્ણાય મળથી - તેમા વ્યયપર્ણાય તો અભાવરૂપે છે તેથી તેને આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા કહેલા પાચ ભાવોમાથી ત્રણ પણ ભાવ લાગુ પડી શકે નહિ

ઉત્પાદપર્યાય સમયે સમયે અનત ગુણોની છે તેમા જે ગુણોની પર્યાય અનાદિથી અવિકાંગી છે તે પારિણામિકભાવે છે અને તે પર્યાય હોવાથી પર્યાયાર્થિક(-વ્યવહાર)નયે પારિણામિકભાવ છે.

જે ગુણોની પર્યાય વિદાગી છે અને જેનું વિકારીપણુ જીવ મટાડી શકે છે તેના ચાર વિભાગો પડે છે-૧ ઉપશમભાવ, ૨ ક્ષયોપ-શમભાવ ૩. ક્ષાયકભાવ અને ૪ ઉદયભાવ એ ચાર ભાવોનું સ્વરૂપ પૂર્વે આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧ ની ટીકામાં કહ્યું છે

(૪) આ પાત્ર ભાવોનું જ્ઞાન ધર્મ કરવામા શી ગીતે ઉપયોગી છે ?

જે જીવ આ પાત્ર ભાવોનું સ્વરૂપ બળે તો કયા ભાવને આધારે ધર્મ ધાય તે પોતે સમજી શકે પાત્ર ભાવોમાથી પારિણામિકભાવ સિવાયના ચાર ભાવોમાથી કોઈના લક્ષે ધર્મ થતો નથી, અને પર્યાયાર્થિકનયે જે પારિણામિકભાવ છે તેના આશ્રયે પણ ધર્મ થતો નથી-એમ તે સમજે હવે જ્યારે પોતાના પર્યાયાર્થિકનયે વર્તતા પારિણામિકભાવના આશ્રયે પણ ધર્મ ન થાય તો પછી નિમિત્ત-કે જે પર દ્રવ્ય છે-તેના આશ્રયે કે લક્ષે તો ધર્મ ન જ થઈ શકે એમ પણ તે સમજે છે

(૫) ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ મળી

પ્રશ્ન-જૈનધર્મ તો વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાત કહે છે, માટે કોઈ વખતે ઉપાદાન(-પરમપારિણામિકભાવ)ની મુખ્યતાએ ધર્મ ધાય અને કોઈ વખતે નિમિત્ત(-પરદ્રવ્ય)ની મુખ્યતાએ ધર્મ ધાય એમ હોવું જોઈએ, ઉપર કહ્યું તેમ એટલા ઉપાદાન(-પરમપારિણામિક-ભાવ)થી ધર્મ ધાય એમ કહેતા એકાત થઈ જશે ?

ઉત્તર-આ પ્રશ્ન સમ્યક્અનેકાત અને મિથ્યાઅનેકાત તથા એકાતના સ્વરૂપની અજ્ઞાનતા બતાવે છે પારિણામિકભાવના આશ્રયે ધર્મ ધાય અને બીજા કોઈ ભાવના આશ્રયે ધર્મ ન થાય એમ અગ્નિ-નાસ્તિસ્વરૂપ તે મમ્યકઅનેકાત છે પ્રશ્નમા જણાવેલ અનેકાત

તો મિથ્યા અનેકાત છે, વળી જો તે પ્રશ્નમાં જણાવેલ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો તે મિથ્યા એકાંત સાચ છે, કમઠે જો કોઈ વખતે નિમિત્તની મુખ્યતાએ (એટલે કે પરદ્રવ્યની મુખ્યતાએ) ધર્મ સાચ તો પરદ્રવ્ય અને સ્વદ્રવ્ય એ જો એક થઈ જાય અને તેથી મિથ્યાઅનેકાત સાચ છે

પ્રશ્ન -તો પછી માર્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને ભગવાનના દિવ્યધ્વનિના આધારે ધર્મ સાચ છે એમ તો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, માર્દે કોઈ વખતે તે નિમિત્તોની મુખ્યતાએ ધર્મ સાચ એમ માનવામાં શું કોષ આવે છે ?

ઉત્તર -શાસ્ત્રમાં એમ જ કહ્યું છે કે-પરમશુદ્ધનિર્લેપનપના આદ્યક પારિણામિકભાવે (અર્થાત્ નિજ ત્રિકાળી શુદ્ધ ચેતન્ય પરમાત્મભાવે-સાધકભાવે) ધર્મ સાચ માર્દેવ, સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર કે ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ તે તો જીવ અશુભ ભાવટાળી શુભભાવ રૂપ રાગનુ અવલગન લે છે તેમાં નિમિત્ત માત્ર છે, વળી તેમના તરફના રાગ-વિકલ્પને પણ ટાળીને જીવ જ્યારે પારિણામિકભાવનો (સાધક ભાવનો) આત્રય લે છે ત્યારે તેને ધર્મ પ્રગટે છે અને તે વખતે રાગનુ અવલગન છૂટી જાય છે ધર્મ પ્રગટવા પહેલાં રાગ ધર્મ હીસામાં ઢળ્યો હતો તે ખતાવવા માટે દેવ ગુરુ-શાસ્ત્ર કે દિવ્ય-ધ્વનિ વગેરેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે, પણ નિમિત્તની મુખ્યતાએ કોઈ પણ વખતે ધર્મ સાચ એમ ખતાવવા માટે નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવતું નથી

કોઈ વખતે ઉપાદાનકારણની મુખ્યતાએ ધર્મ સાચ અને કોઈ વખતે નિમિત્તકારણની મુખ્યતાએ ધર્મ સાચ-એમ જો માની લઈએ તો ધર્મ કરવા માટે કોઈ ત્રિકાળી અગ્રાધિત નિયમ ગ્રહેતો નથી, અને જો કોઈ નિયમરૂપ સિદ્ધાંત ન હોય તો ધર્મ ક્યા વખતે ઉપાદાનકારણની મુખ્યતાથી સાચ અને ક્યા વખતે નિમિત્તકારણની મુખ્યતાથી સાચ એ નક્કી નહીં હોવાથી જીવ, કોની ધર્મ કરી શકે, નહીં.

ધર્મ કરવા માટે ત્રિગુણી એકરૂપ નિયમ ન હોય એમ બની શકે નહિ, માટે એમ સમજવું કે જે કોઈ જીવો પૂર્વે ધર્મ પામ્યા છે-વર્તમાનમાં ધર્મ પામે છે અને ભવિષ્યમાં ધર્મ પામશે તે બધા-યને પરમપારિણામિકભાવનો જ આશ્રય છે, પણ બીજા કોઈ આશ્રય નથી.

પ્રશ્ન — સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પણ સમ્યગ્દર્શન થયા પછી સત્દેવ, સદ્ગુરુ, મત્સ્યાસ્ત્રનુ અવલબન લે છે અને તેના આશ્રયે તેમને ધર્મ થાય છે તો ત્યાં નિમિત્તની મુખ્યતાએ ધર્મનું કાર્ય થયું કે નહિ ?

ઉત્તર — ના, નિમિત્તની મુખ્યતાએ કયાય પણ કાર્ય થતું જ નથી સમ્યગ્દષ્ટિને જે શુભભાવ થાય છે તેમાં રાગનું અવલબન છે અને તેના પણ સમ્યગ્દષ્ટિને ખેદ વર્તે છે સત્દેવ-ગુરુ કે શાસ્ત્રનું તો કોઈ જીવ અવલબન લઈ જ શકે નહિ કેમકે તે પરદ્રવ્ય છે, છતાં જ્ઞાનીઓ સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું અવલબન લે છે એવું જે કથન કરવામાં આવે છે તે તો માત્ર ઉપચારકથન છે, ખરી રીતે પર દ્રવ્યનું અવલબન નથી પણ રાગ-ભાવનું ત્યાં અવલબન છે.

હવે તે શુભભાવ વખતે ન યગ્દષ્ટિને જે શુદ્ધભાવ વધે છે તે, અભિપ્રાયમાં પરમપારિણામિકભાવનો આશ્રય છે તેના જ બળે વધે છે, બીજી રીતે કહીએ તો સમ્યગ્દર્શનના બેરે તે શુદ્ધભાવ વધે છે પરંતુ શુભરાગ કે પરદ્રવ્યના અવલબને શુદ્ધતા વધતી નથી.

પ્રશ્ન.—દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્તમાત્ર કહ્યા તથા તેમના અવલબનને ઉપચારમાત્ર કહ્યું-તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર — આ વિશ્વમાં અનંત દ્રવ્યો છે તેમાંથી રાગ વખતે હ્રસ્વ જીવનું વલણ કયા દ્રવ્ય તરફ ગયું તે બતાવવા માટે તે દ્રવ્યને ‘નિમિત્ત’ કહેવામાં આવે છે, તે વખતે તે જીવને ‘અનુરૂપ અશુદ્ધ-ભાવ’ કરવામાં અનુકુળ તે દ્રવ્ય છે તેથી તે દ્રવ્યને ‘નિમિત્ત’

કહેવામા આવે છે, જે રીતે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્તમાત્ર છે અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું અવલંબન ઉપચારમાત્ર છે

નિમિત્ત-નૈમિત્તિકનબધ જીવને જ્ઞાન કરવા માટે છે, પણ 'ધર્મ' કરવામા કોઈ વખતે નિમિત્તની મુખ્યતા છે એવી માન્યતા કરવા માટે તે જ્ઞાન નથી સમ્યક્દર્શન પ્રગટ કરવા માગતા જીવે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સબધના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ તે જ્ઞાન કરવા પી જરૂર એવા માટે છે કે જો તે જ્ઞાન ન હોય તો 'કોઈ વખતે નિમિત્તની મુખ્યતાએ પણ ધર્મ ધાર્ય' એવું વલણ જીવને રહે અને તેથી તેનું અજ્ઞાન જો નહિ

(૬) આ પાચ ભાવો સાથે આ અન્યાયના મુનો શી રીતે સબધ રાખે છે તેનો ખુલાસો

મુન-૧ આ સૂત્ર પાચે ભાવો જતાવે છે, તેમાથી શુદ્ધ જ્ઞાન ચિંતનયના વિષયરૂપ પોતાના પારિણામિકભાવના આશ્રયે જ ધર્મ થાય છે

મુન ૨-૬ આ સૂત્રો પહેલા ચાર ભાવોના ભેદો જણાવે છે, તેમા ત્રીજા સૂત્રના ઉપચારમાવના ભેદો વર્ણવતા પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લીધું છે કેમકે ધર્મની શુદ્ધતા ઉપચારસમ્યક્ત્વથી થાય છે, સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી આગળ વધતા કેટલાક જીવોને ઉપચારચારિત્ર થાય છે તેથી બીજી તે ઉપચારચારિત્રને જીવ છે આ જો સિવાય બીજા કોઈ ઉપચારભાવો નથી [સૂત્ર ૩]

જે જે જીવો ધર્મની શરુઆતમા પ્રગટ વતુ ઉપચારસમ્યક્ત્વ, પારિણામિકભાવના આશ્રયે પામે છે તે જીવો પોતામા શુદ્ધિ વધારતા વધારતા છેવટે સંપૂર્ણ શુદ્ધતા પામે છે, તેથી તેમને સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રની પૂર્ણતા થવા ઉપરાંત જ્ઞાન, દર્શન, દાન, લાભ, લોભ ઉપલોભ અને વીર્ય એ ગુણોની પૂર્ણતા પ્રગટે છે, એ નવ-ભાવોની પ્રાપ્તિ ક્ષાયક્રમાને પર્યાયના થાય છે તેથી ફરી ની વિદાર થતો નથી અને તે જીવો જનમે સમયે સંપૂર્ણ જ્ઞાનદા અનંતકાળ સુધી

સોગવે છે તેથી ચોવા સૂત્રમા એ નવ લાવો જણાવ્યા છે, તેને નવ લખિય પણ ડહવામા આવે છે

સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઝોછો હોવા છતા સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ચા-ચિત્તના બળ વડે વીતરાગતા પ્રગટે છે તેથી તે બે શુદ્ધપર્યાયો પ્ર-નટ થયા પછી બાકીની સાત ક્ષાયકપર્યાયો એકસાથે પ્રગટે છે, ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્ણ થતા કેવળજ્ઞાન પણ પ્રગટે છે [સૂત્ર-૪]

જીવમા અનાદિથી વિકાર હોય છે પણ તેના જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્ય શુદ્ધ સર્વથા નાશ પામતા નથી, તેનો ઉઘાડ ઝોછો કે વધારે અથે રહે છે, અનાદિનું અજ્ઞાન દાખ્યા પછી સાધક જીવને ક્ષાયો-પશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે અને તેમને ક્રમે ક્રમે ચારિત્ર પ્રગટે છે, તે બધા ક્ષયોપરામભાવો છે [સૂત્ર-૫]

જીવ અનેક પ્રકારનો વિકાર કરે છે અને તેના પરિણામે ચતુર્ગતિના રખડે છે, તેમા તેને અસ્વરૂપની ઊધી માન્યતા, ઊંધું જ્ઞાન અને ઊંધું વર્તન હોય છે, અને તેથી તેને ક્ષાય પણ થાય છે, વળી સમ્યગ્જ્ઞાન થયા પછી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયા પહેલા અથે વ્ધાય હોય છે અને તેથી તેને જુદી જુદી લેશ્યાઓ થાય છે જીવ સ્વલક્ષને ચૂકીને પરલક્ષ કરે છે તેથી આ વિકારો થાય છે, તેને ઉકયભાવ ડહવાય છે મોહસબધી આ ભાવ જ મમાર છે [સૂત્ર-૬]

સુત્ર-૭ જીવમા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ઝોવા બે પ્રકારના પારિણા-મિકભાવ છે [સૂત્ર ૭ તથા તે નીચેની ટીકા]

સુત્ર-૮-૯ જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે ઉત્તરજીવની અનેક દશા હોવાથી તેનો જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ ઝોછો કે વધારે હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતા પૂર્ણ હોય છે જનસ્ય જીવોને જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ ક્ષાયોપરામિક ભાવે છે અને ક્વચીત્ ભગવાનને તે ઉપયોગ ક્ષાયિકભાવે છે [સૂત્ર ૮-૯]

સુત્ર-૧૦ જીવોના સત્ત્વારી અને નુજા ઝોવા બે પ્રકાર છે, તેમા અનાદિ અજ્ઞાની સત્ત્વારી જીવને (કિંચ, ક્ષયોપરામ અને પારિણામિક)

ત્રણ ભાવો હોય છે, પ્રથમ ધર્મ પામતા ઉદય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અને પારિણામિકો ચાર ભાવો થાય છે ક્ષાયક્રમન્યકત્વ પામ્યા પછી ઉપશમબદ્ધે ભાડનાર જીવને એ પાચે ભાવો હોય છે અને મુક્ત જીવને સામિક તથા પારિણામિક એ બે જ ભાવ હોય છે [સૂત્ર-૧૦]

સુત્ર-૧૧ જીવે પોતે જે પ્રકારના જ્ઞાન, વીર્યાદિના ઉદ્ધાડની લાયકાત પ્રાપ્ત કરી હોય તે ક્ષયોપશમભાવને અનુદૂગ જડ મનનો સદ્ભાવ કે અભાવ હોય છે, જ્યારે જીવ મન તરફ પોતાનો ઉપયોગ વાળે કે ત્યારે તેને વિગ્રહ થાય છે, કેમકે મન પર વસ્તુ છે જ્યારે જીવ પોતાનો પુરવાર્ય મન તરફ વાળી જ્ઞાન કે દર્શનનો વ્યાપાર કરે છે ત્યારે દ્રવ્યમન ઉપર નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે, દ્રવ્યમન કાર્પ લાભ નુકસાન કરતું નથી કેમકે તે પરદ્રવ્ય છે [સૂત્ર-૧૧]

સુત્ર ૧૨ થી ૨૦ પોતાના જ્ઞાનાદિના ક્ષયોપશમ અનુસાર અને નામકર્મના ઉદય અનુસાર જ જીવ ત્રણ કે સ્થાવર દશા સંસારમા પામે છે, આ રીતે ક્ષયોપશમભાવ અનુસાર જીવની દશા હોય છે, પૂર્વે જે નામકર્મ બધાયેલું તેનો ઉદય થતા ત્રણ કે સ્થાવરપણાનો તેમજ જડ ઇદ્રિયો અને મનનો સંયોગ હોય છે [સૂત્ર ૧૨ થી ૧૭ તથા ૧૬-૨૦]

જ્ઞાનના ક્ષયોપશમભાવના લગ્ન અને ઉપયોગ એવા બે પ્રકાર છે [સૂત્ર-૧૮]

સુત્ર ૨૧ થી ૫૩ સચારી જીવને ઉદયભાવ થતા જે કર્મો એકોક્ષેત્રાવગાહપણે બધાય છે તેના ઉદયનો નિમિત્તનેમિત્તિક-સમય જીવના ક્ષયોપશમિક તથા ઔદયિકભાવની માથે તેમજ મન, ઇદ્રિયો શરીર, કર્મ, નવા જન્મ માટેના ક્ષેત્રાતર, આકાશની શ્રેણી, ગતિ, નોકર્મનું સમયે સમયે ચલણ તેમજ તેના અભાવ, જન્મ, યોગી તથા આયુ સાથે કેવો હોય તે બતાવેલ છે [સૂત્ર ૨૧ થી ૨૬ તથા ૨૮ થી ૫૩]

સિદ્ધશ્યા વતા જીવને આગ્રયની ઠાં શ્રેણીની સાથે નિમિત્તને નિમિત્ત સંબંધ છે તે ગુણમાં સૂત્રમાં જતાવ્યું છે [સૂત્ર-૨૭]

આ ઉપરથી સમજી લેવું કે જીવને વિગતની અવસ્થામાં કે અવિકારી અવસ્થામાં જે જે પર વસ્તુઓની સાથે સંબંધ થાય છે તે તે પર વસ્તુઓને જગતની બીજી પર વસ્તુઓથી છૂટી જોળખવા માટે તે તે સમય પુગતી તેમને 'નિમિત્ત' નામ આપીને સંબોધવામાં આવે છે, પણ તેથી નિમિત્તની મુખ્યાતાએ ઠાં પણ વખતે કાર્ય થાય છે એમ સમજવું નહિ આ અધ્યાયનું ૨૭મું સૂત્ર આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે માનિત કરે છે મુક્ત જીવ સ્વયં લોકાકાશના અગ્નિ જ્વાળા લાયકત ધરાવે છે અને ત્યારે આગ્રયની જે શ્રેણીમાંથી તે જીવ પસાર થાય તે શ્રેણીને આકાશના બીજા ભાગોથી તથા જગતના બીજા ભાગ પદાર્થોથી ભુત પાડીને જોળખાવવા માટે 'નિમિત્ત' એવું નામ (—આરોપ) આપવામાં આવે છે

(૭) નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ

આ સંબંધ ૨૬-૨૭ સૂત્રમાં ઘણી ચમત્કારિક રીતે દુકામાં દુગ્ધ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યો છે તે બહી જતાવવામાં આવે છે—

૧ જીવની સિદ્ધ અવસ્થાના પ્રથમ સમયે તે લોકાગ્નિ સ્ત્રીથી આકાશશ્રેણીએ મોડા લીધા સિવાય નથ છે એમ સૂત્ર ૨૬-૨૭ પ્રતિપાદન કરે છે જીવ જે વખતે લોકાગ્નિ જાળ છે તે વખતે જે આકાશ શ્રેણીમાંથી જાય છે તે જ જોને ધર્મોસ્તિજાયના પ્રદેશો છે, અનેક પ્રકારની પુદ્ગલવર્ણનાઓ છે, છૂટા પરમાણુઓ છે, ન્યૂનમ સ્કંધો છે, કાગળના પરમાણુઓ છે, મકાન-કંઠના ઝડપો છે નિગોદના જીવોના તથા તેમના શરીરના પ્રદેશો છે તથા ઝેર (સિદ્ધગીલાથી ઉપર) પૂર્વે મુક્ત થયેલા જીવોના કંઠના પ્રદેશો છે, એ તમામમાંથી પસાર થઈ તે જીવ લોકાગ્નિ જાય છે તો હવે તેમાં તે આકાશશ્રેણીને નિમિત્તપણાને આરોપ આવ્યો અને બીજાઓને ન આવ્યો તેનું કારણ તપાસવું જોઈએ, તે તપાસતા માત્રમ પડે છે કે મુક્ત થનાર જીવ કે આકાશશ્રેણીમાંથી વર્તેને નથ છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તે

આકાશગ્રેહોને 'નિમિત્ત' સજ્ઞા આપી, કેમ કે પહેલા સમયની સિદ્ધશાને આના માથેનો મુજબ બતાવવા માટે તે ગ્રેહોનો ભાગ જ અનુદૂળ છે, પણ બીજા દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાય તે માટે અનુદૂળ નથી

૨ સિદ્ધ ભગવાનના તે સમયના જ્ઞાનના વ્યાપારમાં આણુ આકાશ તથા બીજા તમામ દ્રવ્યો, તેના શુદ્ધો તથા તેની ત્રણે કાગની પર્યાયો જોય છે તથો તે જ સમયે જ્ઞાન પુરતા તે બધા જોયો 'નિમિત્ત' સજ્ઞા પામે છે

૩ સિદ્ધ ભગવાનના તે સમયના પરિભ્રમન શુભને કાગનો તે જ (તે નમયે વર્તતો) નમય 'નિમિત્ત' સજ્ઞા પામે છે, કેમ કે પરિભ્રમનના તે અનુદૂળ છે બીજા અનુદૂળ નથી

૪ સિદ્ધ ભગવાનની તે સમયની ક્રિયાવતીચકિતના ગતિ પરિભ્રમને તથા ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવને ધર્મોસ્તિકાયના તે જ આકાશ દ્વેત્રે જોવા જોયો તે જ સમયે 'નિમિત્ત' સજ્ઞા પામે છે કેમ કે ગતિમાં તે જ અનુદૂળ છે, બીજા અનુદૂળ નથી

૫ સિદ્ધ ભગવાનના ઊર્ધ્વગમન સમયે બીજા દ્રવ્યો (જે તે આકાશદ્વેત્રે છે તે તથા બાકીના દ્રવ્યો) પણ 'નિમિત્ત' સજ્ઞા પામે છે, કેમ કે તે બધા દ્રવ્યોને જોઈ સિદ્ધ અવસ્થા ત્રાયેનો કાંઈ સખધ નથી તોપણ વિશ્વને સદા ટાલી રાખે છે એવું બતાવવા માટે તે અનુદૂળ નિમિત્ત છે

૬ સિદ્ધ ભગવાનને તેમની સર્વજ્ઞ શુદ્ધતા, સાથે કમનો અભાવસખધ છે-એટલું અનુદૂળપણું બતાવવા માટે કમનો અભાવ પણ 'નિમિત્ત' સજ્ઞા પામે છે, આ ગીને અસ્તિ અને નાસ્તિ બને પ્રકારે નિમિત્તપણુનો આરોપ કરવામાં આવે છે પણ નિમિત્તને કાંઈ પણ રીતે મુખ્યપણે કે ગૌણપણે કાર્યસાધક માનવું તે ગતીર બૂઝ છે, શાસ્ત્રની પરિભાષામાં તેને મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે

૭ નિમિત્ત જનક અને નૈમિત્તિક જન્ય છે એમ જીવ અજ્ઞાનદશામાં માને છે, તેથી અજ્ઞાનીઓની કેવી માન્યતા હોય છે તે જતાવવા માટે નિમિત્તને જનક અને નૈમિત્તિકને જન્ય વ્યવહારે કહેવામાં આવે છે, પણ સમ્યક્જ્ઞાની જીવો તેમ માનતા નથી, એમનું તે જ્ઞાન સાચું છે એમ ઉપરના પાત્ર પારા જતાવે છે, કેમ કે તેમાં જીવાવેલા અનત નિમિત્તો કે તેમાંનું કોઈ અથો પણ સિદ્ધિદશાનું જનક થયું નથી, અને તે નિમિત્તો કે તેમાંના કોઈના અનતમાં અશકી પણ નૈમિત્તિક સિદ્ધિદશા જન્ય થઈ નથી.

૮ સત્તાગી જીવો જુદી જુદી ગતિના ક્ષેત્રોએ જાય છે તે પણ જીવોની ક્રિયાવતી શક્તિના તે તે સમયના પરિણમનને કારણે જાય છે, તેમાં પણ ઉપરના પારા ૧ થી ૫ માં જણાવ્યા મુજબ નિમિત્તો હોય છે, પણ ક્ષેત્રાતરમાં તેા ધર્મોસ્તિજાયના પ્રદેશોની તે સમયની પર્ચાય સિવાય બીજું કોઈ દ્રવ્ય-શુદ્ધ કે પર્ચાય 'નિમિત્ત' સજ્ઞા પામતું નથી, તે વખતે અનેક કર્મોનો ઉદય હોવા છતાં એક વિદ્યાયોગતી કર્મોનો ઉદય જ 'નિમિત્ત' નામ પામે છે ગત્યાનુપૂર્વક કર્મોના ઉદયને તેા જીવના પ્રદેશોના તે સમયના આકારની સાથે ક્ષેત્રાતર વખતે નિમિત્તપણું છે અને વ્યારે જીવ જે ક્ષેત્રે સ્થિર થઈ જાય છે તે સમયે અધર્મોસ્તિજાયના તે ક્ષેત્રના પ્રદેશોની તે સમયની પર્ચાય 'નિમિત્ત' નામ પામે છે.

સૂત્ર ૨૫ જણાવે છે કે ક્રિયાવતી શક્તિના તે સમયના પરિણમન વખતે યોગશુભની જે પર્ચાય વર્તે છે તેને કાર્મણ્યશરીર નિમિત્ત છે, કેમ કે કાર્મણ્યશરીરનો ઉદય તેને અનુદૂળ છે કાર્મણ્યશરીર અને તેજમશરીર પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિના તે સમયના પરિણમનના કારણે જાય છે, તેમાં ધર્મોસ્તિજાય નિમિત્ત છે.

૯. ના શાસ્ત્રમાં નિમિત્તને કોઈ જગ્યાએ 'નિમિત્ત' નામથી જ કહેલ છે [જુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧૪] અને કોઈ જગ્યાએ ઉપકાર, ઉપશ્રદ્ધ વગેરે નામથી કહેલ છે, [જુઓ અધ્યાય ૫ સૂત્ર ૧૭-૨૦], શાસ્ત્રની પરિભાષામાં તેનો એક જ અર્થ થાય છે,

પણ અજ્ઞાની છવે એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુનું બહુ-બહુ 'ધાય છે એમ માને ૥ તે બતાવવા માટે તેને 'ઉપકાર, સહાયક, બલાધાન, બહિરગત્તાધન, બહિરગત્તરણ, નિમિત્ત, નિમિત્તકારણ, એ આદિ નામથી સંબોધે છે, પણ તેથી તેઓ ખરેખરા કારણ કે સાધન છે એમ માનવું નહિ એક દ્રવ્યને, તેના શુદ્ધને કે તેની 'પર્યાયને બીજાથી જુદા પાડી બીજા સાધેનો તેનો સંબંધ બતાવવા માટે ઉપર કહેલા નામોથી સંબોધવામા આવે છે ઇદ્રિયોને, ધર્મોસ્તિ કાયને, અધર્મોસ્તિકાયને વગેરેને મલાધાનકારણના નામથી પણ જોળખવામા આવે છે, પરંતુ તે કાંઈ પણ ખરું કારણ નથી છતાં 'કાંઈ પણ સમયે તેમની મુખ્યતાએ કાંઈ કાય' ધાય છે' એમ માનવું તે નિમિત્તને જ ઉપાદાન માનવા બરાબર નયવા તો બ્યવ-કારને જ નિશ્ચય માનવા બરાબર છે

૧૦ ઉપાદાનકારણને લાયક નિમિત્ત સંયોગરૂપે તે તે સમયે અવશ્ય હોય છે, એવો સંબંધ ઉપાદાનકારણની (અર્થાત્ ઉપાદાનની) તે સમયની પરિણમનશક્તિને, જેના ઉપર નિમિત્તપણાનો આશય આવે છે તેની સાથે છે ઉપાદાનને પોતાના પરિણમન વખતે તે તે નિમિત્તો આવવા માટે રાહ જોવી પડે અને તે ન આવે ત્યાંથી ઉપાદાન પરિણમે નહિ-જોવી માન્યતા ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે દ્રવ્યોને એકરૂપ માનવા બરાબર છે

૧૧ આ જ પ્રમાણે ઘડાનો કુલાર સાધેનો અને રોટલીનો અગ્નિ, રસોયા વગેરે આવેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવી દેવો સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ કરવા માટે છવે પોતે પોતાના પુરુષાર્થથી પાતતા મેગવી હોય છતાં તેને સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટવા માટે સદ્ગુરુની રાહ જોવી પડે-એમ બને નહિ, પણ તે સંયોગરૂપે હોય જ, અને તેથી જ, ત્યારે ઘણા છવે ધર્મ પામવાને તૈયાર હોય ત્યારે તીર્થ કર જગવાનનો જન્મ ધાય છે અને તેઓ ચોખ્ખ સમયે કેવળજ્ઞાન પામે છે, તથા તેમનો દિવ્યસ્વપ્ન સ્વય પ્રાટે છે-એમ સમજી લેવું.

(૮) તાત્પર્ય

તાત્પર્ય એ છે કે-આ સૂત્રમા કહેલા પાત્ર ભાવો અને તેમના બીજા દ્રવ્યોની સાથેના નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબધનું જ્ઞાન કરીને, બીજા બધા ઉપરથી લક્ષ્ય જેવીને પરમપારિણામિકભાવ તરફ પોતાની પર્ણીય વાળતા સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને પછી તેનું બધા વખતા અમ્યક્ષારિત્ર થાય છે, તે જ ધર્મમાર્ગ(-મોક્ષમાર્ગ) છે

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઈ

શ્રી ઉ મા સ્વાં મી વિ ર ચિ ત
મોક્ષ શાસ્ત્ર (સંટીક)
ગુજરાતી ટીકા

ત્રીજો અધ્યાય

ટીકાકાર

રામજીભાણેકચંદોગી

— भाक्षशास्त्र-युग्मती टीका —

— અધ્યાય ત્રીજો —

—भूमिका—

આ શાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં 'સમ્યગ્-જ્ઞાન-
જ્ઞાનચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે' એમ કહીને બીજો કોઈ
મોક્ષમાર્ગ નથી એમ જણાવ્યું તેથી એના એમ પણ જણાવ્યું
કે પુણ્યથી-શુભભાવથી કે પર વસ્તુ અનુકૂળ હોય તો ધર્મ થઈ
શકે એમ માનવું ને ખૂબ જ સમ્યગ્-જ્ઞાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે આત્માની
શુદ્ધપર્યાય છે તેને એક શબ્દમાં કહીએ તો 'સત્ય પુરુષાર્થ' તે
મોક્ષમાર્ગ છે આવી સિદ્ધ થયું કે આત્માની યોગ્યતાની શુદ્ધ પરિણતિ
તે જ ધર્મ છે આમ જણાવીને અનેકાતસ્વરૂપ બતાવ્યું તે સૂત્રમાં
પહેલા શબ્દ 'સમ્યગ્-જ્ઞાન' કહ્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે ધર્મની
શરુઆત સમ્યગ્-જ્ઞાનથી જ થાય છે તે અધ્યાયમાં સમ્યગ્-જ્ઞાનનું
લક્ષણ તત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું ત્યાં પછી 'તત્ત્વાર્થ'નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું
અને સમ્યગ્-જ્ઞાનના અનેક પ્રકાર કહ્યા તથા મિથ્યાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ
પણ સમજાવ્યું સમ્યગ્-જ્ઞાન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે એક જ
મોક્ષમાર્ગ જ એમ પહેલા સૂત્રમાં સ્પષ્ટપણે જણાવીને બહેર કહ્યું
કે- કોઈ વખતે ઉપાદાનની પરિણતિની મુખ્યતાથી કામ થાય અને
કોઈ વખતે સંયોગરૂપ બાહ્ય અનુકૂળ નિમિત્તની (કે જેને ઉપચાર
કારણ કહેવામાં આવે છે તે) મુખ્યતાથી કામ થાય-એવું
અનેકાંતનું સ્વરૂપ નથી

બીજા અધ્યાયથી જીવતત્ત્વનો અધિકાર શરુ કર્યો, તેમા જીવના સ્વાત્વરૂપ-નિજાત્વરૂપ પાચ ભાવો જણાવ્યા, તે પાચ ભાવોમાથી ચક્રા નિરાવરણ, અજક, એક, પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય, અવિનશ્વર, શુદ્ધ પારિણામિક પરમ ભાવ (-સાયકભાવ)ના આશરે ધર્મ' યાચ છે એમ જણાવવા માટે, ઉપશમ ભાવ-કે જે, ધર્મની શરુઆત છે

તેને પહેલા ભાવ તરીકે વર્ણવ્યો-ત્યારપછી જીવનુ લક્ષણ ઉપયોગ છે એમ જણાવીને તેના ભેદો બતાવ્યા, અને પાંચ ભાવોની સાથે પરદ્રવ્યો-—ઈદ્રિયો વગેરેનો કેવો સંબંધ હોય છે તે જણાવ્યું

જીવનો ઔદયિકભાવ તે જ સંસાર છે અજ્ઞાનરૂપામાં ઔદ-
યિકભાવ હોય ત્યારે જીવને શુભ અને અશુભભાવો હોય છે
શુભભાવનું ફળ દેવપણું છે અશુભભાવની તીવ્રતાનું ફળ નારકીપણું
છે, શુભાશુભભાવના મિશ્રપણાનું ફળ મનુષ્યપણું છે અને માયાનું
ફળ તિર્થંચપણું છે જીવ અનાદિથી અજ્ઞાની છે તેથી અશુદ્ધભાવોના
કારણે તેનું ભ્રમણ થયા કરે છે, તે ભ્રમણ કેવું હોય છે તે ત્રીજા
અને ચોથા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે, તે ભ્રમણમાં (-ભવોમાં) શરીર
સાથે તેમજ મેન સાથે જીવનો કેવા પ્રકારનો સંયોગ હોય છે તે
અહીં બતાવવામાં આવે છે માસ-દાઢ વગેરે ભક્ષણનો ભાવ, આકરુ
જીરું, ચોરી, કુશીલ તથા લોભ વગેરેના ત્રીજા અશુભભાવને કારણે
જીવ નરકગતિ પામે છે, તેનું મા અધ્યાયમાં પ્રથમ વર્ણન કર્યું છે
અને પછી મનુષ્ય તથા તિર્થંચના ક્ષેત્રોનું વર્ણન કર્યું છે

ચોથા અધ્યાયમાં દેવગતિને લગતી વિગતો આપવામાં આવી છે

આ બે અધ્યાયનો માર એવો છે કે-જીવના શુભાશુભ વિહારી
ભાવોના કારણે જીવને અનાદિથી આ પરિભ્રમણ ચાલી રહ્યું છે,
અને તેનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન છે, માટે લાઘ્ય જીવોએ મિથ્યા
દર્શન ટાળીને સમ્યક્દર્શન પ્રગટ કરવું સમ્યક્દર્શનનું બળ એવું
છે કે તેના ભેરે કંઈ કંઈ સમ્યક્ચારિત્ર વધતું જાય છે અને
ચારિત્રની પૂર્ણતા કરી આયુષ્યના અંતે જીવ સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે
પોતાની મૃત્યુના કારણે જીવની કેવી કેવી ગતિ થઈ, કેવા કેવા દુઃખો
પામ્યો અને જહાંગના યોગે કેવા તથા કેટલા કાળ સુધી રહ્યા
તે બતાવવા માટે અધ્યય ૨-૩-૪ કર્યા છે અને તે બૂલ ટાળવાનો
ઉપાય પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં જણાવ્યો છે

—અધોલોકનું વર્ણન—

સાત નગક-પૃથિવિઓ

રત્નશર્કરાવાલુકાપકૃત્તમતમોમહાતમઃપ્રભા ભૂમયો
 ઘનામ્બુવાતાક્રાપ્રતિષ્ઠા સપ્તાઽધોઽષ્ઠ ॥૧॥

* અર્થ - અધોલોકમાં રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને નિષ્કાતમપ્રભા એ સાત ભૂમિઓ છે અને ક્રમથી નીચે નીચે ઘનોદધીવાતવલય, ઘનવાતવલય, તનુવાતવલય તથા આકાશનો આધાર છે

ટીકા

(૧) રત્નપ્રભાપૃથ્વિના ત્રણ ભાગ છે—ખરભાગ, પકભાગ અને અખ્યાલુલભાગ તેમાંથી ઉપરના પહેલા બે ભાગમાં વ્યતર તથા ભવનવાગ્નીદેવ રહે છે અને પૃથ્વિના અખ્યાલુલભાગમાં નારકીઓ રહે છે આ પૃથ્વિનો કુલ વિસ્તાર એક લાખ એસીહજાર ચોગ્ગન છે [૨૦૦૦ હજાર કોસનો એક ભ્રમજન ગણવે]

(૨) આ પૃથ્વિઓના રૂઢીગત નામ—૧ ધરમા, ૨ વશા, ૩ મેધા, ૪ અજના, ૫ અરિષ્ઠા, ૬ મધવી અને ૭ માધવી છે

(૩)—અગ્નિ(—ઘનોદધિ)વાતવલય=વરાળનું ઘટ વાતાવરણ

ઘનવાતવલય=ઘટ હવાનું વાતાવરણ

તનુવાતવલય=પાતળી હવાનું વાતાવરણ

વાતવલય=વાતાવરણ

‘આકાશ’ કહેતા અહીં અલોકાકાશ તમજવું ॥૧॥

* આ અધ્યાયમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રની વર્ણન હોવાથી પહેલાં બે અધ્યાયોની નાદક સૂત્રના સમ્બંધ છતાં પાઠને અર્થ આપવામાં આવ્યો નથી પરંતુ આખા સૂત્રો સીધો અર્થ આપવામાં આયો છે

સાત પૃથિવિઓમા બિલોની સખ્યા

તાસુ ત્રિશત્પંચવિંશતિપંચદશદશત્રિપંચોનૈકનરક-
શતસહસ્રાણિ પંચ ચૈવ યથાક્રમમ્ ॥૨॥

અર્થ:- તે પૃથ્વિઓમા ક્રમથી પહેલીમા ત્રીસ લાખ, બીજીમા
પચીસ લાખ, ત્રીજીમા પદર લાખ, ચોથીમા દશ લાખ, પાચમીમા
ત્રણ લાખ, છઠીમા એક લાખમા પાચ ઓછા(૬૯૯૯૫) અને સાત-
મીમા પાચ જ નરક-બીલો છે [આ બીલો જમીનમા ખાડા કરેલા
ઢોલની માફક પોલ સમાન છે, કુલ ૮૪ લાખ નરકવામા (બીલો) છે]

કેટલાક જીવો મનુષ્યગતિ અને તિર્થંચગતિ એ બે જ ગતિ માને
છે કેમકે તેઓ તે પ્રકારના જ જીવોને હેષે છે, તેમજુ જ્ઞાન સકુ-
ચિત હોવાથી તેઓ એમ માને છે કે-મનુષ્ય કે તિર્થંચગતિમા
વીત્રકું ખ તે જ નરકગતિ છે, બીજી કોઈ નરકગતિ તેઓ માનતા
નથી પરંતુ તેમની તે માન્યતા ખોટી છે કેમકે મનુષ્ય અને તિર્થંચ-
ગતિથી જુદી એવી નરકગતિ તે જીવના અશુભભાવજુ ફળ છે.
તેના હોવાપણી સાબિતી નીચે મુજબ છે-

નરકગતિની સાબિતી

જે જીવ મહા આકરા બૂડા દુધ્નૂર્યો કરે છે અને પાપ કાર્યો
કરતી વખતે સામા જીવોને શુ કુ ખ થાય છે તે જીવોની પોતે
ધીરજ રાખતો નથી તથા પોતાને સગવડ થાય તેવી એક પક્ષની
દુષ્કલુદ્ધિમા એકાગ્ર થાય છે, તે જીવને તેવા કૂર પરિણામોના ફળરૂપ
આતરા વિનાના અનત અગવડતા ભોગવવાના સ્થાન અધોલોકમા
છે, તેને નરકગતિ કહેવાય છે

દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નરક એ ચારે ગતિ સઘાય છે, તે
વરિપત નથી પરંતુ જીવોના પરિણામજુ ફળ છે જેણે બીજાને મારી
નાખવાના કૂર ભાવ ક્યાં તેના ભાવમા, પોતાની સગવડતા સાધવામા
વચ્ચે અગવડતા કરનાર કેટલા જીવો મારી નાખવા તે સખ્યાની
હદ નથી, તથા કેટલો કાળ મારવા તે કાળની હદ નથી, તેથી તેજુ

કુળ પદ્મ હૃદ વિનાનુ અનતકુખ લોભવાનુ જ હોય, એવુ સ્થાન તે નહીં છે, મનુષ્યલોકમા એવું કોઈ સ્થાન નથી

જે કોઈ અગવડતા ટાળવા માગે છે તે જોટલા વિરોધી જણાય તે બધાને મારવા ઇચ્છે છે, પછી અગવડતા કરનારા બે-પાંચ હોય કે ઘણા હોય તે બધાનો નાશ કરવાની ભાવના એવે છે; તેના અભિપ્રાયમા અનતગંગા સુધી અનત ભવ કરવાના ભાવ પામ્યા છે તે ભવની અનત સંખ્યાના કારણમા અનત જીવ મારવાનો-લહાર કરવાનો ભાવ છે જે જીવે કારણમા અનતગંગા સુધી અનત જીવને મારવાના, અગવડતા દેવાના ભાવ એવા છે તેના ક્રૂરમા તે જીવને લીધ કુખના સંયોગના જવુ પડે છે અને તે નરકગતિ છે લાખે ખૂન કરનારને લાખવાનું ફાંસી મળે તેવુ આ લોકમા બનતુ નથી તેવી તેને તેના કર ભાવ પ્રમાણે પૂરુ મગ મગતું નથી, તેને તેના ભાવનુ પૂરુ કુળ મગવાનુ સ્થાન ધણે કાળ અનત કુખ લોભવાનું એવ નરક છે, તે નીચે સાચત ॥૨॥

નારકીઓના કુખનુ વર્ણન

નારકા નિત્યાશુભતરલેશ્યાપરિ-

ણામદેહવેદનાવિક્રિયા. ॥૩॥

અર્થ—નારકીજીવો હમેશા જ અત્યંત અશુભ લેશ્યા, પરિણામ, શરીર, વેદના અને વિક્રિયાને ધાન્ય કરે છે

ટીકા

(૧) લેશ્યા—આ દ્રવ્ય લેશ્યાનુ સ્વરૂપ છે કે જે આયુ સુધી રહે ॥ શરીરના રંગને અહીં દ્રવ્યલેશ્યા કહી ॥ ભાવલેશ્યા અતર્કુહર્તમા બદલાય છે તેનુ વર્ણન અહીં નથી અશુભલેશ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે—કપોત, નીલ અને કૃષ્ણ પહેલી તથા બીજી પૃથ્વિમા કપોતલેશ્યા, ત્રીજી પૃથ્વિમા ઉપરના ભાગમા કપોત-અને નીચેના ભાગમા નીલ, ચોથીમા નીલ, પાંચમીના ઉપરના ભાગમા નીલ

અને નીચેના ભાગમાં કૃષ્ણ અને છઠ્ઠી તથા સાતમી પૃથ્વીમાં કૃષ્ણ-લેશ્યા હોય છે

(૨) પરિણામ—અહીં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ અને શબ્દને 'પરિણામ' કહેલ છે

(૩) શરીર—પહેલી પૃથ્વીમાં શરીરની ઊંચાઈ ૭ ધનુષ ૩ હાથ અને ૬ અંગુલ છે તે હુડક આકારે છે, ત્યારપછી નીચે નીચેની પૃથ્વીના નારકીઓના શરીરની ઊંચાઈ ક્રમથી બમણી બમણી છે

(૪) વેદના—પહેલેથી ચોથી નરક સુધીમાં ઉપ્લવેદના છે, પાંચમીના ઉપલા ભાગમાં ઉપ્લુ અને નીચેના ભાગમાં ચીત છે, તથા છઠ્ઠી અને સાતમી પૃથ્વીમાં મકારીત વેદન હોય છે નારકીઓનું શરીર વૈકિયિક હોવા છતાં તેના શરીરના વૈકિયિક પુદ્ગલો મળ, મૂન, કંક, વમન, સડેલ માંસ, હાડ અને ચામડીવાળા ઔદારિક શરીર ક્રમતા અત્યંત અશુભ હોય છે ॥૩૭॥

નારકીઓ એક બીજાને દુખ આપે છે

परस्परोदीरितिदुःखाः ॥४॥

અર્થ.—નારકી છવો પરસ્પર એક બીજાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે (—તેઓ કૃતરાની માફક પરસ્પર લડે છે)

विशेष दुःख

सकिल्पाऽमुरादीरितिदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥५॥

અર્થ—અને તે નારકીઓ ચોવી પૃથ્વી પહેલા પહેલા (એટલે કે ત્રીજી પૃથ્વી પર) અત્યંત સકલ્પ પરિણામના ધારક એવા અબ-અબરિત આદિ વ્યતિના અમુરકુમાર દેવો દ્વારા દુખ પામે છે અર્થાત્ અબ-અબરિષ અમુરકુમાર દેવો ત્રીજી નારકી સુધી જઈને નારકી છવોને દુખ આપે છે તથા તેમને પૂર્વ વેરરનરક કસાવીને અકરો-અહર લગાવે છે અને દુખી દેખી શકાય થાય છે.

ટીકા

સૂત્ર ૩-૪-૫ માં નારકીના કુખોનું વર્ણન કરતા તેના ચત્રીર, તેના ૨૧, સ્પર્શ વગેરેને તથા બીજા નારકીઓ અને દેવોને દુઃખના ઘરણા કહ્યા છે, તે ઉપચારકથન છે ખરેખર તે ઘેડ પર પદાર્થો દુઃખના કારણો નથી તેમ જ તેનો સંયોગ તે કુખ નથી પર પદાર્થો પ્રત્યેની જીવની એકત્વબુદ્ધિ તે જ ખરૂં કુખ છે તે કુખ વખતે નરક ગતિમા નિમિત્ત તરીકે જાણ નયોગો કયા હોય તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ ૨૫ સૂત્રો કહ્યા છે, પણ તે શરીરાદિ કુખના ખરેખર કારણ છે એમ સમજવું નહિ.

નરકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પ્રમાણ

તેજ્વેકત્રિસપ્તદરાસપ્તદગદ્ધારિત્રય-

સ્ત્રિરાત્સાગરાપમા સત્વાના પરા સ્થિતિ ॥૬॥

અર્થ—તે નરકોમાં નારકી જીવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યિતિ કેમથી પહેલીમાં એક સાગર, બીજીમાં ત્રણ સાગર, ત્રીજીમાં સાત સાગર, ચોથીમાં દસ સાગર, પાંચમીમાં સત્તર સાગર, છઠ્ઠીમાં બીસ સાગર અને સાતમીમાં તેનીસ સાગર છે.

ટીકા

(૧) નારકીમાં ભયાનક કુખ હોવા છતાં નારકીઓનું આયુષ્ય નિરૂપકમ હોય છે—તેનું અક્ષાંશમૂલ્ય યતું નથી.

(૨) આયુષ્યનો આ ક્ષણ વર્તમાન મનુષ્યના આયુષ્યની અપેક્ષાએ લાખો લાખો, પણ જીવ અનાદિથી છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ પણાના કારણે આવું નારકીપણું જીવે અનતવાર લોગબ્ધુ છે અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ ની ટીકામાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ પરિવ્રમણ (પરાવર્તન)નું જે સ્વરૂપ આપ્યું છે તે જોના માત્રુમ પડશે કે આ ક્ષણ તો મહાનાગરના એક બી કુમાર પાણી કરતા પણ ઘણો જોડો છે.

(૩) નારકીના જીવોને જે સયાતન હુ ખ છે તે ખરી રીતે જોતા માઠા શરીર, વેદના, ખારપીટ, તીવ્રઉષ્ણતા, તીવ્રશીતતા વગેરેના કારણે નથી, પણ મિથ્યાદષ્ટિપણે તે સયોગો પ્રત્યે અનિષ્ઠ-પણાની ખોટી કલ્પના કરી જીવ તીવ્ર આકુળતા કરે છે તેનું હુ ખ છે પર સયોગો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ છે જ નહિ, પણ તે ખરી રીતે તો જીવના જ્ઞાનના સયોગશમના ઉચ્ચોગ અનુસાર જ્ઞેય(જ્ઞાનમા જણાવા લાયક) પદાર્થો છે તે પદાર્થો દેખીને જ્યાંએ અજ્ઞાની જીવ હુ ખની કલ્પના કરે છે ત્યાં પરદ્રવ્યો ઉપર 'હુ ખમા નિમિત્ત થયા' એવો આરોપ આવે છે

(૪) શરીર ગમે તેટલું ખરાબ હોય, ખાવાનું પણ મળતું ન હોય, પાણી પીવા મળતું ન હોય, તીવ્ર ગરમી કે તીવ્ર ઠંડી હોય અને બહારના સયોગો (અજ્ઞાનદષ્ટિઓ) ગમે તેવા પ્રતિકૂળ ગણે પરંતુ તે સયોગો જીવોને સમ્યગ્દર્શન (ધર્મ) કરવામાં બાધક નીવડતા નથી, કેમકે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કદી બાધક નથી નરકગતિમાં પણ પહેલેથી સાતમી નરક સુખીમાં જ્ઞાની પુરુષના સત્સમાગમે કે પૂર્વજાવે સાબળેલ આત્મસ્વરૂપના નરકાર તાલ્ય કરીને નારકી જીવો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે. ત્રીજી નરક મુખીના નારકી જીવોને પૂર્વ જાવનો કોઈ સમ્યગ્જ્ઞાની મિત્ર આત્માત્મ સ્વરૂપ સમજાવતા તેનો ઉપદેશ સાંભળી યવાઈ નિર્ણય કરી તે જીવો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે

(૫) એ ઉપરથી સિદ્ધ વાય છે કે, "જીવોને શરીર સાફ હોય, ખાવાપીવાનું ખરાબ ન મળતું હોય અને બહારના સયોગ અનુકૂળ હોય તો ધર્મ ઘઈ શકે અને તે પ્રતિકૂળ હોય તો જીવ ધર્મ ન કરી શકે"-એ માન્યતા સાચી નથી પરંતુ અનુકૂળ કરવામાં પ્રવર લક્ષ્ય રોકવું અને તે અનુકૂળ થયા પછી ધર્મ સમજવો જોઈએ એવી માન્યતા બૂલ ભરેલી છે, કેમકે ધર્મ પરાધીન નથી પણ સ્વાધીન છે અને સ્વાધીનપણે પ્રગટ કરી શકાય છે

(૬) પ્રશ્ન —જો જાહસ યોગો અને ક્યોનો ઉદય ધર્મમાં બાધક નથી તો નારદીશ્વરો ચોથા ગુણસ્વાનવી ઉપર કેમ જતા નથી ?

ઉત્તર —પૂર્વે તે જીવોએ પોતાના પુરુષાર્થની ઘટ્ટી ઉધાઈ કરી છે અને વર્તમાનમાં પોતાની ભૂમિકા અનુસાર મહાપુરુષાર્થ કરે છે તેથી ઉપર ચલતા વાર લાગે છે

(૭) પ્રશ્ન —અમ્યગ્દિને નરકમાં કેવું દુખ હશે ?

ઉત્તર —નરક કે કોઈ મૈત્રન કાળે કોઈ પણ જીવને સુખ-દુખ થતું નથી, પોતાની અણસમજણના કારણે દુખ અને પોતાની સાચી સમજણના કારણે સુખ થાય છે પરંતુ વસ્તુના કારણે સુખ-દુખ કે લાભ-નુકસાન કોઈ જીવને છે જ નહીં અજ્ઞાની નારદીશ્વરને જે દુખ થાય છે તે પોતાની ઊંધી માન્યતારૂપ ઠોષના કારણે થાય છે, બહારના સંયોગના કારણે દુખ થતું નથી અજ્ઞાની જીવો પરંતુ વસ્તુને ક્યારેક પ્રતિકૂળ માને છે અને તેથી તે પોતાની અજ્ઞાનતાને કારણે દુખી થાય છે, અને ક્યારેક પરવસ્તુઓ અનુકૂળ છે એન માની દુખની કાપના કરે છે, તેથી અજ્ઞાની જીવ પર દ્રવ્યો પ્રત્યે ઇષ્ટ-અનિષ્ટપાત્ર સેવે છે

અમ્યગ્દિ નારકો જીવોને અનત સંસારનું બંધન થાય તેવો ખાલ દર્શાવે છે અને તેથી તેટલું સાચું સુખ તેમને નરકમાં પણ છે, જેટલો કષાય રહ્યો છે તેનું અત્યંત દુખ હોય છે પણ થોડાક ભવમાં તે અત્યંત દુખનો થતો તે નાશ કરશે તેઓ પરને દુખદાયક માનતા નથી પણ પોતાની અસાવધાનીને દુખનું કારણ માને છે, તેથી પોતાની અસાવધાની ટાળતા જાય છે અસાવધાની જે પ્રકારની છે—સ્વસ્વરૂપની માન્યતાની અસાવધાની અને સ્વસ્વરૂપના આચરણની અસાવધાની તેમાંથી પહેલા પ્રકારની અસાવધાની તો અમ્યગ્દર્શન થતા દર્શી છે અને બીજા પ્રકારની અસાવધાનતા છે તેને તે ટાળતા જાય છે

(૮) સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને સમ્યગ્દર્શિ થયા પછી જીવ નરક આયુષ્યનો બાધ કળ્તો નથી, પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યા પહેલાં તે જીવે નરકનું આયુષ્ય બાધ્યુ હોય તો તે પહેલી નરકમાં જાય છે પણ ત્યાં તેની અવસ્થા પારા (૭)માં જણાવ્યા મુજબની હોય છે

(૯) પહેલેથી ચોથી નરક સુધીની નીડળીને મનુષ્ય થયેલા જીવો- માથી લાયક જીવો તે બધે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, પાંચમી નરકથી નીડળીને મનુષ્ય થયેલા પાત્ર જીવો સાચુ મુનિપણુ માર્ગ કરી શકે છે, છઠ્ઠી નરકથી નીડળીને મનુષ્ય થયેલા પાત્ર જીવો પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી જઈ શકે છે અને સાતમી નરકથી નીકળેલા જીવો કૂંડ તિયંથ ગતિમાં જ જાય છે આ બેદો જીવોના પુન્યાર્થની તારતમ્યતાના કારણે પડે છે

(૧૦) પ્રશ્ન.-સમ્યગ્દર્શિ જીવોનો અભિપ્રાય નરકમાં જવાનો હોતો નથી, છતાં કેઈક સમ્યગ્દર્શિ નરકમાં જાય છે, તો ત્યાં તે જડકમંતુ ભેર છે અને જડ કમં જીવને નરકમાં લઈ જાય છે તેથી જડું પડે છે —આ વાત ખરી છે કે નહિ ?

ઉત્તર —એ વાત ખરી નથી, એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાંઈ કરી શકે નહિ માટે જડકમં જીવને નરકમાં લઈ જાય એમ જનનું નથી સમ્યગ્દર્શિ કે મિથ્યાદર્શિ કોઈ જીવ નરકમાં જવા માગતા નથી છતાં જે જે જીવો નરકોત્તરે જવા લાયક હોય તે તે જીવો પોતાની ક્રિયાવતીશક્તિના પરિણમનના કારણે ત્યાં જાય છે, તે વખતે કામંભુ અને તૈજસશરીર પણ તેમની પોતાની (—પુદ્ગલ પરમાણુઓની) ક્રિયાવતીશક્તિના પરિણમનના કારણે તે ક્ષેત્રે જીવની માથે જાય છે જીવની તથા કામંભુ અને તૈજસશરીરની ત વ્યવનપયાય (—પ્રદેશત્વગુણની પર્યાય) છે

વળી અભિપ્રાય તો શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય છે અને ઈચ્છા તે ચારિત્ર- ગુણની વિકારીપર્યાય છે દ્રવ્યના નરક જીવો નવતર અને અસહાય છે, તેથી જીવની ઈચ્છા કે અભિપ્રાય જમે તે જાનના, હોવા છતાં

જીવની વ્યવસ્થાપણનું પશ્ચિમન તેનાથી (—અભિનાય અને ઈન્દ્રિય) સ્વતંત્રપણે, તે વખતે તે પરીરના ધર્મ અનુકૂળ થાય છે તે પ્રદર્શન શુભ જોવા છે કે જીવને કયા કોને લઈ જવો તેનું જ્ઞાન હોવાની તેને જરૂર નથી નરકાદિના જનારા તે તે જીવો તેમના આયુષ્યપથ ત તે જોવા સચો અને લાયક હોય છે અને ત્યારે તે જીવોના જ્ઞાનનો કંઈક પક્ષ ત તે જોવા રહેલા જીવો તથા પાંચીને બંધુવા લાયક હોય છે નરકગતિનો ભવ પોતાના પુરુષાર્થના દોષથી બધાયો હોય તેથી ચોક્કસ સમયે તેના ફળપાત્ર જીવની પોતાની લાયકાતના કારણે નારકીનું જન્મ સંયોગરૂપે હોય છે, કર્મ તેને નરકમાં લઈ જવું નથી કરના જરૂર જીવ નરકમાં લાયક છે એમ કહેવું તે તો માત્ર ઉપચારકથન છે, જીવનો કર્મની સાથેનો નિમિત્ત-નિમિત્તિકમબધ બતાવવા માટે ચામોના તે કથન જણાવ્યું છે, પરંતુ ખરેખર જડકર્મ જીવને નરકમાં લઈ લાયક છે એમ બતાવવા માટે તે કહ્યું નથી ખરેખર કર્મ જીવને નરકમાં લઈ લાયક છે એમ માનવું તે મિથ્યા છે

(૧૧) માગર કાળનું માપ

૧ સાગર=૬૪૫૬૦૫૬૦૬ અદાપદ્ય

૧ અદાપદ્ય=એક ગોળ ખાડો જેનો વ્યાસ (diameter) ૧ યોજન (=૨૦૦૦ ફીટ) અને ઊંડાઈ પણ તેટલી જ હોય, તે ઉત્તમ લોગમ્બિના સાત દિવસના ઘંટાના કુખાવાળથી ઠાસીકાસીને ભરી, તેમાંથી દર સો વર્ષે એક વાળ કાઢવો એ પ્રમાણે કરતા ખાડો ખાલી થતા જે વખત લાગે તે એક વ્યવહારકદ્ય છે, એવા અસંખ્યાત વ્યવહારકદ્ય=એક ઉદારકદ્ય અસંખ્યાત ઉદારકદ્ય=એક અદાપદ્ય

આ રીતે અધોલોકનું વર્ણન પુરું થયું ॥૬૧॥

—મધ્યલોકનું વર્ણન—

કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રોના નામો

जम्बुद्वीपलवणादादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥७॥

અર્થ.—આ મધ્યલોકમાં સારા સારા નામવાળા જમ્બુદ્વીપ વગેરે દ્વીપો અને લવણસમુદ્ર વગેરે સમુદ્રો છે

ટીકા

સર્વની વચના યાળીના આકારે જમ્બુદ્વીપ છે-જેમાં આપણે અને શ્રીસીમધરપ્રભુ વગેરે રહીએ છીએ ત્યારપછી લવણસમુદ્ર છે તેની ચારે બાજુ ધાતકીખડકદ્વીપ છે તેની ચારે બાજુ કાળોઢધિસમુદ્ર છે તેની ચારે બાજુ પુષ્કરવરદ્વીપ છે અને તેની ચારે બાજુ પુષ્કરવરસમુદ્ર છે, આવી રીતે એક બીજાથી ઘેરાયેલા અમખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો છે, સૌથી છેલ્લો દ્વીપ સ્વયભૂરમણદ્વીપ છે અને છેલ્લો સમુદ્ર સ્વયભૂરમણસમુદ્ર છે ॥૭॥

દ્વીપો અને સમુદ્રોનો વિસ્તાર અને આકાર

द्विर्द्विविष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥८॥

અર્થ.—પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્ર બમણાબમણા વિસ્તારવાળા અને પહેલા પહેલાના દ્વીપ-સમુદ્રને ઘેરતા, ચૂડીનુનાન આકારવાળા હોય છે ॥૮॥

જમ્બુદ્વીપ

તથા આકાર

યોજનશત-

મઃ ॥૯॥

જમ્બુદ્વીપ છે, તેની

દ્વીપ યાળી અમાન ગોળ

जम्बूद्वीपका नक्शा ।

—મધ્યલોકનું વર્ણન—

કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રોના નામો

જમ્બુદ્વીપલવણાદાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ ॥૭॥

અર્થ:-આ મધ્યલોકના સારા સારા નામવાળા જમ્બુદ્વીપ વગેરે દ્વીપો અને લવણસમુદ્ર વગેરે સમુદ્રો છે

ટીકા

સર્વે પદ્મમા યાળીના આગળે જમ્બુદ્વીપ છે-તેમા આપણે અને શ્રીસીમધરમજી વગેરે રહીએ છીએ ત્યારપછી લવણસમુદ્ર છે તેની આરે ખાશુ ધાતકીખડદ્વીપ છે તેની આરે ખાશુ કાળોઢધિસમુદ્ર છે તેની આરે ખાશુ પુષ્કરવરદ્વીપ છે અને તેની આરે ખાશુ પુષ્કરવરસમુદ્ર છે, આવી રીતે એક બીજાથી ઘેરાયેલા અમ્બ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો છે, સૌથી છેલ્લો દ્વીપ સ્વયંભૂરમજીદ્વીપ છે અને છેલ્લો સમુદ્ર સ્વયંભૂરમજીસમુદ્ર છે ॥૭॥

દ્વીપો અને સમુદ્રોનો વિસ્તાર અને આકાર

દ્વિર્દિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃત્તયઃ ॥૮॥

અર્થ:-પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્ર બમણાબમણા વિસ્તારવાળા અને પહેલા પહેલાના દ્વીપ-સમુદ્રને ઘેરતા, ચૂંટીસમાન આકારવાળા હોય છે ॥૮॥

જમ્બુદ્વીપનો વિસ્તાર તથા આકાર

તત્સમ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશત-

સહસ્રવિષ્કમ્ભો જમ્બુદ્વીપઃ ॥૯॥

અર્થ:-તે બધા દ્વીપ-સમુદ્રોની વચ્ચેમા જમ્બુદ્વીપ છે, તેની નાલિ સમાન સુદર્શન મેરુ છે, તથા જમ્બુદ્વીપ યાળી સમાન ગોળ છે અને એક લાખ યોજન તેનો વિસ્તાર છે

ટીકા

(૧) સુધર્મચીની જાયાઈ એક લાખ યોજનની છે, તેમાંથી તે એ હજાર યોજન, ત્રીજે જમીનમાં અને નવાપુ હજાર યોજન જમીનની કિંમત છે. તે સિવાય ૪૦ યોજનની ચૂલિકા છે [અધી અકૃત્રિમ ખીજોસા માપમાં ૨૦૦૦ કોસનો યોજન લેવામાં આવે છે, તે મુજબ જાણી લેવો.]

(૨) કોઈ પણ જોગ ચીજનો પરિધિ તેના વ્યાસ કરતા ત્રણ-ચતુર્થી સહેજ વધારે (૨૨/૭) હોય છે જળુદીપનો પરિધિ ૩૧૨૨૭ યોજન ૩ કોસ ૧૨ ધનુષ અને ૧૩૧ અંગુલથી કાઢી અધિક થાય છે.

(૩) આ દ્વીપના વિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ ઉત્તરકુડુ ભોગભૂમિમાં અકૃત્રિમ પરિવાર સહિત જળુદીપ છે જેથી આ દ્વીપનું નામ જળુદીપ છે ॥૬॥
સાત ક્ષેત્રોના નામ

ભરતહિમવતહરિવિદેહરમ્યકુહરણ્ય-

તૈરાવતવર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ ॥૧૦॥

અર્થ-આ જળુદીપમાં ભરત, હિમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યકુ, તૈરાવત અને ઝૈરાવત એ સાત ક્ષેત્ર છે.

ટીકા

ભરતક્ષેત્રમાં સ્થાપણે રહીએ છીએ, વિદેહક્ષેત્રમાં થી સીમધરાદિક સ્થાપણ તોડીને લગવાનો વિચાર છે ॥૧૦॥
જેવેલા સાત વિભાગ કરનાર નામ

પૂર્વાપરાયત

કુલાચલોનો ૨૪

હેમાર્જુનતપનીયવૃદ્યરજતહેમમયાઃ ॥૧૨॥

અર્થ-ઉપર કહેલા પર્વતો ક્રમથી ૧-સુવર્ણ, ૨-ચાદી, ૩-તાવેલું સોનું, ૪-વૈદ્ય, (નીલ)મણી, ૫-ચાદી અને ૬-સુવર્ણ જેવા રગના છે ॥૧૨॥

કુલાચલોનું વિશેષસ્વરૂપ

મણિવિચિત્રપાર્શ્વો ઉપરિ મૂલે ચ તુલ્યવિસ્તારાઃ ॥૧૩॥

અર્થ-આ પર્વતોના તટ ચિત્ર-વિચિત્ર મણીઓના છે અને ઉપર, નીચે તથા મધ્યમાં એક સરખા વિસ્તારવાળા છે ॥૧૩॥

કુલાચલો ઉપર સ્થિર સરોવરોના નામ

પદ્મમહાપદ્મતિર્ગિલ્લકેશરિમહાપુણ્ડરિક-
પુણ્ડરીકા હ્રદાસ્તેપામુપરિ ॥૧૪॥

અર્થ-એ પર્વતોની ઉપર ક્રમથી ૧-પદ્મ, ૨-મહાપદ્મ, ૩-તિર્ગિલ્લ, ૪-કેશરિ, ૫-મહાપુણ્ડરિક અને પુણ્ડરીક નામના સરોવરો છે ॥૧૪॥

પહેલા સરોવરની લખાઈ-પહેળાઈ

પ્રથમો યોજનસહસ્રયામસ્તદર્દ્ધવિષ્કમ્બો હ્રદઃ ॥૧૫॥

અર્થ-પહેલું પદ્મસરોવર એક હજાર યોજન લાંબુ અને લખાઈથી અર્ધું અર્થાત્ પાંચનો યોજન વિસ્તારવાળું છે ॥૧૫॥

પહેલા સરોવરની જાડાઈ (-ઊંડાઈ)

દશયોજનાવગાહઃ ॥૧૬॥

અર્થ-પહેલું સરોવર દસ યોજન અવગાહ (જાડાઈ-ઊંડાઈ) વાળું છે ॥૧૬॥

231

(૧) મુદત ૧ મેડુની બિચાંઈ એક લાખ યોજનની છે, તેમાંથી તે એક હજાર યોજનની જે જમીનમાં બને નવાણુ હવાર યોજન જમીનની ઉપર છે તે સિવાય ૪૦ યોજનની સુવિધા છે [બધી અકૃત્રિમ ચીજોના માપમાં ૨૦૦૦ ડોસનો યોજન લેવામાં આવે છે, તે મુજબ અહીં લેવો.]

(૨) ડૉ. પશુ ગોળ નીજનો પરિધિ તેના વ્યાસ કરતા ત્રણ-ગણાથી સહેજ વધારે (૨૨/૭) હોય છે જમ્બુદ્રીપનો પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ ચોજન ૩ કોસ ૧૦ ધનુષ અને ૧૩ા અશુક્લથી કાઢકે અધિક થાય છે

(૩) આ દીપના નિદેહ્યેતમા આયેદ ઉત્તરકુડુ સોગભૂમિમા
અનાદિનિધન પૃથ્વિજાયકપ અદૃશિમ પરિવાર સચિત જયુવૃક્ષ છે
સેધી આ દીપનુ નામ જયુદીપ ॥ ૬૫ ॥

सात क्षेत्रीय नाम

भरतहमवतहरिमिंदहरभ्यकहरण्य-
तैरावतवर्षा. क्षेत्राणि ॥१०॥

અર્થ - આ જ પુત્રીપદ્મા ભરત, કેમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યદ્, હૈરણ્યવત અને ઓરાવત એ સાત મેત્ર છે

121

ટીકા
 ભરતચેતના વ્યાપણે રહીએ હીએ, વિદેહકેતના ધી સીમ ધરાદિક
 ચીસ વિહરમાન નીર્ધ કર ભગવાનેા વિચરે ॥૧૦॥
 કોનોના આત નિભાવે

ક્ષેત્રોના માત્ર વિભાગ કરનારા છ પવતોના નામ
 નરિશ્વરના :

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमव-
न्निषधनीलसुमीशिश्वरिणा वर्षधरपर्वता. ॥११॥

अथ - ते 'स्य' इत्येवमपि वयं धरणीवत्ता. ॥११॥
उत्तराया पूर्वाधी पश्चिम सुधी

심화

५३

५, ४-नील, ५-रुक्मी

702

44

કુલાચલોનો ૨૩

હેમાજુનતપનીયવૈદુર્યરજતંદમમયાઃ ॥૧૨॥

અર્થ - ઉપર કહેલા પર્વતો ક્રમથી ૧-સુવર્ણ, ૨-ચાંદી, ૩-તાલેહુ સોનુ, ૪-વૈદુર્ય (નીલ)મણી, ૫-ચાંદી અને ૬-સુવર્ણ જેવા રંગના છે ॥૧૨॥

કુલાચલોનુ વિશેષસ્વરૂપ

મણિવિચિત્રપાર્થા ઉપરિ મૂલં ચ તુલ્યવિસ્તારાઃ ॥૧૩॥

અર્થ - આ પર્વતોના તટ ચિત્ર-વિચિત્ર મણીઓના છે અને ઉપર, નીચે તથા મધ્યમા એક સરખા વિસ્તારવાળા છે ॥૧૩॥

કુલાચલો ઉપર સ્થિર સરોવરોના નામ

પદ્મમહાપદ્મતિર્ગિલ્કેશરિમહાપુણ્ડરિક-
પુણ્ડરીકા હ્રદાસ્તેપામુપરિ ॥૧૪॥

અર્થ - એ પર્વતોની ઉપર ક્રમથી ૧-પદ્મ, ૨-મહાપદ્મ, ૩-તિર્ગિલ્ક, ૪-કેશરિન, ૫-મહાપુણ્ડરિક અને પુણ્ડરીક નામના સરોવરો છે ॥૧૪॥

પહેલા સરોવરની લખાઈ-પહોળાઈ

પ્રથમો યોજનસહસ્રયામસ્તદર્દ્ધવિષ્કમ્ભો હ્રદઃ ॥૧૫॥

અર્થ - પહેલું પદ્મસરોવર એક હજાર યોજન લાંબુ અને લખાઈથી અધુ અઘાત પાંચમો યોજન વિસ્તારવાળું છે ॥૧૫॥

પહેલા સરોવરની બહાઈ (-ઊંડાઈ)

દશયોજનાવગાહઃ ॥૧૬॥

અર્થ - પહેલું સરોવર દસ યોજન અવગાહ (બહાઈ-ઊંડાઈ) વાળું છે ॥૧૬॥

તે સરોવરની વચ્ચેના કમળનું પ્રમાણ

તન્મધ્યે યોજનં પુષ્કરમ્ ॥૧૭॥

અર્થ - તેની મધ્યમા એક યોજન વિસ્તારવાળું કમળ છે ॥૧૭॥
મહાપદ્માદિ સરોવરો તથા તેમાના કમળનું પ્રમાણ

તદ્વિગુણદ્વિગુણા હતા પુષ્કરાણિ ચ ॥૧૮॥

અર્થ - આગળના સરોવરો તથા તેમાના કમળ પહેલા સરોવર,
તથા કમળથી કેરે બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે

ટીકા

આ બમણા બમણાનો કમ તિગિન્હક નામના ત્રીજા સરોવર
સુધી છે પછી તેની આગળના ત્રણ સરોવરો તથા તેમાના કમળ
ચક્ષિણના સરોવર અને કમળો સમાન વિસ્તારવાળા છે ॥૧૮॥

છ કમળોમા રહેનાર છ દેવીઓ

તન્નિવાસિન્યો દેવ્યઃ શ્રીહરીધૃતિકીર્તિબુદ્ધિલક્ષ્મ્યઃ
પલ્યોપમસ્થિતયઃ સસામાનિકપરિપત્કા ॥૧૯॥

અર્થ - એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી અને સામાનિક તથા
પારિષદ ભાવના દેવો સહિત ધી, સ્ત્રી, પૃતિ, કીર્તિ, 'બુદ્ધિ' અને
સહમી નામની દેવીઓ કમળો એ કમળો પર નિવાસ કરે છે

ટીકા

ઉપર કહેલા કમળોની વર્ણિકાના મધ્યભાગમા એક ઠોસ લાણુ,
અષ્ટો ઠોસ પહોળું અને એક ઠોસથી કાર્ધક ઓછું જાણુ સફેદ
રંગનું ભવન છે તેમા તે દેવીઓ રહે છે અને તે તળાવોમા જે
અન્ય પરિવાર કમળ છે તે ઉપર સામાનિક તથા પારિષદ દેવો
રહે છે ॥૧૯॥

ચૌદ મહા નદીઓના નામ

ગંગાસિંધુરોહિત્રોહિતાસ્પાહરિદ્વરિકાન્તાસીતાસીતોદા
નારીનરકાન્તાસુવર્ણરૂપ્યકૂલારક્તરક્તોદાઃ સરિત-

સ્તન્મધ્યગાઃ ॥૨૦॥

અર્થ:-(ભરતમા) ગંગા-સિંધુ, (હૈમવતમા) રોહિત-રોહિ-
તાસ્પા, (હરિશ્ચેત્રમા) હરિત-હરિકાન્તા, (વિદેહમા) મીતા-સીતોદા,
(રમ્યકમા) નારી-નરકાન્તા, (હેરણ્યવતમા) સુવર્ણકૂલા-રૂપ્યકૂલા અને
(ઐરાવતમા) રક્તા-રક્તોદા એ પ્રમાણે જ પુત્રીપત્ન ઉપર રહેલા સાત
સેત્રોમા ચૌદ નદીઓ વચ્ચે વહે છે.

ટીકા

પહેલા પદ્મસરોવરમાથી પહેલી તથા છઠ્ઠા પુદ્ગરીકસરોવરમાથી
છેલ્લી તથા બાકીના સરોવરોમાથી બે બે નદીઓ નીકળી
છે ॥૨૦॥

નદીઓના વહેણનો ક્રમ

વ્દયોદ્વિયો પૂર્વાઃ પૂર્વગાઃ ॥૨૧॥

અર્થ:-(આ ચૌદ નદીઓને બળેના સમૂહમા લેવી) દરેક
બેના સમૂહમાથી પહેલી નદી પૂર્વ તરફ વહે છે (અને તે દીશાના
સમુદ્રમા બળે છે) ॥૨૧॥

શેષાસ્ત્વપરગાઃ ॥૨૨॥

અર્થ:-બાકી રહેલી ત્રણ નદીઓ પશ્ચિમ તરફ જાય છે (અને
તે તરફના સમુદ્રમા બળે છે). ॥૨૨॥

આ ચૌદ મહા નદીઓની સહાયક નદીઓ

ચતુર્દશનદીસહસ્રપરિવૃત્તા ગંગાસિન્ધાદયો નદયઃ ॥૨૩॥

અર્થ:-ગંગા-સિંધુ બાકી નદીયુગલ ચૌદ હજાર સહાયક નદી-
ઓથી ઘેરાયેલ છે,

ટીકા

સહાયક નદીઓની સખ્યાનો કમ પણ વિદેહક્ષેત્ર સુધી આગળ આગળના યુગલોમા પહેલા પહેલાના યુગલથી જુમણો બમણો છે, અને દત્તરના તથા ચેત્રોમા દક્ષિણના તથા ચેત્રોની 'સમાન' ।

—નદી-યુગલ—

ગંગા-સિંધુ

રોહિત-રોહિતાસ્યા

હરિત-હરિકા તા

મીતા-મીતોના

નારી-નરકાન્તા

સુવર્ણ-રૂપા-રૂપ્ય-રૂપા

રકતા-રકતોદા

—સહાયક નદીઓની સખ્યા—

૧૪ હજાર

૨૮ હજાર

૫૬ હજાર

૧ લાખ ૧૨ હજાર

૫૬ હજાર

૨૮ હજાર

૧૪ હજાર

॥૨૩॥

ભરતવેનનો વિસ્તાર

ભરતઃ પદ્ધર્વિરાતિપંચયોજનશતવિસ્તારઃ પદ્ધ
ચૈકોનર્વિરાતિભાગા યોજનસ્ય ॥૨૪॥

અર્થ—ભરતવેનનો વિસ્તાર પાચસો છવીસ અને એક યોજનના ઓગણીસ ભાગમાથી છ ભાગ અધિક છે

ટીકા

(૧) ભરતવેનનો વિસ્તાર ૫૨૬ ૬/૧૬ યોજન છે (ભુગોલ સૂત્ર ૩૨)

(૨) ભરત અને ગૈરાવતવેનની વચમા પૂર્વ-પશ્ચિમ સુધી લાખો વિલ્યાધ પર્વત છે, જેથી ગંગા-સિંધુ અને રકત-રકતોદા નદીને કારણે બને ક્ષેત્રોના છ છ ખડ ચર્ધાન્ય છે, તેની વચમા આર્ય-ખડ અને બાકીના પાચ ભેદજખડ છે—ત્રીય કરાદિ પદ્ધધારી-પુરુષો ભરત, ગૈરાવતના આય ખડમા તથા વિદેહક્ષેત્રોમા જ જન્મે છે

॥૨૪॥

આગળના ક્ષેત્રો અને પર્વતોનો વિસ્તાર

તદ્વિગુણદ્વિગુણવિસ્તારા વર્ષવસ્વર્ષા વિદેહાન્તાઃ ॥૨૫॥

અર્થ - વિદેહક્ષેત્ર પર્વતના પર્વત અને ક્ષેત્ર ભરતક્ષેત્રથી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે ॥૨૫॥

વિદેહક્ષેત્રથી આગળના પર્વત અને ક્ષેત્રોનો વિસ્તાર

ઉત્તરા દક્ષિણતુલ્યાઃ ॥૨૬॥

અર્થ - વિદેહક્ષેત્રથી ઉત્તરના તથા પર્વત અને તથા ક્ષેત્ર દક્ષિણના પર્વત અને ક્ષેત્રોની મમાન વિસ્તારવાળા છે

ટીકા

ક્ષેત્રો અને પર્વતોનો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે -

ક્ષેત્ર કે પર્વત	વિસ્તાર-ચોજન	ઊંચાઈ	ઊંડાઈ
૧ ભરતક્ષેત્ર	$૫૨\frac{૬}{૧૮}$	x	x
૨ ક્ષિમવત્ કુલાચલ	$૧૦૫૦\frac{૧}{૧}$	૧૦૦ ચો	૨૫ ચો
૩ હિમવત્ ક્ષેત્ર	$૨૧૦૫\frac{૫}{૧૮}$	x	x
૪ મહા ક્ષિમવત્ કુલાચલ	$૪૨૧૦\frac{૧૦}{૧૮}$	૨૦૦	૫૦
૫ હરિક્ષેત્ર	$૮૪૨૧\frac{૧}{૧}$	x	x
૬ ત્રિપદ કુલાચલ	$૧૬૮૪૨\frac{૧}{૧૮}$	૪૦૦	૧૦૦
૭ વિદેહક્ષેત્ર	$૩૩૬૮૪\frac{૬}{૧૮}$	x	x
૮ નીલ કુલાચલ	$૧૬૮૪૨\frac{૧}{૧૮}$	૪૦૦	૧૦૦
૯ રગ્યક્ષેત્ર	$૮૪૨૧\frac{૧}{૧૮}$	x	x

૧૦ કુલિમકુલાચલ	૪૨૧૦ $\frac{૧૦}{૧૬}$	૨૦૦	૫૦
૧૧ હૈરમયક્ષેન	૨૧૦૫ $\frac{૫}{૧૬}$	X	X
૧૨ શિખરી કુલાચલ	૧૦૫૨ $\frac{૧૦}{૧૬}$	૧૦૦	૨૫
૧૩ ઐરાવત મેઝ	૫૨૬ $\frac{૬}{૧૬}$	X	X

[કુલાચલનો અર્થ પર્વત સમજવો] ॥૨૬॥

ભરત અને ઐરાવતક્ષેત્રમા કાળચક્રનું પરિવર્તન
 ભરતૈરાવતયોર્વૃદ્ધિહ્રાસૌ પદસમયામ્યામુત્સર્પિણ્યવસ-
 પિંનીમ્યામ્ ॥૨૭॥

અર્થ - છ કાળવાળી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમા ભરત અને
 ઐરાવતક્ષેત્રમા જીવોના અનુભવાદિમા વૃદ્ધિ હાનિ થતી રહે છે

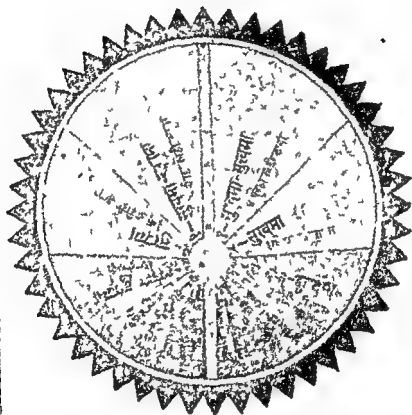
ટીકા

(૧) વીસ કોડાકોડી સાગરને એક કલ્પકાળ કહેવામા આવે છે,
 તેના બે ભે. છે ૧ ઉત્સર્પિણી-જેમા જીવોના જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ
 થાય છે અને ૨ અવસર્પિણી-જેમા જીવોના જ્ઞાનાદિનો ઘટાડો
 થાય છે

અવસર્પિણીના ૮ ભે. છે ૧ સુખમસુખમા, ૨ સુખમા, ૩ સુખમ-
 દુષમા, ૪ દુષમસુખમા, ૫ દુષમા અને ૬ દુષમદુષમા આવી રીતે
 ઉત્સર્પિણીના પણ દુષમદુષમાથી શરૂ કરીને સુખમસુખમા સુધી છ
 ભે. સમજવા

(૨) ૧-સુખમસુખમાનો કાળ ચાર કોડાકોડી સાગર, ૨-સુખમાનો
 ત્રણ કોડાકોડી સાગર, ૩-સુખમદુષમાનો બે કોડાકોડી સાગર,
 ૪-દુષમસુખમાનો એક કોડાકોડી સાગરમા બેતાલીસ હજાર વર્ષ
 ઓછા, ૫-દુષમાનો એકવીસ હજાર વર્ષ અને ૬-દુષમદુષમા
 (-અતિદુષમા)નો એકવીસ હજાર વર્ષ છે

कालचक्र ।

युगपरिवर्तन चित्र ।

ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમા આ છ લેટોવાળુ પરિવર્તન થયા કરે છે અસખ્યાત અવસર્પિણી વીતી ગયા પછી એક હુડાવનર્પિણી કાળ આવે છે હાલ હુડાવસર્પિણીકાળ આવે છે

(૩) ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રના શ્લેષ્ઠખડા તથા વિન્યાધ પર્વતની ત્રેણિઓમા અવસર્પિણીકાળમા ચતુર્થ (દ્વિતમ-સુખમા) કાળની શરુઆતથી તે અવસર્પિણીના અત સુધી પરિવર્તન થાય છે અને હિસર્પિણી કાળમા ત્રીજા (દ્વિતમ સુખમા) કાળની શરુઆતથી તે અવસર્પિણીના અત સુધી પરિવર્તન થાય છે તેમા આર્યખડોની માફક છએ ઝાળોતુ પરિવર્તન થતુ નથી અને તેમા પ્રલયકાળ પણ હોતો નથી

(૪) ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનુ આયુષ્ય તથા ઊંચાઈ

આરો(કાળ) આયુષ્ય				ઊંચાઈ	
શરૂમા		અતમા		શરૂમા	અતમા
૧	૩ પત્ર	૨ પત્ર		૩ ઠોસ	૨ ઠોસ
૨	૨ પત્ર	૧ પત્ર		૨ ઠોસ	૧ ઠોસ
૩	૧ પત્ર	૧ ઠોટી પૂર્વ		૧ ઠોસ	૫૦૦ ધનુષ
૪	૧ ઠોટી પૂર્વ	૧૨૦ વર્ષ		૫૦૦ ધનુષ	૭ હાથ
૫	૧૨૦ વર્ષ	૨૦ વર્ષ		૭ હાથ	૭ હાથ
૬	૨૦ વર્ષ	૧૫ વર્ષ		૨ હાથ	૧ હાથ

મનુષ્યનો આહાર

કાળ	આહાર	
૧	ચામા દિવસે ખેતર જેટલો	} ત્રીજા કાળ સુધી ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમા લોગજીમિ હોય છે
૨	એકાતરા બેગ (ફળ) જેટલો	
૩	એકાતરા આમળા જેટલો	
૪	રાજ એક વાર	

- ૫ ઘણી વાર
૬ અતિ પ્રચૂર વૃત્તિ, - મનુષ્ય નગ્ન, માછલા વગેરેનો આહાર,
મુનિ-શ્રાવકનો અભાવ, ધર્મનો નાશ ॥૨૭॥

અન્યભુમિઓની કાળ અવસ્થા

તામ્યામપરા ભ્રમયોઽસ્થિતાઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ — ભરત અને ઔરાવત સિવાયના બીજાં ક્ષેત્રો એક જ
અવસ્થામાં રહે છે — તેમાં કાળનું પરિવર્તન હોતું નથી ॥૨૮॥

હિમવતકે વગેરે ક્ષેત્રોમાં આયુષ્ય

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हेमवतरुहरिवर्षकदेव-
कुरवका. ॥ ૨૯ ॥

અર્થ — હિમવતક, હારિવર્ષક અને વિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ દેવકુટુંબના
મનુષ્યો, ત્રિયંબકો ક્રમે ક્રમે એક પંચ, બે પંચ અને ત્રણ પંચના
આયુષ્યવાળા હોય છે

ટીકા

એ તથા મેનોના મનુષ્યોની જિંદગી અનુક્રમે એક, બે અને
ત્રણ ઠાસની હોય છે ૨૭ નીલ, ગુકલ અને પીત હોય છે ॥૨૮॥

હૈરણ્યવતકાદિ ક્ષેત્રોમાં આયુષ્ય

तथोत्तराः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ — ઉત્તરના ક્ષેત્રોમાં વસતા મનુષ્યો હિમવાનાદિના મનુ-
ષ્યોની સમાન આયુષ્યવાળા હોય છે

ટીકા

(૧) હૈરણ્યવતક ક્ષેત્રની રચના હિમવતકની સમાન, રમ્યક ક્ષેત્રની
રચના હરિશ્ચેત્રની સમાન અને વિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ ઉત્તરકુટુંબની
રચના દેવકુટુંબ સમાન છે

(૨) લોગભૂમિ-એવી રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્યરૂપ ત્રણ લોગભૂમિના બળે મેત્રો છે જળુદીપમા ૬ લોગભૂમિઓ અને અદી દીપમા કુલ ત્રીસ લોગભૂમિઓ છે જેમા સર્વ પ્રકારની સામગ્રી ક્ષયવૃક્ષોમાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને લોગભૂમિ કહેવાય છે ॥૩૦॥

વિદેહક્ષેત્રમા આયુષ્ય

વિદેહેષુ સંસ્યેયકાલાઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ —વિદેહક્ષેત્રોમા મનુષ્યો અને તિય' યોનુ આયુષ્ય સખ્યાત વર્ષ'નુ હોય છે

ટીકા

વિદેહક્ષેત્રમા જ્યાં ૮ પાંચસો ધનુષ અને આયુષ્ય એક કરોડ-પૂર્વ'નુ હોય છે ॥ ૩૧ ॥

ભરતક્ષેત્રનો બીજી રીતે વિસ્તાર

ભરતસ્ય વિષ્કંભો જમ્બુદ્વીપસ્ય નવતિરાતભાગઃ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ —ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર જમ્બુદ્વીપના એકસોનેવુ મા ભાગ જેટલો ૭

ટીકા

૩૪ મા સૂત્રમા ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર બતાવ્યો છે, તેમા અને આમા કાંઈ ફેર નથી, માત્ર કથનનો પ્રકાર જુદો છે જે એક લાખના એકનો નેવુ હિસ્સા કરીએ તો કરેક હિસ્સાનુ પ્રમાણ $૫૨૬\frac{૬}{૧૯}$ યોજન થાય ૭ (જુઓ સૂત્ર ૯) ॥૩૨॥

ધાતકીખડનુ વર્ણન

દ્વિર્ધાતકીસ્વણ્ડે ॥ ૩૩ ॥

અર્થ —ધાતકીખડ નામના બીજા દીપમા ક્ષેત્ર, કુલાચલ, મેરુ, નદી વગેરે બધા પદાર્થોની રચના જમ્બુદ્વીપથી બમાવી બમણી ૭

ટીકા

ધાતકીખડ લવણ સમુદ્રને ઘેર છે અર્થાત્ લવણ સમુદ્રને ફરતો છે, તેનો વિસ્તાર આર લાખ યોજન છે તેના ઉત્તરકુટુ પ્રાતમા ધાતકી (આખળા) ના વૃક્ષો છે તેવી તેને ધાતકીખડ કહેવાય છે ॥૩૩॥

પુષ્કરાદ્ધંદ્રીપતુ વણુન

પુષ્કરાદિ ચ ॥૩૪॥

અર્થ — પુષ્કરાદ્ધંદ્રીપમા પણુ બધી રચના જળુદ્રીપની રચનાથી બમણી બમણી છે

ટીકા

પુષ્કરાદ્રીપનો વિસ્તાર ૧૬ લાખ યોજન છે, તેની વચ્ચમા ચૂડીના આકારે માનુષોત્તર પર્વત પડેલો છે જેથી તે દ્રીપના બે હિસ્સા થઈ જાય ॥ પૂર્વોર્ધમા બધી રચના ધાતકીખડ સમાન છે અને જળુદ્રીપથી બમણી છે આ દ્રીપના ઉત્તરકુટુ પ્રાતમા એક પુષ્કર (કમળ) છે તેથી તેને પુષ્કરવરદ્રીપ કહેવાય છે, ॥૩૪॥

મનુષ્યક્ષેત્ર

પ્રાહ્માનુષોત્તરાન્મનુષ્યા. ॥ ૩૫ ॥

અર્થ — માનુષોત્તર પર્વત સુધી એટલે કે અદ્રીદ્રીપમાં જ મનુષ્યો હોય છે — માનુષોત્તર પર્વતથી આગળ શ્રદ્ધિધારી મુનિશ્વર કે વિદ્યાધરો પણ જઈ શકતા નથી

ટીકા

(૧) જળુદ્રીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકીખડ, ઝલોદધિ અને પુષ્કરાદ્ધં-એ માત્ર અદ્રીદ્રીપ છે, તેનો વિસ્તાર ૪૫ લાખ યોજન છે

(૨) કેવળ સમુદ્રધાત અને મારણાતિક સમુદ્રધાતના પ્રસંગ સિવાય મનુષ્યના આત્મપદ્ધેશો અદ્રીદ્રીપ બહાર જઈ શકે નહિ

૫-કોષ્ટબુદ્ધિ, ૬-પદાનુસારિણી, ૭-સલિત્તશ્રોતૃત્વ ૮-દ્વરાસ્વાદન સમર્થતા, ૯-દ્વરદર્શનસમર્થતા, ૧૦-દ્વરસ્પર્શનસમર્થતા, ૧૧-દ્વર-પ્રાણસમર્થતા, ૧૨-દ્વરશ્રોતૃસમર્થતા, ૧૩-દશપૂર્વિત્વ, ૧૪-ચતુર્દશપૂર્વિત્વ, ૧૫-અણગનિગિતતા, ૧૬-પ્રજ્ઞાશ્રમણ્યત્વ, ૧૭-પ્રત્યેક બુદ્ધતા અને ૧૮-વાદીત્વ તેનું સ્વરૂપ નીચે સુજળ છે-

૧-૩ કેવળજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન-મન પર્યાયજ્ઞાન-આ ત્રણેનું સ્વરૂપ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૨૧ થી ૨૫ તથા ૨૭ થી ૩૦ સુધીમા આવી ગયું છે

૪ બીજબુદ્ધિ—એક બીજપદને (મૂળપદને) અહંબુ ડરવાથી અનેક પદ અને અનેક અર્થનું જાણવું તે બીજબુદ્ધિ છે

૫ કોષ્ટબુદ્ધિ—જેમ કોઠારમા નાખેલ ધાન્ય, બીજ વગેરે ધણા કાળ સુધી જેમના તેમ રહે, વધે ઘટે નહિ, પરસ્પર મળે નહિ તેમ પરના ઉપદેશથી અહંબુ કરેલ ધણા શબ્દો, અર્થ, બીજ જે બુદ્ધિમા જેમને તેમ રહે—એક અક્ષર તથા અર્થ ઘટે વધે નહિ, આગળ પાછળ અક્ષર થાય નહિ તે કોષ્ટબુદ્ધિ ॥

૬ પદાનુસારિણીબુદ્ધિ—૧થની શરુઆત, મધ્ય અગર અતનું એક પદ યવજ કરી સમસ્ત અથ તથા તેના અર્થનો નિશ્ચય કરવો તે પદાનુસારિણીબુદ્ધિ છે

૭ મલિત્તશ્રોતૃત્વબુદ્ધિ—ચક્રવર્તીની છાવણી બાર ચોજન લાળી અને નવ ચોજન પહોળી પડી હોય છે, તેમા હાથી, ઘોડા બેઠ, ધનુષ્યાદિના જુઠાજુઠા પ્રકારના અક્ષર-શબ્દો અનેક વળતે યુગપત્ ઉપજે છે, તેને તપવિશેષ-ના બામા પ્રદેશોએ શ્રોત્રે દ્રિયા-સંયોગપર-ના ગુહાગુહા અવજ કરે (૧૩)

મથી અને આગોપાગનામકમંના ઉદયથી) યુનિને રચતો જે વિષય નવ યોજન પ્રમાણ હોય તેના રચાસ્વાદનનુ (રચને બાણવાનુ) સામર્થ્ય હોય તે દ્વરાસ્વાદનસમર્થતા-બુદ્ધિ છે

૬-૧૨ દૂરદર્શન-સ્પર્શન-ધ્રાણુ-શ્રોતૃસમર્થતાબુદ્ધિ— ઉપર મુજબ ચતુર્વિન્દ્રિય, સ્પર્શનેદ્રિય, ધ્રાણુદ્રિય અને શ્રોત્રેદ્રિયના વિષયતા શ્રેયથી બંકાર ધણુ શ્રેયના રૂપ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દને બાણવાનુ સામર્થ્ય હોવુ તે, તે તે નામની ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ છે

૧૩ દશપૂર્વિંત્વબુદ્ધિ—મહારોહિણી વગેરે વિદ્યાદેવતા ત્રણ વાર આવે અને દરેક પોતપોતાનુ સ્વરૂપસામર્થ્ય પ્રગટ કરે એવી વેગવાન વિદ્યાદેવતાના લોભાદિથી જેનુ ચારિત્ર ચલાયમા ન થાય તે -શપૂર્વિંત્વબુદ્ધિ છે

૧૪ ચતુર્દશપૂર્વિંત્વબુદ્ધિ—૧ પૂર્ણ દ્યુતકેવળીપાત્ર હોવુ તે ચતુર્દશપૂર્વિંત્વબુદ્ધિ છે

૧૫ અષ્ટાગનિમિત્તતાબુદ્ધિ—અતરિક્ષ, ભોમ, અગ, સ્વગ, વ્યજન, લક્ષણ, દિગ્ન અને સ્વપ્ન એ આઠ પ્રકારનુ નિમિત્ત જ્ઞાન છે તેનુ સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે

સૂચ્ય ચંદ્ર નક્ષત્રના ઉદય-અસ્તાદિક દેખી અતીત-અતાગત ફળનુ બાણવુ તે અતરિક્ષનિમિત્તજ્ઞાન છે-૧ પૃથ્વીની કઠોરતા, કોમળતા, ચીકણા કે વૂખાશ દેખી, વિચાર કરી અગર પૂર્વાદિક વિશામા સૂત્ર પડતા દેખી હાનિ-વૃદ્ધિ જય-પરાજય વગેરે બાણવુ તથા જ્ઞાનિમા રહેલા સુવર્ણ, રૂપ વગેરેનુ પ્રગટ બાણવુ તે ભોમનિમિત્તજ્ઞાન છે-૨ અગ-ઉપાગાદિના દર્શન-સ્પર્શનાદિથી ત્રિકાળભાવી સુખ-દુઃખાદિ બાણવુ તે અન-નિમિત્તજ્ઞાન છે-૩ અક્ષર-અનક્ષર૦૫ તથા શુભ-અશુભને સાબળી ઇષ્ટાનિષ્ટ ફળનુ બાણવુ તે સ્વરનિમિત્તજ્ઞાન છે-૪, મસ્તક, મુખ, ગેઠ વગેરે ઠેકાણે તલ, મુમલ, લાખ ઇત્યાદિ લક્ષણ દેખીને ત્રિમાસ સખધી હિત-અહિનનુ બાણવુ તે વ્યજનનિમિત્તજ્ઞાન છે-૫

રીં ઉપર શ્રીકૃષ્ણ, સ્વસ્તિક, ક્વચ વગેરે ચિહ્ન દેખીને ત્રિકાળ
જાધી પુરના સ્થાન, માન, ઔચ્છર્યાદિક વિશેષોનું જાણવું તે લક્ષ-
નિમિત્તજ્ઞાન છે-૬-વસ્ત્ર-૭૧-અસન-જયનાદિકથી દેવ-મનુષ્ય-
મલાદિથી તથા ગમ્-કટકાદિથી છેદાય તેને દેખીને ત્રિકાલસ જાધી
જાલ-અલાલ, સુખ-દુખનું જાણવું તે છિત્તનિમિત્તજ્ઞાન છે-૭ વાત,
પેત, પ્રયોગ રહિત પુણ્યને સુખમા પાછલી શત્રે ચદ્રમા, સૂર્ય,
શ્રી પર્વત કે સમુદ્રનું પ્રવેશાદિ યજુ-એવુ સ્વપ્ન તે શુભસ્વપ્ન
કે, શ્રી-તેલથી પોતાનો દેહ લપાયેલ અને ગયેડા-પ્રા ઉપર ચઢી
છિલ્લુ હિશામા ગમન ઇત્યાદિ કરે-એવુ સ્વપ્ન તે અશુભ સ્વપ્ન
કે, તેના કથનથી આગામી કાળના જીવન-મરણ સુખ-દુખાદિનું
જ્ઞાન યજુ તે સ્વપ્નનિમિત્તજ્ઞાન છે આ આ પ્રકારના નિમિત્ત-
જ્ઞાનના જે જ્ઞાતા હોય તેને અજ્ઞાનનિમિત્તબુદ્ધિ નહિ છે

૧૬ પ્રજ્ઞાશ્રમણત્વબુદ્ધિ-જેમ અતિ સૂક્ષ્મ અર્થના સ્વરૂપનો
વિચાર જેવો હોય તેવો ચો પૂર્વધર્મ જ નિરુપણ કરી શકે, અન્ય
ન કરી શકે, એવા સૂક્ષ્મ અર્થને જે સહેલ રહિત નિરુપણ કરે
એવી પ્રવૃત્તિ ક્ષુત્તજ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ
થયેલ પ્રજ્ઞાશક્તિ તે પ્રજ્ઞાશ્રમણત્વબુદ્ધિ છે

૧૭ પ્રત્યેકબુદ્ધતાબુદ્ધિ-પરના ઉપદેશ વિના જ પોતાની
શક્તિવિશેષથી જ્ઞાન-સયમના વિધાનમા નિપુણ હોય તે પ્રત્યેક
બુદ્ધતાબુદ્ધિ છે

૧૮ વાદીત્વબુદ્ધિ-ઈદ્ર વગેરે જાનીને વાદ કરે તેને નિરુત્તર
કરી દે, પોતે રોડાય નહિ અને સામા વાદીના છિદ્રને જાણી લે
એવી શક્તિ તે વાદીત્વબુદ્ધિ છે

જે પ્રમાણે આઠ કલ્પિઓમાવી પહેલી બુદ્ધિ-કલ્પિના અદાર
પ્રકાર છે આ બુદ્ધિ-કલ્પિ સમ્યક્જ્ઞાનનો મહાન મહિમા
જણાવે છે

(૫) બીજી ક્રિયા-કલ્પિનું સ્વરૂપ

ક્રિયા-કલ્પિ જે પ્રકારની છે-૧ આકાશનામિત્વ અને ૨ ચારણ
૧ ચારણ-કલ્પિ તે અનેક પ્રકારની છે જળ ઉપર પગ મૂકતા

ઉપાડતા જળકાયિક જીવોને બાધા ન ઉપજે તે જલચારણુ-સદ્ધિ છે. ભૂમિથી ચાર આગળ જોવા આકાશમા શીઘ્રતાથી સેકડો યોજન ગમન કરવામા સમર્થતા તે જવાચરણુ-સદ્ધિ છે તેમજ તતુચારણુ, પુષ્પચારણુ, પત્રચારણુ, શ્રેણિચારણુ, અગ્નિશિખાચારણુ ઇત્યાદિ ચારણુ-સદ્ધિ છે પુષ્પ, ફળ વગેરે ઉપર ગમન કરવાથી તે પુષ્પ, ફળ વગેરેના જીવોને બાધા ન થાય તે સમસ્ત ચારણુ-સદ્ધિ છે

૨ આકાશ ગામિત્વવિક્રિયા ઋદ્ધિ—પર્યંત આમને બેસી કાયોત્સર્ગ કરી, પગને ઉપાડ્યા-મેઠ્યા વગર આકાશમા ગમન કરવામા કુશળ હોય તે આકાશગામિત્વક્રિયા-સદ્ધિના ધારક છે

(૬) ત્રીજી વિક્રિયાઋદ્ધિનું સ્વરૂપ

વિક્રિયા-સદ્ધિના અનેક પ્રકારો છે ૧-અણ્ણિમા, ૨-મહિમા, ૩-લઘિમા, ૪-ગરિમા, ૫-પ્રાપ્તિ, ૬-પ્રાકાશ્ય, ૭-ઈશિત્વ, ૮-વશિત્વ, ૯-અપ્રતિઘાત, ૧૦-અતર્ધાન, ૧૧-કામરૂપિત્વ વગેરે અનેક છે, તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

આકાશમા શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે અણ્ણિમા-સદ્ધિ છે, તે ઠમ-ળના છીદ્રમા પ્રવેશ કરી ત્યાં બેસી ચઢવતીની વિભૂતિ રચે—૧ મેરૂથી પણ મહાન શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે મહિમા-સદ્ધિ—૨ પવનથી પણ હલકું શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે લઘિમા-સદ્ધિ—૩ વજ્રથી પણ અતિ ભારે શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે ગરિમા-સદ્ધિ—૪ ભૂમિમા બેસી આગળીને અગ્ર કગી મેરૂપર્વતના શિખર તવા સૂયં-વિમાના-દિને સ્પર્શન કરવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાપ્તિ-સદ્ધિ—૫ જળમા જતી-નને ઉન્મલ્લન (ઉપર લાવવી) તેમ જ નિમ્નજન (જુડાવી) એવું સામર્થ્ય તે પ્રાકાશ્ય-સદ્ધિ—૬ ત્રિલોકનું પ્રભુપણ રચવાનું સામર્થ્ય તે ઈશિત્વ-સદ્ધિ—૭ દેવ, દાનવ, મનુષ્ય વગેરેને વશીકરણ કરવાનું સામર્થ્ય તે વશિત્વ-સદ્ધિ—૮ પર્વતાદિકની વચ્ચે આકાશની જેમ ગમન—આ સામર્થ્ય તે અપ્રતિઘાત-સદ્ધિ—૯ હોવાનું સામર્થ્ય તે અતર્ધાન-સદ્ધિ—૧૦ યુગપત્ન અનેક

શરીર કરવાનું મામથ્ય તે કામદૃષ્ટિવશદ્ધિ-૧૧ આ વગેરે અનેક પ્રકારની વિક્રિયાશદ્ધિ છે

નોંધ — મહી નિમિત્ત-નિમિત્તિક નબળા મમથ્ય થો છે, પરંતુ જીવ શરીરનું કે બીજા કાર્મ દ્રવ્યનું કંઈ કરે છે એમ ન સમજવું એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાર્મ કરી શકે નહીં શરીરશદ્ધિ પરદ્રવ્ય પી લેવારે તેવા પ્રકાર પી અસ્થિ થવા લાયક હોય ત્યારે જીવના કાચ તેને અતુદ્રા જીવના કાર્મ હોય-એટલો નિમિત્ત-નિમિત્તિક સબધ અહીં મળે છે ૨-એમ સમજવું

(૭) ચોથી તપશદ્ધિ

તપશ્ચિ સાત પ્રકારની ૭-૧ ઉત્તર ૨ દીપ્તિતપ, ૩ નિહાર તપ ૪ મહાનતપ ૫ ઘેનતપ, ૬ રાત્રિતપ અને ૭ વેગ પ્રહાનતપ તેનું ૮૧ પ નીચે મુજબ —

એક ઉપવાસ મે-૧૩ વાર-પાંચ વારે રસનામ નિમિત્તે કાર્મ થોગનો મારબ વથો તો ન ભરત તે ઉપવાસની ઓછા દિવસે પારણ ન કરે, કાર્મ ગ્રામથી મરિત ઉપવાસ કર્મ જાય તો મળા-પય ત તેનાથી ઓછા ઉપવાસ કરી પારણ ન કરે-આવું મામથ્ય પ્રગટ હોવું તે ઉત્તરતપશદ્ધિ-૧ મહાન ઉપવાસશદ્ધિ કરતા મન-વચન કાયનું ભગ વધતું જ રહે, મુખ દુર્ગંધરહિત રહે, કમળાદિકની મુગધ જેવો મુગધીઆસ નીકળે અને શરીરની મહાન ગીતિ પ્રગટ થાય તે દીપ્તિતપશદ્ધિ-૨ તપની લોહાની કકારમા પડતા પાણીના ટીપા જેમ સૂકાઈ જાય તેમ આહાર પચી જાય, સૂકાઈ જાય અને નગ, ઉધીરાન્ડિપ ન પરિણમે, તેથી નિહાર ન થાય આવું હોવું તે નિહારતપશદ્ધિ ૩ સિદ્ધકિડિતાદિ મહાન તપ કરવામા તત્પર હોવું તે મહાનતપશદ્ધિ ૪ વાત, પિત્ત, રોગેષ્ઠ વગેરેની ઉપજેલ જ્વર, ઉષ્મ, શ્વાન, શૂળ, કોહ, પ્રમેહાદિ અનેક પ્રકારના રોગવાતુ શરીર હોવા છતાં 'પૃથ્વિ' મનશન, કામદેશાદિ છૂટે નહિ અને લયાનક સ્મરણ, પર્જતનું શિખર,

ગુફા, ખડિયેર, ઉલ્લંઘ ગામ વગેરેમાં દુષ્ટ રાક્ષસ, પિશાચાદિ પ્રવર્તે અને માઠા વિકાર ધારણ કરે તેવા ગિયાળના કઠેર રૂઢન, સિંહ વાઘ વગેરે દુષ્ટ જીવોના ભયાનક શબ્દ જ્યાં નિરતર પ્રવર્તે એવા ભયકર સ્થાનમાં પણ નિર્ભય થઈ વગેરે તે ધોરતપશુદ્ધિ-૫ પૂર્વે કહ્યું તેવું રોગરહિત શરીર હોવા છતાં અતિ ભયકર સ્થાનમાં વચ્ચેને યોગ (સ્વરૂપની એકાગ્રતા) વધારવાની તત્પરતા હોવી તે ધોર પગક્રમતપશુદ્ધિ-૬ ઘણા નાજીથી શ્રદ્ધાચર્યના ધારક મુનિને અતિશય આરિત્રના ભેરથી (મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ થતા) ખોટા સ્વપ્નાઓનો નાગ થવો તે ધોર શ્રદ્ધાચર્યતપશુદ્ધિ છે-૭ આ પ્રમાણે સાત પ્રકારની તપશુદ્ધિ છે

નોંધ -નમ્યજ્ઞાન-નાનપૂર્વક આગ્રિધારી જીવનો કેવો ઉપ પુરુષાર્થ હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે તપશુદ્ધિના પાંચમાં અને છઠ્ઠા ભેદોમાં અનેક પ્રકારના ગેગવાળું શરીર જીવે છે તે ઉપગ્રથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે- શરીર પવનુ છે તે ગમે તેવું ખરાબ હોય તો પણ આત્માને નત્ય પુરુષાર્થ કરવામાં તે બાધક થતું નથી 'શરીર મારું હોય અને બહારની નગવડતા હોય તો વર્મ થઈ શકે' એ માન્યતા ખોટી છે એમ મિદ્ધ થાય છે

(૮) પાંચમીબળશુદ્ધિનું સ્વરૂપ

બળશુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર છે- ૧ મનોબળશુદ્ધિ, ૨ નયનબળ શુદ્ધિ અને ૩ કાયબળશુદ્ધિ તેનું ન્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે- પ્રથમ પુરુષાર્થની મન ક્ષુતનાનાશખ અને વીચાતગમનો ક્ષયોપશમ થતા અતમુદૂર્તમાં પુરુષાર્થના નિતનનનુ સામર્થ્ય તે મનોબળશુદ્ધિ-૧ અતિશય પુરુષાર્થથી મન-ઈન્દ્રિયાનુ તથા જિજ્ઞાસુતજ્ઞાનાવરણ અને નીચોતનાયનો ક્ષયોપશમ થતા અતમુદૂર્તમાં તત્કાલ કુતુહલચારુ કરવાનું સામર્થ્ય હોવું તથા નિરતર ઉચ્ચસ્વરથી બોલતા બેઠ ઉપરે નહિ, ૮૦ કે અવરજન થાય નહિ તે નયનબળશુદ્ધિ- ૨ નીચોતનાયના ક્ષયોપશમથી અગાધાગ્નુ નયન પ્રગટે અને

એક માસ, ચાર માસ કે ખાર માસ પ્રતિભાયોગ ધારણ કરતા
એ.રૂપ ન થાય તે કાયળશસ્ત્રિ-૩

(૯) છઠી ઔપધનશસ્ત્રિનું સ્વરૂપ

ઔપધનશસ્ત્રિ આ. પ્રકારની છે-૧-આમર્ષ, ૨-મેલ, ૩-જળી,
૪-નગ, ૫-વિન્, ૬-સર્વ, ૭-આસ્વાવિષ અને ૮-દ્વિવિષ
તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

અસાધ્ય રોગ હોય તોપણ જેના હાથ-ચરણાદિનો સ્પર્શ થતા
જ નર્વ રોગ જાય તે આમર્ષ ઔપધનશસ્ત્રિ-૧ જેના થુક, લાળ,
ઠંડાદિનો સ્પર્શ થતા જ રોગ મરી જાય તે મેલ-ઔપધનશસ્ત્રિ ૨ જેના
હેકના પરનેવાનો સ્પર્શ થતા જ રોગ મરી જાય તે જળી-ઔપધન
શસ્ત્રિ છે-૩ જેના કાન, હાત, નાક અને નેત્રનો મગ જ નર્વરોગનું
નિરાકરણ કરવામા સમર્થ હોય તે મગ-ઔપધનશસ્ત્રિ-૪ જેના
વીટ-ઝાટો તથા મૂત્ર જ ઔપધનશસ્ત્રિ-૫ જેના અંગ-ઉપાંગ, નાખ, હાત, વેશાદિકનો સ્પર્શ
થતા જ સમસ્ત રોગને હરે તે સર્વ-ઔપધનશસ્ત્રિ-૬ ત્રીજા ઝેરમા મ-
ળેલો આહાર પણ જેના મુખમા જતા ઝેર રહિત થઈ જાય તથા
વિરથી વ્યાપ્ત છવનું ઝેર જેના વચનથી જ છતરી જાય તે આસ્વા-
વિષ ઔપધનશસ્ત્રિ-૮ આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારની ઔપધનશસ્ત્રિ છે

(૧૦) સાતમી રમશસ્ત્રિનું સ્વરૂપ

રમશસ્ત્રિના ૭ પ્રકાર છે-૧-આત્યવિષ, ૨-દ્વિવિષ, ૩-ક્ષીર,
૪-મધુસ્રાપી, ૫-ધૂતઆવી અને ૬-અમૃતનાવી તેનું સ્વરૂપ નીચે
પ્રમાણે છે—

પ્રકૃષ્ટ તરવાળા ચોળી કાઢિત કોધી થઈ કહે કે 'તું મરી
જા,' તો તત્કાળ વિષ ચડીને મરી જાય તે આત્યવિષરમશસ્ત્રિ-૧
ઠંડાચિત્ કોધરૂપી દંડિ દેખી મરી જાય તે દ્વિવિષરમશસ્ત્રિ-૨
વીતરાળી સુનિને એવું નામધ્ય હોય કે તેઓ કોધાદિકને
પ્રાપ્ત ન થાય અને તેમના હાથમા આવેલ વિરત્તભોજન ક્ષીર-

રનરૂપે થઈ જાય તથા જેનું વચન દુર્બલને ક્ષીરની જેમ પુષ્ટ કરે તે ક્ષીરરમઝદિ-૩ ઉપરના પ્રમગમા તે ભોજન મિષ્ટરમરૂપે પરિણમી જાય તે મધુસાવીરસઝદિ-૪ તેમજ તે ભોજન ઘૃતરસરૂપે પરિણમી જાય તે ઘૃતઆવીરસઝદિ-૫ તેમજ તે ભોજન અમૃતરસરૂપે પરિણમી જાય તે અમૃતઆવીરસઝદિ-૬, આ પ્રમાણે ૭ પ્રકારની રસઝદિ છે

(૧૧) આઠમી ક્ષેત્રઝદિનું સ્વરૂપ

ચેતઝદિ બે પ્રકારની છે-૧ અક્ષીણમહાન અને ૨ અક્ષીણ-મહાલય તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

લાભાતરાયના પ્રકૃષ્ટ ક્ષયોપશમથી અતિ સયમવાન મુનિને જે ભોજનમાથી ભોજન આવે તે ભોજનમાથી ચક્રવર્તીનું સમસ્ત સૈન્ય ભોજન કરે તોપણ તે દિવસે ભોજનસામગ્રી ન ઘટે તે અક્ષીણ મહાનત્રેત્રઝદિ-૧ ઝદિસહિત મુનિ જે સ્થાનમા બેસે ત્યાં દેવ, રાજા મનુષ્યાદિક ઘણા આનીને બેને તોપણ ક્ષેત્ર સાકડું ન પડે, પરસ્પર બાધા ન થાય તે અક્ષીણમહાલયત્રેત્રઝદિ છે આ પ્રમાણે બે પ્રકારની ત્રેત્ર ઝદિ છે

આ રીતે, પહેલા આર્ય અને શ્લે-૭ એવા મનુષ્યના બે બેઠ પાડ્યા હતા, તેમાથી આર્યના ઝદિપ્રાપ્ત અને અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત એવા બે બેઠ પાડ્યા હતા તેમાથી ઝદિપ્રાપ્ત આર્યોની ઝદિના ભેદોનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યોના બેઠ કહેવામા આવે છે

(૧૨) અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય

અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના પાંચ પ્રકાર છે—૧ ક્ષેત્રઆર્ય, ૨ જાતિઆર્ય, ૩ ડર્મઆર્ય, ૪ ચારિત્રઆર્ય અને ૫ દર્શનઆર્ય તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

૧ ક્ષેત્રઆર્ય—જે મનુષ્યો આર્યદેશમા જન્મે તે ક્ષેત્ર આર્ય છે

૨ જાતિઆય —જે મનુષ્યો દ્વિવાકુવશ, લોચવદાદિતમા જન્મે તે જાતિઆન છે

૩ કર્મઆય —તેના ત્રણ પ્રકાર —નાવદકર્મઆય, અદ્ય-સાવદકર્મઆય અને અનાવદકર્મઆય તેમાની નાવદકર્મઆયના છ પ્રકાર છે—અસિ, મિત્ર, કૃષિ, વિદ્યા, શિષ્ય અને વાણિજ્ય

જે તન્વાન વગેરે આયુદ્ધ ધારણ કરી આજીવિત કરે તે અન્નિ કર્મઆય જે દ્રવ્યની આવક તથા ખર્ચ વ્રજવાના નિપુણ હોય તે મનિદકર્મઆય જે હાથ, દાંતવા વગેરે જેનીના સાધનો વડે ખેતી કરી આજીવિતમા પ્રતીત હોય તે કૃત્તિ-ર્મઆય આલેખ્ય ગણિ તાદિ જોતેર જગામા પ્રતીત હોય તે વિદ્યાકર્મઆય ધોખી, હલમ, કુભાર, હુહાર, સોની વગેરે કાર્યમા પ્રતીત ત સિદ્ધકર્મઆય છે અફનાદિ ગદ્ય, ધી વગેરે રમ, ધાન્ય, કપાસ, વસ્ત્ર, મોતી-માપુક વગેરે અનેક પ્રકારની વસ્તુઆનો નાશ કરી વેપાર કરે તે વાણિજ્યકર્મઆય

આ છ એ પ્રકારના કન જન્મે અવિતરદયામા (પહેલેથી ચોથા શુભસ્થાન પુધી) હોય છે તેની તે નાવદકર્મઆય છે

વિગ્તાવિગ્તા પરિણામ ૪ આવક (પાચમા શુભસ્થાનવતી) તે અદ્યસાવદકર્મમાય છે

જે નન્દનયની નાધુ તે અનાવદકર્મઆય છે

(અસાવદકર્મમાન અને ચારિત્રઆય વચ્ચે નુ ભેદ છે તે નીચે જનાવવામા આવશે)

૪ ચારિત્રઆય —તેના ત્રે પ્રકાર છે—અભિજતચારિત્રઆય અને અનઅભિજતચારિત્રઆય

ઉપદેશ વગર જ ચારિત્રમોહના ઉપશમ કે ક્ષયથી, આત્માની ઉત્કલ્પવળતાદ્ય ચારિત્રપરિણામને ધારણ કરે એવા ઉપશાતકપાચ અને ક્ષીણુકપાચશુભસ્થાનધારક મુનિ તે અભિજતચારિત્રઆય છે અને

અતઃ ગમા ચાગ્નિમોહનો ક્ષયોપશમયી ' તવા બાહ્યી ઉપદેશના નિમિત્તયી સયમરૂપ પરિણામ ધારે તે અનઅભિજતચાગ્નિગ્રાથ છે

અનાવધઆર્થ અને ચારિત્રઆર્થ એ બંને સાધુઓ જ હોય પણ તે સાધુ ત્યારે પુણ્યકર્મનો બધ ઢગે છે ત્યારે (-છૂટા ગુણ-સ્થાને) તેમને અનાવધઆર્થ કહેવાય છે અને ત્યારે કર્મની નિર્જરા રે છે ત્યારે (-છૂટા ગુણસ્થાનની ઉપર) -તેમને ચાગ્નિઆર્થ કહેવાય છે

૫ દુઃખનઆર્થ—તેના દુઃખ નરાર કે-આજા, માઈ, ઉપદેશ, સૂત્ર, ખીજ, રતેપ, વિન્તાઈ, અડ, અડાડ અને પરમાવગાહ [આ દસ ભેદો ન મધી વિશેષ ખુલાસો મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ-ગુરુગાની પાતુ ૩૩૩ માલી બાળી લેવો]

આ પ્રમાણે અનુદ્વિમાત્ત નાયના ભેદોનું સ્વરૂપ દર્શાવે એ રીતે આર્થ મનુષ્યોનું વર્ણન પૂરું પડે, હવે મ્લેચ્છમનુષ્યોનું વર્ણન કરવામા આવે ૭

(૧૩) મ્લેચ્છ

મ્લેચ્છમનુષ્યો એ પ્રકારના કે-કર્મભૂમિજ અને અન્તઃકાષ્ઠ (૧) પાત્ર ભરતના પાત્ર ખડ, પાત્ર અગવતના પાત્ર ખડ અને વિદેહના બાળો ખડ એમ (૨૫+૨૫+૮૦૦) આઠજો પચાન મ્લેચ્છ મિત્રો છે, તેમા જન્મેલા મનુષ્યો કર્મભૂમિજ મ્લેચ્છ છે, (૨) લવણ-સમુદ્રના અડતાલીસ દ્વીપ તવા કળોદ્વિપનમુદ્રમા અડતાલીસદ્વીપ એ બંને મળી છનું દ્વીપમા કુભોગભૂમિયા મનુષ્યો છે તેને અન્ત-દ્વીપજ મ્લેચ્છ કહેવાય છે તે અતર્કીયજ મ્લેચ્છ મનુષ્યોના ચહેરા વિચિત્ર પ્રકારના હોય, તેમને માણમનુ શરીર (૫૬) અને તે ઉપર હાથી, ગેંડ, માછલા વગેરેના માથા, ઘણા લાખા ઝન, એક પગ, પૂંડુ વગેરે હોય છે, તેમનું આયુષ્ય એક પદ્મનું, હોય કે અને બાળા રૂપ, માટીવગેરે તેમનો એ ગડ છે ૥૩૮૥

મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય આયુષ્ય

નૃસ્થિતી પરાઽવરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મૂહૂર્તે ॥૩૮॥

અર્થ:-મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય અને જઘન્ય સ્થિતિ અતર્મૂહૂર્તની છે

ટીકા

એ ધ્યાન રાખવું કે મનુષ્યભર તે એક જાતની ત્રસગતિ છે, એ ઇન્દ્રિયથી માડીને પચેન્દ્રિય સુધી ત્રસ ગતિ છે તેનો એક સાથે ઉત્કૃષ્ટ કાળ બે હજાર સાગરોપમથી સહેજ અધિક છે, તેમા સરી પચાંતક મનુષ્યપણાનો કાળ તો બહુ જ થોડો છે મનુષ્યભવમા જો જીવ સમ્યગ્ધર્શન પ્રગટ કરી ધર્મની શરૂઆત નહિ કરે તો, મનુષ્યપણું મટયા પછી કઠાચ ત્રસમા જ રહે તોપણ, નારકી-દેવ-તિર્થંચ અને બહુ થોડા મનુષ્યભવ કરીને છેવટે ત્રસકાળ પૂરો કરી એકેન્દ્રિયપણું પામશે ત્યાં ઘણો ઘણો કાળ (ઉત્કૃષ્ટપણું અસખ્યાતા પુરૂષલપરાવર્તનકાળ) સુધી રહીને એકેન્દ્રિયપચાંચો (શરીરો) ધારણ કરશે ॥૩૮॥

તિર્થંચોની આયુષ્ય સ્થિતિ

તિર્યગ્યોનિજાનાં ચ ॥૩૯॥

અર્થ:-તિર્થંચોના આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય સ્થિતિ તેટલી જ (મનુષ્યના જેટલી જ) છે

ટીકા

તિર્થંચોના આયુષ્યના પેટા વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે-

જીવની જાત	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
(૧) પૃથ્વિકાય	૨૨૦૦૦ વર્ષ
(૨) વાતસ્પતિકાય	૧૦૦૦૦ વર્ષ
(૩) અપકાય	૭૦૦૦ વર્ષ

(૪) વાયુકાય	૩૦૦૦ વર્ષ
(૫) અગ્નિદાય	૩ ત્રિમ
(૬) એ ધદ્રિય	૧૨ વર્ષ ?
(૭) ત્રલે દ્રિય	૪૬ દિવસ
(૮) ચતુરે દ્રિય	૬ માસ
(૯) પચેદ્રિય	

૧ કર્મભૂમિના ૫૫ અમરી

૫ ચેદ્રિય, માછલા વગેરે

૧ કર્મ, પૂર્વવર્ષ

૨ પરિસર્પ જાતના મર્યો

૬ પુર્વાંગ, ૫૫

૩ સર્પો

૬૨૦૦૦ વર્ષ

૪ પક્ષીઓ

૭૨૦૦૦ વર્ષ

૫, લોગભૂમિના ચોપગા ગ્રાપી

૩ પાપ

લોગભૂમિયા સિવાયના એ સર્વેનુ જવન્ય આયુષ્ય એક અત-
અર્હત છે ॥૩૬॥

લેનના માપનુ કોલક

-સ-

- (૧) અનત પુદ્ગલઅનત પુદ્ગલ = ૧ ઉત્તમ જ્ઞાસ ની
- (૨) ૮ ઉત્તમ જ્ઞાસ જ્ઞા = ૧ મ જ્ઞાસ જ્ઞા
- (૩) ૮ સ જ્ઞાસ જ્ઞા = ૧ મટરેપુ
- (૪) ૮ મટરેપુ = ૧ મટરેપુ
- (૫) ૮ મટરેપુ = ૧ મટરેપુ
- (૬) ૮ મટરેપુ = ૧ ઉત્તમ લોગભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ
- (૭) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ = ૧ મધ્યમ લોગભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ
- (૮) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ = ૧ જવન્ય લોગભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ
- (૯) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ = ૧ કર્મ ભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ
- (૧૦) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ = ૧ લીપી
- (૧૧) ૮ લીપી = ૧ જુ (કુક) = ૫૨૫૫

- (૧૨) ૮ યુગ = ૧ યવ (જવના ખીન્નો વ્યાસ)
 (૧૩) ૮ યવ = ૧ ઉત્સેધ અશુલ (નાની આગળીની પહોળાઈ)
 (૧૪) ૫૦૦ ઉત્સેધ અશુલ = ૧ પ્રમાણુઅશુલ એટલે કે
 અવસપિણીના પહેલા ચક્રવર્તીની આગળીની પહોળાઈ

—ય—

- (૧) ૬ અશુલ = ૧ પાદ
 (૨) ૨ પાદ (૧૨ અશુલ) = ૧ વિલસ્ત.
 (૩) ૨ વિલસ્ત = ૧ હાથ (cubit)
 (૪) ૨ હાથ = ૧ ગજ (ધંપુ)
 (૫) ૨ ગજ = ૧ ધનુષ (Bow)
 (૬) ૨૦૦૦ ધનુષ = ૧ કોસ
 (૭) ૪ કોસ = ૧ યોજન

અથા જે અશુલ લાશુપડતો હોય ત્યા તે પ્રમાણે માપ સમજવું

નોંધ—૧ પ્રમાણુઅશુલ ઉત્સેધઅશુલથી ૫૦૦ ગણો છે તેના
 વડે દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, દ્વીપ-સમુદ્રની વેદી, વિમાન, નરદના પ્રસ્તાર
 વગેરે અકૃત્રિમ વસ્તુની લબાઈ-પહોળાઈ મપાય છે

૨ ઉત્સેધ અશુલવડે દેવ-મનુષ્ય-નીર્થ અ અને નારકીના ફેહ
 તથા અકૃત્રિમ જિનપ્રતિમાના ફેહનું માપ કરવામા આવે છે, દેવના
 નગર તથા મહીર પણ આ જ માપ વડે મપાય છે

૩ જે કાળે જેવા મનુષ્ય હોય તે કાળે તેનો અશુલ આત્માશુલ
 કહેવાય છે પરંતુના અર્ધઅંદેશના અમેખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ ધર્મ-
 શુલ માડી શુણીએ તો એક જગતશ્રેણી થાય છે

જગતશ્રેણી = ૭ રાત્રુ લોકની લબાઈ તેના છેડે નીચે છે તે
 જગત પ્રતર = ૭ રાત્રુ ૭ રાત્રુ = ૪૯ રાત્રુ ક્ષેત્ર, તે લોકના નીચલા

ભાગનું ક્ષેત્રફળ (લબાઈxપહોળાઈ) છે

જગતધન (લોક) = ૭^૩ રાત્રુ એટલે કે ૭ રાત્રુx૭ રાત્રુx૭ રાત્રુ = ૩૪૩
 રાત્રુ, તે આખા લોકનું માપ
 (લબાઈxપહોળાઈxજગતધન) છે

—મધ્યલોકના વર્ણનનું ૬૩ અવલોકન—

(૧) જળુદ્રીપ

૧ મધ્યલોકની અત્યંત વચમા એક લાખ યોજન ક્ષેત્ર પહોળો, ગોળ (વાળી જેવો) જળુદ્રીપ જે જળુદ્રીપની વચમા એક લાખ યોજન સુમેરુ પર્વત છે, એક હબ્બર યોજન જમીનની અંદર તેનું મૂળ છે, નળ્યાણુ હબ્બર યોજન જમીનની ઉપર છે, અને ચાત્રીય યોજનની તેની ચુલિકા (ચોટલી) છે

૨ જળુદ્રીપની વચમા પશ્ચિમ-પૂર્વ લાખા છ કુલાચલ (પર્વત) છે, તેનાથી જળુદ્રીપના સાત ખડ વર્ષ ગયા છે, તે સાત ખડોના નામ-ભરત, હેમવત્, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હેરણ્યવત્ અને ઐરાવત છે

(૨) ઉત્તરકુરુ—દેવકુરુ

વિદેહમેત્રમા મેડુની ઉત્તર તરફ ઉત્તરકુરુ તથા દક્ષિણ તરફ દેવકુરુ મેડ છે

(૩) લવણ્યસમુદ્ર

જળુદ્રીપની ચારે તરફ ખાઈની માફક વિંટાએલો જે લાખ યોજન પહોળો લવણ્ય સમુદ્ર છે

(૪) ધાતકીખડકીપ

લવણ્યસમુદ્રની ચારે બાજુ વિંટાએલ ચાર લાખ યોજન પહોળો ધાતકીખડકીપ છે આ દ્વીપમા જે મેડુ પર્વત છે, તેમજ ક્ષેત્ર તથા કુલાચલ (પર્વત) વગેરેની બધી રચના જળુદ્રીપથી બમણી છે

(૫) કાલોદધિ સમુદ્ર

ધાતકીખડકીપની ચારે બાજુ વિંટાએલ આઠ લાખ યોજન પહોળો કાલોદધિસમુદ્ર છે

(૬) પુન્ડરદ્વીપ

૧ કાલોદધિસમુદ્રની ચારે બાજુ વિંટાએલ સોળ લાખ યોજન

પહોળો પુષ્કરદ્વીપ છે આ દ્વીપની વચોવચ્ચ, વલય (ચૂડીના) આકારે પૃથ્વી ઉપર એક હબર ખાવીસ (૧૦૨૭) યોજન પહોળો, સત્તગ્નો એકવીસ' (૧૭૨૧) યોજન લંબો અને ચારસો મત્તાવીસ (૪૨૭) યોજન જમીનની અદર જડ વાળો માનુષોત્તર પર્વત છે, અને તેનાથી પુષ્કરદ્વીપના બે ખડ થઈ ગયા છે

૨ પુષ્કરદ્વીપના પહેલા અર્ધભાગમાં જહુદીપથી બમણી અર્ધાંત્ર ધાતકી ખડની ખરાબર સર્વે રચના છે

(૭) નરલોક (મનુષ્યલોક)

જહુદીપ, ધાતકીખડ, પુષ્કરાધ' (પુષ્કરદ્વીપનો અર્ધો ભાગ), લવણસમુદ્ર અને કલોદધિસમુદ્ર—એટલા ક્ષેત્રને નરલોક કહેવાય છે

(૮) ખીજા દિવે તથા મસુદ્રો

પુષ્કરદ્વીપથી આગળ પરસ્પર એક ખીજાથી વિંટાએલા બમણા બમણા વિસ્તારવાળા મધ્યલોકના છેડા સુધી દ્વીપો અને મસુદ્રો છે

(૯) કર્મભૂમિ અને લોગભૂમિની વ્યાખ્યા

ત્યા અસિ, મસિ, કૃષિ, નેવા, શિશ્ય અને વાણિજ્ય એ પદ્ધતિઓની પ્રવૃત્તિ હોય તે કર્મભૂમિ છે ત્યા તે પ્રવૃત્તિ ન હોય તેને લોગભૂમિ કહેવાય છે

(૧૦) ૫૬૨ કર્મભૂમિઓ

પાચ મેરુ સબધી પાચ ભરત, પાચ એરાવત અને (દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ સિવાયના) પાચ વિદેહ એમ કુલ ૫૬૨ કર્મભૂમિઓ છે

(૧૧) લોગભૂમિઓ

પાચ હેમવત અને પાચ હેરણ્યવત એ દસ દેત્રો જલ્મ લોગભૂમિઓ છે, પાચ હરિ અને પાચ રમ્યક એ દસ દેત્રો મધ્યમ લોગભૂમિઓ છે અને પાચ દેવકુરુ તથા પાચ ઉત્તરકુરુ એ દસ દેત્રો ઉત્કૃષ્ટ લોગભૂમિઓ છે

(૧૨) લોગભૂમિ અને કર્મભૂમિ જેવી રચના.

મનુષ્યદેહની બહારના બધા દ્વીપોમા જન્ય લોગભૂમિ જેવી રચના છે, પરંતુ સ્વયંભૂરમણુદ્વીપના ઉત્તરાર્ધમા તથા સનસ્તમ્ય-ભૂરમણુ સમુદ્રમા અને ચારે ખુણાની પૃથ્વીઓમા કર્મભૂમિ જેવી રચના છે. લવણુસમુદ્ર અને કાલોદધિસમુદ્રમા ૯૬ અતર્દ્રીપ છે તથા કુલોગભૂમિની રચના ૩ અને મનુષ્યો જ રહે છે, તે મનુષ્યોની આકૃતિઓ અનેક પ્રકારની કુત્સિત છે.

સ્વયંભૂરમણુદ્વીપના ઉત્તરાર્ધમા, સ્વયંભૂરમણુસમુદ્ર અને ચારે ખુણાને કર્મભૂમિ જેવા કહેવાય છે. ૫૨૫૬ કર્મભૂમિમા અને ત્યાં વિકલત્રય (જે ઇન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય) જીવો છે અને લોગભૂમિમા વિગલત્રયજીવો નથી તિર્યંગલોકમા પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચ રહે છે, પણ જગત્તર તિર્યંચો લવણુસમુદ્ર, કાલોદધિસમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણુસમુદ્ર સિવાય અન્યસમુદ્રોમા નથી સ્વયંભૂરમણુસમુદ્રને ફરતા ખુણા સિવાયના ભાગને તિર્યંગલોક કહેવામા આવે છે.

ઉપસહાર

આ મેત્રો (લોક) કોઈએ બનાવ્યા નથી પણ અનાદિ અનંત છે સ્વર્ગ-નરક અને દ્વીપ-સમુદ્ર આદિ જે છે તે અનાદિવી જો જ પ્રમાણે છે, અને સદાકાળ એમ જ રહેશે જેમ જીવાદિક પદાર્થો આ લોકમા અનાદિનિધન છે તેમ આ પણ અનાદિનિધન સમજવા.

આ રીતે, યથાર્થ શ્રદ્ધાનવડે લોકમા સર્વ પદાર્થો અદૃશિમ જીવા જીવ અનાદિનિધન બાણુવા જે કોઈ-દૃશિમ ધરખાર-ઇન્દ્રિયગમ્ય વસ્તુઓ-નવી દેખાય છે તે તો અનાદિનિધન પુદ્ગલ દ્રવ્યોની સંયોગીપર્યાયો છે, તેમાના પુદ્ગલો કાંઈ નવા બન્યા નથી માટે જો જીવ નિર્વંક શ્રમવડે સાચ-જૂઠ્ઠો જ નિશ્ચય ન કરે તો તે સાચુ સ્વરૂપ જાણે નહિ ફરેક જીવ પોતાની શ્રદ્ધાનુ રૂણ પામે છે માટે લાયક જીવોએ સમ્યક્શ્રદ્ધા કરવી.

श्री उभा स्था भी विरचित

मोक्ष शास्त्रे (सटीक)

गुजराली टीका

— ११ —

—મોક્ષશાસ્ત્ર ગુજરાતી ટીકા—

—અધ્યાય ચોથો—

ॐ શ્રીગણેશાય નમઃ

—ભૂમિકા—

આ શાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે એમ જણાવ્યું ત્યાર પછી બીજા સૂત્રમા સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન' છે એમ કહ્યું પછી જે તત્ત્વોના ચાર્થ શ્રદ્ધાનથી સમ્યગ્દર્શન વાય છે તેના નામે આથી સાત તત્ત્વો છે એમ ચોથા સૂત્રમા જણાવ્યું તે સાત તત્ત્વોમાથી પ્રથમ જીવતત્ત્વ છે તે જીવનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે બીજા અધ્યાયમા જીવના ભાવો, જીવનું લક્ષણ, ઇન્દ્રિયો-જન્મ-શરીર વગેરે સાથેના સંસારી જીવોનો નિમિત્ત-નિમિત્તિક સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે જણાવ્યું.

ત્રીજા અધ્યાયમા, ચાર પ્રકારના સંસારી જીવોમાથી નારકી જીવોનું વર્ણન આપ્યું, જીવોને રહેવાના સ્થાનો જણાવ્યા અને તેમાથી મનુષ્યોને તથા બીજા જીવોને રહેવાના ક્ષેત્રો કયા છે તે જણાવ્યું તેમ જ મનુષ્યો-તિર્થંચોના આયુષ્ય વગેરે મળધી કેટલીક બાબતો વર્ણવી.

એ પ્રમાણે મંસારની ચાર મતિના જીવોમાથી મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નારક એ ત્રણનું વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયમા આવી ગયું, હવે કેવોને લગતો અધિકાર બાકી રહે છે તે આ ચોથા અધ્યાયમા મુખ્યપણે આપવામા આવ્યો છે આ રીતે, પૂર્વે અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ માં જીવના બે લેહ (સંસારી અને મુક્ત) જણાવ્યા હતા તેમાથી સંસારી જીવો સંબંધી અધિકાર આવી જતા મુક્ત જીવોનો અધિકાર બાકી રહે છે, મુક્તજીવોનો વિષય દસમા અધ્યાયમા વર્ણવ્યો છે.

શિર્વલોઠનું વર્ણન

દેવોનાં લેહ

દેવાશ્ચતુર્ણિકાયાઃ ॥૧॥

અર્થ-દેવો ચાર સમૂહવાળા છે અર્થાત્ દેવના ચાર લેહ છે-
૧ ભવનવાસી, ૨ વ્યતર, ૩ જ્યોતિષી અને ૪ વૈમાનિક.

ટીકા

દેવ=જે છવ દેવગતિનામકર્મના ઉદયને વશ અનેકો દ્વીપ, સમુદ્ર તથા પર્વતાદિ રમણીક સ્થાનોમા ક્રિડા કરે તેને દેવ કહેવાય છે ॥૧॥

પહેલા ત્રણ પ્રકારના દેવોની લેશ્યા

આદિત્તિપુ પીતાંતલેશ્યાઃ ॥૨॥

અર્થ-પ્રથમના ત્રણ પ્રકારના નિકાયોમા પીત સુધી અર્થાત્ કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત એ ચાર લેશ્યા હોય છે

ટીકા

(૧) કૃષ્ણ=કાળી નીલ=ગળીના રંગની. કાપોત=કાખર ચીતરી-કષુતરના રંગ જેવી પીત=પીળી

(૨) આ વર્ણન ભાવ લેશ્યાનુ છે વૈમાનિક દેવોની ભાવ લેશ્યાનુ વર્ણન આ અધ્યાયના ૨૨ માં સૂત્રમા આપેલ છે ॥૨॥

ચાર નિકાય દેવોના પેટા લેહો

દશાષ્ટપંચદ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્નપર્યતાઃ ॥૩॥

અર્થ-કલ્પોપપન્ન (સોળમા સ્વર્ગ સુધીના) દેવો પર્યંત, તે ચાર પ્રકારના દેવોના કમથી હથ, આઠ, પાંચ અને બાર લેહ છે

ટીકા

ભવનવાસીના હથ, વ્યતરના આઠ, જ્યોતિષીના પાંચ અને કલ્પોપપન્નના બાર લેહ છે [કલ્પોપપન્ન તે વૈમાનિકભવના જ છે] ॥૩॥

ચાર પ્રકારના દેવોના સામાન્ય લેદ

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिपदात्मरक्षलोकपालानीक-
प्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥४॥

અર્થ,-ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના દેવોમાં દરેકના દસ લેદ છે-
૧ ઇન્દ્ર, ૨, સામાનિક, ૩ ત્રાયસ્ત્રિંશ, ૪ પારિપદ, ૫ આત્મરક્ષ,
૬ લોકપાળ, ૭ અનીક, ૮ પ્રકીર્ણક, ૯ આભિયોગ્ય અને
૧૦ કિલ્બિષિક

ટીકા

૧. ઇન્દ્ર=જે દેવ ખીલ દેવોમાં નહિ રહેતી એવી અધિમાદિક
અદ્વિઓથી સહિત હોય તેને ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તે દેવ રાજા સમાન
હોય છે [*like a king*]

૨ સામાનિક=જે દેવનું આયુષ્ય, વીર્ય, ભોગ, ઉપભોગ
વગેરે ઇન્દ્રસમાન હોય છે, તોપણ આરાધ્વી ઐશ્વર્યથી સહિત હોય
છે તે સામાનિક કહેવાય છે, તે દેવ પિતા કે ગુરુ તુલ્ય હોય છે
[*like father, teacher*]

૩ ત્રાયસ્ત્રિંશ=જે દેવ મંત્રી-પુરોહિતના સ્વાન ઉપર હોય
છે તેને ત્રાયસ્ત્રિંશ કહેવામાં આવે છે એક ઇન્દ્રની સલામા આવા
દેવો તેનીસ ૪ હોય છે [*ministers*]

૪ પારિપદ=જે દેવ ઇન્દ્રની સલામા બેસવાવાળા હોય છે
તેને પારિપદ કહેવામાં આવે છે [*courtiers*]

૫ આત્મરક્ષ=જે દેવ અગરક્ષક સમાન હોય છે તેને આત્મ-
રક્ષ કહેવામાં આવે છે [*Body guards*]

નાક=જે ૬ દેવોમાં માત્ર વગેરે હોય નથી તોપણ સદિ મદિમાને
અર્થે આત્મરક્ષક દેવો હોય છે

૬. લોકપાળ=જે દેવ લોકપાળ (ફોજદાર)ની માફક લોકો
પાલન કરે તેને લોકપાળ કહેવામાં આવે છે [*police*]

૭. અનીક = જે દેવ પાવદળ વગેરે માત્ર પ્રકારની મેતામા વિભક્ત રહે છે તેને અનીક કહેવામા આવે છે [army]

૮ પ્રકીર્ણક = જે દેવ નગરવાસી સમાન હોય તેને પ્રકીર્ણક કહેવામા આવે છે [people]

૯ આભિયોગ્ય = જે દેવ હામોની માફક સ્વામી આદિમા કામ આવે તેને અભિયોગ્ય કહેવાય છે આ પ્રકારના દેવો ઘોડા, મિથિ, હસ, વગેરે પ્રકારના વાહનોરૂપે (ખીલ દેવોના ઉપયોગ માટે) પોતે પોતાને બનાવે છે. [conveyances]

૧૦ કિલ્વિપિક = જે દેવ ચાડાળાદિની માફક હેલકુ કામ કરવાવાળા હોય તેને કિલ્વિપિક કહેવામા આવે છે [servile grade] ॥૪॥

વ્યતર અને જ્યોતિષી દેવોમા ઇંદ્ર વગેરે ભેદોની વિશેષતા

ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવર્જ્યા વ્યન્તરજ્યાતિષ્કાઃ ॥૫॥

અર્થ - ૩૫૩ જે દેવ ભેદો કયા તેમાથી ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાળ એવા ભેદો વ્યતર અને જ્યોતિષી દેવોમા હોતા નથી અર્થાત્ તે બે ભેદોને છોડીના બાકીના આઠ ભેદો હોય છે ॥૫॥

દેવોમા ઇન્દ્રોની વ્યવસ્થા

પૂર્વયોદ્ધીન્દ્રાઃ ॥૬॥

અર્થ - પહેલા બે ભવનવાળી અને વ્યતરોમા ૬૬૨ ભેદોમા ઇન્દ્રે ઇન્દ્ર હોય છે

ટીકા

(૧) ભવનવાસીના ૬૬ ભેદ છે તેથી તેમા વીસ ઇન્દ્રો હોય છે વ્યતરોના આઠ ભેદ છે તેથી તેમા સોળ ઇન્દ્રો હોય છે, અને બનેલા તેટલા જ (૬૬૨ જેટલા જ) પ્રતીક હોય છે

(૨) જે દેવ સુવરાજ સમાન અથવા ઇન્દ્રસમાન હોય અર્થાત્ જે દેવ ઇન્દ્ર જેવું કાર્ય કરે તેને પ્રતીદ્ર કહેવાય ॥ [ત્રિલોક પ્રશ્ન પાનુ ૧૧૮-૧૧૯]

(૩) શ્રીભગવાન સો ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય છે, તે મો ઇન્દ્રો નીચે પ્રમાણે છે-

૪૦ ભવનવાસીના-વીસ ઇન્દ્રો અને વીસ પ્રતીન્દ્રો

૩૨ વ્યતરના-મોળા ઇન્દ્રો અને મોળા પ્રતીન્દ્રો

૨૪ સોળ સ્વર્ગમાથી-પ્રથમના ચાર દેવલોકમાથી ચાર, મધ્યના આઠ દેવલોકના ચાર અને અતના ચાર દેવલોકના ચાર-એમ બાર ઇન્દ્રો અને બાર પ્રતીન્દ્રો

૨ જ્યોતિષીદેવોમા-ચદ્રમા ઇન્દ્ર અને સૂર્ય પ્રતીન્દ્ર

૧ મનુષ્યમા-ચક્રવર્તી ઇન્દ્ર

૧ તિર્થ ચમા-અષ્ટાપદ-સિંહ ઇન્દ્ર

૧૦૦ [યોગસાર-શીલપ્રસાદજીકૃત ટીકા પાનુ ૧૩૬] ॥૬॥

દેવોમા કામસેવન સંબંધી વર્ણન

- કાયપ્રવીચારા આદેશાનાત્ ॥૭॥

અર્થ-અશાનમ્વર્ગ સુધીના દેવો (અર્થાત્ ભવનવાસી, વ્યતર, જ્યોતિષી અને પહેલા તથા બીજા સ્વર્ગના દેવો) મનુષ્યોની માદૃશ શરીરથી કામસેવન કરે છે (પ્રવીચાર=કામસેવન)

ટીકા

દેવોમા સતતિની ઉત્પત્તિ ગર્ભદ્વારા થતી નથી, તેમજ વીર્ય અને બીજા ધાતુઓનું જનનું શરીર તેમને હોતું નથી તેમનું શરીર વૈકિયિક હોય છે માત્ર મનની કામલોગરૂપ વાસના તૃપ્ત કરવાનો તેઓ આ ઉપાય કરે છે તેનો વેગઉત્તરોત્તર મદ્દ હોવાથી યોગજ સાધનોથી એ વેગ મટી જાય છે નીચેના દેવોની વાસના તીવ્ર હોવાથી વીર્યરખવનનો સંબંધ નહિ હોવા છતાં પણ શરીર સંબંધ થયા વિના તેમની વાસના દૂર થતી નથી તેનાથી આગળના

દેવોમા વાસના કર્ષક મદ-હોય છે તેથી, તેઓ આલિંગનમાત્રથી સતોષ માને છે આગળ આગળના દેવોની વાસના તેથી પણ મદ હોવાથી રૂપ દેખવાથી તથા શબ્દ સાલળવાથી જ તેમની વાસના શાત થઈ જાય છે. તેથી આગળના દેવોને ચિતવનમાત્રથી કામશાન્તિ થઈ જાય છે કામેચ્છા મોળમા સ્વર્ગ સુધી છે, ત્યાર પછીના દેવોને કામેચ્છા ઉત્પન્ન જ થતી નથી ॥૭॥

‘શેષોઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃ પ્રવીચારાઃ ॥૮॥

અર્થ.-બાકીના સ્વર્ગના દેવો દેવીઓના સ્પર્શથી, રૂપ દેખવાથી, શબ્દ સાલળવાથી અને મનના વિચારોથી કામસેવન કરે છે

ટીકા

ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો દેવાગઓના સ્પર્શથી, પાચમાથી આઠમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓનું રૂપ દેખવાથી, નવમાવી બારમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓના શબ્દ સાલળવાથી અને તેરમાથી સોળમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓ સખધી મનના વિચારમાત્રથી તૃપ્ત થઈ છે—તેમની કામેચ્છા તેટલાથી શાત થઈ જાય છે ॥૮॥

પરપ્રવીચારાઃ ॥૯॥

અર્થ.-સોળમા સ્વર્ગથી આગળના દેવો કામસેવન રહિત હોય છે (તેમને કામેચ્છા જ ઉત્પન્ન થતી નથી તો પછી તેના પ્રતિકારનું શું પ્રયોજન ?)

ટીકા

(૧) આ, સૂત્રમા ‘પરે’ શબ્દથી કલ્પાતીત (સોળમા સ્વર્ગથી ઉપરના) સમસ્ત દેવોનો સમૂહ કરવામા આવ્યો છે, તેથી એમ સમજવું કે અવ્યુત (સોળમા) સ્વર્ગની ઉપર નવ-

વેચકના ૩૦૯ વિમાન, નવ અનુદિશ વિમાન અને પાચ અનુત્તર વિમાનમા વસનારા અહમિદ્ર છે તેમને કામસેવન નથી, ત્યાં દેવાગની નથી [સોળ સ્વર્ગની ઉપરના દેવોમા લેહ નથી, બધા 'સરખા હોવાથી તેને અહમિદ્ર કહેવાય છે]

(૨) નવવેચકના દેવોમાથી કેટલાક સમ્યક્દષ્ટિ હોય છે અને કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. યવાન્ત દ્રવ્યલિંગી જૈન મુનિ તરીકે અતિચારરહિત પાચમહાવ્રતો વગેરે પાળ્યા હોય એવા મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ નવમી ઐવેચકમા ઉપજે છે, મિથ્યાદષ્ટિઓનો આ ઉત્કૃષ્ટ ગુણભાવ છે. આવા ગુણભાવો દરેક મિથ્યાદષ્ટિ જીવે અનતવાર કયાં [જીઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ ની ટીકા પાસા ૧૦-૨૧-૨૩] છતાં પણ ધર્મનો અંશ કે શરુઆત તે જીવ પામ્યો નહિ આત્મભાન વગરના સર્વ વ્રત અને તપને બાળવ્રત અને બાળતપ કહેવાય છે, એવા બાળવ્રત અને બાળતપ જીવ ગમે તેટલીવાર (અનતી અનતીવાર) કરે તોપણ તે વડે સમ્યક્દર્શન એટલે કે ધર્મની શરુઆત થાય જ નહીં, માટે જીવોએ પ્રવન આત્મભાન વડે સમ્યક્દર્શન પામવાની ખાસ જુરુરીયાત છે. મિથ્યાદષ્ટિના ઉત્કૃષ્ટ ગુણભાવ વડે અંશમાન ધર્મ થઈ શકે નહિ. ગુણભાવ તે વિદાર છે અને સમ્યક્દર્શન તે આત્માના શ્રદ્ધા ગુણની અવિકાંગી અવસ્થા છે. વિકારથી કે વિદારભાવને વધારવાથી અવિકાંગી અવસ્થા પ્રગટે નહીં પણ તે વિકારને ટાળવાથી જ પ્રગટે. ગુણભાવથી ધર્મ કદી થાય નહિ એવી માન્યતા પ્રથમ ઝરવી જોઈએ, એ રીતે પ્રથમ માન્યતાની ભૂલ જીવ ટાળે છે, અને પછી ક્રમેક્રમે ચારિત્રના હોય ટાળીને જીવ સંપૂર્ણ શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ કરે છે.

(૩) નવવેચકના સમ્યક્દષ્ટિ દેવો અને તે ઉપરના દેવો (કે જે બધા સમ્યક્દષ્ટિ જ હોય છે) તેઓને ચોથુ ગુણુચ્ચાન જ હોય છે તેઓને દેવાગનાનો સંયોગ હોતો નથી તોપણ પાચમા ગુણુચ્ચાન વર્તી સ્રીવાજા મનુષ્યો અને તીર્થ ચો કરતા તેમને વધારે કપાય હોય છે એમ મમજવુ,

(૪) કેઈ જીવને કપાયની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તો ઘણી હોય અને અતરંગ કપાયશક્તિ યોડી હોય છે-૧ તથા કેઈને અતરંગ કપાયશક્તિ તો ઘણી હોય અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ યોડી હોય તેને ત્રીજ કપાયો કહેવામા આવે છે-૨. તેનાં દૃષ્ટાંતો—

૧ પહેલા ભાગનુ દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે—વ્યતરાદિ દેવો કપાયોથી નગર નાશાદિ કાર્ય કરે છે તોપણ તેમને વ્યાયશક્તિ યોડી હોવાથી પીતલેસ્થા બ્ધી છે, અને એકેન્દ્રિયાદિ જીવો વ્યાય કાર્ય કરતા (બાહ્યમા) જણાતા નથી તોપણ તેમને ઘણી કપાયશક્તિ હોવાથી કૃષ્ણાદિ લેત્યાઓ કહી છે

૨ બીજા ભાગનુ દૃષ્ટાંત આ સૂત્ર જ છે—આ સૂત્ર એમ બતાવે છે કે સર્વોર્થમિદ્ધિના દેવો કપાયરૂપ યોડા પ્રવર્તે છે, અબ્રહ્મચર્ય નેવતા નથી, દેવાગનાઓ તેમને હોતી નથી હતા, પચમશુભ્રસ્થાનવર્તી (દેશસયમી) જરતા તેમને વ્યાયશક્તિ ઘણી હોવાથી તે ચોવાશુભ્રસ્થાનવર્તી—અસયમી છે પચમશુભ્રસ્થાનવર્તી જીવ વ્યાપાર અને અબ્રહ્મચર્યોદિ વ્યાયકાર્યરૂપ ઘણા પ્રવર્તતા હોય છે તો પણ તેમને મહકપાયશક્તિ હોવાથી દેશસયમી કહ્યા છે

૩ વળી આ સૂત્ર એમ પણ બતાવે છે કે નવ યંત્રેયજ્ઞા નિધ્યાદૃષ્ટિ જીવોને બાહ્ય બ્રહ્મચર્ય છે તો પણ તેઓ પહેલા શુભ્રસ્થાને છે અને પાચમા શુભ્રસ્થાનવર્તી જીવો પરત્વે છે તથા અબ્રહ્મચર્યોદિ કાર્યરૂપ પ્રવર્તે છે તો પણ તે દેશસયમી સમ્યદૃષ્ટિ છે

(૫) આ સુત્રનો મિદ્ધાંત

બાહ્ય મયોગોના સદ્ભાવ કે અભાવને અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિને અનુસરીને જીવની અપવિત્રતા કે પવિત્રતાનો નિર્ણય કરવો તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે, પણ અતરંગ માન્યતા અને કપાયશક્તિ ઉપરથી જ જીવની અપવિત્રતા કે પવિત્રતાનો નિર્ણય કરવો તે ન્યાયસર છે. મિધ્યાદૃષ્ટિ બહિરાત્મા (બહારથી આત્માનુ માપ કરનારો) હોવાથી તે સાચો નિર્ણય કરી શકે નહિ કેમકે તેનુ લક્ષ બાહ્ય સયોગોના સદ્ભાવ કે અભાવ ઉપર તથા બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ ઉપર હોવાથી

તે બહારના આધારે નિર્ણય કરે છે સમ્યગ્દષ્ટિ અતરાત્મા (અતરદષ્ટિથી આત્માનું માપ કરનાર) હોવાથી તેનો નિર્ણય અતરગ સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે તેથી તે અતરગ માન્યતા અને કપાયશક્તિ ઠેવી છે તે ઉપરથી નિર્ણય કરે છે, તે કારણે તેનો નિર્ણય માયો હોય છે ॥૬॥

ભવનવાસી દેવોના દસ ભેદો

ભગવાસિનો ઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણાગ્નિવાતસ્તનિતોદ-
ધિદ્વીપદિકુમારાઃ ॥૧૦॥

અર્થ-ભગવાનની દેવોના દસ ભેદ છે-૧ અસુરકુમાર, ૨ નાગકુમાર, ૩ વિદ્યુત્કુમાર, ૪ સુપર્ણકુમાર, ૫ અનિકુમાર, ૬ વાતકુમાર, ૭ સ્તનિતકુમાર, ૮ ઉદધિકુમાર, ૯ દ્વીપકુમાર અને ૧૦ દિગ્કુમાર

ટીકા

(૧) ૨૦ વર્ષની નીચેના યુવાનોનું જેવું જીવન અને ટેવો હોય છે તેણે જીવન અને ટેવો આ દેવોને પણ હોય છે તેથી તેઓ 'કુમાર' કહેવાય છે

(૨) તેઓનું રહેઠાણ નીચે મુજબ છે

પ્રથમ પૃથ્વી રત્નપ્રભામાં ત્રણ ભૂમિઓ (strata) ૩ તેમાં પહેલી ભૂમિને 'ખરભાગ' કહેવાય છે, તેમાં અસુરકુમાર સિવાયના નવે પ્રગરના ભવનવાસી દેવો રહે છે

જે ભૂમિમાં અસુરકુમાર રહે છે તે ભાગને 'પકભાગ' કહેવાય છે, તેમાં રાક્ષસો પણ રહે છે 'પકભાગ' તે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની ઓછી ભાગ છે

રત્નપ્રભાનો ત્રીજો (સૌથી નીચલો) ભાગ 'અખંડુલ' કહેવાય છે, તે પહેલી નરક છે

(૩) ભવનવાસી, દેવોને આ અસુરકુમારાદિ દસ પ્રકારની સજા તે તે પ્રકારના નામકર્મના ઉદયથી છે એમ જાણવું ' જે દેવો યુદ્ધ કરે, પ્રહાર કરે તે અસુર છે' એમ કહેવું તે ખરું નથી અર્થાત્ તે દેવોનો અવધૂર્વાદ છે અને તેમા મિથ્યાત્વનો બધ થાય છે

(૪) દસ જાતિના ભવનવાસી દેવોના સાત કરોડ ખૌતેર લાખ ભુવનો છે; એ ભુવનો મહાસુગંધી, મહા રમણીક અને મહા ઉદ્યોત-રૂપ છે, અને તેટલી જ સખ્યાના (૭,૭૨,૦૦,૦૦૦) જિન ચૈત્યાલય છે. દસ પ્રકારના ચૈત્યવૃક્ષ જિનપ્રતિભાવડે બિરાજિત હોય છે

(૫) ભવનવાસી દેવોનો આહાર અને શ્વાસનો કાળ

૧ અસુરકુમારદેવોને એક હજાર વર્ષ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને મનમા તેનો વિચાર આવતા કઠમાથી અમૃત ઝરે, વેદના વ્યાપે નહિ, ૫૬૨ દિવસ વીત્યે શ્વાસ લ્યે

૨-૪ નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર અને દ્રીપકુમાર એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને સાડાબાર દિવસ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને સાડાબાર મુહૂર્ત વીત્યે શ્વાસ લ્યે

૫-૭ ઉદ્ધિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર અને સ્તાનિતકુમાર એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને બાર દિવસ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને બાર મુહૂર્ત ગયે શ્વાસ લ્યે

૮-૧૦ ઈન્દ્રકુમાર, અગ્નિકુમાર અને વાતકુમાર એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને સાડાસાત દિવસ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને સાડાસાત-મુહૂર્ત શ્વાસ લ્યે

દેવોને કલ્પલાહાર હોતો નથી, તેમના કઠમાથી અમૃત ઝરે છે અને તેમને વેદના વ્યાપતી નથી

આ અધ્યાયના છેડે દેવોની વ્યવસ્થા બતાવનાર કોષ્ટક છે તેમાથી ખીલ વિગતો જાણી લેવી ॥૧૦॥

વ્યતરહેવેના આઠ ભેદો

व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षस-
भूतपिशाचाः ॥११॥

અર્થ:-વ્યન્તર દેવોના આઠ લેહ છે-૧ કિન્નર, ૨ કિપુરુષ,
૩ મહોરગ, ૪ ગધર્વ, ૫ વસુ, ૬ રાક્ષસ, ૭ મૂત્ર અને
૮ પિશાચ

புது

(૧) ડેટલાક વ્યતરહેવો જુદીપ તથા બીજા 'અસખ્યાત
 દીપ-સમુદ્રોમા રહે છે રાત્રો રત્નપ્રભા પૃથ્વીના 'પદ્મભાગ'મા
 રહે છે, અને રાક્ષસ સિવાય બીજા નાત પ્રકારના વ્યતરહેવો
 'ખરભાગ'મા રહે છે

(૨) જુની જુદી દિશાતરમા આ દેવોનો નિવાસ છે તેથી તેને
અતર ડહેવામા આવે છે ઉપર કહી તે આઠ સસાઓ જુદા જુદા
નામકર્મના ઉચ્ચથી છે તે સસાઓનો કેટલાક બ્યુત્પત્તિ મુજબ
અર્થ કરે છે પણ તે વીપરીત અર્થ છે—અર્થાત્ જોમ કહેવું તે
દેવનો અવર્ણવાઈ છે અને તે મિથ્યાત્વના બધવું કરવું છે

(૩) પવિત્ર વૈકલ્પિક શરીરના ધારક હોય તો જીવ પશુ મનુષ્યના અશુચિમય ઔદારિક શરીર સાથે કામ સેવન કરતા જ નથી, હોવાને માસલક્ષણ કહી હોય જ નથી હોવાને કંઈના અમૃતનો આહાર હોય છે, પણ કવલાહાર હોતો નથી

(૪) વ્યતર કેવળના સ્થાનમા જિનપ્રતિમા સહિત આઠ પ્રકારના ચૈત્યવૃક્ષ હોય ॥ અને તે માનસ્થભાદિક સહિત હોય ॥

(૫) બ્યતરહેવોનો આવાસ 'દોપ, પર્વત, સમુદ્ર, દેશ, ગામ, નગર, ત્રિક, ચૌટા, ઘરઆગણું, રસ્તો, ગલી, પાણીના ઘાટ, બાગ, વન દેવકુંડા વગેરે અસખ્યાત સ્થળોએ છે ॥૧૧॥

જ્યોતિષી દેવોના પાચ ભેદો

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ગ્રહનક્ષ-
ત્રપ્રકીર્ણકતારકાશ્ચ ॥૧૨॥

અર્થ— જ્યોતિષીદેવના પાચ પ્રકાર છે—૧ સૂર્ય, ૨ ચંદ્રમા,
૩ ગ્રહ, ૪ નક્ષત્ર અને ૫ પ્રકીર્ણક તારાઓ

૧. ૨

ટીકા

જ્યોતિષી દેવોનો નિવાસ મધ્યલોકમા સમધરાતળથી ૭૬૦
યોજનની ઊંચાઈથી ૬૦૦ યોજનની ઊંચાઈ સુધી આકાશમા હોય
છે સૌથી નીચે તારા છે, તેનાથી ૧૦ યોજન ઊંચે સૂર્યો છે, સૂર્યોથી
૮૦ યોજન ઊંચે ચંદ્રમાઓ છે, ચંદ્રમાથી ૪ યોજન ઊંચે ૨૭
નક્ષત્રો છે, નક્ષત્રોથી ૪ યોજન ઊંચે બુધનો ગ્રહ, તેનાથી ૩ યોજન
ઊંચે શુક્ર, તેનાથી ૩ યોજન ઊંચે બૃહસ્પતિ, તેનાથી ૩ યોજન
ઊંચે મંગળ અને તેનાથી ૩ યોજન ઊંચે શનિ છે, એ પ્રમાણે
પૃથ્વીથી ઊંચે ૬૦૦ યોજન સુધી જ્યોતિષીમંડળ છે, તેનો આવાસ
મધ્યલોકમા છે [અહીં ૨૦૦૦ કોસનો યોજન ગણવો] ॥૧૨॥

જ્યોતિષીદેવોનું વિશેષ વર્ણન

મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયા નૃલોકે ॥૧૩॥

અર્થ—ઉપર કહેલા જ્યોતિષી દેવો મેરુ પર્વતને પ્રદક્ષિણા
કરતે મનુષ્યલોકમા હમેશા ગમન કરે છે

(અહીં દ્વીપ અને બે સમુદ્રને મનુષ્યલોક કહેવામા આવે છે) ॥૧૩॥

તેનાથી થતો કાળવિભાગ

તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ ॥૧૪॥

અર્થ—ધરી, કલાક, દિવસ, રાત વગેરે વ્યવહાર કાળનો વિભાગ
તે ગતિશીલ જ્યોતિષી દેવોદ્વારા કરવામા આવે છે

ટીકા

કાળ જે પ્રકારના છે—નિશ્ચયકાળ અને વ્યવહારકાળ નિશ્ચય-
કાળનું સ્વરૂપ પાંચમા અધ્યાયના ૨૨ ના સૂત્રમા આવશે આ
વ્યવહારકાળ નિશ્ચયકાળને બતાવનાર છે ॥૧૮॥

સ્થિર જ્યોતિષીદેવોનું સ્વરૂપ

વહિરવસિતા ॥૧૫॥

અર્થ—મનુષ્યલોક (અદીદ્રીપ) ની બહારના જ્યોતિષીદેવો
સ્થિર છે

ટીકા

અદીદ્રીપની બહાર અસખ્યાત દ્રીપ-સમુદ્રો છે તેના ઉપરના
(એટલે કે છેલ્લા સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર પર્યંતના) જ્યોતિષીદેવો
સ્થિર છે ॥૧૫॥

આ રીતે ભવનવામી, બાહ્ય અને જ્યોતિષી એ ત્રણ પ્રકારના
દેવોનું વર્ણન પુરું થયું, હવે ચોથા પ્રકારના-વૈમાનિકદેવોનું
સ્વરૂપ કહે છે

વૈમાનિકદેવોનું વર્ણન

વૈમાનિકા. ॥૧૬॥

અર્થ—હવે વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન શરૂ થાય છે

ટીકા

વિમાન—જે સ્થાનમા રહેવાવાળા દેવો પોતાને વિશેષ પુરુષાત્મા
સમજે તે સ્થાનને વિમાન કહેવાય છે

વૈમાનિક—તે વિમાનોમા પેદા થતા દેવોને વૈમાનિક કહેવાય છે

બધા યદિને ચોરાસી લાખ સત્તાણું હજાર ત્રેવીસ વિમાનો છે,
તેમા ઉત્તમ મહિરો, કંઠપવૃક્ષો, વન, ખાગ, વાવડી, નગર વગેરે
અનેક પ્રકારની રચના હોય છે તેના મધ્યસ્થાનમા જે વિમાન

તે ઇન્દ્રક વિમાન કહેવાય છે, તેની પૂર્વાદિ ચારે દિશામા પટિતરૂપ (સીધી લાર્દનમા) જે વિમાનો છે તે ગ્રેણીબદ્ધ વિમાન કહેવાય છે ચારે દિશાની વચ્ચે અતરાજમા-દિદિશાઓમા જ્યાં ત્યાં વિખરાયેલા કૃદ્ધની માફક જે વિમાનો છે તેને પ્રકીર્ણક વિમાન કહેવાય છે એમને ઇન્દ્રક, ગ્રેણીબદ્ધ અને પ્રકીર્ણક એમ ત્રણ પ્રકારના વિમાનો છે ॥૧૬॥

વૈમાનિક દેવોના બે ભેદ

કલ્પોપપન્નાઃ કલ્યાતીતાશ્ચ ॥૧૭॥

અર્થ-વૈમાનિક દેવોના બે ભેદ છે—૧ કલ્પોપપન્ન અને ૨ કલ્યાતીત

ટીકા

જેમા ઇન્દ્રાદિ દસ પ્રકારના ભેદોની વ્યવસ્થા હોય છે એવા સોળ સ્વર્ગોને વલ્પ કહે છે અને તે કલ્પમા જે દેવો પેદા થાય તેને કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે, તથા મોળમા સ્વર્ગથી ઉપર જે દેવો પેદા થાય તેને કલ્યાતીત કહેવાય છે. ॥૧૭॥

કલ્પોની સ્થિતિનો ક્રમ

ઉપર્યુપરિ ॥૧૮॥

અર્થ-સોળ સ્વર્ગના આઠ યુગલ, નવ ઐવ્યક, નવ અનુદિશ અને પાંચ અનુચર એ સર્વે વિમાનો ક્રમથી ઉપર ઉપર છે ॥૧૮॥

વૈમાનિક દેવોને રહેવાના સ્થાન

સૌધર્મશાનસાનત્કુમારમાહેદ્રવ્રહ્મવ્રહ્મોત્તરલાન્તવકાપિષ્ઠ-
શુક્રમહાશુક્રસતારસહસારેષ્વાનતપ્રાણતયોરારણાચ્યુત-
યોર્નવસુગ્રેવેયકેપુ વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેપુ
સર્વાર્થસિદ્ધૌ ચ ॥૧૯॥

અર્થ:-સૌધર્મ-ઐશાન, નાનત્કુમાર-માહેન્દ્ર, વ્રહ્મ-વ્રહ્મોત્તર લાન્તવ-કાપિષ્ઠ, શુક્ર-મહાશુક્ર, મતાર-સહસાર-આ છ યુગલોના

ધાર સ્વર્ગોમા, આનન્દ-પ્રપ્તિ એ બે સ્વર્ગોમા, આરણ્ય-અન્યુત એ બે સ્વર્ગોમા, નવપ્રેયેયક વિમાનોમા, નવ અનુદિશ વિમાનોમા અને વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત તથા સર્વોર્વસિદ્ધિ એ પાંચ અનુત્તર વિમાનોમા વૈમાનિક દેવો રહે છે

ટીકા

(૧) નવ પ્રેયેયકોના નામ-૧ મુદર્શન, ૨ અમોઘ, ૩ સુમણ્ડલ, ૪ યથોધર, ૫ સુલક, ૬ વિશાલ, ૭ સુમન, ૮ સૌમન અને ૯ પ્રીતિકર

(૨) નવ અનુદિશના નામ-૧ આદિત્ય, ૨ અર્ચિ, ૩ અર્ચિ-માલી, ૪ વૈરોચન, ૫. પ્રભાસ, ૬ અર્ચિપ્રભ, ૭ અર્ચિમધ્ય, ૮ અર્ચિશવત્ અને ૯ અર્ચિવેશિષ્ઠ

સૂત્રમા 'અનુદિશ' નામ નથી પરંતુ 'નવસુ' પદથી તેનું અર્થ થઈ જાય છે નવ અને પ્રેયેયક એ બંનેને સાતમી વિભક્તિ લગાડી છે તે બતાવે છે કે 'પ્રેયેયક' થી 'નવ' એ જુદા સ્વર્ગ છે

(૩) સૌધર્મોદિક એકેક વિમાનમા એકેક જિનમંદિર અનેક વિનૂતિ સ્થિત હોય છે વળી ઈંદ્રના નગરની બહાર અશ્વોઽવન, આશ્રવન વગેરે હોય છે તે વનમા એક હજાર યોજન ઊંચુ અને પાંચસો યોજન પહોળુ એક ચત્વરુક્ષ છે, તેની ચારે દિશા એમા પત્થઠાસન જિનેન્દ્રદેવની પ્રતિમા છે

(૪) ઈંદ્રના આ સ્થાનમંડપમા અગ્રભાગે માનસ્યલ હોય છે, તે માનસ્યલમા તીર્થ કરદેવ ગૃહસ્થદયામા હોય ત્યાંમુર્ધો તેને પહેરવા યોગ્ય આભરણનો એક રત્નમય કડીયો (પટારો) હોય છે તેમાથી આભરણો કાઢીને ઈંદ્ર તે તીર્થ કરદેવને પહોંચાડે છે સૌધર્મના માનસ્યલના રત્નમય કડીયામા ભરતશ્વેત્રના તીર્થ કરના આભરણ હોય છે ઐશાન સ્વર્ગના માનસ્યલના કડીયામા ઐરાવતશ્વેત્રના

તીર્થ કરના આભરણ હોય છે સાનત્કુમારના માનસ્થભના ઠડીયામા પૂર્વ વિદેહના તીર્થ કરના આભરણ હોય છે માહેન્દ્રના માનસ્થ-ભના ઠડીયામા પશ્ચિમ વિદેહના તીર્થ કરના આભરણ હોય છે, તેથી તે માનસ્થભો દેવથી પૂર્વનિક છે એ માનસ્થભની નજીક જ આઠ યોજન પહોળુ, આઠ યોજન લાંબુ તથા ભ્રુ ઉપપાદગૃહ છે તે ઉપપાદગૃહમા બે રત્નમય શય્યા હોય છે, તે ઇન્દ્રજીત સ્થાન છે આ ઉપપાદગૃહની નિકટમા જ ઘણા શીખરવાળા જિનમંદિરો છે; તેનું વિશેષ વર્ણન ત્રિલોચનાદિ ગ્રંથમાથી જાણવું, ૧૧૬૧।

વેમાનિકદેવોમા ઉત્તરોત્તર અધિકતા

સ્થિતિપ્રભાવસુખયુતિલેરયાવિશુદ્ધીન્દ્રિયાવધિવિપય
તોઽધિકાઃ ॥૨૦॥

અર્થ—આયુઃસ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, યુતિ, લેસ્થાની વિશુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયનો વિષય અને અવધિજ્ઞાનનો વિષય એ સર્વે ઉપર ઉપગના વિમાનોમા (વેમાનિક દેવોને) અધિક છે

ટીકા

સ્થિતિ—આયુઃકર્મના ઉદયથી જે ભવમા રહેવાનું થાય છે તે સ્થિતિ છે.

પ્રભાવ—પરને ઉપકાર તથા નિઝહ કરવાના ભાવની શક્તિ તે પ્રભાવ છે

સુખ—સાતાવેદનીયના ઉદયથી ઇન્દ્રિયના મુખ્ય વિષયોની સંગવડ તે સુખ છે, અહીં 'સુખ' નો અર્થ બહારના સંયોગોની સંગવડ કરવો, નિશ્ચયસુખ (આત્મિક સુખ) અહીં ન સમજવું નિશ્ચયસુખની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શનથી થાય છે, અહીં સમ્યગ્દષ્ટિ કે મિથ્યાદષ્ટિના ભેદની અપેક્ષાએ કથન નથી પણ સામાન્ય કથન છે એમ સમજવું

યુતિ—શરીરની તથા વસ્ત્ર, આભૂષણ, બાળની દિપ્તિ તે યુતિ છે

લેખ્યાનિશુદ્ધિ—લેશ્યાની ઉત્તરવ્રતા તે વિશુદ્ધિ છે, અહીં
ભાવલેશ્યા સમજવી

ઇન્દ્રિયવિષય—ઇન્દ્રિયદ્વારા (મતિજ્ઞાનથી) પદાર્થોનું જાણવું તે
ઇન્દ્રિયવિષય કહેવાય છે

અવધિવિષય—અવધિજ્ઞાનથી પદાર્થોનું જાણવું તે અવધિ-
વિષય છે, ॥૨૦॥

વેમાનિકહેવોમા ઉત્તરોત્તર હિનતા

ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીનાઃ ॥૨૧॥

અર્થ—ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ અને અભિમાનની અરેષ્ટાએ
ઉપર ઉપરના વેમાનિક હેવો હીન હીન છે

ટીકા

(૧) ગતિ—અહીં ‘ગતિ’નો અર્થ ગમન વાચ્ય છે, એક ક્ષેત્ર
છોડીને અન્યક્ષેત્રમા જવું તે ગમન (ગતિ) છે તોણમા સ્વર્ગની
આગળના હેવો પોતાનું વિમાન છોડી બીજે જતા નથી

શરીર—શરીરનો વિસ્તાર તે શરીર

પરિગ્રહ—લોભક્રયાયના કારણે મમતાપરિણામ તે પરિગ્રહ છે
અભિમાન—માનક્રયાયના કારણે અહંકાર તે અભિમાન છે

(૨) પ્રશ્ન—ઉપર ઉપરના હેવોને વિક્રિયા બાહિની અધિકતાથી
ગમન વગેરે વિરોધ હોવું જોઈએ હતા તેની હીનતા કેમ કહી ?

ઉત્તર—અમનની શક્તિ તો ઉપર ઉપરના હેવોમા વધારે છે,
પણ અન્યગ્રેષ્મા ગમન કરવાના પરિણામ અધિક નથી તેથી ગમન
હીન છે એમ કહ્યું છે સૌધર્મ—જૈશાનના દેવ ક્રિડાદિક નિમિત્ત
મહાન વિષયાનુરાગથી વારવાર અનેક ક્ષેત્રોમા ગમન કરે છે ઉપરના
હેવોને વિષયની ઉત્કટ (આકરી, લીન) વાછાનો અભાવ છે તેથી
તેઓ ગતિ હીન છે

(૩) શરીર, પ્રમાણ છે-લે કોષ્ટકમા આપ્યું છે ત્યાંથી
જાણી લેવું

(૪) વિમાન, પરિવારાદિકરૂપ પરિચ્છ તે ઉપર ઉપરના દેવોને ઝોઘો ઝોઘો હોય છે કપાયના મહાપણથી અવધિજ્ઞાનાદિમા વિગુ-દ્ધતા વધે છે અને અભિમાન ઝોઘુ હોય છે જેને મદ કપાય છે તે ઉપર ઉપર ઉપર છે

(૫) શુભ પરિણામને લીધે થતા પુણ્યબળથી

કોણ કયા ઉપજે તેનો વિશેષ ખુલાસો

કોણ ઉપજે ?

કયાં ઉપજે ?

૧ અસત્તી પચ્ચે દ્રિય પયોત્ત ભવનવાસી તથા વ્યતર તરીકે,
તિથંચ—

૨ કર્મભૂમિના સત્તી પયોત્ત ખારમા સ્વર્ગપયંત,
તિથંચ મિથ્યાદષ્ટિ કે સાસાદન
શુભસ્થાનવાળા

૩ ઉપરના તિથંચ—સમ્યગ્દષ્ટિ સૌધર્મોદિથી અચ્યુત સ્વર્ગ-
પયંત,

૪ લોગભૂમિના મનુષ્ય, તિથંચ— જ્યોતિષીમા,
મિથ્યાદષ્ટિ કે સાસાદન શુભસ્થાનવાળા

૫ તાપસી જ્યોતિષીમા,
૬ લોગભૂમિના સમ્યગ્દષ્ટિ— સૌધર્મ અને ઐશાનમા,

મનુષ્ય કે તિથંચ
૭ કર્મભૂમિના મનુષ્ય—મિથ્યા— ભવનવાસીથી ઉપરિમ
દષ્ટિ અથવા સાસાદન પ્રેવેચક સુધી,

૮ કર્મભૂમિના મનુષ્ય—જેને પ્રેવેચક પયંત
દ્રવ્ય (ખાદ્ય) નિનલિંગ અને ભાવ
મિથ્યાત્વ કે સાસાદન હોય તે

૯ અસવ્ય મિથ્યાદષ્ટિ નિર્જંચ ઉપરિમ (નવમી) પ્રેવેચકમા,
લિંગ ધારણ કરી, મહાન શુભભાવ
અને તપ સહિત હોય તે

૧૦ પરિનાજક તાપસીને બ્રહ્મ (પરમ) સ્વર્ગ પર્યંત,
ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાદ

૧૧ આજીવક (કાજીના જાહારી)ને બારમા સ્વર્ગ પર્યંત,
ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાદ

૧૨ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સૌધમોદિધી અમ્યુત સુધી
પ્રકર્ષતાવાળો શ્રાવક (તેથી નીચે કે ઉપર નહિ),

૧૩ ભાવલિંગી નિર્ઘંચ માધુ સર્વાર્થસિદ્ધિ પર્યંત,

૧૪ અદ્યુત્તમધારી તિર્થંચ સૌધમંથી બારમા સ્વર્ગપર્યંત,

૧૫ પાંચ મેરુ મળધો ત્રીસ ભવનનિકમ્ભ,

લોગભૂમિના મનુષ્ય-તિર્થંચ
મિશ્ર્યાદિ

૧૬ „ „ સમ્યગ્દર્શિ સૌધમં-એશાનમા

૧૭ છન્નુ લોગભૂમિ અને ભવનનિકમ્ભો

માનુષોત્તર સ્વયં પ્રભાચલ

પર્વતની વચ્ચેના અસંખ્યાત

દ્વીપમા ઉપજેલા તિર્થંચો

નોંધ—એકેન્દ્રિય, વિકલનય, દેવ તથા ના કો-તેઓ ઠોઠ પદ્ય પ્રકારના
શુભભાવે દેવમાં ઉપજતા નથી દેવમાં ઉપજે એવા પ્રકારના જનબોલ તેમને
હોતા ન નથી

(૬) દેવમાથી અગ્રીને કેવી પર્યાય બારણુ કરે તેની વિગત
કમાથી આવે ? કેવી પર્યાય થાય ?

૧ ભવનત્રિક દેવ અને સૌધમં-
એશાનથી

એકેન્દ્રિય બાહર પદોપ્ત એવા
પૃથ્વીકાય, અપકાય, પ્રત્યેકવન-
સ્પતિ, મનુષ્ય તથા પચ્ચેન્દ્રિય
તિર્થંચમા ઉપજે (વિશ્વનય
ન થાય),

૨ સનતકુમારાદિકથી

સ્થાવર ન થાય,

- ૩ બારમા સ્વર્ગ પર્થ તથી પચેદ્રિય તિથં ચ તવા મનુષ્ય વાય
- ૪ આનત-પ્રાણતાદિત્થી (બારમા સ્વર્ગ પછીવી) નિયમંવી મનુષ્યમા જ ઉપજે- તિથં ચમા નહીં
- ૫ સૌધમંથી શરુ કરીને નવ પ્રેવે- ત્રેમઠ શલાકા પુરુષપતે પાપ ઉપજી યકે
- ૬ અનુદિશ અને અનુત્તરવી આનેલ તીર્થ કર, ચક્રવર્તી, બળભદ્ર તરીકે ઉપજે, પાપ અંધઅંધી ન થાય
- ૭ લવનત્રિત્વી ત્રેમઠ શલાકાપુરુષપતે ન ઉપજે
- ૮ દેવ પર્થોધથી (સમુચ્ચય) સર્વ સૂક્ષ્મમા, તેજસદાયમા, વાત- કાયમા ન ઉપજે, તેમ જ વિક- લત્રયમા, અમંજીમા કે લપ્ધી- અપર્થાન્તમા ન ઉપજે અને ભોગ- ભૂમિમા, દેવમા તવા નારહીમા પવન ઉપજે

(૭) આ મુચના સિદ્ધાંતો

૧ મિથ્યાદષ્ટિપણે જીવ ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ કરે ત્યારે નવની પ્રેવેયક મુધી જાય છે, પણ તે શુભભાવ નમ્યજ્ઞાનનુ કે ધર્મનુ દારણ નથી તેથી મિથ્યાત્વને લીધે અનત સસારમા રખડે, માટે શુભભાવને ધર્મ કે ધર્મનુ ઢારપુ માનવુ નહિ

૨ મિથ્યાદષ્ટિને ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ વાય છે ત્યારે તેને ગૃહીત- મિથ્યાત્વ છૂટી ગયુ હોય છે એટલે કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની રાગમિશ્રિત જ્ઞાનવાણી વ્યવહાર શ્રદ્ધા નાથી હોય છે, તે વિના ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ વાય જ નહિ મિથ્યાદષ્ટિપણે નેવમી પ્રેવેયકે જતાર જીવે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો વ્યવહારવી (રાગમિશ્રિત વિચારવી) સાચો નિર્ણય કર્યો છે પરંતુ નિશ્ચયથી એટલે કે રાગવી પર વધને સાચો નિર્ણય કર્યો નથી, તેમજ ‘શુભભાવથી ધર્મ’ યાય’ એવી સૂક્ષ્મ મિથ્યામાન્યતા તેને રહી જાય છે તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ રહે છે

૩ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વ્યવહાર શ્રદ્ધા વગર જિંચા સુખ ભાવ પણ વર્જ શકતા નથી, માટે જે જીવોને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો સંયોગ મળ્યો હોવા છતાં જો તે તેનો રાગમિત્રિત વ્યવહારુ સાચો નિષ્કૃંપ ન કરે તો ગૃહીત મિથ્યાત્વ રહે છે, અને જેને કુદેવ-કુગુરુ કુશાસ્ત્રની માન્યતા હોય તેને પણ ગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય જ છે, અને જ્યાં ગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય ત્યાં અગૃહીતમિથ્યાત્વ પણ હોય જ, તેથી એવા જીવને સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ તો ન જ થાય પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિને થતો ઉત્કૃષ્ટ સુખભાવ પણ તેને ન વાય, તેવા જીવોને જૈનધર્મની શ્રદ્ધા વ્યવહારે પણ ગ્રાપ્તી શકાય નહિ.

૪ આ જ કારણે અન્યધર્મની માન્યતાવાળાઓને સાચા ધર્મની શુચિતાત અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તો વાય જ નહિ, અને મિથ્યાદૃષ્ટિને લાયકનો ઉત્કૃષ્ટ સુખભાવ પણ તેઓ કદી શકે નહિ, તેઓ વધારેમા વધારે ખારમા દેવલોકની પ્રાપ્તિનો સુખભાવ કરી શકે.

૫ 'દેવગતિમા સુખ છે' એમ ઘણા અજ્ઞાની લોકોની માન્યતા રહે છે, પણ તે ભૂલ છે ઘણા દેવો તો મિથ્યાત્વવટે અતસ્ત્વ-શ્રદ્ધાન સુગત જ થઈ રહ્યા છે ભવનવામ્પી, વ્યતર અને જ્યોતિષી દેવોને કપાય ઘણા મદ નથી, ઉપયોગ બહુ ચચળ છે તથા કઈક શક્તિ છે તેથી દુત્કૃષ્ટ તથા વિન્યાદિ વાર્યોમા જ તેઓ લાગી રહ્યા છે અને તેથી તેની વ્યાકુળતાથી તેઓ દુઃખી જ છે ત્યાં માયા-લોક-કપાયના કારણો હોવાથી તેવા વાર્યોની સુખ્યતા છે-જા કરવો, વિષય સામગ્રીની ઇચ્છા કરવી ઇત્યાદિ કાર્ય ત્યાં વિશેષ હોય છે, પણ વૈમાનિક દેવોમા ઉપર ઉપરના દેવોને તે કાર્યો ઘોડા હોય છે, ત્યાં હાન્ય અને રતિ કપાયના કારણો હોવાથી તેવા કાર્યોની સુખ્યતા હોય છે એ પ્રમાણે દેવોને કપાયભાવ હોય છે અને કપાયભાવ એ દુઃખ જ છે ત્યાં દેવોને ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યનો ઉદય છે અને કપાય ઘણા મદ છે તથાપિ તેમને પણ ઇચ્છાનો અભાવ નથી તેથી વસ્તુ-તાએ તેઓ દુઃખી જ છે જે દેવો સમ્યગ્દર્શનરૂપી મોક્ષમા પામ્યા હોય તેઓ જ, જેટલે દરજ્જે વીતરાગતા વધારે તેટલે દરજ્જે સાચા

સુખી છે મમ્યગ્દર્શન વગર ક્યાય પણ મુખના અશની શરૂઆત થતી નથી, અને તેથી જ આ શાસ્ત્રના પહેલા જ સૂત્રમા મોક્ષનો ઉપાય દર્શાવતા તેમા મમ્યગ્દર્શન પહેલુ જણાવ્યુ છે, માટે જોરોએ પ્રથમ જ મમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો જરૂરી છે

૬. ઉત્કૃષ્ટ દેવપણુને લાયકના મવોત્કૃષ્ટ ગુણભાવ મમ્યગ્દર્શિને જ થાય છે એટલે કે ગુણભાવના ન્વામીત્વના નકાગની ભૂમિકામા જ તેવા ઉત્કૃષ્ટ ગુણભાવ વાય છે, મિત્યાદર્શિને તેવા જિયા ગુણભાવ થતા નથી ॥૨૧॥

વૈમાનિકદેવોમા લેત્યાનુ વર્ણન

પીતપદ્મશુક્લલેશ્યા દ્વિત્રિશંષેષુ ॥૨૨॥

અર્થ—જે યુગલોમા પીત, તથા યુગલોમા પદ્મ અને બાકીના સમન્ત વિમાનોમા શુક્લલેશ્યા હોય છે

ટીકા

(૧) પહેલા અને બીજા નર્ગમા પીત લેશ્યા, ત્રીજા અને ચોથામા પીત તથા પદ્મલેશ્યા, પાંચમાથી આઠમા સુધીમા પદ્મલેશ્યા, નવમાથી બારમા સુધીમા પદ્મ અને શુક્લલેશ્યા અને બારીના નમન્ત વૈમાનિક દેવોને શુક્લલેશ્યા હોય છે, નવ અનુદિગ અને પાંચ અનુત્તર એ ચૌદ વિમાનોના દેવોને પરમશુક્લલેશ્યા હોય છે લવનત્રિક દેવોની લેશ્યાનુ વર્ણન આ અધ્યાયના બીજા સૂત્રમા આવી ગયુ છે અહીં ભાવલેશ્યા મમજીવી

(૨) પ્રશ્ન—સૂત્રમા મિશ્રલેશ્યાનુ વર્ણન કેમ નથી ?

ઉત્તર—જે મુખ્ય લેશ્યા છે તે સૂત્રમા જણાવી છે, જે ગૌણ લેશ્યા છે તે કહી નથી, ગૌણ લેશ્યાનુ ધ્યન તેમા ગર્ભિત ગણ્યુ છે તેથી તેમા અવિવક્ષિતપણે જ આ શાસ્ત્રમા ટુકા સૂત્રોરૂપે મુખ્ય કેવન કયું છે, બીજુ તેમા ગર્ભિત રાખ્યુ છે, માટે એ ગર્ભિત ધ્યન પરપરા અનુસાર મમજી લેવું [તુચ્ચો અ ૧ સૂ ૧૧ ટીકા, પા ૬૦] ॥૨૨॥

કૃત્ય મજા કયા, સુધી છે ?

પ્રાગૈવેયકેમ્ય, કલ્પાઃ ॥૨૩॥

અર્થ—ત્રેયકોની પહેલાના મોળ સ્વર્ગને કૃત્ય કહેવાય છે, તેની આગળના વિમાનો કૃત્યાતીત છે

ટીકા

સોળ સ્વર્ગ પછી નવ ઐવેયક વગેરેના દેવો એક સરખા વૈભવના ધારક હોય છે તેથી તેઓ અહમિન્દ્ર કહેવાય છે, ત્યાં ઈંદ્ર વગેરે ભેદ નથી, બધા સમાન છે ॥૨૩॥

લૌકાતિક દેવો

બ્રહ્મલોકાલયા લૌકાન્તિકાઃ ॥૨૪॥

અર્થ—જેમનું નિવાસસ્થાન પાચમું સ્વર્ગ (બ્રહ્મલોક) છે તે લૌકાતિક દેવો છે

ટીકા

આ દેવો બ્રહ્મલોકના અતમા રહે છે, તથા એક ભવાવતારી (એકાવતારી) છે તેથી લોકોનો અત (-સચારનો નાશ) કરવાવાળા છે તેથી તેમને લૌકાતિક કહેવાય છે, તેઓ દ્વાદશાજના પાકી હોય છે, ચૌદપૂર્વના ધારક હોય છે, બ્રહ્મચારી રહે છે અને તીર્થ કરમણના તપકથાણુકમા આવે છે, તેમને દેવર્ષિ પણ કહેવામા આવે છે ॥૨૪॥

લૌકાતિક દેવોના નામ

સારસ્વતાદિત્યવદ્યરુણગર્દતોયતુપિતાવ્યાવાધારિપ્તશ્ચ
॥૨૫॥

અર્થ—લૌકાતિકદેવોના આઠ પ્રકાર છે—૧ સારસ્વત, ૨ આદિત્ય, ૩ વસિષ્ઠ, ૪ અરુણ, ૫ ગર્દતોય, ૬ તુપિત, ૭ અવ્યાબાધ અને ૮ અરિપ્ત આ દેવો બ્રહ્મલોકની એથાન વગેરે આઠ દિશાઓમા રહે છે

ટીકા

આ દેવોના આ આઠ મૂળ લેદો છે અને તે આઠના 'રહેવાનાં' સ્થાનની વચ્ચેના ભાગમાં રહેનાર દેવોના બીજા મોળ પ્રકાર છે, આ રીતે કુલ ચોવીસ લેદો છે આ દેવોના નવગના નામ તેમના નામ અનુસાર જ છે, તેઓ બધા સરખા છે, તેમનામાં કોઈ નાનું-મોટું નથી, સૌ સ્વતંત્ર છે, તેમની કુલ -સંખ્યા ૪૦૭૮૨૦ છે સૂત્રમાં આઠ નામો આપીને છેડે 'વ' શબ્દ મૂક્યો છે તે એક સૂચવે છે કે આ આઠ સિવાયના બીજા લેદો પણ છે ॥૨૫॥

અનુદિશ અને અનુત્તરવાસી દેવોના અવતારનો નિયમ

વિજયાદિષુ દ્વિત્વમાઃ ॥૨૬॥

અર્થ-વિજય, વેજ્યન્ત, જ્યન્ત, અપરાજિત અને અનુદિશ વિમાનોનાં અહમિન્દ્રો દ્વિતરમી હોય છે અર્થાત્ મનુષ્યના બે જન્મ (ભવ) કરી અવન્ય મોક્ષ જાય છે (આ બધા જીવો સમ્યગ્દષ્ટિ જ હોય છે)

ટીકા

(૧) સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો તેમના નામ અનુસાર એકાવતારી જ હોય છે વિજયાદિકમાં આવેલા જીવ એક મનુષ્યભવ કરે અથવા બે ભવ પણ કરે

(૨) સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો, દક્ષિણ ઇન્દ્રો, સૌધર્મના લોકપાળ, સૌધર્મની 'શશિ' નામની ઇન્દ્રાણી અને લૌકિક દેવો-એ બધા એક મનુષ્ય જન્મ કરી નિર્વાણ પામે છે ॥૨૬॥

[ત્રીજા અધ્યાયમાં નારકી અને મનુષ્યો, મનુષ્યો વચ્ચેનું કયું હવું અને આ ચોથા અધ્યાયમાં અહીં સુધી દેવોનું વર્ણન કયું હવે એક સૂત્રદ્વારા તિર્થચોની વ્યાખ્યા બતાવીને પછી, દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ જઘન્ય આયુષ્ય કેટલું છે તે બતાવશે તેમ જ નારકીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય કેટલું છે તે બતાવશે મનુષ્યો તથા તિર્થચોના

આયુષ્યની સ્થિતિનું વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયના સૂત્ર ૩૮-૩૯ માં કહેવાઈ ગયું છે

આ રીતે, બીજા અધ્યાયના દસમા સૂત્રમાં જીવોના સંસારી અને મુક્ત એવા જે બે લોક કહ્યા હતા તેમાંથી સંસારી જીવોનું વર્ણન થોડા અધ્યાય સુધીમાં પુરું થાય છે ત્યાર પછી પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવ તરવોનું વર્ણન કરશે, છઠ્ઠા તથા સાતમા અધ્યાયમાં આસ્રવ તથા આઠમા અધ્યાયમાં બધા તરવનું વર્ણન કરશે, તથા નવમા અધ્યાયમાં સવર તથા નિર્જરા તરવનું વર્ણન કરશે અને મુક્તજીવોનું (મોક્ષતરવનું) વર્ણન દસમા અધ્યાયમાં જણાવીને ત્રય પૂર્ણ કરશે]

તિર્યચ્ચ કોણું છે ?

औपपादिकमनुष्येभ्यः रोपास्तिर्यग्योनयः ॥२७॥

અર્થ - ઉપપાદિ જન્મવાળા (-દેવ તથા નારકી) અને મનુષ્યો સિવાયના બાકી રહેલા જીવો તિર્યચ્ચોનિવાળા જ છે

ટીકા

દેવ, નારકી અને મનુષ્ય સિવાયના બધા જીવો તિર્યચ્ચ છે, તેમાં એકદ્રિય જીવો તો સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે લોકોના એક પણ પ્રદેશ સૂક્ષ્મ જીવો વિના નથી બાકર એકેદ્રિય જીવોને પૃથ્વી વગેરેનો આધાર હોય છે ત્રસ જીવો અર્થાત્ વિકલ્પત્રય (એ, નણ અને ચાર ઇદ્રિય) અને સસી-અસસી પચેદ્રિય જીવો ત્રસ નાડીમાં કયાક કયાક હોય છે, ત્રસનાડીની બહાર ત્રસ જીવો હોતા નથી તિર્યચ્ચ જીવો સર્વ લોકમાં હોવાથી તેનો ક્ષેત્ર વિભાગ નથી ॥૨૭॥

ભગવાનવાસી દેવોનું, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपरोषाणां सागरोपमत्रिपल्यो-
पमार्द्धहीनमिताः ॥२८॥

અર્થ:-ભવનવાસી, દેવોમા અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, દ્વીપકુમાર અને બાકીના ૭ કુમારોનુ આયુષ્ય ક્રમથી એક સાગર, ત્રણ પત્થ, અઢી પત્થ, બે પત્થ, અને દોઢ પત્થ છે

૧. 'વૈમાનિકું દેવોનુ' ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

સૌધર્મૈશાનયોઃ સાગરોપમે-અધિકે ॥૨૯॥

અર્થ-સૌધર્મ અને ઐશાન સ્વર્ગના દેવોનુ આયુષ્ય બે સાગરથી કંઈક અધિક છે

ટીકા

(૧) ભવનવાસી દેવો પછી બ્રહ્મા અને જ્યોતિષી દેવોનુ આયુષ્ય બતાવવાને બદલે વૈમાનિકનુ આયુષ્ય બતાવવાનુ કારણ એ છે કે તેમ કરવાથી પછીના સૂત્રોમા લઘુતા (-દુષ્કપાલ) આવી શકે છે

(૨) 'સાગરોપમે' આ શબ્દ દ્વિવચનરૂપ છે, તેનો અર્થ 'બે સાગર' થાય છે

(૩) 'અધિકે' આ શબ્દ ઘાતાયુષ્ક જીવોની અપેક્ષાએ છે, તેને ખુલાસો એ છે કે-કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્યે શુભ પરિણામથી હસ સાગર પ્રમાણુ પ્રહ્ન-પ્રહ્નોત્તર સ્વર્ગનુ આયુષ્ય બાધ્યુ, પછી તે જ મનુષ્યભવમા સકલેશ પરિણામ વડે તે આયુની સ્થિતિનો ઘાત થયો અને સૌધર્મ-ઐશાનમા ઉપજ્યો તે જીવ, ઘાતાયુષ્ક કહેવાય છે; સૌધર્મ-ઐશાનના બીજા અન્ય દેવો કરતા તેને અર્ધસાગરમા એક અત્યુહૂત ન્યૂન એટલુ આયુષ્ય વધારે હોય છે આવુ ઘાતાયુષ્કપાલુ પૂર્વના મનુષ્ય તથા તીર્થ ચ ભવમા થાય છે

(૪) આયુષ્યનો ઘાત બે પ્રકારે છે-એક અપવત્નઘાત અને બીજો કલ્લીઘાત બધ્યમાન આયુષ્યનુ ઘટવુ તે અપવત્નઘાત છે અને મૂલ્યમાન ભોગવવામા આવતા આયુષ્યનુ ઘટવુ તે કલ્લીઘાત છે દેવોમા કલ્લીઘાત આયુષ્ય હોતુ નથી

(૫) ધાતાયુક્ત જીવનો ઉત્પાદ આરમા દેવલોડ પર્યંત જ હોય છે ॥૨૬॥

સાનત્કુમારમાહેંદ્રયો... સપ્ત ॥૩૦॥

અર્થ — સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગનાં ૭ દેવોનું આયુષ્ય સાત માગરથી કંઈક અધિક છે

નોંધ — આ સૂત્રમા 'અધિક' શબ્દનું અવતરણ પૂર્વ સૂત્રથી થાય છે. ॥૩૦॥

ત્રિસપ્તનવેકાદરાત્રયોદશપંચદશભિરધિકાનિતુ ॥૩૧॥

અર્થ — પૂર્વ સૂત્રમા કહેલ યુગલોના આયુષ્ય (સાતસાગર) થી કેમપૂર્વક ત્રણ, સાત, નવ, અગીઆર, તેર અને પંદર સાગર અધિક આયુષ્ય (ત્યારપછીના સ્વર્ગોમા) છે.

ટીકા

(૧) પ્રથમ અને પ્રથોત્તર સ્વર્ગમા દિવ્ય સાગરથી કંઈક અધિક, સાન્તવ અને કાપિષ્ઠ સ્વર્ગમા ચૌક સાગરથી કંઈક અધિક, શુક અને મહાશુક સ્વર્ગમા સોળ સાગરથી કંઈક અધિક, સંતાર અને સહસ્રાર સ્વર્ગમા અઠાર સાગરથી કંઈક અધિક, આનત અને આણત સ્વર્ગમા વીસ સાગર તથા આરણ અને અર્ધ્યુત સ્વર્ગમા રર સાગર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે

(૨) 'તુ' શબ્દ હોવાને કારણે 'અધિક' શબ્દનો સળખ આરમા સ્વર્ગ સુધી જ થાય છે કેમકે ધાતાયુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ ત્યાં સુધી જ હોય છે ॥૩૧॥

કે પોપપત્ત દેવોનું આયુષ્ય સ્હેવાયુ, હેવાયુ, પાતીવ દેવોનું આયુષ્ય કહે છે.

કલ્પાતીત દેવોનુ આયુષ્ય

‘આરણ્યચુતાદૂર્ધ્વમેકેકેન નવસુ ગ્રેવેયકેષુ વિજયા-
દિપુ સર્વાર્થસિદ્ધૌ ચ ॥૩૨॥

અર્થ.—આરણ્ય અને અચ્યુત ‘સ્વર્ગ’થી ઉપર નવ ગ્રેવેયકામા, નવ અનુદિશમા, વિજય વગેરે વિમાનોમા અને સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમા દેવોનુ આયુષ્ય એકેક સાગર વધારે છે. ટીકા

(૧) પહેલી ગ્રેવેયકામા ૨૩, બીજીમા ૨૪, ત્રીજીમા ૨૫, ચોથીમા ૨૬, પાંચમીમા ૨૭, છઠ્ઠીમા ૨૮, નાતમીમા ૨૯, આઠમીમા ૩૦, નવમીમા ૩૧, નવ અનુદિશમા ૩૨ અને સર્વાર્થસિદ્ધિ (અનુત્તર)મા ૩૩ સાગરોપમનુ હિંદુષ આયુષ્ય છે સર્વાર્થસિદ્ધિના ગધા દેવોને ૩૩ સાગરની જ સ્થિતિ હોય છે, તેવી આછી ડાઘને હોતી નથી.

(૨) મૂળ સૂત્રમા ‘અનુદિશ’ શબ્દનીથી પણ ‘નવસુ’ શબ્દથી અનુદિશનુ પણ બ્રહ્મ થાય છે ॥૩૨॥

‘સ્વર્ગોનુ’ જઘન્ય આયુષ્ય

અપરા પલ્યોપમધિકમ્ ॥૩૩॥

અર્થ.—સૌધર્મ અને ઐશાન સ્વર્ગમા જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યથી કંઈક અધિક છે. ટીકા

‘સ્વર્ગોનુ’ જઘન્ય આયુષ્ય

સાગર અને પ્રલયનુ માપ ત્રીન્ત અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રની ટીકામા આપ્યુ છે, ત્યાં અદ્વાપલ્ય લખ્યુ છે તે જ પલ્ય સમજવુ ॥૩૩॥

પરતઃ પરતઃ પૂર્વા પૂર્વાજનંતરા ॥૩૪॥

અર્થ.—જે પહેલાં પહેલાના યુગોનુ હિંદુષ આયુષ્ય છે તે પછી પછીના યુગોનુ જઘન્ય આયુષ્ય છે.

ટીકા

સૌમ્ય અને ઐશાન સ્વર્ગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બે સાગરથી વધકે અધિક છે તેટલું જ સાનકુંભર અને માહેન્દ્રનું જથ્થું આયુષ્ય છે આ ક્રમે મુજબ આગળના દેવોનું જથ્થું આયુષ્ય બાપી લેવું સર્વાર્થસિદ્ધિમા જથ્થું આયુષ્ય હોતું નથી ॥૩૪॥

નારકીઓનું જથ્થું આયુષ્ય

નારકાણા ચ દ્વિતિયાદિપુ ॥૩૫॥

અર્થ—ખીજ વગેરે નરકના નારકીઓનું જથ્થું આયુષ્ય પણ દેવોના જથ્થું આયુષ્યની જેમ છે—અર્થાત્ જે પહેલી નરકનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે જ ખીજ નરકનું જથ્થું આયુષ્ય છે, આ પ્રમાણે આગળની નરકોમા પણ જથ્થું આયુષ્ય બાપી લેવું ॥૩૫॥

પહેલી નરકનું જથ્થું આયુષ્ય

દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ ॥૩૬॥

અર્થ—પહેલી નરકના નારકીઓનું જથ્થું આયુષ્ય દસ હજાર વર્ષનું છે

(નારકીઓના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું, વર્ષનું ત્રીજું, અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમા કયું છે) ॥૩૬॥

ભવનવાસીદેવોનું જથ્થું આયુષ્ય

ભવનેષુચ ॥૩૭॥

અર્થ—ભવનવાસીદેવોનું પણ જથ્થું આયુષ્ય દસ હજાર વર્ષનું છે ॥૩૭॥

અન્ય તરે દેવોનું જથ્થું આયુષ્ય

અન્યતરાણા ચ ॥૩૮॥

અર્થ—અન્ય તરે દેવોનું પણ જથ્થું આયુષ્ય દસ હજાર વર્ષનું છે ॥૩૮॥

વ્યતર દેવોનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

પરા પલ્યોપમમધિકમ્ ॥૩૯॥

અર્થ-વ્યતર દેવોનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમથી કહી
અધિક છે ॥૩૯॥

જ્યોતિષી દેવોનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

જ્યોતિષ્કાણાં ચ ॥૪૦॥

અર્થ-જ્યોતિષી દેવોનુ પણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમથી
કહી અધિક ॥૪૦॥

જ્યોતિષી દેવોનુ જઘન્ય આયુષ્ય

તદષ્ટભાગોપરા ॥૪૧॥

અર્થ-જ્યોતિષી દેવોનુ જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યોપમના
આઠમા ભાગનુ છે ॥૪૧॥

લૌકાતિક દેવોનુ આયુષ્ય

લૌકાંતિકાનામઘૌ સાગરાપમાણિ સર્વેપામ્ ॥૪૨॥

અર્થ-સમસ્ત લૌકાતિક દેવોનુ જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
આઠ સાગર પ્રમાણુ છે ॥૪૨॥

ઉપસહાર

આ ચોથા અધ્યાય સુધીમા માત તરવોમાથી જીવ તરવોનો
અધિકાર, પુરો થાય છે

પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા મોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા કરતા
સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મની શરુઆત થાય છે એમ જણાવ્યુ ખીજા
જ સૂત્રમા સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા કરી, તેમા જણાવ્યુ કે તત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે પછી ચોથા સૂત્રમા તરવોના નામ આપ્યા,
અને સાત તરવો છે તે જણાવ્યુ સાત નામો હોવા છતા બહુ-
વચન નહિ વાપરતા 'તત્ત્વ' એવુ એકવચન વાપર્યુ છે-તે એમ

ખતાવે છે કે તે આત્મે તત્ત્વોનું રા. મિશ્રિત વિચારે વડે જ્ઞાન કયો પડી તે જ્ઞાન રાગ રહિત કરવું એવું, ત્યારે, સમ્યક્દર્શન પ્રગટે છે

સૂ. ૫ તથા ૬ માં એ તત્ત્વોને નિરોધ, પ્રમાણ તથા નયો વડે જાણવાનું બતાવ્યું છે, તેમાં સપ્તભંગી પણ સમાઈ જાય છે, એ બધાને દુકામાં સામાન્યપણે જોઈવું હોય તો તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જે અનેકાતરૂપ છે તેનો ચોતક (કથનપદ્ધતિ) સ્યાદ્વાદ છે તેનું સ્વરૂપ બરાબર બતાવું જોઈએ

જીવનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે, સ્યાદ્વાદ પદ્ધતિથી એટલે કે નિરોધ, પ્રમાણ, નય અને મખલગીથી જીવનું સ્વરૂપ હૃદમાં જોવામાં આવે છે, તેમાં પ્રથમ મખલગી, વડે જીવનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે—મખલગીનું સ્વરૂપ જીવમાં લાગુ પાડવામાં આવે છે—

સપ્તભંગી

[સ્યાત્ અસ્તિ, સ્યાત્ નાસ્તિ]

‘જીવ છે’ એમ કહેતા જ જીવ જીવસ્વરૂપે છે અને જીવ જડસ્વરૂપે (અજીવસ્વરૂપે) નથી—એમ જો સમજી શકાય તો જ જીવને જાણ્યો કહેવાય, એટલે કે ‘જીવ છે’ એમ કહેતા જ ‘જીવ જીવસ્વરૂપે છે’ એમ નક્કી થયું અને તેમાં ‘જીવ પર સ્વરૂપે નથી’ એમ પ્રજિત રહ્યું વસ્તુના આ ધર્મને ‘સ્યાત્ અસ્તિ’ કહેવામાં આવે છે, તેમાં ‘સ્યાત્’ નો અર્થ ‘એક અપેક્ષાએ’ એવો છે અને ‘અસ્તિ’ નો અર્થ ‘છે’ એમ થાય છે, આ રીતે સ્યાત્ અસ્તિનો અર્થ ‘પોતાની અપેક્ષાએ છે’ એમ થાય છે, તેમાં ‘સ્યાત્ નાસ્તિ’ એટલે કે ‘પગની અપેક્ષાએ નથી’ એમ ગર્ભિતપણે આવ્યું છે, આમ જોઈએ તેવું જ જીવનો ‘સ્યાત્ અસ્તિ’ સગ એટલે કે ‘જીવ છે’ એમ નાચું બહુ છે, પણ જો ‘પરની અપેક્ષાએ નથી’ એવું તેના લક્ષમાં ગર્ભિતપણે ન આવે તો જીવનું ‘સ્યાત્ અસ્તિ’ સ્વરૂપ પણ તે જીવ બરાબર સમજ્યો નથી, અને તેથી

બીજા છ લગ પણ'તે સમજ્યો નથી, તેણે જીવનુ સાચુ સ્વરૂપ જાણ્યું નથી એ ધ્યાન રાખવું કે 'કરેક વખતે બોલવામાં 'સ્યાત્' શબ્દ બોલવો જ 'એકાએક' એવી, જરૂર નથી, પરંતુ 'જીવ છે' એમ બોલનારને 'સ્યાત્' પદના કાવનો યથાર્થ ખ્યાલ હોવો જોઈએ, એ તે ખ્યાલ ન હોય, તો 'જીવ છે' એ પદનુ યથાર્થ જ્ઞાન તે જીવને, છે જ નહિ.

'જીવનુ હોવાપણુ પર સ્વરૂપે નથી' એમ પહેલા સ્યાત્ અસ્તિ લગમા ગણિત હતું, તે બીજા 'સ્યાત્ નાસ્તિ' લગમા પ્રગટપણે જણાવવામા આવે છે 'સ્યાત નાસ્તિ' નો અર્થ એવો થાય છે કે પર અપેક્ષાએ જીવ નથી. 'સ્યાત્' એટલે કેઈ અપેક્ષાએ અને 'નાસ્તિ' એટલે ન હોવું તે જીવનુ પર અપેક્ષાએ નહિ હોવાપણુ છે અર્થાત્ જીવ પરના સ્વરૂપે નથી તેથી પર અપેક્ષાએ જીવનુ નાસ્તિપણુ છે એટલે કે જીવ અને પર એક બીજા પ્રત્યે અવસ્તુ છે-એમ 'સ્યાત્ નાસ્તિ' પદનો અર્થ સમજવો.

આથી એમ સમજવું કે-એમ 'જીવ' શબ્દ બોલતા જીવનુ જે અસ્તિપણુ (જીવની સત્તા) હાસે છે તે જીવનુ સ્વરૂપ છે તેમ તે જ વખતે તે જીવ સિવાય બીજાનો નિયેધ બાને છે તે પણુ જીવનુ સ્વરૂપ છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે સ્વપણે જીવનુ સ્વરૂપ છે અને પરપણે ન હોવું તે પણુ જીવનુ સ્વરૂપ છે આ જીવમા સ્યાત્ અસ્તિ તથા સ્યાત્ નાસ્તિનુ સ્વરૂપ બતાવ્યું તે પ્રમાણે પરવસ્તુ-એણુ સ્વરૂપ તે વસ્તુઓપણે છે અને પરવસ્તુઓનુ સ્વરૂપ જીવપણે નથી-એમ બધી જ વસ્તુઓમા અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ મમજવું.

આ રીતે સમજાવીના પહેલા બે લગ- સ્યાત્ અસ્તિ તથા સ્યાત્ નાસ્તિનુ સ્વરૂપ કહ્યું બાકીના પાંચ લગો આ બે લગોનો જ વિસ્તાર છે, તેનુ સ્વરૂપ ૩૮૮ મા પાને કહ્યું છે.

“આત્મીમાસાની ૧૧૧ મી કારિકાના બ્યાખ્યાનમા અઠલ કહેવ કહે છે કે-વચનનો એવો સ્વભાવ છે કે સ્વવિનયનુ અસ્તિત્વ દેખાડતા તે તેનાથી ઇંતરનુ (પરવસ્તુનુ) નિરાકરણ કરે છે, તેથી અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બે

મૂળ ધર્મોના આશ્રયથી સખ્તભગીરૂપ સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ થાય છે”
તત્ત્વાર્થસાર પા —૧૨૫ ની કુંડનોટ]

સાધકે જીવને અસ્તિ-નાસ્તિના જ્ઞાનથી થતું ફળ

જીવ અનાદિ અવિદ્યાના કારણે શરીરને પોતાનું માને છે અને તેથી શરીર ઉપજના પોતે ઉપજ્યો તથા શરીરનો નાશ થતા પોતાનો નાશ થાય છે એમ માને છે, પહેલી બૂલ તે ‘જીવતત્ત્વ’ની વિપરીત શ્રદ્ધા છે અને બીજી બૂલ તે ‘અજીવતત્ત્વ’ની વિપરીત શ્રદ્ધા છે [ન્યા એક તત્ત્વની ઊંધી શ્રદ્ધા હોય ત્યા બીજા તત્ત્વોની પણ ઊંધી શ્રદ્ધા હોય જ]

આ વિપરીત શ્રદ્ધાને કારણે જીવ શરીરનું કરી શકે-હંલાવી-ચલાવી-ઢીંઠાડી-ખેસાડી-સુવડાવી શકે, શરીરની ત્રિભાજ કરી-શકે એમ માન્યા કરે છે, જીવતત્ત્વ સંબંધી આ ઊંધી શ્રદ્ધા અસ્તિ-નાસ્તિભગના યથાર્થ જ્ઞાનવડે ટળે છે

શરીર સાચું હોય તો જીવને લાભ થાય, ખરાબ હોય તો નુકસાન થાય, શરીર સારું હોય તો જીવ ધર્મ કરી શકે, ખરાબ હોય તો ધર્મ ન કરી શકે એ વગેરે પ્રકારે અજીવતત્ત્વસંબંધી ઊંધી શ્રદ્ધા ક્યો કરે છે, તે બૂલ પણ અસ્તિ-નાસ્તિભગના યથાર્થ જ્ઞાનવડે ટળે છે

જીવ જીવની અસ્તિત્વે છે અને પરથી અસ્તિત્વે નથી-પણ નાસ્તિત્વે છે એમ જ્યારે યથાર્થપણે જ્ઞાનમા નકકી કરે છે ત્યારે ફરેક તત્ત્વ યથાર્થપણે બાંહે છે, તેમ જ જીવ પર દ્રવ્યોને સંપૂર્ણ પળે અર્થિચિત્કર છે તથા પરદ્રવ્યો જીવને સંપૂર્ણપણે અર્થિચિત્કર છે કેમ કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપે નાસ્તિ છે, આમ ખાત્રી થાય છે અને તેથી જીવ પરાશ્રયી-પરાવલનીપણ મટાડી સ્વાશ્રયી-સ્વાવલની થાય છે, તે જ ધર્મની શુભાત ણ

જીવનો પર સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કેવો છે તેનું જ્ઞાન આ બે સંગો વડે કરી શકાય છે નિમિત્ત તે પરદ્રવ્ય હોવાથી નૈમિત્તિક-જીવને તે કાર્ય કરી શકે નહિ, માત્ર આકાશપ્રદેશે એક

નાવગાહરૂપે કે સયોગ-અવસ્થારૂપે હાબર હોય, પણ નૈમિત્તિક નિમિત્તથી પર છે અને નિમિત્ત તે નૈમિત્તિકથી પર છે તેથી એકબીજાને કાઢી કરી શકે નહિ નૈમિત્તિકના જ્ઞાનમા નિમિત્ત પર રૂપરૂપે જણાય છે

બીજાથી ચોથા અધ્યાય સુધીમાં આ અસ્તિ-નાસ્તિ

સ્વરૂપ કયા કયા બતાવ્યું છે તેનું વર્ણન

અ. ૨ સુ. ૧ થી ૭ જીવના પાંચ ભાવો પોતાથી અસ્તિરૂપે છે અને પરથી નાસ્તિરૂપે છે એમ જણાવે છે

અધ્યાય ૨ સુત્ર ૮-૯ જીવનું લક્ષણ અસ્તિરૂપે શું છે તે જણાવે છે, ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે એમ કહેતા બીજું કોઈ લક્ષણ જીવનું નથી એમ પ્રતિપાદન થયું જીવ પોતાના લક્ષણથી અસ્તિરૂપે છે અને તેથી જ પરથી તેમા નાસ્તિ આવી-એમ જણાવે છે.

અ ૨ સુ ૧૦ જીવની વિકારી તેમજ શુદ્ધ પર્માણુ જીવથી અસ્તિરૂપે છે અને પરથી નાસ્તિરૂપે અર્થાત્ પરથી થતી નથી એમ જણાવે છે.

અ ૨ સુ ૧૧ થી ૧૭ જીવના વિકારી ભાવોને પરસાથે-કર્મ, મન, શરીર, ઇન્દ્રિયો, પરસ્પેષ વગેરે સાથે-કેવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ છે તે જણાવી એમ બતાવ્યું કે જીવના વિકારી ભાવ પરલક્ષે જીવ કરે છે પણ પર નિમિત્તથી વિકારીભાવ થતા નથી અર્થાત્ પરનિમિત્ત વિકારીભાવ કરાવતું નથી, એમ અસ્તિનાસ્તિપણું જણાવે છે.

અ ૨ સુ ૧૮ જીવની ક્ષયોપશમરૂપ પર્માણુ પોતાથી અસ્તિ-રૂપે છે, પરથી નથી (-નાસ્તિરૂપે છે) એટલે કે પરથી-કર્મથી જીવની પર્માણુ થતી નથી એમ બતાવે છે

અ ૨ સુ ૨૭ જીવને સિદ્ધક્ષેત્ર સાથે કેવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સબધ છે તે બતાવે છે

અ. ૨ સુ ૫૦ થી પર જીવની વેદરૂપ (ભાવવેદરૂપ) વિકારી પર્વાય પોતાની લાયકાતથી અસ્તિરૂપે છે, પરથી નવી એન બતાવે ॥

અ ૨ સુ ૫૩ જીવનો આયુષ્યકર્મ સાથેના નિમિત્ત-નૈમિ નિવભાવ બતાવ્યો, તેમા જીવનો નૈમિત્તિક-ભાવ જીવની પોતાની લાયકાતથી છે અને આયુષ્યકર્મથી કે પરથી તે નથી એમ બતાવ્યું તેમ જ નિમિત્ત આયુષ્યકર્મનો સબધ જીવ કે બીજા કોઈ પર સાથે નથી એમ અસ્તિ-નાસ્તિ બગો બતાવે છે

અ ૩ સુ ૧ થી ૬ નારકી બાવને ભોગવવા લાયક થતા જીવને કેવા પ્રકારના શ્રેણોનો સબધ નિમિત્તપણે હોય છે તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું નિમિત્તપણું કેવા પ્રકારે હોય છે તે બતાવીને, નિમિત્તરૂપે જોઈ કે આયુષ્ય તે જીવ નથી પણ જીવથી પર છે એમ બતાવે છે

અ ૩, સુ ૭ થી ૩૬ મનુષ્યભાવ કે જિયં-અભાવ ભોગવવા લાયક થતા જીવને કેવા પ્રકારના શ્રેણોનો તથા આયુષ્યનો સબધ નિમિત્તરૂપે હોય છે એ બતાવીને જીવ સ્વ છે અને નિમિત્ત પર છે એમ અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ બતાવે છે

અધ્યાય ૪ સુ. ૧ થી ૪૨, કેવભાવ અને જિયં-અભાવ થતા તેમ જ સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિપણીની અવસ્થામા જીવને કેવા પર શ્રેણોનો તથા આયુષ્યનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સબધ હોય છે બતાવીને અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ બતાવે છે

સપ્તભગીના બાકીના પાચ ભગોની સમજણ

૧-૨ અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બે, જીવના સ્વભાવ થઈ ગયા છે

[જુઓ પા ૩૮૯]

૩ જીવના અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બેને સ્વભાવને કમથી જોઈ હોય તો 'જીવ અસ્તિ-નાસ્તિ બંને ધર્મમય છે' એમ બોલાય છે તેથી જીવ 'સ્વાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ' છે, એ બીજો ભગ ધર્મો -

તે જીવનું સ્વરૂપ છે અને વિકારી પર્થોય તે વ્યવહારનયે અસ્તિરૂપ છે કેમ કે તે જીવનું સ્વરૂપ નથી વિકારી પર્થોય અસ્તિરૂપ છે ખરી પરંતુ તે ટાળવાયોગ્ય છે, વ્યવહારનયે તે જીવની છે અને નિશ્ચય નયે જીવની નથી.

‘અસ્તિ’મા બીજી રીતે ઉતરતા નથી

‘અસ્તિ’નો અર્થ ‘સત્’ થાય છે, સત્ ઉત્પાદવ્યય ધ્રોવ્યચુકત હોય છે, તેમા ધ્રોવ્ય તે નિશ્ચયનયે અસ્તિ છે અને ઉત્પાદ-વ્યય તે વ્યવહારનયે અસ્તિ છે જીવનું ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ ત્રિકાળી અમ્ક શુદ્ધ ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર છે, તે કદી વિકાર પામતું નથી, માત્ર ઉત્પાદ રૂપ પર્થોયમા પરલભે ક્ષણિક વિકાર થાય છે જીવ પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને જ્યારે પોતાના ધ્રોવ્યસ્વરૂપ તરફ વળે છે ત્યારે શુદ્ધપર્થોય પ્રગટે છે

પ્રમાણ

શ્રુતપ્રમાણનો એક અંશ તે નય છે જ્યાં શ્રુતપ્રમાણ ન હોય ત્યાં નય હોય નહીં, જ્યાં નય હોય ત્યાં શ્રુતપ્રમાણ હોય જ પ્રમાણ તે બંને નયોના વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે છે, તેથી અસ્તિ નાસ્તિનું એક સાથે જ્ઞાન તે પ્રમાણ જ્ઞાન છે

નિરૂપ

અહીં જીવ જ્ઞેય છે, જ્ઞેયનો અંશ તે નિરૂપ છે અસ્તિ, નાસ્તિ વગેરે ભગે તે જીવના અંશો છે જીવ સ્વજ્ઞેય છે અને અસ્તિ, નાસ્તિ વગેરે સ્વજ્ઞેયના અગ્રરૂપ નિરૂપ છે, આ ભાવ નિરૂપ છે તેનું યથાર્થજ્ઞાન તે નય છે નિરૂપ તે વિષય છે અને નય તે તેનો વિષય કરનાર (વિષયી) છે

સ્વજ્ઞેય

જીવ સ્વજ્ઞેય છે તેમ જ પોતે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્થોય જ્ઞેય છે અને તેનો ત્રિકાળી બાહ્યવાનો સ્વભાવ તે ગુણ છે તથા જ્ઞાન-વર્તમાન પર્થોય તે સ્વજ્ઞેયને બાહ્ય છે સ્વજ્ઞેયને બાહ્યવામા જો સ્વ-પરત્વ સેદ્ધવિજ્ઞાન હોય તો જ તે જ્ઞાનની સાચી પર્થોય છે

અ ને કાં ત

[સ્વામી કાર્તિકેયાનુગ્રેક્ષા ગાથા ૩૧૧-૩૧૨, પા ૧૧૮ થી ૧૨૦ ના આધારે]

૧ વસ્તુસ્વરૂપ અનેકાન્ત છે જેમા અનેક અત એટલે કે ધર્મ હોય તે અનેકાત કહેવાય છે. તે ધર્મોમા અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, ભેદત્વ, અભેદત્વ, અપેક્ષાત્વ, અનપેક્ષાત્વ, દૈવસાધ્યત્વ, પૌરુષસાધ્યત્વ, હેતુસાધ્યત્વ, આગમસાધ્યત્વ, અતરંગત્વ, અહિરંગત્વ, દ્રવ્યત્વ, પર્ણત્વ ઇત્યાદિ ધર્મો તો સામાન્ય છે, અને છવત્વ, અછવત્વ, સ્પર્શત્વ-રસત્વ-ગંધત્વ-વર્ણત્વ-શબ્દત્વ, શુદ્ધત્વ, અશુદ્ધત્વ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, સ્પર્શારિત્વ, સિદ્ધત્વ, અવગાહ-હેતુત્વ, ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, વર્તનાહેતુત્વ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મો છે વસ્તુ સમજવાને માટે પ્રશ્ન ઉઠતા પ્રશ્ન વશથી તે ધર્મોના સબધમા નિધિ-નિપેધરૂપ વચનના સાત ભગ થાય છે તે સાત ભગોમા 'સ્થાત્' એવું પદ લગાડવું 'કથમિત્'-'કેઈ પ્રકારે' એવા અર્થમા 'સ્થાત્' શબ્દ છે, તેના વડે વસ્તુને અનેકાન્ત સ્વરૂપે સાધવી

૨ સપ્તભગી અને અનેકાન્ત

(૧) વસ્તુ સ્થાત્ અસ્તિત્વરૂપ છે એમ કેઈ પ્રકારે-પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે અસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે-૧ વસ્તુ સ્થાત્ નાસ્તિત્વરૂપ છે-એમ પરવસ્તુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે નાસ્તિત્વ-રૂપ કહેવાય છે-૨. વળી વસ્તુ સ્થાત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ છે-એમ વસ્તુમા અસ્તિ-નાસ્તિ બંને ધર્મો રહેલા છે તે વચન વડે 'કમથી કહી શકાય છે-૩. વળી વસ્તુ સ્થાત્ અવકતવ્ય છે, એ કે વસ્તુમા અસ્તિ, નાસ્તિ બંને ધર્મો એક જ વળતે રહેલા છે તો પણ વચન વડે એક સાથે બંને ધર્મો કહી શકાતા નથી તેથી કેઈ પ્રકારે વસ્તુ અવકતવ્ય છે.-૪ અસ્તિત્વપણે વસ્તુસ્વરૂપ કહી શકાય છે, પણ અસ્તિ-નાસ્તિ બંને ધર્મો વસ્તુમા એક સાથે રહેલા છે તેથી વસ્તુ કહી શકાતી નથી, આ રીતે વસ્તુ વકતવ્ય પણ છે અને અવકતવ્ય પણ છે તેથી સ્થાત્ અસ્તિત્વ અવકતવ્ય છે-૫ એ જ પ્રમાણે

(અસ્તિત્વની જેમ) વસ્તુને સ્થાત્ નાસ્તિત્વ અવસ્થાવ્ય કહેવી -૬ વી
બને ધર્મો કહે કહી શકાય પણ એક સાથે કહી શકાય નહિ તેથી
વસ્તુને સ્થાત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ અવસ્થાવ્ય કહેવી.-૭ ઉપર પ્રમાણે
સાત ભગ વસ્તુમા સમાવે છે

(૨) જે પ્રમાણે એકત્વ, અનેકત્વ વગેરે સામાન્ય ધર્મો પર તે
માત્ર ભગ વિધિ-નિપેધથી લગાડવા બ્યાં જે અપેક્ષા સમાવે તે
લગાડવી વળી તે જ પ્રમાણે જીવત્, અજીવત્ આદિ વિશેષધર્મોમા
તે ભગો લગાડવા જેમ કે-જીવ નામની વસ્તુ છે તે સ્થાત્ જીવત્
છે, સ્થાત્ અજીવત્ છે ઇત્યાદિ પ્રકારે લગાડવા ત્યાં આ પ્રમાણે
અપેક્ષા સમાવડી કે-જીવનો પોતાનો જીવત્ ધર્મ જીવમા છે તેથી
જીવત્ છે, પર-અજીવનો અજીવત્ ધર્મ જીવમા નથી તોપણ જીવના
ખીજ (જ્ઞાન સિવાયના) ધર્મોને મુખ્ય કરીને કહીએ ત્યારે તે
ધર્મોની અપેક્ષાએ અજીવત્ છે, ઇત્યાદિ માત્ર ભગ લગાડવા તથા
અનત જીવો છે તેની અપેક્ષાએ એટલે કે પોતાનું જીવત્ પોતામા
છે અને પરજીવ જીવત્ પોતામા નથી તેથી પર જીવોની અપેક્ષાએ
અજીવત્ છે, જે પ્રમાણે પણ અજીવત્ ધર્મ સાધી શકાય છે-કહી
શકાય છે આ પ્રમાણે અનાદિનિધન અનત જીવ, અજીવ વસ્તુઓ
છે તે કદેકમા પોતપોતાના ધ્યત્વ, પર્યાયત્વ વગેરે અનત ધર્મો
છે તે ધર્મો, સહિત સાત ભગથી વસ્તુને સાધવી-સિદ્ધ કરવી

(૩) વસ્તુના સ્વરૂપ પડાયો છે, તે પછી સ્થિતિસ્થાયી અનેક
ધર્મરૂપ હોય છે જેમ કે-જીવમા સત્ત્વીર્યાય અને, સિદ્ધપર્યાય
વળી સત્ત્વીર્યાય તત્ત્વ, સ્વાવર, તેમા મનુષ્ય, તિર્યચ ઇત્યાદિ
પુદ્ગલમા અણુ, સ્કન્ધ તથા ઘટ, પટ વગેરે, તે, પર્યાયોને પણ
કથનિત્વ વસ્તુપણુ સમાવે છે તે પછી ઉપર પ્રમાણે, જાત ભગથી
સાધવું, તેમજ જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગથી થયેલા આસવ,
ભય, સ્વર, નિર્જરા, પુણ્ય, પાપ, મોક્ષ વગેરે ભાવોમા પણ
વળી ધર્મપણની અપેક્ષાએ તથા પરસ્પર વિધિ-નિરોધવડે, અનેક-
ધર્મરૂપ કથનિત્વ વસ્તુપણુ સમાવે છે, તે સપ્તભગ વડે સાધવું

(૪) એ નિયમપૂર્વક બાણુ કે દંડેક વસ્તુ અનેક ધર્મસ્વરૂપ છે, તે સર્વને અનેક-તત્ત્વરૂપ બાણીને જે શ્રદ્ધા કરે અને તે પ્રમાણે જ લોકને વિષે વ્યવહાર પ્રવર્તીવે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. જીવ, અજીવ આત્મવ, બધ, પુણ્ય, પાપ, સ્વર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થો ॥ તેમને તે જ પ્રમાણે સપ્તભગવડે સાધવા. તેનું સાધન શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણુ છે.

૩ નય

(૧) શ્રુતજ્ઞાનના જે ભેદ છે-દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક, તેની તેના (દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકતા) નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર, અગ્રસૂત્ર, શબ્દ, સમલિરૂઢ અને એવભૂતનય એ માત્ર ભેદ છે, તેમાના પહેલા ત્રણ ભેદ દ્રવ્યાર્થિકતા ॥ અને બાકીના ચાર ભેદ પર્યાયાર્થિકતા છે અને તેના પણ ઉત્તરોત્તર ભેદ, જેટલા વચનના પ્રકાર છે તેટલા છે તેને પ્રમાણુ સપ્તભગી અને નય સપ્તભગીના વિધાનવડે સાધવામા આવે છે આ પ્રમાણુ પ્રમાણુ અને નયદ્વારા જ્ઞાતિ પદાર્થોને બાણીને શ્રદ્ધાન કરે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે

(૨) વળી અહીં એટલું વિશેષ બાણુ કે, નય છે તે વસ્તુના એક એક ધર્મનો શ્રાહક છે, તે દરેક નય પોતપોતાના વિષયરૂપ ધર્મને શ્રદ્ધા કરવામા સમાન છે, તો પણ વડતા પોતાના પ્રયોજન વશ તેમને મુખ્ય ગોણુ ઝીને કહે છે જેમ કે જીવ નામની વસ્તુ છે, તેમા અનેક ધર્મો છે તો પણ ચેતનપણુ, પ્રાણુવારણુપણુ વગેરે ધર્મો અજીવથી અસાધારણુ દેખીને, જીવને અજીવથી જુદો દર્શાવવાના પ્રયોજનવશ, તે ધર્મોને મુખ્ય કરીને વસ્તુનું નામ 'જીવ' રાખ્યું. એ જ પ્રમાણુ વસ્તુના સર્વ ધર્મોમા પ્રયોજનવશ મુખ્ય ગોણુ કરવાનું બાણુ

૪. અધ્યાત્મના નય

(૧) આ જ આશયથી અધ્યાત્મકથનીમા મુખ્યને તો નિશ્ચય કહ્યો છે અને ગોણુને વ્યવહાર કહ્યો છે તેમા અલેદ ધર્મને તો મુખ્ય કરીને તેને નિશ્ચયનો વિષય કહ્યો અને ભેદ નયને ગોણુ કરીને તેને વ્યવહાર કહ્યો દ્રવ્ય તો

અભેદ છે તેથી નિશ્ચયનો આશ્રય દ્રવ્ય છે અને પર્યાય લેદરૂપ છે તેથી વ્યવહારનો આશ્રય પર્યાય છે તેમા પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે કે, લેદરૂપ વસ્તુને સર્વ ટોડ જણે છે, તેમને લેદરૂપવસ્તુ જ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી કરીને લોક પર્યાયબુદ્ધિ છે જીવના નર, નારકાદિ પર્યાયો છે, તથા રાગ-દ્વેષ, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આદિ પર્યાયો છે તેમ જ જ્ઞાનના લેદરૂપ મતિજ્ઞાનાદિક પર્યાયો છે તે પર્યાયોને જ લોકો જીવ સમજે છે, તેથી (-અર્થાત્ તે પર્યાયબુદ્ધિ ટોડાવવાના પ્રયોજનથી) તે પર્યાયમા અભેદરૂપ અનાદિ અનત એક ભાવ જે એવના ધર્મ છે તેને નહણ કી નિશ્ચયનયનો વિષય કહીને જીવ દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું, અને પર્યાયાશ્રિત જે લેદનય તેને ગૌણ કર્યો, તથા અભેદ દૃષ્ટિમા તે લેદ કેવળાતા નથી તેથી અભેદ નયની દૃઢ શ્રદ્ધા કરાવવા માટે કહ્યું કે-જે પર્યાયનય છે તે વ્યવહાર છે, અર્થ-તથા છે, અસત્યાર્થ છે લેદબુદ્ધિના એકાતનું નિરાકરણ કરવા માટે આ કથન બાબત,

(૨) અહીં એમ ન સમજવું કે જે લેદ છે તેને અસત્યાર્થ કહ્યા છે તેથી લેદ તે વસ્તુ સ્વરૂપ જ નથી 'લેદ નથી' એમજ સર્વથા માને તો તે અનેકાન્તમા સમજ્યા નથી, સર્વથા એકાત શ્રદ્ધાથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વિશે જ્યા નિશ્ચય વ્યવહારનય કહ્યા છે ત્યા પણ તે જાનેના પરમ્પર વિધિનિપેક્ષ વડે સખ્તભગીથી વસ્તુ સાધરી એક નયને સર્વથા સત્યાર્થ માને અને એકને સર્વથા અસત્યાર્થ માને તો મિથ્યા શ્રદ્ધા હોય છે, માટે ત્યા પણ 'કથચિત્' બાબત

૫ ઉપચાર નમ

(૧) એક વસ્તુનું બીજું વસ્તુમા આરોપણ કરીને પ્રયોજન સાધવામા આવે ત્યા ઉપચાર નય કહેવાય છે, તે પણ વ્યવહારમા જ ગણિત છે એમ કહ્યું છે જ્યા પ્રયોજન કે નિમિત્ત હોય ત્યાં તે ઉપચાર પ્રવર્તે છે ધીનો ઘટો એમ કહીએ ત્યારે, માટીના ઘડાના આશ્રયે ધી ભરેલું છે તેમા નિરહારીજનોને આધાર આધિય

ભાવ ભાસે છે તેને પ્રધાન કરીને (ધીનો ઘડો) કહેવામા આવે છે. જો 'ધીનો ઘડો છે' એમ જ કહીએ તો લોક સમજે અને 'ધીનો ઘડો' મગાવે ત્યારે તે લઈ આવે, માટે ઉપચારવિષયે પણ પ્રયોજન સહાય છે તથા ન્યા અલેક્ષનયને મુખ્ય કરવામા આવે ત્યા અલેક્ષદષ્ટિમા લેદ દેખાતા નથી, છતાં તે વખતે તેમાં (અલેક્ષનયની મુખ્યતામા) જ લેદ કહે છે તે અસત્યાર્થ છે ત્યા પણ ઉપચારની મિદ્ધિ ગૌણપણે હોય છે

૬ સમ્યગ્દષ્ટિનુ અને મિથ્યાદષ્ટિનુ જ્ઞાન

(૧) આ મુખ્ય ગૌણના લેદને સમ્યગ્દષ્ટિ જાણે છે, મિથ્યાદષ્ટિ અનેકાન્ત વસ્તુને જાણતો નથી અને સર્વથા એક ધર્મ ઉપર દષ્ટિ પડે ત્યારે તે એક ધર્મને જ સર્વથા વસ્તુ માનીને વસ્તુના અન્ય ધર્મોને તો સર્વથા ગૌણ કરીને અસત્યાર્થ માને અથવા તો અન્ય ધર્મોનો સર્વથા અભાવ જ માને છે એમ માનવાથી મિથ્યાત્વ કહ થાય છે ન્યામુધી જીવ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનો પુરુષાર્થ જરૂર નથી ત્યામુધી યથાર્થ શ્રદ્ધા થતી નથી આ અનેકાન્ત વસ્તુને પ્રમાણ-નયવડે માત્રભગથી સાધવી તે સમ્યગ્ત્વનુ કાર્ય છે, તેથી તેને પણ સમ્યગ્ત્વ જ કહીએ છીએ-એમ જાણુ જિનમતાની કથની અનેક પ્રકારે છે તે અનેકાન્તરૂપે સમજવી

(૨) આ સપ્તભગીના અસ્તિ અને તાસ્તિ એ બે પ્રથમ લેદો ખામ લક્ષમા લેવા જેવા છે, તે બે લેદો એમ બતાવે કે કે-જીવ પોતામા સવળા કે અવળા ભાવ કરી શકે પણ પરનુ કાર્ય કરી શકે નહિ, તેમજ પરદ્રવ્યરૂપ અન્ય જીવો કે જડ ક્રમ વગેરે સૌ પોતપોતામા કાર્ય કરી શકે પણ તે કોઈ આ જીવનુ લલુ, યુરુ કાર્ય કરી શકે નહિ, માટે પર વસ્તુઓ તરફથી લક્ષ ઉઠાવી અને પોતામા પડતા લેદોને ગૌણ કરવા માટે તે લેદો ઉપરથી પણ લક્ષ ઉઠાવી લઈને પોતાના ત્રિકાળી અલેક્ષ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ઉપર દષ્ટિ આપવી, તેને

અજ્ઞાનનો નાશ થકને ઉપાદેયની બુદ્ધિ અને વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ છે

૭ અનેકાન્ત શુ બતાવે છે ?

૧ અનેકાન્ત વસ્તુને પરથી અસ જ બતાવે છે અસ જપણની સ્વતંત્ર શ્રદ્ધા તે અસ જપણની ખીતવટનો ઉપાય છે, પરથી બુદ્ધિ-પણ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે

૨ અનેકાન્ત વસ્તુને 'સ્વપણ' છે અને પરપણે નથી ' એમ બતાવે છે પરપણે આત્મા નથી તેથી પરવસ્તુનું કાઈ પણ કરવા આત્મા સમર્થ નથી, અને પરવસ્તુ ન હોય તેથી આત્મા હું ખી પણ નથી

'હું તારાપણે છું' તો પરપણે નથી અને પરવસ્તુ અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય તેને ફેરવવા હું સમર્થ નથી બસ ! આટલું નક્કી કર તો શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને શાંતિ તારી પાને જ છે

૩ અનેકાન્ત વસ્તુને સ્વપણે સત બતાવે છે સતને સામગ્રીની જરૂર નથી, સંયોગની જરૂર નથી, પણ નતને સતતા નિશ્ચયની જરૂર છે કે 'મતપણે હું, પરપણે નથી'

૪ અનેકાન્ત વસ્તુને એક-અનેકસ્વરૂપ બતાવે છે 'એક' કહેતા જ 'અનેક'ની અપેક્ષા આવી જાય છે હું તારામા એક છું અને તારામા જ અનેક છું તારા બુદ્ધિ-પર્યાયથી અનેક છું, વસ્તુથી એક છું,

૫ અનેકાન્ત વસ્તુને નિત્ય-અનિત્યસ્વરૂપ બતાવે છે ચોતે નિત્ય છે અને ચોતે જ પર્યાયે અનિત્ય છે, તેમા જે તરફની રુચિ તે તરફનો પલટો (પરિણામ) થાય નિત્યવસ્તુની રુચિ કરે તો નિત્ય ટકનારી એવી વીતરાગતા થાય અને અનિત્ય એવી પર્યાયની રુચિ થાય તો ક્ષણિક એવા રાજ-દેશ થાય

૬ અનેકાન્ત દરેક વસ્તુની સ્વતંત્રતા બહાર કરે છે વસ્તુ પરથી નથી અને સ્વથી છે એમ હું તેમા 'સ્વ' અપેક્ષાએ દરેક

વસ્તુ પરિપૂર્ણ જ છે એ આવી બાય છે વસ્તુને પરની જરૂર નથી,
પોતાથી જ પોતે સ્વાધીન-પરિપૂર્ણ છે

— ૭ - અનેકાન્ત એટલે વસ્તુમાં અસ્તિ નાસ્તિ આદિ જે વિરુદ્ધ
શક્તિઓ બતાવે છે એક વસ્તુમાં વસ્તુપણની નીપ-તવનારી જે
વિરુદ્ધ શક્તિઓ ધરાવે જ તત્ત્વની પૂર્ણતા છે, એની જે વિરુદ્ધ
શક્તિઓનું હોવા તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે

— ૮ - મુમુક્ષુઓનું કર્તવ્ય

અત્યારે આ પચમઠાજમા આ કવનીને મમજતાર સમ્યગ્જ્ઞાની
શુદ્ધિ નિમિત્ત સુલભ નથી, પણ ત્યાં મળી શકે ત્યાં તેમની
પાનેથી મુમુક્ષુઓએ આ સ્વરૂપ સમજવું, અને ત્યાં ન મળી શકે
ત્યાં શાસ્ત્ર મમજવાનો નિરતર ઉદ્યમ રાખીને આ સમજવું આના
આજીવે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે આ ચતુર્થ સમજવું
સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું, પઠન કરવું, ચિંતન કરવું-ભાવના કરવી,
ધારવું, હૈતુ-યુક્તિ વડે નયવિવક્ષા સમજવી, ઉપાદાન-નિમિત્તનું
સ્વરૂપ સમજવું અને વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે
સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિનું મુખ્ય ઢાંચું છે તેથી મુમુક્ષુ જીવોએ તેનો
ઉપાય નિરતર કરવાયોગ્ય છે

આ પ્રમાણે જીવનો અધિગાર પુરો થયો, હવે પગ સ્થેયનું
એટલે કે અજીવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ પાચમા અધ્યાયમાં વર્ણવશે, તેમાં
બધા દ્રવ્યોને લાગુ પડતા નિયમો તથા તેમાંથી જીવને લાગુ પડતી
બાબતો આચાર્ય ભગવાન બતાવશે

એ પ્રમાણે ત્રીઉમારવામી નિરચિત

મોક્ષસાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયની

ગુજરાતી ટીકા પુરી થઈ

દેવગતિ વ્યવસ્થા [ભવનત્રિકા]

૩૯૮

રૂપ	નિવાસ	લોક	મંદિર	લેસ્થા	સરીરની હિઆઈ	ઉદ્દેશ આશુ	જઘન્ય આશુ	પ્રતીચાર
ભવનવાસી		૧૦	૪	ફેબ્રુ, ની-૧ પ્રાચીત તથા પ્રધન્ય પીન				કામ પ્રતીચાર
૧ અમરકાંતમારવરનપ્રજાતિ પકાગ					૨૫ મનુષ્ય	૧ સાગર	૧૫ દબાર વર્ષ	
૨ નાગકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૩ પૃથ્વ	"	
૩ વિષ્ણુતકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૧૧૧ પૃથ્વ	"	
૪ સપ્તર્ષીકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૨૧૧ પૃથ્વ	"	
૫ અગ્નિકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૧૧૧ પૃથ્વ	"	
વાતકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૧૧૧ પૃથ્વ	"	
સ્તાનિકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૧૧૧ પૃથ્વ	"	
ઉદધિકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૧૧૧ પૃથ્વ	"	
દીપકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૧૧૧ પૃથ્વ	"	
દિશકાંતમાર				"	૧૦ મનુષ્ય	૨૧૧ પૃથ્વ	"	

સાંકેતિક રીતે દર્શાવેલ પ્રમાણે ૮૫૦૭
૬૨૬૬ હોય-૨૫૬૬ માનકેરતે ૧૧૦૫૧૮

ક્રમ નંબર	વર્ષ	કામ પ્રવીચાર	૧ પત્રવહી કાર્ડિક અધિક	૨ સ હમ્બર	૩ વર્ષ કામ પ્રવીચાર	૪ પત્રવહી કાર્ડિક અધિક	૫ કામ પ્રવીચાર
૧ કિનર	૧૦	કિનર	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦
૨ કિનર	૧૧	કિનર	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧
૩ મહારાજ	૧૨	મહારાજ	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨
૪ ગાંધી	૧૩	ગાંધી	૧૩	૧૩	૧૩	૧૩	૧૩
૫ મહે	૧૪	મહે	૧૪	૧૪	૧૪	૧૪	૧૪
૬ રાજસ	૧૫	રાજસ	૧૫	૧૫	૧૫	૧૫	૧૫
૭ બેન	૧૬	બેન	૧૬	૧૬	૧૬	૧૬	૧૬
૮ પિશાય	૧૭	પિશાય	૧૭	૧૭	૧૭	૧૭	૧૭
૯ અથાતિયી	૧૮	અથાતિયી	૧૮	૧૮	૧૮	૧૮	૧૮
૧ અર્ધ	૧૯	અર્ધ	૧૯	૧૯	૧૯	૧૯	૧૯
૨ અર્ધ	૨૦	અર્ધ	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦
૩ અર્ધ	૨૧	અર્ધ	૨૧	૨૧	૨૧	૨૧	૨૧
૪ અર્ધ	૨૨	અર્ધ	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૫ અર્ધ	૨૩	અર્ધ	૨૩	૨૩	૨૩	૨૩	૨૩

અનુદિશ	શિખરં લોક	અહિ મિદ્ર	પરમ શુદ્ધ	૧૫ દાથ	૩૨	સાગર	૩૧	સાગર	"
આદિત્ય	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અગ્નિ	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અગ્નિમાલી	"	"	"	"	"	"	"	"	"
પ્રેશાન	"	"	"	"	"	"	"	"	"
પ્રભાસ	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અગ્નિપ્રભ	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અગ્નિર્મખ	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અગ્નિરાવત	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અગ્નિવિશિષ્ઠ	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અનુસર	"	"	"	"	"	"	"	"	"
વિજય	"	"	"	"	"	"	"	"	"
વૈજયન્ત	"	"	"	"	"	"	"	"	"
વપન્ત	"	"	"	"	"	"	"	"	"
અપરાન્ત	"	"	"	"	"	"	"	"	"
સર્વોચ્ચસિદ્ધિ	"	"	"	"	"	"	"	"	"

નોટ-૧ વૈમાનિક દેવોના સ્વર્ગ ૧૬ છે, પરંતુ તેમના ઈદ્ર ૧૨ છે અહીં ઇદ્રોની અપેક્ષાએ ૧૨ બેદ કલા છે પહેલા ચાર તથા ૧૬ ચાર સ્વર્ગમા દરેકનો એક ઈદ્ર છે અને વચવા આઠ સ્વર્ગોમા ૫૦૦ સ્વર્ગોનો એક ઈદ્ર છે ૨ પ્રાચીન સ્વર્ગમાં જે લોકાતિક દેવા રહે છે તેમનું આયુષ્ય ૮ સાગરનું હોય છે,

શ્રી ઉ મા સ્વા મી વિ ર ચિ ત
મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)
ગુજરાતી ટીકા

પાંચ મો અધ્યાય

: ટીકાકાર :

માણેકચંદ દોશી

षट्कव्य

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય પાંચમો

—ભૂમિકા—

આ શાસ્ત્ર શરૂ કરતાં આચાર્ય ભગવાને પહેલા અધ્યાયના પહેલા જ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે, સાચા સુખનો એક જ માર્ગ છે, અને તે માર્ગ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા છે ત્યાર પછી તત્પરાર્થજ્ઞાન તે સમ્યક્દર્શન છે એમ જણાવ્યું, પછી સાત તરવો જણાવ્યા, તે તરવોમાં પહેલું છવતત્ત્વ છે તેની નમજણ, ખીલત, ત્રીલ અને ચોવા અધ્યાયોમાં આપી.

બીજું અછવતત્ત્વ છે, તેનું જ્ઞાન આ પાંચમા અધ્યાયમાં જાવવામાં આવ્યું છે પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ એ પાંચ ‘અછવ’ દ્રવ્યો છે એમ જણાવ્યા પછી તેને ઓળખવા માટે તેમના ખાસ લક્ષણો તથા તેમના ક્ષેત્રો બતાવ્યા છે છવ સહિત ૭ દ્રવ્યો છે એમ જણાવીને દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, નિત્ય, અવસ્થિત તથા અનેકાત વસ્તુને સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

ઈશ્વર આ જગતનો કર્તા છે એવી માન્યતા જમ ભરેલી છે, જગતના બધાં દ્રવ્યો પોતાથી મત્ છે, કોઈએ તેમને બનાવ્યા નથી, આમ બતાવવા માટે ‘સત્ દ્રવ્ય લક્ષણ—દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે’ એમ ૨૬ માં સૂત્રમાં જુ જગતના બધા પદાર્થો દલીને ‘ક્ષણે ક્ષણે પોતામાં જ પોતાની અવસ્થા પોતે પોતાથી બદલ્યા કરે છે, આમ સત્નું સ્વરૂપ બતાવવા માટે ૩૦ ‘સુ’ સૂત્ર કહ્યું દરેક વસ્તુ દ્રવ્યપણે નિત્ય અને પર્યાયપણે અનિત્ય છે, એમ બતાવવા માટે, ‘ગુણ-પર્યાય-વાશુ દ્રવ્ય છે’ એવું દ્રવ્યનું બીજું લક્ષણ ૩૮ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે દરેક દ્રવ્ય પોતે પોતાથી પરિણમે છે, તેથી એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું

કાઈ કરી શકે નહિ, આમ બતાવવા માટે ૪૨ મુ સૂત્ર કહ્યું છે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાતમય છે, પણ તે એક સાથે ઠહી શકાતું નથી તેથી કથનમા સુખ્ય-ગૌણપણુ આવે છે, આમ ૩૦ મા સૂત્રમા બતાવ્યું આ રીતે ઘણા ઉપયોગી સિદ્ધાંતો આ અધ્યાયમા લેવામા આવ્યા છે

આ અધ્યાયમા -સદ્દ્રવ્યલક્ષણમ્, ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્તં સત્, ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્ય, અર્પિતાનર્પિત સિદ્ધે અને સમ્વાદ પરિણામ એ પાચ (૨૬, ૩૦, ૩૮, ૩૨ અને ૪૨) સૂત્રો વસ્તુ-સ્વરૂપના પાચારૂપ છે-વિશ્વધર્મના પાચારૂપ છે આ અધ્યાય સિદ્ધ કરે છે કે, સર્વજ્ઞ સિવાય બીજી કોઈ જીવ અને અજીવનું સત્યસ્વરૂપ ઠહી શકે નહિ જીવ અને બીજા પાચ અજીવ (-પુદ્ગલ, ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, આકાશ તથા કાળ) દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જે આ શાસ્ત્રમા તેમજ બીજા જીનશાસ્ત્રોમા આપ્યું છે તે અદ્વિતિય છે, તેનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા જગતના કોઈ પણ જીવોની હોય તો તે અસત્ય છે માટે જિજ્ઞાસુઓએ તાનું સમજીને સત્યસ્વરૂપ ઝાંઝળ કરવું અને અસત્ય માન્યતા તથા અજ્ઞાન છોડવા

ધર્મના નામે જગતમા જીન સિવાયની બીજી પણ અનેક માન્યતાઓ આવે છે, પણ તેમનામા વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ કથન મળી આવતું નથી, જીવ, અજીવ વગેરે તરવોનું સ્વરૂપ તેઓ અન્યથા કહે છે, આકાશ અને કાળનું જે સ્વરૂપ તેઓ કહે છે તે સ્થૂળ અને અન્યથા છે, અને ધર્મોસ્તિકાય તથા અધર્મોસ્તિકાયના સ્વરૂપથી તો તેઓ તદ્દન અજ્ઞાત છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુના સાચા સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ આવતી તે બધી માન્યતાઓ અસત્ય છે, તત્ત્વથી વિરુદ્ધ છે

અજીવતત્ત્વનું વર્ણન

અજીવકાયા ધર્માધર્માકારાપુદ્ગલાઃ ॥૧॥

અર્થ - [ધર્માધર્માકારાપુદ્ગલા] ધર્મ (દ્રવ્ય) અધર્મ (દ્રવ્ય) આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર [અજીવ] અજીવ તથા [કાયાઃ] બહુપ્રદેશી છે

ટીકા

(૧) સમ્યક્દર્શનની વ્યાખ્યા કરતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વ છે એમ પહેલા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમા કહ્યું છે, પછી ત્રીજા સૂત્રમા તત્ત્વોના નામ જણાવ્યા છે, તેમાથી જીવનો અધિકાર પૂરો થતા અજીવતત્ત્વ કહેવું જોઈએ, તેથી આ અધ્યાયમા મુખ્યપણે અજીવનુ સ્વરૂપ કહ્યું છે

(૨) જીવ અનાદિથી યોગાનુ સ્વરૂપ અજીવો નથી અને તેથી સાત તત્ત્વો સખધી તેને અજ્ઞાન વર્તે છે શરીર જે પુદ્ગલર્પીક છે તેને તે યોગાનુ ગણે છે, તેથી અહીં તે પુદ્ગલ તત્ત્વ જીવથી તદ્દન ભિન્ન છે અને જીવ વગરનું છે, એટલે કે અજીવ છે એમ જણાવ્યું છે

(૩) શરીર જન્મતા હું જન્મ્યો અને શરીરનો વિયોગ થતા મારો નાશ થયો એમ અનાદિથી જીવ માને છે, એ તેની 'અજીવ તત્ત્વ' સખધી મુખ્યપણે વિપરીતા શ્રદ્ધા છે આજ્ઞાના સ્વરૂપની પણ તેને ભ્રમણા છે અને યોગે તેનો માલિક છે એમ પણ જીવ માને છે એ ઊંધી શ્રદ્ધા ટાળવા આ સૂત્રમા 'તે દ્રવ્યો અજીવ છે' એમ કહ્યું છે ધર્મ અને અધર્મને પણ બાજીતો નથી તેથી હરી વસ્તુનો નગર છે તે કોય પણ આ સૂત્ર ટાળે છે આજ્ઞાનુ સ્વરૂપ સૂત્ર ૪-૬-૭-૮-૧૮ મા આપ્યું છે, ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યનુ સ્વરૂપ સૂત્ર ૪-૬-૭-૮-૧૨ અને ૧૭ મા આપ્યું છે 'દિશા તે આજ્ઞાનો ભાગ છે

(૪) પ્રશ્ન - 'કાય'નો અર્થ તો શરીર થાય છે છતાં અહીં ધર્મોદિ દ્રવ્યને કાય કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર-અહીં ઉપચારથી તેમને કાય કઢ્યા છે જેમ શરીર
પુદ્ગલદ્રવ્યના સમૂહરૂપ છે તેમ પર્નાદિ દ્રવ્યોને પણ પ્રદેશોના
સમૂહરૂપ કાય નરીજો વ્યવહાર છે અહીં કાયનો અર્થ બહુપ્રદેશ કરવો.

(૫) પ્રશ્ન-પુદ્ગલદ્રવ્ય તો એક પ્રદેશી છે તેને 'કાય' શબ્દ
કેમ લાગુ પડે છે ?

ઉત્તર-તેમા બીજા પુદ્ગલો સાથે જનવાની અને તેથી બહુ-
પ્રદેશી થવાની શક્તિ છે તે અપેક્ષાએ તેને 'કાય' કહેવામા
આવે છે

(૬) પ્રશ્ન અને અપ્રશ્ન એ બે દ્રવ્યો સર્વજ્ઞ પ્રણીત ચાત્રોના
છે એ નામ સામંત્રીથી આપવાના આવ્યા છે ॥૧॥

એ અણુવકાય શુ છે ?

દ્રવ્યાણિ ॥૨॥

અર્થ-એ નાર પદાર્થ [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્ય છે (દ્રવ્યનું લક્ષણ
સૂત્રો ૨૬-૩૦-૩૮ માં આવશે)

ટીકા

(૧) ત્રિકાળ પોતાના શુભપર્યાયને દ્રવ્ય-પ્રાપ્ત થાય તેને દ્રવ્ય
કહેવામા આવે છે

(૨) પોતાના શુભપર્યાયને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય જો એટલે કે પરના
શુભપર્યાયને કોઈ પ્રાપ્ત ન થાય એમ (અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ) અનેકાત
દિવસે અર્થ થાય છે પુદ્ગલ પોતાની પર્યાયરૂપ શરીરને પ્રાપ્ત
થાય પણ જીવ કે બીજા કોઈ દ્રવ્ય શરીરને પ્રાપ્ત ન થાય જો
જીવ શરીરને પ્રાપ્ત થાય તો શરીર જીવની પર્યાય થઈ જાય, તેથી
જો સિદ્ધ થયું કે જીવ અને શરીર અત્યંત સ્થિત પદાર્થ છે અને
તેથી જીવ શરીરને પ્રાપ્ત થતો નહિ હોવાથી શરીરનું કોઈ પણ
વસ્તુ કાળમા કરી શકે નહિ ॥૨॥

દ્રવ્યમા જીવની ગણના

જીવાશ્ચ ॥૩॥

અર્થ:- [જીવા] જીવો [જિ] પણ દ્રવ્ય છે

ટીકા

(૧) અહીં 'જીવા' શબ્દ બહુવચનમાં છે, તે એમ સૂચવે છે કે જીવો ઘણા છે જીવનું વ્યાખ્યાન પૂરે (પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં) થઈ ગયું છે, એ સિવાય ૩૬ માં સૂત્રમાં 'કાળ' દ્રવ્ય બતાવ્યું છે, તેથી બધા મળી છ દ્રવ્યો થયા

(૨) જીવો ઘણા છે અને દરેક જીવ 'દ્રવ્ય' છે એમ આ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન થયું, તેનો અર્થ શું છે તેની વિચારણા કરીએ જીવ પોતાના જ ગુણપર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેને પણ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે શરીર તો જીવદ્રવ્યની પર્યાય નથી, પણ તે પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાય છે કેમ કે તેમાં અણુ, રસ, ગંધ અને વર્ણ છે અને ચેતન નથી કોઈ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના ગુણપર્યાયને પ્રાપ્ત થાય જ નહિ તેથી પુદ્ગલદ્રવ્ય કે તેની શરીરાદિ પર્યાય ચેતનપણીને-જીવપણીને કે જીવના કોઈ ગુણપર્યાયને પ્રાપ્ત કરી પણ થાય નહિ એ નિયમ પ્રમાણે જીવ શરીરને ખરેખર પ્રાપ્ત થાય એમ બને જ નહિ જીવ દરેક સમયે પોતાની પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય અને શરીરને પ્રાપ્ત થાય નહિ તેથી જીવ શરીરનું કાંઈ કરી શકે નહિ, એ ત્રિકાળી અબાધિત સિદ્ધાંત છે આ સિદ્ધાંત સમજ્યા વિના જીવ અજીવ તત્ત્વની અનાદિની વ્યાપ્તી બાવતી ભૂલ થઈ ટળે નહિ

(૩) શરીર સાથે જીવનો જે સંબંધ અવ્યાય ૨-૩ અને ૪ માં બતાવ્યો છે તે એકોક્ષત્રાવગાહસંબંધ માત્ર બતાવ્યો છે, તાદાત્મ્ય સંબંધ બતાવ્યો નથી, તેથી એ વ્યવહારકથન છે વ્યવહારના વચનોને ખરેખરા (-નિશ્ચયના) વચનોને માને છે તે 'ધીનો ઘડો' એમ કહેતા ઘડાને ખરેખર ધીનો બનેલો માને છે, માટી કે ધાતુનો બનેલો માનતા નથી માટે તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે શાસ્ત્રમાં તેવા જીવોને

‘વ્યવહાર વિમૂઢ’ જ્યાં છે જિજ્ઞાસુ સિવાયના જીવો આ વ્યવહાર વિમૂઢતા છોડશે નહિ અને વ્યવહાર વિમૂઢ જીવોની મહામોટી સંખ્યા (majority) ત્રણે કાળ રહેશે માટે ધર્મપ્રેમી જીવોએ (-કુ ખને ટાળવાના માયા ઉમેદવારોએ) આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧-૨-૩ ની ટીકામાં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે લક્ષમાં લઈ, આ સ્વરૂપ બરાબર સમજીને જીવ અને અજીવતત્ત્વના સ્વરૂપની અનાદિથી ચાલી આવતી ભ્રમણા ટાળવી. ॥૩॥

પુદ્ગલદ્રવ્ય સિવાયના દ્રવ્યોની વિશેષતા

નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ॥૪॥

અર્થ-ઉપર બહેલામાંથી ચાર દ્રવ્યો [અરૂપાણિ] રૂપ રહિત, [નિત્ય] નિત્ય અને [અવસ્થિતાનિ] અવસ્થિત છે

ટીકા

(૧) નિત્ય—કી નષ્ટ ન થાય તે નિત્ય (જુઓ મૂન ૩૧ તથા તેની ટીકા)

અવસ્થિત—પોતાની સંખ્યાને ઉલ્લંઘન ન કર તે અવસ્થિત

અરૂપી—સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ રહિત તે અરૂપી

(૨) પહેલાં જે સ્વભાવ બધા દ્રવ્યોમાં હોય તે જીવે આસમાની રંગ દેખાય છે તેને લોકો આકાશ કહે છે પણ તે તો પુદ્ગલનો રંગ છે, આકાશ તો સર્વવ્યાપક અરૂપી અજીવ એક દ્રવ્ય છે

‘નિત્ય’ અને ‘અવસ્થિત’ નો વિશેષ ખૂલાસો

(૩) ‘અવસ્થિત’ શબ્દ એમ સૂચવે છે કે-હરેક દ્રવ્ય પોતા-પોતાના પરિણામને કરે છે પરિણામ અને પરિણામીપણુ બીજી કોઈ રીતે બની શકતું નથી જો એક દ્રવ્ય, તેના ગુણ કે પર્યાય બીજા દ્રવ્યનું કોઈ પણ કરે કે કરાવે તો તે તન્મય (-પરદ્રવ્યમય) થઈ જાય પરંતુ કોઈ દ્રવ્ય પરદ્રવ્યમય તો થતું નથી ને કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યમય થઈ જાય તો તે દ્રવ્યના નાશની આપત્તિ

આવે અને દ્રવ્યનું ‘અવસ્થિતપણું’ ગહે નહિ વળી દ્રવ્યોનો નાશ થતા તેનું ‘નિત્યપણું’ પણ રહે નહિ

(૮) દરેક દ્રવ્ય અનતગુણોનો પિંડ છે દ્રવ્ય નિત્ય હોવાથી તેનો દરેક ગુણ નિત્ય રહે છે વળી એક ગુણ તે જ ગુણરૂપ રહે છે, બીજા ગુણરૂપ થઈ જતો નથી આ રીતે દરેક ગુણનું અવસ્થિતપણું છે, જો તેમ ન હોય તો ગુણનો નાશ થાય, અને ગુણનો નાશ થતા આખા દ્રવ્યનો નાશ થાય અને તેમ થતા દ્રવ્યનું ‘નિત્યપણું’ રહે નહિ

(૫) જે દ્રવ્યો અનેક પ્રદેશી છે તેનો દરેક પ્રદેશ પણ નિત્ય અને અવસ્થિત રહે છે તેમાથી એક પણ પ્રદેશ બીજા પ્રદેશરૂપ થતો નથી જે એક પ્રદેશનું મ્યાન બીજા પ્રદેશરૂપ થાય તો પ્રદેશોનું અવસ્થિતપણું ગહે નહિ એક પણ પ્રદેશનો નાશ થાય તો આખા દ્રવ્યનો નાશ થાય અને તેમ થાય તો તેનું નિત્યપણું રહે નહિ.

(૬) દરેક દ્રવ્યની પર્યાય પોતપોતાના અવસર પ્રગટે છે અને પછી પછીના અવસરોએ પછી પછીની પર્યાય પ્રગટે છે અને પહેલા પહેલાની પર્યાય પ્રગટતી નથી-એ રીતે પર્યાયોનું અવસ્થિતપણું સિદ્ધ થાય છે જો પર્યાય પોતપોતાના અવસર પ્રગટ ન વાય અને બીજા પર્યાયના અવસરે પ્રગટ વાય તો પર્યાયનો પ્રવાહ અવસ્થિત રહે નહિ અને તેમ થતા દ્રવ્યનું અવસ્થિતપણું પણ રહે નહિ ॥૪॥

એક પુદ્ગલ દ્રવ્યનું જ રૂપીપણું

રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ ॥૫॥

અર્થ—[પુદ્ગલ] પુદ્ગલ દ્રવ્ય [રૂપિણ] રૂપી અર્થાત્ મૂર્તિક છે

ટીકા

(૧) ‘રૂપી’ નો અર્થ ‘સ્પર્શ’, રસ, ગંધ અને વર્ણ સહિત એમ ચાલ છે (શુબો સુ. ૨૩) પુદ્ગલ એ જે પદ વડે પુદ્ગલ શબ્દ બન્યો

છે. પુદ્ગલો લેણુ વધુ-મળી જુ, અને ગલ એટલે છૂટા પડી
જુ સ્પર્શ શુણની પચાવની વિચિત્રતાના ઢરણે મળી જુ અને
છૂટા પડુ પુદ્ગલમા જ બને છે એ કારણે વ્યારે તેમા ત્યુજતા
આવે છે ત્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયોનો વિષય બને છે રૂપ-રસ-
ગંધ-સ્પર્શનું ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ, લાંબો વગેરે આકારે પરિવ્રમન
તે મૂર્તિ છે

(૨) પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને દ્રવ્યમન તે વર્ણ, ગંધ,
રસ અને સ્પર્શવાળા છે, તેથી તે પાચેય પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે દ્રવ્ય-
મન સૂક્ષ્મ પુદ્ગલના પ્રત્યક્ષ આઠ પાખડીના કૂંડેલા કમળના
આકારે હૃદયસ્થાનમા રહેલું છે તે રૂપી એટલે કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ
અને વર્ણવાળુ હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે (શુભો આ અધ્યાયના
સૂત્ર ૨૦ ની ટીકા)

(૩) નેત્રાદિ ઈન્દ્રિય સમાજ મન સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ-
વાળુ હોવાથી રૂપી છે, મૂર્તિક છે જ્ઞાનોપયોગમા તે નિમિત્ત છે

શિક્ષા: શબ્દ મૂર્તિંકશબ્દ હોવા છતા જ્ઞાનોપયોગ વખતે નિમિત્ત
છે માટે જે જ્ઞાનોપયોગને નિમિત્ત હોય તે પુદ્ગલ હોય એમ કહે-
વામા ચલિવારી હેતુ આવે છે (અર્થાત્ શબ્દ અમૂર્તિક હોવા છતા
જ્ઞાનોપયોગને નિમિત્ત બેવામા આવે છે માટે તે હેતુ પક્ષ, સપક્ષ,
વિપક્ષમા રહેને. હોવાથી વ્યલિવારી થયો) તો મન મૂર્તિક છે એમ
કયા કારણે માનવું ?

સમાધાન શબ્દ અમૂર્તિક નથી શબ્દ પુદ્ગલશબ્દ હોવાથી
તેમા મૂર્તિકમ્પુ છે, માટે વિષય આપેલ હેતુ વ્યલિવારી નથી,
પણ સપક્ષમા જ રહેનારો છે તેથી દ્રવ્યમન પુદ્ગલ છે એમ
નિર્ણય થયું.

(૪) આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ઈન્દ્રિયોથી જ્ઞાન
માય છે ઈન્દ્રિયો તો પુદ્ગલ છે તેથી જ્ઞાન રહિત છે, બે તેનાથી
જ્ઞાન માય તો જીવ ચેતન મટી જડ-પુદ્ગલ થઈ જાય, પણ તેમ
બને નહિ જીવના જ્ઞાનોપયોગની જે પ્રકારની લાયકાત હોય તે

પ્રમાણે પુદ્ગલ-ઈન્દ્રિયોનો ત્રયોન હોય, એવો તેમનો નિમિત્ત-
નૈમિત્તિક મળધ છે, પણ તેથી નિમિત્ત-કે જે પણ છે અને આત્મામા
નથી તે-આત્મામા કંઈ કંઈ રહે તે મન, નકાય રી શકે એમ
માનવુ તે વિષયીતતા છે.

(૫) સૂત્રમા “પુદ્ગલ” એન બહુવચન છે, તે એમ જણાવે
છે કે પુદ્ગલોની સખ્યા ઘણી છે તથા પુદ્ગલતા અણુ, સ્ક માદિ
લેખના ડાણે ઘણા પ્રકારે છે.

(૬) મન તથા મૂર્ખ પુદ્ગલો તો ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાતા
નથી પણ તે સૂક્ષ્મતા છોડીને ભારે સ્વુગતા ધાગ્યુ કરે ત્યારે
ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે, અને ત્યારે તેમા સ્પર્શ, રસ, ગંધ
અને વર્ણની અવસ્થા પ્રત્યક્ષ કેખાન છે, માટે સૂક્ષ્મ અવસ્થામા
પણ તે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળા છે એમ નહી થાય છે.

(૭) પુદ્ગલ પરમાણુઓનુ એક દશામાથી બીજી દશામા પલ-
ટવુ થયા કરે છે જેમ માટીના પરમાણુઓમાથી જગ થાય છે,
જળમાલી પૃથ્વી થાય છે, પૃથ્વી-ઢાટાદિથી અગ્નિ થાય છે, પાણી-
માથી વિજળી-અગ્નિ થાય છે, વાયુના સમેલનથી જગ થાય છે.
માટે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, નન વગેરેના પરમાણુઓ સુઠી
સુઠી ભતના હોય છે એ માન્યતા મવાઈ નથી, કેમ કે પૃથ્વી આદિ
સમસ્ત પુદ્ગલના જ વિકાર છે ॥૫॥

ધર્માદિ દ્રવ્યોની સખ્યા

આ આકાશાદિકદ્રવ્યાણિ ॥૬॥

અર્થ - [આ આકાશાન] આકાશપદંત [અક] એક એક
[દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્ય છે અર્થાત્ વર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય
એક એક છે.

ટીકા

છપદ્રવ્ય અનત છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય અનતાનત છે, અને ઢાલદ્રવ્ય
અસખ્યાત આપડપ છે પુદ્ગલદ્રવ્ય એક નથી એમ બતાવવાં ‘આ’
શબ્દ આ સૂત્રમા પહેલા સૂત્રની રીતે કરીને વાપર્યો છે ॥૬॥

ગમનરહિતપાથ

નિષ્ક્રિયાણિ ચ ॥૭॥

અર્થ—[૧] વળી એ ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશ દ્રવ્ય [નિષ્ક્રિયાણિ] ક્રિયારહિત છે, અર્થાત્ તેઓ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનને પ્રાપ્ત થતા નથી

ટીકા

(૧) ક્રિયા શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે જેમ કે-ગુણની પરિણતિ, પચાય, એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે ગમન આ અર્થમાંથી છેલ્લો અર્થ અહીં લાગુ પડે છે કલદ્રવ્ય પણ ક્ષેત્રગમનાગમનરહિત છે, પણ અહીં તે જણાવેલ નથી કેમ કે પહેલાં સૂત્રમાં કહેલા ચાર દ્રવ્યો પૂરતો વિષય આવે છે, જીવ અને કાગનો વિષય આવતો નથી અણુ અને સ્પર્શ અને દશાઓ વખતે પુદ્ગલદ્રવ્ય ગમન કરે છે અર્થાત્ એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે ગમન કરે છે તેથી તેને અહીં ખાતલ કરેલ છે આ સૂત્રમાં ત્રણ દ્રવ્યોની ક્રિયાની નાસ્તિ જણાવી અને બાકી રહેલ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ક્રિયા—હલન-ચલનની અસ્તિ જણાવીને અનેદાત સિદ્ધાંત પ્રમાણે ક્રિયાનું સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું

(૨) ઉત્પાદવ્યયરૂપ ક્રિયા દરેક દ્રવ્યમાં સમયે સમયે હોય છે, તે આ દ્રવ્યોમાં પણ છે એમ સમજવું

(૩) દ્રવ્યોમાં ભાવવતી તથા ક્રિયાવતી એમ બે પ્રકારની શક્તિઓ છે, તેમાં ભાવવતી શક્તિ બધા દ્રવ્યોમાં છે અને તેથી તે સક્રિયનું પરિણમન-ઉત્પાદવ્યય દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્યપાત્ર દક્ષિને થાય છે ક્રિયાવતીશક્તિ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોમાં છે, તે બંને એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે જાય છે પણ તેમાં વિશિષ્ટતા એટલી છે કે જીવ વિકારી હોય ત્યારે અને સિદ્ધગતિમાજતી વખતે ક્રિયાવાન બને છે, અને સિદ્ધગતિમાં તે સ્થિરપણે રહે છે (સિદ્ધગતિમાં જતી વખતે જીવ એક સમયમાં સાત રાજ્ય જાય છે) સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો પણ શોષ ગતિએ એક સમયમાં ચૌદ રાજ્યલોક જાય છે

એટલે પુદ્ગલમા મુખ્યપણે હલનચલનરૂપ ક્રિયા છે, ત્યારે છવ દ્રવ્યમા સ્વસારી અવસ્થામા કોઈ દેઈ વખતે હલનચલનરૂપ ક્રિયા થાય છે

ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને એક છવદ્રવ્યના પ્રદેશોની

સખ્યા

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશાઃ ધર્માધર્મકજીવાનામ્ ॥૮॥

અર્થ—(ધર્માધર્મકજીવાનામ્) ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, અને એક છવદ્રવ્યના (અસંખ્યેયા) અમખ્યાત પ્રદેશો પ્રદેશો છે

ટીકા

(૧) પ્રદેશ—એક પુદ્ગલ પન્માણુ જેટલા આકાશના ક્ષેત્રને રોકે તેટલા ક્ષેત્રને એક પ્રદેશ કહે છે

(૨) આ દરેક દ્રવ્યો દ્રવ્યાર્થિકતયે અખડ, એક, નિશ્ચ છે પર્યોયાર્થિકદષ્ટિએ અસખ્યાતપ્રદેશો છે તેને અસખ્યાત પ્રદેશો છે તેથી કાઈ તેના અસખ્ય ખડ કે દુડડા પડી જતા નથી તેમજ જુદાજુદા એકેક પ્રદેશ જેવડા દુડડાના મિલનથી થયેયુ તે દ્રવ્ય નથી.

(૩) આકાશ પણ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ (દ્રવ્યાર્થિકતયે) અખડ, નિશ્ચ, સર્વગત, એક અને ભિન્નતારહિન છે પર્યોયાર્થિકતયે અપેક્ષાએ પરમાણુને રોકે તેટલા વિભાગને પ્રદેશ કહે છે, આકાશમા કાઈ દુડડા નથી કે તેના ખડ થઈ જતા નથી દુડડા તો નયોગી પદાર્થના થાય, પુદ્ગલનો સ્કંધ નયોગી છે, તેથી દુડડા લાપક થાય ત્યારે દુડડારૂપે તે પરિણમે છે

(૪) આકાશને આ સૂત્રમા લીધુ નથી કેમકે તેના પ્રદેશો અનંત છે તેથી તે નવમા સૂત્રમા કહેશે

(૫) ધર્મોસ્થિતાય, અધર્મોસ્થિતાય અને છવતા પ્રદેશો અસખ્યાત છે અને તે સંખ્યાએ લોહપ્રમાણુ અમખ્યાત છે, જગા તે પ્રદેશોની વ્યાપક અવસ્થામા ફેર છે ધર્મ અને અધર્મ

૬૦૨. આખા લોકમા વ્યાપેલ છે (તે બારમા અને તેરમા સૂત્રમા કહ્યું છે), અને જીવના પ્રદેશો તે તે વખતના જીવના શરીર પ્રમાણે પહોળા હોવા થાય છે (એ સોળમા સૂત્રમા કહ્યું છે) જીવ કેવળ સમુદ્રમાં અવસ્થા ધારણ કરે ત્યારે સંપૂર્ણ લોકાકાશમા તેના પ્રદેશો વ્યાપ્ત થાય છે, તથા બીજા સમુદ્રમાં વખતેતેતે શરીરમા પ્રદેશો રહી કેટલાક પ્રદેશો બહાર નીકળે છે

(૬) સમુદ્રમાં તુલ્ય પૂર્વે અ ૧ સુ ૧૬ ની ટીકામા કહેવાઈ ગયું છે ॥૮॥

આકાશના પ્રદેશો

આકાશસ્યાનન્તા. ॥૯॥

અર્થ—[આકાશસ્ય] આકાશના [અનન્તા] અનંત પ્રદેશો છે

ટીકા

(૧) આકાશના બે વિભાગ છે— અલોકાકાશ અને લોકાકાશ તેના લોકાકાશના પ્રદેશો અલખ્યાત છે જેટલા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો છે તેટલા જ લોકાકાશના છે વળી તેઓનો વિસ્તાર એક સરખો છે લોકાકાશ અને દ્રવ્યોનું સ્થાન છે આ બાબત બારમા સૂત્રમા જો છે

(૨) દીશા, ખજા, ઉપર, નીચે એ બધા આકાશના વિભાગ છે ॥૯॥

પુદ્ગલના પ્રદેશો

સરયેયાઽસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલનામ્ ॥૧૦॥

અર્થ—(પુદ્ગલનામ્) પુદ્ગલોના (સંખ્યેયાઽસંખ્યેયાઃ ચ) સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશ છે

ટીકા

(૧) આમા પુદ્ગલની સંયોગી પર્યાય (સ્કંધ)ના પ્રદેશો જણાવ્યા છે એક એક અણુ સ્વતંત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તેને એક જ પ્રદેશ હોય છે, એમ સૂત્ર ૧૧ મા કહ્યું છે

(૨) સ્કંધ બે, પરમાણુઓથી શરૂ કરી અનંત પરમાણુઓના થાય છે, તેનું કારણ સૂત્ર ૩૩ માં આપ્યું છે

(૩) શકા-બ્યાતે લોઢાકાશના અસખ્યાત જ પ્રદેશો છે તેા તેમા અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્ય તથા બીજા દ્રવ્યો પાત્ર શી રીતે રહી શકે?

સમાધાન-પુદ્ગલ દ્રવ્યમા બે પ્રકારનું પરિપુમન થાય છે-એક સૂક્ષ્મ, બીજું સ્થુળ બ્યારે તેનું સૂક્ષ્મ પરિપુમન થાય છે ત્યારે લોઢાકાશના એક પ્રદેશમા પણ અનંત પ્રદેશવાળો પુદ્ગલ રૂઢ રહી શકે છે વળી બધા દ્રવ્યોમા એક બીજાને અવગાહન દેવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી અદ્ય ક્ષેત્રમા જ સમસ્ત દ્રવ્યોને રહેવાના કાર્ષ્ણ્યાધા થતી નવી આકાશમા બધા દ્રવ્યોને એકીસાથે સ્થાનદાન દેવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી એક પ્રદેશમા અનંતાનંત પરમાણુ રહેી શકે છે, જેમ ઓરડામા એક દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે છે અને તે જ ઓરડામા તેટલા જ વિસ્તારમા પચાસ દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે છે તેમ ॥૧૦॥

આણુ અપ્રદેશી છે

નાળા: ॥૧૧॥

અર્થ, -[અળો] પુદ્ગલના પરમાણુને [ન] બે વગેરે પ્રદેશનથી અર્થાત્ તે એક પ્રદેશી છે

ટીકા

(૧) આણુ એક દ્રવ્ય છે, તેને એક જ પ્રદેશ છે, એમ કે પરમાણુ-ઓમા ખડનો અભાવ છે,

(૨) દ્રવ્યોનું અનેકાંત સ્વરૂપ

૧ દ્રવ્યો મૂર્ત અને અમૂર્ત એમ બે પ્રકારે છે

૨ અમૂર્ત દ્રવ્યો જ્યેતન અને જડ એમ બે પ્રકારે છે

૩ મૂર્ત દ્રવ્યો આણુ અને સ્કંધ એમ બે પ્રકારે છે

૪ મૂત્રં દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે પ્રકારે છે

૫ સૂક્ષ્મ મૂત્રં દ્રવ્ય સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારે છે

૬ ઋધ સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે પ્રકારે છે

૭ સૂક્ષ્મ અણુ બે પ્રકારે છે-પુદ્ગલ અણુ અને કાલાણુ

૮ દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-અક્રિય (ગમનાગમનરહિત-ચારદ્રવ્યો), અને સક્રિય (ગમનાગમન સહિત-જીવ અને પુદ્ગલ)

૯ દ્રવ્યો એકપ્રદેશી અને બહુપ્રદેશી એમ બે પ્રકારે છે

૧૦ બહુપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-સખ્યાત પ્રદેશવાળા અને સખ્યાથી પર પ્રદેશવાળા

૧૧ સખ્યાથી પર બહુપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-અસખ્યાત પ્રદેશી અને અનતપ્રદેશી

૧૨ અનતપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-અખડ આકાશ અને અનતપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધ

૧૩ અસખ્યાત લોક પ્રદેશ રોકતા દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-અખડ દ્રવ્યો (ધર્મ, અધર્મ તથા ડેવળ સમુદ્ધાત ઋતો જીવ) અને પુદ્ગલ મહાસ્કંધ તે સયોગી દ્રવ્ય છે

૧૪ અખડ લોકપ્રમાણ અસખ્યાતપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે ૧-ધર્મ તથા અધર્મ (લોકવ્યાપક), અને ૨-જીવ (લોકપ્રમાણ સખ્યાએ અસખ્યાત પ્રદેશી, અને વિસ્તારમા શરીર પ્રમાણે વ્યાપક)

૧૫ અમૂત્રં દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-સંકેચ-વિસ્તાર રહિત (આકાશ, ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય તથા સિદ્ધજીવ) અને સંકેચ-વિસ્તાર સહિત (સસારી જીવના પ્રદેશો સંકેચ-વિસ્તાર સહિત છે) [સિદ્ધજીવ ચરમશરીરથી ક્ષિયિત ન્યૂન હોય છે]

૧૬ દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-સર્વગત (આકાશ) અને દેશગત (બાકીના પાંચ દ્રવ્યો)

૧૭ સર્વગત બે પ્રકારે છે—ક્ષેત્રે સર્વગત (આકાશ) અને બાવે સર્વગત (જ્ઞાન શક્તિ)

૧૮ દેશગત બે પ્રકારે છે—એકપ્રદેશગત (પરમાણુ, કાલાણુ તથા એકપ્રદેશસ્થિત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલસ્કંધ), અને અનેકદેશગત (ધર્મ, અધર્મ જીવ અને પુદ્ગલસ્કંધ)

૧૯ દ્રવ્યોમા અસ્તિ બે પ્રકારે છે—અસ્તિકાય (આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, જીવ તથા પુદ્ગલ), અને ઠાયરહિત અસ્તિ (ગદાણુ)

૨૦ અસ્તિકાય બે પ્રકારે છે—અખંડ અસ્તિકાય (આકાશ, ધર્મ, અધર્મ તથા જીવ), અને ઉપચરિત અસ્તિકાય (સંયોગી પુદ્ગલસ્કંધો, પુદ્ગલમા સમૂહરૂપ થવાની શક્તિ)

૨૧ હરેક દ્રવ્યનું ગુણ તથા પર્યાયમા અસ્તિપણુ બે પ્રકારે છે—પ્રોતાલી અસ્તિપણુ, અને પરથી નાસ્તિપણુનું અસ્તિપણુ

૨૨ હરેક દ્રવ્યમા અસ્તિપણુ બે પ્રકારે છે—ધ્રુવ, અને ઉત્પાદ-વ્યય

૨૩ દ્રવ્યોમા શક્તિ બાવવતી તથા ક્રિયાવતી એમ બે પ્રકારે છે.

૨૪ દ્રવ્યોમા વિભાવ સંબંધી બે પ્રકાર છે—વિભાવ સંહિત (જીવ, પુદ્ગલ, તેમને અશ્રુદ્ધ દશામા વિભાવ હોય છે), અને વિભાવ સંહિત (બીજા દ્રવ્યો ત્રિકાળ વિભાવસંહિત છે)

૨૫ દ્રવ્યોમા વિભાવ બે પ્રકારે છે—(૧) જીવને વિભાતી પુદ્ગલ સાથે, (૨) પુદ્ગલને સંબંધી એક બીજા સાથે તથા સંબંધી પુદ્ગલ અને વિભાતી જીવ, બંને સાથે

નોટ—સ્યાદ્વાદ સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપને સાધનારૂ, અર્હંત સર્વજનું એક અસ્ખલિત શાસન છે તે 'બધુ અનેકતાત્મક છે' એમ ઉપદેશ છે તે વસ્તુના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરાવે છે તે સથા-યવાદ નથી કેટલાક કહે છે કે સ્યાદ્વાદ વસ્તુને નિત્ય અને અનિત્ય વગેરે બે પ્રકારે બંને પક્ષથી કહે છે, માટે સથાયનું કારણ છે.

પણ તે ખોટું છે અનેકાતમા તે બન્ને પણ નિશ્ચિત છે તેથી તે સંશયનું કારણ નથી

(૩) દ્રવ્યપરમાણુ તથા ભાવપરમાણુનો બીજો અર્થ—જે અહીં લાગુ નથી

પ્રશ્ન—‘આરિનસાર’ વગેરે શાસ્ત્રોમા કહ્યું છે કે જે દ્રવ્યપરમાણુ અને ભાવપરમાણુનું ધ્યાન કરે તેને કેવળજ્ઞાન વાપ. તેનો શું અર્થ છે ?

ઉત્તર—તથા દ્રવ્યપરમાણુથી આત્મદ્રવ્યની સૂક્ષ્મતા અને ભાવપરમાણુથી ભાવની સૂક્ષ્મતા કહી છે ત્યાં પુદ્ગલપરમાણુનું કથન નથી રાગાદિ વિકલ્પની ઉપાધિરહિત આત્મદ્રવ્યને સૂક્ષ્મ કહેવામા આવે છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ સમાધિનો વિષય મન અને ઇન્દ્રિયોલી અગોચર છે ભાવ શબ્દનો અર્થ સ્વસ્ત્ર રેલન પરિણામ થાય છે પરમાણુ શબ્દથી ભાવની સૂક્ષ્મ અવસ્થા સમજવી, તેમ કે વીતરાં, નિર્વિકલ્પ, સમસ્તભાવ પાત્ર ઇન્દ્રિયો અને મનના વિષયથી અતીત છે (શુભો ૫ માત્ર પ્રમાણ અપના ૨ માયા ૩ ની ટી. પાનુ ૧૬૮-૧૬૯)

આ અર્થો અહીં લાગુ પડતા નથી

પ્રશ્ન—દ્રવ્ય પરમાણુનો આ અર્થ અહીં કેમ લાગુ નથી ?

ઉત્તર—આ સૂત્રમા જે પરમાણુ લીધા છે તે પુદ્ગલપરમાણુ છે તેથી દ્રવ્યપરમાણુનો ઉપરનો અર્થ અહીં લાગુ પડતો નથી

મમસ્ત દ્રવ્યોને રહેવાનું સ્થાન

લોકાકાશેજ્વગાહઃ ॥૧૨॥

અર્થ—[જ્વગાહ] ઉપર કહેવા સમસ્ત દ્રવ્યોનો અવગાહ (સ્થાન) [લોકાકાશે] લોકાકાશમા છે

ટીકા

(૧) આકાશના જેટલા ભાગમા જીવ વગેરે જીવે દ્રવ્યો તે ભાગને લોકાકાશ કહે છે, આકાશના આકાશને અલોકાકાશ કહે છે

(૨) આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય છે તેમા ઠઈ ભાગલા પડતા નથી, પણ પરદ્રવ્યના અવગાહની અપેક્ષાએ આ ભેદ પડે છે, એટલે કે નિશ્ચયે આકાશ એક, અખંડ દ્રવ્ય છે, વ્યવહારે-પરદ્રવ્યના નિમિત્તની અપેક્ષાએ તેના બે ભાગ જ્ઞાનમા પડે છે (લોકાકાશ-અલોકાકાશ)

(૩) દરેક દ્રવ્ય ખરેખર પોતપોતાના ક્ષેત્રમા રહે છે, લોકાકાશમા રહે છે તે પરદ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિમિત્તનું કથન છે-તેમા પરક્ષેત્રની અપેક્ષા આવે છે તેથી તે વ્યવહાર છે આકાશ પહેલું થયું, તથા બીજા દ્રવ્યો તેમા પડી ઉત્પન્ન થયા-એમ બન્યું નથી કેમ કે બધા દ્રવ્યો અનાદિ અનંત છે

(૪) આકાશ પોતે પોતાને અવગાહે છે, તે પોતાને નિશ્ચય અવગાહરૂપ છે આકાશથી બીજું દ્રવ્ય મોટું છે નહિ અને હોઈ પણ ન શકે, તેથી તેમા વ્યવહાર અવગાહની રૂપના આવી શક નહિ

(૫) બધા દ્રવ્યોને અનાદિ પારિણામિક યુગપદ્ધતા છે, પહેલા-પછીનો ભેદ નથી જેમ યુત્તિસદ્ધને વ્યવહારથી આધાર-આધેયપણુ હોય છે તેમ અયુત્તિસદ્ધને પણ વ્યવહારથી આધાર-આધેયપણુ હોય છે

યુત્તિસદ્ધ=પાછળથી જોડાયેલા, અયુત્તિસદ્ધ=મૂળથી ભેગા. દષ્ટાંત ૧ કુડામા બોર એ પાછળથી જોડાયેલાનું દષ્ટાંત છે ૨. થાલ-લામા સાર તે મૂળથી ભેગાનું દષ્ટાંત છે

(૬) એવજૂતનયની અપેક્ષાએ અર્થાત્ જે સ્વરૂપે પદાર્થ છે તે સ્વરૂપવડે નિશ્ચય કરનારા નયની અપેક્ષાએ બધા દ્રવ્યને પોતપોતાનો આધાર છે દષ્ટાંત-કોઈને એવો પ્રશ્ન પૂછીએ કે તમે જ્યાં છો ? તો તે કહે છે કે હું માગમા છું એ રીતે દરેક દ્રવ્યને નિશ્ચયનયે પોતપોતાનો આધાર છે આકાશથી બીજું કોઈ દ્રવ્ય મોટું નથી.

આગ્રહ થતી ગાત્રુ અનત છે તેથી તે ધર્મોદિનો આધાર છે-એમ વ્યવહારનયે ઠીકી થકાય છે ધર્મોદિ લોકાગ્રયની જહાંગ નવી એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આ આધાર-આધેયસંબંધ માનવામા આવે છે

(૭) ધર્મોદિ દ્રવ્યો ન્યા હેખાય તે આકાશનો સાન લોક છે અને ન્યા ન હેખાય તે શા । અલોક છે આ લોક ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, જીવ, પુદ્ગલ અને કાગના કારણે પડે છે, કેમ કે ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય આખા લોકાકાશઆપી છે આખા લોકાકાશમા એવો એક પદ્મ પ્રદેવ નથી કે ન્યા જીવ ન હોય વળી, જીવ ન્યારે કેવળ સમુદ્રધાતુ હજી છે ત્યારે આખા લોકાકાશમા વ્યાપે છે પુદ્ગલનો અનાદિઅનત એક મહાસ્કંધ છે, જે લોકાકાશઆપી છે અને આખો લોક જીવ જીવ પુદ્ગલોવી પણ વ્યાપેલ છે વળી, કાલાત્મ એકએક છૂટા છૂટાના ઢગલાની માફક આખા લોકાકાશમા વ્યાપેલ છે ॥૧૨॥

ધર્માધર્મંતુ અવગાહન

ધર્માધર્મयोः कृत्स्ने ॥१३॥

અર્થ—[ધર્માધર્મયા] ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યનો અવ ॥૩ [કૃત્સ્ને] તલમા તેલની માફક સમસ્ત લોકાકાશમા છે

ટીકા

(૧) લોકાકાશમા દ્રવ્યના અવગાહના પ્રકાર જીવજીવિત છે એમ આ સૂત્ર જતાવે છે ધર્મ અને અધર્મના અવગાહનો પ્રકાર આ સૂત્રમા જણાવ્યો છે પુદ્ગલના અવગાહનો પ્રકાર ૧૪ મા સૂત્રમા અને જીવના અવગાહનો પ્રકાર ૧૫ મા તથા ૧૬ મા સૂત્રમા આપેલ છે કાળદ્રવ્ય અસંખ્યાત છૂટા છૂટા છે તેથી તેનો પ્રકાર સ્પષ્ટ છે, એટલે કહેવામા આવ્યો નથી, પણ આ સૂત્રો ઉપરથી તેનું ગર્ભિત કથન સમજી લેવું

(૨) આ સૂત્ર એમ પણ સૂચવે છે કે ધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશનો અધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશમા વ્યાધાત રહિત પ્રવેશ છે, અને અધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશનો ધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશમા વ્યાધાત રહિત પ્રવેશ છે આ પરસ્પર પ્રવેશપાત્ર વર્મ—અધર્મની અવગાહનશક્તિના નિમિત્ત છે

(૩) લોક-મધાતપૂર્વક આદિ (શરુઆત) સહિત જેને સખધ હોય એવા અતિ સ્થુળ સ્કંધમા બીજા તેવા જાનિા પ્રદેશો રહેવામા વિરોધ ■ અને ધર્માદિઠ દ્રવ્યોને તો આદિમાન મખધ નથી, પણ પારિશ્રામિક અનાદિ સખધ છે, તેવી પરસ્પર વિરોધ હોઈ શકે નહિ જળ, ભસ્મ, ખાક વગેરે મૂર્તિઠ સુયોગી દ્રવ્યો પણ એક ક્ષેત્રમા વિરોધ રહિત રહે છે તો પછી અમૂર્તિઠ એવા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને સાચે રહેવામા વિરોધ ક્યાથી હોય ? ન જ હોય ॥૧૩॥

પુદ્ગલનુ અવગાહન

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥१४॥

અર્થ — [પુદ્ગલનામ્] પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અવગાહ [એકપ્રદેશાદિષુ] લોકાકાશના એક પ્રદેશથી લઈ સખ્યાત, અસખ્યાત પ્રદેશો સુધી [ભાજ્ય] વિભાગ કરવા યોગ્ય છે—જાપુવા યોગ્ય છે

ટીકા

આખો લોક સર્વ તરફ સૂક્ષ્મ અને ખાદર અનેક પ્રકારના અનતાનત પુદ્ગલોથી ગાઢોગાઢ, ઠસાઠસ અથવા ખીચોખીચ લયો છે એ રીતે સમગ્ર પુદ્ગલોનુ અવગાહન આખા લોકમા છે. અનતાનત પુદ્ગલો લોકાકાશમા ત્રી રીતે રહી ગઢે છે તેનો ખુલાનો આ અધ્યાયના ૧૦ મા સૂત્રની ટીકામા આપ્યો છે, તે સમજવો.

જીવોનુ અવગાહન

અસંખ્યેયમાગાદિપુ જીવનામ્ ॥૧૫॥

અર્થ — [જીવનામ્] જીવોનો અવગાહ [અસંખ્યેયમાગાદિપુ] લોકાકાશના અસંખ્યાત ભાગથી લઈ સંપૂર્ણ લોકોત્તરમા છે

ટીકા

જીવ તેની નાનામા નાની અવસ્થામા પણ અસંખ્યાત પ્રદેશો શેકે છે જીવોને સૂક્ષ્મ અથવા બાહર શરીરો હોય છે સૂક્ષ્મ શરીરો બાહર શરીરોમાથી પસાર થઈ શકે છે એક બાહરશરીરી જીવ જે સ્વાન શેકે તે અનતાનત સૂક્ષ્મશરીરી જીવોને જગ્યા આપી શકે છે નાના (સૂક્ષ્મ) જીવો તો સમસ્ત લોકમા છે લોકાકાશનો કોઈ પ્રદેશ જીવ વિના નથી ॥૧૫॥

જીવનુ અવગાહનલોકોના અસંખ્યાતમા ભાગમા કઈરીતે છે ?

પ્રદેસસહારવિસર્પામ્યા પ્રદીપવત્ ॥૧૬॥

અર્થ — [પ્રદીપવત્] દીપકના પ્રકાશની માફક [પ્રદેસસહાર-વિસર્પામ્યામ્] પ્રદેશોના સંલગ્ન અને વિસ્તારદ્વારા જીવ લોકાકાશના અસંખ્યાતાદિક ભાગોમા રહે છે

ટીકા

(૧) જેમ એક મોટા મકાનમા દીપક રાખવાથી તેનો પ્રકાશ સમસ્ત મકાનમા ફેલાઈ જાય છે અને તે જ દીપકને એક નાના ઘડામા રાખવાથી તેનો પ્રકાશ તેમા સંકુચિત થાય છે, તેમ જીવ પણ મોટું કે નાનું જે શરીર પામે છે તેમા તેટલો જ વિસ્તૃત કે સંકુચિત થઈ રહી જાય છે, પરંતુ કેવળીના પ્રદેશો સમુદ્ધાત અવસ્થામા સંપૂર્ણ લોકાકાશમા વ્યાપ્ત થઈ જાય છે અને સિદ્ધ અવસ્થામા અતિમ શરીરથી કંઈક ન્યૂન રહે છે

(૨) મોટામા મોટું શરીર સ્વયભૂરમણ સમુદ્રના મહામચ્છનું છે કે જે ૧૦૦૦ યોજન લાંબુ છે નાનામા નાનું શરીર લઘ્વ-પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદનું છે જે એક જ્વાસમા અઢાર વખત જન્મે છે તથા મરે છે

(૩) જીવ સ્વભાવથી અમૂર્તિક છે પણ અનાદિથી ક્રમ, સાથે એકક્ષેત્રાવગાહસળવ છે અને એ રીતે નાના મોટા શરીર સાથે જીવને સળધ રહે છે શરીરને અનુસાર જીવના પ્રદેશોનો સંકેત-વિસ્તાર થાય છે, એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સળધ છે

(૪) પ્રશ્ન-ધર્માદિક છયે દ્રવ્યોને પરસ્પર પ્રદેશોનું અનુપ્રવેશન હોવાથી એકતા પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ ?

ઉત્તર-તેમને એકતા પ્રાપ્ત થતી નથી પરસ્પર અત્યતમિલાપ થવા છતાં પણ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતા નથી કહ્યું છે કે -“છયે દ્રવ્યો પરસ્પર પ્રવેશ કરે છે, એક ધર્મજને અવકાશ આપે છે અને નિત્ય મેળાય હોવા છતાં પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતા નથી” (પચાસ્તિકાધ ગાથા ૭) દ્રવ્યો પલટી પરસ્પર એક થાય નહિ, કેમ કે તેઓમા પ્રદેશે ભેદ છે, સ્વભાવે ભેદ છે અને લક્ષણે ભેદ છે

(૫) ૧૨ વી ૧૬ સુધીના સૂત્રો દ્રવ્યોના અવગાહ સળધમા સામાન્ય-વિશેષાત્મક એટલે કે અનેકાત્વરૂપને દર્શાવે છે ॥૧૬॥

ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનો જીવ-પુદ્ગલ સાયેનો

વિશેષ સળધ

ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરૂપકારઃ ॥૧૭॥

અર્થ- [ગતિસ્થિતિ ઉપગ્રહો] સ્વયમેવ જમન તથા સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિ તથા સ્થિતિમા સહાયતા તે [ધર્માધર્મયા ઉપકાર] ક્રમથી ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનો ઉપકાર છે

(૪) પ્રશ્ન —ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય કોઈના દેખવામા આવતા નથી માટે છે જ નહિ ?

ઉત્તર —સર્વજ્ઞ વીતરાગે પ્રત્યક્ષ દેખી કહ્યું છે માટે કોઈના દેખવામા આવતા નથી—એ ખરૂં નથી સર્વજ્ઞને પ્રત્યક્ષ હોવાથી ધર્મોદિ દ્રવ્યો પ્રત્યક્ષ પદ્મ છે નેત્રથી જે દેખાય નહિ તેનો અભાવ કહેવો તે વ્યાજ્ઞી નથી. ઇન્દ્રિયના ગ્રહણમા ન આવે તેનો અભાવ માન્યો તો ઘણી વસ્તુઓનો અભાવ માનવો પડશે. જેમ કે અમુક પેઢીઓના વડીલો, દૂર આવેલાં દેશો, ભૂતકાળમા થયેલા પુરુષો, ભવિષ્યમા થનારા પુરુષો એ કોઈ આખથી દેખાતા નથી તેથી તેનો પણ અભાવ માનવો પડશે, માટે તે દલીલ ધરાબર નથી અમૂર્તિ પદ્માર્થોને છદ્મ્ય અનુમાનપ્રમાણથી નકકી કરી શકે છે, અને તેથી અહીં તેનું લક્ષણ કહ્યું છે (આ અધિકારને છેડે છયે દ્રવ્યોની સામ્પ્રતિ આપી છે તે વાચો) ॥૧૭॥

આકાશનો બીજા દ્રવ્યો સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ

આકાશસ્યાવગાહઃ ॥૧૮॥

અર્થ —[અવગાહ] સમસ્ત દ્રવ્યોને અવકાશ દેવો તે [આકાશસ્ય] આકાશનો ઉપગર છે

ટીકા

(૧) જે બધા દ્રવ્યોને રહેવાને સ્થાન આપે છે તેને આકાશ કહે છે 'ઉપકાર' શબ્દનું અનુસંધાન આગળના સૂત્રથી આવે છે

(૨) અવગાહ શુષ્ક સમસ્ત દ્રવ્યોમા છે તોપણ આકાશમા તે શુષ્ક સર્વથી મોટો છે, કેમ કે તે સર્વ પદાર્થને સાધારણ યુગપદ્ અવકાશ આપે છે' અલોકાકાશમા અવગાહ હેતુ છે પણ ત્યાં અવગાહ હોનારા કોઈ દ્રવ્ય નથી તો આકાશનો તેમા શુ હોય ? આકાશનો અવગાહ દેવાનો શુષ્ક તેથી બગડી જાય નહિ કેમ કે દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવને છોડે નહિ

(૩) પ્રશ્ન.—જીવ-પુદ્ગલ ક્રિયાવાળા છે અને અવગાહન ક્રિયાવાળાને અવકાશદાન દેવું એ તો ઠીક છે પણ ધર્મોસ્તિકાય, ધર્મોસ્તિકાય અને કલાણ તો મેનાતર ક્રિયારહિત છે અને આકાશ સાથે નિત્ય સંબંધરૂપ છે તેને આકાશ અવકાશદાન આપે છે, મ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર—ઉપચારથી અવકાશદાન આપે છે એમ કહેવાય છે, મ આકાશ ગતિરહિત છે તોપણ તેને સર્વજન કહેવામાં આવે તેવી રીતે ઉપર જણાવેલા દ્રવ્યો ગતિરહિત છે તોપણ આકાશમાં તેની વ્યાપ્તિ છે તેવી 'આકાશ તેને અવકાશ આપે' એમ ઉપચાર કરવામાં આવે છે

(૪) પ્રશ્ન—આકાશમાં અવગાહનહેતુપણ છે છતાં વજ્ર વગેરેથી મોળા વગેરેનું તવા ભીંતથી આવે વગેરેનું રોકાવું કેમ થાય છે ?

ઉત્તર—સ્થૂળ પદાર્થોને અરુનપરસ વ્યાધાત ધાય એવો નિમિત્ત-નિમિત્તિકસંબંધ છે; તેથી આકાશના ગુણને કાર્ષ્ણ્ય રૂપણ. આવડું નથી ॥૧૮॥

પુદ્ગલદ્રવ્યનો જીવ સાથે નિમિત્તનિમિત્તિક સંબંધ

શરીરવાઈમન.પ્રાણાપાના: પુદ્ગલનામ્ ॥૧૯॥

અર્થ:—[શરીર] ઔનારિક આદિ શરીર, [વાઈ] વચન, [મન] મન તથા [પ્રાણાપાના] શ્વાસોચ્વાસ એ પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઉપકાર છે અર્થાત્ શરીરની રચના પુદ્ગલથી જ થાય છે

ટીકા

(૧) ઉપકાર શબ્દનો અર્થ લક્ષ કરવું એવો નોંધેલો પદ્ય કોઈ કાર્યમાં નિમિત્ત હોય એટલું લેવો. (બુદ્ધે સૂત્ર-૧૭ ની ટીકા)

(૨) શરીરમાં ધર્મોણ શરીરનો સમાસ થાય છે વચન તથા મન પુદ્ગલો છે, એ પાંચમાં સૂત્રની ટીકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે પ્રાણાપાન પુદ્ગલ છે

(૩) આ સૂત્રમા જણાવેલ શુભચતીનું ઉપાદાનદ્વારણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે અને નિમિત્તકારણ જીવ છે. હવેના સૂત્રમા જીવ ઉપાદાન કારણ અને પુદ્ગલ નિમિત્તકારણ એ પ્રકાર લેવામા આવશે

(૪) ભાવમન લઘ્વિરૂપ તથા ઉપયોગરૂપ છે તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિનયે જીવની અવસ્થા છે તે ભાવમન પૌદ્ગલિકમન તરફ બધારે વલણ કરે ત્યારે કયં કરે છે તેથી નિશ્ચય (પરમાર્થ, શુદ્ધ) નયે તે જીવનું સ્વરૂપ નથી નિશ્ચયનયે તે પૌદ્ગલિક છે

(૫) ભાવવચ્ચ : પણ જીવની અવસ્થા છે, તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિનયે જીવની છે તેના કાર્યમા પુદ્ગલનું નિમિત્ત હોય છે તેથી નિશ્ચય-નયે જીવની તે અવસ્થા નથી, તે નિશ્ચયનયે જીવનું સ્વરૂપ નથી તેથી પૌદ્ગલિક છે એ તે જીવનો ત્રિગુણી સ્વભાવ હોય તેા ટળે નહિ, પણ તે ભાવવચ્ચનરૂપ અવસ્થા જીવમાથી ટળી શકે છે-એ અપેક્ષા લક્ષમા રાખી તેને પૌદ્ગલિક ગણવામા આવે છે

(૬) ભાવમન સબધી અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૧૧ નીટીકા વાચવી ત્યા જીવની વિશુદ્ધિને ભાવમન કહ્યું છે, તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિનયે કહ્યું છે એમ સમજવું ॥૧૬॥

જીવનો પુદ્ગલ સાથેનો નિમિત્ત-નિમિત્તિક મળધ

સુલદુઃસ્વજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ર ॥૨૦॥

અર્થ—[સુલદુઃસ્વ] ઇન્દ્રિયજાત સુખ-દુઃખ, [જીવિતમરણ] જીવન, મરણ [ઉપગ્રહાશ્ર] એ પુણ્ય, પુદ્ગલનો, ઉપકાર છે

ટીકા

(૧) આ સૂત્રમા 'ઉપગ્રહ' શબ્દ વાપર્યો છે તેથી સૂચિત થાય છે કે પુદ્ગલ પરસ્પર ઉપકાર કરે છે એમ કે રાખ દંડાના વાત્ર-જીને, પાણી લોખ ડને, સાથુ કપડાને

(૨) 'ઉપદાર' શબ્દનો અર્થ નિમિત્તમાત્ર જ સમજવો જોઈએ, નહિ તો 'હા, મરણાદિનો ઉપદાર' એમ નહિ કહી શકાય

(૩) સૂત્રમા વ શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે શરીર-શક્તિ જેમ નિમિત્ત છે તેમ પુરુષગણકૃત ધન્દિયો પણ જીવને અન્ય ઉપદાર(નિમિત્ત)પણે છે

(૪) મુખદુખનું મવેદન જીવને છે, પુરુષગણ અચેતન જ છે, તેને મુખદુખનું મવેદન હોઈ શકે નહિ

(૫) આ સૂત્રમા જીવ ઉપાધાનકારણ છે અને પુરુષગણ નિમિત્ત-કારણ છે, આગલા સૂત્રમા શરીરાદિનું પુરુષગણ ઉપાધાન કારણ અને જીવ નિમિત્તકારણ છે એમ બતાવવામા આવ્યું હતું

(૬) નિમિત્ત ઉપાધાનને કંઈ કરી શકતું નથી નિમિત્ત પોતામા પૂરેપૂરું કાર્ય કરે છે અને ઉપાધાન પોતામા પૂરેપૂરું કાર્ય કરે છે નિમિત્ત પરદ્રવ્યને ખરેખર કંઈ અસર કરે છે એમ માનવું તે જ દ્રવ્યોને એક માનવારૂપ ખોટો નિર્ણય છે ॥૨૦॥

જીવોનો ઉપકાર

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥२१॥

અર્થ - [જીવાનામ્] જીવોને [પરસ્પર ઉપગ્રહો] અરસપરસ ઉપકાર છે

ટીકા

(૧) એક જીવ બીજાને મુખનું નિમિત્ત, હાથનું નિમિત્ત, જીવનનું નિમિત્ત, મરણનું નિમિત્ત, સેવા, મુશ્કેલી આદિનું નિમિત્ત હોય છે

(૨) અહીં 'ઉપગ્રહ' શબ્દ છે હાથ અને મરણ, સાથે પણ તેનો સબધ છે તેથી 'લગુ કરવું' એવો તેનો અર્થ નથી થતો, પણ નિમિત્તમાત્ર છે એમ સમજવું

(૩) ૨૦ મા સૂત્રમા જણાવેલ સુખ, દુઃખ, જીવન, મરણ સાથેનો સંબંધ બતાવવા માટે 'અપ્રમદ્' શબ્દ આ સૂત્રમા વાપર્યો છે

(૪) 'સહાયક' શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં પણ નિમિત્તમાત્ર અર્થ કરવો પ્રેરક કે અપ્રેરક ગમે તેવું નિમિત્ત હોય પણ તે પરમાત્મ દરજ્જા નથી-એમ જ સમજવું અને તે લેદો નિમિત્તના પ્રદારે બતાવે છે આ સૂત્રમા એક જીવ બીજા જીવને પ્રેરકનિમિત્ત હોય છે એમ સૂચવે છે સૂત્ર ૧૭-૧૮ મા અપ્રેરકનિમિત્ત કહ્યું છે સૂત્ર ૧૯-૨૦ મા જે પુદ્ગલના નિમિત્તો જણાવ્યા છે તે પણ અપ્રેરક છે ॥૨૧॥

કાળદ્રવ્યનો ઉપકાર

વર્તનાપરિણામક્રિયાઃપરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ॥૨૨॥

અર્થ - [વર્તના પરિણામ ક્રિયા, પરત્વ અપરત્વે ચ] વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ [કાલસ્ય] એ કાળદ્રવ્યનો ઉપકાર છે

ટીકા

(૧) મત્ અવશ્ય ઉપકાર મહિત હોવા યોગ્ય છે, અને કાળ સત્તાસ્વરૂપ છે માટે તેનો શુ ઉપકાર (નિમિત્તપણું) છે તે આ સૂત્રમા જણાવે છે. (અહીં પણ ઉપકારનો અર્થ નિમિત્તમાત્ર થાય છે)

(૨) વર્તના—સર્વ દ્રવ્યો પોતે પોતાના ઉપાદાનકારણવી પોતાની પર્યાયના ઉત્પાદકરૂપ વર્તે તેમા આદ્ય નિમિત્તકારણ કાળદ્રવ્ય છે તેથી વર્તના કાળનું લક્ષણ કે ઉપકાર કહેવાય છે

પરિણામ—દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવને છોડ્યા વગર પર્યાયરૂપે પડે (બદલે) તે પરિણામ છે ધર્માદિ સર્વ દ્રવ્યોને અગુરુ-લ્લપુત્રગુણના અવિભાગપ્રતિરોધરૂપ અનત પરિણામ (પદગુણ-હાનિવૃદ્ધિસહિત) છે, તે અતિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે જીવને ઉપશમાદિ

પાન્ય લાવરૂપ પરિણામ છે અને પુદ્ગલને વર્ણાદિક પરિણામ છે તથા ઘટાદિક અનેકરૂપ પરિણામ છે દ્રવ્યની પર્વાય-પરિણતિને પરિણામ કહે છે

ક્રિયા-એક ક્ષેત્રથી અન્ય સ્થાને ગમન કરવું તે ક્રિયા છે, તે ક્રિયા છવ તથા પુદ્ગલ બંનેને હોય છે, જીવ આર દ્રવ્યોને ક્રિયા હોતી નથી

પરત્વ-જેને ઘણો કાગ લાગે તેને પરત્વ કહે છે

અપરત્વ-જેને અલ્પ કાગ લાગે તેને અપરત્વ કહે છે

આ બધા વર્ણોનું નિમિત્તભરણ કાગદ્રવ્ય છે તે વર્ણો કાગને બતાવે છે માટે વર્તના-પરત્વાદિ કાગના લક્ષણ કહેવાય છે

(૩) પ્રશ્ન -પરિણામ આદિ આર લેહ વર્તનાના જ લેહ છે માટે એક 'વર્તના' કહેવું જોઈએ ?

ઉત્તર -કાગ બે પ્રકારના છે-નિશ્ચયકાગ અને બ્યવહારકાગ તેમા વર્તના તે નિશ્ચયકાગનું લક્ષણ છે અને પરિણામ આદિ આર લેહ છે તે બ્યવહારકાગના લક્ષણ છે એ બંને પ્રકારના કાગ આત્મવમા બતાવ્યા છે

(૪) બ્યવહારકાગ છવ-પુદ્ગલના પરિણામની પ્રગટ વાચ છે તે બ્યવહારકાગના નવ પ્રકાર છે-મૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય લોકાગમના એકેક પ્રકારે એકેક લિન્નલિન્ન અસખ્યાત કાલાણુ દ્રવ્ય છે તે પગ્માર્થકાગ-નિશ્ચયકાગ છે તે કાલાણુ પરિણતિરૂપ વર્ત છે

(૫) ઉપકારના સુત્રો ૧૭ થી ૨૨ સુધીનો સિદ્ધાંત

પર દ્રવ્યની પરિણતિરૂપ કોઈ દ્રવ્ય વર્તનું નથી, પોતે પોતાની પરિણતિરૂપ જ હરેક દ્રવ્ય વર્તે છે પર દ્રવ્ય તો બાહ્ય નિમિત્ત ટોચ છે, કોઈ દ્રવ્ય જોબ દ્રવ્યના ક્ષેત્રમા પ્રવેશતું નથી (એટલે કે નિમિત્ત પરને ઠઈ કરી શકતું નથી) આ સૂત્રો નિમિત્ત-તેમિત્તિક-સબધ બતાવે છે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ, છવ અને કાગના પર સાથેનો નિમિત્તસબધ બતાવનારાં લક્ષણો તેમા કહ્યા છે

(૬) પ્રશ્ન - “કાળ વર્તોવનારો” છે, એમ જહેતા તેમા ક્રિયાવાન-પણુ પ્રાપ્ત થાય છે ? (અર્થાત્ કાળ પરદ્રવ્યને પરિણુમાવે છે એમ તેનો અર્થ થઈ બાય છે ?)

ઉત્તર.-તે દ્રવ્ય આવતુ નથી નિમિત્તમાત્રમા હેતુનુ કથન (વ્યપદેશ) કરવામા આવે છે (ઉપાદાન કારણમા નહિ) જેમ ‘શિયાળામા અડાયાની અગ્નિ શિષ્યને બણાવે છે’-એમ કથન કરવામા આવે છે પણ ત્યા શિષ્ય, પોતાથી બણે છે, પણ અગ્નિ (તાપ) હાજર છે તેથી ‘તે બણાવે છે’ એમ ઉપચારથી કથન કરવામા આવે છે આ પ્રમાણે પદાર્થોને વર્તોવવામા કાળનુ હેતુપણુ છે, તે હાજર હોવાથી ઉપચારથી જહેવાય છે બીજા પાત્ર દ્રવ્યો હાજર છે પણ તેને વર્તનામા નિમિત્ત પણ કહી શકાય નહિ કેમકે તેમા તે પ્રકારનુ હેતુપણુ નથી ॥૨૨॥

પુદ્ગલના લક્ષણો

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ॥૨૩॥

અર્થ - [સ્પર્શ રસ ગન્ધ વર્ણવન્ત] સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણ (રંગ)વાળા [પુદ્ગલા] પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે

ટીકા

(૧) સૂત્રમા ‘પુદ્ગલ’ શબ્દ બહુવચનમા છે તેથી પુદ્ગલો ઘણા છે-એમ કહ્યુ અને તે હરેકમા ચાર લક્ષણો છે, કોઈમા પણ ચારથી ઓછા નથી એમ સમજાવ્યુ

(૨) સૂત્ર ૧૬-૨૦મા પુદ્ગલોનુ છવ આથેનુ નિમિત્તપણુ બતાવ્યુ હતુ અને અહીં પુદ્ગલનુ તદ્ભૂત (ઉપાદાન)લક્ષણ બતાવે છે છવનુ તદ્ભૂતલક્ષણ ઉપયોગ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૮ મા બતાવવામા આવ્યુ હતુ, અને અહીં પુદ્ગલના તદ્ભૂતલક્ષણો કહ્યા છે

(૩) એ ચાર ગુણોની પર્યાયના લેહો નીચે પ્રમાણે છે:-

સ્પર્શ-ગુણનીઆઠ પર્યાયો-(૧) સ્નિગ્ધ (૨) સ્પૃશ્ (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) હળવો (૬) ભારે (૭) મુવાળો અને (૮) કડક

રસગુણની પાચ પર્યાયો—(૧) ખાટો (૨) મીઠો (૩) દુડો
(૪) ક્યાયલો અને (૫) તીખો એ પાચમાવી એક કાળમા એક
રસપર્યાય પરમાણુમા પ્રગટ હોય છે

ગંધગુણની બે પર્યાયો—(૧) મુગધ અને (૨) દુર્ગંધ એ
બેમાવી એક કાળમા એક ગંધપર્યાય પ્રગટ હોય છે

વર્ણગુણની પાચ પર્યાયો—(૧) મળો (૨) વીલો (૩) પીળો
(૪) લાલ અને (૫) સફેદ એ પાચમાથી એક કાળમા એક વર્ણ-
પર્યાય પરમાણુને પ્રગટ હોય છે

એ પ્રમાણે ચાર ગુણની કુલ વીસ પર્યાયો છે. હરેક પર્યાયના
બે, ત્રણ, ચારથી માંડીને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત લોક
પડે ॥

(૪) કોઈ કહે છે કે ‘પૃથ્વિ, જળ, અગ્નિ તથા વાયુના પરમા-
ણુઓમા જાતી લોક છે’ પણ એ કથન યથાર્થ નથી પુદ્ગલ બધાય
એક જાતિના છે ચારેય ગુણ હરેકમા હોય છે અને પૃથ્વિ
આદિ અનેરૂપે તેના પરિણામ છે પાપાણુ અને લાકડારૂપ જે
પૃથ્વિ છે તે અગ્નિરૂપે પરિણમે છે અગ્નિ, કાચળ, રાખાદિ પૃથ્વિ-
રૂપે પરિણમે છે ચંદ્રકાંતમણિ પૃથ્વિ છે, તેને ચંદ્ર તામે રાખતા
તે પાણીરૂપે પરિણમે છે સૂર્યકાંતમણિ પૃથ્વિ છે, તેને સૂર્ય તામે
રાખતા તે અગ્નિરૂપે પરિણમે છે જળ તે ખેતી, નીમક આદિ
પૃથ્વિરૂપે જીવજે છે જન નામનું અનાજ (કે જે પૃથ્વિની જાત છે)
તેના બહુલુધી વાયુ જીવજે ॥ કેમકે પૃથ્વિ, જળ, અગ્નિ અને વાયુ
તે પુદ્ગલદ્રવ્યના જ વિકાર (પર્યાય) છે

(૫) પ્રશ્ન —આ અધ્યાયના પાચમા સૂત્રમા પુદ્ગલનું લક્ષણ
રૂપીપણું કહ્યું છે છતાં આ સૂત્રમા પુદ્ગલના લક્ષણો ફરીને શા
માટે કહ્યા ?

ઉત્તર —આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમા દ્રવ્યોની વિશેષતા બતાવવા
નિત્ય, અચરિત અને અરૂપી એમ કહ્યું હતું અને તેથી પુદ્ગલોને

અમૂર્તિ'કપલુ' આવી પડે તેના નિરાકરણ માટે પાચમુ સૂત્ર કહ્યું હતું અને આ સૂત્ર તો પુદ્ગલોનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે કહ્યું છે

(૬) આ અધ્યાયના પાચમા સૂત્રની ટીકા અહીં વાચવી.

(૭) વિદારણાદિ કારણે જે તૂટે-ફૂટે છે તથા સયોગના ઢારણે જે વધે છે-ઉપચિત થાય છે તેને પુદ્ગલના સ્વભાવના જ્ઞાતા જિનેન્દ્ર પુદ્ગલ કહે છે

(જુઓ તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૩ ગાથા ૫૫)

(૮) પ્રશ્ન -લીલો રગ કેટલાક રગોના મેળાપથી થાય છે માટે રગના જે પાંચ લેહ બતાવ્યા છે તે મૂળલેહ કેમ કરે ?

ઉત્તર:-મૂળ સત્તાની અપેક્ષાએ આ લેહો કહેવામા આવ્યા નથી પણ પરસ્પર સ્થુળ અતરની અપેક્ષાએ કહ્યા છે રસાદિ સબધમા એમ જ સમજવું રગ વગેરેની નિયત સખ્યા નથી ॥૨૩॥

(જુઓ તત્ત્વાર્થસાર પા ૧૫૮)

પુદ્ગલની પર્યાય

શબ્દવન્થસૌક્યસ્યૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્ચયાતપોદ્યોતવ-
ન્તશ્ચ ॥૨૪॥

અર્થ—ઉક્ત લક્ષણવાળા પુદ્ગલ [શબ્દ] શબ્દ, [વન્થ] બધ, [સૌક્ય] સૂક્ષ્મતા, [સ્યૌલ્ય] સ્થૂળતા, [સંસ્થાન] સંસ્થાન (આદર), [મિદ] લેહ, [તમસ] અધકાર, [છાયા] છાયા, [આતપ] આતપ અને [વ્યોતવન્ત ચ] ઉદ્યોતાદિવાળા પણ હોય છે અર્થાત્ તે પણ પુદ્ગલની પર્યાયો છે

ટીકા

(૧) આ અવસ્થાઓમાથી કેટલીક પરમાણુ અને સ્વધ બન્નેમા હોય છે, કેટલીક સ્વધમા હોય છે.

(૨) શબ્દ જે પ્રકારે છે-લાપાત્મક અને અલાપાત્મક, તેમાલી લાપાત્મક જે પ્રકારે છે—અક્ષરરૂપ અને અનક્ષરરૂપ. તેમા અક્ષરરૂપ

ભાષા સરૂપ અને દેશભાષારૂપ છે તે બન્ને શાસ્ત્રને પ્રગટ કરનારી તથા મનુષ્યને વ્યવહારુ કરણ છે. અનક્ષરરૂપ ભાષા બે ઇન્દ્રિયથી આર ઇન્દ્રિયવાળા તથા કેટલાક પર્થે દ્રવ્ય જીવોને હોય છે, તથા ભૂતિ શયરૂપ જ્ઞાનને પ્રકાશવાનું કારણ કેવળી બળવાનનો દિવ્યધ્વનિ-એ સમસ્ત અનક્ષરાત્મક ભાષા છે, તેમા પુરુષ નિમિત્ત છે તેથી તે પ્રાયોગિક છે.

અભાષાત્મક શબ્દ પણ બે પ્રકારે છે એક પ્રાયોગિક, બીજો વૈજ્ઞાનિક જે શબ્દ ઉપજવામા પુરુષ નિમિત્ત હોય તે પ્રાયોગિક છે પુરુષની અપેક્ષા રહિત સ્વાભાવિકપણે જીવને તે વૈજ્ઞાનિક છે, જેમકે મેઘગર્જનાદિ પ્રાયોગિક ભાષા આર પ્રકારે છે-તત, વિતત, ધન અને સુપિર આમકાના ઢોલ, નગારાદિથી જીવને તે તત છે તારવાળી વીણા, સતાર, તાબુરાદિકથી જીવને તે વિતત છે ઘટ વગેરે વગાડવાથી જીવને તે ધન છે વાસળી, શણાદિકથી જીવને તે સુપિર છે.

જે કાનથી સંભળાય તેને શબ્દ કહે છે સુખથી ઉત્પન્ન થાય તે ભાષાત્મક શબ્દ છે જે વસ્તુના આધાતવી ઉત્પન્ન થાય તે અભાષાત્મક શબ્દ છે અભાષાત્મક શબ્દ ઉત્પન્ન થવામા પ્રાણી તથા જડપદાર્થ બન્ને નિમિત્ત છે જે કેવળ જડપદાર્થોના આધાતવી ઉત્પન્ન થાય તે વૈજ્ઞાનિક છે, પ્રાણીઓનું જેને નિમિત્ત હોય છે તેને પ્રાયોગિક કહે છે.

સુખથી નીકળતા શબ્દ અક્ષર, પદ, વાક્યરૂપ છે, તેને સાક્ષર ભાષાત્મક કહે છે-તેને વર્ણાત્મક પણ કહે છે.

ભગવાન વીર્ય કરને સર્વ પ્રદેશોવી જે નિરક્ષર ધ્વનિ નીકળે છે તેને અનક્ષર ભાષાત્મક કહેવાય છે, તેને ધ્વનિ-આત્મક પણ કહેવાય છે.

બ ધ-જે પ્રકારે છે-વૈજ્ઞાનિક અને પ્રાયોગિક પુરુષના પ્રતીકની અપેક્ષારહિત જે બ ધ થાય તે વૈજ્ઞાનિક છે તે વૈજ્ઞાનિક જે પ્રકારે છે (૧) આદિમાન (૨) અનાદિમાન તેમા સિન્ગ્ય રૂક્ષાદિના કારણે વિજળી, ઉલ્કાપાત, વાદળા, આગ, ઈંદ્રધનુવાદિ થાય તે આદિમાન,

વેઅસિકા પ્રધ છે પુદ્ગલનો અનાદિમાન બધ મહાસ્કંધ વગેરે છે (અમૂર્તિક પદાર્થમાં પણ વૈસમિક અનાદિમાન બધ ઉપચારથી ઠહેવામાં આવે છે તે ધર્મ, અધર્મ તથા આકાશનો છે અને અમૂર્તિક અને મૂર્તિક પદાર્થનો અનાદિમાન બધ-ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને જગદ્વ્યાપિ મહાસ્કંધનો છે)

પુરુષની અપેક્ષાસહિત યાય-તે પ્રાયોગિક બધ છે, તેના બે પ્રકાર છે-(૧) અણુવિવિધ (૨) જ્વાણુવિવિધ, લાખનો, લાડાનો બધ તે અણુવિવિધ પ્રાયોગિક બધ છે જ્વાણુ ઈર્મ અને નોકર્મ બધ તે જ્વાણુવિવિધ પ્રાયોગિક છે

સૂક્ષ્મ-બે પ્રકારે છે (૧) અત્ય (૨) આપેક્ષિક પરમાણુ અત્ય સૂક્ષ્મ છે આમળાથી બેર સૂક્ષ્મ, તે આપેક્ષિક સૂક્ષ્મ છે

સ્થુળ-બે પ્રકારે છે (૧) અત્ય (૨) આપેક્ષિક જગદ્વ્યાપિ મહાસ્કંધ તે અત્ય સ્થુળ છે, તેનાથી બીજો કોઈ સ્કંધ મોટો નથી બેર, આમળુ વગેરે આપેક્ષિક છે

સંસ્થાન-આકૃતિને સંસ્થાન કહે છે તેના બે પ્રકાર છે (૧) ઈત્યલક્ષણ સંસ્થાન (૨) અનિત્યલક્ષણ સંસ્થાન તેમાં ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ, લાળુ, પહોળુ, પરિમંડલરૂપ, એ ઈત્યલક્ષણ સંસ્થાન છે, વાદળા વગેરે જેની કોઈ ખાસ આકૃતિ નથી, તે અનિત્યલક્ષણ સંસ્થાન છે

લોહ-૭ પ્રકારે ॥ (૧) ઉત્કર (૨) ચૂર્ણ (૩) ખડ (૪) ચૂર્ણિક (૫) પ્રતર (૬) અનુચટન કરવતાદિ વડે કાષ્ટાદિનુ વિદારણુ તે ઉત્કર છે જવ, ઘઉં, બાજરાનો લોહ, કબુક આદિ તે ચૂર્ણ છે ઘડા વગેરેના કટકા તે ખડ છે, અડદ, મગ, ચણા, ચોળા આદિની દાળ તે ચૂર્ણિકા છે અગરબ વગેરેના પડ ઉખડે તે પ્રતર છે તપા-યમાન લોહાને ઘણુ વગેરેથી ઘાન કરતા જે તણુખા (કુર્વીંગ) બિડે તે અનુચટન છે

અધિકાર-પ્રકાશનો વિરોધી તે અધિકાર-(તમ) છે

છાયા-પ્રકાશ-અજવાળાને ઢાકનાર તે છાયા છે તે જ પ્રકારે છે, (૧) તદ્વર્ણ પરિણતિ (૨) પ્રતિબિંબસ્વરૂપ. રંગીન કાચમાથી જોતા જોયો કાચનો રંગ હોય તેવું દેખાય તે તદ્વર્ણ પરિણતિ તથા ર્ણ, ફોટા આદિમા પ્રતિબિંબ દેખાય તે પ્રતિબિંબસ્વરૂપ છે

આતપ-સૂર્યવિમાનના કારણે ઉત્તમ પ્રકાશ થાય તે આતપ છે ઉચોત-ચંદ્રમા, ચંદ્રકાન્તમણિ, હીવા આદિનો પ્રકાશ તે ઉચોત છે

‘ચ’-સૂત્રમા ‘ચ’ શબ્દ જ્યો તે વડે પ્રેરણા (બેઈન્ટ), અભિ ઘાત (મારણ) આદિ જે પુદ્ગલના વિકારો છે તેનો તમારેય જ્યો છે

ઉપરના લેહોમા ‘સૂક્ષ્મ’ તથા ‘સંસ્થાન’ એ એ પ્રકારો પરમાણુ અને સ્કંધ બંનેમા આવે છે, બીજા બધા સ્કંધના પ્રકારો છે

(૩) બીજી રીતે પુદ્ગલના છ પ્રકાર છે, ૧ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ ૨ સૂક્ષ્મ ૩ સૂક્ષ્મસ્થુળ ૪ સ્થુળસૂક્ષ્મ ૫ સ્થુળ ૬ સ્થુળસ્થુળ

૧ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ-પરમાણુ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ છે

૨ સૂક્ષ્મ-કાર્મણવર્ગણ સૂક્ષ્મ છે

૩ સૂક્ષ્મસ્થુળ-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને શબ્દ તે સૂક્ષ્મ-સ્થુળ છે કેમ કે આખવી દેખાતા નથી માટે સૂક્ષ્મ છે અને ચાર ઇન્દ્રિયોથી જણાય છે માટે સ્થુળ છે

૪ સ્થુળસૂક્ષ્મ-હાવા, પડછાયો વગેરે સ્થુળસૂક્ષ્મ ■ કેમ કે આખથી દેખાય છે માટે સ્થુળ છે, હાથથી પકડાતા નથી માટે સૂક્ષ્મ છે

૫. સ્થુળ-જળ, તેલ આદિ સ્થુળ છે કેમ કે ઉઠન, લેઠન કરવાથી છૂટા પડે છે અને લેગા કરવાથી મળી જાય છે

૬ સ્થુળસ્થુળ-પૃથ્વી, પર્વત, કાષ્ટ વગેરે સ્થુળસ્થુળ છે, તેઓ છૂટા કરવાથી છૂટા પડે છે પણ મળી શકતા નથી

પરમાણુ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી તોપણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય થવાની તેમા લાયકાત છે સૂક્ષ્મ સ્કંધનુ પણ તેમ જ સમજવું

(૪) શબ્દને આકાશનો શુભ માનવો તે ભૂલ છે કારણ કે આકાશ અમૂર્તિક છે, અને શબ્દ મૂર્તિક છે, માટે શબ્દ આકાશનો શુભ હોઈ શકે નહિ. શબ્દનું મૂર્તિકપણ સાક્ષાત્ છે કેમ કે શબ્દ કર્ણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, હસ્તાદિથી તથા બીજા આદિથી રોડાય છે અને પવનાદિક મૂર્તિક વસ્તુથી તેનો તિરસ્કાર થાય છે, ફર જાય છે શબ્દ પુદ્ગલદ્રવ્યની પયોય છે તેવી મૂર્તિક છે એ પ્રમાણસિદ્ધ છે પુદ્ગલસ્કંધનું પરસ્પર ભિન્ન થવાથી શબ્દ પયોય પ્રગટ થાય છે ॥૨૪॥

પુદ્ગલના ભેદો

અળવઃ સ્કન્ધાશ્ર ॥૨૫॥

અર્થ—પુદ્ગલદ્રવ્ય [અળવ સ્કન્ધાશ્ર] અહુ અને સ્કંધ એ બે પ્રકારે છે

ટીકા

(૧) આહુ-જેનો ખીનો વિભાગ ન થઈ શકે એવા પુદ્ગલને આહુ કહે છે પુદ્ગલ મૂળ (simple) દ્રવ્ય છે

સ્કંધ-જે, ત્રણથી માડીને સખ્યાત, અનંત પરમાણુઓના પિંડને સ્કંધ કહે છે.

(૨) સ્કંધ તે પુદ્ગલ દ્રવ્યની વિશેષતા છે તેમા સ્પર્શ શુભ હોવાના કારણે તેઓ સ્કંધરૂપે પરિણમે છે સ્કંધરૂપ ક્યારે થાય છે તે આ અધ્યાયના સૂત્ર ૨૬-૩૩-૩૬-૩૭મા કહ્યું છે અને ક્યારે સ્કંધરૂપ નથી થતા તે સૂત્ર ૩૪-૩૫મા કહ્યું છે

(૩) આવી વિશેષતા ખીન્ન કોઈ દ્રવ્યમા નથી કેમ કે ખીન્ન દ્રવ્યો અમૂર્તિક છે આ સૂત્ર મિલાપ જાળતમા દ્રવ્યોનું અનેકાતપાત્ર બતાવે છે

(૪) પરમાણુ પોતે જ મધ્ય અને પોતે જ અંત છે કેમ કે તે એકપ્રદેશી અને અવિભાગી છે ॥૨૫॥

સ્કંધોની ઉત્પત્તિનું કારણ

ભેદસઘાતેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ॥૨૬॥

અર્થ-પરમાણુઓના [ભેદસઘાતેભ્ય] લેદ (હટા પડવાથી), સઘાત (મળવાથી) અથવા લેદસઘાત જન્મેથી [ઉત્પદ્યન્તે] પુદ્ગલ સ્કંધોની ઉત્પત્તિ થાય છે

ટીકા

(૧) પુદ્ગલદ્રવ્યની વિશિષ્ટતા આત્મા સૂત્રોમા જતાવતા અણુ અને સ્કંધ બે પ્રકાર જતાવ્યા, ત્યારે સ્કંધોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે તે પ્રશ્ન કરે, તેના ખુલાસાકેપે ઉત્પત્તિના ત્રણ કારણો જણાવ્યા સૂત્રમા દ્વિવચન નહિ વાપરતા જાહેરવચન (સઘાતેભ્ય) વાપર્યું છે તેથી લે-સઘાતનો રીતે પ્રકાર વ્યક્ત થાય છે

(૨) દ્રષ્ટાત-એકનો પરમાણુનો સ્કંધ છે તેમાથી હથ પરમાણુ છૂટા પડી જવાથી તેવું પરમાણુનો સ્કંધ જન્યો એ લેકનું દ્રષ્ટાત છે તેમા [એ-તો પરમાણુનો સ્કંધમા] હથ પરમાણુ મળવાથી એકસો ને હથ પરમાણુનો સ્કંધ થયો એ સઘાતનું દ્રષ્ટાત છે તેમા જ એકોલાથે હથ પરમાણુ હટા પડવાથી અને પંદર પરમાણુ મળી જવાથી એકસો ને પાંચ પરમાણુનો સ્કંધ થયો તે લેદ-સઘાતનું દ્રષ્ટાત છે ॥૨૬॥

આણુની ઉત્પત્તિનું કારણ

ભેદાદણુઃ ॥૨૭॥

અર્થ-[અણુ] મદ્ય ॥ ઉત્પત્તિ [મિદાન્ત્] લેંથી થાય છે ॥૨૭॥

દેખાવાયોગ્ય સ્વુજ સ્કંધની ઉત્પત્તિનું કારણ

ભેદસઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષઃ ॥૨૮॥

અર્થ-[ચાક્ષુષ] ચતુષ્પન્દ્રિયથી દેખાવાયોગ્યસ્કંધ [મિદસ ઘાતાભ્યાં] લેદ અને સઘાત જન્મેના એકપણાવી ઉત્પન્ન થાય છે, એકવા લેંથી નહિ

ટીકા

(૧) પ્રશ્ન - ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયગોચર ન હોય એવા રક્ષ ચક્ષુગોચર શી રીતે થાય ?

ઉત્તર - સૂક્ષ્મ રક્ષનો ભેદ થાય અને તે જ વખતે ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિય-ગોચર રક્ષમા તે સઘાતરૂપ થાય એટલે તે ચક્ષુગોચર થઈ જાય છે સૂત્રમા 'ચક્ષુષ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયગોચર થાય છે રક્ષ નેત્રધ્વન્દ્રિયગોચર એકલા ભેદથી કે એકલા સઘાતથી ચતો નથી (જુઓ રાજવાર્તિક સૂત્ર ૨૮ ની ટીકા, પાન ૩૬૧, અર્થ પ્રકાશિકા પા ૨૧૦)

(૨) Marsh-gas treated with chlorine gives Methyl Chloride and Hydrochloric acid the formula is - $CH_4 + Cl_2 = CH_3Cl + H + Cl$

અર્થ - સકતા પાણીમા થતા ગેસને ' માર્શ-ગેસ ' કહે છે તેની ગંધ આવતી નથી, તેમ રંગ પણ જણાતો નથી પણ તે બળી શકે છે તેને એક કલોરીન નામનો ગેસ કે જે લીલાશવાળા પીળા રંગનો છે તેની સાથે ભેળવતા એક ત્રીજો નેત્રધ્વન્દ્રિયથી દેખાય તેવો એસીડ પદાર્થ થાય છે તેને મેથીલ-કલોરાઇડ અને હાઇડ્રોલોરીક એસીડ કહે છે (ઇંગ્લીશ વર્ણના સૂત્રની આ સૂત્ર નીચેની ટીકા)

(૩) ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન બે વાયુ છે, બન્ને નેત્રધ્વન્દ્રિયથી અગોચર રહે છે બન્નેનો મિલાપ થતા નેત્રધ્વન્દ્રિયગોચર જળ (પાણી) થાય છે માટે નેત્રધ્વન્દ્રિયગોચર રક્ષ થવા માટે જેમા મિલાપ થાય તે નેત્રધ્વન્દ્રિયગોચર ચવો જ ભેદબે એવો નિયમ નથી અને સૂત્રમા પણ નેત્રધ્વન્દ્રિયગોચર રક્ષ ભેદબે જ એવું કથન નથી સૂત્રમા સામાન્ય કથન છે ॥૨૮॥

આ પ્રમાણે છયે દ્રવ્યોના વિશેષ લક્ષણોનું કથન આવી ગયું
હવે દ્રવ્યોનું સામાન્ય લક્ષણ કહે છે

સદ્દ્રવ્ય લક્ષણમ્ ॥૨૧॥

અર્થ - [દ્રવ્યલક્ષણમ્] દ્રવ્યનું લક્ષણ [સત્] સત્ (અસ્તિત્વ) છે
ટીકા

(૧) વસ્તુસ્વરૂપ બતાવનારા પાંચ મહાસૂત્રો આ અધ્યાયમાં
આપવામાં આવ્યા છે તે સૂત્રો ૨૬-૩૦-૩૨-૩૮ અને ૪૨ છે
તેમાં પછી આ સૂત્ર મૂળ પાયારૂપ છે, કેમકે કોઈ પણ વસ્તુ માટે
વિચાર કરતા સૌ પહેલાં તે છે કે નહિ તે નક્કી થવું જોઈએ માટે
જગતમાં જે જે વસ્તુ હોય તે 'છે' રૂપે (સત્ રૂપે) હોવી જ જોઈએ,
જે વસ્તુ હોય તેનો જ વિશેષ વિચાર કરવાનો રહે છે

(૨) આ સૂત્રમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે
તેમાં 'દ્રવ્યત્વ' નામનો શુદ્ધ છે, કે જે શક્તિના કારણે દ્રવ્ય સદા
એકરૂપ ન રહેતા તેની હાલતો (પર્યાયો) નિત્ય બદલતી રહે છે

(૩) હવે બ્યારે દ્રવ્ય નિત્ય પોતપોતાની પર્યાય બદલે છે
ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊઠે કે દ્રવ્ય બદલાઈને બીજા દ્રવ્યરૂપ થઈ જાય કે
દેમ ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં વાપરવામાં આવેલો 'સત્' શબ્દ આપે
છે 'સત્' શબ્દ સૂચવે છે કે દ્રવ્યમાં અસ્તિત્વશુદ્ધ છે અને તે
શક્તિના કારણે દ્રવ્યનો કદી નાશ થતો નથી

(૪) તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્યની પર્યાય સમયે સમયે
બદલે છે તોપણ દ્રવ્ય ત્રિકાળ ટકી રહે છે આ સિદ્ધાંત સૂત્ર ૩૦
તથા ૩૮ માં આપ્યો છે

(૫) 'છે' પણ (અસ્તિત્વ) જેને હોય તે દ્રવ્ય છે એ રીતે
'અસ્તિત્વ' શુદ્ધ દ્વારા 'દ્રવ્ય'ને ઓળખી શકાય છે માટે 'સત્' ને
દ્રવ્યનું લક્ષણ આ સૂત્રમાં શુદ્ધ છે જેને જેને અસ્તિત્વ હોય તે
તે દ્રવ્ય છે, એમ આ સૂત્ર પ્રતિપાદન કરે છે

(૬) 'સત્' લક્ષણ વડે દ્રવ્ય જોખળી થકાય છે, એમ નક્કી થયું તે ઉપરથી જો સિદ્ધાંતો નીચ્ચા કે દ્રવ્યમા 'પ્રમેયત્વ' (જ્ઞાનમા જણાવા લાયક-knowable) એવો ગુણ છે અને તે દ્રવ્ય ચોતે ચોતાને જાણનારુ હોય અથવા ખીજુ દ્રવ્ય તેને જાણનારુ હોય. જો એમ ન હોય તો 'દ્રવ્ય છે' એમ નક્કી થાય જ નહિ, માટે દ્રવ્યમા 'પ્રમેયત્વ' નામનો ગુણ છે, અને દ્રવ્ય કા તો જાણનારુ (ચિત્તન) હોય અથવા નહિ જાણનારુ (અચેતન) હોય જાણનારુ દ્રવ્ય તે 'જીવ' છે અને નહિ જાણનારુ તે 'અજીવ' છે, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૭) દરેક દ્રવ્ય ચોતાની પ્રયોજનમૂલ અર્થક્રિયા (functionality) કરે જ જો દ્રવ્ય અર્થક્રિયા ન કરે તો તે જય' વગરનું થાય એટલે કે તે ફેલ્ટનું થાય, પણ ફેલ્ટનું (ચોતાના કાર્ય વગરનું) ફેલ્ટ દ્રવ્ય હોય જ નહિ તેથી દરેક દ્રવ્યમા 'વસ્તુત્વ' નામનો ગુણ છે, એમ સિદ્ધ થયું.

(૮) વળી ચોતચોતાની ક્રિયા કરે તો જ વસ્તુ કહેવાય તેથી એક દ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્યનું ઠઈ કરી શકે નહિ, એમ સિદ્ધ થયું.

(૯) વળી, જે દ્રવ્ય હોય તેનું દ્રવ્યપણું-ગુણપણું જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે કાયમ રહીને પરિણમે, પણ ખીજામા પ્રવેશ કરી શકે નહિ, એવા ગુણને 'અગુરુલઘુત્વ' ગુણ કહે છે એ શક્તિના કારણે દ્રવ્યની દ્રવ્યતા કાયમ રહે અર્થાત્ એક દ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્યરૂપે ન પરિણમે, અને એક ગુણ ખીજા ગુણરૂપે ન પરિણમે તથા એક દ્રવ્યના અનેક (-અનંત) ગુણ વિખરાઈને જુદાજુદા ન થઈ જાય.

(૧૦) એ રીતે દરેક દ્રવ્યમા સામાન્ય ગુણો ઘણા હોય છે પણ સુખ્યપણું ■ સામાન્ય ગુણો છે, તેમના નામ-૧ અસ્તિત્વ (જે આ સૂત્રમા 'સત્' શબ્દ દ્વારા અપ્પટપણું જણાવેલ છે) ૨ વસ્તુત્વ ૩ દ્રવ્યત્વ ૪ પ્રમેયત્વ ૫ અગુરુલઘુત્વ અને ૬ પ્રદેશત્વ

(૧૧) પ્રદેશત્વ ગુણની એવી વ્યાખ્યા છે કે જે સંકિતના કારણે દ્રવ્યનો કોઈ ને કોઈ આકાર અવતર્ય હોય જ.

(૧૨) આ દરેક સામાન્ય ગુણોમા 'સત્' (—અસ્તિત્વ) મુખ્ય છે કારણ કે તેના વડે દ્રવ્યનું હોવાપણું નક્કી થાય છે અને દ્રવ્ય હોય તો જ બીજા ગુણો હોઈ શકે, માટે 'સત્'ને અહીં દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે.

(૧૩) દરેક દ્રવ્યના વિશેષ લક્ષણો પૂર્વે કહેવામા આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે—(૧) જીવ—અધ્યાય ૨, સૂ. ૧ તથા ૮ (૨) અજીવના પાંચ પ્રકારમાથી પુદ્ગલ—અધ્યાય ૫, સૂ. ૩૩ 'ધર્મ' અને 'અધર્મ'—અધ્યાય ૫, સૂ. ૧૭ આકાશ—અધ્યાય ૫, સૂ. ૧૮ અને કાગ—અધ્યાય ૫, સૂ. ૨૨

જીવ તથા પુદ્ગલની વિકારી અવસ્થાનો નિમિત્તનેમિત્તિક-સંબંધ આ અધ્યાયના સૂ. ૧૬-૨૦-૨૧-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૩૩-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮ માં આપ્યો છે, તેમા જીવનો એક બીજા વચ્ચેનો સંબંધ ગાથા ૨૦ માં બતાવ્યો. જીવનો પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ સૂ. ૧૬-૨૦ માં બતાવ્યો. પુદ્ગલનો પરસ્પર સંબંધ બાકીના સૂત્રોમાં જણાવ્યો.

(૧૪) 'દ્રવ્ય સત્ છે' માટે પોતાથી છે, એમ 'સત્' લક્ષણ કહેવાથી સિદ્ધ થયું, તેના અર્થ એ નથો કે તે અપણું છે અને પરપણું નથી 'અસ્તિ'પણું પ્રગટપણું અને 'નાસ્તિ'પણું ગર્ભિતપણું આ સૂ.મા કહી એમ જણાવ્યું કે દ્રવ્ય પોતે પોતાની અને પર પર પણું હોવાથી એક દ્રવ્ય પોતે પોતાનું બધું કરી શકે પણ બીજા દ્રવ્યનું કંઈ કાંઈ કરી શકે નહિ આ સિદ્ધાંતનું નામ 'અનેકાત' છે અને તે આ અધ્યાયના સૂ. ૩૨ માં જણાવ્યો છે.

(૧૫) દરેક દ્રવ્ય 'સત્' લક્ષણવાળું છે એટલે કે સ્વત સિદ્ધ તથા કોઈની અપેક્ષા નહિ રાખતું હોવાથી તે સ્વતત્ર છે ૥૨૬૥

મત્તુ લક્ષણ

ઉત્પાદવ્યયપ્રોવ્યયુક્તં સત્ ॥૩૦॥

અર્થ - [ઉત્પાદવ્યયપ્રોવ્યયુક્ત] જે ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રોવ્યસહિત હોય [સત્] તે સત્ ॥

ટીકા

(૧) 'સત્' સબધે જગતમા ઘણી ખોટી માન્યતા ચાલે છે. કેટલાક 'સત્'ને સર્વથા દૃઢસ્થ—કઠી ન બદલાય તેવું માને છે, કેટલાક 'સત્'ને જ્ઞાનગોચર નથી એમ કહે છે, તેથી 'સત્'નું ખરૂં ત્રિકાળી અબાધિત સ્વરૂપ આ સૂત્રમા જણે છે

(૨) દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ 'ટકીને બદલવું' એવું છે, તેને ઈંગ્લીશમા permanency with a change (બદલાવા સાથે કાયમપણું) કહે છે તેને ખીજી રીતે એમ પણ કહે છે કે No substance is destroyed, every substance changes its form (કોઈ વસ્તુ નાશ પામતી નથી, દરેક વસ્તુ પોતાની અવ-થા બદલે છે)

(૩) ઉત્પાદ-ચેતન અથવા અચેતન દ્રવ્યમા કોઈ અવસ્થાનું પ્રગટ થવું, તે ઉત્પાદ છે પ્રત્યેક ઉત્પાદ થતા પૂર્વ જાળવી ચાલ્યો આવતો જે સ્વભાવ કે સ્વભાવિ છે તે જી રૂટી ચકતા નથી

વ્યય-સ્વભાવિ થાને મૂળ સ્વભાવ તે નષ્ટ થયા વગર જે ચેતન તથા અચેતન દ્રવ્યમા પૂર્વ અવસ્થાનો વિનાશ (ઉત્પાદના મમથે જ) ધવો તે વ્યય ॥

પ્રોવ્ય-અનાદિ અન તજાળ કાયમ ટકી રહેવાનો મૂળ સ્વભાવ કે જેનો વ્યય કે ઉત્પાદ થતો નથી તેને પ્રોવ્ય કહે છે (બુઝો તત્વાર્થસાર અધ્યાય ૩ ગાથા ૬થી ૮)

પ્રોવ્યની વ્યાખ્યા સર્વોર્થચિદ્ધિમા આ મૂત્રની ટીકામા પા ૧૦૫ મા સંસ્કૃતમા નીચે પ્રમાણે આપી છે -

“અનાદિપારિણામિકસ્વભાવેન વ્યયોદયાભાવાત્
ધ્રુવતિ સ્થિરીમત્તીતિ ધ્રુવ ” ॥

અર્થ-અનાદિ પારિણામિકસ્વભાવ વડે વ્યય તથા ઉત્પાદના
અભાવથી ધ્રુવ રહે છે-સ્થિર રહે છે, તે ધ્રુવ છે .

(૫) આ સૂત્રમા સત્ત્વ અને ક્ષતપણુ જતાંબુ છે જો કે ત્રિકાળ
અપેક્ષાએ સત્ ‘ધ્રુવ’ છે તોપણુ સમયે સમયે નવી પર્થોય ઉત્પન્ન
થાય છે અને જુની પર્થોય વ્યય પામે છે એટલે કે દ્રવ્યમા સમાર્પ
જાય છે, વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ અભાવરૂપ થાય છે-આ રીતે
કથયિત નિત્યપાત્ર અને કથયિત અનિત્યપણુ તે દ્રવ્યનું અનેકાત-
પણુ છે

(૬) આ સૂત્રમા પર્થોયનું પણ અનેકાતપણુ જતાંબુ છે ઉપાદ
તે અસ્તિત્વ પર્થોય છે અને વ્યય તે નાસ્તિત્વ પર્થોય છે પોતાની
પર્થોય પોતાથી થાય અને પરથી થાય નહિ એમ ‘ઉત્પાદ’ થી
જતાંબુ પોતાની પર્થોયની નાસ્તિ-અભાવ પણ પોતાથી જ થાય
છે, પરથી થાય નહિ “ ફરેક દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અને વ્યય સ્વતન્ત્ર
તે તે દ્રવ્યથી છે” એમ જણાવી દ્રવ્ય, શુણુ તથા પર્થોયની સ્વતન્ત્રતા
જાહેર કરી-પરંતુ અસહાયકપણુ જણાવ્યું

(૭) ધર્મ (-શુદ્ધતા) આત્મામા દ્રવ્યરૂપે ત્રિગુણ ભરપૂર છે,
અનાદિથી જીવને પર્થોયરૂપે ધર્મ પ્રગટ થયો નથી, પણ જીવ જ્યારે
પર્થોયમા ધર્મ વ્યક્ત કરે ત્યારે તે વ્યક્ત થાય છે એમ ‘ઉત્પાદ’
શબ્દ વાપરી જતાંબુ અને તે જ વખતે વિકારનો વ્યય થાય છે,
એમ ‘વ્યય’ શબ્દ વાપરી જતાંબુ. તે અવિદ્યારી ભાવ પ્રગટ થવાનો
અને વિકારી ભાવ જવાનો લાભ ત્રિગુણ ટકનાર એવા ધ્રુવ દ્રવ્યને
પ્રાપ્ત થાય છે એમ ‘મૌલ્ય’ શબ્દ છેલ્લો મૂકી જતાંબુ

(૮) પ્રશ્ન -‘યુક્ત’ શબ્દ એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થનું સિત્ત
પણુ જતાંબુ છે-એમ કે કંડયુક્ત કડી આમ હોવાથી ઉત્પાદ, વ્યય

અને પ્રૌઘ્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન હોવાનું સમજાય છે, એટલે કે દ્રવ્યના ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઘ્યનો દ્રવ્યમા અભાવ આવે છે તેનો શું ખુલાસો છે ?

ઉત્તર.—‘યુક્ત’ શબ્દ અભેદની અપેક્ષા હોય ત્યાં પણ વપરાય છે, જેમ કે—સારયુક્ત સ્તભ અહીં ‘યુક્ત’ શબ્દ અભેદનયથી કહ્યો છે. ‘યુક્ત’ શબ્દ અહીં એકમેકતારૂપ અર્થમાં છે એમ સમજવું

(૬) સત્ સ્વતત્ર અને સ્વસહાયક હોવાથી ઉત્પાદ અને વ્યય પણ દરેક દ્રવ્યમા સ્વતત્રપણે વાય છે

પ્રશ્ન —જીવમા વતી વિકારી પર્યાય પરાધીન ઢહેવામા આવે છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—વિકારી પર્યાય જીવ પોતે સ્વતત્રપણે પોતાના પુરુષાર્થ વડે ડરે ત્યારે થાય છે જો તેમ માનવામા ન આવે તો દ્રવ્યનું લક્ષણ ‘સત્’ માખિત થાય નહિ અને તેથી દ્રવ્યનો નાશ થાય જીવ પોતે સ્વતત્રપણે પોતાના ભાવમા પરને આધિન થાય છે, તેથી વિકારી પર્યાયને પરાધિન ઢહેવામા આવે છે ‘પરદ્રવ્ય જીવને આધિન કરે છે તેથી વિકારી પર્યાય થાય છે’ એમ માનવું તે ન્યાયસર નથી

પ્રશ્ન —“ પરતુ દ્રવ્યકર્મનું જોર હોય ત્યારે તો ઢમો જીવને આધિન કરી લે છે કેમ કે ઢમમા મહાન શક્તિ છે,” શું તે માન્યતા સાચી છે ?

ઉત્તર —ના, તેમ નથી દરેક દ્રવ્યનું જોર અને શક્તિ તેના સ્વસ્થેત્રમા રહે છે ઢમની ગતિ જીવમા જઈ શકે નહિ તેથી ઢમો જીવને ઢી પણ આધિન કરી શકે નહિ આ નિયમ શ્રી મમયસાર નાટકમા આપવામા આવ્યો છે, તે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામા આવે છે—

૧ અજ્ઞાનીઓના વિચારમા ગજ-દેવનું કારણ—

—દોહરા—

કેહ મૂરખ ચૌ કહે રાગદોષ પરિનામ ।
 પુગલકી ભેરાવરી વરતે આતમરામ ॥૬૨॥
 જ્યો જ્યો પુગલ ભલ કરે ધરિ ધરિ કર્મ જ સેવ ।
 રાગ-દોષ કૌ પરિનમન, ત્યૌ ત્યૌ હોઈ વિશેષ ॥૬૩॥

અર્થ —દોષ દોષ મૂખ એમ કહે છે કે આત્મામા રાગ-દેષ
 ભાવ પુગલની જગરજસ્તીથી ધાય છે ૬૨ વળી તે કહે છે કે
 પુગલકર્મ પરિભ્રમનના ઉચ્ચમા જેટલું જેટલું ભેર કરે છે તેટલી
 તેટલી બાહ્યતાથી રાગ-દેષ પરિભ્રમ યાય છે ૬૩

— અસાનીને સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ —

— દોહરા —

ધહિ વિધિ નો વિધીત પખ, ગહે સદહે કોઈ ।
 મો નર રાજ વિરોધ સૌ, કળહું ભિત ન હોઈ ॥૬૪॥
 સુશુર કહે જનને રહે, પુગલ સગ સદીવ ।
 સહજ શુદ્ધ પરિનમનિઠે, ઔસર લહે ન જીવ ॥૬૫॥
 તાર્તે ચિદ્ભાવના વિષે, સમરથ ચેતન રાઉ ।
 રાગ વિરોધ મિથ્યાતમે, સમકિત મે શિવભાઉ ॥૬૬॥

(જુઓ સમવચન-નાટક પા ૩૫૨)

અર્થ —ઉપર જે રીત જી તે તો વિધીત (બિધે) પક્ષ છે
 જે કોઈ તેને જાહે કે શ્રદ્ધે તે જીવને રાગ, દેષ, મોહ કદી ભિત
 યાય જ નહિ શ્રી શુર કહે છે કે જીવને પુગલનો સગ સદા
 (અનાદિનો) રહે છે, તો પછી સહજ શુદ્ધ પરિભ્રમનનો અવસર જ
 કદી જીવને મળે જ નહિ માટે ચેતન્યના ભાવ કરવામા ચેતન
 રાજ સમર્થ છે, તે પોતાથી મિથ્યાત્વ દશામા રાગ-દેષરૂપ યાય
 છે અને સમ્યક્ત્વ દશામા શિવભાવ ઓટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-
 ચારિત્રરૂપ યાય છે

૨ કર્મનો ઉદય જીવને કાઈ અસર ઠી શકતો નથી એટલે કે નિમિત્ત ઉપાદાનને ઠાઠ ઠી શકતું નથી ઈન્દ્રિયોના ભોગે, લક્ષ્મી સગા-સળધી કે મઝનાદિ સખધે પણ તે જ નિયમ છે આ નિયમ શ્રીસમયસાર-નાટકના સર્વવિશુદ્ધદારમા નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે-

—સર્વથા—

‘કેડે શિષ્ય કહે ત્વામી રાગદોષ પરિનામ,
તાકો મૂલ પ્રેરક બહુ ઠીન હે ।
પુગલ ઠરમ ભોગ કિંધો ઈન્દ્રનિકૈ ભોગ,
કિંધો ધન કિંધો પરિજન કિંધો ભૌન હે ॥
શુન કહું છહો દવં અપને અપને રૂપ ।
સખનિ કૌ સદા અસહાર્થ પરિભૌન હે ॥
કેડે દગ્ધ બહુકૌ ન પ્રેરક બ્હાચિ તાર્તે ।
રાગદોષ મોહ મૃપા મહિરા અચૌન હે ॥૬૧॥

અર્થ—શિષ્ય કહે છે—સ્વામી ! રાગ, દ્રેષ્ય પરિણામનું મૂળ પ્રેરક કેણું છે તે તમે કહો. પુગલ કર્મ કે ઈન્દ્રિયોના ભોગ કે ધન કે ધરના માણસો કે મઝન ?

શ્રી શુક સમાધાન કરે છે કે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વરૂપમા સદા અસહાય પરિણમે છે કેાડ દ્રવ્યનું કેાડ દ્રવ્ય કહી પણ પ્રેરક નથી રાગ-દ્રેષ્યનું કારણ મિથ્યાત્વરૂપી મહિરાનું પાન છે ॥૩૦॥

(જુઓ મોક્ષની કિના પા ૧૦૯ થી ૧૧૨)

નિત્યનું લક્ષણ

તદ્વાવાવ્યયં નિત્યમ્ ॥૩૧॥

અર્થ—[તદ્ માવ અવ્યય] તત્ ભાવથી જે અવ્યય છે તે [નિત્યમ્] નિત્ય છે

ટીકા

(૧) જે પહેલા સમયે હોય તે જ બીજા સમયે હોય તેને તદ્ભાવ કહે છે, તે નિત્ય હોય છે અવ્યય=અવિનાશી

(૨) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ 'નિત્ય' છે એમ આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં વર્ણ છે તેની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમાં આપી છે

(૩) પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના હેતુને તદ્દશાવ કહે છે એમ કે દ્રવ્યને પહેલા સમયમાં કેળ્યા પછી બીજા આદિ સમયોમાં ફેળવાઈ " આ તેજ છે કે જેને પહેલા દીકું હતું " એવું ભેદરૂપ જ્ઞાન છે તે દ્રવ્યનું નિત્યપણું જણાવે છે, પરંતુ આ નિત્યતા કથયિત છે કેમ કે તે સામાન્યસ્વરૂપની અપેક્ષાએ હોય છે પરંપરાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અનિત્ય છે એ કીતે આ જગતમાં બધા દ્રવ્યો નિત્યાનિત્યરૂપ છે, એ રમાણુ-દૃષ્ટિ છે

(૪) આત્મામાં સર્વથા નિત્યતા માનવા ધી મનુષ્ય, નરકાદિરૂપ સંસાર તથા સંસારથી અત્યંત છૂટવારૂપ મોક્ષ બની શકશે નહિ સર્વથા નિત્યતા માનવાથી સંસારસ્વરૂપનું વર્ણન અને મોક્ષ-ઉપાયનું કથન કળ્યામાં વિરોધતા આવે છે, માટે સર્વથા નિત્ય માનવું ન્યાયમર નથી ॥૩૧॥

એક વસ્તુમાં બે વિરુદ્ધ ધર્મો કેવી રીતે રહે છે
તેનો ખુલાસો

અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધે ॥૩૨॥

અર્થ - [અર્પિત] પ્રધાનતા અને [અનર્પિત] જોણનાથી [સિદ્ધે] પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે

ટીકા

(૧) દરેક વસ્તુ અનેકતત્ત્વરૂપ છે, એ સિદ્ધાંત આ સૂત્રમાં સ્થાપવાદ્વારા કહ્યો છે નિત્યતા અને અનિત્યતા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો હોવા છતાં તેઓ વસ્તુને નીપજાવનારા છે, તેથી તે દરેક દ્રવ્યમાં હોય જ તેનું કથન મુખ્ય-ગૌણપણે થાય છે, કેમ કે બધા ધર્મો એકી સાથે જડી શકાતા નથી જે વખતે જે ધર્મ સિદ્ધ કરવો હોય તે વખતે તેની મુખ્યતા લેવાય છે તે મુખ્યતા-પ્રધાનતાને 'અર્પિત' કહેવામાં આવે છે અને તે વખતે જે ધર્મ જોણ રાખ્યા હોય તેને

‘અનર્પિત’ કહેવાના આવે છે અનર્પિત રાખેલ ધર્મ તે વખતે કહેવામા આવ્યા નથી તોપણ વસ્તુમા તે ધર્મો રહેલા છે-એમ જ્ઞાની જાણે છે

(૨) જે વખતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને નિત્ય કહ્યું તે જ વખતે તે પર્થોયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે માત્ર તે વખતે ‘અનિત્યતા’ કહી નથી પણ ગર્ભિત રાખી છે તેમજ જ્યારે પર્થોયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને અનિત્ય કહ્યું તે જ વખતે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, માત્ર તે વખતે ‘નિત્યતા’ કહી નથી, કારણ કે જાને ધર્મો એકી સાથે કહી શકાતા નથી

(૩) અર્પિત અને અનર્પિત કથનદ્વારા અનેકાન્તસ્વરૂપ અનેકાતની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે-“ એક વસ્તુમા વસ્તુપણુની નીપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું પ્રકાશવું તે અનેકાત છે ” જેમ કે જે વસ્તુ સત્ છે તે જ અસત્ છે અર્થાત્ જે અસ્તિ છે તે જ નાસ્તિ છે, જે એક છે તે જ અનેક છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે-વગેરે (ગુઓ સમસાર-ગુજરાતી પા ૪૮૮)

અર્પિત અને અનર્પિતનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અહીં કેટલાક દૃષ્ટાંતોની જરૂર છે તે નીચે આપવામા આવે છે-—

૧ ‘જીવ ચેતન છે’ એમ કહેતા ‘જીવ અચેતન નથી’ એમ તેમા સ્વયં ગર્ભિતપણે આવી ગયું આમા ‘જીવ ચેતન છે’ એ કથન અર્પિત થયું અને ‘જીવ અચેતન નથી’ એ કથન અનર્પિત થયું

૨ ‘અજીવ જડ છે’ એમ કહેતા ‘અજીવ ચેતન નથી’ એમ તેમા સ્વયં ગર્ભિતપણે આવી ગયું આમા પહેલું કથન અર્પિત છે અને તેમા ‘અજીવ ચેતન નથી’ એ લાવ અનર્પિતપણે આવી ગયો, એટલે કે કહ્યા વિના પણ તેમા ગર્ભિત છે-એમ સમજી લેવું

૩ ‘જીવ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે મત્ત છે’ એમ કહેતા તેમા કહ્યા વગર પણ ‘જીવ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અસત્ છે’

એમ આવી ગયું છે પહેલું કથન 'અર્પિત' અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૪ 'જીવ દ્રવ્યે એક છે' એમ કહેતા 'જીવ ગુણ અને પર્યાયે અને, છે' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૫ 'જીવ દ્રવ્યે-ગુણે નિય છે' એમ કહેતા 'જીવ પર્યાયે અનિય છે' એમ આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૬ 'જીવ સ્વથી તત્ (Identical) છે' એમ કહેતા 'જીવ પર્યાયી અતત્ છે' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૭ 'જીવ ચોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અલેદ છે' એમ કહેતા 'જીવ પર દ્રવ્યે, તેના ગુણે અને પર્યાયોવી લેકરપે છે' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૮ 'જીવ ચોતાની પર્યાયનો ક્ષતો વર્ધ શકે' એમ કહેતા 'જીવ પર દ્રવ્યનુ વર્ધ કી શકે નહિ' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૯ 'કરેક દ્રવ્ય ચોતાની પર્યાયનુ લોક્તા વર્ધ શકે' એમ કહેતા 'કોઈ દ્રવ્ય પરનુ લોક્તા ન વર્ધ શકે' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે, અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૧૦ 'કર્મનો વિપાક કર્મમા આવી શકે' એમ કહેતા 'કર્મનો વિપાક જીવમા આવી શકે નહિ' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે,

૧૧. 'સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એક્તા તે મોક્ષમાર્ગ છે' એમ કહેતા 'પુણ્ય, પાપ, આસવ, જપ તે મોક્ષમાર્ગ નથી'

એમ તેમા આવી ગયુ પહેલુ કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૧૨ 'શરીર પર દ્રવ્ય છે' એમ કહેતા 'જીવ શરીરની કોઈ ક્રિયા કરી શકે નહિ, તેને હવાવી નલાવી શકે નહિ, તેની સલાબ રાખી શકે નહિ કે તેનુ બીજુ કાઈ કરી શકે નહિ તેમ જ શરીરની ક્રિયાથી જીવને સુખ-દુઃખ વાય નહિ' એમ તેમા આવી ગયુ પહેલુ કથન 'અર્પિત' છે અને બીજુ 'અનર્પિત' છે

૧૩ 'નિમિત્ત પરદ્રવ્ય છે' એમ કહેતા 'નિમિત્ત પરદ્રવ્યને કાઈ કરી શકે નહિ, તેને સુધારી કે બગાડી શકે નહિ, માત્ર તે અનુકૂળ સંયોગપણે હોય' એમ તેમા આવી ગયુ પહેલુ કથન 'અર્પિત' છે અને બીજુ 'અનર્પિત' છે

૧૪ 'ઘટો વી-મય છે' એમ કહેતા 'ઘટો ધી-મય નથી પણ માત્રીમય છે, ઘટો ધીનો છે એ તો માત્ર વ્યવહાર કથન છે' એમ તેમા આવી ગયુ પહેલુ કથન 'અર્પિત' છે અને બીજુ 'અનર્પિત' છે

૧૫ 'મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યાદ્રષ્ટિ થાય છે' એમ કહેતા 'જીવ તે વખતની પોતાની બાંધી શ્રદ્ધાને લીધે મિથ્યાદ્રષ્ટિ થાય છે, ખરી રીતે મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયના કારણે જીવ મિથ્યાદ્રષ્ટિ થતો નથી, મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યાદ્રષ્ટિ વાય છે-એ તો વ્યવહાર કથન છે, ખરેખર જીવ પોતે મિથ્યાશ્રદ્ધાકે પરિણમ્યો ત્યારે મિથ્યાદર્શનકર્મના જે રજાઓ તે વખતે પકવડપ થયાં તેના ઉપર નિજરાનો આરોપ ન આવતા ઉદયનો આરોપ આવ્યો' એમ તેમા આવી ગયુ પહેલુ કથન 'અર્પિત' છે અને બીજુ 'અનર્પિત' છે

૧૬ 'જીવ જડકર્મના ઉદયથી અગ્નિઆરમા ગુણસ્થાનકેથી પડ્યો' એમ કહેતા 'જીવ પોતાના પુનર્પાર્થની નબળાઈથી પડ્યો, જડકર્મ પરદ્રવ્ય છે તેથી તેના ઉદયે જીવ પડે નહિ, પણ જીવ

પોતાના પુરુષાથની નબળાઈથી જે વળતે પડયો તે વળતે જે જડ
ઠનો પડવરૂપ થયા હતા તેના ઉપર 'ઉદય'નો આરોપ આવ્યો,
એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું
'અનર્પિત' છે

૧૭ 'જીવ પચેન્દ્રિય છે' એમ કહેતા 'જીવ ચેતનમય છે
પણ જડ ઇન્દ્રિયોનમય નથી, પાચ ઇન્દ્રિયો જડ છે તેનો તેને માત્ર
સંયોગ છે' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે
અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૧૮ 'નિગોદનો જીવ કમનો ઉચ્ચ મઠ થતા જીવે ચડે છે'
એમ કહેતા 'નિગોદનો જીવ પોતે પોતાના પુરુષાર્થ વડે મઠકપાય
ઠરતા ચડે છે, ઠમં પર દ્રવ્ય છે તેથી તેની અવસ્થાના કારણે જીવ
ચડી શકે નહિ' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત'
છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૧૯ 'કર્મના ઉદયથી જીવ અસયમી થાય છે કારણ કે
ચારિત્રમોહના ઉચ્ચ વિના તેની અનુપપત્તિ છે' એમ કહેતા 'જીવ
પોતાના ચારિત્ર શુભના વિકારને ટાળતો નથી તેથી તે અસયમી
થાય છે, તે વળતે ચારિત્રમોહના ઠમો જો કે નિર્જરી ભય જી
તોપણ તે વિકારના નિમિત્તે નવા કર્મ સ્વયં બધાય છે તેથી જીવના
ચારિત્રમોહના ઠમો ઉપર ઉદયનો આરોપ આવે છે' એમ તેમા
આવી ગયું પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

૨૦ 'કર્મના ઉચ્ચથી જીવ જિહ્વલોકમા, અધોલોકમા અને
તીર્થંકલોકમા ભય છે કારણ કે આનુપૂર્વિ નામના કર્મના ઉદય વિના
તેની અનુપપત્તિ છે' એમ કહેતા 'જીવની ક્રિયાવતીશક્તિની તે
વળતની તેવી લાયકાત છે તેવી જીવ જિહ્વલોકમા, અધોલોકમા અને
તીર્થંકલોકમા ભય છે, તે વળતે તેને અનુકૂળ આનુપૂર્વિ નામઠમનો
ઉચ્ચ સંયોગપણે હોય છે પણ કર્મ પરદ્રવ્ય છે, તે જીવને કોઈ
જગ્યાએ લઈ જઈ શકે નહિ' એમ તેમા આવી ગયું પહેલું કથન
'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે

ઉપરના દૃષ્ટાંતો ધ્યાનમાં રાખીને, શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ કથન કયું હોય તેના નીચે સુઝળ અર્થો ડરવા—

પ્રથમ શબ્દાર્થ ડરીને તે કથન કયા નયે ડયું છે તે નડી કરવું તેમાં જે કથન જે નયે ડયું હોય તે કવન તે ‘અર્પિત’ છે એમ સમજવું, અને સિદ્ધાંત અનુમાર, ગૌણપણે બીજા જે ભાવ તેમાં ગર્ભિતપણે આવી જાય છે તે ભાવ જો કે ત્યાં શબ્દોમાં ઢઢ્યા નથી તોપણ તે ભાવ પણ ગર્ભિતપણે કઢ્યા છે એમ સમજી લેવું, આ ‘અનર્પિત’ કથન છે આ પ્રમાણે અર્પિત અને અનર્પિત બંને પડખાને સમજીને જે જીવ અર્થ કરે તે જ જીવને પ્રમાણ અને નયનું સત્ય જ્ઞાન થાય જો બંને પડખા યથાર્થ ન સમજે તો તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું છે તેથી તેનું જ્ઞાન અપ્રમાણ અને કુનયરૂપ છે પ્રમાણને અનેડાત પણ કહેવામાં આવે છે

(૪) અનેકાન્તનું પ્રયોજન

અનેડાત પાપ નમ્યદ્ એડાત એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ ડરાવવા સિવાય બીજા અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી

(૫) એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાઢપણું કરી શકે-એ માન્યતામાં આવતા હોયોનું વર્ણન

જગતના છએ દ્રવ્યો અત્યંત નિષ્ઠ એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપે રઢ્યા છે, તે પોતપોતામાં અતર્મગ્ન નહેલા પોતાના અનત ધર્મોના ચક્રને ચૂબે છે-રૂપથે છે તોપણ તેઓ પરસ્પર એડબીજાને રૂપથે કરતા નથી જો એડ દ્રવ્ય બીજાને રૂપથે તો તે પરદ્રવ્યરૂપ વડ જાય અને પરરૂપ થઈ જાય તો નીચેના હોયો આવે—

૧-સ કર હોય

જે દ્રવ્યો એકરૂપ થડ જાય તો નડર હોય આવે

સર્વેષામ્ યુગપત્પ્રાપ્તિ સ કર-અનેડ દ્રવ્યોના એકરૂપપણાની પ્રાપ્તિ તે સ કર હોય છે જીવ અનાદિ ડી અજ્ઞાનઢશામાં શરીરને, શરીર ડી ક્રિયાને, જડ ઇન્દ્રિયોને, ભાવ ડન્દ્રિયોને તથા તેમન વિષયોને

પોતાથી એકરૂપ માને છે તે જ્ઞેય-જ્ઞાયક સહજ હોય છે આ તુલના
કહેલા અનેકાત્વરૂપને સમજતા—એટલે કે જીવ જીવરૂપે છે અને
કમ રૂપે નથી તેથી 'મ', ઇન્દ્રિયા, ચરીર, જીવની વિકારી અને
આપૂર્ણદશા તે જ્ઞેય છે પણ જીવનું સ્વરૂપ (જ્ઞાન) નથી એમ તમણે
સેવિજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે—જ્ઞેય જ્ઞાયક સહજ હોય ટળે, અર્થાત્
સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતા જ આ હોય ટળે છે

જીવ જોઈલા બચે રા ૧-દ્વેષ સાથે જોડાઈને કુખ લોખવે છે
ત બાબ-ભાવક સહજ હોય છે, તે હોય ટળવાની શરુઆત સમ્યગ્દર્શન
પ્રગટતા થાય છે અને સર્વથા કપાયભાવ ટળતા તે સહજોય
સર્વથા ટળે છે

૨-વ્યતિકર હોય

જો જીવ જડનું કાર્ક કાર્ય કરે કે જડ કર્મ અગર ચરીર જીવનું
કાર્ક જડનું-જૂડું કરે તો જીવ જડરૂપ થઈ જાય અને જડ ચેતનરૂપ
થઈ જાય, તથા જો એક જીવને બીજા જીવો કાર્ક જડનું-જૂડું કરે
તો એક જીવ બીજા જીવરૂપ થઈ જાય આ પ્રમાણે એકને વિષય
બીજામાં આવેલા જાય તેથી વ્યતિકર હોય આવે-પરસ્પર વિષયગમન
વ્યતિકર

જડકર્મી હોવા થાય અને મા ૧ આપે તો જીવને ધર્મ થાય
અને જડકર્મી બનવાન હોય તો જીવ ધર્મ કરી શકે નહિ-એમ
માનવામાં સહજ અને વ્યતિકર બને હોય આવે છે

જીવ મોક્ષનો-ધર્મનો પુરુષાર્થ ન કરે અને અશુભભાવમાં રહે
ત્યારે તેને ભાર કની જીવ કહેવાય છે અથવા તો 'તેને કર્મનો
તીવ્ર ઉદય છે તેવી તે ધર્મ કરતો નથી' એમ કહેવાય તે જીવનું
જીવનું લક્ષ સ્વ ઉપર નથી પણ પરવસ્તુ ઉપર છે એટલું બતાવવા
માટે તે બ્યવહાર કથન છે પરંતુ જડકર્મી જીવને પુરુષાર્થ કરે અથવા
તો જીવ જડકર્મનો ક્ષય કરે એમ ખરખર માનવાથી ઉપરના બને
હોય આવે છે

(૩) અધિકરણ દોષ

જો જીવ શરીરનું કંઈ જીરી શકે, તેને હલાવી-ચલાવી શકે કે બીજા જીવનું કંઈ જીરી શકે તો તે બંને દ્રવ્યોનું અધિકરણ (સ્વદેવરૂપ આધાર) એક થઈ બંધ અને તેથી 'અધિકરણ' દોષ આવે

(૪) પરસ્પરાશ્રય દોષ

જીવ પોતાની અપેક્ષાએ સત્ છે અને કર્મ પરવસ્તુ છે તેની અપેક્ષાએ જીવ અસત્ છે, તથા કર્મ તેની પોતાની અપેક્ષાએ સત્ છે અને જીવની અપેક્ષાએ કર્મ અસત્ છે આમ હોવા છતાં જીવ કર્મને બાધે-ઝોડે-તેનો ક્ષય કરે તેમજ જડ કર્મ નબળા પડે તો જીવ કર્મ કરી શકે-એમ માનવું તેમા 'પરસ્પરાશ્રય' દોષ છે જીવ, જો પગેરે બધા દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે અને પોતપોતાની સ્વતંત્ર-પણે કંઈ કરે છે એમ માનવાથી 'પરસ્પર આશ્રય' દોષ આવતો નથી

(૫) સંશય દોષ

જીવ પોતાના વિકારભાવને બાળી શકે છે છતાં તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ અને એમ માને કે 'કર્મનો ઉદય પાતળો પડે અને માર્ગ આપે તો કર્મ થઈ શકે' તો તે 'અજ્ઞાન છે પોતે જડકર્મને તો દેખતો નથી, તેમજ તેના રસને કે ઉદયને પણ દેખતો નથી સમયે સમયે દરેક દ્રવ્યની અવસ્થા પોતપોતાના કારણે બદલાતી બંધ છે, ત્યાં, 'જડ કર્મ' બળવાન હોય તો જીવ પડી બંધ' એમ જે માને તેને પડી જવાનો ક્ષય ટળે નહિ અને તેથી તેનો સંશય ટળે નહિ, સંશય તે સમ્યક્જ્ઞાનનો દોષ છે, તે ટાળ્યા સિવાય જીવ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ જીરી શકે નહિ અને પુરુષાર્થ વગર તે જીવને કદી કર્મ કે સમ્યક્દર્શન થાય નહિ આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત માન્યતામા 'સંશય' દોષ આવે છે, તે ટાળવો જોઈએ

(૬) અનવસ્થા દોષ

જીવ પોતાના પરિણામનો જ જાણે છે અને પોતાનું પરિણામ તેનું જ છે એ સર્વ દ્રવ્યોને અન્ય દ્રવ્ય સાથે ઉત્પાદ-ઉત્પાદક બાવનો અભાવ છે, તેથી જીવને અજીવની સાથે કાર્ય-કારણપણું સિદ્ધ થતું નથી જો એક દ્રવ્ય બીજાનું કાર્ય કરે, બીજું દ્રવ્ય ત્રીજાનું કાર્ય કરે-એમ પરપરા જીવો તો અનંત દ્રવ્યો છે તેમાથી કયું દ્રવ્ય કયા દ્રવ્યનું કાર્ય કરે તેનો કોઈ નિયમ રહે નહિ અને તેથી 'અનવસ્થા' દોષ આવે પરંતુ જો દરેક દ્રવ્ય પોતાનું જ કાર્ય કરે અને પરનું કાર્ય ન કરી શકે એવો નિયમ સ્વીકારીએ તો વસ્તુની યથાર્થ વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે અને તેમા કોઈ અનવસ્થાદોષ આવતો નથી.

(૭) અપ્રતિપાતિદોષ

દરેક દ્રવ્યનું દ્રવ્યપણું-ભેદપણું બળપણું (-પ્રતિપાત્ત) અને ભાવપણું (-શુદ્ધિ) જે પ્રકારે તે પ્રકારે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ જીવ શું કરી શકે અને શું ન કરી શકે, તેમજ જડ દ્રવ્યો શું કરી શકે અને શું ન કરી શકે-તેનું જ્ઞાન ન કરવું અને તત્ત્વજ્ઞાન કરવાની ના પાડવી તે 'અપ્રતિપાતિ' દોષ છે.

(૮) વિરોધ દોષ

એક દ્રવ્ય પોતે પોતાથી સત્ છે અને તે દ્રવ્ય પરથી પણ સત્ છે એમ જો માનીએ તો 'વિરોધ' દોષ આવે છે. કેમ કે જીવ પોતાનું કાર્ય કરે અને પરદ્રવ્યનું-કર્મ તેમજ પર જીવો વગેરેનું પણ કાર્ય કરે-એમ હોય તો વિરોધ લાગુ પડે.

(૯) અભાવ દોષ

જો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાર્ય કરે તો તે દ્રવ્યનો નાશ થાય અને આજે એક દ્રવ્યનો નાશ થાય તો કંઈ કંઈ સર્વ દ્રવ્યોનો નાશ થાય, જો પ્રમાણે તેમા 'અભાવ' દોષ આવે છે.

આ બધા દોષો ટાળીને વસ્તુનું અનેકાતસ્વરૂપ સમજવા માટે આચાર્યભગવાને આ સૂત્ર જણાવ્યું છે.

અર્પિત (સુખ્ય) અને અનર્પિત (ગૌણ) ની વિશેષ મમજ્જણ

જ્ઞાન સમન્વયવા તથા તેનું જ્વન કરવા માટે કોઈ વખતે ઉપાદાનને સુખ્ય જહેવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે નિમિત્તને, કોઈ વખતે દ્રવ્યને સુખ્ય જહેવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે પર્યાયને, કોઈ વખતે નિશ્ચયને સુખ્ય જહેવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે વ્યવહારને આ પ્રમાણે જ્યારે કોઈ એક પડખાને સુખ્ય કરીને જહેવામાં આવે ત્યારે બીજા ગૌણ રહેતા પડખાનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન કરી લેવું જોઈએ આ સુખ્ય-ગૌણતા જ્ઞાનઅપેક્ષાએ સમજવી

—પરંતુ સમ્યક્દર્શનની અપેક્ષાએ હંમેશા દ્રવ્યદૃષ્ટિને પ્રધાન કરીને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે દ્રવ્યદૃષ્ટિની પ્રધાનતામાં કદી પણ વ્યવહારની સુખ્યતા થતી નથી ત્યાં પર્યાયદૃષ્ટિના લેકને ગૌણ કરીને તેને વ્યવહાર કહ્યો છે લેકદૃષ્ટિમાં રોકાતા નિર્વિઠ્ઠપ દશા થતી નથી અને સરાગીને વિઠ્ઠપ રહ્યા કરે છે, માટે જ્યાંસુધી રાગાદિક મટે નહિ ત્યાંસુધી લેકને ગૌણ કરી અલેકરૂપ નિર્વિઠ્ઠપ અનુભવ કરાવવામાં આવે છે દર્શનની અપેક્ષાએ વ્યવહાર, પર્યાય કે લેક હંમેશા ગૌણ રાખવામાં આવે છે, તેને કદી સુખ્ય કરવામાં આવતા નથી

॥૩૨॥

પરમાણુઓમાં બધે થવાનું કારણ

સ્નિગ્ધસ્થત્વાદ્યન્વઃ ॥૩૩॥

અર્થ—[સ્નિગ્ધસ્થત્વાત્] ચીકણ અને લૂખાશને કારણે [અન્વઃ] બે, ત્રણ વગેરે પરમાણુઓના બધે થાય છે

ટીકા

(૧) પુદ્ગલમાં અનેક ગુણો છે પણ તેમાંથી સ્પર્શ ગુણ સિવાય બીજા ગુણોની પર્યાયોથી બધે થતો નથી, તેમજ સ્પર્શની આઠ પર્યાયમાંથી પણ સ્નિગ્ધ અને સ્પૃશ્ણ નામની પર્યાયોના કારણે જ

બધ વાય છે અને બીજી છ પ્રકારની પર્યાયોથી બધ થતો નથી-
એમ અહીં જણાવ્યું છે સ્તિગ્ધ અને સ્પૃશ્ય અવસ્થા કેવા પ્રકારની
હોય ત્યારે બધ થાય તે ૩૬ માં સૂત્રમાં કહેયે અને ૩૭મા પ્રકારે
હોય ત્યારે બધ ન થાય તે ૩૪-૩૫ માં સૂત્રમાં કહેયે બધ વતા
કેવી જાતનું પરિણમન થાય તે સૂત્ર ૩૭ માં કહેયે

(૨) બધ-અનેક પદાર્થોમાં એકપણાનું જ્ઞાન દરાવવાવાળા
સબધ વિશેષને બધ કહે છે

(૩) બધ ત્રણ પ્રકારના થાય છે—૧ પુદ્ગલોનો-સ્પર્શગુણના
કારણે, ૨ જીવનો-પોતાના રાગાદિ ભાવ સાથે, ૩-જીવ-પુદ્ગલોનો
—અન્યો થ અવગાહ ॥ કારણે (જુઓ પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨,
ગાથા ૮૫) તેમાંથી પુદ્ગલોનો બધ આ સૂત્રમાં જણાવ્યો છે

(૪) સ્તિગ્ધ અને સ્પૃશ્યપણાના જે અવિભાગપ્રતિષ્ઠેષ છે તેને
'શુષ્' કહે છે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ વગેરે તથા મહ્યાત,
અસમ્યાત કે અત સ્તિગ્ધ શુષ્કરૂપે તથા સ્પૃશ્ય શુષ્કરૂપે એક પરમાણુ
પરિણમે છે .

(૫) સ્તિગ્ધ સ્તિગ્ધ સાથે, સ્પૃશ્ય સ્પૃશ્ય સાથે તથા એકબીજા
સાથે બધ થાય છે ॥૩૩॥

બધ ક્યાં થતો નથી ?

ન જઘન્યગુણાનામ્ ॥૩૪॥

અર્થ—[જઘન્યગુણાનામ્] જઘન્ય શુષ્કસહિત પરમાણુઓનો
[ન] બધ થતો નથી

ટીકા

(૧) 'શુષ્' ની વ્યાખ્યા સૂત્ર ૩૩ની ટીકામાં આપી છે 'જઘન્ય
શુષ્કસહિત પરમાણુ' એટલે કે જે પરમાણુમાં સ્તિગ્ધતા કે સ્પૃશ્યતાનો

* કવ્ય-શુષ્ક-પદાર્થમાં આવે છે તે 'શુષ્' નહીં ન સમજવો 'પરતુ
શુષ્ક નો અર્થ 'સ્તિગ્ધ-સ્પૃશ્યપણાની વક્રિતનું માપ ક્રમાંક સાધન'
એમ સમજવો.

એક મવિભાગી અથ હોય તેને જવન્ય શુભમહિત પરમાત્મ હો
છે જવન્ય ગુણ એટલે એક ગુણ મમજવો

(૨) પરમ ચૈતન્ય બાવમા પરિણતિ રાખવાવાળાને - પરમાત્મ-
સ્વરૂપની બાવનારૂપ ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધ વ્યાનના બળથી ત્યારે
જવન્ય ચીકણાઈને સ્વાને રાગ હીણુ થઈ જાય છે તથા જવન્ય
સ્વશક્તિને સ્વાને દ્રેષ હીણુ થઈ જાય છે ત્યારે, જેમ જળ અને
રેતીનો બધ થતો નથી તેમ, જવન્ય સ્નિગ્ધ ઠે સ્વશ્ચ શક્તિધારી
પરમાત્મનો પણ કોઈની સાથે બધ થતો નથી (પ્રવચનસાર અધ્યાય
૨ ગાથા ૭૨, શ્રી જયનેન આચાર્યની સંસ્કૃત ટીકા, હિંદી પુસ્તક
પા ૨૨૭) જળ અને રેતીના દ્રષ્ટાંતે જેમ જીરોના રાગદ્રેષ પરમા-
નંદમય સ્વમ વેદન ગુણના બળથી હીયમાન થઈ જાય છે અને
ધર્મની સાથે બધ થતો નથી તેમ જે પરમાત્મના જવન્ય ચીકણ
કે જ્વલતા હોય છે તેને કોઈથી બધ થતો નથી (પ્રવચનસાર ગાથા
૭૩, પા ૨૨૮, તે જ પુસ્તક)

(૩) શ્રી પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨, ગાથા ૭૧ થી ૭૬ સુધી
તથા ગોમદમાર જ્વલક ગાથા ૨૧૪ તથા તે નીચેની ટીકામાં
પુદ્ગલોમાં બધ ક્યારે ન વાય અને ક્યારે થાય તે જણાવ્યું છે,
માટે તે વાચ્યું

(૪) ચોત્રીસમા મુવના સિદ્ધાંતો

(૧) દ્રવ્યમા પોતા સાથે એકપણ તે બધતું ઝરણુ વતું નથી,
પણ પોતામાં દૈત-બેપણુ થાય ત્યારે બધ થાય છે આત્મા એક
ભાવસ્વરૂપ છે, પરંતુ મોહ-રાગ-દ્રેષરૂપ પરિપુમનથી દૈતભાવરૂપ
થાય ॥ અને તેથી બધ થાય છે (ગુઓ પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨,
ગાથા ૮૩, હિંદી ટીકા પા ૨૩૬) આત્મા તેના ત્રિજાણી સ્વરૂપે
શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર છે પર્થોય (વર્તમાન અવસ્થા) માં જો તે ત્રિજાણી
શુદ્ધચૈતન્ય પ્રત્યે લલ આપે તો દૈતપણુ વતું નથી, તેથી બધ
થતો નથી-એટલે કે મોહ-રાગ-દ્રેષમાં અટકતો નથી આત્મા
મોહ-રાગ-દ્રેષમાં અટકે તે જ ખરો બધ છે. અજ્ઞાનતાપૂર્વકના

રાગદ્વેષ તે જ ખગેખર સિંગધ અને સ્વપ્નપણના સ્થાને હોવાથી
જાણ છે (ભુજો પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨, ગાવા ૮૪, સદૃશ ટીકા
પા ૨૩૬-૨૪૦) એ પ્રમાણે આત્મામાં બેપણ થાય ત્યારે જાણ
થાય ૩ અને તેનું નિમિત્ત પામીને દ્રવ્યજાણ થાય છે

૨ આ સિદ્ધાંત પુદ્ગલમાં લાગુ પડે છે જો પુદ્ગલ પોતાના
સ્પર્શમાં એક ગુણરૂપે પરિણમે તો તેને પોતામાં જ જાણની શક્તિ
(ભાવમધ) પ્રગટ નહિ હોવાથી બીજા પુદ્ગલ સાથે જાણ થતો નથી
અને જો તે પુદ્ગલના સ્પર્શમાં બેગુણપણ આવે તો જાણની શક્તિ
(ભાવજાણશક્તિ) હોવાથી બીજા આર ગુણ સ્પર્શવાળા સાથે જાણ
છે, આ દ્રવ્યજાણ ૩ જાણ થવામાં બેપણ-દેવ એટલો લેક હોય
રહેવો જ જોઈએ

૩ દ્રષ્ટાન્ત-કલામાં ગુણસ્થાને સૂક્ષ્મસાપેક્ષ છે—જ્યન્ય
લોભન્યાય છે તોપણ ભોલકર્મનો જાણ થતો નથી સંસ્વલન ક્રોધ,
માન, માયા અને લોભ તથા પુરુષવેદ જે નવમાં ગુણસ્થાને જાણતો
હતો તેની અહીં બુદ્ધિવિતિ થઈ-એવે કે તેનો જાણ અટક્યો
(ભુજો અધ્યાય ૬, સૂત્ર ૧૪ ની ટીકા)

દ્રષ્ટાન્ત ઉપરથી મિદ્ધાન્ત—જીવનો જ્યન્ય લોભકલાય વિકાર
છે પણ તે જ્યન્ય હોવાથી કાર્મણ્યજાણને ક્રોધ, માન, માયા અને
લોભરૂપે પરિણમવામાં નિમિત્તકારણ થયું નહિ, (૨) સંસ્વલન
ક્રોધ, માન અને માયાનો સર્વથા ક્ષય થવામાં આત્માની તે સમયે
થયેલી શુદ્ધ અવસ્થા નિમિત્ત થઈ, (૩) તે સમયે સંસ્વલન લોભ
કર્મની પ્રકૃતિ ઉદયરૂપે હોવા છતાં તેની જ્યન્યતા નવા કર્મના
જાણનું નિમિત્તકારણ થતું નથી (૪) જો જ્યન્ય વિકાર કર્મજાણનું
કારણ થાય તો કોઈ જીવ જાણ થઈ શકે નહિ ॥૩૪॥

જાણ ક્યારે થતો નથી તેનું વર્ણન

ગુણસામ્યે સદશાનામ્ ॥૩૫॥

અર્થ—[ગુણસામ્યે] ગુણોની સમાનતા હોય ત્યારે [સદશાનામ્]
સમાનજાતિવાળા પરમાણુની સાથે જાણ થતો નથી જેમ કે-જો

ગુણવાળા સ્તિગ્ધ પરમાણુનો બીજા બે ગુણવાળા સ્તિગ્ધ પરમાણુ સાથે બંધ થતો નથી અથવા તેવા સ્તિગ્ધ પરમાણુનો તેટલા જ ગુણવાળા સ્પર્શ પરમાણુ સાથે બંધ થતો નથી 'ન-(બંધ થતો નથી)' એ શબ્દ આ સૂત્રમા ડહો નથી પરંતુ ઉપરના સૂત્રમા કહેલ 'ન' શબ્દ આ સૂત્રમા પણ લાગુ પડે છે

ટીકા

(૧) સૂત્રમા 'સદ્ગુણામ્' પદથી એ પ્રગટ થાય છે કે ગુણોની વિષમતામા સમાનબળિવાળા તથા ભિન્નબળિવાળા પુદ્ગલોનો બંધ થાય છે

(૨) બે કે વધારે ગુણ સ્તિગ્ધતા તેમજ બે કે વધારે ગુણ સ્પર્શતા સમાનપણે હોય ત્યારે બંધ થતો નથી, એમ બતાવવા માટે 'ગુણસામ્યે' પદ આ સૂત્રમા લીધું છે. ॥૩૫॥

(ગુણો સર્વાર્થસિદ્ધિ સમૂત્પન્ન-ત્રિતી ટીકા અધ્યાય ૫ પાત્ર-૧૨૩)

બંધ ક્યારે થાય છે ?

દ્વયધિકાદિગુણાનાં તુ ॥૩૬॥

અર્થ:-[દ્વિ અધિક ગુણાના તુ] બે અધિક ગુણવાળા સાથે જ બંધ થાય છે

ટીકા

ત્યારે એક પરમાણુથી બીજા પરમાણુમા બે અધિક ગુણ હોય ત્યારે જ બંધ થાય છે જેમકે બે ગુણવાળા પરમાણુનો બંધ ચાર ગુણવાળા પરમાણુ સાથે થાય, ત્રણ ગુણવાળા પરમાણુનો પાંચ ગુણવાળા પરમાણુ સાથે બંધ થાય, પરંતુ તેનાવી અધિક કે ઓછા ગુણવાળા પરમાણુ સાથે બંધ થાય નહિ આ બંધ સ્તિગ્ધનો સ્તિગ્ધ સાથે, સ્પર્શનો સ્પર્શ સાથે અને સ્તિગ્ધનો સ્પર્શ સાથે પણ થાય છે ॥૩૬॥

જે ગુણ અધિકની સાથે મળતા
નવી અવસ્થા કેવી થાય છે ?

વન્ધેઽધિકૌ પારિણમિકૌ ચ ॥૩૭॥

અર્થ—(વ) અને (વધે) બધરૂપ અવસ્થામાં (અધિકૌ)
અધિક ગુણવાળા પરમાણુઓ જેટલા ગુણુકે (પારિણમિકૌ) એટલે
ગુણવાળા પરમાણુઓનું પરિણમન થાય છે

ટીકા

અપગુણધારક જે પરમાણુઓ હોય તે બધારે અધિકગુણધારક
પરમાણુઓ સાથે બધ અવસ્થા પામે ત્યારે તે અપગુણધારક
પરમાણુઓ પોતાની પૂર્વ અવસ્થાને છોડીને બીજી અવસ્થા પ્રગટ
કરે છે અને એક રૂઝ થઈ જાય છે એટલે કે અધિકગુણધારક
પરમાણુની જાતનો અને તેટલા ગુણુવાળો રૂઝ થાય છે ॥૩૭॥

દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ

ગુણપર્યયવત્ દ્રવ્યમ્ ॥૩૮॥

અર્થ—[ગુણપર્યયવત્] ગુણ-પર્યાયવાળું [દ્રવ્યમ્] દ્રવ્ય છે -

ટીકા

(૧) ગુણ—૧ દ્રવ્યની અનેક પર્યાય પલટવા છતાં પણ જે
દ્રવ્યથી કદી પૃથક્ ન થાય, નિરતર દ્રવ્યની સાથે ચઢવાની રહે
તે ગુણ કહેવાય, ૨ દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં તથા તેની બધી હાલતમાં
જે રહે તેને ગુણ કહે છે (જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા પ્રશ્ન ૧૧૩)
૩ દ્રવ્યમાં શક્તિની અપેક્ષાએ જે લેઈ કરવામાં આવે તે ગુણ
શબ્દનો અર્થ છે (તત્ત્વાર્થસાર અ ૩ ગાથા ૬, પા ૧૩૧)
ગુણની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર સૂત્ર ૪૧ માં આપેલો

(૨) પર્યાય—૧ ક્રમથી ચતી વસ્તુની-ગુણની અવસ્થાને પર્યાય કહે છે, ૨. ગુણના વિકારને (વિશેષ કાર્યને) પર્યાય કહે છે (જૈનસિદ્ધાન્તપ્રવેશિકા પ્રશ્ન ૧૪૮.) ૩ દ્રવ્યમા જે વિક્રિયા થાય-અથવા જે અવસ્થા બદલે તે પર્યાય કહેવાય (જુઓ તત્ત્વાર્થ સાર અ ૩ ગાથા ૯ પા ૧૩૧)

પર્યાયની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર ૪૨ મા સૂત્રમા આપશે

(૩) આગળ સૂત્ર ૨૯-૩૦ મા કહેવામા આવેલા લક્ષણથી આ લક્ષણ જુદું નથી, શબ્દ ભેદ છે, પરંતુ ભાવ ભેદ નથી પર્યાયથી ઉત્પાદ-વ્યયની અને ગુણથી પ્રૌવ્યની પ્રતીતિ થઈ જાય છે

(૪) ગુણને અન્વય, સહવર્તી પર્યાય કે અક્રમવર્તી પર્યાય પણ કહેવાય છે તથા પર્યાયને વ્યતિરેદી અથવા ક્રમવર્તી કહેવાય છે દ્રવ્યનો સ્વભાવ ગુણ-પર્યાયરૂપ છે, જોમ સૂત્રમા કહીને દ્રવ્યનું અનેકાતપણું સિદ્ધ કર્યું

(૫) દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય વસ્તુપણે અભેદ-અભિન્ન છે નામ, સખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજનની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં ભેદ છે, પરંતુ પ્રદેશથી અભેદ છે, જોમ વસ્તુનું ભેદાભેદસ્વરૂપ સમજવું

(૬) સૂત્રમા ‘વત્’ શબ્દ વાપર્યો છે તે કથચિત્ ભેદાભેદપણું સૂચવે છે

(૭) જે ગુણ વડે ‘એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી દ્રવ્યાતર છે’ જોમ જણાય તેને વિશેષગુણ કહે છે, તે વડે તે દ્રવ્યનું વિધાન ઝરવામા આવે છે જો જોમ ન હોય તો દ્રવ્યોની સઝરતા-એકતાનો પ્રસંગ આવે અને એક દ્રવ્ય પવટીને બીજું થઈ જાય તો વ્યતિકરદોષનો પ્રસંગ આવે. માટે એ દોષો રહિત વસ્તુનું સ્વરૂપ જોમ છે તેમ સમજવું ॥૩૮॥

કાળ પણુ દ્રવ્ય છે

કાલશ્ર ॥૩૧॥

અર્થ:—[કાળ] કાળ [જ] પણુ દ્રવ્ય છે

ટીકા

(૧) 'જ' નો અન્વય 'દ્રવ્યાણિ' આ અધ્યાયના બીજા સૂત્રની સાથે છે

(૨) કાળ ઉત્પાદ-વ્યય-મુત્ર તેમ જ ગુણ-પર્યાય સહિત છે માટે તે દ્રવ્ય છે

(૩) કાળદ્રવ્યોની સખ્યા અસખ્યાત છે તેઓ રત્નોના રાશિની માફક એકબીજાથી પૃથક્ લોઢાગણના સમસ્ત પ્રદેશો પર સ્થિત છે તે દરેક કાલાણુ જડ, એકપ્રદેલી અને અમૂર્તિક છે તેનામાં સ્પર્શ ગુણ નથી તેથી એક બીજાની સાથે મળીને સ્કંધરૂપ થતા નથી કાળમાં મુખ્યપણે કે ઉપચારપણે પ્રદેશસમૂહની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી તેથી તેને અકાયપણુ છે તે નિષ્ક્રિય છે એટલે કે એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશે જતુ નથી

(૪) મુખ્ય કાળનું લક્ષણ વર્તના સૂત્ર ૨૨ માં કહ્યું વ્યવહાર કાળનું લક્ષણ તે જ સૂત્રમાં પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ કહ્યું એ વ્યવહારકાળના અનંત સમયો છે એમ હવે પછીના સૂત્રમાં કહે છે ॥૩૬॥

વ્યવહારકાળનું પ્રમાણ

સોઝનન્તસમયઃ ॥૪૦॥

અર્થ—[સ] તે કાળદ્રવ્ય [ઝનન્ત સમય] અનંત સમયવાળું છે કાળની પર્યાય તે ગમય છે જો કે વર્તમાનકાળ એક સમય માત્ર જ છે તોપણ જૂત-શવિધ્યની અપેક્ષાથી તેના અનંત સમયો છે

ટીકા

(૧) મમય—મદ ગતિથી ગમન કરનાર એક પુદ્ગલ પરમાણુને આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ પર જતા જેટલો વખત લાગે તે એક સમય છે તે કાળની પર્યાય હોવાથી વ્યવહાર છે મમયોના સમૂહથી જ આવલિ, વડી, કલાઠ આદિ વ્યવહારકાળ છે વ્યવહાર-કાળ નિશ્ચયકાળની પર્યાય છે

નિશ્ચયકાળદ્રવ્ય—લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ ઉપર રત્નોના રાશિની માફક ઢળાણુ સ્થિત હોવાનું સૂત્ર ૩૯ ની ટીકામા વ્યુ છે, તે દરેક નિશ્ચયકાળ દ્રવ્ય છે તેનું લક્ષણ વર્તના છે તે સૂત્ર ૨૨ મા કહેવામા આવ્યું છે

(૨) એક સમયે અનંત પદાર્થોની પરિણતિ જે અનંત પ્રકારની છે તેને એક કાલાણુની પર્યાય નિમિત્ત હોય છે, તે અપેક્ષાએ એક કાલાણુને ઉપચારથી 'અનંત' કહેવામા આવે છે

(૩) સમય તે નાનામા નાનો વખત છે તેથી તેના વિભાગ પડી શકના નથી ॥૪૦॥

આ પ્રમાણે છ દ્રવ્યોનું વર્ણન પૂરું થયું હવે બે સૂત્રોદ્ધારા શુણુ અને પર્યાયનું લક્ષણ જણાવીને આ અધિકાર પૂરો થશે

શુણુનું લક્ષણ

દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ॥૪૧॥

અર્થ—[દ્રવ્યાશ્રયા] જે દ્રવ્યના આશ્રયે હોય અને [નિર્ગુણા] પોતે બીજા શુભોથી રહિત હોય [ગુણા] તે શુણુ છે

ટીકા

(૧) જ્ઞાનશુણુ જીવદ્રવ્યને આશ્રયે રહે છે તથા જ્ઞાનમા કોઈ બીજો શુણુ રહેતો નથી બે તેમા શુણુ રહે તો તે શુણુ મટીને શુણી (દ્રવ્ય) થઈ બાય, પણ તેમ જાને નહિ 'આશ્રયા' શબ્દ ભેદાભેદ જન્મે સૂચવે છે

છએ દ્રવ્યોનું સામાન્યસ્વરૂપ જીવ અને અજીવને લાગુ પડતું હોવાથી તે પણ કહ્યું છે એ રીતે આ અધ્યાયમા નીચેના વિષયો આપ્યા છે-

(૧) છએ દ્રવ્યોને જોડગરખી રીતે લાગુ પડતા નિયમોનું સ્વરૂપ, (૨) દ્રવ્યોની સખ્યા અને તેના નામો, (૩) જીવનું સ્વરૂપ, (૪) અજીવનું સ્વરૂપ, (૫) સ્યાદાદ સિદ્ધાંત અને (૬) અસ્તિત્વ

(૧) છએ દ્રવ્યોને લાગુ પડતું સ્વરૂપ

૧ દ્રવ્યનું લક્ષણ અસ્તિત્વ-હોવાપણું (સત) છે (સૂત્ર ૨૮)
૨ હોવાપણું (-સતનું) લક્ષણ ત્રણે કાળ ટકીને હરેક સમયે જીવી અવસ્થા ટાળી નવી અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવી તે છે (સૂત્ર ૩૦)

૩ દ્રવ્ય ચોતાના શુભ અને અવધાવાળું હોય છે, શુભ દ્રવ્યને આશ્રયે રહે છે અને શુભમા શુભ હોતા નથી તે ચોતાના જે ભાવ છે તે ભાવે પરિણમે છે (સૂત્ર ૩૮, ૪૨) ૪ દ્રવ્યના ચોતાના ભાવનો નાશ થતો નથી માટે નિત્ય છે અને તે પરિણમે છે માટે અનિત્ય છે (સૂત્ર ૩૧, ૪૨)

(૨) દ્રવ્યોની સખ્યા અને તેના નામો

દ્રવ્યો અનેક છે (સૂત્ર ૨) તેના નામો-૧ જીવો (સૂત્ર ૩) ૨ પુદ્ગલો, ૩ જોડ ધર્મોસ્તિકાય, ૪ જોડ અધર્મોસ્તિકાય, ૫ જોડ આકાશ (સૂત્ર ૧) ૬ કાળ (સૂત્ર ૨૨, ૩૬)

(૩) જીવનું સ્વરૂપ

૧ જીવો અનેક છે (સૂત્ર ૩), હરેક જીવના અસખ્યાત પ્રદેશો છે (સૂત્ર ૮), તે લોકાકાશમા જ રહે છે (સૂત્ર ૧૨), જીવના પ્રદેશો સકાય-વિસ્તાર પામે છે તેથી લોકના અસખ્યાતમા ભાગથી લઈને આખા લોકને અવગાહે છે (સૂત્ર ૬, ૧૫), લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશો છે તેટલા જ જીવના પ્રદેશો છે જોડ જીવના, ધર્મદ્રવ્યના અને અધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશોની સખ્યા સરખી છે (સૂત્ર ૮) પણ જીવના અવગાહ અને ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્યના અવગાહમા

ફેર છે ધર્મ અધર્મ દ્રવ્ય આખા લોકાકાશને અવગાહે છે જ્યારે જીવના પ્રદેશો સંકોચ-વિસ્તાર પામે છે (સૂત્ર ૧૩, ૧૬)

૨ જીવને વિહારી અવસ્થામાં સુખ દુઃખ તથા જીવન-મરણમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો નિમિત્ત છે, જીવ દ્રવ્યો પણ પરસ્પર તે યોગ્યતા નિમિત્ત થાય છે સસાગી જીવોને સયોગરૂપે કર્મજ્ઞાદિ શરીર, વચન, મન અને આસોચ્છવામ હોય છે (સૂત્ર ૨૦, ૨૧, ૧૯)

૩ જીવ ક્રિયાવાન છે, તેની ક્રિયાવતી શક્તિની પર્યાય કોઈવારે ગતિરૂપ અને કોઈ વાર સ્થિતિરૂપ થાય છે, જ્યારે ગતિરૂપ હોય ત્યારે ધર્મદ્રવ્ય અને જ્યારે સ્થિતિરૂપ હોય ત્યારે અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર-૧૭)

૪ જીવને પરિણમનમાં કાળ દ્રવ્ય નિમિત્ત છે, (સૂ ૨૨) અને દ્રવ્યે નિત્ય છે અવગાહનમાં આકાશ નિમિત્ત છે (સૂ ૧૮)

૫ જીવ દ્રવ્યે નિત્ય છે, તેની સખ્યા એક સરખી રહેનારી છે અને તે અરૂપી છે (સૂત્ર ૪)

નોંધ —એ દ્રવ્યોનું જે ગુણધર્મો ન (૧) મા ચાર મોતથી જન્મા-મુક્તિ છે તે જ સ્વરૂપ દરેક જીવ દ્રવ્યનું પણ વાચ્ય પડે છે. જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે એમ જીવન લગતા અધિકા મા અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૮ મા કહેવાઈ ગયું છે

(૪) અજીવનું સ્વરૂપ

જ્ઞાન રહિત એવા અજીવ દ્રવ્યો પાંચ છે—૧ એક ધર્મ, ૨ એક અધર્મ, ૩ એક આકાશ, ૪ અનેક પુદ્ગલો—તથા ૫ અસખ્યાત કાળાણુ—(સૂત્ર ૧, ૩૬) હવે પાંચ પેટા વિભાગદ્વારા તે પાંચ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહેવાય છે

અ ધર્મદ્રવ્ય

ધર્મદ્રવ્ય એક, અજીવ, બહુપ્રદેશી છે (સૂત્ર ૧, ૨, ૬) તે નિત્ય, અવચ્ચિત, અરૂપી અને હલનચલન રહિત છે (સૂત્ર ૪, ૭) તેના લોકાકાશ જેટલા અસખ્ય પ્રદેશો છે અને તે આખા લોકાકાશમાં વ્યાપક છે (સૂત્ર ૮, ૧૩) તે પોતે હલનચલન કરતા જીવ

તથા પુદ્ગલોને જાતિમા નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૭) તેને અવગાહનમા આગ્રહ નિમિત્ત છે અને પરિણમનમા કાળ નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮, ૨૦) અરૂપી (સૂક્ષ્મ) હોવાથી ધર્મ અને અવર્ત દ્રવ્યો સ્વાઝકાશના એકસરખી રીતે (એ બીજાને વ્યાપાત પહોંચાડ્યા વિના) વ્યાપી રહ્યા છે (સૂત્ર ૧૩)

૨ અધર્મદ્રવ્ય

ઉપર કહેવી બધી બાજતો અધર્મદ્રવ્યને પણ લાગુ પડે છે વિશેષતા એટલી જ કે ધર્મદ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલોને જાતિમા નિમિત્ત છે ત્યારે અધર્મદ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલોને સ્વિતિમા નિમિત્ત છે

૩ આકાશદ્રવ્ય

આકાશદ્રવ્ય એક, અજીવ, અનતપ્રદેશી છે (સૂત્ર ૧, ૨, ૬, ૯) નિત્ય, અવસ્થિત, અરૂપી અને હવનચક્રન રહિત છે (સૂત્ર ૪, ૭) બીજા પાશ્વેય દ્રવ્યોને અવગાહન આપવામા નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮) તેને પરિણમનમા આગ્રહ નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૨૨)

૪ કાળદ્રવ્ય

કાળદ્રવ્ય દરેક અણુરૂપ અરૂપી, અસ્તિપણે પણ કાય રહિત નિત્ય અને અવસ્થિત અજીવ પદાર્થ છે (સૂત્ર ૨, ૩૬, ૪) તે બધા દ્રવ્યોને પરિણમનમા નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૨૨) કાળદ્રવ્યને અવગાહનમા આકાશદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮) એક આકાશ પ્રદેશે રહેલ અનત દ્રવ્યોને પરિણમનમા એક કાલાત્ર નિમિત્ત થાય છે કારણે ઉપચારથી તેને અનત મમય કહેવામા આવે છે, તથા જૂત-ભવિષ્યની અપેક્ષાએ અનત છે કાળની એક પર્ચાયને સમ કહે છે (સૂત્ર ૬૦)

૫ પુદ્ગલ દ્રવ્ય

૧ આ પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનતાનત છે, તે દરેક એક પ્રદેશી (સૂત્ર ૧, ૨, ૧૦, ૧૧) તેમા સ્પર્શ, ગ્રહ, ગદ્ય, વણ વિશેષ સ્વેદ હોવાથી તે રૂપી છે (સૂત્ર ૨૩, ૫) તે વિશેષ ગુણોમા

સ્પર્શ ગુણની સ્તિગ્ધ કે સ્વક્ષની અમુક પ્રકારની અવસ્થા થાય ત્યારે બધ થાય છે (સૂત્ર ૩૩) બધપ્રાપ્ત પુદ્ગલોને સ્કંધ કહેવામા આવે છે તેમાથી જીવને સયોગરૂપ થતા સ્કંધો શરીર, વચન, મન અને આમોચ્છ્રાસપણે પરિણમે છે (સૂત્ર ૨૫, ૧૬) કેટલાક સ્કંધો જીવને સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણમા નિમિત્ત થાય છે (સૂત્ર ૨૦)

૨ સ્કંધરૂપે પરિણમેલા પરમાણુઓ સખ્યાત, અસખ્યાત અને અનત હોય છે તથા બધની વિશિષ્ટતા એવી છે કે એક પ્રદેશમા અનેક રહે છે, અનેક સ્કંધો સખ્યાત પ્રદેશોને અને અનેક સ્કંધો અસખ્યાત પ્રદેશોને રોકે છે, તેમજ એક મહાસ્કંધ હોક પ્રમાણુ અસખ્યાત આકાશના પ્રદેશોને રોકે છે (સૂત્ર ૧૦, ૧૪, ૧૨)

૩ જે પુદ્ગલની સ્તિગ્ધતા કે સ્વક્ષતા જઘન્યપણે હોય તે બધને પાત્ર નથી, તેમજ એક સરખા ગુણવાળા પુદ્ગલોને બધ થતો નથી (સૂત્ર ૩૪, ૩૫) જઘન્ય ગુણ છોડીને બે અથ જ અધિક હોય ત્યાં (પછી એકી ગુણ હોય કે બેકી ગુણ હોય) સ્તિગ્ધનો સ્તિગ્ધ સાથે, સ્વક્ષનો સ્વક્ષ સાથે તથા સ્તિગ્ધ સ્વક્ષનો પરસ્પર બધ થાય છે અને જેના ગુણો અધિક હોય તે રૂપે આખો સ્કંધ થાય છે (સૂત્ર ૩૬, ૩૭) સ્કંધની ઉત્પત્તિ પરમાણુઓના લેહ (છુટા પડવાથી), સઘાત (મળવાથી) અવવા એકી વખતે બન્ને રૂપે (લેહ-સઘાત) થવાથી થાય છે (સૂત્ર ૨૬), અને આણુની ઉત્પત્તિ લેહથી વાય છે (સૂત્ર ૨૭) લેહ-સઘાત બન્નેથી મળી ઉત્પન્ન થયેલ સ્કંધ અશ્રુષ્ટિન્દ્રિયગમ્ય હોય છે (સૂત્ર ૨૮)

૪ શબ્દ, બધ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, સસ્થાન, લેહ, તમ, છાયા, આતપ અને ઉદોત-એ બધી પુદ્ગલની પદ્યોયો (અવસ્થા) છે

૫ પુદ્ગલ દ્રવ્યને હલનચલનમા ધર્મદ્રવ્ય અને સ્થિતિમાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૭) અવગાહનમા આકાશદ્રવ્ય નિમિત્ત છે અને પરિણમનમા કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮, ૨૨)

૬ પુરૂષલક્ષણોને શરીર, વચન, મન અને શાસ્ત્રોત્તવાનુરૂપે પરિણમવામા છવ નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૯) બધરૂપ વવામા પરસ્પર નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૩૩)

નોટ — સ્તિ ધતા એ રૂક્ષતાના અનત અવિભાગપ્રતિરૂપે થા છે તેમાંના એક અવિભાગી અનને ગુન કહે છે, એમ અર્થો 'પુષ' શબ્દનો અર્થ છે

(૫) સ્યાદ્વાદ મિદ્ધાત

દરેક દ્રવ્ય શુદ્ધ-પદ્ધત્યાત્મક છે, ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય યુક્ત છે, મખ્ત ભગસ્વરૂપ છે એ રીતે દ્રવ્યના ત્રિકાળી અખડ સ્વરૂપ અને દરેક સમયે વર્તતી અવસ્થા—એમ બે પડખા પડે છે વળી પોતે પોતાથી અસ્તિરૂપ છે અને પરથી નાસ્તિરૂપ છે તેથી દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને પદ્ધત બધુ ક્ષણઅનેકતાત્મક (અનેક ધર્મરૂપે) છે અપૂર્ણ મનુષ્ય કોઈ પણ પદાર્થનો વિચાર કરતા આખા પદાર્થને એકીસાથે વિચારમા લઈ શકે નહિ પણ વિચારવામા આવતા પદાર્થના એક પડખાનો વિચાર કરી શકે અને પછી બીજા પડખાનો વિચાર કરી શકે, એમ તેના વિચારમા અને વ્યયમા કમ પડયા વિના રહે નહિ તેથી જે વખતે ત્રિકાળી ક્રુવ પડખાનો વિચાર કરે ત્યારે બીજા પડખા વિચાર માટે મૂલતની રહે તેથી જેનો વિચાર કરવામા આવે તેને મુખ્ય અને વિચારમા જે બાડી રહ્યું તેને ગૌણ કરવામા આવે આ પ્રકારે વસ્તુના અનેકાતસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામા કમ પડે છે એ અનેકાત સ્વરૂપનું વ્યય કરવા માટે તવા તે સમજવા માટે ઉપર કહેલી પદ્ધતિ અડધ કરવી તેનું નામ 'સ્યાદ્વાદ' છે, અને તે આ અધ્યાયના ૩૨ માં સૂત્રમા આપી છે જે વખતે જે પડખાને (અર્થાત્ ધર્મને) જ્ઞાનમા લેવામા આવે તેને 'અર્પિત' કહેવાય છે, અને તે જ વખતે જે પડખા અર્થાત્ ધર્મો જ્ઞાનમા ગૌણ રહ્યા હોય તેને 'અનર્પિત' કહેવાય છે એ રીતે આખા સ્વરૂપની સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ-સાળિતિ-જ્ઞાન થઈ શકે છે તે આખા પદાર્થના જ્ઞાનને પ્રમાણ અને એક પડખાના

* અનેકાત=અનેક+અત(ધર્મ)=અનેક ધર્મો

જ્ઞાનને નય કહે છે અને 'સ્યાત અસ્તિ-નાસ્તિ' ના લેહોદ્ધારા તે જ પદાર્થના જ્ઞાનને 'સપ્તસગી'સ્વરૂપ ઢેવામાં આવે છે.

(૬) અસ્તિકાય

છ દ્રવ્યોમાંથી જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આત્મ અને પુદ્ગલ એ પાંચ અસ્તિકાય છે (સૂત્ર ૧, ૨, ૩), અને બીજા અસ્તિ છે (સૂત્ર ૨-૩૬) પણ કાય (બહુપ્રદેરી) નથી (સૂત્ર ૧)

(૭) જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ ૧-૨

૧ 'જીવ' એક પદ છે અને તેથી તે જગતની કોઈ વસ્તુને-પદાર્થને મૂકવે છે માટે તે શુ છે એ આપણે વિચારીએ એ વિચારવામાં આપણે એક મનુષ્યનું ઉદાહરણ લઈએ, જેથી વિગાળવામાં મુગમતા પડે

૨ એક મનુષ્યને આપણે જોયો ત્યાં સર્વ પ્રથમ આપણે દૃષ્ટિ તેના શરીર ઉપર પડશે, ત્યાં તે મનુષ્ય જ્ઞાનલક્ષિત પદાર્થ પણ છે એમ જણાશે શરીર છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું તે ઇન્દ્રિય-દ્વારા નક્કી થયું પણ તે મનુષ્યને જ્ઞાન છે એમ જે નક્કી કર્યું તે ઇન્દ્રિયદ્વારા નક્કી કર્યું નથી, કેમ કે અરૂપી જ્ઞાન ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, પણ તે મનુષ્યના વચન કે શરીરની ચેષ્ટા ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેમાંથી ઇન્દ્રિયદ્વારા શરીર નક્કી કર્યું તે જ્ઞાનને આપણે ઇન્દ્રિયજન્ય જીએ છીએ અને તે મનુષ્યમાં જ્ઞાન હોવાનું નક્કી કર્યું તે અનુમાનજન્યજ્ઞાન છે એમ આપણે કહીએ છીએ

૩ આ પ્રમાણે મનુષ્યમાં આપણે બે પ્રકાર જણાયા-૧ ઇન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાનથી શરીર, ૨ અનુમાન-જન્યજ્ઞાનથી જ્ઞાન યાદી ભલે કોઈ મનુષ્યને જ્ઞાન ઓછા ઉઘાડરૂપ હોય કે કોઈને વધારે ઉઘાડરૂપ હોય તે બે બાબતો જણતા તે એક જ પદાર્થના બે શુભો છે કે જુદા જુદા બે પદાર્થના બે શુભો છે તે આપણે નક્કી કરવું જોઈએ

૪ જે મનુષ્યને આપણે જોયો તેના સળધે નીચે પ્રમાણે બન્યાનું દાખલા માટે કહિએ

(૧) તે મનુષ્યના હાથમા કાંઈ લાગ્યું અને શરીરમાથી લોહી નીકળવા લાગ્યું

(૨) તે મનુષ્યે લોહી નીકળતું જાણ્યું અને તે લોહી તરત જ બધા થઈ જાય તો સાડુ-એવી તીવ્ર ભાવના ભાવી

(૩) પણ તે જ વખતે લોહી વધારે નીકળવા માડ્યું અને ઘણા ઉપાયો કર્યા, પણ તે બધા પડતા ઘણા વખત લાગ્યો.

(૪) લોહી બધા પડ્યા પછી પોતાને જલદી આરામ થઈ જાય એવી તે મનુષ્યે ભાવના કરવાનું સતત ચાલુ રાખ્યું

(૫) પણ ભાવના અનુસાર પરિણામ આવવાને બદલે તે ભાગ સડતો ગયો.

(૬) તે મનુષ્યને ઘણું દુઃખ થયું અને તે દુઃખનું તેને વેદન થયું

(૭) બીજા સગાસબથીઓએ તે મનુષ્યને દુઃખ વાચી એમ જાણ્યું, પણ તે મનુષ્યના દુઃખ-વેદનનો કંઈ પણ અંશ તેઓ લઈ શક્યા નહિ

(૮) આખરે તેણે હાથના સડતા ભાગને કપાવ્યો

(૯) તે હાથ કપાવ્યા છતાં તે માણસનું જ્ઞાન તેટલું રહ્યું અને વિશેષ અભ્યાસથી ઘણું વધી ગયું અને બાકી રહેલું શરીર ઘણું નબળું પડતું ગયું તેમજ વજનમા ઘટતું ગયું

(૧૦) શરીર નબળું પડતા છતાં તેને જ્ઞાનાભ્યાસના બળથી ધીરજ રહી અને શક્તિ વધી

પ આ દશ બાબતો શું સાબિત કરે છે તે આપણે એકઠાં મનુષ્યમા વિચાર-શક્તિ (Reasoning faculty) છે અને તે તો દરેક મનુષ્યને અનુભવગમ્ય છે હવે વિચાર કરતા નીચેના સિદ્ધાંતો મેળાઈ છે.—

(૧) શરીર અને જ્ઞાન ધરાવતી વસ્તુ એ બન્ને જુદાજુદા પદાર્થો છે, કેમ કે તે જ્ઞાન ધરાવતી વસ્તુએ 'લોહી તરત જ બધું થઈ જાય તો સાડુ' તેવી ઇચ્છા કરવા છતાં લોહી બધું થયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ શરીરની અને લોહીની અવસ્થા થઈ જો શરીર અને જ્ઞાન ધરાવતી વસ્તુ તે બંને એક જ હોય તો તેમ શક્ય નહિ.

(૨) જો તે બન્ને એક જ વસ્તુ હોત તો જ્યારે જ્ઞાન ધરાવતી ઇચ્છા કરી તે જ વખતે લોહી બધું થઈ જાય.

(૩) જો તે બન્ને એક જ વસ્તુ હોત તો લોહી તરત જ બધું પડત, એટલું જ નહિ પરંતુ, ઉપર ન (૪-૫) માં જણાવ્યા મુજબ ભાવના દ્વેષ હોવાથી શરીરનો તે ભાગ સડતો પણ નહિ, ઊલટું જ્યારે ઇચ્છા કરી ત્યારે તરત જ આરામ થઈ જાય પરંતુ બંને જુદા હોવાથી તેમ બનતું નથી.

(૪.) ઉપર ન (૬-૭) માં જે હઠીકત જણાવી છે તે સાબિત કરે છે કે જેનો હાથ સડે છે તે મનુષ્ય અને તેના સગાસબથી બધા સ્વતંત્ર પદાર્થો છે. જો તેઓ એક હોત તો તે મનુષ્યનું દુઃખ તેઓ ભોગા મળી ભોગવત અને તે મનુષ્ય પોતાના દુઃખનો ભાગ તેમને આપત અથવા ઘણા સગાઓ તેનું દુઃખ લઈને પોતે તે ભોગવત, પણ તેમ બની શકતું નથી માટે તેઓ પણ આ મનુષ્યથી જુદી સ્વતંત્ર જ્ઞાનરૂપ અને શરીર સહિત વ્યક્તિઓ છે એનું સિદ્ધ થયું.

(૫) ઉપર ન (૮-૯) માં જે હઠીકત જણાવી છે તે સાબિત કરે છે કે શરીર સંયોગી પદાર્થ છે, તેથી હાથ જેટલો ભાગ તેમાંથી છૂટો પડી શકે. જો તે એક અખંડ પદાર્થ હોત તો હાથ જેટલો ભાગ કપાઈને છૂટો પડી ન શકત, વળી તે સાબિત કરે છે કે શરીરથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર છે કેમ કે શરીરનો અચૂક ભાગ કપાયા છતાં તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન ઘટતું નથી પણ તેટલું જ રહે છે, અને શરીર નબળું

પરંતુ જ્યેષ્ઠ છતાં જ્ઞાન વધતું જ્યેષ્ઠ છે એટલે શરીર અને જ્ઞાન એ સ્વતંત્ર વસ્તુઓ છે એમ સાબિત થયું.

(૬) ઉપર ન (૧૦) વી માખિત થયું કે જ્ઞાન વધ્યું તોપણ વજન વધ્યું નહિ પણ જ્ઞાન સાથે સબધ રાખનાર ધીરજ, શાંતિ વૈરેમા વધારે થયો, શરીર વજનમા ઘટ્યું છતાં જ્ઞાનમા ઘટાડો ન થયો, માટે જ્ઞાન અને શરીર બે જુદા, સ્વતંત્ર, વિરોધી ગુણવાળા પદાર્થો છે જેમકે અ શરીર વજનવાળું અને જ્ઞાન વજનવગરનું, ઘ શરીર ઘટ્યું, જ્ઞાન વધ્યું, ક શરીરનો ભાગ ઓછો થયો, જ્ઞાન તેટલું જ રહ્યું અને પટ્ટી વધ્યું, જ શરીર ઇન્દ્રિયગમ્ય, સયોગી, છટ્ટ પડી કાઠ બીજી જ યાએ તેના ભાગો રહી શકે તેવું છે, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી પરંતુ જ્ઞાનગમ્ય છે, તેના કટકા કે ભાગલા થઈ શકે નહિ કેમ કે તે અસયોગી છે અને તેનો કાઠ ભાગ છૂટો પડીને બીજે રહી શકે નહિ તેમજ કાઠને આપી શકાય નહિ કે બળરમાવી જડ વસ્તુઓ લાગીને તેનો ખોરાક બનાવી તેને ખાવાવી આ અયોગી પદાર્થ-શરીર બન્યું છે, તેના કટકા-ભાગ થઈ શકે છે પરંતુ જ્ઞાન બળરમાવી મળે નહિ, કાઠ પોતાનું જ્ઞાન બીજાને આપી શકે નહિ પરંતુ પોતાના અભ્યાસથી જ જ્ઞાન વધારી શકાય, અસયોગી અને પોતામાથી આવતું હોવાથી જ્ઞાન પોતાને જ આપવાને જ અવલબનારું છે.

૭ 'જ્ઞાન' ગુણવાચક નામ છે, તે ગુણી વિના હોય નહિ, માટે જ્ઞાનગુણની ધારક એવી એક વસ્તુ છે, તેને જીવ, આત્મા, સચેતન પદાર્થ, ચૈતન્ય ઇત્યાદિ નામથી ઓળખી શકાય છે આ રીતે જીવ પદાર્થ જ્ઞાનસહિત, અસયોગી, અરૂપી માખિત થયો અને તેનાથી વિરુદ્ધ શરીર જ્ઞાનરહિત, અજીવ, સયોગી, રૂપી પદાર્થ સાબિત થયું, તે 'પુદ્ગલ' નામથી ઓળખાય છે શરીર સિવાયના બીજા જે જે પદાર્થો હાલમાન વાય છે તે બધા પણ શરીરની જેમ પુદ્ગલ જ છે.

(૮) વળી, જ્ઞાનનું જ્ઞાનપદ્ધતિ કાયમ ટેકીને તેમા વધઘટ વાય છે તે વધઘટને જ્ઞાનની તારતમ્યતાકે અવસ્થા ઢહેવામા આવે છે, શાસ્ત્ર પરિભાષામા તેને 'પર્યોચ' ઢહે છે નિત્ય જે જ્ઞાનપદ્ધતિ ટકી રહે છે તે 'જ્ઞાનગુણ' છે

(૯) શરીર સ્વયોગી સામિત ધયુ તેવી તે વિયોગ સહિત જ હોય વળી શરીરના નાના નાના ભાગ ઢરીએ તો ઘણા વાય અને ભાળતા રાખ વાય તેથી એમ માણિત ધયુ કે શરીર અનેક રજઢ્યોનો પિંડ છે જેમ જીવ અને જ્ઞાન ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી પણ વિચાર (reasoning) ગમ્ય છે, તેમ પુરૂષગત અવિભાગી રજઢ્ય તે પણ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, પણ જ્ઞાનગમ્ય છે

(૧૦) શરીર તે મૂળ વસ્તુ નથી પણ અનેક રજઢ્યોનો પિંડ છે અને રજઢ્ય સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એટલે કે અમયોગી પદાર્થ છે

(૧૧) જીવ અને રજઢ્ય અસયોગી છે તેથી અનાદિઅનંત છે એમ મિદ્ધ ધયુ, કેમ કે જે પદાર્થ કોઈ મયોગની ઉત્પન્ન વયો ન હોય તેનો વ્યાજ્ય નાશ પણ હોય નહિ

(૧૨) શરીર એક સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી પણ અનેક પદાર્થોની સયોગી અવસ્થા છે અવસ્થા હમેશા શરુઆત સહિત જ હોય તેવી શરીર શરુઆત સહિત છે તે મયોગી હોવાથી વિયોગી છે

૬ જીવ અનેક અને અનાદિઅનંત છે, તથા રજઢ્યો અનેક અને અનાદિઅનંત છે એક જીવ ખીન કોઈ જીવ માથે પિંડકે ધઈ રહે નહિ પરંતુ રજઢ્યો પિંડકે વાય છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્, અનેક દ્રવ્યો, રજઢ્યો, તેના સ્વધ, ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રો-ન એ આદિ વિષયો આ અધ્યાયમા દ્રવ્યા છે તે મિદ્ધ વયા

૭ આ પ્રમાણે જીવ અને પુરૂષવનું ત્રિકાળ જુનાપાડુ તથા અનાદિઅનંતપણું સિદ્ધ વતા નીચેની લૌકિક માન્યતાઓ અસત્ય ઢરે છે —

(૧) અનેક રજકણો લેગા વળા તેમાંથી નવો છવ ઉત્પન્ન થાય છે તે માન્યતા અસત્ય છે, કેમ કે રજકણો જ્ઞાનરહિત ૪૩ છે તેથી જ્ઞાનરહિત ગમે તેટલા પદાર્થો લેગા થાય તોપણ છવ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ જેમ અનેક અધારા લેગા કરતા તેમાંથી અજવાગ થાય નહિ, તેમ અછવમાંથી છવની ઉત્પત્તિ થાય નહિ

(૨) છવનું સ્વરૂપ શું છે તે આપણને ખબર ન પડે, એવી માન્યતા અસત્ય છે, કેમ કે જ્ઞાન શું ન જાણે? જ્ઞાનની રૂચિ વધારતા આત્માનું સ્વરૂપ બગબગ જાણી નહાય છે માટે તે વિચાર-ગમ્ય (reasoning-હલીલ ગમ્ય) છે એમ ઉપર સાબિત કર્યું છે

(૩) છવ અને શરીર હંથડે બનાવ્યા એમ કોઈ માને છે પણ તે માન્યતા અસત્ય છે, કેમ કે બન્ને પદાર્થો અનાદિઅનત છે, અનાદિઅનત પદાર્થોનો કોઈ કતાં હોઈ શકે જ નહિ

૮ છવ શરીરનું કાંઈ કરી શકે અગર તો શરીર છવનું કંઈ કરી શકે છે એવી માન્યતા પણ તેટલી જ બૂલ જારેલી છે, એમ ઉપર પારા ૮ ના પેટામાં જે કમ બતાવેો આપ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આ બાબતનો સિદ્ધાંત આ અધ્યાયના સૂત્ર ૪૧ ની ટીકામાં પણ આપ્યો છે

(૮) ઉપાદાન-નિમિત્ત સબંધી સિદ્ધાંત

છવ પુરૂષોત્તમ સિવાયના બીજા ચાર દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરતા પહેલાં આપણે ઉપાદાન-નિમિત્તના સિદ્ધાંતને અને તેની સાબિતિને સમજાવવાની જરૂર છે ઉપાદાન એટલે વસ્તુની સહજશક્તિ-નિજશક્તિ અને નિમિત્ત એટલે સચોટરૂપ પર વસ્તુ તેનું દેખાત—એક મનુષ્યનું નામ દેવદત્ત છે, તેનો અર્થ એ કે દેવદત્ત પોતે પોતાથી પોતારૂપ છે પણ તે ચક્રદત્ત વગેરે બીજા કોઈ પદાર્થરૂપે નથી, આમ સમજતા બે પદાર્થો જુદાપણે સાબિત થાય છે— ૧ દેવદત્ત પોતે, ૨ ચક્રદત્ત વગેરે બીજા પદાર્થો દેવદત્તનું હોવાપણું સિદ્ધ કરવામાં બે ઠારણો થયા—૧ દેવદત્ત પોતે, ૨ ચક્રદત્ત વગેરે બીજા

પદાર્થો જગતમા સદ્ભાવરૂપ છે તેમનો દેવદત્તમાં જાણવ આ બે કારણોમા દેવદત્તનું 'ચોતાનું' હોવાપણુ તે નિમિત્તકારણ હોવાથી મૂળ કારણ અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ છે અને જગતના યજ્ઞદત્ત વગેરે જીવ પદાર્થોનો ફરેકનો ચોત્તપોતામા સદ્ભાવ અને દેવદત્તમા અભાવ તે દેવદત્તનું હોવાપણુ સિદ્ધ કરવામા । નિમિત્તકારણ છે ને આ પ્રમાણે ન માનવામા આવે અને યજ્ઞદત્ત વગેરે જીવ કોઈ પણ પદાર્થનો દેવદત્તમા સદ્ભાવ માનવામા આવે તો તે પણ દેવદત્ત થઈ જાય આમ થતા દેવદત્તની સ્વતંત્ર હયાતી જ સિદ્ધ ન થઈ શકે

વળી જો યજ્ઞદત્ત વગેરે જીવ પદાર્થોની હયાતી જ-સદ્ભાવ જ ન માનીએ તો દેવદત્તનું હોવાપણુ પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કેમકે એક મનુષ્યને બીજાથી જુદો પાડવા માટે તેને દેવદત્ત કહ્યો, 'તેથી દેવદત્તના સત્તાપણુમા દેવદત્ત મૂળ ઉપાદાનકારણ અને જેમનાથી તેને જુદો પાડ્યો તેવા અન્ય પદાર્થો તે નિમિત્તકારણ છે

આ ઉપરથી એવો નિયમ પણ સિદ્ધ થયો કે નિમિત્ત કારણ ઉપાદાનને અનુકૂળ હોય પણ પ્રતિકૂળ હોય નહિ દેવદત્તના દેવદત્તપણુમા પરદ્રવ્યો તેને અનુકૂળ છે કેમકે તે દેવદત્તરૂપે થતા નથી જો દેવદત્તરૂપે તેઓ થાય તો પ્રતિકૂળ થાય અને તેમ થતા બનેનો (દેવદત્ત અને પરનો) નાશ થાય

આ પ્રમાણે જો સિદ્ધાંતો નક્કી થયા ૧ ફરેક દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની સ્વથી અસ્તિ છે તે ઉપાદાનકારણ છે અને પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની તેમા નાસ્તિ છે તે નિમિત્તકારણ છે, નિમિત્તકારણ તે માત્ર આરોપિતકારણ છે, ખરું કારણ નથી, તેમ જ તે ઉપાદાનકારણને ઠાઈ જ કરતું નથી જીવના ઉપાદાનમા જે જાતનો ભાવ હોય તે ભાવને અનુકૂળપણુનો નિમિત્તમાં આરોપ આવે છે, સાચે સત્ નિમિત્ત હોવા છતાં કોઈ જીવ જો જિંધા ભાવ કરે તો તે જીવના ઉપાદા

ભાવમા પણ સામી ચીજને અનુદૂળનિમિત્ત બનાવ્યું કહેવાય છે, જેમ કે-
કોઈ જીવ તીર્થ કર ભગવાનના સમવસરણમા ગયો અને દિવ્યધ્વનિમા
વસ્તુનું જેયથાર્થ સ્વરૂપકહેવાયુ તે સામજ્ય પરતુ તે જીવને વાત બેડી
નહિ તેથી તે જિયો પડ્યો, તો તે જીવે ચોતાના જિયા ભાવને
માટે ભગવાનના દિવ્યધ્વનિને અનુદૂળ નિમિત્ત બનાવ્યું કહેવાય

(૬) ઉપર્યુક્રા સિદ્ધાંતના આધારે જીવ, પુદ્ગલ સિવાયના ચાર દ્રવ્યોની સિદ્ધિ

દેખવામા આવતા પદાર્થોમા ચાર જાણતો જોવામા આવે છે
૧ તે પદાર્થ ઉપર, નીચે, અહીં, ત્યાં-જેમ જોવામા આવે છે
૨ તે જ પદાર્થ અત્યારે, પછી, જ્યારે, ત્યારે, ત્યારથી અત્યારમુધી
એ રીતે જોવામા આવે છે ૩ તે જ પદાર્થ સ્થિર, સ્તબ્ધ, નિશ્ચળ
જોવા પ્રકારે જોવામા આવે છે, અને ૪ તે જ પદાર્થ હાલતો-ચાલતો,
ચચળ, અસ્થિર જોવામા આવે છે આ ચારે જાણતો પદાર્થોને
દેખતા સમજવામા આવે છે તોપણ એ જાણનોદ્વારા પદાર્થોની
ગર્ભપણ આદૃતી બદલતી નથી તે તે કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ તો
દરેક દ્રવ્ય છે, પણ તે ચારે પ્રકારની ક્રિયા જુદા જુદા પ્રકારની
હોવાથી તે ક્રિયાના સૂચક નિમિત્તકારણ જુદા જ હોય છે

આ સળધે ખ્યાલમા રાખવું કે, કોઈ પદાર્થમા પહેલી, બીજી
અને ત્રીજી અથવા પહેલી, બીજી અને ચોથી જાણતો એકી સાથે
દેખાય છે તે સિવાય ત્રીજી, ચોથી અને પહેલી અથવા ત્રીજી,
ચોથી અને બીજી એ પ્રમાણેની જાણતો ડી હોય નહિ -

હવે આપણે એક એક જાણત ક્રમસર જોઈએ

ચ આકાશની સિદ્ધિ-૩

જગતની દરેક વસ્તુને ચોતાનું ક્ષેત્ર હોય છે અર્થાત તેને
લગાઈ-પહોળાઈ હોય છે, એટલે કે તેને ચોતાનું અવગાહન હોય

છે તે અવગાહન પોતાનું ઉપાદાનકારણ થયું અને તેમા નિમિત્ત કારણરૂપ બીજી વસ્તુ હોય છે.

નિમિત્તકારણરૂપ બીજી વસ્તુ એવી હોવી જોઈએ કે તેની સાથે ઉપાદાનવસ્તુ અવગાહનમા એકરૂપ ન થઈ જાય ઉપાદાન પોતે અવગાહનરૂપ હોવા છતાં અવગાહનમા જે પરદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તેનાથી તે વિન્નપણે ટકી રહે, એટલે કે પરમાર્થે દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના અવગાહનમા જ છે

વળી, તે વસ્તુ જગતના બધા પદાર્થોને એકીસાથે નિમિત્તકારણ જોઈએ, કેમ કે જગતના બધા પદાર્થો અનાદિ છે અને સૌને પોતપોતાનું ક્ષેત્ર છે, તે તેમનું અવગાહન છે અવગાહનમા નિમિત્ત થનારી વસ્તુ બધા અવગાહન હેનાર દ્રવ્યોની મોટી જોઈએ. જગતમા આવી એક વસ્તુ અવગાહનમા નિમિત્તકારણરૂપ છે, તેને 'આકાશ' કહેવામા આવે છે.

વળી, જગતમા સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ એમ બે પ્રકારના તથા રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારના પદાર્થો છે, તે ઉપાદાનરૂપ પદાર્થોને નિમિત્તપણે અનુકૂળ કોઈ પરદ્રવ્ય હોવું જોઈએ અને તેના ઉપાદાનમા અભાવ જોઈએ, વળી અભાવિત અવગાહન આપનાર પદાર્થ અરૂપી ૪ હોઈ શકે આ રીતે આકાશ એક, સર્વવ્યાપક, બધાથી મોટું, અરૂપી અને અનાદિ દ્રવ્યરૂપ સિદ્ધ થાય છે

જો આકાશ દ્રવ્યને માનવામા ન આવે તો દ્રવ્યમા સ્વક્ષેત્રપણું રહેશે નહિ અને ઉપર-નીચે-અહીં-ત્યાં એમ નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવનારા સ્થૂળ રહેશે નહિ અપૂર્ણ પ્રાણીને નિમિત્ત દ્વારા જ્ઞાન કરાવ્યા વિના ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેનું સાચું જ્ઞાન તે કરી શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ ઉપાદાનને જે નહિ માને તે નિમિત્તને પણ માની શકશે નહિ અને નિમિત્તને નહિ માને તે ઉપાદાનને માની શકશે નહિ બંનેને યથાર્થપણે માન્યા વગર જ્ઞાન સાચું થઈ શકશે નહિ, એ રીતે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેને શૂન્યરૂપે એટલે કે

ઉત્તર.-જગતમા આકાશના એક એક પ્રદેશ ઉપર એક એક પુદ્ગલ પરમાણુ અને તેટલા જ દેને ગેડતા અદ્ભુત પુદ્ગલ રકધો છે, અને તેમના પરિણમનમા નિમિત્તકારણ તરીકે દરેક આકાશ-પ્રદેશે એક એક ક્ષણાણુ હોવાનું મિદ્ધ વાય છે

અશ્વ-એક આકાશ પ્રદેશે વવારે કાલાણુ ૨૬ ધરૂપ માનવામા શુ વિરોધ આવે છે ?

ઉત્તર.-જેમા સ્પર્શ શુષ્ક હોય તેમા જ બ વ ધાય અને તે તો પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે ગાલાણુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી, અરૂપી છે માટે તેનો સ્પર્શ થાય જ નહિ.

ક અધર્માસ્તિકાય અને ધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ-૫-૬

જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોમા ક્રિયાવતી શક્તિ હોવાથી તેઓને હલનચલન હોય છે પણ તે હલનચલનરૂપ ક્રિયા દ્વયમ હોતી નથી કોઈ વખતે તેઓ સ્થિર હોય અને કોઈ વખતે ગતિરૂપે હોય, કેમ કે સ્થિરતા કે હલનચલનરૂપ ક્રિયા તે શુષ્ક નથી પરંતુ ક્રિયાવતીશક્તિની પર્યાય છે તે ક્રિયાવતીશક્તિના સ્થિરતારૂપ પરિણમનનું મૂળકારણ દ્રવ્ય પોતે છે, તેનું નિમિત્તકારણ તેનાથી પર ભોળે જગતમા નિમિત્તકારણ હોય જ છે એમ આગળ બતાવવામા આવ્યું છે તેવી સ્થિરતારૂપ પરિણમનનું જે નિમિત્ત કારણ છે તે દ્રવ્યને અધર્મદ્રવ્ય કહે છે ક્રિયાવતીશક્તિના હલનચલનરૂપ પરિણમનનું મૂળકારણ દ્રવ્ય પોતે છે, અને જે હલનચલનમા નિમિત્ત છે તેને ધર્મદ્રવ્ય કહે છે હલનચલનનું નિમિત્તકારણ અધર્મદ્રવ્યથી વિગ્રહ ભોળે, અને તે ધર્મદ્રવ્ય છે

(૧૦) આ છ દ્રવ્યો એક જ, જગ્યાએ, હોવાની સિદ્ધિ

આપણે આગળ જીવ-પુદ્ગલની સિદ્ધિ કરવામા મનુષ્યનું દષ્ટાન્ત લીધું હતું, તે ઉપરથી આ સિદ્ધિ સરળ થશે

૧. જ્ઞાનશુભધારક પદાર્થ જીવ છે

૨ સયોગી જક, રૂપી પદ્મ ચરીર છે તે પણ તે જ જગ્યાએ છે, તેનું મૂળ અનાદિ અનંત પુદ્ગલદ્રવ્ય છે એમ તે શરીર સિદ્ધ કરે છે

૩ તે મનુષ્ય આકાશના ઠાંઈ ભાગમાં હોય છે, તેથી તે જગ્યાએ આકાશ પણ છે

૪ તે મનુષ્યની એક અવ-વા ટળીને બીજી અવસ્થા થાય છે, તે હકીકતથી તે જ સ્થળે કાગદ્રવ્યના હોવાપણાની નિશ્ચિત ધાય છે

૫. તે મનુષ્યના જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો એક દોષાવગ્રહરૂપે સમયે સમયે નવા નવા ફરી બધાઈને ત્યાં સ્થિર રહે છે, તે હકીકતથી તે સ્થળે અધર્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે

૬ તે મનુષ્યના જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો તે જ વખતે જુના ધર્મ સમયે સમયે ઉદય પામીને નિર્જરી બાય છે, તે હકીકતથી તે જ સ્થળે ધર્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે

આ પ્રમાણે છબે દ્રવ્યોનું એક રૂપે હોવાપણું સિદ્ધ થયું

(૧૧) છ દ્રવ્યોના હોવાપણાની અન્ય પ્રકારે સિદ્ધિ

—૧-૨ જીવ દ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય—

જે સ્થળ પદાર્થો નબરે કેળાય છે એવા શરીર, પુસ્તક, પ્રથર, લાકડું વગેરેમાં જ્ઞાન નથી એટલે કે તે અજીવ છે, તે પદાર્થોને તો અજ્ઞાની પણ જીવે છે તે પદાર્થોમાં વધ-પડ થયા કરે છે અર્થાત્ તે ભેગા વાય છે અને છૂટા પડે છે—આવા નજરે કેળાતા પદાર્થોને પુદ્ગલ કહેવાય છે રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ જીવો પુદ્ગલ દ્રવ્યના છે, તેવી પુદ્ગલ દ્રવ્ય કાચુ-ધોણુ, સુગંધી-ફૂગંધી, ખાટું-મીઠું, હલકું-ભારે વગેરે પ્રકારે જણાય છે, એ બધી પુદ્ગલની જ શક્તિ છે જીવ તો કાળો-ધોળો, સુગંધી-ફૂગંધી વગેરે રૂપે નથી, જીવ તો જ્ઞાનવાળો છે શબ્દ અચરાય છે કે બોલાય છે તે પણ પુદ્ગલની જ હાલત છે તે પુદ્ગલોથી જીવ જીવે છે લોકોમાં બેભાન માણસને જોવાય છે કે તારૂં ચેતન ત્યાં બિડી ગયું ?

એટલે કે આ શરીર તો અણુવ છે, તે તો બાણતુ નથી, પણ બાણનારૂં જ્ઞાન કયા ગયું ? અર્થાત્ અણુવ કયા ગયો ? આમા અણુવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોની માળિતિ થઈ

—૩. આકાશ દ્રવ્ય—

‘આકાશ’ નામનું દ્રવ્ય છે તેને લોકો અવ્યક્તપણે તો સ્વીકારે છે. “અમુક મકાન વગેરે જગ્યાનો આકાશથી પાતાળ સુધી અમારો હકક છે” એમ ક્ષતાવેજેમા લખાવે છે એટલે કે આકાશથી પાતાળરૂપ કાર્ધક એક વસ્તુ છે એમ નહીં યયુ જે આકાશથી પાતાળ સુધી કાર્ધ જ વસ્તુ ન હોય તો ‘આકાશથી પાતાળ સુધીનો હકક’ એમ કેમ લખાવે ? વસ્તુ છે માટે તેનો હકક માને છે આકાશથી પાતાળ સુધી એટલે કે સર્વવ્યાપી રહેલી તે વસ્તુને ‘આકાશદ્રવ્ય’ કહેવાય છે, આ દ્રવ્ય જ્ઞાનરહિત છે અને અરૂપી છે, તેનામા રંગ, રસ વગેરે નથી

—૪. કાળદ્રવ્ય—

અણુ, પુદ્ગલ અને આકાશ દ્રવ્યને સિદ્ધ થયાં, હવે ‘કાળ’ નામની એક વસ્તુ છે તેને સિદ્ધ કરવામા આવે છે લોકો ક્ષતાવેજ કરાવે તેમા એમ લખાવે છે કે “યાવત્ ચ દ્ર વિવાકરો ન્યા સુધી સૂર્ય અને ચ દ્ર રહે ત્યા સુધી અમારો હકક છે” આમા કાળદ્રવ્યનો સ્વીકાર થયો. અત્યારે જ હવે છે એમ નહિ પણ હજી કાળ લખાતો બય છે તે બવા કાળમા અમારો હકક છે, એમ કાળનો સ્વીકાર કરે છે તેમજ ‘અમારી લીલીવાડી સદાય રહે’ એના પણ ભવિષ્યકાળનો સ્વીકાર થયો વળી ‘અમે તો સાત પેઢીથી સુખી છીએ’ એમ કહે છે ત્યા પણ ભૂતકાળ સ્વીકાર છે ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ કે ભવિષ્યકાળ એ બવા પ્રકાર કાળદ્રવ્યની વ્યવહાર પર્યાયના છે આ કાળદ્રવ્ય પણ અરૂપી છે અને તેનામા જ્ઞાન નથી

આ રીતે અણુ, પુદ્ગલ, આકાશ અને કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ થઈ, હવે બાકી ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યો રહ્યા

—૫ ધર્મદ્રવ્ય—

આ ધર્મદ્રવ્યને પણ જીવ અવ્યક્તપણે કયુલે તો છે જ એ દ્રવ્યોની અસ્તિ કયુ-યા વગર કોઈ પણ વ્યવહાર ચાલી રહે નહીં આવડુ, જડુ, રહેડુ, વગેરે બધામા હજી દ્રવ્યોની અસ્તિ સિદ્ધ થઈ જાય છે ચાર દ્રવ્યો તો સિદ્ધ થયા છે, હવે બાકીના બે દ્રવ્યોને સિદ્ધ કરવા છે 'એક ગામથી બીજે ગામ આવ્યા' ગામ કહ્યું તેમા ધર્મ દ્રવ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે એક ગામથી બીજે ગામ આવ્યા એટલે શું ? કે જીવ અને શરીરના પગખાણોની ગતિ થઈ, એક ક્ષેત્રથી બીજુ ક્ષેત્ર બદલ્યું હવે આ ક્ષેત્ર બદલવાના કાર્યમા નિમિત્ત દ્રવ્ય કોને કહેશે ? કેમ કે એવો નિયમ છે કે દરેક કાર્યમા ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ હોય જ છે જીવ અને પુદ્ગલોને એક ગામથી બીજે ગામ આવવામા કયુ દ્રવ્ય નિમિત્ત છે તે વિચારીએ પ્રથમ તો, જીવ અને પુદ્ગલ એ ઉપાદાન છે, ઉપાદાન પોતે નિમિત્ત ન કહેવાય નિમિત્ત તો ઉપાદાનથી જુદું જ હોય, માટે જીવ કે પુદ્ગલ તે દોનાંતરણ નિમિત્ત નથી જળદ્રવ્ય તે તો પરિણમનમા નિમિત્ત છે એટલે કે પર્ણાંશ બદલવામા તે નિમિત્ત છે, પણ ક્ષેત્રાંતરણ નિમિત્ત કાળદ્રવ્ય નથી, આકાશ દ્રવ્ય તે બધા દ્રવ્યોને રહેવા માટે જગ્યા આપે છે, પહેલા ક્ષેત્રે હતા ત્યારે પણ જીવ અને પુદ્ગલને આઠાથ નિમિત્ત હતું અને બીજા ક્ષેત્રે પણ તે જ નિમિત્ત છે, માટે ક્ષેત્રાંતરણ નિમિત્ત આઠાથને પણ કહી શકાયું નથી તો પછી ક્ષેત્રાંતરણ જે કાર્ય થયું તેણે નિમિત્ત આ ચાર દ્રવ્યો સિવાય કોઈ અન્ય દ્રવ્ય છે એમ નકકી થાય છે ગતિ કરવામા કોઈ એક દ્રવ્ય નિમિત્ત તરીકે છે પણ તે દ્રવ્ય કયુ છે તેનો જીવે કહી વિચાર કયો નથી તેથી તેની તેને ખબર નથી ક્ષેત્રાંતર થવામા નિમિત્તરૂપ જે દ્રવ્ય છે તે દ્રવ્યને 'ધર્મદ્રવ્ય' કહેવાય છે આ દ્રવ્ય પણ અદ્વૈતી છે, અને સ્થાનરહિત છે

—૬ અધર્મદ્રવ્ય—

જેમ ગતિ કરવામા ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તેમ સ્થિતિ થવામાં તેનાથી વિરુદ્ધ અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ છે “એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે આવીને સ્થિર રહ્યા,” સ્થિર રહેવામા નિમિત્ત કોણ? સ્થિર રહેવામા આકાશનું નિમિત્ત નથી, કેમ કે આકાશનું નિમિત્ત તો રહેવા માટે છે, ગતિ વળતે પણ રહેવામા આકાશ નિમિત્ત હતું તેથી સ્થિતિનું નિમિત્ત કોઈ અન્ય દ્રવ્ય જોઈએ તે દ્રવ્ય અધર્મદ્રવ્ય છે આ પણ અરૂપી છે અને જ્ઞાનરહિત છે

આ રીતે જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરી, આ છ સિવાય સાતમું કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહિ અને આ છ માથી એક પણ દ્રવ્ય જોણું નથી બરાબર છ એ છ દ્રવ્યો છે અને તેમ માનવાથી જ યથાર્થ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે જો આ છ સિવાય સાતમું કોઈ દ્રવ્ય હોય તો તેનું કાર્ય બતાવી આપો! એવું કોઈ કાર્ય નથી કે જે આ છ દ્રવ્યોથી બહાર હોય, માટે સાતમું દ્રવ્ય છે જ નહિ વળી, જો આ છ દ્રવ્યોમાથી એક પણ જોણું હોય તો તે દ્રવ્યનું કાર્ય કોણું કરે તે બતાવી આપો! છમાથી એક પણ દ્રવ્ય એવું નથી કે જેના વગર વિશ્વનિયમ ચાલી શકે!

—છ દ્રવ્યો વિષે કટલીક માહિતી—

૧ જીવ—આ જગતમા અનંત જીવો છે જાણપણાના ચિહ્ન (વિશેષ ગુણ) વડે જીવ જોળખાય છે કેમ કે જીવ સિવાયના કોઈ પદાર્થોમા જાણપણું નથી અનંત જીવો છે તે બધાય એક બીજાથી તર્કન જુદા

૨ પુદ્ગલ—આ જગતમા અનંતાનંત પુદ્ગલો છે, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રંગ એ ચિહ્ન વડે પુદ્ગલો જોળખાય છે, કેમ કે પુદ્ગલો

સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થોમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ કે રંગ નથી
ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જે જણાય છે તે બધાય પુરૂષ દ્રવ્યના બનેલા
સ્વરૂપ છે

૩ ધર્મ-અહીં 'ધર્મ' કહેતા આત્માનો ધર્મ ન સમજવો
પણ 'ધર્મ' નામનું દ્રવ્ય છે તે સમજવું આ દ્રવ્ય એક બખડ
છે તે આખા લોકમાં રહેલું છે છતાં અને પુરૂષલોકો ગતિ કરી
વખતે આ દ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ ઓળખાય છે

૪ અધર્મ-મહી 'અધર્મ' કહેતા આત્માના દોષ ન સમ
જવા પરંતુ 'અધર્મ' નામનું દ્રવ્ય સમજવું આ એક-બખડ
દ્રવ્ય છે તે આખા લોકમાં રહેલું છે છતાં અને પુરૂષલોકો ગતિ
કરીને જ્યારે સ્થિર થાય છે ત્યારે આ દ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ ઓળખાય છે

૫ આકાશ-આ એક બખડ સર્વગ્રાપક દ્રવ્ય છે જ્યાં
પદાર્થોને જગ્યા આપવાના નિમિત્તરૂપ આ દ્રવ્ય ઓળખાય છે આ
દ્રવ્યના જેટલા ભાગમાં જગ્યા પામે દ્રવ્યો રહેલા છે તેટલા ભાગને
'લોકાકાશ' કહેવાય છે, અને જેટલો ભાગ અન્ય થાય દ્રવ્યોથી
ખાલી છે તેને 'અલોકાકાશ' કહેવાય છે 'ખાલી જગ્યા' કહેવાય
છે તેનો અર્થ 'એટલું આકાશ' એવો વાચ્ય છે

૬ કાળ-અસંખ્ય કાળ દ્રવ્યો છે, આ લોકના અસંખ્ય પ્રદેશો
છે તે દરેક પ્રદેશ ઉપર એક એક કાળ દ્રવ્ય રહેલું છે અસંખ્ય
કાળાદુઓ છે તે બધાય એક બીજાથી છુટા છે, વસ્તુમાં રૂપાતર
(ફેરફાર) થવામાં નિમિત્તરૂપ આ દ્રવ્ય ઓળખાય છે

આ છ દ્રવ્યોને સર્વજ્ઞ સિવાય કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ જાણી શકે
નહિ મર્વજ્ઞદેવે જ આ છ દ્રવ્યો બ્રહ્મા છે અને તેઓએ જ તેનું
સાચું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેથી સર્વજ્ઞના સત્ય માગી સિવાય અન્ય
કોઈ જગ્યાએ છ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ કોઈ શકે જ નહિ દેવ કે માણસ

અપૂર્ણ જીવો તે દ્રવ્યોને જાણી શકે નહિ, માટે છ દ્રવ્યના સ્વરૂપની સાચી સમજણ જરૂરી બેઠીએ.

—ટોપી ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ—

જુઓ, આ લુગડાની ટોપી છે, તે અનત પરમાણુઓ લેગા થઈને બનેલી છે અને તે ફાટી જતા પરમાણુઓ 'છૂટા' થાય છે, આ રીતે લેગા થયું અને છૂટા થયું એવો પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે, વળી આ ટોપી સફેદ છે, બીજી કોઈ કાળી, રાત્રી વગેરે રંગની ટોપી પણ હોય છે, રંગ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું ચિહ્ન છે, તેથી જે નજરે દેખાય છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે (૧) 'આ ટોપી છે પણ જોપડી નથી' એમ જાણનાર જ્ઞાન છે અને જ્ઞાન તે જીવનું ચિહ્ન છે તેથી જીવ પણ સિદ્ધ થયો. (૨) હવે વિચારીએ કે ટોપી ક્યા રહેલી છે? જો કે નિશ્ચયથી તો ટોપી ટોપીમા જ છે, પરંતુ ટોપી ટોપીમા જ છે એમ કહેવાથી ટોપીનો બરાબર ખ્યાલ ન આવી શકે, તેથી નિમિત્ત તરીકે "અમુક જગ્યામા ટોપી રહેલી છે" એમ જોળખાવાય છે 'જગ્યા' કહેવાય છે તે આઠાશદ્રવ્યનો અમુક ભાગ છે આ રીતે આઠાશદ્રવ્ય સિદ્ધ થયું. (૩)

હવે આ ટોપી બેવડી વળે છે ટોપી બ્યારે સીધી હતી ત્યારે આઠાશમા હતી અને બેવડી છે ત્યારે પણ આઠાશમા જ છે, તેથી આઠાશના નિમિત્ત વડે ટોપીનું બેવડાપણું જોળખી ચકાસું નથી તો પછી ટોપીની બેવડી ચવાની ક્રિયા થઈ એટલે કે પહેલા તેનું ક્ષેત્ર લાખું હતું હવે તે ટુકડા ક્ષેત્રમા રહેલી છે—આ રીતે ટોપી ક્ષેત્રાતર થઈ છે અને તે ક્ષેત્રાતર થવામા જે વસ્તુ નિમિત્ત છે તે ધર્મદ્રવ્ય છે—(૪) હવે ટોપી વળાકરૂપે સ્થિર પડી છે, તો સ્થિર પડી છે એમા તેને કોણું નિમિત્ત છે? આઠાશ દ્રવ્ય તો માત્ર જગ્યા આપવામા નિમિત્ત છે ટોપી ચાલે કે સ્થિર રહે તેમા આઠાશનું નિમિત્ત નથી, બ્યારે ટોપીએ સીધી દશામાથી વાકી દશારૂપે થવા માટે ગમન કર્યું ત્યારે ધર્મદ્રવ્યનું નિમિત્ત હતું,

તો હવે સ્થિર રહેવાની ક્રિયામાં તેના કરતા વિરુદ્ધ નિમિત્ત
 ભેદજો, ગતિમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત હતુ હવે સ્થિર રહેવાના
 અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ છે-(૫) ટોપી પહેલા સીધી હતી,
 અત્યારે વાકો છે અને હવે પછી અમુક વખત તે રહેશે-આમ
 જણાયુ ત્યાં 'કાગ' સિદ્ધ થઈ ગયો ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય અથવા
 તો જુનુ-નવુ, દિવસ, કલાક વગેરે જે ભેદો પ્રવેશે છે તે ભેદો કોઈ
 એક મૂળ વસ્તુ વગર કોઈ શકે નહિ, ઉપયુક્ત બધા ભેદો કાગ
 દ્રવ્યના છે, જો કાગ દ્રવ્ય ન હોય તો 'નવુ-જુનુ', 'પહેલા-પછી'
 એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે શકે, માટે કાગદ્રવ્ય સિદ્ધ વ્યુત્પન્ન
 આ રીતે ટોપી ઉપરથી છ દ્રવ્યો સિદ્ધ થયા

આ છ દ્રવ્યોમાની એક પણ દ્રવ્ય ન હોય તો જગત વ્યવહાર
 ચાલી શકે નહિ જો પુરૂંગલ ન હોય તો ટોપી જ ન હોય, જો
 જીવ ન હોય તો ટોપીનું હોવાપણું કોણ નક્કી કરે ? જો આકાશ
 ન હોય તો ટોપી ક્યા છે તે જાણખાવી શકાય નહિ, જો ધર્મદ્રવ્ય
 અને અવર્મદ્રવ્ય ન હોય તો ટોપીમાં વતો ફેરફાર (મેત્રાતર અને
 સ્થિરતા) જાણખાવી શકાય નહિ, અને જો કાગદ્રવ્ય ન હોય તો
 'પહેલા' જે ટોપી સીધી હતી તે જ 'અત્યારે' વાકો છે-એમ
 પૂર્વે અને પછી ટોપીનું હોવાપણું નક્કી ન થઈ શકે, માટે
 ટોપીને મિદ્ધ કરવા માટે છજો દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવો
 પડે છે જગતની કોઈ પણ એક વસ્તુને વ્યુત્પત્તા વ્યકતપણે કે
 અવ્યકતપણે છ એ દ્રવ્યનો સ્વીકાર થઈ જાય છે

મનુષ્ય શરીર ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ

આ શરીર તો નજરે દેખાય છે તે પુરૂંગલનું જાનેલું છે અને
 શરીરમાં જીવ રહેલો છે જીવ અને પુરૂંગલ એક આકાશની જ્યાંમા
 રહ્યા હોવા છતાં જાને જુદા છે, જીવનો સ્વભાવ બાણવાનો છે અને
 પુરૂંગલનું જાનેલું આ શરીર કાંઈ બાણનું નથી શરીરનો કોઈ ભાગ
 કપાઈ જવા છતાં જીવનું સંજ્ઞા કપાઈ જતું નથી, જીવ તો આખો જ
 રહે છે કેમ કે શરીર અને જીવ સદાય જુદા જ છે જાનેલું સ્વરૂપ

જુદું છે અને બનેના કામ પણ જુદા જ છે આ જીવ અને પુદ્-
ગલ તો સ્પષ્ટ છે-(૧-૨) જીવ અને શરીર કયા રહેલા છે ?
અસુક ઠેકાણે પાચ કૂટ જગ્યામાં, બે કૂટ જગ્યામાં વગેરેમાં રહેલા
છે, આ રીતે ‘જગ્યા’ કહેતા આકાશદ્રવ્ય સિદ્ધ થયું - (૩)

એ ધ્યાન રાખવું કે જીવ અને શરીર આકાશમાં રહ્યા છે એમ
કહેવાય છે ત્યાં ખરેખર જીવ, શરીર અને આકાશ ત્રણે સ્વતંત્ર
જુદા જુદા જ છે, કોઈ એક બીજાના સ્વરૂપમાં ધૂસી ગયા નવી
જીવ તો જાણનાર સ્વરૂપે જ રહ્યો છે, રગ, ગંધ વગેરે શરીરમાં
જ છે પણ આકાશ કે જીવ વગેરે કોઈમાં તે નથી, આકાશમાં રગ,
ગંધ, વગેરે નથી તેમજ જ્ઞાન પણ નવી, તે અરૂપી-અચેતન છે,
જીવમાં જ્ઞાન છે પણ રગ, ગંધ વગેરે નથી એટલે તે અરૂપી—
ચેતન છે, પુદ્ગલમાં રગ, ગંધ વગેરે છે પણ જ્ઞાન નથી એટલે તે
રૂપી-અચેતન છે, આ રીતે ત્રણે દ્રવ્યો એક બીજાથી જુદા—સ્વતંત્ર
છે સ્વતંત્ર વસ્તુઓને કોઈ બીજી વસ્તુ કાઢી કરી શકે
નહિ જો એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ કાંઈ દરતી હોય તો
વસ્તુને સ્વતંત્ર કેમ કહેવાય ?

જીવ, પુદ્ગલ અને આકાશ નહીં કયાં હવે કાળ નહીં કરીએ,
“તમારી ઉમર કેટલી ?” એમ પૂછવામાં આવે છે, (ત્યાં ‘તમારી’
એટલે શરીર અને જીવ બંનેની ઉમરની વાત સમજવી) શરીરની
ઉમર ૪૦-૫૦ વર્ષો વગેરેની કહેવાય છે અને જીવ અનાદિ અનંત
હોવાપણે છે ‘આ મારા દરતા પાચ વર્ષ’ નાના, આ પાચ વર્ષ
‘મોટા’ એમ કહેવાય છે, ત્યાં શરીરના દરથી નાના-મોટાપણાની
વાત નથી પણ કાળ અપેક્ષાએ નાના-મોટાપણાની વાત છે, જો
કાળદ્રવ્યની અપેક્ષા ન હોય તો ‘આ નાનો, આ મોટો, આ બાળક,
આ યુવાન, આ વૃદ્ધ’ એમ ઠીક શકાય નહિ બુની નવી દશા
બદલાયા કરે છે તે ઉપરથી કાળ દ્રવ્યનું હોવાપણું નક્કી વાય છે (૪)

ડ્યારેક જીવ અને શરીર ફિયર હોય છે અને ડ્યારેક ગમન
દરતા હોય છે સ્થિર હોવા વખતે તેમજ ગમન કરતી વખતે-બંને

ખતે તે આકાશમા જ છે, એટલે આકાશ ઉપરથી તેમણે ગમન
સ્થિર રહેવાપણું નક્કી થઈ ચડ્યું નથી ગમનરૂપદશા અને સ્થિર
રહેવારૂપ દશા એ બંનેને જુદા જુદા ઓળખવા માટે તે બંને
દશામા જુદા જુદા નિમિત્તરૂપ એવા બે દ્રવ્યોને ઓળખવા પડશે
ધર્મદ્રવ્યના નિમિત્તવડે જીવ-પુદ્ગલનું ગમન ઓળખી શકાય છે
અને અધર્મદ્રવ્યના નિમિત્ત વડે જીવ-પુદ્ગલની સ્થિરતા ઓળખી
શકાય છે જો આ ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્યો ન હોય તો ગમન
અને સ્થિરતાના જોઈને ઓળખી શકાય નહીં (૫-૬)

જો કે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યો જીવ-પુદ્ગલને કાંઈ ગતિ કે સ્થિતિ
કરવાના નહોતે નથી, પરંતુ એક દ્રવ્યના ભાવને અન્યદ્રવ્યની
અપેક્ષા વગર ઓળખાવી શકાતા નથી જીવના ભાવને
ઓળખવા માટે અજીવની અપેક્ષા આવે છે, જાણે તે જીવ-એન
કહેતા જ “જાણપણા વગરના અન્ય દ્રવ્યો છે તે જીવ નથી”
એમ અજીવની અપેક્ષા આની જાય છે જીવ અમુક જગ્યાએ છે
એમ ખતાવતા આકાશની અપેક્ષા આવે છે આ પ્રમાણે છએ
દ્રવ્યોમા અરસપરસ સમજી લેવું એક આત્મદ્રવ્યનો નિર્ણય કરતા
છએ દ્રવ્યો જણાય છે, એ જ્ઞાનની વિશાળતા છે અને જ્ઞાનને
સ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યોને લાપી લેવાનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે એ
દ્રવ્યને સિદ્ધ કરતા છએ દ્રવ્યો સિદ્ધ થઈ જાય છે તેમ દ્રવ્યની
પરાધીનતા નથી પરંતુ જ્ઞાનનો મહિમા છે જે પદાર્થ હોય તે
જ્ઞાનમા જરૂર જણાય, પૂર્ણ જ્ઞાનમા જેટલું જણાય તે સિવાય અન્ય
કાંઈ આ જગતમા નથી પૂર્ણ જ્ઞાનમા છ દ્રવ્યો જણાયા છે, ૭
દ્રવ્યથી અધિક ખીલું કાંઈ નથી

—કર્મો ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ—

કર્મો તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે, જીવના વિકારો ભાવના
નિમિત્તથી તે રહેલા છે, કેટલાક કર્મો બધરૂપે સ્થિર થયા છે તેને
અધર્મોક્તિશકાયનું નિમિત્ત છે, કાંઈ કર્મો જોઈ ઉદયમા આવીને

ખરી બાય છે, ખરી જવામાં ક્ષેત્રાતર થાય છે તેમાં તેને ધર્માસ્તિ-કાયત્વ નિમિત્ત છે, કર્મની સ્થિતિ ઝહેવાય છે કે ૭૦ ટોડાકોડીનું કર્મ અથવા અતરસુહૂર્તનું કર્મ, એમાં 'કાળ' દ્રવ્યની અપેક્ષા આવે છે, ઘણા કર્મપરનાણુઓ એક મેત્રે રહેવામાં આકાશદ્રવ્યની અપેક્ષા છે આ રીતે છ દ્રવ્યો સિદ્ધ થયા

—દ્રવ્યોની સ્વતન્ત્રતા—

આ ઉપરથી એ યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે કે જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય (-કર્મ) બંને તદ્દન જુદી જુદી વસ્તુઓ છે, અને બંને પોતપોતામાં સ્વતન્ત્ર છે, કોઈ એક ખીજામાં કોઈ જ કરતા નથી જો જીવ અને કર્મો ભેગા થઈ બાય તો આ જગતમાં ૭ દ્રવ્યો જ રહી શકે નહિ, જીવ અને કર્મ સદાય જુદા જ છે દ્રવ્યોનો સ્વભાવ અનાદિ-અનંત ટકીને સમયે સમયે બદલાવાનો છે બધાય દ્રવ્યો પોતાની તાકાતથી સ્વતન્ત્રપણે અનાદિ અનંત ટકીને પોતે જ પોતાની હાલત બદલાવે છે જીવની હાલત જીવ બદલાવે છે, પુદ્ગલની હાલત પુદ્ગલ બદલાવે છે પુદ્ગલનું કોઈ જીવ કરે નહિ અને જીવનું કોઈ પુદ્ગલ કરે નહિ

—ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ—

દ્રવ્યનો કોઈ કર્તા નથી ને કોઈ કર્તા હોય તો તેણે દ્રવ્યોને કઈ રીતે બનાવ્યા? શેમાંથી બનાવ્યા? તે કર્તા પોતે શેનો બન્યો? જગતમાં છ દ્રવ્યો પોતાના સ્વભાવથી જ છે, તેનો કોઈ કર્તા નથી. કોઈ પણ નવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી કોઈ પણ પ્રયોગે કરીને નવા જીવની કે નવા પરમાણુની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ, પણ જે પદાર્થ હોય તે જ રૂપાતર થાય અર્થાત્ જે દ્રવ્ય હોય તે નાશ પામે નહિ, જે દ્રવ્ય ન હોય તે ઉત્પન્ન થાય નહિ અને જે દ્રવ્ય હોય તે પોતાની હાલત ક્ષણેક્ષણે બદલ્યો જ કરે, આવો નિયમ છે. આ સિદ્ધાંતને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ અર્થાત્ નિત્ય ટકીને બદલવું (permanency with a change) કહેવાય છે.

દ્રવ્યનો કોઈ મનાવનાર નથી માટે નવું સાતમું કોઈ દ્રવ્ય થઈ શકતું નથી, અને કોઈ દ્રવ્યનો કોઈ નાશ કરનાર નથી માટે છ દ્રવ્યોમાથી કદી જોછા થતા નથી સાતમતપણે છ જ દ્રવ્યો છે સપૂર્ણ જ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞ ભગવાને છ દ્રવ્યો બાધ્યા અને તે જ ઉપદેશમા દિન્યવાળી દ્વારા કહ્યા સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવપ્રાપ્તિત પરમ સત્યમાર્ગે સિવાય આ છ દ્રવ્યનું સાચું સ્વરૂપ જીજ્ઞે કયાય છે જ નહિ

—દ્રવ્યની શક્તિ (શુભ)—

દ્રવ્યની ખાસ શક્તિ (ચિત્ત, વિશેષ શુભ) સળખી પૂરે સંક્ષિપ્તમા કહેવાઈ યુ છે, એક દ્રવ્યની જે ખાસ શક્તિ હોય તે અથ દ્રવ્યોમા હોતી નથી, તેથી ખાસ શક્તિ વડે દ્રવ્યના સ્વરૂપને જોળખી શકાય છે જેમ કે-જ્ઞાન તે જીવ દ્રવ્યની ખાસ શક્તિ છે, જીવ સિવાયના અન્ય કોઈ દ્રવ્યમા જ્ઞાન નથી, તેથી જ્ઞા શક્તિ વડે જીવ જોળખી શકાય છે

અહીં હવે દ્રવ્યોની સામાન્યશક્તિ સળખી ચોડું કહેવામા આવે છે જે શક્તિ બધા દ્રવ્યોમા હોય તેને સામાન્યશક્તિ (સામાન્યશુભ) કહેવાય છે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, અશુદ્ધધુત્વ અને પ્રદેશત્વ આ છ સામાન્ય શુભો મુખ્ય છે, તે બધા જ દ્રવ્યોમા છે

૧-અસ્તિત્વશુભને લીધે દ્રવ્યના હોવાખજાનો કદી નાશ થતો નથી દ્રવ્યો અમુક કાળ માટે છે અને પછી નાશ પામે છે-એમ નથી, દ્રવ્યો નિત્ય ટકી રહેનારા છે. જો અસ્તિત્વશુભ ન હોય તો વસ્તુ જ હોઈ શકે નહિ, અને જો વસ્તુ જ ન હોય તો સમબલવાનું કોને ?

૨-વસ્તુત્વશુભને લીધે દ્રવ્ય ચોતાનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરે છે, જેમ ઘડો પાટીને ધારજી કરે છે તેમ દ્રવ્ય ચોતે જ ચોતાના શુભ-પર્યાયોનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરે છે એક દ્રવ્ય જીભા કોઈનું કાર્ય કરતું નથી

૩-દ્રવ્યત્વગુણને લીધે દ્રવ્ય નિરતર એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં દ્રવ્યા ઢરે છે-પરિણમ્યા કરે છે દ્રવ્ય પ્રકાશ અસ્તિત્વ હોવા છતાં તે સદા એક સરખું (ફટમ્થ) નથી પરંતુ નિરતર નિત્ય બદલતું-પરિણામી છે એ દ્રવ્યમાં પરિણમન ન હોય તો જીવને સ સારદશાનો નાશ થઈને મોક્ષદશાની ઉત્પત્તિ કેમ થાય? શરીરની બાહ્ય દશામાંથી યુવક દશા કેમ થાય? છ એ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વ શક્તિ હોવાથી બધાય સ્વતંત્રપણે પોતપોતાની પર્થોપમાં પરિણમી રહ્યા છે, કેાઈ દ્રવ્ય પોતાની પર્થોપ પરિણામવા માટે બીજા દ્રવ્યની મદદ કે અસર સંખતુ નથી

૪-પ્રમેયત્વગુણને લીધે દ્રવ્યો જ્ઞાનમાં જણાય છે છ એ દ્રવ્યોમાં આ પ્રમેયશક્તિ હોવાથી જ્ઞાન જાણે દ્રવ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકે છે એ વસ્તુમાં પ્રમેયત્વ ગુણ ન હોય તો “આ વસ્તુ છે” એમ તે પોતાને કેવી રીતે જણાવી શકે? જગતનો કેાઈ પદાર્થ જ્ઞાનદ્વારા અગમ્ય નથી, આત્મામાં પ્રમેયત્વ ગુણ હોવાથી આત્મા પોતે પોતાને જાણી શકે છે

૫-આગુરુદ્વિધુત્વગુણને લીધે દરેક વસ્તુ નિજ નિજ સ્વરૂપે જ દેખી રહે છે જીવ બદલીને કદી પરમાણુરૂપે થઈ જતો નથી, પરમાણુ બદલીને કદી જીવરૂપે થઈ જતા નથી જડ સહાય જડ-રૂપે અને ચેતન સહાય ચેતનરૂપે જ રહે છે જ્ઞાનનો ઉપાડ વિકાર દશામાં ગમે તેટલો ઓછો થાય તો પણ જીવદ્રવ્ય તદ્દન જ્ઞાન વગરનું થઈ જાય-એમ બ્દી ન બને. આ શક્તિને લીધે દ્રવ્યના ગુણો છૂટા પડી જતા નથી, તેમજ કોઈ એ વસ્તુ એકરૂપ થઈને ત્રીજી નવી બાતની વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, કેમ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ કદાપિ અન્યથા થતું નથી

૬-પ્રદેશત્વગુણને લીધે દરેક દ્રવ્યોને પોતપોતાનો આકાર દોાય છે દરેક દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વ આકારમાં જ રહે છે સિદ્ધ-

દયા થતા એક જીવ બીજા જીવમા ભળી જતો નથી પણ દરેક જીવ પોતાનો પ્રદેશાકારમા સ્વતંત્રપણે ટકી રહે છે

આ છ સામાન્યગુણો મુખ્ય છે, આ સિવાય બીજા સામાન્ય ગુણો પણ છે આ રીતે ગુણોદ્વારા દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટતાથી બહારી શકાય છે

—પ્રથો જ ન ભૂત—

આ રીતે છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યું આ છ દ્રવ્યોમા સમયે સમયે પરિણમન થાય છે તેને ‘પર્યાય’ (હાલત, અવસ્થા, condition) કહેવાય છે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યોની પર્યાય તો સદાય શુદ્ધ જ છે, બાકીના જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોમા શુદ્ધ પર્યાય હોય છે અથવા અશુદ્ધ પર્યાય પણ હોઈ શકે છે

જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોમાથી પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યમા જ્ઞાન નથી, તેનામા બાણપણું નથી અને તેથી તેનામા જ્ઞાનની બિંદાઈરૂપ ભૂલ નથી, માટે પુદ્ગલને સુખ કે દુઃખ હોતા નથી સાચા જ્ઞાન વડે સુખ અને બિંધા જ્ઞાન વડે દુઃખ થાય છે, પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્યમા જ્ઞાન ગુણ જ નથી તેથી તેને સુખદુઃખ નથી, તેનામા સુખગુણ જ નથી આમ હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યને તો અશુદ્ધકથા હો કે શુદ્ધકથા હો—અને સમાન છે, શરીર પુદ્ગલદ્રવ્યની અવસ્થા છે માટે શરીરમા સુખ-દુઃખ થતા નથી, શરીર નીરોગ હો કે રોગી હો તે સાથે સુખ-દુઃખનો સંભવ નથી

—હવે બાકી રહ્યો બાણનારો જીવ—

છએ દ્રવ્યોમા આ એક જ દ્રવ્ય જ્ઞાનસામર્થ્યવાન છે, જીવમા જ્ઞાનગુણ છે અને જ્ઞાનનું ફળ સુખ છે તેથી જીવમા સુખ ગુણ છે બે સાચું જ્ઞાન ઠરે તો સુખ હોય, પરંતુ જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને બોળાવતો નથી અને જ્ઞાનથી જીવી બીજા વસ્તુઓમા સુખની

કલ્પના કરે છે, આ તેના જ્ઞાનની ભૂલ છે અને તે ભૂલને લીધે જ
જીવને દુઃખ છે. અજ્ઞાન તે જીવની અશુદ્ધ પર્યાય છે જીવની અશુદ્ધ
પર્યાય તે દુઃખ હોવાથી તે દશા દાળીને સાચા જ્ઞાન વડે શુદ્ધ
દશા કરવાનો ઉપાય સમજાવવામા આવે છે, કેમ કે બધા જ જીવો
સુખ ઇચ્છે છે અને સુખ તો જીવની શુદ્ધદશામા જ છે, માટે જે
દ્રવ્યો બધ્યા તેમાના જીવ સિવાયના પાત્ર દ્રવ્યોના ગુણ પર્યાય
સાથે તો જીવને પ્રયોજન નથી પણ પોતાના ગુણ-પર્યાય સાથે જ
જીવને પ્રયોજન છે

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના પાત્રમા અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઇ

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય છઠ્ઠો

—ભૂમિકા—

૧ પહેલા અધ્યાયના ચોલા સૂત્રમા સાત તરવો કહ્યા છે અને તે તરવોની થથાથ શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે-એમ પહેલા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમા બહુ છે બીજાથી પાચમા અધ્યાય સુધીમા જીવ અને અજીવ તરવનુ વર્ણન કર્યું, આ અધ્યાય તથા સાતમા અધ્યાયમા આસત્રવ તરવનુ સ્વરૂપ સમજાવવામા આવ્યુ છે આસત્રની વ્યાખ્યા પૂર્વે ૨૩ મા પાને આપી છે તે અહીં લાગુ પડે છે

૨ સાત તરવોની સિદ્ધિ

(જદતદ્રવ્યસમૂહ ૧ ૭૧-૭૨ ના આધારે)

આ જગતમા જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો છે અને તેમના પરિણામનથી આત્મવ, બધ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તરવો વાય છે આ રીતે જીવ, અજીવ, આત્મવ, બધ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તરવો છે

હવે અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-હે ગુરુદેવ ! (૧) જો જીવ તથા અજીવ એ બંને દ્રવ્યો એકાતે (-સર્વથા) પરિણામી જ હોય તો તેમના સંયોગ પર્યાવરણ એક જ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે, અને (૨) જો તેઓ સર્વથા અપરિણામી હોય તો જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય એવા બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે ને આમ છે તો આસત્રવાદિ તરવો કઈ રીતે સિદ્ધ થાય છે ?

શ્રીગુરુ તેનો ઉત્તર કહે છે કે-જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો ‘કવચિત્-પરિણામી’ હોવાથી બાકીના પાચ તરવોનુ કથન ન્યાયયુક્ત સિદ્ધ થાય છે

(૧) 'કથયિત્-પરિણામીપણુ' તેનો અર્થ છે તે કહેવાય છે જેમ સ્ફટિકમણિ છે તે ભે કે સ્વભાવથી નિર્મળ. તેાપણુ બાસુક પુખ્ત વગેરેની સમીપે પોતાની લાયકાતના કારણે પર્થિયાતર પરિણુતિ ગ્રહણ કરે છે, પર્થિયામા સ્ફટિકમણિ ભે કે ઉપાધિનુ ગ્રહણ કરે છે તેાપણુ નિશ્ચયથી પોતાનો જે નિર્મળસ્વભાવ છે તેને તે છોડતો નથી તેમ જીવનો સ્વભાવ પણુ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિ નયથી તેા સદ્ગત શુદ્ધ ચિન્તાનક જોડુપ છે પરંતુ જાનાદિ કર્મજનકરૂપ પર્થિયાને પોતે વશ થવાથી તે રાગાદિ પરદ્રવ્ય ઉપાધિ પર્થિયાને ગ્રહણ કરે છે પર્થિયામા જીવ ભે કે પર પર્થિયાપણે (પર દ્રવ્યના લક્ષે થતા અશુદ્ધ પર્થિયાપણે) પરિણુતિ છે તેાપણુ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધસ્વરૂપને છોડતો નથી પુદ્ગલદ્રવ્યનુ પણુ તેમ જ થાય છે આ કારણે જીવ અજીવનુ પરસ્પર અપેક્ષાસહિત પરિણુમન હોતુ તે જ 'કથયિત્-પરિણામીપણુ' શબ્દનો અર્થ છે.

(૨) આ પ્રમાણે 'કથયિત્-પરિણામીપણુ' સિદ્ધ થતા જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગની પરિણુતિ (-પરિણામ)થી રચાયેલા જાતોના આસ્રવાદિ પાથ તરવો સિદ્ધ થાય છે જીવમા આસ્રવાદિ પાથ તરવોના પરિણુમન વખતે પુદ્ગલકર્મરૂપ નિમિત્તનો સદ્ભાવ કે અભાવ હોય છે અને પુદ્ગલમા આસ્રવાદિ પાથ તરવોના પરિણુમનમા જીવના ભાવરૂપ નિમિત્તનો સદ્ભાવ કે અભાવ હોય છે આથી જ સાત તરવોને 'જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગની પરિણુતિથી રચાયેલા' કહેવાય છે, પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલની વેગી પરિણુતિ થઈને જાતોના પાથ તરવો થાય છે જેમ ન સમજવું.

પૂર્વોક્ત જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યોને આ પાંચ તરવોમા મેળવતા કુલ સાત તરવો થાય છે, અને તેમા પુણ્ય પાપને જુદાં અણુવામા આવે તેા નવ પદાર્થો થાય છે પુણ્ય અને પાપ નામના બે પદાર્થોનો અતર્ભાવ (તમાવેશ) અલેખનયે આસ્રવ-જાથ પદાર્થમા કરવામા આવે ત્યારે સાત તરવો કહેવામા આવે છે.

૩

સાત તત્ત્વોનું પ્રયોજન

(૫૬૮ દ્રવ્યસંગ્રહ પા ૭૨-૭૩ ના આધારે)

શિષ્ય ફરી પ્રશ્ન કરે છે કે-હો ભગવન્! જો કે જીવ, અજીવનું કથયિત-પરિણામીપણું માનતા બૌદ્ધપ્રધાન પર્થોધાર્યિકનયની અપેક્ષાએ સાત તત્ત્વો સિદ્ધ થઈ ગયા, તોપણ તેનાથી જીવનું શુ પ્રયોજન સિદ્ધ થયું ?-કારણ કે, જેમ અભેદનયથી પુણ્ય-પાપ એ બે પદાર્થોનો સાત તત્ત્વોમાં અતર્કાવ પ્રથમ ડયો છે તે જ પ્રમાણે વિશેષ અભેદનયની વિવક્ષામા આસ્રવાદિ પદાર્થોનો પણ જીવ અને અજીવ એ બે જ પદાર્થોમા અતર્કાવ ઠરી લેવાથી એ બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થઈ જશે

શ્રીગુરુ તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે-ક્યા તત્ત્વો હેય છે અને અને ક્યા તત્ત્વો ઉપાદેય છે તેનું પરિજ્ઞાન થાય એ પ્રયોજનથી આત્મવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે

હેય, ઉપાદેય તત્ત્વો ક્યા છે તે કહે છે અક્ષય અનત સુખ તે ઉપાદેય છે, તેનું વારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સ્વર અને નિર્જરા છે, તેનું વારણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ આત્મ તત્ત્વસ્વરૂપતા સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તથા આચરણલક્ષણ સ્વરૂપ નિશ્ચય-રત્નત્રય છે, તે નિશ્ચયરત્નત્રયને સાધવા માગનાર જીવે વ્યવહારરત્નત્રય શુ છે તે સમજીને પરદ્રવ્યો તેમજ રાગ ઉપરથી પોતાનું લક્ષ ઉઠાવી લઈ નિજ આત્માના ત્રિકાળી સ્વરૂપ તરફ પોતાનું લક્ષ વાળવું જોઈએ, એ પ્રમાણે કરતા નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે, અને તેના જોરે સ્વર, નિર્જરા તથા મોક્ષ પ્રગટે છે માટે એ ત્રણ તત્ત્વો ઉપાદેય છે

કહે હેયતત્ત્વો ક્યા છે તે કહે છે આકુળતાને ઉત્પન્ન કરનારા એવા નિગોદ-નરકાદિ ગતિના દુઃખ તેમજ ધ્વન્નિયોદ્ધારા ઉત્પન્ન થયેલ કલ્પિત સુખ તે હેય (-છોડવા યોગ્ય) છે, તેનું કારણ સંસાર છે, તે સંસારનું વારણ આત્મવ તથા બધ એ બે તત્ત્વો છે, પુણ્ય-પાપ બંને બધતત્ત્વ છે, તે આસ્રવ તથા બધનું વારણ, પૂર્વે

કહેલા નિશ્ચય તેમજ વ્યવહારરત્નત્રયથી વિપરીત લક્ષણના ધારક એવા મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર એ ત્રણ છે તેથી આસવ અને બધ એ બે તરવો હેય છે.

આ પ્રમાણે હેવ અને ઉપાદેય તરવોનું જ્ઞાન વચ્ચે માટે સાત તરવોનું સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓ નિરૂપણ કરે છે.

૪ તત્ત્વની શ્રદ્ધા કયારે થઈ કહેવાય ?

(૧) જૈનશાસ્ત્રોમા કહેલા છવના ત્રસ-સ્થાવર વગેરે કોઢોને, શુભસ્થાન-માર્ગણા વગેરે કોઢોને, છત્ર-પુદ્ગલ વગેરેના કોઢોને તથા વહ્વાદિ કોઢોને તો છવ બાજે છે, પણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોમા કોઈ વિજ્ઞાનના કારણભૂત અને વીતગત્યના થવાના કારણભૂત વસ્તુનું જેવું નિરૂપણ થયું છે તેવું જે બાજુનો નથી તેને છત્ર અને અછત્ર તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

(૨) વળી કેઈ પ્રસંગથી કોઈવિજ્ઞાનના કારણભૂત અને વીતગત્ય-દશાના કારણભૂત વસ્તુના નિરૂપણનું બાજુનું માત્ર શાસ્ત્રાનુસાર હોય, પરંતુ પોતાને પોતારૂપ બાજીને તેમા પરનો અથ પણ (માન્યતામા) ન મેળવવો તથા પોતાનો અથ પણ (માન્યતામા) પરમા ન મેળવવો-એવું શ્રદ્ધાન બના મુખી છત્ર ન કરે ત્યાં મુખી તેને છત્ર અને અછત્રતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

(૩) જેમ અન્ય મિથ્યાદર્શિ નિર્ધાર વિના (-નિશ્ચય વગર) પર્યાયબુદ્ધિથી (-દેહ દર્શિથી) બાજુપણામા તથા વહ્વાદિમા અહિ બુદ્ધિ ધારે છે તેમ જે છત્ર આત્માશ્રિત જ્ઞાનાદિમા તથા શરીરાશ્રિત થતી ઉપદેશ, ઉપચારસાદિ ક્રિયામા પોતાપણું માને છે, તેને છત્ર-અછત્રતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી એવો છત્ર જાઈ વખત શાસ્ત્રાનુસાર સાચી વાત પણ બોલે પરંતુ ત્યાં તેને અતરંગ નિર્ધારરૂપ શ્રદ્ધા નથી, તેથી, જેમ કંઢી મનુષ્ય માતાને, માતા કહે તોપણ તે શાણો નથી તેમ, આ છત્ર પણ સમ્યક્દર્શિ નથી.

(૪) વળી તે જીવ, કોઈ જીવનની જ વાત કરતો હોય તેમ આત્માનું કથન કરે છે, પરંતુ ‘એ આત્મા : હું જ છું’ એવો ભાવ તેને ભાસતો નથી વળી જેમ કોઈ જીવને જીવથી ભિન્ન બતાવતો હોય તેમ આ આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા પ્રરૂપે છે પરંતુ ‘હું એ શરીરાદિકથી ભિન્ન છું’ એવો ભાવ તેને ભાસતો નથી, તેને જીવ-અજીવની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

(૫) પયોયમા (-વર્તમાન કથામા) જીવ-પુદ્ગલના પરસ્પર નિમિત્તથી અનેક ક્રિયા થાય છે તે સર્વને જો દ્રવ્યોના મેળાપથી બનેલી માને છે, પણ ‘આ જીવની ક્રિયા છે અને આ પુદ્ગલની ક્રિયા છે’ એમ ભિન્ન ભિન્ન ભાવ તેને ભાસતો નથી, આવો ભિન્ન ભાવ ભાત્યા વિના તેને જીવ-અજીવનો સાચો શ્રદ્ધાની કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવ-અજીવને બાલુવાનું પ્રયોજન તો એ જ હતું, તે બાને વધુ નહિ

(જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૨૯)

(૬) જ્યાં સુધી આવી યથાર્થ શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાં સુધી જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ થતો નથી-એમ પહેલા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમા * કહ્યું છે તેમા ‘સત્’ શબ્દથી જીવ પોતે ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ શુ છે તે સમજવા હ્યું છે અને ‘અસત્’ શબ્દથી એ બતાવ્યું છે કે-જીવમા થતો વિકાર જીવમાથી ટાળી શકાય છે માટે તે પર છે પરવસ્તુઓ અને આત્મા ભિન્ન હોવાથી કોઈ પરતુ કાઈ ઠરી શકે નહિ, આત્માની અપેક્ષાએ પરવસ્તુઓ અસત્ છે-નાસ્તિપણે છે આમ યથાર્થ મમજો ત્યારે જ સત્ અસતના વિશેષનું યથાર્થ જ્ઞાન જીવને થાય છે જ્યાંસુધી એવું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી જીવને આસવ ટળે નહીં, જ્યાંસુધી જીવ પોતાનો અને આજીવનો ભેદ જાણે નહીં ત્યાં સુધી તેને વિકાર ટળે નહીં તેથી એ ભેદ સમજાવવા આસવનું સ્વરૂપ છઠ્ઠા તથા સાતમા અધ્યાયોમા કહ્યું છે

આ આમ્રવ-અધિકાર છે તેમાં પ્રથમ યોગના ભેદ
અને તેનું સ્વરૂપ કહે છે—

કાયમદ્મનઃ કર્મયોગઃ ॥૧॥

અર્થ—[કાય વાચ મન] કાયા, વચન અને મનના નવકર્મને
(નિમિત્તે) [કર્મ યોગ] આત્માના પ્રદેશોનું સ્વરૂપ થવું તે યોગ છે

ટીકા

૧ અધ્યાય ૫ સૂત્ર ૨૨ માં ‘ક્રિયા’ શબ્દ કહ્યો છે અને
અહીં ‘કર્મ’ શબ્દ કહ્યો છે તે બંનેનો અર્થ એક જ છે

૨ યોગ—આત્માના પ્રદેશોનું સ્વરૂપ થવું તે, સૂત્રમાં યોગના
બે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે તે નિમિત્ત અપેક્ષાએ છે ઉપાસનરૂપ
યોગમાં ત્રણ પ્રકાર નવી પાંચ એક જ પ્રકાર છે બીજી રીતે યોગના
બે પ્રકાર પાંચી શકાય છે—૧ ભાવયોગ અને ૨ દ્રવ્યયોગ કર્મ-
નોકર્મને ત્રણ કરવાની આત્માની શક્તિવિશેષ તે ભાવયોગ છે,
અને તે શક્તિના કારણે આત્મપ્રદેશોનું પરિસ્પર્શન (અનુભવ થવું)
તે દ્રવ્યયોગ છે—(અહીં ‘દ્રવ્ય’નો અર્થ ‘આત્મ દ્રવ્યના પ્રદેશો’
થાય છે)

૩ આ આમ્રવ અધિકાર છે, યોગ તે આમ્રવ છે—એમ બીજા
સૂત્રમાં કહેશે આ યોગના બે પ્રકાર છે—૧ સક્રિયા યોગ અને
૨ અક્રિયા યોગ’ (શુદ્ધો સૂત્ર ૪)

૪ ભાવયોગ બે કે એક જ પ્રકારનો છે તોપણ નિમિત્ત
અપેક્ષાએ તેના પદર ભેદ પડે છે, જ્યારે તે યોગ મન વરફ વળે
છે ત્યારે તેમાં મન નિમિત્ત હોવાથી, યોગ અને મનનો નિમિત્ત-
નિમિત્તિક સંબંધ બતાવવા માટે, તે યોગને ‘મન યોગ’ કહેવામાં
આવે છે આ જ પ્રમાણે જ્યારે વચન વરફ વળે છે ત્યારે ‘વચન
યોગ’ કહેવાય છે, અને જ્યારે કાયા વરફ વળે છે ત્યારે ‘કાય યોગ’

કહેવાય છે તેમા મન યોગના ચાર પ્રકાર, વચન યોગના ચાર પ્રકાર અને કાયયોગના સાત પ્રકાર છે, એ રીતે નિમિત્તની અષ્ટે ક્ષાએ લાવયોગના કુલ પદ્મ બેઠો પડે છે, (જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રવેશીકા-૩-૨૨૦, ૪૩૨, ૪૩૩)

૫. આત્માના અનંતગુણોમાનો એક 'યોગ' ગુણ છે, તે અનુ-ભવી ગુણ છે તે ગુણની પર્યાયમા બે પ્રકાર પડે છે—
૧-પરિચ્છેદનરૂપ એટલે કે આત્મપ્રદેશોના ઠપનરૂપ અને ૨-આત્મપ્રદેશોની નિશ્ચલતારૂપ—નિઃકપરૂપ પહેલો પ્રકાર તે યોગ ગુણની અશુદ્ધપર્યાય છે અને બીજો પ્રકાર તે યોગ ગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે

આ સૂત્રમા યોગગુણની કપનરૂપ અશુદ્ધપર્યાયને 'યોગ' કહેલ છે.

આત્મવતુ સ્વરૂપ

સ આસ્રવઃ ॥૨॥

અર્થ—[સ] તે યોગની ક્રિયા [આસ્રવ] આત્મવ છે

ટીકા

૧ સક્રમાય યોગ અને અક્રમાય યોગ આસ્રવ અર્થાત્ આત્માના વિકારભાવ છે, એમ આગળ સૂત્ર ૪ મા કહેશે

૨ કેટલાક જીવો કપાયનો અર્થ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કરે છે પણ તે અર્થ પૂરતો નવી મોહના ઉદયમા ભેડાતા જીવને મિથ્યાત્વ-ક્રોધાદિભાવ ધાય છે તે સવતુ નામ સામાન્યપણે 'ક્રમાય' છે (જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૩૧) સમ્યક્દષ્ટિને મિથ્યાત્વભાવ નથી એટલે તેને ક્રોધાદિ ભાવ ધાય તે કપાય છે

■ યોગની ક્રિયા તે નવા જન્મના આત્મવતુ નિમિત્તકારણ છે આ સૂત્રમા કહેલા 'આસ્રવ'શબ્દમા દ્રવ્ય આત્મવનો સમાવેશ ધાય છે યોગની ક્રિયા તો નિમિત્તકારણ છે તેમા પરદ્રવ્યના દ્રવ્યાન્વરૂપ કાર્યનો ઉપચાર જીને આ સૂત્રમા યોગની ક્રિયાને જ આસ્રવ કહેલ છે

એક દ્રવ્યના કારણને બીજા દ્રવ્યના કાર્યમાં મેળવીને વ્યવહાર નયથી ડચન કરવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિ અહીં ગ્રહણ કરીને જીવના ભાવયોગની ક્રિયારૂપ કારણને દ્રવ્યકર્મના કાર્યમાં મેળવીને આ સૂત્રમાં કથન કર્યું છે, આવા વ્યવહારનયને આ શાસ્ત્રના નેગમનયે કથન કર્યું કહેવાય છે, કેમ કે યોગની ક્રિયામાં દ્રવ્ય કર્મરૂપ કાર્યનો સંકલ્પ કરવામાં આવ્યો છે

૪ પ્રશ્ન — જાનવને જાણવાની શું જરૂર છે ?

ઉત્તર — હું ખરું કારણ શું છે તે જાણવા સિવાય હું ખરું ટાળી શકાય નહિ, મિથ્યાત્વાદિક ભાવ પોતે જ હું ખમય છે, તેને જેમ છે તેમ ન જાણું તો તેનો અભાવ પણ જીવ ન કરે અને તેથી જીવને હું ખરું રહે, માટે આસવને જાણવો આવશ્યક છે

(જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૮૨)

૫ પ્રશ્ન — અનાદિથી જીવની આત્મવતરવની વિપરીત શ્રદ્ધા શું છે ?

ઉત્તર — મિથ્યાત્વ-સાગાદિક પ્રગટ હું ખરું હાયક છે છતાં તેનું સેવન કરવાથી સુખ ધશે એમ માનવું તે આત્મવ તરવની વિપરીત શ્રદ્ધા ॥

૬ પ્રશ્ન — સૂત્ર ૧-૨ માં યોગને આસ્રવ કહ્યો ॥ અને અન્યત્ર તો મિથ્યાત્વાદિને આસ્રવ કહ્યા — તેનો શું ખુલાસો છે ?

ઉત્તર — સક્રિયા યોગ અને અક્રિયા યોગ એવા બે પ્રકારનો યોગ ॥ એમ ચોથા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે, માટે સક્રિયા યોગમાં મિથ્યાત્વાદિનો સમાવેશ થઈ જાય છે એમ સમજવું

૭ આ જાને પ્રવરના યોગોમાંથી જે પહેલું જે યોગ હોય તે જીવની વિકારી પર્યાય છે, તેનું નિમિત્ત પાત્રીને નવા દ્રવ્ય કર્મો આત્મપ્રદેશે આવે છે તેથી તે યોગ દ્રવ્યાસવનું નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે

૮ પ્રશ્ન — પહેલા યોગ ટળે એ કે મિથ્યાત્વાદિ ટળે છે ?

ઉત્તર—સૌથી પહેલા મિથ્યાત્વભાવ ટળે એ યોગ તો ચૈત્તમા-
અયોગકેવળી ગુણસ્થાને ટળે છે તેરમા ગુણસ્થાને જ્ઞાન, વીર્યાદિ
સંપૂર્ણ પ્રગટે છે તોપણ યોગ હોય છે, માટે પ્રથમ મિથ્યાત્વ
ટાળવું જોઈએ, અને મિથ્યાત્વ ટળતા તે પૂરતો યોગ સહજ ટળે છે

૯ સમ્યગ્દષ્ટિને મિથ્યાત્વ અને અનતાનુબધી ક્ષાય નહિ
હોવાથી તેને તે પ્રકારના ભાવ-આશ્રયો થતા જ નથી સમ્યગ્દષ્ટિને
મિથ્યાત્વ ટળી જવાથી અનતાનુબધી ક્ષાયનો તેમજ
અનતાનુબધી ક્ષાયની માથે મળેલ રાખતા અવિરતિ
અને યોગભાવનો અભાવ થઈ જાય છે (ગુણો શ્રી સમયસાર
પા ૨૨૫) વળી મિથ્યાત્વ ટળી જવાથી તેની માથે રહેનારી
પ્રકૃતિઓનો બંધ વતો નથી અને અન્ય પ્રકૃતિઓ સામાન્યસંચારનું
કારણ નથી મૂળથી કપાયેલા વૃક્ષના લીલા પાદડા જેવી તે પ્રકૃતિઓ
શીઘ્ર સૂકાવા યોગ્ય છે સંચારનું મૂળ અથાત્ મમારનું કારણ
મિથ્યાત્વ જ છે (શ્રી સમયનાર પા ૨૧૭-૨૧૮) ॥૩॥

યોગના નિમિત્તવી આશ્રવના ભેદ

શુભઃ પુણ્યસ્યાશુભઃ પાપસ્ય ॥૩॥

અર્થ—[શુભ] શુભયોગ [પુણ્યસ્ય] પુણ્ય કર્મના આશ્રવમા
કારણ છે અને [અશુભ] અશુભયોગ [પાપસ્ય] પાપકર્મના આશ્રવમા
કારણ છે

ટીકા

૧ યોગમા શુભ કે અશુભ એવા ભેદ નથી, પણ ઉપયોગમા
શુભોપયોગ અને અશુભોપયોગ એવા ભેદ હોય છે તેથી શુભોપયોગ
સાધેના યોગને ઉપચારવી શુભયોગ કહેવાય એ અને અશુભોપયોગ
સાધેના યોગને ઉપચારથી અશુભયોગ કહેવાય એ

૨ પુણ્ય આત્મવ અને પાપ આત્મવ મળધમા યતી વિપરીતતા

પ્રશ્ન —આત્મવત્તબધી મિથ્યાદષ્ટિ જીવની શુ વિપરીતતા છે

ઉત્તર —આત્મવત્તવના જે હિસાદિક પાપાત્મવ છે તેને તો જીવ હેય જાણે છે, પણ અહિસાદિક પુણ્યાત્મવ છે તેને ઉપાદેવ માને છે, હવે એ બંને આત્મવો દોવાલી કર્મબધતા કારણે છે, તેમા ઉપાદેવપણુ માનવુ એ જ મિથ્યાદર્શન છે સર્વ જીવો જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ પોતપોતાના કર્મોદયના નિમિત્તથી થાય છે હતા જ્યાં અન્ય જીવ અન્ય જીવના વચોનો કરતાં થાય છે માનવુ એ જ મિથ્યા અધ્યવસાય બધનુ કારણુ છે, અન્ય જીવ જીવાડવાનો કે સુખી કરવાનો અધ્યવસાય થાય તે તો પુણ્યબધ કાન્ધુરૂપ છે, અને મારવાનો તથા દુખી કરવાનો અધ્યવસાય મા તે પાપબધના કાન્ધુરૂપ છે એ સર્વ મિથ્યા-અધ્યવસાય છે, ત્યાં ત્ય છે, માટે હિસાદિકની માદ્રઠ અહિસાદિકને પણ બધ કારણુરૂપ જાણીને હેય માનવા હિસામા સામા જીવને નારવા -- જુદિ યાય પણ તેનુ આયુ પૂર્ણ થયા વિના તે મરે, નહિ અને પોતાની દેવપરિણતિથી પોતે જ પાપ બાધે છે, તથા અહિસામા પરની રક્ષા કરવાની જુદિ ધાય પણ તેના આયુ-અવશેષ વિના તે જીવે નહિ, માત્ર પોતાની શુભરાગ પરિણતિથી પોતે જ પુણ્ય બાધે છે એ પ્રમાણે એ બંને હેય છે પણ જ્યાં જીવ વીતરાગ થઈ દષ્ટા-શાતારૂપ પ્રવર્તે ત્યાં જ નિર્જંઘતા છે માટે તે ઉપાદેવ છે

એવી નિર્જંઘદશા ન થાય ત્યાંસુધી જીવને શુભરાગ ધાય પરતુ અજ્ઞાન તો એવુ રાખવુ કે આ પણ બધનુ કારણુ છે-હેય છે-અધર્મ છે જો અજ્ઞાનમા જીવ તેને મોક્ષમાર્ગ જાણે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ જ છે (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૨૬-૨૩૦)

૩. શુભયોગ તથા અશુભયોગના અર્થો

શુભયોગ—પચ પરમેષ્ઠિની ભક્તિ, પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઉપકાર-ભાવ, રક્ષાભાવ, સત્ય બોલવાનો ભાવ, પરધમ હરણ ન કરવાનો ભાવ-ઇત્યાદિ શુભ પરિણામથી રચાયેલા યોગને શુભયોગ કહે છે

અશુભયોગ—જીવોની હિંસા કરવી, અસત્ય બોલવું, પરધન હરણ કરવું, ઇર્ષ્યા કરવી-ઇત્યાદિ ભાવોરૂપ અશુભ પરિણામથી રચાયેલા યોગને અશુભયોગ કહે છે

૪ આમવમા શુભ અને અશુભ એવા લેહ શા માટે?

પ્રશ્ન—આત્માને પરાધીન કરવામા પુણ્ય અને પાપ બંને સમાન કારણ છે—સુવર્ણની સાકળ અને લોહાની સાકળની જેમ પુણ્ય અને પાપ તે બંને આત્માની સ્વતંત્રતાનો અભાવ કરવામા સરખા છે—તો પછી તેમા શુભ અને અશુભ એવા લેહ કેમ હશે?

ઉત્તર—તેમના તારણે મળતી ઇદ્—અનિદ્ ગતિ, ભૂતિ વગેરેની રચનાના લેહનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તેમા લેહ હશે છે,—એટલે કે સ સાર અપેક્ષાએ લેહ છે, ધર્મ અપેક્ષાએ લેહ નથી અર્થાત્ બંને પ્રકારના ભાવ ‘અધર્મ’ છે

૫ શુભ તેમજ અશુભ બંને ભાવોથી સાત કે આઠ કર્મો બંધાય છે છતાં આહી તેમ કેમ કહ્યું નથી?

પ્રશ્ન—આયુ સિવાયના માતે કર્મનો આસ્રવ નિરતર થાય છે છતાં શુભપરિણામને પુણ્યઆસ્રવનું જ કારણ અને અશુભ પરિણામને પાપઆસ્રવનું જ કારણ આ સૂત્રમા કેમ કહ્યું છે?

ઉત્તર—જે કે સ સારી જીવને સાતે કર્મનો આસ્રવ નિરતર થાય છે તોપણ સ કલેશ (અશુભ) પરિણામથી દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ આયુધ્ય સિવાય એકસો પીસ્તાલીસ પ્રકૃતિઓની, સ્થિતિ વધી જાય છે અને મદ (શુભ) પરિણામથી તે સમસ્ત કર્મની સ્થિતિ ઘટી જાય છે અને ઉપર્યુક્ત ત્રણ આયુની સ્થિતિ વધી જાય છે

વળી તીવ્ર દુષાયથી શુભપ્રકૃતિનો રસ તો ઘટી જાય છે અને અસાતાવેદનીયાદિક અશુભપ્રકૃતિનો રસ વધી જાય છે મદ ક્ષાયથી પુણ્યપ્રકૃતિમા રસ વધે છે અને પાપપ્રકૃતિમા રસ ઘટે છે, માટે સ્થિતિ તથા રસ (અનુભાગ)ની અપેક્ષાએ શુભ પરિણામને પુણ્યાસ્તવ કહ્યા અને અશુભપરિણામને પાપાસ્તવ કહ્યા છે

૬ શુભ-અશુભ કર્મો બાધાવાના કારણે શુભ-અશુભયોગ એવા ભેદ નથી

પ્રશ્ન — શુભ પરિણામના કારણે શુભયોગ અને અશુભ પરિણામના કારણે અશુભયોગ છે-એમ માનવાને બદલે શુભ-અશુભ કર્મો બાધાવાના નિમિત્તે આ યોગના શુભ-અશુભ ભેદ પડે છે એમ માનવામા શુ વાધો છે ?

ઉત્તર — જો કર્મના બધા અનુસાર યોગ માનવામા આવશે તો શુભયોગ જ રહેશે નહિ, કેમ કે શુભયોગના નિમિત્તે જ્ઞાતા વરણાદિ અશુભકર્મો પણ બાધાય છે, નેથી શુભ-અશુભકર્મો બાધાવાના કારણે શુભ-અશુભયોગ એવા ભેદ નથી પરંતુ મદકષાયના કારણે શુભ યોગ અને તીવ્ર દુષાયના કારણે અશુભયોગ છે-એમ માનવું તે યાચસર છે

૭ શુભભાવથી પાપની નિર્જરા થતી નથી

પ્રશ્ન-શુભભાવથી પુણ્યનો બધા થાય એ બહુ, પણ તેનાથી પાપની નિર્જરા થાય એમ માનવામા શુ હોય ?

ઉત્તર — આ સૂત્રમા કહેલો વસ્તુદષ્ટિથી જોતા એ માન્યતાબૂદ્ધિ ભરેલી છે, શુભભાવથી પુણ્યનો બધા થાય છે બધા તે સસાર છે, અને સવરપૂર્વક નિર્જરા તે ધર્મ છે જો શુભભાવથી પાપની નિર્જરા માનીએ તો તે (શુભભાવ) ધર્મ ચયો, ધર્મથી બધા કેમ થાય ? માટે શુભભાવથી જુના પાપકર્મની નિર્જરા થાય (—આત્મ

પ્રદેશેથી પાપકર્મ ખરી જાય)-એ માન્યતા સાચી નથી નિર્જગ શુદ્ધભાવથી જ થાય છે એટલે કે તત્ત્વદૃષ્ટિ અગર સવર પૂર્વક નિર્જરા થાય નહીં

૮ ત્રીજા મુદ્દનો સિદ્ધાંત

શુભભાવ અને અશુભભાવ બંને કપાય છે, તેથી તે સંસારનું કારણ છે શુભભાવ વધતા વધતા તેનાથી શુદ્ધભાવ થાય જ નહિ જ્યારે શુદ્ધતા હશે શુભ ટાળે ત્યારે શુદ્ધતા થાય જેટલા અશે શુદ્ધતા પ્રગટે તેટલા અશે ધર્મ છે શુભ કે અશુભમા ધર્મનો અંશ પણ નથી એમ માનવું તે યથાર્થ છે, તે માન્યતા કયાં વિના સમ્યગ્દર્શન હોઈ થાય નહિ શુભયોગ તે સવર છે એમ જેટલાઈ માને છે-તે અસત્ય છે એમ બતાવવા આ સૂત્રમા બંને યોગને સ્પષ્ટપણે આત્મવ કહ્યા છે ॥૩॥

આત્મવ સર્વે સંસારીઓને સમાન કૃણો હેતુ થાય છે કે તેમા વિશેષતા છે તેનો ખુલાસો

સકપાયકપાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપયયોઃ ॥૪॥

અર્થ:-[સકપાય સામ્પરાયિક] કપાયસહિત જીવને સંસારના કારણરૂપ ઠમ્બોનો આત્મવ થાય છે અને [અકપાય દ્વિર્વાપય] કપાયસહિત જીવને સ્થિતિરહિત ઠમ્બોનો આત્મવ થાય છે

ટીકા

૧ કપાયનો અર્થ મિથ્યાદર્શન-ક્રોધાદિ થાય છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને મિથ્યાદર્શનરૂપ કપાય હોતો નથી એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને લાગુ પડતો કપાયનો અર્થ ‘પોતાની નબળાઈથી થતા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ વગેરે’ એવો સમજવો મિથ્યાદર્શન એટલે આત્માના સ્વરૂપની મિથ્યામાન્યતા-બિંધી માન્યતા

૨ સામ્પરાયિકે આત્મવ-આ આત્મવ સંસારનું જ કારણ છે મિથ્યાત્વભાવરૂપ આત્મવ અનત સંસારનું કારણ છે, મિથ્યાત્વનો અભાવ ધ્યા પછી થતો ભાવાત્મવ અલ્પ સંસારનું કારણ છે

૩ ઇર્થાપથ આત્મવ—આ આત્મવ સ્થિતિ અને અનુભવ રહિત છે, અને તે અકાયાથી જીવોને ૧૧, ૧૨ અને ૧૩ માં ગુણ સ્થાને હોય છે ચૌદમે ગુણસ્થાને વર્તતા જીવ અકાયાથી અને અયોગી બને છે તેથી ત્યાં આત્મવ છે જ નહીં

૪ કર્મબંધના ચાર પ્રકાર

કર્મબંધના ચાર ભેદ છે પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભવ તેમાં પહેલાં બે પ્રકારના ભેદનું કારણ યોગ છે અને છે બે બે ભેદનું કારણ કાયા છે કાયા તે સંસારનું કારણ છે અને તેથી કાયા હોય ત્યાં સુધીના આત્મવને સામ્પ્રસાયિક આત્મવ કહે છે, અને કાયા ટળ્યા પછી એકલો યોગ રહે છે, કાયારહિત યોગથી થતા આત્મવને ઇર્થાપથ આત્મવ કહે છે, આત્માનો તે વખતનો પ્રગ્ભવો ભાવ તે ભાવ-ઇર્થાપથ છે અને દ્રવ્યકર્મનો આત્મવ તે દ્રવ્ય-ઇર્થાપથ છે આ પ્રમાણે ભાવ અને દ્રવ્ય એવા બે ભેદ સામ્પ્રસાયિક આત્મવમાં પણ સમજી લેવા ૧૧ થી ૧૩ માં ગુણ સ્થાન સુધી ઇર્થાપથ આત્મવ હોય છે, તે પહેલાના ગુણસ્થાનોએ સામ્પ્રસાયિક આત્મવ હોય છે

જેમ વડનું ફળ વગેરે વસ્તુને કાપાયેલા રગનું નિમિત્ત થાય છે તેમ મિથ્યાત્વ-ક્રોધાદિક આત્માને કર્મ-રજ લાગવાનું નિમિત્ત છે, તેથી તે ભાવોને કાપાઈ જાયેલા આવે છે જેમ કારા ઘડાને રજ અડીને ચાલી જાય તેમ કાયારહિત આત્માને કર્મ-રજ અડીને તે જ વખતે ચાલી જાય છે—આને ઇર્થાપથ આત્મવ કહેવામાં આવે છે ॥૪॥

સામ્પ્રસાયિક આત્મવના ૩૬ ભેદ

ઇન્દ્રિયકપાયાવ્રતક્રિયા. પંચચતુર્પંચપંચવિંશતિ—

સંખ્યા: પૂર્વસ્ય ભેદા: ॥૫॥

અર્થ—[ઇન્દ્રિય પંચ] સ્પષ્ટ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો, [કપાય ચતુ] ક્રોધ વગેરે ચાર કપાય, [અવ્રત પંચ] હિંસા વગેરે પાંચ અવ્રત

અને [ક્રિયા પચર્વિજ્ઞતિ] મગ્યક્ત્વ વગેરે પચીસ પ્રકારની ક્રિયાઓ-
[સંખ્યા ભેદા] એ પ્રમાણે કુલ ૩૯ ભેદ [પૂર્વસ્ય] પહેલા (સામ્પ-
રાયિક) આમ્ભવના છે; અર્થાત્ એ સર્વ ભેદોદ્ધારા સામ્પરાયિક
કર્મનો આમ્ભવ થાય છે

ટીકા

૧ ઇન્દ્રિય—ખીલ અધ્યાયના ૧૫ થી ૧૯ સૂત્રમાં ઇન્દ્રિયનો
વિષય આવી ગયો છે પુદ્ગલ-ઇન્દ્રિયો પરદ્રવ્ય છે, તેનાથી આત્માને
લાભ કે નુકસાન થાય નહિ, માત્ર ભાવેન્દ્રિયના ઉપયોગમાં તે
નિમિત્ત થાય 'ઇન્દ્રિય' નો 'અર્થ' ભાવેન્દ્રિય, દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અને
ઇન્દ્રિયના વિષયો-એમ વાય છે, એ ત્રણે જ્ઞેયો છે, જ્ઞાયક આત્મા
સાથે તેઓના એકત્વની માન્યતા તે (મિથ્યાત્વસાથ) જ્ઞેયજ્ઞાયક-
સંકરદોષ છે (જુઓ, શ્રીસમયસાર ગાથા ૩૧ ટીકા પા ૫૭-૫૮)

કપાય—રાગ-દેવરૂપ આત્માની પ્રવૃત્તિ તે કપાય છે; તે પ્રવૃત્તિ
તીવ્ર અને મદ એમ બે પ્રકારની હોય છે

અમત—હિંસા, જુહુ, ચોર્ગી, મૈયુત અને પરિશ્રદ્ધ-એમ પાંચ
પ્રકારના અમત છે

૨ ક્રિયા—આત્માના પ્રદેશોના પરિસ્પર્શરૂપ યોગ તે ક્રિયા
છે તેમાં મન, વચન અને કાયા નિમિત્ત હોય છે આ ક્રિયા
સંકપાય યોગમાં દશમાં શુભસ્થાન સુગ્રી હોય છે પૌદ્ગલિક મન,
વચન કે કાયાની કોઈ પણ ક્રિયા આત્માની નથી અને તે આત્માને
લાભહારક કે નુકસાનકારક નથી આત્મા જ્યારે સંકપાય યોગરૂપે
પરિણમે અને નવાં કર્મોનો આમ્ભવ વાય ત્યારે આત્માનો સંકપાય
યોગ તે પુદ્ગલ-આમ્ભવમાં નિમિત્ત છે અને પુદ્ગલ પોતે તે
આસ્રવનુ ઉપાદાન કરણ છે લાવાન્નવનુ ઉપાદાનકરણ આત્માની
તે તે અવસ્થાની લાયકાત છે અને નિમિત્ત જુના કર્મોનો ઉદય છે.

૩ પચીસ પ્રકારની ક્રિયાના નામ તથા તેના અર્થ

[નોટ-પચીસ પ્રકારની ક્રિયાના વર્ણનના 'ક્રિયા' નો અર્થ ૩૧૨ ન ૨ મા કલ્પો તે પ્રમાણે કરવો-અર્થાત્ આત્માના પ્રદેશોની પરિચયના ક્રિયા-એમ કહેવો]

(૧) સમ્યક્ત્વ ક્રિયા—ચેત્વ, શુદ્ધ, પ્રવચનની પૂર્ણ વગેરે કાયોથી સમ્યક્ત્વ વૃદ્ધિ પામ છે તેથી તે સમ્યક્ત્વક્રિયા છે. અહીં મન, વચન, ક્રિયાની જે ક્રિયા થાય છે તે સમ્યક્ત્વની જીવને શુભ ભાવના નિમિત્ત છે, તેઓ શુભભાવને ધર્મ માનતા નથી તેથી તે માન્યતાની દૃઢતા વટે તેમને સમ્યક્ત્વની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે તે માન્યતા આત્મવ નથી, પણ જે સકપાય (શુભભાવસંહિત) યોગ છે તે ભાવ-આત્મવ છે, દ્રવ્યક્રમના આસરમા તે સકપાયયોગ નામ નિમિત્તકારણ છે.

(૨) મિથ્યાત્વ ક્રિયા—કુદેવ, કુચર અને કુચાલના સ્તવનાદિ રૂપ મિથ્યાત્વના ધરણુવાળી ક્રિયામા અભિનુચિ તે મિથ્યાત્વ ક્રિયા છે.

(૩) પ્રયોગ ક્રિયા—હાય, પા વગેરે ચલાવવાના ભાવરૂપ ક્રિયા તે પ્રયોગ ક્રિયા છે.

(૪) સમાદાન ક્રિયા—સયમી પુરુષનું અમયમ સન્મુખ થવું તે સમાદાન ક્રિયા છે.

(૫) ઇર્ષાપથ ક્રિયા—સમાદાન ક્રિયાથી ઊભટી ક્રિયા એટલે કે સયમ વધારવા માટે સાધુ જે ક્રિયા કરે તે ઇર્ષાપથ ક્રિયા તે ઇર્ષાપથ પાત્ર સમિતિરૂપ છે, તેમા જે શુભભાવ છે તે ઇર્ષાપથ ક્રિયા છે [સમિતિનું સ્વરૂપ નવમા અધ્યાયના પાત્રમા સૂત્રમા કહેવાયો].

હવે બીજી પાત્ર ક્રિયાઓ કહેવામા આવે છે તેમા પરહિસાના ભાવની સુખ્યતા છે.

(૬) પ્રાદોષિક ક્રિયા—કોષના આવેશથી દેવાદિકરૂપ બુદ્ધિ કરવી તે પ્રાદોષિક ક્રિયા છે.

(૭) કાયિકી ક્રિયા—ઉપર્યુક્ત પ્રદોષ ઉત્પન્ન થતા હાથથી મારવું, મુખથી ગાળો દેવી-ઈ યાદિ પ્રવૃત્તિનો ભાવ તે કાયિકી ક્રિયા છે

(૮) અધિકરણિકી ક્રિયા—હિંસાના સાધનભૂત બદ્ધ, છરી વગેરે લેવું, ફેંડવું, રાખવું તે મવેં અધિકરણિકી ક્રિયા છે

(૯) પરિતાપ ક્રિયા—ખીજાને દુઃખ દેવામા લાગવું તે પરિતાપ ક્રિયા છે

(૧૦) પ્રાણાતિપાત ક્રિયા—ખીજાના શરીર, ઈન્દ્રિય કે શ્વાસોશ્વાસને નષ્ટ કરવા તે પ્રાણાતિપાત ક્રિયા ॥

નોટ—આ વ્યવહાર-ઠયન છે, તેનો અર્થ એમ સમજવો કે જીવ પોતામા આ પ્રકારના અશુભભાવ ડરે છે, ત્યારે આ ક્રિયામાં ખતાવેલી પર વસ્તુઓ બાહ્ય નિમિત્તરૂપે સ્વયં હોય છે જીવ પર પદાર્થોનું કાઈ ઠગી ચકે કે પર પદાર્થો જીવનું ડર્ડ ઠરી ચકે એમ માનવું નહિ

હવે ૧૧ થી ૧૫ સુધીની પાચ ક્રિયાઓ કહે છે તેનો સળધ ઇન્દ્રિયના ભોગો સાથે છે

(૧૧) દર્શન ક્રિયા—સૌંદર્ય ભોવાની ઇચ્છા તેદર્શનક્રિયા છે

(૧૨) સ્પર્શન ક્રિયા—કોઈ ચીજને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તે સ્પર્શન ક્રિયા ॥ (આમા ખીજી ઇન્દ્રિયો સળધી વાંઝાનો સમાવેશ સમજ લેવો).

(૧૩) પ્રાત્યયિકી ક્રિયા—ઈન્દ્રિયના ભોગોની વૃદ્ધિ માટે નવી નવી સામગ્રી એઢી કરવી કે ઉત્પન્ન કરવી તે પ્રાત્યયિકી ક્રિયા છે

(૧૪) સમન્તાનુપાત ક્રિયા—ત્રી, પુરુષ તથા પશુઓને બેનવા-બેનવાના સ્થાનો મળ-મૂત્રથી ખરાબ કરવા તે સમન્તાનુપાત ક્રિયા છે

(૧૫) અનાલોગ ક્રિયા—ભૂમિ ભોવા વગર કે ચત્તાથી ચોધ્યા વગર બેસવું, બેઠવું, સૂવું કે ઝાઈ નાખવું તે અનાલોગ ક્રિયા છે

હવે ૧૬ થી ૨૦ સુધીની પાચ ક્રિયાઓ કહે છે, તે
 ઊંચા ધર્મચરણુમા ધકકો પહોચાડનારી છે

(૧૬) સ્વહસ્ત ક્રિયા—જે કામ બીજાને લાયક હોય તે પોતે
 કરવું તે સ્વહસ્ત ક્રિયા છે

(૧૭) નિસર્ગ ક્રિયા—પાપના સાધનો લેવા-દેવામા સમર્થિ
 આપવી તે નિસર્ગ ક્રિયા છે

(૧૮) વિદારણ ક્રિયા—આજસને વશ થઈ સારા કામો ન
 કરવા અને બીજાના દોષો જાહેર કરવા તે વિદારણ ક્રિયા છે

(૧૯) આજ્ઞા વ્યાપાદિની ક્રિયા—ચાસની આજ્ઞા પોતે
 પાલન ન કરવું અને તેના વિપરીત અર્થ કરવા તથા વિપરીત
 ઉપદેશ આપવો તે આજ્ઞા વ્યાપાદિની ક્રિયા છે

(૨૦) અનાકાક્ષા ક્રિયા—ઉન્મત્તપણુ કે આજસને વશ થઈ
 પ્રવચનમા (-ચાસોમા) કહેલી આજ્ઞાઓ પ્રત્યે આદર કે પ્રેમ ન
 રાખવો તે અનાકાક્ષા ક્રિયા છે

હવે છેલ્લી પાચ ક્રિયાઓ કહે છે, તેના હોવાથી
 ધર્મ ધારવામા વિમુખતા રહે છે

(૨૧) આરભ ક્રિયા—વૃક્ષાનકારી કાર્યોમા શેકાવું, છેકવું,
 તોડવું, લેકવું કે બીજા કોઈ તેમ કરે તો હર્ષિત થવું તે આરભ
 ક્રિયા છે

(૨૨) પરિગ્રહ ક્રિયા—પરિગ્રહનો કાઈ પણ દ્વેશ ન થાય
 એવા ઉપાયોમા લાગ્યા રહેવું તે પરિગ્રહ ક્રિયા છે

(૨૩) માયા ક્રિયા—સનાદિ શુભોને માયાચારથી છુપાવવા તે
 માયા ક્રિયા છે

(૨૪) મિથ્યાદર્શન ક્રિયા—મિથ્યાદષ્ટિઓની તેમજ મિથ્યા-
 લયી ભરેલા કામોની પ્રશસા કરવી તે મિથ્યાદર્શન ક્રિયા છે

(૨૫) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા—જે ત્યાગ કરવા લાયક હોય તેનો ત્યાગ ન કરવો તે અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા છે (પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ ત્યાગ છે, વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવાને બદલે તેમાં આસક્તિ કરવી તે અપ્રત્યાખ્યાન છે) ૧.

નોટ—૧૦ ની ક્રિયાનીચે જે નોટ છે તે ન ૧૧ થી ૨૫ સુધીની ક્રિયાને પણ લાગુ પડે છે.

ન ૬ થી ૨૫ સુધીની ક્રિયાઓમાં આત્માનો અશુભભાવ છે, અશુભભાવરૂપ જ્ઞાપ્ય યોગ તે ભાવ-આસ્રવ છે, પરંતુ જડ મન, વચન કે શરીરની ક્રિયા તે બધું ભાવ-આસ્રવનું કારણ નથી. ભાવ-આસ્રવનું નિમિત્ત પામીને જડ રજ-વ્યૂરૂપ કર્મો જીવ સાથે જોડેલાવગાહરૂપે આવે છે ઇન્દ્રિય, ક્ષાય તથા અમત તરણ છે અને ક્રિયા તેનું કાર્ય છે ॥૫॥

આસ્રવમાં વિશેષતા (—હીનાધિકતા)નું કારણ

તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવાધિકરણવીર્યવિશેષે-
મ્યસ્તદ્વિશેષઃ ॥૬॥

અર્થ—[તીવ્ર મન્દ જ્ઞાત જ્ઞાતભાવ] તીવ્રભાવ, મદભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ [અધિકરણ વીર્ય વિશેષેભ્ય] અધિકરણ વિશેષ અને વીર્ય વિશેષથી [તત્ વિશેષ] આસ્રવમાં વિશેષતા—હીનાધિકતા થાય છે

ટીકા

તીવ્રભાવ—અત્યંત વધેલા ક્રોધાદિદ્વારા જે તીવ્રરૂપ ભાવ થાય છે તે તીવ્રભાવ છે.

મદભાવ—ક્ષાયોની મદતાથી જે ભાવ થાય છે તે, મદભાવ છે જ્ઞાતભાવ—જ્ઞાતીને ઈશદાપૂર્વક કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ તે જ્ઞાતભાવ છે

મન-વચન-કાયરૂપ, ત્રણ યોગ [કૃત કારિત્વ અનુમત] દૃત કારિત-
અનુમોદના તથા [કપાયવિશેષે ચ] કોધાદિ ચાર કપાયોની વિશેષતાથી
[ત્રિ ત્રિ ત્રિ ચતુ] ૩x૩x૩x૪ [એકઠ] ૧૦૮ લેહરૂપ છે .

દીકા

સ રમ્ભાદિ ત્રણ પ્રકાર છે તે દરેકમા મન-વચન-કાય એ ત્રણ
બોલ લગાડવાથી નવ લેહ થયા, તે દરેક લેહમા દૃત કારિત-અનુમોદના
એ ત્રણ બોલ લગાડવાથી સત્તાવીસ લેહ થયા અને તે દરેકમા
ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર બોલ લગાડવાથી કુલ એક સો
આઠ લેહ થાય છે, આ બધા લેહ જીવ-અધિગ્રહ, આસવના છે

સૂત્રમા ચ શબ્દ અનતાનુબધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન
અને સંબલન કપાયના ચાર પ્રકાર સૂચવે છે .

અનતાનુબધી કપાય—જે કપાયથી જીવ પોતાના સ્વરૂપા-
ચરણ ચારિત્રુ ગ્રહણ ન કરી શકે તેને અનતાનુબધી કપાય
કહેવાય છે અર્થાત્ આત્માના સ્વરૂપાચરણ ચારિત્રને જે ઘાતે તેને
અનતાનુબધી કપાય કહેવાય છે .

અનત સંસારનુ કારણ હોવાથી મિથ્યાત્વને ‘અનત’ કહેવામા
આવે છે, તેની માથે જે કપાયનો બધ થાય છે તેને અનતાનુબધી
કપાય કહેવાય છે .

અપ્રત્યાખ્યાન કપાય—જે કપાયથી જીવ એકદેશરૂપ સયમ
(—સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકના મત) કિંચિત્ માત્ર પામી ન શકે તેને અપ્ર-
ત્યાખ્યાન કપાય કહેવાય છે .

પ્રત્યાખ્યાન કપાય—જે કપાયથી જીવ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકના
સંજ્ઞા સયમને ગ્રહણ કરી શકે નહિ તેને પ્રત્યાખ્યાન કપાય
કહેવાય છે .

સંબલન કપાય—જે કપાયથી સયમી જીવનો સયમ તો
ટકી રહે પરંતુ શુદ્ધસ્વભાવમા-શુદ્ધોપયોગમા પૂર્ણપણે લીન થઈ
શકે નહિ તેને સંબલન કપાય કહેવાય છે .

સંસ્કૃત—કાષ્ઠ પલ્લુ વિકાસી કાર્ય કરવાનો નિર્ણય—સકંપ કરવો તેને સંસ્કૃત કહેવાય છે (સકંપ એ પ્રકારના છે ૧-મિથ્યા ત્વરૂપ સકંપ ૨-અસ્થિરતાત્વરૂપ સકંપ)

સમારભ—તે નિર્ણયને અનુસરીને સાધનો મેળવવાનો ભાવ તેને સમારભ કહેવાય છે

આરભ—તે કાર્યની શરૂઆત કરવી તેને આરભ કહેવાય છે.

કૃત—પોતે બાંધે કરવાનો ભાવ તેને કૃત કહેવાય છે

કારિત—બીજા પાસે કરાવવાનો ભાવ તેને કારિત કહેવાય છે

અનુમત—બીજાઓ કરે તેને બહુ સમજવું તેને અનુમત કહેવાય છે ॥૮॥

અણુવ-અધિકરણ આશ્રયના લેહો

નિર્વર્તનાનિષેપસંયોગનિર્ગા દ્વિચતુર્દ્વિત્રિભેદાઃ
પરમ્ ॥૯॥

અર્થ—[પરમ્] બીજો અર્થોત્ અણુવ-અધિકરણ આશ્રય [નિર્વર્તના દ્વિ] એ પ્રકારની નિર્વર્તના, [નિષેપ ચતુ] આર પ્રકારના નિષેપ, [સંયોગ દ્વિ] એ પ્રકારના સંયોગ અને [નિર્ગા ત્રિ ભેદા] ત્રણ પ્રકારના નિર્ગા-એમ કુલ ૧૧ લેહરૂપ છે

ટીકા

નિર્વર્તના—રચના કરવી-નિપજાવવું તે નિર્વર્તના છે, તેના એ પ્રકાર છે ૧-શરીરથી કુચેષ્ટા ઉપજાવવી તે રેહ-હ પ્રયુક્ત નિર્વર્તના છે અને ૨-ઘસ વગેરે હિંસાના ઉપકરણની રચના કરવી તે ઉપકરણનિર્વર્તના છે. અથવા બીજા પ્રકારે એ લેહ આ પ્રમાણે પડે છે ૧-પાત્ર પ્રકારના શરીર, મન, વચન, આસોધાસન નિપ-

જાવવું તે મૂળગુણ નિર્વર્તના છે અને કાષ્ઠ, માટી વગેરેથી ચિત્ર વગેરેની રચના કરી તે ઉત્તરગુણ નિર્વર્તના છે ?

નિર્ણય—વસ્તુને મૂકવી તે નિર્ણય છે, તેના ચાર ભેદ છે :
 ૧-જેવા વિના વસ્તુ મૂકવી તે 'અપ્રત્યવેક્ષિત નિર્ણયપાધિકરણ' છે,
 ૨-ચત્તાચારરહિત ચંદને વસ્તુ મૂકવી તે 'દુ પ્રમુદ્ધનિર્ણયપાધિ-
 કરણ' છે, ૩-ભયાદિથી કે અન્ય કાર્ય કરવાની ઉતાવળમાં પુસ્તક,
 કમડળ, ચરીર કે ચરીરાદિના મેલને મૂકવા તે સહસાનિર્ણયપાધિકરણ
 છે અને ૪-જીવ છે કે નહિ તે જેવા વગર કે વિચાર કયો વગર
 શીઘ્રતાથી પુસ્તક, કમડળ, ચરીર કે ચરીરના મેલને મૂકવા (નાખવા)
 અને વસ્તુ ત્યાં રાખવી જોઈએ ત્યાં ન રાખવી તે અનાલોચનનિર્ણ-
 પાધિકરણ છે

સંયોગ—મિલાપ થયો તે સંયોગ છે, તેના બે ભેદ છે
 ૧-સક્તપાન સંયોગ અને ૨-ઉપકરણ સંયોગ જોકે આહારપાણીને
 ખીના આહારપાણી સાથે મેળવી દેવા તે સક્તપાન સંયોગ છે, અને
 ઠંડા પુસ્તક, કમડળ, ચરીરાદિકને તખ્ત પીંડી વગેરેથી પીછવું તથા
 શોષવું તે ઉપકરણ સંયોગ છે

નિર્સર્ગ—પ્રવર્તવું તે નિર્સર્ગ છે, તેના ત્રણ ભેદ છે : ૧-
 મનને પ્રવર્તવું તે મન નિર્સર્ગ છે, ૨-વચનને પ્રવર્તવવા તે
 વચન નિર્સર્ગ છે અને ૩-દ્રવ્યને પ્રવર્તવવી તે દ્રવ્યનિર્સર્ગ છે.

નોટ—જ્યાં જ્યાં પરંતુ કરવાની વાત જણાવી છે ત્યાં ત્યાં
 વ્યવહાર કયન છે એમ સમજવું જીવ પરંતુ કાર્ક કરી ચંદનો નથી
 તેમજ પગપદારથી જીવનું કાર્ક કરી શકતા નથી, પણ માત્ર નિમિત્ત
 નૈમિત્તિકસંબંધ દર્શાવનાર આ સૂત્રનું ધ્યન છે. ૥૬૥

આહી સુધી સામાન્ય-આસવનું કારણ કહ્યું, હવે
 વિશેષ-આસવનું કારણ વર્ણવે છે, તેમાં દરેક કર્મના
 આસવનું કારણ બતાવે છે.

જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના આમવનુ કારણ,

તત્ત્વદોષનિહવમાત્સર્યાન્તરાયાસાદનોપધાતા

જ્ઞાનદર્શનાપરણયોઃ ॥૧૦॥

અર્થ.—[તત્ત્વદોષ] જ્ઞાન અને દર્શન સ બધામાં કરવામાં આવેલા પ્રદોષ, [નિહવ માત્સર્ય અન્તરાય આસાદન ઉપધાતા] નિહવ, માત્સર્ય, અતરાય, આસાદન અને ઉપધાતા તે [જ્ઞાનદર્શનાપરણયો] જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણ કમના આસર છે

ટીકા

૧ પ્રદોષ—મોક્ષનુ કારણ અર્થાત મોક્ષનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે, તેનુ કવન કરનારા પુરુષની પ્રથ સા ન કરતા અતરજમાં દુષ્ટ પરિણામ થાય તે પ્રદોષ છે

નિહવ—વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનાદિનુ છુપાવણુ—બહુતો હોવા છતાં હું નથી બહુતો એમ કહેણુ તે નિહવ છે

માત્સર્ય—વસ્તુસ્વરૂપને બહુતા છતાં 'એ હું આને કહીશ તો તે પડિત થઈ જશે' એમ વિચારી કહેણે ન બહુાવણે તે માત્સર્ય છે

અતરાય—સાચા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિધ્ન - નાણુ તે અતરાય છે

આસાદન—પર ઠારા પ્રકાશ થવાયોઅ જ્ઞાનને શેકણુ તે આસાદન છે

ઉપધાતા—સાચા પ્રથસ્ત જ્ઞાનમાં દોષ લગાડવો અથવા પ્રથ - સવા લાયક જ્ઞાનને દ્રવણુ લગાડણુ તે ઉપધાતા છે

આ સૂત્રમાં 'તત્ત્વ'નો અર્થ 'જ્ઞાન-દર્શન' થાય છે

ઉપર કહેલા છ દોષો બે જ્ઞાનસંબધી હોય તો, જ્ઞાનાવરણનુ નિમિત્ત છે અને બે દર્શનસંબધી હોય તો દર્શનાવરણનુ નિમિત્ત

૪ વળી દર્શનાવરણ માટે, આ સૂત્રમા કહેલા છ કારણો ઉપરાંત બીજા વિશેષ કારણો શ્રીતત્ત્વાર્થસારના ચોવા અધ્યાયની ૧૭-૧૮-૧૯મી જાથામા નીચે મુજબ આપ્યા છે.

(૭) કોઈની આખ કાઢી લેવી (૮) બહુ ઊંઘવું (૯) દિવસમા ઊંઘવું (૧૦) નાસ્તિકપણાની વાસના રાખવી (૧૧) સમ્યગ્દર્શનમા દોષ લગાડવો (૧૨) કુતીયાવાળાની પ્રશંસા કરવી (૧૩) તપસ્વી-જોને દેખીને ગ્લાનિ કરવી —આ બધા દર્શનાવરણ કર્મના આત્મવના હેતુઓ છે.

૫ શ કા—નાસ્તિકપણાની વાસના વગેરેથી દર્શનાવરણનો આસ્રવ કેમ થાય ? તેનાથી તો દર્શન મોહનો આસ્રવ થવા સંભવ છે, કેમ કે સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત કાર્યોવડે સમ્યગ્દર્શન મલિન થાય છે, નહિ કે દર્શન ઉપયોગ.

સમાધાન—જેમ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી મૂર્તિક પદાર્થોનું દર્શન થાય છે તેમ વિશેષ જાનીઓને અમૂર્તિક આત્માનું પણ દર્શન થાય છે, જેમ સર્વે જ્ઞાનોમા આત્મજ્ઞાન અધિક પૂજ્ય છે તેમ બાહ્ય પદાર્થોના દર્શન કરતા અતર્ક્ય દર્શન અર્થાત્ આત્મદર્શન અધિક પૂજ્ય છે, તેથી આત્મદર્શનના બાધકકારણોને દર્શનાવરણ કર્મના આસ્રવના હેતુ માનવા તે અનુચિત નથી આ પ્રકારે નાસ્તિકપણાની માન્યતા વગેરે જે લખ્યા છે તે દોષો દર્શનાવરણ કર્મના આસ્રવના હેતુ થઈ શકે છે (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર પા ૨૦૧-૨૦૨)

જો કે આયુર્કર્મ સિવાય બાકીના સાતે કોનો આસ્રવ સમયે સમયે થયા કરે. તેાપણ પ્રદોષાદિ ભાવોદ્વારા જે જ્ઞાનાવરણાદિ ખાસ કર્મનો બધ થવાનું જણાયું છે તે સ્થિતિબધ અને અનુભાગબધની અપેક્ષાએ સમજવું અર્થાત્ પ્રકૃતિબધ અને પ્રદેશબધ તો સર્વે કોનો થયા કરે છે પણ તે વળતે જ્ઞાનાવરણાદિ ખાસ કર્મનો સ્થિતિ અને અનુભાગબધ વિશેષ અધિક થાય છે ॥૧૦॥

અસાતાવેદનીયના આસવનુ કારણુ

દુઃસ્વશોકતાપાકન્દનવધપરિદેવનાન્યાત્મ-
પરોમયસ્થાન્યસદ્વેદ્યસ્ય ॥૧૧॥

અર્થ — [આત્મ પર ઉભયસ્થાનિ] પોતામા, પરમા અને બનેના વિષયમા સ્થિત [દુઃસ્વ શોક તાપ આકન્દન વધ પરિદેવતાનિ] હુ ખ, શોક, તાપ, આકન્દન, વધ અને પરિદેવતા તે [અસત્ વેદ્યસ્ય] અસાતાવેદનીયકર્મના આસવ છે

ટીકા

૧ હુ ખ—પીડારૂપ પરિણામવિશેષને હુ ખ કહે છે

શોક—પોતાને લાભદાયક લાગતા પદાર્થનો વિયોગ થતા વિઠળતા થવી તે શોક છે

તાપ—સ સારમા પોતાની નિંદા વગેરે થતા પશ્ચાત્તાપ થવો તે તાપ છે

આકન્દન—પશ્ચાત્તાપથી અશ્રુપાત કરીને રોવું તે આકન્દન છે

વધ—પ્રાણોનો વિયોગ કરવો તે વધ છે

પરિદેવના—સ કલેશ પરિણામોના આલબને એવું રૂઢન કરવું કે જેથી સામળનારના હૃદયમા દયા ઉત્પન્ન થઈ બંધ તે પરિદેવના છે

શોક, તાપ વગેરે જો કે હુ ખના જ લેદ છે, તોપણ હુ ખની ભૂતિઓ જતાવવા માટે આ લેદો જતાવ્યા છે

૨ પોતાને, પરને કે જનેને એક સાથે હુ ખ, શોકાદિ ઉત્પન્ન કરે તે અસાતાવેદનીય કર્મના આસવનુ કારણુ થાય છે

અર્થ —જો હુ ખાદિક પોતામા, પરમા કે જનેમા સ્થિત થવાથી અસાતાવેદનીયકર્મના આસવનુ કારણુ થાય છે તો અહીંનું મતને માનનારા એવો કેશ-લોચ, અનશનતપ, આતપસ્થાન વગેરે

હું ખતા નિમિત્તો પોતામા ડરે છે અને જીભને પણ તેવો ઉપદેશ આપે છે તો તેથી તેમને પણ અસાતાવેદનીયકર્મનો આશ્રવ થશે?

ઉત્તર —ના, એ દૂષણ નથી અતરંગ ક્રોધાદિ પરિણામોના આવેશપૂર્વક પોતાને, પરને કે બનેને હું ખાદિ આપવાના ભાવ હોય તો જ તે અસાતાવેદનીયકર્મના આશ્રવનું નિમિત્ત થાય છે— આ વિશેષ ક્યન ધ્યાનમા રાખવું ભાવાર્થ એ છે કે— અતરંગ ક્રોધાદિને વશ થવાથી આત્માને જે હું ખ થાય છે તે હું ખ કેશ— હોય, અનશનતપ કે આતાપયોગ વગેરે કારણે કરવામા સમ્યક્દિ- સુનિને યત્ન નથી, માટે તેનાથી, તેમને અસાતાવેદનીયનો આશ્રવ થતો નથી, તે તો તેમનો શરીર પ્રત્યેનો વેરાગ્યભાવ છે

આ વાત દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવવામા આવે છે —

દૃષ્ટાંત —જેમ કેઈ કયાના અભિપ્રાયવાળા અને શસ્ત્રરહિત વેદ સયમીપુરુષના ફોડવાને વપવા કે ચીરવાનું કામ કરે અને તે પુરુષને હું ખ વાય છતાં તે બાહ્ય નિમિત્તમાત્રના કારણે પાપબદ્ધ થતો નથી, કેમ કે વેદના ભાવ તેને હું ખ આપવાના નથી

સિદ્ધાંત —તેમ સસાર સખધી મહા હું ખથી ઉદ્વિગ્ન થયેલ સુનિ સસાર સખધી મહાહું ખનો અભાવ કરવાના ઉપાય પ્રત્યે લાગી રહ્યા છે, તેઓને સ ક્લેશપરિણામનો અભાવ હોવાથી, શાસ્ત્રમા વિધાન કરવામા આવેલા કાર્યોમા પોતે પ્રવર્તવાથી કે જીભને પ્રવર્તાવવાથી પાપબદ્ધ થતો નથી, કેમ કે તેમનો અભિપ્રાય હું ખ આપવાનો નથી, નબળાઈના કારણે વિચિત્ર બાહ્ય હું ખ થાય તોપણ તે અસાતાવેદનીયના આશ્રવનું કારણ નથી

૩ આ સુનનો સિદ્ધાંત

બાહ્ય નિમિત્તોને અનુસરીને આશ્રવ કે બદ્ધ થતો નથી, પણ જીવ પોતે જેવા ભાવ કરે તે ભાવને અનુસરીને આશ્રવ અને બદ્ધ

થાય. જે જીવ પોતે વિકાર બાવ કરે તો બધ થાય, અને પોતે વિકાર બાવ ન કરે તો બધ ન થાય. ॥૧૧॥

સાતાવેદનીયના આશ્રવનુ કારણ

भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः
शौचमिति सद्देवस्य ॥१२॥

અર્થ - [ભૂત વ્રતી અનુકમ્પા] પ્રાણીઓ પ્રત્યે અને વ્રતના ધારકો પ્રત્યે અનુકંપા [દાન સરાગ સંયમાદિયોગ] દાન, સરાગ-સંયમાદિના યોગ, [ક્ષાન્તિ શૌચમ્ ઇતિ] ક્ષાન્તિ, શૌચ, અહંતા ભક્તિ ઇત્યાદિ [સત્ દેવસ્ય] સાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવ છે

ટીકા

૧ ભૂત=આરે ગતિના પ્રાણીઓ

વ્રતી=સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક આપૂર્વત કે મહાવ્રત ધારણ કરેલ હોય તેવા જીવો,

આ બંને ઉપર અનુકંપા કરતી તે ભૂતવ્રત્યનુકંપા છે

પ્રશ્ન - 'ભૂત' કહેતા તેમાં બધા જીવો આવી ગયા તો પછી 'વ્રતી' જણાવવાની શું જરૂર છે?

ઉત્તર - સામાન્ય પ્રાણીઓ જરૂર વ્રતી જીવો પ્રત્યે અનુકંપાનું વિશેષપણ જણાવવા માટે તે કહેલ છે, વ્રતી જીવો પ્રત્યે ભક્તિપૂર્વક ભાવ હોવા જોઈએ

દાન=દુ ખિત, બૂખ્યા વગેરે જીવોના ઉપકાર અર્થે ધન, ઔષધિ, આહારાદિક દેવા તથા વ્રતી સમ્યગ્દષ્ટિ સુપાત્ર જીવોને ભક્તિપૂર્વક દાન આપવું તે દાન છે

સરાગસંયમ=સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ચારિત્રના ધારક' મુનિને જે મહાવ્રતરૂપ શુભભાવ છે તે સંયમ સાથેનો રાગ હોવાથી સરાગ સંયમ કહેવાય છે રાગ કાઈ સંયમ નથી, જેટલો વીતરાગભાવ છે તે સંયમ છે

૨. પ્રશ્ન — વીતરાગ ચારિત્ર અને સરાગ ચારિત્ર એમ બે પ્રકારે ચારિત્ર ઠહું છે, અને ચારિત્ર બધનું કારણ નથી, તો પછી અહીં સરાગસયમને આવેલ-બધનું કારણ કેમ ઠહું છે ?

ઉત્તર — સરાગસયમને બધનું કારણ કહ્યું ત્યાં એમ સમજી કે ખરેખર ચારિત્ર (સયમ) તે બધનું કારણ નથી પણ રાગ છે તે બધનું કારણ છે જેમ આવલ બે પ્રકારે છે—એક તો ક્રોધરા સહિત અને બીજા ક્રોધરા રહિત, હવે ત્યાં ક્રોધરા છે તે આવલનું સ્વરૂપ નથી પણ આવલમાં તે હોય છે, હવે કોઈ કોઈ પુનઃ ક્રોધરા સહિત આવલનો સંગ્રહ કરતો હોય તેને જોઈને કોઈ જોગો માણસ ક્રોધરાને જ આવલ માનીને તેનો સંગ્રહ કરે તો તે નિરર્થક જે. બીજા જ થાય તેમ ચારિત્ર (સયમ) બે પ્રકારથી છે—એક તો સરાગ છે તથા બીજું વીતરાગ છે, ત્યાં એમ લખ્યું કે જે રાગ છે તે ચારિત્રનું સ્વરૂપ નથી પણ ચારિત્રમાં તે હોય છે હવે કોઈ સમ્યક્જ્ઞાની પ્રચ-સ્ત રાગ સહિત ચારિત્ર ધારે તેને જોઈને કોઈ અજ્ઞાની પ્રચસ્ત રાગને જ ચારિત્ર માનીને તેને અગ્નિકાર કરે તો તે નિરર્થક જે. બિલ્લ જ થાય (જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૪૬ તથા શ્રી સમયસાર પા ૪૮૨)

મુનિને ચારિત્રભાવ મિશ્રરૂપ છે, કઈક વીતરાગ થયા છે અને કઈક સરાગ છે, ત્યાં જે અર્થે વીતરાગ થયા છે તે વડે તો સ્વર જ છે અને જે અર્થે સરાગ રહ્યા છે તે વડે બધ છે પોતાના મિશ્રભાવમાં ‘આ સરાગતા છે અને આ વીતરાગતા છે’. એવી જોડખાણ સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે તેથી તેઓ બાકી રહેલા સરાગ ભાવને હેયરૂપ ગ્રંથે છે (જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૩૧)

આ રીતે સરાગ સયમમાં જે મહાનતાદિ પાળવાનો શુભભાવ છે તે આવલ-બધનું કારણ છે, પણ જેટલું નિર્મળ ચારિત્ર પ્રગટ્યું છે તે આવલ-બધનું કારણ નથી

૩ આ સૂત્રમા 'આદિ' શબ્દ ડી તેમા સયમાસયમ, અકામ-
નરા અને બાળતપનો સમાવેશ વાય છે

સયમાસયમ=સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવણના પ્રત

અકામનિર્નરા=પરાધીનપણે (-પોતાની ઇચ્છા વગર) ભોગ-
ભોગનો નિરોધ થતા સકલેશતા રહિત થવું અર્થાત્ કપાયની
તા ઠરવી તે

બાળતપ=મિથ્યાદષ્ટિને મઠ ઝપાયલાવે થતા તપ

૪ આ સૂત્રમા 'इति' શબ્દ છે તેમા અર્હન્તનું પૂજન, બાળ-
કે તપસ્વી મુનિઓની વૈયાવૃત્ય કરવામા ઉઘમી રહેવું, યોગની
ળતા અને વિનયનો સમાવેશ થઈ જાય છે

યોગ-શુભપરિણામ સહિતની નિર્દોષ ક્રિયા વિશેષને યોગ કહે છે.

ક્ષાન્તિ-શુભપરિણામની ભાવનાથી ક્રોધાદિ કપાયમા થતી
તાના અભાવને ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) કહે છે

શૌચ-શુભપરિણામપૂર્વક દ્વોભનો ત્યાગ તે શૌચ વીતરાગી-
વૈદ્ય ક્ષમા અને શૌચને 'ઉત્તમક્ષમા' અને 'ઉત્તમશૌચ' કહે
તે આશ્વનું કારણ નથી ॥૧૨॥

હવે અનંત સંસારનું કારણ જે દર્શનમોહ

તેના આશ્વનું કારણ કહે છે

बलिश्रुतसंघर्षमदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥१३॥

અર્થ—[કેવલી શ્રુત સંઘર્ષ મર્મ દેવ] કેવળી, શ્રુત, સંઘ, મર્મ
તે દેવનો [અવર્ણવાદ] અવર્ણવાદ કરવો તે [દર્શનમોહસ્ય] દર્શન-
હનીય કર્મના આશ્વ છે

ટીકા

૧ અવર્ણવાદ —જેનામા જે દોષ ન હોય તેનામા તે દોષનું
કારણ કરવું તે અવર્ણવાદ છે

કેવળીપાપુ, મુનિપાપુ, ધર્મ અને દેવપાપુ તે આત્માની જ બુદ્ધી બુદ્ધી અવસ્થાનુ સ્વરૂપ છે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ એ પાપે પદ નિશ્ચયથી આત્મા જ છે (બુદ્ધો યોગીન્દ્રદેવકૃત યોગ ૧૧૨ ગાથા ૧૦૪, પરમાત્મ-પ્રકાશ પા ૩૬૩-૩૬૪) તેથી તેમનું સ્વરૂપ સમજવામાં બે ભૂલ થાય અને તેમનામાં ન હોય તેવા ઢોપો તેમનામાં ઠપવામાં આવે તો આત્માનું સ્વરૂપ સમજાય નહિ અને મિથ્યાત્વભાવનું વિશેષ પોષણ થાય ધર્મ તે આત્માનો સ્વભાવ છે માટે ધર્મસંબંધી ભુટ્ટી દોષકપના ઠરવી તે પણ મહાન દોષ છે

૨ શ્રુત જોટલે શાસ્ત્ર, જિજ્ઞાસુ જીવોને આત્માનું સ્વરૂપ સમજવામાં તે નિમિત્ત છે, તેથી મુમુક્ષુઓએ ખરા શાસ્ત્રોના સ્વરૂપનો પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ

૩ કેવળી ભગવાનના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

(૧) ક્ષુધા અને તૃષ્ણા તે પીડા છે, તે પીડાથી આત્મ (કૃષ્ણ) થતા જીવો જ આહાર લેવાની ઇચ્છા કરે છે ક્ષુધા કે તૃષ્ણાના કારણે કૃષ્ણનો અનુભવ થયો તે આત્મધ્યાન છે કેવળી ભગવાનને સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને અનંત સુખ હોય છે, તથા તેમને પરમ શુદ્ધધ્યાન વર્તે છે, તે અવસ્થાને શુદ્ધધ્યાન પણ ઉપચારથી 'ઠહેવાય છે' ઇચ્છા તો વર્તમાન વતતી કથા ઉપરનો અણગમો અને પરવરતું તરફના રાગની હેયાતિ તૃચ્ચે છે, કેવળી ભગવાનને ઇચ્છા હોય જ નહિ, છતાં કેવળી ભગવાન અમ્મનો આહાર (કવળાહાર) કરે એમ માનવું તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે કેવળી ભગવાનને સંપૂર્ણ 'વીર' પ્રગટ્યું હોવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાની પીડા તેમને હોય જ નહિ, અને અનંત સુખ પ્રગટ્યું હોવાથી ઇચ્છા હોય જ નહિ ઇચ્છા તે કૃષ્ણ છે—લોક છે, માટે કેવળી ભગવાનમાં આહારની ઇચ્છાનો દોષ ઠપવો તે જીવના પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અવર્ણવાદ છે અને ઉપચારથી અનંત કેવળી ભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે તે

દશનમોહનીયક્રમના આનંદનુ કારણ છે એટલે કે તે અનંતસ સારનું કારણ છે

(૨) આત્માને કેવળજ્ઞાન પ્રગટયા પછી શરીરમા ઝાડાનુ કે ખીનુ કોઈ દરદ થાય અને તેની દવા લેવી કે દવા લાવવા માટે કોઈને કહેવુ-તે અશક્ય છે હા દવા લેવાની ઇચ્છા થવી અને દવા લાવવા માટે ડોઈ શિષ્યને કહેવુ તે બધુ કુખની હિયાતિ સૂચવે છે અનંત સુખના સ્વામી કેવળી ભગવાનને આકુળતા, વિદ્યપ, લોભરૂપ ઇચ્છા કે કુખ હોય એમ વ્યપ્તુ એટલે કે કેવળીભગવાન-ને સામાન્ય હ્રદય જેવા નથી લેવા તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે જો આત્મા પોતાનુ સાચુ સ્વરૂપ સમજે તો આત્માની બધી દશાઓનુ સ્વરૂપ ખ્યાલમા આવે ભગવાન હ્રદય સુનિદશામા ઠરપાત્ર (હાથમા લોજન કરનારા) હોય છે અને આહાર માટે બાતે જ બાંધ છે, અને કેવળજ્ઞાન થયા પછી રોગ થાય, દવાની ઇચ્છા ઉપજે અને તે લાવવા માટે શિષ્યને આજ્ઞા કરે-તે અશક્ય છે કેવળજ્ઞાન થતા શરીરની અવસ્થા ઉત્તમ થાય છે અને પરમ ઔદારિકપણે પરિણમી બાંધ છે તે શરીરમા રોગ હોય જ નહિ 'જ્યા રોગ હોય ત્યા રોગ હોય જ' એ અખાધિત સિદ્ધાંત છે ભગવાનને રોગ નથી તેથી તેમના શરીરને રોગ પણ કદી હોતો જ નથી આનાથી વિરુદ્ધ માનવુ તે પોતાના આત્મ-સ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત દેવગી ભગવતોનો અવર્ણવાદ છે

(૩) કોઈ પણ જીવને ગૃહસ્થદશામા કેવળજ્ઞાન પ્રગટે એમ માનવુ તે ભૂલ ભરેલુ છે. ગૃહસ્થપણુ છોડયા વિના લાવસાધુ-પણુ આવી શકે જ નહિ, લાવસાધુપણુ આવ્યા વગર કેવળજ્ઞાનુ તો પ્રગટે જ શી રીતે ? લાવસાધુપણુ છૂટા-સાતમા ગુણુસ્થાને હોય છે અને કેવળજ્ઞાન તેરમા ગુણુસ્થાને હોય છે, માટે ગૃહસ્થ-

* તીર્થે ૬૭ ભગવાનને જ-મથી જ મગ-મૂર કાતા નથી અને તમામ કેવળી ભગવાનેને કેવળજ્ઞાન થયા પછી આજ-નિજાર પાતા નથી

પણ્યામા કદી પણ કોઈ જીવને દેવજ્ઞાન થાય નહિ આનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા તે પોતાના આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત દેવળી ભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે

(૪) હનસ્થ જીવોને જે જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ થાય છે, તે જેવ સન્મુખ થવાથી થાય છે, એ દશામા એક જ્ઞેયથી ખસીને ખીન જ્ઞેય તરફ પ્રવૃત્તિ કહે છે, એવી પ્રવૃત્તિ વિના, હનસ્થ જીવનું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ થતું નથી તેથી પહેલા ચાર જ્ઞાન મુધીના કથનમા ઉપયોગ શબ્દનો પ્રયોગ તેના અર્થ પ્રમાણે (‘ઉપયોગ’ ના અન્વયાર્થ પ્રમાણે) કહી શકાય, પરંતુ દેવજ્ઞાન અને દેવજ્ઞદર્શન તો અખંડ અવિનિષ્ણ છે, તેને જ્ઞેયસન્મુખ થવું પડતું નથી એટલે કે દેવજ્ઞાન તથા દેવજ્ઞદર્શનને એક જ્ઞેયથી ખસીને ખીન જ્ઞેય તરફ ભેડાવું પડતું નથી માટે દેવજ્ઞાન અને દેવજ્ઞદર્શનને ઉપયોગ કહેવો તે ઉપચાર છે (જુઓ અભિતગતિ આચાર્યકૃત પચસમ્મદ હિંદી ટીકા પા ૧૨૧ ઉપયોગભધિકાર) દેવળી ભગવાનને દેવજ્ઞાન અને દેવજ્ઞદર્શન એક સાથે જ પ્રવર્તે છે આ પ્રમાણે હોવા છતાં ‘દેવળીભગવાનને તેમ જ સિદ્ધભગવાને જે સમયે જ્ઞાનોપયોગ હોય ત્યારે દર્શનોપયોગ ન હોય અને બ્યારે દર્શનોપયોગ હોય ત્યારે જ્ઞાનોપયોગ ન હોય’ એમ માનવું તે મિથ્યામાયતા છે, તે માન્યતા “દેવળી-ભગવાનને તથા સિદ્ધભગવાનને દેવજ્ઞાન પ્રગટયા પછી જે અનંત કાળ છે તેના અધોકાળમા જ્ઞાનના કાર્ય વગર અને અધોકાળમા દર્શનના કાર્ય વગર કાઢવાનો હોય છે” એમ કહેવા બરાબર છે એ માન્યતા ન્યાયવિરુદ્ધ છે માટે તેવી ખોટી માન્યતા રાખવી તે પોતાના આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત દેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ ■

(૫) ચૈત્યુ શુષ્કસ્થાન (સમ્યગ્દર્શન) સાથે લઈ જનાર આત્મા પુરુષપણે જન્મે છે, સ્ત્રીપણે જન્મતા નથી, તેથી સ્ત્રીપણે કોઈ વીર્યકર હોઈ શકે નહિ કેમ કે વીર્યકર થનાર આત્મા સમ્યગ્દર્શન સહિત જ જન્મે છે તેથી તે પુરુષ જ હોય છે બે

આથી વિરુદ્ધ માનવું તે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનન્ય કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે

(૬) આત્મા સર્વજ્ઞ ન થઈ શકે એમ કેટલાકનું માનવું છે, તે માન્યતા બૂલભરેલી છે આત્માનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાન છે, જ્ઞાન શું ન બાંહે? જ્ઞાન સર્વને બાંહે એની તેનામા શક્તિ છે અને વીતરાણી વિજ્ઞાનવડે તે શક્તિ પ્રગટ કરી સત્ત્વ છે વળી દેખાડ એમ માને છે કે કેવળજ્ઞાની આત્મા સર્વ દ્રવ્યો, તેના અનંત શુભો અને તેની અનંત પર્યાયોને એક સાથે બાંહે છે છતાં તેમાથી કેટલુંક બચુપાડું હોતું નથી—જેમ કે, એક છોકરો ખીબા છોકરાથી કેટલો મોટો, કેટલા હાથ લાગે, એક ઘર ખીબા ઘરથી કેટલા હાથ દૂર—એ વગેરે બાબત કેવળજ્ઞાનમા જણાતી નથી' આ માન્યતા દોષિત છે, તેમા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે

(૧૦) 'શુભથી ધર્મ થાય, શુભ કરતા કરતા ધર્મ થાય' એવો ઉપદેશ કેવળી-તીર્થંકર ભગવાને કયો છે—એમ માનવું તે તેમનો અવર્ણવાદ છે 'શુભભાવ વડે ધર્મ થતો હોવાથી ભગવાને શુભભાવો કયા હતા, ભગવાને તો ખીબાઓનું બચુ કરવામા પોતાનું જીવન અર્પા દીધું હતું' એ વગેરે પ્રકારે ભગવાનની જીવનકથા આલેખવી તે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે

(૧૧) પ્રશ્ન—એ ભગવાને પરતું કાઢ્યું નથી ક્યું? તો પછી જગત્ ઉદ્ધારક, તત્ત્વતારણ, જીવનદાતા, યોગિદાતા ઇત્યાદિ ઉપનામોથી ભગવાન કેમ ઓળખાય છે?

ઉત્તર—એ બધા ઉપનામો ઉપચારથી છે, બ્યારે ભગવાનને દર્યાનવિશુદ્ધિની બૃમિજામા અનિચ્છાભાવે ધર્મરાગ થયો ત્યારે તીર્થંકરનામકર્મ બધાઈ ગયું તત્ત્વસ્વરૂપ એમ હો કે ભગવાનને તીર્થંકરપ્રકૃતિ બધાવી વખતે જે શુભભાવ થયો હતો તે તેમણે

ઉપાદેય માન્યો જ ન હતો, પણ તે શુભભાવ અને તે તીર્થ ઠર-
પ્રકૃતિ-બનેનો અભિપ્રાયમા નકાર જ હતો તેથી રાગને તોડવાનો
પુરુષાર્થ કરતા હતા. છેવટે રાગ ટા'ગી વીતરાગ થયા પછી કેવળજ્ઞાન
પ્રગટ્યુ અને દિવ્યધ્વનિ સ્વય પ્રગટ્યો, લાયક જીવો તે સાક્ષીને
સ્વરૂપ મમત્યા અને 'તેવા જીવોએ ઉપચારથી જગતઉદ્ધારક,
તરણતારણ ઇત્યાદિ ઉપનામ ભગવાનને આપ્યા જો ખરેખર ભગ-
વાને બીજા જીવોનું કાંઈ કંઈ હોય કે ઝરી શકતા હોય તો જગ-
તના સર્વે જીવોને મોક્ષમા સાથે કેમ ન લઈ ગયા ? માટે શાસ્ત્રનું
કથન કયા નયનું છે તે લક્ષમા રાખીને તેના યથાર્થ અર્થ સમજવા
જોઈએ ભગવાનને પરના કર્તા કરાવવા તે પણ ભગવાનનો અવર્ણ-
વાદ છે

જો વગેરે પ્રકારે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમા દોષોની ક્રૂપના તે
આત્માને અનંત સસારનું કારણ છે

આ પ્રમાણે કેવળીભગવાનના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ કહ્યું

૪ શ્રુતના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

(૧) જે શાસ્ત્રો ન્યાયની કસોટીએ ચકાવતા અર્થોત્ સમ્યગ્જ્ઞાનવડે
પરીક્ષા કરતા પ્રયોજનમૂલક બાળતોમા સાચા માણુમ પડે તેને જ
ખરા માનવા જોઈએ જ્યારે લોકોની યાદશક્તિ નબળી પડે ત્યારે
જ શાસ્ત્રો લખવાની પદ્ધતિ થાય, તેથી લખેલા શાસ્ત્રો ગણધરભગવાને
ચૂંથેલા શબ્દોમા ન જ હોય, પણ સમ્યગ્જ્ઞાની આચાર્યોએ તેના
યથાર્થ ભાવો જાળવીને પોતાની લાપામા શાસ્ત્રરૂપે ગૂંચ્યા હોય,
તે સત્શ્રુત છે

(૨) સમ્યગ્જ્ઞાની આચાર્યોના બનાવેલા શાસ્ત્રોની નિંદા કરવી તે
પોતાના સમ્યગ્જ્ઞાનની જ નિંદા કરવા બરાબર છે, કેમ કે જેણે
સાચા શાસ્ત્રની નિંદા કરી તેનો ભાવ એવો થયો કે મને આવા
સાચા નિમિત્તનો સંયોગ ન હો. પણ ખોટા નિમિત્તનો સંયોગ હો
એટલે કે મારું ઉપાદાન સમ્યગ્જ્ઞાનને લાયક ન હો. પણ મિથ્યાજ્ઞાનને
લાયક હો

(૩) ડોઇ નયના કતો તરીકે તીર્થ કર ભગવાનનુ, ડેવગીનુ, ગણધરનુ કે આચાર્યનુ નામ આપેલ હોય તેથી તેને સાચુ જ શાસ્ત્ર માની લેવુ તે યાયસર નથી મુમુક્ષુ જીવોએ તત્ત્વદષ્ટિથી પરીક્ષા કરીને સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કરવો જોઇએ ભગવાનના નામે અસત્યશાસ્ત્રો જનાબ્યા હોય તેને સત્કૃત માની લેવા તે સત્કૃતનો અવર્ણવાદ છે, જે શાસ્ત્રોમા માસભક્ષણ, મંદિરાધાન, વેદનાથી પીડિતને મૈથુનસેવન, રાત્રિભોજન ઇત્યાદિને નિષેધ કદા હોય, ભગવતી સતીને પાત્ર પતિ ઈદ્રા હોય, જેમા તીર્થ કર ભગવાનને જે માતા અને જે પિતા કદા હોય-તે શાસ્ત્રો યથાર્થ નથી, માટે સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરી અસત્યની માન્યતા ઊડવી.

૫ સધના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

સમ્યગ્થન પ્રગટયા પછી જે જીવને સાતમુ-છઠ્ઠું શુશ્રુશ્ચાન પ્રગટે તેને સાચુ સાધુપણ હોય છે, તેમને શરીર ઉપરનો સ્પર્શેન્દ્રિયને લગતો રાગ ટળી ગયો હોય છે તેથી ટાઢ, તડકો, વરસાદ વગેરેથી રક્ષણ કરવાનો રાગભાવ તેમને હોતો નથી, માત્ર સયમના હેતુ માટે તે પદને લાયક નિર્દોષ શુદ્ધ આહારની લાગણી હોય છે, તેથી તે શુશ્રુશ્ચાનવાળા જીવોને એટલે કે સાધુને શરીરના રક્ષણ માટે વસ્ત્ર હોય જ નહિ છતાં 'ન્યાટે તીર્થ' કર ભગવાન દીક્ષા લે ત્યારે ધર્મભુદ્ધિથી દેવ તેમને વસ્ત્ર આપે અને ભગવાન તે પોતાની સાથે રાખ્યા ઠરે' એમ માનવુ તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એમા સધ અને દેવ બંનેનો અવર્ણવાદ છે શ્રીલિંગને સાધુપણ માનવુ, અતિશુદ્ધ જીવોને સાધુપણ હોય એમ માનવુ તે સધનો અવર્ણવાદ છે દેહમા નિર્મમત્વ, નિર્મય, વીતરાગ મુનિઓના દેહને અપવિત્ર કહેવો, નિર્લજ્જ કહેવો, બેશરમ કહેવો, અર્હાં પણ દુષ્ણ લોકવે છે તો પરલોકમા, કેમ મુખી ધર્મે-ઇત્યાદિ પ્રકારે કહેવુ તે સધનો અવર્ણવાદ છે

સાધુ-સધ ચાર પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે-જેમને મહિ પ્રગટી હોય તે મહિ, જેમને અવધિ-મનપર્યાયજ્ઞાન હોય તે મુનિ, ઇન્દ્રિયોને જીતે તે યતિ અને અલગાર એટલે કે સામાન્ય તે સાધુ-

૧ ધર્મના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે, સમ્યક્દર્શન પ્રગટતા તે ધર્મ શરૂ થાય છે તરીકની ક્રિયાથી ધર્મ થાય નહિ, પુણ્ય વિકાર હોવાથી તેનાથી ધર્મ થતો નથી તેમજ તે ધર્મમાં સહાયક થતું નથી આવું ધર્મનું સ્વરૂપ છે, તેનાથી વિપરીત માનવું તે ધર્મનો અવર્ણવાદ છે "જિનેન્દ્ર ભગવાને કહેલા ધર્મમાં કંઈ પણ ગુણ નથી, તેને સેવવાવાળા અગુર થશે, તીર્થંકર ભગવાને જે ધર્મ કહ્યો છે તે જ પ્રમાણે જગતના અન્યમનોના પ્રવંતકો પણ કહે છે "એમ માનવું તે ધર્મનો અવર્ણવાદ છે આત્માના સાચા સ્વરૂપને સમજવું અને સાચી માન્યતા કરવી તથા ખોટી માન્યતા છોડવી તે દર્શનઅપેક્ષાએ આત્માની અહિંસા છે અને ક્રમે ક્રમે સમ્યક્-ચારિત્ર વધતા રાગદ્વેષ સર્વથા ાળી લાય છે તે આત્માની સંપૂર્ણ અહિંસા છે આવી અહિંસા તે જીવનો ધર્મ છે એમ અનંત જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે, તેનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા તે ધર્મનો અવર્ણવાદ છે

૭ દેવના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

સ્વર્ગના દેવના અવર્ણવાદનો એક પ્રકાર પારાયણ માન્યતાઓ છે તે ઉપરાંત તે દેવ માસ લક્ષણ કરે, મદ્યપાન કરે, ભોજનાદિક કરે, મનુષ્યીણી સાથે કામ સેવન કરે—ઇત્યાદિ માન્યતા તે દેવનો અવર્ણવાદ છે

૮ આ પાથે પ્રકારના અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયના આશ્રયનું કારણ છે અને દર્શનમોહ તે અનંત સંસારનું કારણ છે

૯ આ સુધનો સિદ્ધાંત

શુભ વિકટપથી ધર્મ થાય—એવી માન્યતાનું અમૃદીતમિથ્યાત્વ તો જીવને અનાદિનું આદ્યુ આવે છે મનુષ્યગતિમાં જીવ જે કુળમાં જન્મે છે તે કુળમાં ઘણું ભાગે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ધર્મની માન્યતા હોય છે વળી તે કુળધર્મમાં કોઈને દેવ તરીકે, કોઈને ગુરુ તરીકે, કોઈ પુસ્તકોને શાસ્ત્ર તરીકે અને કોઈ ક્રિયાને ધર્મ તરીકે માનવામાં આવે છે નાનપણમાં તે માન્યતાનું જીવને યોગ્ય મળે

છે અને મોટી ઉમરે પોતાના કુળના ધર્મસ્થાને જતા ત્યાં પણ મુખ્યપણે તે જ માન્યતાનું પોષણ મળે છે આ અવસ્થામાં જીવ વિવેકપૂર્વક સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય ધણે ભાગે કરતો નથી અને સત્ય-અસત્યના વિવેકરહિત હયા હોવાથી સાચા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર અને ધર્મ ઉપર અનેક પ્રકારના જુકા આરોપો કરે છે તે માન્યતા આ લવમા નવી પ્રજા કરેલી હોવાથી અને તે મિથ્યા હોવાથી તેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે આ અગૃહીત અને ગૃહીત મિથ્યાત્વ અનત સત્તારનું કારણ છે માટે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર-ધર્મનું અને પોતાના આત્માનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને અગૃહીત તેમ જ ગૃહીત-બંને મિથ્યાત્વનો નાશ કરવા માટે જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ છે (અગૃહીતમિથ્યાત્વનો વિષય આઠમા ઋષિ અધિકારમાં આવશે) આત્માને ન માનવો, સત્ય મોક્ષમાર્ગને દુષિત કંપવો, અસત્ય માર્ગને સત્ય મોક્ષમાર્ગ કંપવો, પરમ સત્ય વીતરાગી વિજ્ઞાનમય ઉપદેશની નિંદા કરવી છત્યાદિ જે જે કાર્યો સમ્યગ્દર્શન ગુણને મલિન કરે છે તે સર્વે દર્શનમોહના આચરના કારણો ॥૧૩॥

ચારિત્રમોહના આચરવનું કારણ

કપાયોદયાત્તીવ્રપરિણામચારિત્રમોહસ્ય ॥૧૪॥

અર્થ—[કપાય ઉદયાત્] કપાયના ઉદયથી [તીવ્ર પરિણામ] તીવ્ર પરિણામ વાય તે [ચારિત્રમોહસ્ય] ચારિત્રમોહનીયના આચર છે

ટીકા

૧ કપાયની આખ્યા આ અધ્યાયના પાંચમા સૂત્રમાં આવી ગઈ છે ઉદયનો અર્થ વિપાક-અનુભવ છે જીવ કપાયકર્મના ઉદયમાં જોડાઈને જેટલો રાગ-દ્વેષ કરે તેટલો કપાયનો ઉદય—વિપાક-અનુભવ તે જીવને થયો એમ કહેવાય કપાયકર્મના ઉદયમાં જોડાતા જીવને તીવ્રભાવ થાય તે ચારિત્રમોહનીયકર્મના આચરવનું કારણ (નિમિત્ત) છે એમ સમજવું

૨ આરભ—હિસાદિ પ્રવૃત્તિનું નામ આરભ છે જેટલો પણ આરભ કરવામા આવે તેમા સ્થાવરાદિ જીવોનો નિયમથી વધ થાય છે આરભની સાથે ‘બહુ’ શબ્દનો સમાસ કરીને, ઘણા આરભ અથવા બહુ તીવ્ર પરિણામથી જે આરભ કરવામા આવે તે બહુ આરભ એવો અર્થ થાય છે

૩ પરિશ્રદ—‘આ વસ્તુ મારી છે, હું તેનો સ્વામી છું’ એવું પરમા પોતાપણાનું અભિમાન અથવા પર વસ્તુમા ‘આ મારી છે’ એવો જે સંકલ્પ તે પરિશ્રદ છે કેવળ બાહ્ય ધન-ધાત્યાદિ પદાર્થોને જ ‘પરિશ્રદ’ નામ લાગુ પડે છે જોમ નથી, બાહ્યમા કાંઈ પણ પદાર્થ ન હોવા છતાં જો ભાવમા મમત્વ હોય તો ત્યાં પણ પરિશ્રદ કહી શકાય છે

૪ સૂત્રમા નરકાયુના કારણનું જે વર્ણન કર્યું છે તે સંક્ષેપથી છે, તે ભાવોનું વિસ્તારથી વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) મિથ્યાદર્શનસહિત હિનાચારમા તત્પર રહેવું,
- (૨) અત્યંત માન કરવું,
- (૩) શીલાલેહ સમાન અત્યંત તીવ્ર ક્રોધ કરવો,
- (૪) અત્યંત તીવ્ર લોભનો અનુરાગ રહેવો,
- (૫) દયારહિત પરિણામોનું હોવું,
- (૬) બીજાઓને હું જ દેવાનું ચિત્ત રાખવું,
- (૭) જીવોને મારવાનો તથા બાંધવાનો ભાવ કરવો,
- (૮) જીવોને નિરતર ઘાત કરવાના પરિણામ રાખવો,
- (૯) જેમા બીજા પ્રાણીનો વધ થાય એવા જુઠા વચ્ચન બોલવાનો સ્વભાવ રાખવો,
- (૧૦) બીજાઓનું ધન હરણ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો,
- (૧૧) બીજાની સ્ત્રીઓને આલિંગન કરવાનો સ્વભાવ રાખવો,

(૩) પરના ડિઝની આધરણ અથવા અતિથલો રા. હોવો,
એ વગેરે પરિણામ શ્રીવેંકટેશ્વરના આગવનુ કારણ છે

- (૧) અરપ ક્રોધ હોવો,
- (૨) દીર્ઘ પનાયોમા શ્રોત્રી આસકિત હોવી,
- (૩) પોતાની શ્રીમા સતોષ હોયો,

એ વગેરે પરિણામ પુરુષવેદકર્મના આસ્રવનુ કારણ છે

- (૧) ક્રાયાની પ્રજાળના હોવી,
- (૨) શુદ્ધ ઇન્દ્રિયોનુ ઉદન કરવુ,
- (૩) પરશ્રીભન કરવુ,

એ વગેરે પરિણામ હોવા તે નપુ સકલેકના આસ્રવનુ કારણ છે

૩ 'તીવ્રતા તે બધનુ કારણ છે અને જ્યન્યતા તે બધનુ કારણ નથી' આ સિદ્ધાંત આત્માના તમામ સુવૌભા લાગુ પડે છે આત્મામાં યના મિથ્યાદર્શનનો જે ભાવ છે. તમામ છે હો જ્યન્ય હોય તે દર્શનમોહનીયકર્મના આનવનુ કારણ નથી જે છે. એ અથ પશુ બધનુ કારણ થાય તો કોઈ છુત વ્યવહારે પશુ કર્મરહિત ન થઈ શકે (શ્રુતો ભ પસુ ૩૪ પી ટીકાપા ૪૬૧ ૬૨) ॥૧૫॥

હવે આયુકર્મના આસ્રવનુ કારણ કહે ॥ —

નરકાયુના આસ્રવનુ કારણ

વહારમ્ભપરિગ્રહત્વ નારકસ્યાયુષઃ ॥૧૫॥

અર્થ — [વદ્ આરમ્ભ પરિગ્રહત્વ] ધણે આરભ-પરિગ્રહ હોવો તે [નરકાય આયુષઃ] નરકના આયુનો આનવ છે

૧. બહુ આરભ પરિગ્રહ રાખવાનો જે ભાવ છે તે નરકાયુના આસ્રવનો હેતુ છે 'બહુ' શબ્દ સખ્યાવાચક છે તેમ જ પરિણામવાચક છે, એ બને અર્થો અહીં લાગુ પડે છે અધિક સખ્યામા આરભ-પરિગ્રહ રાખનાથી નરકાયુનો આસ્રવ થાય છે આરભ-પરિગ્રહ રાખવાના બહુ પરિણામથી નરકાયુનો આસ્રવ થાય છે, બહુ આરભ-પરિગ્રહનો ભાવ તે ઉપાદાન કારણ છે અને બાહ્ય બહુ આરભ-પરિગ્રહ તે નિમિત્તકારણ છે

- (૩) કપટ-કુટિલ કર્મમા તત્પરપણું હોય,
- (૪) પૃથ્વિભેદ સમાન કોપીપણું હોય,
- (૫) શીલરહિતપણું હોય,
- (૬) શબ્દથી-ચેષ્ટાથી તીવ્ર માયાચાર કરવો,
- (૭) પરના પરિણામમા ભેદ ઉપભવવો,
- (૮) અતિ અનર્થ પ્રગટ કરવો,
- (૯) ગદ્ય-રસ-સ્પર્શનું વિપરીતપણું કરવું,
- (૧૦) ભતિ-કુળ-શીલમા દૂષણ લગાડવું,
- (૧૧) વિસવાદમા પ્રીતિ રાખવી,
- (૧૨) પરના ઉત્તમ શુભને છૂપાવવો,
- (૧૩) પોતામા ન હોય તેવા શુભો કહેવા,
- (૧૪) નીલ-કાપોત લેસ્થાફ પરિણામ કરવા,
- (૧૫) આત્મધ્યાનમા મરણ કરવું,

—આ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ તિર્થ આયુના આસવનું કારણ છે ॥૧૬॥

મનુષ્યાયુના આસવનું કારણ

અલ્પારમ્ભપરિગ્રહત્વં માનુષસ્ય ॥૧૭॥

અર્થ—[અલ્પ આરંભપરિગ્રહત્વ] અલ્પ આરંભપરિગ્રહપણું તે [માનુષસ્ય] મનુષ્યના આયુનો આવવ છે

ટીકા

નરકાયુના આસવનું કથન ૧૫ મા સૂત્રમા કરવામા આવ્યું છે, તે નરકાયુના આસવથી જે વિપરીત છે તે મનુષ્યના આયુના આસવનું કારણ છે આ સૂત્રમા મનુષ્યાયુના આસવના કારણનું સંક્ષેપ કથન છે, તેનું વિસ્તારમી વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧૨) મૈથુન સેવનથી વિરકિત ન થવી,
 (૧૩) અત્યંત આરભમા ધ્વજિયોને લગાવી રાખવી,
 (૧૪) કામલોગોની અભિલાષાને સદૈવ વધાર્યો કરવી,
 (૧૫) શીલ-સદાચારરહિત સ્વભાવ રાખવો,
 (૧૬) અભક્ષ્ય ભક્ષ્યને ગ્રહણ કરવાનો કે કરાવવાનો ભાવ રાખવો,
 (૧૭) ઘણા કાળ સુધી વૈર બાધી રાખવું,
 (૧૮) મહાકૂર સ્વભાવ રાખવો,
 (૧૯) વિચારો વિના રોવા-ફટવાનો સ્વભાવ રાખવો,
 (૨૦) દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રોમા મિથ્યા દોષ લગાડવા,
 (૨૧) કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામ રાખવા,
 (૨૨) રૌદ્રધ્યાનમા મરણ કરવું,

આ વગેરે, લક્ષણવાળા પરિણામ નરકાયુત કારણ થાય છે ॥૧૫॥

તિર્થયાયુના આસવનું કારણ

માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય ॥૧૬॥

અર્થ—[માયા] માયા-છગકપટ તે [તૈર્યગ્યોનસ્ય] તિર્થયા-યુનો આસવ છે

ટીકા

આત્માનો કુટિલ સ્વભાવ તે માયા છે, તેનાથી તિર્થયયોનિનો આસવ થાય છે તિર્થયાયુના કારણનું આ, સૂત્રમા જે વર્ણન કર્યું છે તે સદ્ગુણ છે, તે ભાવોનું વિસ્તારથી વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) માયાથી મિથ્યાધર્મનો ઉપદેશ દેવો,

(૨) બહુ આરભ-પરિગ્રહમા કપટમય પરિણામ કરવા,

- ઉત્તર—મનુષ્ય, તિથિ અને સમયકાલ પરિણામ થતા તે કષ્ટ-
વાસીદેવનુ આયુ બાધે છે, મનુષ્યાયુનો બધ તેઓ કરતા નથી,
એટલું બતાવવા માટે ક્રિપર પ્રમાણે કહ્યું છે ॥૧૭॥

મનુષ્યઆયુના આસ્રવનું કારણ (આહુ)

સ્વભાવમાર્દવં ચ ॥૧૮॥

અર્થ—[સ્વભાવમાર્દવ] સ્વભાવથી જ સરળ પરિણામી
હોયુ [ચ] તે પણ મનુષ્યના આયુનો આસ્રવ છે

ટીકા

૧. આ સૂત્રને સત્તરમા સૂત્રથી જુદું લખવાનું કારણ એ છે
કે આ સૂત્રમાં જણાવેલી બાબત દેવાયુના આસ્રવનું પણ કારણ
થાય છે

૨ અહીં 'સ્વભાવ' નો અર્થ 'આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ' એમ
ન સમજવો, કેમ કે નિવસ્તભાવ બધનું કારણ હોય નહિ, અહીં
'સ્વભાવ' નો અર્થ 'કાષ્ટને શીખવ્યા વગર' એમ થાય છે
માર્દવ પણ આત્માનો એક શુદ્ધભાવ છે પરંતુ અહીં 'માર્દવ' નો
અર્થ 'શુભભાવરૂપ (મહકાયારૂપ) સરળ પરિણામ' એમ કરવો,
કેમ કે જે શુદ્ધભાવરૂપ માર્દવ છે તે બધનું કારણ નથી પણ
શુભભાવરૂપ માર્દવ છે તે જ બધનું કારણ છે ॥૧૮॥

બધા આયુઓના આસ્રવનું કારણ

નિઃશીલવ્રતત્વં ચ સર્વેષામ્ ॥૧૯॥

અર્થ—[નિ શીલવ્રતત્વં ચ] શીલ અને વ્રતનો અભાવ તે
પણ [સર્વેષામ્] બધા પ્રકારના આયુના આસ્રવ છે

ટીકા

૧. અર્થ—જે વ્રત અને શીલ રહિત હોય તેને દેવાયુનો
આસ્રવ કેમ થાય ?

- (૧) મિથ્યાત્વસહિત જુદિનું હોવું,
- (૨) સ્વભાવમા વિનય હોવો,
- (૩) પ્રકૃતિમા ભદ્રતા હોવી,
- (૪) પરિણામોમા કૌમળતાહોવી અને માયાચારનો ભાવ ન હોવો,
- (૫) સારા આચરણોમા સુખ માનવું,
- (૬) વેળુની રેખા સમાન કોષનું હોવું,
- (૭) વિશેષ શુભી પુરુષોની સાથે વ્યવહારપ્રિય હોવું,
- (૮) થોડો આરભ, થોડો પરિશ્રદ્ધ રાખવો,
- (૯) સતોષ રાખવામા રચિ કરવી,
- (૧૦) પ્રાણીઓના ધાતથી વિરક્ત થવું,
- (૧૧) માઠા કાર્યોથી નિવૃત્તિ હોવી,
- (૧૨) મનમા જે વાત હોય તે અનુસાર સરજતાથી બોલવું,
- (૧૩) વ્યર્થ બકવાદ ન કરવો,
- (૧૪) પરિણામોમા મધુરતાનું હોવું,
- (૧૫) સર્વે લોકો પ્રત્યે ઉપકારજુદિ રાખવી,
- (૧૬) પરિણામોમા વૈરાગ્યવૃત્તિ રાખવી,
- (૧૭) દોષ પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ ન રાખવો,
- (૧૮) દાન દેવાનો સ્વભાવ રાખવો,
- (૧૯) કષોત તથા પીત લેશ્યા સહિત હોવું,
- (૨૦) ધર્મધ્યાનમા મરણ કરવું,

—આ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ મનુષ્યાયુના આત્મવતુ કારણ છે.

પ્રશ્ન.—મિથ્યાદર્શનસહિત જેની જુદિ હોય તેને મનુષ્યાયુનો આસવ કેમ કહ્યો ?

અર્થાત્ સયમાસયમ અને છઠ્ઠા શુદ્ધિસ્થાને મહાવ્રત. અર્થાત્ સરાગ-
સયમ હોય છે સમ્યગ્દર્શન હોવા છતાં અણુમત્ત કે મહાવ્રત ન
હોય એમ પણ બને છે, તેવા જીવેના વીતરાગદેવના દર્શન-પૂર્વ,
સ્વાધ્યાય, અનુકંપા ઇત્યાદિ શુભભાવ હોય છે, પહેલાથી ચોથા
શુદ્ધિસ્થાન સુધી તે ભવના શુભભાવ હોય છે, પણ ત્યાં તત્ત હોતા
નથી અજ્ઞાનીના માનેલા નત અને પ્રપને બાળનત અને બાળતપ
દ્વદ્વા છે 'બાળતપ' શબ્દ તો આ સૂત્રમા જણાવ્યો છે અને
બાળતતનો સમાવેશ ઉપરના (૧૬ મા) સૂત્રમા થાય છે, (જુઓ
સૂત્ર ૧૨ તથા ૨૧ ની ટીકા)

૩ અહીં પણ એ બાણુવ કે સરાગસયમ અને સયમાસયમમા
જેટલો વીતરાગીભાવરૂપ સયમ પ્રગટ્યો છે તે આસવત્તુ કારણ નવી
પણ તેની સાથે જે રાગ વર્તે છે તે આસવત્તુ કારણ છે ॥૨૦॥

દેવાયુનાં આત્મવત્તુ કારણ (ચાલુ)

‘સમ્યક્ત્વં ચ ॥૨૧॥’

અર્થ—[સમ્યક્ત્વં ચ] સમ્યગ્દર્શન પણ દેવાયુના આત્મવત્તુ
કારણ છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન સાથે રહેલો રાગ તે પણ દેવાયુનો
આત્મવ છે

ટીકા

૧ જે કે સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધભાવ હોવાથી તે કોઈ પણ કર્મના
આત્મવત્તુ કારણ નથી તોપણ તે ભૂમિકામાં જે રાગાચ મનુષ્ય અને
તિય અને હોય છે, તે દેવાયુના આત્મવત્તુ કારણ થાય છે, સરાગ-
સયમ અને સયમાસયમ સંબંધમા પણ એ જ પ્રમાણે છે તે
ઉપર કહેવાઈ ગયું છે

૨ દેવાયુના આત્મવના કારણ સંબંધી ૨૦ સુ સૂત્ર કદાચ પછી
આ સૂત્ર જુદા-લખવાતુ પ્રયોજન એ છે કે, સમ્યગ્દર્શિ જીવને જે

ઉત્તર—લોગશ્રમિના જીવોને શીલ મતાદિ નવી તોપણ દેવા-
યુનો જ આસવ થાય છે .

૨ એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી કે મિથ્યાદષ્ટિને સાચા શીલ
કે મત હોતા નથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ગમે તેવા શુભરાગરૂપ શીલ-
મત પાળતો હોય તોપણ તે સાચા શીલ-મતરહિત જ છે સમ્ય-
ગદષ્ટિ થયા પછી જીવ અણુમત કે મહામત ધારણ કરે તેટલાથી તે
જીવ આયુના બધરહિત થઈ જતો નથી, સમ્યગદષ્ટિના સાચા અણુ
મત અને મહામત દેવાયુના આશ્રવનું કારણ છે, જેમ કે તે પણ
રાગ છે માત્ર વીતરાગભાવ જ બધનું બરણ ન થાય, કોઈ પણ
મહારનો રાગ હોય તે તો આસ્રવ અને બધનું કારણ થાય જ
હવે પછીના (૨૦ મા) સૂત્રમાં તે સ્પષ્ટ ક્યું છે ‘બાળતપ’
આસ્રવનું કારણ છે જેમ ૧૨ તથા ૨૦ માં સૂત્રમાં કહ્યું ॥૧૬॥

દેવાયુના આસ્રવનું કારણ

સરાગસંયમસયમાસયમાકામનિર્જરાવાલતપાંસિ

દૈવસ્ય ॥૨૦॥

૧ અર્થ—[સરાગસંયમ સયમાસયમ અકામનિર્જરા વાલતપાંસિ]
સરાગસંયમ, સયમાસયમ, અકામનિર્જરા અને બાળતપ [દૈવસ્ય]
તે દેવાયુના આસ્રવ છે

ટીકા

૧ આ સૂત્રમાં જણાવેલા ભાવોના અર્થ પૂર્વે ૧૨ માં સૂત્રની
ટીકામાં આવી ગયાં છે જુઓ પાનું ૫૩૧ પરિણામો બગડ્યા વગર
મહાપાય રાખીને કું બ સહન કરવું તે અકામનિર્જરા છે

૨ મિથ્યાદષ્ટિને સરાગસંયમ અને સયમાસયમ હોતા નથી
પણ ‘બાળતપ’ હોય છે, માટે બાલ મત ધારણ કર્યાં હોય તે
ઉપરથી તે જીવને સરાગસંયમ કે સયમાસયમ છે—જેમ માની
લેવું નહિ સમ્યગદર્શન થયા પછી પાત્રમાં શુદ્ધિસ્થાને ‘અણુમત

હોતું નથી તેમ જ યોગમા પણ હોતું નથી પણ ઉપયોગમા હોય છે અહીં આસવતું પ્રકરણ હોવાથી અને આસવતું કારણ યોગ હોવાથી, ઉપયોગની વક્રતાને ઉપચારથી યોગ વક્રતા કહેલ છે, યોગના વિસવાદન સબધમા પણ તે પ્રમાણે સમજી લેવું

૨ પ્રશ્ન — વિસવાદનનો અર્થ અન્યથા પ્રવર્તન એવો થાય છે અને તેનો સમાવેશ વક્રતામા થઈ જાય છે છતાં ‘વિસવાદન’ શબ્દ શુદ્ધો થા માટે કહ્યો ?

ઉત્તર — જીવની પોતાની અપેક્ષાએ યોગ વક્રતા કહેવાય છે અને પરની અપેક્ષાએ વિસવાદન કહેવાય છે મોક્ષમાર્ગમા પ્રતિકૂળ એવી મન-વચન-કાયાદ્વારા ખોટી પ્રયોજના કરવી તે યોગ વક્રતા છે અને ખીજાને તેમ કરવાનું કહેવું તે વિસવાદન છે કેાઈ જીવ શુભ કરતો હોય તેને અશુભ કરવાનું કહેવું તે પણ વિસવાદન છે કેાઈ જીવ શુભરાગ કરતો હોય અને તેમા ધર્મ માનતો હોય તેને એમ કહેવું કે, શુભરાગથી ધર્મ ન થાય પણ બધ થાય અને સાચી સમજણ તથા વીતરાગ ભાવથી ધર્મ થાય આવો ઉપદેશ આપવો તે વિસવાદન નથી કેમ કે તેમા તો સમ્યક્ ન્યાયનું પ્રતિ પાદન છે, તેથી તે કારણે અશુભ બધ થાય નહિ

૩ આ સૂત્રના ‘ચ’ શબ્દમા મિથ્યાદર્શનનું સેવન, ડોઈનું ખોટું વાક્ય બોલવું, ચિત્તનું અસ્થિરપણું, કપટરૂપ માપ-તોલ, પરની નિંદા, પોતાની પ્રશંસા ઇત્યાદિનો સમાવેશ થઈ જાય છે ॥૨૨॥

શુભનામકર્મના આસવતું કારણ

તદ્વિપરીતં શુભસ્ય ॥૨૩॥

અર્થ — [તત્ વિપરીત] તેનાથી અર્થાત્ અશુભનામકર્મના આસવના જે કારણે કહ્યા તેનાથી વિપરીતભાવે [શુભસ્ય] શુભનામકર્મના આસવ છે

રાગ હોય છે તે વૈમાનિક દેવાયુના જ આસ્રવનુ કારણ થાય છે, હલકા દેવોના આયુનુ કારણ તે રાગ થતો નથી

૩ સમ્યગ્દષ્ટિને જોટલા અથે રાગ નથી તેટલા અથે આસ્રવ'—બધ નથી અને જોટલા અથે રાગ છે તેટલા અથે આસ્રવ—બધ છે (જુઓ, શ્રી અમૃતનદ્રાચાર્યકૃત પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૧૨ થી ૨૧૪) સમ્યગ્.ચં.ન પોતે અબધ છે અર્થાત્ તે પોતે કોઈ પ્રકારના બધનુ કારણ નથી મિથ્યાદષ્ટિને કોઈ પણ અથે રાગનો અભાવ હોય જોમ બનતું જ નથી તેથી તે સપૂર્ણપણે હંમેશા બધભાવમા જ હોય છે

અહીં આયુકર્મના આસ્રવ સબધી વર્ણન પુરુષયુ. ૥૨૧॥

હવે નામકર્મના આસ્રવનુ કારણ જણાવે છે—

અશુભનામકર્મના આસ્રવનુ કારણ

યોગવક્તા વિસંવાદનં चाशुभस्य नाम्नः ॥૨૨॥

અર્થ—[યોગવક્તા] યોગેશ્વર કુટિલતા [વિસંવાદન વ] અને વિસંવાદન અર્થાત્ અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે [અશુભસ્ય નામ્ન] અશુભનામકર્મના આસ્રવ છે

ટીકા

૧ આત્માના પ્રદેશોનુ પરિસ્પર્શન તે યોગ છે (જુઓ, આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રની ટીકા) જોકલો યોગ મોત્ર સાતાવેદનીયના આસ્રવનુ કારણ છે, યોગમાં વકતા હોતી નથી પણ ઉપયોગમાં વકતા (—કુટિલતા) હોય છે જે યોગની સાથે ઉપયોગની વકતા રહેલી હોય તે અશુભનામકર્મના આસ્રવનુ કારણ છે આસ્રવના પ્રકરણમા યોગનુ મુખ્યપણુ છે અને બધના પ્રકરણમા બધપરિણામોનુ મુખ્યપણુ છે, તેથી આ અધ્યાયમા અને આ સૂત્રમા યોગ શબ્દ વાપર્યો છે પરિણામોનુ વકપણુ જડ મન, વચન કે ક્રિયામા

ટીકા

૧ આ બધી ભાવનાઓમા દર્શનવિશુદ્ધિ મુખ્ય છે, તેથી પ્રથમ જ તે જણાવેલ છે, તેના અભાવમા ખીજી બધી ભાવના હોય તોપણ તીર્થ કરનામકર્મનો આસ્ત્રવ થતો નથી, અને તેના સદ્ભાવમા ખીજી ભાવનાઓ હોય કે ન હોય તોપણ તીર્થ કરનામકર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે

૨ અહીં જણાવેલી સોળ ભાવના સબધમા વિશેષ દહેવામાં આવે છે—

(૧) દર્શનવિશુદ્ધિ

દર્શનવિશુદ્ધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનની વિશુદ્ધિ સમ્યગ્દર્શન પોતે આત્માની શુદ્ધ પર્ચાય હોવાથી તે બધનુ કારણ નથી, પણ સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામા એક ખાસ પ્રકારની કપાયની વિશુદ્ધિ થાય છે તે તીર્થ કરનામકર્મના બધનુ કારણ થાય છે દૃષ્ટાન્ત વચન-કર્મને (અર્થાત્ વચનરૂપી કાર્યને) યોગ કહેવાય છે પરંતુ ‘વચન યોગ’ને અર્થ ‘વચનદ્વારા થતુ આત્મકર્મ’ તે યોગ’ એવો થાય છે, કેમ કે જડ વચન દ્વાર્ષ બધનુ કારણ નથી આત્મામા જે આત્મવ થાય છે તે આત્માની વ્યવજતાથી થાય છે, પુદ્ગલથી યતા નથી, પુદ્ગલ તો નિમિત્તમાત્ર છે સિદ્ધાન્ત દર્શનવિશુદ્ધિને તીર્થ કરનામ-કર્મના આત્મવનુ કારણ વહુ છે, ત્યાં ખરેખર દર્શનની શુદ્ધિ પોતે આસ્ત્રવ-બધનુ કારણ નથી પણ રાગ જ બધનુ કારણ છે તેથી દર્શનવિશુદ્ધિનો અર્થ ‘દર્શન સાચે રહેલો રાગ’ એમ સમજવો યોગ્ય છે કેાઈ પણ પ્રકારના બધનુ કારણ વ્ચાય ન છે, સમ્યગ્દર્શનાદિ બધનુ કારણ નથી સમ્યગ્દર્શન કે જે આત્માને બધથી છોડવનારુ છે તે પોતે બધનુ કારણ કેમ થઈ શકે ? તીર્થ કરનામકર્મ તે પણ આસ્ત્રવ-બધ જ છે તેવી તેનુ કારણ પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ ખરેખર નથી સમ્યગ્દષ્ટિ છવને જિનોપદિષ્ટ નિર્ગ્થ મોક્ષમાર્ગમા જે દર્શન સબધિ ધર્મોનુરાગ થાય છે તે દર્શનવિશુદ્ધિ છે, સમ્યગ્દ-

ટીકા

૧. બાપીસમા સૂનમા યોગી વહેતા અને વિસવાદને અશુભ ક્રમના આશ્રય હયા છે તેનાથી વિપરીત એટલે સરગતા હોવી અને અન્યથા પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોયો તે શુભનામકર્મના આશ્રય છે

૨ અહીં 'સરગતા' શબ્દનો અર્થ 'ચોતાના શુદ્ધસ્વભાવરૂપ સરગતા' એમ ન સમજવો પણ 'શુભભાવરૂપ સરગતા' એમ સમજવો અન્યથા પ્રવૃત્તિનો અભાવ તે પણ શુભભાવરૂપ સમજવો શુદ્ધભાવ તો આશ્રય-બધનુ મરજુ હોય નહિ ॥૨૩॥

તીર્થ કરનામકર્મના આશ્રયનુ કારણુ

દર્શનવિશુદ્ધિર્વિનયસમ્પન્નતા શીલવ્રતેષ્વનતીચારો-
મીક્ષણજ્ઞાનોપયોગસવેગૌ શક્તિસ્ત્યાગતપસી સાધુ-
સમાધિવૈયાવૃત્યકરણમર્હદાચાર્યવહુશ્રુતપ્રવચનમક્તિરાવ-
શ્યકાપરિહાણિર્માર્ગપ્રમાવનાપ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થ-
કરત્વસ્ય ॥૨૪॥

અર્થ—[દર્શનવિશુદ્ધિ] ૧-દર્શનવિશુદ્ધિ, [વિનયસમ્પન્નતા] ૨-વિનયસમ્પન્નતા, [શીલવ્રતેષુ અનતીચારો] ૩-શીલ, મતોમા અનતિ-ચાર, [અમીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ] ૪-નિરતર જ્ઞાનોપયોગ, [સવેગૌ] ૫-સવેગ અર્થાત્ સસારથી ભયભીત હોવું, [શક્તિસ્ત્યાગ તપસી] ૬-૭-શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તથા તપ કરવો, [સાધુસમાધિ] ૮-સાધુ સમાધિ, [વૈયાવૃત્યકરણમ્] ૯-વૈયાવૃત્ય કરવી, [અર્હદાચાર્ય વહુશ્રુત પ્રવચન મક્તિ] ૧૦-૧૩-અર્હત-આચાર્ય-બહુશ્રુત (ઉપાધ્યાય) અને પ્રવચન પ્રત્યે ભક્તિ, [આવશ્યક અપરિહાણિ] ૧૪-આવશ્યકમા હાનિ ન કરવી, [માર્ગપ્રમાવના] ૧૫-માર્ગ પ્રમાવના અને [પ્રવચનવત્સલત્વમ્] ૧૬-પ્રવચન-વાતસલ [ઇતિ તીર્થ-કરત્વસ્ય] એ સોળ ભાવના તીર્થ કરનામકર્મના આશ્રય છે

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને હિતાહિતની સમજણ નાચા જ્ઞાનથી જ થાય છે તેથી તે પણ જ્ઞાનોપયોગનો અર્થ છે માટે સાચા જ્ઞાનને પોતાનું હિતકારી માનવું જોઈએ જ્ઞાનોપયોગમાં જે વીતરાગતા છે તે બધું કારણ નથી પણ જે શુભભાવરૂપ રાગ છે તે બધું કારણ છે

(૫) સવેગ

નિત્ય સંસારના દુ ખોથી ભીરૂતાનો ભાવ તે સવેગ છે, તેમાં જે વીતરાગભાવ છે તે બધું કારણ નથી પણ જે શુભરાગ છે તે બધું કારણ છે સમ્યક્દષ્ટિઓને જે વ્યવહાર સવેગ હોય છે તે રાગભાવ છે, જ્યારે નિર્વિકલ્પદશામાં ન રહી શકાય ત્યારે તેવો સવેગભાવ નિરતર હોય છે

(૬-૭) શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તથા તપ

૧ ત્યાગ બે પ્રકારના છે—શુદ્ધભાવરૂપ અને શુભભાવરૂપ, તેમાં જેટલે અશે શુદ્ધતા હોય તેટલે અશે વીતરાગતા છે અને તે બધું કારણ નથી સમ્યક્દષ્ટિને શુભભાવરૂપ ત્યાગ શક્તિ-અનુસાર હોય છે, શક્તિથી હીન કે અધિક હોતો નથી, શુભરાગરૂપ ત્યાગ-ભાવ બધું કારણ છે

‘ત્યાગ’ નો અર્થ ‘હાન દેવું’ એવો પણ થાય છે

૨ ઇચ્છા નિરોધ તે તપ છે જેટલે કે શુભાશુભભાવનો નિરોધ તે તપ છે, આ તપ સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે, તેને નિશ્ચયતપ કહેવાય છે. સમ્યક્દષ્ટિને જેટલે અશે વીતરાગભાવ છે તેટલે અશે નિશ્ચયતપ છે અને તે બધું કારણ નથી પણ જેટલે અશે શુભ-રાગરૂપ વ્યવહારતપ છે તે બધું કારણ છે મિથ્યાદષ્ટિને સાચું તપ હોતું નથી, તેના શુભરાગરૂપ તપને ‘બાળતપ’ કહેવામાં આવે છે. ‘બાળ’ નો અર્થ અજ્ઞાન, મૂઠ એવો છે અજ્ઞાનીના તપ વગેરેના શુભભાવ વીર્યદરપ્રકૃતિના આશ્રયનું કારણ થઈ શકે જ નહિ

શંનના શકાદિ દોષો ટળી જવાથી તે વિશુદ્ધિ થાય છે (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૪ ગાથા ૪૬ થી પર ની ટીકા હિંદી પા ૨૨૧)

(૨) વિનયસ પત્રતા

૧ વિનયથી પરિપૂર્ણ રહેવું તે વિનયસ પત્રતા છે, આ વિનય કોનો છે? સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોનો તથા જ્ઞાનાદિ ગુણસયુક્ત જ્ઞાનીનો આદર ઉત્પન્ન થવો તે વિનય છે આ વિનયમા જે રાગ છે તે આત્મવ-બંધનું દારણુ છે

૨ વિનય જે પ્રકારના છે-એક શુદ્ધભાવરૂપ વિનય છે, તેને નિશ્ચયવિનય પણ કહેવામા આવે છે, પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપમા ટકી રહેવું તે નિશ્ચયવિનય છે આ વિનય બંધનું દારણુ નથી બીજો શુભભાવરૂપ વિનય છે, તેને વ્યવહારવિનય પણ કહેવામા આવે છે (જુઓ, આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા ૧૭૨-૧૭૩) અજ્ઞાનીને સાચો વિનય હોતો જ નથી સમ્યગ્દષ્ટિને શુભભાવરૂપ વિનય હોય છે અને તે તીર્થંકરનામઠર્મના આત્મવનું દારણુ છે છઠ્ઠા ગુણસ્થાન પછી વ્યવહારવિનય હોતો નથી પણ નિશ્ચયવિનય હોય છે

(૩) શીલ અને મતોમા અનતિચાર

‘શીલ’ શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે-૧-સત્સ્વભાવ, ૨-સ્વકારા સંતોષ અને ૩-દિગ્મત વગેરે સાત મત તે અહિંસાદિ મતના રક્ષણાર્થે હોય છે તે સત્ સ્વભાવનો અર્થ કોષાદિ કપાયને વશ ન થવું તે,-આ શુભભાવ છે, અતિમદ્ કપાય હોય ત્યારે તે થાય છે ‘શીલ’ નો પહેલો અને ત્રીજો અર્થ અહીં લેવો, બીજો અર્થ ‘મત’ શબ્દમા આવી જાય છે અહિંસા આદિ નતો છે અનતિચાર એટલે દોષ સંહિતપણું

(૪) અભીક્ષુ જ્ઞાનોપયોગ

અભીક્ષુ જ્ઞાનોપયોગ એટલે સદા જ્ઞાનોપયોગમા રહેવું તે, સમ્યગ્જ્ઞાનદારા પ્રત્યેક કાર્યમા વિચાર કરી તેમા પ્રવૃત્તિ કરવી તે જ્ઞાનોપયોગનો અર્થ છે જ્ઞાનનું સાક્ષાત્તેમજ પરપરા કૃત્ર વિચારનું

ઠહેવામા આવે છે, તેઓ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રના પાલક છે અને ખીન્નને તેમા નિમિત્ત થાય છે, તેમને ઘણી વીતરાગતા પ્રગટી હોય છે. ૩-બહુશુભનો અર્થ 'બહુ જ્ઞાની,' 'ઉપાધ્યાય' કે 'સર્વ' શાસ્ત્રસપક્ષ' એમ થાય છે, ૪-સમ્યગ્દષ્ટિની ગામ્યભક્તિ તે પ્રવચનભક્તિ છે, આ ભક્તિમા જેટલો રાગ ભાવ છે તે આશ્વ-વતુ કારણ છે એમ સમજવું.

(૧૪) આવશ્યક અપરિહાણિ

આવશ્યક અપરિહાણિનો અર્થ 'આવશ્યક ક્રિયાઓમા હાનિ થવા ન દેવી' એમ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ બ્યારે શુદ્ધભાવમા ન રહી શકે ત્યારે અશુભભાવ ટાળતા શુભભાવ રહી બંધ છે, આ વખતે શુભરાગરૂપ ૭ આવશ્યક ક્રિયાઓ તેમને હોય છે તે આવશ્યક ક્રિયાના ભાવમા હાનિ ન થવા દેવી તેને આવશ્યક અપરિહાણિ કહેવાય છે આ ક્રિયા આત્માના શુભભાવરૂપ છે પણ જડ શરીરની અવસ્થામા આવશ્યક ક્રિયા હોતી નથી શરીરની ક્રિયા આત્માથી થઈ શકતી નથી.

(૧૫) માર્ગપ્રભાવના

સમ્યગ્જ્ઞાનના માહાત્મ્યવદે, ઇન્દ્રિયરોધરૂપ સમ્યક્ત્વ વડે તથા જિનપૂજા ઇત્યાદિ વડે ધર્મને પ્રગણિત કરવો તે માર્ગ-પ્રભાવના છે પ્રભાવનામા સર્વથી ઉત્તમ આત્મપ્રભાવના છે-કે જે રત્નત્રયના તેજથી દેહીપ્યમાન થતા સર્વોત્કૃષ્ટ રૂપ આપે છે. સમ્ય-ગ્દષ્ટિને શુભરાગરૂપ જે પ્રભાવના છે તે આત્મવ-બંધનુ દારણ છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ જે પ્રભાવના છે તે આત્મવ-બંધનુ કારણ નથી.

(૧૬) પ્રવચનવાત્સલ્ય

સાધનીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ તે વાત્સલ્ય છે વાત્સલ્ય અને ભક્તિમા એ ફેર છે કે, વાત્સલ્ય તો નાના-મોટા બધા સાધનીઓ પ્રત્યે હોય છે અને ભક્તિ પોતાથી જે મોટા હોય તેમના પ્રત્યે યાદે ,

(૬) અતકૃત કેવળી—જે અરિહતો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતા લઘુ અતમુંદુતકાળમા જ નિર્વાણ પામે છે તેમને અતકૃત કેવળી કહેવાય છે

(૭) ઉપસર્ગ કેવળી—જેઓને ઉપસર્ગ અવસ્થામા જ કેવળજ્ઞાન થયું હોય તે અરિહતોને ઉપસર્ગ કેવળી કહેવાય છે (જુઓ, સત્તાસ્વરૂપ-ગુજરાતી પા ૩૮-૩૯) કેવળજ્ઞાન થયા પછી ઉપસર્ગ હોઈ શકે જ નહિ

અરિહતોના આ ભેદો પુણ્ય અને સયોગની અપેક્ષાએ સમજવા, કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધોમા તો બધાય અરિહતો સમાન જ છે

૬

આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

(૧) જે ભાવે તીર્થ કરનામકર્મ બધાય તે ભાવને અથવા તે પ્રકૃતિને જે જીવ ધર્મ માને અગર તો તેને ઉપાદેય માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કેમ કે રાગને-વિકારને તે ધર્મ માને છે જે શુભ-ભાવે તીર્થ કરનામકર્મનો આસ્રવ-બધ થાય તે ભાવને કે તે પ્રકૃતિને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ ઉપાદેય માનતા નથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે ભાવે તીર્થ કર પ્રકૃતિ બધાય છે તે પુણ્યભાવ છે, તેને તેઓ આદરણિય માનતા નથી (જુઓ, પરમાત્મ પ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા ૫૪ ની ટીકા, પાન ૧૬૫)

(૨) જેને આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી તેને શુદ્ધભાવરૂપ ભક્તિ અર્થાત્ ભાવભક્તિ તો હોતી જ નથી પણ આ સૂત્રમા કહેલી સત્ પ્રત્યેના શુભરાગવાળી વ્યવહારભક્તિ અર્થાત્ દ્રવ્યભક્તિ પણ હોતી નથી લૌકિક ભક્તિ ભલે હોય (જુઓ, પરમાત્મ પ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા ૧૪૩ ની ટીકા, પા ૨૦૩, ૨૮૮)

(૩) સમ્યગ્દૃષ્ટિ સિવાયના જીવોને તીર્થ કરપ્રકૃતિ હોય જ નહિ સમ્યગ્દર્શન વગર કોઈ પ્રકારનો ધર્મ હોતો જ નથી આથી સમ્યગ્દર્શનનું પરમ માહાત્મ્ય જોળણીને જીવોએ તે પ્રાપ્ત કરવા માટે મથવું જોઈએ સમ્યગ્દર્શન સિવાય ધર્મની શરુઆત બીજી

છે શ્રુત અને શ્રુતના ધારણ કરનાર અને પ્રત્યે વાત્સલ્ય શખણે તે પ્રવચન વાત્સલ્ય છે આ શુભરાત્રિય ભાવ છે, તે આમ્રવ-અધનુ કારણ છે

૩

તીર્થ કરોના ત્રણ પ્રકાર

તીર્થ કરવેલો ત્રણ પ્રકારના હોય છે—(૧) પચ ઈન્દ્રિયાલુક સહિત (૨) ત્રણ ક્રિયાલુક સહિત અને (૩) બે ક્રિયાલુક સહિત જેમને પૂર્વ ભવમા તીર્થ કરપ્રકૃતિ બધાયેની હોય તેઓને તેા નિરમળી ગર્ભ-જન્મ-તપ-જ્ઞાન અને નિર્ગળ એ પાચ ક્રિયાલુક હોય છે જેઓને વર્તમાન મનુષ્યપયોગના ભવમા જ ગૃહસ્થ અવસ્થામા તીર્થ કરપ્રકૃતિ બધાય તેમને તપ, જ્ઞાન અને નિર્ગળ એ ત્રણ ક્રિયાલુક હોય છે અને જેઓને વર્તમાન મનુષ્યપયોગના ભવમા સુનિ દીક્ષા લીધા પછી તીર્થ કરપ્રકૃતિ બધાય તેમને જ્ઞાન અને નિર્ગળ એ બે જ ઈન્દ્રિયાલુક હોય છે બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના તીર્થ કરો મહાવિદેહસ્થેનમા જ યાય છે, મહાવિદેહમા જે પચ-ઈન્દ્રિયાલુક તીર્થ કરો છે, તેમના સિવાયના તીર્થ કરો બે કે ત્રણ ક્રિયાલુકમા પચ હોય છે, તથા તેઓ મહાવિદેહના જે ક્ષેત્રે બીજા તીર્થ કરો ન હોય ત્યા જ યાય છે મહાવિદેહસ્થેન સિવાય ભરત-એરાવત ક્ષેત્રોમા જે તીર્થ કરો યાય છે તેઓ નિયમથી-પચ ક્રિયાલુક જ હોય છે

૪

અરિહતોના સાત પ્રકાર

ઉપર તીર્થ કરોના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તે ત્રણ પ્રકાર અરિહતોના સમજવા અને તે ઉપરાત બીજા પ્રકારો નીચે સુજબ છે—

(૪) સાતિશય કેવળી—જે અરિહતોને તીર્થ કરપ્રકૃતિનો ઉદય હોતો નથી પરંતુ ગ્રધકૂટી ઇત્યાદિ હોય છે તેમને સાતિશય કેવળી કહેવાય છે

(૫) સામાન્ય કેવળી—જે અરિહતોને ગ્રધકૂટી ઇત્યાદિ વિશેષતા ન હોય તેમને સામાન્ય કેવળી કહેવાય છે.

વનુ કારણ છે 'અનુત્તેકે'નો અર્થ અભિમાન ન હોવું એમ થાય છે ॥૨૬॥

અહીં સુધી સાત કર્મના આસ્રવના કારણનું વર્ણન કર્યું, હવે છેલ્લા અતરાયકર્મના આસ્રવનું કારણ જણાવીને આ અધ્યાય પૂરો કરે છે

અ તરાયકર્મના આસ્રવનું કારણ

વિઘ્નકરણમન્તરાયસ્ય ॥૨૭॥

અર્થ.-[વિઘ્નકરણમ્] ઠાન, લાલ, લોગ, ઉપલોગ તથા વીર્યમા વિઘ્ન કરવું તે [અતરાયસ્ય] અતરાયકર્મના આસ્રવ છે

ટીકા

આ અધ્યાયના ૧૦ થી ૨૭ સુધીના સૂત્રોમા કર્મના આસ્રવનું જે કથન કર્યું છે તે અનુભાગસખધી નિયમ બતાવે છે જેમ કે, કૌંઈ પુરુષના ઠાન કેવાના ભાવમા કૌંઈએ અતરાય કર્યો તો, તે સમયે તેને જે કર્મોના આસ્રવ થયો તે જો કે સાતે કર્મોમા વહે-આઈ ગયો તોપણ, તે વખતે ઠાનાતરાયકર્મમા પ્રચૂર (ધણે) અનુભાગ પડ્યો અને અન્ય પ્રકૃતિઓમા મહ અનુભાગ પડ્યો પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબધ યોગને આધીન છે તથા સ્થિતિ અને અનુભાગબધ કષાયભાવને આધીન ॥૨૭॥

ઉ પ સં હા ૨

૧ આ આસ્રવ અધિકાર છે, કષાયસહિત યોગ હોય તે આસ્રવનું કારણ છે, તેને સાપરાયિક આસ્રવ 'ઢહેવામા આવે છે કષાય શબ્દમા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાય એ ત્રણેનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી અધ્યાત્મશાઓમા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તેમજ યોગને આસ્રવના ભેદ ગણવામા આવે છે તે ભેદોને બ્રાહ્મ-રૂપથી માને પણ અતરંગમા તે ભાવોની જાતિને યથાર્થ ન ઓળખે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે અને તેથી તેને આસ્રવ થાય ॥

ક્રાઉ નથી એટલે કે સમ્યગ્દર્શન તે જ ધર્મની શરુઆત છે અને સિદ્ધશા તે ધર્મની પૂર્ણતા છે ॥૨૪॥

હવે ગોત્રકર્મના આમવત્તુ કારણ કહે છે—

નીચ ગોત્રકર્મના આમવત્તુ કારણ

પરાત્મનિંદાપ્રશંસે સદસદ્ગુણોચ્છાદનોદ્ધાવને ચ
નીચૈર્ગોત્રસ્ય ॥૨૫॥

અર્થ:-[પર નિંદા આત્મ પ્રશંસે] બીબની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસા કરવી, [સત્ ગુણ આચ્છાદન અસત્ ઉદ્ધાવને ચ] તેમજ પ્રગટ શુભોને ઢાકવા અને ન હોય તેવા શુભોને બહાર કરવા તે [નીચૈર્ગોત્રસ્ય] નીચગોત્રકર્મના આસ્રવ છે

ટીકા

એકેન્દ્રિયથી અસહી પચેન્દ્રિય સુધીના બધા તિર્થંકો, નાર-ટીકો તથા હિંદુ-અપર્યાપ્તક મનુષ્યો તે બધાને નીચ ગોત્ર છે, દેવોને ઉચ્ચ ગોત્ર છે, જાજન મનુષ્યોને બંને પ્રકારના ગોત્રકર્મો હોય છે ॥૨૫॥

ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આમવત્તુ કારણ

તદ્વિપર્યયો નીચૈર્વૃત્ત્યનુત્સેકૌ ચાતરસ્ય ॥૨૬॥

અર્થ:-[તત્ વિપર્યયા] તે નીચગોત્રના આસ્રવોના કારણથી વિપરીત અર્થાત્ પરપ્રશંસા, આત્મનિંદા વગેરે [ચ] તેમજ [નીચૈર્વૃત્તિ અનુત્સેકૌ] નમ્ર વૃત્તિ હોવી તથા મદનો અભાવ-તે [ચાતરસ્ય] બીબ ગોત્રકર્મના એટલે કે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આસ્રવ છે

ટીકા

અહીં નમ્રવૃત્તિ હોવી અને મદનો અભાવ હોવો તે અશુભભાવનો અભાવ સમજવો, તેમા જે શુભભાવ છે તે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આસ્ર-

અધ્યાયમા જણાવ્યું છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને તો 'તેવા' શુભભાવ હોતા નથી, તેના પ્રત-તપના શુભભાવને 'ખાળત્રત' ને 'ખાળતપ' કહેવાય છે

ઉ માર્ગવપણું, પરની પ્રત્યાયા, આત્મનિંદા, નમ્રતા, અને ઉત્સેકતા—એ શુભરાગ હોવાથી બધના કારણ છે, તથા રાગ તે કષાયનો અગ હોવાથી તેનાથી ધાતિ તેમજ અધાતિ બને પ્રકારના કર્મો બધાય છે, પણ તે શુભભાવ હોવાથી અધાતિ કર્મોમા શુભ આયુ, શુભગૌત્ર, સાતાવેદનીય તથા શુભનામકર્મો બધાય છે, અને તેનાથી વિપરીત અશુભભાવો વડે અધાતિ કર્મો અશુભ બધાય છે. આ રીતે શુભ કે અશુભ બને ભાવો બધતુ જ કારણ છે, એટલે એ સિદ્ધાંત ઠરે છે કે શુભ કે અશુભભાવ કરતા કરતા તેનાથી વધી શુદ્ધતા પ્રગટે જ નહિ

૮ સમ્યગ્દર્શન તે આત્મનો પવિત્ર ભાવ છે, તે ચોતે બધતુ કારણ નથી, પણ સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામા શુભ રાગ હોય ત્યારે તેના નિમિત્તે કેવા પ્રકારના કર્મનો આત્મવધાય તે અહીં જણાવ્યું છે વીતરાગતા પ્રગટતા માત્ર ઈર્ષ્યપથ આસ્રવ હોય છે, આ આસ્રવ એટ જ સમયનો હોય છે (અર્થાત્ તેમા લાખી સ્થિતિ હોતી નથી તેમ જ અનુભાગ પણ હોનો નથી) આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટયા પછી જેટલા જેટલા અશે વીતરાગતા હોય છે તેટલા તેટલા અશે આત્મવ અને બધ હોતા નથી તથા જેટલે અશે રાગ-દેવ હોય છે તેટલે અશે આસ્રવ અને બધ થાય છે આથી જ્ઞાનીને તો અશે આત્મવ-બધનો અભાવ નિરતર વતે છે મિથ્યાદૃષ્ટિને તો શુભાશુભરાગનુ સ્વામીત્વ હોવાથી તેને કોઈ પણ અશે રાગ-દેવનો અભાવ થતો નથી અને તેથી તેને આસ્રવ-બધ ટળતા નથી સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામા આગળ વધતા જીવને કેવા પ્રકારના શુભ ભાવો આવે છે તેનું વર્ણન સાતમા અધ્યાયમા કરીને આસ્રવનું વર્ણન પૂર્ણ કરશે ત્યાર પછી આઠમા અધ્યાયમા બન-તરવનું અને નવમા અધ્યાયમા સવર તથા નિર્જંશતરવનું સ્વરૂપ

૨ આ વ્યવહાર શાસ્ત્ર હોવાથી યોગને આશ્રયનું કારણ કહી યોગના પેગાવિલાગ પાડી સકપાય અને અકપાય યોગને આશ્રય કહ્યા છે.

૩ અજ્ઞાની જીવોને રાગ-દ્વેષ, મોહરૂપ જે આસ્રવભાવ છે તેનો નાશ કરવાની તો તેને ચિંતા નથી અને બાહ્યક્રિયાને તથા બાહ્ય નિમિત્તોને મટાડવાનો ઉપાય તે જીવો રાખે છે, પરંતુ જોના મટવાથી કંઈ આશ્રવ મટતા નથી દૃષ્ટાંત દ્રવ્યલિંગી મુનિ અન્ય કુદેવાદિકની મેવા કરતા નથી, હિંમ્મા તથા વિવચમા પ્રવૃત્તતા નથી, ક્રોધાદિ ઠરતા નથી તથા મન-વચન-કાયાને રોકવાના ભાવ કરે છે તોપણ તેને મિથ્યાત્વાદિ ચારે આશ્રવ હોય છે, વગી જો કાર્યો તેઓ કપટવડે પણ કરતા નથી, કેમ કે જો કપટથી કરે તો તે શ્રેયેષ્ઠ કુધી ઠેવી રીતે પહોંચે ? સિદ્ધાંત આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બાહ્ય શરીરાદિની ક્રિયા તે આશ્રવ નથી પણ અતરંગ અભિ-પ્રાયમા જે મિથ્યાત્વાદિ રાગાદિભાવ છે તે જ આશ્રવ છે, તેને જે જીવ ન જોળે તે જીવને આશ્રવતત્ત્વનું સાચું મહાન નથી.

૪ સમ્યગ્દર્શન થયા વગર આશ્રવતત્ત્વ જરા પણ ટળે નહિ, માટે જીવોએ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો સત્ય ઉપાય પ્રથમ કરવો જોઈએ સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન વગર કંઈ પણ જીવને આશ્રવ ટળે નહિ અને ધર્મ થાય નહિ.

૫ મિથ્યાદર્શન તે સંસારનું મૂળ કારણ છે અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનો અવર્ણવાદ તે મિથ્યાત્વના આશ્રવનું કારણ છે, માટે પોતાના સ્વરૂપનો તેમ જ આત્માની શુદ્ધ પર્યોચનો અવર્ણવાદ ન કરવો જોઈએ કે સ્વરૂપ જેવું છે તેવું યથાર્થ સમજીને પ્રતીતિ કરવી (જુઓ, સૂત્ર ૧૩ તથા તેની ંકા),

૬ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને સમિતિ, અનુકંપા, નત, સરાગસયમ, ભક્તિ, તપ, ત્યાગ, વૈયાવૃત્ય, પ્રભાવના, આવશ્યકક્રિયા ઇત્યાદિ જે શુભભાવ છે તે બધા આશ્રવ-બાધના કારણો છે એમ આ

શ્રી ઉ મા સ્વા મી વિ ર ચિ ત
મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)
ગુજરાતી ટીકા

સા ત મો અ દ્યા ય

ટીકા-સ આ હ ક -
ગ મ છ મા ભે ક ચ દ દો ગી

કહેશે. ધર્મની ચરુઆત સમ્યગ્દર્શનથી થાય છે સમ્યગ્દર્શન થતા સ્વપર થાય છે, સ્વપરપૂર્વક નિર્જરા થાય છે અને નિર્જરા થતા મોક્ષ થાય છે, તેથી મોક્ષતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે-હા અધ્યાયમા જણાવ્યું છે

હ આ આ યાચમા, જીવના વિકારીભાવોને પરદ્રવ્યો સાથે કેવો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે તે પણ સમજાવ્યું છે જીવમા થતી પચીસ પ્રકારની વિકારી ક્રિયા અને તેનો પર સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ કેવો હોય તેનું વર્ણન પણ આ અધ્યાયમા આપ્યું છે

આ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત,
મોક્ષશાસ્ત્રની ગુજરાતી ટીકામા
છઠ્ઠો અધ્યાય પૂરો થયો

મોક્ષશાસ્ત્ર - ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય સાતમો

-ભૂમિકા-

‘મમ્યગ્દશન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ મોક્ષમાર્ગ છે’ એમ આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્ર શરૂ કરતા પહેલા જ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તેમાં ગર્ભિતપણે એમ આગ્ય કે તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવો અર્થાત્ શુભાશુભ-ભાવો તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ સસારમાર્ગ છે એ રીતે તે સૂત્રમાં જે વિષય ગર્ભિત રાખ્યો હતો તે વિષય આ છઠ્ઠા-સાતમા અધ્યાયોમાં આચાર્યદેવે સ્પષ્ટ કર્યો છે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વહ્યું કે શુભાશુભ બને ભાવો આસ્રવ છે, અને તે વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આ સાતમા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે શુભાસ્રવને જુદો વર્ણવ્યો છે

પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં જે સાત તત્ત્વો કહ્યા છે તેમાંથી આસ્રવતત્ત્વના અભાવપણાના કારણે જગતના જીવો ‘પુણ્યથી ધર્મ’ થાય છે’ એમ માને છે, વળી કેટલાકે શુભયોગને નવર માને છે, તથા નત-મૈત્રી વગેરે ભાવના, કરુણાબુદ્ધિ વગેરેથી ધર્મ’ થાય અથવા તો તે ધર્મ’તુ (નવરતુ) કારણ થાય-એમ કેટલાક માને છે પણ તે માન્યતા અજ્ઞાનભરેલી છે, એ અજ્ઞાનતા દૂર કરવા માટે આ એક અધ્યાય ખાસ જુદો રચ્યો છે અને તેમાં એ વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે

ધર્મ’ની અવેક્ષાએ પુણ્ય અને પાપનું એકત્વ ગણવામાં આવે છે એ સિદ્ધાન્ત ધીરમયસારમાં ૧૪૫ થી ૧૬૩ ગાથા સુધીમાં સમજાવ્યો છે તેમાં પહેલા જ ૧૪૫ થી ગાથામાં કહ્યું છે કે અશુભકર્મ’ કુશીલ છે અને શુભકર્મ’ સુશીલ છે એમ લોકો માને છે, પણ જે સસારમાં ફાળવ કરે તે સુશીલ કેમ હોય ? — ન જ હોઈ શકે ત્યારપછી ૧૫૪ થી ગાથામાં કહ્યું છે કે— જે જીવો

મોક્ષશાસ્ત્ર - ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય સાતમો

—ભૂમિકા—

‘સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ મોક્ષમાર્ગ છે’ એમ આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્ર શરૂ કરતા પહેલા જ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તેમાં ગર્ભિતપણે એમ આશ્ચર્ય કે તેનાથી વિરુદ્ધ લાવે. અર્થાત્ ગુભાગુભ-લાવે તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ ન સામાન્ય છે એ રીતે તે સૂત્રમાં જે વિષય ગર્ભિત રાખ્યો હતો તે વિષય આ છઠ્ઠા-સાતમા અધ્યાયોમાં આચાર્યદેવે સ્પષ્ટ કર્યો છે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું કે શુભાશુભ બને લાવે આસ્રવ છે, અને તે વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આ સાતમા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે શુભાસ્રવને ભુદો વર્ણવ્યો છે

પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં જે સાત તત્ત્વો કહ્યા છે તેમાંથી આત્મવત્ત્વના અભાવપણાના કારણે જગતના છબો ‘પુણ્યથી ધર્મ’ થાય છે’ એમ માને છે, વળી કેટલાક શુભયોગને નવર માને છે, તથા મત-મેત્રી વગેરે ભાવના, કરુણાશુદ્ધિ વગેરેથી ધર્મ થાય અથવા તો તે ધર્મનું (સવરનું) કારણ થાય-એમ કેટલાક માને છે પણ તે માન્યતા અજ્ઞાનભરેલી છે, જે અજ્ઞાનતા દૂર કરવા માટે આ એક અધ્યાય ખાસ ભુદો રચ્યો છે અને તેમાં જે વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે

ધર્મની અપેક્ષાએ પુણ્ય અને પાપનું એકત્વ ગણવામાં આવે કે જે સિદ્ધાન્ત શ્રીસમયસારમાં ૧૪૫ થી ૧૬૩ ગાથા સુધીમાં સમજાવ્યો છે તેમાં પહેલા જ ૧૪૫ થી ગાથામાં કહ્યું છે કે અશુભકર્મ કુશીલ છે અને શુભકર્મ સુશીલ છે એમ લોકો માને છે, પણ જે સસારમાં ઢાખલ કરે તે સુશીલ કેમ હોય? — ન જ હોઈ શકે. ત્યારપછી ૧૫૪ થી ગાથામાં કહ્યું કે— જે ભુવો

પરમાર્થથી બાહ્ય છે તેઓ મોક્ષના હેતુને નહિ બાંધતા : યકા—જે કે પુણ્ય સ સારગમનનો હેતુ છે તોપણ—અજ્ઞાનથી પુણ્યને ઇચ્છે છે આ પ્રમાણે ધર્મ અપેક્ષાએ પુણ્ય-પાપનું એકત્વ જણાવ્યું છે વળી શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭૭ માં પણ કહ્યું છે કે—પુણ્ય-પાપમા વિશેષ નથી (અર્થાત્ સમાનતા છે) એમ જે માનનો નથી તે મોહથી આશ્ચર્ય છે અને ઘોર અપાર સસારે ભમે છે

ઉપરના કારણોથી આ સાસના પુણ્ય અને પાપનું એકત્વ સ્થાપન કરવા માટે આચાર્યદેવે તે જાનેને આત્મવમા જ સમાવી દઈને તેને લગતા છૂટો અને સાતમે એ એ અધ્યાય કહ્યા છે, તેમાં છૂટો અધ્યાય પુરો થયા પછી આ સાતમા અધ્યાયમાં આસવ-અધિકાર ચાલુ રાખ્યો છે અને તેમાં શુભાત્મવનું વર્ણન કર્યું છે

આ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને થતા જ્ઞાન, દયા, દાન, કરુણા, મૈત્રી વગેરે બાવો પણ શુભઆસવો છે અને તેથી તેઓ બધનું કારણ છે, તો પછી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (-કે જેને સાચા જ્ઞાન જ હોઈ શકતા નથી) તેના શુભભાવ ધર્મ, સ્વર કે તેનું કારણ શી રીતે થઈ શકે? કદી થઈ શકે જ નહિ

મક્ષા—શુભભાવ તે પરપરાએ ધર્મનું કારણ છે એમ સાસના કેટલીક જગ્યાએ કહેવામાં આવે છે તેનો શુ અર્થ છે?

ઉત્તર—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં બ્યારે સ્થિર રહી શકતા નથી ત્યારે રાગ-દ્વેષ તોડવાનો પુરુષાર્થ કરે છે પણ પુરુષાર્થ નબળો હોવાથી અશુભભાવ ટળે છે અને શુભભાવ રહી બાક છે તેઓ તે શુભભાવને ધર્મ કે ધર્મનું કારણ માનતા, નથી પણ તેને આસવ બાદીને ટાળવા માગે છે તેથી બ્યારે તે શુભભાવ ટળી બાક ત્યારે જે શુભભાવ ટળ્યો તેને શુદ્ધભાવ (-ધર્મ)નું પરપરા કારણ કહેવામાં આવે છે, સાક્ષાત્પણે તે ભાવ શુભાસવ હોવાથી બધનું કારણ છે અને જે બધનું કારણ હોય તે સ્વરૂપ કારણ થઈ શકે નહિ

અસાની તો શુભભાવને ધર્મ કે ધર્મનું કારણ માને છે અને તેને તે બલો બાણ છે, તેથી તેનો શુભભાવ સાક્ષાત્ જાણતું કારણ છે અને તે થોડા વખતમાં ટાળીને અશુભભાવરૂપે પોતે પરિણમશે, આ રીતે અસાનીના શુભભાવ તો અશુભભાવનું (-પાપનું) પરપરા કારણ કહેવાય છે એટલે કે તે શુભ ટાળીને જ્યારે અશુભભાવે પરિણમે ત્યારે પૂર્વનો જે શુભભાવ ટળ્યો તેને અશુભભાવનું પરપરા કારણ થયું કહેવાય છે

આટલી જૂનિકા લક્ષમાં રાખીને આ અધ્યાયના સૂત્રોમાં રહેલા ભાવો ખરાખર સમજવાની વસ્તુસ્વરૂપની જૂલ ટળી બાય છે

મતનું લક્ષણ

हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥१॥

અર્થ—[હિંસા અનૃત સ્તેય અબ્રહ્મ પરિગ્રહેભ્યો વિરતિ] હિંસા, જૂઠું, ચોરી, મેથુન અને પરિગ્રહ (અર્થાત્ પદાર્થ) પ્રત્યે મમત્વરૂપ પરિણામ—એ પાપ પાપોથી (જુદિપૂર્વક) નિવૃત્તિ તે [વ્રતમ્] વ્રત છે

ટીકા

૧ આ અધ્યાયમાં આસતતત્ત્વનું નિરૂપણ થયું છે, છઠ્ઠા અધ્યાયના ખારમાં સૂત્રમાં મતી પ્રત્યેની અનુકંપા સાતા વેદનીયના આસત્ત્વનું કારણ છે એમ કહ્યું હતું, પણ ત્યાં મૂળ સૂત્રમાં 'મતી'ની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી ન હતી, તેથી અહીં આ સૂત્રમાં મતનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે આ અધ્યાયના ૧૮ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે નિશ્ચલ્યો વ્રતી—મિથ્યાદર્શન વગેરે શંકયરહિત જીવ જ મતી હોય છે એટલે મિથ્યાદર્શિને કદી મત હોતા જ નહીં, સમ્યક્દર્શિ જીવને જ મત હોઈ તકે મિથ્યાદર્શિના શુભરાગરૂપ મતને ભગવાને ખાજવત કહ્યા છે (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૫૨ તથા તે ટીકા) 'ખાજ'નો અર્થ અજ્ઞાન છે

૨ આ અધ્યાયમાં મહાનત અને અપુત્રતને પણ આસવરૂપ કહ્યા છે, માટે તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય ? આસવ તો બધનો સાધક છે તેથી મહાનત અને અપુત્રત પણ બધના સાધક છે અને વીતરાગભાવરૂપ ચારિત્ર તે મોક્ષનું સાધક છે, આથી મહાનતાદિકરૂપ આસવભાવોને ચારિત્રપણું સંભવતું નથી સર્વ કૃપાયરહિત જે ઉદાસીનભાવ છે તેનું જ નામ ચારિત્ર છે જેમ કોઈ પુરુષ કદ મૂળાદિ ઘણા દોષવાળી હરિતકાયનો ત્યાગ કરે તથા બીજી હરિતકાયનો આહાર કરે છે પણ તેને ધર્મ માનતો નથી તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ મુનિ અને શ્રાવક હિંસાદિ તીવ્ર વ્યાયરૂપ ભાવોનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ મદ કૃપાયરૂપ મહાનત-અપુત્રતાદિ પાળે છે, પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી

૩ પ્રશ્ન —જે જે પ્રમાણે છે તો મહાનત અને દેશનતને ચારિત્રના લેહોમાં શા માટે કહ્યા છે ?

(જુઓ રત્નકર ૩ શ્રાવકાચાર્ય ગાથા ૪૬-૫૦)

ઉત્તર —ત્યા તે મહાનતાદિને વ્યવહારચારિત્ર કહેલ છે, અને વ્યવહાર નામ ઉપચારનું છે, નિઃસ્વયથી તો જે નિષ્કપાયભાવ છે તે જ સાચું ચારિત્ર છે, સમ્યગ્દષ્ટિના ભાવ મિશ્રરૂપ છે એટલે કંઈક વીતરાગરૂપ થયા છે અને કંઈક સરાગ છે, આ કારણે જ્યાં અશ્વે વીતરાગચારિત્ર પ્રગટ્યું છે ત્યાં જે અશ્વે સરાગતા છે તે મહાનતાદિકરૂપ હોય છે, આવો સખધ ભાષીને તે મહાનતાદિકમાં ચારિત્રનો ઉપચાર કયો છે, પણ તે પોતે સાચું ચારિત્ર નથી, પરંતુ શુભભાવ છે—આસવભાવ છે તે શુભભાવને ધર્મ માનવો તે માન્યતા આસવતાત્વને સવરતાત્વ માનવારૂપ છે તેથી તે માન્યતા ખોટી છે (જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૧-૨૩૩)

અહિંસાને આવે આ
પણુ કારણ છે આખર
યથ

૬ મા અધ્યાયના ૧૮ મા સૂત્રમાં
છે તે અહીં પણ લાગુ

૪ મત એ પ્રવ્રરના છે—નિશ્ચય અને વ્યવહાર ગજ-દેવાદિ વિકલ્પ રહિત થવું તે નિશ્ચયમત છે (બુદ્ધો, દ્રવ્યસત્ત્વ ગાથા ૩૫ ટીકા) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સ્થિરતાની વૃદ્ધિરૂપ નિર્વિઠ્ઠપ દશા તે નિશ્ચયમત છે, તેમા જેટલા અથે વીતરાગતા છે તેટલે અથે સાચું ચારિત્ર છે, અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન થયા પછી પરદ્રવ્યનું આલેખન છોડવારૂપ જે શુભભાવ તે અણુમત-મહામત છે, તેને વ્યવહારમત ઠહેવાય છે આ સૂત્રમા વ્યવહારમતનું લક્ષણ આપ્યું છે, તેમા અશુભભાવ ટળે છે પણ નુભભાવ રહે છે, તે પુરપાત્તવનું લક્ષણ છે

૫ શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા—પર ની ટીકામા મત તે પુરુષબળનું લક્ષણ છે અને અમત તે પાપબળનું લક્ષણ છે એમ જણાવીને, આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થયો છે—

“ તેનો અર્થ એ છે કે—પ્રાણીઓને પીડા દેવી, જુકા વચન બોલવા, પરધન હરવું, કુશીલનું નેવન અને પરિશ્રમ તેનાથી વિરહત વધુ તે મત છે, એ અહિંસાદિ નત પ્રસિદ્ધ છે તે વ્યવહારનથે એકદેશ મત છે—એ દેખાડવામા આવે છે

જીવધાતમા નિવૃત્તિ-જીવદયામા પ્રવૃત્તિ, અસત્ય વચનમા નિવૃત્તિ—સત્ય વચનમા પ્રવૃત્તિ, અદત્તાદાન (ચોરી) વી નિવૃત્તિ-અચૌર્યમા પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી તે એકદેશ નત છે ” (પરમાત્મપ્રકાશ પા ૧૬૧-૧૬૨) અહીં અણુમત અને મહામત બનેને એકદેશ મત કહ્યા છે

ત્યારપછી તરત જ નિશ્ચયમતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે (નિશ્ચયમત એટલે સ્વરૂપસ્થિરતા અથવા સમ્યગ્ચારિત્ર)—

“ અને રાગદ્વેષરૂપ સકલ્પ વિકલ્પોના કલોલોથી રહિત ત્રણ ગુણ્તિવી શુભ સમાધિમા શુભાશુભના ત્યાગથી પરિપૂર્ણ મત થાય છે ”

સમ્યગ્દષ્ટિને શુભાશુભનો ત્યાગ અને શુદ્ધિ અહંશ તે નિશ્ચય, મત છે અને તેમને અશુભનો ત્યાગ અને શુભનું અહંશ તે બંધારે મત છે—એમ સમજવું મિથ્યાદષ્ટિને નિશ્ચય કે વ્યવહાર બેમાથી એકે પ્રકારના મત હોતા નથી તત્ત્વજ્ઞાન વગર મહામતાદિનું આચરણ તે મિથ્યાચારિત્ર જ છે સમ્યગ્દર્શનરૂપ ભૂમિ વગર મત-રૂપી વૃક્ષ થાય જ નહિ

૬

આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

બૌદ્ધી પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરીને જીવોએ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રગટ કરવા બેઠાં, તે પ્રગટ ક્યાં પછી પોતાના સ્વરૂપમા સ્થિર રહેવા પ્રયત્ન કરવો, અને જ્યારે સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે અશુભભાવ ાળી દેશમત-મહામતાદિ શુભભાવમા બેઠાય પછુ તે શુભને ધર્મ ન માને, તેમ જ તેને ધર્મનો અર્થ કે ધર્મનું સાધન ન માને પછી તે શુભભાવને પણ ટાળીને નિશ્ચયચારિત્ર પ્રગટ કરવું અર્થાત્ નિર્વિઠ્ઠપદશા પ્રગટ કરવી

મતના ભેદ

દેશસર્વતોઽણુમહતી ॥૨॥

અર્થ—મતના બે ભેદ છે—[દેશત અણુ] ઉપર કહેલા હિંસાદિ પાપોનો એકદેશ ત્યાગ તે અણુમત અને [સર્વદેશત મહતી] સર્વ-દેશ ત્યાગ તે મહામત છે

ટીકા

૧ શુભભાવરૂપ વ્યવહારમતના આ બે પ્રકાર છે પાપમા ગુણુ સ્થાને દેશમત હોય છે અને છૂંકા ગુણુસ્થાને મહામત હોય છે આ વ્યવહારમત આસવ છે એમ જુદા અધ્યાયના વીસમા સૂત્રમા કહેવામા આવ્યું છે નિશ્ચયમતની અપેક્ષાએ આ બંને પ્રકારના મનો એકદેશ મત છે (જુઓ સૂત્ર ૧ ટીકા, પાના ૫) સાતમા ગુણુસ્થાને નિર્વિઠ્ઠપદશા થતા આ વ્યવહાર મહામત પણ છૂટી જાય છે અને

આગળની અવસ્થામાં નિર્વિઠ્ઠપ દશા વિશેષ, વિશેષ દઠ હોય છે તેથી ત્યાં પણ આ મહામત હોતા નથી

૨ સમ્યગ્દષ્ટિ દેશનતી શ્રાવક હોય તે' સક પર્વર્ક ત્રસ જીવની હિસા કરે નહિ, કરાવે નહિ અને કરે તેને બહુ બાણે નહિ તેને સ્થાવર જીવોની હિસાનો ત્યાગ નથી નોપણ પ્રયોજન વિના સ્થાવર જીવોની વિરાધના કરે નહિ અને પ્રયોજનવચ પૃથ્વી, જલ વગેરે જીવોની વિરાધના થાય તેને બહુ બાણે નહિ

૩ પ્રશ્ન—આ શાસ્ત્રના અ ૬ ના સૂત્ર ૧૮ માં મતને સવર ગણેલ છે અને અ ૬ ના સૂત્ર ૨ માં તેને, સવરના કારણમાં ગમિત કયું છે, ત્યાં દશ પ્રકારના ધર્મમાં અથવા સયમમાં તેનું ગમિતપણું છે અર્થાત્ ઉત્તમ ક્ષમામાં અહિંસા, ઉત્તમ સત્યમાં સત્ય-વચન, ઉત્તમ શૌચમાં અચૌચ, ઉત્તમ પ્રહાર્યમાં પ્રહાર્ય અને ઉત્તમ આક્રિયન્યમાં પરિશ્રદ્ધત્યાગ—એ રીતે મતોનો સમાવેશ તેમાં આવી જાય છે, છતાં અહીં મતને આમવનુ ઠારણ કેમ કર્યું છે?

ઉત્તર—તેમાં દોષ નથી, નવમો સવર અધિકાર છે ત્યાં વીતરાગભાવરૂપ મતને સવર ઠ્ઠા છે અને અહીં આમવ અધિકાર છે તેમાં પ્રવૃત્તિ દેખાડવામાં આવી છે, કેમ કે હિંસા, અમત્ય, ચોરી વગેરે છોડી દેતા અહિંસા, સત્ય, અચૌચ—દીવેલી વસ્તુનું શ્રદ્ધણ વગેરે ક્રિયા થાય છે, તેથી તે મત શુભકર્મોના આસ્રવનું કારણ છે એ મતોમાં પણ અમતોની માફક કર્મોનો પ્રવાહ હોય છે, તેનાથી કર્મોની નિવૃત્તિ થતી નથી તેથી મતોનો સમાવેશ આસ્રવ અધિકારમાં કર્યો છે (બુદ્ધો, સર્વોદયસિદ્ધિ, અધ્યાય ૭ સૂત્ર ૧ ની ટીકા પા. ૫-૬)

૪ નિમ્નતાવ જેવા મહાપાપને ઊડાવવાની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતાએ ન કરવી અને કેટલીક જાળતોમાં ખિસા બનાવીને તે ઊડાવવાની મુખ્યતા કરવી તે ક્રમભંગ ઉપદેશ છે

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨ ૩-૧૬૮)

૫ એકદેશ વીતરાગતા અને આવકદેશને નિમિત્તનૈમિત્તિક સબંધ છે, એટલે કે એકદેશ વીતરાગતા થતા આવકના પ્રત હોય જ, એ પ્રમાણે વીતરાગતાને અને મહામતને નિમિત્તનૈમિત્તિકમંબ છે, ધર્મની પરિક્ષા અતર વીતરાગભાવથી થાય, બાહ્ય યોગથી થાય નહિ,

(શુભો મોહમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૭૩)

૬ આ મુત્રમા કહેલા ત્યાગનું સ્વરૂપ

અહીં ઉપરવને બુદ્ધિગોચર સ્થુળપણની અપેક્ષાએ લોકમવૃત્તિની મુખ્યતાસહિત કહ્યું છે પણ કેવળજ્ઞાનગોચર સૂક્ષ્મપણની અપેક્ષાએ કહ્યું નથી, કેમ કે તેનું આન્વરણ થઈ ચક્રતું નથી તેના દષ્ટાંતો—

(૧) અહિંસા પ્રત સંબંધી

અણુનતીને ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કહ્યો છે, તેને સીતેવનાદિ ધર્મીમા ત્રસહિંસા તો થાય છે, વળી એ પણ બાંહે છે કે જિનવાણીમા અહીં ત્રસ જીવ દેવા છે, પરંતુ તેને ત્રસ જીવ મારવાનો અભિપ્રાય નથી તથા લોકમા જેનું નામ ત્રસધાત છે તેને તે કરતા નથી, એ અપેક્ષાએ તેને ત્રસહિંસાનો ત્યાગ છે

મહામતધારી મુનિને સ્થાવર હિંસાનો પણ ત્યાગ કહ્યો હવે મુનિ પૃથ્વી, જળાદિકમા ગમન કરે છે, ત્યા ત્રસનો પણ સર્વથા અભાવ નથી કારણ કે ત્રસજીવોની પણ એવી સૂક્ષ્મ અવગાહના છે કે જે દૃષ્ટિગોચર પણ થતી નથી, તથા તેની સ્થિતિ પણ પૃથ્વી, જળાદિકમા છે, વળી મુનિ જિનવાણીથી તે બાંહે છે અને કોઈવેળા અવધિજ્ઞાનાદિ વડે પણ બાંહે છે, પણ મુનિને પ્રમાદથી સ્થાવર-ત્રસ હિંસાનો અભિપ્રાય નથી, લોકમા ભૂમિ ખોદવી, અપ્રાચુક જળથી ક્રિયા કરવી ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિનું નામ સ્થાવરહિંસા છે અને અને સ્થુળ ત્રસજીવોને પીડવાનું નામ ત્રસહિંસા છે તેને મુનિ કરતા નથી તેથી તેમને હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કહેવામા આવે છે

(૨) સત્યાદિ ચાર વ્રતો સળધી

મુનિને, અસત્ય, ચોરી, અપ્રદક્ષય અને પરિવ્રજનો ત્યાગ છે, પણ કેવળજ્ઞાનમાં બાલુવાની અપેક્ષાએ અસત્યવચનયોગ બારમાં શુભસ્થાન સુધી કહ્યો છે, અદત્ત કર્મપરમાણુ આદિ પર દ્રવ્યોનુ શ્રદ્ધા તેરમાં શુભસ્થાન સુધી છે, વેદનો ઉદય નવમાં શુભસ્થાન સુધી છે, અતરંગ પરિવ્રજ દસમાં શુભસ્થાન સુધી છે, તથા સમ વસરણાદિ બાહ્ય પરિવ્રજ કેવળી ભગવાનને પણ હોય છે, પરંતુ ત્યા પ્રમાણપૂર્વક પાપરૂપ અભિપ્રાય નથી લોઠપ્રવૃત્તિમાં જે ક્રિયાઓ વડે 'આ ભુકું બોલે છે, ચોરી કરે છે, કુશીલ સેવે છે તથા પરિવ્રજ રાખે છે' એવું નામ પામે છે તે ક્રિયાઓ તેમને નથી તેથી તેમને અસત્યાદિકનો ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે

(૩) મૂળગુણોમાં પાચ ઇદ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કહ્યો તે સળધી

મુનિને મૂળગુણોમાં પાચ ઇદ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કહ્યો છે પણ ઇદ્રિયોનું બાલુવું તો મટતું નથી, તથા જો વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ સ્વંધા દૂર થયા હોય તો ત્યા થયાખ્યાતચારિત્ર થઈ બચ, તે તો અહીં થયું નથી, પરંતુ સ્થૂળપણે વિષય ઇચ્છાનો અભાવ થયો છે તથા બાહ્ય વિષયસામગ્રી મેળવવાની પ્રવૃત્તિ દૂર થઈ છે તેથી તેમને ઇદ્રિયવિષયોનો ત્યાગ કહ્યો છે

(૪) ત્રસહિંસાના ત્યાગ સળધી

કોઈએ ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કર્યો, તો ત્યા તેણે ચરણાનુયોગમાં અથવા લોકમાં જેને ત્રસહિંસા કહે છે તેનો ત્યાગ કર્યો છે પણ કેવળજ્ઞાન વડે જે ત્રસજીવો રેખાય છે તેની હિંસાનો ત્યાગ બનતો નથી અહીં જે ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કર્યો તેમાં તો તે હિંસારૂપ મનનો વિકરૂપ ન કરવો તે મનથી ત્યાગ છે, વચન ન બોલવા તે વચનથી ત્યાગ છે અને ક્રાયાથી ન પ્રવર્તવું તે ક્રાયાથી ત્યાગ છે ॥૨॥

હોય છે તેથી વ્યવહારનયે વચનને રોકવું, મનને રોકવું, જોઈને ચાલવું, વિચારીને જોવું ' એમ કહેવામા આવે છે, તે કથનનો ખરો અર્થ શબ્દ પ્રમાણે નહિ પણ ભાવ પ્રમાણે થાય છે

૨ પ્રશ્ન—અહીં શુચિત અને સમિતિને- પુષ્પાસવમા ગણી, અને અ ૬ ના સૂત્ર ૨ મા તેને સવરના ઠરણમા ગણી છે—એ રીતે તો કથનમા પરસ્પર વિરોધ થયે ?

ઉત્તર—એ વિરોધ નથી, કેમ કે અહીં શુચિત તથા સમિતિનેા અર્થ અશુભવચનનો નિરોધ તથા અશુભ વિચારનો નિરોધ—એમ થાય છે, તથા નવમા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમા શુભાશુભ બંને જાણેનો નિરોધ એવો અર્થ થાય છે (જુઓ, તત્ત્વાર્થમાર અધ્યાય ૮ ગાથા ૬૩ હિંદી ટીકા, પા ૨૧૬)

૩ પ્રશ્ન—અહીં કાયશુચિત કેમ લીધી નથી ?

ઉત્તર—ઈર્ષોસમિતિ અને આદાન નિરોધણનો અર્થ શુભકાય-શુચિત થઈ શકે છે કેમ કે તે બંને પ્રવૃત્તિમા અશુભકાયપ્રવૃત્તિનો નિરોધ સારી રીતે થઈ જાય છે

૪ આલોકિતપાનલોજનમા રાત્રિલોજન ત્યાગનો સમાવેશ થઈ જાય છે ॥૪॥

મત્ય વ્રતની પાત્ર ભાવનાઓ

ક્રોધલોભમીરુત્વહાસ્યપ્રત્યાહ્યાનાન્યનુવીચિ-
માપણં ચ પંચ ॥૫॥

અર્થ—[ક્રોધ લોભ મીરુત્વ હાસ્યપ્રત્યાહ્યાનાનિ] ક્રોધપ્રત્યાહ્યાન, લોભપ્રત્યાહ્યાન, ભીરુત્વપ્રત્યાહ્યાન, હાસ્યપ્રત્યાહ્યાન અર્થાત્ ક્રોધનો ત્યાગ કરવો, લોભનો ત્યાગ કરવો, ભયનો ત્યાગ કરવો, હાસ્યનો ત્યાગ કરવો [અનુવીચિ માપણં ચ] અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા—

અનુસાર નિર્દોષ વચન બોલવા-પણ એ પાત્ર સત્ય મતની ભાવનાઓ છે

ટીકા

૧ પ્રશ્ન —સમ્યગ્દષ્ટિ નિર્ભય છે તેથી નિશક છે, અને એવી અવસ્થા એવા શુભસ્થાને હોય છે તો અહીં સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકને અને મુનિને ભયનો ત્યાગ કરવાનું કેમ કહ્યું છે ?

ઉત્તર —એવા શુભસ્થાને સમ્યગ્દષ્ટિ અભિપ્રાય અપેક્ષાએ નિર્ભય છે, અનતાનુભવી ક્ષાય હોય ત્યારે જે પ્રકારનો ભય હોય છે તે પ્રકારનો ભય તેમને હોતો નથી તેથી તેમને નિર્ભય લાગે છે, પણ ચારિત્ર અપેક્ષાએ તેઓ સર્વથા નિર્ભય થયા છે-એમ કહેવાનો આશય ત્યા નથી આઠમા શુભસ્થાન સુધી ભય હોય છે, તેથી અહીં શ્રાવકને તથા મુનિને ભય છોડવાની ભાવના કરવાનું કહ્યું છે

૨ પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારના હોય છે-એક નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન અને બીજું વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન તે નિર્વિકલ્પ દશરૂપ છે, તેમા બુદ્ધિપૂર્વક ચતા શુભાશુભભાવો છૂટે છે, વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાન શુભભાવરૂપ છે તેમા સમ્યગ્દષ્ટિને અશુભભાવો છૂટીને શુભભાવ રહે છે આત્મસ્વરૂપના અભાવને—આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન વર્તમાનમા ધરવાની ના પાડે તેને—આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન વર્તમાનમા મેળવવાના ઉપદેશ પ્રત્યે જેને અરુચિ હોય તેને શુભભાવરૂપ પ્રત્યાખ્યાન પણ હોતું નથી, મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી મુનિ પાત્ર મહામત નિરતિચાર પાળે તેને પણ આ ભાવનામા બતાવેલ પ્રત્યાખ્યાન હોતા નથી કેમ કે આ ભાવનાઓ પાત્રમા અને છઠા શુભસ્થાને સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને હોતી નથી

૩ અનુવીચિ ભાષણ—આ ભાવના પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જ કરી શકે, કેમ કે તેને જ સાચના મર્મની ખબર છે તેથી તે સત્યાત્મ અનુસાર નિર્દોષ વચન બોલવાના ભાવ કરે છે આ ભાવ-

બ્રહ્મ ધાય છે અને તેથી અગ્રાદ્યુ બ્રહ્મ કરવાનો સભવ ધાય
 ॥૨૧॥

બ્રહ્મચર્ય વ્રતની પાચ સાવનાઓ

સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણતન્મનોહરાન્નિરીક્ષણપૂર્વસ્તાનુ-
 સ્મરણવૃષ્ટ્યંદ્રસસ્પશરીરમંસ્કારત્યાગાઃ પંચ ॥૭॥

અર્થ—[સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણત્યાગ] સ્ત્રીઓમા રાગ વધારનારી કથા સાંભળવાનો ત્યાગ, [નન્ન મનોહર અગનિરિક્ષણ ત્યાગ] તેના મનોહર અંગો નિરખીને જોવાનો ત્યાગ, [પૂર્વસ્ત અનુસ્મરણ ત્યાગ] અવત્ત અવસ્થામા જોગવેલા પિયોના સ્મરણનો ત્યાગ, [વૃષ્ટ્યંદ્રસ ત્યાગ] કામવર્ધક અરિષ્ટ રસોનો ત્યાગ અને [સ્વ શરીર મંસ્કાર ત્યાગ] પોતાના શરીરના મંસ્કારોનો ત્યાગ—[પંચ] એ પાચ બ્રહ્મચર્ય વ્રતની સાવનાઓ છે

ટીકા

પ્રશ્ન—પર વસ્તુ આત્માને કાંઈ લાભ-તુલ્યાન કરી શકેની નથી તેમજ પરવસ્તુનો ત્યાગ આત્માથી થઈ શકેનો નથી, તો પછી અહીં સ્ત્રીરાગની કથા સાંભળવી એ વગેરેનો ત્યાગ કેમ કહ્યો છે?

ઉત્તર—પર વસ્તુઓને આત્માએ કદી બ્રહ્મ કરી નથી તેમ બ્રહ્મ કરી પણ શકેનો નથી તેથી તેનો ત્યાગ બને જ શી રીતે? માટે ખરેખર પરનો ત્યાગ જ્ઞાનીઓએ કહ્યો છે—એમ માનવું તે યોગ્ય નથી બ્રહ્મચર્ય પાલન કરનારાએ સ્ત્રીઓ અને શરીર પ્રત્યેના રાગ ટાળવો જોઈએ માટે તે પ્રત્યેના રાગનો ત્યાગ કરવાનું આ સૂત્રમા કહ્યું છે વ્યવહારના કથનોને જ નિશ્ચયના કથન તરીકે માનવા નહિ પરંતુ તે કથનનો જે પરમાર્થ અર્થ ધાય તે કરવો.

જે જીવને સ્ત્રી આદિ પ્રત્યે રાગ ટળી ગયો હોય તો તે સખધી રાગવાળી વાત સાંભળવા તરફ તેની ઈચ્છા વલણ કેમ ધાય? તે

પ્રકારની અચિનો વિષ્ટપ તે તરફનો રાગ સૂચવે છે માટે તે રાગનો ત્યાગ કરવાની ભાવના આ સૂત્રમા જણાવી છે ॥૭॥

પરિશ્રદ્ધત્યાગ મતની પાચ ભાવનાઓ

મનોજ્ઞામનોજ્ઞેન્દ્રિયવિપયરાગદ્વેષવર્જનાનિ પંચ ॥૮॥

અર્થ — [ઇન્દ્રિય] સ્પર્શ વગેરે પાચે ઇન્દ્રિયોના [મનોજ્ઞ ઇમનોજ્ઞ વિપય] ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયો પ્રત્યે [રાગદ્વેષ વર્જનામિ] રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવો- [પંચ] તે પાચ પરિશ્રદ્ધત્યાગ મતની ભાવનાઓ છે

ટીકા

ઇન્દ્રિયો એ પ્રકારની છે—દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય, તેની વ્યાખ્યા બીજા અધ્યાયના ૧૭-૧૮ મા સૂત્રની ટીકામા આપી છે—જુઓ પા ૨૬૫ થી ૨૬૭ ભાવેન્દ્રિય તે જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે, તે જે પદાર્થોને જાણે તે પદાર્થો જ્ઞાનના વિપય હોવાથી જ્ઞેય છે, પણ જો તે પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ કરવામા આવે તો તેને ઉપચારથી ઇન્દ્રિયોના વિષયો કહેવામા આવે છે, ખરેખર તે વિષયો (જિવપદાર્થો) પોતે ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી પણ જીવ બ્યારે રાગ-દ્વેષ કરે ત્યારે ઉપચારથી તે પદાર્થોને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કહેવાય છે આ સૂત્રમા તે પદાર્થો તરફના રાગ-દ્વેષ છોડવાની ભાવના કરવાનું જણાવ્યું છે

રાગનો અર્થ લોભપતા છે અને દ્વેષનો અર્થ નારાજી, તિરસ્કાર છે ॥૮॥

હિ સા વગેરેથી વિરક્તા થવાની ભાવના

હિસાદિષ્વિહામુત્રાપાયાવદ્યર્શનમ્ ॥૯॥

અર્થ - [હિસાદિષુ] હિ સા વગેરે પાચ પાચેથી [ઈદ્ અમુત્ર] આ લોકમા તથા પરલોકમા [અપાયાવદ્યર્શનમ્] નાશની (દુષ્ટ, આપત્તિ, ભય તથા નિવૃત્તિની) પ્રાપ્તિ થાય છે-એમ વારંવાર ચિંતવન કરવું જોઈએ

ટીકા

અપાય-અબ્યુદય અને મોક્ષ માટેની જીવની ક્રિયાને નાશ કરનારો ઉપાય તે અપાય છે

અવદ્ય=નિદ્ય, નિદવાયોન્ય

હિ સા વગેરે પાપોની વ્યાખ્યા સૂત્ર ૧૩ થી ૧૭ સુધીમાં આવશે ॥૬॥

દુઃસ્વમેવ વા ॥૧૦॥

અર્થ-[વા] અથવા તે હિ સાદિક પાપ પાપો [દુસ્મ્ એવ] દુઃખરૂપ જ છે-એમ વિચારવું

ટીકા

૧ અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર સમજવો, કેમ કે હિ સાદિક તો દુઃખના કારણ છે પણ તેને જ કાર્ય અર્થાત્ દુઃખરૂપ વર્ણવ્યા ॥

૨ પ્રશ્ન-વિષય અભ્યુત્થાથી તથા ભોગવિલાસથી રતિમુખ ઉપજે ॥ એમ અમે દેખીએ છીએ, છતાં તેને દુઃખરૂપ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર-એ વિવિધાદિમાં મુખ નથી, અજ્ઞાની લોકો ક્ષાતિથી તેને મુખરૂપ માને છે, પરથી મુખ થાય એમ માનવું તે મોટી ભ્રમણા છે જેમ, ચામડી-માસ-લોહીમાં વ્યારે વિદ્યાર થાય ત્યારે નખ-પથર વગેરેથી શરીરને ખભેળે છે, ત્યાં જો કે ખભેળવાથી વધારે દુઃખ થાય છે ત્યાં ભ્રમણાથી મુખ માને છે, તેમ અજ્ઞાની જીવ પરથી મુખ-દુઃખ માને છે તે મોટી ભ્રમણા છે

જીવ પોતે ઇન્દ્રિયોને વશ થાય તે જ સ્વાભાવિક દુઃખ છે, જો તેમને દુઃખ ન હોય તો ઇન્દ્રિયવિષયોમાં જીવ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરે? નિરાકૂળતા તે જ સાચું મુખ છે, સમ્યગ્-જ્ઞાન-જ્ઞાન વિના તે

સુખ હોઈ થકે નહિ પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણારૂપ મિથ્યાત્વ અને તે પૂર્વક થતુ મિથ્યાચારિત્ર તે જ બધા હુ ખતુ કારણ છે વેદના જોછી થાય તેને અજ્ઞાનીઓ સુખ માને છે, પણ તે સુખ નથી વેદના જ ન ઉપજે તે સુખ છે અથવા તો અનાકુળતા તે સુખ છે-ખીણુ નથી, અને તે સુખ સમ્યગ્જ્ઞાનનુ અવિનાશાવી છે.

૩. પ્રશ્ન —ધનસચયથી તો સુખ કેળાય છે, છતાં ત્યાં પણ હુ ખ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર —ધનસચય વગેરેથી સુખ નથી જોઈ પખી પાસે માસનો કટકો પડ્યો હોય ત્યારે બીજા પખીઓ તેને ચૂંચે છે અને તે પખીને પણ ચાચો મારે છે, ત્યારે તે પખીની જેવી હાલત થાય છે તેવી હાલત ધન-ધાન્ય વગેરે પરિગ્રહધારી મનુષ્યોની થાય છે સપતિમાન મનુષ્યને લોકો તેવી જ રીતે ચૂંચે છે. ધનને સલાખવામા પણ આકુળતાવી હુ ખી થતુ પડે છે, જોઈલે ધન સચયથી સુખ થાય છે જો માન્યતા ભ્રમરૂપ છે પરવસ્તુથી સુખ-હુ ખ કે લાભ-નુકશાન થાય એમ માનતુ તે જ મોટી ભ્રમણા છે પરવસ્તુમા આ જીવના સુખ-હુ ખનો સંગ્રહ પડ્યો નથી કે જેવી તે પરવસ્તુ આ જીવને સુખ-હુ ખ આપે

૪ પ્રશ્ન -હિ સાદિ પાચ પાપોથી વિરક્ત થવાની ભાવના કરવાનુ કહ્યું, પરતુ મહાપાપ તો મિથ્યાત્વ છે છતાં તે છોડવા સંભધી કાઈ કેમ ન કહ્યું ?

ઉત્તર -સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કેવા શુભાસવ હોય તેની પ્રરૂપણા આ અધ્યાય કરે છે સમ્યગ્દષ્ટિને મિથ્યાત્વરૂપ મહાપાપ તો હોતુ જ નથી તેથી તે સંભધી વર્જન આ અધ્યાયમા નથી આ અધ્યાયમા સમ્યગ્દર્શન પછીના ત્રતસંભધી વર્જન છે જેણે મિથ્યાત્વ છોડ્યું હોય તે જ અસચત સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ વધ થકે છે-જો સિદ્ધાંત આ અધ્યાયમા ૧૮ મા સૂત્રમા કહ્યો છે

મિથ્યાદર્શન મહાપાપ છે, તેને છોડવાનું પૂર્વે છૂટા અધ્યાયના ૧૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે તથા હવે પછી આઠમા અધ્યાયના પહેલાં સૂત્રમાં વહેશે ॥૧૦॥

નતધારી સમ્યગ્દષ્ટિની ભાવના

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ ચ સત્ત્વગુણાધિક-
ક્લિશ્યમાના વિનયેષુ ॥૧૧॥

અર્થ—[સર્વેષુ મૈત્રી] પ્રાણી માન પ્રત્યે મૈત્રી-નિવેશબુદ્ધિ, [ગુણાધિકેષુ પ્રમોદ] અધિક શુભચાનેા પ્રત્યે પ્રમોદ, [ક્લિશ્યમાનેષુ કારુણ્ય] દુઃખી-રોગી જીવો પ્રત્યે કરુણા [અવિનયેષુ માધ્યસ્થ્યાનિર્વા] અને હંભાગ્રહી-મિથ્યાદષ્ટિ જીવો પ્રત્યે માધ્યસ્થભાવના—આ ચાર ભાવના અહિંસાદિ પાંચ મતાની સ્થિરતા માટે વારંવાર ચિંતવવી યોગ્ય છે

ટીકા

૧ આ ચાર ભાવના સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને શુભભાવરૂપે હોય છે, આ ભાવના મિથ્યાદષ્ટિને હોતી નથી કેમ કે તેને વસ્તુસ્વરૂપનો વિવેક નથી

મૈત્રી—બીજને દુઃખ ન દેવાની ભાવના તે મૈત્રી છે

પ્રમોદ—અધિક શુભેાના ધારક જીવો પ્રત્યે પ્રસન્નતા વગેરેથી અતરંગ ભક્તિ પ્રગટ થાય તે પ્રમોદ છે

કારુણ્ય—દુઃખી જીવોને દુઃખીને તેમના પ્રત્યે કરુણાભાવ થવો તે કારુણ્ય છે

માધ્યસ્થ્ય—જે જીવ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાથી રહિત છે અને તત્ત્વનેા ઉપદેશો દેવાથી ઉલટો ચિંતાય છે તેની પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી તે માધ્યસ્થપણ છે

૨ 'અ સૂત્રતા અર્થની પૂર્ણતા જરવા માટે' નીચેના ત્રણમાથી કોઈ એક વાક્ય ઉમેરવું —

૧ 'તત્ત્વૈરર્થમ્ માત્રયિતવ્યાનિ' = તે અહિંસાદિક પાત્ર મતોની સ્થિરતા માટે ભાવવાયોગ્ય છે

૨ 'માવચત્ત પુર્ણાન્નહિંસાદીનિ વ્રતાનિ ભવન્તિ' = આ ભાવના ભાવવાથી અહિંસાદિક પાત્ર મતોની પૂર્ણતા થાય છે

૩ 'તત્ત્વૈરર્થમ્ માવચેત્' = તે પાત્ર મતોની દૃઢતા માટે ભાવના કરે [જુઓ સર્વગ્રંથસિદ્ધિ અ ૭ પાનુ-૨૯]

૩ જ્ઞાનીઓને અજ્ઞાની જીવો પ્રત્યે દેવ હોતો નથી, પણ કરુણા હોય છે, આ સ્વભાવમા શ્રી આત્મચિદ્વિદ્યાશક્તિની ત્રીજી ગાથામા કહ્યું છે કે—

કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શૂંક જ્ઞાનમા કોઈ,
માને મારગ મોક્ષનો, બરણા ઉપજે બોધ ૩

અર્થ — કોઈ ક્રિયામા જ જડ થઈ રહ્યા છે, કોઈ જ્ઞાનમા શૂંક થઈ રહ્યા છે અને એમા તેઓ મોક્ષમાર્ગ માની રહ્યા છે તે બોધને કરુણા ઉપજે છે

૪ ગુણાધિક — લભ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોમા જે પ્રધાન-માન્ય-મોટા હોય તે ગુણાધિક છે

કિલ્લસ્યમાન — મહામોહરૂપ મિથ્યાત્વથી જે ગ્રસ્ત છે, કુમતિ-કુશુતાદિ અજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે, વિપયો સેવવાની તીવ્ર તૃષ્ણારૂપ અગ્નિથી જેઓ અત્યંતદગ્ધ થઈ રહ્યા છે અને વાસ્તવિક હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિંસાનો પરિહાર કરવામા જે વિપરીત છે — તે કારણે જેઓ દુઃખથી પીડિત છે તે જીવો કિલ્લસ્યમાન છે

અવિનયી — માટીનો પિંડ, લાકડું કે ભીંત સમાન જે જીવ જડ-અજ્ઞાની છે, જેઓ વસ્તુસ્વરૂપનું ગ્રહણ

કરવા (સમજવા અને ધારણ કરવા) માગતા નથી, વિવેક શક્તિદાગ
હિતાહિતનો વિચાર કરવા માગતા નથી, તર્કશક્તિથી જ્ઞાન કરવા
માગતા નથી તથા દૃષ્ટિ વિપરીત શ્રદ્ધાવાળા છે અને દેખાડિને
વશ થઈ વસ્તુસ્વરૂપને અન્યથા ગ્રહણ કરી રાખે છે તેવા જીવો અવિનયી
છે, આવા જીવોને અપદ્દિષ્ટ પણ ઠહેરાય છે ॥૧૧॥

તતોત્તી રક્ષા અર્થે સમ્યગ્દષ્ટિની વિનય ભાવના

જગત્કાયસ્મભાવૌ ગા સંવેગૈરાગ્યાર્યમ્ ॥૨૨॥

અર્થ — [સવેગૈરાગ્ય અર્થમ્] સવેગ અર્થાત્ સલાગ્નો ભય
અને પેશાગ્ય અર્થાત્ રાગદ્વેષનો અભાવ—ને માટે [જગત્ કાયસ્વભાવૌ
ગા] કમલી સસાગ અને શરીરના અભાવનુ ચિતવન કરવું

ટીકા

૧

જગતનો સ્વભાવ

૭ દ્રવ્યોનો નમૂનો તે જગત છે દરેક દ્રવ્ય અનાદિઅતત છે,
તેમા જીવ નિવાસના પાત્ર દ્રવ્યો જડ છે અને જીવદ્રવ્ય ચેતન છે
જીવોની સમ્યક્તા અતત છે, પાત્ર અચેતન દ્રવ્યોને સુખ-દુઃખ નથી,
જીવદ્રવ્યને સુખ-દુઃખ છે અતત જીવોમા કેટલાક સુખી છે અને
મોટા ભાગના જીવો દુઃખી છે જે જીવો સુખી છે તેઓ સમ્યક્તાની
જ છે, સમ્યક્જ્ઞાન વગર કોઈ જીવ સુખી હોઈ શકે નહિ, સમ્યક્જ્ઞા
નનુ કારણ સમ્યક્ચિંતન છે, આ રીતે સુખની શુદ્ધિમાત્ર સમ્યક્ચિંત
ની જ યાચ છે, અને સુખની પૂર્ણતા મિદ્ધાશામા યાચ છે પોતાનું
સ્વરૂપ નહિ સમજનારા મિથ્યાદષ્ટિ જીવો દુઃખી છે, તે જીવોને
અનાદિથી બે મહાન ભૂલો ચાલી આવે છે, તે ભૂલો નીચે સુરજ છે—

(૧) શરીર વગેરે પરદ્રવ્યનું હું કરી શકું અને પરદ્રવ્ય માનું
કરી શકું, એમ પરવસ્તુથી મને લાભ-નુકસાન યાચ અને પુણ્યથી
જીવને લાભ યાચ—આવી માન્યતા મિથ્યાદષ્ટિની છે આ માન્યતા
ખોટી છે શરીરાદિના રજકણે રજાણું સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, જગતનું

દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે પરમાણુ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે, છતાં જુદાં જુદાં તેને હલાવી ચલાવી શકે, તેની વ્યવસ્થા સલાખી શકે એ માન્યતા દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા છીનવી દેવા બરાબર છે, અને તેમા દરેક રજકણ ઉપર જીવનુ સ્વામિત્વ હોવાની માન્યતા આવે છે, તે અજ્ઞાનરૂપ માન્યતા સસારનુ કારણ છે દરેક જીવ પણ સ્વતંત્ર છે, જો આ જીવ પરજીવોનુ ઘઈ ઢરી શકે અગર પરજીવો આ જીવનુ ઘઈ ઢરી શકે તો એક જીવ ઉપર બીજા જીવનુ સ્વામિત્વ આવી પડે અને સ્વતંત્ર વસ્તુનો નાશ થાય પુણ્યભાવ તેવિકાર છે, સ્વદ્રવ્યનો આશ્રય શૂનને અનત પદ્મદ્રવ્યોના આશ્રયે તે ભાવ થાય છે, તેનાથી જીવને લાભ થાય એમ માને તો 'પરાશ્રય-પરાધીનતાથી લાભ છે અર્થાત્ પરાધીનતા તે મુખ છે'—એવો સિદ્ધાંત ઠરે, પણ તે માન્યતા અપ્રમાણ્ય છે—નિશ્ચય છે

(૨) નિશ્ચયાર્થિ જીવની અનાદિથી બીજા બૂદ્ધ એ છે કે—જીવ વિગતી નવસ્થા જોડો જ છે અગર તો જન્મથી મરણ સુધી જ છે એમ માનીને પોતાના દરેક સમયે નુવરૂપ ત્રિકાળ શુદ્ધ ચેતન્ય-અમલકારસ્વરૂપને ઓળખનો નહીં અને તે તરફ લક્ષ કરતો નથી

આ બે બૂદ્ધો તે જ સ્વભાવ છે, તે જ હુખ છે તે ટાવના સિવાય કોઈ જીવ અમ્યગ્જ્ઞાની-ધર્મી-મુખી યદ્ય શકે નહીં જ્યાં સુધી તે માન્યતા હોય ત્યાં સુધી જીવ હુખી જ છે

શ્રી સમયસારશાસ્ત્રમાયી આ સખધી કેટલાક આધારો આપવામા આવે છે —

(૫ ૩૮૦) “સર્વ દ્રવ્યોના પરિણામ જુદા જુદા છે, પોતપોતાના પરિણામોના સૌ દ્રવ્યો જાણે છે, તેઓ તે પરિણામોના જાણે છે, તે પરિણામો તેમના કર્મ છે નિશ્ચયથી (બરેબર) કોઈનો કોઈની સાથે કર્તાકર્મસખધ નથી, માટે જીવ પોતાના પરિણામોનો જ કર્તા છે, પોતાના પરિણામ કર્મ છે એવી જ રીતે અજીવ પોતાના પરિણામનો જ કર્તા છે, પોતાના પરિણામ કર્મ છે આ રીતે જીવ બીજાના પરિણામોનો અકર્તા છે”

(પા ૩૬૦ કલથ ૧૯૯) “જેઓ અજ્ઞાન-અધકારથી આરંભ દિત થયા થકા આત્માને (પરનો) કર્તા માને છે, તેઓ ભલે મોક્ષને ઇચ્છનારા હોય તોપણ સામાન્ય (લૌકિક) જનોની માફક તેમનો પણ મોક્ષ થતો નથી”

(પા ૩૬૬) “જે વ્યવહારથી મોહી થઈને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણ માને છે તે—લૌકિકજન હો કે સુનિજન હો—મિથ્યાદષ્ટિ જ છે”

(પા ૩૬૪) “ઘરણું કે આ લોકમાં એક વસ્તુનો અન્ય વસ્તુની સાથે સમજાય સમઘ જ નિરોધવામાં આવ્યો છે, તેથી બધા વસ્તુલેદ છે અર્થાત્ શિત્ત વસ્તુઓ છે ત્યાં કર્તાકર્મ ઘટના હોતી નથી—એમ સુનિજનો અને લૌકિકજનો તત્ત્વને (વસ્તુના વર્થાત્ સ્વરૂપને) અકર્તા રેખો (—કેઈકર્મણું કર્તા નથી, પરદ્રવ્ય પરનું અકર્તા જ છે એમ શ્રદ્ધામાં લાવો)”

આવી સાની બુદ્ધિને સીવબુદ્ધિ અથવા કલ્યાણકારી બુદ્ધિ કહેવાય છે

શરીર, મી, પુત્ર, ધન વગેરે પરવસ્તુઓમાં જીવનો સસાર નથી, પણ હું તે પરદ્રવ્યોનું કાર્મ કરી શકું અથવા તેમનાથી મને સુખ-દુઃખ થાય એવી જાંધી માન્યતા (મિથ્યાત્વ) તે જ સસાર છે સસાર એટલે (સ + સાર) સાગી રીને સરી જવું જીવ પોતાના સ્વરૂપની તાચી માન્યતામાંથી સારી રીતે સરી જવાનું કાર્ય (અર્થાત્ જાંધી માન્યતાથી કાર્ય) અનાદિથી કરે તેથી તે સસાર-અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છે, આ રીતે જીવની વિકારી અવસ્થા તે જ સસાર છે, પણ જીવનો સસાર જીવથી બહાર નથી દરેક જીવ પોતે પોતાના શુભ-પર્યાયોમાં છે, પોતાના શુભ-પર્યાયો તે જીવનું સ્વ-જગત છે જીવના જગતના અન્ય દ્રવ્યો નથી અને જગતના અન્ય દ્રવ્યોમાં આ જીવ નથી

આવા પ્રકારે જગતના સ્વરૂપનું ચિત્તવન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવે કરે છે

૨

શરીરનો સ્વભાવ

શરીર અનત રજકલ્પોનો પિંડ છે કામંભુશરીર અને તેજમશરીર સાથે જીવને અનાદિથી મળે છે, તે શરીરો સૂક્ષ્મ હોવાથી ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, આ સિવાય જીવને એક સ્થુળ શરીર હોય છે પણ જીવ બ્યાગે એક શરીર છાડીને બીજું શરીર ધારણ કરે ત્યારે વચ્ચેના જેટલો વખત લાગે તેટલો વખત સુધી (એટલે કે વિગ્રહ-ગતિ વખતે) તે સ્થુળ શરીર જીવને હોતું નથી મનુષ્યો તથા એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના તીર્થ ચોને જે મ્યુળ શરીર હોય છે તે ઔદારિકશરીર છે, અને કેવ તથા નારડીઓને વૈકિંચિત શરીર હોય છે આ સિવાય એક આહારક શરીર થાય છે, આ શરીર સ્થુળ હોય ■ અને વિશુદ્ધ સયમના ધારક મુનિરાજને જ તે હોય છે આ પાંચ પ્રકારના શરીરો ખરેખર જડ છે-અચેતન છે એટલે ખરી રીતે તે શરીરો જીવના નથી કામંભુશરીર તો ઇન્દ્રિયથી રૂપાતું નથી, છતાં પણ ‘સંસારી જીવોને કામંભુશરીર હોય છે’ એવું વ્યવહારકથન સાહજીને તેનો ખરો આશય સમજવાને બદલે તેનું નિશ્ચયકથન માની લઈને અજ્ઞાનીઓ ખરેખર જીવનું જ શરીર હોય-એમ માની લે છે

શરીર અનત રજકલ્પોનો પિંડ છે અને તે દરેક રજકલ્પ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, તે હલન ચલનાદિરૂપ પોતાની અવસ્થા પોતાના કારણે સ્વતંત્રપણે ધારણ કરે છે દરેક પરમાત્મ દ્રવ્ય પોતાની નવી પર્યાય સમયે-સમયે ઉત્પન્ન કરે છે અને જીની પર્યાયનો અભાવ કરે છે. આ રીતે પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ કાર્ય કરતા યજ્ઞ તે દરેક પરમાત્મ દ્રવ્યો દર્શાવે છે એવા દર્શક રહે છે આ રીતે જગતના સમસ્ત દ્રવ્યો દર્શાવે છે બદલાય (Permanent with a change) છે આમ હોવા છતાં શરીરના અનત પરમાત્મદ્રવ્યોની પર્યાય જીવ કરી શકે એવી શક્તિ અજ્ઞાની જીવ સેરે છે, અને જગતના અજ્ઞાનીઓ તરફથી જીવને પોતાની તે ઊંચી માન્યતાનું બળવાનપણે પોષણ મળના કરે છે શરીર સાથેની એકત્વજુદ્ધિ તે આ અજ્ઞાનનું કારણ

હોવાથી તેના રૂળરૂપે, જીવને પોતાના વિહારભાવો અનુસાર નવા નવા શરીરનો સંયોગ થયા કરે છે આ જૂલ ટાળવા માટે ચેતન અને જડ વસ્તુના સ્વભાવની સ્વતંત્રતા સમજવાની જરૂર છે

આ વસ્તુસ્વભાવને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવે સમ્યગ્જ્ઞાનથી જાણે છે આ સમ્યગ્જ્ઞાન અને ત્રાચી માન્યતાને વિશેષ સ્થિર-નિશ્ચલ કરવા માટે તેનો વારંવાર વિચાર-ચિંતન કરવાનું અહીં કહ્યું છે

૩

સવેગ

સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ધર્મમા તવા તેના રૂળમા ઉત્પાદ હોવો અને સંસારનો ભય હોવો તે સવેગ છે પરંતુ તે સંસાર નથી પણ પોતાનો વિકારીભાવ તે સંસાર છે, તે વિકારીભાવનો ભય રાખવો એટલે કે તે વિકારીભાવ ન થવાની ભાવના રાખવી, અને વીતરાગ-દશાની ભાવના વધારવી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવેને સંપૂર્ણ વીતરાગતા ન પ્રગટે ત્યાં સુધી અનિત્ય રાગ-દેવ રહે છે, તેનાથી ભય રાખવાનું અહીં કહ્યું છે જેમ અને તેમ વિકારભાવ થવા દેવો નહિ, અને જે વિકાર થાય તેમા પણ અશુભ તો થવા દેવો નહિ, અશુભ ટાળતા શુભ રહી જાય તેને પણ ધર્મ માનવો નહિ, પણ તે ટાળવાની ભાવના કેવી

૪

વૈરાગ્ય

રાગ-દેવનો અભાવ તે વૈરાગ્ય આ શબ્દ 'નાસ્તિ' વાચક છે, પરંતુ ઈર્ષક નાસ્તિ વગર નાસ્તિ હોય નહિ જ્યારે જીવમા રાગ-દેવનો અભાવ હોય ત્યારે શેનો સદ્ભાવ હોય ? જીવમા જેટલા અશે રાગ-દેવનો અભાવ થાય છે તેટલા અશે વીતરાગતા-જ્ઞાન-આનંદ-સુખનો સદ્ભાવ થાય છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવેને સવેગ અને વૈરાગ્યને માટે જગત અને શરીરના સ્વભાવનું વારંવાર ચિંતન કરવાનું અહીં જણાવ્યું છે

પ

વિશેષ ખુલાસા

પ્રશ્ન -જો જીવ શરીરનું કાંઈ કરતો નથી અને શરીરની ક્રિયા તેનાથી સ્વયં જ થાય છે, તો શરીરમાંથી જીવ નીકળી ગયા પછી શરીર કેમ ચાલતું નથી ?

ઉત્તર -પરિણામો (પર્યાયનો ફેરફાર) પોતાપોતાના દ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે, એક દ્રવ્યના પરિણામને અન્ય દ્રવ્યનો આશ્રય હોનો નથી વળી કોઈ પણ કર્મ (કાર્ય) કર્તા વિના હોતું નથી, તેમજ વસ્તુની એકરૂપે સ્થિતિ હોતી નથી આ મિદ્ધાત પ્રમાણે મૃતકશરીરના પુદ્ગલોની લાયકાત બ્યારે લબાઈડપે સ્થિર પડી રહેવાની હોય છે ત્યારે તેઓ તેની દશામાં પડ્યા રહે છે, અને તે મૃતશરીરના પુદ્ગલોના પિડની લાયકાત જ્યારે ધરણહાર અન્યન ક્ષેત્રાતર થવાની હોય ત્યારે તેઓ પોતાના ઝરણે ક્ષેત્રાતર થાય છે, અને તે વખતે રાગી જીવ વગેરે નિમિત્તપણે-હાજરરૂપે હોય છે, પણ તે રાગીજીવ વગેરે પદાર્થોએ મડદાની અવસ્થા કરી નથી મડદાના પુદ્ગલો સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, તે દરેક રજકણનું પરિણામન તેના પોતાના કારણે થાય છે, તે રજકણોની જે વખતે જેવી હાલત થવા યોગ્ય હોય તેવી જ હાલત તેના સ્વાધીનપણે થાય છે પરદ્રવ્યોની અવસ્થામાં જીવનું કાંઈ પણ કર્તાપણું નથી એટલી વાત ખરી છે કે, તે વખતે રાગી જીવને પોતામાં જે કપાયવાળો ઉપયોગ અને યોગ થાય છે તેનો કર્તા તે જીવ પોતે છે

સ સાર (અર્થાત્ જગત) અને શરીરના સ્વભાવનો યથાર્થ વિચાર સમ્યગ્દષ્ટિ જ કરી શકે છે જેઓને જગત અને શરીરના સ્વભાવનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી એવા જીવો (-મિથ્યાદષ્ટિ જીવો), ‘આ શરીર અનિત્ય છે, સયોગી છે, જેનો સયોગ થાય તેનો વિયોગ થાય છે’ એ પ્રકારે શરીરશક્તિ માન્યતાથી ઉપલક્ષ વૈરાગ્ય (અર્થાત્ મોહગર્ભિત કે દ્વેષગર્ભિત વૈરાગ્ય) પ્રગટ કરે છે, પણ તે ખરો વૈરાગ્ય નથી સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વકનો વૈરાગ્ય તે જ સાચો વૈરાગ્ય છે આત્માના સ્વભાવને બાધ્યા વગર વૈરાગ્ય હોય નહિ આત્માના જ્ઞાન વગર,

માત્ર જગત અને શરીરની ક્ષમિકતાને લગ્ને થયેલો વૈરાગ્ય તે અનિત્ય બની શકે છે, તે ભાવમા ધર્મ નથી સમજાવેને પોતાના અસંયોગી નિત્ય નારક સ્વભાવના લક્ષ્યપૂર્વક અનિત્યભાવના હોય છે, તે જ સાચો વૈરાગ્ય છે ॥૧૦॥

હિસા-પાપનુ લક્ષણ

પ્રમત્તયોગાત્રાણવ્યપરોપણં હિસા ॥૧૩॥

અર્થ—[પ્રમત્તયોગાત્ર] કપાય-રાગ-દ્વેષ અથોત્ અયત્નાચાર (અસાવધાની, પ્રમાદ) ના સંબંધથી—અથવા તો પ્રમાદી જીવના મન-વચન-કાયયોગથી [ત્રાણવ્યપરોપણ] જીવના ભાવપ્રાણનો દ્રવ્યપ્રાણનો, અગર તો બનેને વિયોગ કરવો તે [હિસા] હિસા છે

ટીકા

૧ જીવનધાસનનુ આ એક મહાસૂત્ર છે, તેને જરાજર સમજવાની જરૂર છે

આ સૂત્રમા 'પ્રમત્તયોગાત્ર' શબ્દ ભાવવાચક છે, તે એમ બતાવે છે કે, પ્રાણીનો વિયોગ થવા માનથી હિસાનુ પાપ નથી પણ પ્રમાદ-ભાવ તે હિસા છે, અને તેનાથી પાપ છે શાસ્ત્રોમા કહ્યું છે કે—પ્રાણીઓના પ્રાણોથી જુદા થવા માનથી હિસાનો બંધ થતો નથી, જેમ કે ઈર્ષ્યામિતિવાળા મુનિને તેમના નીકળવાના સ્થાનમા કેઈ જીવ આવી પડે અને પગના સંયોગથી તે જીવ મરી બંધ તો ત્યાં તે મુનિને તે જીવના મૃત્યુના નિમિત્તે જરા પણ બંધ થતો નથી, કેમ કે તેમના ભાવમા પ્રમાદયોગ નથી

૨ આત્માના શુદ્ધોપયોગરૂપ પદ્મિભાવને ઘાતવાવાળો ભાવ તે સંપૂર્ણ હિસા છે, ખરેખર રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ ન થતી તે અહિસા છે, અને તે રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ થતી તે હિસા છે—આનુ જીવનધાસનનુ ૬૬૬ રહસ્ય છે (પુરુષાર્થમિદ્ધિ ઉપાધ્યાય ૪૨ ૪૪)

૮ ઠાઈ જીવ બીજને મારવા ચાહનો હોય પણ પ્રસંગ ન મળવાથી મારી ન શક્યો, તોપણ તે જીવને હિંસાનું પાપ તો લાગ્યું, કેમ કે તે જીવ પ્રમાદભાવ સહિત છે, અને પ્રમાદભાવ તે જ ભાવપ્રાણેની હિંસા છે

૯ જે એમ માને છે કે ‘હું પર જીવોને મારૂં છું અને પર જીવો મને મારે છે’ તે મૂઠ છે, અજ્ઞાની છે, અને આનાથી વિપરીત—અર્થોત્ત જે આવું નથી માનનો તે— જ્ઞાની છે (જુઓ, સમયસારજી ગા ૨૪૭)

જીવોને મારો કે ન મારો,—અધ્યવસાનથી જ કમંબધ વાધ છે સાચો જીવ મરે કે ન મરે તે કારણે બધ નથી (જુઓ, સમયસારજી ગા ૨૬૨)

૧૦ ‘યોગ’નો અર્થ અહીં સબધ થાય છે ‘પ્રમત્તયોગાત્’ જેટલે પ્રમાદના સબધથી વળી, મન-વચન-ગયાના લગ્ને આત્માના પ્રદેશોનું હલન ચલન તે યોગ—એવો અર્થ પણ અહીં થઈ શકે છે પ્રમાદરૂપ પરિણામના સબધથી થતો યોગ તે ‘પ્રમત્તયોગ’ છે

૧૧ પ્રમાદના ૫૬૨ શ્લોક છે—૪ વિક્રમ (ત્રીકથા, લોજનકથા, રાજકથા, ચોર કથા), ૫ પાચ ઇન્દ્રિયતા વિષયો, ૪ કપાય (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ), ૧ નિદ્રા અને ૧ પ્રભુચ્છાદિ તો નિમિત્ત છે અને જીવનો અસાવધાન ભાવ તે ઉપાદાનકારણ છે પ્રમાદનો અર્થ પોતાના સ્વરૂપની અસાવધાની—એવો પણ થાય છે

૧૨ તેરમા સુત્રનો સિદ્ધાંત

જીવનો પ્રમત્તભાવ તે શુદ્ધોપયોગનો ઘાત કરે છે માટે તે હિંસા છે, અને સ્વરૂપના ઉત્સાહથી શુદ્ધોપયોગનો જેટલે અર્થ ઘાત ન થાય તેટલે અર્થે અહિંસા છે મિથ્યાદૃષ્ટિને ખરી અહિંસા કદી હોતી નથી ૩૧૩૩

અસત્યનું સ્વરૂપ

અસદમિધાનમનૂતમ ॥૧૪॥

અર્થ—પ્રમાદના યોગથી [અસત્ અમિધાન] છોડેને હું ખ્યાલ
અથવા મિથ્યારૂપ વચન બોલતા તે '[અનૂતમ] અસત્ય છે

ટીકા

૧ પ્રમાદના સળધથી જૂઠું બોલણુ તે અસત્ય છે જે સમજો ની
છે તે તો પુરૂષલ દ્રવ્યની અવસ્થા છે, તેને છવ પરિણામવતો ના
તેથી માત્ર શબ્દોના ઉચ્ચારણુ પાપ નથી પણુ છવનો અત
બોલવાનો પ્રમાણાવ તે જ પાપ છે

૨. સત્યનું પરમાર્થસ્વરૂપ

(૧) આત્મા મિત્રાય બીજે કોઈ પદાર્થ આત્માનો ધણુ વસ્તુ
નથી, બીજા કોઈનું આત્મા ઠી શકો નથી-આમ 'વસ્તુત્વરૂપને
નિશ્ચય કરવો ભેદજે, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ને
વગેરે પર વસ્તુઓના સળધમા બ્યવહારથી ભાષા બોલતા રહે
જે ઉપયોગ રાખવો ભેદજે કે 'હું આત્મા છું, એક, અન્ય
મિત્રાય બીજુ કઈ મારૂ નથી, જે કોઈનું હું વસ્તુ ઠી શકું
નથી' અન્ય આત્માના સળધમા બોલતા પણુ જે ઉપયોગરૂપ
ભેદજે કે 'ભતિ, લિંગ, ધીરેયાદિ ઉપનામિત સેવાઓ તે અન્ય
પરેપર નથી પણુ પ્રયોજન પુરતુ બ્યવહારનેયથી સંબંધમાં
આવે છે' જે આ રીતની યોગબાધના ઉપયોગપૂર્વક વચ મેલ
વાનો ભાવ હોય તો તે પારનાર્થિક વચ છે. ૧-પુસ્તકરૂપના સળ
વગર સત્ય પરમાર્થ હોય નહિ. આ સળધી -૧૭ વન્યજન્ય

જ કોઈ છવ આરોપિત વાત ક્રયા 'અને દેહ, મહત્ત્વ
મારી સ્ત્રી, મારા પુત્ર' ઇત્યાદિ પ્રકાર ભાષા રહે છે, તે સળધી

તે અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે, તે કોઈ ખરેખર માત્ર નથી, હું તેમનું કાઈ જી ચક્રો નથી' આવું જો ને જીને સ્વરૂપથી જાન હોય તો તે પરમાર્થ સત્ય કહેવાય

જો કોઈ યથાકાર શ્રેષ્ઠિક રાજા અને ચેતના રાણીનું વર્ણન કરતા હોય, તે વખતે 'તે જાને આત્મા હતા અને માત્ર શ્રેષ્ઠિકતા ભવ-આશ્રયે તેમનો સ્થાન હોતો' એ વાત જો તેમના લક્ષણો હોય અને યથા રચનાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો તે પરમાર્થ સત્ય છે (જુઓ શ્રીમદ્ ગણચક્ર આવૃત્તિ ૨ પાન ૬૧૩)

(૨) લૌકિક સત્ય જોડવાના ભાવ જીને ધર્મીયાર ક્યો છે, પણ પરમાર્થ સત્યનું સ્વરૂપ સમજાને નથી, તેથી જીનું ભવજનમર મરતું નથી સમ્યગ્વિજ્ઞાન પૂર્વજના અજ્ઞાતથી પરમાર્થ સત્ય જોડવાનું થઈ શકે છે, અને તેના વિગેરે અત્યાચારી સકળ ઉપયોગ રક્ષા કરે છે મિથ્યાદૃષ્ટિના યતનમાં કારણ વિપરીતતા, સ્વરૂપ વિપરીતતા અને લોકાલો વિપરીતતા હોય છે તેથી, લૌકિક અધિકારીએ તે કરન સત્ય હોય તોપણ, પરમાર્થથી તેનું સર્વ કથન અસત્ય છે

(૩) જે વચન પ્રાણીઓને ધીંગ આપવાના ભાવ સહિત હોય તે પણ અસત્ય છે, પછી ભલે વચનો અનુસાર વસ્તુસ્થિતિ વિદ્યમાન હોય તોપણ તે અસત્ય છે

(૪) ચોતાના દ્રવ્ય-મેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વરૂપ વસ્તુને અન્યથા કહેતી તે અસત્ય છે વસ્તુના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે-

દ્રવ્ય—જે સત્ છે અર્થાત જેની મરત (હોવાપણ) નિત્ય ટકી રહે છે, દ્રવ્યનું સત્ લક્ષણ છે તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્વન્યપણું સહિત છે, શુદ્ધ-પર્યાયના સમુદાયનું નામ દ્રવ્ય છે

ક્ષેત્ર—ચોતાના જે પ્રદેશમાં દ્રવ્ય સ્થિત હોય તે તેનું મેત્ર છે

કાળ—જે પર્યાયરૂપે દ્રવ્ય પરિવર્તે તે તેનો કાળ છે

ભાવ—દ્રવ્યની નિશ્ચયિતા-ગુણ તે તેનો ભાવ છે

આ ચાર પ્રકારથી દ્રવ્ય જે રીતે છે તે રીતે ન માનતા અન્યથા માનવું એટલે કે-જીવ પોતે શરીર વગેરે પરદ્રવ્યો પછે થઈ જાય, પોતાની અવસ્થા કર્મ કે શરીર વગેરે પરદ્રવ્ય કરાવે કે કરી શકે અને પોતાના ગુણ બીજાથી થાય અગર તો કેવ-શુભ-શાશ્વતા અવલગને ઉઘડે—ઈત્યાદિ પ્રમાણે માનવું તથા તે માન્યતાનુસાર બોલવું તે અસત્યવચન છે, પોતાના દ્રવ્ય-ગેહ-લાભ-ભાવમા પર-વસ્તુઓ નાસ્તિરૂપ છે, તેનું પોતે ગ્રહ કરી શકે એવી માન્યતાપૂર્વક બોલવું તે પણ અસત્ય છે

(૫) આત્મા કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી અથવા પદ્ધતિ નથી એમ કહેવું તે અસત્ય છે, તે જને પદાર્થો આગમ્યી, યુક્તિથી તેમજ અનુભવથી મિદ્ધ થઈ શકે છે છતાં તેનું અસ્તિત્વ ન માનવું તે અસત્ય છે, અને જે રીતે આત્માનું સ્વરૂપ ન હોય તે રીતે કહેવું તે પણ અસત્યવચન છે

(૬) જધા પાપોનું કારણ પ્રમાદ છે, પ્રમાદ અહિંતનું મૂળ છે પ્રમાદથી બોલવાવાળા જીવના મુખ-ચૈતન્યરૂપ ભાવપ્રાણનો ધાત થાય છે, તેથી પ્રમાદથી બોલવું તે અસત્યવચન છે અને પાપ છે

૩ પ્રશ્ન—વચન તે તો પુદ્ગલ દ્રવ્યની પર્થિય છે, જીવ કેમ કરી શકે નથી, છતાં અસત્યવચનથી જીવને કેમ પાપ થાય છે?

ઉત્તર—ખરેખર પાપ કે જધન અસત્યવચનની વસ્તુ નથી ‘પ્રમત્તયાગાત્’ એટલે કે પ્રમાદના વ્યયોગથી જ પાપ થાય છે જધન થાય છે અસત્ય વચન જડ છે તે તો મન નથી કે જ્યારે જીવ અસત્ય બોલવાના ભાવ કરે ત્યારે જો તે અસત્ય વચનરૂપે પરિપુમવા લાયક હોય તો અસત્ય વચનરૂપે જીવ અસત્ય બોલવાના ભાવ કરે છતાં ત્યાં પણ અસત્ય વચનરૂપે ન પણ પરિપુમે, એમ થાય તેથી જ પાપ છે અને તે જધનું કારણ છે.

પ્રમાદ બાધનું કારણ છે એમ આઠમા અધ્યાયના પહેલાં સૂત્રમાં કહેશે

૪ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવેને યોગી શુભસ્થાને અનતાનુબધી કષાય પૂર્વકનો પ્રમાદ ટળી જાય છે, પાત્રમાં શુભસ્થાને અનતાનુબધી તથા અપ્રત્યાખ્યાન કષાય પૂર્વકનો પ્રમાદ ટળી જાય છે, છઠ્ઠા શુભસ્થાને અનતાનુબધી, અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાન બંધાય પૂર્વકનો પ્રમાદ ટળી જાય છે પણ સજ્જવલનના તીવ્ર કષાય પૂર્વકનો પ્રમાદ હોય તો આમ ઉત્તરાત્તર પ્રમાદ ટળતો જાય છે, અને નારમાં શુભસ્થાને સર્વ કષાયનો નાશ થાય છે

૫ ઉત્તજવલ વચન, વિનય વચન અને પ્રિય વચનરૂપ ભાષા વર્ગણા સમસ્ત લોકમાં ભરેલી છે, તેનું કાર્ક ઠમીપત્તું નથી, કાર્ક કિંમત બાપી લાવવી પડતી નથી વળી મીઠા કૌમગરૂપ વચનો બોલવાથી જીભ ડુંબટી નથી, શરીરમાં કંટ ઉપજતું નથી—આમ સમજીને, અસત્યવચનને ડુંબટું મૂળ બાપી શીઘ્ર તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સત્ય તથા પ્રિય વચનની જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ ॥૧૪॥

સ્તેય (ચોરી)નું સ્વરૂપ
અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ ॥૧૫॥

અર્થ—પ્રમાદના યોગથી, [અદત્તાદાન] દીધા વગર કોઈપણ વસ્તુને શ્રદ્ધા કરવી તે [સ્તેયમ્] ચોરી છે

ટીકા

પ્રશ્ન—કર્મવર્ગણા અને નોકર્મવર્ગણાઓનું, શ્રદ્ધા તે ચોરી કહેવાય કે નહિ ?

ઉત્તર—તે ચોરી ન કહેવાય, જ્યાં લેરા-દેવાનો સભવ હોય ત્યાં ચોરીનો વ્યવહાર થાય છે—એ હેતુથી ‘અદત્ત’ શબ્દ મૂક્યો છે

પ્રશ્ન — મુનિરાજને ગામ-નગર વગેરેમાં પથંટન કરતા શેરી-
દરવાજાને વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાથી અદત્તાદાન થાય કે કેમ ?

ઉત્તર — તે અદત્તાદાન ન કહેવાય, કેમ કે તે જગ્યા બધાને
આવવા જવા માટે ખુલ્લી છે વળી શેરી વગેરેમાં પ્રવેશ કરતાં
મુનિને પ્રમત્તયોગ હોતો નથી

બાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ વાય કે ન પણ વાય, તે પણ ચોરી કરવાનો
ભાવ હોય તે જ ચોરી છે અને તે જ બધું કારણ છે પરવસ્તુને
ખરેખર કોઈ ગ્રહણ કરી શકતું જ નથી, પોતાને પરવસ્તુ ગ્રહણ
કરવાનો જે પ્રમાદયુક્ત ભાવ છે તે જ દોષ છે ॥૧૫॥

કુશીલ (અગ્રહાયય)નું સ્વરૂપ

મેથુનમત્રલ ॥૧૬॥

અર્થ.—[મેથુનમ્ અત્રલ] મેથુન તે અગ્રહ અર્થાત્ કુશીલ છે.

ટીકા

૧ મેથુન—આરિઁમોહનીયના ઉદયમાં જોડાવાથી રાગ-પરિ-
ણામ સહિત સ્ત્રી-પુરુષોની પરસ્પર સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તે મેથુન
છે. (આ વ્યાખ્યા વ્યવહાર મેથુનની છે)

મેથુન જે પ્રકારનું છે—નિશ્ચય અને વ્યવહાર આત્મા પોતે
ગ્રહસ્વરૂપ છે, આત્માની પોતાના ગ્રહસ્વરૂપમાં લીનતા તે ખરું
અગ્રહાયય છે અને રાગ કે વ્યાધ સાથે જોડાવું થવું તે અગ્રહાયય
છે આ જ નિશ્ચય મેથુન છે વ્યવહાર મેથુનની વ્યાખ્યા ઉપર
આધી છે

૨ તેરમા સૂત્રમાં જોડેલા 'પ્રમત્તયોગાત્' શબ્દની અનુવૃત્તિ આ
સૂત્રમાં પણ આવે છે, તેથી, સ્ત્રી-પુરુષના 'યુગલસખધી રતિ-
મુખને માટે જે ચોપટા (પ્રમાદ પરિણામ) કરવામાં આવે તે મેથુન
છે—એમ સમજવું

૩ જેના પાલનથી અહિંસાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામે તે પ્રદા છે અને જે પ્રદાથી વિરુદ્ધ છે તે અપ્રદા છે અપ્રદા (મૈથુન) માં હિંસાદિક દોષ પુષ્ટ થાય છે, વળી તેમાં ત્રસ-સ્થાવર જીવો પણ હણાય છે, મિથ્યાવચન બોલાય છે, વિના દીધેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરવાનું બને છે અને ચેતન તથા અચેતન પરિગ્રહનું ગ્રહણ પણ થાય છે-માટે તે અપ્રદા છોડવા લાયક છે ॥૧૬॥

પરિગ્રહનું સ્વરૂપ

મૂર્છા પરિગ્રહઃ ॥૧૭॥

અર્થ:-[મૂર્છા પરિગ્રહઃ] મૂર્છા તે પરિગ્રહ છે

ટીકા

૧ અતરંગ પરિગ્રહ ઔઠ પ્રકારના છે—એક મિથ્યાત્વ, ચાર કષાય અને નવ નોકપાય.

બાહ્ય પરિગ્રહ હસ પ્રકારના છે—ક્ષેત્ર, મકાન, ચાકી, સોત, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કપડા અને વાસણ.

૨ પરદ્રવ્યમા મમત્વબુદ્ધિ તે મૂર્છા છે બાહ્ય સંયોગ વિદ્યમાન ન હોવા છતાં પણ ‘આ માફ છે’ એવો સંકલ્પ જે જીવ કરે છે તે પરિગ્રહ સંહિત છે, બાહ્ય દ્રવ્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે.

૩ પ્રશ્ન-‘આ માફ છે’ એવી બુદ્ધિને જો તમે મૂર્છા કહેશો તો સમ્યક્જ્ઞાન વગેરે પણ પરિગ્રહ ઠરશે, કેમ કે તે મારા છે એવી બુદ્ધિ જ્ઞાનીને પણ થાય છે ?

ઉત્તર—પરદ્રવ્યમા મમત્વબુદ્ધિ તે પરિગ્રહ છે સ્વદ્રવ્યને પોતાનું માનવું તે પરિગ્રહ નથી સમ્યક્જ્ઞાનાદિ તો આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી તેનો ત્યાગ હોઈ શકે નહિ માટે તેને પોતાના માનવા તે અપરિગ્રહપણું છે.

રાગાદિમા 'આ' મારા છે' એવો સંક્રાંપ કરવો તે પરિગ્રહ છે કેમ કે રાગાદિથી જ સર્વ હોય ઉત્પન્ન થાય છે

૪ તેરમા સૂત્રના 'પ્રમત્તયોગાત્' શબ્દની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં પણ છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચાત્રિવાન જીવને જેટલા અશે પ્રમાદ-ભાવ ન હોય તેટલા અશે અપરિગ્રહીપણું છે ॥૧૭॥

મતીની વિશેષતા

નિઃશલ્યો વ્રતી ॥૧૮॥

અર્થઃ—[વ્રતી] મતી જીવ [નિશલ્યો] શલ્યરહિત જ હોય છે.

ટીકા

૧ શલ્ય—શરીરમા લોકાયેલા બાણ, કાટા વગેરે ગરુડની મારફત જે મનમા બાધા કરે તે શલ્ય છે અથવા આત્માને કાટાની મારફત જે દુઃખ આપે તે શલ્ય છે

શલ્યતા ત્રણ લેક છે—મિથ્યાત્વશલ્ય, માયાશલ્ય અને નિદાન-શલ્ય.

મિથ્યાદર્શનશલ્ય—આત્માના સ્વરૂપની શ્રદ્ધાનો અભાવ તે મિથ્યાદર્શનશલ્ય છે

માયાશલ્ય—છળ, કપટ, ઠગાઈ તે માયાશલ્ય છે

નિદાનશલ્ય—આગામી વિષય-લોગોની વાછા તે નિદાનશલ્ય છે

૨ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ શલ્ય સહિત જ છે તેથી તેને સાચા મન હોય નહિ, બાહ્યમત હોય દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદષ્ટિ છે તે પણ ખરો મતી નથી માયાવી-કપટીના બધા મત જુઠાં છે ઇન્દ્રિયજનિત વિષયલોગોની વાછા તે તો આત્મજ્ઞાનરહિત રાગ છે, તે રાગસહિતના મત તે પણ અજ્ઞાનીના મત છે, તે ધર્મ માટે નિષ્ફળ છે, સસાર માટે સફળ છે માટે શલ્યરહિત પરમાર્થથી જ મતી થઈ શકાય છે.

૩ દ્રવ્યલિંગીનું અન્યથાપણુ

પ્રશ્ન - દ્રવ્યલિંગી મુનિ જિનપ્રાપ્તિના તત્ત્વોને તો માને છે, છતાં તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર - તેને વિપરીત અભિનિવેશ હોવાથી શરીરાદિ ત 'ક્રિયા' કારણે તે પોતાના માને છે (તે અણુતત્ત્વમા અણુતત્ત્વની શ્રદ્ધા થઈ) આત્મ-બદ્ધ રૂપ શીલ-સદ્ગુણો પરિણામોને તે સ્વર-નિર્ગુણ માને છે તે જો કે પાપથી વિરક્ત થાય છે પરંતુ પુણ્યમા ઉપાદેયબુદ્ધિ રાખે છે તેથી તેને તત્ત્વાર્થની ચર્ચા શ્રદ્ધા નથી, માટે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે

પ્રશ્ન - દ્રવ્યલિંગીના ધર્મ આધનમા અન્યથાપણુ શું છે ?

ઉત્તર - (૧) મ સારમા નરકાદિકના કુળ જાતી તથા સ્વર્ગાદિકમા પણ જન્મ-મરણાદિકના કુળ જાતી સ સારથી ઉત્પન્ન થઈ તે મોક્ષને ઇચ્છે છે, હવે જો કુળોને તો બધાય કુળ જાતી છે પણ ઇંદ્ર અહમિદ્રાદિક વિપયાનુરાગથી ઇંદ્રિયજનિત મુખ લોગવે છે તેને પણ કુળ જાતી નિરાકુળ અવસ્થાને જોળખી તેને જો મોક્ષ જાતી છે તે સમ્યક્દૃષ્ટિ છે

(૨) વિપય સુખાદિકના કુળ નરકાદિક છે, શરીર અનુચિમય અને વિનાશિક છે, તે પોષણ કરવાયોગ્ય નથી, તથા કુદ્ધાદિક સ્વાર્થના સગા છે-ઇત્યાદિ પર દ્રવ્યોના હોષ વિચારી તેનો ત્યાગ કરે છે પરંતુ દ્રવ્યોના હોષ જોવા તે તો મિથ્યાત્વ સહિત દેખે છે

(૩) મતાદિનું કુળ સ્વર્ગ-મોક્ષ છે, તપશ્ચરણાદિક પવિત્ર કુળ આપનાર છે, જો વડે શરીર ચોષવા યોગ્ય છે-કરે હિતભરી છે-ઇત્યાદિ પર દ્રવ્યોના હોષ વિચારી તેનો ત્યાગ કરે છે પરંતુ દ્રવ્યોને હિત

(૪) જો વજો
શ્રદ્ધા કરે છે તથા

ને

પર દ્રવ્યમો ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ શ્રદ્ધાન કરવું તે મિથ્યાત્વ છે વળી જો જ શ્રદ્ધાનથી તેની ઉદાસીનતા પણ દ્રેષરૂપ હોય છે, કેમ કે કોઈ પરદ્રવ્યોને ખૂરા લેખણા તેનું નામ દેય છે

(૫) વળી જેમ પહેલા શરીરાશ્રિત પાપ કાર્યોમા તે જ્ઞાપણુ માનતો હતો તે જ પ્રમાણે હવે તે શરીરાશ્રિત પુણ્યકાર્યોમા પોતાનું કર્તાપણુ માને છે એ પ્રમાણે પર્યાયાશ્રિત, (-શરીરાશ્રિત) કાર્યોમા અહિ બુદ્ધિ માનવાની સમાનતા થઈ, જેમ કે-હું જીવને મારું છું, પરિચ્છેદધારી છું-ઈત્યાદિરૂપ માન્યતા પહેલા હતી, તે જ પ્રમાણે હું જીવોની રક્ષા કરું છું, હું પરિચ્છેદરહિત નગ્ન છું-એવી માન્યતા હવે થઈ, તે મિથ્યા છે

૪ અદારમા મુનનો સિદ્ધાંત

(૧) અજ્ઞાન અધારથી આગ્રહિત થયા વગર જેઓ આત્માને (પરનો) જ્ઞાતા માને છે તેઓ મોક્ષને ઈચ્છનારા હોય તોપણુ લૌકિકજનોની મારફત તેમનો પણ મોક્ષ વતો નથી, એવા જીવો મુલે મુનિ વધા હોય તોપણુ તેઓ લૌકિકજન જેવા જ છે. લોક ઈશ્વરને જ્ઞાતા માને છે અને તે મુનિઓએ આત્માને પરદ્રવ્યનો કર્તા (પર્યાયાશ્રિત ક્રિયાનો-અગીરનો અને તેની ક્રિયાનો કર્તા) માન્યો, એમ બનેની માન્યતા સમાન થઈ તરવને જાણનાર પુરુષ 'સદ્ગુણ પરદ્રવ્ય મારૂં નથી' એમ જાણીને, લોક અને શ્રમણ (દ્રવ્યલિંગી મુનિ) એ બનેને જે આ પરદ્રવ્યમા જ્ઞાતૃત્વનો વ્યવસાય છે તે તેમના સમ્યગ્દર્શનરહિતપણાને લીધે જ છે એમ મુનિશ્રિતપણે જાણે છે. જે પરદ્રવ્યનું કર્તાપણુ માને છે તે, લૌકિકજન હો કે મુનિજન હો, —મિથ્યાદષ્ટિ જ છે

(જુઓ શ્રી સમવત્તા પા ૩૬૦ થી ૩૬૪)

(૨) પ્રશ્ન-સમ્યગ્દષ્ટિ પણ પરદ્રવ્યોને ખૂરા જાણીને ત્યાજ કરે છે ?

ઉત્તર-સમ્યગ્દષ્ટિ પરદ્રવ્યોને ખૂરા જાણતા નથી, પરદ્રવ્યનું ચહેણ-ત્યાગ થઈ શકતું નથી એમ તે જાણે છે પોતાના સંજ્ઞાવને

૩ દ્રવ્યલિંગીનું અન્યથાપણું

પ્રશ્ન-દ્રવ્યલિંગી મુનિ જિનપ્રતીત તત્ત્વોને તો માને છે, છતાં તેને મિથ્યાદષ્ટિ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર-તેને વિપરીત અભિનિવેશ હોવાથી શરીરાશ્રિત ક્રિયા ઠાડને તે પોતાના માને છે (તે અણ્વતત્ત્વમા ણ્વતત્ત્વની શ્રદ્ધા થઈ) આશ્વ-બધરૂપ શીલ-સયમાદિ પરિણામોને તે સ્વર-નિર્ગ-રૂપ માને છે તે બે કે પાપથી વિરક્ત થાય છે પરંતુ પુણ્યમ ઉપાદેયબુદ્ધિ રાખે છે તેથી તેને તત્ત્વાર્થની ચર્ચા શ્રદ્ધા નથી માટે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે

પ્રશ્ન-દ્રવ્યલિંગીના ધર્મ સાધનમા અન્યથાપણું શું છે ?

ઉત્તર-(૧) મસારમા નરકાદિકના કુખ બાળી તથા સ્વર્ગાદિમા પપુ જન્મ-મરણાદિકના કુખ બાળી સસારથી ઉદાસ થઈ તે મોક્ષને ઇચ્છે છે, હવે એ કુખોને તો બધાય કુખ બાળે છે, પણ ઈદ્ર અહમિદ્રાદિક વિપયાનુરાગથી ઇન્દ્રિયજનિત મુખ ભોગવે છે તેને પણ કુખ બાળી નિરાકુળ અવસ્થાને ઝાળખી તેને જે મોક્ષ બાળે છે તે સમ્યદષ્ટિ ॥

(૨) વિપય મુખાદિકના કુળ નરકાદિક છે, શરીર અશુચિમય અને વિનાશિય છે, તે પોષણ કરવાયોગ્ય નથી, તથા કુકુખાદિક સ્વાર્થના સંગા છે-ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યોના દોષ વિચારી તેનો ત્યાગ કરે છે પરંતુ દ્રવ્યોના દોષ બેવા તે તો મિથ્યાત્વ સહિત દેય છે

(૩) મતાદિકનું કુળ સ્વર્ગ-મોક્ષ છે, તપશ્ચરણાદિક પવિત્ર કુળ આપનાર છે, એ વડે શરીરચોષવા યોગ્ય છે તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિ હિતવર્તી છે-ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યોના ગુણ વિચારી તેને અગીકાર કરે છે પરંતુ અને હિતકારી માનવું તે મિથ્યાત્વ સહિત રાગ છે

(૪) એ વગેરે ત્રારે કેઈ પરદ્રવ્યોને ખૂરા બાળી અનિષ્ટરૂપ શ્રદ્ધા કરે છે તથા કેઈ પરદ્રવ્યોને બલા બાળી ઇષ્ટરૂપ શ્રદ્ધા કરે છે,

લેદ છે—૧ અહિંસા અણુવ્રત ૨ સત્ય અણુવ્રત ૩ અચ્યુત અણુવ્રત
૪ પ્રહાયય અણુવ્રત અને ૫ પરિશ્રદ પરિભાણ અણુવ્રત ॥૨૦॥

અણુવ્રતના સહાયક માત્ર શીલવ્રતો

**દિગ્દેશાનર્થદંડવિરતિસામાયિકપ્રૌષ્ઠોપવાસોપભોગ-
પરિભોગપરિમાણાતિથિસંવિભાગવ્રતસંપન્નશ્ચ ॥૨૧॥**

અર્થ—[વ] વળી તે વતી [દિગ્ દેશ અનર્થદંડવિરતિ વ] દિગ્વ્રત,
દેશવ્રત તથા અનર્થદંડવ્રત—એ ત્રણ ગુણુવ્રત અને [સામાયિક
પ્રૌષ્ઠોપવાસ ઉપભોગપરિભોગપરિમાણ અતિથિસંવિભાગવ્રત] સામાયિક,
પ્રૌષ્ઠોપવાસ, ઉપભોગ-પરિભોગનું પરિમાણ (-મર્યાદા) તથા
અતિથિસંવિભાગ વ્રત—એ ચાર શિક્ષાવ્રત [સપત્ર] સહિત હોય છે
અર્થાત્ વ્રતધારી શ્રાવણ પાત્ર અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર
શિક્ષાવ્રત—એ રીતે બાર વ્રતો સહિત હોય છે

ટીકા

૧ પૂર્વે ૧૩ થી ૧૭ સુધીના સૂત્રોમા હિંસાદિ પાત્ર પાપોનું
જે વર્ણન કર્યું છે તેમનો એકદેશ ત્યાગ તે પાત્ર અણુવ્રત છે
અણુવ્રતોને જે પુષ્ટિ કરે તે ગુણુવ્રત છે અને જેનાથી મુનિનત
પાલન કરવાનો અભ્યાસ થાય તે શિક્ષાવ્રત છે.

૨ ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

દિગ્વ્રત—મરણપર્યંત સૂક્ષ્મ પાપોની નિવૃત્તિને માટે દશે
દિશાઓમા આવવા-જવાની મર્યાદા કરવી તે દિગ્વ્રત છે

દેશવ્રત—જીવનપર્યંત લીધેલા દિગ્વ્રતની મર્યાદામાથી પણ
વધારે સંકેત કરીને ઘડી, કલાહ, માસ, વર્ષ વગેરે વખત સુધી
અશુક ઘર, શેરી વગેરે સુધી જવા-આવવાની મર્યાદા કરવી તે
દેશવ્રત છે

અનર્થદંડવ્રત—પ્રયોજનરહિત પાપવદ્ધક ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો
તે અનર્થદંડવ્રત છે, અનર્થદંડના પાત્ર લેદ છે—૧ પાપોપદેશ

તે ખૂસે બાણે છે તેવી સરાગભાવને છોડે છે અને તેના નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્યોનો પણ સહજ ત્યાગ થાય છે વસ્તુ વિચારતા કોઈ પરદ્રવ્ય તો ભલા-ખૂસા છે જ નહિ મિથ્યાત્વભાવ સૌથી ખૂસા છે તે મિથ્યાભાવ તો સમ્યગ્દષ્ટિએ પ્રથમ છોડયો જ હોય છે

(૩) પ્રશ્ન-મત હોય તેને જ મતી કહેવા બોધ્યે, તેને બદલે 'નિશ્ચય હોય તે મતી થાય' એમ શા માટે કહે છે ?

ઉત્તર-શ્રીયનો અભાવ થયા વિના, હિંસાદિક પાપભાવોના ટળવા માનથી કોઈ જીવ મતી થઈ શકે નહિ શ્રીયનો અભાવ થતા મતના સબધથી મતીપણુ આવે છે તેથી સૂત્રમા 'નિશ્ચયો' શબ્દ વાપર્યો છે ॥૧૮॥

મતીના ભેદ

અગાર્યનગારશ્ચ ॥૧૯॥

અર્થ—[અગારિ] અગારી અર્થાત્ સાગાર (ગૃહસ્થ) [અનગાર વી] અને અણુગાર (ગૃહસ્થાગી ભાવમુનિ)—એ પ્રમાણે મતીના બે ભેદ છે

નોંધ-મહામતોને પાળનારા મુનિ અણુગારી કહેવાય છે અને દેશમતને પાળનારા શ્રાવક સાગારી કહેવાય છે ॥૧૯॥

સાગારનું લક્ષણ

અણુવ્રતોઝારી ॥૨૦॥

અર્થ—[અણુવ્રત] આણુવ્રત અર્થાત્ એકદેશમત પાળનારા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ [અગારી] સાગાર કહેવાય છે

ટીકા

અહીંથી આણુવ્રતધારીઓનું વિશેષ વર્ણન શરૂ થાય છે, અને આ અધ્યાય પૂરો થતા મુઘી તે જ વર્ણન છે આણુવ્રતના પાત્ર

લોક છે—૧ અહિં ત્યાં અણુમત ૨ સત્ય અણુમત ૩ અચોય અણુમત
૪ પ્રદાયય અણુમત અને ૫ પરિવ્રજ પરિભાણુ અણુમત ॥૨૦॥

અણુમતના સહાયક સાત શીલ્પનો

દિગ્દેશાનર્થદંડવિરતિસામાયિકપ્રૌપધોપવાસોપભોગ-
પરિભોગપરિમાણાતિથિસંવિભાગવ્રતસંપન્નશ્ર ॥૨૧॥

અર્થ—[અ] વળી તે વ્રતી [દિગ્ દેશ અનર્થદંડવિરતિ અ] દિગ્મત,
દેશમત તથા અનર્થદંડમત—એ વ્રણુ ગુણુમત અને [સામાયિક
પ્રૌપધોપવાસ ઉપભોગપરિભોગપરિમાણ અતિથિસંવિભાગવ્રત] સામાયિક,
પ્રૌપધોપવાસ, ઉપભોગ—પરિભોગનું પરિમાણુ (—મર્યાદા) તથા
અતિથિસંવિભાગ મત—એ ચાર શિક્ષામત [સંપન્ન] સહિત હોય છે
અર્થાત્ વ્રતધારી શ્રાવક પાત્ર અણુમત, વ્રણુ ગુણુમત અને ચાર
શિક્ષામત—એ રીતે બાર વ્રતો સહિત હોય છે

ટીકા

૧ પૂર્વે ૧૩ થી ૧૭ સુધીના સૂત્રોમા હિંસાહિં પાત્ર પાપોનું
જે વણુન કહ્યું છે તેમનો એકદેશ ત્યાગ તે પાત્ર અણુમત છે
અણુમતોને જે પુષ્ટિ કરે તે ગુણુમત છે અને જેનાથી મુનિમત
પાલન કરવાનો અભ્યાસ થાય તે શિક્ષામત છે

૨ વ્રણુ ગુણુમત અને ચાર શિક્ષામતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

દિગ્મત—મરણુપર્યંત સૂક્ષ્મ પાપોની નિવૃત્તિને માટે ઈચ્છે
દિશાઓમા આવવા—જવાની મર્યાદા કરવી તે દિગ્મત છે.

દેશમત—જીવનપર્યંત લીધેલા દિગ્મતની મર્યાદામાથી પણ
વધારે સંકેત કરીને ઘડી, કલાક, માસ, વર્ષ વગેરે વખત સુધી
અમુક ઘર, ચેરી વગેરે સુધી જવા—આવવા ની મર્યાદા કરવી તે
દેશમત છે

અનર્થદંડમત—પ્રયોજનરહિત પાપવદ્ધક ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો
તે અનર્થદંડમત છે, અનર્થદંડના પાત્ર લોક છે—૧ પાપોપદેશ

(હિંસાદિ પાપારણનો ઉપદેશ કરવો તે) ૨ હિંસાદાન
(તલવાર વગેરે હિંસાના ઉપદેશો આપવા તે) ૩ અપધ્યાન
(બીજાનું બૂરું વિચારવું તે) ૪ કુશ્રુતિ (રાગ-દેવને વધારનારા
ખોટા શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું તે) અને ૫ પ્રમાદ વર્થ
(પ્રયોજન વગર જ્યાં-ત્યાં જવું તના પૃત્તી વગેરે ખોટાં તે)

શિકાર, જય, પરાજય, યુદ્ધ, પરત્રીગમન, ચોરી વગેરેનું કોઈ
પશુ વખતે ચિંતવન કરવું નહિ, કેમ કે તે માઠા ધ્યાનોનું ક્ષય
પાપ જ

—આ ત્રણ ગુણગત છે

સામાયિકિ—મન, વચન, કાયાવડે કૃત, કારિત, અનુભોદનાથી
હિંસાદિ પાપ પાપોનો ત્યાગ કરવો તે સામાયિક છે, આ
સામાયિક ગુણભાવરૂપ છે (સામાયિકચારિત્રનું સ્વરૂપ નવમ
અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે)

પ્રૌપધાપવામ—પહેલા અને પછીના દિવસે એકાદશપૂર્વક
આઠમ અને ચૌદશ આદિ દિવસે ઉપવાસાદિ કરી, એકાદશમા
રહી, સપૂર્ણ સાવધયોગને છોડી, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી
વિરક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં રહેવું તે પ્રૌપધાપવાસ છે

ઉપલોગપરિલોગપરિમાણગત—શ્રાવકોને લોગના નિમિ
ત્તથી હિંસા પાપ છે લોગ અને ઉપલોગની વસ્તુઓનું માપ
કરી (મર્યાદા બાધી) પોતાની શક્તિ અનુસાર લોગઉપ
લોગને છોડવા તે ઉપલોગપરિલોગપરિમાણગત

અતિથિસ વિભાગગત—અતિથિ અર્થાત મુનિ વગેરેને માટે
આહાર, ડમકગ, પીંછી, વસ્તિકા આદિનું દાન દેવું તે
અતિથિસ વિભાગગત છે

—આ ચાર ગિણગત છે

૩ લક્ષ્મી રાખવા લાયક સિદ્ધાંત

અનર્થદંડનત નામે આઠમા મતામા હુશ્રુતિનો ત્યાગ કહ્યો છે, તે સૂચવે છે કે-જીવોએ હુશ્રુતિરૂપ શાસ્ત્ર કયા છે અને સુશ્રુતિરૂપ શાસ્ત્ર કયા છે તેનો વિવેક કરવો જોઈએ જે જીવને ધર્મના નિમિત્ત તરીકે હુશ્રુતિ હોય તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે જ નહિ અને ધર્મના નિમિત્ત તરીકે જેણે સુશ્રુતિ (મ શાસ્ત્રો) હોય તેણે પણ તેનો મર્મ જાણવો જોઈએ, જે તેનો મર્મ સમજે તો જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરી શકે, અને જો સમ્યગ્ દર્શન પ્રગટ કરે તો જ આહુત-ધારી શ્રાવક કે મહાનનધારી મુનિ ર્શિ શકે જે મુશાસ્ત્રનો મર્મ જાણે તે જ જીવ, આ અધ્યાયના પાચમા સૂત્રમા સત્યમત સ્વળધી કહેલી અનુવિચી શાપણુ એટલે ને શાસ્ત્રની આનાનુમાર નિર્દોષ વચન બોલવાની ભાવના કરી શકે મુશાસ્ત્ર અને કુશાસ્ત્રનો વિવેક કરી શકવા માટે ફરેડ મનુષ્ય લાયક છે, માટે મુમુક્ષુ જીવોએ તે વિવેક બરાબર કરવો જોઈએ જો સત્ અસત્નો વિવેક જીવ નહિ સમજે તો સાચો મતધારી થઈ શક્યો નહિ ॥૨૧॥

મતીને સલ્લેખના ખારણુ કન્વાનો ઉપદેશ

મારણાંતિકી સલ્લેખના જોષિતા ॥૨૨॥

અર્થ-મતધારી શ્રાવક [મારણાંતિકી] મરણ વખતે યનારી [સલ્લેખના] સલ્લેખનાનુ [જોષિતા] પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરે છે.

દીકા

૧ આ લોક કે પરલોક મળી કાઈ પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા કર્યા વગર શરીર અને કપાચને કૃષ કરવા (-સમ્યક્ પ્રગટે પાતળા પાડવા) તે સલ્લેખના ॥

૨ પ્રશ્ન-શરીર તો પર વસ્તુ છે, જીવ, તેને કૃષ કરી શકે નહિ, છતાં આહી શરીરને કૃષ કરવાનું કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર -કપાયને કૃથ કરતા શરીર તેના ચોતાના દારણે ધણે ભાગે કૃથ થાય છે એનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસ મધ બનાવવા માટે ઉત્તરથી તેમ કહ્યું છે પાત-પીત-કક વગેરેના પ્રકોપથી મરણ અવસરે પરિભ્રામમા આકુળતા આવવા ન દેવી અને આરાધનાથી ચલાયમાન ન થવું તે જ ખરી કાયસ-લેખના છે, મોહ-રાગ-દેવા દિગ્ધી ચોતાના સમ્ય દર્શન-ગાન પન્નિજાન મરણ અવસરે મલિન ન થવા દેવા તે કાયસ લેખના છે

૩ પ્રશ્ન -સમાધિપૂર્વક દેહનો ત્યાગ રચો નાટે તેમા આત્મ ધાત છે કે નહિ ?

ઉત્તર -રાગ-દ્રવ્ય-મોહ ધી લેપાયેલ જીવ એર, યશ્ર વગેરેથી ધાત કરે તે આત્મધાત છે, પણ સમાધિપૂર્વક લ લેખના મરણ કરે તેમા રાગાદિક નથી અને આરાધના છે તેથી તેને આત્મધાત નથી પ્રમત્તયોગ રહિત અને આત્મજ્ઞાન સહિત જે જીવ, કલેવર અવસ્થ વિનાશિત છે એમ બાપીને તે પ્રત્યેનો રા. ઓઠા કરે છે તેને હિસા નથી ॥૨૨॥

અમ્યગ્દર્શનના પાચ અતિચાર

રાંકાકાંક્ષાવિચિકિત્સાન્યદૃષ્ટિપ્રશંસાસંસ્તવાઃ

સમ્યગ્દૃષ્ટેરતીચારા. ॥૨૩॥

અર્થ -[રાંકા કાંક્ષા વિચિકિત્સા] રાંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, [અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા સંસ્તવા] અન્યદૃષ્ટિ ધી પ્રશંસા અને અન્યદૃષ્ટિનું સંસ્તવ— એ પાચ [સમ્યગ્દૃષ્ટે અતીચારાઃ] અમ્ય દર્શનના અતિચારો ॥

ટીકા

૧ જે જીવનું અમ્યગ્દર્શન નિહોત હોય તે મત બરાબર પાળી શકે ॥ તેવી અહી પ્રથમ અમ્યગ્દર્શનના અતિચારો જણાવ્યા છે,

કે જેથી તે અતિચાર ટાળી શકાય ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો નિર્ભળ હોય છે, તેમા અતિચાર હોતા નથી ક્ષાયો-પશમિક સમ્યક્ત્વ ચળ, મળ અને અગાઢ એ દોષ સહિત હોય છે એટલે તેમા અતિચાર લાગે છે

૨ સમ્યગ્દષ્ટિને આઠ ગુણ (અગ, લક્ષણ અર્થાત આચાર) હોય છે, તેના નામ—નિ શકા, નિ કાશ્યા, નિર્વિચિંકિત્સા, અમૂઢદષ્ટિ, ઉપગૂહન, સ્થિતિકરણ, વાત્મલ્ય અને પ્રભાવના

૩ સમ્યગ્દર્શનના જે પાંચ અતિચાર કહ્યા તેમાથી પહેલા ત્રણ તો નિ શકિતાદિ પહેલા ત્રણ ગુણોમા આવતા હોય છે અને બાકીના બે અતિચારોના ચમાવેશ છે-લા પાંચ ગુણોના દોષમા થાય છે આ અતિચારો ચોનાલી સાતમા ગુણમ્યાનવાળા ક્ષાયોપ-શમિક સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે-એટલે કે ક્ષાયોગમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા મુનિ, શ્રાવક કે સમ્યગ્દષ્ટિ-એ ત્રણેને આ અતિચાર હોઈ શકે છે આ અતિચારમા સમ્યક્ત્વમોહનિયનો ઉદય નિમિત્ત છે અર્થે ભગ થાય (અર્થાત્ દોષ લાગે) તેને અતિચાર કહે છે, તેના પરિણામે સમ્યગ્દર્શન નિર્મૂળ થતુ નથી, માત્ર મલિન થાય છે

૪ શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રતીતિરૂપ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવમા, સમ્યગ્દર્શન સળધી વ્યવહાર હોયો હોવા છતા ત્યા મિથ્યાત્વપ્રકૃ-તિઓનુ ણધન થતું નથી વળી મીઠા શુદ્ધસ્થાને પણ સમ્યગ્દર્શન સળધી વ્યવહાર હોયો હોવા છતા ત્યા પણ મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિનુ ણધન નથી

૫ સમ્યગ્દર્શન એ ધર્મરૂપી વૃક્ષની જડ છે, મોક્ષ મહેલનુ પહેલુ પગલિયુ છે, તેના વિના જ્ઞાન ગને ચારિત્ર સમ્યક્પણને પામતા નથી માટે લાયક જીવોને માટે એ ઉચિત છે કે, જે પ્રકારે બને તે રીતે અર્થાત્ જમે તેમ કરીને આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજીને સમ્યગ્દર્શનરૂપી રત્નથી પોતાના આત્માને ભૂષિત કરે અને તે સમ્યગ્દર્શનને અતિચારસહિત બનાવે ધર્મરૂપી કમળની મધ્યમા

સમ્યગ્.શંનરૂપી કળી ચોભાવમાન છે નિશ્ચય વત, શીવ વગેરે તે કળીના પાદો છે માટે ગૃહ્યોએ અને મુનિઓએ તે સમ્યગ્.શંનરૂપ કળીમા અતિચાર આવવા ન દેવો

૬

પાત્ર અતિચારનુ સ્વરૂપ

૧ કો—પોતાના આત્માને જ્ઞાતા—દૃષ્ટ, અજ્ઞ, અવિનાશી, અને પુરુષવતી સિદ્ધ બ્રહ્માને પણ આલોક, પરલોક, મરણ, વેદતા, અરક્ષા, અશુચિ અને અકસ્માત્—એ સાત લયને પ્રાપ્ત થકુ અથવા તો અહ ત સવજ વીતરા દેવે કહેલા તત્ત્વના સ્વરૂપમા સહેલ થવો તે શકા નામનો અતિચાર છે

૨ કો—આ લોક કે પરલોક સળધી લોગોમા તથા મિથ્યાદૃષ્ટિઓના જ્ઞાન કે આચરણાદિમા વાછા થઈ આવવી તે વાછા-અતિચાર છે આ રાગ છે

૩ વિચિકિત્સા—રતનય વડે પવિત્ર પણ જાદુમા મહિનશરીર-એવા ધર્મોત્તમા મુનિઓને દેખીને તેમના પ્રત્યે અથવા ધર્મોત્તમાના ગુણો પ્રત્યે કે હુ ખી-દારિદ્રી જીવોને દેખીને તેમના પ્રત્યે ગ્વાનિ થઈ આવવી તે વિચિકિત્સા-અતિચાર છે આ દ્વેષ છે

૪ અન્યદૃષ્ટિ પ્રશસા—આત્મત્વરૂપના અજાણ જીવોના જ્ઞાન, તપ, શીલ, ચારિત્ર, જ્ઞાન વગેરેને પોતામા પ્રગટ કરવાનો મનમા વિચાર થવો અજર તો તેને સારા બ્રહ્મવા તે અન્ય દૃષ્ટિ પ્રશસા-અતિચાર છે (અન્યદૃષ્ટિ એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ)

૫ અન્યદૃષ્ટિ સ્તુતિ—આત્મત્વરૂપના અજાણ જીવોના જ્ઞાન, તપ, શીલ, ચારિત્ર, જ્ઞાનાદિકના રૂણને સાડ જાધીને વચનદ્વારા તેની સ્તુતિ વઈ જવી તે અન્યદૃષ્ટિ સ્તુતિ-અતિચાર છે

૬ આ જાણ દોષો થતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તેને દોષ તરીકે જાણે છે અને તે દોષોનો તેને જો છે, માટે તે અતિચાર છે પણ

જે છવ તે દોષોને દોષ તરીકે ન જાણે અને ઉપાદેય જન્મે તેને તો તે અનાચાર છે એટલે કે તે તો મિથ્યાદષ્ટિ જ છે

૮ આત્માનુ સ્વરૂપ સમજવા માટે શબ્દ કરીને જે પ્રશ્ન કરવામાં આવે તે શકા નથી પણ આશંકા છે, અતિચારોમાં જે શકા દોષ દર્શો છે તેમાં તેના સમાવેશ થતો નથી

પ્રશ્ન સા અને સસ્તવમાં એટલો ભેદ છે કે, પ્રશ્ન સા મનદ્વારા થાય છે અને સસ્તવ વચનદ્વારા થાય છે ॥૨૩॥

પાચ મત તથા સાત શીલોના અતિચાર

વ્રતશીલેષુ પંચ પચ યથાક્રમસ્ ॥૨૪॥

અર્થ — [વ્રતશીલેષુ] મત અને શીલોના પચ [યથાક્રમસ્] અવક્રમે દરેકમાં [પચ પચ] પાચ-પાચ અતિચારો છે

નોંધ — મત ઢહેતા અહિંસાદિ પાચ અણુમત સમજવા અને શીલ ઢહેતા તથા શુભમત તથા ચાર શિક્ષામત એ સાત મમત્વા આ દરેકના પાચ અતિચારોનું વર્ણન હવેના સૂત્રોમાં કરે છે ॥૨૪॥

અહિંસા-અણુમતના પાચ અતિચાર

વંધવધચ્છેદાતિભારારોપણાન્નપાનનિરોધાઃ ॥૨૫॥

અર્થ — [વંધ વધ ચ્છેદ] વંધ, વધ, છેદ, [અતિભાર-રોપણ] ઘણો ભાર લાદવો અને [અન્નપાનનિરોધા] અન્ન-પાનનો નિરોધ કરવો — એ પાચ અહિંસા-અણુમતના અતિચાર છે.

ટીકા

વંધ — પ્રાણીઓને ઈન્દ્રિય સ્થાનમાં જતા ગેરકા માટે રસ્તી વગેરેથી બાધવા તે

વધ — પ્રાણીઓને લાડી વગેરેથી મારવું તે

રહોવ્યાખ્યાન—કોઈની ખાનગી વાત પ્રગટ કરવી તે

ટૂટવેખવિયા—પરના પ્રયોગના વચે (અલ્પજ્ઞતા) કોઈ ખોટો લેખ લખયો તે

ન્યામ અપહાર—કોઈ માણુમ કાંઈ વસ્તુ મૂકી ગયો અને તે પાછી માગતી વખતે તેણે જોઈતી માગી ત્યાં જો પ્રમાણે જોઈ કહીને ‘તમારું જેટલું હોય તેટલું લઈ જાવ’ એમ કહેવું તથા જોઈ પાછું આપવું તે ન્યામ અપહાર છે.

સાકાર મત્સેદ—હાથ વગેરેની ચેષ્ટા ઉપરથી બીજાના અભિપ્રાયને જાણીને તે પ્રગટ કરી દેવો તે સાકાર મત્સેદ છે

મનધારીને આ હોયો પ્રત્યે જેક હોય છે તેથી તે અતિચાર છે, પણ જીવને જો તે પ્રત્યે જેક ન હોય તો તે અનાચાર છે એટલે કે ત્યાં મતનો અભાવ જ છે એમ સમજવું ॥૨૬॥

અચોર્ય—અણુમતના પાત્ર અતિચાર

સ્તેનપ્રયોગતદાહતાદાનવિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમહીનાધિક-
માનોન્માનપ્રતિરૂપકવ્યવહારાઃ ॥૨૭॥

અર્થ—[સ્તેન પ્રયોગ] ચોરી માટે ચોરને પ્રેરવા કરવી કે તેને ઉપાય બતાવવો, [તત્ આજ્ઞા આદાન] ચોરે ચોરેલી વસ્તુને ખરીદવી, [વિરુદ્ધ રાજ્ય અતિક્રમ] રાજ્ય પી આરા પિરુદ્ધ બાલવુ, [હીનાધિક-માનોન્માન] દેવા લેવાના માપ જોછા વધારે ગણવા અને [પ્રતિરૂપક વ્યવહાર] કિમતી વસ્તુમાં હલકી (—જોઈ કિમતની) વસ્તુ મેળવીને અસલી બાવે વેચવી—આ પાત્ર અચોર્ય—અણુમતના અતિચાર છે.

ટીકા

સ્તેનપ્રયોગ—ચોરને એમ કહેવું કે—‘જાબકાલ મેં ત્યાં વગરના કેમ છે? લોજન વગેરે ન હોય તો નારી પાત્રેથી લઈ જાતો,

તમારી પાગેની ચીજનો કોઈ ખરીદનાર ન મળે તો હું વેચી
 હર્ષશ' ઇત્યાદિ વચનોથી ચોરને ચોરીમા પ્રવૃત્ત કરે, પણ પોતે
 પોતાની કં પનાવી ચોરી કરે નથી તો તેને અચોયમત ટકી રહે-
 વાથી મતધારી હોવાય છે ચોરીને માટે ચોરને તે યજ્ઞાયક થાય
 છે તેથી તેને સ્તેન પ્રયોગ અતિચાર છે

અર્થ-આયુષ્ય-આયુષ્યતના પાત્ર અતિચાર

પરિવાહકરણેત્વરિકાપરિગૃહીતાપરિગૃહીતાગમના-
 નંગક્રીડાકામતીત્રાભિનિવેશા. ॥૨૮॥

અર્થ — [પરિવાહકરણ] બીજાના પુત્ર-પુત્રીઓના વિવાહ કરવા-
 કરાવવા, [પરિગૃહીત ફત્તરિકાગમન] પતિચ્છિન્ન બાલિચારિણી સ્ત્રીઓ
 પાસે આવવું-જવું, લેણદેણ રાખતી, રાગ-ભાવપૂર્વક વાતચીત
 કરવી, [અપરિગૃહીત ફત્તરિકાગમન] પતિચ્છિન્ન બાલિચારિણી સ્ત્રી
 (વિશ્વાકિ) ને ત્યાં આવવું-જવું લેણ દેણ વગેરેનો વ્યવહાર રાખતો,
 [નંગક્રીડા] અનંગ ક્રીડા એટલે કે કામસેવન માટે નિશ્ચિત
 અંગોને છોડીને અન્ય અંગોથી કામસેવન કરતું અને [કામતીત્રાભિનિ-
 વેશા] કામસેવનની અત્યંત અભિલાષા-એ પાત્ર પ્રહસ્ય-અભ્યુતના
 અતિચાર છે ॥૨૮॥

પરિવ્રજ-પરિભ્રાણ-આયુષ્યતના પાત્ર અતિચાર

ક્ષેત્રવાસ્તુહિરણ્યસુવર્ણધનધાન્યદાસીદાસકુપ્યપ્રમાણા-
 તિક્રમાઃ ॥૨૯॥

અર્થ — [ક્ષેત્રવાસ્તુ પ્રમાણાતિક્રમા] ભેદ અને રહેવાના સ્થાનના
 પરિભ્રાણ ઉલ્લેખન કરવું [હિરણ્યમુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમા] ચંદ્રી અને
 સોનાના પરિભ્રાણ ઉલ્લેખન કરવું [ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમા] ધન
 (પૃથુ વગેરે) તથા ધાન્યના પરિભ્રાણ ઉલ્લેખન કરવું, [દાસીદાસ-

પ્રમાણાતિક્રમા] હાસી અને હાસના પરિભાષુનું ઉલ્લેખન કરવું તથા
[ક્રયપ્રમાણાતિક્રમા] વચ્ચે, વાસપુ વગેરેના પરિભાષુનું ઉલ્લેખન કરવું -
એ પાત્ર અપરિગ્રહ-અણુમતના અતિચારો છે ॥૨૬॥

આ રીતે પાત્ર અણુમતોના અતિચારોનું વર્ણન કર્યું, હવે ત્રણ
શુદ્ધમતોના અતિચારો વર્ણવે છે

દ્વિગમતના પાત્ર અતિચાર

ઉર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્વ્યતિક્રમક્ષેત્રવૃદ્ધિસ્મૃત્યન્તરાધાનાનિ ॥૩૦॥

અર્થ:-[ક્રધ્વં વ્યતિક્રમ] માપથી અધિક જિયાઈવાળા સ્થળોએ
જવું, [અધ વ્યતિક્રમ] માપથી નીચા (કૂવો, ખાણ વગેરે) સ્થળોએ
ઉતરવું, [તિર્યક વ્યતિક્રમ] ત્રણ અર્થોત્ સમાન સ્થાતતા માપથી
વધારે દૂર જવું, [ક્ષેત્રવૃદ્ધિ] મર્યાદા વગેરે ક્ષેત્રને વધારવું અને
[સ્મૃતિ અન્તરાધાનાનિ] મર્યાદા વગેરે ક્ષેત્રને ભૂલી જવું-એ પાત્ર
દ્વિગમતના અતિચારો છે ॥૩૦॥

દેશમતના પાત્ર અતિચાર

આનયનપ્રેષ્યપ્રયોગશબ્દરૂપાનુપાતપુદ્ગલક્ષેપાઃ ॥૩૧॥

અર્થ:-[આનયન] મર્યાદા બહારની ચીજને મગાવવી,
[પ્રેષ્યપ્રયોગ] મર્યાદા બહાર નોકર વગેરેને મોકલવા, [શબ્દ અનુપાત]
ખાસી, ચખ્ખ વગેરેથી મર્યાદા બહારના ભૂતોને પોતાનો અભિપ્રાય
સમજાવી દેવો, [રૂપાનુપાત] પોતાનું રૂપ વગેરે દેખાડીને મર્યાદા
બહારના ભૂતોને ઈશ્વારા કરવા અને [પુદ્ગલ ક્ષેપાઃ] મર્યાદા બહાર
ઠાકરા વગેરે ફેંકવા-એ પાત્ર દેશમતના અતિચારો છે ॥૩૧॥

અનર્થદેહનતના પાત્ર અતિચાર

કન્દર્પકૌતુચ્યમૌસ્વર્યાઽમમીક્ષ્યાધિકરણોપભોગ-

પરિભોગાનર્થકપાનિ ॥૩૨॥

અર્થ:-[કન્દર્પ] રાગથી હાસ્યચહિત અશીષ્ટ વચન બોલવા,
[કૌતુચ્ય] શરીરની કુચેષ્ટા કરીને અશીષ્ટ વચન બોલવા, [મૌસ્વર્યા]
[પરિભોગાનર્થકપાનિ]

દ્રષ્ટતાપૂર્વક જરૂર કરતા વધારે બોલવું, [અસમીક્ષ્યાધિકરણ] પ્રયોજન વગર મન-વચન-ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરવી અને [ઉપભોગ પરિભોગ અનર્થકયાનિ] લોભ-ઉપલોભના પદાર્થોને જરૂર કરતાં વધારે સંપર્ક કરવો—એ પાપ અનર્થક ક્રમતના અતિચારો છે ॥૩૨॥

આ રીતે ત્રણ શુભક્રમતના અતિચારોનું વર્ણન કર્યું, હવે ચાર શિક્ષાક્રમતના અતિચારો વર્ણવે છે

સામાયિક-શિક્ષાક્રમતના પાપ અતિચાર

યોગદુષ્પ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાનાનિ ॥૩૩॥

અર્થ—[(મન વચન કાચ) યોગ દુષ્પ્રણિધાન] મન સંબંધી પરિણામોની અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી, વચન સંબંધી પરિણામોની અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી, ક્રિયા સંબંધી પરિણામોની અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી, [જનાદર] સામાયિક પ્રત્યે ઉત્સાહરહિત થવું અને [સ્મૃતિ અનુપસ્થાનાનિ] એકાગ્રતાના અભાવને લીધે સામાયિકના પાક વગેરે ભૂલી જવા—એ પાપ સામાયિક-શિક્ષાક્રમતના અતિચારો છે

નોંધ—સૂત્રમા યોગ દુષ્પ્રણિધાન ત્રણ છે તેને મન, વચન અને ક્રિયા એ ત્રણેમા નાથ પાડીને તે ત્રણ પ્રકારને ત્રણ અતિચાર મળવામા આવ્યા છે

પ્રૌપધઉપવાસ-શિક્ષાક્રમતના પાપ અતિચાર

અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાદાનસંસ્તરોપક્રમણાના-
દરસ્મૃત્યનુપસ્થાનાનિ ॥૩૪॥

અર્થ—[અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત] જોયા વિનાની અને શોધ્યા વિનાની જમીનમા—[ઉત્સર્ગ] મળ-મૂત્રાદિનું દોષણ કરવું, [આદાન] પૂર્વન વગેરેના ઉપકરણો લેવા, [સંસ્તર ઉપક્રમણ] વસ્ત્ર, ચટાઈ વગેરે બિઠાવવી, [જનાદર] ભૂખ વગેરેથી બચાકૂળ થઈ આવશ્યક ધર્મકાર્યો ઉત્સાહરહિત થઈને કરવા અને [સ્મૃતિ અનુપસ્થાનાનિ]

આવશ્યક ધર્મકાર્યો બૂલી જવા—એ પાત્ર પ્રૌઘધોપવાસ-શિક્ષાપ્રતના અતિચારો છે ॥૩૬॥

ઉપલોગ પરિલોગ પરિમાણ-શિક્ષાપ્રતના પાત્ર અતિચાર

સચિત્તસંવંધસંમિથ્રામિપવદુઃપકાહારાઃ ॥૩૫॥

અર્થ—[સચિત્ત] સચિત્ત—જીવવાળા (કાચા ફળ વગેરે) પદાર્થો, [સવધ] સચિત્ત પદાર્થની સાથે સખધવાળા પદાર્થો, [સમિથ્ર] સચિત્ત પદાર્થની સાથે મળેલા પદાર્થો, [અમિપવ] ગરિષ્ઠ પદાર્થો અને [દુપમ્વ] દુ પકવ અર્થોત્ અર્ધ પાકેલ કે માડી રીતે પાકેલ પદાર્થો—[આહારા] તેમનો આહાર કરવો—એ પાત્ર ઉપલોગ પરિલોગ-શિક્ષાપ્રતના અતિચારો છે

ટીકા

લોગ—જે વસ્તુ એક જ વખત વપરાય તે લોગ, જેમ કે અન્ન, તેને પરિલોગ પણ કહેવાય છે

ઉપલોગ—જે વસ્તુ વારંવાર વપરાય તે ઉપલોગ, જેમકે વસ્ત્ર વગેરે. ॥૩૫॥

અતિથિસ વિભાગ-શિક્ષાપ્રતના પાત્ર અતિચાર

સચિત્તનિલેપાપિધાનપરવ્યપદેશમાત્સર્યકાલાતિ-

ક્રમાઃ ॥૩૬॥

અર્થ—[સચિત્તનિલેપ] પાન-પાન વગેરે સચિત્ત વસ્તુમા રાખીને લોજન દેવું, [અપિધાન] સચિત્ત વસ્તુથી ઢાકેલ લોજન દેવું, [પરવ્યપદેશ] ખીબા દાતારની વસ્તુને દેવી, [માત્સર્ય] અનાદરપૂર્વક દેવું અથવા ખીબા દાતારની હર્ષપૂર્વક દેવું અને [કાલાતિક્રમા] યોગ્ય-કાળનું ઉદ્વેગન કરીને દેવું—એ પાત્ર અતિથિસ વિભાગ-શિક્ષાપ્રતના અતિચારો છે

આ રીતે ચાર શિક્ષામતના અતિચારો કહ્યા ॥૩૬॥

સત્લેખનાના પાચ અતિચાર

જીવિતમરણાશસામિત્રાનુરાગસુખાનુવન્ધનિદા- નાનિ ॥૩૭॥

અર્થ—સત્લેખના ધારણ કયા પછી [જીવિત મરણ આશસા] જીવવાની ઇચ્છા કરવી કે વેદનાથી વ્યાકુળ થઈને શીઘ્ર મરવાની ઇચ્છા કરવી, [મિત્રાનુરાગ] અનુરાગવડે મિત્રોનું સ્મરણ કરવું, [સુતાનુવન્ધ] પૂર્વે લોગવેલા સુખોનું સ્મરણ કરવું અને [નિદાનાનિ] નિદાન કરવું એટલે કે ભવિષ્યમાં વિપથો મળે એવી ઇચ્છા કરવી—એ પાચ સત્લેખના મતના અતિચારો છે

આ પ્રમાણે શ્રાવકના અતિચારોનું વર્ણન પુરું થયું ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમગ્રઅર્થનના ૫, ખાર મતના ૬૦ અને સત્લેખનાના ૫ એ રીતે કુલ ૭૦ અતિચારોનો જે ત્યાગ કરે તે જ નિર્દોષ મતી છે ॥૩૭॥

દાનનું સ્વરૂપ

અનુગ્રહાર્થં સ્વસ્થાતિસર્ગો દાનમ્ ॥૩૮॥

અર્થ—[અનુગ્રહ અર્થ] અનુગ્રહના હેતુથી [સ્વસ્થ અતિસર્ગ] ધન વગેરે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે [દાનમ્] દાન છે

ટીકા

૧. અનુગ્રહ—પોતાના આત્માને અનુસરીને થતો ઉપકારનો લાભ—એમ અનુગ્રહનો અર્થ છે પોતાના આત્માને લાભ ધાય તેવા બાવથી કરવામાં આવતું કોઈ કાર્ય બીજાને લાભમાં નિમિત્ત થાય ત્યારે તે પરનો અનુગ્રહ થયો એમ કહેવાય છે, 'પણ પર તો નિમિત્તમાત્ર છે

ધન વગરના ત્યાગથી ખરી રીતે પોતાને શુભભાવનો અનુગ્રહ છે, કેમ કે તેથી અશુભભાવ અટકે છે અને પોતાના લોભઝ્વાયનો અશે ત્યાગ થાય છે જો તે વસ્તુ (ધન વગેરે) ખીજને લાભનું નિમિત્ત થાય તો ખીજને અનુગ્રહ (ઉપકાર) થયો એમ ઉપચારથી કહેવાય છે, પણ ખરેખર ખીજને જે ઉપકાર થયો છે તે તેના ભાવનો થયો છે તેણે પોતાની આકુળતા મદદ કરી તેવી તેને ઉપકાર થયો, પણ જો આકુળતા મદદ ન કરે અને નારાજ કરે અથવા તો લોહુપતા કરી આકુળતા વધારે તો તેને ઉપકાર ધાય નહિ. ફરેક જીવને પોતાના ભાવનો ઉપકાર ધાય છે પરદ્રવ્યથી કે પર મનુષ્યથી કોઈ જીવને ઉપકાર થતો નથી.

૨ શ્રી મુનિરાજને દાન આપવાના અનુસંધાનમાં આ સૂત્ર કહેવાયું છે મુનિને આદારનું અને ધર્મના ઉપકરણોનું દાન ભક્તિભાવપૂર્વક આપવામાં આવે છે દાન દેવામાં પોતાનો અનુગ્રહ (-ઉપકાર) તો એ છે કે પોતાને અશુભ રાગ ટળીને શુભ થાય છે અને ધર્મોદ્દારાગ વધે છે, અને પરનો અનુગ્રહ એ છે કે દાન લેનારા મુનિને સમ્યક્જ્ઞાન વગેરે શુભોની વૃદ્ધિનું નિમિત્ત થાય છે કોઈ જીવ વડે પરને ઉપકાર થયો એમ કહેવું તે કથન માત્ર છે.

૩ આ વાત લક્ષમાં રાખી કે આ દાન શુભરાગરૂપ છે, તેનાથી પુણ્યનો ખપ થાય છે તેથી તે ધર્મ નથી, પોતાને પોતાના શુદ્ધસ્વભાવનું દાન તે જ ધર્મ છે જેવો શુદ્ધસ્વભાવ છે તેવી શુદ્ધતા પર્યાયમાં પ્રગટ કરવી તેનું નામ શુદ્ધસ્વભાવનું દાન છે.

ખીજઓદ્ધારા પોતાની ખ્યાતિ, લાભ કે પૂજા થાય એવા હેતુથી જે કોઈ આપવામાં આવે તે દાન નથી, પણ પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે તથા પાત્ર જીવોને રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ માટે, રક્ષા માટે કે પુણિ માટે શુભભાવ પૂર્વક જે કોઈ દેવામાં આવે તે દાન છે, આમાં શુભભાવ તે દાન છે, વસ્તુ દેવા-લેવાની ક્રિયા તે તો પર દ્રવ્યની ક્રિયા છે.

૪ જેનાવી પોતાને તથા પરને આત્મધર્મની વૃદ્ધિ થાય એવું દાન તે ગૃહસ્થોનું એક મુખ્ય મત છે, એ મતને અતિથિસ વિભાગ મત કહેવાય છે. આવકોએ પ્રતિદિન કરવાયોગ્ય હું કરાવ્યોમા પણ દાનનો સમાવેશ થાય છે.

૫ આ અધિકારમા શુભાસવનું વર્ણન છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને શુદ્ધતાના લક્ષે શુભભાવરૂપ દાન જેવું હોય તે આ સૂત્રમા જણાવ્યું છે. શુભભાવથી ધર્મ થાય એમ સમ્યગ્દષ્ટિઓ કહી માનતા નથી પણ પોતાના સ્વરૂપમા સ્થિર રહી ચડતા નથી તેથી શુદ્ધતા ॥ લક્ષે અશુભભાવ ટાળીને શુભભાવ કરે છે, ત્યાં જેટલો અશુભરાગ ટળ્યો તેટલો લાભ છે એમ સમજે છે અને જે શુભરાગ રહ્યો તે આનંદ છે એમ સમજીને તેને પણ ટાળવાની ભાવના વર્તે છે, તેથી તેમને અશે શુદ્ધતાનો લાભ થાય છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવો આ પ્રકારનું દાન કરી શકે નહિ, સમ્યગ્દષ્ટિના જેવી દાનની જાણ ક્રિયા તેઓ કરે પણ આ સૂત્રમા કહેલું ‘દાન’ તેઓને લાગુ પડે નહિ કેમ કે શુદ્ધતાનું તેને જ્ઞાન નથી અને શુભને તે પોતાનું સ્વરૂપ માને છે આ સૂત્રમા કહેતું દાન સમ્યગ્દષ્ટિને જ લાગુ પડે છે.

૬ આ સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ કરવામા આવે તો તે બધા જીવોને લાગુ પડે, આહાર, પાન, ધર્મ—ઉપકરણ કે ધન વગેરે આપવાની જે જાણ ક્રિયા તે દાન નથી પરંતુ તે વખતે જીવોના શુભભાવ તે દાન છે શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી સર્વાર્થસિદ્ધિમા આ સૂત્રનું મથાળું જાપતા દાનની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરે છે—

‘શીલવિધાનમા અર્થોત્ત શિક્ષામતોના વર્ણનમા અતિથિસ વિભાગ મત કહેવામા આવ્યું, પણ તેમા દાનનું લક્ષણ જણાવમા ન આવ્યું માટે તે કહેવું જોઈએ, તેથી આચાર્ય દાનના લક્ષણનું સૂત્ર કહે છે’

ઉપરના કથનથી જણ્યું છે કે આ આ સૂત્રમા કહેલું દાન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના શુભભાવરૂપ છે.

૭ આ સૂત્રમા વાપરેલ સ્વ શબ્દનો અર્થ ધન થાય છે અને ધનનો અર્થ 'પોતાની માલિકીની વસ્તુ' એમ થાય છે.

૮ ઠરણા દાન

ઠરણાદાન સમ્યક્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ બંને કરી શકે છે, પણ તેઓના ભાવમા મહાન અતર હોય છે આ દાનના ચાર પ્રકાર છે—૧ આહારદાન ૨ ઔષધિદાન ૩ અભયદાન અને ૪. જ્ઞાન-દાન જરૂરીયાતવાળા ભૂત, અભૂત, મનુષ્ય કે તિર્થંચ વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે અનુકંપાબુદ્ધિથી આ દાન વર્ત શકે છે. મુનિને જે આહારદાન દેવામા આવે છે તે જુણદાન નથી પણ ભક્તિદાન છે. પોતાથી મહાન શુભો ધરાવનાર હોય તેમના પ્રત્યે ભક્તિદાન હોય છે, આ સબધમા વિશેષ હકીક્ત હવે પછીના સૂત્રની ટીકામાં જણાવી છે ॥૩૮॥

દાનમા વિશેષતા

વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રવિશેષાત્તદ્વિશેષઃ ॥૩૯॥

અર્થ.—[વિધિ દ્રવ્ય દાતૃ પાત્ર વિશેષાત્] વિધિ, દ્રવ્ય, દાતૃ અને પાત્રની વિશેષતાથી [તત્ત વિશેષ] દાનમા વિશેષતા હોય છે

ટીકા

૧ વિધિવિશેષ—નવધા ભક્તિના ક્રમને વિધિવિશેષ કહે છે

દ્રવ્યવિશેષ—તપ, સ્વાધ્યાય વગેરેની વૃદ્ધિમા ઘરણુ એવા આહારાદિને દ્રવ્યવિશેષ કહે છે

દાતૃવિશેષ—જે દાતાર શ્રદ્ધા વગેરે સાત શુભો સહિત હોય તેને, દાતૃવિશેષ કહે છે (દાતૃ=દાતાર)

પાત્રવિશેષ—જે સમ્યક્ચારિત્ર વગેરે શુભોત્તરિત હોય એવા

૨ નવધા ભકિતનું સ્વરૂપ

(૧) સ અહ (-પ્રતિઅહણુ) — ‘પધારો, પધારો, અહી શુદ્ધ આહાર-પાણી છે’ ઇત્યાદિ શબ્દો વડે ભકિત-સત્કારપૂર્વક વિનયથી મુનિને આપકાર આપવો તે

(૨) ઉચ્ચસ્થાન — તેમને ઉચ્ચ સ્થાન ઉપર બેસાડવા તે

(૩) પાદોદક — ગરમ કરેલા શુદ્ધ જળ વડે તેમના ચરણ ધોવા

(૪) અર્ચન — તેમની ભકિત-પૂજા કરવી

(૫) પ્રણામ — તેમને નમસ્કાર કરવો

(૬-૭-૮) મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ અને કાર્યશુદ્ધિ

(૯) એપણાશુદ્ધિ — આહારની શુદ્ધિ

આ નવે ક્રિયાઓ ક્રમસર હોવી જોઈએ, આવો ક્રમ ન હોય તો મુનિ આહાર લઈ શકે નહિ

પ્રશ્ન - શ્રી એ પ્રમાણે નવધા ભકિતવડે મુનિને આહાર આપે કે નહિ ?

ઉત્તર - હા, શ્રીનો કરેલો અને શ્રીના હાથથી પણ સાધુઓ આહાર લે છે. સગવાન મહાવીર જ્યારે છગ્ગથ મુનિ હતા ત્યારે ચંદનમાળાએ નવધાભકિતપૂર્વક તેમને આહાર આપ્યો હતો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

મુનિને તથા કુલ્લકને ‘તિષ્ઠ ! તિષ્ઠ ! તિષ્ઠ ! (અહી બિરાજો) એમ અતિ અનુરાગ અને અતિ પૂજનભાવથી કહેવું તથા અ ય ધ્રાવણાદિક યોગ્ય પાત્ર જીવોને તેમના પદ અનુસાર આદરના વચન કહેવા તે સ અહ છે જેને હૃદયમાં નવધાભકિત નથી તેને ત્યાં મુનિ લોજન કરે જ નહિ અને અન્ય ધર્મોત્તમા પાત્ર જીવો પણ આદર વગર, લોચી થઈને ધર્મનો નિરાદર કરાવીને લોજનાદિક વળી અહણુ કરે નહિ જેનીપણુ તો દીનતારૂપિત પરમસતોષ ધારણ કરવો તે છે.

૩. દ્રવ્ય વિશેષ

પાત્રદાનની અપેક્ષાએ દેવા યોગ્ય ચાર પ્રકારના પદાર્થો છે—
૧ આહાર ૨ ઔષધ ૩ ઉપકરણ (પીછી, કમડળ, શાસ્ત્ર વગેરે)
અને ૪ આવાસ આ પદાર્થો તપ, સ્વાધ્યાયાદિ ધર્મકાર્યમાં વૃદ્ધિનાં
કારણ થાય એવા હોવા ભેદએ (તપ=મુનિપણ)

૪ દાતૃવિશેષ

દાતારમાં નીચેના સાત ગુણો હોવા ભેદએ—

(૧) ઔદિક કૃણ અનપેક્ષા—સાંસારિક લાભની ઇચ્છા ન
હોવી તે

(૨) ક્ષાતિ—દાન આપતા ગુસ્સારહિત શાતપરિણામ હોવા તે!

(૩) મુદિત—દાન આપતા પ્રસન્નતા હોવી તે

(૪) નિષ્કંપટતા—કંપટરહિતપણું હોવું તે,

(૫) આનમુદત્વ—ઇર્ષ્યારહિતપણું હોવું તે.

(૬) અવિપાદિત્વ—વિપાદ (ખેદ) રહિતપણું હોવું તે.

(૭) નિરહ કારિત્વ—અભિમાનરહિતપણું હોવું તે

દાતારમાં રહેલા આ ગુણોની હિનાધિકતા પ્રમાણે તેને દાનનું
કૃણ થાય છે

૫. પાત્રવિશેષ

સત્પાત્રના ત્રણ પ્રકાર છે—

(૧) ઉત્તમપાત્ર—સમ્યગ્ચારિત્રવત મુનિ

(૨) મધ્યમપાત્ર—નવધારી સમ્યગ્દષ્ટિ

(૩) નીચમપાત્ર—અનતી સમ્યગ્દષ્ટિ

આ ત્રણે સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી સુપાત્ર છે સમ્યગ્દર્શન વાગરના
જે છવો બાહ્યવત સહિત હોય તે કુપાત્ર છે અને સમ્યગ્દર્શન
રહિત તેમજ બાહ્યવત-ચારિત્રથી પણ રહિત હોય તે છવો
અપાત્ર છે

૬ દાન સંબંધી ભણવા યોગ્ય વિશેષ બાબતો

(૧) અપાત્ર જીવોને કૃષ્ણ પીડિત દેખીને તેમના ઉપર દયાભાવ વડે તેમનું કૃષ્ણ દ્વર દરવાની ભાવના ગૃહસ્થ અવસ્થા કરે, પણ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ ન હોય, કેમ કે તેના પ્રત્યે ભક્તિભાવ કરવો તે તેમના પાપની અનુમોદના ॥ કૃષ્ણને યોગ્ય રીતે (કરુણાપુદ્ધિવડે) આહારાદિક દાન દેવું જોઈએ

(૨) પ્રશ્ન—અપાત્રને દાન આપતા અજ્ઞાનીને એ શુભભાવ હોય તો તેનું ફળ શું ? અપાત્રને દાન આપવાનું ફળ નરક નિગોઢ છે—એમ કહે છે તે ખરું છે ?

ઉત્તર—અપાત્રને દાન આપતા શુભભાવ છે, તેનું ફળ નરક—નિગોઢ હોઈ શકે નહિ આત્માનું જ્ઞાન અને આચરણ નહિ હોવાથી જે પરમાર્થશૂન્ય છે એવા અજ્ઞાની હ્રસ્વ વિપરીત શુદ્ધ પ્રત્યે જેવા ભક્તિથી વૈયાપૃત્ય, તથા આહારાદિક દાન દેવાની ક્રિયાથી જે પુણ્ય થાય છે તેનું ફળ નીચ દેવ અને નીચ મનુષ્યપણું છે

[જુઓ, દ્વિતી પ્રવચનસાર પાનું ૩૫૦ તથા અર્ચા સમાધાન પાનું ૪૮]

(૩) આહાર, ઔષધ, અભય અને જ્ઞાનદાન—એવા ચાર પ્રકાર પણ દાનના છે કેવળીભગવાનને દાનાતરાયનો સર્વથા નાશ ચવાથી ક્ષાયિક દાનચક્રિત પ્રગટ થઈ છે, તેનું મુખ્ય કાર્ય એ છે કે સંસારના ચરણાગત જીવોને અભય પ્રદાન કરે આ અભયદાનની પૂર્ણતા કેવળજ્ઞાનીઓને હોય છે તેમજ દિવ્ય વાણીદ્વારા તરવોપદેશ દેવાથી ભવ્ય જીવોને જ્ઞાનદાનની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે બાકીનાં જે દાન (આહાર અને ઔષધ) રહ્યા તે ગૃહસ્થના કાર્ય છે, એ જે સિવાયના પહેલાં જે દાન પણ ગૃહસ્થોને યથાચક્રિત હોય છે કેવળી ભગવાન-વીતરાગી છે તેમને દાનની ધરજા હોતી નથી ॥૩૬॥

(જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પા ૨૫૬)

ઉપસંહાર

૧ આ અધિકારમા પુણ્યાસ્રવણ વર્ણન છે, મત તે પુણ્યાસ્રવણ કારણ છે અહારમા સૂત્રમા મતીની વ્યાખ્યા આપી છે, તેમા જણાવ્યું છે કે, જે જીવ નિમ્યાત્વ, માયા અને નિદાન એ ત્રણ શબ્દરહિત હોય તે જ મતી હોઈ શકે 'જેને મત હોય તે મતી' એવી વ્યાખ્યા કરી નથી, માટે એ ખાસ લક્ષમા રાખવું કે મતી થવા માટે સમ્યગ્દર્શન અને મત બને હોવા જોઈએ

૨ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને અશે વીતરાગચારિત્રપૂર્વક મહામતાદિરૂપ શુભોપયોગ હોય તેને સરાગચારિત્ર કહેવાય છે, તે સરાગચારિત્ર અનિષ્ટ ફળવાળું હોવાથી છોડવાયોગ્ય છે જેમા કપાયરૂપ વિદ્યમાન હોવાથી જીવને જે પુણ્યબળની પ્રાપ્તિ કારણ છે એવું તે સરાગચારિત્ર વચ્ચે આવી પડ્યું હોવા છતાં તેને દૂર જોળગી જવાનો પ્રયત્ન સમ્યગ્દષ્ટિને આણુ હોય છે

(જુઓ પ્રવચનસાર ગ્રાંથ ૧-૫,૬)

૩. મહામતાદિ શુભોપયોગને ઉપાદેયપણાથી ચક્રવર્તી માનવું તે મિથ્યાદષ્ટિપણું છે આ અધ્યાયમા તે મતોને આસપડ્યે વર્ણવ્યા છે તો તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય ? આસપ તો બધને સાધક છે અને ચારિત્ર તો મોક્ષક સાધક છે, તેથી એ મહામતાદિરૂપ આસપભાવોમા ચારિત્રપણું સંભવતું નથી ચારિત્રમોહના દેશધાતી રૂપદ્ધંકોના ઉદયમા જોડાવાથી જે મહામત પ્રશસ્ત રાગ થાય છે તે તો ચારિત્રનો દોષ છે તેને નહિ છૂટતો બંધીને જ્ઞાનીઓ તેનો ત્યાગ કરતા નથી અને સાવધયોગનો જ ત્યાગ કરે છે. પણ જેમ કોઈ પુરુષ કદમૂળાદિ ઘણા દોષવાળી હરિતકાચનો ત્યાગ કરે છે અને કોઈ હરિતકાચને વાપરે છે પણ તેને ધર્મ માનતો નથી તેમ સુનિ હિંસાદિ તીવ્ર કપાયરૂપ ભાવોનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ નદ કપાયરૂપ મહામતાદિને પાળે છે પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

(જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૩)

૪ આ આત્મવ અધિકારમા અહિંસાદિ મતોનું વર્ણન કર્યું છે તેથી એમ સમજવું કે, કોઈ જીવને ન મારવો એવા શુભભાવરૂપ અહિંસા, સય, અચોર્યતા, પ્રદાનચર્ય અને અપરિશ્રદ્ધ ભાવ એ બધા ગુણ્યાત્મક છે આ અધિકારમા સવર-નિર્જરાનું વર્ણન નથી. તે અહિંસાદિ બે સવર-નિર્જરાનું ધારણ હોત તો આ આત્મવ-અધિકારમા તેમનું વર્ણન આચાર્યદેવ કરત નહિ.

૫ મતાદિના શુભભાવ વળતે પણ ચાર ઘાતિકર્મો બધાય છે અને ઘાતિકર્મો તો પાપ છે સમ્યક્દષ્ટિ જીવને સાચી શ્રદ્ધા હોવાથી દર્શનમોહ, અનંતાનુબધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ તથા નરકગતિ ઇત્યાદિ રૂઢ ૪૧ કર્મપ્રકૃતિઓનો બધ યતો નથી, તે તો ચોથા શુદ્ધસ્થાને સમ્યક્દર્શનનું ફળ છે અને ઉપરની દશામા જેટલે બચે ચારિત્રની શુદ્ધતા પ્રગટે છે તે વીતરાગચારિત્રનું ફળ છે, પરંતુ મહામત કે દેશમતનું ફળ તે શુદ્ધતા નથી મહામત કે દેશમતનું ફળ તો બધન છે.

૬ અશુભભાવમા તો ધર્મ નથી એમ તો સાધારણ જીવો ઝોલદષ્ટિએ માને છે એટલે તે સજાધી વિશેષ જહેવાની જરૂર નથી પરંતુ, પોતાને ધર્મી તરીકે માનતા જીવો પણ મોટે ભાગે શુભ-ભાવને ધર્મ અગર તો ધર્મનો સહાયક માને છે-તે માન્યતા ખરી નથી શુભભાવ તે ધર્મનું કારણ નથી પણ કર્મબધનું કારણ છે એ વાત છઠ્ઠા અને સાતમા અધ્યાયમા જરી છે, તેની દૂક નોખ નીચે પ્રમાણે છે—

૧ શુભભાવ ગુણ્યનો આત્મવ છે	અ ૬ સૂ ૩
૨ સમ્યક્ત્વક્રિયા, ઇર્ષ્યાપદ્ય સમિતિ	અ ૬ સૂ ૫
૩ મહ કપાય તે આત્મવ છે	અ ૬ સૂ ૬
૪ સર્વ પ્રાણીઓ અને મતધારી પ્રત્યે અનુકંપા	અ ૬ સૂ ૧૮
૫ માર્દવ	અ ૬ સૂ ૧૮
૬ ચરાગસયમ, સયમાસયમ	અ ૬ સૂ ૨૦

૭. યોગોન્ની સરળતા.	અ. ૨ સૂ. ૨૩
૮ તીર્થંકરદર્શન ધના કારણરૂપ સોળ ભાવના	અ. ૬ સૂ. ૨૪
૯ પર પ્રથ સા, આત્મનિહા, નમ્રવૃત્તિ, મદનો	
અભાવ	અ. ૬ સૂ. ૨૬
૧૦. મહાનત, અધુનત	અ. ૭ સૂ. ૧થી ૮ તવા ૨૧
૧૧ મૈત્રિ વગેરે ચાર ભાવનાઓ.	અ. ૭ સૂ. ૧૧
૧૨ જગત અને કાયના સ્વભાવનો વિચાર	અ. ૭ સૂ. ૧૨
૧૩ સંલેખના	અ. ૭ સૂ. ૨૨
૧૪ દાન	અ. ૭ સૂ. ૩૮-૩૯

ઉપર કહેલા ગાથા બોલોને આમજ તરીકે વર્ણવ્યા છે, એ રીતે છઠ્ઠા અને સાતમા અધિકરણમાં આસવનું વર્ણન પૂરું થીને હવે આઠમા અધિકારમાં ગાથનું વર્ણન હોવામાં આવશે

૭ હિસા, છુટું, ચોરી, દુષીલ અને પરિશ્રુતો ત્યાગ તે જત છે-એમ શ્રી અમૃતચક્રાચાર્યે તત્વાર્થસારના ચોથા અધ્યાયની ૧૦૧ મી ગાથામાં જુ છે, એટલે કે તે જત પુણ્યાસવ છે એમ જણાવ્યું છે ગાથા ૧૦૩ માં જુ છે-સંસારમાર્ગમાં પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે ભેદ છે, પણ ત્યારપછી ગાથા ૧૦૪ માં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે-મોક્ષમાર્ગના પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે ભેદ (વિશેષ, છુટાપટ્ટુ) નથી કેમકે તે બન્ને સંસારનું ઘરણું છે-આ પ્રમાણે જણાવીને આસવ અધિકાર પૂરો થયો છે

૮. પ્રશ્ન.-જત તો ત્યાગ છે, જો ત્યાગને પુણ્યાસવ કહેશે. પણ ધર્મ નહિ કહો તો ત્યાગનો ત્યાગ તે ધર્મ કેમ થઈ શકે ?

ઉત્તર.-૧) જત તે શુભભાવ છે, શુભભાવનો ત્યાગ બે પ્રકારે થાય છે-એક તો શુભને છોડીને અશુભમાં જવું તે, આ પ્રકારનો ત્યાગ તો જીવ અનાદિથી કરતો આવ્યો છે, પણ આ ત્યાગ તે ધર્મ નથી પણ પાપ છે બીજો પ્રકાર એ છે કે-સમ્યક્જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધતા પ્રગટ કરતા શુભનો ત્યાગ થાય છે, આ ત્યાગ તે ધર્મ છે તેથી

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો મતરૂપ શુભભાવનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનમા સ્થિરતા કરે છે, એ સ્થિરતા તે જ ચારિત્રધર્મ છે આ રીતે, જેટલે અશે વીતરાગચારિત્ર વધે તેટલે અશે મતનો ત્યાગ યાય છે

(૨) એ ધ્યાનમા રાખવું કે-મતમા શુભ-અશુભ બનેનો ત્યાગ નથી પરંતુ મતમા અશુભભાવનો ત્યાગ અને શુભભાવનું પ્રહણ છે જેટલે કે મત તે રાગ છે, અને અમત તેમજ મત (અશુભ તેમજ શુભ) બનેનો ત્યાગ તે વીતરાગતા કિ શુભ-અશુભ બનેનો ત્યાગ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રપૂર્વક જ હોઈ શકે

(૩) 'ત્યાગ' તો નાસ્તિવાચક છે, યથાર્થ નાસ્તિ ત્યારે કહેવાય કે જો તે અસ્તિસહિત હોય હવે જો મતને ત્યાગ કહીએ તો તે ત્યાગરૂપ નાસ્તિ થતા આત્મામા અસ્તિરૂપે શું થયું ? વીતરાગતા તો સમ્યક્ચારિત્ર વડે પ્રગટે છે અને મત તો આમ્ર છે-એમ આ અધિકારમા જણાવ્યું છે, તેથી મત તે ખરો ત્યાગ નથી, પણ જેટલા અશે વીતરાગતા પ્રગટી તેટલો ખરો ત્યાગ છે કેમ કે જ્યાં જેટલે અશે વીતરાગતા હોય ત્યાં તેટલા અશે સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રગટ્યું હોય છે, અને તેમા શુભ-અશુભ બનેનો (અર્થાત્ મત-અમત બનેનો) ત્યાગ હોય છે

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષગાત્રની ગુજરાતી ટીકામા
સાતમો અધ્યાય પૂરો થયો

મોક્ષશાસ્ત્ર—શુભવાતી ટીકા

અધ્યાય આ ૪ મો

—: ભૂમિકા :—

પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા કહ્યું કે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે બીજા સૂત્રમા કહ્યું કે તત્ત્વાર્થ-અજ્ઞાન તે સમ્યક્દર્શન છે, ત્યારપછી ચોથા સૂત્રમા સાત તત્ત્વોના નામ જણાવ્યા, તેમાથી જીવ, અજીવ અને આસ્રવ એ ત્રણ તત્ત્વોનું વર્ણન સાત અધ્યાય સુધીમા કહ્યું આસ્રવ પછી બધાત્ત્વ આવે છે, તેથી આચાર્યદેવ આ અધ્યાયમા બધાત્ત્વનું વર્ણન કરે છે

બધના બે પ્રકાર છે—ભાવબધ અને દ્રવ્યબધ આ અધ્યાયના પહેલા બે સૂત્રોમા જીવના ભાવબધનું અને તે ભાવબધનું નિમિત્ત પામીને થતા દ્રવ્યબધના બધનું વર્ણન કર્યું છે ત્યારપછીના સૂત્રોમા દ્રવ્યબધના પ્રકાર, તેની સ્થિતિ અને તે દ્વારે છૂટે એ વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે

બધનાં કારણો

મિથ્યાદર્શનાઽવિરતિપ્રમાદકષાયયોગા વંધહેતવઃ ॥૧॥

અર્થ—[મિથ્યાદર્શન અવિરતિ પ્રમાદ કષાય યોગા] મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ—એ પાંચ [વંધહેતવ] બધના કારણો છે

ટીકા

૧ આ મૂલ ઘટ્ટ ઉપયોગી છે. સગાર ન દાખો કે તે 'આ

૪ બાધના પાંચ કારણો કહ્યા તેમાં અતરંગ ભાવોની ઝોળખાણ કરવી જોઈએ

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગના ભેદોને છુવ બાદરૂપથી જાણે પણ અતરંગમાં એ ભાવોની જાતને ઝોળખે નહિ તો મિથ્યાત્વ ટળે નહિ અન્ય કુદેવાદિના સેવનરૂપ ગૃહીતમિથ્યાત્વને તો મિથ્યાત્વ તરીકે જાણે પણ અનાદિ અગૃહીતમિથ્યાત્વ છે તેને ન જાણખે, તેમજ બાહ્ય ત્રસ-સ્થાવરની હિંસાને તથા ઇન્દ્રિય-મનના વિપયોમાં પ્રવૃત્તિ થાય તેને અવિરતિ જાણે પણ હિંમમાં પ્રમાદ પરિણતિ તે મૂળ છે તથા વિપયનેવનમાં અભિલાષા મૂળ છે તેને અવલોકે નહિ, તો ખોટી માન્યતા ટળે નહિ બાહ્યક્રોધ કરવો તેને કપાય જાણે પણ અભિપ્રાયમાં જે રાગ-દેવ રહે છે તે જ મૂળ ક્રોધ છે, જો તેને ન જાણખે તો મિથ્યા માન્યતા ટળે નહિ બાહ્ય ચેષ્ટા થાય તેને યોગ જાણે પણ શક્તિમૂલ (-આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પર્શનરૂપ) યોગને ન જાણે તો મિથ્યા માન્યતા ટળે નહિ માટે તેમના અતરંગ ભાવને ઝોળખીને તે બધી અન્યથા માન્યતા ટાળવી જોઈએ

૫ મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ

(૧) છુવને અનાદિથી મિથ્યાદર્શનરૂપ અવસ્થા છે તમામ કુખનું મૂળ (સંસારની જડ) મિથ્યાદર્શન છે જેવું છુવને શ્રદ્ધાન છે તેવું પદાર્થસ્વરૂપ ન હોય અને જેવું પદાર્થસ્વરૂપ ન હોય તેવું એ માને તેને મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે છુવ પોતાને અને શરીરને એકરૂપ માને છે, શરીર કોઈ વેળા દૂરગ્રા થાય, કોઈ વેળા જાડું થાય, કોઈ વાર નષ્ટ થઈ જાય, કોઈ વાર તરીન ઉપર ત્યારે એ બધી ક્રિયાઓ શરીરાધીન વગર છતાં આ છુવ તેને પોતાને આધીન માની ખેદખિન્ન થાય છે.

દૃષ્ટાન્ત-જેમ કોઈ જગ્યાએ એક ગાંઠો બેઠો હોયો ત્યાં અન્ય ઠેકાણેથી માણસ, ઘોડા અને ધનાદિક આવી ઉતર્યા, તે સર્વેને આ ગાંઠો પોતાના માનવા લાગ્યો, પણ એ બધા પોતપોતાને આધીન

જ્યા મુધી આ સૂત્રનો મર્મ ન સમજે ત્યામુધી એક મહાન ભૂત કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે જાધના પાત્ર કારણોમાથી સૌથી પહેલા મિથ્યાદર્શન ટળે છે અને પછી અવિરતિ વગેરે ટળે છે, છતા પ્રથમ મિથ્યાદર્શનને ટાળ્યા વગર અવિરતિને ટાળવા મથે અને તે હેતુથી તેમણે માનેલા જાળમત વગેરે ગ્રહણ કરે છે તથા બીજાને પણ તેવો ઉપદેશ આપે છે, વળી આ જાળમત વગેરે ગ્રહણ કરવાથી અને તેનું પાલન કરવાથી મિથ્યાદર્શન ટળી જશે—એમ માને છે તે છયોની આ માન્યતા અપૂર્ણપણે જુઠ્ઠી છે એમ આ સૂત્રમા 'મિથ્યાદર્શન' પહેલું જણાવીને સૂચવ્યું છે

૨ આ સૂત્રમા જાધના કારણોના નામ જે ક્રમથી આપ્યા છે તે જ ક્રમથી તે ટળે છે, પરંતુ પહેલું કારણ વિદ્યમાન હોય અને ત્યારપછીનું કારણ ટળી જાય એ રીતે ક્રમભંગ થતો નથી તેમના ટળવાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—(૧) મિથ્યાદર્શન ચોથા શુદ્ધિસ્થાને ટળે છે (૨) અવિરતિ પાંચમા—છઠ્ઠા શુદ્ધિસ્થાને ટળે છે (૩) પ્રમાદ સાતમા શુદ્ધિસ્થાને ટળે છે (૪) કપાય બારમા શુદ્ધિસ્થાને ટળે છે અને (૫) થોજ ચૌદમા શુદ્ધિસ્થાને ટળે છે વસ્તુસ્થિતિનો આ નિયમ નહિ સમજવાથી અજ્ઞાનીઓ પ્રથમ જાળમત અગીઠાર કરે છે અને તેને ધર્મ માને છે, એ ગીતે અધર્મને ધર્મ માનવાના કારણે તેઓને મિથ્યાદર્શન અને અનતાનુબધી કપાયનું પોષણ થાય છે માટે જિજ્ઞાસુઓએ વસ્તુસ્થિતિનો આ નિયમ સમજવાની ખાસ જરૂર છે આ નિયમ સમજીને જોગ ઉપાયો છોડી પ્રથમ મિથ્યાદર્શન ટાળવા માટે સમગ્રદર્શન પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો ચોખ્ખો છે

૩ મિથ્યાત્વાદિ કે જેઓ જાધના કારણો છે તેઓ છવ અને અછવ એમ બે પ્રકારના છે જે મિથ્યાત્વાદિ પરિણામો છવમા થાય છે તેઓ છવ છે, તેને જાવળધ કહેવાય છે, અને જે મિથ્યાત્વાદિ પરિણામો પુરગતમા થાય છે તેઓ અછવ છે, તેને દ્રવ્યજધ કહેવામા આવે છે

(જુઓ શ્રી સમસારજી ગાથા—૮૭-૮૮)

અથવા 'મારા છે,' પણ એ કોઈ પણ પ્રકારથી તેના થતા નથી, માત્ર પોતાની માન્યતાથી જીવ તેને પોતાના માને છે

(૩) મનુષ્યાદિ અવસ્થામા કોઈ વેળા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અથવા ધર્મનું જે અન્યથા દ્રશ્ય સ્વરૂપ હોય તેની તો પ્રતીત કરે છે પણ તેઓનું જે વ્યર્થ સ્વરૂપ છે તેની પ્રતીત કરતો નથી

(૪) જગતની દરેક વસ્તુ અર્થાત્ દરેક દ્રવ્યો પોતપોતાને આધીન પરિણમે છે, પણ આ જીવ તેમ માનતો નથી અને પોતે તેને પરિણમાવી શકે અથવા કોઈ વખતે અર્થે પરિણમાવી શકે-એમ માને છે

ઉપર પ્રમાણે બધી માન્યતા મિથ્યાદષ્ટિની છે પોતાનું અને પરદ્રવ્યોનું જેવું સ્વરૂપ નથી તેવું માનવું તથા જેવું છે તેવું ન માનવું તે વિપરીત અભિપ્રાય હોવાથી મિથ્યાદર્શન છે

(૫) જીવ અનાદિકાળથી અનેક શરીર ધારણ કરે છે, પૂર્વનું છોડી નવીન ધારણ કરે છે, ત્યાં એક તો પોતે આત્મા (જીવ) તથા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુમય શરીર-એ બનેના એક પિંડ બધનરૂપ એ અવસ્થા હોય છે, તેમાં તે સર્વમા 'આ હું છું' એવી અહ-બુદ્ધિ કરે છે જીવ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને પુદ્ગલ પરમાણુઓનો સ્વભાવ વર્ણ-ગંધ-રસ-રૂપશોદિ છે, એ સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ માની 'આ મારા છે' એવી બુદ્ધિ કરે છે હાલવું-ચાલવું ઇત્યાદિ ક્રિયા શરીર કરે છે તેને 'હું કરું છું' એમ જીવ માને છે અનાદિથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તરફ લક્ષ છે તેથી અમૂર્તિક એવો પોતે તો પોતાને ભાસતો નથી અને મૂર્તિક એવું શરીર જ ભારે છે, તેથી અન્યને પોતારૂપ બાણીને જીવ તેમા અહંબુદ્ધિ ધારણ કરે છે પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને પરથી જુદું ન ભાસ્યું એટલે શરીર, જ્ઞાનાદિગુણ, ક્રોધાદિ વિકાર તથા સગાસંજોધીનો, સમુદાય તે સર્વેમા પોતે અહંબુદ્ધિ ધારે છે, વળી પોતાને અને શરીરને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ધનિષ્ઠ સબધ હોવાથી શરીરથી પોતાની સિદ્ધતા વ્યર્થપણે ભાસતી

હોવાથી તેમા ઠોઈ આવે, ઠોઈ જાય, ઠોઈ અનેક અવસ્થાએ પરિ-
ણમે, જેમ સવેની ક્રિયા પોતપોતાને આધીન હોવા છતાં આ
ગાડો તેને પોતાને આધીન માની ખેંદખિત થાય છે

સિદ્ધાન્ત-તેમ આ જીવ જ્યાં શરીર ધાગ્યું કરે ત્યાં ઠોઈ અન્ય
ઠેકાણેથી પુત્ર, ઘોડા, ધનાદિક આપીને સ્વયં માત્ર થાય છે, તે
સવેને આ જીવ પોતાના બને છે, પણ એ જાણ તો પોતપોતાને
આધીન હોવાથી ઠોઈ આવે, ઠોઈ જાય તથા ઠોઈ અનેક અવસ્થાએ
પરિણમે, તે ક્રિયા તેમને આધીન છે, આ જીવને આધીન નથી,
તોપણ તેને પોતાને આધીન માનીને આ જીવ ખેંદખિત થાય છે

(૨) આ જીવ પોતે જેમ છે તેમ પોતાને માનતો નથી પણ
જેમ નથી તેમ માને છે, તે મિથ્યાદર્શન છે પોતે અમૂર્તિક
મહેશોનો પૂજ્ય પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાદિ શુભોનો ધારક અનાદિનિધન વસ્તુરૂપ
છે, તથા મૂર્તિક પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો પિંડ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાદિ શુભો સંહિત
નવીન જ જેનો સંયોગ થયો છે એવા આ શરીરાર્થિ પુદ્ગલ કે જે
પોતાથી પર છે—એ જાનેના સંયોગરૂપ મનુષ્ય, તિર્થંચારિ અનેક
પ્રકારની અવસ્થાઓ થાય છે, તેમા આ મૂલ જીવ પોતાપણુ ધારી
રહ્યો છે, સ્વ-પરનો ભેદ કરી શકતો નથી, જે પયોવમા (૧) જે જ્ઞાનાદિ શુભો છે
તે તો પોતાના શુભો છે, (૨) જે રાજાદિક ભાવો થાય છે તે
વિકારભાવો છે, તથા (૩) જે વર્ણોદિ છે તે પોતાના શુભો નથી
પણુ શરીરાર્થિ પુદ્ગલના શુભો છે અને (૪) શરીરાર્થિમાં પણ
વર્ણોદિ તથા પરમાણુઓનું પલટાવુ થય્યા જુદા જુદા પ્રકારે થાય
■ તે સર્વે પુદ્ગલની અવસ્થાઓ છે, આ જાણને આ જીવ પોતાનું
સ્વરૂપ માને છે, સ્વભાવ અને પરભાવનો વિવેક કરતો નથી, વળી
પોતાથી પ્રત્યક્ષ સિત્ત ધન-કંદુળાદિકનો સંયોગ થાય તો તેઓ
પોતપોતાને આધીન પરિણમે છે, પણ આ જીવને આધીન થઈ
પરિણમતા નથી, છતાં તેમા આ જીવ મમકાર કરે છે, કે 'આ

૭ રાગથી-શુભભાવથી આત્માને લાભ થાય એવી બુદ્ધિ ૮' બહિઃ-
દષ્ટિ ૯ વિપરીત રુચિ ૧૦ વસ્તુસ્વરૂપ ન હોય તેમ માનવું, હોય
તેમ ન માનવું ૧૧ અવિદ્યા ૧૨ પરથી લાભ-ગુણજ્ઞાન થાય એવી
માન્યતા ૧૩ અનાદિઅનંત ચૈતન્યમાત્ર ત્રિજાણી આત્માને ન માનવો
પણ વિકાર જેટલો જ આત્મા માનવો ૧૪ વિપરીત અભિપ્રાય
૧૫ પરસ્પર ૧૬ પર્યાયમૂલક ૧૭ શરીરની ક્રિયા જીવ કરી શકે
એવી માન્યતા ૧૮ પર દ્રવ્યોની વ્યવસ્થા કરનાર તથા તેનો ઠતો,
લોકના, કાતા, હતા જીવને માનવો ૧૯ જીવને જ ન માનવો
૨૦ નિમિત્તાધીનદષ્ટિ ૨૧ પરાશ્રયે લાભ થાય એવી માન્યતા
૨૨ શરીરાશ્રિત ક્રિયાથી લાભ થાય એવી માન્યતા ૨૩. સર્વજ્ઞની
વાણીમા જેવું આત્માનું પૂર્ણસ્વરૂપ કહ્યું છે તેવા સ્વરૂપની અશ્રદ્ધા
૨૪ વ્યવહારનય ખરેખર આદરણીય હોવાની માન્યતા ૨૫ શુભા-
શુભભાવનું સ્વામીત્વ ૨૬ શુભવિકૃત્પથી આત્માને લાભ થાય એવી
માન્યતા ૨૭ વ્યવહારરતનત્રય કરતા કરતા નિશ્ચયરતનત્રય પ્રગટે
એવી માન્યતા ૨૮ શુભ-અશુભમા સંગ્રખાપણું ન માનવું તે અર્થાત્
શુભ સારા અને અશુભ ખરાબ એવી માન્યતા ૨૯ મનુષ્ય અને
તિર્થંચપ્રત્યે મમત્વબુદ્ધિથી કરજી થવી તે

૬ મિથ્યાદર્શનના બે પ્રકાર

(૧) મિથ્યાત્વના બે પ્રકાર છે-અગૃહીતમિથ્યાત્વ અને ગૃહીત-
મિથ્યાત્વ, અગૃહીતમિથ્યાત્વ અનાદિથી ચાલ્યું આવે છે જીવ પર-
દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે કે શુભ વિકૃત્પથી આત્માને લાભ થાય એવી
માન્યતા તે અનાદિનું અગૃહીતમિથ્યાત્વ છે જન્મ થયા પછી પરો-
પદેગના નિમિત્તથી જે અતત્ત્વશ્રદ્ધા જીવ શહેણું કરે છે તે ગૃહીત-
મિથ્યાત્વ કહેવાય છે અગૃહીતમિથ્યાત્વને નિસર્ગજ મિથ્યાત્વ અને
ગૃહીતમિથ્યાત્વને બાહ્ય પ્રાપ્ત મિથ્યાત્વ પણ કહેવામાં આવે છે
જેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય તેને તો અગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય જ

અગૃહીતમિથ્યાત્વ—શુભવિકૃત્પથી આત્માને લાભ થાય એવી
અનાદિથી ચાલી આવતી જીવની માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે, તે કોઈના
શીખવવાથી થયું નથી માટે અગૃહીત છે

નથી (આત્માના સ્થાનનું ચલન યતુ હોય ત્યારે શરીરનું સ્થાન પણ ચલનરૂપ હોય જ—તેથી ઘનિષ્ટ સળધ કહ્યો છે)

(૬) પોતાનો સ્વભાવ તો જ્ઞાતાદૃષ્ટ છે છતાં પોતે કેવળ દેખવા બળુવાવાળો તો રહેતો નથી, પણ જે જે પદાર્થોને દેખે-ભણે છે તેમા ઇંદ્ર-અનિદ્રપણુ માને છે, જો ઇંદ્ર-અનિદ્રપણુ માનવું તે મિથ્યા છે કારણ કે કોઈ પણ પર પદાર્થ ઇંદ્ર-અનિદ્રરૂપ નથી પદાર્થોમા જે ઇંદ્ર-અનિદ્રપણુ હોય તો જે પદાર્થ ઇંદ્રરૂપ હોય તે સર્વને ઇંદ્રરૂપ જ થાય તથા જે પદાર્થ અનિદ્રરૂપ હોય તે સર્વને અનિદ્રરૂપ જ થાય, પણ જોમ તો યતુ નથી માત્ર જો પોતે જ વ્યવસ્થા કરીને તેને ઇંદ્ર-અનિદ્રરૂપ માને છે, જો માન્યતા ભૂલી છે-કલ્પિત છે

(૭) જો કોઈ પદાર્થના સદ્ભાવ તથા કોઈના અભાવને ઇંદ્ર છે પણ તેનો સદ્ભાવ કે અભાવ આ જીવનો કયો થતો નથી, કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્યદ્રવ્યનું કે તેની પધોયનું કતો છે જ નહિ, પણ સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વરૂપે પોતાથી જ પરિણમે છે

(૮) રાગાદિ ભાવો વડે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તો સર્વ દ્રવ્યોને અન્ય પ્રકારે પરિણુભાવવા ઇંદ્ર છે પણ તે સર્વ દ્રવ્યો જીવની ઇંદ્રીને આધીન પરિણુમતા નથી, તેથી તેને આકુળતા થાય છે જે સર્વ કાર્ય જીવની ઇંદ્રાનુસાર જ થાય, અન્યથા ન થાય તો જ નિરાકુળતા રહે, પણ જોમ તો યતુ થકતુ જ નથી, કારણ કે કોઈ દ્રવ્યનું પરિણુમન કોઈ દ્રવ્યને આધીન નથી માટે જીવને રાગાદિ ભાવ દ્વર થાય તો જ નિરાકુળતા થાય છે—જોમ ન માનતા, પોતે પર દ્રવ્યનો કતો, લોકતા, હાતા, હતાં આદિ છે અને પરદ્રવ્યથી પોતાને લાભ-નુકસાન થાય છે—જોમ માનવું તે મિથ્યા છે

(૯) મિથ્યાદર્શનની દ્વંદ્વ વ્યાખ્યાઓ-

૧ સ્વ-પર જોક્તદર્શન ૨ પરની કર્તૃત્વબુદ્ધિ ૩ પધોયબુદ્ધિ
૪ અપહાર-વિમુદ્ધ ૫ અતત્ત્વ શ્રદ્ધા ૬ પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણ

(૧) એકાંત મિથ્યાત્વ—પદાર્થનું સ્વરૂપ અનેકાતમય (અનેક ધર્મોવાળું) હોવા છતાં તેને સર્વથા એક જ ધર્મવાળો માનવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે જેમ કે જીવને સર્વથા ક્ષણિક અથવા સર્વથા નિત્ય માનવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે

(૨) સંશય મિથ્યાત્વ—આત્મા ચોતાના કાર્યનો કર્તા થતો હશે કે પર વસ્તુના કાર્યનો કર્તા થતો હશે ? એ વગેરે પ્રકારે સંશય રહેવો તે સંશય મિથ્યાત્વ છે

(૩) વિપરીત મિથ્યાત્વ—સત્ય અને નિર્જય માનવા, મિથ્યા-દષ્ટિ સાધુને સાચા શુરુ માનવા, કેવળીના સ્વરૂપને વિપરીતપણે માનવું ઇત્યાદિ પ્રકારે બિધી રચિ તે વિપરીત મિથ્યાત્વ છે

(૪) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—જ્યા હિત-અહિતનો કાંઈ પણ વિવેક ન હોય, કે કાંઈ પણ પરિક્ષા કર્યા વગર ધર્મની શ્રદ્ધા કરવી તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે જેમ કે પશુવધમા ધર્મ માનવો તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે

(૫) વિનય મિથ્યાત્વ—સમસ્ત હેવને તથા સમસ્ત ધર્મ-મતોને સરખા માનવા તે વિનય મિથ્યાત્વ છે

૮ શુદ્ધીતમિથ્યાત્વના પાંચ ભેદોનો વિરોધ બુદ્ધાસો

(૧) એકાંત મિથ્યાત્વ—વસ્તુને સર્વથા અસ્તિરૂપ, સર્વથા નાસ્તિરૂપ, સર્વથા એકરૂપ, સર્વથા અનેકરૂપ, સર્વથા નિત્ય, સર્વથા અનિત્ય, શુણ્ણ-પર્યોયોથી સર્વથા અભિન્ન, શુણ્ણ-પર્યોયોથી સર્વથા ભિન્ન ઇત્યાદિ સ્વરૂપે માનવી તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે વળી, કાળ જ જાણું કરે છે, કાળ જ જાણાનો નાશ કરે છે, કાળ જ ફળ, ફલ વગેરેને ઉપજાવે છે, કાળ જ સંયોગ-વિયોગ કરાવે છે, કાળ જ ધર્મ પમાડે છે-ઇત્યાદિ માન્યતા બુદ્ધી છે, તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે દરેક વસ્તુ ચોતે ચોતાના કારણે ચોતાની પર્ચોપ ધારણ કરે છે, તે જ તે વસ્તુનો સ્વકાળ છે અને તે વખતે પતતી દાળદ્રવ્યની પર્ચોપ (સમય) તે નિમિત્ત છે, આમ સમજવું તે યથાર્થ સમજણ છે અને તે વડે એકાંત મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે

ગૃહીતમિથ્યાત્વ—ખોટા દેવ, ખોટા શુર અને ખોટા શાસ્ત્રોની શ્રદ્ધા તે ગૃહીતમિથ્યાત્વ છે.

(૨) પ્રશ્ન—જીવ જે કૃણમા જન્મ્યો હોય તે કૃણમા માનવામાં આવતા દેવ, શુર, શાસ્ત્ર સાચા હોય અને જીવ તેને ઓપદ્રષ્ટિએ સાચા માનતો હોય તો તેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ ટળ્યું છે કે નહિ ?

ઉત્તર—ના, તેને પણ ગૃહીતમિથ્યાત્વ છે, કેમ કે સાચા દેવ, સાચા શુર અને સાચા શાસ્ત્રોનું સ્વરૂપ શું છે તથા કુદેવ, કુશુર, કુશાસ્ત્રમા શું દોષો હોય તેનો સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચાર કરીને જ્યાં પ્રત્યેકી તેના શુભ (merits) અનેદોષ (demerits) નો વચાર્થ નિર્ણય ન કર્યો હોય ત્યાં સુધી જીવને ગૃહીતમિથ્યાત્વ છે અને તે સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવનો ખરો અનુયાયી નથી

(૩) પ્રશ્ન—આ જીવે પૂર્વે કોઈ વાર ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડ્યું હશે કે નહિ ?

ઉત્તર—હા, જીવે પૂર્વે અનતવાર ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડ્યું અને દ્રવ્યલિંગી શુનિ થઈ નિરતિચાર મહામત પાળ્યા, પરંતુ અગૃહીત મિથ્યાત્વ છોડ્યું નહિ તેથી સમાર ઉભો રહ્યો, દરી પાછું ગૃહીત મિથ્યાત્વ અગોઠાર કર્યું નિર્મલદશાપૂર્વક પચ મહામત તથા અઠ્ઠાવીસ મૂળશુદ્ધાદિના શુભવિકલ્પ તે દ્રવ્યલિંગ છે, ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડ્યા વગર જીવ દ્રવ્યલિંગી થઈ શકે નહિ અને દ્રવ્યલિંગ વગર નિરતિચાર મહામત હોઈ શકે નહિ દ્રવ્યલિંગીના નિરતિચાર મહામતને પણ વીતરાગ ભગવાને જાળવત અને અસંશય કહ્યા છે, કેમ કે તેને અગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડ્યું નથી

૭

ગૃહીતમિથ્યાત્વના લેહ

ગૃહીતમિથ્યાત્વના પાંચ લેહ છે—(૧) એકાત મિથ્યાત્વ, (૨) સશય નિરતિચાર, (૩) નિમિષ મિથ્યાત્વ, (૪) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ, અને (૫) વિપરીત મિથ્યાત્વ તે દરેકની વ્યાખ્યા પ્રેરે ગુલગ છે

(૧) એકાંત મિથ્યાત્વ—પદાર્થનું સ્વરૂપ અનેકાંતમય (અનેક મર્મોવાળું) હોવા છતાં તેને સર્વથા એક જ ધર્મવાળો માનવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે જેમ કે જીવને સર્વથા ક્ષણિક અથવા સર્વથા નિત્ય માનવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે

(૨) સશય મિથ્યાત્વ—આત્મા ચોતાના કાર્યનો કર્તા થતો હશે કે પર વસ્તુના કાર્યનો કર્તા થતો હશે ? એ વગેરે પ્રકારે સશય રહેવો તે સશય મિથ્યાત્વ છે

(૩) વિપરીત મિથ્યાત્વ—સમયને નિર્જય માનવા, મિથ્યા-દ્રષ્ટિ સાધુને સાચા શુરુ માનવા, દેવળીના અવરૂપને વિપરીતપણે માનવું ઇત્યાદિ પ્રકારે જીધી રુચિ તે વિપરીત મિથ્યાત્વ છે

(૪) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—જ્યાં હિત-અહિતનો કાઈ પણ વિવેક ન હોય, કે કાઈ પણ પરિક્ષા કર્યા વગર ધર્મની શ્રદ્ધા કરવી તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે જેમ કે પશુવધમાં ધર્મ માનવો તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે

(૫) વિનય મિથ્યાત્વ—સમસ્ત દેવને તથા સમસ્ત ધર્મ-મતોને સરખા માનવા તે વિનય મિથ્યાત્વ છે

૮ ગૃહીતમિથ્યાત્વના પાંચ ભેદોનો વિશેષ ખુલાસો

(૧) એકાંત મિથ્યાત્વ—વસ્તુને સર્વથા અસ્મિન્નરૂપ, સર્વથા નાસ્મિન્નરૂપ, સર્વથા એકરૂપ, સર્વથા અનેકરૂપ, સર્વથા નિત્ય, સર્વથા અનિત્ય, શુભ-પર્યોયોથી સર્વથા અભિન્ન, શુભ-પર્યોયોથી સર્વથા ભિન્ન ઇત્યાદિ સ્વરૂપે માનવી તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે વળી, કાળ જ બધું કરે છે, કાળ જ બધાનો નાશ કરે છે, કાળ જ રૂળ, ફૂલ વગેરેને ઉપજાવે છે, કાળ જ સંયોગ-વિયોગ કરાવે છે, કાળ જ ધર્મ પમાડે છે-ઇત્યાદિ માન્યતા બુદ્ધી છે, તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે હરેક વસ્તુ પોતે ચોતાના કારણે ચોતાની પર્યોય ધારણ કરે છે, તે જ તે વસ્તુનો સ્વકાળ છે અને તે વખતે વર્તતી કાળદ્રવ્યની પર્યોય (સમય) તે નિમિત્ત છે, આમ-અમજનું તે યથાર્થ અમજનું છે અને તે વડે એકાંત મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે

કોઈ કહે છે કે-આત્મા તો અજ્ઞાની છે, આ મા અનાય છે, આત્માના સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, લાભ-અલાભ, જ્ઞાનીપણ, પાપીપણ, ધર્મીપણ, સ્વર્ગગમન, નરકગમન ઇત્યાદિ બધું ઈશ્વર કરે છે, સસારના કર્તા ઈશ્વર છે, હર્તા પણ ઈશ્વર છે, ઈશ્વરથી જ સમારની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય છે, -ઈત્યાદિ પ્રકારે ઈશ્વરજીવનની કંપના કહે છે તે મિથ્યા છે ઈશ્વરપણુ તો આત્માની સંપૂર્ણ શુદ્ધ (સિદ્ધ) અવસ્થા છે આત્મા નિજસ્વભાવે જ્ઞાની છે પણ પોતાના સ્વરૂપની અનાદિથી જોડી માન્યતાના કારણે વર્ણ્યમા અજ્ઞાનીપણુ, ક્રૂષ્ણ, જીવન, મરણ, લાભ, અલાભ, પાપીપણુ વગેરે પોતે પ્રાપ્ત કરે છે, અને ત્યારે પોતે પોતાના સ્વરૂપની જોડી માન્યતા ટાળે ત્યારે પોતે જ જ્ઞાની, ધર્મી થાય છે, ઈશ્વર (સિદ્ધ) તો તેના જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા ॥

(૨) વિપરીત મિથ્યાત્વ—૧-ઓના રાગી, રોટલા ખાનાર, પાણી પીનાર, માદા ઘનાર, મદવાડ થતા હવા લેનાર ઇત્યાદિ કોષ સંહિત જીવને પરમાત્મા કે દેવજ્ઞાની માનવા, ૨-સતિ સ્ત્રીને પાત્ર ભરથારવાળી માનવી, ૩-ગૃહસ્થ-શામા દેવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી, ૪-દેવજ્ઞાની ભગવાન હસ્થ જીવની વૈયાવસ્થા કરે એમ માનવું, ૫-છટ્ટા શુભસ્થાન ઉપર પણ વધવદકભાવ હોય અને દેવની ભગવાનને હસ્થશુભ પ્રત્યે, ચતુર્વિધ સદ્ધ અર્થોત્ત તીર્થ પ્રત્યે કે બીજાં દેવની પ્રત્યે વધવદકભાવ હોય એમ માનવું, ૬-વસ્ત્રોને પરિગ્રહ તરીકે ન ગણવા અર્થોત્ત વસ્ત્ર સંહિત કોવા છતાં અપરિગ્રહી-પણુ માનવું, ૭-વસ્ત્રવડે આત્માનું સાધન વધારે યથા શકે એવી બધી માન્યતાઓ તે વિપરીત મિથ્યાત્વ ॥

૮-સમ્યગ્-ચિંતન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં અને પછી છટ્ટા શુભસ્થાન સુધી જે શુભભાવો થાય છે તે શુભભાવમા જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી વ્યક્તિઓને જુદા જુદા પદાર્થો નિમિત્ત હોય છે, કેમ કે શુભભાવ તે વિદ્યાર છે અને વિદ્યારને પરાવલગન હોય ॥ કેટલાક જીવોને શુભરાગ વખતે વીતરાગદેવની તદાકાર પ્રતિમાના દર્શન-પૂજનાદિ નિમિત્તરૂપે હોય છે વીતરાગી પ્રતિમાના દર્શન-પૂજન તે

પણ રાગ છે, પરંતુ કોઈ પણ જીવને શુભરાગ વળતે વીતરાગી પ્રતિમાના દર્શન-પૂજનાદિનું નિમિત્ત ન જ હોય એમ માનવું તે શુભભાવના સ્વરૂપની વિપરીત માન્યતા હોવાથી વિપરીત મિથ્યાત્વ છે

૬-વીતરાગી પ્રતિમાના દર્શન-પૂજનાદિના શુભરાગને ધર્માનુરાગ કહેવામા આવે છે, ધર્મ તો નિગવલ્લબી છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલબનથી છૂટીને સ્વભાવનો આશ્રય કરે ત્યાં ધર્મ પ્રગટે છે, જો તે શુભરાગને ધર્મ માને તો તે શુભભાવના સ્વરૂપની વિપરીત માન્યતા હોવાથી વિપરીત મિથ્યાત્વ છે

છઠ્ઠા અધ્યાયના તેરમા સૂત્રની ટીકામા અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેનો સમાવેશ વિપરીત મિથ્યાત્વમા થાય છે

(જુઓ અ ૬ સૂ ૧૩ ની ટીકા પાનુ-૫૩૩ થી ૫૪૨)

(૩) સંશય મિથ્યાત્વ—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, તે જ સાચો મોક્ષમાર્ગ હશે કે અન્ય સમસ્ત મતોમા જુદા જુદા માર્ગ પ્રત્યક્ષ છે તે માર્ગ સાચો હશે? તેમના વચનમા પરસ્પર વિરુદ્ધતા છે અને કોઈ પ્રત્યક્ષ જાણવાવાળા સર્વજ્ઞ નથી, શાસ્ત્રો પરસ્પર એકત્રીજીને મળતાં નથી તેથી કોઈ નિશ્ચય નિર્ણય થઈ શકતો નથી,—ઇત્યાદિ પ્રકારનો અભિપ્રાય તે સંશય મિથ્યાત્વ છે

(૪) વિનય મિથ્યાત્વ—૧-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ-સંયમ-ધ્યાનાદિ વગર માત્ર ગુરુ પૂજનોદિકે વિનયથી જ સુકિત થશે એમ માનવું તે, ૨-સર્વ દેવ, સર્વ શાસ્ત્ર, સમસ્ત મત તથા સમસ્ત વેવધારકોને સમાન માનીને તે બધાયનો વિનય કરવો તે અને ૩-વિનય માત્રથી જ મોતીનું કલ્યાણ થઈ જશે એમ માનવું તે વિનય મિથ્યાત્વ છે. ૪-સંસારમા જેટલા દેવો પૂજાય છે અને જેટલા શાસ્ત્રો કે દર્શનો પ્રચલિત છે તે બધાય સુખદાયી છે, તેમનામા ભેદ નથી, તે બધાથી સુકિત (અર્થાત્ આત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ) થઈ શકે છે એવી માન્યતા તે વિનય મિથ્યાત્વ છે અને તે માન્યતાવાળા જીવો વૈનયિક મિથ્યાદષ્ટિ છે

શુભ્રહ્મણી અપેક્ષાથી અનેક ધર્મમા પ્રવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ મેત-અસત્નો વિવેક કર્યો વગર સાચા તથા ખોટા બધા ધર્મોને સમાનપણે જાણીને તેનું સેવન કરવું તેમા અજ્ઞાનની મુખ્યતા નથી પણ વિનયના અતિરેકની મુખ્યતા છે તેથી તેને વિનય મિથ્યાત્વ કહેવામા આવે છે

(૫) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—૧-સ્વર્ગ, નરક, સુકિત કેાણે હીઠા ? ૨-સ્વર્ગના સમાચાર કેાને આપ્યા ? બધા ધર્મશાસ્ત્ર જુકા છે, કેાઈ સાચું જ્ઞાન બતાવી શકતા નથી, ૩-પુણ્ય-પાપ ક્યા લાગે અથવા પુણ્ય-પાપ કાઈ છે જ નહિ, ૪-પરલોકને કેાણે જાણ્યો ? ૫ પરલોકના સમાચાર-પત્ર કે તાર કેાઈને આપ્યા ? ૫-સ્વર્ગ, નરક ઇત્યાદિ બધું કહેવામાત્ર છે, સ્વર્ગ-નરક તો અહીં જ છે, અહીં મુખ લોગવે તે સ્વર્ગ, દુખ લોગવે તે નરક, ૬-હિંસાને પાપ કહે છે તથા હયાને પુણ્ય કહે છે તે કહેવામાત્ર છે, કેાઈ ઠેકાણુ હિંસારહિત નથી, સર્વમા હિંમા છે, ક્યાવ પગ મૂકવાનું ઠેકાણુ નથી, જમીન પવિત્ર છે તે પગ મૂકવા આવે છે, ૭-આ ભક્ત્ય અને આ અભક્ત્ય—એવો વિચાર પણ નિરર્થક છે, એકે દ્રિય વૃક્ષ તથા અજ્ઞ વગેરે ભક્ષણ કરવામા અને માસભક્ષણ કરવામા તફાવત નવો, તે બનેમા જીવહિંસા સમાન છે, ૮-જીવને જીવને જ આહાર ભગવાને બતાવ્યો છે અથવા જગતની બધી વસ્તુઓ આર્વા લોભવવા માટે જ છે ઇત્યાદિ—આ બધા અભિપ્રાયો અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે

૯ હવે પ્રમાણે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ જાણીને, સર્વ જીવોએ ગૃહીત તથા અગૃહીત મિથ્યાત્વ-છોડવું જોઈએ સર્વ પ્રકારનાં બધાં મૂળકારણ મિથ્યાત્વ છે, અને તે જ સૌથી પહેલાં ટળે છે. મિથ્યાત્વ ટળ્યા વગર અન્ય બધાં કારણો (અવિરતિ આદિ) પણ ટળતા નથી, માટે સૌથી પહેલાં મિથ્યાત્વ ટાળવું જોઈએ

૧૦ અવિરતિનુ સ્વરૂપ

પાત્ર દ્વિત્રિયો તત્વા મનના વિષયો અને પાત્ર સ્થાવર તથા એક ત્રસની હિંસા એ બાર પ્રકારના ત્યાગરૂપ ભાવ ન વધા તે બાર પ્રકારની અવિરતિ છે

જેને મિથ્યાત્વ હોય તેને તો અવિરતિ હોય જ છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ દૂદી જવા છતાં તે કેટલોક કાળ રહે છે અવિરતિને અમંયમ પણ કહેવાય છે ' સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યા પછી દેશચારિત્રના બળવડે એકદેશવિરતિ વાય તેને અણુમત કહેવાય છે મિથ્યાત્વ છૂટ્યા પછી તરત અવિરતિનો પૂર્ણ અભાવ વધ જાય અને સાચાં મહામત તથા મુનિવશા પ્રગટ કરે એવા છૂવો તો થોડા વિરલા જ હોય છે

૧૧ પ્રમાદનુ સ્વરૂપ

ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશ ધર્મોમા ઉત્સાહ ન રાખવો તેને સર્વજહેવે પ્રમાદ કહ્યો છે

જેને મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ હોય તેને તો પ્રમાદ હોય જ છે પરંતુ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ ટળ્યા પછી પ્રમાદ તરત ટળી જ જાય એવો નિયમ નથી, તેથી સૂત્રમા ' અવિરતિ પછી પ્રમાદ કહ્યો છે, તે અવિરતિથી જુદો છે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતા જ પ્રમાદ ટાળીને અપ્રમત્તદશા પ્રગટ કરે એવા છૂવો વિરલા જ હોય છે

૧૨ કપાયનુ સ્વરૂપ

કપાયના રૂપ પ્રકાર છે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તે દરેકના અનતાનુબધી આદિ ચાર પ્રકાર-એ ગીતે ૧૬ તથા હાસ્યાદિક ૬ નો કપાય એ બધા કપાય છે, અને તે બધામા આત્મહિંસા કરવાનું સામર્થ્ય છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ, એ ત્રણે અથવા અવિરતિ અને પ્રમાદ એ બે અથવા તો પ્રમાદ જવા હોય ત્યાં તો કપાય અવસ્થા હોય જ છે, પણ એ ત્રણે ટળી જવા છતાં પણ જાય જોઈ શકે છે

૧૩

યોગનુ સ્વરૂપ

યોગનુ સ્વરૂપ છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રની ટીકામા આવી ગયુ છે (જુઓ, પા ૫૦૮) મિથ્યાદષ્ટિથી ઠેક તેરમા શુણ્યસ્થાન સુધી યોગ રહે છે ૧૧, ૧૨ ને ૧૩ માં શુણ્યસ્થાને મિથ્યાત્વાદિ આરનો નાશ થવા છતાં યોગનો સદ્ભાવ રહે છે

કેવળજ્ઞાની ગમનાદિ ક્રિયાગ્રહિત થવા હોય તોપણ તેમને ધણે યોગ છે અને બેઠકદ્રિયાદિ જીવો ગમનાદિ ક્રિયા કરે છે તોપણ તેમને અત્પ યોગ હોય છે એ ઉપરવી સિદ્ધ થાય છે કે યોગ તે બધનુ ગૌણમારણ છે, તે તો પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબધનુ કારણ છે બધનુ મુખ્ય કારણ તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને ક્ષમાય છે અને તે આરમા પણ મર્વોત્કૃષ્ટ કારણ તો મિથ્યાત્વ જ છે મિથ્યાત્વ ટાળ્યા વિના અવિરતિ આદિ બધના કારણો ટળે જ નહિ-એ અબાધિત સિદ્ધાંત છે

૧૪ કયા શુણ્યસ્થાને કયા બધ હોય ?

મિથ્યાદષ્ટિ (શુણ્યસ્થાન-૧) ને પાચે બધ હોય છે, સાસાદન સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ અને નસયત સમ્યગ્દષ્ટિ (શુણ્યસ્થાન ૨-૩-૪) ને મિથ્યાત્વ સિવાયના અવિરતિ આદિ ચારે બધ હોય છે, દેશસમ્યગ્ની (શુણ્યસ્થાન-૫) ને અશે અવિરતિ તથા પ્રમાદાદિ ત્રણે બધ હોય છે, પ્રમત્તસમ્યગ્ની (શુણ્યસ્થાન-૬) ને મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ સિવાયના પ્રમાદાદિ ત્રણે બધ હોય છે, અપ્રમત્ત સમ્યગ્ની (શુણ્યસ્થાન ૭ થી ૧૦ સુધી) કપાય અને યોગ એ જ બધ હોય છે ૧૧-૧૨ ને ૧૩ માં શુણ્યસ્થાને એક માત્ર યોગનો સદ્ભાવ છે અને ચૌદમા શુણ્યસ્થાને એકે પ્રકારનો બધ નથી, તે અબધ છે અને ત્યાં સર્વજ્ઞ સવર છે

૧૫.

મહાપાપ

પ્રશ્ન—જીવને સૌથી મહાન પાપ કયુ ?

ઉત્તર—મિથ્યાત્વ એક જ મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં અન્ય સર્વે પાપોનો સદ્ભાવ છે, મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી

૧૬

આ મુનનો મિથ્યાત્વ

આત્મમ્બરુપની જોગખાત્રવટે મિથ્યાત્વ ટાળતાં તેની સાથે જનતાનુગ્રહી દયાયને તેમ જ જોગતાલીય પ્રકૃતિજોના બંધને અભાવ થાય છે, તમા ભાગીના જોની સ્થિતિ ઉદ્વૃથત દોડાદોડી જ્ઞાનરંગી વદી જાય છે, અને છુવ યોગ જ કાળમા મોક્ષપદને પામે છે. મ'સાગ્નુ મૂળ મિથ્યાત્વ છે અને મિથ્યાત્વનો અભાવ ક્યાં તિવાય અન્ય અનેક ઉપાય દેવા છતાં મોક્ષ કે મોક્ષમાર્ગ થને નથી માટે જોગી પહેલાં યથાર્થ ઉપાયોવટે સર્વ પ્રકારથી ઉદયમ કી એ મિથ્યાત્વનો સર્વથા નાશ કરવો યોગ્ય છે ॥૧॥

બંધનુ લક્ષણ

સક્રિયાયત્નાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્પુદ્ગલાનાદત્તે
સવંધઃ ॥૨॥

અર્થ - {જીવ સક્રિયાયત્ના} છુવ દ્વાય સક્રિય જોવાથી {કર્મણો યોગ્યા} કાર્મને યોગ્ય {પુદ્ગલા} પુદ્ગલ પરમાણુજોનુ {આદત્તે} ધરણુ કરે છે {સ વંધ} તે બંધ છે.

ટીકા

૧. આખા જોગમા કાર્મણુવર્તવારૂપ પુદ્ગલો જવાં છે. ત્યારે છુવ દ્વાય કરે ત્યારે તે દ્વાયનુ નિમિત્ત પામીને કાર્મણુવર્તવારૂપને કાર્મણુપે પરિવર્તે છે અને છુવની સાથે સંબંધ પામે છે, તેને બંધ કહેવામાં આવે છે. જલો છુવ અને પુદ્ગલના જોગ દ્વાય-જ્ઞાનરૂપ સંબંધને બંધ કહ્યો છે બંધ થવાથી છુવ અને કાર્મણુ વચ્ચે કોઈ કંઈ જન્યા નથી, તેમ જ તે બે જોગ થઈને કોઈ કંઈ કંઈ નથી જોડેલો છુવ અને કાર્મણુ જોગ થઈને જ્ઞાતમાર્મા વિચાર કરતા નથી તેમજ છુવ અને કાર્મણુ વચ્ચે પુદ્ગલ કાર્મણુ વિચાર કરતા નથી. કાર્મણુ કોઈ કોઈ છુવમા વિચાર કરવો નથી, છુવ

ઝોમા વિકાર કરેના નથી, પણ જને સ્વતંત્રપણે પોતપોતાની પર્યાયના કર્તા છે ત્યારે જીવ પોતાની વિકાસી અવસ્થા કરે ત્યારે જીવના ઝોમાના વિપાકને 'કલ્પ' કહેવામા આવે છે, અને જો જીવ વિકાસી અવસ્થા ન કરે તો તેને મોહકર્મની નિર્જા યર્જ-એમ કહેવામા આવે છે પરંતુ વગર જીવમા વિકાર થાય નહિ, જીવ ત્યારે પરલક્ષે પોતાની અવસ્થામા વિકારભાવ કરે ત્યારે તે ભાવ અનુસાર નવા કર્મો જાણાય છે—આટલો જીવ પુરુષલક્ષનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબધ છે, તે આ સૂત્ર બતાવે છે

૨ જીવ અને પુરુષલક્ષનો જે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબધ છે તે નિકાળી દ્રવ્યમા નથી પણ માત્ર એક સમયની અવસ્થા પુરતો છે જીવમા કદી જે સમયનો વિકાર લેશે એવો નથી તેથી તેનો કર્મ સાથેનો સંબધ પણ જે સમયનો નથી

અર્થ—જો તે સંબધ એક જ સમય પુરતો છે તો જીવ સાથે લાગી રિયતિવાળા કર્મનો સંબધ કેમ બતાવ્યો છે ?

ઉત્તર—ત્યા પણ સંબધ તો વર્તમાન એક સમય પુરતો જ છે, પરંતુ જીવ જો વિભાવ પ્રત્યેનો જ પુરુષાર્થ આપુ શકશે અને જો સમ્યક્કર્મનાદિરૂપ સત્ય પુરુષાર્થ નહિ કરે તો તેનો કર્મ સાથેનો સંબધ કયા સુધી રહેશે તે જણાવુ છે

૩ આ સૂત્રમા સ્વપાવચ્ચાત્ શબ્દ છે તે જીવ અને કર્મ બંનેને (અર્થાત્ કપાયરૂપ ભાવ અને કપાયરૂપ કર્મ જો બંનેને) લાગુ પડી શકે છે, અને જો પમાલે લાગુ પાડતા તેમાથી નીચેના નિયમો નીકળે છે

(૧) અનાદિથી જીવ કદી પણ શુદ્ધ થયો નથી પણ કપાયરહિત જ છે અને તેવી જીવ અને કર્મનો સંબધ અનાદિથી છે

(૨) કપાયભાવવાળો જીવ કપાય-કર્મના નિમિત્ત નવો જન્મ કરે છે

(૩) કથાય-કર્મને મોક્ષકર્મ કહેવાય છે, આઠ કર્મોમાની તે એક જ કર્મ જમનું નિમિત્ત થાય છે

(૪) પહેલા સૂત્રમા જમના જે પાત્ર કાગળો જણાવ્યા છે તેમાથી પહેલા ચારનો સમાવેશ અહીં કહેલા કથાય શબ્દમા થઈ જાય છે

(૫) અહીં છવ સાથે કર્મનો જમ થવાનું બંધુ છે, તે કર્મ પુદ્ગલો છે એમ જતાવવા માટે સૂત્રમા પુદ્ગલ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી 'કર્મ' આત્માનો અદૃષ્ટ ગુણ છે 'એવી કેટલાક છવેની જે માન્યતા છે તે દૂર થાય છે

૪ 'સકપાયત્વાત્'-અહીં પાત્રમી વિભક્તિ લગાડવાનો હેતુ એવો છે કે જેવો તીવ્ર, મધ્યમ કે મદ્દ કથાય છવ કરે તે મુજબ જ કર્મોમા સ્થિતિ અને અનુભાગજમ થાય છે

૫. કર્મના નિમિત્તે છવ સકપાય થાય છે એટલે કે જે છવની અવસ્થામા વિકારી થવાયોગ્ય લાયકાત હોય તેને કર્મનું નિમિત્ત હાજર હોય છે અને જે છવને કર્મનો સજમ ન હોય તે છવની પોતાની લાયકાત પણ સકપાયરૂપ થવાની હોતી નથી એ ધ્યાન રાખવું કે સામે કર્મ ઉદય હોય માટે છવને કથાય કરવો જ પડે એમ નથી, કર્મ હાજર હોવા છતાં છવ પોતે જો સ્વલક્ષ્માં ટકીને કથાયરૂપે ન પરિણમે તો તે કર્મોને જમનું નિમિત્ત કહેવાતું નથી

૬ છવને કર્મ સાથે જે સજમ છે તે પ્રવાહે અનાદિથી આવ્યો આવે છે, પણ તે એક જ સમય પુરતો છે ફરેન સમયે પોતાની યોગ્યતાથી છવ નવો નવો વિકાર કરે છે તેથી તે સજમ આહુ રહે છે પણ જરૂ કર્મો છવને વિકાર કરાવતા નથી છવ પોતાની યોગ્યતાથી વિકાર કરે તો થાય અને ન કરે તો ન થાય જેમ ઘણા કાળથી જિનુ થયેલું પાણી ઘણુના ઠરી જાય છે તેમ અનાદિથી વિકાર આવ્યો આવતો હોવા છતાં, વિકારની યોગ્યતા એક જ સમય પુરતી હોવાથી સ્વભાવના લક્ષે તે ટૂંકી, ચૂકે છે વિકાર ટળતા કર્મ સાથેનો સજમ પણ ટળે છે

૭ પ્રશ્ન.-આત્મા તો અમૃતિંક છે, હાય-પગ વગરનો છે, અને કમો તો મૃતિંક છે, તો તે કમોને ક' રીતે ગ્રહણ કરે ?

ઉત્તર.-ખરેખર એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરી શકતું નથી તેથી અહીં જે 'ગ્રહણ' કરવાનું કહ્યું છે તે ઉપચારથી કહ્યું છે એમ સમજવું જીવને અનાદિથી કર્મપુદ્ગલો સાથે સંબંધ છે અને જીવના વિકારનું નિમિત્ત પાત્રીને સમયે મમયે જીવના ઠમો સાથે નવા કર્મો રૂઢરૂપ થાય છે-એટલો મંબ બતાવવા માટે જા ઉપચાર કયો છે, ખરેખર જીવ સાથે કર્મપુદ્ગલો બધાતા નથી પણ જીવના કર્મપુદ્ગલો સાથે નવા કર્મપુદ્ગલોનો બંધ થાય છે, પરંતુ જીવના વિકારની યોગ્યતા છે અને તે વિકારનું નિમિત્ત પાત્રીને નવા કર્મપુદ્ગલો બધાય છે માટે ઉપચારથી જીવને કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કહ્યું છે

૮ જગતમા ઘણા પ્રકારના 'બંધ' હોય છે જેમ કે-શુભશુભી બંધ વગેરે તે બધા પ્રકારના બંધથી આ બંધ જુદો છે એમ બતાવવા માટે આ સૂત્રમા બંધ પહેલા 'સ' શબ્દ વાપર્યો છે

- જીવ અને પુદ્ગલોને શુભશુભીસંબંધ કે કર્તાકર્મસંબંધ નથી એમ 'સ' શબ્દથી બતાવ્યું છે, તેથી અહીં, તેમનો એક ક્ષેત્ર વગાડરૂપસંબંધ અથવા તો નિમિત્તનિમિત્તિકસંબંધ સમજવો કર્મનો બંધ જીવના તમામ પ્રદેશોએ થાય છે અને બંધમા અનંતાનંત પરમાણુઓ હોય છે

(જુઓ, આ અધ્યાયનું સૂત્ર ૨૪ મુ)

૯ અહીં બંધ શબ્દનો અર્થ વ્યાકરણ દ્રષ્ટિએ નીચે લખાવેલ ચાર પ્રકારે સમજવો—

(૧) આત્મા, બંધાયો તે બંધ, એ કર્મસાધન છે

(૨) આત્મા થોતે જ બંધરૂપ પરિણમી છે તેથી બંધને કર્તા કહેવાય, એ કર્મસાધન છે

(૩) પહેલા બધની અપેક્ષાએ આત્મા બધ વડે નવીન બધ કરે છે તેથી બધ કરણસાધન છે

(૪) બધનરૂપ ક્રિયા તે જ ભાવ, એવી ક્રિયારૂપ પણ બધ છે તે ભાવ સાધન છે ॥૨॥

બધના ભેદ

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ ॥૩॥

અર્થ:-[તત્] તે બધના [પ્રકૃતિ સ્થિતિ અનુભાગ પ્રદેશ] પ્રકૃતિબધ, સ્થિતિબધ, અનુભાગબધ અને પ્રદેશબધ [વિધય.] એ ચાર ભેદ છે

ટીકા

૧ પ્રકૃતિબધ—કર્મોના સ્વભાવને પ્રકૃતિબધ કહે છે

સ્થિતિબધ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો પોતાના સ્વભાવરૂપે નેટહો કાળ રહે તે સ્થિતિબધ છે

અનુભાગબધ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના રસવિશેષને અનુભાગબધ કહે છે

પ્રદેશબધ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોરૂપે થનાર પુદ્ગલસ્કધોના પરમાણુઓની સખ્યા તે પ્રદેશબધ છે. બધના ઉપરુંકત ચાર પ્રકારમાથી પ્રકૃતિબધ અને પ્રદેશબધ યોજના નિમિત્તે થાય છે અને સ્થિતિબધ તથા અનુભાગબધ કથાયના નિમિત્તે થાય છે

૨. અહીં જે બધના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તે પુદ્ગલકર્મબધના છે, તે દરેક પ્રકારના ભેદ-ઉપભેદ હવે અનુક્રમે કહે છે. ॥૩॥

પ્રકૃતિબંધના મૂળ લેદ

આયો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુર્નમિ-
ગોત્રાન્તરાયાઃ ॥૪॥

અર્થ—[આયો] પહેલો અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ [જ્ઞાનદર્શનાવરણ] જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, [વેદનીય મોહનીય] વેદનીય, મોહનીય, [આયુ નામ ગોત્ર અન્તરાયા] આયુ, નામ, ગોત્ર અને અતરાય—એ આઠ પ્રકારનો છે

ટીકા

૧ જ્ઞાનાવરણ—ન્યારે આત્મા યોતે યોતાના જ્ઞાનભાવનો ધાત કરે ત્યારે આત્માના જ્ઞાનચુલના ધાતમા જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને જ્ઞાનાવરણ કહે છે

દર્શનાવરણ—ન્યારે આત્મા યોતે યોતાના દર્શનભાવનો ધાત કરે ત્યારે આત્માના દર્શનચુલના ધાતમા જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને દર્શનાવરણ કહે છે

વેદનીય—ન્યારે આત્મા યોતે મોહભાવ વડે પરલમે આકુળતા કરે ત્યારે સગવડતા કે અગવડતાઈપે સંયોગો પ્રાપ્ત થવામા જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને વેદનીય કહે છે

મોહનીય—જેવું યોતાના સ્વરૂપને બૂલીને અન્યને યોતાના સમજે અથવા સ્વરૂપાચરણમાં અસાવધાની કરે ત્યારે જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને મોહનીય કહે છે

આયુ—ન્યારે જીવ યોતાની ચોગ્યતાથી નરક, તિથંચ, મનુષ્ય કે દેવતા સરીરમાં રોકાઈ રહે ત્યારે જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને આયુકર્મ કહે છે

નામ—જીવ જે જીરમાં હોય તે ચારીરાદિની રચનામાં જે ક્રમનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને નામકર્મ કહે છે

ગોત્ર—જીવને ઉત્પન્ન કે નીચ આચરણવાળા કુળમાં પેદા થવામાં જે ક્રમનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને ગોત્રકર્મ કહે છે

અતરાય—જીવને દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્યના વિધામાં જે ક્રમનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને અતરાયકર્મ કહે છે

૨ પ્રકૃતિબંધના આ આઠ ભેદોમાંથી જ્ઞાનાવરણ, કર્શનાવરણ, મોહનીય અને અતરાય જે ચાર ઘાતિકર્મ કહેવાય છે જેમ કે તેઓ જીવના અનુભવી શુભ્રાની પચાચના ઘાતમાં નિમિત્ત છે, અને બાકીના વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર જે ચારને અઘાતિકર્મ કહેવાય છે જેમ કે તેઓ જીવના અનુભવી શુભ્રાની પચાચના ઘાતમાં નિમિત્ત નથી પણ પ્રતિભવી શુભ્રાની પચાચના ઘાતમાં નિમિત્ત છે

વસ્તુમાં સદ્ભાવરૂપ શુભ્ર અનુભવી શુભ્ર અને અભાવરૂપ શુભ્ર પ્રતિભવી શુભ્ર કહેવાય છે

૩ જેમ જોડ જ વખતે ખાધેલો આહાર ઉદરાગ્નિના સંયોગે રસ, લોહી વગેરે જુદા જુદા પ્રકારે ધર્મ બને છે, તેમ જોડ જ વખતે મહાત્મ્ય થયેલા કર્મો જીવના પરિણામો અનુસાર જ્ઞાનાવરણ, કર્શનાદિ અનેક ભેદરૂપ ધર્મ બને છે અહીં ઉદાહરણથી એટલો ફેર છે કે આહાર તો રસ, લોહી વગેરે રૂપે ક્રમેક્રમે થાય છે પરંતુ કર્મો તો જ્ઞાનાવરણાદિરૂપે એક સાથે ધર્મ બને છે ॥૬॥

પ્રકૃતિબંધના ઉત્તર ભેદ

પંચનવદ્વ્યષ્ટાવિંશતિચતુર્દિચત્વારિંશદ્વિપંચભેદા

યથાક્રમસ્ ॥૫॥

અર્થ—[યથાક્રમસ્] ઉપર વહેવા જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ ડગોના અનુક્રમે [પંચ નવ દ્વિ અષ્ટાવિંશતિ] પાચ, નવ, બે, અઠાવીસ,

પ્રકૃતિજ ધના મૂળ લેદ

આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાયુર્નામ-
ગોત્રાન્તરાયાઃ ॥૪॥

અર્થ—[આદ્યો] પહેલો અર્થાત્ પ્રકૃતિજ [જ્ઞાનદર્શનાવરણ]
જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, [વેદનીય મોહનીય] વેદનીય, મોહનીય,
[આયુ નામ ગોત્ર અન્તરાયા] આયુ, નામ, ગોત્ર અને અતરાય-
એ આઠ પ્રકારનો છે

ટીકા

૧ જ્ઞાનાવરણ—જ્યારે આત્મા યોતે યોતાના જ્ઞાનભાવનો
ઘાત કરે ત્યારે આત્માના જ્ઞાનશુષ્કતા ઘાતમા જે
કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને જ્ઞાનાવરણ કહે છે

દર્શનાવરણ—જ્યારે આત્મા યોતે યોતાના દર્શનભાવનો ઘાત
કરે ત્યારે આત્માના દર્શનશુષ્કતા ઘાતમા જે કર્મનો
ઉદય નિમિત્ત થાય તેને દર્શનાવરણ કહે છે

વેદનીય—જ્યારે આત્મા યોતે મોહભાવ વડે પરલક્ષે આકે-
ળતા કરે ત્યારે સગવડના કે અગવડતારૂપે સંયોગો પ્રાપ્ત
થવામા જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને વેદનીય
કહે છે.

મોહનીય—જ્યારે યોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને અન્યને યોતા
સમજે અથવા સ્વરૂપાચરણમાં અસાવધાની કરે
જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને મોહનીય કહે

આયુ—જ્યારે જ્યારે જ્યારે યોતાની યોગ્યતાથી નરક, તિયંચ, ૨
કે દેવના શરીરમાં રોકાઈ રહે ત્યારે જે કર્મનો
નિમિત્ત થાય તેને આયુકર્મ કહે છે

નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, [પ્રચલા પ્રચલાપ્રચલા] પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા
[સ્વાત્મગૃહ્ય ચ] અને સ્વાત્મગૃહ્ય-એ નવ ભેદ દર્શનાવરણકર્મના છે,

દીકા

૧ છદ્મસ્થ જીવોને દર્શન અને જ્ઞાન ક્રમથી હોય છે અર્થાત્
પહેલા દર્શન અને પછી જ્ઞાન હોય છે, પરંતુ, કેવળી ભગવાનને
દર્શન અને જ્ઞાન બંને એક સાથે હોય છે કેમ કે દર્શન અને જ્ઞાન,
બંનેના બાહક ક્રમોનો હવે એક સાથે થાય છે.

૨ મન પથ્યદર્શન હોતું નથી, કેમ કે મન પર્યાયજ્ઞાન મતિ-
જ્ઞાનપૂર્વક જ થાય છે, તેથી મન પર્યાયદર્શનાવરણકર્મ નથી

૩, આ સૂત્રમા આવેલ શબ્દોના અર્થ શ્રી જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રવે-
શિકામાથી જોઈ લેવા ॥૭॥

વેદનીયકર્મના બે ભેદ

સદસદ્વેદ્યે ॥૮॥

અર્થ -[સત્ત્વ અસત્ત્વે] સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય-
એ બે ભેદ વેદનીયકર્મના છે ॥૮॥

મોહનીયકર્મના અઠાવીઝ ભેદ

દર્શનચારિત્રમોહનીયાકપાયકપાયવેદનીયાહ્યા-
સ્ત્રિદ્વિનવપોષ્ટશભેદાઃ સમ્યક્સ્વમિથ્યાત્વતદુભયાન્વિ-
કપાયકપાયૌ હાસ્યરત્યરતિશોકમયજુગુપ્સાસ્ત્રી-
પુંનપુંસકવેદા અનંતાનુવંચ્યપ્રત્યાહ્યાનપ્રત્યાહ્યાન-
સંજ્વલનવિકલ્પાશ્રેકશઃ ક્રોધમાનમાયાલેખાઃ ॥૯॥

અર્થ -[દર્શન ચારિત્રમોહનીય અકપાય કપાયવેદનીય આર્યા]
દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય, અકપાયવેદનીય અને કપાયવેદનીય

[ચતુ દ્વિ ચત્વારિશ્તદ્વિ પચમેદા] ચાર, બે, બે ત્રાવીસ અને પાચ લેદો છે

નોંધ -તે લેદોના નામ હવે પછીના સૂત્રોમા અનુક્રમે જણાવે છે ॥૫॥

જ્ઞાનાવરણકર્મના પાચ લેદ

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાનામ્ ॥૬॥

અર્થ -[મતિ શ્રુત અવધિ] મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, [મન પર્યય કેવલાનામ્] મન પર્યયજ્ઞાનાવરણ અને દેવજ્ઞાનાવરણ—જો પાચ લેદો જ્ઞાનાવરણકર્મના છે

ટીકા

મત્ત -અભવ્યજીવને મન પર્યયજ્ઞાન તથા દેવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, જો તે સામર્થ્ય હોય તો અભવ્યપણુ કહી શકાય નહિ, માટે તે જો જ્ઞાનના સામર્થ્ય વગર તેને જો જો જ્ઞાનના આવરણ કહેવા તે શુ નિરર્થક નથી ?

ઉત્તર -દ્રવ્યાર્થિજન્યે અભવ્યજીવને પણ તે જો જો જ્ઞાનની શક્તિ વિદ્યમાન છે માટે તે અપેક્ષાએ તેને પણ મન પર્યય અને દેવજ્ઞાન મને છે, અને પર્યાયાર્થિજન્યે અભવ્યને તે જો જ્ઞાન નથી કેમ કે તેને કોઈ કાળે પણ તેની વ્યક્તિ નહિ થાય, શક્તિમાન છે પણ પ્રગટ રૂપે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અભવ્યને થતા નથી માટે શક્તિમાથી વ્યક્તિ નહિ થવાના નિમિત્ત તરીકે આવરણ હોવું જ જોઈએ, તેથી અભવ્ય જીવને પણ તે જો આવરણ છે ॥૬॥

દર્શનાવરણકર્મના નવ લેદ

ચક્ષુરચક્ષુરર્વાધકેવલાના નિદ્રાનિદ્રાનિદ્રાપ્રચલા-
પ્રચલાપ્રચલાસ્ત્યાનગૃહ્યથ ॥૭॥

અર્થ -[ચક્ષુ ચક્ષુ અવધિ કેવલાના] ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચ-
ક્ષુદર્શનાવરણ અવધિદર્શનાવરણ, દેવજ્ઞદર્શનાવરણ, [નિદ્રા નિદ્રાનિદ્રા]

ચાય છે અને એક સમ્યગ્મિથ્યાત્વપ્રકૃતિરૂપે ચાય છે ચારિત્રમોહ-
નીયના પચીસ લેહ છે તેના નામ સૂત્રમાં જ જણાવ્યા છે એ રીતે
બધા મળીને ૨૮ લેહ મોહનીયકર્મના છે

૨ આ સૂત્રમાં આવેલ ચપ્પોના અર્થ જૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકામાંથી
જોઈ લેવા

૩ અહીં હાસ્યાદિક નરને અકપાયવેદનીય કહેલ છે, તેને
નોકપાયવેદનીય પણ કહેવાય છે

૪ અનતાનુબધીનો અર્થ—અનત=મિથ્યાત્વ, સંચાર,
અનુબધી=તેને અનુસરીને બધાય તે મિથ્યાત્વને અનુસરીને જે
કપાય બધાય છે તેને અનતાનુબધી કપાય કહેવામાં આવે છે
અનતાનુબધી ક્રોધ-માન-મારા લોભની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે—

(૧) આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની અર્જ્ય તે અનતાનુબધી ક્રોધ છે

(૨) 'હું પરતું કરી શકું' એવી માન્યતાપૂર્વક જે અહંકાર
તે અનતાનુબધી માન-અભિમાન છે

(૩) પોતાનું સ્વાધીનસ્વરૂપ ન સમજતય એવી આક્રમણીય
વિકારીકથા વડે આત્માને હગવો તે અનતાનુબધી માયા છે

(૪) પુણ્યાદિ વિકારથી લાભ માનીને પોતાની વિકારીકથાને
વધાર્યા કરવી તે અનતાનુબધી લોભ છે

અનતાનુબધી કપાય આત્માના સ્વરૂપાચરણ ચારિત્રને શેઠે છે.
શુદ્ધાત્માના અનુભવને સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર કહેવાય છે, તેની શરૂ
આત થોડા શુભસ્થાનથી ચાય છે અને ચૌદમા શુભસ્થાને તેની
પૂર્ણતા થઈને સિદ્ધકથા પ્રગટે છે ॥૬॥

આયુકર્મના ચાર લેહ

નારકતૈર્યગ્યોનમાનુષદેવાનિ ॥૧૦॥

અર્થ—[નારકતૈર્યગ્યોન] નરકાયુ, તિર્યંચાયુ, [માનુષ દેવાનિ]
મનુષ્યાયુ અને દેવાયુ—જે ચાર લેહ આયુકર્મના છે ॥૧૦॥

આર લેખ્ય મોહનીયકર્મ છે, અને તેના પણ અનુક્રમે [ત્રિ દ્વિ-
ત્રય પોહનમેદા] ત્રણ, બે, નવ અને સોળ લેહ છે તે આ પ્રમાણે-
સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વ તદુમયાતિ] સમ્યક્-વમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય
તે સમ્યગ્મિથ્યાત્વમોહનીય આ ત્રણ લેહ દર્શનમોહનીયના છે,
અકપાયકપાયૌ] અકપાય વેદનીય અને કપાયવેદનીય-આ બે લેહ
ચારિત્ર મોહનીયના છે, [હાસ્ય રતિ અરતિ શોક મય જુગુપ્સા સ્ત્રી
મપુસકવેદા:] હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, મીવેદ,
પુષ્પવેદ અને નપુસકવેદ-આ નવ લેહ અકપાયવેદનીયના છે, અને
[અનંતાનુષધી અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યાખ્યાન સંગ્રહન] અનંતાનુષધા,
અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન તથા સંબંધન [વિકલ્પા ચ વૃક્ષાઃ પ્રોજ
માન માયા હોમા] એ દરેકના ક્રોધ, માન, માયા તથા હોભ એ
ચાર પ્રકાર-એ સોળ લેહ કપાય વેદનીયના છે આ રીતે કુલ
અઠાવીસ લેહ મોહનીયકર્મના છે

નોંધ-અકપાયવેદનીય અને કપાયવેદનીય એ બેનો સમાવેશ
ચારિત્રમોહમા થઈ જાય છે તેથી તેમને ગણતરીમા જુદા લેવામા
આવ્યા નથી

ટીકા

૧. મોહનીયકર્મના મુખ્ય બે લેહ છે-દર્શનમોહનીય અને
ચારિત્રમોહનીય જીવનો મિથ્યાત્વભાવ એ જ સંસારનું મૂળ છે
તેમા નિમિત્ત મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ છે તે દર્શનમોહનીયનો એક
લેહ છે દર્શનમોહનીયના ત્રણ લેહ છે-મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ, સમ્યક્ત્વ
પ્રકૃતિ અને સમ્યક્મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ આ ત્રણમાથી બધા એક મિથ્યા-
ત્વપ્રકૃતિનો જ થાય છે જીવનો જોવો કાઈ ભાવ નથી કે જેનું
નિમિત્ત પામીને સમ્યક્ત્વમોહનીયપ્રકૃતિ કે સમ્યક્મિથ્યાત્વમોહનીય-
પ્રકૃતિ બધાય, જીવને પ્રવેશ સમ્યક્-દર્શન પ્રગટ થવાનો કાળમા
(નિષ્પત્તિ કાળમા) મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના ત્રણ કુકડા થઈ જાય છે,
તેમાથી એક મિથ્યાત્વરૂપે રહે છે, એક સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિરૂપે

વગેરેના પેટા લેદ સહિત ગણવામા આવે તો નામકર્મના કુલ ૬૩ લેદ થાય છે.

આ સૂત્રમા આવેલા શબ્દોના અર્થ શ્રી જૈનસિદ્ધાન્તપ્રવેશિકામાથી જોઈ લેવા ॥૧૧॥

ગોત્રકર્મના બે લેદ

ઉચ્ચૈર્નીચૈશ્ચ ॥૧૨॥

અર્થ—(ઉચ્ચૈ નીચૈ ચ) ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર એ બે લેદ ગોત્રકર્મના છે ॥૧૨॥

અતરાયકર્મના પાંચ લેદ

દાનલાભમોગોપમોગવીર્યાણામ્ ॥૧૩॥

અર્થ—(દાન લાભ મોગ ઉપમોગ વીર્યાણામ્) દાનાતરાય, લાભાતરાય, લોભાતરાય, ઉપલોભાતરાય અને વીર્યાતરાય—એ પાંચ લેદ અતરાય કર્મના છે

પ્રકૃતિબધના પેટા લેદોનુ વર્ણન અહીં પુરુ થયુ ॥૧૩॥

હવે સ્થિતિબધના લેદોનુ વર્ણન કરે છે—

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અતરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

આદિતસ્તિસૃણામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિશત્સાગરોપમ-
કોટીકોટયઃ પરા સ્થિતિઃ ॥૧૪॥

અર્થ—[આદિત તિસૃણામ્] પહેલેથી ત્રણ (અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા વેદનીય) [અતરાયસ્ય ચ] અને અતરાય—એ ચાર કર્મોની [પરા સ્થિતિ] ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ [ત્રિશત્ સાગરોપમકોટી-કોટયઃ] ત્રીસ કોઝકોટી સાગરોપમ છે

નામકર્મના બે તાલીમ લેદ

ગતિ^૪જાતિ^૫શરીર^૫રંગોપાંગ^૩નિર્માણ^૨વંધન^૧સંઘાત^૫સંસ્થાન^૫-
 સંહનન^૧સ્પર્શ^૮રસ^૫ગંધ^૨વર્ણ^૫નિપૂર્વ્ય^૪ગુરુલ્લઘૂપ^૪ઘાત^૪પરઘાત^૪-
 તપોદ્યોતોચ્છવાસ^૨વિહાયોગતયઃ પ્રત્યેકશરીરત્રસસુ-
 ભગસુસ્વરશુભસૂક્ષ્મપર્યાપ્તિસ્થિરાદેયયશઃકીર્તિસેત-
 રાણિ તીર્થકરત્વં ચ ॥૧૧॥

અર્થ- [ગતિ જાતિ શરીર અંગોપાંગ નિર્માણ] ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, નિર્માણ, [યવન સંઘાત સંસ્થાન સંહનન] યવન, સંઘાત, સંસ્થાન, સંહનન, [સ્પર્શ રસ ગંધ વર્ણ] સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, [આનુપૂર્વ્ય અગુરુલ્લઘુ ઉપઘાત પરઘાત] આનુપૂર્વ્ય, અગુરુલ્લઘુ, ઉપઘાત, પરઘાત, [આતપ ઉદ્યોત ઉચ્છવાસ વિહાયોગતય] આતપ, ઉદ્યોત, ઉચ્છવાસ અને વિહાયોગતિ-એ એકત્રીમ, તથા [પ્રત્યેકશરીર ત્રસ સુભગ સુસ્વર શુભ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તિ સ્થિર આદેય યશઃકીર્તિ] પ્રત્યેક શરીર, ત્રસ, સુભગ, સુસ્વર, શુભ, સૂક્ષ્મ, પર્યાપ્તિ, સ્થિર, આદેય અને યશઃકીર્તિ એ હસ તથા [સેતરણિ] તેમનાથી ઉલટા હસ અર્થાત્ સાધારણ, સ્થાવર, હુશંગ, હુસ્વર, અશુભ, ખાદર (-સ્થુળ), અપયોગ્ય, અસ્થિર, અનાદેય અને અયશકીર્તિ-એ હસ, [તીર્થકરત્વં ચ] અને તીર્થકરત્વ-એ રીને કુવ બે તાલીમ લેદ નામકર્મના છે

ટીકા

સૂત્રના જે શબ્દ ઉપર જે આકડો લખેલ છે તે, તે શબ્દના પેટલા પેટા લેદ છે-એમ સુચવે છે, ઉદાહરણ ગતિ શબ્દ ઉપર આરનો આકડો છે તે એમ સુચવે છે કે ગતિના આર પેટા લેદ છે ગતિ

નામ અને ગોત્રકર્મની જઘન્યસ્થિતિ

નામગોત્રયોરપૌ ॥૧૯॥

અર્થ:—[નામગોત્રયો] નામ અને ગોત્રકર્મની જઘન્યસ્થિતિ [અપૌ] આઠ મુહૂર્તની છે. ॥૧૯॥

બાકીનાં જ્ઞાનાવરણાદિ પાંચ કર્મોની જઘન્યસ્થિતિ

શેષાણામંતર્મુહૂર્તા ॥૨૦॥

અર્થ:—[શેષાણામ] બાકીના એટલે કે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અતરાય અને આયુ-એ પાંચ કર્મોની જઘન્યસ્થિતિ [અંતર્મુહૂર્તા] અંતર્મુહૂર્ત છે

સ્થિતિબધના પેટાભેદનુ વર્ણન અહીં પુરૂ થયું ॥૨૦॥

હવે અનુભાગબધનુ વર્ણન કરે છે (અનુભાગબધને અનુભવબધ પણ કહેવાય છે)—

અનુભવબંધનુ લક્ષણ

વિપાકોઽનુભવઃ ॥૨૧॥

અર્થ:—[વિપાક] વિવિધ પ્રકારનો વિપાક [અનુભવ] તે અનુભવ છે

ટીકા

(૧) મોહકર્મનો વિપાક થતા જીવ જે પ્રકારનો વિચાર કરે તે પ્રકારે જીવે ફળ લોગવ્યું કહેવાય છે, તેનો અર્થ એટલો છે કે જીવને વિચાર કરવામાં મોહકર્મનો વિપાક નિમિત્ત છે. કર્મનો વિપાક કર્મમાં થાય, જીવમાં થાય નહિ જીવને પોતાના વિભાવતાવનો અનુભવ થાય તે જીવનો વિપાક અનુભવ છે

(૨) આ સૂત્ર પુદ્ગલકર્મના વિપાક અનુભવને સુચવનારું છે બધા મળી વળતે જીવનો જેવો વિકારીભાર હોય તેને અનુસરીને પુદ્ગલ-

નોંધ—(૧) આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બધા મિથ્યાદષ્ટિ સહી પચ્ચેદ્રિય પર્વાપ્તક જીવને જ થાય ॥ (૨) એક કરોડને એક કરોડથી શુણ્ણતા જે શુણ્ણકાર આવે તે કોડાકોડી છે, ॥૧૪॥

મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

સપ્તતિર્મોહનીયસ્ય ॥૧૫॥

અર્થ—[મોહનીયસ્ય] મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ [સપ્તતિ] સીતેર કોડાકોડી સાગરોપમ છે

નોંધ—આ સ્થિતિ પણ મિથ્યાદષ્ટિ સહી પચ્ચેદ્રિય પર્વાપ્તક જીવને જ બધાય છે ॥૧૫॥

નામ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

વિંશતિર્નામગોત્રયૌઃ ॥૧૬॥

અર્થ—[નામગોત્રયૌ] નામ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ [વિંશતિ] વીસ કોડાકોડી સાગરોપમ છે ॥૧૬॥

-આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાણ્યાયુષઃ ॥૧૭॥

અર્થ—[આયુષઃ] આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ [ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાણિ] 'તેનીસ સાગરોપમ' છે ॥૧૭॥

વેદનીયકર્મની જઘન્યસ્થિતિ

અપરા દ્વાદશમુહૂર્તા વેદનીયસ્ય ॥૧૮॥

અર્થ—[વેદનીયસ્ય અપરા] વેદનીયકર્મની જઘન્યસ્થિતિ [દ્વાદશમુહૂર્તા] બાર મુહૂર્તા છે ॥૧૮॥

(૨) અવિપાક નિર્જરા—ઉદયકાળ પ્રાપ્ત વયા પહેલા જે કર્મોન્માત્માના પુરુષાર્થના ઝરણે આત્માથી પુરક થઈ ગયા તે અવિપાક નિર્જરા છે તેને સકામ નિર્જરા પણ કહેવાય છે

૨ નિર્જગના જે લોક બીજી રીતે પણ પડે છે તેનું વર્ણન—

(૧) અકામનિર્જરા—તેમા જાણ નિમિત્ત તો ઇચ્છા રહિત બુધ-તૃષ્ણા સહન કરવી જોઈ છે અને ત્યાં જો મહા કયાયરૂપ લાવ હોય તો પાપની નિર્જરા થાય અને દેવાદિ પુણ્યનો જાપ થાય—તેને અકામનિર્જરા કહે છે

જે અકામનિર્જરાથી જીવની ગતિ ઝડપે જાયી થાય છે તે પ્રતિકૂળ સંયોગો વખતે જીવ મહાકાય કહે છે તેથી થાય છે, પણ કર્મો જીવને જીવી ગતિમા લઈ જતા નથી

(૨) સકામનિર્જરા—તેની વ્યાખ્યા ઉપર આવી ગઈ છે

૩ આ સૂત્રમા જ ચખે છે તે નવમા અધ્યાયના ત્રીજા સૂત્ર (તપસા નિર્જરા ચ) સાથે સબધ ધરાવે છે.

અનુભાગજધનુ વર્ણન અહીં પુરુ ચયુ ॥૨૩॥

હવે પ્રદેશજધનુ વર્ણન કરે છે—

પ્રદેશજધનુ સ્વરૂપ

નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાત્સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાહ-
સ્થિતાઃ સર્વાત્મપ્રદેશૃષ્વનંતાનંતપ્રદેશાઃ ॥૨૪॥

અર્થ—[નામ પ્રત્યયા] જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઝરણું, [સર્વતો] મત્ત તરફથી અર્થાત્ સમસ્ત લગેમા, [યોગવિશેષાત્] યોગ

કર્મ મા અનુભાગળ ધ થાય છે અને તે ઉદયમા આવે ત્યારે કર્મનો વિપાક, અનુભાગ કે અનુભવ થયો—એમ કહેવાય છે. ॥૨૧॥

અનુભાગળ ધ કર્મના નામ અનુસારે થાય છે

સ યથાનામ ॥૨૨॥

અર્થ—[સ] તે અનુભાગળ ધ [યથાનામ] કર્મોના નામ પ્રમાણે જ થાય છે

ટીકા

જે કર્મનું જે નામ છે તે કર્મમા તેવો જ અનુભાગળ ધ પડે છે એમ કે—જ્ઞાનાવગ્નુકર્મમા 'જ્ઞાન' ત્યારે રોકાય ત્યારે નિમિત્ત થાય' એવો અનુભાગ હોય છે, દર્શનાવરણકર્મમા 'દર્શન' ત્યારે રોકાય ત્યારે નિમિત્ત થાય' એવો અનુભાગ હોય છે ॥૨૨॥

કૃણ આપ્યા પછી કર્મોનું શુ થાય છે

તતશ્ચ નિર્જરા ॥૨૩॥

અર્થ—[તત્ત્વ] તીવ્ર, મધ્યમ કે મહા કૃણ (અનુભાગ) આપ્યા પછી [નિર્જરા] તે કર્મોની નિર્જરા થઈ જાય છે અર્થાત્ ઉદયમા આવ્યા પછી કર્મ આત્માથી જુદા થઈ જાય છે .

ટીકા

૧. જાહે કર્મો ઉદય થયા પછી નિર્જરા થાય છે, તેમા મોહકર્મની નિર્જરાના બે લેહ છે—સવિપાક નિર્જરા અને અવિપાક નિર્જરા

(૧) અવિપાક નિર્જરા—આત્મા સાથે જોડે એને રહેતા કર્મ ચોતાની સ્થિતિ પુરી થતાં જુદા થઈ ગયા તે અવિપાક નિર્જરા છે

ટીકા

૧ ધાતિક્રમોની ૪૭ પ્રકૃતિઓ છે, તે ગંધી પાપરૂપ છે, અધાતિક્રમોની ૧૦૧ પ્રકૃતિઓ છે તેમા પુણ્ય અને પાપ બંને પ્રકાર છે, તેમાથી ૬૮ પ્રકૃતિઓ, પુણ્યરૂપ છે, તે નીચે પ્રમાણે-

૧ સાતાવેદનીય ૨ તિથિ આયુ ૩ મનુષ્યાયુ ૪ દેવાયુ ૫ ઉચ્ચ ગોત્ર ૬ મનુષ્યગતિ ૭ મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વી ૮ દેવગતિ ૯, દેવ અત્યાનુપૂર્વી ૧૦ પચેન્દ્રિય જાતિ ૧૧-૧૫ પાપ પ્રકારના શરીર ૧૬-૨૦, શરીરના પાપ પ્રકારના બંધન ૨૧-૨૫ પાપ પ્રકારના સંઘાત ૨૬-૨૮ ત્રણ પ્રકાર અગોપાગ ૨૯-૪૮ પુદ્ગલ દ્રવ્યની રૂપશી, વર્ણોદ્ધિક પદોયો ૪૯ સમયતુરમસસ્થાન ૫૦ વજ્રધંભના-રાચસહનન ૫૧ અશુભક્રમ ૫૨ પરવાત ૫૩ ઉરવાસ ૫૪ આતપ ૫૫ ઉદ્યોત ૫૬ પ્રશન્ત વિહાયોગતિ ૫૭ ત્રસ ૫૮ બાહર ૫૯ પથોપિત ૬૦, પ્રત્યેક શરીર ૬૧ સ્થિર ૬૨, શુભ ૬૩, સુભગ ૬૪ સુસ્વર ૬૫ આદેય ૬૬ યથાકીર્તિ ૬૭ નિર્માણ અને ૬૮ તીર્થ કરત્વ લેહ વિવક્ષાએ આ ૬૮, પુણ્યપ્રકૃતિ છે અને અલેહ વિવક્ષાથી ૪૭ પુણ્યપ્રકૃતિ છે, કેમ કે વર્ણોદ્ધિકના ૧૬ લેહ, શરીરમા અતર્ગત ૫ બંધન અને ૫ સંઘાત એમ કુલ ૨૬ પ્રકૃતિઓ ઘટાડવાથી ૪૨ પ્રકૃતિ રહે છે

૨ પૂર્વે ૧૧ મા સૂત્રમા નામક્રમની ૪૨ પ્રકૃતિ જણાવી છે તેમા જાતિ, જાતિ, શરીરોદ્ધિકના પેટા લેહો, જણાવ્યા નથી, પણ પુણ્યપ્રકૃતિ અને પાપપ્રકૃતિ એવા લેહ પાડતા તેમના પેટા લેહ આવ્યા વગર રહેતા નથી ૧૨મા

પાપપ્રકૃતિઓ

અતોઽન્યત્પાપમ્ ॥૨૬॥

અર્થ- [અત અન્યત્] તે પુણ્યપ્રકૃતિઓથી અન્ય અર્થાત્ અસાતાવેદનીય, અશુભ આયુ, અશુભ નામ અને અશુભ ગોત્ર [પાપમ્] એ પાપપ્રકૃતિઓ છે

વિશેષથી, [સૂક્ષ્મ એકગ્રાવગાદસ્થિતા] સૂક્ષ્મ, એકગ્રાવગાદરૂપ
સ્થિત [સર્વાત્મપ્રદેશેષુ] અને સર્વ આત્મપ્રદેશેષે [જનતાનત
પ્રદેશ] જે કર્મપુદ્ગલના અનતાનત પ્રદેશે (પરમાત્મને) છે તે
પ્રદેશબધ છે

નીચેની છ જાળતો આ સૂત્રમા જણાવી છે—

- (૧) સર્વ કર્મના જ્ઞાનાવરણાદિ ભૂણપ્રકૃતિરૂપ, ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ
અને ઉત્તરોત્તરપ્રકૃતિરૂપ થવાનું કારણ કાર્મણ્યવર્ગણ છે
- (૨) ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત બવોગાં (—જન્મોમા) મન-વચન
—કાયાના યોગના નિમિત્તે તે કર્મો આવે
- (૩) તે કર્મો સૂક્ષ્મ છે—ઇન્દ્રિયગોચર નથી
- (૪) આત્માના સર્વ પ્રદેશેની સાથે દ્વધ-પાણીની જેમ એક
જેનમા તે કર્મો વ્યાપ્ત છે
- (૫) આત્માના સર્વ પ્રદેશેષે અનતાનત પુદ્ગલો સ્થિત થાય છે
- (૬) એક આત્માના અતઃપ્રદેશ છે, તે દરેક પ્રદેશે સસારી
જીવને અનતાનત પુદ્ગલસ્થ છે વિદ્યમાન છે

પ્રદેશબધનું વળુન આહી પુરુ થયુ ॥૨૪॥

આ રીતે ચારે પ્રકારના બધનું વળુન કર્યું, હવે કર્મપ્રકૃતિ
જોમાથી પુણ્યપ્રકૃતિ કેટલી છે તથા પાપપ્રકૃતિ કેટલી છે તે
જણાવીને આ અધ્યાય પુરો કરે

પુણ્ય પ્રકૃતિઓ

સદ્વેદ્યશુભાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્ ॥૨૫॥

અર્થ — [સત્ વેદ્ય શુભાયુ નામ ગોત્રાણિ] સાતાવેદનીય,
શુભ આયુ, શુભ નામ અને શુભ ગોત્ર [પુણ્યમ્] એ પુણ્ય
પ્રકૃતિઓ છે

ઉપસંહાર

- ૧ આ અધ્યાયમા બધતત્ત્વનું વર્ણન છે, પહેલા સૂત્રમા મિથ્યાત્વાદિ પાંચ વિકારી પરિણામોને બધના કારણ તરીકે જણાવ્યા છે, તેમા પહેલું મિથ્યાદર્શન જણાવ્યું છે કેમ કે તે પાંચે કારણોમા સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે તે પાંચે પ્રકારના જીવના વિકારી પરિણામોનું નિમિત્ત પામીને આત્માના એકેક પ્રદેશે અનંતાનંત કાર્મણવર્ગજ્ઞાપ્ત પુદ્ગલ પરમાણુઓ એકજોત્રાવગાહરૂપે બધાય છે, તે દ્રવ્યબધ છે
- ૨ બધના ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે કર્મબધ જીવ સાથે જેટલા વખત સુધી રહીને પછી તેનો વિયોગ થાય એ પણ આમા જણાવ્યું છે પ્રકૃતિબધમા સુખ્ય આઠ ભેદ પડે છે, તેમાથી એક મોહનીય-પ્રકૃતિ જ નવા કર્મબધમા નિમિત્ત થાય છે
- ૩ વર્તમાનગોચર જે દેશે છે તેમા કોઈ પણ સ્થળે આવી સ્પષ્ટ અને વૈજ્ઞાનિકપદ્ધતિએ જીવના વિકારી ભાવોનું તથા તેના નિમિત્તે થતા પુદ્ગલબધના પ્રકારોનું સ્વરૂપ જૈનદર્શન સિવાયના બીજા કોઈ દર્શનમા કહેવામા આવ્યું નથી અને તે પ્રકારનું કથન 'સર્વજ-વીતરાગતા વગર આવી શકે જ નહિ માટે જૈનદર્શનનું બીજા કોઈ પણ દર્શનની સાથે સમાનપણું માનવું તે વિનયમિથ્યાત્વ છે
- ૪ મિથ્યાત્વ સબધમા પહેલા સૂત્રમા જે વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તે બરાબર સમજવું
- ૫ બધતત્ત્વ સબધી ખામ જ્યાલમા રાખવા યોગ્ય સિદ્ધાંત એ છે શુભ તેમ જ અશુભ બને ભાવો બધનું જ કારણ છે તેથી તેમનામા તફાવત નથી અર્થાત્ બને જુરા છે જે અશુભભાવ વડે નરકાદિરૂપ પાપબધ થાય તેને તો, જુરા, જાણે છે, પણ જે શુભભાવો વડે દેવાદિરૂપ પુણ્યબધ થાય તેને તે ભલા જાણે છે, એ રીતે હું બ સામગ્રીમા (-પાપબધના રૂપમા) દેખ અને સુખસામગ્રીમા

ટીકા

૧ પાપપ્રકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે-

૧-૪૭ પ્રાતિકર્મોની સર્વ પ્રકૃતિઓ ૪૮ 'નીચ ગોત્ર ૪૬ અસાતા વેદનીય ૫૦ નરકગતિ ૫૧ નરકગત્યાનુપૂર્વી' ૫૨ તિર્થ ચગતિ ૫૩ તિર્થ ચગત્યાનુપૂર્વી' ૫૪-૫૭ જ્યેષ્ઠેન્દ્રિયથી ચતુર્થિન્દ્રિયે ચાર જાતિ ૫૮-૬૩ પાપ સંસ્થાન ૬૪-૮૮ પાપ સંહન ૬૬-૮૮ વર્ણોદ્ધિક વીસ પ્રકાર ૮૯ ઉપરાત ૯૦ અપ્રયસ્ત વિહાયો-ગતિ ૯૧ રથાવર ૯૨ સૂક્ષ્મ ૯૩ અપયોષિત ૯૪ સાધારણ ૯૫ અસ્થિર ૯૬ અશુભ ૯૭ દુર્ભંગ ૯૮ દુસ્વર ૯૯ અનાદેય અને ૧૦૦ અયથ ડીતિ' લેહ વિવક્ષાએ આ ૧૦૦ પાપપ્રકૃતિઓ છે, અને અલેહવિવક્ષાએ ૮૮ છે, કેમ કે વર્ણોદ્ધિકના ૧૬ પેટા લેહ ઘટાડવાથી ૮૪ રહે છે આમાંથી પચ્ચ સમ્યક્મિત્યાત્વપ્રકૃતિ તથા સમ્યક્ત્વમોહનીયપ્રકૃતિ એ બે પ્રકૃતિઓનો બંધ થતો નહિ હોવાથી તે બે બાદ કરતા લેહવિવક્ષાએ ૮૮ અને અલેહવિવક્ષાએ ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે, પરંતુ તે બે પ્રકૃતિઓની સત્તા તથા ઉદય હોય છે તેથી સત્તા અને ઉદય તો લેહવિવક્ષાએ ૧૦૦ તથા અલેહવિવક્ષાએ ૮૪ પ્રકૃતિઓના થાય છે

૨ વર્ણોદ્ધિક ચાર અથવા તો તેના લેહ ગણવામાં આવે તો વીસ પ્રકૃતિઓ છે તેઓ પુણ્યરૂપ પચ્ચ છે અને પાપરૂપ પચ્ચ છે તેથી તે પુણ્ય અને પાપ બનેમા ગણાય છે

૩ આ સૂત્રમાં આવેલા ચળદોના અર્થ શ્રી જૈનસિદ્ધાન્તપ્રવેશિકા-માંથી ભેદ લેવા ૧૨૬૩

ઉપસંહાર

૧ આ અધ્યાયમા બધતત્ત્વનું વર્ણન છે, પહેલાં સૂત્રમા મિથ્યા-
ત્વાદિ પાંચ વિકારી પરિણામોને બધના કારણ તરીકે જણાવ્યા છે,
તેમા પહેલું મિથ્યાદર્શન જણાવ્યું છે કેમ કે તે પાંચે કારણોમા
સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે તે પાંચે પ્રકારના જીવના વિકારી
પરિણામોનું નિમિત્ત પામીને આત્માના એકેક પ્રદેશે અનંતાનંત
કાર્મણ્યવર્ગણરૂપ પુદ્ગલ પરમાણુઓ એકોત્રાવગાહરૂપે બધાય છે,
તે દ્રવ્યબધ છે

૨ બધના આર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે કર્મબધ જીવ સાથે કેટલા
વખત સુધી રહીને પછી તેનો વિયોગ થાય એ પણ આમા જણાવ્યું
છે પ્રકૃતિબધમા સુખ્ય આં ભેદ પડે છે, તેમાથી એક મોહનીય-
પ્રકૃતિ જ નવા કર્મબધમા નિમિત્ત થાય છે

૩ વર્તમાનગોચર જે દેશે છે તેમા કેાઈ પણ સ્થળે આવી સ્પષ્ટ
અને વૈજ્ઞાનિકપદ્ધતિએ જીવના વિકારી ભાવોનું તથા તેના નિમિત્તે
થતા પુદ્ગલબધના પ્રકારોનું સ્વરૂપ જૈનદર્શન સિવાયના બીજા કોઈ
દર્શનમા દેહેવામા આવ્યું નથી, અને તે પ્રકારનું કથન મર્વજા-
વીનરાગતા વગર આત્મી શકે જ નહિ માટે જૈનદર્શનનું બીજા કોઈ
પણ દર્શનની સાથે સમાનપણું માનવું તે વિનયમિથ્યાત્વ છે

૪ મિથ્યાત્વ સળધમા પહેલાં મૂળમા જે વિવેચન કરવામા આવ્યું
છે તે ગરીબર સમજવું

૫ બધતત્ત્વ સળધી ખાસ ખ્યાલમા રાખવા ચોખ્ખું સિદ્ધાંત એ
છે કે શુભ તેમ જ અશુભ બને ભાવો બધતું જ કારણ હિ તેથી
તેમનામા તદાવત નથી અર્થાત્ બને જુરા છે જે અશુભભાવ વડે
નરદાદિરૂપ પાપબધ થાય તેને તો જીવ જુરા, બાંધે છે, પણ જે
શુભભાવો વડે દેવાદિરૂપ પુણ્યબધ થાય તેને તે બંધા બાંધે છે, એ
રીતે દુષ્ટ સામગ્રીમાં (-પાપબધનાં ફળમા) દેખ અને સુખસામગ્રીમા

(-પુણ્યબધના ફળમા) ગગ થયો એ ગીતે, એ પુણ્ય સાગ અને પાપ ખરાબ એન માનીએ તો ગગ-દ્રેષ કરવાયોગ્ય છે એવી શ્રદ્ધા થઈ, અને જેવા આ પર્યાય મળધી રાગ-દ્રેષ કરવાની શ્રદ્ધા થઈ તેમ લાવી પર્યાય સળધી પણ સુખ-દુઃખ સામગ્રીમા રાગ-દ્રેષ કરવાયોગ્ય છે એવી શ્રદ્ધા થઈ અગુદ્ધ (ગુણ-અગુણ) ભાવોવડે જે ઈર્ષ્યાધ થાય તેમા અમુક લલો અને અમુક ખુરો એવા ભેદ મોનવા તે જ મિથ્યાશ્રદ્ધા છે, એવી શ્રદ્ધાથી બધતત્ત્વનું સત્ય શ્રદ્ધાન થતું નથી ગુણ કે અગુણ બને બંધભાવ છે, તે બનેથી ધાતિકર્મોનો બધ તો નિરતર થાય છે, સર્વે ધાતિકર્મો પાપરૂપ જ છે અને તે જ આત્મશુદ્ધિના ધાતમા નિમિત્ત છે તો પછી શુભભાવથી જે બધ થાય તેને સારો કેમ કહેવાય ?

૬ જીવના એક સમયના વિકારી ભાવમા સાત કર્મો અને કાઈ વખતે આઠે પ્રકારના કર્મના બધમા નિમિત્ત થવાની લાયકતા કેવી ગીતે છે તે અહીં જતાવવામા આવે છે—

(૧) જીવ પોતાના સ્વરૂપની અસાવધાની રાજે છે તે મોઠું કર્મના બધનું નિમિત્ત થાય છે

(૨) સ્વરૂપની અસાવધાની હોવાથી જીવ તે સમયે પોતાનું જ્ઞાન પોતાના તરફ ન વાળતા પર તરફ વાળે છે તે ભાવ જ્ઞાનો વરણકર્મના બધનું નિમિત્ત થાય છે

(૩) તે જ સમયે, સ્વરૂપની અસાવધાનીને લીધે પોતાનું દર્શન પોતાના તરફ ન વાળતા પર તરફ વાળે છે તે ભાવ દર્શનાવરણકર્મના બધનું નિમિત્ત થાય છે

(૪) તે જ સમયે, સ્વરૂપની અસાવધાની હોવાથી પોતાનું વીર્ય પોતાના તરફ ન વાળતા પર તરફ વાળે છે તે ભાવ અતર ચકર્મના બધનું નિમિત્ત થાય છે

(૫) પર તરફના લલો પરનો સર્વોચ્ચ થાય છે તેથી તે સમયનો (-સ્વરૂપની અસાવધાની સમયનો) ભાવ શરીર વગેરે નામિકર્મના બધનું નિમિત્ત થાય છે

(૬) જ્યાં શરીર હોય ત્યાં જીવ-નીચ આચારવાળા કુળમાં ઉત્પત્તિ હોય, તેથી તે જ સમયનો વિકારી ભાવ ગોત્રકર્મના બધા નિમિત્ત થાય છે

(૭) જ્યાં શરીર હોય ત્યાં બહારની સગવડ, અગવડ, સાણુ, માદુ વગેરે હોય, તેથી તે સમયનો ભાવ વેદનીયકર્મના બધા નિમિત્ત થાય છે

અજ્ઞાનજ્ઞાના આ સાત ઢોં તો સમયે સમયે બધાયા જ ઢરે છે, સમ્યગ્દર્શન થયા પછી કંમે કંમે જેમ જેમ ચાગિની અસાધધાની ફર થાય તેમ તેમ જીવમાં અવિકારીકયા વધતી જાય અને તે અવિકારી ભાવ પુદ્ગલકર્મના બધા નિમિત્ત થાય નહિ તેથી તેટલે અંશે બધન ટળે છે

(૮) શરીર તે સયોગી વસ્તુ છે, તેથી જ્યાં તે સયોગ હોય ત્યાં વિયોગ પણ થાય જ, એટલે કે શરીરની સ્થિતિ અમુક ક્ષણની હોય ત્યાંજ જાવમાં જે ભવને લાયક ભાવ જીવને થાય તેવા આયુનો બધ નવા શરીર માટે થાય છે.

૭ કર્મબધના જે પાત્ર કારણો છે તેમાં મુખ્ય મિથ્યાત્વ છે અને તે કર્મબધનો અભાવ કરવા માટે સૌથી પહેલું કારણ સમ્યગ્દર્શન જ છે સમ્યગ્દર્શન થતા જ મિથ્યાદર્શનનો અભાવ થાય છે અને ત્યારપછી જ કંમે કંમે અવિરતિ વગેરેનો અભાવ થાય છે

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયની

ગુજરાતી ટીકા પુરી થઈ.

1
2
3

1
2

શ્રી ઉ મા સ્વા મી વિ ર ચિ ત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

ન વ મો અ ધ્યા ય

કા-સં આ હ કઃ
મા ભુ ક ય દ દો રી

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય નવમો

—ભૂમિકા—

૧ આ અધ્યાયમા સવર અને નિર્જરાતત્વનું વર્ણન છે આ મોક્ષશાસ્ત્ર હોવાથી સૌથી પહેલા મોક્ષનો ઉપાય જતાવ્યો કે મમ્ય-ગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે પછી સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું અને સાત તત્ત્વોના નામ કશોવ્યા, ત્યાગ પછી અનુક્રમે તે તત્ત્વોનું વર્ણન કયું છે, તેમાંથી જીવ, અજીવ, આત્મવ અને બધ એ ચાર તત્ત્વોનું વર્ણન અત્યાર સુધીમા કહ્યું, હવે આ અધ્યાયમા સવર તથા નિર્જરા એ જાને તત્ત્વોનું વર્ણન કયું છે અને ત્યાગપછી છેલ્લા અધ્યાયમા મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું આ શાસ્ત્ર આચાર્યકેવે પૂરું કયું છે

૨ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને સાચા સવર અને નિર્જરા કહી પ્રગટયા નથી, અને તેથી તેને આ સસાગરૂપ વિકાર કહેવામાં રહ્યા છે અને સમયે સમયે અનત હુ ખ પામે છે, તેનું મૂલ્ય મિથ્યાત્વ જ છે ધર્મની શરુઆત સવરથી થાય છે અને મમ્ય-ગ્દર્શન તે જ પ્રથમ સવર છે, તેથી ધર્મનું મૂલ્ય મિથ્યાત્વ છે સવરનો અર્થ જીવના વિદગીભાવોને અટકાવવા કે, મમ્ય-ગ્દર્શન પ્રગટ કરતા મિથ્યાત્વભાવ અટકે છે તેથી નિર્જરા પહેલાં મિથ્યાત્વભાવનો સવર થાય છે

૩

સવરનું સ્વરૂપ

(૧) 'સવર' શબ્દનો અર્થ 'ગોળું' થાય છે 'ગોળું' એટલે આ યમા જણાવેલા આસવને રોકવો તે સવર છે જીવને સવર ભાવને રોકે ત્યાગે જીવનો દૃષ્ટિ રોકે, એટલે એ જીવને

જે ભાવનો ઉત્પાદ થતા આસવભાવ રોકાય તે સવરભાવ છે સવરનો અર્થ વિચારતા તેમા નીચેના ભાવો આવે છે —

૧ આસવ રોકતા આત્મામા જે પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે તે શુદ્ધોપયોગ છે, તેથી ઉત્પાદ અપેક્ષાએ સવરનો અર્થ શુદ્ધોપયોગ થાય છે ઉપયોગસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મામા ઉપયોગનું રહેવું—ટકવું તે સવર છે (ભુજો, શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૮૧)

૨ ઉપયોગસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મામા જ્યારે જીવનો ઉપયોગ રહે છે ત્યારે નવી વિકારી પર્યાય (—આસવ) અટકે છે અર્થાત્ પુણ્ય—પાપના ભાવ અટકે છે તે અપેક્ષાએ સવરનો અર્થ ‘જીવના નવા પુણ્ય—પાપના ભાવ રાજવા’ એવો થાય છે

૩ ઉપર જણાવેલ ભાવ પ્રગટતા નવા કર્મો આત્મા સાથે એક-ક્ષેત્રાવગાહરૂપે આવતા અટકે છે, તેથી કર્મ અપેક્ષાએ સવરનો અર્થ ‘નવા કર્મ’નો આસવ અટકવો’ એવો થાય છે

(૨) ઉપરના ત્રણે અર્થો નય અપેક્ષાએ કરવામા આવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—૧-પહેલો અર્થ આત્માની શુદ્ધપર્યાય પ્રગટયાનું જણાવે છે તેથી પર્યાય અપેક્ષાએ તે કથન શુદ્ધનિશ્ચયનયનું છે ૨-બીજો અર્થ આત્મામા કર્મ પર્યાય અટકી તે જણાવે છે તેથી તે કથન વ્યવહારનયનું છે અને ૩-ત્રીજો અર્થ જીવની તે પર્યાય વખતે પર વસ્તુની સ્થિતિ કેવી હોય તેનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી તે કથન અસદ્બ્રૂત વ્યવહારનયનું છે તેને અસદ્બ્રૂત કહેવાનું કારણ એ છે કે, ‘આત્મા જડ કર્મનું બંધ કરી શકતો નથી પણ આત્માના તે પ્રકારના શુદ્ધભાવને અને નવા કર્મના આસવના રોકાઈ જવાને માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે

(૩) આ ત્રણે વ્યાખ્યાઓ નય અપેક્ષાએ હોવાથી તે દરેક વ્યાખ્યામા બાકીની બે વ્યાખ્યાઓ ગર્ભિત રીતે અત્યૂત થાય છે કેમ કે નય અપેક્ષાના કથનમા એકની સુખ્યતા અને બીજાની ગૌણતા હોય છે જે કથન સુખ્યતાએ ધ્યું હોય તેને આ શાસ્ત્રના

પાત્રમા અધ્યાયના કર મા સૂત્રમા 'અર્પિત' કહેવામા આવેલ છે અને જે કથન ગૌત્મ રાખવામા આવ્યું હોય તેને 'અનર્પિત' કહેવામા આવેલ છે અર્પિત અને અનર્પિત એ બે કથનોને એકત્રિત કરતા જે અર્થ થાય તે પૂર્ણ (-પ્રમાણ) અર્થ છે, તેથી તે સર્વાંગ વ્યાખ્યા છે અર્પિત કથનમા 'અનર્પિત'ની જો ગૌત્મતા રાખવામા આવી હોય તો તે નય કથન છે સર્વાંગ વ્યાખ્યારૂપ કથન કોઈ પડખુ ગૌત્મ નહિ રાખતા જ્યાં પડખાને એકી સાથે જાનાવે છે શાસ્ત્રમા નયદૃષ્ટિથી વ્યાખ્યા કરી હોય કે અનેકાન્તદૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા કરી હોય પણ ત્યાં અનેકાત સ્વરૂપ સમજીને અનેકાતસ્વરૂપે જે વ્યાખ્યા હોય તે પ્રમાણે સમજવું

(૪) સવરની સર્વાંગ વ્યાખ્યા શ્રી સમયસારજી ગાથા '૧૮૭ થી ૧૮૯ સુધીમા નીચે ગુજળ આપી છે—

“ આત્માને આત્મા વડે જે પુણ્ય-પાપરૂપ ગુણાગુણયોગોથી રોડીને દર્શનજ્ઞાનમા સ્થિત થયો થકો અને અન્ય વસ્તુની ઇચ્છાથી વિરમ્યો થકો જે આત્મા, સર્વ સજાથી રહિત થયો થકો પોતાના આત્માને આત્મા વડે ધ્યાવે છે, -કર્મ અને નોકર્મને ધ્યાતો, નવી, ચેતયિતા હોવાથી એકત્વને જ ચિંતે છે-એને' છે-અનુભવે છે, 'તે આત્મા, આત્માને ધ્યાતો, દર્શનજ્ઞાનમય અને અનન્યમય થયો 'થકો અત્પ્રકાશમા જ કર્મથી રહિત આત્માને પામે છે”

આ વ્યાખ્યામા સ પૂર્ણ કથન હોવાથી આ કથન અનેકાન્ત-દૃષ્ટિએ છે, માટે કોઈ શાસ્ત્રમા 'નયદૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા કરી હોય, કે કોઈ શાસ્ત્રમા અનેકાતદૃષ્ટિએ સર્વાંગ વ્યાખ્યા કરી હોય તો ત્યાં વિરોધ ન સમજતા જાનેમા સમાન પ્રકારે વ્યાખ્યા કરી છે—એમ સમજવું

(૫) શ્રી સમયસાર કળશ ૧૨૫ મા સવરનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—

૧ આત્મવનો તિરસ્કાર કરવાથી જેણે સદા વિજય મેળવ્યો છે એવા સવરને ઉત્પન્ન કરવી જ્યોતિ

૨ પરરૂપથી જુદો પોતાના સમ્યક્ સ્વરૂપમા નિશ્ચલપણે પ્રકાશતી, ચિન્મય, ઉદ્ગમ્ય અને નિર્ગમના ભારવાળી જ્યોતિર્નુ પ્રગટવું

(આ વર્ણનમા આત્માની શુદ્ધ પદ્ધતિ અને આસવનો નિરોધ એ રીતે આત્માના ખને પડખા આવી જાય છે)

(૬) શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૦૫ માં બાર અનુપ્રેક્ષાના નામ દેવા છે તેમા એક સવર અનુપ્રેક્ષા છે, ત્યાં પડિત ઉદ્ગમેન કૃત ટીકા પા ૨૧૮ માં 'સવર'નો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—

‘ જિન પુણ્ય પાપ નહીં કીના, આત્મ અનુભવ ચિત્ત કીના,
તિન હિ વિધિ આવત રોકે, સવર લહિ મુખ અવલોકે ’

અર્થ—જે જીવોએ પોતાના ભાવને પુણ્ય-પાપરૂપ કર્યા નથી અને આત્મઅનુભવમા પોતાના જ્ઞાનને જોડ્યું છે તેઓએ કર્મોને આવતા રોક્યા છે અને સવરની પ્રાપ્તિરૂપ મુખને તેઓ અવલોકે છે

(આ વ્યાખ્યામા ઉપર કહેલ ત્રણે પડખા આવી જાય છે તેથી તે અનેકાત અપેક્ષાએ સર્વાંગ વ્યાખ્યા છે)

(૭) શ્રી જયસેનાચાર્યે પચાસ્તિકાથ ગાથા ૧૪૨ ની ટીકામા સવરની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે—

‘ જન શુભાશુભસવર સમર્થ શુદ્ધોપયોગો ભાવસવર,
ભાવસવરાધારેણ નવતરકર્મનિરોધો દ્રવ્યસવર ઇતિ તાત્પર્યયઃ ॥

અર્થ—અહીં શુભાશુભભાવને રોકવાને સમર્થ જે શુદ્ધોપયોગ તે ભાવસવર છે, ભાવસવરના આધારે નવા કર્મોનો નિરોધ થવો તે દ્રવ્યસવર છે એ તાત્પર્ય અર્થ છે’ (પચાસ્તિકાથ પા ૨૦૭)

(સવરની આ વ્યાખ્યા અનેકાતદષ્ટિએ છે, તેમા પહેલા ત્રણે અર્થો આવી જાય છે)

(૮) શ્રી અમૃતચદ્રાચાર્યે પચાસ્તિકાય ગાથા ૧૪૪ ની ટીકામાં સવરની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે—

‘ શુભાશુભપરિણામનિરોધ સવર’ શુદ્ધોપયોગ એટલે કે શુભાશુભ પરિણામના નિરોધરૂપ સવર તે શુદ્ધોપયોગ છે’ (પા ૨૦૮)

(સવરની આ વ્યાખ્યા અનેકાતદષ્ટિએ છે, તેમા પહેલા બે અર્થો આવી જાય છે)

(૯) પ્રશ્ન —આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા સવરની વ્યાખ્યા ‘ જાત્રવ નિરોધ સવર’ એટલી કરી છે, પણ સર્વોગ વ્યાખ્યા કરી નથી, તેનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર—આ શાસ્ત્રમા વસ્તુસ્વરૂપનું વર્ણન નય અપેક્ષાએ ઘણું જ દૂષમા આપવામા આવ્યું છે વળી આ શાસ્ત્રનું વર્ણન મુખ્યપણે પર્વાયાર્થિકનયથી હોવાથી ‘ જાત્રવનિરોધ સવર’ એની વ્યાખ્યા પર્વાય અપેક્ષાએ કરી છે અને તેમા દ્રવ્યાર્થિકનયનું કથન ગૌણ છે

(૧૦) પાંચમા અધ્યાયના ૩૨ મા સૂત્રની ટીકામા નીતગાઓના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ જણાવી છે (જુઓ પા ૪૫૫) તે પદ્ધતિ પ્રમાણે આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રનો અર્થ કુળ્લા શ્રી સમયસાર, શ્રી પચાસ્તિકાય વગેરે શાસ્ત્રોમા સવરનો જે અર્થ ક્યો છે તે જ અર્થ અહીં કહ્યો છે એમ સમજવું

૪ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય કેટલીક જાળતો

(૧) પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમા જે સાત તત્ત્વો કહ્યા છે તેમા સંવર અને નિર્જરા એ બે તત્ત્વો મોક્ષમાર્ગરૂપ છે પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા મોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ’ એ પ્રમાણે કરી છે, તે વ્યાખ્યા મોક્ષમાર્ગ

યતા આત્માની શુદ્ધ પર્યાય ઠેવી હોય તે જણાવે છે અને આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા 'આસ્રવનિરોધ સવર' એમ કહીને મોક્ષ-માર્ગરૂપ શુદ્ધપર્યાય યતા અશુદ્ધપર્યાય તથા નવા કર્મો અટકે છે તે જણાવ્યું છે

(૨) એ રીતે એ બને સૂત્રોમા (અ ૧ સૂ ૧ તથા અ ૬ સૂ ૧ મા) જણાવેલી મોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા સાચે લેતા આ શાસ્ત્રમા સર્વજન હયત આવી જાય છે શ્રી સમયસાર, શ્રીપર્યાસ્તિકાચ વગેરે શાસ્ત્રોમા મુખ્યપણે દ્રવ્યાર્થિકનયે કયન છે, તેમા સવરની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે જ વ્યાખ્યા પર્યાયાર્થિકનયે કયન કરનાર આ શાસ્ત્રમા જુદા ચુદોષી આપી છે

(૩) શુદ્ધોપયોગનો અર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર યાય છે

(૪) આ શાસ્ત્રમા આચાર્યદેવે નિર્જરાની વ્યાખ્યા આપી નથી, પણ સવર યતા જે અશુદ્ધિ ટળી અને શુદ્ધિ વધી તે જ નિર્જરા છે તેથી 'શુદ્ધોપયોગ' કે 'સમ્યગ્જ્ઞાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર' કહેતા તેમા જ નિર્જરા આવી જાય છે

(૫) સવર તથા નિર્જરા એ બને એક જ સમયે હોય છે, કેમ કે જે સમયે શુદ્ધપર્યાય (-શુદ્ધોપયોગ) પ્રગટે તે જ સમયે નવી અશુદ્ધપર્યાય (-શુભાશુભોપયોગ) અટકે તે સવર છે અને તે જ સમયે જુની અશુદ્ધિ ટળે અને શુદ્ધતા વધે તે નિર્જરા છે

(૬) આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમા સવરની વ્યાખ્યા કર્યા પછી બીજા સૂત્રમા તેના છ લેહ કહ્યા છે તે લેહોમા સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિવહજય અને ચારિત્ર એ પાંચ લેહો ભાવવાચક (-અસ્તિસૂચક) છે, અને છઠ્ઠો 'લેહ' શુષ્કિ છે તે અભાવવાચક (-નાસ્તિસૂચક) છે પહેલા સૂત્રમા સવરની વ્યાખ્યા નય અપેક્ષાએ નિરોધવાચક કરી છે, તેથી તે વ્યાખ્યા 'સવર યતા દેવો ભાવ યયો' તે ગૌણપણે સૂચવે છે અને 'દેવો ભાવ અટકયો' તે મુખ્યપણે સૂચવે છે

(૭) 'આસ્રવનિરોધ સવર' એ સૂત્રમા 'નિરોધ' શબ્દ બે કે અસાવવાચક છે તોપણ તે શૂન્યવાચક નથી, અન્ય પ્રજગ્ના સ્વભાવ-પણાનુ તેમા સામર્થ્ય હોવાથી, બે કે આસ્રવનો નિરોધ થાય છે તોપણ, આત્મા સવૃત સ્વભાવપણે થાય છે, તે એક પ્રકારની આ માની શુદ્ધપયોગ છે સવરથી નિરોધ થતો હોવાથી અને બધનું કારણ આત્મવ હોવાથી સવર થતા બધનો પણ નિરોધ થાય છે. (જીઓ, શ્લોકો-વાર્તિકામ્ સ્ફુટ ટીકા, આ સૂત્રનીચેની ટીકા ૨ પા ૪૮૬)

(૮) શ્રી સમયમાગ્જીની ૧૮૬ મી ગાથામા કહ્યું છે કે- 'શુદ્ધ આત્માને લાણુતો-અનુભવતો જીવ શુદ્ધ આત્માને જ પામે અને અશુદ્ધ આ માને લાણુતો-અનુભવતો જીવ અશુદ્ધ આત્માને જ પામે છે'

આમા શુદ્ધ આત્માને પામવો તે સવર છે અને અશુદ્ધ આત્માને પામવો તે આત્મવ-બધ છે

(૯) સમયમાર નાટકની ઉત્થાનિકામા ૨૩ મે પાને સવરની વ્યાખ્યા નીચે સુજબ કરી છે—

બે ઉપયોગ સ્વરૂપ ધરિ, વરતે ભોગ વિરત,

રોકે આવત ઈરમકો, સો હે સવર તત ॥૩૧॥

અર્થ—આત્માનો જે ભાવ જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગને પામીને થોગોની ક્રિયાથી વિકૃત વાય છે અને નવા ઈર્મના આસ્રવને રોકે છે તે સવરતત્ત્વ છે

૫

નિર્જરાનુ સ્વરૂપ

ઉપર કહેલા ૬ બોલોમા નિર્જગ સબધી કેટલીક હકીકત આવી ગઈ છે સવરપૂર્વકની નિર્જરા તે મોક્ષમાર્ગ છે, તેથી તે નિર્જરાની વ્યાખ્યા લાણુવાની જરૂર છે

(૧) શ્રી પચાસ્તિકાવળી ૧૪૪ મી ગાથામા નિર્જગની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે—

સવરજોગેહિં જુદો તવેહિં જો ચિત્તુદે બહુવિદેહિં ।

કમ્માણ ણિ-જરણ બહુગાણ કુણદિ સો ણિયદ ॥

અર્થ—જે ભેદવિજ્ઞાની જીવશુભાશુભાભવના નિરોધરૂપ સવર અને શુદ્ધોપયોગરૂપ યોગોથી સચુકત અનેઠ પ્રગટરના અતરંગ-બહિરંગ તપોદ્ધારા ઉપાય દરે છે તે પુરુષ નિશ્ચયથી ઘણા પ્રકાર ॥ કમોની નિર્જરા કરે ૪

આ બ્યાખ્યામા ‘કમોની નિર્જરા થાય છે’ એમ કહ્યું છે, તે વખતે આત્માની શુદ્ધપર્યાય દેવી હોય છે તે તેમા ગર્ભિત રાખ્યું છે, આ ગાથાની ટીકા કરતા શ્રી અમૃતચદ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—

‘સ રાતુ ઘટના કર્મણા નિર્જરણ કરોતિ । તદત્ર કર્મવીર્ય-શાતનસમર્થો બહિરગાન્તરગતપોમિતું હિત શુદ્ધોપયોગો ભાવનિર્જરા ।’

અર્થ—તે (જીવ) ખગેખર ઘણા કમોની નિર્જરા કરે છે તેથી એ સિદ્ધાંત થયો કે, અનેક કમોની શક્તિઓને ગાળવામા સમર્થ બહિરંગ-અતરંગ તપોથી વૃદ્ધિ પામેલો જે શુદ્ધોપયોગ તે ભાવ નિર્જરા છે
(જુઓ, ૫ યાસ્તિકા ૫ પા ૨૦૬)

(૨) શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૦૬ મા નિર્જરાનું સ્વરૂપ નીચે જણાવ્યું છે—

‘પદ્મિ રદો ણિષ સતુટ્ટો હાહિ ણિન્નમેદક્કિ ।

પ્પદેણ હાહિ તિત્તો હોહિ તુદ્ધ ઉત્તમ સોક્કપ્પ ॥૨૦૬॥

અર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! તુ આમા (-જ્ઞાનમા) નિત્ય રત અથોત્ પ્રીતિવાળો ના, આમા નિત્ય સતુટ્ટ થા અને આનાથી વૃક્ષ થા, આમ કરવાથી તને ઉત્તમ સુખ થયે’

નિર્જરા થતા આત્માની શુદ્ધપર્યાય દેવી હોય છે તે આમા જણાવ્યું છે

(૩) સવરની સાથે અવિનાશાવધે નિર્જરા હોય છે નિર્જરાના આઠ આચાર (-અંગ, લક્ષણ) છે, તેમા ઉપબૃહણ અને પ્રભાવના એ બે આચાર શુદ્ધિની વૃદ્ધિ બતાવે છે આ સળધમા શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૩ ની ટીકામા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

“ કારણ કે સમ્યક્દષ્ટિ, ટકેાત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે સમસ્ત આત્મશક્તિઓની વૃદ્ધિ કરતો હોવાથી, ઉપજૃંહક અર્થાત્ આત્મશક્તિનો વધારનાર છે, તેથી તેને ‘જીવની શક્તિની દુર્ગંજતાથી (અર્થાત્ મદતાથી) થતો બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે ”

(૪) વળી જાયા ૩૩૮ ની ટીક તથા ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે -

‘ ટીકા — કારણ કે સમ્યક્દષ્ટિ, ટકેાત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવ-મયપણાને લીધે જ્ઞાનની સમસ્ત શક્તિને પ્રગટ કરવા-વિસ્તારવા દેતાવવા વડે પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી, પ્રભાવના કરનાર છે, તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રભાવનાના અપ્રકર્ષથી (અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રભાવના નહિ વધવાથી) થતો બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે

ભાવાર્થ:—પ્રભાવના ઝોટલે પ્રગટ કરવું, ઉદ્યોત કરવો વગેરે, માટે જે પોતાના જ્ઞાનને નિરતર અભ્યાસથી પ્રગટ કરે છે-વધારે છે, તેને પ્રભાવના અંગ હોય છે તેને અપ્રભાવતાકૃત કર્મબંધ નથી, કર્મ રસ દર્ષને ખરી બંધ છે તેથી નિર્જરા જ છે ”

(૫) આ પ્રમાણે અનેકાત દષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે સર્વાંગ વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે ત્યાં વ્યવહારનયે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે ત્યાં ‘ જીના વિકારનું તથા જીના કર્મનું ખરી જવું ’ એવો નિર્જરાનો અર્થ કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાં ‘ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ તે નિર્જરા ’ એવો અર્થ ગર્ભિતપણે કહ્યો છે એમ સમજવું

(૬) અષ્ટપાદક્રમાં ભાવપ્રાણુતની ૧૧૪ મી ગાયના ભાવાર્થમાં સ્વર, નિર્જરા તથા મોક્ષની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે—

‘ પાંચમું સ્વરતત્ત્વ છે રાગ-રોપ-મોહરૂપ જીવના વિભાવનું ન હોવું અને દર્શનજ્ઞાનરૂપ ચેતનાભાવનું સ્થિર થવું તે સ્વર છે, તે જીવનો પોતાનો ભાવ છે અને તેનાથી પુદ્ગલકર્મ જનિત શ્રમજી મટે છે એટલે જો તત્ત્વોની ભાવનામાં આત્મતત્ત્વની

ભાવના પ્રધાન છે, તેનાથી ઢર્મની નિર્જરા યત્રને મોક્ષ થાય છે આત્માના ભાવ અનુક્રમે શુદ્ધ થવા તે નિર્જરાતત્વ છે અને સર્વ ઢર્મનો અભાવ થવો તે મોક્ષતત્વ છે '

૬ એ રીતે સવરતત્વમા આત્માની શુદ્ધ પર્યાયનું પ્રગટવું હોય છે અને નિર્જરાતત્વમા આત્માની શુદ્ધ પર્યાયની વૃદ્ધિ થાય છે આ શુદ્ધ પર્યાયને એક શબ્દથી ' શુદ્ધોપયોગ ' કહેવાય છે, એ શબ્દોથી કહેવું હોય તો ' સવર, નિર્જરા ' કહેવાય છે અને ત્રણ શબ્દોથી કહેવું હોય તો ' સમ્યગ્ચિન્તન-જ્ઞાન-આગિઃ ' કહેવાય છે સવર-નિર્જરામા અગે શુદ્ધ પર્યાય હોય છે એમ સમજવું

આ શાસ્ત્રમા જ્યાં જ્યાં સવર-નિર્જરાનું વિવરણ હોય ત્યાં ત્યાં આત્માની પર્યાય જે અગે શુદ્ધ છે તે સવર-નિર્જરા છે એમ સમજવું વિકલ્પ રાગ કે શુભભાવ તે સવર-નિર્જરા નથી પરંતુ તેનો નિરોધ થવો અને જુની અશુદ્ધિનું ખરી જવું તે સવર-નિર્જરા છે

૭ મોક્ષના બીજરૂપ સવર નિર્જરાભાવ અનાદિથી અજ્ઞાની જીવે કદી પ્રગટ કયો નથી અને તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ પણ સમજ્યો નથી સવર નિર્જરા પોતે ધર્મ છે, તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર ધર્મ કેમ થાય ? માટે સુસુપ્ત જીવોએ તેનું સ્વરૂપ સમજવાની ખાસ જરૂર છે, આચાર્યદેવ આ અધ્યાયમા તેમનું વર્ણન દુકામા કરે છે, તેમા પ્રથમ સવરનું સ્વરૂપ વર્ણવે ॥

સવરનું લક્ષણ

આસ્રવનિરોધઃ સંવરઃ ॥૧॥

અર્થઃ—[આસ્રવનિરોધ] આસ્રવને રોકવા તે [સવર] સવર છે અર્થાત્ આત્મામા જે કારણોથી કંમોનો આસ્રવ થાય છે તે કારણોને દૂર કરવાથી કંમોનું આવવું અટકી જાય છે -તેને સવર કહે છે

ટીકા

૧ સવરના જે હોદ છે—ભાવસવર અને દ્રવ્યસવર તે જાનનેની વ્યાખ્યા ભૂમિકાના પારામા આપી છે

૨ સવર તે ધર્મ છે, સવરની સરુઆત જીવ જ્યારે સમ્ય-ગ્દર્શન પ્રગટ કરે ત્યારે થાય છે, સમ્યગ્દર્શન વગર કદી પણ સાચો સવર હોતો નથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે જીવ, અજીવ, આત્મવ, બધ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તરવોનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે વિપરીત અભિનિવેશરહિત જાણવું જોઈએ

૩ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી જીવને અશે વીતરાગભાવ અને અશે સરાગભાવ હોય છે, ત્યાં વીતરાગભાવ વડે સવર થાય છે અને સરાગભાવવડે બધ થાય છે એમ સમજવું

૪ અહિંસા વગેરે શુભાસવને ઘણા જીવો સવર માને છે, પણ તે ભૂલ છે શુભાસવથી તો પુણ્યબધ થાય છે જે ભાવવડે બધ થાય તે જ ભાવવડે સવર થાય નહિ

૫ આત્માને જેટલે અશે સમ્યગ્દર્શન છે તેટલે અશે સવર છે અને બધ નથી, પણ જેટલે અશે રાગ છે તેટલે અશે બધ છે, જેટલે અશે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તેટલે અશે સવર છે અને બધ નથી, પણ જેટલે અશે રાગ છે તેટલે અશે બધ છે, તથા જેટલે અશે સમ્યક્ચારિત્ર છે તેટલે અશે સવર છે અને બધ નથી, પણ જેટલે અશે રાગ છે તેટલે અશે બધ છે—(જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૧૦ થી ૨૧૪)

૬ પ્રશ્ન—સમ્યગ્દર્શન તે સવર છે અને બધનું કારણ નથી તો પછી અ ૬ સૂ ૨૧ માં સમ્યક્ત્વને પણ દેવાયુકર્મના આસવનું કારણ કેમ કહ્યું ? તેમજ અ ૬ સૂ ૨૪ માં દર્શનવિશુદ્ધિથી તીર્થ-કરનામકર્મનો આસવ થાય છે એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર—તીર્થ કરનામકર્મનો બધ ચોથા ગુણસ્થાનથી આત્મા ગુણ સ્થાનના સુધી થાય છે, અને ત્રણે પ્રકારના સમ્ય-

કવની ભૂમિકામાં તે બધે થાય છે ખરેખર (ભૂતાર્થનયથી) સમ્ય-
ગ્દર્શન પોતે કહી પણ બધનું કારણ નથી પણ તે ભૂમિકામાં
રહેલા રાગથી જ બધ થાય છે તીર્થ કન્નામકમના બધનું કારણ
પણ સમ્યગ્દર્શન પોતે નથી પરંતુ સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં રહેલો
રાગ તે બધનું કારણ છે ત્યાં સમ્યગ્દર્શનને આસવ કે બધનું
કારણ કહ્યું હોય ત્યાં માત્ર ઉપચારથી વ્યવહાર કથન છે એમ
સમજવું, તેને અભૂતાર્થનયનું કથન પણ કહેવાય છે સમ્યગ્દર્શન
વડે નયવિભાગના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા જ આ કથનના આ-
શયને અવિરુદ્ધપણે સમજે છે

પ્રશ્નમાં જે સૂત્રોનો આધાર આપવામાં આવ્યો છે તે સૂત્રોની
ટીકામાં પણ ખુલાસો કર્યો છે કે સમ્યગ્દર્શન પોતે બધનું કારણ
નથી (જુઓ પા ૫૫૧-૫૫૨ તથા ૫૫૫)

૭ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો બે પ્રકારના છે-સરાગી અને
વીતરાગી તેમાંથી સરાગ-સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો રાગ સહિત હોવાથી
રાગના કારણે તેમને ઈર્ષ્યપ્રકૃતિઓનો આસવ થાય છે, તે જીવોને
સરાગસમ્યક્ત્વ છે એમ પણ કહેવાય છે, પણ ત્યાં એમ સમજવું
કે જે રાગ છે તે સમ્યક્ત્વનો દોષ નથી પણ ચારિત્રનો દોષ છે જે
સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને નિર્દોષ ચારિત્ર છે તેમને વીતરાગસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે
ખરેખર એ બે જીવોના સમ્યગ્દર્શનમાં ભેદ નથી પણ ચારિત્રના
ભેદની અપેક્ષાએ એ બે ભેદ છે જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ચારિત્રના
દોષસહિત છે તેમને સરાગસમ્યક્ત્વ છે એમ કહેવાય છે અને જે
જીવને નિર્દોષ ચારિત્ર છે તેમને વીતરાગસમ્યક્ત્વ છે એમ કહેવાય
છે, એ રીતે ચારિત્રની સંદોષતા કે નિર્દોષતાની અપેક્ષાએ તે ભેદ
છે સમ્યગ્દર્શન પોતે સવર છે અને તે તો શુદ્ધભાવ જ છે તેથી
તે આસવ કે બધનું કારણ નથી

(જુઓ, પા ૧૩૧) ॥૧॥

સવરના કારણો

સ ગુપ્તિસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાપરીપહજયચારિત્રેઃ ॥૨॥

અર્થ — [ગુપ્તિ સમિતિ] ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, [ધર્મ અનુપ્રેક્ષા] દશ ધર્મ, બાર અનુપ્રેક્ષા, [પરીપહજય ચારિત્રે] બાવીસ પરિપહજય અને પાંચ ચારિત્ર એ છ કારણોથી [સ] તે સવર થાય છે.

ટીકા

૧ જે જીવને સમ્યગ્દર્શન હોય તેને જ સવરના આ છ કારણો હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને આ છ કારણોમાથી એક પણ સાચુ હોતુ નથી સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થને તેમજ સાધુને આ છ એ કારણો યથાસભવ હોય છે (જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૦૩, ટીકા). સવરના આ છ કારણોનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર સવરનું સ્વરૂપ સમજનામા પણ જીવની જૂવ થયા વગર રહે નહિ માટે આ છ કારણોનુ યથાર્થસ્વરૂપ સમજવુ જોઈએ

૨

ગુપ્તિનુ સ્વરૂપ

(૧) મન વચન કાયાની ચેષ્ટા મટે, પાપચિંતવન ન કરે, મૌન ધારે તથા જમનાદિ ન કરે તેને કેટલાકે જીવો ગુપ્તિ માને છે, પણ તે ગુપ્તિ નથી કેમ કે જીવને મનમા ભક્તિ વગેરે પ્રયત્નરાગાદિના ઘણા પ્રકારના વિદ્યેષો થાય છે અને વચન-કાયાની ચેષ્ટા શોકવાનો ભાવ તે તો શુભપ્રવૃત્તિ છે, પ્રવૃત્તિમા ગુપ્તિપણુ બને નહિ વીતરાગભાવ થતા જ્યાં મન વચન-કાયાની ચેષ્ટા થાય નહિ ત્યાં સાચી ગુપ્તિ છે ખરી રીતે ગુપ્તિનો એક જ પ્રકાર છે અને તે વીતરાગભાવરૂપ છે ગુપ્તિના ત્રણ પ્રકાર નિમિત્તની અપેક્ષાએ કદા છે મન-વચન-કાયા એ તો પરદ્રવ્ય છે, તેની કોઈ ક્રિયા બધનુ કે અબધગણાનુ કારણુ નથી વીતરાગભાવ થતા જેટલે, અથે મન-વચન-કાયા તરફ જીવ જોડાતો નથી તેટલે અથે નિર્વ્યયગુપ્તિ છે, અને તે જ સવરનુ કારણુ છે

(૨) નયોના રાગને છોડી, જે છોડે પોતાના સ્વરૂપમા ગુપ્ત થાય છે તે છોડેને ગુપ્તિ હોય છે, તેમજ ચિત્ત વિકલ્પજનથી રહિત શાંત થાય છે અને તેઓ સાક્ષાત્ અમૃતરસ પીએ છે આ સ્વરૂપગુપ્તિની શુદ્ધક્રિયા છે જેટલા અશે વીતરાગદયા યજ્ઞને સ્વરૂપમા પ્રવૃત્તિ થાય છે તેટલા અશે ગુપ્તિ છે, તે કથામા દોહન મટે છે અને અતીન્દ્રિય ગુપ્ત અનુભવાય છે (જુઓ, શ્રી સમયસાર કલશ ૬૬ પા ૧૭૫)

(૩) સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક લૌકિક વાઙારણ્ય અર્થને યોગોના યથાર્થ નિગ્રહ કરવો તે ગુપ્તિ છે યોગોના નિમિત્તથી આવનાના કર્મોનુ આવલુ જાધ પડી જતુ તે સવર છે (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર અ ૬ ગાથા ૫ પા ૩૪૦)

(૪) આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમા ગુપ્તિનુ લક્ષણુ ંલુ છે, તેમા જણાંબુ છે કે ' સમ્યગ્યોગોનો નિગ્રહ ' તે ગુપ્તિ છે આમા સમ્યક્ શબ્દ ઘણો ઉપયોગી છે, તે એમ સૂચવે છે કે સમ્યગ્દર્શન વગર યોગોનો યથાર્થ નિગ્રહ હોતો નથી એટલે કે સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ યોગોનો નિગ્રહ હોઈ શકે છે

(૫) પ્રશ્ન —યોગ ચૌદમા ગુણસ્થાને અટકે છે, તેરમા ગુણસ્થાન મુધી તો તે હોય છે, તો પછી નીચલી ભૂમિકાવાળાને ' યોગનો નિગ્રહ ' (ગુપ્તિ) કયાથી થાય ?

ઉત્તર —મન-વચન-ક્રિયા તરફ આત્માનેા ઉપયોગ જેટલો ન લેડાય તેટલો યોગનો નિગ્રહ થયો કહેવાય છે અહીં યોગ શબ્દનો અર્થ ' પ્રદેશોનુ વપન' એમ સમજવાનો નથી પ્રદેશોના કપનનો નિગ્રહ થાય તેને ગુપ્તિ કહેવામા આવતી નથી પણ તેને તો અકપપણુ કે અયોગપણુ કહેવામા આવે છે, તે ચૌદમા ગુણસ્થાને પ્રગટે છે અને ગુપ્તિ તો કેટલેક અશે ચોથે ગુણસ્થાને પણ હોય છે

(૬) ખરેખર આત્માનું સ્વરૂપ (નિર્જરૂપજ) પરમ શુદ્ધિ છે, તેથી આત્મા જોતે અશે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપમા સ્થિર રહે તેટલે અશે શુદ્ધિ છે (બુઝો, શ્રી મમયનાર કથથ ૧૫૮ પા ૨૯૧)

૩ આત્માનો વીનરા ભાવ જોડરૂપ છે અને નિમિત્ત અપેક્ષાએ શુદ્ધિ, મમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિપહલ્ય અને મારિત્ર એવા બુદ્ધા બુદ્ધા ભેદ પાડીને સમભવવામા આવે છે, તે ભેદો દ્વારા પાપ અભેદતા બતાવી છે સ્વરૂપની અભેદતા તે સવર-નિર્જરાનું કારણ છે.

૪ શુદ્ધિ, સનિતિ વગેરેના સ્વરૂપનું વર્ણન એવા મૂત્રમી શરુ કરીને ક્રમે ક્રમે ઠહેવામા આવશે ॥૩॥

નિર્જરા અને સવરનું કારણ

તપસા નિર્જરા ચ ॥ ૩ ॥

અર્થ - [તપસા] તપથી [નિર્જરા ચ] નિર્જરા અને સવર પશુ થાય છે

ટીકા

૧ હથ પ્રકારના ધર્મમા તપનો સમાવેશ વહ બાય છે, તોપણ તેને અહીં બુદ્ધ ઠહેવાનું કારણ એ છે કે તે સવર અને નિર્જરા બનેલું કારણ છે અને તેમા સવરનું તે પ્રધાનું કારણ છે

૨ અહીં જે તપ કહ્યું છે તે સમ્યક્તપ છે, કેમ કે તે તપ જ સવર નિર્જરાનું કારણ છે સમ્યક્દષ્ટિ જીવને જ સમ્યક્તપ કહેાય છે મિથ્યાદષ્ટિના તપને જાળતપ કહેવામા આવે છે અને તે આત્મવ છે, એમ અ. ૬ સૂ ૧૨ ની ટીકામા કહ્યું છે, તે મૂત્રમાં આપેલા 'આદિ' શબ્દમા જાળતપનો સમાવેશ થાય છે (બુઝો પા ૫૩૩) જેઓ સમ્યક્દર્શન અને આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે એવા જીવો ગમે તેટલું તપ કરે તોપણ તેના બદલા તપને જાળતપ (અધોત્ અજ્ઞાનતપ, મૂર્ખતાવાળો તપ) કહેવાય છે (બુઝો, સમય-

સાર ગાથા ૧૫૨ થા ૧૬૮) સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકના તપને ઉત્તમ તપ તરીકે આ અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમા વર્ણવ્યો છે.

૩

તપનો અર્થ

શ્રી પ્રવચનસાર અ ૧ ગાથા ૧૪ મા તપનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે- 'સ્વરૂપવિભાત નિસ્તરંગ ચૈતન્યપ્રતપનાદ્વ તપ અર્થોત્ત્વ સ્વરૂપમા વિશ્રાત તરંગ વિનાના ચૈતન્યનુ પ્રતપન તે તપ છે '.

૪ તપનું સ્વરૂપ અને તે સબધી થતી ભુલ

(૧) ઘણા જીવો અનશનાદિને તપ માને છે અને તે તપથી નિર્જરા માને છે, પણ બાહ્યતપથી નિર્જરા થાય નહિ નિર્જરાનું કારણ તો શુદ્ધોપયોગ છે શુદ્ધોપયોગમા જીવની રમણતા થતા અનશન વગેરે 'શુભ-અશુભ ઇચ્છાનો નિરોધ થાય છે' તે સવર છે ને બાહ્ય દુષ્ક્રિયા સહન કરવું તે નિર્જરા હોય તો તિર્થંચાદિક પણ બૂખ-તરસાદિક દુષ્ક્રિયા સહન કરે છે તેથી તેને પણ નિર્જરા થાય

(૨) પ્રશ્ન-તિર્થંચાદિક તો પરાધીનપણે બૂખ-તરસાદિક સહન કરે છે, પણ જે સ્વાધીનપણે ધર્મબુદ્ધિથી ઉપવાસાદિરૂપ તપ કરે તેને તો નિર્જરા થાય ને ?

ઉત્તર-ધર્મબુદ્ધિથી બાહ્ય ઉપવાસાદિક તો કરે પણ ત્યાં ઉપયોગ અતુલ, શુભ કે શુદ્ધરૂપ જેમ પરિણમે તે અનુસાર જ બધ કે નિર્જરા થાય છે ને અશુભ કે અશુભરૂપ ઉપયોગ હોય તો બધ થાય છે અને સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક શુદ્ધોપયોગ હોય તો ધર્મ થાય છે ને બાહ્ય ઉપવાસથી નિર્જરા થતી હોય તો ઘણા ઉપવાસાદિ કરતા ઘણી નિર્જરા થાય અને યોગ કરતાં યોગી થાય-એવો નિયમ કરે, તથા નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ઉપવાસાદિક જ કરે પણ એમ તો બને નહિ, કેમકે બાહ્ય ઉપવાસાદિક કરતા છતાં ને દુષ્ટપરિણામ કરે તો તેને નિર્જરા કેમ થાય ? આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અશુભ, શુભ કે શુદ્ધરૂપ જેવો ઉપયોગ પરિણમે તે અનુસાર બધ

કે નિર્જરા થાય છે, તેથી ઉપવાસાદિ તપ નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ નથી, પણ અશુભ તથા શુભ પરિણામ એ બંને બંધના કારણ છે અને શુદ્ધ પરિણામ નિર્જરાનું કારણ છે

(૩) પ્રશ્ન — જો એમ છે તો આ સૂત્રમાં ‘તપથી નિર્જરા પણ થાય છે’ એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર — જાણ્ય ઉપવાસાદિ તે તપ નથી પણ તપની વ્યાખ્યા એમ છે કે ‘જ્ઞાનિરોધસ્તપ’ અર્થાત્ ઇચ્છાને ઇન્દ્રિયો તે તપ છે શુભ-અશુભ ઇચ્છા તે તપ નથી પણ શુભ-અશુભ ઇચ્છા મટતાં ઉપયોગ શુદ્ધ થાય છે તે મમ્યક્તપ છે અને તે તપથી જ નિર્જરા થાય છે

(૪) પ્રશ્ન — આહારાદિ લેવારૂપ અશુભભાવની ઇચ્છા દૂર થતા તપ થાય પણ ઉપવાસાદિ કે પ્રાયશ્ચિતાદિ શુભકાર્ય છે તેની ઇચ્છા તો રહે જ ને ?

ઉત્તર — જ્ઞાની પુરુષોને ઉપવાસાદિની ઇચ્છા નથી પણ એક શુદ્ધોપયોગની જ ભાવના છે જ્ઞાની પુરુષો ઉપવાસાદિ કરતા શુદ્ધોપયોગ વધારે છે પણ ન્યા ઉપવાસાદિથી શરીરની કે પરિણામોની શિથિલતાવડે શુદ્ધોપયોગ શિથિલ થતો બાંહે ત્યા આહારાદિક બહુ કરે છે જો ઉપવાસાદિથી જ સિદ્ધિ થતી હોય તો શ્રી અણ્ણતનાથાદિ ત્રેવીસ તીર્થ કરે દીક્ષા લઈને જો ઉપવાસ જ કેમ ધારણ કરે ? તેમની તો શક્તિ પણ ઘણી હતી, પરંતુ જેવા પરિણામ થયા તેવા સાધનવડે એક વીતરાગ શુદ્ધોપયોગનો અભ્યાસ જોયો

(૫) પ્રશ્ન — જો એમ છે તો અનશનાદિને તપસજ્ઞા કેમ કહી છે ?

ઉત્તર — અનશનાદિને બાહ્યતપ કહ્યા છે, બાહ્ય એટલે બહારના બીજાઓને દેખાય કે આ તપસ્વી છે છતાં ત્યાં - પણ પોતે જેવા અતરંગ પરિણામ કરશે તેવું જ ક્ષણ પામશે શરીરની ક્રિયા

જીવને કાંઈ દુઃખદાતા નથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વીતરાગતા વધે છે તે જાણુ તપ છે, અનશનાદિને નિમિત્ત અપેક્ષાએ 'તપ' ગ્રહા આપવામા આવી છે

૫ તપના ફળ મળધી ખુલાસો

સમ્યગ્દષ્ટિને તપ કરતા નિર્જરા થાય છે અને સાથે પુણ્ય કર્મનો બધ પણ થાય છે, પણ જ્ઞાનીઓને તપનુ પ્રધાનદુષ્ણ નિર્જરા છે તેથી આ સૂત્રમા સાચા તપથી નિર્જરા થાય-જોમ કહ્યું જેટની તપમા (અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગમા) ઘર્ષક ન્યૂનતા હોય છે તેટલો પુણ્યકર્મનો બધ પણ થઈ જાય છે, આ અપેક્ષાએ પુણ્યનો બધ થવો તે તપનુ ગૌણ ફળ જહેવાય છે જેમ ખેતી કરવાનુ પ્રધાનદુષ્ણ તો ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવુ તે છે પણ રાડા વગેરે ઉત્પન્ન થવુ તે તેનુ ગૌણ ફળ છે, તેમ અહીં એટલુ સમજવુ કે સમ્યગ્દષ્ટિને તપનો જે વિશ્વ આપે છે તે રાગ હોવાથી તેના ફળમા પુણ્ય બધાઈ જાય છે અને જેટલો રાગ તૂટે તે વીતરાગભાવ-શુદ્ધોપયોગ વધે છે તે નિર્જરાનુ કારણ છે આહાર ખેટમા જવો કે ન જવો તે બધ કે નિર્જરાનુ કારણ નથી કેમ કે તે પરદ્રવ્ય છે અને પરદ્રવ્યનુ પરિણમન આત્માને આધીન નથી તેથી તેના પરિણમનથી આત્માને લાભ કે નુકશાન નથી જીવને ચોતાના પરિણામથી જ લાભ કે નુકશાન થાય છે

૬ અ ૮ સૂ ૨૩ મા પણ નિર્જરા સળધી વર્ણન હોવાથી તે સૂત્રની ટીકા અહીં પણ વાચવી તપના બાર ભેદ કહ્યા છે તે સળધી વિશેષ ખુલાસો આ અધ્યાયના સૂ ૧૯-૨૦ મા કરવામા આવ્યો છે માટે ત્યાંથી જોઈ લેવો ॥૩॥

ગુપ્તિનુ લક્ષણ અને ભેદ

સમ્યગ્યોગનિગ્રહા ગુપ્તિઃ ॥૪॥

અર્થ—[સમ્યક્ યોગનિગ્રહો] સમ્યક્ પ્રકારે યોગનો નિગ્રહ તે [ગુપ્તિ] ગુપ્તિ છે

ટીકા

૧ આ સૂત્રમા સમ્યક્ શબ્દ ઘણો ઉપયોગી છે, તે એમ સૂચવે છે કે સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ ગુપ્તિ હોય છે, અજ્ઞાનીને ગુપ્તિ હોતી નથી તથા જેને ગુપ્તિ હોય તે જીવને વિષયસુખની અભિલાષા હોતી નથી એમ પણ 'સમ્યક્' શબ્દ બતાવે છે જો જીવને સદ્વેશતા (આકૂળતા) થાય તો તેને ગુપ્તિ હોતી નથી બીજા સૂત્રની ટીકામા ગુપ્તિનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે

૨ ગુપ્તિની વ્યાખ્યા

(૧) જીવના ઉપયોગનું મન સાથે જોડાણ તે મનોયોગ છે, વચન સાથે જોડાણ તે વચનયોગ છે અને કાય સાથે જોડાણ તે કાયયોગ છે, તથા તેનો અભાવ તે અનુક્રમે મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ છે આ રીતે નિમિત્તના અભાવની અપેક્ષાએ ગુપ્તિના ત્રણ ભેદ છે

પર્યાયમા શુદ્ધોપયોગની હીનાધિકતા હોવા છતાં તેમા શુદ્ધતા તો એક જ પ્રકારની છે, નિમિત્ત અપેક્ષાએ તેના અનેક પ્રકાર ઠહેવામા આવે છે

જીવ જ્યારે વીતરાગભાવવડે પોતાની સ્વરૂપગુપ્તિમા રહેત્યારે મન, વચન ને કાયા તરફનું લક્ષ છૂટી જાય છે તેથી તેની નાસ્તિ અપેક્ષાએ ત્રણ ભેદ પડે છે, એ બધા ભેદ નિમિત્તના છે એમ જાણવું

(૨) સર્વ મોહ-રાગદ્વેષને દૂર કરીને ખડરહિત અદ્વૈત પરમ ચૈતન્યમા સારી રીતે સ્થિત થવું તે નિશ્ચયમનોગુપ્તિ છે, સંપૂર્ણ અસત્ય ભાષાને જોવી રીતે ત્યાગી કે (અથવા જોવી રીતે મૌનવ્રત રાખવું કે) મૂર્તિક દ્રવ્યમા, અમૂર્તિક દ્રવ્યમા કે બનેલા વચનની પ્રવૃત્તિ અટકે અને જીવ પરમ ચૈતન્યમા સ્થિર થાય, તે નિશ્ચય-વચનગુપ્તિ છે સયમધારી મુનિ જ્યારે પોતાના આત્મસ્વરૂપ ચૈતન્યમય શરીરથી જડ શરીરનું ભેદજ્ઞાન કરે છે (અર્થાત્ શુદ્ધાત્માના

અનુભવમા લીન થાય છે) ત્યારે અતરંગમા પોતાના આત્માની ઉત્કૃષ્ટ મૂર્તિનું નિશ્ચલપણ ચવ્ તે કાયગુપ્તિ છે

(જુઓ શ્રી નિમસાગ ગાથા ૬૬-૭૦ તથા ત્વીટીકા પૃ ૮૪-૮૫)

(૩) અનાદિ અગાની જીવોએ હો સમ્યગ્ગુપ્તિ ધારણ કરી નથી અનેકવાર દ્રવ્યલિંગી મુનિ થાને જીવે શુભોપયોગરૂપ ગુપ્તિ-સમિતિ વગેરે નિરતિચાર પાળી, પણ તે સમ્યક્ ન હતી સમ્ય-ગ્દર્શન પ્રાપ્ત કયો વગર કોઈ જીવને સમ્યગ્ગુપ્તિ વર્ધ શકે નહિ અને તેનું ભવભ્રમણુ ટળે નહિ માટે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને ક્રમેક્રમે આગળ વધીને સમ્યગ્ગુપ્તિ પ્રગટ કરવી જોઈએ (જુઓ, પચારિન ૧૫ ગાથા ૧૭૨ ટીકા મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૪૭)

(૪) છઠા શુદ્ધધ્યાનવર્તી માધુને શુભભાવરૂપ ગુપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તે શુભવિકલ્પ છે તેથી તે જ્ઞાનીને હેયબુદ્ધિએ હોય છે, કેમ કે તેનાથી બધ થાય છે તેને બ્યહારગુપ્તિ કહેવાય છે તે ટાળીને સાધુ નિર્વિઠ્ઠપદથામા સ્થિર થાય છે તે સ્થિરતાને નિશ્ચયગુપ્તિ કહેવાય છે, તે નિશ્ચયગુપ્તિ સંવરણુ કારણ છે (જુઓ શ્રી પ્રવચનમાગ અ ૩ ગાથા ૨) ॥૪॥

ખીલ સૂત્રમા સંવરના છ કારણો બતાવ્યા છે તેમાંથી ગુપ્તિનું વર્ણન પુરું થયું હો સમિતિનું વર્ણન કરે છે

સમિતિના પાંચ લેદ

ईर्याभापैपणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समित्तय. ॥५॥

અર્થ — [ईर्या भापा एषणा आदाननिक्षेप उत्सर्गा] સમ્યક્ધ્યો, સમ્યક્ ભાષા, સમ્યક્ એવણા, સમ્યક્ આદાનનિક્ષેપ અને સમ્યક્ ઉત્સર્ગ—એ પાંચ [સમિતય] સમિતિ છે (ચોથા સૂત્રનો 'સમ્યક્' શબ્દ આ સૂત્રમા પંચ લાગુ પડે છે)

ટીકા

૧. સમિતિનું સ્વરૂપ અને તે મળધી થતી ભૂલ

(૧) પરજીવોની રક્ષાર્થે ચત્તાચાર પ્રવૃત્તિને ઘણા જીવો સમિતિ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી કેમ કે હિંસાના પરિણામોની તો પાપ થાય છે, અને જો ગ્રાહના પરિણામોની સ્વરૂપ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો પુણ્યમવનુ ઝરણુ ડોણુ ઠરણુ ? વળી એવળા સમિતિમાં પણ તે અર્થ ઘટતો નથી, કેમ કે ત્યાં તો ડોણુ ટળે છે, પણ ઘર્ષ પણ જીવની રક્ષાનું પ્રયોજન નથી

(૨) પ્રશ્ન —તો પત્રી સમિતિનું પણ સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર:—શુનિને ઈચ્છિત રાગ થતા ગમનાદિ ક્રિયા થાય છે, ત્યાં તે ક્રિયામાં અતિ આસક્તિના અભાવથી તેમને પ્રમાદરૂપ પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તથા ધીન જીવોને દુઃખી કરીને પોતાનું ગમનાદિ પ્રયોજન સાધતા નથી તેથી તેમનાથી સ્વયં કંઈ પણ પળાય છે, એ પ્રમાણે સાચી સમિતિ છે (જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૩૨)

જ અલોક, ઉપચારરહિત જે રત્નત્રયનો માર્ગ તે માર્ગરૂપ પરમધર્મદ્વારા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં 'મમ' અર્થાત્ સમગ્ર પ્રલોકે 'ધર્મ' અર્થાત્ ગમન તથા પરિણમન તે સમિતિ છે અથવા જ પોતાના આત્માના પરમતત્ત્વમાં લીન સ્વાભાવિક પરમજ્ઞાનાદિ પરમધર્મોની જોડતા તે સમિતિ છે આ સમિતિ સ્વરૂપ-નિર્જગરૂપ છે (જુઓ, શ્રીનિયમમાર ગાવા ૬૧)

(૩) મમ્યગદિ જીવો જાણે છે કે આત્મા પર જીવોને હણી શકે નહિ, પરંપ્રયોગુ ઘર્ષ કરી શકે નહિ, ભાષા બોલી શકે નહિ, શરીરનું હલનચલનાદિ કરી શકે નહિ, શરીર ચાલતા લાયક હોય ત્યારે સ્વયં ચાલે, પરમાણુઓ ભાષારૂપે પરિણમવાના હોય ત્યારે સ્વયં પરિણમે, પર જીવ તેના આયુષ્યની યોગ્યતા, પ્રમાણે જીવે કે મરે, પણ તે કાંઈ વળને પોતાની યોગ્યતાનુસાર જીવને

રાગ હોય છે એટલેા નિમિત્તનૈમિત્તિકસબ્બ છે તેથી નિમિત્ત અપેક્ષાએ સમિતિના પાત્ર પ્રકાર પડે છે ઉપાદાનમા તેા ભેદ પડતા નથી

(૪) શુદ્ધિ નિવૃત્તિસ્વરૂપ છે અને સમિતિ પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ ॥ સમ્યગ્દષ્ટિને સમિતિમા જેટલે અશે વીતરાગભાવ છે તેટલે અશે સ્વર છે અને જેટલે અશે રાગ છે તેટલે અશે બધ છે

(૫) મિથ્યાદષ્ટિ જીવ તેા જોમ માને છે કે હું પર જીવોને બચાવી શકું તથા હું પર દ્રવ્યોનું કરી શકું તેથી તેને સમિતિ હોતી જ નથી દ્રવ્યલિંગી મુનિને શુભોપયોગરૂપ સમિતિ હોય છે પણ તે સમ્યક્સમિતિ નથી અને સ્વરનું કારણ નથી, વળી તે તેા શુભોપયોગને ધર્મ માને છે તેથી તે મિથ્યાત્વી છે (જીજ્ઞા, શ્રી પત્યાસ્તિકાવ ગાથા ૧૭૨ ટીકા)

૨ પૂર્વે સમિતિને આશ્રવરૂપ કહી હતી અને અહીં સ્વરરૂપ કહી, તેનું કારણ

અ ૬ સૂ પ મા પચીસ પ્રકારની ક્રિયાઓને આશ્રવનું કારણ કહ્યું છે, ત્યાં ગમન વગેરેમા મતી ક્રિયા તે ઇર્થપથ ક્રિયા છે અને તે પાત્ર સમિતિરૂપ છે જોમ જજ્ઞાનું છે અને તેને બધના કારણમા ગણી છે પરંતુ અહીં સમિતિને સ્વરના કારણમા ગણી છે તેનું કારણ એ છે કે, જેમ સમ્યગ્દષ્ટિને પાત્ર સમિતિ સ્વરનું કારણ થાય છે તેમ તેને જેટલે અશે રાગ છે તેટલે અશે તે આશ્રવનું પણ કારણ થાય છે અહીં સ્વર અધિકારમા સ્વરની મુખ્યતા હોવાથી સમિતિને સ્વરના કારણરૂપે વર્ણવી છે અને છઠ્ઠા અધ્યાયમા આશ્રવની મુખ્યતા હોવાથી ત્યાં સમિતિમા જે રાગ છે તેને સાસવના કારણરૂપ વર્ણવેલ છે

૩ ઉપર પ્રમાણે સમિતિ તે મિથ્યાભાવરૂપ છે, જોવા ભાવ સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે, તેમા અશે વીતરાગતા છે અને અશે રાગ છે જે અશે વીતરાગતા છે તે અશ વડે તેા સ્વર જ છે તથા જે

અશે સરાગતા છે તે અશવટે બધ થાય છે સમ્યગ્દષ્ટિને આવા મિથ્યરૂપ ભાવથી તો મવર અને બધ એ બને કાર્ય બને, પણ એકલા રાગવટે એ બે કાર્ય બને નહિ, તેથી 'એકલા પ્રયસ્ત રાગ' થી પુરયાસવ પણ માનવો અને મવર-નિર્જરા પણ માનવા તે ભ્રમ છે મિથ્યરૂપ ભાવમા, પણ, આ સરાગતા છે અને આ વીત-રાગતા છે એવી યથાર્થ જોગખાણ સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે, તેથી તેઓ બાઠી રહેલા સરાગભાવને હેયરૂપ શ્રદ્ધે છે પણ મિથ્યાદષ્ટિને સરાગભાવ અને વીતરાગભાવની યથાર્થ જોગખાણ નથી તેથી તે સરાગભાવને સવરરૂપ માને છે અને પ્રયસ્તરાગરૂપ બાંયોને ઉપાદેય-રૂપ શ્રદ્ધે છે, તે ભ્રમ છે-અજ્ઞાન છે

૪ મમિતિના પાચ ભેદો

સાધુ ત્યારે શુભિરૂપ પ્રવર્તનમા સ્થિર રહી ગકતા નથી ત્યારે ધર્મો, ભાષા, એવણા, આદાનનિશ્લેષ અને ઉત્સર્ગ એ પાચ સમિતિમા તેઓ પ્રવર્તે છે, તે પ્રવર્તનથી અસયમના નિમિત્તે બધાતા કર્મ બધાતા નથી તેટલો અવર થાય છે

આ સમિતિ સુનિ અને શ્રાવકો બને યથાયોગ્ય પાળે છે

(જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૦૩ ભાવાર્થ)

પાચ સમિતિની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે—

ધર્મસમિતિ—ચાર હાથ આગળ ભૂમિ જોડે શુદ્ધમાર્ગમા ચાલવું તે ધર્મસમિતિ છે

ભાષાસમિતિ—હિત, મિત અને પ્રિય વચન બોલવા તે ભાષા-સમિતિ છે

એવણામમિતિ—દિવસમા એક જ વાર નિર્દોષ આહાર લેવો તે એવણાસમિતિ છે

આદાનનિશ્લેષમમિતિ—સાવધાનીપૂર્વક જોડેને વસ્તુ રાખવી, મૂકવી તથા ઉપાડવી તે આદાનનિશ્લે-ષમમિતિ છે

ઉત્તમર્ગમિતિ—જીવશક્તિ સ્થળમા મળ-મૂળાદિનું ક્ષેપણ કરવું તે ઉત્તમર્ગમિતિ છે

આ વ્યવહાર-વ્યાખ્યા છે, તે માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિક સળધ બનાવે છે, પરંતુ જીવ પરદ્રવ્યનો કર્તા છે અને પરદ્રવ્યની અવસ્થા જીવનું કર્મ છે—એમ સમજવું નહિ ॥૫॥

બીજા સૂત્રમા સવરના ॥ કારણે જણાવ્યા છે તેમાથી સમિતિ અને શુદ્ધિનું વર્ણન પુરું થયું હવે દશ ધર્મનું વર્ણન કરે છે

દશ ધર્મ

ઉત્તમક્ષમામાર્દગર્જનશૌચસત્યસંયમતપસ્ત્યાગાર્કિચન્ય-
વ્રદ્ધચર્યાણિ ધર્મઃ ॥૬॥

અર્થ—[ઉત્તમ ક્ષમા માર્દવ આર્જવ શૌચ સત્ય] ઉત્તમ ક્ષમા, ઉત્તમ માર્દવ, ઉત્તમ આર્જવ, ઉત્તમ શૌચ, ઉત્તમ સત્ય, [સંયમ તપ ત્યાગ આર્કિચન્ય વ્રદ્ધચર્યાણિ] ઉત્તમ સંયમ, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ ત્યાગ, ઉત્તમ આર્કિચન્ય અને ઉત્તમ વ્રદ્ધચર્યા [ધર્મ] એ દશ ધર્મો છે

ટીકા

૧ પ્રશ્ન—આ દશ પ્રકારનો ધર્મ શા માટે કહ્યો?

ઉત્તર—પ્રવૃત્તિને રોકવા માટે પ્રથમ શુદ્ધિ જણાવી, તે શુદ્ધિમા પ્રવર્તવા જીવ જ્યારે અસમર્થ હોય ત્યારે પ્રવૃત્તિનો ઉપાય કરવા માટે સમિતિ કહી એ સમિતિમા પ્રવર્તનારા ગુણોને પ્રમાણ કરી દરવા માટે આ દશ પ્રકારનો ધર્મ જણાવ્યો છે

૨ ઉત્તમ—આ સૂત્રમા જણાવેલો ‘ઉત્તમ’ શબ્દ ક્ષમા, વગેરે દશે ગોણેને લાગુ પડે છે, તે શબ્દ શુભવાચક છે ઉત્તમ ક્ષમાદિ કહેવાથી અહીં રાગરૂપ ક્ષમા ન લેવી પણ

સ્વરૂપના જ્ઞાનસંહિત ક્રોધાદિ ક્રયાયના અભાવરૂપ ક્ષમા
સમજવી ઉત્તમક્ષમાદિ ગુણો પ્રગટતા ક્રોધાદિ ક્રયાયનો
અભાવ થાય છે, તેથી આત્મવર્ગી નિવૃત્તિ થાય છે એટલે
કે સવર થાય છે

૩ ધર્મનું સ્વરૂપ અને તે મધ્યધી થતી ભૂલ

રાગ-રોષ નહિ, પુણ્ય નહિ, ઠગાય નહિ, ઝોણુ-અધુરું કે
વિકારીપણું નહિ, એવા પૂર્ણ વીતરાગ જ્ઞાયકમાત્ર એકરૂપ અભાવની
પ્રતીતિ, લક્ષ અને તેમા ટકવું તે ધર્મ છે, તે વીતરાગની આરા છે
(આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા. ૪૮૭)

ધણા જીવો એમ માને છે કે, જ ક્રોધાદિકના ભયથી અથવા તે
સ્વર્ગ-મોક્ષની ઈચ્છાથી ક્રોધાદિ ન કરવા તે ધર્મ છે પણ તેમની
એ માન્યતા ખોટી છે, કેમ કે તેનો ક્રોધાદિક કરવાનો અભિપ્રાય
તો ટળ્યો નથી જેમ કેઈ મનુષ્ય રાત્રિદિવના ભયથી કે મહત્ત-
પણાના લોભથી પરત્વી સેવતો નથી તો તેથી તેને ત્યાગી જીવી શકાય
નહિ, તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત માન્યતાવાળા જીવો પણ ક્રોધાદિકના
ત્યાગી નથી, તેમને ધર્મ થતો નથી

પ્રશ્ન-તો ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર-પદાર્થો ઈષ્ટ-અનિષ્ટ જાત્રતા ક્રોધાદિ થાય છે તત્ત્વ-
જ્ઞાનના અભ્યાસથી જ્યારે કોઈ પદાર્થ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ન ભાસે ત્યારે
સ્વયં ક્રોધાદિ ઉપજતા નથી અને ત્યારે જ સાચો ધર્મ થાય છે

૪. ક્ષમાદિની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ક્ષમા—નિંદા, શાળ, હાસ્ય, અનાદર, માર, શરીરનો ઘાત
, વગેરે થતા અથવા તો તે પ્રસંગ નજીક આવતા
દેખીને બાવેમા મલિનતા ન થવી તે ક્ષમા છે

(૨) માદંવ—જાતિ વગેરે આઠ પ્રકારના મદના આવેશથી યતા અભિમાનનો અભાવ તે માદંવ છે, અથવા તો પરદ્રવ્યનું હું કરી શકું એવી માન્યતારૂપ અકારભાવને જ ક મૂળથી ઉખેડી નાખવો તે માદંવ છે

(૩) આર્જવ—માયા કપટથી રહિતપણું, સરળતા, ચીધાપણું તે આર્જવ છે

(૪) શૌચ—લોભથી ઉદ્દૃપ્તપણે ઉપરામ પામવું-નિવૃત્ત થવું તે શૌચ-પવિત્રતા છે

(૫) મત્ય—સત્ જીવોમા—પ્રથમ સનીય જીવોમા સાધુવચન (સરળ વચન) બોલવાનો ભાવ તે સત્ય છે

[પ્રશ્ન—ઉત્તમ સત્ય અને ભાષા સમિતિમા શું તફાવત છે ?

ઉત્તર—સમિતિરૂપે પ્રવર્તનાર મુનિ, સાધુ અને અસાધુ પુરુષો મત્યે વચન વ્યવહાર હોય છે અને તે હિત, પરિમિત વચન છે તે મુનિ, શિષ્યો તથા તેમના સહનો. (—આવકો.) મા ઉત્તમસત્ય જ્ઞાન, અરિતના લક્ષણાદિક શીખવા—શીખવવામા ઘણો ભાષા વ્યવહાર કરવો પડે છે તેને ઉત્તમસત્યધર્મ કહેવાય છે]

(૬) સ્વયમ—સમિતિમા પ્રવર્તનારા મુનિને પ્રાણીઓને પીકા કરવાનો ત્યાગ છે તે સ્વયમ છે

(૭) તપ—ભાવકર્મના નાશ માટે પોતાની શુદ્ધતાનું પ્રતપન તે તપ છે

(૮) ત્યાગ—સ્વયમ જીવોને યોગ્ય જ્ઞાનાદિક દેવા તે ત્યાગ છે

(૯) આર્કિચન્ય—વિદ્યમાન શરીરાદિમા પણ સસ્કારના ત્યાગ માટે, ‘આ મારું છે’ એવા અતુરાગની નિવૃત્તિ તે આર્કિચન્ય છે આત્મસ્વરૂપથી વિજ્ઞ એવા શરીરાદિકમા કે રાગાદિકમા મમત્વરૂપ પરિણામોનો અભાવ તે આર્કિચન્ય છે

(૧૦) પ્રહ્લયર્થ—શ્રી માત્રનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપમા લીન રહેવું તે પ્રહ્લયર્થ છે પૂર્વે લોગવેલી શ્રીઓના લોગનું સ્મરણ તથા તેની કથા સાંભળવાના ત્યાગથી તથા શ્રીઓ પાસે બેસવાનું છોડવાથી અને અવજન પ્રવર્તન શેકવા માટે શુરુકૃણમા રહેવાથી પ્રહ્લયર્થ પરિપૂર્ણ પગાય છે

આ દશે બોલમા ‘ઉત્તમ’ શબ્દ લગાડના ‘ઉત્તમક્ષમા’ વગેરે દશ ધર્મ થાય છે ઉત્તમક્ષમા વગેરે ઠહેતા તે શુભરાગરૂપ ન સમજવા પણ કપાયરહિત શુદ્ધભાવરૂપ સમજવા

૫ દશ પ્રકારના ધર્મોનું વર્ણન
ક્ષમાના નીચે મુજબ પાંચ પ્રકાર છે—

(૧) જેમ નિર્જાળ પોતે સજાળનો વિરોધ ન કરે તેમ, ‘હું ક્ષમા કરુ તો મને કોઈ હેરાન ન કરે’ એવા ભાવથી ક્ષમા રાખવી તે આ ક્ષમામા ‘હું કોધરહિત ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવે છુ’ એવું ભાન ન આવ્યું પણ રાગભાવ આવ્યો તેથી તે ખરી ક્ષમા નથી, તે ધર્મ નથી

(૨) ક્ષમા કરુ તો બીજા તરફથી મને નુકસાન ન થાય પણ હાનિ થાય—એવા ભાવથી શેઠ વગેરેનો કપકો અહંન ઠગે, સામો ક્રોધ ન કરે, પણ તે ખરી ક્ષમા નથી, તે ધર્મ નથી

(૩) હું ક્ષમા કરુ તો ધર્મજનન અટકે, ક્રોધ કરવાથી નરહાદિ હલકી ગતિમા જવું પડશે માટે ક્રોધ ન કરે—એવા ભાવે ક્ષમા કરે પણ તે સાચી ક્ષમા નથી, તે ધર્મ નથી, કેમ કે તેમા ભય છે, નિર્ભયતા—નિસ દેહતા નથી

(૪) ક્રોધાદિ ન કરવા એવી વીતરાગની આજ્ઞા છે તેમ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે માટે માત્ર ક્ષમા રાખવી જોઈએ, જેથી મને પાપ નહિ થાય અને હાનિ થયે—એવા ભાવે શુભપરિણામ રાખે અને તેને વીતરાગની આજ્ઞા માને તે પણ સાચી ક્ષમા નથી, કારણ કે તે પરાધીન ક્ષમા છે, તે ધર્મ નથી

(૫) 'સાચી ક્ષમા' અર્થે 'ઉત્તમ ક્ષમા'નું સ્વરૂપ એ છે કે, આત્મા અપિનાથી, અબધ, નિર્મળ સાચક જ છે. તેના સમાવમા પ્રકૃતિના નિમિત્તે થતા શુભપરિણામનું કર્તાપણુ પશુ નથી. પોને જેવો છે તેવો પોનાને બાંધીને, મા પીને તેના કરતુ તે વીનરા. આજ્ઞા છે અને તે ધર્મ છે આ પાચગી ક્ષમા તે ક્રોધમા નહિ નમણુ, ક્રોધનો પણુ જ્ઞાતા એવો સહજ અકપાય ક્ષમાસ્વરૂપ નિજ-સ્વભાવ છે ને ભાવો નિત્ય ટકે નહિ તે શુભ નથી, શુદ્ધસ્વરૂપમા રહેલુ તે ઉત્તમ ક્ષમા છે 'ક્ષમા એ જ મોક્ષનો લઘુ દરવાજો છે' એમ કહેવાય છે ત્યાં આ જ ક્ષમા સમજવી

(જુઓ, આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા ૪૮૬ થી ૪૮૪)

નોંધ —અહીં જેમ ક્ષમાના પાચ પ્રકાર જણાવ્યા તથા તેમા પાચમા પ્રકારને ઉત્તમક્ષમાધર્મ જણાવ્યો, તે જ પ્રમાણે માર્દવ, આજ્ઞવાદિ સર્વ ગોત્રોમા એ પાચ પ્રકાર સમજવા અને તે દેહે કમા પાચમા પ્રકાર ધર્મ છે એમ સમજવુ

૬ ક્ષમાના શુભવિકલ્પનો હુ કર્તા નથી એમ સમજીને રાગ દ્વેષથી છૂટી સ્વરૂપની સાવધાની કરવી તે સ્વની ક્ષમા છે 'ક્ષમા કરવી, સરળતા રાખવી' એમ નિમિત્તની બાપામા બોલાય તથા જખાય, પણ તેનો અર્થ એમ સમજવો કે-શુભ કે શુદ્ધપરિણામ કરવાના વિકલ્પ કરવા તે પણ નિત્ય સહજ સ્વભાવનો ક્ષમાશુભ નથી હું સરળતા રાખુ, ક્ષમા કરુ-એમ ભગરૂપ વિકલ્પ તે રાગ છે, તે નિત્ય સાચકતત્ત્વને શુભ કરતો નથી, કેમ કે તે યુવ્ય પરિણામ પણ બધામાવ છે, તેનાથી અબધ અરાગી તત્ત્વને શુભ થાય નહિ ॥૬॥

ખીબ સૂત્રમા કહેલો સવરના છ કારણોમાથી પહેલા ત્રણ કારણોનું વર્ણન પુરુ થયુ હવે ચોથુ કારણ બાર અનુપ્રેક્ષા છે તેનું વર્ણન કરે છે

બાર અનુપ્રેક્ષા

અનિત્યાશરણસસારેકાન્નાન્યત્વાશુચ્યાસ્રવસંવરનિર્જરા-
લાંકવોધિદુર્લભધર્મસ્વારૂપાતત્વાનુચિતનમનુપ્રેક્ષાઃ ॥૭॥

અર્થ—[અનિત્ય અશરણ સસાર મસ્ત્વ અન્યત્વ] અનિત્ય,
અશરણ, સસાર, એકત્વ, અયત્વ, [અશુચિ આસ્રવ સંવર
નિર્જરા] અશુચિ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, [લોક વોધિદુર્લભ ધર્મ]
ટોક, વોધિદુર્લભ અને ધર્મ [સ્વારૂપાતત્વાનુચિતન અનુપ્રેક્ષા]—
એ બારના સ્વરૂપનું બારબાર ચિતવન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા ॥

દીકા

૧ અનિત્યાદિ ચિતવનથી શરીરાદિકને ખૂરા બાણી-હિતકારી ન
બાણી તેનાથી ઉદ્ધાસ થવું તેનું નામ અનુપ્રેક્ષા છે એમ ટેટલાક
માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી, એ તો, જેમ પહેલા કોઈ મિત્ર
હતો ત્યારે તેના પ્રત્યે રાગ હતો અને પાછળથી તેના અવશુષ્ઠ
બેઈ ઉદાસીન થયો તેમ પહેલા શરીરાદિકથી રાગ હતો પણ
પાછળથી તેના અનિત્યપણ વગેરે અવશુષ્ઠ દેખીને ઉદાસીન થયો,
તેની એ ઉદાસીનતા દેખરૂપ છે, તે સાચી અનુપ્રેક્ષા નથી

પ્રશ્ન—તો સાચી અનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—જેવો પોતાનો અને શરીરાદિકનો સ્વભાવ છે તેવો
જોખખીને ભ્રમ છોડવો અને તે શરીરાદિકને લાલા બાણી રાગ ન
કરવો તથા ખૂરા બાણી દેખ ન કરવો, આવી સાચી ઉદાસીનતા અર્થે
અનિત્યત્વ વગેરેનું યથાર્થ ચિતવન કરવું તે જ સાચી અનુપ્રેક્ષા
છે તેમાં જેટલી વીતરાગતા વધે છે તેટલી સંવર છે અને જે રાગ
રહે છે તે બધું કારણ છે, આ અનુપ્રેક્ષા સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય
છે કેમ કે અહીં સમ્યક્અનુપ્રેક્ષા જણાવી છે અનુપ્રેક્ષાનો અર્થ
(અનુપ્રેક્ષા). ને અનુસરીને તેને જોવો—એમ થાય છે

૨. જેમ અગ્નિથી તપાવવામા આવતા લોહાનો પિંડ તન્મય (અગ્નિ મય) થઈ જાય છે તેમ જ્યારે આત્મા દુઃખાદિમા તન્મય થઈ જાય છે ત્યારે ક્રોધાદિક ઉત્પન્ન થતા નથી તે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓનું વારંવાર ચિંતવન કરવાની જરૂરી માત છે, તે બાર ભાવનાઓ આચાર્યદેવે આ સૂત્રમા જણાવી છે

૩

બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ

(૧) અનિત્ય અનુપ્રેક્ષા—સમારના સમસ્ત પદાર્થો ઇન્દ્ર-ધનુર, વીજળી અથવા પાણીના પરપોટા સમાન ગીમ નાશ થઈ જાય તેવા છે, એવો વિચાર કરવો તે અનિત્ય અનુપ્રેક્ષા છે

શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્માનું સ્વરૂપ દેવ, અશુર, અને મનુષ્યના વેલવાદિથી વ્યતિરિક્ત છે, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી મહા શાસ્ત્રવત્ ॥ અને સયોગી ભાવો અનિત્ય છે—જેમ ચિંતવવું તે અનિત્યભાવના છે

(૩) અશરણ અનુપ્રેક્ષા—જેમ નિર્જનવામા ભૂખ્યા સિંહે પકડેલા હરણના બચ્ચાને કોઈ શરણ નથી તેમ સસારમા જીવને કોઈ શરણભૂત નથી જો જીવ પોતે પોતાના સ્વભાવને ઝોળખીને શુદ્ધભાવથી ધર્મનું એવન કરે તો તે હુ ખયી ખયી શકે છે, નહિ તો તે સમયે સમયે ભાવમરણથી હુ ખી છે—જેમ ચિંતવવું તે અશરણ અનુપ્રેક્ષા ॥

આત્મામા જ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યકચારિત્ર અને સમ્યક્તત્ત્વ રહે છે તેથી આત્મા જ શરણભૂત ॥ અને તેનાથી પર બધું અશરણ છે—જેમ ચિંતવવું તે અશરણભાવના છે

(૩) મંસાર અનુપ્રેક્ષા—આ અતુર્ગતિરૂપ મ માગ વિષે બ્રમણ કરતા હવ જેનો પિતા હતો તેનો જ પુત્ર, જેનો પુત્ર હતો તેનો જ પિતા, જેનો સ્વામી હતો તેનો જ દાસ, જેનો દાસ હતો તેનો જ સ્વામી થઈ જાય છે અથવા તો પોતે પોતાનો જ પુત્ર થઈ જાય છે ઇત્યાદિ પ્રકારે સ સારના સ્વરૂપનો અને તેના કરણરૂપ વિકારીભાવોના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે સ સાર અનુપ્રેક્ષા છે

જો કે આત્મા કર્મના નિમિત્તે થતા રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનરૂપ ભાવોથી સ સારરૂપ ઘેર વનમા ભટક્યા કરે છે તોપણ નિશ્ચયનરે આત્મા વિકારીભાવોથી અને કર્મોથી રહિત છે—એમ ચિંતવણુ તે સ સારભાવના છે

(૪) એકત્વ અનુપ્રેક્ષા—હવ પોતે એકલો જ છે, પોતે પોતાથી જ વિકાર કરે છે, પોતે પોતાથી જ ધર્મ કરે છે, પોતે પોતાથી જ સુખી-દુખી થાય છે હવમા પરદ્ર-યોનો અભાવ છે માટે કર્મ કે પરદ્રવ્યો હવને વાધ લાગ-નુદશાન કરે નહિ—એવું ચિંતવન કરણુ તે એકત્વ અનુપ્રેક્ષા છે

હું એક છું, મમતારહિત છું, શુદ્ધ છું, જ્ઞાનદર્શનલક્ષણુ છું, કાંઈ અન્ય પરમાણુમાત્ર પશ્ચુ માફ નથી, શુદ્ધ એત્તવ જ ઉપાદેય છે—એમ ચિંતવણુ તે એકત્વ ભાવના છે

(૫) અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષા—આત્મા અને સર્વ પદાર્થો ભિન્ન છે, તેઓ કરેક પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે હવ પરપદાર્થોને કાંઈ કરી શકતો નથી અને પર પદાર્થો હવને કાંઈ કરી શકતા નથી હવના

વિકારી ભાવો પણ જીવના સ્વભાવથી અન્ય છે કેમ કે તેઓ જીવથી છટા પડી જાય છે વિકારી ભાવ તીવ્ર હોય કે મૃદુ હોય તો પણ તેનાથી આત્માને લાભ થાય નહિ પરંતુ બોધથી અને વિકારથી આત્માને અન્યત્ર પણ એવા તત્ત્વ જ્ઞાનની ભાવનાપૂર્વક વૈરાગ્યની મુક્તિ થવાથી છેવટે મોક્ષ થાય છે—આ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું તે અન્યત્ર અનુપ્રેશ છે.

આત્મા જ્ઞાનચંદ્રિકાસ્વરૂપ છે અને શરીરાર્થ જે બાહ્ય દ્રવ્ય તે સર્વે આત્માથી ભિન્ન છે પરંતુ દ્રવ્ય છેનાય કે બોધાય, કોઈ લઈ જાય કે નષ્ટ થઈ જાય અથવા તો ગમે તેમ થાય પણ પરંતુ પરિશ્રમથી મોક્ષ મળે નથી—એમ ચિંતવવું તે અન્યત્ર ભાવના છે

(૬) અશુચિત્વ અનુપ્રેશ—શરીર સ્વભાવથી જ અશુચિમય છે અને જીવ સ્વભાવથી શુચિમય (શુદ્ધસ્વરૂપી) છે, શરીર લોહી, માસ વગેરેથી ભરેલું છે, તે કદી પવિત્ર થઈ શકતું નથી, ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્માની શુદ્ધતાનું અને શરીરની અશુચિનું જ્ઞાન કરીને શરીર ઉપરનું મમત્વ તથા રાગ છોડવા અને આત્માનું લક્ષ્ય વધારવું શરીર પ્રત્યે દેશ કરવો તે અનુપ્રેશ નથી પણ શરીર પ્રત્યેના રાગદેશ મટાડવા અને આત્માના પવિત્ર સ્વભાવ તરફ લક્ષ્ય કરવું તથા સત્યચંદ્રિકાનાદિકની ભાવના વડે આત્મા અત્યંત પવિત્ર થાય છે—એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું તે અશુચિત્વ અનુપ્રેશ છે

આત્મા દેહથી જુદો, કમંરહિત, અનત
સુખનું પવિત્ર ધામ છે એની નિત્ય ભાવના
કરવી અને વિકાગી ભાવો અનિત્ય હુ ખરૂં
અશુચિમય ॥ એમ જાણીને તેનાથી પાછા
ફરવાની ભાવના કરવી તે અશુચિ ભાવના છે

(૭) આત્મવ અનુપ્રેક્ષા—મિથ્યાત્વ અને રાગદેવરૂપ ભાવોથી
સમયે સમયે નવા નવા વિકારી ભાવો ઉત્પન્ન
થાય છે મિથ્યાત્વ તે સુખ્ય આસવ છે કેમકે
તે સસારની જડ છે, માટે તેનું સ્વરૂપ જાણીને
તેને છોડવાનું ચિંતવન કરવું તે આસવ
અનુપ્રેક્ષા છે

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ આત્મવના લેહ
કદા છે તે આસવો નિશ્ચયનયે જીવને નથી
દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારના આસવરહિત
શુદ્ધ આત્માનું ચિંતવન કરવું તે આસવ
ભાવના છે

(૮) સંવર અનુપ્રેક્ષા—મિથ્યાત્વ અને રાગદેવરૂપ ભાવો
અટકવા તે ભાવસંવર છે, તેનાથી નવા કમંનું
આવવું અટકી જાય તે દ્રવ્યસંવર ॥ પ્રથમ
તો આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપના લક્ષે મિથ્યાત્વ અને
તેના સહગામી અનતાનુબંધી ક્ષાયનો સંવર
થાય છે સમ્યગ્દર્શનાદિ શુદ્ધભાવ તે સંવર છે
અને તેનાથી આત્માનું દૃઢ્યાણ થાય છે—એવું
ચિંતવન કરવું તે સંવર અનુપ્રેક્ષા છે

પરમાર્થનયે શુદ્ધભાવે આત્મામા સંવર જ
નથી, તેથી સંવરભાવ રહિત શુદ્ધઆત્માને નિત્ય
ચિંતવવો તે સંવરભાવના છે

(૧૧) બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા—રતનત્રયરૂપ બોધિ પ્રાપ્ત
ઠરવામા ઘણા પુરુષાર્થની જરૂર છે માટે તે
માટેનો પુરુષાર્થ વધારવો અને તેનું ચિંતવન
કરવું તે બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા છે

નિશ્ચયનયે જ્ઞાનમા હેય ઉપાદેયપણાનો વિકલ્પ
નથી માટે મુનિઓએ સસારથી વિરક્ત થવાનું
ચિંતવન કરવું તે બોધિદુર્લભ ભાવના છે

(૧૨) ધર્મ અનુપ્રેક્ષા—સમ્યગ્ધર્મના ચતુર્થ તત્ત્વોનું વારંવાર
ચિંતવન કરવું, ધર્મ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે,
આત્માનો શુદ્ધસ્વભાવ તે પોતાનો ધર્મ છે
તથા આત્માના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ
ધર્મ અથવા દશલક્ષણરૂપ ધર્મ અથવા સ્વરૂપની
હિંસા નહિ ઠરવારૂપ અહિંસાધર્મ આત્માને
ઇષ્ટસ્થાને (સંપૂર્ણ પવિત્રદશાએ) પહોંચાડે છે,
ધર્મ જ પરમ ગ્લાયન છે, ધર્મ જ ચિંતામણી
રત્ન છે, ધર્મ જ કપવૃક્ષ છે, ધર્મ જ ક્ષમધેનુ
ભાગ છે, ધર્મ જ મિત્ર છે, ધર્મ જ સ્વામી
છે, ધર્મ જ બધું, હિતુ, રક્ષક અને સાચું
રહેનારો છે ધર્મ જ શરણ છે, ધર્મ જ ધન
છે, ધર્મ જ અવિનાશી છે, ધર્મ જ સહાયક
છે, જિનેશ્વરભગવાને ઉપદેશ્યેલો ધર્મ તે જ
ધર્મ છે-એ પ્રકારે ચિંતવન કરવું તે ધર્મ
અનુપ્રેક્ષા છે

નિશ્ચયનયે આત્મા શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મથી
લિપ્ત છે, માટે માધ્યસ્થભાવ અર્થાત્ ગગદેય-
રહિત શુદ્ધાત્માનું ચિંતવન કરવું તે ધર્મ
ભાવના છે

આ ખારે લેદો નિમિત્ત અચેક્ષાએ છે ધર્મ તો મીતરાગ-
લાવરૂપ એક જ છે, તેમા લેદ પડતા નથી જ્યા રાગ હોય ત્યા
લેદ પડે છે

૪ આ ખાર લાવના જ પ્રત્યાખ્યાન, પ્રતિક્રમણ, આલોચના
અને સમાધિ છે માટે નિરતર અનુપ્રેક્ષાનુ ચિંતવન કરવું નેધએ
(લાવના અને અનુપ્રેક્ષા એ બને એકાર્યવાચક છે)

૫ આ અનુપ્રેક્ષાઓનુ ચિંતવન ઠરવાવાળા છવે ઉત્તમક્ષમાદિ
ધર્મો પાળે છે અને પરિપહોને છતે છે તેથી તેનુ કર્વન બનેની
વચ્ચે કરવામા આવ્યુ છે ॥૭॥

ખીજા સૂત્રમા કહેલા સવરના છ કારણોમાથી પહેલા ચાર
કારણોનુ વચ્ચુંન પુરુ ચયુ હવે પાચમુ કારણ પરિપહજ્ય છે તેનુ
કરે છે

પરિપહ સહન કરવાનો ઉપદેશ

માર્ગાચ્યવનનિર્જરાયં પરિસોદઘ્યાઃ પરિપહાઃ ॥૮॥

અર્થ—[માર્ગ અચ્યવન નિર્જરાયં] સવરના માર્ગથી અચૂત
ન થવા માટે અને કર્મોની નિર્જરાને માટે [પરિસોદઘ્યા પરિપહાઃ]
આવીસ પરિપહો સહન કરવા યોગ્ય છે (આ સવરનુ વચ્ચુંન
આલવુ હોવાથી, આ સવરમા કહેવા ' માર્ગ ' ત્રાન્તો અર્થ ' સવરનો માર્ગ '
એમ સમજવો)

ટીકા

૧ અહીંથી શરુ કરીને સત્તરમા સૂત્ર સુધી પરિપહનુ વચ્ચુંન છે
આ વિષયમા છવે ૧૧ વચ્ચી બૂલો ચાલ છે માટે તે બૂલો ટાળવા
પરિપહજ્યનુ ચયાર્થ સ્વરૂપ અહી જણાવ્યુ છે આ સૂત્રમા
પહેલો રાખ ' માર્ગ અચ્યવન ' વાપર્યો છે તેનો અર્થ માર્ગથી
અચૂત ન થવા માટે ' એવો માય છે જે છવ માર્ગથી (સમ્યગ્દર્શ-

નાદિથી) ગૂન થઈ જાય તેને સવર ન થાય પણ બધા થાય, કેમ કે તેણે પરિપક્વ ન ઝીં પડતું પોતે વિજગ્રથી હણ્યું ગયો હવે પડીના સૂત્ર ૬-૧૦-૧૧ ની સાથે આ મૂળને મેળવવાની ખાસ જરૂર છે

૨. દસમા મૂલમાં કહ્યું છે કે, દમ-અગ્રીઆર અને બારમા ગુણ-સ્થાને બાવીસ પરિપક્વતાથી આઠ તો હોતા જ નથી એટલે તેને છતવાપણુ નથી, અને બાવીના ચૌદ પરિપક્વ હોય છે તેને તે છતી લે છે એટલે કે છુધા, તૃયા વગેરે પરિપક્વથી તે ગુણસ્થાનવર્તી છત્ર હણાતા નથી પણ તેના ઉપર જય મેળવે છે બધા તે ગુણસ્થાનમાં છુધા, તૃયા વગેરે ઉપર બધાના નિર્મિતગરણરૂપ કમનો કદમ હોવા છતાં તે નિર્મોહી હોવા તેમાં જોડાતા નથી તેથી તેમને છુધા, તૃયા વગેરે સબધી વિરુદ્ધ પણ ઉત્તો નથી, એ રીતે તે પરિપક્વ ઉપર તે છત્ર સપૂર્ણ વિન્યય ગ્રાહ્ય રહે છે આથી તે ગુણસ્થાને વર્તતા હોવાને રાટલા વગેરેનો આધાર, પાણી વગેરે લેવાનું હોતુ જ નથી એવો નિયમ છે

૩. પરિપક્વ સબધે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું એકએ કે, મહત્ત્વ રહિત બાવોથી પરિપક્વને છતી લેવાથી જ સવર થાય છે જો દમ-અગ્રીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને ખાવા પીવા વગેરેનો વિરુદ્ધ આવે તો સવર કેમ થાય ? અને પરિપક્વ જય થયો કેમ કહેવાય ? ચૌદ પરિપક્વ ઉપર જય મેળવવાથી સવર થાય છે એમ દમમા સૂત્રમાં કહ્યું છે સાતમા ગુણસ્થાને જ છત્રને ખાવા પીવાનો વિરુદ્ધ ઉત્તો નથી કેમ કે ત્યાં નિર્વિકલ્પ દશા છે, ત્યાં અબુદ્ધિ-પૂર્વક વિરુદ્ધો હોય છે પણ ખાવા પીવાના વિરુદ્ધો ત્યાં હોતા નથી, તેમ જ તે વિકલ્પો સાથે નિર્મિતનૈમિત્તિક મળક મળનારી આહાર-પાનની ક્રિયા પણ હોતી નથી તો પડી દમમા ગુણસ્થાને તો કપાય તબન સૂક્ષ્મ થઈ ગયો છે અને અગ્રીઆરમા તથા બારમા ગુણસ્થાને તો કપાયનો અભાવ થવાથી નિર્વિકલ્પદશા જામી જાય છે, ત્યાં ખાવા પીવાનો વિરુદ્ધ હોય જ કયાથી ? ખાવા પીવાનો વિરુદ્ધ

અને તેની સાથે નિમિત્તપણે સબધ રાખનાર ખાવા પીવાની ક્રિયા તો બુદ્ધિપૂર્વક વિચ્છેદ્યમાના જ હોય છે, તેથી તે વિચ્છેદ્ય અને ક્રિયા તો છૂટા ગુણસ્થાન સુધી જ હોય શકે, પણ તેનાથી ઉપર તે હોતા નથી આથી દસ-અગીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને તો તે પ્રકારનો વિચ્છેદ્ય તથા બાહ્યક્રિયા અચક્ય છે

૪ દસ-અગીઆર અને બારમા ગુણસ્થાને અજ્ઞાન પરિવહનો જય હોય છે એમ દસમા સૂત્રમા કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય હવે વિચારીએ

અજ્ઞાન પરિવહનો જય એમ સૂચવે છે કે ત્યાં હજી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, પણ અપૂર્ણજ્ઞાન છે અને તેના નિમિત્તરૂપ જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય છે ઉપર કહેલા ગુણસ્થાનોએ જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોવા છતાં જીવને તે સબધી લેશમાત્ર આકુળતા નથી દસમા ગુણસ્થાને મુક્તિ ક્યાય છે પણ ત્યાં 'મારું જ્ઞાન યોગ્ય છે' એવો વિચ્છેદ્ય ઉત્તો નથી, અને અગીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને તો અક્યાયભાવ વતે છે તેથી ત્યાં પણ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાનો વિચ્છેદ્ય હોઈ શકે નહિ આ રીતે તેમને અજ્ઞાન (જ્ઞાનની અપૂર્ણતા) હોવા છતાં તેનો પરિવહન વતે છે એ જ પ્રમાણે તે ગુણસ્થાનોએ અજ્ઞાન-પાનના પરિવહન સબધી સિદ્ધાંત પણ સમજવો

૫ આ અધ્યાયના ૧૬ માં સૂત્રમા વેદનીયના ઉદયથી ૧૧ પરિવહ કલા છે, તેના નામ-૧ કુધા ૨ તૃપા ૩ શીત ૪ ઉષ્ણ ૫ દશમશક ૬ અયો ૭ શય્યા ૮ વધ ૯ રાગ ૧૦ તૃણસ્પર્શ અને ૧૧ મળ

દસ-અગીઆર અને બારમા ગુણસ્થાને જીવને પોતાના સ્વભાવથી જ આ અગીઆર પરિવહનો જય વતે છે

૬ કર્મનો ઉદય જો પ્રખરે હોય છે પ્રદેશઉદય અને વિપાકઉદય બ્યારે જીવ વિકાર કરે ત્યારે તે ઉદયને વિપાકઉદય કહેવાય છે અને જીવ વિકાર ન કરે તો તેને પ્રદેશઉદય કહેવાય છે આ અધ્યાયમાં સવર-નિર્ગરાનું વર્ણન છે જીવ જો વિકાર કરે તો તેને પરિવહ

જય થાય નહિ અને સુ-નિર્જન સ્વ-નિર્જન પરિપક્વથી સ્વર-નિર્જન થાય છે હવે નિર્જન અને સુ-નિર્જનને એ જાન-પાનને પરિપક્વ થયો છે તેથી તે સજીવી ચિદ્રૂપ છે બાકી કિયા દોની નથી.

૭ પરિપક્વનું આ સ્વરૂપ તેના સુલભ્યને જિગરના દીર્ઘ-કર જાવાન અને આગન્ય દેગીઓને પદ્ય લાગુ પડે છે તેથી તેમને પદ્ય પુવા, તૃયા વગેરેના ભાવ દેવના થાય જ નહિ અને જાન-પાનની ભાગ્યકિયા પદ્ય હોય નહિ. તે તે હોય તો પરિપક્વ જય હોવાય નહિ, પરિપક્વ તો સ્વર-નિર્જનનું કાલુ છે એ કુષા/તૃયા વગેરેના વિલ્પ હોવા બદલ કુષાપરિપક્વ, તૃયાપરિપક્વ જય વગેરે માનવામાં આવે તો પરિપક્વ સ્વર-નિર્જનનું કારણ કશું નહિ.

૮ શ્રીનિયમસારની છઠી ગાથામાં જાવાન શ્રી કુદકુદાચાર્યે કહ્યું છે કે-૧ લુવા ૨ તૃયા ૩ જય ૪ રોપ ૫ ગગ ૬ મોહ ૭ ચિન્તા ૮ જરા ૯ ગગ ૧૦ મરણ ૧૧ સ્વેદ ૧૨ ખેદ ૧૩ મદ ૧૪ ગતિ ૧૫ વિમ્બ ૧૬ નિદ્રા ૧૭ જન્મ અને ૧૮ ઉદેગ-એ અઢાળ મહાદોષ આપ્ત અર્હંત વીતગગ જાવાનને હોતા નથી.

૯ જાવાને ઉપદેશોના માર્ગથી નહિ કમતા તે માર્ગમાં લગા તાર પ્રવર્તન દરવાથી કર્મના દ્વાર બંધ થાય છે અને તેથી સ્વર થાય છે, તથા પુરુષાર્થના કારણે નિર્જન થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે માટે પરિપક્વ મહવા યોગ્ય છે.

૧૦ પરિપક્વનું સ્વરૂપ અને તે સજીવી થતી ભૂલ

પરિપક્વનું સ્વરૂપ ઉપર હોવાઈ ગયું છે કે કુષાદિ લાગતા તે સજીવી વિકલ્પ પણ ન ઉઠેવા તેનું નામ પરિપક્વ છે કુષાદિ લાગતા તેના ઉપાય ન કરવો તેને કેટલાક જીવો પરિપક્વ માને છે, પણ કુષાદિ દૂર કરવાનો ઉપાય ન કર્યો.

પરંતુ અતરંગમા તો કુધાદિ અનિષ્ટ સામગ્રી મળતા હોયી થયેા તથા રતિ આદિનુ કારણ (-ઈષ્ટ સામગ્રી) મળતા મુખી થયેા એવા હું બ-મુખરૂપ પરિણામ છે તે જ આર્ત-સૌદ્રધ્યાન છે, જે જાવોથી સવર કેવી રીતે થાય ? અને તેને પરિપક્વ કેમ કહેવાય ? જે હું બના કારણેા મળતા હું ખી ન થાય તત્વા મુખના કારણેા મળતા મુખી ન થાય, પણ રૂપરૂપથી તેનો જાણનાર જ રહે તો જ તે પરિપક્વજ્ય છે ॥૮॥

પરિપક્વના બાવીસ પ્રકાર

શુત્પિપાસાશીતોષ્ણદશમશકનાગ્ન્યારતિસ્ત્રીચર્યાનિ-
પદ્યાશય્યાક્રોશવધયાચનાજ્લામરોગતૃણસ્પર્શમલ-
સત્કારપુરસ્કારપ્રજ્ઞાજ્ઞાનાદ્દર્શનાનિ ॥૯॥

અર્થ — [શુત્ પિપાસા શીત ઔષ્ણ દશમશક] કુધા, તૃપા, શીત, ઉષ્ણ, દશમશક, [નાગ્ન્ય અરતિ સ્ત્રી ચર્યા નિપદ્યા શય્યા] નાગ્ન્ય, અરતિ, સ્ત્રી, થયો, નિપદ્યા, શય્યા, [આક્રોશ વધ યાચના અજ્ઞામ રોગ તૃણસ્પર્શ] આક્રોશ, વધ, યાચના, અજ્ઞામ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, [મલ સત્કારપુરસ્કાર પ્રજ્ઞા અજ્ઞાન અદર્શનાનિ] મલ, સત્કારપુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અદર્શન—જે બાવીસ પ્રકારના પરિપક્વ છે

ટીકા

૧ આક્રોશ-અ-
સ-

પરિસોદગ્યા' શબ્દનુ અવતરણ આ
સાથે ' શબ્દ લાગુ
પરિપક્વો
હોય
હોય
તો

૨. અજ્ઞાનીઓ એમ માને છે કે પરિપક્વ સહન કરવા તે હું ખ
છે પણ તેમ નથી, ‘પરિપક્વ સહન કરવા’ તેનો અર્થ હું ખ લોગ-
વવું એમ થતો નથી કેમ કે જે ભાવથી જીવને હું ખ થાય તે તો
આત્મધ્યાન છે અને તે પાપ છે, તેનાથી અશુભભયન ૩ અને
અહીં તો સવરના કારણેનું વર્તુન ચાલે છે લોકોની દૃષ્ટિએ બાહ્ય
સયોગ ગમે તેવા પ્રતિકૂળ હોય કે અનુકૂળ હોય તોપણ દ્વેષ કે
રાગ થવા ન દેવો એટલે કે વીતરાગભાવ પ્રગટ કરવો તેનું જ
નામ પરિપક્વજ્ય છે-અર્થાત્ તેને જ પરિપક્વ સહન કયો કહેવાય
છે જો હીક અહીકનો વિકલ્પ જોઈ તો પરિપક્વ સહન કયો કહેવાય
નહિ, પણ રાગ-દ્વેષ કયો કહેવાય, રાગ-દ્વેષથી કહી સવર થાય
જ નહિ પણ બધ જ થાય માટે જેટલે અશે વીતરાગતા છે
તેટલે અશે પરિપક્વજ્ય છે એમ સમજવું અને આ પરિપક્વજ્ય
સુખ-શાંતિરૂપ છે લોકો પરિપક્વજ્યને હું ખ કહે છે તે મિથ્યા છે
વળી પાર્શ્વનાથ ભગવાને અને મહાવીર ભગવાને પરિપક્વના ઘણાં
હું ખ લોગવ્યા—એમ અજ્ઞાનીઓ માને છે, પરંતુ ભગવાન તો
પોતાના શુદ્ધોપયોગ વડે આત્માનુભવમા સ્થિર હતા અને પોતાના
આત્માનુભવના શાંતરસમા સુલભતા હતા—હીન હતા, તેનું જ નામ
પરિપક્વજ્ય છે જો તે પ્રસંગે ભગવાનને હું ખ થયું હોત તો તે દ્વેષ
છે અને દ્વેષથી બધ થાત, પણ સવર—નિર્જરા થાત નહિ લોકો
જેને પ્રતિકૂળ ગણે છે એવા સયોગોમા પણ ભગવાન પોતાના
સ્વરૂપમોંથી વ્યૂત થવા ન હતા તેથી તેમને હું ખ ન હતું પણ
સુખ હતું અને તેનાથી તેમને સવર—નિર્જરા થવા હતા એ
ધ્યાન રાખવું કે ખરેખર કોઈ પણ સયોગો અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ-
રૂપ નથી, પણ જીવ પોતે જે પ્રકારના ભાવ કરે છે તેવો તેમા
આરોપ કરવામા આવે છે અને તેથી લોકો તેને અનુકૂળસયોગ
કે પ્રતિકૂળસયોગ કહે છે-

૩ બાવીસ પરિપક્વજ્યનું સ્વરૂપ

(૧) ક્ષુધા—ક્ષુધાપરિપક્વ સહન કરવા યોગ્ય છે, સાધુનું
ભોજન તો ગૃહસ્થો ઉપર જ નિર્ભર છે, ભોજન માટે

કોઈ વસ્તુ તેમની પાસે હોવી નથી, તેઓ કોઈ પાત્રમાં
 લોજન કરતા નથી પણ પોતાના હાથમાં જ લોજન
 કરે છે, તેમને શરીર ઉપર વૈશ્વિક પણ હોતા નથી,
 એક શરીર માત્ર ઉપકરણ છે વળી અનશન, અવમૌહ્ય,
 વૃત્તિપરિસખ્યાન વગેરે તપ કરતા જે દિવસ, ચાર
 દિવસ, આઠ દિવસ, પચ, માસ વગેરે વ્યતિત થઈ
 જાય છે, અને શુદ્ધ નિર્દોષ આહાર અતરાય રહિત,
 યોગ્ય કાળમાં, યોગ્ય મેત્રમાં ન મળે તો તેઓ ભિક્ષા
 શબ્દ કરતા નથી અને ચિત્તમાં કંઈ પણ વિષાદ
 કે ખેડ કરતા નથી પણ ધૈર્ય ધારણ કરે છે આ રીતે
 ક્રુધાદીપી અગ્નિ પ્રભવલિન થવા છતાં પણ ધૈર્યદીપી
 જળથી તેને શાત કરી દે છે અને રાગ-દ્વેષ કરતા
 નથી એવા મુનિઓને ક્રુધાપરિવર્ધનું સહન કરવું હોય છે

અજ્ઞાતાવેદનીય કર્મની ઉદીરણા હોય ત્યારે જ ક્રુધા
 ઉપજે છે અને તે વેદનીયકર્મની ઉદીરણા છટ્ટાશુષ્કસ્થાન
 ક્રુધા જ હોય છે, તેના ઉપરના શુષ્કસ્થાનેએ હોતી
 નથી છટ્ટા શુષ્કસ્થાનમાં વર્તતા મુનિને ક્રુધા ઉપજવા
 છતાં તેઓ આકૂળતા કરતા નથી અને આહાર લેતા
 નથી પણ ધૈર્યદીપી જળથી તે ક્રુધાને શાત કરે ॥
 ત્યારે તેમણે પરિપૂજ્ય જ્ય ક્ષેત્રો કહેવાય ॥ છટ્ટા
 શુષ્કસ્થાને વર્તતા મુનિને પણ એટલો પુરુષાર્થ હોય
 કે જે યોગ્ય વખતે નિર્દોષ લોજનનો યોગ ન અને
 તો આહારનો વિદ્યતોડીને નિર્વિકલ્પદશામાં લીન
 થાય છે, ત્યારે તેમને પરિવ્રજ્ય કહેવાય છે

(૨) વૃષા — પિપાસા (વૃષા)ને ધૈર્યદીપી જળથી શાત કરવી
 તેવૃષાપરિવર્ધન છે

(૩) શીત — શીત (કદી)ને અતમાવે અર્થાત્ શીતરાગભાવે
 સહન કરવી તે શીતપરિવર્ધન છે

- (૪) ઉષ્ણુ—ગરમીને શાતભાવે સહન કરવી અર્થાત્ જ્ઞાનમા-
જ્ઞેયરૂપ કરવી તે ઉષ્ણુપરિવહન્ય છે
- (૫) દશમશક—કાચ, મચ્છર, કીડી, વીંછી વગેરે કરડે
ત્યાગે શાતભાવ રાખવો તે દશમશકપરિવહન્ય છે
- (૬) નાગન્ય—નગ્ન રહેવા છતાં પોતામા કોઈ પ્રકારનો
વિકાર ન થવા કેવો તે નાગન્યપરિવહન્ય છે પ્રતિ-
કૂળ પ્રસંગ જ્ઞાવતા વસ્ત્રાદિ પહેરી લેવા તે નાગન્યપરિ-
વહન્ય નથી પણ જો તો માર્ગથી જ વ્યૂતપલ્લુ છે, અને
પરિવહ તો માર્ગથી વ્યૂત ન થવું તે છે
- (૭) અરતિ—અરતિનું કારણ ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ
સયમમા અરતિ ન કરવી તે અરતિપરિવહન્ય છે
- (૮) સ્ત્રી—સીઓના હાવભાવ પ્રદર્શન વગેરે ચેષ્ટાને શાત-
ભાવે સહન કરવી અર્થાત્ તે જેમીને મોહિત ન થવું
તે સ્ત્રીપરિવહન્ય છે
- (૯) ચર્યા—ગમન કરતાં ખેડખિન્ન ન થવું તે ચર્યાપરિવહ-
ન્ય છે
- (૧૦) નિષદા—ધ્યાનને માટે નિયમિત કાળ સુધી આસનથી
વ્યૂત ન થવું તે નિષદાપરિવહન્ય છે
- (૧૧) શય્યા—વિષમ, કઠોર કાકરીવાળા સ્થાનોમા એક પડખે
નિદ્રા લેવી અને અનેક ઉપસર્ગ આવવા છતાં પણ
શરીરને ચલાયમાન ન કરવું તે શય્યાપરિવહન્ય છે
- (૧૨) વધ—તણવાર વગેરેથી શરીર પર પ્રહાર કરવાવાળા
પ્રત્યે પણ ક્રોધ ન કરવો તે વધ પરિવહન્ય છે

(૧૮) રોગ — શરીરમાં અનેક રોગ થવા છતાં માત્રભાવથી તે મહન કરી લેવા તે રોગપરિપક્વ છે .

(૧૭) તૃણસ્પર્શ — ચાલતી વખતે પગમાં તૃણ, કાંટો, કાકડી વગેરે લાગતા કે સ્પર્શ થતા આકુળતા ન કરવી તે તૃણસ્પર્શ પરિપક્વ છે.

(૧૮) મલ — મલિન શરીર કેખોને ઝલાવિ ન કરવી તે મલ-પરિપક્વ છે

(૧૯) સત્કારપુરસ્કાર — પોતામાં શુષ્ણની અધિકતા હોવા છતાં પણ જો કોઈ સત્કારપુરસ્કાર ન કરે તો ચિત્તમાં ક્લુપતા ન કરવી તે સત્કારપુરસ્કાર પરિપક્વ છે [પ્રથમ તે સત્કાર છે અને કોઈ સારા કાર્યમાં મુખી બનાવવા તે પુરસ્કાર છે.]

(૨૦) પ્રજ્ઞા — જ્ઞાનની અધિકતા હોવા છતાં પણ માન ન કરવું તે પ્રજ્ઞાપરિપક્વ છે

(૨૧) અજ્ઞાન — જ્ઞાનાદિની હીનતા હોય ત્યારે લોકોદ્ધાર કરવામાં આવતો તિરસ્કાર માત્રભાવથી મહન કરી લેવો અને પોતે પણ પોતાના જ્ઞાનની હીનતાનો ખેદ ન કરવો તે અજ્ઞાનપરિપક્વ છે

(૨૨) અદર્શન — ઘણા વખત સુધી કઠોર તપશ્ચર્યા કરવા છતાં પણ મને અવધિજ્ઞાન તથા ચારણ-મદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિ ન થઈ માટે તપશ્ચર્યા વગેરે ધારણ કરવા અર્થ છે — એવો અશ્રદ્ધાનો ભાવ ન થવા દેવો તે અદર્શન પરિપક્વ છે .

આ બાવીસ પરિપક્વોને આકુળનારહિત છત્રી લેવાથી સવર નિર્જરા થાય છે .

૪

આ મૂત્રનો મિદ્ધાત

પરદ્રવ્ય અર્થોત્ જડ કર્મનો ઉદય કે શરીરાદિ નોકર્મનો સયોગ-વિયોગ જીવને કાઈ વિક્રિયા (વિકાર) કરી શકતા નથી, એ સિદ્ધાન્ત આ મૂત્રમા પ્રતિષાદન કર્યો છે તે કઈ રીતે પ્રતિષાદન થાય છે તે જોવામા આવે છે—

(૧) ક્રુધા અને તૃષ્ણા એ નોકર્મરૂપ શરીરની અવસ્થા છે, તે અવસ્થા ગમે તેવી થાય તે પછી જીવને કાઈ કરી શકે નહિ જીવને શરીરની તે અવસ્થાને જોય તરીકે જાણે—તેમા રાગાદિ ન કરે તો તેને શુદ્ધતા પ્રગટે છે અને જો તે વળને રાગ-દ્વેષ કરે તો અશુદ્ધતા પ્રગટે છે જો જીવ શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ કરે તો પરિવહન્ય કહેવાય તથા સવર-નિર્જરા થાય અને જો તે અશુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ કરે તો બધ થાય શુદ્ધ અવસ્થા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો જ પ્રગટ કરી શકે, મિદ્ધાદષ્ટિને શુદ્ધ અવસ્થા હોય નહિ, તેથી તેને પરિવહન્ય પદ્ય હોય નહિ

(૨) સમ્યગ્દષ્ટિજીવોને નીચલી અવસ્થામા ચારિત્ર મિદ્ધાભાવે હોય છે અર્થોત્ અશે શુદ્ધતા અને અશે અશુદ્ધતા હોય છે જેટલે અશે શુદ્ધતા થાય છે તેટલે અશે સવર-નિર્જરા અને તે ખડુ ચારિત્ર છે અને જેટલે અશે અશુદ્ધતા છે તેટલે અશે બધું જ અસાતાવેદનીયનો ઉદય જીવને કાઈ વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરતો નથી કર્મનો ઉદય કે નોકર્મનો પ્રતિકૂળ સયોગ જીવને વિક્રિયા કરાવતા નથી

(જીઓ, સમયસાર માધા ૩૭૨ થી ૩૮૨ પા. ૪૩૫ થી ૪૪૪)

(૩) શીત અને ઉષ્ણ એ બંને શરીર સાથે સબધ રાખનાર જાદા જડ દ્રવ્યોની અવસ્થા છે અને દશમશક તે શરીરની સાથે સબધ રાખનાર જીવ-પુદ્ગલના પિંડરૂપ તિથિ આદિ જીવોના નિમિત્તે મતી શરીરની અવસ્થા છે, તે સયોગ કે શરીરની અવસ્થા જીવને દોષતુ કારણ નથી પણ શરીર પ્રત્યેનો પોતાનો મમત્વભાવ તે જ દોષતુ કારણ છે શરીર વગેરે તો પરદ્રવ્યો અને તેજો જીવને

વિક્રિયા ઉપભવી શક્તા નથી એટલે કે તે પરદ્રવ્યો. જીવને લાભ કે નુકશાન [-ગુણ કે દોષ] ઉપભવી શક્તા નથી જો તે પરદ્રવ્યો. જીવને કાર્ય કરતા હોય તો જીવ કદી મુક્ત થઈ શકે જ નહિ.

(૪) નાગ્ન્ય એટલે નગ્નપણુ, તે શરીરની અવસ્થા છે. શરીર તે અનત જડ પરદ્રવ્યનો સ્વરૂપ છે એક રજકણ બીજા રજકણને કાર્ય કરી શકે નહિ, તેમ જ રજકણો જીવને કાર્ય કરી શકે નહિ, છતાં જીવ વિકાર કરે તો તે તેની પોતાની અસાવધાની છે, તે અસાવધાની ન થવા કેવી તે પરિપહન્ય છે ચારિત્રમોહનો ઉદય જીવને વિક્રિયા કરાવી શકે નહિ કેમ કે તે પણ પરદ્રવ્ય છે.

(૫) અરતિ એટલે દ્વેષ, અગતિના નિમિત્તરૂપ ગણાતા કાર્યો ઉપરિચિત હોય તો તે જીવને અરતિ ઉપભવી શક્તા નથી, કેમ કે તે તો નોકર્મરૂપ પરદ્રવ્ય છે જીવ પોતે વિકારી લાગણી કરે ત્યારે ચારિત્રમોહનીયકર્મનો જે ઉદય હોય છે, તે પણ જડદ્રવ્યોનો સ્વરૂપ છે, તે જીવને કાર્ય વિક્રિયા કરાવતો નથી.

(૬) આ જ નિયમ સ્ત્રી, નિપદા, આક્રોશ, માનના અને સંસ્કાર-પુરસ્કાર એ પાંચ પરિપહોમા પણ લાગુ પડે છે.

(૭) પ્રજ્ઞાપરિપહ કહ્યો છે, ત્યાં એમ સમજવું કે પ્રજ્ઞા તો જ્ઞાનની દશા છે તે 'કાર્ય દોષનું કારણ' નથી પણ 'જીવને જ્ઞાનનો અપૂર્ણ ઉદ્ઘાડ હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય પણ હોય છે અને તે વખતે જીવ જો મોહમા જોડાય તો જીવમા પોતાના કારણે વિકાર થાય છે, માટે અહીં 'પ્રજ્ઞા' નો અર્થ માત્ર 'જ્ઞાન' નહિ કરતા 'જ્ઞાનમા થતો મઠ' એમ કરવો. પ્રજ્ઞા શબ્દ તો અહીં ઉપચારથી વાપર્યો છે પણ તેના નિશ્ચય અર્થમા તે વાપર્યો નથી એમ સમજવું બીજા પરિપહો સમયમા કહેલી બધી બાબતો પણ અહીં લાગુ પડે છે.

(૮) અજ્ઞાન તે જ્ઞાનની ગેરહાજરી છે, તે જ્ઞાનની ગેરહાજરી કાર્ય બધનું કારણ નથી પણ તે ગેરહાજરીને નિમિત્ત બનાવીને

જીવ મોહ કરે તો જીવમા વિકાર થાય છે અજ્ઞાન તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયની હાજરી બતાવે છે પરદ્રવ્ય બધનું કારણ નથી પણ પોતાનો હોય બધનું કારણ છે જીવ જેટલો મોહ-રાગ-દ્વેષ કરે તેટલો બધ થાય છે અમ્યગદ્દિને મિથ્યાત્વમોહ હોતો નથી પણ ચારિત્રની અસ્થિરતાથી રાગ-દ્વેષ હોય છે જેટલેઅશે તે રાગ-દ્વેષને તોડે તેટલા અશે પરિપહજ્ય કહેવાય છે

(૬) અલાભ અને અદર્શન એ બે પરિપહોમા પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવું, ફેર માત્ર એટલો છે કે અદર્શન તે દર્શનમોહના ઉદયની હાજરી બતાવે છે અને અલાભ તે અતરાયકર્મના ઉદયની હાજરી બતાવે છે કર્મનો ઉદય, અદર્શન કે અલાભ તે કોઈ બધના કારણો નથી અલાભ એ તો પરદ્રવ્યનો વિયોગ (અલાભ) સૂચવે છે, તે કોઈ જીવને વિક્રિયા કરી શકે નહિ, માટે તે બધનું કારણ નથી

(૧૦) ચયો, ચધ્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ એ છએ શરીર અને તેની સાથે સંબધ રાખનારા પરદ્રવ્યોની અવસ્થા છે તે માત્ર વેદનીયનો ઉદય સૂચવે છે, પણ તે કોઈ પણ જીવને વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી ॥૬॥

બાવીસ પરિપહોનું વર્ણન કર્યું તેમાથી ક્યા ગુણસ્થાને કેટલા પરિપહો હોય છે તેનું વર્ણન હવે કરે છે

દસમાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના પરિપહો

સૂક્ષ્મસાપરાયછન્નસ્થવીતરાગયોશ્વતુર્દશ ॥૧૦॥

અર્થ—[સૂક્ષ્મસાપરાય] સૂક્ષ્મ સાપરાયવાળા જીવો [૧] અને [છન્નસ્થવીતરાગયો શ્વતુર્દશ] છન્નસ્થ વીતરાગોને ચૌદ પરિપહ હોય છે

૧

ટીકા

મોહ અને યોગના નિમિત્તે યતા આત્મપરિણામોની તારતમ્યતાને ગુણસ્થાન કહે છે, તે ચૌદ છે સૂક્ષ્મસાપરાય તે દસમું ગુણસ્થાન છે અને છન્નસ્થ વીતરાગપણુ અગીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને

હોય છે, આ ત્રણ ગુણસ્થાને ચૌદ પરિપહ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—
૧-મુધા, ૨ તૃધા, ૩ શીત, ૪ ઉષ્ણ, ૫-દશમશક્તિ, ૬ ચર્મા,
૭ શય્યા, ૮ વધ, ૯ અલ્લાભ, ૧૦-રોગ, ૧૧ તૃણસ્પર્શ, ૧૨ મત્ત,
૧૩. પ્રજ્ઞા અને ૧૪ અજ્ઞાન આ મિવાયના ૧ નગ્નતા, ૨ સય-
મમા અપ્રીતિ (અસ્તી), ૩ સ્ત્રીઅવલોકન-સ્પર્શ, ૪ આનન્દ,
૫ હર્વાચન, ૬ વાચના, ૭ સત્કાર પુરસ્કાર અને અદર્શન એ આઠ
મોહકર્મજનિત પરિપહો ત્યા હોતા નથી.

૨ પ્રશ્ન—દશમા સૂક્ષ્મસાપરાય ગુણસ્થાને તે લોભધ્યાયનો ઉદય
છે તે પછી ત્યા આ આઠ પરિપહ કેમ નથી ?

ઉત્તર—સૂક્ષ્મસાપરાય ગુણસ્થાને મોહનો ઉદય અત્યંત અદ્ય
છે અર્થાત્ નામમાત્ર છે તેથી ત્યા ઉપર કહેલા ચૌદ પરિપહનો
સદ્ભાવ અને બાકીના આઠ પરિપહનો અભાવ કહ્યો તે સુક્ત છે.
કેમ કે તે ગુણસ્થાને ઝોકલા મજબૂત લોભધ્યાયનો ઉદય છે અને
તે પણ ઘણું અદ્ય છે—કહેવા માત્ર છે, તેથી સૂક્ષ્મસાપરાય અને
વીતરાગ છન્નસ્થની તૃપ્તતા ગણીને ચૌદ પરિપહ કહ્યા છે તે નિયમ
બરાબર છે.

૩ પ્રશ્ન—અગીઆરમા અને બારમા ગુણસ્થાને મોહકર્મના
ઉદયનો અભાવ છે તથા દસમા ગુણસ્થાને તે અતિ સૂક્ષ્મ છે
તેથી તે હવેને છુધા, તૃપ્તિ ચૌદ પ્રકારની વેદના હોતી નથી, તે
પછી એ ગુણસ્થાનોમા પરિપહ વિદ્યમાન છે એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર—ત્યા વેદના નથી એ તો ખરું છે, પણ સામર્થ્ય (શક્તિ)
અપેક્ષાએ ત્યા ચૌદ પરિપહોનું વિદ્યમાનપણું કહેવું તે સુક્ત છે
જેમ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનના દેવોને સાતમી નરકમા જવાનું સામર્થ્ય
છે, પણ તે દેવોને ત્યા જવાનું પ્રયોજન નથી તેમ જ તેવો ગણ-
ભાવ નથી તેથી ગમન નથી, તેમ દસ, અગીવાર અને બારમા
ગુણસ્થાનોમા ચૌદ પરિપહનું કથન ઉપચારથી કહ્યું છે.

પ્રશ્ન - આ સૂત્રમાં નવ વિભાગ કઈ રીતે લાગુ પડે છે ?

ઉત્તર - નિશ્ચયનયે કેઈ પણ પરિપક્વ દસ, અગીયાર કે બારમાં શુદ્ધસ્થાને નથી, પણ વ્યવહારનયે ત્યા ચૌદ પરિપક્વ છે, વ્યવહાર-નયે છે એટલે કે ખરેખર તેમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ તે ઉપચાર કયો છે-એમ સમજવું એ પ્રમાણે જાણવાથી જ બને નયોત્ત અહંશુ યાય છે પણ બને નયોના જ્ઞાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી ' આ પ્રમાણે પણ જ અને આ પ્રમાણે પણ છે ' અર્થાત્ ત્યા પરિપક્વ છે એ પણ ખરૂં અને નથી એ પણ ખરૂં એવા શ્રમરૂપ વર્તવાથી તો બને નયોત્ત અહંશુ યતું નથી. (જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૫૬) સારાશ એ છે કે, તે શુદ્ધસ્થાનોએ ખરેખર કોઈ પણ પરિપક્વ હોતા નથી, માત્ર તે ચૌદ પ્રકારના વેદનીય કર્મના મદ ઉદય છે એટલું જતાવવા માટે ઉપચારથી ત્યા પરિપક્વ કહ્યા છે પણ જીવ ત્યા તે ઉદયથી જોડાઈ જી ખી યાય છે અથવા તેને વેદના યાય છે એમ માનવું તે અસત્ય છે ॥ ૧૦ ॥

તેરમા શુદ્ધસ્થાનના પરિપક્વો

एकादशजिने ॥ ११ ॥

અર્થ — [જિને] તેરમા શુદ્ધસ્થાને જિનેન્દ્રદેવને [એકાદશ] ઉપર લજેલા ચૌદમાંથી અલાભ, પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ ત્રણ છોડીને બાકીના અગીયાર પરિપક્વ હોય છે

૧

ટીકા

જો કે મોહનીયકર્મનો ઉદય નહિ હોવાથી ભગવાનને કુષાદિકની વેદના હોની નથી તેથી તેમને પરિપક્વો પણ હોતા નથી, તોપણ તે પરિપક્વોના નિમિત્તકારણરૂપ વેદનીયકર્મનો ઉદય વર્તેલો હોવાથી ત્યા પણ ઉપચારથી અગીયાર પરિપક્વો કહ્યા છે ખરેખર તેમને એક પણ પરિપક્વ નથી

૨ પ્રશ્ન—મોહકર્મના ઉદયની સહાયતાના અભાવે ભગવાનને ક્ષુધા વગેરેની વેદના નથી, છતાં અહીં તે પરિપક્વ કેમ કહ્યા છે ?

ઉત્તર—ભગવાનને ક્ષુધાદિ વેદના નથી એ તો ખરું છે, પણ મોહકર્મજનિત વેદના ન હોવા છતાં દ્રવ્યકર્મનું વિદ્યમાનપણું ખતાવવા માટે ત્યાં ઉપચારથી પરિપક્વ કહેવામા આવ્યા છે એમ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ નષ્ટ થવાથી યુગપત્ સમસ્ત વસ્તુઓને જાણવા વાળા દેવજ્ઞાનના પ્રભાવથી તેમને ચિંતા નિરોધરૂપ ધ્યાનનો અનભવ હોવા છતાં, ધ્યાનનું ફળ જે શેષ કર્મોની નિર્જરા તેનું વિદ્યમાનપણું ખતાવવા માટે ત્યાં ઉપચારથી ધ્યાન જણાવ્યું છે તેમ ત્યાં આ પરિપક્વ પણ ઉપચારથી જણાવ્યા છે

૨ પ્રશ્ન—આ સૂત્રમા નયવિભાગ કઈ રીતે લાગુ પડે છે ?

ઉત્તર—તેરમા શુભુસ્થાને અગીઆર પરિપક્વ કહેવા તે વ્યવહાર-નય છે વ્યવહારનયનો અર્થ કરવાની રીત એ છે કે— 'ખરેખર તેમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ તે ઉપચાર કયો છે ' નિશ્ચય નયે દેવળી ભગવાનને તેરમા શુભુસ્થાને પરિપક્વ હોતા નથી

પ્રશ્ન—વ્યવહારનયનું દષ્ટાંત શું છે અને તે અહીં કઈ રીતે લાગુ પડે છે ?

ઉત્તર—' ધીનો ઘટો ' એ વ્યવહારનયનું કથન છે, તેનો અર્થ એવો છે કે ' ઘટો છે તે માટીમય છે, ધીમય નથી ' (જુઓ, શ્રીસમયસાર ગાથા ૬૭ તથા કળશ ૪૦ પા ૬૬-૬૭), તેમ ' જિનને અગીઆર પરિપક્વ છે ' એ વ્યવહારનયનું કથન છે, તેનો અર્થ એવો છે કે ' જિન અનંત પુરુષાર્થમય છે, પરિપક્વનાદુ ખમય નથી ' નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્યની હાજરીનું જ્ઞાન કરાવવા માટે 'પરિપક્વ છે' એમ કથન કર્યું છે, પરંતુ વીનરાગને દુખ કે વેદના છે એમ તે કથનથી જો વીનરાગને દુખ કે વેદના છે એવો આ આવે તો, વ્યવહારનયના વ્યવહારનો અર્થ

નિશ્ચયનયના કથન મુજબ જ ઠયો, અને તેવો અર્થ કરવો તે મહાન ભ્રમણા છે—અજ્ઞાન છે

(જુઓ, ત્રીસમસાર માયા ૩૨૪ થી ૩૨૭ પા ૩૬૦ થી ૩૬૫)

પ્રશ્ન —આ શાસ્ત્રમાં, આ સૂત્રમાં ‘ જિનને અગીઆર પરિષદે છે ’ એવું કથન કયું તે વ્યવહારનયનું કથન નિમિત્ત બતાવવા માટે છે—એમ કહ્યું, તો આ સૂત્રથી નિશ્ચયનયનું કથન કયા શાસ્ત્રમાં છે ?

ઉત્તર —શ્રીનિયમસારજી ગાયા ૬ પા ૬ મા કહ્યું છે કે વીત રાગભગવાન તેરમા શુભસ્થાને હોય ત્યારે તેમને અઠાર મહાદોષો હોતા નથી તે દોષો આ પ્રમાણે છે—૧ ક્રુધા ૨ તુષ્ટા ૩ ભય ૪ ક્રોધ ૫ રાગ ૬ મોહ ૭ અિતા ૮ જરા ૯ રાગ ૧૦ મત્યુ ૧૧ પગમેવો ૧૨ ખેદ ૧૩ મદ ૧૪ રતિ ૧૫ આક્રમ્ય ૧૬ નિદ્રા ૧૭ જન્મ અને ૧૮ આકુળતા

આ કથન નિશ્ચયનયનું છે અર્થાત્ તે યથાર્થ સ્વરૂપ છે.

૪ દેવળી ભગવાનને આહાર ન હોય તે મંજીથી કેટલાક શુદ્ધાત્મા

(૧) આ સૂત્રમાં કહેલા પરિષદોની વેદના ભગવાનને ખરેખર યાચ છે એમ માનવામાં આવે તો ઘણા દોરો આવે છે જે ક્રુધા દિક દોષ હોય તો આકુળતા યાચ, અને આકુળતા હોય તો પછી ભગવાનને અનંત સુખ કેમ બને ? અહીં જે કોઈ એમ કહે કે શરીરમાં ભૂખ લાગે છે, તેથી આહાર લે છે પણ આત્મા તદ્રુપ થતો નથી તો તેનો ખુલાસો એમ છે કે, જે આત્મા તદ્રુપ થતો નથી તો ક્રુધાદિક મટવાના ઉપાયરૂપ આહારાદિનું અહણ કયું એમ ચા માટે કહો છો ? જે ક્રુધાદિક વડે પીડિત થાય તો આહાર અહણ કરે વગી જે એમ માનવામાં આવે કે— જેમ કેમ કયથી વિહાર યાચ છે તેમ આહાર અહણ પણ યાચ છે, તો

પણ બરાબર નથી, કેમ કે વિહાર તો વિહાયોગતિ નામના નામકર્મના ઉદયથી થાય છે, તથા તે પીડાનું કાગળ નથી અને ઇન્દ્રિય વિના પણ કોઈ જીવને થતો જોવામાં આવે છે, પરંતુ આહાર અહણુ તો પ્રકૃતિના ઉદયથી નથી પણ કુધાવડે પીડિત થાય ત્યારે જ જીવ તે અહણુ કરે છે વળી આત્મા પવનાદિકને પ્રેરવાનો ભાવ કરે ત્યારે જ આહારનું ગળી જવું થાય છે, માટે વિહારવત્ આહાર સંભવતો નથી અર્થાત્ દેવળી ભગવાનને વિહાર તો સંભવે છે પણ આહાર સંભવતો નથી

(૨) જો જોમ ઠહેવામાં આવે કે-દેવળી ભગવાનને સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી આહારનું અહણુ થાય છે તો જોમ પણ જનનું નથી, કારણ કે જે જીવ કુધાદિવડે પીડિત હોય અને આહારાદિક અહણુથી મુખ માને તેને આહારાદિ સાતાના ઉદયથી થયા કહી શકાય, સાતાવેદનીયના ઉદયથી આહારાદિનું અહણુ સ્વયં તો થતું નથી, કેમ કે જો તેમ હોય તો દેવોને તો સાતાવેદનીયનો મુખ્ય ઉદય વતો છે છતાં તેઓ નિરતર આહાર કેમ કરતા નથી ? વળી મહામુનિ ઉપવાસાદિ કરે છે, તેમને સાતાનો ઉદય પણ હોય છે છતાં આહારનું અહણુ નથી અને નિરતર ભોજન કરવાવાળાને પણ અસાતાનો ઉદય સંભવે છે માટે દેવળી ભગવાનને ઇન્દ્રિય વગર પણ જોમ વિહાયોગતિના ઉદયથી વિહાર સંભવે છે તેમ ઇન્દ્રિય વગર દેવળ માતાવેદનીયકર્મના ઉદયથી જ આહારઅહણુ સંભવતું નથી

(૩) વળી કોઈ જોમ કહે કે-સિદ્ધાત્મા દેવળીને કુધાદિક અગ્નીઆર પરિપક્વ જ્યા છે તેથી તેમને કુધાનો સ્પર્શ સંભવે છે, અને આહાર વિના તે કુધા ઉપશાત કેવી રીતે થાય ? માટે તેમને આહારાદિક પણ માનવા જોઈએ તેનું સમાધાન-કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય મદ-તીવ્ર ભેદસંહિત હોય છે તે અતિ મદ થતા તેના ઉદયજનિતકાર્ય વૃત્તા ભાસતી નથી તેથી મુખ્યપણે તેનો

અજ્ઞાવ કહેવામા આવે છે પણ તારતમ્યપણે તેનો સદ્ભાવ કહેવામા આવે છે જેમ નવમા શુદ્ધસ્થાનમા વેદાદિકનો મદ ઉદય છે, ત્યાં મૈથુનાદિક ક્રિયા વ્યક્ત નથી તેથી ત્યાં પ્રદાયર્થ જ કહ્યું છે છતાં પણ તારતમ્યતાથી ત્યાં મૈથુનાદિકનો સદ્ભાવ કહેવાય છે તેમ કેવળીભગવાનને અસાતાનો ઉદય અતિ મદ છે, તેના ઉદયમા જોવી ક્ષુધા થતી નથી કે જે શરીરને ક્ષીણ કરે, વળી મોહના અભાવથી ક્ષુધાજનિત દુઃખ પણ નથી અને તેથી આહાર લેવાપણું નથી માટે કેવળીભગવાનને ક્ષુધાદિકનો અભાવ છે પણ ઉદય અર્થે ક્ષાએ તારતમ્યતાથી તેનો સદ્ભાવ કહેવામા આવે.

(૪) ‘આહારાદિક વિના ક્ષુધાની ઉપશાતતા કેવળી ભગવાનને કેવી રીતે થાય ?’ એ શકાતું સમાધાન એમ છે કે—કેવળી અસાતાનો ઉદય અત્યંત મદ છે, જો આહારાદિક વડે જ ઉપશાત થાય જોવી ક્ષુધા લાગે તો મદ ઉદય ક્યાં રહ્યો ? દેવો, લોગભૂમિયા વગેરેને અસાતાનો દ્વિચિત્ મદ ઉદય થતા પણ તેમને ઘણા કાળ પછી દ્વિચિત્ જ આહાર શ્રદ્ધ હોય છે, તો પછી કેવળીને તો અસાતાનો ઉદય ઘણો જ મદ છે તેથી તેમને આહારનો અભાવ જ છે અસાતાનો તીવ્ર ઉદય હોય અને મોહ વડે તેમા જોડાણ હોય તો જ આહાર હોઈ શકે.

(૫) શકા —દેવો તથા લોગભૂમિયાનું તો શરીર જ જોવું છે કે તેને ઘણા કાળ પછી થોડી જૂળ લાગે, પણ કેવળીભગવાનનું શરીર તો કર્મભૂમિનું ઔદારિક છે તેથી તેમનું શરીર આહારવિના ઉત્કૃષ્ટપણે દેશેન્દ્ર્ય કોડપૂર્વ મુખી કેવી રીતે રહી શકે ?

સમાધાન —દેવાદિકનું શરીર પણ કર્મના જ નિમિત્તથી છે. અહીં કેવળીભગવાનને શરીરમા પહેલા કેશ-નખ વધતા હતા, છાયા થતી હતી અને નિગોદ છવો થતા હતા, પણ કેવળજ્ઞાન થતા હવે કેશ-નખ વધતા નથી, છાયા થતી નથી અને નિગોદ-છવો

યતા નથી આ ગીતે ઘણા પ્રકારથી શરીરની અવસ્થા અન્યથા થઈ તેમ આહાર વગર પણ શરીર જેવું ને તેવું ટકી રહે-જોવી અવસ્થા પણ થઈ

પ્રત્યક્ષ જુઓ ! અન્ય જીવોને ઘડપણ વ્યાપતા શરીર શિથિલ થઈ જાય છે પરંતુ દેવગીભગવાનને તો આયુના અત મુધી પણ શરીર શિથિલ થતું નથી તેથી અન્ય મનુષ્યોના શરીરને અને દેવગી ભગવાનના શરીરને મમાનતા સભવતી નથી.

(૬) શ કા —દેવ વગેરેને તો આહાર જ જોવો છે કે ઘણા કાળની ભૂખ મટી જાય, પણ દેવગી ભગવાનને આહાર વિના શરીર કેવી રીતે પુષ્ટ રહે ?

અમાધ્યાન —ભગવાનને અસાતાનો ઉદય મઠ હોય છે તથા સમયે સમયે પરમ ઔદારિક શરીરવર્ગજીઓનું શ્રદ્ધા ધાય છે તેથી જોવી નોકર્મવર્ગજીઓનું શ્રદ્ધા ધાય છે કે જોવી તેમને કુષ્ઠાદિક વ્યાપતા જ નથી, શરીર શિથિલ થતું જ નથી

(૭) વળી અન્ન વગેરેનો આહાર જ શરીરની પુષ્ટતાનું મુખ્ય કારણ નથી પ્રત્યક્ષ જુઓ, કે, કોઈ થોડો આહાર કરે છે છતાં શરીર ઘણું પુષ્ટ હોય છે અને કોઈ ઘણો આહાર કરે છે છતાં શરીર ક્ષીણ રહે છે.

પવનાદિક સાધવાવાળા ઘણા યજ્ઞ મુધી આહાર લેતા નથી છતાં તેમનું શરીર પુષ્ટ ગ્રહે છે અને ઋદ્ધિધારી મુનિઓ ઘણા ઉપવાસ કરે છતાં તેમનું શરીર પુષ્ટ ગ્રહે છે તો પછી દેવગી ભગવાનને તો સર્વોત્કૃષ્ટપણ છે એટલે તેમને અન્નાદિક વિના પણ શરીર પુષ્ટ જન્યુ રહે તેમા શું આશ્ચર્ય છે ?

(૮) વળી દેવગીભગવાન કેવી રીતે આહાર માટે જાય તથા કેવી રીતે યાચના કરે ? તેઓ આહાર અર્થે જાય ત્યારે સમવસરનું ખાલી કેમ રહે ? અથવા તો કોઈ અન્ય તેમને આહાર લાવી આપે

એમ માનીએ તો તેમના મનની વાત કેણુ જાણે? અને પૂર્વે ઉપવાસાદિકની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય? વળી જીવ-અતરાય સર્વજ્ઞ જાણે ત્યાં કેવી રીતે આહાર હશે? માટે કેવળીને આહાર માનવો તે વિરુદ્ધતા છે

(૬) વળી કોઈ એમ કહે કે 'તેઓ આહાર ગ્રહણે છે પરંતુ કોઈને દેખાતો નથી એવો અતિશય છે' તો તે પણ મિથ્યા છે, કેમ કે આહાર ગ્રહણુ તો નિંદ્ય હતું, તેને ન જોએ એવો અતિશય ગણીએ તોપણ તે આહારગ્રહણુનું નિંદ્યપણુ રહે વળી ભગવાનના પુણ્યના કારણે બીજાના જ્ઞાનનો સ્વયોપશમ સી રીતે અવગાંઈ જાય? માટે ભગવાનને આહાર માનવો અને બીજા તે ન જોએ એવો અતિશય માનવો એ બંને ત્યાગવિરુદ્ધ છે

૫ કર્મસિદ્ધાંત પ્રમાણે કેવળીને અન્નાહાર હોય જ નહિ

(૧) અસાતાવેદનીયની ઉદીરણા હોય ત્યારે કુધા ઉપજે છે, તે વેદનીયની ઉદીરણા છઠ્ઠા શુભસ્થાન પર્યંત જ છે, તેથી ઉપરનથી તેથી વેદનીયની ઉદીરણા વગર કેવળીને કુધાદિ બાધા ક્યાથી હોય?

(૨) જેમ નિદ્રા, પ્રયત્ના એ બે દર્શનાવસ્થા પ્રકૃતિનો ઉદય બારમા શુભસ્થાન પર્યંત છે પરંતુ ઉદીરણા વગર નિદ્રા બ્યાપે નહિ, અને જે નિદ્રાકર્મના ઉદયથી જ ઉપરના શુભસ્થાનોમા નિદ્રા આવી જાય તો ત્યાં પ્રમાદ થાય અને ધ્યાનનો અભાવ થઈ જાય નિદ્રા, પ્રયત્નાનો ઉદય બારમા શુભસ્થાન સુધી હોવા છતાં અપ્રમત્ત રથામા મદ ઉદય હોવાથી નિદ્રા બ્યાપતી નથી વળી સંજ્વલનનો મદ ઉદય હોવાથી અપ્રમત્ત શુભસ્થાનોમા પ્રમાદનો અભાવ છે કેમ કે પ્રમાદ તો સંજ્વલનના તીવ્ર ઉદયમા જ હોય છે વેદના તીવ્ર ઉદયથી સસારી જીવને મૈથુન સસા થાય છે અને વેદનો ઉદય નવમા શુભસ્થાન સુધી છે, પરંતુ એવીના અડેલા સયમી

મુનિને વેદના મદ ઉદયથી મૈથુનસંજ્ઞાનો અભાવ છે, મદ ઉદયથી તેમને મૈથુનની વાછા ઉપજતી નથી.

(૩) દેવળી ભગવાનને વેદનીયનો અતિ મદ ઉદય છે તેનાથી ક્રુધાદિક ઉપજતા નથી, શક્તિ રહિત અસાતાવેદનીય દેવળીને ક્રુધાદિક ઉપજતવા સમર્થ નથી જેમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના સમસ્ત જળમા અનતમા ભાગે, જેરની કટકી તે પાણીને વિપરૂપ કરવા સમર્થ નથી તેમ અનતગુણ અનુભાગવાળા સાતાવેદનીયના ઉદય મહિત દેવળી ભગવાનને અનતમા ભાગે અસખ્યાત વાર જેનો ખડ થઈ ગયો છે એવું અસાતાવેદનીયકર્મ ક્રુધાદિક વેદના ઉપજતવી શકતું નથી.

(૪) અધ પ્રવૃત્તકરણમા અશુભકર્મપ્રકૃતિઓની વિષ, હળાહળરૂપ જે શક્તિ છે તેનો અભાવ થાય તે અને નિમ્ન(લીંબકા) કાશરૂપ રસ રહી જાય છે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમા ગુણચેષ્ટીનિર્જરા, ગુણસંક્રમણ, દિયતિઢાડોત્કિષ્ટ અને અનુભાગકાડોત્કિષ્ટ જે ચાર આવશ્યક ધાય છે, તેથી દેવળીભગવાનને અમાતાવેદનીયાદિ અપ્રચસ્ત પ્રકૃતિઓનો રક્ષ અનખ્યાત વાર ઘટીને અનતાનંતમે ભાગ રહી ગયો છે તેથી અસાતામા સામર્થ્ય કયા રહ્યું છે કે જેથી દેવળી ભગવાનને ક્રુધાદિક ઉપજતવામા તે નિમિત્ત વાય ? (અર્થપ્રદાશિકા પા ૪૮૬ આવૃત્તિ પહેલી)

૬ મુન ૧૦-૧૧નો મિદ્ધાન અને મુત્ર ૮ સાથેનો સખધ વેદનીયકર્મનો ઉદય હોય પણ જો મોહનીયકર્મનો ઉદય ન હોય તો જીવને વિકાર થાય નહિ (સુ ૧૧) કેમ કે જીવને અનતવીર્ય પ્રગટયું છે.

વેદનીયકર્મનો ઉદય હોય અને જો મોહનીયકર્મનો મદ ઉદય હોય તો તે પણ વિકારનું નિમિત્ત થાય નહિ (સુ ૧૦) કેમ કે જીવને ત્યા ઘણું પુરુષાર્થ પ્રગટયો છે.

દસથી તેરમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને સપૂર્ણ પરિપહન્ય વતે છે અને તેથી તેમને વિકાર થતો નથી જો ઉત્તમ ગુણસ્થાનકવાળા

છવેા પરિપક્વજ્ય ન કરી શકે તો પત્રી, 'સવરના માર્ગથી' વ્યૂત ન થવા માટે અને નિર્જરણે અર્થે પરિપક્વ સહન કરવા યોગ્ય છે' એવેા આઠમા સૂત્રનેા ઉપદેશ વ્યર્થ બધા હસમા તથા અગીઆ રમા સૂત્રમા ઉત્તમ શુણ્ણસ્થાનેાએ જે પરિપક્વ કહ્યા છે તે ઉપચારથી છે પણ નિશ્ચયથી નથી એમ સમજવુ ॥૧૧॥

છઠ્ઠાથી નવમા શુણ્ણસ્થાન મુધીના પરિપક્વો

વાદરસામ્પરાયે સર્વે ॥૧૨॥

અર્થ—[વાદરસામ્પરાયે] વાદરસાપરાય અર્થાત સ્થૂળકષાય વાળા છવેાને [સર્વે] સર્વે પરિપક્વો હોય છે

ટીકા

૧ છઠ્ઠાથી નવમા શુણ્ણસ્થાનને વાદરમાપરાય કહેવાય છે આ શુણ્ણસ્થાનેામા પરિપક્વના કારણભૂત બધા કમોનેા ઉદય છે, પણ છવ જેટલે અથે તેમા જોડાતો નથી તેટલે અથે (આઠમા સૂત્રની માર્ગે) પરિપક્વજ્ય કરે છે

૨ સામાયિક, છેદોપસ્થાન અને પરિહારવિશુદ્ધિ એ ત્રણ સયમોમાથી ઠેાઠ એકમા બધા પરિપક્વનેા સંભવ છે ॥૧૨॥

આ રીતે કયા શુણ્ણસ્થાનેા જેટલા પરિપક્વજ્ય હોય છે તેનું વર્ણન કર્યું હવે ત્યાં કર્મના ઉદયથી આ કયા પરિપક્વો થાય છે તે જણાવે છે

જ્ઞાનાવરણકર્મના ઉદયથી થતા પરિપક્વો

જ્ઞાનવરણે પ્રજ્ઞાજ્ઞાને ॥૧૩॥

અર્થ—[જ્ઞાનાવરણે] જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી [પ્રજ્ઞા અજ્ઞાને] પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ જે પરિપક્વો થાય છે

ટીકા

પ્રજ્ઞા આત્માનો ગુણ છે, તે પરિપક્વ કારણ થાય નહિ, પણ જ્ઞાનનો ઉઘાડ હોય અને તેના મદ્બનિત પરિપક્વ હોય તો તે વળતે જ્ઞાનાવરણકર્મનો ઉદય હોય છે જ્ઞાની જીવ જો મોહનીયકર્મના ઉદયમા જોડાય તો તેમને અનિત્ય મદ આવી જાય છે, પણ પુરુષાર્થ પૂર્વક જ્ઞાની જીવ જોતે અથે તેમા ન જોડાય તેટલે અથે તેમને પરિપક્વ છે (જુઓ, સુત્ર ૮) ॥૧૩॥

દર્શનમોહનીય તથા અતરાયકર્મના ઉદયથી

થતા પરિપક્વ

દર્શનમોહાંતરાયયોરદર્શનાઽભામૌ ॥૧૪॥

અર્થ — [દર્શનમોહ] દર્શનમોહનીયના ઉદયથી [અદર્શન] અદર્શનપરિપક્વ અને [અતરાયયોઃ અભામૌ] અતરાયકર્મના ઉદયથી અભાવપરિપક્વ થાય છે

તેમા સૂત્રની ટીકા મુજબ અહીં સમજવું ॥૧૪॥

ચારિત્રમોહનીયકર્મના ઉદયથી થતા પરિપક્વ

ચારિત્રમોહેનાગન્યારતિસ્ત્રીનિપદ્યાક્રોશયાચના-

સત્કારપુરસ્કારાઃ ॥૧૫॥

અર્થ — [ચારિત્રમોહે] ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી [નાગ્ન્ય જરતિ સ્ત્રી] નાગ્ન્ય, અરતિ, સ્ત્રી, [નિપદ્યા આક્રોશ યાચના સત્કાર-પુરસ્કારા] નિપદ્યા, આક્રોશ, યાચના અને સત્કારપુરસ્કાર એ સાત પરિપક્વ થાય છે

તેમા સૂત્રની ટીકા મુજબ અહીં સમજવું ॥૧૫॥

વેદનીયકર્મના ઉદ્યથી થતા પરિપહો

વેદનીયે શેષા. ॥૧૬॥

અર્થ — [વેદનીયે] વેદનીયકર્મના ઉદ્યથી [શેષા] બાકીના અગીઆર અર્થોત્તુ ક્રુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, હિમશયન, ચર્મા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મળ એ પરિપહો થાય છે

તેરમા સૂત્રની ટીકા મુજબ અહીં સમજવું ॥૧૬॥

એક જીવને એક સાથે થતા પરિપહોની અખ્યા

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥१७॥

અર્થ — [एकस्मिन् युगपत्] એક જીવને એક સાથે [एकादयो वा एकोनविंशतेः] એકથી શરુ કરીને જોગણીસ પરિપહો સુધી [भाज्या] ભાજ્યા જોઈએ.

ટીકા

૧ એક જીવને એક વખતે વધારેમા વધારે જોગણીસ પરિપહો હોઈ શકે છે કેમકે શીત અને ઉષ્ણ એ બેમાથી એક વખતે એક જ હોય છે અને શય્યા, ચર્મા તથા નિષદ્યા (—સુવુ, ચાલવુ તથા આસનમા રહેવુ) એ ત્રણમાથી એક કાળે એક જ હોય છે, આ રીતે એ ત્રણ પરિપહો બાદ કરવાથી બાકીના જોગણીસ પરિપહો હોઈ શકે છે

૨ પ્રશ્ન.—પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ બંને પણ એકી સાથે હોઈ શકે નહિ માટે એક પરિપહો વધારે બાદ કરવો જોઈએ

ઉત્તર —પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ બંનેને સાથે રહેવામા કાર્ષ્ણાધ નથી એક જ ક્ષણમા એક જીવને શુદ્ધજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞા અને અવધિજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ અજ્ઞાન એ બંને સાથે રહી શકે છે

૪ પ્રશ્ન — મુનિ અપેક્ષાએ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનથી શરુ કરીને તેરમા ગુણસ્થાન સુધીના પરિપહોનુ કલન આ અધ્યાયના ૧૩ થી ૧૬ સુધીના સૂત્રોમા કયું છે તે વ્યવહારનય અપેક્ષાએ છે કે નિશ્ચય નય અપેક્ષાએ ?

ઉત્તર — તે કથન વ્યવહારનય અપેક્ષાએ છે, કેમ કે તે, જીવનો પરવશ્તુ સાથેનો સબધ બતાવે છે, તે કથન નિશ્ચય અપેક્ષાએ નથી

પ્રશ્ન — વ્યવહારનયની મુખ્યતાસહિત વ્યાખ્યાન હોય તેને ‘ જોમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કયો ? ’ એ પ્રમાણે જાણવાનુ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૫૬ મા કહ્યું છે, તો ઉપયુક્ત સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ ના કથનમા તે કઈ રીતે લાગુ પડે છે ?

ઉત્તર — ને સૂત્રોમા જીવને જે પરિપહોનુ વર્ણન કયું છે તે વ્યવહારથી છે, તેનો ખરો અર્થ એવો છે કે— જીવ જીવમય છે, પરિપહમય નથી જેટલે હરખે જીવમા પરિપહવેદન થાય તેટલે હજી સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ મા કહેલ કર્મનો ઉદય નિમિત્તરૂપ કહેવાય, પણ નિમિત્તે જીવને કાઈ કયું નથી

૫ પ્રશ્ન — સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ સુધીમા પરિપહો સબધમા જે કર્મનો ઉદય દર્શો છે તેને અને સૂત્ર ૧૭ મા પરિપહોની ઝીકી સાથે જે સબધા કહી તેને આ અધ્યાયના ૮ મા સૂત્રમા કહેલો નિર્જરાનો વ્યવહાર કયારે લાગુ પડે ?

ઉત્તર — જીવ ચોતાના પુરુષાર્થ વડે જેટલે અશે પરિપહવેદન ન કરે તેટલે અશે તેણે પરિપહજન્ય કયો અને તેથી તેટલે અશે સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ મા કહેલા કર્મોની નિર્જરા કરી જોમ આઠમા સૂત્ર અનુસાર કહી શકાય, તેને વ્યવહારકથન કહેવામા આવે છે

૧ કે પરવસ્તુ (-કર્મ) સાથેના સબધનો કેટલો અભાવ થયો તે
 ૨ બતાવવામા આવ્યું છે

એ રીતે પરિવહનયનો વિષય પુરો થયો ॥૧૭॥

બીજા સૂત્રમા કહેલા સવરના છ કારણોમાથી પાંચ કારણોનું
 નામ અહીં પુરું થયું, હવે છેલ્લું કારણ આગ્રિ છે તેનું વર્ણન
 ? છે

આગ્રિના પાંચ પ્રકાર

સામાયિકછેદોપસ્થાપનાપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસાંપરાય-
 યથાખ્યાતમિતિ ચારિત્રમ્ ॥૧૮॥

અર્થ—[સામાયિક છેદોપસ્થાપના પરિહારવિશુદ્ધિ] સામાયિક,
 છેદોપસ્થાપના, પરિહારવિશુદ્ધિ, [સૂક્ષ્મસાંપરાય યથાખ્યાતમ્] સૂક્ષ્મ
 સાંપરાય અને યથાખ્યાત [ઈતિ ચારિત્રમ્]—એ પાંચ ભેદો આગ્રિના છે.

ટીકા

સૂત્રમા કહેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

(૧) સામાયિક—સમસ્ત સાવધ યોગનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધાત્મ-
 સ્વરૂપમા અલેહ થતા ગુણાશુભ ભાવોનો ત્યાગ થયો તે
 સામાયિક આગ્રિ છે આ આગ્રિ છઠ્ઠાથી નવમા શુભ-
 સ્થાન સુધી હોય છે

(૨) છેદોપસ્થાપના—કાંઈ જીવ સામાયિક આગ્રિરૂપ થયો હોય
 અને તેમાથી ખત્રીને સાવધ વ્યાપારરૂપ થઈ જાય, પછી
 પ્રાચક્ષિતદ્વારા તે સાવધ વ્યાપારથી ઉપજેલા દોષોને
 છેદીને આત્માને સચમમા સ્થિર કરે તે છેદોપસ્થાપના
 આગ્રિ છે. મન, અભિતિ, શુષ્કિ આદિ ભેદરૂપ આગ્રિ
 તે પણ છેદોપસ્થાપના આગ્રિ છે આ આગ્રિ છઠ્ઠાથી
 નવમા શુભસ્થાન સુધી હોય છે

(૩) પરિહારવિશુદ્ધિ—જે છવ જન્મથી ત્રીસ વર્ષ સુધી સુખી રહીને પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરે અને ત્રીતીયું કરભગવાનના પાદમૂળમાં આઠ વર્ષ સુધી પ્રત્યાખ્યાન નામના નવમા પૂર્વનું અધ્યયન કરે તેને આ સયમ હોય ॥ છવેની ઉત્પત્તિ-મરણના સ્થાન, કાળની મર્યાદા, જન્મ યોગિના લેહ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રના સ્વભાવ, વિધાન તથા વિધિ-એ ગાધાના બાજુનારા હોય અને પ્રમાદરહિત મહાવીર્યવાન હોય તેમને શુદ્ધતાના ગળથી ઢમની પ્રચૂર નિર્જંગ થાય છે અતિ કઠિન આચરણ કરવાવાળા મુનિગોને આ સયમ હોય છે જેમને આ સયમ હોય છે તેમના શરીરથી છવેની વિરાધના ઘટી નથી આ ચારિત્ર ઉપર દંઘા તેવા સાધુને ઝડા અને માતમા શુણ્ણસ્થાને હોય છે

(૪) સૂક્ષ્મસાપગમ—ત્યાગે અતિ સૂક્ષ્મ હોલ કપાયનેા ઉડય હોય ત્યાગે જે ચારિત્ર હોય છે તે સૂક્ષ્મસાપરાય ॥ આ ચારિત્ર દસમા શુણ્ણસ્થાને હોય છે

(૫) યથાખ્યાત—તમામ મોહનીય કર્મના ક્ષય અથવા ઉપશમથી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમા સ્થિર થવું તે યથાખ્યાત ચારિત્ર છે આ ચારિત્ર ૧૧ થી ૧૪મા શુણ્ણસ્થાન સુધી હોય છે ૨ મવર શુદ્ધભાવથી થાય પણ શુભભાવથી ન થાય, માટે આ પાંચે પ્રકારમા જેટલો શુદ્ધભાવ છે તેટલું ચારિત્ર છે એમ સમજવું ૩ છઠ્ઠા શુણ્ણસ્થાનની દશા

સાતમા શુણ્ણસ્થાનથી તેા નિર્વિઠ્પદશા હોય છે છઠ્ઠા શુણ્ણસ્થાને મુનિને આહાર વિહારાદિનો વિકલ્પ હોય છે ત્યારે પણ તેમને ત્રણ કપાય નહિ હોવાથી સવર-નિર્જરા થાય છે અને શુભભાવનો અદ્વય ભવ થાય છે, જે વિકલ્પ ઉઠે છે તે વિકલ્પના સ્વાગીત્વનો તેમને નકાર વર્તે છે અને અકપાયદષ્ટિએ જેટલો કરજજે રાગ ટળે છે તેટલો દરજજે સવર-નિર્જરા છે, તથા જેટલો શુભભાવ થાય છે તેટલું ગાધન છે (જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા ૨૩૫)

૪

ચારિત્ર તુ સ્વરૂપ

કેટલાક જીવો માત્ર હિંસાદિ પાપના ત્યાગને ચારિત્ર માને છે અને મહાવ્રતાદિરૂપ શુભોપયોગને ઉપાદેયપણાથી અહણુ કરે છે, પણ તે યથાર્થ નથી આ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમા આત્મવ પદાર્થતુ નિરુપણ કરવામા આવ્યું છે, ત્યા મહાવ્રત અને અણુ-વ્રતને આત્મવરૂપ માન્યા છે તો તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય ? આત્મવ તો બધતુ કારણ છે અને ચારિત્ર તો મોક્ષતુ કારણ છે, માટે તે મહાવ્રતાદિરૂપ આત્મવભાવેને ચારિત્રપણું સભવતું નથી, પણ જે સર્વ કપાયરહિત ઉદાત્તીન ભાવ છે તેનુ જ નામ ચારિત્ર છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી જીવને કંઈક ભાવ વીતરાગ થયા હોય છે અને કંઈક ભાવ સરાગ હોય છે, તેમા જે અશ વીતરાગરૂપ છે તે જ ચારિત્ર છે અને તે સવરતુ કારણ છે

(જુઓ, ગોક્ષભાગ પ્રકાશક પા ૨૩૧ ૨૩૩)

૫. ચારિત્રમા ભેદો શા માટે બતાવ્યા ?

પ્રશ્ન-વીતરાગભાવ તે ચારિત્ર છે અને વીતરાગભાવ તો એક જ પ્રકારનો છે તો પછી ચારિત્રના ભેદો શા માટે કહ્યા ?

ઉત્તર-વીતરાગભાવ એક પ્રકારનો છે પરતુ તે એક માથે આપો પ્રગટતો નથી પણ ક્રમેક્રમે પ્રગટે છે તેથી તેમા ભેદ પડે છે જેટલે અશે વીતરાગભાવ પ્રગટે છે તેટલે અશે ચારિત્ર પ્રગટે છે, માટે ચારિત્રના ભેદો કહ્યા છે

પ્રશ્ન-જો એમ છે તો છટ્ટા શુભસ્થાને જે શુભભાવ છે તેને પણ ચારિત્ર કેમ કહો છો ?

ઉત્તર-ત્યા શુભભાવને ખરૂ ચારિત્ર કહેવામા આવતુ નથી પણ તે શુભભાવ વળતે જે અશે વીતરાગભાવ છે તેને ખરૂ ચારિત્ર કહેવામા આવે છે

પ્રશ્ન-શુભભાવરૂપ સમિતિ, શુષ્કિ, મહામતાદિને પણ કેટલેક ઠેમણે ચારિત્ર કહે છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર-ન્યા તેને વ્યવહાર ચારિત્ર કહ્યું છે વ્યવહાર એટલે ઉપચાર, છટ્ટા શુણ્કસ્થાને જે વીતરાગચારિત્ર હોય છે તેની સાથે મહામતાદિ હોય છે એવો સબધ જાણીને એ ઉપચાર કથી છે એટલે કે તે નિમિત્ત અપેક્ષાએ ગમ્યોત્ વિકરપના એટલે બાળવપા માટે કહ્યું છે, પણ ખરી રીતે તો નિઃશય ભાવ તે જ ચારિત્ર છે, શુભરાગ તે ચારિત્ર નથી

પ્રશ્ન-નિઃશયમોક્ષમાર્ગ તો નિર્વિકરપ છે, તે વખતે સવિકરપ (-સરાગ, વ્યવહાર) મોક્ષમાર્ગ નથી હોતો, તો પછી તે સવિકરપ મોક્ષમાર્ગને સાધક કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર-ભૂતનગમનયમી અપેક્ષાએ તે સવિકરપપણાને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, એટલે કે ભૂતકાળમા તે વિકરપો (રાગભિચિત વિચારો) થયા હતા, તે વર્તમાનમા નથી, છતાં પણ 'તે વર્તમાન છે' એમ ભૂતનગમનયમી અપેક્ષાએ ગણી શકાય છે, તેથી તે નયમી અપેક્ષાએ સવિકરપ મોક્ષમાર્ગને સાધક કહ્યો છે એમ સમજવું (જુઓ પરમાત્મા પ્રકાશ પા ૧૪૨ અ ૨ ગાથા ૧૪ સમ્મૃત ટીકા તથા છેલ્લે પરિશિષ્ટ ૧ મા આપેલ 'મોક્ષમાર્ગનું બે પ્રકારે કથન'—એ વિષય)

૬

સામાયિકનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન-મોક્ષના કારણભૂત સામાયિકનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર-જે સામાયિક સમ્યગ્ચિન્ન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વભાવવાળા પરમાર્થ જ્ઞાનના ભવનમાત્ર (પરિણમન માત્ર) છે, એકાગ્રતા લક્ષણવાળી છે તે સામાયિક મોક્ષના કારણભૂત છે

(જુઓ, સમવમાગ ગાથા ૧૫૪ પા ૨૦૦)

શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૨૫ થી ૧૩૩ મા ખરી સામાયિકનું સ્વરૂપ આપ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે—

જે દોષ ગુનિ એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના સમૂહને હું જ દેવાના કારણરૂપ જે સપૂર્ણ પાપભાવ સહિત વેપાર તેનાથી અલગ થઈ મન, વચન અને કાયાના શુભ અશુભ સર્વ વ્યાપારોને ત્યાગીને ત્રણ ગુણિરૂપ રહે છે તથા જિતેન્દ્રિય રહે છે તેવા સયમીને ખુ સામાયિક મત હોય છે (ગાથા ૧૨૫)

જે સર્વ શ્રમ અને સ્થાવર પ્રાણીઓમા સમતાભાવ રાખે છે, માધ્યસ્થ ભાવમા આરૂઢ છે તેને જ ખરી સામાયિક હોય છે (ગાથા ૧૨૬)

સયમ પાળતા, નિયમ કરતા તથા તપ ધરતા જેને એક આત્મા જ નિકટ વર્તી રહ્યો છે તેને ખરી સામાયિક હોય છે (ગા ૧૨૭).

જેને રાગ-દ્વેષ વિકાર પ્રગટ નથી થતા તેને ખરી સામાયિક હોય છે (ગાથા ૧૨૮)

જે આત્મ અને સૌંદર્યાનને ટાળે છે તેને ખુ સામાયિક મત થાય છે (ગાથા ૧૨૯)

જે પુણ્ય અને પાપ એ બંને ભાવોને નિત્ય છોડે છે તેને ખરી સામાયિક હોય છે (ગાથા ૧૩૦)

જે જીવ નિત્ય ધર્મધ્યાન તથા શુભધ્યાનને ધ્યાવે છે તેને ખરી સામાયિક હોય છે (ગાથા ૧૩૩)

સામાયિક ચારિત્રને પરમ સમાધિ પશુ કહેવામા આવે છે

ઉ પ્રશ્ન-આ અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમા સવરના કારણ તરીકે જે કેમ પ્રકારના ધર્મ કહ્યા છે તેમા સયમ આવી જાય છે અને સયમ તે જ ચારિત્ર છે, છતાં અહીં ફરીથી ચારિત્રને સવરના કારણ તરીકે કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર-જો કે, સયમધર્મમા ચારિત્ર આવી જાય છે તેપણ આ સૂત્રમા ચારિત્રનું કથન નિર્ણયક નથી ચારિત્ર, તે મોક્ષપ્રાપ્તિનું

આક્ષાત કારણ છે એમ જણાવવા માટે અહીં અતમા ચારિત્રનું કથન કર્યું છે ચૌદમા શુદ્ધસ્થાનને અતે ચારિત્રની પૂર્ણતા થતા જ મોક્ષ થાય છે તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ચારિત્ર પ્રત્યક્ષ હેતુ છે- એવું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ સૂત્રમા તે જુદું જણાવ્યું છે

૮ મત અને ચારિત્ર વચ્ચે તફાવત

શુભ-અશુભની નિવૃત્તિ તે મત છે, અને આત્મવ અધિકારમા (અ ૭ સૂ ૧ મા) હિંસા, અનૃત્ય, અત્તાદાન વગેરેના ત્યાગથી અહિંસા, સત્ય, દત્તાદાન વગેરે ક્રિયામા શુભ પ્રવૃત્તિ છે તેથી (ત્યા' અવતોની જેમ મનોમા) પણ કર્મોનો પ્રવાહ ચાલે છે, પણ તે મતોથી કર્મોની નિવૃત્તિ થતી નથી એ અપેક્ષા લક્ષમા રાખીને શુદ્ધિ વગેરેને સવરનો પરિવાર શ્રો છે જેટલી આત્માના સ્વરૂપમા અભેન્તા થાય છે તેટલો સવર છે શુભાશુભભાવનો ત્યાગ તે નિર્લેપ મત અથવા વીતરાગ ચારિત્ર છે જે શુભભાવરૂપ મત છે તે વ્યવહારચારિત્રરૂપ રાગ છે અને તે સવરનું કારણ નથી (જુઓ, શ્રીસર્વોથ સિદ્ધિ, અધ્યાય ૭, પા ૫ થી ૭) ॥૧૮॥

ખીલ સૂત્રમા કહેલા સવરના છ કારણોનું વર્ણન અહીં પુરું થયું એ રીતે સવર તત્ત્વનું વર્ણન પુરું થયું હવે નિર્જરા તત્ત્વનું વર્ણન કરે છે

નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન

ભૂમિકા

૧ પહેલા અઢાર સૂત્રોમા સવર તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું, હવે યોગજીમમા સૂત્રથી નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન શરૂ થાય છે, જેને સવર થાય તેને નિર્જરા થાય પ્રથમ સવર તો સમ્યગ્દર્શન છે, તેથી જે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તેને જ સવર-નિર્જરા અર્થ શ્રદ્ધે મિથ્યા-દષ્ટિને સવર-નિર્જરા હોય નહિ

૨ અહીં નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન કરવું છે અને નિર્જરાનું કારણ તપ છે (જુઓ, અધ્યાય ૬ સૂ ૩) તેથી તપનું અને તેના લેહોનું

વર્ણન કર્યું છે તપની વ્યાખ્યા ૧૯ મા સૂત્રની ટીકામાં આપી છે અને ધ્યાનની વ્યાખ્યા ૨૭ મા સૂત્રમાં આપી છે

૩ નિર્જરાના કારણો સખધી થતી ભૂલો અને તેનું નિરાકરણ

(૧) કેટલાક જીવો અનશનાદિ તપથી નિર્જરા માને છે પણ તે તો બાહ્યતપ છે હવે પછીના સૂત્ર ૧૯-૨૦ મા બાર પ્રકારનાં તપ કહ્યા છે તે યોગ્ય બાહ્યતપ છે, પણ તેઓ એક બીજાની અપેક્ષાએ બાહ્ય અભ્યતર છે તેથી તેના બાહ્ય અને આભ્યતર એવાં બે ભેદ કહ્યા છે કેવળ બાહ્ય તપ કરવાથી નિર્જરા થાય નહિ જો ઘણા ઉપવાસાદિ કરવાથી ઘણી નિર્જરા થાય અને થોડા કરવાથી થોડી થાય એમ હોય તો નિર્જરાનું કારણ ઉપવાસાદિક જ હશે, પણ તેવો નિયમ નથી ઇચ્છાનો નિરોધ તે તપ છે તેથી સ્વાનુભવની એકાગ્રતા વધતા શુભાશુભ ઇચ્છા ટળે છે તેને તપ કહેવાય છે

(૨) અહીં અનશનાદિને તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિકને તપ કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે-જો જીવ અનશનાદિ તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિરૂપ પ્રવર્તે, અને શાગને ટાળે તો વીતરાગભાવરૂપ સત્ય તપ પોતી શકાય છે તેથી તે અનશનાદિ તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિને ઉપચારથી તપ કહ્યા છે જો કેઈ જીવ વીતરાગભાવરૂપ મત્ય તપને તો ન જાણે અને તે અનશનાદિને જ તપ જાણી મગ્ન કરે તો તે મસારમાં જ ભ્રમણ કરે

(૩) આટલું ખાસ સમજી લેવું કે-નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગભાવ છે, અન્ય અનેક પ્રકારના જે ભેદો કહેવાય છે તે ભેદો બાહ્ય નિમિત્ત અપેક્ષાએ ઉપચારથી કહ્યા છે, તેને નિયંત્રકમાત્ર ધર્મ સદા જાણવી આ ગૃહસ્થને જે જીવ જાણે નથી તેને નિર્જરાતત્વની સાચી ધદ્દા નથી

તપ તે નિર્જરાનું કારણ છે, તેથી તેનું વર્ણન કરે છે તેમાં પ્રથમ તપનાં પ્રકારો કહે છે—

બાહ્ય તપના છ પ્રકારો

અનશનાવમૌદર્યવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્ત-
શય્યાસનકાયસ્લેશા વાહ્યં તપઃ ॥૧૧॥

અર્થ [અનશન અવમૌદર્ય વૃત્તિપરિસંખ્યાન] સમ્યક્ પ્રકારે
અનશન, સમ્યક્ અવમૌદર્ય, સમ્યક્ વૃત્તિપરિસંખ્યાન, [રસપરિત્યાગ
વિવિક્તશય્યાસન કાયસ્લેશા] સમ્યક્ રસ પરિત્યાગ, સમ્યક્ વિવિક્ત
શય્યાસન અને સમ્યક્ કાયસ્લેશ [વાહ્યતપ] એ છ પ્રકારના બાહ્ય
તપ છે

નોંધ—આ સૂત્રમાં ‘સમ્યક્’ શબ્દનું અનુસંધાન આ અધ્યા-
યના ચોથા સૂત્રથી આવે છે અનશનાદિ છ એ પ્રકારમાં ‘સમ્યક્’
શબ્દ લાગુ પડે છે

ટીકા

૧. સુત્રમાં કહેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

- (૧) સમ્યક્ અનશન—સમ્યક્દષ્ટિ જીવને આહાર ત્યાગનો
ભાવ થતા વિષય કસાયનો ભાવ ટળી અતરંગ પરિણા-
મોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે
- (૨) સમ્યક્ અવમૌદર્ય—સમ્યક્દષ્ટિ જીવને રાગ ભાવ દૂર કરવા
માટે ભૂખ હોય તે કરતાં જોાહુ જોગ્યન કરવાનો ભાવ
થતા અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે
- (૩) સમ્યક્ વૃત્તિપરિસંખ્યાન—સમ્યક્દષ્ટિ જીવને સયમના
હેતુએ નિર્દોષ આહારની વિશા માટે જતી વખતે જોગ્યનની
વૃત્તિ તોડનારો નિયમ કરતા અતરંગ પરિણામોની જે
શુદ્ધતા થાય છે તે
- (૪) સમ્યક્ રસ પરિત્યાગ—સમ્યક્ દષ્ટિ જીવને ઇન્દ્રિયો ઉપરના
રાગનું દમન કરવા માટે ઘી, દૂધ, દહીં તેવ, મીઠાઈ,

લવણ વગેરે રસોનો યથાશક્તિ ત્યાગ કરવાનો ભાવ યતા
અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

(૫) અમ્યક્ વિવિક્ત ગર્યાશન-સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સ્વાધ્યાય, ધ્યાન
વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ જોડાનત નિર્દોષ સ્થાનમા
પ્રમાદરહિત સૂચા-જેસવાની વૃત્તિ યતા અતરંગ પરિણા-
મોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

(૬) અમ્યક્ કાયકલેશ-સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને શરીર ઉપરની આસક્તિ
ઘટાડવા આતપન વગેરે યોગ ધારણ કરતી વખતે
અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

૨ 'સમ્યક્' શબ્દ જોમ સૂચવે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને જ આ તપ હોય
છે, મિથ્યાદષ્ટિને તપ હોતુ નથી

૩ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અનશનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે વખતે નીચે પ્રમાણે
જાણે છે—

(૧) આહાર ન લેવાનો જે રાગમિથિત વિચાર આવે છે તે
શુભભાવ છે અને તેનું ફળ પુણ્ય-જાપન છે, હું તેનો સ્વામી નથી

(૨) અન્ન, પાણી વગેરે પર વસ્તુઓ છે, આત્મા તેને કોઈ
પ્રકારે ગ્રહી કે છોડી શકે નહિ પણ જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પરવસ્તુ
ઉપરનો તે પ્રકારનો રાગ છોડે છે ત્યારે પુદ્ગલ પરાવર્તનના
નિયમ પ્રમાણે જોવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંજય હોય છે કે તેટલો
વખત તેને અન્ન, પાણી વગેરેનો સંજય હોતો નથી

(૩) અન્ન, પાણી વગેરેનો સંયોગ ન થયો તે પર દ્રવ્યની
ક્રિયા છે, તેનાથી આત્માને ધર્મ કે અધર્મ થતો નથી

(૪) સમ્યગ્દષ્ટિને રાગનું સ્વામીત્વ નહિ હોવાની જે સમ્યક્
માન્યતા છે તે દૃઢ થાય છે, અને તેથી સાચા અભિપ્રાયપૂર્વક જે
અન્ન, પાણી વગેરે લેવાનો રાગ ટળ્યો તે સમ્યક્ અનશન તપ છે,
તે વીતરાગતાનો અશ છે તેથી તે ધર્મનો અશ છે તેમા જેટલો
અશે અતરંગ પરિણામોની શુદ્ધતા થઈ અને શુભાશુભ ઈચ્છાનો નિરોધ
થયો તેટલો અન્ન તપ છે, અને તે જ નિર્જરાનું વારણ છે

છ પ્રકારના બાહ્ય અને છ પ્રકારના અંતરગ એ બારે પ્રકારના તપ મળેલો ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવું

૪ મમ્યક્ તપની વ્યાખ્યા

(૧) સ્વરૂપવિજ્ઞાત નિસ્તરંગ ચૈતન્ય પ્રતપનાત્ તપ એટલે કે સ્વ-રૂપની સ્થિરતાડપ તરંગ વચરનુ (-નિર્નિકટપ) ચૈતન્યનુ પ્રતપન (હેલીધ્યમાન થવું) તે તપ છે

(જુઓ શ્રી પ્રવચનસાગર અ ૧ ગા ૧૪ ની ટીકા)

(૨) સદ્ગુણિચ્છયનયાત્મકપરમસ્વભાગાત્નપરમાત્મતિ પ્રતપન તપ એટલે કે સહજનિચ્છયનયરૂપપરમસ્વભાવમયપરમાત્માનુ પ્રતપન (અર્થાત્ દેહનાથી તન્મય થવું) તે તપ છે (નિયમસાર ગા ૫૫ ટીકા)

(૩) પ્રસિદ્ધશુદ્ધકારણપરમાત્મતત્ત્વે સદાન્તમુદ્ગતયા પ્રતપન ચત્તત્તપ-એટલે કે પ્રસિદ્ધશુદ્ધકારણપરમાત્મતત્ત્વમા સદા અંતરમુખપણે જે પ્રતપન (અર્થાત્ લીનતા) તે તપ છે (નિયમસાર ટીકા, ગા ૧૧૮નું હેડીંગ)

(૪) આત્માનમાત્મના સઘત્ત હત્યખ્યાત્મ તપન એટલે કે આત્માને આત્માદ્વારા ધરવો તે અધ્યાત્મ તપ છે (નિયમસાર ગા ૧૨૩ ટીકા)

(૫) દુષ્ટાનિરોધ તપ એટલે કે શુભાશુભ ઇચ્છાનો નિરોધ તે તપ ■

૫ તપના ભેદો શા માટે ?

પ્રશ્ન -જો તપની વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે છે તો તે તપના ભેદ પડી શકે નહિ, છતાં અહીં તપના બાર ભેદ કેમ કહ્યા છે ?

ઉત્તર -શાસ્ત્રોનું કથન કોઈ વાર ઉપાદાન (-નિશ્ચય) ની અપેક્ષાએ અને કોઈ વાર નિમિત્ત (-વ્યવહાર) ની અપેક્ષાએ હોય છે નિમિત્ત જુના જુના હોવાથી તેમા ભેદ પડે, પણ ઉપાદાન તો આત્માનો શુદ્ધસ્વભાવ હોવાથી તેમા ભેદ પડે નહિ અહીં તપના જે બાર ભેદ જણાવ્યા છે તે ભેદો નિમિત્ત અપેક્ષાએ છે આ શાસ્ત્ર મુખ્ય-પણે પર્વોપાર્થિકનયથી કથન કરતું હોવાથી તે ભેદો જણાવ્યા છે

૬ જે જીવને અમ્યગ્દશન ન હોય તે જીવ વનમા રહે, ચોમાસામા ઝાડ નીચે રહે, ગરમીમા અત્યંત, તીવ્ર

કિરણોથી તથા પર્વતના શિખર ઉપર આસન લગાવે, શીયાળામાં ખુલ્લા મેદાનમાં ધ્યાન કરે, બીજા અનેક પ્રકારના કાયકલેશ કરે, ઘણા ઉપવાસો કરે, શાસ્ત્રો ભણવામાં ઘણો ચતુર હોય, મૌનવ્રત ધારે ઇત્યાદિ બધું કરે પણ તેનું તે બધું વૃથા છે-સસારનું ઘરણું છે, તેનાથી ધર્મનો અંશ પણ થતો નથી જે જીવ સમ્યક્દર્શનથી રહિત હોય તે જીવ અનશનાદિ જાર તપો કરે તોપણ તેના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી માટે હે જીવ ! આકુળતારહિત સમતાદેવીનું કુળમંદિર જે પોતાનું આત્મિકતત્ત્વ તેનું જ તું ભજન કર (જુઓ, શ્રીનિયમસચર ગાથા ૧૦૪) ॥૧૬॥

આભ્યંતર તપના છ પ્રકારો

પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્યસ્વાધ્યાયન્યુત્સર્ગધ્યાનાન્યુ-
ત્તરમ્ ॥૨૦॥

અર્થ—[પ્રાયશ્ચિત્ત વિનય વૈયાવૃત્ય] સમ્યક્ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત, સમ્યક્ વિનય, સમ્યક્ વૈયાવૃત્ય, [સ્વાધ્યાય ન્યુત્સર્ગ ધ્યાનાનિ] સમ્યક્ સ્વાધ્યાય, સમ્યક્ ન્યુત્સર્ગ અને સમ્યક્ ધ્યાન [ઉત્તરમ્] એ છ પ્રકાર આભ્યંતર તપના છે

નોંધ—આ મૂત્રમાં ‘સમ્યક્’ શબ્દનું અનુસંધાન આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રથી આવે છે, પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ૬ એ પ્રકારમાં તે લાંબુ પડે છે. જો ‘સમ્યક્’ શબ્દનું અનુસંધાન ન લેવામાં આવે તો નાટક વગેરે સળધી અભ્યાસ કરવો તે પણ સ્વાધ્યાય તપ જરૂર પરંતુ ‘સમ્યક્’ શબ્દ વડે તેનો નિષેધ થાય છે

ટીકા

૧. ઉપરના સૂત્રની જે ટીકા છે તે અહીં પણ લાંબુ પડે છે

૨ મુત્રમા કહેલા ગાળોની વ્યાખ્યા

(૧) સમ્યક્ પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રમાદ અથવા અજ્ઞાનથી લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરતા વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

(૨) સમ્યક્ વિનય-પૂજ્ય પુરુષોનો આદર કરતા વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

(૩) સમ્યક્ વૈયાધૃત્ય-શરીર તથા અન્ય વસ્તુઓથી મુનીઓની સેવા કરતા વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

(૪) સમ્યક્ સ્વાધ્યાય-જ્ઞાનની ભાવનામાં આગસ ન કરવી-તેમાં વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

(૫) સમ્યક્ વ્યુત્તમર્ગ-આદ્ય અને આવ્ય તર પરિગ્રહના ત્યાગની ભાવનાથી વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

(૬) સમ્યક્ ધ્યાન-ચિત્તની અચળતાને રાક્ષીને તત્વના ચિત્ત વનમાં લાગવું, તેમાં વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે

૩ આ ઠમે પ્રારના તપ સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે આ છમે પ્રકારમાં સમ્યક્દષ્ટિને પોતાના સ્વરૂપના લક્ષે જેટલી અતરંગ પરિણામોની શુદ્ધતા થાય તેટલું જ તપ છે જે શુભ વિકાસ છે તેને ઉપચારથી તપ કહેવાય છે, પણ અન્યર તે તે રાગ છે, તપ નથી ॥૨૦॥

આવ્ય તર તપના પેટા ભેદો

નવચતુર્દશપંચદ્વિભેદા યથાક્રમં પ્રાગ્ધ્યાનાત્ ॥૨૧॥

અર્થ:-[પ્રાર ધ્યાનાત્] ધ્યાન પહેલાના પાંચ તપના [યથાક્રમં] નવ ચતુ વશ પંચ દ્વિભેદા] અનુક્રમે નવ, ચાર, દસ, પાંચ અને

જે લેદો છે, અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રાયશ્ચિત્તના નવ, વિનયના ચાર, વૈયાવૃત્યના દસ, સ્વાધ્યાયના પાંચ અને વ્યુત્સર્ગના જે લેદો છે

નોંધ—આશ્વતર તપનો છઠ્ઠો પ્રકાર ધ્યાન છે તેના લેદોનું વર્ણન ૨૮ માં સૂત્રમાં આવશે ॥૨૧॥

સમ્યક્ પ્રાયશ્ચિત્તતપના નવ લેદો

આલોચનાપ્રતિક્રમણતદુભયવિવેકવ્યુત્સર્ગતપરચ્છેદ-
પરિહારોપસ્થાપનાઃ ॥૨૨॥

અર્થ— [આલોચના પ્રતિક્રમણ તદુભય] આલોચના, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, [વિવેક વ્યુત્સર્ગ તપ] વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, [ચ્છેદ પરિહાર ઉપસ્થાપના] છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપન—આ નવ લેદો પ્રાયશ્ચિત્તતપના છે

ટીકા

૧ સૂત્રમાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

પ્રાયશ્ચિત્ત—પ્રાય=અપરાધ, ચિત્ત=શુદ્ધિ, અપરાધની શુદ્ધિ કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે

(૧) આલોચના—પ્રમાદથી થયેલા દોષોને શુદ્ધ પામે જઈને નિષ્કપટ રીતે દેખવા તે

(૨) પ્રતિક્રમણ—પોતે કરેલા અપરાધ મિથ્યા થાઓ—ઓવી લાવના

(૩) તદુભય—તે જાને અર્થાત્ આલોચના અને પ્રતિક્રમણ જાને કરવા તે

(૪) વિવેક—આહાર-પાણીનો નિયમિત અમય સુધી ત્યાગ કરવો તે

(૫) વ્યુત્સર્ગ—કાર્યોત્સર્ગ કરવો તે

(૬) તપ—ઉપવાસાદિ કરવા તે.

- (૭) છેદ—એક દિવસ, પળવાડિયુ, મહિનો વગેરે વખત સુધી દીક્ષાનો છેદ કરવો તે
- (૮) પરિહાર—એક દિવસ, પળવાડિયુ, મહિનો વગેરે નિયમિત સમય સુધી સઘથી પૃથક્ કરવો તે
- (૯) ઉપસ્થાપન—દીક્ષાનો સપૂર્ણ છેદ કરીને ફરીથી નવી દીક્ષા દેવી તે

૨ આ બધા બેદો વ્યવહારપ્રાયશ્ચિત્તના છે જે જીવને નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત પ્રગટયુ હોય તે જીવના આ નવ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તને વ્યવહારપ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય પણ જો નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત ન પ્રગટયુ હોય તો તે વ્યવહારભાસ છે

૩ નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ

પોતાના જ આત્માના જે ઉત્કૃષ્ટ જોષ, જ્ઞાન તથા ચિત્ત છે તેને જે જીવ નિત્ય ધારણ કરે છે તેને જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે (જોષ, જ્ઞાન ને ચિત્તનો અર્થ એક જ છે) પ્રાય=પ્રકૃષ્ટપણે અને ચિત્ત=જ્ઞાન, પ્રકૃષ્ટપણે જે જ્ઞાન તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે ક્રોધાદિ વિભાવભાવોનો ક્ષય કરવાની ભાવનામા વર્તવું તથા પોતાના આત્મિક શુભોની ચિંતા કરવી તે ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત છે પોતાના આત્મિકતત્વમા સમ્બરૂપ જે તપશ્ચરણ તે જ શુદ્ધનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત છે (શુભો, શ્રીનિયમસાર ગાથા ૧૧૩ થી ૧૦૧)

૪ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ

વચનની રચનાને છોડીને તથા રાગદ્વેષાદિ ભાવોત્તુ નિવારણ કરીને જે કોઈ પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત છે તેને પ્રતિક્રમણ હોય છે સર્વે વિરાધના અર્થોત્તુ અપરાધને છોડીને જે બોધાર્થિ જીવ સ્વરૂપની આગમનામા વર્તન કરે છે તેને ખરું-પ્રતિક્રમણ છે.

(શ્રીનિયમસાર ગાથા ૮૩-૮૪)

૫ - નિશ્ચયઆલોચનાનુ સ્વરૂપ

જે શુદ્ધ પોતાના આત્માને નોકમં, દ્રવ્યકમં તથા વિશાવ
શુદ્ધપર્યોયથી રહિત ધ્યાવે છે તેને ખરી આલોચના હોય છે સમતા-
શાવમા પોતાના પરિણામને ધરીને પોતાના આત્માને દેખવો તે
ખરી આલોચના છે (ભુજો, શ્રીનિયમસાર ગાથા ૧૦૭ થી ૧૧૨)
૥૨૨॥

સમ્યક્ વિનયતપના ચાર ભેદ

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રોપચારાઃ ॥૨૩॥

અર્થ—[જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ઉપચારા] જ્ઞાનવિનય, દર્શન-
વિનય, ચારિત્રવિનય અને ઉપચારવિનય—આ ચાર ભેદ - વિનય-
તપના છે

ટીકા

(૧) જ્ઞાનવિનય—આકરપૂર્વક યોગ્યજાગમા સત્યાગ્રહને અનુસર
કરવો, મોક્ષને માટે જ્ઞાનનું અહમ્-અવમ્-અનમ્-
વગેરે કરવું તે જ્ઞાનવિનય છે

(૨) દર્શનવિનય—શબ્દ, કાક્ષા વગેરે દોષદર્શનનું અનુસર
ધ્યાન કરવું તે દર્શનવિનય છે

(૩) ચારિત્રવિનય—ચારિત્રને નિર્દોષ રીતે રાખવું તે ચારિત્ર-
વિનય છે

(૪) ઉપચારવિનય—આચાર્ય વગેરે દુષ્ટ પુરુષો સાથે
લેણા થવું, નમસ્કાર કરવા જે ઉપચારો કરવા જે
આ બધા ભેદો વ્યવહારિક વિનય છે

નિશ્ચયવિનયનું સ્વરૂપ

શુદ્ધશાવ.તે નિશ્ચયવિનય છે પોતાના અહમ્-અવમ્-અનમ્-
પરિણામન સહિત શુદ્ધતારૂપે ટકવું તે નિશ્ચયવિનય છે

કહેવાય છે કે 'વિનયવત ભગવાન કહાવે, નહિ કિચીકે। શિવ નમાવે' (આત્મમિદ્ધિ-પ્રવચનો પા ૧૭૩) અર્થાત્ ભગવાન વિનયવત કહેવાય છે પણ કોઈને શિવ નમાવતા નથી ॥૨૩૦

સમ્યક્ વૈયાવૃત્યતપના દસ લેદ

આચાર્યોપાધ્યાયતપસ્વિરોક્ષ્યગ્લાનગણકુલસંવસાધુ-
મનોજ્ઞાનામ્ ॥૨૪॥

અર્થ — [આચાર્ય ઉપાધ્યાય તપસ્વિ] આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, [રોક્ષ્ય ગ્લાન ગણ કુલ] રોક્ષ્ય, ગ્લાન, ગણ, કુલ, [સંવસાધુ મનોજ્ઞાનામ્] સંધ, સાધુ અને મનોજ્ઞા—એ દસ પ્રકારના મુનિઓની સેવા કરવી તે દસ પ્રકાર વૈયાવૃત્યતપના છે,

ટીકા

૧ મુનિમા આવેલા શબ્દોના અર્થ

(૧) આચાર્ય—જે મુનિ પોતે પાપ આચારને આચરે અને બીજાને આચરણ કરાવે તે

(૨) ઉપાધ્યાય—જેની પામે શાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કરવામા આવે તે

(૩) તપસ્વી—મહાન ઉપવાસ કરનાર સાધુ

(૪) રોક્ષ્ય—શાસ્ત્રના અધ્યયનમા તત્પર મુનિ

(૫) ગ્લાન—રોગથી પીડિત મુનિ

(૬) ગણ—વૃદ્ધ મુનિઓ અનુસાર આવનારા મુનિઓનો સમુદાય

(૭) કુલ—દીક્ષા દેનાર આચાર્યના શિષ્યો

(૮) સંધ—કષિ, યતિ, મુનિ અને અણુગાર જે ચાર પ્રકારના મુનિઓનો સમૂહ (સંધના બીજા પ્રકારે ચાર લેહો આ પ્રમાણે છે—સાધુ, અર્ચિકા, શ્રાવક અને શ્રાવિકા)

(૯) સાધુ—જેણે ઘણા કાળથી દીક્ષા લીધી હોય તે, અથવા રત્નચક્ષુવાળાઓ પોતાના આત્માને સાધે તે

(૧૦) મનોજ્ઞ—લોકમા જેની ઘણી પ્રશ્ન સા થઈ રહી હોય
એવા મુનિ

૨ આ ફરેકની સેવા કરવી તે વૈયાવૃત્ય છે આ વૈયાવૃત્ય
શુભલાવરૂપ છે તેથી વ્યવહાર છે. (બુઝો, શ્રીપ્રવચનસાર અ ૩
ગા ૫૨-૫૩) વૈયાવૃત્યનો અર્થ એવા છે પોતાના અકલાયલાવની
એવા તે નિશ્ચયવૈયાવૃત્ય છે (આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા ૧૭૪)

૩. સઘના ચાર લેદ કહ્યા તેના અર્થ

ઋષિ=ઋદ્ધિધારી સાધુ ચતિ=ઈદ્રિયોને વશ કરનારા સાધુ
અથવા ઉપશમ ઢે ક્ષપકચેષ્ટી માડનારા સાધુ મુનિ=અવધિજ્ઞાની
ઢે મન પર્યાયજ્ઞાની સાધુ અણુગાર=સામાન્ય સાધુ

વળી ઋષિના પાંચ ચાર લેદ છે—(૧) રાજર્ષિ=વિક્રિયા અક્ષીવૃ
ઋદ્ધિપ્રાપ્ત (૨) બ્રહ્મર્ષિ=બુદ્ધિ ઔપધયુક્ત ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત (૩)
કેવર્ષિ=ગગનગમન ઋદ્ધિપ્રાપ્ત (૪) પરમઋષિ=કેવળજ્ઞાની ॥૨૪॥

સમ્યક્ સ્વાધ્યાયતપના પાત્ર લેદ

વાચનાપૃચ્છનાનુપ્રેક્ષાન્નાયધર્મેપિદેશાઃ ॥૨૫॥

અર્થ.— [વાચના પૃચ્છના અનુપ્રેક્ષા] વાચના, પૂછવું,
અનુપ્રેક્ષા, [જ્ઞાન્નાય ધર્મેપિદેશા] આન્નાય અને ધર્મોપદેશ કરવો—
આ પાત્ર લેદો સ્વાધ્યાયતપના

ટીકા

વાચના—નિર્દોષ અથ, તેના અર્થ તથા તે જ નેતુ લગ્ય
જીવોને થવજી કરાવવું તે

પૃચ્છના—સચચને ફર કરવા માટે અથવા નિશ્ચયને ફર કરવા
માટે પ્રશ્ન પૂછવા તે

પોતાનું ઉચ્ચપણું પ્રગટ કરવા માટે, ડોઘને ઠગવા માટે,
ડોઘનો પરાજય કરવા માટે, ખીજનું હાસ્ય કરવા માટે ઇત્યાદિ
ઓટા પરિણામોથી પ્રશ્ન કરવા તે પૃચ્છનાસ્વાધ્યાયતપ નથી

અનુપ્રેક્ષા—જાણેલા પદાર્થોનું વારંવાર ચિંતવન કરવું તે.

આમનાય—નિર્દોષ ઉચ્ચારણ કરીને પાઠ બોલવા તે

ધર્મોપદેશ—ધર્મનો ઉપદેશ કરવો તે

પ્રશ્ન—આ પાત્ર પ્રકારના સ્વાધ્યાય શા માટે છે ?

ઉત્તર—પ્રજ્ઞાની અધિકતા, પ્રશસનીય અભિપ્રાય કે આશય, ઉત્કૃષ્ટ હિત્તાસીનતા, તપની વૃદ્ધિ, અતિચારની વિશુદ્ધિ એ વગેરેના હેતુથી આ પાત્ર પ્રકારના સ્વાધ્યાય કહેવામા આવ્યા છે ॥૨૫॥

સમ્યક્ વ્યુત્સર્ગતપના બે ભેદ

વાહ્યાભ્યંતરોપચોઃ ॥૨૬॥

આર્થ—[ગ્રાહ્યાભ્યંતર ઉપચોઃ] બાહ્ય ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ અને આભ્યંતર ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ—એ બે ભેદ વ્યુત્સર્ગતપના ॥

ટીકા

૧ બાહ્ય ઉપધિ એટલે બાહ્ય પરિશદ અને આભ્યંતર ઉપધિ એટલે અંતરંગ પરિશદ દસ પ્રકારના બાહ્ય પરિશદ અને ચૌદ પ્રકારના અંતરંગ પરિશદનો ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગતપ છે, આત્માના વિકારી પરિણામ તે અંતરંગ પરિશદ છે, તેને બાહ્યપરિશદ સાથે નિમિત્ત નેમિત્તિકસબંધ છે

૨ પ્રશ્ન—આ વ્યુત્સર્ગતપ શા માટે છે ?

ઉત્તર—નિસંગપણ, નિકરતા, છવિતની આશાનો અભાવ એ વગેરે માટે આ તપ છે.

૩ જે ચૌદ અંતરંગ પરિશદ છે તેમા સૌથી પ્રથમ મિથ્યાત્વ ટળે છે, તે ટાળ્યા સિવાય બીજા કોઈ પણ પરિશદ ટળે જ નહિ. એ સિદ્ધાન્ત બનાવવા માટે આ શાસનના પહેલા જ સૂત્રમા મોક્ષ-માર્ગ તરીકે આત્માના જે ત્રણ શુદ્ધ ભાવોના એકત્વની જરૂરિયાત બતાવી છે તેમા પણ પહેલા જ સમ્યક્દર્શન જણાવ્યું છે સમ્ય-દર્શન વગર જ્ઞાન કે ચારિત્ર પણ સમ્યક્ હોતા નથી. ચારિત્ર માટે જે 'સમ્યક્' વિશેષણ મૂકવામા આવે છે તે અસાધ્યપૂર્વકના

આચરણની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. પહેલા સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થયે પછી જે યથાર્થ ચારિત્ર હોય તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે માટે મિશ્ર્યાત્વ દાખ્યા વગર કોઈ પ્રકારનું તપ કે ધર્મ થાય નહિ ॥૨૬॥

આ નિર્જરાતત્વનું વર્ણન ચાલે છે નિર્જરાનું કારણ તપ છે, તપના લેદોનું વર્ણન ચાલે છે, તેમા આભ્યંતર તપના પહેલા પાત્ર લેદોનું વર્ણન પૂરું થયું હવે છૂટો લેદ ધ્યાન છે, તેનું વર્ણન કરે છે

સમ્યક્ ધ્યાનતપનું લક્ષણ

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિંતાનિરોધોધ્યાનમાન્તર્મુહર્તાત્

॥૨૭॥

અર્થ — [ઉત્તમસંહનનસ્ય] ઉત્તમ સંહનનવાળાને [આન્તર્મુહર્તાત્] અતર્મુહર્તા સુધી [એકાગ્રચિંતાનિરોધ ધ્યાનમ્] એકાગ્રતા પૂર્વક ચિંતાનો નિરોધ તે ધ્યાન છે.

ટીકા

૧ ઉત્તમસંહનન—વજ્રર્ષિનારાય, વજ્રનારાય અને નારાય જે ત્રણ ઉત્તમસંહનન છે તેમા મોક્ષ પામનાર જીવન પહેલું સંહનન હોય છે.

એકાગ્ર—એકાગ્રનો અર્થ મુખ્ય, સહારો, અવલબન, આગ્રય પ્રધાન અથવા સન્મુખ થાય છે વૃત્તિને અન્યે ક્રિયાથી જોડીને એક જ વિષયમા રોકી તે એકાગ્ર ચિંતાનિરોધ છે અને તે જ ધ્યાન છે જ્યાં એકાગ્રતા નથી ત્યાં સાધના છે

૨ આ સૂત્રમા ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાનનો કાળ એ ચોખ્ખાળતો ત્રીજો પ્રમાણ આપો જાય છે—

(૧) ઉત્તમસંહનનધારી પુરુષ તે ધ્યાતા

(૨) એકાગ્રચિંતાનિરોધ તે ધ્યાન.

(૩) જે એક વિષયને પ્રધાન કર્યો તે ધ્યેય

(૪) અત્યુદ્ભૂત તે ધ્યાનનો ઉત્કૃષ્ટ કાગ

સુદૃઢ એટલે ૪૮ મિનિટ, અને અંત્યુદ્ભૂત એટલે ૪૮ મિનિટની અદરનો કાળ ૪૮ મિનિટમા એક સમય જોઈો તે ઉત્કૃષ્ટ અત્યુદ્ભૂત છે

૩ ઉત્તમ સહનનવાળાને અત્યુદ્ભૂત સુધી ધ્યાન રહી શકે છે એમ અહીં કહ્યું છે, તેનો અર્થ એવો થયો કે અનુત્તમ સહનનવાળાને સામાન્ય ધ્યાન યાચ છે, એટલે કે જેટલો વખત ઉત્તમ સહનનવાળાને રહે છે તેટલો વખત તેને રહેતું નથી આ સૂત્રમા મળતું કથન કર્યું છે તેમા આ બાબત ગર્ભિતપણે આવી જાય છે ૪ અષ્ટપ્રાબુતના મોક્ષપ્રાબુતમા કહ્યું છે કે-છવ આજે પણ ત્રિરત્નવડે શુદ્ધાત્માને ધ્યાનીને સ્વર્ગલોકમા વા લૌકિકમા દેવપણુ પામે છે અને ત્યાથી ધ્યવીને મનુષ્ય થઈ મોક્ષ પામે છે (ગાથા-૭૭) માટે મધ્યમકાળના અનુત્તમ સહનનવાળા છવેને પણ ધર્મધ્યાન થઈ શકે છે

૫ પ્રશ્ન - જ્ઞાનમા ચિંતાનો નિગેધ છે, અને ચિંતાનો નિગેધ તે અભાવ છે, તેથી તે અભાવના કારણે જ્ઞાન પણ અધિકાના ચિંગ-કાની જેમ અસત્ થયું ?

ઉત્તર - જ્ઞાન અસત્કરૂપ નથી બીજા વિચારોથી નિવૃત્તિની અપેક્ષાએ અભાવ છે, પરંતુ સ્વવિષયના આકારની અપેક્ષાએ મદ્દભાવ છે એટલે કે તેમા સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ છે, એમ 'એમત્ર' શબ્દથી નહીં બી શકાય છે સ્વરૂપની અપેક્ષાએ જ્ઞાન વિવિધમાન - સત્કરૂપ છે

૬ આ સૂત્રનો એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે, જે જ્ઞાન અજ્ઞાન-અજ્ઞાના સહિત અચલ પ્રકાશમાળુ અથવા દેદિખ્યમાન થાય છે તે જ્ઞાન છે ॥૨૭॥

ધ્યાનના લેહ

આર્તરૌદ્રધર્મ્યશુક્લાનિ ॥૨૮॥

અર્થ:—[આર્ત રૌદ્ર ધર્મ્ય શુક્લાનિ] આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ-એ ચાર લેહ ધ્યાનના છે

ટીકા

પ્રશ્ન—આ સવર-નિર્ગરનો અધિકાર છે અને અહીં નિર્ગરના કારણે વર્ણન આલે છે આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન તો બંધનાં કારણ છે, તો તેને અહીં કેમ લીધા ?

ઉત્તર—નિર્ગરના કારણરૂપ જે ધ્યાન છે તેનાથી આ ધ્યાનને જુદા બતાવીને ધ્યાનના બધા પ્રકારો સમજાવ્યા છે

આર્તધ્યાન—દુઃખ-પીડા વિષે ચિંતવન

રૌદ્રધ્યાન—નિર્ઘ-ર આશયનું ચિંતવન

ધર્મધ્યાન—ધર્મસહિત ચિંતવન

શુક્લધ્યાન—શુદ્ધ પવિત્ર ઉચ્ચવર્ણ પરિણામવાળું ચિંતવન

આ ચાર ધ્યાનોમા પહેલા બે અશુભ છે અને બીજા બે ધર્મ-રૂપ છે ॥૨૮॥

મોક્ષના કારણરૂપ ધ્યાન

પરં મોક્ષહેતૂ ॥૨૯॥

અર્થ:—[પરં] જે ચાર પ્રકારના ધ્યાન હતા તેમાથી પાછળના બે અર્થોત્ત ધર્મ અને શુક્લધ્યાન [મોક્ષહેતૂ] મોક્ષના કારણ છે

ટીકા

પહેલા બે—આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન સ સારના કારણ છે અને ધર્મ તથા શુક્લધ્યાન મોક્ષના કારણ છે

પ્રશ્ન-છેલા જે ધ્યાન મોક્ષના કારણ છે એ તો સૂત્રમા દ્યુ છે, પરંતુ પહેલા જે ધ્યાન આગળ કારણ છે એવો અર્થ સૂત્રમાયી શી રીતે દાઢયો ?

ઉત્તર-મોક્ષ અને સંસાર એ જે સિવાય વચ્ચે કોઈ સાધના યોગ્ય પદાર્થ નથી આ જગતમા જે જ માર્ગ છે-મોક્ષમાર્ગ અને સંસારમાર્ગ આ જે સિવાય કીજો કોઈ સાધનીય પદાર્થ નથી, તેથી આ સૂત્ર એમ પણ સ્થાપન કરે છે કે ધર્મધ્યાન અને તુલ્ય ધ્યાન સિવાયના આત્મ અને રોદ્ધધ્યાન સંસારના કારણ છે ॥૨૬॥

આત્મધ્યાનના ચાર ભેદ છે, તેનું વર્ણન હવે અહુડમે ચાર સૂત્રોદ્ધાર કરે છે

**આર્તમમનોજ્ઞસ્ય સંગયોગે તદ્વિપ્રયોગાય સ્મૃતિસમન્વા-
હાર. ॥૩૦॥**

અર્થ- [અમનોજ્ઞસ્ય સંગયોગે] અનિષ્ટ પદાર્થનો સંયોગ થતા [તદ્વિપ્રયોગાય] તેને દૂર કરવા માટે [સ્મૃતિ સમન્વાહાર] વારંવાર વિચાર કરવો તે [આર્તમ્] અનિષ્ટ સંયોગનું નામનું આત્મધ્યાન છે ॥૩૦॥

વિપરીત મનોજ્ઞસ્ય ॥૩૧॥

અર્થ- [મનોજ્ઞસ્ય] ઇંદ્રિય પદાર્થ મળી [વિપરીત] ઉપર જરૂર વિપરીત અર્થોત્તર ઇંદ્રિય પદાર્થનો વિયોગ થતા તેના સંયોગ માટે વારંવાર વિચાર કરવો તે 'ઇંદ્રિય વિયોગ' નામનું આત્મધ્યાન છે ॥૩૧॥

વેદનાયાથ્ર ॥૩૨॥

અર્થ- [વેદનાયાથ્ર] ૧. અનિષ્ટ પદાર્થ તેને દૂર કરવા માટે વારંવાર ચિંતન કરવું તે વેદનાશનું આત્મધ્યાન ॥૩૨॥

નિદાનં ચ ॥૩૩॥

અર્થ—[નિદાનં ચ] અવિવ્યક્ત સબધી વિષયોની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તને તટસ્વીન કરી દેવું તે નિદાનં આત્મવ્યાન છે ॥૩૩॥

ગુણસ્થાન અપેક્ષાએ આત્મધ્યાનના સ્વામી

તદવિરતદેશવિરતપ્રમત્તસયતાનામ્ ॥૩૪॥

અર્થ—[તત્] તે આત્મધ્યાન [અવિરત] અવિરત—પહેલાં આર, ગુણસ્થાન, [દેશવિરત] દેશવિરત—પાશ્વર્ય ગુણસ્થાન અને [પ્રમત્ત-સયતાનામ્] પ્રમત્ત સયત—છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોય છે

નોંધ—‘નિદાનં’ આત્મધ્યાન છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોતું નથી

ટીકા

મિથ્યાદૃષ્ટિ હવ તો અવિરત છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ હવ, પણ અવિરત હોય તેથી આ પ્રદારના હવેને આત્મધ્યાન હોય છે—(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સમ્યગ્દૃષ્ટિ—અવિરતિ (૩) દેશવિરત અને (૪) પ્રમત્ત સયત મિથ્યાદૃષ્ટિને સૌથી ખરાબ આત્મધ્યાન હોય છે અને ત્યારપછી પ્રમત્તસયત મુધી તે ક્રમેક્રમે મદ થતું જાય છે છઠ્ઠા ગુણસ્થાન પછી આત્મધ્યાન હોતું નથી

મિથ્યાદૃષ્ટિ હવ પરવસ્તુના સંયોગ-વિયોગને આત્મધ્યાનનું ઢારણ માને છે, તેથી તેને આત્મધ્યાન ખરેખર મદ પણ થતું નથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ હવેને આત્મધ્યાન ઠરાવિત થાય છે અને તેનું ઢારણ તેઓના પુરુષાર્થની નગમી છે, તેથી તેઓ પોતાનો પુરુષાર્થ વધારીને ક્રમે ક્રમે આત્મધ્યાન મદ કરીને એવે તેનો નાશ કરે છે મિથ્યાદૃષ્ટિ હવેને પોતાનો જ્ઞાનસ્વભાવની અભિચિ છે તેથી તેને સર્વ નિગતર દુખમય એવું આત્મધ્યાન વર્તે છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિને પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવની અખડ અચિ વર્તે છે તેથી તેને નિર્લય ધર્મધ્યાન

વર્તે છે, માત્ર પુરુષાર્થની નબળાઈથી કેડક વખત અશુભભાવરૂપ
માતૃધ્યાન હોય છે, પંચુ તે મદ દોય છે ।।૩૪।।

રૌદ્રધ્યાનના લેદ અને સ્વામી

હિસાઽનૃતસ્તેયવિષયસંરક્ષણેન્યો રૌદ્રમવિરતદેશ-
વિરતયોઃ ।।૩૫।।

અર્થ - [હિસા અનૃત સ્તેય વિષયસંરક્ષણેન્યો] હિસા, અસત્ય,
ચોરી અને વિષયસંરક્ષણના ભાવથી ઉત્પન્ન થતું ધ્યાન [રૌદ્રમ્] રૌદ્ર
ધ્યાન છે, આ ધ્યાન [અવિરત દેશવિરતયો] અવિરત અને દેશવિરત
(પહેલેથી પાચ) શુદ્ધિસ્થાનોએ દોય ।

ટીકા

કર પરિણામોથી જે ધ્યાન થાય છે તે રૌદ્રધ્યાન છે નિમિત્તાના
લેહની અપેક્ષાએ રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર પડે છે, તે નીચે પ્રમાણે-

૧ હિસાન દી—હિસામા આનંદ માની તેના સાધન મેળવ-
વામા તત્લીન રહેવું તે

૨ મૃદાન દી—અસત્ય બોલવામા આનંદ માની તેનું ચિંતવન
કરવું તે

૩ ચૌર્ધાન દી—ચોરીમા આનંદ માની તેનું ચિંતવન કરવું તે

૪ પરિગ્રહાન દી—પરિગ્રહની રક્ષાની ચિંતા કરવામા તત્લીન
ધર્મ જવું તે

।।૩૫।।

ધર્મધ્યાનના લેદ

આજ્ઞાઽપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયાય ધર્મ્યમ્ ।।૩૬।।

અર્થ - [આજ્ઞા અપાય વિપાક સંસ્થાન વિચયાય] આજ્ઞાવિચય,
અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચયને માટે ચિંતવન
કરવું તે [ધર્મ્યમ્] ધર્મધ્યાન છે

ટીકા

૧. ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) આજ્ઞાવિચય—આજ્ઞાની પ્રમાણતાથી અર્થનો વિચાર કરવો તે

(૨) અપાયવિચય—સમાજી છૂવોના, હુ ખનો અને તેમાથી દૂટવાના ઉપાયનો વિચાર કરવો તે

(૩) વિપાકવિચય—કર્મના ફળનો (-ફલ્યનો) વિચાર કરવો તે.

(૪) સ્થાનવિચય—લોકના આકાશનો વિચાર કરવો તે

૨. ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારોનો વિચાર

(૧) વીનગળ આજ્ઞા વિચાર, માધક દશાનો વિચાર, હું વર્તમાનમાં કેટલી ભૂમિકામાં હું એ સળધી વિચાર કરવો તે આજ્ઞાવિચય છે

(૨) માધકાનો વિચાર, વિધન કેટલું બાકી છે તેનો તથા હું ખનું કારણોનો વિચાર તે અપાયવિચય છે

(૩) વિપાકનો વિચાર, કર્મોદયજન્ય કપાયભાવની અભિગત ટાળવાનો વિચાર કરવો તે વિપાકવિચય છે

(૪) સ્થાન વિચાર કર્મોદયની સત્તાનો ટપાકે નાથ વશે અને મારા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું પ્રગટ નિરાવરણ સ્થાન કેરા પુરુષાર્થથી પ્રગટ થાય, શુદ્ધોપયોગની આદૃતિ સહિત સ્વભાવ વ્યવજન પચાવનો સ્વયં સ્થિત શુદ્ધ આત્મ ટપાકે પ્રગટ થશે તે સળધી વિચાર કરવો તે સ્થાન વિચય છે

૩. પ્રશ્ન—હજી શુભસ્થાને તો નિર્વિકલ્પ દશા હોવી નહીં તો ત્યાં ધર્મધ્યાન કેમ સલાયે ?

અને ચોથો લેદ ચૈદમા શુષ્કસ્થાને હોય છે, તેના નિમિત્તથી ૧૩ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થઈને ચોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ॥૩૮॥

શુક્લધ્યાનના ચાલ લેદો

પૃથસ્ત્વેકત્વવિતર્કમૂદમક્રિયાપ્રતિપાતિવ્યુપરતક્રિયા-
નિવર્તાનિ ॥૩૯॥

અર્થ — [પૃથસ્ત્વ એકત્વગિત્ક] પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક,
[મૂદમક્રિયાપ્રતિપાતિ વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તાનિ] મૂદમક્રિયાપ્રતિપાતિ અને
વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તી—એ ચાર લેદ શુક્લધ્યાનના છે ॥૩૯॥

યોગ અપેક્ષાએ શુક્લધ્યાનના સ્વામી

ત્ર્યેકયોગકાયયોગાયોગાનામ્ ॥૪૦॥

અર્થ — [ત્રિ એકયોગ કાયયોગ અયોગાનામ્] ઉપર કહેલા
ચાર પ્રકારના શુક્લધ્યાન અનુક્રમે ત્રણ યોગવાળા, એક યોગવાળા,
માત્ર કાયયોગવાળા અને અયોગી હોવાને હોય છે

ટીકા

૧ પહેલું પૃથક્ત્વવિતર્કધ્યાન મન, વચન, કાય એ ત્રણ યોગના
ધારક હોવાને હોય છે (શુષ્કસ્થાન ૮ થી ૧૧)

બીજું એકત્વવિતર્કધ્યાન ભુમાગ્રી કોઈ એક યોગના, કાયકને
હોય છે (શુષ્કસ્થાન ૧૦)

ત્રીજું મૂદમક્રિયાપ્રતિપાતિધ્યાન માત્ર કાયયોગના ધારકને હોય
છે (શુષ્કસ્થાન ૧૩)

ચોથું વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તીધ્યાન યોગસંહિત—અયોગી હોવાને
હોય છે (શુષ્કસ્થાન ૧૪)

૨. દેવળીના મનોયોગસળધી સ્પષ્ટીકરણ

(૧) દેવળી ભગવાનને અતીન્દ્રિયજ્ઞાન હોય છે, તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમને દ્રવ્યમન નથી દ્રવ્યમનનો તેમને સદ્ભાવ છે, પણ તેમને મનોનૈમિત્તિક જ્ઞાન નથી કેમ કે માનસિક જ્ઞાન, તે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને દેવળી ભગવાનને ક્ષાયિકજ્ઞાન હોવાથી તેનો અભાવ છે.

(૨) મનોયોગ ચાર પ્રકારના છે-૧-સત્ય મનોયોગ ૨-મૃપા મનોયોગ ૩-સત્યમૃપા મનોયોગ ૪-અસત્યમૃપા મનોયોગ એટલે કે જેમા સત્યપણુ અને મૃપાપણુ જો જને નથી, આને અનુભવ મનોયોગ પણ કહેવાય છે દેવળી ભગવાનને આ ચારમાથી પહેલો અને ચોથો મનોયોગ વચનના નિમિત્તે ઉપચારથી કહેવામા આવેછે.

(૪) પ્રશ્નઃ—દેવળીને સત્યમનોયોગનો 'સદ્ભાવ હોય તે તે ભગવાન છે, પણ તેમને વસ્તુનુ યથાર્થ જ્ઞાન છે અને સશય તથા અધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી તેમને અનુભવ અર્થાત્ અસત્ય-મૃપા મનોયોગ કેવી રીતે સભવે છે ?

ઉત્તર —સશય અને અનધ્યવસાયના કારણરૂપ જે વચન તેનું નિમિત્તકારણ મન હોય છે, તેથી તેમા ચોતાના ઉપચારથી અનુભવ-ધર્મ રહી શકે છે, માટે સયોગી જિનને અનુભવ મનોયોગનો સદ્ભાવ ઉપચારથી કહેવામા આવે છે આ રીતે સયોગી જિનને અનુભવમનોયોગ સીદારવામા મર્ધ વિરોધ નથી દેવળીના જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો અનત હોવાથી, અને ચોતાને આપરણુકર્મનો કાયોપશમ અતિશયરહિત હોવાથી દેવળીના વચનોના નિમિત્તે સશય અને અનધ્યવસાયની ઉત્પત્તિ ધર્મ શકે છે તેથી અનુભવ મનોયોગનો સદ્ભાવ ઉપચારથી કહેવામા આવે છે. (શ્રી ધર્માનુશાસન ૧ પા ૨૮૦ મી ૨૮૪)

કેવળીને બે પ્રકારના વચનયોગ :

કેવળી ભગવાનને ત્યાં પશ્યમિદ્ધાન (ભાવમન) નહિ હોવા છતાં મને મત્ય અને અનુભવ એ બે પ્રકારના મનોયોગી ઉત્પત્તિ ઠહેવામાં આવી છે તે ઉપચારથી કેવળામાં આવી છે ઉપચારથી મનદ્વારા એ બે પ્રકારના વચનોની ઉત્પત્તિ વિદ્યાન દ્વારા આનુ છે જેમ બે પ્રકારના મનોયોગ કદા છે તેમ બે પ્રકારના વચનયોગ પણ ઠહેવામાં આવ્યા છે, તે પણ ઉપચારથી છે કેમ કે કેવળી ભગવાનને જાણવાની રંગ નથી, સહજપણે દિવ્યગ્નિ છે

(૧ી ધરના પૃષ્ઠ ૧ પા ૨૮૦ તથા ૨૮૮)

૪ સ્વપ્ન તથા ઉપશમક જીવોને ચારે મનોયોગ કઈ રીતે છે

૧ જા—સ્વપ્નક (—સ્વપ્નકોપિવાળા) અને ઉપશમક (ઉપશમકોપિવાળા) જીવોને સત્યમનોયોગ અને અનુભવમનોયોગને સદ્ભાવ લાવે હો, પણ બાકીના બે—અમત્યમનોયોગ અને ઉભયમનોયોગને સદ્ભાવ ની રીતે છે? કેમ કે તે બેને મા ઠહેવાવાળો અપ્રમાદ તે અસત્ય અને ઉભયમનોયોગના વારણભૂત પ્રમાદનો વિરોધી છે અર્થાત્ સ્વપ્નક અને ઉપશમક પ્રમાદગ્રસ્ત હોય છે, માટે તેને અસત્યમનોયોગ અને ઉભયમનોયોગ કઈ રીતે હોય?

અમાધ્યાન —આવગણકમંયુક્ત જીવોને વિષય અને અનધ્ય-વસાયરૂપ અજ્ઞાનના વારણભૂત મનનો સદ્ભાવ માનવામાં અને તેથી અસત્ય તથા ઉભય મનોયોગ માનવામાં કાઈ વિરોધ નથી, પરંતુ તે કારણે સ્વપ્નક અને ઉપશમક જીવો પ્રમત્ત માની શકાય નહિ, કેમ કે પ્રમાદ મોહની પર્યાય છે

(૧ી ધરના પૃ ૧, પા ૨૮૧ ૨૮૬)-

નોંધ—સમનક (—મનસહિત) જીવોને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ મનોયોગથી થાય છે—જેમ માનવામાં હોય છે કેમ કે જેમ માનવામાં કેવળ-જ્ઞાનથી યાગિયાર આવે છે પણ સમનક જીવોને હાથોપશ્યમિક

જ્ઞાન વાય છે તેમા મનોયોગ નિમિત્ત છે-એ વાન મુન્દી કે. સ્વર્ગ
વચનો થવામા મન નિમિત્ત છે એમ માનવામા કે પ કે. કે. કે.
એમ માનવાથી કેવળીભગવાનને મન નિમિત્ત નથી તે. કે.
વચનનો અભાવ થશે (શ્રીધરવા પુ. ૧ પા ૨૮૭-૨૮૮).

પ. ક્ષપક અને ઉપશમક છવોના વચનયોગ મુન્દી

શ. કા —એને વ્યાય કીલુ થઈ ગયા છે ને છવેને વચન
વચનયોગ કેમ હોઈ શકે ?

અમાધાન —અસત્યવચનનું લગ્ન અજ્ઞાન છે તેજુના સ્વ
સ્થાન સુધી હોય છે, તે અપેક્ષાએ અસત્યવચનનો મુન્દી
શુભસ્થાન સુધી હોય છે, અને તેવી ઉભયસંયોગ મુન્દી
પણ જાગમા શુભસ્થાન સુધી હોય છે, તેમા લગ્ન વિદ્યુત મુન્દી

શ. કા —વચનશુદ્ધિનું પૂરી ગીતે પાલન વચન
છવોને વચનયોગ કેમ સભવે ?

અમાધાન —વ્યાયગદિત છવોમા અસત્ય કેવળ કે
વિશદ નથી (શ્રીધરવા પ. ૧ પા ૨૮૬)

શુદ્ધલધ્યાનના પહેલા બે બેદોની વિદ્યુત

एकाश्रये सवितर्कवीचारं पूर्वं ॥૪૫॥

અર્થ —[एकाश्रये] એક (શુદ્ધતાની) ના અર્થે [સવિતર્ક]
શુદ્ધલધ્યાનના પહેલા બે બેદો [સવિતર્ક વચન] વિદ્યુત અને
વીચારસહિત છે પરંતુ—

अवीचारं द्वितीयम् ॥૪૬॥

અર્થ —[द्वितीयम्] ઉપર કહેલા બે બેદો મનનાથી બીજા
[अवीचार] વીચારથી સહિત છે, (૧૩ મુન્દી કોય છે).

ટીકા

૧ ૪૨ ૩ સૂત્ર ૪૧ મા સૂત્રના અપવાદરૂપ છે, એટલે કે શુદ્ધવ્યાનનો બીજો લેહ વીચારરહિત છે જેમા વિતર્ક અને વીચાર અને હોય તે પહેલુ પ્રયત્નવિતર્ક શુદ્ધધ્યાન છે, અને જે વીચારરહિત તથા વિતર્કરહિત, મહાના દીપકની સમાન અવસ્થા છે તે બીજી-એકત્વવિતર્ક શુદ્ધધ્યાન છે, તેમા અર્થ, વચન અને યોગનું પલટવું દૂર થયું હોય છે એટલે કે તે સકાતિરહિત છે વિતર્કની વ્યાખ્યા ૪૩ મા મૂળમા અને વીચારની વ્યાખ્યા ૪૪ મા સૂત્રમા આવશે

૨ સૂક્ષ્મ કાયયોગના અવલગનથી જે ધ્યાન થાય છે તેને સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રાપ્તિ (ત્રીત્ર) શુદ્ધવ્યાન કહેવાય છે, અને જેમાં આત્મપ્રદેશોમા પરિચ્છેદ પેઢા કરવાવાળી આસોગ્યવાસાદિ સમસ્ત ક્રિયાઓ નિર્જાત થઈ જાય છે તેને 'અપરતક્રિયાનિવર્તી' (બોધુ) શુદ્ધધ્યાન કહેવાય છે ॥ ૪૧-૪૨ ॥

વિતર્કનું લક્ષણ

વિતર્ક શ્રુતમ્ ॥૪૩॥

અર્થ—[શ્રુતમ્] શ્રુતજ્ઞાનને [વિતર્ક] વિતર્ક કહેવાય છે
 નોંધ—'શ્રુતજ્ઞાન' શબ્દ બ્રહ્મપૂર્વક જ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠ સૂચક છે
 મતિજ્ઞાનના બે-રૂપ વિતાને પણ તર્ક કહેવાય છે, તે અહીં પ્રકલ્પ કેરો નહીં ॥૪૩॥

વીચારનું લક્ષણ

વીચારોર્ધ્વગ્યંજનયોગસંક્રાન્તિઃ ॥૪૪॥

અર્થ—[અર્ધ] વ્યંજન 'યોગસંક્રાન્તિ' અર્થ, વ્યંજન અને યોગની સંક્રાન્તિ (અન્વિત) તે [વીચાર] 'વીચાર' છે.

ટીકા

અર્થસંક્રાન્તિ—અર્થ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થ અને સંક્રાન્તિ એટલે ગઢલપુ તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થમાં દ્રવ્યને છોડી તેની પર્યાયને ધ્યાને અથવા પર્યાયને છોડી દ્રવ્યને ધ્યાને તે અર્થસંક્રાન્તિ છે.

વ્યંજનમ સંક્રાન્તિ—વ્યંજન એટલે વચન અને સંક્રાન્તિ એટલે ગઢલપુ તે શ્રુતના કોઈ એક વચનને છોડીને અન્યનું અવલગન કરવું તથા તેને છોડીને કોઈ અન્યનું અવલગન કરવું તથા તેને છોડીને કોઈ અન્યનું અવલગન કરવું તે વ્યંજનસંક્રાન્તિ છે.

યોગસંક્રાન્તિ—કાયયોગને છોડીને મનોયોગ કે વચનયોગને શ્રદ્ધા કરવો અને તે છોડીને અન્ય યોગને શ્રદ્ધા કરવો તે યોગસંક્રાન્તિ છે.

એ લક્ષમાં રાખવું કે જે છુવને શુદ્ધધ્યાન વર્તે છે તે, છુવ નિર્વિકલ્પદશામાં જ છે, તેથી તેને આ સંક્રાન્તિની ખગર નથી, પણ તે દશામાં તેવી પલટના થાય છે તે કેવળજ્ઞાની જાણે છે.

ઉપર કહેલ સંક્રાન્તિ—પરિવર્તનને વીચાર કહેવાય છે જ્યાં શુધ્ધ એ વીચાર રહે ત્યાં શુધ્ધ તે વ્યાનને મનીચાર (અર્થાત્ પહેલું પૃથક્કલ્પવિતર્ક) કહેવાય છે પછી વ્યાનમાં દંડના બાથ છે ત્યારે તે પરિવર્તન બધા ચર્ચાબાથ છે, તે ધ્યાનને અવીચાર (અર્થાત્ બીજા એક વિતર્ક) કહેવાય.

પ્રશ્ન—કેવળીભગવાનને ધ્યાન હોય ?

ઉત્તર—ધ્યાનનું લક્ષણ 'એકાગ્ર ચિત્તાનિરોધ' છે એક એક પદાર્થનું ચિતવન તો ક્ષયોપશમજ્ઞાનીને હોય, કેવળીભગવાનને તો સુગમત્ સકલ પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વર્તે છે, એવો 'કોઈ પદાર્થ' બાકી રહ્યો નથી કે જેનું તેઓ ધ્યાન કરે, કેવળીભગવાન દુનંદુન

છે, તેમને ઘઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી; આથી તેમને ખરેખર ધ્યાન નથી તોપણ આયુ પૂર્ણ થતા તથા અન્ય વસ્તુઓની સ્થિતિ પૂર્ણ થતા યોગનો નિરોધ અને કર્મોની નિર્જરા સ્વયંમેવ થાય છે, અને ધ્યાનનું કાર્ય પણ યોગનો નિરોધ અને કર્મોની નિર્જરા થતી તે છે, તેથી દેવળીસભવાનને ધ્યાન જેવું કાર્ય દેખીને ઉપચારથી તેમને શુભધ્યાન હોવાય છે સત્યાર્થે ધ્યાન તેમને નથી ॥૪૪॥

અહીં ધ્યાનવપનું વર્ણન પુરું થયું

અનુપ્રેક્ષા તથા ધ્યાન

જો કે અનુપ્રેક્ષા અને ધ્યાનમાં ઘઈ અતર નથી, પણ તેના ફળ અપેક્ષાએ સિન્નતા છે અનુપ્રેક્ષાનું ફળ એ છે કે તેમાં અનિ-
ત્યતા વગેરેનું ચિત્તવન કરવાથી ઉપેક્ષાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે
અને તેને વધારી શકાય છે ધ્યાનનું ફળ એ છે કે તેમાં ચિત્તને
અનેક વિષયોથી હંઠાવીને એક વિષયમાં સ્થિર કરી શકાય છે આ
કારણે અનુપ્રેક્ષા પછી ધ્યાનનું સ્વરૂપ, લક્ષણ તથા ભેદ વર્ણવીને
તે જાનેને જુદા લખવામાં આવ્યા છે

(તત્ત્વાદિસાગ્ર અધ્યાય ૭ માં ૪૩ શ્લોક)

આ નવમાં અધ્યાયના પહેલા અઠાર સૂત્રોમાં મંવર અને તેના
કારણોનું વર્ણન કર્યું ત્યારપછી નિર્જરા અને તેના કારણોનું વર્ણન
શરૂ કર્યું નિર્જરા તપથી થાય છે (તપસા નિર્જરા'વ-સૂત્ર ૩)
તેથી સૂ. ૧૬-૨૦ માં તપના બે પ્રકાર વર્ણવ્યાં, ત્યારપછી છ
પ્રકારના અતરજતપના પેટા બેઠોનું વર્ણન અહીં સુધી કર્યું.

મત, ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા,

પરિપ્રજય, બાર પ્રકારના તપ વગેરે

મળાવી આગ્ર લક્ષમાં ગણવા લાયક, સ્પષ્ટીકરણ

૧. કેવલકાંડ છવોઃ દેવળાં વ્યવહારનયનું જ અવલ બને કહે છે,
તેમને પરકલ્પરૂપ સિદ્ધ સાધનલાઘ્યનાવની દૃષ્ટિ છે તેથી તેઓ
અવહારમાં જ બેસીને રહે છે. તેઓ નીચે પ્રમાણે વર્તે છે- ॥૪૫॥

મહા સંખ ધર્મા-ધર્મદ્રવ્યાદિ પરદ્રવ્યોની ઈદા કરે છે

જ્ઞાન સંખ ધર્મા-દ્રવ્યશ્રુતના પંકન પાઠનાદિ સરકારથી અનેક પ્રકારના વિદ્યુત્ત બાળમી કલંકિત ચૈતન્યવૃત્તિને ખાણ કરે છે

ચારિત્ર સંખ ધર્મા-ચતિના સમસ્ત મતસમૂહાયરૂપ તપ(સાધુ)-પ્રવૃત્તિરૂપ -કર્મકારને અચલિતપણે આચરે છે, તેમા કોઈ વેળા પુણ્યની ભયિ કરે છે, કલ્યાણિત દયાવત થાય છે.

દર્શનાચાર સંખ ધર્મા-કોઈ વાર પ્રશમતા, કોઈવાર વૈરાગ્ય, કોઈવાર અનુકંપા અને કોઈવાર આસ્તિક્યમા વર્તે છે, તથા શકા, કાક્ષા, વિચિકિત્સા, મૂઠદંષ્ટિ આદિ ભાવો ઉત્પન્ન ન થાય તેવી શુષોપયોગરૂપ સાવધાની રાખે છે, કેવળ વ્યવહારનયરૂપ ઉપબૃહણ, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના એ અગોની ભાવના ચિતવે છે અને તે બાળતનો ઉત્સાહ વારવાર વધારે છે

જ્ઞાનાચાર સંખ ધર્મા-સ્વાધ્યાયનો કાળ વિચારે છે, ધણા પ્રકારના વિનયમા પ્રવર્તે છે, શાસ્ત્રની ભક્તિ અર્થે દુધર ઉપધાન કરે છે-આગલ કરે છે, શાસ્ત્રનુ રૂકા પ્રકારે બહુમાન કરે છે, શુરુ વગેરેમા ઉપકારપ્રવૃત્તિને ભૂલતા નથી, અર્થ, વ્યજન અને તે બનેની શુદ્ધતામા સાવધાન રહે છે.

ચારિત્રાચાર સંખ ધર્મા-હિસા, અસત્ય, ચોરી, ઓસેવન અને પરિશ્રદ્ધ એ બધાથી નિરતિરૂપ પચમહામતમા સ્થિરવૃત્તિ ધારણ કરે છે, યોગ(-મન-વચન-કાય)ના નિશ્ચયરૂપ શુભિત્તિ-ઓના અવલંબનનો ઉદ્યોગ કરે છે; ઇર્ષ્યા, ભાષા, એવાણા, આઘાનનિશ્લેષણ અને ઉત્સર્ગ એ પાંચ સમિતિમા સર્વથા પ્રયત્નવત છે

તપાચાર સંખ ધર્મા-અનશન, અવમોદય, વૃત્તિપગ્નિ ખ્યાન, અસપરિત્યાગ, વિવક્તશય્યામન અને કાગકલેશમા નિરતર

ઉત્સાહ રાજે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, -વૈયાવૃત્ય, વ્યુત્સર્ગ,
સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનને અર્થે ચિત્તને વશ કરે છે

વીયાચાર સખ ધર્મા-કર્મકાડમાં સર્વશક્તિપૂર્વક વર્તે છે

આ જીવો ઉપર પ્રભાણે કર્મચેતનાની પ્રધાનતાપૂર્વક અશુભ
ભાવની પ્રવૃત્તિ ઠોડે છે પણ શુભભાવની પ્રવૃત્તિને આદરવા યોગ્ય
માનીને અગીકાર કરે છે, તેથી સંસ્કૃતિ ક્રિયાકાંડના આઈબગથી પર,
દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રી નૈક્ય પરિણતિરૂપ જ્ઞાન-ચેતનાને તેઓ ઠોડ
પણ કાળે પામતા નથી

તેઓ ઘણા પુણ્યના ભારથી ગભિરા ચિત્તવૃત્તિ ધારી રહે છે
તેથી સ્વર્ગલોકાદિ દ્વેશપ્રાપ્તિ કરીને પરપરાએ લાળા કાળે સુધી
સસાર-સાગરમાં પરિભ્રમણ કરે છે (જુઓ, શ્રી પદ્યાસ્તિનાય ગાથા
૧૭૨ દીઠા)

૨ પ્રશ્ન —આ અધિકારમાં જે જે કાર્યો સવર-નિર્જરારૂપ
હતા છે તે કાર્યોને કેવળ વ્યવહારાલળી જીવ પણ આદરે છે, છતાં
તેને સવર-નિર્જરા કેમ યતા નથી ?

ઉત્તર —આ અધિકારમાં જે કાર્યો સવર-નિર્જરારૂપ હતા છે
તે વ્યવહારાલળી જીવના શુભભાવરૂપ નથી કેવળ વ્યવહારાલળી
તો મિથ્યાદષ્ટિ છે, કેમ કે તે શુભભાવને ધર્મ માને છે
તથા તેને ધર્મમાં મગ્દગાર માને છે તેથી તેને શુદ્ધતા
પ્રગટે નહિ અને સવર-નિર્જરા યાવ નહિ જે જીવોને શુદ્ધ
નિશ્ચયનયનુ આલેખન હોય તેઓ સમ્યક્દષ્ટિ છે, તેઓ શુભ
ભાવને ધર્મ માનતા નથી તેમને રાગદ્વેષ ટાળવાનો પુરપાય કરતા
અશુભ ટાળીને જે શુભ જીવી જાય છે તેને તેઓ ધર્મ માનતા નથી
તેથી ક્રમેક્રમે વીતરાજભાવ વવારીને તે શુભભાવને પણ તેઓ ટાળે
જેવા જીવોના વ્યવહારને આ અધિકારમાં ઉપચારશ્રી
સવર-નિર્જરાનુ કારણ કહેલ છે

આ ઉપચાર પણ જ્ઞાનીના શુભભાવરૂપ વ્યવહારને લાગુ પડે છે કેમ કે તેમને તે વ્યવહારની 'હેયબુદ્ધિ' હોવાથી તેને ટાળે છે. પણ અજ્ઞાની તો વ્યવહારને જ ધર્મ માનીને આદરે છે તેથી તેના શુભરાગને તો ઉપચારથી પણ સવર-નિર્જરાનું કારણ કહેવાય નહિ.

અરી રીતે તો શુદ્ધભાવ જ સવર-નિર્જરારૂપ છે જો શુભભાવ અરેખર સવર-નિર્જરાનું કારણ હોય તો કેવળ વ્યવહારાલભીને બધા પ્રકારનો નિરતિચાર વ્યવહાર છે તેથી તેને શુદ્ધતા પ્રગટવી નોંધ્યે પરંતુ રાગ તે સવર નિર્જરાનું કારણ છે જ નહિ, અજ્ઞાની શુભભાવને ધર્મ માનતો હોવાથી તથા શુભ કરતા કરતા ધર્મ ઘણે એમ માનતો હોવાથી અને શુભ-અશુભ બને ટાળતા ધર્મ ઘણે એમ નહિ માનતો હોવાથી તેનો તમામ વ્યવહાર નિર્ધાર છે, તેથી તેને વ્યવહારાભાસી કહેવામા આવે છે.

આવો વ્યવહાર (—જે અરેખર વ્યવહારાભાસ છે તે) લભ્ય તેમજ અલભ્ય જીવોએ અનતવાર કયો છે અને તેના કળમા અનતવાર નવમી ઐવેયકે ગયા છે, પણ તેનાથી ધર્મ થયો નથી ધર્મ તો શુદ્ધ નિશ્ચયસ્વભાવના આશ્રયે થતા મન્યગદશન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી જ થાય છે.

શ્રી સમયસાગ્રહમા કહ્યું છે કે—

વદસમિદીગુત્તીઓ સીલતવ જિળવરેહિ પળ્લત્ત-।

કુપ્તો વિ' જમત્ત્વો જળ્ણાળી મિચ્છવિટ્ટો હુ ॥૨૭૩॥

જિનવરકહેવા પ્રત, સમિતિ, શુચિત્વળી તપ-શીલને

કરતા છતાં ય અલભ્ય જીવ અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ છે ૨૭૩

અર્થ—જિનવરોએ કહેલા પ્રત, સમિતિ, શુચિત્વ, શીલ, તપ કરવા છતાં પણ અલભ્ય જીવ અજ્ઞાની અને મિથ્યાદષ્ટિ છે.

ટીકા—શીલ અને તપની પરિપૂર્ણ, ત્રણ શુચિ અને પાચ સમિતિ પ્રત્યે સાવધાની લેવું, અહિંસાદિ પાચ મહાવ્રતરૂપ

અર્થ — [સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક વિરત] સમ્યગ્દષ્ટિ, પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક, વિરત મુનિ, [અનન્તવિયોજક દર્શનમોહકપદ્ધતિ અતતાતુણથીતુ વિસયોજન કરનાર, 'દર્શનમોહનો ક્ષય' કરનાર, [અપશમક અપશાન્તમોહ] ઉપશમશેણી માડનાર, ઉપશાન્તમોહ, [ક્ષપક-શીર્ણમોહ] ક્ષપકશેણી માડનાર, ક્ષીણમોહ અને [જિના.] જિન-એ સર્વેને (અંતર્મુહૂર્તપર્યંત પરિણામોની વિશુદ્ધતાની અધિકતાથી, આયુર્ધર્મને ઓડીને) પ્રતિમમય [નિમગ્ન અંતર્યયેયગુણનિર્જરા] કર્મથી અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે

દીકા

(૧) અહીં પ્રથમ સમ્યગ્દષ્ટિની ચોથા ગુણસ્થાનની દયાજાણી છે જે અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા કહી છે તે, સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાની તદ્દન નજીકની આત્માની દૃગ્માથા થતી નિર્જરા કરતા અસંખ્યાતગુણી સમજતી પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ પહેલા તણુ ઠરણુ થાય છે તેમા અનિવૃત્તિદ્રષ્ટાના અત મમયમા વર્તતી વિશુદ્ધતાથી વિશુદ્ધ જે સમ્યક્ત્વ અનુભવ મિથ્યાદષ્ટિ તેને આયુ સિવાયના સાત ઢોળોની જે નિર્જરા થાય છે તેના કરતા અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરતા અંતર્મુહૂર્તપર્યંત સમયે સમયે થાય છે એટલે કે સમ્યક્ત્વ અનુભવ મિથ્યાદષ્ટિની નિર્જરા કરતા સમ્યગ્દષ્ટિને ગુણશેણી નિર્જરામા અસંખ્યાતગુણી દ્રવ્ય છે આ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની નિર્જરા છે

(૨) તે છવ બ્યારે પાચમ ગુણસ્થાન-શ્રાવકપણુ પ્રગટ કરે ત્યારે અંતર્મુહૂર્તપર્યંત નિર્જરા થવા યોગ્ય કર્મ પુદ્ગલરૂપ ગુણશેણી નિર્જરાદ્રવ્ય ચોથા ગુણસ્થાન કરતા અસંખ્યાતગુણ છે

(૩) પાચમાથી અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા સંકળસયમરૂપ અપ્રમત્તસયન (સાતમું) ગુણસ્થાન પ્રગટે ત્યારે થાય છે પાચમ

પછી પ્રથમ સાતમું શુભસ્થાન પ્રગટે છે અને પછી વિક્રમ ઉઠતા છઠ્ઠું પ્રમત્ત શુભસ્થાન આવે છે સૂત્રમાં 'વિરત' શબ્દ કહ્યો છે તેમાં સાતમું અને છઠ્ઠું બંને શુભસ્થાનવાળા જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

(૪) ત્રણ કરણના પ્રભાવથી ચાર અનતાનુબંધી કપાયને, બાદ કપાય તથા નવ નોંધાયરૂપ પરિણામી જે તે જીવોને અતર્કુદ્ધર્ત-પર્યંત સમયે સમયે અસંખ્યાતશુદ્ધી દ્રવ્યનિર્જરા થાય છે અનતાનુબંધીની આ વિસયોજના ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું અને સાતમું જો આ શુભસ્થાનોમાં થાય છે, તે ચારે શુભસ્થાનના જો અનતવિયોજક છે તે ચોતાના શુભસ્થાનમાં ચોતાની પૂર્વની નિર્જરાથી અસંખ્યાત શુદ્ધી નિર્જરા કહે છે,

(૫) અનત વિયોજકથી અસંખ્યાતશુદ્ધી નિર્જરા દર્શનમોહના ક્ષપકને (તે જ જીવને) થાય છે પહેલા અનતાનુબંધીની વિસયોજના કદાં પછી દર્શનમોહના ત્રિકને ક્ષપાવે જીવો જમ છે

(૬) દર્શનમોહના ક્ષપક કરતા 'ઉપશમક'ને અસંખ્યાતશુદ્ધી નિર્જરા થાય છે

પ્રશ્ન -ઉપશમકની વાત દર્શનમોહના ક્ષપક પછી કેમ કરી ?

ઉત્તર -ક્ષપકનો અર્થ ક્ષાયિક થાય છે, અહીં ક્ષાયિક સમ્ય-વદ્યનની વાત છે, અને 'ઉપશમક' કહેતા દ્વિતીયોપશમ સમ્યક્ત્વ સુના ઉપશમત્રેણીવાળો જીવ સમજવો ક્ષાયિકસમ્યવદ્યન કરતા ઉપશમત્રેણીવાળાને અસંખ્યાતશુદ્ધી નિર્જરા થાય છે તેથી પહેલા ક્ષપકની વાત કરી છે અને ક્ષપક પછી ઉપશમકની વાત કરી છે. ક્ષાયિકસમ્યવદ્યન ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે અને સાતમે શુભસ્થાને હોય છે અને જે જીવ ચારિત્રમોહનો ઉપશમ કરવાને ઉદ્યમી થયેલ છે તેને આઠમું, નવમું અને દસમું શુભસ્થાન હોય છે

(૭) ઉપશમક છવ કરતાં અસ ખ્યાતશુણી નિર્જરા અર્ચાચારમા ઉપશાન્તમોહ શુણ્ણસ્થાને હોય છે

(૮) ઉપશાન્તમોહવાળા છવ કરતાં ક્ષપકચેલીવાળાને અસ ખ્યાત શુણી નિર્જરા હોય છે, આ છવને ઓઠસુ, નવસુ અને દસસુ શુણ્ણસ્થાન હોય છે

(૯) ક્ષપકચેલીવાળા છવ કરતાં ખારમા ક્ષીણમોહ શુણ્ણસ્થાને અસ ખ્યાતશુણી નિર્જરા હોય છે

(૧૦) ખારમા શુણ્ણસ્થાન કરતાં જિનને (તેરમા અને ચૌદમા શુણ્ણસ્થાને) અસ ખ્યાતશુણી નિર્જરા હોય છે. જિનતા ત્રણ લેઈ છે— (૧) સ્વસ્થાન કેવળી, (૨) સમુદ્ધાત કેવળી અને (૩) અયોગ કેવળી આ ત્રણેમા પણ વિશુદ્ધતાના ત્રણે ઉત્તરેતર અસ ખ્યાત-શુણી નિર્જરા છે. અત્યંત વિશુદ્ધતાને ત્રણે સમુદ્ધાત કેવળીને નામ, ગોત્ર, અને વેદનીયકર્મની સ્થિતિ આયુર્કર્મ સમાન થઈ જાય છે

આ સુત્રનો મિદ્ધાત

આ સૂત્રમા નિર્જરા માટે પ્રથમ પાત્ર સમ્યગ્દષ્ટિ જણાવેલ છે, તેથી જોમ મિદ્ધ થાય છે કે સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મની શરુઆત થાય છે

, આ સૂત્રમા નિર્જરાના દસ પાત્રોનો જે અનુક્રમ આપ્યો છે તેનો અર્થ જોમ ન સમજવો કે વિરત શુણ્ણસ્થાનવાળા છવ કે જેને ત્રીજા પાત્રમા મૂકેલ છે તેના જગ્તા ચોથા અને પાચમા પાત્રમા મૂકેલા ચોથા કે પાચમા શુણ્ણસ્થાનવર્તી અનતાનુષ ધીના વિસ યોજકને કે દર્શનમોહના ક્ષપકને વધારે નિર્જરા થાય છે પણ જોમ સમજવું કે તે તે શુણ્ણસ્થાનવર્તી છવ જો અનતવિયોજક થાય કે દર્શનમોહ સંપક થાય તો તે છવને પહેલા કરતા અસ ખ્યાતશુણી દ્રવ્યનિર્જરા થાય છે ॥૪૫॥

નિર્મથ (-સાધુઓ) ના ભેદ

પુલાકવકુશકુશીલનિર્મથસ્નાતકા નિર્મથાઃ ॥૪૬॥

અર્થ—૧. પુલાક વકુશ કુશીલ નિર્મથ સ્નાતકા] પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્મથ અને સ્નાતક—એ પાંચ પ્રકારના [નિર્મથા] નિર્મથ (-સાધુ) છે

ટીકા

૧. સુરમા આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

(૧) પુલાક—જે ઉત્તરશુભ્રાની ભાવનાથી સ્થિત હોય અને કૌર્ષ્યેન તથા કાળમા કૌર્ષ્ય મૂળશુભ્રામાં પણ અતિચાર લગાડે, તથા જેને અપ વિશુદ્ધતા હોય તેને પુલાક કહે છે (શુભ્રા તૂન ૪૭ મા આપેલ પ્રતિસેવનાની વિગત)

(૨) બકુશ—જે મૂળશુભ્રાનું નિર્દોષ પાલન કરે ૩ પણ શરીર તથા ઉપરશુભ્રાની ચોભા વધારવા માટે ધર્માનુરાગતા કારણે કૌર્ષ્ય ધર્યા રાખે છે તેને બકુશ કહે છે

(૩) કુશીલ—તેના બે પ્રકાર છે-૧- પ્રતિસેવના કુશીલ અને ૨- કષાય કુશીલ જેને શરીરાર્થ તથા ઉપકરણાર્થથી પૂર્ણ વિરક્તતા ન હોય, અને મૂળશુભ્રા તથા ઉત્તરશુભ્રાની પરિપૂર્ણતા હોય પરંતુ ઉત્તરશુભ્રામાં કૌર્ષ્ય વિરાધના કૌર્ષ્ય વાર થતી હોય તેને પ્રતિસેવના કુશીલ કહે છે અને જેમણે સંજ્વલન સિવાય બીજા કષાયોને છૂટી લીધા હોય તેને કષાય કુશીલ કહે છે

(૪) નિર્મથ—જેમને મોહકર્મ હીણ થઈ ગયું છે તથા જેમને મોહકર્મના ઉદ્વેગનો અભાવ છે એવા બારમા તથા અગ્નિ-આરમા શુભ્રસ્થાનવર્તી શુનિને નિર્મથ કહે છે

(૫) સ્નાતક—સમસ્ત યાતિકર્મોનો નાશ કરનાર દેવળી ભગ-
વાનને સ્નાતક કહે છે (આમાં તેરમું તથા
ચૌદમું જાને ગુણસ્થાને સમજવા)

૨. પરમાર્થનિર્ગ્રંથ અને વ્યવહારનિર્ગ્રંથ

ગાર, તેર અને ચૌદમા ગુણસ્થાને બિરાજતા હોયે પરમાર્થ-
નિર્ગ્રંથ છે, કેમ કે તેમને સમસ્ત મોહનો નાશ થયો છે, તેઓને
નિશ્ચયનિર્ગ્રંથ કહેવાય છે બીજા સાધુઓ જો કે સમ્યગ્દર્શન અને
નિષ્પરિગ્રહપણાને લીધે નિર્ગ્રંથ છે અર્થાત્ તેઓ મિથ્યાદર્શન તથા
વશ, આભરણ, હથિયાર, કટક, ધન-ધાન્ય વગેરે પરિગ્રહથી રહિત
હોવાથી નિર્ગ્રંથ છે, તોપણ તેમને મોહનીયકર્મનો અશ્વે સદ્ભાવ
છે તેથી તેઓ વ્યવહારનિર્ગ્રંથ છે

૩ કેટલાક પુલાકા

(૧) પ્રશ્ન—પુલાક મુનિને કોઈ અવસરમાં કોઈ એક વ્રતનો
ભંગ થયે-ઠાળને વશ હોય છે, છતાં તેને નિર્ગ્રંથ કહ્યા, તો શ્રાવ-
ણને પણ નિર્ગ્રંથ પાડુ કહેવાનો પ્રસંગ આવશે ?

ઉત્તર—પુલાક મુનિ સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને પરવશથી કે જળર-
જસ્તીથી મનમાં ક્ષણિક દોષ થઈ જાય છે, પણ યથાભતરૂપ છે તેથી
'નૈગમતયે' તે નિર્ગ્રંથ છે, શ્રાવણને યથાભતરૂપ (નગ્નપણુ) નથી
તેથી તેને નિર્ગ્રંથ પાડુ કહેવાય નહિ

(૨) પ્રશ્ન—જો યથાભતરૂપને લીધે જ પુલાક મુનિને નિર્ગ્રંથ
કહેશે તો વળી મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ નગ્ન રહે છે, તેમને પણ નિર્ગ્રંથ
કહેવાનો પ્રસંગ આવશે ?

ઉત્તર—તેમને સમ્યગ્દર્શન નથી એટલું નગ્નપણુ તો ગાડાને,
ઠાળને તથા તિથિઓને પણ હોય છે, પરંતુ તેથી તેને નિર્ગ્રંથ
કહેવાય નહિ જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક સસાગર અને દેહ-લોગથી
વિરક્ત થઈ નગ્નપણુ ધારે તેને નિર્ગ્રંથ કહેવાય, બીજાને નહિ. ૥૪૬॥

પુલાહાદિ શુનિઓમા વિશેષતા

સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિંગલેશ્યાપપાદસ્થાન-

વિકલ્પતઃ સાધ્યાઃ ॥૪૭॥

અર્થ.-ઉપર જોલા શુનિઓ [સંયમ શ્રુત પ્રતિસેવના તીર્થ] સંયમ, શ્રુત, પ્રતિસેવના, તીર્થ, [લિંગ લેશ્યા વપાપાદ સ્થાન] લિંગ લેશ્યા, ઉપપાદ અને સ્થાન—એ આઠ અનુયોગોદારા [વિકલ્પત સાધ્યા] ભેદરૂપથી સાધ્ય છે અર્થાત્ આ આઠ પ્રકારથી ને પુલાહાદિ શુનિઓમા વિશેષ લેઈ પડે છે

ટીકા

- (૧) સંયમ—પુલાહ, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ સાધુને સામાયિક અને છેડોપસ્થાપન એ બે મધ્યમ હોય છે, વધાય કુશીલ સાધુને સામાયિક, છેડોપસ્થાપન, પરિહાર-વિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મસાપરાય એ ચાર સંયમ હોય છે, નિર્મય અને સ્નાતકને યથાખ્યાતચારિત્ર હોય છે
- (૨) શ્રુત—પુનાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ સાધુ વધારેમા વધારે સંપૂર્ણ હસ પૂર્વધારી હોય છે, પુનાકને જનન્ય આચારગમા આચારવસ્તુનું જ્ઞાન હોય ॥ અને બકુશ તથા પ્રતિસેવના કુશીલને જનન્ય આઠ પ્રવચનમાતાનું જ્ઞાન હોય છે એટલે કે આચારગના ૧૮૦૦૦ પ્રકોમાંથી પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુષ્કિતના પરમાર્થ વ્યાખ્યાન સુધી આ સાધુઓનું જ્ઞાન હોય છે, કયાયકુશીલ અને નિર્મયને ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાન ચૌદપૂર્વનું હોય છે અને જનન્ય જ્ઞાન આઠ પ્રવચનમાતાનું હોય છે સ્નાતક તો કેવળજ્ઞાની છે તેથી તેઓ શ્રુતજ્ઞાનથી પર છે
- (૩) પ્રતિસેવના(=વિરાધના)—પાંચમહાવ્રતો અને રાત્રિભોજનનો ત્યાગ એ છમાંથી કોઈ એકની વિરાધના પુનાકશુનિને

પરવશથી કે જળરજ્જીથી થઈ જાય છે. મહાંતોમાં તથા રાત્રિભોજન ત્યાગમાં કૃત, કારિત, અનુભોદનાથી પાચે પાપોનો ત્યાગ છે તેમાં કેઈ પ્રકારમાં સામર્થ્યની હીનતાથી દૂષણ લાગે છે, ઉપકરણ-બકુશ મુનિને ઠમંડળ પીછી, પુસ્તકાદિ ઉપકરણની ચોભાની અભિલાષાના સસ્કારનું સેવન હોય છે તે વિરાધના બાણવી, તેમ જ શરીર-બકુશ મુનિને શરીરના સસ્કારરૂપ વિરાધના હોય છે, પ્રતિએવનાકુશીલ મુનિ પાચ મહાંતની વિરાધના કરતા નથી પણ ઉત્તરગુણમાં ઠોઈ એકની વિરાધના વરે છે, કપાયકુશીલ, નિર્જય અને સ્નાતકને વિરાધના હોતી નથી.

(૪) તીર્થ—આ પુલાઠાદિ પાચે પ્રકારના નિર્જયો સમસ્ત તીર્થ—કરોના ધર્મશાસનમાં થાય છે

(૫) લિંગ—તેના બે પ્રકાર છે—૧—દ્રવ્યલિંગ અને ૨—ભાવલિંગ ભાવલિંગી પાચે પ્રકારના નિર્જયો હોય છે, તેઓ સમ્ય-જ્ઞાનમહિત સયમ પાળવામાં સાધન છે ભાવલિંગને દ્રવ્યલિંગ સાથે નિમિત્ત સબધ છે યથાન્નતરૂપ લિંગમાં કેઈને લેદ નથી પણ પ્રવૃત્તિરૂપ લિંગમાં ફેર હોય છે, જેમ કે—કેઈ આહાર વરે છે, કેઈ અનશનાદિ તપ વરે છે, કેઈ ઉપવેશ કરે છે, કેઈ અર્ચન કરે છે, કેઈ તીર્થમાં નિહાર કરે છે કેઈ અનેકે આસનરૂપ ધ્યાન કરે છે, કેઈ દમણ લાગ્યા હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે, કેઈ દૂષણ લગાડતા નથી, કેઈ આચાર્ય છે, કેઈ ઉપાધ્યાય છે, કેઈ પ્રવર્તક છે, કેઈ નિર્દોષ છે, કેઈ વૈયાવૃત્ત વરે છે, કેઈ ધ્યાનમાં શ્રેણીનો પ્રારભ કરે છે ઇત્યાદિ રાજ-વિવેચરૂપ દ્રવ્યલિંગમાં મુનિજણને લેદ હોય છે મુનિના શુભસાવને દ્રવ્યલિંગ કહેવામાં આવે છે તેના પ્રકારો વધુ છે, તે પ્રકારને દ્રવ્યલિંગો કહેવામાં આવે છે

(૬) લેશ્યા—પુલાકે મુનિને ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ હોય છે, બકુશ તથા પ્રતિસેવના કુળીલ મુનિને છઠ્ઠે લેશ્યા પણ હોય છે કપાયથી અનુચિત યોગ પરિણતિ તે લેશ્યા છે

અર્થ —બકુશ તથા પ્રતિસેવનાકુળીલ મુનિને દૃષ્ટાદિ ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ ઠી રીતે હોય ?

ઉત્તર—તે જાને પ્રધારના મુનિને ઉપકરણની કાંઈ આસક્તિ હોનાથી કાંઈ વળને આત્મધ્યાન પણ થઈ નાય છે અને તેથી તેમને દૃષ્ટાદિ અશુભલેશ્યા પણ હોઈ શકે છે

વ્યાયકુશીલમુનિને કાપોત, પીત, પદ્મ અને શુભ્ર એ ચાર લેશ્યાઓ હોય છે સુશ્મસાપરાય ગુપ્તસ્થાનવર્તીને તથા નિર્ગંધને શુભ્રલેશ્યા હોય છે સ્નાતકને ઉપચારથી શુભ્રલેશ્યા છે, અયોગકેવળી લેશ્યારહિત છે

(૭) ઉપપાદ (જન્મ)—પુલાક મુનિનો ઉત્કૃષ્ટ જન્મ અઢાર માગરના આયુ સાથે ખારમા સહસ્રાર જન્મ થાય છે, બકુશ અને પ્રતિસેવના કુળીલનો ઉત્કૃષ્ટ જન્મ પાત્રીસ સાગના આયુ સાથે પદરમા આરણ્ય અને મોળમા અગ્નિ સ્વર્ગમા થાય છે વ્યાયકુશીલ અને નિર્ગંધનો ઉત્કૃષ્ટ જન્મ તેત્રીસ સાગર આયુ સાથે સર્વોર્ધસિદ્ધિમા થાય છે આ સર્વેનો જઘન્ય જન્મ સૌધર્મ સ્વર્ગમા જે સાગર આયુ સાથે થાય છે સ્નાતક કેવળી ભગવાન છે તેમનો ઉપપાદ નિર્વોળુ—મોક્ષપણે થાય છે,

(૮) સ્થાન—ગ્રીન કે મદ ઠાપ હોવાના કારણે અસખ્યાત સયમવર્ણિસ્થાનો હોય છે, તેમા સૌથી નાનું સયમ-લગ્નિસ્થાન પુલાક મુનિને અને વ્યાયકુશીલને હોય છે એ જાને સુગપત્ અસખ્યાત લગ્નિસ્થાનો પ્રાપ્ત કરે

છે, એ અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનો, પછી આગળના લઙ્ગિધ્ધ્યાનો પુલાક મુનિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, કપાય-કુશીલ મુનિ તેનાથી આગળ અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરે છે.

અહીં બીજી વાર કહેલા આ અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનથી ધ્યાય-કુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ મુનિ એ ત્રણે યુગપત્ (-એકસાથે) અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ત્રીજી વાર કહેલા અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાને બકુશ મુનિ અટકી જાય છે-આગળના ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, પ્રતિ-સેવનાકુશીલ ત્યાથી આગળ અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ ચોથી વાર કહેલા અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનોથી આગળ અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનો કપાયકુશીલ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેથી આગળના ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરી શકના નથી.

આ પાંચમી વાર કહેલા લઙ્ગિધ્ધ્યાનોથી આગળ કપાયરહિત સયમ લઙ્ગિધ્ધ્યાનોને નિર્ગ્રંથ મુનિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે નિર્ગ્રંથમુનિ પણ આગળના અસંખ્યાત લઙ્ગિધ્ધ્યાનોની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, પછી અટકી જાય છે ત્યાં પછી જોડ સયમલઙ્ગિધ્ધ્યાનને પ્રાપ્ત કરીને સ્નાતક નિવૃણને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે સયમલઙ્ગિધ્ધ્યાનો છે, તેમાં અવિભાગ પ્રતિ-જ્ઞેદોની અપેક્ષાએ સયમની પ્રાપ્તિ અને તત્ત્વગુણી યાય છે ॥૪૭॥

ઉપસંહાર

૧. આ અધ્યાયમા આત્માની ધર્મપરિણતિનુ સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પરિણતિને 'જિન' કહેવામા આવે છે.

૨. અપૂર્વકરણ પરિણામને પામેલા પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વસન્નુષ્ઠ જીવોને 'જિન' કહેવામા આવે છે (ગોમટસાર-જીવકાક ગાથા ૧ ટીકા, પાનુ ૧૬) ત્યાંથી શરુ થઈને પૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા ગાથા જીવો સામાન્યપણે 'જિન' કહેવાય છે શ્રી પ્રવચનસારના ત્રીજા અધ્યાયની પહેલી ગાથામા શ્રીજયસેનાચાર્ય કહે છે કે-
 “બીજા શુભુત્થાનથી બારમા શુભુત્થાન સુધીના જીવો ‘એકદેશ જિન’ છે, દેવળીભગવાન ‘જિનવર’ છે અને તીર્થંકરભગવાન ‘જિનવરવૃષભ’ છે” મિથ્યાત્વ, રાગાદિને છૂટવાથી અસંયત સમ્યક્દષ્ટિ, આવક તથા મુનિને ‘જિન’ કહેવામા આવે છે, તેમા ગલ્લધરાદિ દ્રેષક છે તેથી તેમને ‘શ્રેષ્ઠ જિન’ અથવા જિનવર’ કહેવાય છે અને તીર્થંકરદેવ તેમનાથી પશુ પ્રવાન છે તેથી તેમને ‘જિનવરવૃષભ’ કહેવાય છે (જીવો, દ્રવ્યસ ૧૭ ગાથા ૧ ટીકા) શ્રી મમયમારજીની ૩૧ ગી ગાથમા પણ સમ્યક્દષ્ટિને ‘જિતેન્દ્રિય જિન’ કહ્યા છે

મમ્યક્ત્વમ્ સુખ ગિગ્યાદિ અને અધરણુ, અપૂર્વકરણ તથા અનિવૃત્તિવરણનુ સ્વરૂપ શ્રીમોક્ષમાગ પ્રકાશક પા ૨૬૦ થી ૨૭૦ સુધીમા આપ્યું છે શુભુત્થાનોત્તર સ્વરૂપ શ્રી જોતસિદ્ધાન્તપ્રવેશિનાના જેવા અધ્યાયમા આપ્યું છે, ત્યાંથી સમજી લેવું

૩. સમ્યક્ગતનવી ધર્મની ગરૂઆત થાય છે જોન જનાવવા આ શાસનમા પહેલા અધ્યાયનુ પહેલું જ સૂત્ર ‘સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ’ નીચું છે ધર્મમા પ્રવ્રમ સમ્યક્દર્શન પ્રગટે છે અને સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થતી વખતના અપૂર્વકરણની સવર-નિર્જરની શરૂઆત થાય છે આ અધિકારના બીજા સૂત્રમા સમ્યક્ગતનને

સવર-નિર્જરાના કારણ તરીકે જુદું કંઈ નથી તેનું કારણ એ છે કે
આ અધ્યાયના ૪૫ માં સૂત્રમાં તેનો સમાવેશ થઈ ગય છે
૪ 'જિનધર્મ'નો અર્થ 'વસ્તુસ્વભાવ' થાય છે જેટલે અર્થે
આત્માની સ્વભાવદશા (-શુદ્ધદશા) પ્રગટે તેટલે અર્થે હોવને 'જિન-
ધર્મ' પ્રગટ્યો. કહેવાય જિનધર્મ એ ઢોઈ સપ્રદાય, વાટો કે સઘ
નથી પણ આત્માની શુદ્ધદશા છે, અને આત્માની શુદ્ધતામાં તાત્-
તમ્યના હોવા છતાં શુદ્ધપણુ તો એક જ પ્રકારનું હોવાથી જિન-
ધર્મમાં ક્ષાત્રાઓ હોઈ શકે નહિ. જૈનધર્મના નામે જે વાકાઓ
જોવામાં આવે છે તેને ખરી રીતે 'જિનધર્મ' કહી શકાય નહીં.
જિનધર્મ જરતસ્ત્રીનમાં પાંચમાં આરાના છેડા સુધી રહેવાનો છે. જોટલે
ત્યાગુધી પોતાની શુદ્ધતા પ્રગટ કરનારા મનુષ્યો આ ક્ષેત્રે હોય જ,
અને તેમને શુદ્ધતાના ઉપાદાનકાળજીની તૈયારી હોવાથી આત્મજ્ઞાની
શુરુ અને સત્યાઓનું નિમિત્ત પણ હોય જ. જૈનધર્મના નામે
કહેવામાં આવતા શાઓમાંથી કયા શાઓ પગમ મત્યના ઉપદેશક
છે તેનો નિર્ણય ધર્મ કંઈ માગતા હોયોએ અવન્ય ટરવો જોઈએ
જ્યાં સુધી પોતે યથાર્થ પરીક્ષા કરીને સત્યાઓ ત્યાં છે તેનો નિર્ણય
હવે ન કરે ત્યાં સુધી ગૃહીતમિથ્યાત્વ ટળે નહિ, ગૃહીતમિથ્યાત્વ
ટળ્યા વગર અગૃહીતમિથ્યાત્વ ટળીને સમ્યગ્દર્શન તો થાય જ શી રીતે ?
તેથી પોતામાં જિનધર્મ પ્રગટ કરવા માટે અર્થાત્ સાચા સવર-
નિર્જરા પ્રગટ કરવા માટે હોવાએ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જ જોઈએ
૫ સમ્યગ્દષ્ટિ હવે આત્મસ્વભાવનું જ્ઞાન કરીને, અજ્ઞાનમોહને
હીની રાગ-દેવના સ્વામી યતા નથી, તે હબ્બે રાણીઓના
અયોગ વચ્ચે હોવા છતાં 'જિન' છે ચોથા અને પાંચમાં શુણસ્થાને
વર્તના હોવાનું આવું સ્વરૂપ છે સમ્યગ્દર્શનનું મહાત્મ્ય કેવું છે
એ બતાવવા માટે અને ત જ્ઞાનીઓએ આ સ્વરૂપ કહ્યું છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ
હોવાને પોતાની શુદ્ધપર્યાયના પ્રમાણમાં સવર-નિર્જરા થાય છે

૬ સમ્યગ્દર્શનના મહાત્મ્યને નહિ સમજનારા મિથ્યાદષ્ટિ હોવાની
ગાહ્ય સયોગો અને જાણ ત્યાગ ઉપર દષ્ટિ હોય છે, તેથી તેઓ

ઉપરના કથનનો આશય સમજી શકતા નથી, અને સમ્યક્દષ્ટિના અતર પરિણમનને તેઓ જાણી શકતા નથી માટે ધર્મ કરવા માગના જીવોએ સયોગદષ્ટિ છોડીને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની અને ચક્રાર્થ તરત્તાન પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા છે સમ્યગ્દર્શન-સમ્ય-ગ્જ્ઞાન અને તે પૂર્વકના સમ્યક્ચારિત્ર વિના સવર-નિર્જરા પ્રગટ કરવાનો ખીલે કોઈ ઉપાય નથી આ નવમા અધ્યાયના ૧૬ માં સૂત્રની ટીકા ઉપરથી માત્રુમ પડશે કે મોક્ષ અને સસાર એ બે સિવાય વચ્ચે કોઈ સાધવાયોગ્ય પદાર્થ નથી આ જગતમાં બે જ માર્ગ છે-મોક્ષમાર્ગ અને સસારમાર્ગ

૭ સમ્યક્ત્વ તે મોક્ષમાર્ગનું મૂળ છે અને મિથ્યાત્વ તે સસાર-માર્ગનું મૂળ છે જેઓ સસારમાર્ગથી વિમુખ થાય તે જીવો જ મોક્ષમાર્ગ (અર્થાત્ ધર્મ) પામી શકે છે સમ્યગ્દર્શન વગર જીવને સવર-નિર્જરા થાય નહીં, તેથી ખીલ સૂત્રમાં સવરના કારણે જન્માવતા તેમાં પ્રથમ શુદ્ધિ જણાવ્યા પછી ખીલ કારણે કલ્યા છે

૮ જો ખામ ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય છે કે આ શાસ્ત્રમાં આચાર્ય મહારાજે મહામનો કે દેશવતોને સવરના કારણે તરીકે જણાવ્યા નથી, કેમ કે નાતમાં અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે શુભાશ્રવ છે મહામન તે સવરનું કારણ નથી એમ ૧૮ માં સૂત્રની ટીકામાં જણાવ્યું છે

૯ શુદ્ધિ, સમિતિ, મનુનેશા, દશ પ્રકારના ધર્મ, પરિપક્વજ્ઞ અને ચારિત્ર એ સર્વે સમ્યગ્દર્શન વગર હોય નહિ-એમ સમજાવવા માટે ચોથા સૂત્રમાં 'સમ્યક્' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે

૧૦ ધર્મના દસ પ્રકાર છઠ્ઠા સૂત્રમાં જણાવ્યા છે, તેમાં 'ઉત્તમ' વિશેષણ વાપર્યું છે તે એમ સૂચવે છે કે તે ધર્મના પ્રદર્શન સમ્ય-ગ્દર્શનપૂર્વક જ હોઈ શકે ત્યારપછી અનુપ્રેરણાનું સ્વરૂપ સાતમાં સૂત્રમાં અને પ્રતિપક્વજ્ઞનું સ્વરૂપ ૮ થી ૧૭ સુધીના સૂત્રોમાં કહ્યું છે

મોક્ષ' અને પીછા ખાંધા વસ્તુઓની જે અવસ્થાને લેાટેા પ્રતિકૂળ
 બધું છે તેને અહીં પરિપહ કહેવામાં આવ્યા છે આઠમા સૂત્રમાં
 'પરિસોટબ્યા' શબ્દ વાપરીને તે પરિપહોને સંહન કરવાનો ઉપદેશ
 આપ્યો છે નિશ્ચયથી પરિપહ શુ છે અને ઉપચારથી પરિપહ શુ
 કહેવાય-એ નહિ જાણનારા જીવો સૂત્ર ૧૦-૧૧ નો આરંભ લઈ
 (—કુતલંબડે) એમ માને છે કે—'કેવળીભગવાનને ક્રુધા અને તૃપ્તાના
 વ્યાધિરૂપ નિશ્ચયપરિપહ હોય છે, અને ઈન્દ્રિય રાગી જીવોની માફક
 કેવળીભગવાન પણ ક્રુધા અને તૃપ્તાનો વ્યાધિ ટાળવા અશન-પાન
 બ્રહ્મ કરે છે અને રાગી જીવોની માફક ભગવાન પણ અતૃપ્ત રહે
 છે' પરંતુ તેમની એ માન્યતા ખોટી છે માત્રમા ગુણસ્થાનવી જ
 આહારસંજ્ઞા હોતી નથી, (ગોમટચાર જીવકાંડ ગાથા-૧૩૬ મોટી
 ટીકા પા ૩૫૧-૩૫૨) એમ છતાં જેઓ ભગવાનને અશન-પાન
 માને છે તેઓ ભગવાનને આહારસંજ્ઞાથી પછું પર થયેલા માનતા
 નથી (જીવો, સૂત્ર ૧૦-૧૧ ની ટીકા)

૧૧ ભગવાન બ્યારે સુનિપદે હતા ત્યારે તેા કરપાત્રી હોવાથી પોતે
 જ આહાર માટે નીકળતા અને કાતાર આવક જે ચોગ્ય ભક્તિ
 પૂર્વક તે વખતે વિનંતિ કરે તેા ભિક્ષા રહી કરપાત્રમા તેઓ
 આહાર લેતા પરંતુ વીતરાગી થયા પછી પણ અસદ્ધ વેદનાતા
 કારણે ભગવાન આહાર લે છે એમ જેઓ માને છે તેઓને 'ભગ
 વાનને ઠોઠ ગણુધર ઠે સુનિ આહાર લાવી દે છે, તેઓ પોતે જતા
 નથી' એમ માનવું પડે છે હવે ઇન્દ્રિયશામા તેા ભગવાન આહાર
 માટે ઠોઠ પામે માગણી કરે નહિ અને વીતરાગ થયા પછી આહાર
 લાવવા માટે શિષ્યો પામે માગણી કરે—એ તેા ઘણી તાત્પર્યથી
 ભરેલી વાત છે વળી ભગવાનને અશન-પાનના સીધા કાળા તેા
 તે આહાર લાવનાર સુનિ થયા ભગવાન કેટલી આહાર લેશે, કે
 શું લેશે, પોતે જે કાંઈ લઈ જાય તે પછી જાણ લેશે, તેમાંથી
 કાંઈ વધારશે કે નહિ ?—એ વખતે જ્યાં ભગવાન પોતે
 પ્રથમથી નક્કી કરીને સુનિને કહે, કે જાણ કાળા સુનિ

નક્કી કહે ? તે પણ વિચારવા લાયક પ્રશ્નો છે. વળી નગ્ન મુનિ પાને પાત્ર તો હોય નહિ તેથી તે તો આહાર લાવવા માટે નિરુપયોગી છે, તેથી, ભગવાન પોને મુનિદ્વયામા નગ્ન હતા છતાં તેઓ વીતરાગ થયા પછી તેમના ગણધરાદિને પાત્ર રાખનારા એટલે કે પશ્ચિમધારી કૃષ્ણ પડે અને ભગવાને તે પાત્રધારી મુનિને આહાર લાવવાની આજ્ઞા કરી એમ માનવું પડે, પણ એ બધું અસંગત છે. ૧૨ વળી જો ભગવાન જાતે અશન-પાન કરતા હોય તો ભગવાનની ધ્યાનમૂદ્રા ટળી જાય, કેમ કે અધ્યાનમૂદ્રા સિવાય પાત્રોમા ગ્રહેલો આહાર જોવાનું, તેના બટકા દરવાનું, કેળિયા લેવાનું, હાતથી ગ્રાવવાનું, ગળે ઉતારવાનું-એ વગેરે ક્રિયાઓ થઈ શકે નહિ. હવે જો ભગવાનને અધ્યાનમૂદ્રા કે ઉપરની ક્રિયાઓ સ્વીકારીએ તો તે પ્રમાદ-દશા થાય છે. વળી આંખા સૂત્રમા પરિપક્ષે 'પરિસોદ્ધયા' એવો ઉપદેશ આપે છે, અને ભગવાન પોતે જ તેમ કરી ગયા નથી એટલે કે ભગવાન અશક્ય કાર્યોનો ઉપદેશ આપે છે એવો તેનો અર્થ થતા ભગવાનને મિથ્યા ઉપદેશી કહેવા પડે.

૧૩ ૪ મા સૂત્રમા નિર્જયોના ગેહ જણાવ્યા છે તેમા 'ગકુશ' નામનો એક પ્રાણ જણાવ્યો છે, તેમને ધર્મ પ્રભાવનાના રાગથી શરીર ઉપરનો તથા શાસ્ત્ર, કમ કળ, પીછી ઉપરનો મેલ ઝાઢવાનો રાગ થઈ આવે છે તે ઉપરથી કેટલાક એમ કહેવા માને છે કે તે 'ગકુશ' મુનિને વસ્ત્ર હોવામા વાધો નથી પરંતુ તેમનું જો કથન ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એમ છઠ્ઠા અધ્યાયના તેમમા મૂનની ટીકામા જણાવ્યું છે (જુઓ પા ૫૪૦) વળી મુનિનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા એમ પણ કહેવા માને છે કે મુનિને શરીરની રક્ષા માટે વસ્ત્રની ભાવના હોય તોપણ તેઓ સપજ્યોદી મગ્નીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરી શકે છે. જો વાત પણ એવી છે આ અધ્યાયના ૪૭ મા સૂત્રની ટીકામા સયમવ્રતધિધ્યાનોનું સ્વરૂપ આપ્યું છે તે ઉપરથી માહુમ પડશે કે ગકુશમુનિ ત્રીજવારના સયમવ્રતધિધ્યાને અટકી જાય છે અને કપાય-

રહિત દશા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, તોપણી ક્રતુવગેરેની વિષમતાથી શરીરની રક્ષાને માટે રાજવામા આવતી વચ્ચે વગેરે વસ્તુઓ પ્રત્યે રાગવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ તો મુનિપદ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ અને સર્વથા અક્રમાયદશાની પ્રાપ્તિ તો તેઓ ન જ કરી શકે એ દેખીતું જ છે

૧૪ શુષ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિપક્વજય અને ચારિત્રના સ્વરૂપ સળધમા થતી જૂલો અને તેનું નિરાકરણ તે તે વિષયોને લગતા સૂત્રોની ટીકામા આપ્યું છે, ત્યાંથી સમજી લેવું કેટલાકે જોયો આધાર ન લેવો તેને તપ માને છે, પણ તે માન્યતા યથાર્થ નથી તપની તે વ્યાખ્યામા થતી જૂલો ટાળવા માટે સમ્યક્તપનું સ્વરૂપ ૧૬ મા સૂત્રની જૂમિઠામા તથા ટીકા-પાસ ૫ મા આપ્યું છે, તે સમજવું

૧૫. મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરવા માટે મુમુક્ષુ જીવોએ ઉપરની જાળ તોનો યથાર્થ વિચાર કરીને સવર-નિર્જરાતત્ત્વોનું સ્વરૂપ જરાગર સમજવું જોઈએ જે જીવો અન્ય પાત્ર તરવો સહિત આ સવર તથા નિર્જરાતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરે છે, જાણે છે તે પોતાના ચેતન્ય સ્વરૂપ સ્વસાવભાવ તરફ વળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તથા સ સારથકને તોડી નાખીને અવ્યકાળમા વીતરાગચારિત્રને પ્રગટ કરી નિર્વોણને પામે છે

૧૬ આ અધ્યાયમા સમ્યક્ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહેતા તેના અનુસંધાનમ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે (જુઓ સૂત્ર-૩૮-૩૯) ચારિત્રના વિભાગમા યથાખ્યાતચારિત્ર પણ સમાવે જાય છે, ચૌદમા શુભસ્થાનના છેલ્લા સમયે પરમયથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થતા ચારિત્રની ના થાય છે, અને તે જ સમયે જીવ

નિર્વાણદશા પામે છે-મોક્ષ પામે છે ૪૮ મા સૂત્રમા સયમલબ્ધિ
સ્થાનતુ કથન કરતા તેમા નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થવા સુધીની દશાતુ
વર્ણન જણા યુ છે એ રીતે આ અધ્યાયમા સર્વે પ્રમરણી 'જિન'-
કર્તાનુ સ્વરૂપ ઘણા ટૂંક મૂત્રોદ્દારા આચાર્યભગવાને જણા યુ છે

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રની ગુજરાતી ટીકામા
નરમો અધ્યાય પુરો થયો

શ્રી ઉ મા સ્વા મી વિ ર ચિ ત

મોક્ષરાજ્ય (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

હ સ મો ચ દ્યા ય

: ટીકા-સ ગ્રાહક :

રા મ છ મા ભે ક ચ દ દો ગી

મોક્ષશાસ્ત્ર—શુજરાતી ટીકા

અધ્યાય દસમો

—ભૂમિકા—

૧ આ શાસ્ત્ર શરૂ કરતા આચાર્યદેવે પહેલા અધ્યાયના પહેલા જ સૂત્રમાં ઘણું હલુ કે મમ્યગદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષ-માર્ગ-કયાણુમાર્ગ છે ત્યારપછી સાત તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધા તે મમ્યગદર્શન છે એમ જણાવીને તે સાત તત્ત્વોના નામ જણાવ્યા અને દસ અધ્યાયમાં તે સાત તત્ત્વોનું વર્ણન કર્યું, તેમાં આ છેત્રા અધ્યાયમાં મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન કરીને આ ગાત્ર પુરું કર્યું છે

૨ મોક્ષ સવર-નિર્જરાપૂર્વક થાય છે તેથી નવમા અધ્યાયમાં સવર-નિર્જરાનું સ્વરૂપ કહ્યું, અને અપૂર્વકરણ પ્રગટ કરનારા સમ્યક્ત્વસન્ન્યુષ્ણ જીવોથી શરૂ કરીને ચૌદમા શુણ્યસ્થાને બિરાજતા દેવળી-ભગવાન સુધીના તમામ જીવોને સવર-નિર્જરા થાય છે એમ તેમાં જણાવ્યું તે નિર્જરાની પૂર્ણતા થતા જીવ પરમ સમાધાનરૂપનિર્વાણપદમાં બિરાજે છે, તે દશાને મોક્ષ કહેવાય છે મોક્ષદશા પ્રગટ કરનાર જીવોએ સર્વ કાર્ય મિટ્ટ કર્યું હોવાથી ‘સિદ્ધ ભગવાન’ કહેવાય છે

૩ દેવળીભગવાનને (તેરમા તથા ચૌદમા શુણ્યસ્થાને) સવર-નિર્જરા થતા હોવાથી તેમનો ઉદ્દેશ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યો છે પણ ત્યાં દેવળીજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવ્યું નથી દેવળીજ્ઞાન તે ભાવમોક્ષ છે અને તે ભાવમોક્ષના બે પ્રકારે દ્રવ્યમોક્ષ (સિદ્ધદશા) થાય છે. (જુઓ પ્રવચનસાર અ ૧ ગા ૮૪ જયસેનાચાર્યની ટીકા) તેથી આ અધ્યાયમાં પ્રથમ ભાવમોક્ષરૂપ દેવળીજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવીને પછી દ્રવ્યમોક્ષનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે

કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું -કારણ

માહક્ષયાજ્ઞાનદર્શનાપરણાન્તરાયક્ષયાશ્ર કેવલમ્ ॥૧॥

અર્થ—[માહક્ષયાત્] મોહનો ક્ષય થવાથી (અત્યંત દૂર પય ત શીલુક્રયાય નામનું ગુણસ્થાન પામ્યા બાદ) [જ્ઞાનદર્શનાવરણ જાતરાય ક્ષયાત્] જ] જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અતરાય-એ ત્રણે ક્રમોને એકી માથે ક્ષય થવાથી (કેવલમ્) કેવળજ્ઞાન-ઉત્પત્તિ થાય છે

ટીકા

૧. જીવદ્રવ્ય એક પૂર્ણ અખંડ હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામય્ય સંપૂર્ણ છે, સંપૂર્ણ વીતરાગ થતા સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞતા પ્રગટે છે ત્યાં જીવ સંપૂર્ણ વીતરાગ થાય ત્યાં જ કમ આધેનો નિમિત્તનિગિતિકસંબધ એવો હોય છે કે મોહકમ જીવના પ્રદેશે સયોગરૂપે રહે જ નહિ, એને મોહકમનો ક્ષય થયો કહેવાય છે જીવની સંપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટ થયા પછી અત્પ્રકાશમા તુરત જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટે છે તેને કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે, કારણ કે તે જ્ઞાન શુદ્ધ, નિર્લેખ, અખંડ, રાગ વગરનું છે તે દશામા જીવને 'કેવળી ભગવાન' કહેવાય છે ભગવાન સમન્ત પાપથીને ભણે છે તેથી શાંતિએ કેવળી કહેવાતા નથી, પરંતુ 'કેવળ' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જીવના અનુભવતા હોવાથી તેઓ 'કેવળી' કહેવાય છે ભગવાન ગુણપદ પરિણમતા સમસ્ત ચૈતન્યવિશેષોવાળા કેવળજ્ઞાનવટે અનાદિનિધન નિષ્કારણ અસાધારણ ન્વસવેદ્યમાન ચૈતન્યતામાન્ય જેનો મહિમા છે તથા ચેતક સ્વભાવવટે એકપણ હોવાથી જે કેવળ (-એકલો, નિર્લેખ, શુદ્ધ, અખંડ) છે એવા આત્માને આત્માથી આત્માના અનુભવવાને લીધે કેવળી છે

(ગુણો, શ્રી પ્રવચનસાગર અંવાય ૧ ગાથા ૩-)

૨

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે--

કેવળ નિજ સ્વભાવનું અખંડ વર્તે જ્ઞાન,
કૃત્રીયે કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણે ૧૧૩

ભગવાન પરને બાણે છે-એ વ્યવહાર કથન છે. વ્યવહારે કેવળ-જ્ઞાન લોકલોકને યુગપત્ બાણે છે એમ કહેવાય છે, કેમકે ભગવાન સંપૂર્ણ જ્ઞાનપણે પરિણમતા હોવાથી કોઈ પણ દ્રવ્ય, શુષ્ક કે પથ્થર તેમના જ્ઞાન બહાર નથી નિશ્ચયથી તેા કેવળજ્ઞાન પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને જ અખડપણે બાણે છે

૩ કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થયું છે, સ્વતંત્ર છે તથા અક્રમ છે તે જ્ઞાન પ્રગટ થાય ત્યારે જ્ઞાનાવરણકર્મનો કાયમને માટે ક્ષય થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનને ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે જ સમયે કેવળદર્શન અને સંપૂર્ણ વીર્ય પણ પ્રગટે છે અને દર્શનાવરણ તથા અતરાયકર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય છે

૪ કેવળજ્ઞાન થતા ભાવમોક્ષ થયો કહેવાય છે (આ અરિહંતકથા છે) અને આયુધ્યની સ્થિતિ પુરી થતા આર અઘાતિ કર્મનો અભાવ થઈને દ્રવ્યમોક્ષ થાય છે, તે સિદ્ધકથા છે કેવળજ્ઞાનપૂર્વક જ મોક્ષ થાય છે માટે મોક્ષનું વર્ણન કરતા તેમા પહેલા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું સૂત્ર જણાવ્યું છે

૫ પ્રશ્ન—જીવને તેરમા-શુષ્કસ્થાને અનંત વીર્ય પ્રગટ્યું હોવા છતાં યોગ વગેરે શુષ્કનો વિકાર રહે છે અને સસારીપણું રહે છે તેનું કારણ અઘાતિકર્મનો ઉદય છે-એ માન્યતા ખરી છે ?

ઉત્તર—એ માન્યતા ખરી નથી તેરમા શુષ્કસ્થાને સસારીપણું રહેવાનું ખરું કારણ એ છે કે ત્યાં જીવના યોગ શુષ્કનો વિકાર છે તેમજ જીવના પ્રદેશોની વર્તમાન લાયકાત તે ક્ષેત્રે (-શરીર સાથે) રહેવાની છે, તથા જીવના અવ્યાખાધ, નિનોમી, નિર્ગોત્રી અને અનાયુધ્યી ધર્મો હજી પૂર્ણ પ્રગટ થયા નથી આ પ્રમાણે જીવ પોતાના જ કારણે સસારમા રહે છે જડ અઘાતિ કર્મના ઉદયના કારણે કે કોઈ પરના કારણે જીવ સસારમા ખરેખર રહે છે એ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે 'તેરમા શુષ્કસ્થાને આર અઘાતિ કર્મોનો ઉદય છે તેથી જીવ સિદ્ધપણું પામતો નથી' એ તો માત્ર

વ્યવહારકથન છે, ત્યાંજે જીવને પોતાના વિકારીભાવને કારણે સાર હોય ત્યારે તેમજ અને ચોદમા ગુણસ્થાને- જડકર્મની સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકમળધ દેવો હોય છે તે બતાવવા માટે કર્મ-ગામ્ભીર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબનું વ્યવહારકથન કર્યું હોય છે ખરખર કર્મના ઉત્થ-સત્તા વગેરેને કારણે કોઈ જીવ સારમાં રહે છે એમ માનવું તે, જીવ અને જડકર્મોને એકબેક માનવારૂપ મિથ્યા મા યના છે શાસ્ત્રોના અર્થ કરવામાં અજ્ઞાનીઓની ભૂજભૂત, શૂદ્ધ એ છે કે વ્યવહારનયના કથનોને તે નિશ્ચયનયના કથનો, માનીને વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની લે છે તે જૂલ ટાળવા માટે આ શાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના ૯ઠ્ઠા સૂત્રમાં પ્રમાણ તથા નયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવાની આચાર્યભગવાને આજ્ઞા કરી છે (પ્રમાણતયૈરવિગમ) જેઓ વ્યવહારના કથનોને જ નિશ્ચયના કથનો માનીને શાસ્ત્રોના તેવા અર્થો કરે છે તેમણે તે અજ્ઞાન ટાળવા માટે શ્રીકૃષ્ણદ્વાચાર્ય-દેવે સમયસારજીમાં ક્ર. ૩૨૪ થી ૩૨૬ ગાથા કહી છે માટે ત્રિશાસુઓએ શાસ્ત્રોના કથનો કયા નયથી છે અને તેનો પરમાર્થ (-ભૂતાર્થ, સાચો) અર્થ શું યાય છે તે ખરાખર સમજીને શાસ્ત્ર કારના કથનના મર્મને જાણી લેવો જોઈએ, પરંતુ ભાષાના શબ્દોને વગરનું ન જોઈએ.

૬ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા જ મોક્ષ કેમ થતો નથી ?

(૧) પ્રશ્ના-કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે મોક્ષના કારણભૂત રતનનયની પૂર્ણતા થઈ જાય છે તો પછી તે જ સમયે મોક્ષ થવો.

* તે ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

ધ્યાદાગ્નૌ અતત્તનિહિ પદ્મ ને 'માતુ' કહે,
'પદ્માધ્યાત્ર ન માતુ' નાની જણના નિશ્ચય વડે ૩૨૪
જયમ પુરત મોક્ષ કહે અમારુ મામ, પુત્ર ન દેશ છે,
પણ તે નથી તેના, અર' જીવ મોક્ષથી 'માતુ' કહે ૩૨૫
એવી જ રીત ને તાની પણ મુજ જણનો પરવળે,
નિરુદ્ધ મેં પા વ્યને તે જરૂર મિથ્યાત્વી બને ૩૨૬

જોઈએ, આ રીતે, જે સયોગી તથા અયોગી કેવળીના જે શુભસ્થાનો કદા છે તે રહેવાનો કોઈ સમય જ રહેતો નથી ?

ઉત્તર—કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે જો કે યથાજ્યાત ચારિત્ર યદ ગયુ છે તોપણ હજી પરમયથાજ્યાતચારિત્ર યદુ નથી બાંધ અને યોગ અનાદિથી અનુસંગી હોવા છતા પ્રથમ કપાયનો નાશ થાય છે, તેથી કેવળી ભગવાનને વીતરાગતારૂપ યથાજ્યાતચારિત્ર પ્રગટ્યુ હોવા છતાં પણ યોગના વ્યાપારનો નાશ થયો નથી યોગનો વેપાર તે ચારિત્રને દુષણ ઉત્પન્ન કરનારો છે તે યોગના વિકારની ક્રમેક્રમે ભાવનિર્જરા થાય છે તે યોગના વ્યાપારની સંપૂર્ણ ભાવનિર્જરા થઈ જતા સુધી તેમજ શુભસ્થાન રહે છે યોગનો વ્યાપાર બંધ પડ્યા પછી પણ કેટલાક વખત સુધી અવ્યાબાધ, નિર્નામ (નામરહિતપણું), નિર્ઓયુષ (આયુષ્યરહિતપણું) અને નિર્ગોત્ર—જો ધર્મો પ્રગટ થતા નથી, તેથી ચારિત્રમા દુષણ રહે છે એવમા શુભસ્થાનતા છેલ્લા સમયનો વ્યય થતા તે હોવાનો અભાવ થઈ જાય છે અને તે જ સમયે પરમયથાજ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થતા અયોગી જિન મોક્ષરૂપ અવસ્થા ધારણ કરે છે, જો રીતે, મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટ્યા પહેલા સયોગીકેવળી અને અયોગીકેવળી એવા જે શુભસ્થાનો દરેક કેવળીભગવાનને હોય છે

(૨) પ્રશ્ન—જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે જ વખતે મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટ થઈ જાય એમ માનીએ તો શુ હોય આવે ?

ઉત્તર: તેમ થતા નીચેના હોયો આવે—

૧-જીવમા યોગશુભનો વિકાર હોવા છતા, તેમજ બીજા (અવ્યાબાધઆદિ) શુભોમા વિકાર હોવા છતા, અને પરમયથાજ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થયા સિવાય જીવની સિદ્ધિ પ્રગટ થઈ જાય કે જે અશક્ય છે.

૨-જો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે જ સમયે સિદ્ધિ પ્રગટ થઈ જાય તો ધર્મવીર જ રહે નહિ, જો અરિહંતહયા જ ન રહે

તો કોઈ સર્વવૃક્ષપદેશક—આપ્તપુરુષ થાય જ નહિ તેનું પરિણામ
 એ આવે કે જ્યાં જ્યાં પોતાના પુરુષાર્થથી ધર્મ પામવા લાયક
 પચાય પ્રગટ કરવા તૈયાર હોય છતાં તેને નિમિત્તરૂપ સત્યધર્મના
 ઉપદેશનો (—દિવ્યધ્વનિનો) સંયોગ ન થાય એટલે કે ઉપાદાન
 નિમિત્તનો મેળ તૂટે જાય આ પ્રમાણે જાણી શકે જ નહિ, કેમકે
 એવો નિયમ છે કે જે સમયે જે જીવ પોતાના ઉપાદાનની ભગૃતિથી
 ધર્મ પામવાની યોગ્યતા મેળવે તે સમયે તે જીવને એટલા પુણ્યનો
 તો સંયોગ હોય જ કે જેથી તેને ઉપદેશાદિક યોગ્ય નિમિત્તો
 (—સામગ્રી) સ્વયં આવી મળે જ ઉપાદાનની પચાયનો અને
 નિમિત્તની પચાયનો આવે જ સહજ સ્વાભાવિક નિમિત્તનૈમિત્તિક,
 સબધ છે જો આમ ન થતું હોય તો જગતમાં કોઈ જીવ ધર્મ
 પામી શકે જ નહિ અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં દ્રવ્યદષ્ટિએ પૂર્ણ હોવા છતાં
 પોતાની શુદ્ધપચીય પ્રગટ કરી શકે જ નહિ, તેમ થતાં જ્યાં
 હું ખ કહી દેખે નહિ અને મુખસ્વરૂપે તેઓ કહી ચર્ચ શકે નહિ

૩—જગતમાં જો કોઈ જીવ ધર્મ ન પામી શકે તો તીર્થ કર,
 સિદ્ધ, અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, શ્રાવક, સમ્યગ્દષ્ટિ અને
 સમ્યગ્દષ્ટિની ભૂમિકામાં રહેતા ઉપદેશક એ વગેરે પદો પણ જગ
 તમાં રહે નહિ, જીવની સાધક અને સિદ્ધ દશા પણ રહે નહિ,
 સમ્યગ્દષ્ટિની ભૂમિકા જ પ્રગટ થાય નહિ, તેમ જ તે ભૂમિકામાં
 થતો ધર્મપ્રભાવનાદિનો રાગ—પુણ્યાતુળધી પુણ્ય, સમ્યગ્દષ્ટિને
 લાયક દેવગતિ-દેવશ્વેતો એ વગેરે વ્યવસ્થાનો પણ નાશ થાય

(૩) આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જીવના ઉપાદાનની દરેક
 સમયની પચાયની જે પ્રકારની યોગ્યતા હોય તે મુજબ તે જીવને
 તે સમયે યોગ્ય નિમિત્તનો સંયોગ સ્વયં મળે છે—એવો, નિમિત્ત-
 નૈમિત્તિકસબધ તેરમાં ગુણસ્થાનની હેયાતિ સિદ્ધ કરે, છે, એક
 બીજાના કતોરૂપે કોઈ જ નહિ, તેમ જ ઉપાદાનની પચાયમાં જે
 સમયે લાયકના હોય તે સમયે તેને નિમિત્તની રાહ જોવી પડે એમ
 પણ નથી, જાનેનો સહજપણે એવો જ મેળ હોય જ છે—તે જ

નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ છે, 'છતા' જાને' દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે નિમિત્ત પરદ્રવ્ય છે તેને 'જીવ મેળવી શકે નહિ તેમ જ તે નિમિત્ત જીવમાં કાઈ કરી શકે નહિ કેમકે કોઈ દ્રવ્ય પરદ્રવ્યની પર્ચાયનુ ક્તોકતો નથી' ॥૧॥

મોક્ષતુ કારણ અને લક્ષણ

યંયદેત્વભાવનિર્જરાભ્યાં કૃત્સ્તકર્મવિપ્રમોક્ષો મોક્ષઃ ॥૨॥

અર્થ- [યંયદેતુ અભાવ] જાનેના કારણે (-મિથ્યા વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ)નો અભાવ તથા [નિર્જરાભ્યાં કૃત્સ્તકર્મ-વિપ્રમોક્ષો] નિર્જરાવડે સમસ્ત કર્મોનો અભાવ તથા [મોક્ષઃ] તે મોક્ષ છે.

ટીકા

૧ 'કર્મ' ત્રણ પ્રકારના છે- (૧) ભાવકર્મ (૨) દ્રવ્યકર્મ અને (૩) નોકર્મ ભાવકર્મ તે જીવનો વિકાર છે અને દ્રવ્યકર્મ તથા નોકર્મ તે જડ છે ભાવકર્મનો અભાવ થતા દ્રવ્યકર્મનો અભાવ થાય છે અને દ્રવ્યકર્મનો અભાવ થતા નોકર્મ (-શરીર)નો અભાવ થાય છે અસ્તિથી કહીએ તો જીવની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા તે મોક્ષ છે અને નાસ્તિથી કહીએ તો જીવની સંપૂર્ણ વિકારથી મુક્ત હયા તે મોક્ષ છે. આ દશામા જીવ કર્મ તથા શરીર રહિત હોય છે અને તેનો આકાર છેલ્લા શરીરથી સહેજ ન્યૂન હોય છે.

૨ મોક્ષ ચતુર્થી સાધ્ય છે

(૧) પ્રશ્ના-મોક્ષ ચતુર્થી સાધ્ય છે કે અચતુર્થી સાધ્ય છે ?

ઉત્તર-મોક્ષ ચતુર્થી સાધ્ય છે જીવ પોતાના ચતુર્થી (-પુરુષાર્થથી) પ્રથમ મિથ્યાત્વ ટાળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી વિશેષ પુરુષાર્થથી ક્રમેક્રમે વિકાર ટાળીને મુક્ત થાય છે પુરુષાર્થના વિકલ્પથી મોક્ષ સાધ્ય નથી

(૨) મોક્ષત્ર પ્રથમ કારણ સમ્યગ્દર્શન છે અને તે પુરુષાર્થથી જ પ્રગટે છે શ્રીસમયસાર કવચ ૩૪ મા અમૃતચંદ્રસૂરિ કહે છે કે-

હે ભવ્ય ! તને નકામો કોલાહલ કરવાથી શુ લાભ છે ? જે કોલાહલથી તું વિરકત થા અને એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને પોતે નિશ્ચય થઈ દેખ, એવો છ મહિના અવ્યાસ કર અને જો (તપાસ) કે એમ કરવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી કે થાય છે ? અર્થાત્ એવો પ્રયત્ન કરવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે.

વળી કવચ ૨૩ મા પણ કહે ૩ કે—

હે ભાઈ ! તું કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટ અથવા મરીને પણ (જોટલે કે ધણા પ્રયત્ન વડે) તરવોનો ઠોતુહલી થઈ આ શરીરાદિ મૂર્તદ્રવ્યોનો એક મુદ્દન (જે ઘડી) પાટોરી થઈ આત્માનો અનુભવ કર કે જેથી પોતાના આત્માને વિલાસરૂપ, સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદો દેખી આ શરીરાદિ મૂર્તિક પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે એકપણાના મોહને તું તુરત જ છોડશે

ભાવાર્થ—જે આ આત્મા જે ઘડી પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે (તેમા લીન થાય), પરિવહ આખે પણ કંઈ નહિ, તો ધાતીકર્મનો નાશ કરી, દેવગણાન ઉત્પન્ન કરી, મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય આત્માનુભવનું એવું માહાત્મ્ય ૩

આમા આત્માનુભવ માટેનો પુરુષાર્થ ઠરવાનું જણાવ્યું છે

(૩) સમ્યક્ પુરુષાર્થવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમ્યક્ પુરુષાર્થ કારણ છે અને મોક્ષ કાર્ય—છે કારણ વિના કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી પુરુષાર્થથી મોક્ષ થાય છે એમ સૂત્રકારે પોતે, આ અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમા ‘પૂર્વ પ્રયોગાત્’ શબ્દ વાપરીને જણાવ્યું છે

(૪) સમાધિશતકમા શ્રીપૂજ્યપાંચાચાર્ય જણાવે છે કે—

જયત્નસાધ્ય નિર્વાણ ચિત્તસ્વ મૂતજ યદિ ।

અન્યથા યોગતરમાજ દુર્વ યોગિના ક્વચિત્ ॥૧૦॥

અર્થ—જો પૃથ્વીઆદિ ભૂતથી જીવતત્ત્વની ઉત્પત્તિ હોય તો નિર્વાણ અર્થત્વસાધ્ય છે, પણ જો તેમ ન હોય તો યોગથી એટલે કે સ્વરૂપસંવેદનનો અભ્યાસ કરવાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય, તે કારણે નિર્વાણ માટે પુરુષાર્થ કરનારા યોગીઓને ગમે તેવા ઉપસર્ગ ઉપસ્થિત થવા છતાં હું ખ તથા નથી

(૫) શ્રી આદ્યપ્રાભૂતમા દર્શનપ્રાભૂત ગા ૬, સૂત્રપ્રાભૂત ગા ૧૬ અને ભાવપ્રાભૂત ગા ૮૭થી૬૦ માં સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે કે ધર્મ-સવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ આત્માના વીર્ય-બળ-પ્રયત્ન વડે જ થાય છે, તે શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા પા ૧૫-૧૬ તથા ૨૪૨ માં પણ તેમ જ કહ્યું છે

(૬) પ્રશ્ન—આમા અનેકાતસ્વરૂપ કયા આવ્યું ?

ઉત્તર—આત્માના સત્ય પુરુષાર્થથી જ ધર્મ-મોક્ષ થાય છે, અને બીજા કોઈ પ્રકારે થતો નથી, તે જ સમ્યક્ અનેકાત થયો

(૭) પ્રશ્ન—આખમીમાસાના ૮ મા પ્રકરણની ૮૮ મી આયામા કહ્યું છે કે પુરુષાર્થ અને દેવ બંનેની જરૂરીયાત છે તેનો શું સુલાભો છે ?

ઉત્તર.—જ્યારે જીવ મોક્ષનો પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે પરમ પુણ્યનો ઉદય હોય છે એટલું બતાવવા માટે તે કથન છે. પુણ્યથી ધર્મ કે મોક્ષ નથી, પરંતુ નિમિત્તનેમિત્તિકસબધ એવો છે કે મોક્ષનો પુરુષાર્થ કરનારા જીવને તે વખતે ઉત્તમસહનન વગેરે બાહ્ય-સંયોગ હોય છે ખરેખર પુરુષાર્થ અને પુણ્ય એ બંનેથી મોક્ષ થાય છે—એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે તે કથન નથી પણ તે વખતે પુણ્યનો ઉદય હોતો નથી—એમ કહેનારની ભૂલ છે—એમ બતાવવા માટે તે ગાથાનું કથન છે

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષની સિદ્ધિ પુરુષાર્થ વડે જ થાય છે, તે સિવાય ચી શકતી નથી ॥૨॥

મોક્ષમા સર્વકર્મોનો અત્યંત અભાવ થાય છે તે ઉપરના સૂત્રમા જણાવ્યું છે, કર્મો સિવાય બીજા શેનો અભાવ થાય છે તે હવે જણાવે છે-

औपशमिकादि भव्यत्वानां च ॥३॥

અર્થ—[ચ] વળી [ઔપશમિકાદિ ભવ્યત્વાના] ઔપશમિકાદિ ભાવોનો તથા પારિણામિક ભાવોમાથી ભવ્યત્વભાવનો મુક્તિ જીવને અભાવ થાય છે

टीका

‘ઔપશમિકાદિ’ કહેતા ઉચ્ચ, ઉપશમ અને કાયોપશમ જે ત્રણ ભાવો સમજવા, કાયકભાવ તેમા ગણવો નહિ.

જે જીવોને સમ્યક્દર્શનાદિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા હોય તે ભવ્યજીવ કહેવાય છે અને જ્યારે જીવને સમ્યક્દર્શનાદિ શુદ્ધ પૂર્ણરૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે ત્યારે તે આત્મામા ‘ભવ્યત્વ’નો વ્યવહાર મળી જાય છે આ સંબંધમા વિશેષ જો લક્ષમા રાખવા યોગ્ય છે કે ‘ભવ્યત્વ’ જો કે પારિણામિકભાવ છે તોપણ, જેમ પર્યાયાર્થિકત્વે જીવનો સમ્યક્દર્શનાદિ શુદ્ધોને નિમિત્તપણે ઘાતક કેશંધાતિ તથા સર્વંધાતિ નામના મોહાદિક કર્મસામાન્ય છે તેમ, જીવના ભવ્યત્વ-શુદ્ધને પણ કર્મસામાન્ય નિમિત્તપણે પ્રચ્છાદક ‘કહી’ શકાય છે (જીજ્ઞા, હિંદી સમયસાર, શ્રી જયસેનાચાર્યની સંસ્કૃત ટીકા, પા-૪૨૩) સિદ્ધપણું પ્રગટ થતા ભવ્યત્વશુદ્ધની વિકારી પર્યાયનો નાશ થાય છે જો અપેક્ષા લક્ષમા રાખીને જા યન્વ ભાવનો નાશ થાય છે-જેમ અહીં કહ્યું છે અધ્યાય-૨ સૂત્ર-૭ પાત્રુ-૨૪૦ માં ભવ્યત્વભાવની પર્યાયની અશુદ્ધતાનો નાશ થાય છે જેમ કહ્યું છે-માટે તે ટીકા પણ અહીં વાચની ॥૩॥

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥४॥

અર્થ—[કેવલસમ્યક્ત્વ જ્ઞાન દર્શન] કેવળસમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને [સિદ્ધત્વેભ્ય અન્યત્ર] સિદ્ધત્વ-જો ભાવો સિવાયના બીજા ભાવોના અભાવથી મોક્ષ થાય છે -

ટીકા

મુક્ત અવસ્થામાં કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો સાથે જે ગુણોનો સહ-
ભાવસંબંધ છે એવા 'અનંત વીર્ય', અનંત સુખ, અનંત દાન, અનંત
લાભ, અનંત લોગ, અનંત ઉપલોગ વગેરે ગુણો પણ હોય છે ॥૪॥

મુક્ત જીવોનું સ્થાન

તદનંતરમૂર્ધ્વ ગચ્છત્યાલોકાંતાત્ ॥૫॥

અર્થ—[તદનંતરમ્] પુરત જ [મૂર્ધ્વ ગચ્છતિ] બાલોક જતાત્
બિર્ધગમન કરીને આ લોકના છેડા મુખી જાય છે.

ટીકા

ચોથા સૂત્રમાં ઠહેલ સિદ્ધત્વગુણો જ્યારે પ્રગટે છે ત્યારે ત્રીજા
સૂત્રમાં ઠહેલાં ભાવો હોતા નથી, તેમ જ કેમીનો પણ અભાવ થાય
છે, તે જ સમયે જીવ બિર્ધગમન કરીને સીધો લોકને છેડે જાય છે
અને ત્યાં કાયમ સ્થિત રહે છે બિર્ધગમન થવાનું કારણ છઠ્ઠા-
સાતમા સૂત્રમાં જણાવ્યું છે અને લોકના છેડાથી આગળ નહિ
જવાનું કારણ આઠમા સૂત્રમાં જણાવ્યું છે ॥૫॥

મુક્તજીવના બિર્ધગમનનું કારણ

પૂર્વપ્રયોગાદસંગત્વાદ્રન્ધચ્છેદાત્તયાગતિપરિણામાच्च ॥૬॥

અર્થ—[પૂર્વપ્રયોગાત્] ૧-પૂર્વપ્રયોગથી, [અસંગત્વાત્] ૨-સંગ-
રહિત થવાથી, [અન્ધચ્છેદાત્] ૩-અધનો નાશ થવાથી [તયાગતિપરિ-
ણામાત્] ૪ અને ૪-તયાગતિપરિણામ અર્થાત્ બિર્ધગમનસ્વભાવ
હોવાથી—મુક્તજીવને બિર્ધગમન થાય છે

નોંધ—પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વે કરેલો પુરુષાર્થ, પ્રયત્ન, ઉદ્યમ,
આ સંજ્ઞાઓ આ અધ્યાયના બીજા સૂત્રની ટીકા તથા સાતમા
સૂત્રના પહેલાં છંદાત્ ઉપરની ટીકા વાચીને સમજવી. ॥૬॥

ઉપગ્ના મુત્રમા કહેલા ચારે કારણોના દૃષ્ટાંત
 આવિદ્ધકુલાલચક્રવદ્યપગતલેપાલાલુવદેરણ્ડવીજ-
 વદગ્નિશિલાવચ્ચ ॥૭॥

અર્થ—મુક્તલુપ [આવિદ્ધ કુલાલચક્રવત્] ૧-કુસારદ્વારા
 પૂમાવેલા ચાકની માફક પૂર્વપ્રયોગથી, [ન્યપગત લેપ આલાલુવત્]
 ૨-લેપ દ્વર થયેલા તૂળડાની માફક અસંગપણથી, [દેરણ્ડવીજવત્]
 ૩-એરડના ખીજની માફક બધનરહિત થવાથી [ચ] અને [અગ્નિ
 શિલાવત્] ૪-અગ્નિશિખાની માફક ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગ-
 મન કરે છે

ટીકા

૧-પૂર્વપ્રયોગનું દૃષ્ટાંત—જેમ કુસાર ચાકને, ફેરવીને હાથ
 લઈ લે છતાં તે ચાક પૂર્વના વેગથી ફરે છે, તેમ લુપ પછી સસાર
 અવસ્થામા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે વારંવાર અભ્યાસ (ઉદ્યમ, પ્રયત્ન,
 પુરુષાર્થ) કરતો હોય તે અભ્યાસ છૂટી જાય છે તોપણ પહેલાના
 અભ્યાસના સંસ્કારથી મુક્તલુપને ઊર્ધ્વગમન થાય છે

૨-અસંગનું દૃષ્ટાંત—જેમ તૂળડાને જ્યાં સુધી લેપનો સંયોગ
 રહે છે ત્યાં સુધી તે પોતાના ઉપાદાનની લાયકાતના કારણે
 પાણીમા ડુબેડ રહે છે પણ જ્યારે લેપ (-માટી) ગળીને દૂર થાય
 છે ત્યારે તે પાણીની ઉપર સ્વયં પોતાની લાયકાતથી આવી જાય
 છે, તેમ લુપ જ્યાં સુધી સંગવાળો હોય ત્યાંસુધી પોતાની યોગ્ય-
 તાથી સસારસમુદ્રમા ડુબેલો રહે છે અને અસંગી થતા ઊર્ધ્વ-
 ગમન કરીને લોકના છેડે ચા-યો જાય છે

૩-બધરહિતનું દૃષ્ટાંત—જેમ એરડના આડનું મૂકું બી
 જ્યારે છટકે છે ત્યારે ઉપરનું પડ (-બધન) છૂટી જવાથી તેનું
 મિજ ઉપર જાય છે, તેમ જ્યાં લુપની પકવદશા (-મુક્તકથા)
 થતા કમબધનો ટેક થાય છે ત્યારે તે મુક્તલુપ ઊર્ધ્વગમન કરે છે

૪-ઉદ્ધર્વગમનસ્વભાવનુ દષ્ટાંત—જેમ અગ્નિની શિખાને સ્વભાવ ઉદ્ધર્વગમન કરવાનો છે અર્થાત્ હવાના અભાવમા જેમ અગ્નિ (—દીપકાદિ)ની શિખા ઉદ્ધર્વ બાય છે તેમ જીવનો સ્વભાવ ઉદ્ધર્વગમન છે, તેથી મુક્ત દશા થતા જીવ પણ ઉદ્ધર્વગમન કરે છે ॥૭॥

લોકાગ્રથી આગળ નહિ જવાનું કારણ

ધર્મોસ્તિકાયાભાવાત્ ॥૮॥

અર્થ—[ધર્મોસ્તિકાય અભાવાત્] આગળ (—અલોકમા) ધર્મોસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી મુક્ત જીવ લોકના અત મુખી જ બાય છે

ટીકા

૧ આ સૂત્રનું કથન નિમિત્તની મુખ્યતાથી છે ગતિ કરતા દ્રવ્યોને નિમિત્તરૂપ ધર્મોસ્તિકાય દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્ય લોકાકાશ જેવડું છે, તે જેમ સૂચવે છે કે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ જ સ્વભાવથી જોટલી છે કે તે લોકના છેડા મુખી જ ગમન કરે જો જેમ ન હોય તો જોક્લા આકાશમા 'લોકાકાશ' અને 'અલોકાકાશ' એવા બે લોક પડે જ નહિ છ દ્રવ્યનો બનેલો લોક છે અને અલોકાકાશમા જોક્લુ આકાશ જ છે જીવ અને પુદ્ગલ જો બે જ દ્રવ્યોમા ગમનશક્તિ છે, તેમની ગતિશક્તિ જ સહજપણે જોવી છે કે તે લોકમા જ રહે ગતિનું નિમિત્ત જે ધર્મોસ્તિકાય તેનો અલોકાકાશમા અભાવ છે તે જેમ સૂચવે છે કે ગતિ કરનારા દ્રવ્યોની ઉપાદાન શક્તિ જ લોકના છેડા મુખી ગમન કરવાની છે જોટલે ખરેખર તો જીવની પોતાની ચેતન્યતા જ અલોકમા જવાની નથી તેથી જ તે અલોકમા જતો નથી, ધર્મોસ્તિકાયનો અભાવ તે તો તેમા નિમિત્તમાત્ર છે

૨ બૃહદ્રવ્યસ ગ્રહમા સિદ્ધના અશુરુદ્ધિગુણનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે—જો સિદ્ધસ્વરૂપ સર્વથા શુરુ (—ભારે) હોય તો લોકાદાના ગોળાની જેમ તેનું સદા અધ પતન થયા કરે અર્થાત્ તે નીચે જ પડ્યા કરે, અને જો તે સર્વથા લઘુ (હલકું) હોય તો જેમ પવનના

અપાટાથી આકેલીયા વૃક્ષનું રૂ જિઠયા કરે છે તેમ તે સિદ્ધસ્વરૂપ
પણ નિરતર બ્રમણ જ થયા કરે, પરંતુ સિદ્ધસ્વરૂપ એવું નથી,
તેથી તેમા અશુભવધુગુણ કહેવામા આવ્યો છે (જુલ્લત્ત્વમ્મશ્ક
પા ૩૮) આ અશુભવધુગુણના કારણે મિદ્ધ છત્ર સદા લોકોએ
સ્થિર રહે છે, ત્યાંથી આગળ જતા નથી અને નીચે આવતાં નથી ॥૮॥

મુકાજીવોમાં વ્યવહારનયે ભેદ

ક્ષેત્રકાલગતિલિંગતીર્થચારિત્રપ્રત્યેકબુદ્ધવોધિત-
જ્ઞાનાવગાહનાન્તરસંખ્યાલ્પવહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ॥૯॥

અર્થ—[ક્ષેત્ર કાલ ગતિ લિંગ તીર્થ ચારિત્ર] ક્ષેત્ર, કાળ,
ગતિ, લિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, [પ્રત્યેકબુદ્ધવોધિત જ્ઞાન અવગાહના
અંતર સંખ્યા અલ્પવહુત્વત] પ્રત્યેકબુદ્ધવોધિત, જ્ઞાન, અવગાહના,
અંતર, સંખ્યા અને અલ્પવહુત્વ—આ બાર અનુયોગોથી [સાધ્યા]
મુક્ત જીવો (-સિદ્ધો)મા પણ ભેદ સાધી શકાય છે

ટીકા

- ૧ ક્ષેત્ર—જીવસૂત્રનય અપેક્ષાએ (-વર્તમાન અપેક્ષાએ) આત્મ
પ્રદેશોમા સિદ્ધ થાય છે, આકાશપ્રદેશોમા સિદ્ધ થાય છે,
સિદ્ધક્ષેત્રમા સિદ્ધ થાય છે જ્ઞાનેજમનયની અપેક્ષાએ પદર
કર્મજ્ઞિમા જન્મેલા પુરુષો જ સિદ્ધ થાય છે પદર કર્મ-
જ્ઞિમા જન્મેલા પુરુષનું કોઈ દેવાદિ અન્યક્ષેત્રમા સંકરણ
કરે તો ત્યાંથી દીપપ્રમાણુ સમસ્ત મનુષ્યને રથી સિદ્ધ થાય છે
- ૨ કાળ—જીવસૂત્રનય અપેક્ષાએ એક સમયમા સિદ્ધ થાય છે
જ્ઞાનેજમનયે ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી જોને
શાગમા સિદ્ધ થાય છે, તેમા અવસર્પિણીજીવનો ત્રીજો
આરાના અત ભાગમા થોડા આગમ
ચુઆતમાં (-જોડા આરાના)

સિદ્ધ થાય છે ઉત્સર્પિણી કાળના 'દુષ્પમદુષ્પમ' કાળમાં ચોવીશ તીર્થ કરે ચાય છે અને તે કાળમાં જીવે મિદ્ધ થાય છે (ત્રિદોષપ્રજ્ઞાપ્તિ પા-૩૫૦) વિદેહક્ષેત્રમાં અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણી જોવા કાળના ભેદ નથી પરંતુ મનુષ્યકાળમાં જન્મેલા જીવે સમ્યક્દર્શનાદિ ધર્મ પામે પણ તે જીવે મોક્ષ પામે નહિ વિદેહક્ષેત્રમાં જન્મેલા જીવે અઘીદ્રીપના કોઈ પણ ભાગમાં સર્વજાણે મોક્ષ પામે છે

૩. ગતિ-ઋણુસૂત્રનયે સિદ્ધગતિ વિષે જ મોક્ષ પામે છે, ભૂતનૈગમનયે મનુષ્યગતિમાં જ મોક્ષ પામે છે

૪ લિંગ-ઋણુસૂત્રનયે લિંગ (-વેદ) રહિત જ મોક્ષ પામે છે, ભૂતનૈગમનયે ત્રણે પ્રકારના ભાવવેદમાં ક્ષપકંથેણી ચઢીને મોક્ષ પામે છે, અને દ્રવ્યવેદમાં તે પુરુષલિંગ અને યથાભતકૃપ લિંગે જ મોક્ષ પામે છે

૫. તીર્થ—કોઈ જીવે તીર્થ કર ચઢીને મોક્ષ પામે અને કોઈ જીવે સામાન્ય કેવળી ચઢીને મોક્ષ પામે છે સામાન્ય કેવળીમાં પણ કોઈ તે તીર્થ કર વિધમાન હોય ત્યારે મોક્ષ પામે અને કોઈ તીર્થ કરેલી પછી તેમના તીર્થમાં મોક્ષ પામે છે

૬. ચારિત્ર—ઋણુસૂત્રનયે ચારિત્રના ભેદનો અભાવ કરીને મોક્ષ પામે, ભૂતનૈગમનયે-નજીકની અપેક્ષાએ યથાખ્યાતચારિત્રથી જ મોક્ષ પામે, દૂરની અપેક્ષાએ સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, સૂક્ષ્મસાપરાય તથા યથાખ્યાતથી અને કોઈને પરિહાર-વિશુદ્ધ હોય તે તેનાથી-એ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રથી મોક્ષ પામે છે

૭. પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત—પ્રત્યેક બુદ્ધ જીવે વર્તમાનમાં નિમિત્તની વગર પોતાની શક્તિથી બોધ પામે, પણ ભૂતકાળમાં

સમ્યક્દર્શન થયું ત્યારે કે ત્યાર પહેલાં સમ્યક્જ્ઞાનીના ઉદ્દેશનું નિમિત્ત હોય, અને બોધિત જીવો વર્તમાનમાં સમ્યક્જ્ઞાનીના ઉપદેશના નિમિત્તથી ધર્મ પામે આ બંને પ્રકારના જીવો મોક્ષ પામે છે

૮ જ્ઞાન—અમુસૂત્રનયે કેવળજ્ઞાનથી જે સિદ્ધ થાય છે, ભૂતનૈઃ નયે કોઈ મતિ, શ્રુત એ બે જ્ઞાનથી, કોઈ મતિ, અવધિ એ ત્રણથી અથવા તો મતિ, શ્રુત, મન પર્યાય ત્રણથી અને કોઈ મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન પર્યાય એ જ્ઞાનથી (—કેવળજ્ઞાનપૂર્વક) સિદ્ધ થાય છે

૯ અવગાહના—કોઈને ઉત્કૃષ્ટ-પાથસો પચીસ ધનુષની, જયન્ત્ય-સાડાત્રણ હાથમાં કંઈકે જોાછી અને કોઈને મધ્યમ અવગાહના હોય છે મધ્યમ અવગાહનાના ઘણા ભેદ

૧૦ અતર—એક સિદ્ધ પછી બીજા સિદ્ધ થવાનું જયન્ત્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ અતર છ માસનું છે

૧૧ મધ્યા-જયન્ત્યપણે એક સમયમાં એક જીવ સિદ્ધ થાય ઉત્કૃષ્ટપણે એક સમયમાં એકસો આઠ જીવો સિદ્ધ થાય

૧૨ અદ્યપબહુત્વ-સખ્યામાં હીન-અધિકતા ઉપરના અગ્ર પ્રકારમાં અપબહુત્વ લાગુ પડે છે તે નીચે મુજબ—

(૧) ક્ષેત્ર-સહરણુ સિદ્ધો કરતા જન્મસિદ્ધ સખ્યાત શુણ્ણ સમુદ્રવગેરે જળમેત્રોથી થોડા સિદ્ધ થાય છે મહોનિદેહાદિ ક્ષેત્રોથી અધિક સિદ્ધ થાય છે

(૨) કાળ-ઉત્સર્પિત્વીકાળમાં થયેલા સિદ્ધો કરતા અવસાનકાળમાં થયેલા સિદ્ધોની સખ્યા અધિક છે, અને બંને કાળ વિના સિદ્ધ થયેલા જીવોની સખ્યા તે સખ્યાત સુતી છે, કેમકે વિદેહક્ષેત્રોમાં અવસાન કે ઉત્સર્પિણી એવા ભેદ નથી

(૩) ગતિ—અથા જીવો મનુષ્ય ગતિથી જ સિદ્ધ થાય છે માટે તે અપેક્ષાએ ગતિમા અલ્પગંઢુત્વ નથી, પરંતુ એક ગતિના અતર, અપેક્ષાએ (અર્થાત્ મનુષ્યભવ પહેલાની ગતિ અપેક્ષાએ) તિથિ અગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થયા તેવા જીવ થોડા છે, તેના કરતા સંખ્યાતશુણ્ણા જીવો મનુષ્યગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા જીવો નરકગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય છે, અને તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા જીવો દેવગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય છે

(૪) સ્થિતિ—ભાવનપુ સકલેશવાળા પુરુષો ક્ષપકશ્રેણી માડીને સિદ્ધ થાય એવા જીવો થોડા છે, તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા ભાવત્રીવેશવાળા પુરુષો ક્ષપકશ્રેણી માડીને સિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા ભાવપુરુષવેશવાળા પુરુષો ક્ષપકશ્રેણી માડીને સિદ્ધ થાય છે

(૫) તીર્થ—નીર્થ કર થઈને સિદ્ધ થનારા જીવો થોડા છે અને તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા સામાન્ય દેવળી થઈને સિદ્ધ થાય છે

(૬) ચારિત્ર—પાથે ચારિત્રથી સિદ્ધ થનારા જીવો થોડા છે અને તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા જીવો પરિકારવિશુદ્ધ સિવાયના ચાર ચારિત્રથી સિદ્ધ થનારા છે

(૭) પ્રત્યેકબુદ્ધગોચિત—પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ થનારા જીવો અલ્પ છે અને તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા ગોચિતબુદ્ધ જીવો સિદ્ધ થાય છે

(૮) જ્ઞાન—મતિ, શ્રુત એ બે જ્ઞાનથી દેવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થનારા જીવો અલ્પ છે, તેનાથી સંખ્યાતશુણ્ણા શ્રુત જ્ઞાનથી દેવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થાય છે અને

તેનાથી સખ્યાતશુણ્ય ત્રણ જ્ઞાનથી દેવજ્ઞાન પ્રગટાવી
સિદ્ધ થાય છે

(૯) અવગાહના—જ્યન્ય અવગાહનાથી સિદ્ધ થનારા જીવો
અત્ય છે, તેનાથી સખ્યાતશુણ્ય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાથી
અને તેનાથી સખ્યાતશુણ્ય મધ્યમ અવગાહનાથી સિદ્ધ
થાય છે

(૧૦) અતર-છ માસના અતરવાળા સિદ્ધ સર્વથી યોગ્ય છે
અને તેનાથી સખ્યાતશુણ્ય એક સમયના અતરવાળા
સિદ્ધ થાય છે

(૧૧) સખ્યા-ઉત્કૃષ્ટપણે એક સમયમા એકસો આઠ જીવો સિદ્ધ
થાય છે, તેનાથી અનતશુણ્ય એક સમયમા ૧૦૭ થી
લઈને ૫૦ સુધી સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી અસખ્યાત
શુણ્ય જીવો એક સમયમા ૪૬ થી ૨૫ સુધી સિદ્ધ
થનારા છે, અને તેનાથી સખ્યાતશુણ્ય એક સમયમા
૨૪ થી માડીને ૧ સુધી સિદ્ધ થનારા જીવો છે,

જે મને બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષાએ સિદ્ધોમા લેઈની કલ્પના
કરવામા આવી છે, વાસ્તવમા અવગાહનાશુણ્ય સિવાયના બીજા આત્મિક
શુણ્યોની અપેક્ષાએ તેમનામા કાંઈ લેઈ નથી અહીં એમ ન સમજવું
કે 'એક સિદ્ધમા બીજા સિદ્ધ બળીભય છે-માટે લેઈ નથી' સિદ્ધ-
દશામા પણ કદેક જીવો જુદે જુદા જ રહે છે, કાંઈ જીવો એક
બીજામા બળી જતા નથી ॥૬॥

ઉપસંહાર

૧. જોક્ષતસ્વની માન્યતા સંબંધી મતી મૂલ્ય અને વિનિ
નિરાકરણ

કેટલાક જીવો એમ માને છે કે, જ્યારેના સુખ પ્રવર્તી જાય તેવામાં,
સુખ મોક્ષમા છે. પણ તે માન્યતા ગ્રામ્યા છે, કેમ કે જો જાણીએ તો
તે સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખની બાજુ કોઈ બાજુ છે. જો જ્યારેના
વિષયાદિ સામગ્રીજનિત ઇન્દ્રિય-સુખ વિનિ વિનિ જ્ઞાતિ થાય છે,
છે, પણ મોક્ષમાં વિષયાદિ સામગ્રી નથી રહેતી તમામ જાણીએ
સુખની જ્ઞાતિ તેને જાણી નથી, પણ તે મહત્ત્વપૂર્ણ જાણીએ જાણી
ઉત્તમ કહે છે તેથી તે જાણીએ પણ જાણીએ મહત્ત્વ જાણીએ, કેમ
કેઈ ગાયનના સ્વરને તો જાણીએ નથી પણ જાણીએ મહત્ત્વ જાણીએ
વધારે તેથી તે પણ જાણીએ છે, તેને જાણીએ મહત્ત્વ તે જાણીએ
સ્વરને જાણીએ તેને જાણીએ કહે છે, તેને જાણીએ મહત્ત્વ તે જાણીએ
જાણીએ જાણીએ કહે છે.

બનેના કારણમા ફેર છે જે જીવોને આ જાત જાસનો નથી તેને
મોક્ષતત્ત્વનું સાચું શ્રદ્ધાન નથી

૨ અનાદિ કર્મબંધ નષ્ટ થવાની સિદ્ધિ

શ્રી તત્ત્વાર્થશારના આઠમા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે—

આશ્રમાવાત્રમાત્રસ્ય કર્મબંધનસ તત્તે

અન્તામાવ પ્રસજ્યેત દૃષ્ટવાદન્ત નીજવત્ ॥૬॥

ભાવાર્થ—જે વસ્તુની ઉત્પત્તિનો આશ્રમમય ન હોય તે અનાદિ
કહેવાય છે, તેનો કહી જત થતો નથી જો અનાદિ પદાર્થનો જત
અર્થ જાય તો મત્તનો વિનાશ થાય છે જેમ માનવ પટે પરવ
સત્તનો નાશ થવો તે સિદ્ધાંતથી અને સુકિતથી વિરુદ્ધ છે

આ ન્યાયને કારણે, આ પ્રકરણમા જેવી શકા ઉપસ્થિત થઈ
શકે કે—અનાદિ કર્મબંધનની સતતિનો નાશ કેમ થઈ શકે? અર્થાત્
કર્મબંધનનો કેઈ આશ્રમમય નથી તેથી તે અનાદિ છે, અને જે
અનાદિ હોય તેનો જત પણ થવો ન જોઈએ, માટે જેમ કર્મબંધન
અનાદિથી આનું આવે છે તેમ અનતકાળ સુધી ચક્રા જીવની સાથે
રહેવું જોઈએ એટલે તેનું ફળ એ થશે કે કર્મબંધનથી જીવ કદી
મુક્ત થઈ શકશે નહિ

આ શકામા બે પ્રકાર રહેલા છે—(૧) આ જીવને કર્મબંધ કદી
હટવો ન જોઈએ અને (૨) કર્મત્વરૂપ જે પુદ્ગલો છે તેમા કર્મત્વ
સદા ચાલુ રહેવું જોઈએ કેમ કે કર્મત્વ એક જાતિ છે, તે સામાન્ય
હોવાથી કુવ છે તેથી તેની અમે તેટલી પર્યાયો બદલે તોપણ તે
સર્વે કર્મરૂપ જ રહેશે જે સ્વભાવનું જે હોય તે તે જ સ્વભાવનું
હમેશા રહે છે જીવ પોતાના ચેતન્યસ્વભાવને છોડતો નથી અને
પુદ્ગલો પોતાના રસ, રૂપાદિ સ્વભાવને છોડતા નથી, આ રીતે
બ્યારે બીજા દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતા નથી તો પછી
કર્મદ્રવ્ય પણ પોતાના કર્મત્વસ્વભાવને કેમ છોડે ?

ઉપરની શકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે—કર્મનો સળધ નો
 કે અનાદિથી છે પરંતુ તે અનાદિ સળધ તેને તે જ (identical)
 રજઠ્ઠોનો નથી, પણ એકેક કર્મનો સળધ કેટલીક મુદત સુધી જ
 રહે છે એકેક કર્મની ઉત્પત્તિનો પણ કોઈને કોઈ સમય હોય છે,
 અને તેના છૂટવાનો પણ નિયત સમય હોય છે એટલું ખરું છે કે,
 જીવને વિકારી અવસ્થામાં કોઈને કોઈ કર્મનો સંયોગ ચાલુ રહે છે
 સસારી જીવોને વિકારી અવસ્થા અનાદિથી થઈ રહી છે, તેથી
 કર્મનો સળધ કોઈ નિયતકાળથી થયો નથી તે કારણે તે અનાદિ
 છે આ તો સમુચ્ચય કર્મની અપેક્ષાએ વાત છે, પણ કોઈ એક
 કર્મ અનાદિકાળથી જીવની સાથે લાગેલું ચાલુ છે—એવો તેનો
 અર્થ નથી આ રીતે, એકેક કર્મના મળધની અવધિ—મર્યાદા છે
 તેમ જ જે રીતે ઉત્પત્તિનો વખત હોય તેમ તેના નાશનો
 પણ વખત હોય છે કેમ કે જેનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ
 થાય જ જ્યારે કર્મોનો વિયોગ થાય ત્યારે જો જીવ
 નવીન કર્મોનું બંધન ન થવા દે તો કર્મનો સળધ
 નિર્મૂળ નષ્ટ થઈ શકે છે આથી એ તાત્પર્ય સિદ્ધ થયું કે જુદી
 જુદી ચીજોનો સળધ અનાદિકાળથી હોય તોપણ તે નષ્ટ થઈ શકે
 છે તેનું ઉદાહરણ પણ મળે છે—ખીજ—વૃક્ષનો સળધ સતતિ
 પ્રવાહપણે અનાદિથી છે કોઈ પણ ખીજ પોતાથી પૂર્વના વૃક્ષ
 વગર પેદા થઈ શકતું નથી અને વૃક્ષ પોતાથી પૂર્વના ખીજ વગર
 હોતું નથી ખીજનું ઉપાદાનકારણ પૂર્વ વૃક્ષ કહી શકાય અને પૂર્વ
 ખીજ પણ કહી શકાય પ્રત્યેક ખીજના પૂર્વમાં કોઈને કોઈ ઉપાદાન
 હોય છે, એ રીતે ખીજ—વૃક્ષની અથવા તો ખીજ—ખીજની સતતિ
 અનાદિ થઈ જાય છે એ સતતિ અનાદિ હોવા છતાં પણ તે
 સતતિના અતિમ ખીજને જો પીસી નાખે અગર ખાળી નાખે તો
 તેનો સતતિપ્રવાહ નષ્ટ થઈ જાય છે એવી રીતે કર્મોની સતતિ
 અનાદિ હોવા છતાં પણ કર્મનાશના પ્રયોગોદ્ધાર પૂર્વોપાર્જિતકર્મોમાંથી
 અતિમ રહેલા કર્મોનો નાશ કરી દેવામાં આવે તો પછી તેની
 સતતિ નિશેષ—નષ્ટ થઈ જાય છે પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના નાશનો

અને નવા કમોની ઉત્પત્તિ ન થવા દેવાનો ઉપાય સવર-નિર્જરા-
પ્રકરણમા (નવમા અધ્યાયમા) જણાવ્યો ॥ આ ઉત્તરથી ' કમોનો
સબધ જીવથી કદી છૂટી ન શકે ' એવો શકનો પહેલો પ્રકાર
ફર થાય છે

શકનો ખીલે પ્રકાર એ છે કે-જો કોઈ દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવને
છોડતું નથી તો પછી કર્મરૂપ પદાર્થ પણ અકર્મરૂપ કેમ થાય ?
તેનું સમાધાન એ છે કે, કર્મ એ કોઈ દ્રવ્ય નથી પણ સયોગી
પર્યાય છે જે દ્રવ્યમા કર્મપણાની પર્યાય થાય છે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય
છે, અને તે તો સદા દકી રહે છે તથા પોતાના વર્ણાદિ સ્વભાવને
છોડતું નથી પુદ્ગલદ્રવ્યમા તેની લાયકાત અનુસાર શરીરાદિ તથા
માટી, પથ્થર વગેરે કર્મરૂપ અવસ્થા થાય છે અને તેની અવધિ
પૂરી થતા તે વિનાશ પામી જાય છે, તેવીજ રીતે કોઈ પુદ્ગલોમા
જીવ સાથે એકત્રે બંધન થવારૂપ સામર્થ્ય અને જીવને પરાધીન
થવામા નિમિત્તપણુ પ્રગટ થાય છે, જ્યાં સુધી પુદ્ગલોની એ દશા
રહે છે ત્યાં સુધી તેને ' કર્મ ' કહેવાય છે કર્મ એ મૂળ દ્રવ્ય નહિ
હોવાથી, પણ પર્યાય હોવાથી તે પર્યાય દળીને અન્ય પર્યાય થઈ શકે
છે પુદ્ગલ દ્રવ્યોની એક કર્મપર્યાય નબટ થઈને બીજી જે પર્યાય
થાય તે કર્મરૂપ પણ થઈ શકે છે અને અકર્મરૂપ પણ થઈ શકે
છે કોઈ એક દ્રવ્યને ઉત્તરોત્તર કાળમા જો એક સરખી લાયકાત
રહ્યા કરે તો તેની પર્યાય એક સરખી થતી રહે, અને જો તેની
લાયકાત બદલે તો તેની પર્યાય જુદી જુદી જાતની થાય જેમ કોઈ
માટીમા ઘડારૂપે થવાની લાયકાત હોય ત્યારે કુબાર નિમિત્ત મળે અને
તે માટી સ્વયં ઘડારૂપે થઈ જાય છે ફરી પહેલી અવસ્થા બદલીને બીજી
વાર ઘડા બની શકે છે, અમર કોઈ બીજી પર્યાય પણ થઈ શકે
છે એવી રીતે કર્મરૂપ પર્યાયમા પણ સમજવું જો ' કર્મ ' એ કોઈ
નિરાણુ દ્રવ્ય જ હોય તો તેનું અકર્મરૂપ થવું બની શકે નહિ,
પરંતુ કર્મ એ કોઈ ખાસ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તે જીવથી છૂટી શકે
છે અને કર્મપણુ છોડીને અકર્મરૂપે થઈ શકે છે

૩ એ પ્રજાએ, જીવમાથી કર્મરૂપ અવસ્થાને છોડીને પુરુષલો અકર્મ-
રૂપ ઘટ-પટાદિપણે થઈ શકે છે—એ સિદ્ધ થયું પરંતુ જીવમાથી
અમુક કર્મો જ અકર્મરૂપે થવાથી જીવ કર્મરહિત થઈ જતો નથી,
કેમ કે જેમ એક કર્મરૂપ પુરુષલો કર્મત્વને છોડીને અકર્મરૂપે જની
જાય છે તેમ, જીવના વિકારનું નિમિત્ત પામીને, અકર્મરૂપે રહેલા
પુરુષલો કર્મરૂપે પણ પરિણમ્યા કરે છે ત્યાં સુધી જીવ વિકાર
કરે ત્યાં સુધી તેની પરતવ્રતા ચાલુ રહે છે અને ખીજ પુરુષલો
કર્મરૂપ થઈને તેની સાથે જાણાયો કરે છે, એ ગીતે સસારમા
કર્મગૂણલા ચાલુ રહે છે અમુક કર્મોનું જટલ અને તેનું જ
અથવા તો અન્ય અકર્મરૂપ પગમાણ્યોનું નવા કર્મરૂપે થવું
એવી પ્રક્રિયા સસારી જીવોને ચાલ્યા કરે છે પરંતુ કર્મ સદા કર્મ
જ રહે છે, અથવા તો જીવો સદાય કોઈ અમુક જ કર્મોથી જાણ-
યેલા રહે છે, અથવા જાણ જ કર્મો સર્વ જીવોને છૂટી જાય છે
અને સર્વ જીવો સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે—એમ નથી

૪ એ રીતે અનાદિકાળની કર્મગૂણલા અનેક ઢાળ સુધી ચાલતી
જ રહે છે એમ કેળવામા આવે છે, પરંતુ ગૂણલાઓનો નિયમ
એવો નથી કે જે અનાદિકાલીન હોય તે અનતકાળ પર્થત રહેવી
જ જોઈએ કેમ કે શૂણલા સંયોગથી થાય છે અને સંયોગનો
કોઈને કોઈ વખતે વિયોગ થઈ શકે છે જો તે વિયોગ અશન
હોય તો તો શૂણલા ચાલુ રહે છે, પણ જ્યાં તેનો આત્મતિક
વિયોગ થઈ જાય છે ત્યારે શૂણલાનો પ્રવાહ તૂટી જાય છે જેમ
શૂણલા જળવાન કારણદ્વારા તૂટે છે તેમ કર્મગૂણલા અર્થાત્ સસાર-
શૂણલા પણ જીવના સમ્યગ્દર્શનાદિ સત્ય પુરુષાર્થદ્વારા નિર્મૂળ
નષ્ટ થઈ જાય છે વિકારીશૂણલામા અર્થાત્ વિકારી પર્થાયમા પણ
અનતતાનો નિયમ નથી તેથી જીવ વિકારી પર્થાયનો અભાવ કહી
શકે છે અને વિકારનો અભાવ કરતા કર્મનો સંબંધ પણ છૂટી
જાય છે અને કર્મત્વ નષ્ટ થઈને અન્યરૂપે પરિણમી જાય ॥

૫ આત્માને બંધન છે તેની સિદ્ધિ

કાંઈ જીવો કહે છે કે આત્માને બંધન હોવું જ નથી તેઓની એ માન્યતા ખોટી છે, કેમકે બંધન વગર પરતત્રતા હોય નહીં જેમ ગાય બેસ વગેરે પશુઓ જ્યારે બંધનમાં નથી હોતા ત્યારે પરતત્ર હોતા નથી, પરતત્રતા તે બંધનની હયાતી સૂચવે છે, માટે આત્માને બંધન માનવું યોગ્ય છે આત્માને ખરું બંધન પોતાના વિકારીભાવનું જ છે, તેનું નિમિત્ત પામીને જડકર્મનું બંધન થાય છે અને તેના કૃણ તરીકે શરીરનો સંયોગ થાય છે શરીરના સંયોગમાં આત્મા રહે છે તે પરતત્રતા સૂચવે છે એ ધ્યાન રાખવું કે કર્મ, શરીર ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યો કાંઈ આત્માને પરતત્ર કરતા નથી પણ જીવ પોતે અજ્ઞાનતાથી પોતાને પરતત્ર માને છે અને પરવસ્તુથી પોતાને લાભ-તુકશાન થાય એવી ઊંધી પકકડ કરીને પરમા ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું કંપે છે હું ખરું કારણ પરાધીનતા છે શરીરના નિમિત્તે જીવને હું ખંડાય છે, તેથી જ જીવ શરીરથી પોતાને લાભ-તુકશાન માને તે પરતત્ર રહે જ છે ઈર્મ કે પરવસ્તુ જીવને પરતત્ર કરતી નથી પણ જીવ સ્વયં પરતત્ર થાય છે એ રીતે સારી આત્માને ત્રણ પ્રકારનું બંધન સિદ્ધ થાય છે—એક તો પોતાનો વિકારીભાવ, બીજું તેનું નિમિત્ત પામીને સૂક્ષ્મકર્મ સાથે થતો સંબંધ અને ત્રીજું તેના નિમિત્તે સ્થૂળ શરીર સાથે થતો સંબંધ (જીવો, તત્ત્વાર્થસાર પાનું ૩૬૪)

૬ સુકેત થયા પછી ફરી બંધ કે જન્મ ન થાય

જીવના મિથ્યાદર્શનાદિ વિકારી ભાવોનો અભાવ થવાથી કર્મનો કારણ-કાર્યસંબંધ પણ છૂટી જાય છે જાણવું-દેખવું તે કાંઈ કર્મ-બંધન કારણ નથી પણ પરવસ્તુઓમાં રાગ-દ્વેષરૂપ આત્મીયપણાની ભાવના તે બંધન કારણ થાય છે મિથ્યાભાવનાના કારણે જીવના જ્ઞાન તથા દર્શનને (—શ્રદ્ધાને) મિથ્યાજ્ઞાન તથા મિથ્યાદર્શન કહેવાય જે એ મિથ્યાભાવના છૂટી જવાથી જગતની ચરાચર વસ્તુઓનું જાણવું-દેખવું થાય છે, કેમ કે જ્ઞાન-દર્શન તો જીવના સ્વાભાવિક

અસાધારણ ધર્મો છે, વસ્તુના સ્વાભાવિક અસાધારણ, ધર્મોનો, કદ
નાશ થતો નથી, જો તેનો નાશ થાય તો વસ્તુનો પણ નાશ થ
જાય તેથી મિથ્યાવાસનાના અભાવમા પણ જાણવું-દેખવું તો હોય
છે, પણ બધના કારણ-કાર્યનો અભાવ મિથ્યાવાસનાના અભાવ
સાથે જ થઈ જાય છે કર્મને આવવાના કારણોનો અભાવ થય
પછી, જાણવા-દેખવા છતાં પણ જીવને કર્મોનો બધ થતો નથી
અને કર્મોનો બધ નહિ થવાથી તેના ફળરૂપે સ્થૂળ શરીરને
સંયોગ પણ મળતો નથી, તેથી તેને ફરીને જન્મ હોતો નથી
(જુઓ, તરવાર્ધસાર પા ૩૬૪)

૭ બધ તે જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી

જો બધ તે જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો તે બધ જીવ
સદા રહેવો જોઈએ, પણ તે તો સંયોગ-વિયોગરૂપ છે તેથી જીવને
ટળે છે અને જીવ વિકાર કરે તો નવો બધાય છે જો બધ સ્વા
ભાવિક હોય તો બધથી જીવો કોઈ સુકતાત્મા કોઈ શકે નહિ
વળી બધ જો સ્વાભાવિક હોય તો જીવોમા પરસ્પર અતર
દેખાય ભિન્ન કામ્ય વિના એક જાતિના પદાર્થોમા અતર હોય
નહિ પણ જીવોમા અતર જોવામા આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે
જીવોનું લક્ષ ભિન્ન ભિન્ન પર વસ્તુ ઉપર છે પર વસ્તુઓ અને
પ્રકારની હોવાથી તેના લક્ષે જીવની અવસ્થા એક સગી રહે નહિ
જીવ પોતે પરાધીન થતો રહે છે, તે પરાધીનતા જ બધનનું કારણ
છે જેમ બધન સ્વાભાવિક નથી તેમ તે આકસ્મિક પણ નથી અર્થાત્
કારણ વગર તેની ઉત્પત્તિ નથી દરેક કાર્ય પોતપોતાના કારણ
અનુસાર થાય છે સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા લોકો તેનું કારણ ન જાણતા
હોવાથી તેને આકસ્માત કહે છે બધનું કારણ જીવના વિકારી ભાવ
છે જીવના વિકારી ભાવોમા તારતમ્યતા દેખાય છે, તેથી તે ક્ષણિક
છે અને વિકારભાવ ક્ષણિક હોવાથી, તેના કારણે થતો કર્મબધ પણ
ક્ષણિક છે કેમ કે જેનું કારણ શાશ્વત હોય તેનું કાર્ય પણ

શાશ્વત હોય તારતમ્યતા સહિત હોવાથી કર્મબંધ શાશ્વત નથી શાશ્વતપણું અને તારતમ્યતા એ બંનેને શીત અને ઉષ્ણતાની માફક પરસ્પર વિરોધ છે તારતમ્યતાનું કારણ ક્ષણભણુર છે, જેનું કારણ ક્ષણિક હોય તે કાર્ય શાશ્વત કેમ હોઈ શકે ? કર્મનો બંધ અને ઉદય તારતમ્યતા સહિત જ થાય છે માટે બંધ શાશ્વતિક કે સ્વાભાવિક ચીજ નથી, તેથી બંધના હેતુઓનો અભાવ થતા મોક્ષ થાય છે—એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

(જુઓ, તત્વાર્થસાર પાનુ ૩૬૬)

૮ મિહોનું લોકાગ્રથી સ્થાનાતર થવું નથી

પ્રશ્ન-આત્મા સુકૃત થતા પણ સ્થાનવાળો હોય છે, જેને સ્થાન હોય તે એક સ્થાનમા જ સ્થિર ન રહે પણ નીચે જાય અથવા તો વિચલિત થતા રહે છે, તેથી સુકૃત આત્મા પણ જિર્ણલોકમા જ સ્થિર ન રહેતા, નીચે જાય અથવા તો એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન જાય-એમ શા માટે નથી બનતું ?

ઉત્તર-પદાર્થમા સ્થાનાતર થવાનું કારણ સ્થાન નથી પરંતુ સ્થાનાતરનું કારણ તો તેની ક્રિયાવતીશક્તિ છે જેમ નાવમા જ્યારે પાણી આવીને ભરાય છે ત્યારે તે હગમગ થાય છે અને નીચે ડુબી જાય છે, તેમ આત્મામા પણ જ્યારે કર્મોત્તર થયો રહે છે ત્યારે તે સંસારમા ડુબે છે અને સ્થાનો બદલેલો રહે છે પણ સુકૃત અવસ્થામા તો જીવ કર્મોન્નવથી રહિત થઈ જાય છે તેથી જિર્ણગમન સ્વભાવને કારણે લોકાગ્રે સ્થિત થયા પછી સ્થાનાતર થવાનું કારણ રહેતું નથી.

જો સ્થાનાતરનું કારણ સ્થાનને માનીએ તો, એવો કેઈ પદાર્થ નથી કે જે સ્થાનવાળો ન હોય, કેમકે જેટલા પદાર્થો છે તે બધાય કેઈક ને કેઈક સ્થાનમા રહેવા છે અને તેથી તે બધાય પદાર્થોનું સ્થાનાતર થવું જોઈએ પરંતુ ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય કાળ આદિ સ્થાનાતર રહિત દ્રવ્યો કેળાવાથી તે હેતુ મિથ્યા હરે છે.

માટે સિદ્ધ થયું કે—મ સાગી જીવોને પોતાની ક્રિયાવતીશક્તિના પરિણમનની તે વખતની લાયકાત તે ક્ષેત્રાત્મનું મૂળકારણ છે અને કર્મને। ઉદય તે માત્ર નિમિત્તકારણ છે અને મુક્તાત્મા કર્મોક્તવધી સર્વથા રહિત હોવાથી તેઓ પોતાના સ્થાનથી વિચલિત થતા નથી (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પા ૩૬૭) વળી તત્ત્વાર્થસાર અ ૮ ની ગા ૧૨ મા જણાવ્યું છે કે—શુભત્વના અભાવને લીધે મુક્તાત્માનું નીચે પતન થતું નથી

૯ જીવની મુક્તદશા મનુષ્યપર્યાયથી જ થાય છે અને મનુષ્યો અઢી દ્વીપમાં જ હોય છે, તથા સિદ્ધશિલા પણ બરાબર અઢી દ્વીપ-સમાન વિસ્તારની (૪૫ લાખ ચોજનની) અઢી દ્વીપની ઉપર છે. તેથી મુક્ત થનાર જીવ મોડા (વળાક) વગર સીધા ઊર્ધ્વગતિથી લોકાંતે જાય છે તેમા તેને એક જ સમય લાગે છે

૧૦ અધિક જીવો મોડા ક્ષેત્રમાં રહે છે

પ્રશ્ન.—સિદ્ધ ક્ષેત્રના પ્રદેશો તો અમરજ્યાત છે અને સુઘ્ન જીવો તો અનત છે, તો અસમજ્યાત પ્રદેશમાં અનત જીવો કઈ રીતે રહી શકે ?

ઉત્તર—સિદ્ધ જીવોને શરીર નથી અને જીવ સૂક્ષ્મ (—અરૂપી) છે, તેથી એક જગ્યાએ અનત જીવો સાથે રહી શકે છે જેમ એક જ જગ્યાએ અનેક દ્વીપકોનો પ્રકાશ રહી શકે છે, તે પ્રકાશ તો પુદ્ગલ છે, પુદ્ગલ વસ્તુઓ પણ આ રીતે રહી શકે, તો પછી અનત શુદ્ધ જીવોને એક ક્ષેત્રે માથે રહેવામાં કાંઈ બાધ નથી

૧૧. સિદ્ધ જીવોને આકાર છે

કેટલાક જીવો એમ માને છે કે જીવ અરૂપી છે માટે તેને આકાર હોય નહીં એ માન્યતા ખોટી છે “દરેક” વસ્તુમાં પ્રદેશત્વ નામનો ગુણ છે તેથી વસ્તુને કોઈને કોઈ આકાર અવશ્ય હોય છે જેને આકાર નહોતો હોય એવી કોઈ ચીજ હોઈ શકે નહિ જે વસ્તુ

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

પરિશિષ્ટ-૧

આ મોક્ષશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ 'શ્રી તત્ત્વાર્થસાર' શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે, તેના ઉપસહારમાં તે ગ્રંથનો સારાંશ ૨૩ ગાથાદ્વારા આપ્યો છે તે આ શાસ્ત્રને લાગુ પડતો હોવાથી અહીં આપવામાં આવે છે

ગ્રંથનો સારાંશ

પ્રમાણતયનિક્ષેપનિર્દેશાદિ સદાદિમિ ।

સમ્પત્ત્વમિતિ જ્ઞાત્વા મોક્ષમાર્ગં સમાચરેત્ ॥૧॥

અર્થ:-જે સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ ક્રમથી કહેવામાં આવ્યું છે તેને પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ, નિર્દેશાદિ તથા સત્ આદિ અનુયોગોદારા જાણીને મોક્ષમાર્ગનો યથાર્થપણે આશ્રય કરવો જોઈએ

પ્રશ્ન -આ શાસ્ત્રના પહેલા સૂત્રનો અર્થ નિશ્ચયનય, વ્યવહારનય અને પ્રમાણદ્વારા શું થાય ?

ઉત્તર -સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે- એ કથનમાં અલેહસ્વરૂપ નિશ્ચયનયની વિવક્ષા હોવાથી તે નિશ્ચયનયનું કથન જાણવું, મોક્ષમાર્ગને સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એવા લેહથી કહેવો તેમાં લેહસ્વરૂપ વ્યવહારનયની વિવક્ષા હોવાથી તે વ્યવહારનયનું કથન જાણવું અને તે જાણે તે યથાર્થજ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ છે મોક્ષમાર્ગ એ પર્ચાય છે તેથી આત્માના ત્રિકાળી ચેતન્યસ્વભાવની અપેક્ષાએ તે સદ્બૂતવ્યવહાર છે

પ્રશ્ન-નિશ્ચયનય એટલે શું ?

ઉત્તર-'સત્યાય' એમ જ છે 'એમ જાણવું તે

પ્રશ્ન—વ્યવહારનય જોટલે શું ?

ઉત્તર—‘સત્યાથ’ એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર
ત્યો છે’ એમ જાણવું તે અથવા પર્યાયજોડનું કથન તે
પણ વ્યવહારનયે કથન છે

મોક્ષમાર્ગનું બે પ્રકારે કથન

નિશ્ચયવ્યવહારાધ્યા મોક્ષમાર્ગ દ્વિધા સ્થિત ।

તત્રાચ સાધ્યરૂપ ત્યાદ્ દ્વિતીયસ્તસ્ય સાધનમ્ ॥૨૦

અર્થ—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ એમ બે
પ્રકારે મોક્ષમાર્ગનું કથન છે, તેમાં પહેલો સાધ્યરૂપ છે અને બીજો
તેના સાધનરૂપ છે

૧ પ્રશ્ન—વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ સાધન છે તેનો અર્થ શું ?

ઉત્તર—પ્રથમ રાગરહિત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું સ્વરૂપ જાણવું
અને તે જ વખતે ‘રાગ તે ધર્મ’ નથી કે ધર્મનું સાધન નથી’
એમ માનવું, એમ માન્યા પછી છવ્વેચારે રાગને તોડીને નિર્વિકલ્પ
થાય ત્યારે તેને નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ થાય છે અને તે જ વખતે રાગ-
સહિત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો વ્યય થયો તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ
કહેવાય છે, એ રીતે ‘વ્યય’ તે સાધન છે

૨ આ જગદમાત્રી પરમાત્મપ્રકાશમા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

પ્રશ્ન—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તો નિર્વિકલ્પ છે અને તે વખતે
સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ નથી, તો તે (સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ) શી રીતે
સાધક થાય છે ?

ઉત્તર—જૂતનૈગમનયથી પરપરાએ સાધક થાય છે જોટલે કે
પૂર્વે તે હતો પણ વર્તમાનમાં નથી છતાં જૂતનૈગમનયે તે વર્તમાનમાં
છે એવો સંકલ્પ કરીને તેને સાધક કહ્યો છે (પા ૧૪૨ સ સ્મૃત ટીકા)
આ જગદમાત્રી અધ્યાય ૬ સૂત્ર ૧૮ ની ટીકા પાસા પ મા છેલ્લો
પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર છે તે વાંચવો

૩ શુદ્ધનિશ્ચયનયેવીતરાગ(-નિશ્ચય) સમ્યક્ત્વનું કારણ
નિત્ય આનંદસ્વભાવ નિજ શુદ્ધાત્મા જ છે (પા ૧૪૫)

૪ મોક્ષમાર્ગે બે નથી -

મોક્ષમાર્ગે તો કાંઈ બે નથી પણ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે
પ્રકારથી છે જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ તરીકે નિરૂપણ
કર્યો છે તે નિશ્ચય (ખરો) મોક્ષમાર્ગ છે, તથા જે મોક્ષમાર્ગ તો
નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે અથવા માથે હોય છે તેને
ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે, પણ તે ખરો મોક્ષમાર્ગ
નથી

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ

શ્રદ્ધાનાધિગમેપેક્ષા શુદ્ધસ્ય સ્વાત્મનો હિ ચા ।

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનવૃત્તાત્મા મોક્ષમાર્ગ સ નિશ્ચય ॥૩॥

અર્થ—નિજ શુદ્ધાત્માની અલેદરૂપથી શ્રદ્ધા કરવી, અલેદરૂપથી જ
જ્ઞાન કરવું તથા અલેદરૂપથી જ તેમાં લીન થવું—એ પ્રકારે જે
સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મા તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે

વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ

શ્રદ્ધાનાધિગમેપેક્ષા ચા પુન સ્યુ. પરાત્મના ।

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનવૃત્તાત્મા સ માર્ગો વ્યવહારતઃ ॥૪॥

અર્થ—આત્મામાં જે સમ્યક્દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન તથા સમ્યક્-
ચારિત્ર હોઈની મુખ્યતાથી પ્રગટ થઈ રહ્યા છે તે સમ્યક્દર્શન-સમ્ય-
ક્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રરૂપ તત્તત્રયને વ્યવહારમાર્ગ સમજવો બેઠકો.

વ્યવહારી મુનિનું સ્વરૂપ

શ્રદ્ધાન પરદ્રવ્ય વુધ્યમાનસ્તદેવ હિ ।

તદેવોપેક્ષમાણશ્ચ વ્યવહારી સ્મૃતો મુનિ ॥૫॥

અર્થ—જે પરદ્રવ્યની (-સાતે' તરવોની, લેદરૂપે) શ્રદ્ધા કરે છે,
તેની જ રીતે જાણે છે અને તેવી જ રીતે લેદરૂપે ઉપેક્ષા
કરે છે તે વ્યવહારી કહેવાય છે

નિશ્ચયી મુનિનુ સ્વરૂપ

સ્વદ્રવ્ય શ્રદ્ધાનસ્તુ બુધ્યમાનસ્તદેવ હિ ।

તદેવોપેક્ષમાણઘ્ય નિશ્ચયાન્મુનિસત્તમ ॥ ૬૧ ॥

અર્થ — જે સ્વદ્રવ્યને જ શ્રદ્ધામય તથા જ્ઞાનમય બતાવી છે તે અને ઉપેક્ષારૂપ પણ જેને આત્માની જ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે એવા શ્રેષ્ઠ મુનિ નિશ્ચયરત્નત્રયયુક્ત છે

નિશ્ચયીનુ અભેદસમર્થન

આત્મા જ્ઞાતૃત્વા જ્ઞાન સમ્યક્ત્વં ચરિત હિ સા ।

સ્વસ્યો દર્શનચારિત્રમોદ્દાહ્યામનુપપ્સ્યુત ॥ ૭ ॥

અર્થ — જે જાણે છે તે આત્મા છે, જ્ઞાન જાણે છે તેથી જ્ઞાન જ આત્મા છે, એવી જ રીતે જે સમ્યક્શ્રદ્ધા કરે છે તે આત્મા છે શ્રદ્ધા કરનાર સમ્યક્દર્શન છે તેથી તે જ આત્મા છે જે ઉપેક્ષિત થાય છે તે આત્મા છે ઉપેક્ષા શુણ્ણ ઉપેક્ષિત થાય છે તેથી તે જ આત્મા છે અથવા આત્મા જ તે છે આ અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ છે આવી અભેદરૂપ સ્વસ્થદશા તેમને જ થઈ શકે છે કે જેઓ દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહના ઉદ્યાધીન રહેતા નથી

આત્મ તારપથ જો છે કે, મોક્ષતુ કારણ રત્નત્રય બતાવ્યું છે, તે રત્નત્રયને મોક્ષતુ કારણ માનીને તેના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા જ્યાં સુધી ગ્રહે છે ત્યાં સુધી સાધુ તે રત્નત્રયને વિષયરૂપ (ધ્યેયરૂપ) માનીને તેનું ચિંતન કરે છે, તે રત્નત્રયના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે જ્યાં સુધી એવી દશા રહે છે ત્યાં સુધી પોતાના વિચારદ્વારા રત્નત્રય ભેદરૂપ જ બાણુવામા આવે છે, તેથી સાધુના તે પ્રયત્નને ભેદરૂપ રત્નત્રય કહેવામા આવે છે, તે વ્યવહારની દશા છે, એવી દશામા અભેદરત્નત્રય કદી થઈ શકતા નથી પરંતુ જ્યાં સુધી એવી દશા પણ ન હોય અથવા જો પ્રકારે યુગ્મગુ સમજી ન લે ત્યાં સુધી

તેને નિશ્ચયદશા કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે? વ્યવહાર કરતા કરતા નિશ્ચય-
દશા પ્રગટે જ નહીં

એ ખ્યાલમા રાખવું કે વ્યવહારદશા વખતે રાગ ૭ તેથી
સુસુક્રુને તે ટાળવાયોગ્ય છે, તે લાભદાયક નથી, સ્વાશ્રિત એકતારૂપ
નિશ્ચયદશા જ લાભદાયક છે-એવું જો પહેલેથી જ લક્ષ હોય તો
જ તેને વ્યવહારદશા હોય છે જો પહેલેથી જ એવી માન્યતા ન
હોય અને તે રાગદશાને જ ધર્મ અગર ધર્મનું ઢારણ માને તો
તેને કની ધર્મ થાય નહિ અને તેને તે વ્યવહારદશા પણ ઠહેવાય
નહીં, પણ તે વ્યવહારલાસ છે-એમ સમજવું માટે રાગરૂપ
વ્યવહારદશા ટાળીને નિશ્ચયદશા પ્રગટ કરવાનું લક્ષ પહેલેથી જ
હોવું જોઈએ

એવી દશા થઈ જતા ત્યારે સાધુ સ્વલક્ષ તરફ વળે છે, ત્યારે
સ્વયમેવ સમ્યગ્દર્શનમય-સમ્યગ્જ્ઞાનમય તથા સમ્યક્ધારિત્રમય થઈ
જાય છે તેથી તે પોતાથી અલેદરૂપ રત્નત્રયની દશા છે અને તે
યથાર્થ વીતરાગદશા હોવાથી નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ ઠહેવામા આવે છે

આ અલેદ અને લેદનું તાત્પર્ય સમજી જતા એ વાત માનવી
પડશે કે વ્યવહારરત્નત્રય તે યથાર્થ રત્નત્રય નથી, તેથી
તેને હેય ઠહેવામા આવે છે જો સાધુ તેમાં જ લાગ્યા રહે
તો તેનો તે વ્યવહારમાર્ગ મિથ્યામાર્ગ છે, નિરૂપયોગી છે
એમ કહેવું જોઈએ કે તે સાધુએ તેને હેયરૂપ ન જાણતાં
યથાર્થરૂપ જાણી રાખ્યો છે જે જેને યથાર્થરૂપ જાણે અને
માને તે તેને કદી છોડે નહિ, તેથી તે સાધુનો વ્યવહાર-
માર્ગ મિથ્યામાર્ગ છે અથવા તે અજ્ઞાનરૂપ સસાગ્રનું
કારણ છે.

વળી તેવી જ રીતે જે વ્યવહારને હેય સમયજીને અશુભલાવમા
રહે છે અને

લખન કરતા નથી તે ઉભયભ્રષ્ટ (શુદ્ધ

અને શુભ જાનેથી બ્રાહ્મ) છે નિશ્ચયનયનુ અવલગન પ્રગટ્યુ નથી અને વ્યવહારને તો હેય માનીને અશુભમા રહ્યા કરે છે તેઓ નિશ્ચયને લગે શુભમા પણ જતા નથી તો યજી તેઓ નિશ્ચય સુધી પહોંચી શકે નહીં—એ નિર્વિવાદ છે,

આ શ્લોકમા અભેદરત્નત્રયનુ સ્વરૂપ કૃદત શબ્દોદારા કર્તૃ—
ભાવસાધન શબ્દોનુ અભેદપણુ જતાવીને સિદ્ધ કર્યું હવે આગળના
શ્લોકોમા ક્રિયાપદોદારા કર્તાકર્મભાવ વગેરેમા સર્વ વિશક્તિનુ રૂપ
દેખાડીને અભેદ સિદ્ધ કરે છે

નિશ્ચયરત્નત્રયનુ કર્તા સાથે અભેદપણુ

પश्यति स्वस्वरूपं यो जानाति च चरत्यपि ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमालૈવ સ્મૃત ॥ ૮ ॥

અર્થ —> નિજસ્વરૂપને દેખે છે, નિજસ્વરૂપને જાણે છે અને
નિજસ્વરૂપ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તે આત્મા જ છે, તેથી દર્શન-
જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેરૂપ આત્મા જ છે

કર્મરૂપ આથે અભેદપણુ

पश्यति स्वस्वरूपं यं जानाति च चरत्यपि ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमालૈव તન્મય ॥ ૯ ॥

અર્થ —> પોતાના સ્વરૂપને દેખવામા આવે છે, પોતાના
સ્વરૂપને જાણવામા આવે છે અને પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરવામા
આવે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે, પરંતુ તન્મય
આત્મા જ છે તેથી આત્મા જ અભેદરૂપથી રત્નત્રયરૂપ છે

કરણરૂપની સાથે અભેદપણુ

दृश्यते येन रूपेण द्यायते चर्यतेपि च ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमालૈव તન્મય ॥ ૧૦ ॥

અર્થ —> નિજસ્વરૂપદારા દેખવામા આવે છે, નિજસ્વરૂપદારા
જાણવામા આવે છે અને નિજસ્વરૂપદારા સ્થિરતા થાય છે તે દર્શન-

જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે, તે કોઈ જુદી ચીજ નથી, પણ તન્મય આત્મા જ છે તેથી આત્મા જ અલેદરૂપથી રત્નત્રયરૂપ છે

સ પ્રદાનરૂપની સાથે અલેદપણું

यस्मै पश्यति जानाति स्वरूपाय चरत्यपि ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमাত્મैव तन्मय ॥ ११ ॥

અર્થ:-જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે હોય છે જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે જાણે છે તથા જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર નામવાળા રત્નત્રય છે, તે કોઈ જુદી ચીજ નથી પરંતુ તે-મય આત્મા જ છે અર્થાત્ આત્મા તે રત્નત્રયથી જુદો નથી પણ તન્મય જ છે

અપ્રદાનસ્વરૂપની સાથે અલેદપણું

यस्मात्पश्यति जानाति स्वस्वरूपाच्चरत्यपि ।

दर्शनज्ञान चारित्र्यमત્મैव तन्मय ॥ १२ ॥

અર્થ:-જે નિજસ્વરૂપથી હોય છે, નિજસ્વરૂપથી જાણે છે તથા નિજસ્વરૂપથી વર્તે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ રત્નત્રય છે, તે બીજી કોઈ નથી પણ તન્મય થયેલો આત્મા જ છે

સ બંધી સ્વરૂપ સાથે અલેદપણું

यस्य पश्यति जानाति स्वस्वरूपस्य चरत्यपि ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमત્મैव तन्मय ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:-જે નિજસ્વરૂપના સ બંધને હોય છે, નિજસ્વરૂપના સ બંધને જાણે છે તથા નિજસ્વરૂપના સ બંધની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે તે આત્માથી જુદો બીજી કોઈ ચીજ નથી આત્મા જ તન્મય છે

આધારસ્વરૂપ સાથે અલેદપણુ

યસ્મિન્ પश्यति जानाति स्वस्वरूपे चरत्यपि ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमাত્મેव तन्मय ॥ ૧૪ ॥

અર્થ - જે નિઃસ્વરૂપમા દેખે છે, નિઃસ્વરૂપમા બોલે છે તથા નિઃસ્વરૂપમા સ્થિર થાય છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રતનત્રય છે તે આત્માથી કોઈ સિન્ન વસ્તુ નથી પણ આત્મા જ તન્મય છે

ક્રિયાસ્વરૂપનું અલેદપણુ

ये स्वभावाद् दक्षिणतिचर्यारूपकियात्मका ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमাত્મેव तन्मयः ॥ ૧૫ ॥

અર્થ - જે દેખવારૂપ, બોલવારૂપ તથા ચારિત્રરૂપ ક્રિયાઓ છે તે દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ રતનત્રય છે, પરંતુ એ ક્રિયાઓ આત્માથી કોઈ ભુલે ચીજ નથી તન્મય આત્મા જ છે

ગુણસ્વરૂપનું અલેદપણુ

दर्शनज्ञानचारित्र्यगुणाना य इहामय ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमাত્મેव तन्मय ॥ ૧૬ ॥

અર્થ - જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ગુણોનો આશ્રય છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રતનત્રય છે દર્શનાદિ ગુણો આત્માથી ભુલે કોઈ ચીજ નથી પરંતુ આત્મા જ તન્મય થયે માનવો જોઈએ અથવા આત્મા તન્મય જ છે

પયાયોના સ્વરૂપનું અલેદપણુ

दर्शनज्ञानचारित्र्यपर्यायाणा य आश्रयः ।

दर्शनज्ञानचारित्र्यमাত્મેव स स्मृत ॥ ૧૭ ॥

અર્થ - સમ્યક્-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય પયાયોનો જે આશ્રય છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રતનત્રય છે રતનત્રય આત્માથી કોઈ

જુદી ચીજ નથી, આત્મા જ તન્મય થઈને રહે છે અથવા તન્મય જ આત્મા છે આત્મા તેનાથી કંઈ જુદી ચીજ નથી

પ્રદેશસ્વરૂપનું અભેદપણું

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રપ્રદેશાયે પ્રરુપિતા ।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમયસ્યાત્મન એવ તે ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના જે પ્રદેશેા બતાવવામા આવ્યા છે તે આત્માના પ્રદેશેાથી કંઈ ભિન્ન નથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્માના જ તે પ્રદેશેા છે અથવા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પ્રદેશરૂપ જ આત્મા છે અને તે જ રત્નત્રય છે જેમ આત્માના પ્રદેશેા અને રત્નત્રયના પ્રદેશેા ભિન્ન ભિન્ન નથી તેમ પરસ્પર દર્શનાદિ ત્રણેના પ્રદેશેા પણ ભિન્ન નથી, તેથી આત્મા અને રત્નત્રય ભિન્ન નથી પણ આત્મા તન્મય જ છે

અગુરુલઘુસ્વરૂપનું અભેદપણું

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાગુરુલઘ્વાદ્વાય ગુણા ।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમયસ્યાત્મન એવ તે ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—અગુરુલઘુ નામનો શુભ હોવાથી વસ્તુમા જેટલા શુભો છે તે ત્રીમાથી અધિક પોતાની હાનિ-વૃદ્ધિ કરતા નથી, એ જ બધા દ્રવ્યોમા અગુરુલઘુ શુભનું પ્રયોજન છે એ શુભના નિમિત્તથી બધા શુભોમા જે સોમાનુ ઉદ્ભવ થતુ નથી તેને પણ અગુરુલઘુ કહેવાય છે, તેથી અહીં અગુરુલઘુને દર્શનાદિનું વિશેષણ કહેવું જોઈએ

અર્થાત્-અગુરુલઘુરૂપ પ્રાપ્ત થવાવાળા જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે તે આત્માથી જુદા નથી અને પરસ્પરમા પણ તેઓ કંઈ જુદા જુદા નથી, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે રત્નત્રય છે તેનું તે (અગુરુલઘુ) સ્વરૂપ છે અને તે તન્મય જ છે એ રીતે અગુરુલઘુરૂપ રત્નત્રયમય આત્મા છે પણ આત્મા તેનાથી જુદી ચીજ નથી જેમ

કે આત્માનો અચુરદ્વધુસ્વભાવ છે અને આત્મા રત્નત્રયસ્વરૂપ છે તેથી તે સર્વે આત્માથી અભિન્ન છે

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યસ્વરૂપનુ અભેદપાત્રુ

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રધ્રોવ્યોત્પાદ્યયાસ્તુ ચે ।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમયસ્યાત્મન દ્યુતે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમા જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય છે તે સર્વે આત્માના જ છે, કેમ કે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે રત્નત્રય છે તે આત્માથી ભિન્ન નથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય જ આત્મા છે, અથવા તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્મામય જ છે, તેથી રત્નત્રયના જે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્ય છે તે ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રોવ્ય આત્માના જ છે પરસ્પરમા ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્ય પણ અભિન્ન જ છે

આ રીતે, જે રત્નત્રયના જેટલા વિશેષણો છે તે સર્વે આત્માના જ છે અને આત્માથી અભિન્ન છે તો રત્નત્રયને પણ આત્મસ્વરૂપ જ માનવા ભેદબદ્ધ

આ પ્રકારે અભેદરૂપથી જે નિર્ભાત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે તે નિશ્ચયરત્નત્રય છે, તેના સમુદાયને (-એકતાને) નિશ્ચયભોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે આ જ ભોક્ષમાર્ગ છે

નિશ્ચય વ્યવહાર માનવાનુ તાર્પય

સ્યાત્ સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પર્યાયાર્થાદેશતો મુક્તિમાર્ગ* ।

एको ज्ञाता सर्वदेवाद्वितीय स्याद् द्रव्यायदेशतो मुक्तिमार्ग-॥ ૨૧ ॥

અર્થ — સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ જુદી જુદી પર્યાયોદ્ધારા જીવને બાંધેલા તે પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ભોક્ષમાર્ગ છે અને એ સર્વે પર્યાયોમા જ્ઞાતા જીવ એક જ સદા રહે છે, પર્યાય તથા જીવનો કોઈ ભેદ નથી — એમ રત્નત્રયથી આત્માને અભિન્ન બાંધેલા તે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ભોક્ષમાર્ગ છે

અર્થાત્ રત્નત્રયથી છુવ અભિન્ન છે અથવા ભિન્ન છે એમ જાણવું તે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયનુ સ્વરૂપ છે, પરંતુ રત્નત્રયમા લેદપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે બ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે અને અલેદપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે તેથી ઉપરના શ્લોકોનુ તાત્પર્ય એ છે કે -

આત્માને પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયદ્વારા બાણીને પયોય ઉપરથી લક્ષ ઉઠાવી પોતાનો ત્રિજાગી સામાન્ય ચૈતન્ય સ્વભાવ -જે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે તે ૧૨૬ વળતા શુદ્ધતા અને નિશ્ચયરત્નત્રય પ્રગટે છે

તત્ત્વાર્થસાર ધનુ પ્રયોજન

(વસતતિવચન)

તત્ત્વાર્થસારમિતિ ચ સમધિર્વિદિત્વા,

નિર્વાણમાર્ગમધિતિષ્ઠતિ નિષ્પક્ષમ્ ।

સ સારવન્ધમવધૃય સ ધૂતમોહ—

ચૈતન્યરૂપમચ્છલ શિવતત્ત્વમેતિ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—ખુદ્ધિમાન અને સ સારથી ઉપેક્ષિત થયેલ જે છુવ આ પ્રથમે અથવા તત્ત્વાર્થના સારને આ ઉપર કહેલા પ્રકારે સમજીને નિશ્ચલતાપૂર્વક મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્ત થયે તે છુવ મોહનો નાશ કરી સ સારબધનને દૂર કરી, નિશ્ચળ ચૈતન્યસ્વરૂપી મોક્ષતત્ત્વને (—ગીવ તત્ત્વને) પ્રાપ્ત કરી શકે છે

આ ધનના કર્તા પુદ્ગલો છે, આત્માર્થ નથી

વર્ણા પદાના કર્તારો વાક્યાના તુ પદાવલિ ।

વાક્યાનિ વાસ્ય શાસ્ત્રસ્ય કર્તૃણિ ન પુનર્વચમ્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—વર્ણો (અર્થાત્ અનાદિસિદ્ધ અક્ષરોનો સમૂહ) છે તે આ પદોના કર્તા છે, પદ વાક્યોના કર્તા છે અને વાક્યોએ આ શાસ્ત્ર યુ છે આ શાસ્ત્ર મે (—આત્માર્થે) જનાબુ છે—એમ કહેલે ન સમજવું (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પા ૮૨૧ થી ૪૮૮)

નોંધ—(૧) જોકે દ્રવ્ય ધીજી દ્રવ્યનું કર્તા થઈ શકતું નથી—જો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરીને અહીં આચાર્યભગવાને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે જીવ જડશાસ્ત્રને બનાવી શકે નહીં

(૨) શ્રી સમયસારની ટીકા, શ્રી પ્રવચનસારની ટીકા, શ્રી પચાસિતકાવ્યની ટીકા અને શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય શાસ્ત્રના કર્તૃત્વસાધકમાં પણ આચાર્યભગવાનશ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ જણાવ્યું છે કે—આ શાસ્ત્રના અથવા ટીકાના કર્તા પુદ્ગલદ્રવ્યો છે, હું (આચાર્ય) નથી આ તરફ જિજ્ઞાસુઓએ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂરીયાત હોવાથી આચાર્યભગવાને તરવાર્યસાર પુરું કરતા પણ તે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે માટે પ્રથમ લેક્ષણાન પ્રાપ્ત કરી જોકે દ્રવ્ય ધીજી દ્રવ્યનું કર્તા પણ કરી શકે નહીં એમ નક્કો કરવું, એ નક્કી કરતા જીવને પોતા તરફ જ વળવાનું રહે છે હવે પોતા તરફ વળતા પોતામાં જે પડખા છે તેમાં જોકે ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવભાવ—જે પરમપરિણામિકભાવ કહેવાય છે—તે છે અને ધીજી પોતાની વર્તમાન પર્યાય છે પર્યાય ઉપર લક્ષ કરતા વિકૃત્ત(—રાગ) ટળતા નથી માટે ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવભાવ તરફ વળવા માટે સર્વ વીતરાગીશાસ્ત્રોની અને શ્રીગુરુઓની આજ્ઞા છે માટે તે તરફ વળી પોતાની શુદ્ધશ્યા પ્રગટાવવી એ જ જીવનું કર્તવ્ય છે માટે તે પ્રમાણે જ કરવા સર્વ જીવોએ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ તે શુદ્ધશ્યાને જ મોક્ષ કહે છે ‘મોક્ષ’નો અર્થ નિજશુદ્ધતાની પૂર્ણતા અથવા સર્વ સમાધાન છે અને તે જ અવિનાશી અને શાશ્વત—ખરું સુખ છે જીવ દરેક સમયે સાચું કાયમી સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે અને પોતાના જ્ઞાન અનુસાર ઉપાય પણ કરે છે, પણ તેને મોક્ષના સાચા ઉપાયની ખબર ન હોવાથી જોધા ઉપાય હરસમયે કર્યા કરે છે તે જોધા ઉપાયથી પાછા હટીને સવળા ઉપાય તરફ લાયક જીવો વળે—એટલે આ શાસ્ત્રનો હેતુ છે

પ રિ શિ ષ્ટ-૨

દરેક દ્રવ્ય અને તેની દરેક પર્યાયની

卐 સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો 卐

૧ દરેક દ્રવ્ય તે ત્રિજાણી પર્યાયોનો પિંડ છે, અને તેથી તે ત્રણે-જાણની વર્તમાન પર્યાયોને લાયક છે, અને પર્યાય એક એક સમયની છે તેથી દરેક દ્રવ્ય દરેક સમયે તે તે સમયની પર્યાયને લાયક છે, અને તે તે સમયની પર્યાય તે તે સમયે વધા લાયક હોવાથી થાય છે, કોઈ દ્રવ્યની પર્યાય આઘી-પાછી થતી જ નથી

૨ માટીદ્રવ્ય (-માટીના પરમાણુઓ) ચોતાની ત્રણે જાણની પર્યાયોને લાયક છે, છતાં ત્રણે કાળે એક ઘડો થવાની જ તેમા લાયકાત છે એમ માનવામા આવે તો, માટી દ્રવ્ય એક પર્યાય પૂરતું જ થઈ જાય અને તેના—દ્રવ્યપણાનો નાશ થાય

૩ માટીદ્રવ્ય ત્રણે કાળે ઘડો થવાને લાયક છે એમ ઠહેવામા આવે છે તે, પરદ્રવ્યોથી માટીને જુદી માટીને એમ બતાવવા માટે છે કે માટી સિવાય બીજા દ્રવ્યો માટીનો ઘડો થવાને કોઈ કાળે લાયક નથી પરંતુ જે વખતે માટીદ્રવ્યની તથા તેની પર્યાયની લાયકાતનો નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યારે, 'માટીદ્રવ્ય ત્રણે કાળે ઘડો થવાને લાયક છે' એમ માનવું તે મિથ્યા છે, કેમ કે તેમ માનતા, માટીદ્રવ્યની બીજી જે જે પર્યાયો થાય છે તે પર્યાયો થવાને માટીદ્રવ્ય લાયક નથી, તોપણ થાય છે—એમ થયું કે જે સર્વથા ખોટું છે .

૪ ઉપરના કારણોએ, 'માટી દ્રવ્ય ત્રણેકાળ ઘડો થવાને લાયક છે અને કુભાર ન આવે ત્યાં સુધી ઘડો થતો નથી' એમ માનવું

તે મિથ્યા છે, પણ માટી દ્રવ્યની પર્યાય જે સમયે ઘડાપણે થવાને લાયક છે તે એક સમયની જ લાયકાત હોવાથી તે જ સમયે ઘડા-રૂપ પર્યાય થાય, આથી-પાછી થાય નહિ અને તે વખતે કુશાર વગેરે નિમિત્તો સ્વયં યોગ્ય સ્થળે હોય જ

૫ હરેક દ્રવ્ય પોતે જ પોતાની પર્યાયનુ સ્વામી હોવાથી તેની પર્યાય તે તે સમયની લાયકાત પ્રમાણે સ્વયં થયા જ કરે છે, એ રીતે હરેક દ્રવ્યની પોતાની પર્યાય હરેક સમયે તે તે દ્રવ્યને જ આધીન છે, ખીલ કંઈ દ્રવ્યને આધીન તે પર્યાય નથી

૬ જીવદ્રવ્ય ત્રિકાળ પર્યાયોનો પિંડ છે તેથી તે ત્રિકાળ વર્તમાન પર્યાયોને લાયક છે અને પ્રગટ પર્યાય એક સમયની હોવાથી તે તે પર્યાયને પોતે લાયક છે

૭ જે એમ ન માનવામા આવે તો, એક પર્યાય પુરતું જ દ્રવ્ય થઈ જાય હરેક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયનુ સ્વામી હોવાથી તેની વર્તમાન વર્તતી એક જોડ સમયની પર્યાય છે તે, તે દ્રવ્યને હાય છે-આધીન છે

૮ જીવને 'પરાધીન' કહેવામા આવે છે તેનો અર્થ 'પર દ્રવ્યો તેને આધીન કરે છે અથવા તો પરદ્રવ્યો તેને પોતાનું રમકડું બનાવે છે' એમ નથી, પણ તે તે સમયની પર્યાય જીવ પોતે પર દ્રવ્યની પર્યાયને આધીન થઈ કરે છે પરદ્રવ્યો કે તેની કંઈ પર્યાય જીવને કહી પણ આશ્રય આપી શકે, તેને રમાડી શકે, હેરાન કરી શકે કે સુખી-દુખી કરી શકે—જે માન્યતા જુદી છે

૯ હરેક દ્રવ્ય સત્ છે, માટે તે દ્રવ્યે-જીવે ને પર્યાયે પણ સત્ છે અને તેથી તે હંમેશા સ્વતંત્ર છે જીવ પરાધીન થાય છે તે પણ સ્વતંત્રપણે પરાધીન થાય છે કંઈ પરદ્રવ્ય કે તેની પર્યાય તેને પરાધીન કે પરતંત્ર બનાવતા નથી.

૧૦ જે રીતે શ્રીવીતરાગહેવોએ સપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઉદ્ધેશ પોટ્યો છે

પરિશિષ્ટ-૩

સાધક જીવની દષ્ટિનું સળંગ ધોરણ

અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમા ‘અભેદ તે નિશ્ચયનય’ એમ કહ્યું નથી જો અભેદ તે નિશ્ચયનય એવો અર્થ કરીએ તો કોઈ વખતે નિશ્ચયનય સુખ્ય થાય, અને કોઈ વખતે વ્યવહારનય સુખ્ય થાય, કેમ કે આગમશાસ્ત્રોમા કોઈ વખતે વ્યવહારનયને સુખ્ય અને નિશ્ચયનયને ગૌણ કરીને કથન કરવામા આવે છે અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમા હંમેશા ‘સુખ્ય તે નિશ્ચયનય’ છે, અને તેના જ આશયે ધર્મ થાય-એમ સમજાવવામા આવે છે, અને તેમા નિશ્ચયનય સદા સુખ્ય જ રહે છે, ત્યાં વિકારી પર્થોયોદુ વ્યવહારનયથી કથન કરવામા આવે ત્યાં પણ નિશ્ચયનયને જ સુખ્ય અને વ્યવહારનયને ગૌણ કરવાનો આશય છે-એમ સમજવું કારણ કે પુરુષાર્થવડે પોતામા શુદ્ધપર્થોય પ્રગટ કરવા અર્થાત્ વિકારી પર્થોય દાખવા માટે હંમેશા નિશ્ચયનય જ આદરણીય છે, તે વખતે બંને નયોદુ જ્ઞાન હોય છે પણ ધર્મ પ્રગટાવવા માટે બંને નયો કદી આદરણીય નથી વ્યવહારનયના આશયે કદી ધર્મ અશે પણ થતો નથી, પરંતુ તેના આશયે તો રાગ-દ્વેષના વિઠ્ઠલો જ હોઈ છે

જો દ્રવ્યો, તેના ગુણો અને તેની પર્થોયોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની સુખ્યતા અને વ્યવહારનયની ગૌણતા રાખીને કથન કરવામા આવે, અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયને સુખ્ય કરીને તથા નિશ્ચયનયને ગૌણ રાખીને કથન કરવામા આવે, પોતે વિચાર કરે તેમા પણ કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની સુખ્યતા અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયની સુખ્યતા કરવામા આવે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રમા પણ જીવન જીવ સ્વયં કરે છે તેથી થાય છે

અને તે જીવના અનન્ય પરિણામ છે—એમ વ્યવહારનયે કહેવામા—સમન્વયવામા આવે, પણ તે દરેક વખતે નિશ્ચયનય એક જ મુખ્ય અને આદરણીય છે એમ જ્ઞાનીઓનું કથન છે કેઈ વખતે નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને કેઈ વખતે વ્યવહારનય આદરણીય છે—એમ માનવું તે ભૂલ છે ત્રણે કાળે એકલા નિશ્ચયનયના આશ્રયે જ ધર્મ પ્રગટે છે એમ સમજવું

પ્રશ્ના-શુ સાધક જીવને નય હોતા જ નથી ?

ઉત્તર—સાધકદશામા જ નય હોય છે કેમ કે કેવળીને તો પ્રમાણ હોવાથી તેમને નય હોતા નથી, અજ્ઞાનીઓ વ્યવહારનયના આશ્રયે ધર્મ થાય એમ માને છે તેથી તેમનો વ્યવહારનય તો નિશ્ચયનય જ થઈ ગયો, એટલે અજ્ઞાનીને સાચા નય હોતા નથી એ રીતે સાધક જીવોને જ તેમના શ્રુતજ્ઞાનમા નય પડે છે નિર્વિષ્ટપદશા સિવાયના કાળમા ત્યારે તેમને શ્રુતજ્ઞાનના લોદ્ગ્રપ ઉપયોગ નયપણે હોય છે ત્યારે, અને સસારના કામમા હોય કે સ્વાધ્યાય, વ્રત, નિયમાદિ કાર્યોમા હોય ત્યારે, જે વિકૃતિ ઊઠે છે તે ળમા વ્યવહારનયના વિષય છે, પરંતુ તે વખતે પણ તેમના જ્ઞાનમા નિશ્ચયનય એક જ આદરણીય હોવાથી (—અને વ્યવહારનય તે વખતે હોવા છતાં પણ તે આદરણીય નહિ હોવાથી—) તેમની શુદ્ધતા વધે છે એ રીતે સવિકૃત દશામા નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને વ્યવહારનય ઉપયોગરૂપ હોવા છતાં જ્ઞાનમા તે જ વખતે હેયપણે છે, એ રીતે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય—એ બંને સાધક જીવોને એકી વખતે હોય છે

માટે સાધક જીવોને નય હોતા જ નથી એ માન્યતા સાચી નથી, પણ સાધક જીવોને જ નિશ્ચય અને વ્યવહાર—બંને નયો એકી સાથે હોય છે નિશ્ચયનયના આશ્રય વિના સાચો વ્યવહારનય હોય જ નહિ જેને અભિપ્રાયમા વ્યવહારનયનો આશ્રય હોય તેને તો નિશ્ચયનય રહ્યો જ નહિ, કેમ કે તેને તો, જે વ્યવહારનય છે તે જ નિશ્ચયનય થઈ ગયો

ચારે અનુયોગમા કોઈ વખતે વ્યવહારનયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામા આવે છે અને કોઈ વખતે નિશ્ચયનયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામા આવે છે, પણ તે દરેક અનુયોગમા કથનનો સાર એક જ છે અને તે એ છે કે-નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બંને જાણવા યોગ્ય છે, પણ શુદ્ધતા માટે આશ્રય કરવા યોગ્ય નિશ્ચયનય એક જ છે અને વ્યવહારનય કહી પણ આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી-તે હંમેશા હેય જ છે એમ સમજવું.

વ્યવહારનયના જ્ઞાનનું ફળ તેનો આશ્રય છોડીને નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરવો-તે છે જો વ્યવહારનયને ઉપાદેય માનવામા આવે તો તે વ્યવહારનયના સાચા જ્ઞાનનું ફળ નથી પણ વ્યવહારનયના અજ્ઞાનનું એટલે કે મિથ્યાજ્ઞાનનું ફળ છે.

નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરવો-તેનો અર્થ એ છે કે, નિશ્ચયનયના વિષયભૂત આત્માના ત્રિકાળી ચેતન્ય સ્વરૂપનો આશ્રય કરવો, અને વ્યવહારનયનો આશ્રય છોડવો-તેને હેય સમજવો-તેનો અર્થ એ છે કે, વ્યવહારનયના વિષયરૂપ વિકલ્પ, પરદ્રવ્યો કે સ્વદ્રવ્યની અધૂરી અવસ્થા તરફનો આશ્રય છોડવો.

અધ્યાત્મનું સંકલ્પ

અધ્યાત્મમા મુખ્ય તે નિશ્ચય અને ગૌણ તે વ્યવહાર-એ ધોરણ હોવાથી તેમા સદાય મુખ્યતા નિશ્ચયની જ છે, ને વ્યવહાર સદાય ગૌણપણે જ છે અધ્યાત્મનું અર્થોત્ સાધક જીવન આ ધોરણ છે સાધક જીવની દૃષ્ટિનું સળંગ ધોરણ એ જ રીતે છે

સાધક જીવો શરૂઆતથી અત સુધી નિશ્ચયની જ મુખ્યતા રાખીને વ્યવહારને ગૌણ જ કરતા જાય છે, તેથી સાધકશામા નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે સાધકને શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે અને અશુદ્ધતા ટળતી જ જાય છે એ રીતે નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન થતા ત્યાં મુખ્ય-ગૌણપણું હોતું નથી અને ત્ય પછી હોતા નથી

વસ્તુસ્વભાવ અને તેમા કંઈ તરફ ઢળતુ ?

વસ્તુમા દ્રવ્ય અને પર્યાય, નિત્યપણુ અને અનિત્યપણુ ઇત્યાદિ જે વિરુદ્ધ ધર્મસ્વભાવ છે તે કદી ટળતો નથી પણ જે જે વિરુદ્ધ ધર્મો છે તેમા એકના લક્ષે વિક્ષેપ તૂટે છે અને ળીળતા લક્ષે રાગ થાય છે, અર્થાત્ દ્રવ્યના લક્ષે વિક્ષેપ તૂટે છે અને પર્યાયના લક્ષે રાગ થાય છે, એથી જે નયોનો વિરોધ છે હવે, દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતા અને અવસ્થાની ગૌણતા કરીને સાધક જીવ ત્યારે સ્વભાવ તરફ ઢળી ગયો ત્યારે વિક્ષેપ તૂટીને સ્વભાવમા અલેક થતા જ્ઞાન પ્રમાણુ થઈ ગયુ હવે તે જ્ઞાન જે પર્યાયને જાણે તે પણ ત્યાં મુખ્યતા તો સદાય દ્રવ્યસ્વભાવની જ રહે છે એ રીતે, જે દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતા કરીને ઢળતા જ્ઞાન પ્રમાણુ થયુ તે જ દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતા માધકકશાની પૂર્ણતા મુખી નિરતર રહ્યા કરે છે અને જ્યાં દ્રવ્યસ્વભાવની જ મુખ્યતા છે ત્યાં સમ્યજ્ઞશંનથી પાછા પડવાનુ કદી હોતુ જ નથી, તેથી સાધક જીવને સજગપણે દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતાના ભેરે શુદ્ધતા વધતા વધતા ત્યારે કેવળ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે વસ્તુના પરસ્પર વિરુદ્ધ અને ધર્મોને (દ્રવ્ય અને પર્યાયને) એક સાથે જાણે છે, પણ ત્યાં હવે એકની મુખ્યતા ને ળીળની ગૌણતા કરીને ઢળવાનુ રહ્યુ નથી ત્યાં સ પૂર્ણ પ્રમાણુ થઈ જતા જે નયોનો વિરોધ ટળી ગયો (અર્થાત્ નયો જ ટળી ગયા) તોપણ વસ્તુમા જે વિરુદ્ધ ધર્મસ્વભાવ છે તે તો ટળતા નથી

પ રિ શિ ષ્ટ-૪

શાસ્ત્રનો દૂક સાર

૧ આ જગતમા જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યો અનાદિ અનંત છે, તેને દૂકામા 'વિશ્વ' કહેવાય છે (અધ્યાય—૫)

૨. તે સત્ હોવાથી તેના કોઈ કર્તા નથી, કે તેના કોઈ નિયામક નથી, પણ વિશ્વના તે ફરેક દ્રવ્યો પોતે સ્વતંત્રપણે નિત્ય ટકીને સમયે સમયે પોતાની નવી અવસ્થા પ્રગટ કરે છે અને જુની અવસ્થા ટાળે છે (અ ૫ સૂ ૩૦)

૩ તે છ દ્રવ્યોમાથી જીવ સિવાયના પાચ દ્રવ્યો જડ છે, તેમનામા જ્ઞાન, આનંદ શુષ્ક નહિ હોવાથી તેઓ સુખી-દુઃખી નથી, જીવોમા જ્ઞાન, આનંદ શુષ્ક છે પણ તે પોતાની ભૂલથી અનાદિથી દુઃખી થઈ રહ્યા છે, તેમા જે જીવો મનવાળા છે તેઓ હિત-અહિતની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ધરાવતા હોવાથી તેમને દુઃખ ટાળી અવિનાશી સુખ પ્રગટ કરવાનો ઉપદેશ જ્ઞાનીઓએ આપ્યો છે

૪ શરીરની ક્રિયા, પર જીવોની ક્રિયા, જ્ઞાન, મત વગેરે તે સુખનો ઉપાય હોવાનું અજ્ઞાની જીવો માને છે, તે ઉપાયો ખોટા છે એમ જણાવવા આ શાસ્ત્રમા સૌથી પહેલા જ 'સમ્યગ્દર્શન તે સુખનું મૂળ કારણ છે' એમ જણાવ્યું છે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી તે જીવને સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ થયા વિના રહેતું જ નથી

૫ જીવ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે અને તેનો વ્યાપાર કે જેને ઉપયોગ કહેવામા આવે છે તે તેનું લક્ષણ છે, રાગ, વિકાર, પુરય, વિકલ્પ, ક્રુણા વગેરે જીવનું લક્ષણ નથી-એમ તેમા ગર્ભિતપણે કહ્યું છે.

(અ ૨ સૂ.

૬ દયા, દાન અણુમત, મહામત, બાર લાવના વગેરે શુભભાવો તેમ જ હિંસા જૂઠું, ચોરી, અગ્રહાયય, પરિગ્રહ વગેરે અશુભભાવો આસવના કારણો છે—એમ ઠહીને પુણ્ય-પાપ બનેને આસવ તરીકે વર્ણવ્યા છે (અ ૬ તથા ૭)

૭ મિથ્યાદર્શન તે સમાગ્નુ' મૂળ છે એમ અ. ૮ સૂ. ૧ મા જણાવ્યું છે, તથા બધના બીજા કારણો અને બધના પ્રકારોનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે

૮ મ સારનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન છે તે સમ્યગ્દર્શન વડે જ ટળી શકે, તે સિવાય ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ વડે પણ તે ટળી શકે નહિ સવર-નિર્જરા રૂપ ધર્મની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે અને તે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી અશેઅશે શુદ્ધિ પ્રગટતા આવક દશા તથા મુનિદશા કેવી હોય છે તે પણ જણાવ્યું છે મુનિઓ બાવીસ પ્રકારના પરિવહો ઉપર જય મેળવે છે એમ જણાવ્યું છે જો કોઈ પણ વખતે મુનિ પરિવહજય ન કરે તો તેને બધ થાય છે, તે વિષયનો સમાવેશ આઠમા બધ અધિકારમા આવી ગયો છે, અને પરિવહજય જ સવર-નિર્જરા હોવાથી તે વિષય નવમા અધ્યાયમા જણાવ્યો છે

૯ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતાની પૂર્ણતા થતા (અર્થાત્ સવર-નિર્જરાની પૂર્ણતા થતા) અશુદ્ધતાનો સર્વથા નાશ થઈને એવ સપૂર્ણપણે જડકર્મ અને શરીરથી લિન્ન થાય છે અને અવિ સળ મુખદશા પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ મોક્ષતત્ત્વ છે, એનું વર્ણન દસમા અધ્યાયમા કર્યું છે

એ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રના વિષયોનો ટૂંક સાર છે

ઇતિશ્રી મોક્ષસાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

સમાપ્ત

—મોક્ષશાસ્ત્રના મૂળ સૂત્રોમાં આવેલા વિષયોનું—

ક કા વા ર સુ ચી પ ત્ર કે

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર	શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
અ			અધુવ	૧	૧૬
અકામનિર્જ્ઞા	૬	૧૨	અધૌવ્યતિક્રમ	૭	૩૦
અક્ષિપ્ર	૧	૧૬	અન્તર	૧	૮
અગારી	૭	૨૦	અનિ સત	૧	૧૬
અગૃહીત મિથ્યાદર્શન	૮	૧	અનુકત	"	"
અધાતિયા	"	૪	અનુગામી અવધિજ્ઞાન	"	૨૨
અર્જોપાર્જ	"	૧૧	અનનુગામી	"	"
અચક્ષુદર્શન	"	૭	અનવસ્થિત	"	"
અચૌર્ધોલ્લસત	૭	૨૦	અનીક	૪	૪
અજીવ	૧	૪	અનર્પિત	૫	૩૨
અજ્ઞાતભાવ	૬	૬	અનાલોગ	૬	૫
અજ્ઞાન	૮	૧	અનાકાક્ષા	"	"
અજ્ઞાન પરીવહજ્ય	૬	૬	અનુમત	૬	૮
અ હજ	૨	૩૩	અનાલોગનિરોપાધિકૃત	૬	૮
અજુ	૫	૨૫	અન્તરાય	૬	૧૦
અજુમત	૭	૨	અનુવીચિકાપણ	૭	૫
અતિયિસ વિભાગ મત	"	૨૧	અનૃત-અસત્ય	"	૧૪
અતિચાર	"	૨૩	અનગારી	"	૨૦
અતિભારારોપણ	"	૨૫	અનર્થક ઉપત	"	૨૧
અદર્શન પરીવહજ્ય	૬	૬	અન્યદષ્ટિપ્રશ્ન	"	૨૩
અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન	૧	૩	અસપાનનિરોધ	"	૨૫
અધિકરણ ક્રિયા	૬	૫	અન ગકીડા	૭	૨૮
અધિકરણ	૬	૬	અનાદર	"	૩૩

શાબ્દ	આધ્યાય	સુત્ર	શાબ્દ	આધ્યાય	સુત્ર
અનાદર	૭	૩૪	અપર્યાપ્ત નામકર્મ	૮	૧૧
અનુભાગબધ	૮	૩	અપર્યાપ્તક	"	"
અન્તરાય	૮	૪	અપાયવિચય	૯	૩૬
અનતાનુબધી	"	૬	અગ્રહ-કુશીલ	૭	૧૬
હો મા મા લો	"	૨૦	અભિનિબોધ	૧	૧૩
અન્તર્મુદ્ધત	"	૨૧	અભીક્ષુ જ્ઞાનોપયોગ	૬	૨૪
અનુભવબન્ધ	૯	૭	અભિપ્રવાહાર	૭	૩૫
અનુપ્રેક્ષા	"	૭	અમનરૂઢ	૨	૧૧
અનિત્યાનુપ્રેક્ષા	"	"	અચર કીર્તિ	૮	"
અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા	"	૧૬	અરતિ	"	૬
અનશન	૯	૨૫	અરતિ પરિબહુલ્ય	૬	"
અનુપ્રેક્ષા	૯	૩૦	અર્થ સંક્રાંતિ	"	૪૪
અનિબદ્ધ યોગજ	૯	૪૫	અર્થ વિગ્રહ	૧	૧૮
આત્મધ્યાન	૧૦	૬	અર્પિત	૫	૩૨
અનન્ત વિયોજક	૬	૫	અહંકૃતકૃતિ	૬	૨૪
અન્તર	૬	૬	અપબહુલ્ય	૧	૮
અપ્રત્યાખ્યાન	૬	૬	અસાલ પરિબહુલ્ય	૬	૬
અપ્રત્યવેક્ષિતનિશ્લેષાધિ-	૬	૬	અસપબહુલ્ય	૧૦	૬
કરણ	૭	૨૧	અવધિજ્ઞાન	૧	૬
અપધ્યાન	૭	૨૮	અવગ્રહ	"	૧૫
અપરિગૃહીતેત્વરિકા	૭	૩૪	અવાય	"	"
બમન	૭	૩૪	અવસ્થિત	"	૨૨
અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિ	૭	૩૪	અવિગ્રહજતી	૨	૨૭
તોતસર્ગ	૭	૩૪	અવલુપ્તવાદ	૬	૧૩
અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિ	૭	૩૪	અવિરતિ	૮	૧
તાદાન	૭	૩૪	અવધિજ્ઞાનાવરણ	"	૬
અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ	૮	૬	અવધિદર્શનાવરણ	"	૭
હો મા મા લો	૮	૬	અવિપાક નિર્જરા	"	૨૩

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
અવમૌદ્ય	૯	૧૯
અવગાહન	૧૦	૯
અશુભ યોગ	૬	૩
અશરણાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
અશુભ	૮	૧૧
અસ્તિકાય (ટીકા)	૫	૧
અસમીક્ષ્યાધિકરણ	૭	૩૨
અસદ્વેદ્ય	૮	૮
અમ પ્રાપ્ત્યુપાટિકા સં	૮	૧૧
અસ્થિર	"	"
અહિંસાશુભત	૭	૨૦
[અ]		
આક્રંદન	૬	૧૧
આક્રોશ	૯	૨
આઆચલકિત	૬	૨૪
આઆચ	૯	"
આમા વ્યાપાદિકી	૯	૩૫
આજ્ઞા વિચય	૯	૩૬
આત્મરક્ષ	૪	૪
આતપ	૮	૧૧
આદાનનિશ્ચેપણસમિતિ	૭	૪
આદેય	૮	૧૧
આદાન નિશ્ચેપ	૯	૫
આનયન	૭	૩૧
આતુપૂર્ણ	૮	૧૧
આસિયોગ્ય	૪	૪
આશ્યન્તરેમમિ	૯	૨૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
આમ્નાય	"	૨૫
આચ	૩	૩૬
આરમ્ભ	૬	૮
આતધ્યાન	૯	૩૩
આલોકિતપાનસોજન	૭	૪
આલોચના	૯	૨૨
આવશ્યકાપરિહાણિ	૬	૨૪
આસાદન	૬	૧૦
આસ્રવ	૧	૪
આસ્રવાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
આસ્રવ	૬	૧
આહાર	૨	૨૭
આહારક	૨	૩૬

[ઇ-ઈ]

ઈષ્ટવિયોગજનઆતધ્યાન	૬	૩૧
ઈન્દ્રિય	૨	૧૪
ઈન્દ્ર	૪	૪
ઈયોપથ આસ્રવ	૬	૪
ઈયોપથક્રિયા	"	૫
ઈયોસમિતિ	૭	૪
ઈયો	૯	૫
ઈહા	૧	૧૫

[ઉ]

ઉચ્છવામ	૮	૧૧
ઉચ્ચ ગોત્ર	"	૧૨
ઉત્સર્પિણી	૩	૨૭
ઉત્પાદ	૫	૩૦

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર	શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
ઉત્તમ ક્ષમા	૬	૬	ઋણમતિ મન પથંય	૧	૨૩
ઉત્તમ માદંવ	"	"	ઋણસૂત્રનય	૧	૨૩
ઉત્તમ આર્જવ	"	"	(એ-ઓ)		
ઉત્તમ શૌચ	૬	૬	એકવિધ	૧	૧૬
ઉત્તમ સત્ય	"	"	એકાન્ત મિથ્યાત્વ	૮	૧
ઉત્તમ સધર્મ	"	"	એકાત્વાનુમેશા	૬	૭
ઉત્તમ તપ	"	"	એકત્વવિતર્ક	"	૪૨
ઉત્તમ ત્યાગ	"	"	એવભૂત નય	૧	૩૩
ઉત્તમ આક્રિયન	"	"	એવજ્ઞાસમિતિ	૬	૫
ઉત્તમ પ્રદક્ષયર્થ	"	"	ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ	૨	૩
ઉત્સર્ગ	"	૫	ઔપશમિક ચારિત્ર	"	"
ઉચ્ચ-ઔદયિકભાવ	૨	૧	(ક)		
ઉદ્યોત	૮	૧૧	કર્મયોગ	૨	૨૫
ઉપશમ ઔપશમિકભાવ	૨	૧	કર્મભૂમિ	૩	૩૭
ઉપયોગ	૨	૮	કત્યોપપન્ન	૪	૧૭
ઉપકરણ	"	૧૭	કપાતીત	"	"
ઉપયોગ	"	૧૮	કપ	"	૨૩
ઉપપાદ જન્મ	"	૩૧	કપાય	૬	૪
ઉપકરણ સંયોગ	૬	૬	કૃત	"	૮
ઉપધાત	"	૧૦	કન્દર્પ	૭	૩૨
ઉપલોગ પરિલોગ—			કપાય	૮	૧
પરિમાણમત	૭	૨૧	કપાય કુશીલ	૬	૪૬
ઉપધાત	૮	૧૧	ક્ષણ	૧	૮
ઉપમ્યાપન	૬	૨૨	કર્મભૂ શરીર	૨	૩૬
ઉપચાર વિનય	"	૨૩	કાયયોગ	૬	૧
ઉપાધ્યાય	"	૨૪	કાયિકી ક્રિયા	૬	૫
(જ)			કારિત	"	૮
જીર્ણવ્યતિક્રમ	૭	૩૦	કાન નિમગ્ન	"	૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર	શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
કારુણ્ય	૭	૧૧	ક્ષયોપશમ ક્ષાયોપેશમિક-		
કાયા	"	૨૩	ભાવ	૨	૧
કામતીનાભિનિવેશ	"	૨૮	ક્ષયોપશમ દાનાદિ	"	૪
કાયયોગ દુષ્પ્રવિધાન	"	૩૩	ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ	"	"
ક્ષાલાતિક્રમ	"	૩૬	ક્ષાયિક આરિત્ર	"	"
કાયકલેશ	૬	૧૬	ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ	"	૫
કાળ	૧૦	૬	ક્ષાયોપશમિક આરિત્ર	"	"
કિલ્લિવપદ	૪	૪	ક્ષાન્તિ	૬	૧૨
ક્રિયા	૫	૨૨	ક્ષિપ્ર	૧	૧૬
કીલક સહનન	૮	૧૧	કુધાપરોપહન્ય	૬	૬
કુખ્ય પ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૬	ક્ષેત્ર	૧	૮
કુખ્યક સ્થાન	૮	૧૧	ક્ષેત્ર	૧૦	૬
કુળ	૬	૨૪	ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૬
કુશીલ	"	૪૬	ક્ષેત્રવૃદ્ધિ	"	૩૦
કુટલેખ ક્રિયા	૭	૨૬	(ગ)		
કૃત	૬	૮	ગર્ભ જન્મ	૨	૩૧
કેવળજ્ઞાન	૧	૬	ગતિનામ કર્મ	૮	૧૫
કેવળજ્ઞાન	૨	૪	ગન્ધ	"	"
કેવળદર્શન	૨	૪	ગણ	૬	૨૪
કેવળીનો અવર્ણવાદ	૬	૧૩	ગતિ	૧૦	૬
કેવળજ્ઞાનાવરણ	૮	૬	ગ્લાન	૬	૨૦
કેવલ દર્શનાવરણ	"	૭	ગુણપ્રત્યય	૧	૨૧
ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન	૭	૫	ગુણ	૫	૩૮
કોડાકોડી	૮	૧૪	ગુણ	"	૩૪
કૌતુક્ય	૭	૩૨	ગુણ	"	૪૧
			ગુણમત	૭	૨૦
			ગુણિ	૬	૨
			ગુણુરધાન	"	૧૦

[૬]

ક્ષય-ક્ષાયિકભાવ ૨ ૧

શબ્દ	અધ્યાય	મુદ્ર	(ત)	
ગૃહીત મિથ્યાત્વ	૮	૧	તદાદૃતાદાન	૭ ૧૭
ગોત્ર	"	૪	તદુભય	૮ ૨૨
(ધ)			તન્મનોહરાગ નિરીક્ષણ-	
ધાતિયાક્રમ	૮	૪	ત્યાગ	૭ ૭
(ચ)			તપ	૮ ૨૨
અમુદશનાવરણ	૮	૭	તપસ્વી	૮ ૨૪
અર્થોપરિપક્ષ જય	૮	૨	તાપ	૬ ૧૧
ચારિત્ર	"	"	તિથ્યંચ	૪ ૨૭
ચારિત્ર વિનય	"	૨૩	તિથ્યંગ્યતિક્રમ	૭ ૩૦
ચારિત્ર	૧૦	૬	તીનભાવ	૬ ૬
ચિન્તા	૧	૧૩	તીથ્યં કરત્વ	૮ ૧૧
(છ)			તીથ્યં	૧૦ ૬
છેદ	૭	૨૫	તૃપા પરીપક્ષજય	૬ ૬
છેદોપસ્થાપના	૬	૧૮	તુલ્યસ્પર્શ પરીપક્ષજય	૬ ૬
છેદ	"	૨૨	તૈજસ શરીર	૨ ૩૬
(જ)			(ઝ]	
જમન્ય શુદ્ધ	૫	૩૪	ત્રસ	૨ ૧૪
જરાશુભ	૨	૩૨	ત્રસ	૮ ૧
જાતિ નામક્રમ	૮	૩૧	ત્રાયચ્છિન્ન	૪ ૪
જીવ	૧	૪	(ઢ)	
જીવિતાશ સા	૭	૩૭	દશનાપયોગ	૨ ૬
કુશુભા	૮	૬	દશના ક્રિયા	૬ ૫
(ક)			દશનાવિશુદ્ધિ	૬ ૨૪
સાતભાવ	૬	૬	દશનાવરણ	૮ ૪
સાનોપયોગ	૨	૬	દશનાવિનય	૬ ૨૩
સાનાવરણ	૮	૪	દશમશક પરીપક્ષજય	૨ ૬
સાનવિનય	૬	૩૩	દ્રવ્ય	૧ ૫
સાન	૧૦	૬	દ્રવ્યચિકિત્સનય	૧ ૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર	શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
દ્રવ્યેન્દ્રિય	૨	૧૭	(ન)		
દ્રવ્ય	૫	૨૬	નય	૧	૫
દ્રવ્યવિશેષ	૫	૩૬	નપુ સકલેષ	૮	૬
દ્રવ્યસંવર	૬	૬	નરકાયુ	૮	૧૦
કાતૃવિશેષ	૭	૩૬	નરકમત્યાનુપૂર્વ્ય આદિ	૮	૧૧
કાનાન્તરાય આદિ	૮	૧૩	નામ	૧	૫
કાન	૭	૩૮	નામ	૮	૪
કાસીકાસ-પ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૬	નારાય સહનન	૮	૧૧
કિંગત	૭	૨૧	નામ્ય પરિવહન્ય	૬	૬
કુ પ્રમુદ્ધ નિશ્લેષાધિકરણ	૬	૬	નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન	૧	૩
કુ ખ	૬	૧૧	નિર્જરા	૧૧	૪
કુ શ્રુતિ	૭	૨૧	નિશ્લેષ	૧૧	૫
કુસ્વર	૮	૧૧	નિર્દેશ	૧૧	૭
કુર્ભંગ	૮	૧૧	નિસૃત	૧૧	૧૬
કુપકવાહાર	૭	૩૫	નિવૃત્તિ	૨	૧૦
કેવ	૪	૧	નિશ્ચય કાળદ્રવ્ય	૫	૪૦
કેવનો અવર્ણવાદ	૬	૧૩	નિસર્ગ ક્રિયા	૬	૫
(ધ)			નિર્વર્તના	૬	૬
ધનધાન્ય પ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૬	નિશ્લેષ	૬	૬
ધર્મના અવર્ણવાદ	૬	૧૩	નિસર્ગ	૬	૬
ધર્મ	૬	૨	નિહ્નવ	૬	૧૦
ધર્માનુપ્રેક્ષા	૬	૭	નિદાન શલ્ય	૭	૧૮
ધર્મોપદેશ	૬	૨૫	નિદાન	૭	૩૭
ધારણા	૧	૧૫	નિદ્રા	૮	૭
ધ્યાન	૬	૨૦	નિદ્રાનિદ્રા	૮	૭
ધ્યાન	૬	૨૭	નિર્માણ	૮	૧૧
ધ્રુવ	૧	૧૬	નિવૃત્ત્યપર્યાપ્તિક	૮	૧૧
ધૌવ્ય	૫	૩૧	નિર્જરાનુપ્રેક્ષા	૬	૭

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર	શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
નિપદાપરિવહન્ય	૬	૬	પદ્યોચારિક નય	૧	૬
નિબંધ આત્મધ્યાન	૬	૩૧	પ્રમાણ	૧	૫
નિર્મલ્ય	૬	૪૬	પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ	૧	૬
નીચગોત્ર	૮	૧૨	પ્રકીર્ણક	૪	૪
નેગમ નય	૧	૩૩	પ્રવીચાર	૪	૭
ન્યાસાપહાર	૭	૨૬	પ્રદેશ	૫	૮
ન્યપ્રોધપરિમણસ -			પ્રદોષ	૬	૧૦
સ્થાન	૮	૧૧	પ્રવચનભક્તિ	૬	૨૪
(૫)			પ્રવચનવત્સલત્વ	૬	૨૪
પરોક્ષપ્રમાણ	૧	૬	પ્રમોહ	૭	૧૧
પરિણામ	૫	૨૨	પ્રમાદયર્થો	૭	૨૧
પરિણામ પર્થોય	૫	૪૨	પ્રતિગ્રપક વ્યવહાર	૭	૨૭
પરિવેન	૬	૧૧	પ્રમાદ	૮	૧
પરોપરોધાકરણ	૭	૬	પ્રકૃતિજન્ય	૮	૩
પરિનહ	૭	૧૭	પ્રદેશજન્ય	૮	૩
પરિગ્રહપરિમાણમત	૭	૨૦	પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધ	૮	૪
પરવિવાહકરણ	૭	૪૮	પ્રચલા	૮	૭
પરિગૃહીતેત્વરિકાગમન	૭	૨૮	પ્રચલાપ્રચલા	૮	૭
પરમ્યપદેશ	૭	૩૬	પ્રત્યાખ્યાનાવરણ	૮	૬
પરમાત	૮	૧૧	પ્રત્યેક શરીર	૮	૧૧
પરીવહન્ય	૬	૨	પ્રદેશજન્ય	૬	૨૪
પરિકારવિશુદ્ધિ	૬	૧૮	પ્રણાપરીવહન્ય	૬	૬
પરિકાર	૬	૨૨	પ્રતિક્રમણ	૬	૨૨
પરિનહાનન્દી રોદ્રધ્યાન	૬	૩૫	પૃચ્છના	૬	૨૫
પરત્વાપરત્વ	૫	૨૨	પ્રતિસેવના કુશીલ	૬	૪૬
પર્થોક્ષ	૮	૧૧	પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત	૧૦	૬
પર્થોક્ષિ નામકર્મ	૮	૧૧	પારિવહ	૪	૪
પર્થોય	૫	૩૨	પાપ	૬	૩

શબ્દ	અધ્યાય	મુત્ર
પારિતાપિકી ક્રિયા	૬	૫
પારિગ્રહકી ક્રિયા	૬	૫
પાપોપદેશ	૬	૨૧
પાત્રવિશેષ	૬	૩૯
પ્રાયશ્ચિત્ત	૬	૨૦
પ્રાયોગ ક્રિયા	૬	૫
પ્રાદોષિકી ક્રિયા	૬	૫
પારિતાપિકી ક્રિયા	૬	૫
પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા	૬	૫
પ્રાત્યયિકી ક્રિયા	૬	૫
પ્રારમ્ભ ક્રિયા	૬	૫
પુવેક	૮	૬
પુદ્ગલ	૫	૨૨
પુદ્ગલશ્લેષ	૭	૩૧
પુરુષ	૬	૩
પુરસ્કાર	૬	૫
પુલાક	૬	૪૬
પૂર્વસ્તાનુસ્મરણયોગ	૭	૭
પૃથક્ત્વવિતર્ક	૬	૪૨
પ્રેમ્યપ્રયોગ	૭	૩૧
ચોત	૨	૨૩
પ્રીયધોપવાસ	૭	૨૧

(ખ)

બહુશ	૬	૪૬
બન્ધ	૧	૪
બન્ધ	૫	૩૩
બન્ધ	૭	૨૫

શબ્દ	અધ્યાય	મુત્ર
બન્ધતત્ત્વ	૮	૨
બન્ધન	૮	૧૧
બહુ	૧	૧૬
બહુવિધ	૧	૧૬
બહુચુતબદ્ધિત	૬	૨૪
બાહર	૮	૧૧
બાહ્યતપ	૬	૧૨
બાહ્યોપધિન્યુત્સર્ગ	૬	૨૬
બોવિદુલંભાનુપ્રેક્ષા	૬	૭

(ભ)

સત્તપાનસ યોગ	૬	૬
ભય	૭	૬
ભવપ્રત્યય	૧	૨૧
ભાવ	૧	૫
ભાવ	૧	૮
ભાવેન્દ્રિય	૨	૧૮
ભાવના	૭	૩
ભાવસ વર	૬	૧
ભાષાસમિતિ	૬	૫
ભીરુત્વ પ્રત્યાખ્યાન	૭	૫
ભૂતમત્યનુકરણ	૬	૧૧
ભેદ્યશુદ્ધિ	૭	૬
ભોગભૂમિ	૩	૨૮
ભોગ	૭	૨૧

(મ)

મતિજ્ઞાન	૧	૮
મતિજ્ઞાન	૧	૮

शब्द	अध्याय	मुत्र	शब्द	अध्याय	मुत्र
भति	१	१३	भूच्छां	७	१७
भतिज्ञानावरण	८	६	भृषानन्दी रौद्रध्यान	६	३५
भन्त्साव	६	६	भैत्री	७	११
भनोनिस्तर्ग	८	१०	भोक्ष	१	४
भनोवाग्नुमि	७	४	भोक्ष	१०	२
भनोयोग दुष्प्रबुधान	७	३५	भोक्षनीय	८	४
भनापर्ययज्ञान	१	६	भौषध	७	३२
भन पर्ययज्ञानावरण	८	६	भ्लेच्छ	३	३६
भनोज्ञ	६	२४	(ध)		
भरुवाश सा	७	३७	यथाभ्यातयारित्र	८	६
भवपरीपक्ष जय	७	६	यथाभ्यातयारित्र	६	१८
भडामत	७	२	यथ कीर्ति	८	११
भायाहिया	६	५	यायनापरीपक्षजय	६	६
भास्वर्थ	६	२४	योग	६	१२
भागप्रभावना	७	२४	योग	८	१
भाध्यस्थ	७	११	योग स कान्ति	६	४४
भायाशय	७	१८	(२)		
भास्वर्थ	७	३६	रति	८	६
मिध्यात्वहिया	६	५	रस	८	११
मिध्याहयान हिया	६	५	रस परित्याग	६	१६
मिध्यात्वशत्य	७	१८	रहोभ्याभ्यान	७	२६
मिध्यापदेश	७	२६	रूपानुपात	७	३१
मिध्याहयान	८	१	रोगपरीपक्षजय	६	६
मिध्यात्वप्रवृत्ति	८	६	(६)		
मुक्त	२	१०	लब्धि	२	१८
मुद्ग	८	१८	लब्धि	२	४७
मुजयुनिर्वातना	६	६	लब्ध्यपयोमतक	८	११
			विग	१०	६
			वेस्था	२	६

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર	શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
લોકપાલ	૪	૪	વિચિત્રિતા	૭	૨૩
લોકાનુપ્રેક્ષા	૧	૫	વિનય	૬	૨૬
લોક પ્રત્યાખ્યાન	૭	૫	વિવેક	૬	૨૨
લોકાન્તિક દેવ	૪	૨૪	વિપાકવિચય	૬	૩૬
(વ)			વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ	૭	૨૫
લક્ષ્મીમાન	૬	૨૧	વિધિવિશેષ	૭	૩૬
લક્ષ્મીના	૫	૨૨	વિપરીત મિથ્યાત્વ	૮	૧
લક્ષ્મીયોગ	૬	૧	વિહારોગતિ	૮	૧૧
લક્ષ્મીનારાય મહાનંદ	૮	૧૧	વિવિકલ શય્યામન	૬	૧૬
લક્ષ્મી	૮	૧૧	વીર્યભાવ	૬	૬
લક્ષ્મી	૭	૧	વીર્યાર	૬	૪૪
લક્ષ્મી	૭	૨૫	વૃત્તિપરિસંખ્યાન	૬	૧૬
લક્ષ્મી	૮	૧૧	વૃત્ત્યેષ્ટરસત્યાગ	૭	૭
લાલનિસર્ગ	૬	૬	વેદનીય કર્મ	૮	૪
લાલગુપ્તિ	૭	૪	વેદનાજન્ય આત્મધ્યાન	૬	૩૩
લાલનસંસ્થાન	૮	૧૧	વૈકલ્પિક શરીર	૨	૩૧
લાલગોગદુષ્પ્રણિધાન	૮	૩૩	વૈમાનિક	૪	૧૧
લાલના	૬	૨૫	વૈયાવૃત્યકરણ	૬	૨૪
લિધાન	૧	૭	વૈયાવૃત્ય	૬	૨૦
લિપુલમતિ	૧	૨૩	વૈનયિક મિથ્યાત્વ	૮	૧
લિપ્તહગતિ	૨	૨૫	વ્યજનાવત્રહ	૧	૧૮
લિપ્તહગતિ	૨	૨૭	વ્યવહારનય	૧	૩૩
લિવૃત્તયોનિ	૨	૩૨	વ્યય	૫	૩૦
લિમાન	૪	૧૬	વ્યુત્સર્ગ	૬	૨૦
લિહારણુક્રિયા	૬	૫	વ્યુત્સર્ગ	૬	૨૨
લિસ વાદન	૬	૨૨	વ્યુત્સર્ગ	૬	૨૨
લિમયસ પત્રતા	૬	૨૪	વ્યુત્સર્ગ	૬	૪૩
લિપ્ત					

શબ્દ	આધ્યાય મુન	શબ્દ	આધ્યાય મુન
(૨૧)			
શબ્દયય	૧ ૩૩	સ રા	૧ ૧૩
શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ	૬ ૨૪	સ ગ્રહનય	૧ ૩૩
શક્તિ પ્રમાણે તપ	૬ ૨૪	સમભિરૂઢ નય	૧ ૩૩
શન્ય	૭ ૧૮	સયમાસયમ	૨ ૫
શબ્દાનુપાત	૮ ૩૧	સ સારી	૨ ૧૦
શરીર નામકમ	૮ ૧૧	સમનરક	૨ ૧૧
શમ્યાપરિપક્વ જય	૯ ૬	સ રા	૨ ૨૪
શકા	૭ ૩૩	સમ્પૂર્ણ જન્મ	૨ ૩૧
શિક્ષામત	૭ ૨૧	સચિત્તયોનિ	૭ ૩૨
શીલમતોમા અનતિઆર	૬ ૨૪	સવૃત્તયોનિ	૨ ૩૨
શીતપરિપક્વ જય	૯ ૬	સમુદ્ઘાત	૨ ૧૬
શુભોપયોગ	૬ ૩	સમય	૫ ૪૪
શુન્યાગારવાસ	૭ ૬	સમ્યક્ત્વ ક્રિયા	૬ ૫
શૈક્ષ્ય	૯ ૨૪	મમાદાન ક્રિયા	૬ ૫
શોક	૬ ૧૧	સત્	૫ ૩૦
શોક	૮ ૬	સમન્તાનુપાત ક્રિયા	૬ ૫
શૌચ	૬ ૧૨	સ રમ્ભ	૬ ૮
શુત	૧ ૬	સમારમ્ભ	૬ ૮
શુનનો અવધુવાદ	૬ ૧૩	સહસા નિશ્પેષાધિકરણ	૬ ૬
શુતશાનાવરણ	૮ ૬	સયોગ નિશ્પેષાધિકરણ	૬ ૬
શ્રેણી	૨ ૨૫	સરાગ સયમાદિયોગ	૬ ૧૨
(૨૨)		સ ધનો અવધુવાદ	૬ ૧૩
સમ્યગ્જ્ઞાન	૧ ૧	સ વેગ	૬ ૨૪
સમ્યક્ચારિત્ર	૧ ૧	સધર્મોપિસવાદ	૭ ૬
સમ્યગ્દર્શન	૧ ૨	સત્યાણુમત	૭ ૨૦
સવર	૧ ૪	સન્દેષના	૭ ૨૨
સત્	૧ ૮	સચિત્તાહાર	૭ ૩૫
		સચિત્ત સળન્ધાહાર	૭ ૩૫

શબ્દ	અધ્યાય	મુન	શબ્દ	અધ્યાય	મુન
સચિત સન્નિશ્રાહાર	૭	૩૫	સામાયિક	૯	૧૮
સચિત નિદેષ	૭	૩૬	સાધુ	૯	૨૪
સશય મિથ્યાત્વ	૮	૧	સુખાનુબન્ધ	૭	૩૭
સદ્દેય	૮	૮	સુભગ	૮	૧૧
સમ્યક્મિથ્યાત્વ	૮	૯	સુસ્વર	૮	૧૧
સન્વલન ક્રોધાદિ	૮	૯	સૂક્ષ્મ	૮	૧૧
સંધાત	૮	૧૧	સૂક્ષ્મસામ્પરાય	૯	૧૮
સસ્થાન	૮	૧૧	સ્થાપના	૧	૫
અમથ્યતુ સ્થ સસ્થાન	૮	૧૧	સ્વામિત્વ	૧	૭
સહનન	૮	૧૧	સ્થિતિ	૧	૭
સવિપાકનિર્જરા	૮	૨૩	સ્પર્શન	૧	૮
સવર	૯	૧	સ્મૃતિ	૧	૧૩
સમિતિ	૯	૧	સ્થાવર	૨	૧૩
સસારાનુપેક્ષા	૯	૭	સ્કન્ધ	૫	૨૫
સવરાનુપેક્ષા	૯	૭	સ્પર્શન ક્રિયા	૬	૫
સત્કારપુરસ્કારપત્રીપહંજ્યહ	૯	૯	સ્વહંસ્ત ક્રિયા	૬	૫
સત્કાર	૯	૯	સ્રીરાગકથાશ્રવણુત્યાગ	૭	૭
મધ	૯	૨૪	સ્વશરીરસ સ્કાર ત્યાગ	૭	૭
સસ્થાન	૯	૩૬	સ્નેહ યોગી	૭	૧૫
સખ્યા	૧૦	૬	સ્તેનપ્રયોગ	૭	૨૭
સાધન	૧	૭	સ્મૃત્યન્તરાધાન	૭	૩૦
સામાનિક	૪	૪	સ્મૃત્યનુપસ્થાન	૭	૩૩
સામ્પરાયિક આસવ	૬	૪	સ્મૃત્યનુપસ્થાન	૭	૩૪
સાધુસમાધિ	૬	૨૪	સ્થિતિબન્ધ	૮	૩
સામાયિક	૭	૨૧	સ્થાનગૃહિ	૮	૭
સાકાર મન્ત્રલેહ	૭	૨૬			
સાધારણ શરીર	૮	૧૧			

શબ્દ	અધ્યાય	મુત્ર	શબ્દ	અધ્યાય	મુત્ર
શ્રીવેદ	૮	૯	હાસ્ય પ્રત્યાખ્યાન	૭	૫
સ્વસ્ત્યાચરણ ચારિત્ર	૮	૯	હાસ્ય	૮	૯
સ્વાતિ સ્થાન	૮	૧૧	હિરણ્યમુવર્ણ પ્રમાણાતિ-		
સ્પર્શ	૮	૧૧	ક્રમ	૭	૨૯
સ્થાવર નામકર્મ	૮	૧૧	હિંસા	૭	૧૩
રિથર	૮	૧૧	હિંસાદાન	૭	૨૧
શ્રીપરીપહજય	૯	૯	હિંસાનન્દી રૌદ્રધ્યાન	૯	૩૫
સ્વાધ્યાય	૯	૨૦	હીનાધિકમાનોન્માન	૭	૩૭
સ્તોયાનન્દી રૌદ્રધ્યાન	૯	૩૫	હીયમાન અવધિ	૧	૨૧
સ્નાતક	૯	૪૬	હુણ્ડક સ્થાન	૮	૧૧

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા .

—આ વ શ્ય ક શુદ્ધિ પત્ર ક—

પાત્ર	લીટી	અર્થશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૭	સખ્યા 'શબ્દ'	'સખ્યા' શબ્દ
૫૫	૧	કયા જ્ઞાન	કયા જ્ઞાનો
૫૫	૧૭	થાય તો એ	થાય-એ તો
૫૮	૫-૬	-પાત્ર)	-પાત્ર ૧૭)
૫૬	૨૧	(ઇપત્=પરોક્ષ)	(ઇપત્=કિચિત્)
૬૪	૭	સખધર્મી	સખધર્મી
૭૪	૧	મહતાને લીધે	વિશુદ્ધિની મહતાને લીધે,
૮૦	૧	અવગ્રહાદિ	અવગ્રહાદિતા
૯૨	૧-૨	ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા	ઇન્દ્રિયદ્વારા
૯૬	૧૮-૨૦	દેશધાતિ ' કહે છે	દેશધાતિ સ્પર્શકોમા ગુણનો સર્વથા ધાત કરવાની શક્તિનો ઉપશમ તેને ક્ષયોપ- શમ કહે છે
૯૬	૨૧-૨૨	સ્પર્શકોનો ક્ષય	સ્પર્શકોને 'ક્ષય,'
૯૬	૨૨-૨૩	ઉદ્યાભાવને કહે છે. -ઉપશમ	ઉદ્યાભાવને 'ઉપશમ' કહે છે
૧૦૦	૪	કોશ=૪ ગાઉ	કોશ=૧ ગાઉ
૧૦૨	૫	અસખ્યાત દ્વીપસમુદ્ર પર્યંત	અસખ્યાત લોક- પ્રમાણ સુધી
૧૨૧	૧	બલ્લેલા શબ્દનું	બલ્લેલા પદાર્થનું
૧૪૩	૧૧	પ્રત્યક્ષ સાદૃશ	પ્રત્યક્ષ ભાદૃશ
૧૪૫	૧૬	સર્વ ડરુપેસ્મિ	સર્વ કપેડસ્મિ
૧૧૨	૬	ન-પ્રાપ્તિ શબ્દનો	ન-પ્રાપ્તિ શબ્દનો

પાનુ	ક્રીડી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧૬	૨૧	એ લક્ષણોનો	એ લક્ષણોને
૨૩૮	૧૨	ક્ષાયોપશિક્ષમ	ક્ષાયોપશમિક
૨૪૦	૩	સસ્તૃતટીકા પા ૪૮૩	સસ્તૃતટીકા પા ૪૨૩
૨૫૨	૧	સમસ્ત લોકોને	સમસ્ત લોકને
૨૫૪	૧૭	અ ત કોડાકોડી	અ ત કોડાકોડી
		સાગરથી	સાગરની
૨૫૬	૨૧	પરિધ કરતા વ્યાસ	વ્યાસ કરતા પરિધ
૨૮૪	૪	રહે છે	રહે છે અર્વાત
૨૮૮	૧૦	ફળ વિક્રિયા છે	ફળ છે,
૨૯૨	૧૭	ચરમોત્તમડ વેદા	ચરમોત્તમવેદા
૨૯૪	૬-૭	તેમને હોતો નથી,	_____
૨૯૫	૨	[સૂ. ૧૧]	[સૂ. ૧]
૨૯૮	૫	મિથ્યા અનેકાત	મિથ્યા એકાત
૩૦૩	૨૦	ધર્મોસ્તિકાયના	ધર્મોસ્તિકાય અને અધર્મોસ્તિકાયના
૩૦૩	૨૨	કાળના પરમાણુઓ	કાળાણુ દ્રવ્યો
૩૦૭	૨	આ સૂત્રમા	આ અધ્યાયમા
૩૧૨	૧૪	[૨૦૦૦ હજાર	[૨૦૦૦-એ હજાર
૩૧૪	૩	જે કોઈ અગવડતા	જે કોઈ બીજાને મારીને અગવડતા
૩૨૨	૧૫	હરણ્ય-	દૈરણ્ય-
૩૨૬	૭	કાળની શરૂઆતથી	કાળના અંતથી
૩૨૬	૮	અવસર્પિણીના અંત	ઉત્સર્પિણીના અંત
		સુધી	સુધી
૩૨૬	૨૪	બેગ (ફળ)	બેડા (ફળ)
૩૩૮	૧૦	તપદ્ધિ	તપ તદ્ધિ
૩૩૬	૫	રોગરહિત	રોગસહિત

પાનુ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૦	૧૮	-૮	-૭ અહીં દર્શિવિષ ઔષધિનુ સ્વરૂપ લખવું રહી ગયું છે તે આ પ્રમાણે છે-એને દેખવાથી મહાન વિષધારી જીવનુ વિષ જીવ રહે તથા કોઈને જેર ચડ્યું હોય તો તે ઉતરી જાય-એવી શક્તિ તે દર્શિવિષ શક્તિ છે-૮.
૩૪૨	૧૫	અવિરત દશામા	અવિરત દશામા
૩૫૭	૧૬	છોડીના	છોડીને
૩૫૬	૧૫	તૃપ્ત થઈ છે	તૃપ્ત થઈ જાય છે
૩૭૧	૧૩	ઉપરના તિથિ ચ સમ્યગ્દર્શિ	ઉપરના તિથિ ચ સમ્યગ્દર્શિ (સ્વય પ્રભાચળથી ષાક્ષારના ભાગમા રહેનારા)
૩૭૨	૮	અણુમતધારી તિથિ ચ	અણુમતધારી તિથિ ચ (સ્વય પ્રભાચળની અદરના)
૪૧૧	૭,૯,૧૩,૧૫	દ્ર વ્ય	દ્ર વ્ય
૪૧૨	૧૨	સૂત્ર ૨૦ ની ટીકા	સૂત્ર ૧૬ ની ટીકા
૪૩૮	૮	(એઈન્ટ)	
૪૩૬	૧૬	અખ્યાત	અખ્યાત, અસખ્યાત કે
૪૪૬	૭	કૌન હે	કુમ કૌન હે
૪૫૫	૨૭	જડ ઇન્દ્રિયોને	દ્ર વ્ય ઇન્દ્રિયોને
૪૫૮	૧૨, ૧૭	અપ્રતિપાતિદોષ	અપ્રતિપત્તિદોષ
૪૫૯	૨૨	પરમાઓનો	પરમાણુઓનો
૪૬૨	૨૨	નવા કર્મના	નવા મોહ કર્મના
૪૬૩	૧૬	[દ્વિ અધિક	[દ્વિ આદિ અધિક
૪૬૩	૧૬	બે અધિક	બેથી શરુ થરીને અધિક
૫૧૩	૧૬	આમવ નિરતર થાય છે	આસવ રાગી જીવને

(૮૫૬)

પાનુ	લોટી	અગ્રુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧૩	૨૨	સ સારી જીવને	સ સાગી રાગી જીવને
૫૧૫	૨	અગર	વગર
૫૫૬	૧૮	તે અહિંસાદિ મતના	તે અહિંસાદિ મતના
૫૫૬	૨૭	તેમના પ્રત્યે યાહે	તેમના પ્રત્યે હોય
૬૧૬	૧૭	નિશ્ચેષામિધાન	નિશ્ચેષામિધાન
૬૨૨	૨૫	જણુ છે કે યાચા	જણાય છે કે આ
૬૨૪	૬	કાયશુદ્ધિ	કાયશુદ્ધિ
૬૪૮	૨૩	કપાયરહિત	કપાયમહિત
૭૨૧	૫	૪ આસન,	૪ આસન,
૭૨૬	૧૧	કેવળી	કેવળીને
૭૨૮	૩	સર્વં	સર્વં

આ ગ્રંથ માં આધાર લેવા માં આવેલા —સત્તા સોનું લીસ્ટ—

૧ સર્વોર્થસિદ્ધિ	૨૬ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર
૨ રાજવાર્તિક	૨૭ આત્મસિદ્ધિ—પ્રવચનો
૩ શ્લોકવાર્તિક	૨૮ ષુદ્ધદ્રવ્યસ ગ્રંથ
૪ અર્થપ્રકાશિકા	૨૯ દ્રવ્યસ ગ્રંથ (નાનુ)
૫ સર્વોર્થસિદ્ધિ—પ્રશ્નોત્તર	૩૦ પરમાત્મપ્રકાશ
૬ મોક્ષશાસ્ત્ર (પન્નાલાલ સાહિત્યાચાર્યકૃત)	(સંસ્કૃત લીઝસહિત)
૭ તત્ત્વર્થસૂત્ર (અગ્રેણ)	૩૧ પુરુષાર્થમિદ્ધિઉપાય
૮ તત્ત્વર્થસાર	૩૨ કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા
૯ સમયમાર	૩૩ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક
૧૦ પ્રવચનમાર	૩૪ ચર્ચા—સમાધાન
૧૧ પચાસ્તિકાચ	૩૫ પદ્મનિધિ અવિશતિકા
૧૨ નિયમમાર	૩૬ રત્નકર ઉદ્યાવકાચાર
૧૩ અષ્ટપાદુક	૩૭ ભગવતીઆરાધના
૧૪ ભારસઅણુવેકખા	૩૮ યોગસાર (યોગીન્દ્રદેવકૃત)
૧૫ સમયસાર—પ્રવચનો	૩૯ પ્રમેયરત્નમાળા
ભાગ ૧ થી ૩	૪૦ અધ્યાત્મ કમલમાર્ત ૩
૧૬ નિયમસાર પ્રવચનો ભાગ-૧	૪૧ આલાપપદ્ધતિ
૧૭ સમયસાર નાટક	૪૨ ભાવસ ગ્રંથ
૧૮ પચાધ્યાયી	૪૩ જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા
૧૯ ધવલાશાસ્ત્ર (ભાગ ૧ થી ૭)	૪૪ આપ્તમીમાસા
૨૦ જયધવલા (ભાગ-૧)	૪૫ ચારિત્રસાર
૨૧ તિલોચ-પણ્તિ	૪૬ અનુભવ પ્રકાશ
૨૨ ત્રિલોકમાર	૪૭ સત્તાસ્વરૂપ
૨૩ ગોમદસાર	૪૮ ટોડરમલ્લજીની રહસ્યપૂર્ણ ચીઠ્ઠી
૨૪ શ્રીમદ્ રાજ્યદ્ર	૪૯ છંદાગા
૨ મળા.	૫૦ જૈનસિદ્ધાન્તપંચ—વગેરે